

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

# АНТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

ГРЕЦІЯ. РИМ

*Хрестоматія*

*Рекомендовано  
Міністерством освіти і науки України  
як навчальний посібник для студентів  
вищих навчальних закладів*



КИЇВ—2006

УДК 82 (38) (075.8)  
ББК 83.3 (0) З я 73-3  
А 72

Гриф надано  
Міністерством освіти і науки України  
(лист №1.4/18-Г-559 від 25.07.2006 р.)

Упорядники: **Михед Т.В., Якубіна Ю.В.**

**Рецензенти:**

**Н.Ф. Овчаренко** – доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка

**В.І. Кузьменко** – доктор філологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Київського славістичного університету

**С.О. Караман** – доктор педагогічних наук, професор, декан філологічного факультету Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д.Грінченка

**А 72** Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія /Упорядники: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 952 с.

Хрестоматія знайомить з найважливішими явищами літературного життя античності. У посібнику представлені твори, що репрезентують основні жанри давньогрецької та давньоримської літератури: міфологічні сказання, епічні поеми, лірика (декламаційна, пісенна), байка, драма (трагедія, комедія), художня біографія, сатира, роман.

Пропонований посібник, сподіваємось, стане при нагоді у користуванні підручника-ми з історії античної літератури, доповнюючи їх живим і барвистим словом.

Хрестоматія призначена для використання у навчальних цілях, для самостійної роботи, а також при підготовці до семінарських занять та іспитів із античної літератури.

© Михед Т.В., Якубіна Ю.В., 2006

© Центр навчальної літератури, 2006

---

Керівник видавничих проектів *Б. А. Сладкевич*  
Друкується в авторській редакції  
Верстка *О.А. Клевцова*  
Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 19.09.2006. Формат 70x100/16.  
Папір офсетний. Друк офсетний.  
Ум.друк.арк. 54.

Видавництво "Центр навчальної літератури"  
вул. Електриків, 23  
м. Київ, 04176  
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63, 428-72-81,  
428-72-83  
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)  
e-mail: office@uabook.com  
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006

# ЧАСТИНА I

## ГРЕЦІЯ

### СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Хрестоматія знайомить з найважливішими явищами літературного життя Стародавньої Греції від часу її виникнення до епохи римського панування. У посібнику представлені твори, що репрезентують основні жанри давньогрецької літератури: міфологічні сказання, епічні поеми, лірика (декламаційна, пісенна), байка, драма (трагедія, комедія), художня біографія, сатира, роман. Цілісні тексти творів Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Менандра, Лонга, а також фрагменти з "Іліади" і "Одіссеї" Гомера, "Поетики" Арістотеля чи "Життєписів" Плутарха сприятимуть відтворенню багатогранного процесу літературного життя.

Вибір художніх текстів обумовлений як їх значимістю в історії давньогрецької, новітньої європейської і, безумовно, української літератур, так і вимогами діючих програм із зарубіжної літератури для середньої і вищої школи.

Текстовий матеріал супроводжується біографічними довідками і коментарем міфологічних імен і назв.

Пропонований посібник, сподіваємось, стане при нагоді у користуванні підручниками з історії античної літератури, доповнюючи їх живим і барвистим словом – надійним провідником у самотійній подорожі до безсмертного світу прекрасної Еллади.

Хрестоматія призначена для використання в навчальних цілях, для самотійної роботи, а також при підготовці до семінарських занять та іспитів із античної літератури.

При укладанні хрестоматії використані наступні текстуальні джерела:

Кун М.А. Легенди та міфи стародавньої Греції / Переклад з рос. – К., 1996.

Гомер. Іліада. Переклад Б.Тена. – К., 1978.

Гомер. Одіссея. Переклад Б.Тена. – К., 1963.

Антична література. Хрестоматія / Упор. О.І. Білецький. – К., 1968.

Золоте руно. Зібрання перекладів античних поетів. – К., 1985.

Есхіл. Трагедії. Переклад Б.Тена, А.Содомори. – К., 1990.

Есхіл. Софокл. Евріпід. Давньогрецька трагедія. – К., 1981.

Софокл. Трагедії. Переклад Б.Тена, А.Содомори. – К., 1993.

Арістофан. Комедії. – К., 1980.

Арістотель. Поетика. – К., 1967.

Менандр. Відлюдник. – Львів., 1962.

Лонг. Пастуша повість про Дафніса й Хлою / Пер. В.Маслюка // Жовтень. – 1989. –

№10.

Словник античної міфології / Укл. І.Я.Козовик, О.Д.Пономарів. – К., 1989.

Антична література: Довідник / За ред. С.В.Семчинського. – К., 1993.

# МІФОЛОГІЯ

## ПОХОДЖЕННЯ СВІТУ І БОГІВ

*Міфи про богів та їх боротьбу з гігантами і титанами подано в основному за поемою Гесіода “Теогонія” (“Походження богів”). Деякі сказання запозичені з поем давньогрецького аеда Гомера “Іліада” і “Одіссея” і поеми римського поета Овідія “Метаморфози” (“Перетворення”).*

Спочатку існував тільки вічний, безмежний, темний Хаос. У ньому було джерело життя світу. Все виникло з безмежного Хаосу – весь світ і безсмертні боги. З Хаосу походить і богиня Земля – Гея. Широко розкинулась вона, могутня, і дає життя всьому, що живе й росте на ній. А далеко під Землею, так далеко, як далеко від нас неосяжне, ясне небо, в незмірній глибині народився похмурий Тартар – жахлива безодня, повна вічної п'тьми. З Хаосу, джерела життя, народилась і могутня сила, всеоживляюча Любов – Ерос. Почав творитися світ. Безмежний Хаос породив вічний Морок – Ереба і темну Ніч – Ньюкту. А від Ночі і Мороку постали вічне Світло – Ефір і радісний світлий День – Гемера. Світло розлилося по світу, і почали змінювати одне одного ніч і день.

Могутня, благодатна Земля породила безмежне блакитне Небо – Урана, і розкинулось Небо над Землею. Гордо піднялися до нього високі Гори, народжені Землею, і широко розлилося вічношумливе Море. Мати-Земля породила Небо, Гори і Море, і немає в них батька.

Уран – Небо – запанував у світі. Він узяв собі за дружину благодатну Землю. Шість синів і шість дочок – могутніх, грізних титанів – мали Уран і Гея. Їх син, титан Океан, що обтікає, наче безмежна ріка, всю землю, і богиня Фетіда породили на світ усі ріки, що котять хвилі свої до моря, і морських богинь – Океанід. А титан Гіпперіон і Теія дали світові дітей: Сонце – Геліоса, Місяць – Селену і рум'яну Зорю – рожевоперсту Еос (Аврора). Від Астрея і Еос походять всі зірки, які горять на темному нічному небі, і всі вітри: бурхливий північний вітер Борей, східний Евр, вологий південний Нот і західний пестливий вітер Зефір, що несе багаті на дощ хмари.

Крім титанів, породила могутня Земля трьох велетнів – циклопів з одним оком у лобі і трьох величезних, як гори, п'ятдесятиголових велетнів – сторуких (гекатонхейрів), названих так тому, що сто рук мав кожен з них. Проти їх жахливої сили ніщо не може встояти, їх стихійна сила не знає меж.

Зненавидів Уран своїх дітей-велетнів, у надра богині Землі замкнув він їх у глибокій темряві і не дозволив їм виходити на світ. Страждала мати їх Земля, її давив цей страшний тягар, замкнений в її надрах. Викликала вона дітей своїх, титанів, і переконувала їх повстати проти батька Урана, але вони боялися підняти руку на батька. Тільки наймолодший з них, підступний Крон, хитрощами скинув свого батька і відняв у нього владу.

Богиня Ніч народила на покару Кронові цілий сонм жахливих божеств: Таната – смерть, Еріду – розбрат, Апату – обман, Кер – знищення, Гіпноса – сон з роєм похмурих тяжких примар, нещадну Немесиду – відплату за злочини і багато інших. Жах, чвари, обман, боротьбу і нещастя принесли ці боги в світ, де воцарився на троні свого батька Крон.

## **Зевс. Народження Зевса**

Крон не був певний, що влада назавжди залишиться в його руках. Він боявся, що й проти нього повстануть діти і приречуть його на таку саму долю, на яку прирік він свого батька Урана. Він боявся своїх дітей. І наказав Крон дружині своїй Реї приносити йому народжуваних дітей і безжалісно ковтав їх. Жахалася Рея, бачачи долю дітей своїх. Уже п'ятьох проковтнув Крон: Гестію, Деметру, Геру, Аїда (Гадеса) і Посейдона.

Рея не хотіла втратити й останню свою дитину. За порадою своїх батьків, Урана-Неба і Геї-Землі, віддалилася вона на острів Крит, і там, у глибокій печері, народився в неї молодший син Зевс. У цій печері Рея заховала свого сина від жорстокого батька, а йому дала проковтнути, замість сина, довгий камінь, загорнений у пелюшки. Крон не підозрював, що його ошукала дружина.

А Зевс тим часом ріс на Криті. Німфи Адрастея та Ідея леліяли маленького Зевса, вони вигодували його молоком божественної кози Амалфеї. Бджоли носили мед маленькому Зевсові із схилів високої гори Дікти. А при вході в печеру юні курети били в щит мечами щоразу, коли маленький Зевс плакав, щоб не почув його плачу Крон і щоб не спіткала Зевса доля його братів і сестер.

## **Зевс скидає Крона**

### **Боротьба богів-олімпійців з титанами**

Виріс і змужнів прекрасний і могутній бог Зевс. Він повстав проти свого батька і примусив його повернути знов на світ поглинутих ним дітей. Одного по одному викинув з уст Крон своїх дітей-богів, прекрасних і ясних. Почали вони боротьбу з Кроном і титанами за владу над світом.

Жахлива і завзята була ця боротьба. Діти Крона укріпилися на високому Олімпі. На їх бік стали і деякі з титанів, а першими – титан Океан і дочка його Стікс з дітьми Завзяттям, Міццю і Перемогою. Небезпечна була ця боротьба для богів-олімпійців. Могутні і грізні були їх супротивники титани. Але Зевсові на допомогу прийшли циклопи. Вони викували йому громи і блискавки, їх метав Зевс у титанів. Боротьба тривала вже десять років, але перемога не схилялася ні на той, ні на інший бік. Нарешті вирішив Зевс визволити з надр землі сторуких велетнів-гекатонхейрів; він покликав їх на допомогу. Жахливі, величезні, як гори, вийшли вони з надр землі і кинулись у бій. Вони відривали від гір цілі скелі і кидали їх у титанів. Сотнями летіли скелі назустріч титанам, коли вони підступили до Олімпу. Стогнала земля, гуркіт наповнив повітря, все навкруги хиталося. Навіть Тартар здригався від цієї боротьби. Зевс метав одну по одній полум'яні блискавки і оглушливо гучні громи. Вогонь охопив усю землю, моря кипіли, дим і сморід заволокали все густою пеленою.

Нарешті могутні титани подалися. Їх сила була зломлена, вони були переможені. Олімпійці скували їх і скинули в похмурий Тартар, у віковичну пільму. Біля мідних незламних воріт Тартара на варті стали стурокі гекатонхейри, і стережуть вони, щоб не вирвались знову на волю з Тартара могутні титани. Влада титанів у світі минулася.

### **Боротьба Зевса з Тіфоном**

Та не скінчилась на цьому боротьба. Гея-Земля розгнівалася на олімпійця Зевса за те, що він так суворо повівся з її переможеними дітьми-титанами. Вона одружилася з похмурих Тартаром і породила на світ жахливу стоголову потвору Тіфона. Величезний, з сотнею драконових голів, піднявся Тіфон з надр землі. Диким виттям сколихнув він повітря. Гавкіт собак, людські голоси, рев розлюченого бика, рикання лева чулися в цьому витті. Бурхливе полум'я клубочилося навколо Тіфона, і земля хиталася під його важкими кроками. Боги здригнулися від жаху. Але сміливо кинувся на нього Зевс-громовержець, і

зчинився бій. Знову заблищали блискавки в руках Зевса, загуркотіли громи. Земля і небозвід потряслись до самих основ. Яскравим полум'ям спалахнула знову земля, як і під час боротьби з титанами. Моря кипіли від самого наближення Тіфона. Сотнями сипались вогненні стріли-блискавки громовержця Зевса; здавалось, що від їх вогню горить саме повітря, палають темні грозові хмари. Зевс спопелив Тіфонові всі його сто голів. Звалився Тіфон на землю; від тіла його йшов такий жар, що плавилось все навколо. Зевс підняв тіло Тіфона і скинув у похмурий Тартар, що породив його. Але і в Тартарі загрожує ще Тіфон богам і всьому живому. Він викликав бурі і виверження; він породив з Єхідною, напівжінкою-напівзмією, жажливого двоголового пса Орфа, пекельного пса Кербера, лернейську гідру та Химеру; часто хитає Тіфон землю.

Перемогли боги-олімпійці своїх ворогів. Ніхто більше не міг опиратися їх владі. Вони могли тепер спокійно правити світом. Наймогутніший з них громовержець Зевс узяв собі небо, Посейдон – море, а Аїд – підземне царство душ померлих. Земля ж лишилася в спільному володінні. Хоч і поділили сини Крона між собою владу над світом, та все ж над усіма ними царює повелитель неба Зевс; він править людьми і богами, він відає всім на світі.

### Олімп

Високо на світлому Олімпі царює Зевс, оточений сонмом богів. Тут і дружина його Гера, і золоточубий Аполлон з сестрою своєю Артемідією, і золота Афродіта, і могутня дочка Зевсова Афїна, і багато інших богів. Три прекрасні Орі охороняють вхід на високий Олімп і здійснюють густу хмару, що закриває ворота, коли боги спускаються на землю або підносяться до світлих чертогів Зевса. Високо над Олімпом широко розкинулось блакитне бездонне небо, плеться з нього золоте світло. Ні дощу, ні снігу не буває в царстві Зевса; вічно там ясне, радісне літо, а нижче клубочаться хмари, часом закривають вони далеку землю. Там, на землі, весну і літо змінюють осінь і зима, але вона швидко минає, і знову настає радість на Олімпі.

Бенкетують боги у своїх золотих чертогах, побудованих сином Зевса Гефестом. Цар Зевс сидить на високому золотому троні. Величчю і гордо-спокійною свідомістю влади і могутності віє від мужнього, божественно прекрасного обличчя Зевса. Біля трону його богиня миру Ейрена і повсякчасна супутниця Зевса, крилата богиня перемоги Ніке. Ось входить прекрасна велична богиня Гера, дружина Зевса. Зевс шанує свою дружину; пошаною оточують Геру, покровительку шлюбу, всі боги Олімпу. Коли, сяючи своєю красою, в розкішному вбранні, велика Гера входить до бенкетного залу, всі боги встають і схиляються перед дружиною громовержця Зевса. А вона, горда своєї могутністю, іде до золотого трону і сідає поруч царя богів і людей – Зевса. Коло Трону Гери стоїть її посланниця, богиня райдуги, легкокрила Іріда, завжди готова швидко нестись на райдужних крилах виконувати веління Гери в найдальші краї землі.

Бенкетують боги. Зевсова дочка, юна Геба, і син царя Трої, Ганімед, улюбленець Зевса, який дістав від нього безсмертя, підносять їм амброзію і нектар – їжу і напій богів. Прекрасні Харити і музи потішають їх співами і танцями. Взавшись за руки, водять вони танки, а боги милуються їх легкими рухами і чудовою, вічною юною вродою. Веселішає бенкет олімпійців. На цих бенкетах вирішують боги всі справи, на них визначають вони долю світу і людей.

З Олімпу розсилає людям Зевс свої дари і стверджує на землі порядок і закони. В руках Зевса доля людей; щастя і нещастя, добро і зло, життя і смерть – все в його руках. Дві великі посудини стоять біля воріт палацу Зевса. В одній посудині дари добра, в другій – зла. Зевс черпає з них добро і зло і посилає людям. Горі тій людині, якій громовержець черпає дари тільки з тієї посудини, в якій зло. Горі і тій, що порушує встановлений Зевсом порядок на землі і не додержує його законів. Грізно насупить Кронів син свої густі брови, чорні хмари закриють тоді небо. Розгнівається великий Зевс, і страшно підійметься волосся в нього на го-

лові, очі спалахнуть нестерпним блиском; махне він своєю десницею – удари грому покотяться по всьому небу, блисне вогненна блискавка і здригнеться високий Олімп.

Не сам Зевс охороняє закони. Біля його трону стоїть охоронниця законів богиня Феміда. Вона скликає, з наказу громовержця, збори богів на світлому Олімпі і народні збори на землі, пильнуючи, щоб не порушувався порядок і закон. На Олімпі і дочка Зевсова, богиня Діке, стежить за правосуддям. Суворо карає Зевс несправедливих суддів, коли Діке доносить йому, що не додержують вони законів, даних Зевсом. Богиня Діке – захисниця правди і ворог обману.

Зевс охороняє лад і правду в світі і посилає людям щастя й горе. Та хоч і посилає Зевс людям щастя і нещастя, все ж долю людей визначають невблаганні богині долі – Мойри, які живуть на світлому Олімпі. Доля самого Зевса в їх руках. Панує фатум над смертними і над богами. Нікому не втекти від велінь невблаганного фатуму. Нема такої сили, такої влади, яка могла б змінити хоч що-небудь у тому, що призначено богам і смертним. Тільки смиренно схилитися можна перед фатумом і скоритися йому. Тільки Мойри знають веління фатуму. Мойра Клото пряде життєву нитку людини, визначаючи строк її життя. Обірветься нитка – і скінчиться життя. Мойра Лахесіс виймає, не дивлячись, жереб, який випадає людині в житті. Ніхто не має сили змінити визначеної Мойрами долі, бо третя Мойра, Атропос, все, що призначили в житті людині її сестри, заносить у довгий сувій, а що вже занесено в сувій долі, те неминуче. Невблаганні величні й суворі Мойри.

Є ще в Олімпі богиня долі – це богиня Тюхе, богиня щастя і благоденства. З рогу достатку, рогу божественної кози Амалфеї, молоком якої було вигодувано самого Зевса, сипле вона дари людям, і щаслива та людина, яка зустрине на своєму життєвому шляху богиню щастя Тюхе; але як рідко це буває, і яка нещаслива та людина, від якої відвернеться богиня Тюхе, яка тільки що давала їй свої дари!

Так панує оточений сонмом світлих богів на Олімпі великий цар людей і богів Зевс, охороняючи лад і правду в усьому світі.

### Посейдон і божества моря

Глибоко в безодні моря стоїть чудовий палац великого брата громовержця Зевса, землетрясця Посейдона. Панує над морями Посейдон, і хвилі моря слухають найменшого руху його руки, озброєної грізним тризубцем. Там, у глибині моря, живе з Посейдоном і його прекрасна дружина Амфітріта, дочка морського віщого старця Нерейя, у якого її і викрав великий володар морської глибини Посейдон. Одного разу він побачив, як водила вона танок із своїми сестрами-нерейдами на березі острова Наксос. Захопився бог моря прекрасною Амфітрітою і хотів вивезти її на своїй колісниці. Але Амфітріта заховалася в титана Атласа, який тримає на своїх могутніх плечах небозвід. Довго не міг Посейдон знайти прекрасну дочку Нерейя. Нарешті відкрив йому її притулок дельфін, за цю послугу Посейдон помістив дельфіна серед небесних сузір'їв. Посейдон викрав в Атласа прекрасну дочку Нерейя і одружився з нею.

Відтоді Амфітріта живе з чоловіком своїм Посейдоном у підводному палаці. Високо над палацом шумлять морські хвилі. Сонм морських божеств оточує Посейдона, покірний його волі. Серед них син Посейдона Трітон, який громовим звуком своєї сурми з раковини викликає грізні бурі. Серед божеств і прекрасні сестри Амфітріти, нерейди. Посейдон панує над морем. Коли він на своїй колісниці, запряженій чудовими кіньми, мчить по морю, тоді розступаються вічношумливі хвилі і дають дорогу володареві Посейдону. Рівний своєю вродою самому Зевсові, швидко мчить він по безбережному морю, а навколо нього грають дельфіни, риби випливають з морської глибини і товпляться навколо його колісниці. Коли ж махне Посейдон своїм грізним тризубцем, тоді, неначе гори, здіймаються морські хвилі, вкриті білими гребенями піни, і бурхає на морі люта буря. Б'ються тоді з шумом морські вали об прибережні скелі і стрясають землю. Але простягає Посейдон свій тризубець над хвилями, і вони заспокоюються. Вщухає буря, знову море спокійне, рівне, як дзеркало, і ледве чутно плескочеться біля берега – синє, безкрає.

Багато божеств оточує великого Зевсового брата, Посейдона, серед них віщий морський старець Нерей, який відає всі глибокі таємниці майбутнього. Нереві чужі неправда і обман; тільки правду відкриває він богам і смертним. Мудрі ті поради, які дає віщий старець. П'ятдесят прекрасних дочок у Нерея. Весело хлюпочуться юні нереїди на хвилях моря, сяючи серед них своєю божественною вродою. Побравшись за руки, випливають вони з морської пучини і водять танок на березі під ласкавий плескіт хвиль спокійного моря, що тихо набігають на берег. Луна прибережних скель повторює тоді звуки їх ніжних співів, подібних до тихого рокоту моря. Нереїди охороняють мореплавця і дають йому щасливе плавання.

Серед божеств моря і старець Протей, який змінює, неначе море, свій образ і обертається за бажанням у різних тварин і потвор. Він також віщий бог, треба тільки вміти захопити його несподівано, оволодіти ним і примусити його відкрити таємницю майбутнього. Серед супутників землетрясця Посейдона і бог Главк, покровитель моряків та рибалок, і він має дар віщування. Часто, випливаючи з глибини моря, відкривав він майбутнє і давав мудрі поради смертним. Могутні боги моря, велика їх влада, але панує над усіма ними великий брат Зевса – Посейдон.

Усі моря і всі землі обтікає сивий Океан – бог-титан, рівний самому Зевсові пошаною і славою. Він живе далеко на границях світу, і не тривожать його справи землі. Три тисячі синів, річкових богів, і три тисячі дочок Океанід, богинь струмків і джерел, має Океан. Сини і дочки великого бога Океана дають благоденство і радощі смертним своєю вічно рухливою живлющою водою, вони напоюють нею всю землю і все живе.

### Царство похмурого Аїда (Плутона)

Глибоко під землею панує невблаганний, похмурий брат Зевса, Аїд. Повне мороку і страхіть його царство. Ніколи не проникає туди радісне проміння ясного сонця. Бездонні прірви ведуть з поверхні землі в сумне царство Аїда. Темні ріки течуть у ньому. Там протікає священна ріка Стікс, яка все сковає холодом і водами якої присягаються самі боги.

Котять там свої хвилі Коцит і Ахеронт; душі померлих наповнюють своїм сумним стогоном їх похмурі береги. В підземному царстві струменіють води джерела Лети, що дають забуття всього земного. По похмурих полях царства Аїда, що позаростали блідими квітами асфодела, витають безтілесні, легкі тіні померлих. Вони нарікають на своє безрадісне життя без світла і без бажань. Тихо лунає їх стогін, ледве вловимий, подібний до шелесту зів'ялого листа, гнаного осіннім вітром. Немає нікому вороття з цього царства смутку. Триголовий пекельний пес Кербер, на шиї якого плазують з грізним шипінням змії, вартує при виході. Суворий старий Харон, перевізник душ померлих, не повезе через темні води Ахеронту ні однієї душі назад, туди, де яскраво світить сонце життя. На вічне безрадісне існування приречені душі померлих у похмурому царстві Аїда.

В цьому царстві, до якого не доходять ні світло, ні радість, ні печалі земного життя, править Зевсів брат, Аїд. Він сидить на золотому троні зі своєю дружиною Персефоною. Йому слугують невблаганні богині помсти Ерінії. Грізні, з бичами і зміями, переслідують вони злочинця, не дають йому ні хвилини спокою і мучать його докорами сумління; ніде не можна сховатися від них, всюди знаходять вони свою жертву. Біля трону Аїда сидять судді царства померлих – Мінос і Радаманф. Тут же, коло трону, бог смерті Танат з мечем у руках, у чорному плащі, з величезними чорними крилами. Могильним холодом віють ці крила, коли прилітає Танат до ложа вмираючого, щоб зрізати своїм мечем пасмо волосся з його голови і вирвати душу. Поряд з Танатом і похмурі Кери. На крилах своїх носяться вони, несамовиті, по полю бою; Кери радіють, бачачи, як один за одним падають убиті герої; своїми криваво-червоними губами припадають вони до ран, жадібно п'ють гарячу кров убитих і вивають з тіла їхні душі.

Тут же, біля трону Аїда, і прекрасний юний бог сну Гіпнос. Він нечутно носиться на своїх крилах над землею з маківками в руках і ллє з рога снотворний напій. Ніжно доти-



кається він своїм чудесним жезлом до людських очей, тихо склеплює повіки і занурює смертних у солодкий сон. Могутній бог Гіпнос, не можуть опиратися йому ні смертні, ні боги, ні навіть сам громовержець Зевс: і йому Гіпнос склеплює грізні очі і занурює його в глибокий сон.

Витають у похмурому царстві Аїда і боги сновидінь. Є серед них боги, які дають віщі і радісні сновидіння, але є боги і страшних, гнітючих сновидінь, що лякають і мучать людей. Є боги і облудних снів, вони вводять людину в оману і часто ведуть її до загибелі. Царство неблаганного Аїда повне мороку й страхіть. Там бродить у п'яті жакливий привид Емпуса з ослачними ногами; він, заманивши в нічній темряві хитрощами людей у відлюдне місце, випиває всю кров і пожирає їх ще трепетне тіло. Там бродить і потворна Ламія; вона вночі пробирається у спальню щасливих матерів і викрадає в них дітей, щоб напитися їхньої крові. Над усіма привидами й потворами панує велика богиня Геката. Три тіла і три голови має вона. Безмісячної ночі блукає вона у глибокій п'яті по шляхах і біля могил з усім своїм жакливим почтом, оточена стігійськими собаками. Вона посилає страхіття і тяжкі сні на землю і губить людей. Гекату проклинають як помічницю в чаклунстві, але вона ж таки й єдина помічниця проти чаклування для тих, які шанують її і приносять їй на роздоріжжях, де розходяться три дороги, у жертву собак. Жакливе царство Аїда, і ненависне воно людям.

### Гера

Велика богиня Гера, дружина егідодержавного Зевса, сприяє шлюбові і пильнує святість і непорушність шлюбів. Вона посилає подружжю численних нащадків і благословляє матір під час народження дитини.

Велику богиню Геру, після того як її з братами і сестрами виверг із своїх уст переможений Зевсом Крон, мати її Рея віднесла на край землі до сивого Океану; там виховала Геру Фетіда. Гера довго жила далеко від Олімпу, у тиші і спокої. Великий громовержець Зевс побачив її, покохав і викрав у Фетіди. Боги пишно справили весілля Зевса і Гери. Іріда і харити прибрали Геру в розкішні шати, і вона сяjala своєю юною величною красою серед сонму богів Олімпу, сидячи на золотому троні поруч з великим царем богів і людей Зевсом. Всі боги підносили дари володарці Гері, а богиня Земля-Гея виростила з надр своїх у подарунок Гері чудову яблуню з золотими плодами. Все в природі славало царицю Геру і царя Зевса.

Гера царює на високому Олімпі. Панує вона, як і чоловік її Зевс, над громами й блискавками, за словом її темні дощові хмари вкривають небо, помахом руки здійсмає вона грізні бурі.

Прекрасна велика Гера, волоока, лілейнорука, з-під вінця її спадають хвилею чудові кучері, владою і спокійною величчю горять її очі. Боги шанують Геру, шанує її і чоловік, хмарогонець Зевс, і часто радиться з нею. Але нерідкі й сварки між Зевсом і Герою. Часто заперечує Гера Зевсові і сперечається з ним на радах богів. Тоді гнівається громовержець і погрожує своїй дружині карами. Замовкає тоді Гера і стримує гнів. Вона пам'ятає, як катував її Зевс, як скував золотими ланцюгами і повісив між небом та землею, прив'язавши до її ніг два важких ковадла.

Могутня Гера, немає богині, рівної їй владою. Велична, у довгих розкішних шатах, витканих самою Афіною, в колісниці, запряженій двома безсмертними кіннями, з'їжджає вона з Олімпу. Вся із срібла колісниця, з чистого золота колеса, а спиці їх виблискують міддю. Чудові пахощі сповнюють землю там, де проїжджає Гера. Все живе схиляється перед нею, великою царицею Олімпу.

### Іо

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Часто зазнає образ Гера від чоловіка свого Зевса. Так було, коли Зевс полюбив прекрасну Іо і, щоб сховати її від дружини своєї Гери, обернув у корову. Але цим громовержець

не врятував Іо. Гера побачила білосніжну корову Іо і зажадала від Зевса, щоб він подарував її їй. Зевс не міг відмовити в цьому Гері. Гера ж, заволодівши Іо, віддала її під охорону стоокому Аргусу. Страждала нещасна Іо, нікому не могла вона розповісти про свої страждання; обернена в корову, вона була позбавлена мови. Невсипуший Аргус стеріг Іо, не могла вона схватися від нього. Зевс бачив її страждання. Покликавши свого сина Гермеса, він звелів йому викрасти Іо.

Швидко примчав Гермес на вершину тієї гори, де стеріг стоокий сторож Іо. Він приспав своїми розмовами Аргуса. Як тільки склепились його сто очей, вихопив Гермес свій зігнутий меч і одним ударом відтяв Аргусу голову. Іо була визволена. Але й цим Зевс не врятував Іо від гніву Гери. Вона послала дивовижного овода. Своїм жахливим жалом овід гнав з країни в країну збожеволілу від мук нещасну страдницю Іо. Ніде не знаходила вона собі спокою. В шаленому бігу неслася вона все далі й далі, а овід летів за нею, щохвилини впинаючи в тіло її своє жало; жало овода пекло Іо, як розпечене залізо. Де тільки не пробігала Іо, в яких тільки країнах не побувала вона! Нарешті, по довгому блуканні, досягла вона в країні скіфів, на крайній півночі, скелі, до якої прикутий був титан Прометей. Він провів нещасній, що тільки в Єгипті позбудеться вона своїх мук. Помчала далі, гнана оводом, Іо. Багато мук зазнала вона, багато бачила небезпек, перш ніж досягла Єгипту. Там, на берегах благодатного Нілу, Зевс повернув їй її попередній образ, і народився в неї син Епаф. Він був першим царем Єгипту і родоначальником великого покоління героїв, до якого належав і найбільший герой Греції, Геракл.

### **Аполлон. Народження Аполлона**

Бог світла, золоточубий Аполлон, народився на острові Делос. Мати його Латона, гнана гнівом богині Гери, ніде не могла знайти собі притулку. Переслідувана посланим Герою драконом Піфоном, вона блукала по всьому світу і нарешті сховалася на Делосі, що носився в ті часи по хвилях бурхливого моря. Тільки ступила Латона на Делос, як з морської безодні піднялися величезні стовпи і зупинили цей пустинний острів. Він став непохитно на тому самому місці, де стоїть і досі. Навколо Делосу шуміло море. Сумно підносилися скелі Делосу, голі, без найменшої рослинності. Лише чайки морські знаходили притулок на цих скелях і наповнювали їх своїм смутним криком. Та ось народився бог світла Аполлон, і всюди розлилися потоки яскравого світла. Як золотом, залили вони скелі Делосу. Все навколо зацвіло, заблискотіло: і прибережні скелі, і гора Кінт, і долина, і море. Гучно славили народженого бога богині, які зібралися на Делос, підносячи йому амброзію і нектар. Вся природа навколо раділа разом з богинями.

### **Боротьба Аполлона з Піфоном і заснування Дельфійського оракула**

Юний, світлосяйний Аполлон полинув по блакитному небу з кіфарою в руках, зі срібним луком за плечима; золоті стріли гучно дзвеніли в його сагайдаку. Гордий, триумфуючий, нісся Аполлон високо над землею, загрожуючи всьому злому, всьому породженому мороком. Він прямував туди, де жив грізний Піфон, який переслідував його матір Латону; він хотів помститися на ньому за все зло, яке той їй заподіяв.

Швидко досягнув Аполлон темної ущелини, Піфонового житла. Навколо височіли скелі, підносячись високо в небо. Морок панував в ущелині. По дну її стрімко нісся, сивий від шумовиння, гірський потік, а над потоком клубочилися тумани. Виповз із свого лігвища жахливий Піфон. Величезне тіло його, вкрите лускою, звивалося поміж скель незчисленними кільцями. Скелі й гори дрижали від ваги його тіла і зрушувалися з місця. Лютий Піфон усе спустошував, смерть сіяв він навколо. З жахом тікали німфи і все живе. Підвівся Піфон, могутній, розлютований, розкрив свою жахливу пащу і вже готовий був поглинути золоточубого Аполлона. Тоді почувся дзвін тятиви срібного лука; немов іскра, блиснула в повітрі золота стріла, що б'є без промаху, за нею друга, третя; стріли дощем сипалися на Піфона, і він мертвий упав на землю. Гучно залунала триумфальна переможна пісня (пеан)

золоточубого Аполлона, переможця Піфона, і вторили їй золоті струни кіфари бога. Аполлон закопав у землю тіло Піфона там, де стоять священні Дельфи, і заснував він у Дельфах святилище й оракул, щоб провіщати в ньому людям волю батька свого Зевса.

З високого берега далеко в морі Аполлон побачив корабель критських моряків. Обернувшись дельфіном, кинувся він у синє море, наздогнав корабель і променистою зіркою злинув з морських хвиль на корму його. Аполлон привів корабель до пристані міста Криси і через родючу долину повів критських моряків, граючи на золотій кіфарі, в Дельфи. Він зробив їх першими жерцями свого святилища.

## Дафна

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

І світлий, радісний бог Аполлон зазнає суму, і його спіткало горе. Він зазнав горя незабаром після перемоги над Піфоном. Коли Аполлон, гордий зі своєї перемоги, стояв над убитою його стрілами потворою, він побачив коло себе юного бога кохання Ерота, який натягував золотий лук. Сміючись, сказав Аполлон:

– Навіщо тобі, дитя, така грізна зброя? Залиш краще мені посилати разючі золоті стріли, якими я зараз убив Піфона. Чи тобі рівнятися славою зі мною, стріловержцем? Чи не хочеш ти часом досягти більшої слави, ніж я?

Ображений Ерот гордо відповів Аполлонові:

– Стріли твої, Феб-Аполлон, не знають промаху, всіх разять вони, але моя стріла поразить тебе.

Ерот змахнув своїми золотими крильцями і вмить злетів на високий Парнас. Там вийняв він із сагайдака дві стріли: одну, що ранить серце і викликає кохання, – нею пронизав він серце Аполлона, а другу, що вбиває кохання, пустив він у серце німфи Дафни, дочка річкового бога Пеняя.

Зустрів якось прекрасну Дафну Аполлон і покохав її. Але тільки-но побачила Дафна золоточубого Аполлона, як із швидкістю вітру кинулась тікати, адже стріла Ерота, що вбиває кохання, пронизала її серце. Побіг навздогін їй срібнолукий бог.

– Стій, прекрасна німфо, – благав Аполлон, – чому біжиш від мене, немов овечка, переслідувана вовком? Немов голубка, яка рятується від орла, тікаєш ти! Адже я не ворог твої! Дивись, ти поранила ноги об гострі колочки тернику. О, почекай, спинись! Адже я Аполлон, син громовержця Зевса, а не звичайний смертний пастух.

Але все швидше бігла прекрасна Дафна. Мов на крилах, мчить за нею Аполлон. Все ближче він. Ось зараз наздожене! Дафна відчуває його дихання. Сили лишають її. Почала благодати Дафна батька свого Пеняя:

– Батьку Пеню, допоможи мені! Розступися швидше, земле, і поглинь мене! О, відніміть у мене цей образ, він завдає мені лише страждань!

Тільки сказала вона це, як зараз же замірили її члени. Кора вкрила її ніжне тіло, волосья обернулося в листя, а руки, піднесені до неба, перетворились на віти. Довго сумний стояв Аполлон перед лавром і нарешті промовив:

– Нехай же вінок тільки з твоєї зелені прикрашає мою голову, нехай віднині прикрашатимеш ти своїм листям і мою кіфару, і мій сагайдак! Хай ніколи не в'яне, лавре, твоя зелень! Стій же вічно зеленим!

А лавр тихо шелестів у відповідь Аполлону своїми густими вітами і, немовби на знак згоди, схилив своє зелене верхів'я.

## Аполлон у Адмета

Аполлон повинен був очиститись від гріха пролитої крові Піфона. Адже і сам він очищає людей, які вчинили вбивство. Пішов він, за присудом Зевса, у Фессалію до прекрасного і благородного царя Адмета. Там пас він стадо царя і цією службою спокутував свій гріх.

Коли Аполлон грав на пасовищі на очеретяній флейті або на золотій кіфарі, дикі звірі виходили з лісових хащ, зачаровані його грою. Пантери і люті леви мирно ходили серед стада. Олені й сарни збігались на звуки флейти. Мир і радість панували навкруги. Благоденство вселилось у дім Адмета: ні в кого не було таких плодів, його коні й стада були найкращими на всю Фессалію. Все це дав йому золотосяйний бог. Аполлон допоміг Адметові здобути руку Алкести, дочки царя Іолка Пелія. Батько обіцяв віддати її за дружину лише тому, хто спроможеться запрягти в свою колісницю лева і ведмедя. Тоді Аполлон наділив свого улюбленця Адмета непереможною силою, і той виконав це завдання Пелія. Аполлон служив в Адмета вісім років і, відбувши строк своєї спокутної служби, повернувся в Дельфи.

Весну і літо живе Аполлон у Дельфах. Коли ж настає осінь, в'януть квіти і листя на деревах жовкне, коли наближається вже холодна зима, яка вкриває снігом вершину Парнасу, тоді Аполлон на своїй колісниці, запряженій білосніжними лебедями, лине до країни гіпербореїв, де не буває зими, до країни вічної весни. Там живе він цілу зиму. Коли ж знову зазеленіє все у Дельфах, коли під живлющим подихом весни розпукуються квіти і різнобарвним килимом укривають долину Криси, повертається на лебедях своїх золоточубий Аполлон у Дельфи провіщати людям волю громовержця Зевса. Тоді в Дельфах святкують повернення бога-провісника Аполлона з країни гіпербореїв. Всю весну і літо живе він у Дельфах, відвідує він і батьківщину свою Делос, де він має теж розкішне святилище.

### Аполлон і музи

Весною і влітку на схилах лісистого Гелікону, там, де таємничо дзюрчать священні води джерела Гіпокрені, і на високому Парнасі, біля чистих вод Кастальського джерела, Аполлон водить танок з дев'ятьма музами. Юні, прекрасні музи, дочки Зевса і Мнемосіни, – повсякчасні супутниці Аполлона. Він керує хором муз і супроводить їх спів грою на своїй золотій кіфарі. Величаво йде Аполлон попереду хору муз, увінчаний лавровим вінком, за ним ідуть усі дев'ять муз: Калліопа – муза епічної поезії, Евтерпа – муза лірики, Ерато – муза пісень про кохання, Мельпомена – муза трагедії, Талія – муза комедії, Терпсіхора – муза танців, Кліо – муза історії, Уранія – муза астрономії і Полігмнія – муза священних гімнів. Урочисто гримить хор, і вся природа, немов зачарована, слухає їх божественний спів.

Коли ж Аполлон у супроводі муз з'являється в сонмі богів на світлому Олімпі і лунають звуки його кіфарі і спів муз, тоді все замовкає на Олімпі. Забуває Арес про гук кривавих битв, не блискає блискавка в руках хмарогонця Зевса, боги забувають чвари, мир і тиша настають на Олімпі. Навіть орел Зевса опускає свої могутні крила і заплющує свої зіркі очі, не чути його грізного клекоту, він тихо дрімає на жезлі Зевса. У повній тиші урочисто бринять струни кіфарі Аполлона. Коли ж Аполлон весело б'є по золотих струнах кіфарі, тоді радісний сяючий танок рухається в бенкетному залі богів. Музи, харити, вічно юна Афродіта, Арес з Гермесом – всі беруть участь у веселому танку, а попереду всіх йде велична діва, сестра Аполлона, прекрасна Артеміда. Залиті потоками золотого світла, танцюють юні боги під звуки кіфарі Аполлона.

### Сини Алоєя

Грізний далекорозячий Аполлон у своєму гніві, і не знають тоді пощади його золоті стріли. Багатьох уразили вони. Від них загинули горді своєю силою сини Алоєя, От і Ефіальт, які не хотіли нікому коритись. Вже в ранньому дитинстві славилися вони своїм величезним зростом, своєю силою і хоробрістю, що не знали перепон. Ще юнаками От і Ефіальт почали погрожувати богам-олімпійцям.

– О, дайте нам тільки змужніти, дайте тільки дійти повної міри нашої надприродної сили. Ми згромодимо тоді одну на одну гори Олімп, Пеліон і Оссу і зійдемо по них на небо. Ми викрадемо тоді у вас, олімпійці, Геру і Артеміду.

Так, як колись титани, погрожували олімпійцям непокірні сини Алоєя. Вони здійснили б свою погрозу. Адже скували вони ланцюгами грізного бога війни Ареса; повних трид-

цять місяців мучився він у мідній в'язниці. Довго б ще мучився ненаситний битвами Арес у полоні, коли б не викрав його, знесиленого, спритний Гермес. Могутні були От і Ефіальт. Аполлон не стерпів їхніх погроз. Напнув далекоразячий бог свій срібний лук; немов іскри полум'я, блиснули в повітрі його золоті стріли, і впали пронизані стрілами От і Ефіальт.

### Марсій

Жорстоко покарав Аполлон і фрігійського сатира Марсія за те, що Марсій насмілювався змагатися з ним у музиці. Кіфаред Аполлон не стерпів такого зухвальства. Одного разу, блукаючи по полях Фрігії, Марсій знайшов очеретяну флейту. Її кинула богиня Афінна, помітивши, що гра на винайденій нею самою флейті спотворює її божественно прекрасне обличчя. Афінна прокляла свій винахід і сказала:

– Хай же люто буде покараний той, хто підніме цю флейту.

Нічого не знаючи про те, що сказала Афінна, Марсій підняв флейту і незабаром навчився так добре грати на ній, що всі заслухувались цієї невигадливої музики. Марсій загордився і викликав самого покровителя музики Аполлона на змагання.

Аполлон з'явився на виклик у довгій пишній хламиді, в лавровім вінку і з золотою кіфарою в руках.

Яким мізерним здавався перед величним, прекрасним Аполлоном житель лісів і полів Марсій зі своєю жалюгідною очеретяною флейтою! Хіба міг він видобути з флейти такі чарівні звуки, які злітали з золотих струн кіфари привідця муз Аполлона! Переміг Аполлон. Розгніваний викликом, він звелів повісити за руки нещасного Марсія і здерти з нього живого шкіру. Так поплатився Марсій за свою сміливість. А шкіру Марсія повісили в гроті біля Келен у Фрігії і розповідали потім, що вона завжди починала рухатись, нібито танцювала, коли долітали у грот звуки фрігійської очеретяної флейти, і лишалася нерухомою, коли лунали величаві звуки кіфари.

### Асклепій (Ескулап)

Та не тільки месником є Аполлон, не тільки загибель шле він своїми золотими стрілами – він лікує хвороби. Син же Аполлона Асклепій – бог лікарів і лікарської справи. Мудрий кентавр Хірон виховав Асклепія на схилах Пеліону. Під його керівництвом Асклепій став таким умілим лікарем, що перевершив навіть свого вчителя Хірона. Асклепій не тільки зціляв усі хвороби, а навіть померлих повертав до життя. Цим прогнівив він володаря царства померлих Аїда і громовержця Зевса, бо порушив закон і порядок, встановлений Зевсом на землі. Розгніваний Зевс метнув свою блискавку і вразив Асклепія. Але люди обоже-ствили Аполлонового сина як бога-зцілителя. Вони спорудили йому багато святилищ, і серед них знамените святилище Асклепія в Епідаврі.

По всій Греції шанували бога Аполлона. Греки вшановували його як бога світла, бога, який очищає людину від скверни пролітої крові, бога, що прорікає волю батька його Зевса, бога, що карає, насилає хвороби і зціляє їх. Його шанували грецькі юнаки як свого покровителя. Аполлон – покровитель мореплавства, він допомагає заснуванню нових колоній і міст. Художники, поети, співці та музиканти перебувають під особливим покровительством проводиря хору муз, Аполлона-кіфареда. Аполлон рівний самому Зевсу-громовержцю по тому поклонінню, яке віддавали йому греки.

### АРТЕМІДА

Вічно юна, прекрасна богиня народилася на Делосі одночасно з братом своїм, золоточубим Аполлоном. Вони близнята. Найщиріша любов, найміцніша дружба єднає брата і сестру. Глибоко люблять вони і матір свою Латону.

Всім дає життя Артеміда. Вона піклується про все, що живе на землі і росте в лісі та в полі. Піклується вона про диких звірів, про стада свійської худоби та про людей. Вона

викликає ріст трав, квітів і дерев, вона благословляє народження, весілля та шлюб. Багаті жертви приносять грецькі жінки славетній дочці Зевса Артеміді, яка благословляє і дає щастя в шлюбі і зцілює та насилає хвороби.

Вічно юна, прекрасна, як ясний день, богиня Артеміда, з луком і сагайдаком за плечима, зі списом мисливця в руках, весело полює в тінистих лісах і залитих сонцем полях. Гомінкий натовп німф супроводжує її, а вона, велична, в короткому одязі мисливиці, що доходить лише до колін, швидко несеться по лісистих схилах гір. Не врятуватися від її стріл, що б'ють без промаху, ні полохливому оленю, ні боязкій лані, ні розлютованому кабанові, який ховається в заростях очерету. За Артемідою поспішають її супутниці німфи. Веселий сміх, крики, гавкіт зграї собак далеко розлягаються в горах, і відповідає їм гучно гірська луна. Коли ж стомиться богиня на полюванні, то поспішає вона з німфами в священні Дельфи, до улюбленого брата, стріловержця Аполлона. Там відпочиває вона. Під божественні звуки золотої кіфари Аполлона водить вона танок з музами та німфами. Попереду всіх іде в танку Артеміда, струнка, прекрасна; вона прекрасніша від усіх німф і муз і вища їх на цілу голову. Любить відпочивати Артеміда і в повитих зеленню гротах, де віє прохолодою, вдалині від очей смертних. Горює тому, хто порушує спокій її. Так загинув і юний Актеон, син Автоної, дочки фіванського царя Кадма.

### Актеон

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Одного разу полював Актеон зі своїми товаришами в лісах Кіферону. Настав жаркий полудень. Стомлені мисливці розташувалися на відпочинок в затінку густого лісу, а юний Актеон, відділившись від них, пішов шукати прохолоди в долинах Кіферону. Вийшов він на зелену квітучу долину Гаргафію, присвячену богині Артеміді. Буйно розрослись у долині платани, мирти та смереки, як темні стріли, височіли на ній стрункі кипариси, а зелена трава рясніла квітами. Прозорий струмок дзюрчав у долині. Всюди панували тиша, спокій і прохолода. В крутому схилі гори побачив Актеон чудовий грот, увесь повитий зеленню. Він пішов до цього грота, не знаючи, що в ньому часто відпочиває Зевсова дочка Артеміда.

Коли Актеон підійшов до грота, туди тільки що ввійшла Артеміда. Вона віддала лук і стріли одній з німф і готувалася до купання. Німфи зняли з богині сандалії, волосся зав'язали вузлом і вже хотіли йти до струмка набрати холодної води, як біля входу в грот з'явився Актеон. Голосно скрикнули німфи, побачивши Актеона, що входив. Вони оточили Артеміду і хотіли схвати її від очей смертного. Як пурпуровим вогнем запалюють хмари проміння сонця, що сходить, так зашарілося обличчя богині, гнівом блиснули її очі, і ще прекраснішою стала вона. Розгнівалася на те Артеміда, що Актеон порушив її спокій. В гніві перетворила вона нещасного Актеона на стрункого оленя. Гіллясті роги вирости на голові Актеона. Ноги і руки обернулися в ноги оленя. Витяглася його шия, загострились вуха, плямиста шерсть покрила все тіло. Лякливий олень кинувся швидко втікати. Побачив Актеон своє відображення в струмку. Він хоче крикнути: "О горе!" – та немає в нього дару мови. Сльози покотились у нього з очей – але з очей оленя. Лише людський розум зберігся в нього. Що робити йому? Куди бігти?

Собаки Актеона почули слід оленя; вони не впізнали свого господаря і з лютим гавкотом кинулися за ним. Через долини по ущелинах Кіферону, по стрімчастих скелях гір, через ліси та поля, як вітер, мчав прекрасний олень, закинувши на спину гіллясті роги, а за ним мчали собаки. Все ближче і ближче собаки, ось вони наздогнали оленя, і їхні гострі зуби вп'ялися в тіло нещасного Актеона-оленя. Хочє крикнути Актеон: "О, згляньтесь! Адже це я, Актеон, ваш господар!" – та тільки стогін виривається з грудей оленя, і чути у цьому стогоні звук голосу людини. Плав на коліна олень – Актеон. Скорбота, жах і бланання видно в його очах. Неминуча загибель, – рвуть його тіло на шматки розлютовані пси.

Наспілі товариші Актеона шкодували, що нема його з ними при такому щасливому лові. Чудового оленя зацькували собаки. Не знали товариші Актеона, хто цей олень. Так

загинув Актеон, який порушив спокій богині Артеміді, єдиний зі смертних, хто бачив небесну красу дочки громовержця Зевса і Латони.

### **Афіна-Паллада. Народження Афін**

Самим Зевсом народжена була богиня Афіна-Паллада. Зевс-громовержець знав, що богиня розуму, Метіс, матиме двоє дітей: дочку Афіну і сина, незвичайного розуму й сили. Мойри, богині долі, відкрили Зевсові таємницю, що син богині Метіс скине його з престолу і відніме в нього владу над світом. Злякався великий Зевс. Щоб уникнути грізної долі, яку віщували йому мойри, він, приславши богиню Метіс ласкавими словами, проковтнув її, перш ніж у неї народилась дочка, богиня Афіна. Через деякий час відчув Зевс страшенний біль у голові. Тоді він покликав свого сина Гефеста і наказав розрубати собі голову, щоб позбавитись нестерпного болю і шуму в голові. Махнув Гефест сокирою, сильним ударом розколов Зевсові череп, не зашкодивши йому, і вийшла на світ з голови громовержця могутня войовниця, богиня Афіна-Паллада. В повному озброєнні, в блискучому шоломі, зі списом і щитом стала вона перед здивованими очима богів-олімпійців. Грізно потрясла вона своїм блискучим списом. Войовничий поклик її розкотивсь далеко по небу, і до самих основ потрясся світлий Олімп. Прекрасна, велична, стояла вона перед богами. Блакитні очі Афін горіли божественною мудрістю, вся вона сяяла чудовою, небесною, могутньою красою. Славилі боги народжену з голови батька-Зевса улюблену дочку його, захисницю міст, богиню мудрості й знання, непереможну войовницю.

Афіна – покровителька героїв Греції, дає їм свої сповнені мудрості поради і допомагає їм, непереможна, під час небезпеки. Вона охороняє міста, фортеці та їх мури. Вона дає мудрість і знання, вчить людей мистецтв і ремесел. І дівчата Греції шанують Афіну за те, що вона вчить їх рукоділля. Ніхто з смертних і богинь не може перевищити Афіну в умінні ткати. Знають усі, як небезпечно змагатися з нею в цьому, знають, як поплатилась Арахна, дочка Ідмона, яка хотіла перевищити Афіну в цьому мистецтві.

### **Арахна**

*Викладено за поемою Овідія “Метаморфози”*

На всю Лідію славилась Арахна своїм мистецтвом. Часто збиралися німфи зі схилів Тмолу і з берегів золотоносного Пактолу милуватися її роботою. Арахна пряла з ниток, подібних туману, тканини, прозорі, як повітря. Пишалась вона, що немає їй рівної в світі в умінні ткати. Якось вигукнула вона:

– Нехай приходить сама Афіна-Паллада змагатися зі мною! Не переможе вона мене; не боюсь я цього.

І от, прибравши вигляду сивої, згорбленої бабусі, яка спиралася на палицю, стала перед Арахною богиня Афіна і сказала їй:

– Не саме зло несе з собою, Арахно, старість; роки несуть з собою досвід. Послухай моєї поради: прагни перевершити лише смертних у своєму мистецтві. Не викликай богиню на змагання. Смиренно благай її простити тобі за гордовиті слова. Благаючих прощає богиня.

Арахна випустила з рук тонку пряжу; гнівом спалахнули її очі. Впевнена у своєму мистецтві, сміливо відповіла вона:

– Ти нерозумна, стара! Старість позбавила тебе розуму. Повчай так своїх невісток і дочок, а мені дай спокій. Я зумію й сама дати собі раду. Що я сказала, так хай і буде. Чому ж не йде Афіна, чого не хоче вона змагатися зі мною?

– Я тут, Арахно! – вигукнула богиня, набравши свого справжнього вигляду. Німфи і лідійські жінки низько схилилися перед улюбленою дочкою Зевса і славили її. Одна лише Арахна мовчала. Подібно до того як червоною загравою займається рано-вранці небосхил, коли злітає в небо на своїх блискучих крилах рожевоперста Зоря – Еос, так спалахнуло

гнівом обличчя Афіні. Стоїть на своєму Арахна, як і раніше, палко бажає вона змагатися з Афінюю. Вона не передчуває, що загрожує їй швидко загибель.

Почалося змагання. Велика богиня Афіна виткала на своєму покривалі посередині величний Афінський Акрополь, а на ньому зобразила свою суперечку з Посейдоном за владу над Аттикою. Дванадцять світлих богів Олімпу, а серед них батько її, Зевс-громовержець, сидять як судді в цій суперечці. Підняв землетрясець Посейдон свій тризубець, ударив ним об скелю, і ринуло солоне джерело з безплідної скелі. А Афіна в шоломі, з щитом і в егіді потрясла своїм списом і глибоко встромила його в землю. З землі виросла священна олива. Боги присудили перемогу Афіні, визнавши її дар Аттиці за більш цінний. По кутах зобразила богиня, як карають боги людей за непокірність, а навколо виткала вінок з листя оливи. Арахна ж зобразила на своєму покривалі багато сцен із життя богів, у яких боги виявляють себе слабкими, з людськими пристрастями. Навколо ж виткала Арахна вінок із квітів, перевитих плющем. Найвищої досконалості була робота Арахни, вона не поступалася в красі роботі Афіні, але в зображеннях її було видно неповагу до богів, навіть презирство. Страшенно розгнівалася Афіна, вона розірвала роботу Арахни і вдарила її човником. Арахна не знесла ганьби: вона зсукала вірвовку, зробила петлю і повісилась. Афіна звільнила з петлі Арахну і сказала їй:

– Живи, непокірна, але ти вічно висітимеш і вічно ткатимеш, і буде тривати ця кара і в твоїх нащадках.

Афіна окропила Арахну соком чарівного зілля, і зараз же тіло її стислося, густе волосся впало з голови, і обернулася вона на павука. З того часу висить павук-Арахна в своїй павутині і вічно тче її, як ткала за життя.

## Гермес

В гроті гори Кіллени в Аркадії народився син Зевса і Майї, бог Гермес, посланець богів. З швидкістю думки переноситься він з Олімпу на найдальший край світу в своїх крилатих сандаліях, із жезлом-кадуцеєм у руках. Гермес охороняє шляхи, і присвячені йому герми можна бачити поставленими край доріг, на перехрестях і біля входів у будинки всюди в Стародавній Греції. Він допомагає мандрівникам у подорожах за життя, він же веде душі померлих в їх останній путь – до сумного царства Аїда. Своїм чарівним жезлом склепляє він очі людей і навіає на них сон. Гермес – бог-покровитель шляхів та мандрівників і бог торгових зносин і торгівлі. Він дає в торгівлі бариші і посилає людям багатство. Гермес винайшов і міри, і числа, і азбуку, він навчив усього цього людей. Він же і бог красномовства, а разом з тим спритності і обману. Ніхто не може перевершити його в спритності, хитрощах і навіть у злодійстві, бо він незвичайно спритний злодій. Це він одного разу жартома викрав у Зевса його скіпетр, у Посейдона – тризубець, в Аполлона – золоті стріли і лук, а в Ареса – меч.

## Гермес викрадає корів Аполлона

Ледве народився Гермес у прохолодному гроті Кіллени, як він уже замислив першу свою витівку. Він вирішив викрасти корів у срібнолукого Аполлона, який пас на той час череди богів у долині Піерії, в Македонії. Тихенько, щоб не помітила мати, вибрався Гермес з пелюшок, виплигнув з колиски і прокрався до виходу з грота. Біля самого грота він побачив черепаху, зловив її і з щита черепахи й трьох гілок зробив першу ліру, натягнувши на неї солодкозвучні струни. Потай повернувся Гермес у грот, сховав ліру в своїй колісці, а сам знову пішов і швидко, неначе вітер, понісся в Піерію. Там він викрав з череди Аполлона п'ятнадцять корів, прив'язав до їхніх ніг очерет і гілля, щоб замести слід, і швидко погнав корів у напрямі до Пелопоннесу. Коли Гермес уже пізно ввечері гнав корів через Бетотію, він зустрів старого діда, який працював у своєму винограднику.

– Візьми собі одну з цих корів, – сказав йому Гермес, – тільки нікому не розповідай, що бачив, як я прогнав тут корів.



Старий, зрадівши щедрому подарунку, дав слово Гермесові мовчати і не показувати нікому, куди той погнав корів. Гермес пішов далі. Але він відійшов ще недалеко, як йому захотілося випробувати старого, – чи додержить він даного слова. Сховавши корів і змінивши свій вигляд, повернувся він назад і спитав діда:

– Скажи, чи не проганяв тут хлопчик корів? Якщо ти мені покажеш, куди він їх прогнав, я дам тобі бика й корову.

Недовго вагався старий, сказати чи ні, дуже вже хотілося йому дістати ще бика й корову, і він показав Гермесу, куди погнав хлопчик корів. Страшенно розгнівався Гермес на старого за те, що він не додержав слова, і в гніві обернув його в німу скелю, щоб вічно мовчав він і пам'ятав, що треба додержувати даного слова.

Після цього вернувся Гермес до корів і швидко погнав їх далі. Нарешті, пригнав він їх у Пілос. Двох корів приніс він у жертву богам, потім знищив усі сліди жертвоприношення, а корів, що лишилися, сховав у печері, вводячи їх до неї задом, щоб сліди корів вели не в печеру, а з неї.

Зробивши все це, Гермес спокійно повернувся в грот до матері своєї Майї і ліг тишенько в колиску, загорнувшись у пелюшки.

Але Майя помітила відсутність свого сина. Вона з докором сказала йому:

– Погане замислив ти діло. Навіщо викрав ти корів Аполлона? Розгнівається він. Адже ти знаєш, який грізний у гніві своєму Аполлон. Хіба ти не боїшся його стріл, що б'ють без промаху?

– Не боюся я Аполлона, – відповів матері Гермес, – нехай собі гнівається. Якщо він надумає скривдити тебе або мене, то я, щоб відомстити йому, розграбую все його святилище в Дельфах, викраду всі його триниго, золото, срібло і одяг.

А Аполлон уже помітив, що пропали корови, і подався їх розшукувати. Він ніде не міг їх знайти. Нарешті віщий птах привів його в Пілос, але й там не знайшов своїх корів золоточубий Аполлон. В печеру ж, де були сховані корови, він не ввійшов, – адже сліди вели не в печеру, а з неї.

Нарешті, після довгого марного шукання, прийшов він до грота Майї. Зачувши наближення Аполлона, Гермес ще глибше забрався в свою колиску і щільніше загорнувся в пелюшки. Розгніваний Аполлон ввійшов у грот Майї і побачив, що Гермес з невинним виглядом лежить у своїй колиці. Він почав докоряти Гермесові за крадіжку корів і вимагати, щоб він повернув їх йому, але Гермес від усього відрікався. Він запевняв Аполлона, що й не думав красти в нього корів і зовсім не знає, де вони.

– Послухай, хлопчику! – скрикнув у гніві Аполлон. – Я скину тебе в похмурий Тартар, і не врятує тебе ні батько, ні мати, якщо ти не повернеш мені моїх корів.

– О сину Латони, – відповів Гермес, – не бачив я, не знаю і від інших не чув про твоїх корів. Хіба цим я займаюся – інша тепер у мене справа, інший клопіт. Я дбаю лише про сон, молоко матері та свої пелюшки. Ні, присягаюсь, я навіть не бачив злодія.

Хоч як сердився Аполлон, він нічого не міг добитися від хитрого, спритного Гермеса. Нарешті золоточубий бог витяг з колиски Гермеса і примусив його йти в пелюшках до батька їхнього, Зевса, щоб той розв'язав їхню суперечку. Прийшли обидва боги на Олімп. Хоч як викручувався Гермес, хоч як хитрував, усе ж Зевс звелів йому віддати Аполлону вкрадених корів.

З Олімпу повів Гермес Аполлона в Пілос, узявши по дорозі зроблену ним з щита черепахи ліру. В Пілосі він показав, де сховані корови. Поки Аполлон виганяв корів з печери, Гермес сів коло неї на камені і загравав на лірі. Чудові звуки сповнили долину. Здивований Аполлон з захопленням слухав гру Гермеса. Він віддав Гермесу за його ліру вкрадених корів, – так полонили його звуки ліри. А Гермес, щоб бавитися на пасовиську, винайшов собі сопілку, яку так люблять пастухи Греції.

Меткий, спритний, прекрасний син Майї і Зевса, що носить по світу з швидкістю думки і уже в ранньому дитинстві своєму довів свою хитрість і спритність, був також і

втіленням юнацької сили. Скрізь у палестрах стояли його статуї. Він бог молодих атлетів. Його закликали вони перед боротьбою і змаганнями в швидкому бігу.

Хто тільки не шанував Гермеса в Стародавній Греції: і мандрівник, і оратор, і купець, і атлет, і навіть злодій.

## Арес

Бог війни, несамовитий Арес, – син громовержця Зевса і Гери. Не любить його Зевс. Часто каже він своєму синові, що він найненависніший йому серед богів Олімпу. Зевс не любить сина за його кровожерність. Якби Арес не був його сином, він давно скинув би його в похмурий Тартар, туди, де страждають титани. Серце лютого Ареса радують тільки жорстокі битви. Несамовитий, носиться він серед гуркоту зброї, криків та стогону битви поміж бійцями, в блискучому озброєнні, з величезним щитом. Слідом за ним несуться його сини, Деймос і Фобос – жах і страх, а поряд з ними богиня розбрату Еріда. Кипить, гуркоче бій; радіє Арес; зі стогоном падають воїни. Триумфує Арес, коли уб'є своїм жажливим мечем воїна і хлине на землю гаряча кров. Не розбираючи, разить він і направо, і наліво; купа тіл навколо жорстокого бога.

Лютий, несамовитий, грізний Арес, але перемога не завжди супроводить його. Часто доводиться Аресові поступатися на полі битви войовничій дочці Зевса, Афіні-Палладі. Перемагає вона Ареса мудрістю і спокійною свідомістю сили. Нерідко і смертні герої здобувають перемогу над Аресом, особливо якщо їм допомагає ясноока Афіна-Паллада. Так уразив Ареса мідним списом герой Діомед під мурами Трої. Сама Афіна спрямувала удар. Далеко рознісся по війську троянців і греків жажливий крик пораненого бога. Немов десять тисяч воїнів скрикнули враз, стаючи до завязаного бою, так закричав від болю вкритий мідними доспіхами Арес. Здригнулися з жаху греки і троянці, а несамовитий Арес понісся, оповитий темною хмарою, закривавлений, із скаргами на Афіну до батька свого Зевса. Але батько Зевс не став слухати його скарг. Він не любить свого сина, якому приємні лише чвари, битви та вбивства.

Якщо навіть дружина Ареса, найвродливіша з богинь Афродіта, приходить на поміч своєму чоловікові, коли він у розпалі бою зустрінеться з Афіною, і тоді перемагає улюблена дочка громовержця Зевса. Войовниця Афіна одним ударом кидає на землю прекрасну богиню кохання Афродіту. Зі сльозами підіймається на Олімп вічно юна, дивно прекрасна Афродіта, а вслід їй лунає триумфуючий сміх і глузування Афіни.

## Афродіта

Не зніжений, легковажній богині Афродіті втручатися в криваві битви. Вона пробуджує в серцях богів і смертних любов. Завдяки цій владі вона панує над усім світом.

Ніхто не може втекти від її влади, навіть боги. Тільки войовниця Афіна, Гестія та Артеміда не підкоряються її могутності. Висока, струнка, з ніжними рисами обличчя, м'якою хвилюю золотого волосся, що, як вінець, лежить на її прекрасній голові, Афродіта – втілення божественної краси і нев'янучої юності. Коли вона йде, у сьайві своєї краси, в запашних шатах, тоді яскравіше світить сонце, пишніше розцвітають квіти. Дикі лісові звірі біжать до неї з лісових хащ, до неї зграями злітаються птахи, коли вона проходить лісом. Леви, пантери, барси та ведмеді лагідно лащать до неї. Спокійно йде серед диких звірів Афродіта, горда зі своєї променистої краси. Її супутниці Ори і Харити, богині краси і грації, прислужують їй. Вони одягають богиню в розкішні шати, зачісують її золоте волосся, вінчають її голову виблискуючою діадемою. Коло острова Кіфери народилася Афродіта, дочка Урана, з білосніжного шумовиння морських хвиль. Легкий, пестливий вітрець приніс її на острів Кіпр. Там оточили юні Ори створену з морських хвиль богиню кохання. Вони прибрали її в золототкані шати й увінчали вінком із запашних квітів. Де тільки ступала Афродіта, там буйно виростали квіти. Все повітря сповнене було чудовими пахощами. Ерот і

Гімерот повели прекрасну богиню на Олімп. Гучно вітали її боги. З того часу завжди живе серед богів Олімпу золота Афродіта, вічно юна і найвродливіша з богинь.

## Пігмаліон

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Афродіта дарує щастя тому, хто вірно служить їй. Так дала вона щастя і Пігмаліонові, великому кіпрському митцеві. Пігмаліон ненавидів жінок і жив самотньо, уникаючи шлюбу. Одного разу зробив він з блискучої білої слонової кістки статую дівчини незвичайної краси. Немов жива, стояла ця статуя в майстерні художника. Здавалося, вона дихає; здавалося, що ось-ось вона зрушиться, піде і заговорить. Цілими годинами милувався художник своїм твором і покохав нарешті створену ним самим статую. Він дарував статуї дорогоцінне намисто, зап'ястки і сережки, одягав її в розкішний одяг, прикрашав голову вінками з квітів. Як часто шепотів Пігмаліон:

– О, якби ти була жива, якби могла відповідати на мої слова, о, який би був я щасливий!

Але статуя була німа.

Настали дні святкувань на честь Афродіти. Пігмаліон приніс богині кохання в жертву білу телицю з визолоченими рогами; він простяг до богині руки і з молитвою прошепотів:

– О вічні боги і ти, золота Афродіто! Якщо ви можете дати все благаючому, то дайте мені дружину, таку ж прекрасну, як та статуя дівчини, що зробив я сам.

Пігмаліон не наважився просити богів оживити його статую, він боявся прогнвити такою просьбою богів-олімпійців. Яскраво спалахнуло жертвне полум'я перед зображенням богині кохання Афродіти; цим богиня нібито давала зрозуміти Пігмаліонові, що боги почули його благання.

Повернувся художник додому. Він підійшов до статуї, і о щастя, о радість! – статуя ожила! Б'ється її серце, в її очах світиться життя. Так дала богиня Афродіта красуню-дружину Пігмаліонові.

## Нарцісс

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Але хто не шанує золотосайної Афродіти, хто відкидає дари її, хто повстає проти її влади, того нещадно карає богиня кохання. Так покарала вона сина річкового бога Кефіса і німфи Лавріони, прекрасного, але холодного гордого Нарцісса. Нікого не любив він, крім самого себе, лише себе вважав гідним любові.

Одного разу, коли він заблудився в густому лісі під час полювання, побачила його німфа Ехо. Німфа не могла сама заговорити з Нарціссом. На ній тяжіла кара богині Гери: мовчати повинна була німфа Ехо, а відповідати на запитання вона могла лише повторюючи їх останні слова. З захопленням дивилась Ехо на стрункого красеня юнака, схована від нього лісовою гущавиною. Нарцісс оглянувся навколо, не знаючи, куди йому йти, і голосно крикнув:

– Гей, хто тут?

– Тут! – почулась відповідь Ехо.

– Іди сюди! – крикнув Нарцісс.

– Сюди! – відповіла Ехо.

З подивом оглядається прекрасний Нарцісс на всі боки. Нікого немає. Здивований цим, він голосно вигукнув:

– Сюди, швидше до мене!

І радісно відгукнулась Ехо:

– До мене!

Простягаючи руки, поспішає до Нарцісса німфа з лісу, але гнівно відштовхнув її прекрасний юнак. Пішов він поспішно від німфи і сховався у темному лісі.

Сховалась у лісовій непрохідній гущавині і знехтувана німфа. Вона страждає з кохання до Нарцісса, нікому не показується, і тільки сумно відгукується на кожний поклик нещасна Ехо.

А Нарцісс лишився, як і раніше, гордим, самозакоханим. Він відкидав кохання всіх. Багатьох німф зробила нещасними його гордість. І якось одна із знехтуваних ним німф вигукнула:

– Покохай же і ти, Нарціссе! І хай не відповідає тобі на твою любов людина, яку ти покохаєш!

Здійснилося побажання німфи. Розгнівалась богиня кохання Афродіта на те, що Нарцісс відхилив її дари, і покарала його. Одного разу навесні під час полювання Нарцісс підійшов до струмка і захотів напитися холодної води. Ще ні разу не торкалися вод цього струмка ні пастух, ні гірські кози, ні разу не падала в струмок зламана гілка, навіть вітер не заносив у струмок пелюстків пишних квітів. Вода його була чиста і прозора. Як у дзеркалі, відбивалося в ній все навколо: і кущі, що розрослися на березі, і стрункі кипариси, і блакитне небо. Нагнувся Нарцісс до струмка, спершись руками на камінь, що виступав з води, і віддзеркалився в струмку весь, в усій своїй красі. Отут-то і спіткала його кара Афродіти. З подивом дивиться він на своє відображення у воді, і сильне кохання опановує його. Повними любові очима дивиться він на своє відображення у воді, він манить його, кличе, простягає до нього руки. Нахиляється Нарцісс до дзеркала вод, щоб поцілувати своє відображення, але цілує тільки холодну, прозору воду струмка. Все забув Нарцісс; він не йде від струмка; не відриваючись, милується самим собою. Він не їсть, не п'є, не спить. Нарешті, повний відчаю, вигукує Нарцісс, простягаючи руки до свого відображення:

– Ох, хто страждав так жорстоко! Нас розділяють не гори, не моря, а тільки смужка води, і все ж не можемо ми бути з тобою разом. Вийди ж із струмка!

Замислився Нарцісс, дивлячись на своє відображення у воді. Раптом жаклива думка прийшла йому в голову, і тихо шепоче він своєму відображенню, нахиляючись до самої води:

– О горе! Я боюсь, чи не покохав я самого себе! Адже ти – я сам! Я люблю самого себе. Я почуваю, що небагато лишилося мені жити. Ледве розцвівши, зів'яну я і зійду в помуре царство тіней. Смерть не лякає мене; смерть принесе кінець мукам кохання.

Залишають сили Нарцісса, блідне він і почуває вже наближення смерті, але все ж не може відірватися від свого відображення. Плаче Нарцісс. Падають його сльози в прозорі води струмка. По дзеркальній поверхні води пішли кола, і зникло прекрасне відображення. З жахом вигукнув Нарцісс:

– О, де ти? Вернись! Залишся! Не покидай мене, адже це жорстоко. О, дай хоч подивитися на тебе!

Але ось знову спокійна вода, знову з'явилося відображення, знову, не відриваючись, дивиться на нього Нарцісс. Тане він, мов роса на квітах у промінні гарячого сонця. Бачить і нещасна німфа Ехо, як страждає Нарцісс. Вона, як і раніше, любить його; страждання Нарцісса болем стискають її серце.

– О горе! – вигукує Нарцісс.

– Горе! – відповідає Ехо.

Нарешті змученим слабнучим голосом скрикнув Нарцісс, дивлячись на своє відображення:

– Прощай!

І ще тихше, ледве чутно, пролунала відповідь німфи Ехо:

– Прощай!

Схилилась голова Нарцісса на зелену прибережну траву, і темрява смерті вкрила його очі. Вмер Нарцісс. Плакали в лісі молоді німфи, і плакала Ехо. Приготували німфи юному Нарцісові могилу, але коли прийшли по його тіло, то не знайшли його. На тому

місці, де схилилась на траву голова Нарцисса, виросла біла запашна квітка – квітка смерті; нарцисом називають її.

## Адоніс

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Але богиня кохання, яка так покарала Нарцисса, знала й сама муки кохання, і їй довелось оплакувати любимого нею Адоніса. Вона любила сина царя Кіпру, Адоніса. Ніхто з смертних не був рівний йому красою, він був навіть кращий від богів-олімпійців. Забула для нього Афродіта і Патмос, і квітучу Кіферу. Адоніс був їй миліший навіть від світлого Олімпу. Весь час проводила вона з юним Адонісом. З ним полювала вона в горах і лісах Кіпру, подібно до діви Артеміді. Забула Афродіта про свої золоті оздоби, про свою красу. Під пекучим промінням і в негоду полювала вона на зайців, лякливих оленів і сарн, уникаючи полювання на грізних левів і вепрів. І Адоніса просила вона уникати небезпек полювання на левів, ведмедів і вепрів, щоб не трапилося з ним нещастя. Рідко покидала богиня царсько-го сина, а покидаючи його, кожного разу благала пам'ятати про її прохання.

Одного разу, коли не було Афродіти, собаки Адоніса під час полювання натрапили на слід величезного вепра. Вони підняли звіра і з лютим гавканням погнали його. Адоніс радів такій багатій здобичі; він не передчував, що це його останнє полювання. Все ближче гавкіт собак, ось уже промайнув величезний кабан серед кущів. Адоніс уже готується протнути розлюченого кабана своїм списом, як раптом кинувся на нього кабан і своїми величезними кілками на смерть поранив улюбленця Афродіти. Вмер Адоніс від страшної рани.

Коли Афродіта дізналася про смерть Адоніса, то, повна невимовного горя, сама пішла вона в гори Кіпру шукати тіло коханого юнака. По стрімких гірських кручах, серед похмурих ущелин, по краях глибоких прірв ішла Афродіта. Гостре каміння і колючки терну поранили ніжні ноги богині. Краплі її крові падали на землю, лишаючи слід усюди, де проходила богиня. Нарешті знайшла Афродіта тіло Адоніса. Гірко плакала вона над рано загіблим прекрасним юнаком. Щоб завжди зберігалася пам'ять про нього, звеліла богиня вирости з крові Адоніса ніжному анемону. А там, де падали з пораниених ніг богині краплі крові, вирости пишні троянди, ясно-червоні, мов кров Афродіти. Зглянувсь Зевс-громовержець на горе богині кохання. Звелів він братові своєму Аїду і дужині його Персефоні відпустити щороку Адоніса на землю зі смутного царства тіней померлих. З того часу півроку залишається Адоніс у царстві Аїда, а півроку живе на землі з богинею Афродітою. Вся природа радіє, коли повертається на землю до ясного проміння сонця юний, прекрасний улюбленець золотосайної Афродіти Адоніс.

## Ерот

Прекрасна Афродіта панує над світом. У неї, як і в Зевса-громовержця, є посланець; через нього виконує вона свою волю. Цей посланець Афродіти – син її Ерот, веселий, жвавий, пустотливий, підступний, а часом і жорстокий хлопчик. Ерот носить на своїх блискучих золотих крилах над землями і морями, швидкий і легкий, як подув вітерця. В руках його маленький золотий лук, за плечима – сагайдак із стрілами. Ніхто не захищений від цих золотих стріл. Без промаху влучає в ціль Ерот, він як стрілець не поступається навіть перед самим стріловержцем золоточубим Аполлоном. Коли влучає в ціль Ерот, очі його світяться радістю, він з триумфом закидає свою кучеряву голівку і голосно сміється. Стріли Ерота несуть з собою радість і щастя, але часто приносять вони страждання, муки кохання і навіть загибель. Самому золоточубому Аполлонові, самому хмарогонцеві Зевсу немало страждань завдали ці стріли.

Зевс знав, як багато горя і лиха приносить з собою у світ син золотосайної Афродіти. Він хотів, щоб умертвили його ще при народженні. Але хіба могла допустити це мати? Вона сховала Ерота в непрохідному лісі, і там у лісових нетрях вигодували маленького Еро-

та молоком своїм дві люті левиці. Виріс Ерот, і от носить він по всьому світу, юний, прекрасний, і сіє своїми стрілами в світі то щастя, то горе, то добро, то зло.

### Гіменей

Є ще один помічник і супутник в Афродіті – це юний бог шлюбу Гіменей. Він летить на своїх білосніжних крилах попереду весільних процесій. Яскраво горить полум'я його шлюбного факела. Дівочі хори кличуть під час весілля Гіменея, бажаючи його благослови-ти шлюб молодих і послати їм радість у їхньому житті.

### Гефест

Гефест, син Зевса і Гери, бог вогню, бог-коваль, з яким ніхто не може рівнятися в умінні кувати, народився на світлому Олімпі. Він народився кволюю і кульгавою дитиною. Розгнівалася велика Гера, коли показали їй, богині, негарного, кволого сина. Вона схопила його і кинула з Олімпу вниз на далеку землю.

Довго неслася в повітрі нещасна дитина і впала нарешті у хвилі безкрайого моря. Зглянулись на нього морські богині – дочка великого Океану, Еврінома, і дочка віщого морського старця Нерея, Фетіда. Вони підняли маленького Гефеста, який упав у море, і понесли його з собою глибоко під води сивого Океану. Там у лазуровому гроті виховали вони Гефеста. Виріс бог Гефест невродливим, кульгавим, але з могутніми руками, широкими грудьми і мускулястою шиєю. Яким він був чудовим митцем у своєму ковальському ремеслі! Багато викував він прекрасних оздоб із золота і срібла своїм вихователькам, Евріномі і Фетіді.

Довго ховав Гефест у своєму серці гнів на матір свою, богиню Геру, і нарешті вирішив їй помститися за те, що вона скинула його з Олімпу. Він викував золоте крісло незвичайної краси і послав його на Олімп у подарунок матері. Зраділа дружина Зевса-громовержця, побачивши чудовий подарунок. Справді, тільки цариця богів і людей могла сидіти на кріслі такої надзвичайної краси. Але – о жах! Тільки-но Гера сіла в крісло, як обвили її незламні пута, і Гера була прикута до крісла. Кинулись боги їй допомагати. Даремно, ніхто з них не був спроможний визволити царицю Геру. Боги зрозуміли, що тільки Гефест, який викував крісло, може звільнити свою велику матір.

Негайно послали вони бога Гермеса, вісника богів, по бога-ковалю. Вихором помчав Гермес на край світу, до берегів Океану. Мов вихор, пронісся Гермес над землею та морем і з'явився в гроті, де працював Гефест. Довго просив він Гефеста іти з ним на високий Олімп – звільнити царицю Геру, але рішуче відмовив бог-коваль: він пам'ятав зло, яке зробила йому мати. Не допомогли ні просьби, ні благання Гермеса. На допомогу йому з'явився Діоніс, веселий бог вина. З голосним сміхом підніс він Гефестові келих запашного вина, за ним другий, а потім ще й ще. Захмелів Гефест, тепер можна було з ним зробити все – вести куди завгодно. Бог вина Діоніс переміг Гефеста. Гермес і Діоніс посадили Гефеста на осла і повезли на Олімп. Похитуючись, їхав Гефест. Навколо Гефеста неслись у веселому танку повиті плющем менади з тирсами в руках. Незграбно стрибали сп'янілі сатири. Диміли факели, гучно лунали тимпани, сміх, гриміли бубни. А попереду йшов великий бог Діоніс у вінку з винограду із тирсом. Весело посувалася процесія. Нарешті прийшли на Олімп. Гефест в одну мить звільнив свою матір, тепер уже він не пам'ятав кривди.

Гефест залишився жити на Олімпі. Він побудував там богам величні золоті палаци і собі збудував палац із золота, срібла і бронзи. В ньому він живе з дружиною своєю, прекрасною, привітною Харитою, богинею грації і вроди.

В цьому ж палаці міститься і кузня Гефеста. Більшу частину часу Гефест проводить у своїй повній чудес кузні. Посередині стоїть величезне ковадло, в кутку – горно з палаючим вогнем і міхи. Дивні ці міхи – їх не треба приводити в рух руками, вони покірні слову Гефеста. Скаже він – і працюють міхи, роздмухуючи жар у горні в яскраве полум'я. Вкритий потом, увесь чорний від порохи і кіптяви, працює бог-коваль у своїй кузні. Які чудові ви-

роби виконує в ній Гефест: незламну зброю, оздобу з золота і срібла, келихи і кубки, триніжки, що самі котяться на золотих колесах, немов живі.

Скінчивши працювати, обмивши в запашній ванні піт і кіптяву, Гефест іде, накульгуючи і похитуючись на своїх слабких ногах, на бенкет богів, до батька свого, громовержця Зевса. Привітний, добродушний, часто припиняє він готову розпалитися сварку Зевса і Гери. Без сміху не можуть боги дивитись, як кульгавий Гефест шкутильгає навколо бенкетного стола, наливаючи богам запашний нектар. Сміх примушує богів забути сварки.

Але бог Гефест може бути і грізним. Багато хто зазнав сили його вогню і страшних, могутніх ударів його величезного молота. Навіть хвилі бурхливих рік, Ксанфу і Сімоїсу, втихомирив під Троєю своїм вогнем Гефест. Грізний, разив він своїм молотом і могутніх гігантів.

Великий бог вогню, найвправніший, божественний коваль Гефест, – він дає тепло і радість, він ласкавий і привітний, але він же і грізно карає.

### Деметра і Персефона

Могутня велика богиня Деметра. Вона дає родючість землі, і без її благодворної сили ніщо не зростає ні в тінистих лісах, ні на луках, ні на буйних ланах.

### Викрадення Персефони Аїдом

Велика богиня Деметра мала юну прекрасну дочку Персефону. Батьком Персефони був сам великий син Крона, громовержець Зевс. Одного разу прекрасна Персефона разом зі своїми подругами, океанідами, безтурботно гуляла на квітучій Нісейській долині. Як легкокрилий метелик, перебігала юна дочка Деметри від квітки до квітки. Вона рвала пишні троянди, запашні фіалки, білосніжні лілії і червоні гіацинти. Безжурно гуляла Персефона, не відавши тієї долі, яку призначив їй батько її Зевс. Не думала Персефона, що не скоро побачить вона знову ясне світло сонця, не скоро буде милуватися квітами і вдихати їх солідкі пахощі. Зевс віддав її за похмурого свого брата Аїда, володаря царства тіней померлих, і з ним мала жити Персефона в п'ятмі підземного царства, позбавлена світла гарячого південного сонця.

Аїд бачив, як гуляла у Нісейській долині Персефона, і вирішив зараз же викрасти її. Він упросив богиню землі Гею виростити надзвичайної краси квітку. Погодилась богиня Гея, і виросла чудова квітка у Нісейській долині; її п'янкий аромат далеко розлився в усі боки, Персефона побачила квітку; ось вона простягла руку і схопила її за стебельце, ось уже зірвана квітка. Раптом розступилася земля, і на чорних конях з'явився з землі у золотій колісниці володар царства тіней померлих, похмурий Аїд. Він схопив юну Персефону, підняв її на свою колісницю і миттю зник на своїх швидких конях у надрах землі. Тільки скрикнути встигла Персефона. Далеко рознісся крик жаху юної дочки Деметри; він донісся і до морських глибин, і до високого, світлого Олімпу. Ніхто не бачив, як викрав Персефону похмурий Аїд, бачив це тільки бог Геліос-Сонце.

Богиня Деметра почула крик Персефони. Вона поспішила до Нісейської долини, скрізь шукала дочку, питала подруг її океанід, але ніде не було її. Океаніди не бачили, куди зникла Персефона.

Тяжка скорбота від втрати єдиної улюбленої дочки охопила серце Деметри. Одягнена в темний одяг, дев'ять днів, нічого не тямлячи, ні про що не думаючи, блукала велика богиня Деметра по землі, проливаючи гіркі сльози. Вона всюди шукала Персефону, всім просила вона про допомогу, але ніхто не міг зарадити її горю. Нарешті, вже на десятий день, вона прийшла до бога Геліоса-Сонця і стала слізно благати його:

– О світлосяйний Геліосе! Ти об'їждаєш на золотій колісниці високо по небу всю землю і всі моря, ти бачиш все, ніщо не може сховатися від тебе; якщо ти маєш хоч трохи жалю до нещасної матері, то скажи мені, де моя донька Персефона, скажи, де мені шукати її. Я скрізь шукала її, але ніде не можу знайти!

Відповів Деметрі світлосяйний Геліос:

– Велика богине, ти знаєш, як я шаную тебе, ти бачиш, як уболіваю, бачачи твоє горе. Знай, великий хмарогонець Зевс віддав дочку твою за дружину своєму похмурому братові, володарю Аїду. Він викрав Персефону і повіз її до свого царства, повного страхіть. Побори ж свою тяжку журбу, богине; адже великий чоловік твоєї дочки, вона стала дружиною могутнього брата великого Зевса.

Ще дужче засмутилася богиня Деметра. Розгнівалася вона на громовержця Зевса за те, що він віддав без її згоди Персефону за дружину Аїдові. Вона покинула богів, покинула світлий Олімп, прибрала вигляду простої смертної і, одягнувшись у темний одяг, довго блукала між смертними, проливаючи гіркі сльози.

Усе на землі припинило свій ріст. Листя на деревах зів'яло і пообпадало. Ліси стояли голі. Трава поблякла; квіти поопускали свої барвисті пелюстки і повсихали. Не було плодів у садах, посохли зелені виноградники, не стигли в них важкі соковиті грона. Раніше родючі ниви спустили, ані билиночки не росло на них. Завмерло життя на землі. Голод панував усюди: скрізь чувся плач і стогін. Загибель загрожувала всьому людському родові. Але нічого не бачила, не чула Деметра, заглиблена у тугу за ніжною коханою дочкою.

Нарешті Деметра прийшла до міста Елевсіна. Там, біля міських мурів, сіла вона в затінку оливи на “камінь скорботи” біля самої “криниці дів”. Нерухома сиділа Деметра, немаче статуя. Прямими зборками спадав до самої землі її темний одяг. Голова її була опущена, а з очей одна по одній текли сльози і падали їй на груди. Довго сиділа так Деметра одна, невтішна.

Побачили її дочки царя Елевсіна, Келея. Вони здивувались, помітивши біля джерела заплакану жінку в темному одязі, підійшли до неї і з співчуттям спитали, хто вона. Але богиня Деметра не відкрилася їм. Вона сказала, що її звуть Део, що родом вона з Криту, що її викрали розбійники, але вона втекла від них і після довгих блукань прийшла до Елевсіна. Деметра просила дочок Келея відвести її в дім їхнього батька, вона погодилась бути за служницю їхній матері, виховувати дітей і працювати в домі Келея. Дочки Келея не думали, що вводять у дім свого батька велику богиню. Але коли вводили вони Деметру в дім батька, то доторкнулась богиня головою верху дверей, і весь будинок осяяло дивне світло. Метанейра встала назустріч богині, вона зрозуміла, що не просту смертну привели до неї дочки. Низько схилилась дружина Келея перед невідомою і просила сісти на її місце цариці. Відмовилась Деметра; вона мовчки сіла на простому стільці служниці, як і раніше, байдужа до всього, що робилося навколо неї. Служниця Метанейри, весела Ямба, бачачи глибокий сум невідомої, намагалась розвеселити її. Вона весело прислужувала їй і своїй господині Метанейрі; голосно лунав її сміх і сипалися жарти. Посміхнулась Деметра вперше з того часу, як викрав у неї Персефону похмурий Аїд, і вперше погодилась вона вжити їжі.

Деметра залишилась у Келея. Вона почала виховувати його сина Демофонта. Богиня вирішила дати Демофонтові безсмертя. Вона тримала немовля біля своїх божественних грудей, на своїх колінах; немовля дихало безсмертним диханням богині. Деметра натирала його амброзією, а вночі, коли всі в будинку Келея спали, вона, загорнувши Демофонта в пелюшки, клала його в яскраво палаючу піч. Але Демофонт не дістав безсмертя. Побачила раз Метанейра свого сина, який лежав у печі, страшенно злякалась і стала благати Деметру не робити цього. Деметра розгнівалася на Метанейру, вийняла Демофонта з печі і сказала:

– О нерозумна, я хотіла дати безсмертя твоєму синові, зробити його невразливим. Знай же, я – Деметра, яка дає сили і радість смертним і безсмертним.

Деметра відкрила Келею і Метанейрі, хто вона, і прийняла свій звичайний вигляд богині. Божественне світло розлилося в покоях Келея. Богиня Деметра стояла велична і прекрасна, золотисте волосся спадало на її плечі, очі палали божественною мудрістю, від одягу її лилися чудові пахощі. Впали на коліна перед нею Метанейра та її чоловік.

Богиня Деметра звеліла побудувати храм в Елевсіні і залишилась жити в ньому. При цьому храмі Деметра сама встановила свята.



Сум за ніжно коханою дочкою не покинув Деметру, не забула вона і гніву свого на Зевса. Як і раніше, не родила нічого земля. Голод ставав дедалі сильнішим, бо на полях землеробів не сходило жодної билінки. Даремно тягли бики землероба важкий плуг по ріллі – марна була їх праця. Гинули цілі племена. Зойки голодних неслися до неба, але не зважала на них Деметра. Нарешті перестали куритися на землі жертви безсмертним богам. Загибель загрожувала всьому живому. Не хотів загибелі смертних великий хмарогонець Зевс. Він послав до Деметри вісницю богів Ірідю. Швидко помчала вона на своїх райдужних крилах в Елевсін до храму Деметри, кликала її, благала повернутися на світлий Олімп до сонму богів. Деметра не зглянулася на її благання. Посилав і інших богів великий Зевс до Деметри, але богиня не хотіла повернутися на Олімп, перш ніж поверне їй Аїд її дочку Персефону.

Послав тоді до свого похмурого брата Аїда великий Зевс швидкого, як думка, Гермеса. Спустився Гермес до повного страхіть царство Аїда, став перед володарем душ померлих, який сидів на золотому троні, і оповів йому про волю Зевса.

Аїд погодився відпустити Персефону до матері, але спочатку дав їй проковтнути зерно плоду граната, символ шлюбу. Зійшла Персефона на золоту колісницю чоловіка з Гермесом; помчали безсмертні коні Аїда, ніякі перепони не були їм страшні, і миттю досягли вони Елевсіна.

Забувши про все від радощів, кинулась Деметра назустріч своїй доньці і ніжно обняла її. Знов була з нею її улюблена дочка Персефона. З нею повернулася Деметра на Олімп. Тоді великий Зевс вирішив, що дві третини року житиме з матір'ю Персефона, а на одну третину – вертатиметься до чоловіка свого Аїда.

Велика Деметра повернула родючість землі, і знову все зацвіло, зазеленіло. Ніжним весняним листям укрились ліси; зарясніли квіти на смарагдовій мураві лук. Незабаром заколосились хлібородні ниви; зацвіли і сповнилися пахощами сади; заблищала на сонці зелень виноградників. Прокинулася уся природа. Все живе раділо і славило велику богиню Деметру і дочку її Персефону.

Але щороку покидає свою матір Персефона, і кожного разу Деметра поринає в сум і знову вбирається в темний одяг. І вся природа сумує за тією, що відійшла. Жовкне на деревах листя, і зриває його осінній вітер; відцвітають квіти, лани пустіють, настає зима. Спить природа, щоб прокинутись у радісному сяйві весни тоді, коли повернеться до своєї матері з безрадісного царства Аїда Персефона. Коли ж повертається до Деметри її дочка, тоді велика богиня родючості щедрою рукою сипле дари свої людям і благословляє працю землероба багатим урожаєм.

### Тріптолем

Велика богиня Деметра, яка дає родючість землі, сама навчила людей, як обробляти хлібородні лани. Вона дала юному синові царя Елевсіна, Тріптолему, насіння пшениці, і він перший тричі зорав плугом поле біля Елевсіна і кинув у темну землю насіння. Багатий урожай дало поле, що благословила сама Деметра. На чудовій колісниці, запряженій крилатими зміями, Тріптолем з веління Деметри облітав усі країни і всюди навчав людей землеробства.

Був Тріптолем і в далекій Скіфії у царя Лінха. Його теж навчив він землеробства. Але гордий цар скіфів захотів відняти у Тріптолема славу вчителя землеробства, він захотів привласнити цю славу. Лінх вирішив убити під час сну великого Тріптолема. Але Деметра не допустила, щоб стався злочин. Вона вирішила покарати Лінха за те, що він, порушивши звичай гостинності, підняв руку на її обранця.

Коли Лінх уночі прокрався до покою, де мирно спав Тріптолем, Деметра обернула царя скіфів у дику рись саме в ту мить, коли він заніс над сплячим кинджал.

Сховався в темних лісах обернений на рись Лінх, а Тріптолем полишив країну скіфів, щоб, переносячись з країни в країну на своїй чудовій колісниці, вчити людей великого дару Деметри – землеробства.

## Ерісіхтон

Не одного царя скіфів, Лінха, покарала богиня Деметра, вона покарала і царя Фесалії, Ерісіхтона. Пихатий і нечестивий був Ерісіхтон, ніколи не шанував він богів жертвами. В своїй нечестивості він насмілювався зухвало образити велику богиню Деметру. Він вирішив зрубати у священному гаї Деметри столітнього дуба, що був житлом дріади, улюблениці самої Деметри. Ніщо не спинило Ерісіхтона.

– Хоч би це була не улюблениця Деметри, а сама богиня, – вигукнув нечестивець, – все ж зрубаю я цього дуба!

Ерісіхтон вирвав із рук слуги сокиру і глибоко увігнав її в дерево. Тяжкий стогін почувся всередині дуба, і хлинула кров з його кори. Вражені стояли перед дубом слуги царя. Один з них насмілювався зупинити його, але розгніваний Ерісіхтон убив слугу, вигукнувши:

– Ось тобі нагорода за твою покірність богам!

Ерісіхтон зрубав столітнього дуба. З шумом, подібним до стогону, впав дуб на землю, і вмерла дріада, яка жила в ньому.

Одягнувши темний одяг, дріади священного гаю прийшли до богині Деметри і благали її покарати Ерісіхтона, який убив їх дорогу подругу. Розгнівалась Деметра. Вона послала по богиню голоду. Послана нею дріада швидко помчала на колісниці Деметри, запряженої крилатими зміями, в Скіфію, до гір Кавказу, і там знайшла на безплідній горі богиню голоду, з запалими очима, бліду, розпатлану, з грубою шкірою, що обтягала самі кістки. Послана переказала волю Деметри богині голоду, і та послухала наказу Деметри.

З'явилася богиня голоду в будинок Ерісіхтона і вдихнула йому невситимий голод, що спалював йому всі нутрощі. Чим більше їв Ерісіхтон, тим сильніше ставали муки голоду. Все своє майно витратив він на різні їства, які тільки сильніше збуджували в Ерісіхтона невситимий, гнітючий голод. Нарешті нічого не лишилося в Ерісіхтона – тільки одна дочка. Щоб здобути грошей і насититись, він продав свою дочку в рабство. Але дочка його дістала від бога Посейдона дар приймати будь-який образ і щоразу визволятися від тих, хто її купував, то під виглядом птаха, то коня, то корови. Багато разів продавав свою дочку Ерісіхтон, але мало було йому грошей, які вторговував він від цього продажу. Голод мучив його дедалі сильніше, все нестерпнішими ставали його страждання. Нарешті, Ерісіхтон почав рвати зубами своє тіло і загинув у страшених муках.

## Ніч, Місяць, Зоря і Сонце

Поволі їде по небу в своїй колісниці, запряженій чорними кіньми, богиня Ніч-Нюкта. Своїм темним покривом закрила вона землю. Питьма огорнула все навколо. Навкруг колісниці богині Ночі товпляться зірки і ллють на землю своє непевне, мерехтливе світло – це юні сини богині Зорі – Еос і Астрея. Багато їх, вони усяли все нічне темне небо. Ось ніби легка заграва показалася на сході. Розгоряється вона дедалі більше й більше. Це сходять на небо богиня Місяць-Селена. Круторогі бики поволі везуть її колісницю небом. Спокійно, велично їде богиня Місяць по небу в своєму довгому білому одязі, з серпом місяця на головному уборі. Вона мирно світить на сплячу землю, заливаючи все сріблястим сяйвом. Об'їхавши небозвід, богиня Місяць спускається в глибокий грот гори Латма в Карії. Там лежить занурений у вічну дрімоту прекрасний Ендіміон. Кохає його Селена. Вона схиляється над ним, милує його і шепоче слова кохання. Але не чує її занурений у дрімоту Ендіміон, тому така смутна Селена, і сумне світло її, яке лле вона на землю вночі.

Все ближчає ранок. Богиня Місяць уже давно спустилася з небозводу. Ледве посвітлів схід. Яскраво загорівся на сході передвісник зорі Еосфрос – вранішня зірка. Подув легенький вітерець. Все яскравіше розгоряється схід. Ось відчинила рожевоперста богиня Зоря-Еос ворота, з яких скоро виїде осяйний бог Сонце-Геліос. В яскраво-шафранному вбранні, на рожевих крилах злітає богиня Зоря на проясніле небо, залите рожевим світлом. Лле богиня з золотої посудини на землю росу, і роса обсіпає траву і квіти бли-

скучими, немов алмази, краплями. Сповнене пахощами все на землі, всюди куряться аромати. Пробуджена земля радісно вітає бога Сонця-Геліоса, що сходить.

Четвериком крилатих коней у золотій колісниці, яку викував бог Гефест, виїжджає на небо з берегів Океану світлосяйний бог. Проміння ранкового сонця золотить вершини гір, і вони височать, ніби залиті вогнем. Зірки зникають з небозводу при появі бога сонця, одна по одній ховаються вони в лоні темної ночі. Все вище підіймається колісниця Геліоса. В осяяному вінці і в довгих блискучих шатах їде він по небу і ллє своє живлюще проміння на землю, дає їй світло, тепло і життя.

Закінчивши свій денний путь, бог сонця спускається до священних вод Океану. Там чекає його золотий човен, в якому він пливе назад на схід, в країну сонця, де стоїть його чудовий палац. Бог сонця вночі там відпочиває, щоб другого дня зійти в тому ж сьайві.

## Фаетон

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Тільки раз порушений був заведений у світі лад, і не виїжджав бог сонця на небо, щоб світити людям. Це сталося так. Був син у Сонця-Геліоса від Клімени, дочки морської богині Фетіди, ім'я йому було Фаетон. Одного разу родич Фаетона, син громовержця Зевса Епаф, глузуючи з нього, сказав:

– Не вірю я, що ти – син світлосяйного Геліоса. Мати твоя говорить неправду. Ти – син простого смертного.

Розгнівався Фаетон, зашарілося від сорому його обличчя; він побіг до матері, кинувся до неї на груди й зі сльозами скаржився на образу. Але мати його, простягаючи руки до променистого сонця, вигукнула:

– О сину! Присягаюсь тобі Геліосом, який нас бачить і чує, якого і ти сам зараз бачиш, що він – твій батько! Нехай позбавить він мене свого світла, якщо я кажу неправду. Піди сам до нього, палац його недалеко від нас. Він підтвердить тобі мої слова.

Фаетон зараз же подався до свого батька Геліоса. Швидко дійшов він до палацу Геліоса, що саяв золотом, сріблом і дорогоцінним камінням. Увесь палац нібито іскрився всіма барвами райдуги, так чудово оздобив його сам бог Гефест. Фаетон увійшов до палацу і побачив там Геліоса, який сидів у пурпурних шатах на троні. Але Фаетон не міг наблизитися до світлосяйного бога, його очі – очі смертного – не терпіли сьайва, що виходило від вінця Геліоса. Бог сонця побачив Фаетона і спитав його:

– Що привело тебе до мене в палац, сину мій?

– О світло всього світу, о батьку Геліос! Тільки чи смію я називати тебе батьком? – вигукнув Фаетон, – Дай мені доказ того, що ти – мій батько. Благаю тебе, розвій мій сумнів.

Геліос зняв світлосяйний вінок, покликав до себе Фаетона, обійняв його і сказав:

– Так, ти – мій син; правду сказала тобі мати твоя, Клімена. А щоб ти не мав сумніву більше, проси в мене, що хочеш, і, присягаюсь водами священної ріки Стіксу, я виконаю твоє прохання.

Ледве сказав це Геліос, як Фаетон став просити дозволити йому поїхати по небу, замість самого Геліоса, в його золотій колісниці. Жах пройняв світлосяйного бога.

– Безумний, чого ти просиш? – вигукнув Геліос. – О, коли б міг я порушити мою клятву! Ти просиш неможливого, Фаетоне. Адже це тобі не під силу. Адже ж ти смертний, а хіба це справа смертного? Навіть і безсмертні боги не можуть устояти на моїй колісниці. Сам великий Зевс-громовержець не може правити нею, а хто ж могутніший за нього! Подумай тільки: спочатку дорога така крута, що навіть мої крилаті коні ледве піднімаються по ній. Посередині вона йде так високо над землею, що навіть мене проймає страх, коли я дивлюсь униз на моря і землі, що розстилаються підо мною. А в кінці дорога так стрімко спускається до священних берегів Океану, що без мого досвідченого керування колісниця стрімголов полетить униз і розіб'ється. Ти думаєш, може, зустріти в дорозі багато чудесно-

го. Ні, серед небезпек, страхіть і диких звірів лежить шлях. Вузький він; якщо ти збочиш, то чекають тебе там роги грізного тельця, там загрожує тобі лук кентавра, лютий лев, потворні скорпіон і рак. Багато страхіть на шляху по небу. Повір мені, не хочу я бути причиною твоєї загибелі. О, якби ти міг поглядом своїм проникнути мені в серце і побачити, як я боюсь за тебе! Подивись навколо себе, поглянь на світ, як багато в ньому прекрасного! Прости все, що хочеш, я ні в чому не відмовлю тобі, тільки не проси ти цього. Адже ти просиш не нагороди, а страшної кари.

Але Фаетон нічого не хотів слухати; обвивши руками шию Геліоса, він просив виконати його прохання.

– Гарзд, я виконаю все. Не турбуйся, адже я присягався водами Стіксу. Ти дістанеш, чого просиш, але я думав, що ти розумніший, – сумно відповів Геліос.

Він повів Фаетона туди, де стояла його колісниця. Залюбувався нею Фаетон; вона була вся золота і виблискувала різнобарвними самоцвітами. Привели крилатих коней Геліоса, нагодованих амброзією і нектаром. Запрягли коней в колісницю. Рожевоперста Еос відкрила ворота сонця. Геліос натер обличчя Фаетонові священною маззю, щоб не обпалило його полум'я сонячних променів, і поклав йому на голову світлосяйний вінець. Зітхаючи, сповнений суму, дає Геліос останні поради Фаетонові:

– Сину мій, пам'ятай мої останні напутні слова, виконай їх, якщо зможеш. Не жени коней, держи якомога міцніше віжки. Самі побіжать мої коні. Трудно стримувати їх. Шлях же ти ясно побачиш по коліях, вони йдуть через усе небо. Не піднімайся дуже високо, щоб не спалити небо, але й низько не спускайся, а то спалиш усю землю. Не збочуй, пам'ятай – ні вправо, ні вліво. Шлях твій саме посередині між змією і жертovníком. Все інше я доручаю долі, на неї лише я сподіваюсь. Але час, ніч уже покинула небо; вже зійшла рожевоперста Еос. Бери міцніше віжки. Та, може, ти зміниш ще своє рішення – адже воно загрожує тобі загибеллю. О, дай мені самому світити землі! Не губи себе!

Але Фаетон швидко скочив на колісницю і схопив віжки. Він радіє, триумфує, дякує батькові своєму Геліосу і поспішає в путь. Коні б'ють копитами, полум'я палить з їх ніздів, легко підхоплюють вони колісницю і крізь туман швидко несуться вперед по крутій дорозі на небо. Незвично легка для коней колісниця. Ось коні мчать уже по небу, вони залишають звичайний шлях Геліоса і несуться вже без дороги. А Фаетон не знає, де ж дорога, не має він сил правити кінцями. Глянув він з вершини неба на землю і зблід від страху, так далеко під ним була вона. Коліна в нього задрижали, темрява заслала його очі. Він уже шкодує, що вблагав батька дати йому керувати його колісницею. Що він має робити? Уже багато проїхав він, але попереду ще довгий шлях. Не може справитися з кінцями Фаетон, він не знає їх імен, а стримати їх віжками немає в нього сили. Навколо себе він бачить страшних небесних звірів і лякається ще дужче.

Є місце на небі, де розлігся страхітливий, грізний скорпіон, – туди несуть Фаетона коні. Побачив нещасний юнак вкритого темною отрутою скорпіона, який загрожував йому смертоносним жалом, і, збожеволівши від страху, випустив віжки. Ще швидше понесли тоді коні, зачувши волю. То звиваються вони до самих зірок, то, спустившись, мчать майже над самою землею. Сестра Геліоса, богиня місяця Селена, з подивом дивиться, як летять коні її брата без дороги, ніким не керовані, по небу. Полум'я від колісниці, що близько спустилося, охоплює землю. Гинуть великі, багаті міста, гинуть цілі племена. Горять гори, вкриті лісом: двоголовий Парнас, тинистий Кіферон, зелений Гелікон, гори Кавказу, Тмол, Іда, Пеліон, Осса. Дим застилає все навколо; не бачить Фаетон в густому димі, де він їде. Вода в ріках і струмках закипає. Німфи плачуть і, жахаючись, ховаються в глибоких гротах. Киплять: Євфрат, Оронт, Алфей, Еврот та інші ріки. Від жару тріскається земля, і промінь сонця проникає в похмурі царство Аїда. Моря починають пересихати, і страждають від спеки морські божества. Тоді підвелася велика богиня Гея-Земля і голосно вигукнула:

– О найвеличніший з богів, Зевсе-громовержцю! Невже мушу я загинути, неville загинути повинно царство твого брата Посейдона, неville повинно загинути все живе? Ди-

вись! Атлас ледве витримує вже тягар неба. Адже небо і палаци богів можуть повалитися. Невже все повернеться до первісного Хаосу? О, врятуй від огню те, що ще лишилося!

Зевс почув благання богині Геї, грізно махнув він правицею, кинув свою вогненну блискавку і її вогнем загасив вогонь. Зевс блискавкою розбив колісницю. Коні Геліоса розбіглися у різні боки. По всьому небу порозкидані уламки колісниці і упряж коней Геліоса.

А Фаетон, з палаючими на голові кучерями, пронісся, як падаюча зірка, в повітрі і впав у хвилі ріки Ерідану, далеко від своєї батьківщини. Там гесперійські німфи підняли його тіло і поховали. У глибокій скорботі батько Фаетона, Геліос, закрив свій лик і цілий день не появлявся на блакитному небі. Тільки вогонь пожежі освітлював землю.

Довго нещасна мати Фаетона, Клімена, шукала тіло свого загиблого сина. Нарешті знайшла вона на берегах Ерідану не тіло сина, а його гробницю. Гірко плакала безутішна мати над гробницею сина, з нею оплакували загиблого брата і дочки Клімени, геліади. Скорбота їх була безмежна. Плачучих геліад великі боги обернули в тополі. Стоять тополі-геліади, схилившись над Еріданом, і падають їх сльози-смола в холодну воду. Смола застигає й перетворюється на прозорий янтар.

Уболівав за загиблим Фаетоном і друг його Кікн. Його тужіння далеко лунало по берегах Ерідану. Бачачи нерозважну тугу Кікна, боги обернули його в білосніжного лебедя. З того часу лебідь-Кікн живе на воді, в ріках і широких світлих озерах. Він боїться вогню, що згубив його друга Фаетона.

### **Діоніс. Народження і виховання Діоніса**

Зевс-громовержець кохав прекрасну Семелу, дочку фіванського царя Кадма. Одно-го разу він обіцяв їй виконати будь-яке її прохання, яке б воно не було, і заприсягся їй в цьому незламною клятвою богів, священними водами підземної ріки Стіксу. Але знена-виділа Семелу велика богиня Гера і захотіла її згубити. Вона сказала Семелі:

– Преси Зевса з'явитися тобі в усій величі бога-громовержця, царя Олімпу. Якщо він тебе справді любить, то не відмовить у цій просьбі.

Переконала Гера Семелу, і та попросила Зевса виконати саме це прохання. Зевс же не міг ні в чому відмовити Семелі, адже він клявся водами Стіксу. Громовержець з'явився їй в усій величі царя богів і людей, в усьому сяйві своєї слави. Вогненна блискавка блищала в руках Зевса; удари грому потрясли палац Кадма. Спалахнуло все навколо від блискавки Зевса. Вогонь охопив палац, все кругом хиталося і валилося. Пройнята жахом, упала Семела на землю, полум'я палило її. Вона бачила, що немає їй рятунку, що згубила її просьба, на яку намовила її Гера.

І народився в умираючої Семели син Діоніс, квола, нездатна до життя дитина. Здавалося, він теж приречений був на загибель у вогні. Але хіба міг загинути син великого Зевса? Із землі з усіх боків, немов від помаху чарівного жезла, виріс густий зелений плющ. Він прикрив від вогню своєю зеленню нещасну дитину і врятував її від смерті.

Зевс узяв врятованого сина, а через те що він був ще такий малий і кволий, що не міг би жити, то зашив його Зевс собі у стегно. В тілі батька свого, Зевса, Діоніс зміцнів і, зміцнівши, вдруге народився з стегна громовержця Зевса. Тоді цар богів і людей покликав сина свого, меткого посланця богів, Гермеса, і наказав йому віднести маленького Діоніса до сестри Семели, Іно, та її чоловіка Атаманта, царя Орхомена, – вони мали виховати його.

Богиня Гера розгнівалась на Іно і Атаманта за те, що вони взяли на виховання сина ненависної їй Семели, і вирішила їх покарати. Наслала вона на Атаманта божевілля. В нападі божевілля вбив Атамант свого сина Леарха. Ледве встигла втечею врятуватися від смерті Іно з другим сином, Мелікертом. Чоловік погнався за нею і вже наздоганяв її. Попереду крутий, скелястий морський берег, внизу шумить море, позаду настає божевільний чоловік. – порятунку нема в Іно. У відчаї кинулась вона разом з сином у море з прибережних скель. Прийняли в морі Іно і Мелікерта нерейди. Вихователька Діоніса і її син були обернені в морські божества, і живуть вони з того часу в морській безодні.

А Діоніса врятував від божевільного Атаманта Гермес. Він переніс його миттю в Нісейську долину і там віддав на виховання німфам. Діоніс виріс прекрасним, могутнім богом вина, богом, який дає людям сили і радощі, богом, що дає родючість. Виховательки Діоніса, німфи, були взяті Зевсом у нагороду на небо, і світять вони в темну зоряну ніч, під назвою Гад, серед інших сузір'їв.

### Дочки Мінія

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

І в Орхомені, в Беотії не хотіли одразу визнати бога Діоніса. Коли з'явився в Орхомен жрець Діоніса-Вакха і кликав усіх дівчат і жінок в ліси і гори на веселе свято на честь бога вина, три дочки царя Мінія не пішли на свято; вони не хотіли визнати Діоніса богом. Всі жінки Орхомена пішли з міста в тіністі ліси і там співами і танцями шанували великого бога. Обвиті плющем, з тирсами в руках, вони носилися з гучними криками, немов менади, по горах і славили Діоніса. А дочки царя Орхомена сиділи вдома і спокійно пряли і ткали; не хотіли й чути вони нічого про бога Діоніса. Настав вечір, сонце сіло, а дочки царя все ще не кидали роботи, поспішаючи що б там не було закінчити її. Раптом диво з'явилося їх очам. Залунали в палаці звуки тимпанів і флейт, нитки пряжі обернулися у виноградні лози, і важкі грона повисли на них. Ткацькі верстати зазеленіли, і всіх їх густо обвив плющ. Скрізь розлилися пахощі мирта і квітів. З подивом дивилися царські дочки на це диво. Раптом по всьому палацу, огорненому вже вечірніми сутінками, заблищало лиховісне світло факелів. Почулося рикання диких звірів. У всіх покоях палацу з'явилися леви, пантери, рисі та ведмеді. Грізно виючи, бігали вони по палацу і люто блискали очима. Охоплені жахом, царівни намагалися сховатись у найдальших, найтемніших приміщеннях палацу, щоб не бачити блиску факелів і не чути рикання звірів. Але все даремно, ніде не можуть вони сховатись. Кара бога Діоніса цим не обмежилась. Тіла царівен почали стискатися, вкрилися темною мишачою шерстю, замість рук вирости крила з тонкою перетинкою, – вони обернулися в кажанів. З того часу ховаються вони від денного світла в темних вогких руїнах і печерах. Так покарав їх Діоніс.

### Тірренські морські розбійники

*Викладено за гомерівським гімном і поемою Овідія "Метаморфози"*

Діоніс покарав і тірренських морських розбійників, але не так за те, що вони не визнавали його богом, як за те зло, якого вони хотіли завдати йому як простому смертному.

Одного разу стояв юний Діоніс на березі блакитного моря. Морський вітрець ласкаво грався його темними кучерями і ледве ворухив зборки пурпурного плаща, який спадав зі струнких плечей юного бога. В далечині моря показався корабель: він швидко наближався до берега. Коли корабель був уже близько, побачили моряки – це були тірренські морські розбійники – гарного юнака на безлюдному морському березі. Вони швидко причалили, зійшли на берег, схопили Діоніса і повели його на корабель. Розбійникам і на думку не спадало, що вони захопили в полон бога. Раділи розбійники, що така багата здобич потрапила їм до рук. Вони були певні, що чимало золота вторгують за такого прекрасного юнака, продавши його в рабство. Прийшовши на корабель, розбійники хотіли закувати Діоніса у важкі кайдани, але вони спадали з рук і ніг юного бога. Він же сидів і дивився на розбійників із спокійною усмішкою. Коли керманич побачив, що кайдани не тримаються на руках юнака, він з острахом сказав своїм товаришам:

– Горе нам! Що ми робимо! Чи не бога хочемо ми скувати? Дивіться, навіть наш корабель ледве тримає його! Чи не сам це Зевс, чи не срібнолукий Аполлон або землетрясець Посейдон? Ні, не схожий він на смертного! Це один з богів, які живуть на світлому Олімпі. Відпустіть його швидше, висадіть його на землю! Коли б не скликав він буйних вітрів і не зняв на морі грізної бури!

Але капітан злісно відповів мудрому керманичеві:

– Нещасний! Дивись, вітер попутний! А про юнака ми подбаємо потім. Ми припливем до Єгипту, або на Кіпр, або в далеку країну гіпербореїв і там продамо його; нехай пошукає там цей юнак своїх друзів і братів. Ні, нам послали його боги!

Спокійно підняли розбійники вітрила, і корабель вийшов у відкрите море. Раптом сталося диво: по кораблю заструмувало запашне вино, і все повітря сповнилось пахощами. Розбійники заціпеніли з подиву. Та ось на вітрилах зазеленіли виноградні лози з важкими гронами; темно-зелений плющ обвив щоглу; всюди з'явились чудові плоди; кочети весел обвили гірлянди квітів. Коли побачили все це розбійники, вони почали благодати мудрому керманича правити швидше до берега. Але пізно! Юнак обернувся левом і з грізним риканням став на палубі, люто блискаючи очима. На палубі корабля з'явилася волохата ведмедичка; страшно вишкірила вона свою пащу. Охоплені жахом, кинулись розбійники на корму і стовпились навколо керманича. Величезним стрибком лев кинувся на капітана і розірвав його. Втративши надію на порятунок, розбійники один по одному кинулись у морські хвилі, а Діоніс обернув їх у дельфінів. А керманича пощади Діоніс. Він прийняв свій попередній образ і, привітно усміхаючись, сказав керманичеві:

– Не бійся! Я полюбив тебе. Я – Діоніс, син громовержця Зевса і дочки Кадма, Семели!

### Ікарій

Нагороджує Діоніс людей, які шанують його як бога. Так він нагородив Ікарія в Аттіці, коли той гостинно прийняв його. Діоніс подарував йому виноградну лозу, і Ікарій був першим, хто розвів в Аттіці виноград. Але сумна доля Ікарія.

Одного разу він дав вина пастухам, а вони, не знаючи, що таке сп'яніння, вирішили, що Ікарій отруїв їх, і вбили його, а тіло його закопали в горах. Дочка Ікарія, Ерігона, довго шукала батька. Нарешті з допомогою своєї собаки Майри знайшла вона гробницю батька. В розпачі повісилась нещасна Ерігона на тому самому дереві, під яким лежало тіло її батька. Діоніс узяв Ікарія, Ерігону та її собаку Майру на небо. З того часу горять вони на небі темної ясної ночі – це сузір'я Волопаса, Діви і Великого Пса.

### Мідас

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Одного разу веселий Діоніс з шумливою юрбою менад і сатирів блукав по лісистих скелях Тмолу у Фрігії. Не було в почті Діоніса лише Сілена. Він відстав і, спотикаючись на кожному кроці, сильно захмелілий, брів по фрігійських полях. Побачили його селяни, зв'язали гірляндами з квітів і відвели до царя Мідаса. Мідас відразу пізнав учителя Діоніса, з пошаною прийняв його у своєму палаці і дев'ять днів ушановував розкішними бенкетами. На десятий день Мідас сам одвів Сілена до бога Діоніса. Зрадив Діоніс, побачивши Сілена, і дозволив Мідасу в нагороду за ту пошану, яку він віддав його вчителю, вибрати собі перший – ліпший дар. Тоді Мідас вигукнув:

– О великий боже Діонісе, звели, щоб усе, до чого я доторкнуся, перетворювалось у щире, блискуче золото!

Діоніс здійснив бажання Мідаса; він пожалкував лише, що не вибрав собі Мідас кращого дару.

Радіючи, пішов Мідас. Радий одержаному дарові, зриває він зелену гілку з дуба, в золоту перетворюється гілка в його руках. Зриває він у полі колоски, золотими стають вони, і золоті в них зерна. Зриває він яблуко, яблуко стає золотим, неначе воно з садів Гесперид. Усе, до чого доторкався Мідас, нараз перетворювалось у золото. Коли він мив руки, вода стікала з них золотими краплями. Радіє Мідас. Ось прийшов він до свого палацу. Слуги приготували йому розкішний бенкет, і щасливий Мідас приліг до столу. Отоді він зро-

зумів, який жахливий дар випросив у Діоніса. Від одного доторку Мідаса все перетворювалось у золото. Золотими ставали у нього в роті і хліб, і всі їства, і вино. Зрозумів Мідас, що доведеться йому загинути з голоду. Простягнув він руки до неба і вигукнув:

– Зглянься, зглянься, о Діонісе! Прости! Я благаю тебе про ласку! Візьми назад цей дар!

З'явився Діоніс і сказав Мідасові:

– Іди до джерел Пактолу, там у його водах змий з тіла цей дар і свою провину. Пішов Мідас, як велів Діоніс, до джерел Пактолу і опустився там в його чисті води. Золотом заструменіли води Пактолу і зміли з тіла Мідаса дар, одержаний від Діоніса. З того часу золотоносним став Пактол.

## Пан

Серед почту Діоніса часто можна було бачити і бога Пана. Коли народився великий Пан, то мати його німфа Дріопа, глянувши на сина, з переляку кинулась тікати. Він народився з цапиними ногами і рогами і з довгою бородою. Але батько його, Гермес, зрадив народженню сина; він узяв його на руки і відніс на світлий Олімп до богів. Усі боги голосно раділи народженню Пана і сміялись, дивлячись на нього.

Бог Пан не залишився жити з богами на Олімпі. Випасає він стада, граючи на дзвінкій сопілці. Як тільки почують німфи чудові звуки сопілки Пана, зараз же юрбами поспішають вони до нього, оточують його, і незабаром веселий танок рухається по зеленій відлюдній долині, під звуки музики Пана. Пан і сам любить брати участь у танцях німф. Коли Пан розвеселиться, тоді веселий гамір зчиняється в лісах по схилах гір. Весело бавляться німфи і сатири разом із шумливим цапоногим Паном. Коли ж настає жаркий полудень, Пан іде в гущавину лісу або в прохолодний грот і там відпочиває. Небезпечно турбувати тоді Пана; він, запальний, може в гніві наслати тяжкий гнітючий сон, або, несподівано з'явившись, злякати подорожнього, який його потривожив. Нарешті, він може наслати і панічний страх, такий жах, що людина прожогом кидається бігти, не розбираючи дороги, через ліси, через гори, по краю безодень, не помічаючи, що втеча щохвилини загрожує їй загибеллю. Траплялось, що Пан цілим військам вселяв такий страх і примушував їх чимдуж тікати. Не слід дратувати Пана, – коли скипить, він грізний. Але якщо Пан не гнівається, то милостивий він і добродушний. Багато благ посилає він пастухам. Береже і плакає стада греків великий Пан, веселий учасник танців несамовитих менад, частий супутник бога вина Діоніса.

## Пан і Сірінга

І великого Пана не минули стріли золотокрилого Ерота. Покохав він прекрасну німфу Сірінгу. Горда була німфа і відкидала любов усіх. Як і для дочки Латони, великої Артеміди, так і для Сірінги полювання було улюбленим заняттям. Часто навіть приймали Сірінгу за Артеміду, такою прекрасною була юна німфа у своєму короткому одязі, з сагайдаком за плечима і з луком у руках. Немов дві краплини води, схожа вона була тоді на Артеміду, тільки лук її був з рогу, а не золотий, як у великої богині.

Пан побачив якось Сірінгу і хотів підійти до неї. Глянула на Пана німфа і нажахана кинулась тікати. Ледве встигав за нею Пан, прагнучи наздогнати її. Та ось шлях перетягла річка. Куди тікати німфі? Простягла до води руки Сірінга і стала благати бога ріки врятувати її. Бог ріки почув благання німфи і обернув її в очерет. Підбіг Пан і хотів уже обняти Сірінгу, але обняв тільки гнучкий очерет, що тихо шелестів. Стоїть Пан, сумно зітхаючи, і чується йому в ніжному шелесті очерету прощальний привіт прекрасної Сірінги. Зрізав кілька очеретинок Пан і зробив з них солодковзвучну сопілку, скріпивши нерівні колінця очерету воском. Назвав Пан на пам'ять про німфу сопілку сирингою. З того часу великий Пан любить грати в лісовій самоті на сопілку-сирингу, наповнюючи її ніжними звуками навколишніх гір.



## Змагання Пана з Аполлоном

Пан пишався своєю грою на сопілці. Одного разу викликав він самого Аполлона на змагання. Це було на схилах гори Тмол. Суддею був бог цієї гори. В пурпурному плащі, з золотою кіфарою в руках і в лавровому вінку з'явився Аполлон на змагання. Пан перший почав змагання. Залунали прості звуки його пастушої сопілки, ніжно неслись вони по схилах Тмолу. Скінчив Пан. Коли замовк відгомін його сопілки, Аполлон ударив по золотих струнах своєї кіфари. Полились величні звуки божественної музики. Всі, хто стояв навколо, немов зачаровані, слухали музику Аполлона. Урочисто гриміли золоті струни кіфари, вся природа притихла в глибокій мовчанці, і серед тиші широкою хвилею лилася мелодія, повна чарівної краси. Скінчив Аполлон; завмерли останні звуки його кіфари. Бог гори Тмол присудив Аполлонові перемогу. Всі славили великого бога-кіфареда. Тільки один Мідас не захоплювався грою Аполлона, а хвалив просту гру Пана. Розгнівався Аполлон, схопив Мідаса за вуха і витягнув їх. З того часу у Мідаса ослині вуха, які він старанно ховає під великим тюрбаном. А засмучений Пан, переможений Аполлоном, подався глибше в гущавину лісів; часто лунають там сповнені суму ніжні звуки його сопілки, і з любов'ю слухають їх юні німфи.

## П'ять віків

*Викладено за поемою Гесіода "Труди і дні"*

Безсмертні боги, які живуть на світлому Олімпі, перший рід людський створили щасливим; це був золотий вік. Бог Крон правив тоді на небі. Як блаженні боги, жили за тих часів люди, не знаючи ні турбот, ні праці, ні смутку. Не знали вони і немічної старості; завжди були дужі й міцні їх ноги і руки. Безболісне і щасливе життя їх було вічним бенкетом. Смерть, що наставала після довгого їх життя, подібна була до спокійного, тихого сну. Вони мали за життя все в достатку. Земля сама давала їм багаті плоди, і не доводилось їм витратити працю на оброблювання ланів і садів. Численні були їх стада, і спокійно паслися вони на буйних пасовищах. Безтурботно жили люди золотого віку. Самі боги приходили до них радіти. Але золотий вік на землі скінчився, і нікого не лишилося з людей цього покоління. Після смерті люди золотого віку стали духами, покровителями людей нових поколінь. Огорнені туманом, вони носяться по всій землі, захищаючи правду і караючи зло. Так нагородив їх Зевс після їх смерті.

Другий людський рід і другий вік уже не були такими щасливими, як перший. Це був срібний вік. Не були рівні ні силою, ні розумом люди срібного віку людям золотого. Сто років росли нерозумними в домах своїх матерів, тільки змужнівши, покидали вони їх. Коротке було їх життя в дозрілому віці, а через те, що вони були нерозумні, то багато нещастя і горя бачили вони в житті. Непокірні були люди срібного віку. Вони не слухались безсмертних богів і не хотіли спалювати їм жертви на вівтарях. Великий син Крона, Зевс, знищив рід їх на землі. Він розгнівався на них за те, що не корилися вони богам, які живуть на світлому Олімпі. Зевс поселив їх у підземному похмурому царстві. Там і живуть вони, не знаючи ні радощів, ні смутку, їм теж віддають пошану люди.

Отець Зевс створив третій рід і третій вік – вік мідний. Не подібний він до срібного. З ратища списа створив Зевс людей – страшних і могутніх. Полюбили люди мідного віку гордість і війну, багату на страждання. Не знали вони землеробства і не їли плодів землі, які дають сади і ниви. Зевс дав їм величезний зріст і незламну силу. Невгамовне, мужнє їх серце і непереможні їх руки. Зброя їх була викута з міді, з міді були їх будинки, мідним знаряддям працювали вони. Не знали ще в ті часи темного заліза. Своїми власними руками знищували одні інших люди мідного віку. Швидко зійшли вони в похмуре царство жакливого Аїда. Хоч які вони були сильні, все ж чорна смерть забрала їх, і покинули вони ясний світ сонця.

Як тільки цей рід зійшов у царство тіней, зараз же великий Зевс створив на всеживлючій землі четвертий вік і новий рід людський, благородніший, справедливіший, рівний бо-

гам рід напівбогів-героїв. І вони всі загинули в лихих війнах і жахливих кровопролитних битвах. Одні загинули біля семибрамних Фів, у країні Кадма, б'ючись за спадщину Едіпа. Інші полягли під Троєю, куди з'явилися за прекраснокудрою Єленою, перепливши на кораблях широке море. Коли всіх їх забрала смерть, Зевс-громовержець оселив їх на краю землі, далеко від живих людей. Напівбоги-герої живуть на блаженних островах біля бурхливих вод Океану щасливим, безжурним життям. Там родюча земля тричі на рік дає їм плоди, солодкі, як мед.

Останній, п'ятий вік і рід людський – залізний. Він триває й тепер на землі. Уночі і вдень, не перестаючи, губить людей смуток і виснажлива праця. Боги посилають людям тяжкі турботи. Правда, до зла боги домішують і добро, але все ж зла більше, воно панує всюди. Не шанують діти батьків; друг не вірний другові; гість не бачить гостинності; нема любові між братами. Не додержують люди даної клятви, не цінять правди й добра. Одні в одних руйнують люди міста. Всюди панує насильство. Ціняться тільки гордість та сила. Богині Совість і Правосуддя покинули людей. У своїх білих шатах злинули вони на високий Олімп до безсмертних богів, а людям лишилися тільки тяжкі біди, і не мають вони захисту від зла.

### Девкаліон і Пірра

Багато злочинів зробили люди мідного віку. Пихаті й нечестиві, не корилися вони богам-олімпійцям. Громовержець Зевс прогнівився на них; особливо прогнівив Зевса цар Лікосури в Аркадії, Лікаон. Одного разу Зевс під виглядом простого смертного прийшов у Лікосуру. Щоб жителі знали, що він бог, Зевс дав їм знамення, і всі попадали ниць перед ним і шанували його, як бога. Один лише Лікаон не хотів віддати Зевсові божеської шани і глузував з усіх, хто шанував Зевса. Лікаон вирішив перевірити, чи є Зевс бог. Він убив заложника, який був у нього в палаці, частину тіла його зварив, частину засмажив і подав як трапезу великому громовержцю. Страшенно розгнівався Зевс. Ударом блискавки він зруйнував палац Лікаона, а його самого обернув у кровожерного вовка.

Дедалі нечестивіші ставали люди, і вирішив великий хмарогонець, егідодержавний Зевс знищити весь людський рід. Він вирішив послати на землю таку велику зливу, щоб усе було затоплено. Він заборонив дути всім вітрам, лише вологий південний вітер Нот гнав по небу темні дощові хмари. Злива ринула на землю. Вода в морях і ріках підіймалась все вище і вище, затоплюючи все навколо. Сховалися під водою міста з своїми мурами, будинками і хмарами, не видно було вже й башт, які високо підносились на міських мурах. Поступово вода вкрила все: і порослі лісом горби, і високі гори. Вся Греція сховалася під бурхливими хвилями моря. Самотньо підносились серед хвиль вершина двоголового Парнасу. Там, де раніше селянин обробляв свою ниву і де зеленіли багаті стиглими гронами виноградники, плавали риби, а в лісах, вкритих водою, гралися табуни дельфінів.

Так загинув рід людський мідного віку. Тільки двоє врятувалося серед цієї загальної загибелі – Девкаліон, син Прометея, і дружина його Пірра. За порадою батька свого Прометея, Девкаліон збудував величезну скриню, поклав у неї харч і увійшов туди з дружиною своєю. Дев'ять днів і ночей носилася скриня Девкаліона по хвилях моря, що вкрило всю сушу. Нарешті, хвилі пригнали його до двоголової вершини Парнасу. Злива, послана Зевсом, припинилася, Девкаліон і Пірра вийшли зі скрині і принесли подячну жертву Зевсу, який зберіг її серед бурхливих хвиль. Вода спала, і знову показалася з-під хвиль земля, спустошена, як пустеля.

Тоді егідодержавний Зевс послав до Девкаліона вісника богів Гермеса. Швидко понісся над спустілою землею вісник богів, став перед Девкаліоном і сказав йому:

– Володар богів і людей Зевс, знаючи твоє благочестя, звелів тобі вибрати нагороду; вислови своє бажання, і виконає його син Крона.

Девкаліон відповів Гермесу:

– О великий Гермесе, про одне лиш благаю я Зевса: нехай знову населить він землю людьми.

Швидкий Гермес понісся назад до світлого Олімпу і переказав Зевсові благання Девкаліона. Великий Зевс звелів Девкаліонові та Піррі набрати каміння і кидати його, не оглядаючись, через голову. Девкаліон виконав веління могутнього громовержця, і з каміння, яке кидав він, утворились чоловіки, а з каміння, кинутого дружиною його Піррою, – жінки. Так земля після потопу знову була заселена, її заселив новий рід людей, які походять з каменю.

## Прометей

*Міф про те, як Прометей був прикутий з веління Зевса до скелі, викладено за трагедією Есхіла "Прикований Прометей"*

Безлюдна, дика місцевість на самому краю землі в країні скіфів. Суворі скелі заходять за хмари своїми гострокінцевими вершинами. Навколо – ніякої рослинності, не видно ні билінки, все голе й похмуре. Всюди височать темні купи каміння, що відірвалося від скель. Море шумить і гуркоче, б'ючись своїми валами об підніжжя скель, і високо злітають солоні бризки. Морським шумовинням вкрите прибережне каміння. Далеко за скелями видніються снігові вершини Кавказьких гір, повиті легким маревом. Поволі застилають далечінь грізні хмари, ховаючи гірські вершини. Все вище й вище здійснюються по небу хмари і закривають сонце. Ще похмурише стає навколо. Безрадісна, сувора місцевість. Ніколи ще не ступала тут нога людини. Сюди, на край землі, привели слуги Зевса титана Прометея, щоб прикувати його незламними ланцюгами до вершини скелі. Непереможні слуги громовержця, Сила й Влада, ведуть Прометея. Величезні тіла їх ніби витесані з граніту. Не знають серця їх жалю, в їх очах ніколи не світиться співчуття, їх обличчя суворі, як скелі, що стоять навколо. Сумний, низько схиливши голову, іде за ними бог Гефест із своїм важким молотом. Жажливу справу має виконати він: своїми руками прикувати друга свого Прометея. Глибока скорбота за долю друга гнітить Гефеста, але не сміє він не послухатись батька свого, громовержця Зевса. Він знає, як невблаганно карає Зевс непокірність.

Сила і Влада звели Прометея на вершину скелі і підганяють Гефеста братися за роботу, їх жорстокі слова примушують Гефеста ще більше страждати за друга. Неохоче береться він за свій величезний молот, тільки необхідність змушує його коритися. Але квапить його Сила:

– Швидше, швидше бери окуви! Прикуй могутніми ударами молота до скелі Прометея. Даремний твій жаль до нього, адже ти вболіваєш за ворогом Зевса.

Сила пригрожує гнівом Зевса Гефестові, якщо він не прикує Прометея так, щоб ніщо не могло звільнити його. Гефест приковує до скелі незламними ланцюгами руки і ноги Прометея. Як ненавидить він тепер своє вміння – через нього він мусить прикувати друга на довгі муки. Невблаганні слуги Зевса весь час пильнують за його роботою.

– Дужче бий молотом! Міцніше стягуй окуви! Не смій їх послабляти! Хитрий Прометей, уміє вправно він знаходити вихід і з непереборних перешкод, – каже Сила, – міцніш прикуй його, нехай знає він, як обманювати Зевса.

– О, як підходять жорстокі слова до всього твого суворого вигляду! – вигукує Гефест, беручись до роботи.

Скеля здригається від важких ударів молота, і з краю в край на землі лунає гуркіт могутніх ударів. Прикований нарешті Прометей. Та це ще не все, треба ще прибити його до скелі, проколовши йому груди сталевим, незламним вістряем. Зволікає Гефест.

– О Прометею! – вигукує він, – як тужу я, бачачи твої муки!

– Знову ти зволікаєш! – гнівно говорить Гефестові Сила. – Ти все ще вболіваєш за ворогом Зевса! Дивись, як би не довелось тобі вболівати за самим собою!

Нарешті все скінчено. Все зроблено так, як звелів Зевс. Приковано титана, а груди його проколото сталевим вістряем. Знущаючись над Прометеем, каже йому Сила:

– Ну от, тут ти зможеш бути скільки хочеш гордим: пишайся, як і раніш! Давай тепер смертним дари богів, викрадені тобою! Подивимось, чи спроможні будуть допомогти тобі твої смертні. Доведеться тобі самому подумати про те, як звільнитися з кайданів.

Але Прометей гордо мовчить. За весь час, поки приковував його Гефест до скелі, він не сказав жодного слова, навіть тихий стогін не вирвався у нього, – нічим не виявив він своїх страждань.

Пішли слуги Зевса, Сила і Влада, а з ними пішов і сумний Гефест. Один лишився Прометей; чути його могли тепер лише море і темні хмари. Тільки тепер тяжкий стогін вирвався з пробитих грудей могутнього титана, тільки тепер почав він нарікати на свою лиху долю. Голосно крикнув Прометей. Невимовним стражданням і скорботою звучали його нарікання:

– О божественний ефіре, і ви, бистровійні вітри, о джерела рік і невгамовний роко-те морських хвиль, о земле, прамати всього, о всевидюче сонце, що оббігаєш все коло землі, – всіх вас кличу я за свідків! Дивіться, що терплю я! Ви бачите, якої ганьби маю зазнавати я безліч років! О горе, горе! Стогнати му від мук я й тепер, і багато, багато віків! Як знайти мені кінець моїм стражданням? Але що ж це кажу я! Адже я знав усе, що буде. Муки ці не спіткали мене несподівано. Я знав, що неминучі є веління грізної долі. Я мушу терпіти ці муки! За віщо ж? За те, що я дав великі дари смертним, за це я мушу страждати так нестерпно, і не минути мені цих мук. О горе, горе!

Та ось почувся тихий шум, нібито від помахів крил, немов літ легких тіл сколихнув повітря. З далеких берегів сивого Океану, з прохолодного грота, з легким повівом вітерцю примчали на колісницю до скелі океаніди. Вони чули удари Гефестового молота, долинув до них і стогін Прометея. Сльози заволокли, немов пеленою, прекрасні очі океанід, коли вони побачили прикутого до скелі могутнього титана. Рідним був він океанідам. Батько його, Япет, був братом батька їх, Океана, а дружина Прометея, Гесіона, була їх сестрою. Оточили скелю океаніди. Глибока їх скорбота за Прометеем. Але слова його, якими кляне він Зевса і всіх богів-олімпійців, лякають їх. Вони бояться, щоб Зевс не зробив ще тяжчими страждання титана. За що спіткала його така кара – цього не знають океаніди. Сповнені співчуття, просять вони Прометея розповісти їм, за що покарав його Зевс, чим прогнівив його титан.

Прометей розповідає їм, як допоміг він Зевсові в боротьбі з титанами, як переконав він матір свою Феміду і велику богиню землі Гею стати на бік Зевса. Зевс переміг титанів і скинув їх, за порадою Прометея, в надра жадливого Тартару. Здобув владу Зевс над світом і поділив її з новими богами-олімпійцями, а тим титанам, які допомогли йому, не дав громовержець влади в світі. Зевс ненавидить титанів, боїться їх грізної сили. Не довіряв Зевс і Прометею і ненавидів його. Ще дужче розгорілась ненависть Зевса, коли Прометей почав захищати нещасних смертних людей, які жили ще в той час, коли правив Крон, і яких Зевс хотів погубити. Але Прометей пожалів людей, які не мали ще розуму; він не хотів, щоб зійшли вони нещасними в похмуре царство Аїда. Він вдихнув їм надію, якої не знали люди, і викрав для них божественний вогонь, хоч і знав, яка кара чекає його за це. Страх жадливої карі не спинив гордого, могутнього титана від бажання допомогти людям. Не спинили його і перестороги його віщої матері, великої Феміди.

З трепетом слухали океаніди розповідь Прометея. Та ось на бистрокрилій колісниці примчав до скелі сам віщий старець Океан. Океан намагається умовити Прометея покортися владі Зевса: адже повинен він знати, що марно боротися з переможцем жадливого Тіфона. Океанові шкода Прометея, він сам страждає, бачачи ті муки, яких зазнає Прометей. Віщий старець готовий поспішати на світлий Олімп, щоб благодати Зевса помилувати титана, хоча б навіть благанням за нього він накликав на себе самого гнів громовержця. Він вірить, що мудре слово захисту часто пом'якшує гнів. Але даремні всі благання Океана, гордо відповідає йому Прометей:

– Ні, дбай про те, щоб урятувати самого себе. Боюсь я, щоб співчуття до мене не пошкодило тобі. До дна вичерпаю я все зло, яке послала мені доля. Ти ж, Океане, бійся накликати гнів Зевса благанням за мене.

– О, бачу я, – сумно відповідає Океан Прометееві, – що цими словами змушуєш ти мене повернутись назад, не досягши нічого. Вір же мені, о Прометею, що привела мене сюди лише турбота про твою долю і любов до тебе!

– Ні! Йди! Швидше, швидше поспішай звідси! Залиш мене! – вигукує Прометей.

З болем у серці залишив Океан Прометей. Він помчав на своїй крилатій колісниці, а Прометей далі розповідає океанідам про те, що зробив він для людей, як він облагодіяв їх, порушивши волю Зевса. В горі Мосх, на Лемносі, з горна свого друга Гефеста викрав Прометей вогонь для людей. Він навчив людей мистецтв, дав їм знання, навчив їх лічби, читання й письма. Він ознайомив їх з металами, навчив, як у надрах землі видобувати їх і обробляти. Прометей приборкав для смертних дикого бика і наклав на нього ярмо, щоб могли користуватись люди силою биків, обробляючи свої поля. Прометей впряг коня в колісницю і зробив його слухняним людині. Мудрий титан збудував перший корабель, оснастив його і розгорнув над ним льняний парус, щоб швидко ніс людину корабель по безкрайому морю. Раніше люди не знали ліків, не вміли лікувати хвороб, безпорадні були проти них люди, але Прометей відкрив їм силу ліків, і ними здолали вони хвороби. Він навчив їх усього того, що полегшує горе і робить життя щасливішим і радіснішим. Цим і прогнівив він Зевса, за це й покарав його громовержець.

Але не вічно страждатиме Прометей. Він знає, що лиха доля спіткає і могутнього громовержця. Не мине він своєї долі! Прометей знає, що царство Зевса не вічне: буде він скинутий з високого царственного Олімпу. Знає віщий титан і велику таємницю, як уникнути Зевсові цієї злої долі, але не відкриє він цієї таємниці Зевсу. Ніяка сила, ніякі погрози, ніякі муки не вирвуть її з уст гордого Прометей.

Скінчив Прометей свою розповідь. З подивом слухали його океаніди. Дивувалися вони великій мудрості і незламній силі духу могутнього титана, який насмілився повстати проти громовержця Зевса. Знову охопив їх жах, коли почули вони, якою долею погрожує Зевсові Прометей. Вони знали, що коли ці погрози дійдуть до Олімпу, то ні перед чим не спиниться громовержець, аби тільки дізнатися про фатальну таємницю. Повними сліз очима дивляться на Прометей океаніди, вражені думкою про неминучість велінь суворой долі. Глибока мовчанка запанувала на скелі; її порушував лише невгамований шум моря.

Раптом вдалині почувся ледве чутний, ледве вловимий стогін скорботи і болю. Ось знову долинув він до скелі. Все ближчає, все голоснішає цей стогін. Гнана величезним оводом, посланим Герою, вся в крові, вкрита піною, мчить у нестямному, шаленому бігу обернена в корову нещасна Іо, дочка річкового бога Інаха, першого царя Арголіди. Стомлена, знесилена блуканням, замучена жалом овода, спинилася Іо перед прикованим Прометеем. Голосно стогнучи, розповідає вона, чого довелося зазнати їй, і благає віщого титана:

– О Прометей! Тут, на цій межі моїх блукань, відкрий мені, благаю тебе, коли ж скінчаться мої муки, коли ж нарешті знайду я спокій?

– О, вір мені, Іо! – відповів Прометей. – Краще не знати тобі цього, ніж знати. Багато ще крайн перейдеш ти, багато зустрінеш страхіть на своєму шляху. Твій тяжкий шлях лежить через країну скіфів, через високий сніжний Кавказ, через країну амазонок до протоки Босфор, так назвуть її на честь тебе, коли ти переплинеш її. Довго будеш ти потім блукати по Азії. Ти пройдеш повз країну, де живуть Горгони, що несуть смерть; на їх головах замість волосся звиваються й сичать змії. Остерігайся їх! Остерігайся грифів і однооких аримаспів; і їх ти зустрінеш на своєму шляху. Нарешті досягнеш ти Біблінських гір, з них скидає свої благодатні води Ніл. Ось там-то, в країні, яку зрошує Ніл, біля його гирла знайдеш ти нарешті спокій. Там поверне тобі Зевс твій попередній прекрасний образ, і народиться в тебе син Епаф. Він пануватиме над усім Єгиптом і буде родоначальником славного покоління героїв. З цього роду вийде і той смертний, який визволить і мене з кайданів. Ось що, Іо, розповіла мені про долю твою мати моя, віща Феміда.

Голосно вигукнула Іо:

– О горе, горе! О, скільки страждань має послати мені ще зла доля! Серце тремтить у грудях моїх з жаху! Знову опановує мною безумство, знову впивається вогненне жало в моє змучене тіло, знову позбавляюсь я дару мови! О горе, горе!

Нестямно водячи очима, в шаленому бігу помчала геть від скелі Іо. Немов підхоплена вихором, мчала вона в далечінь. З голосним дзижчанням нісся за нею овід, і, як вогнем,

пекло його жало нещасну Іо. Сховалась вона в хмарах куряви з очей Прометей і океанід. Все тихше, тихше доносилися до скелі крики Іо, і завмерли вони нарешті вдалині, немов тихий стогін скорботи.

Мовчали Прометей і океаніди, уболюючи за нещасною Іо, та ось вигукнув гнівно Прометей:

– Хоч як муч ти мене, громовержцю Зевсе, але все ж настане день, коли й тебе повергнуть у ніщо. Позбудешся ти царства і скинутий будеш у морок. Здійсняться тоді прокляття батька твого Крона! Ніхто з богів не знає, як відвернути від тебе цю злу долю! Тільки я знаю це! Ось сидиш ти тепер, могутній, на світлому Олімпі і мечеш громи й блискавки, але вони тобі не допоможуть, вони безсилі проти неминучої долі. О повержений у прах, знатимеш ти, яка різниця між владою і рабством!

Страх затуманив очі океанід, і блідий жах зігнав рум'янець з їх прекрасних ланіт. Нарешті, простягаючи до Прометей свої руки, білі, як морська піна, вигукнули вони:

– Безумний! Як не боїшся ти погрожувати так цареві богів і людей, Зевсові? О Прометею, ще тяжчі муки пошле він тобі! Подумай про долю свою, пожалій себе!

– На все готовий я!

– Але ж схиляється мудрий перед невблаганним фатумом!

– О, благайте, просіть ви пощади! Повзіть на колінах до грізного владики! А мені – що мені громовержець Зевс? Чого боятися мені його? Не судилося мені померти! Нехай робить, що хоче, Зевс. Недовго йому панувати над богами!

Ледве промовив ці слова Прометей, як у повітрі швидко, неначе падаюча зірка, пронісся посланець богів Гермес і, грізний, став перед Прометеем. Його послав Зевс зажадати, щоб титан відкрив таємницю: хто скине Зевса і як уникнути веління долі? Гермес погрожує жакливою карою Прометееві за непокору. Але могутній титан непохитний, глузуючи, відповідає він Гермесові:

– Хлопчиськом був би ти, і дитячим був би розум твій, коли б ти сподівався дізнатися хоч що-небудь. Знай, що я не промінню своїх скорбот на рабське служіння Зевсові. Мені краще бути тут прикутим до цієї скелі, ніж стати вірним слугою тирана Зевса. Нема такої кари, таких мук, якими міг би Зевс налякати мене і вирвати з уст моїх хоч єдине слово. Ні, не дізнається він, як урятуватися йому від долі, ніколи не дізнається тиран Зевс, хто відніме в нього владу!

– Так слухай же, Прометею, що буде з тобою, коли ти відмовишся виконати волю Зевса, – відповідає титанові Гермес. – Ударом своєї блискавки він кине цю скелю з тобою разом у темну безодню. Там, у кам'яній темниці, багато-багато віків, позбавлений сонячного світла, мучитимешся ти в глибокій п'їтмі. Минуть віки, і знову підійме тебе Зевс на світ з безодні, але не на радість підійме він тебе. Кожного дня прилітатиме орел, якого пошле Зевс, і гострими пазурами з дзьобом буде рвати він твою печінку; знов і знов буде відростати вона, і дедалі жакливішими будуть твої страждання. Так висітимеш ти на скелі до того часу, поки інший не погодиться добровільно зійти замість тебе в похмуре царство Аїда. Подумай, Прометею, чи не краще скоритися Зевсові! Адже ж ти знаєш, що Зевс ніколи не погрожує марно!

Непохитним лишився гордий титан. Хіба могло що-небудь настрахати його серце? Раптом задрижала земля, все навколо здригнулось; заримів оглушливий грім, блиснула нестерпним світлом блискавка. Забушував шалено чорний вихор. Немов громаддя гір, знялися на морі пінисті вали. Захиталася скеля. Серед реву бурі, серед грому і гуркоту землетрусу пролунав жакливий зойк Прометей:

– О, який удар спрямував проти мене Зевс, щоб викликати жах у моєму серці! О високошановна мати Фемідо, о ефіре, що струмуєш усім світло! Дивіться, як несправедливо карає мене Зевс!

Завалилась із страшним гуркотом скеля з прикутим до неї Прометеем у незмірну безодню, у віковичну темряву.

Минули роки, і знову підняв Зевс на світ з п'їтми Прометей. Але страждання його не скінчились; ще тяжчі стали вони. Знову лежить він, розпростертий на високій скелі, прику-

тий до неї, опутаний кайданами. Пече його тіло палюче проміння сонця, проносяться над ним бурі, його знесилене тіло періщить дощі і град, а взимку лапятий сніг падає на Прометея, і страшений холод сковує його. І цих мук мало! Щодня величезний орел прилітає, шукаючи могутніми крилами, до скелі. Він сідає на груди Прометея і роздирає їх гострими, немов сталевими, пазурами. Орел рве своїм дзьобом печінку титанові. Потоками ллється кров і червонить скелю; чорними згустками застигає кров біля підніжжя скелі; вона розкладається на сонці і нестерпним смородом наповнює повітря.

Кожного ранку прилітає орел і береться до своєї кривавої трапези. За ніч загоюються рани, і знов відростає печінка, щоб удень дати нову поживу орлу. Роки, віки тривають ці муки. Стомився могутній титан Прометей, але не зламали його гордий дух страждання.

Титани давно змирилися з Зевсом і покорилися йому. Вони визнали його владу, і Зевс визволив їх з похмурого Тартару. Тепер вони, величезні, могутні, прийшли на край землі до скелі, де лежав скутий Прометей. Вони оточили його скелю і переконують Прометея покоритися Зевсові. Прийшла і мати Прометея, Феміда, і благає сина приборкати свій гордий дух і не противитись Зевсові. Вона благає сина зглянутись на неї – адже так нестерпно страждає вона, бачачи муки сина. Сам Зевс забув уже свій колишній гнів. Тепер держава його сильна, ніщо не може похитнути її, ніщо не страшно йому. Та й править він уже не як тиран, він охороняє держави, додержується законів. Він захищає людей і правду серед них. Тільки одне ще турбує громовержця – це та таємниця, яку знає один Прометей. Зевс готовий, якщо Прометей відкриє йому фатальну таємницю, помилувати могутнього титана. Близький уже час, коли скінчаться муки Прометея. Вже народився і змужнів великий герой, якому доля судила визволити з кайданів титана. Непохитний Прометей, як і раніше, ховає таємницю, знемагаючи від мук, але і його починають покидати останні сили.

Нарешті і великий герой, якому судилося визволити Прометея, під час своїх мандрів приходить сюди, на край землі. Герой цей – Геракл, найдужчий з людей, могутній, як бог. З жахом дивиться він на муки Прометея, і жаль охоплює його. Титан розповідає Гераклові про злу долю свою і пророкує йому, які ще великі подвиги має він зробити. Повний уваги, слухає титана Геракл. Але ще не весь жах страждання Прометея бачив Геракл. Здалека чується шум могутніх крил – це летить орел на свій кривавий бенкет. Він кружляє високо в небі над Прометеєм, готовий спуститися до нього на груди. Геракл не дав йому терзати Прометея. Він схопив свій лук, вийняв із сагайдака смертоносну стрілу, прикликав стріловержця Аполлона, щоб певніше спрямував він літ стріли, і пустив її. Голосно задзвеніла тятива лука, звилася стріла, і пронизаний орел упав у бурхливе море біля самого підніжжя скелі. Мить визволення настала. Прилинув з високого Олімпу бистрий Гермес. З ласкавими словами звернувся він до могутнього Прометея і обіцяв йому негайне визволення, якщо той відкриє таємницю, як уникнути Зевсові лихої долі. Погодився нарешті могутній Прометей відкрити Зевсові таємницю і сказав:

– Нехай не одружується громовержець з морською богинею Фетідою, бо богині долі, віщі мойри, витягли такий жереб Фетіді: хто б не був її чоловіком, від нього народиться у неї син, який буде могутніший за батька. Нехай боги віддадуть Фетіду за героя Пелея, і буде син Фетіді і Пелея найвидатнішим із смертних героїв Греції.

Прометей відкрив велику таємницю. Геракл розбив своєю важкою палицею його кайдани і вирвав з грудей його незламне сталеве вістря, яким прибитий був титан до скелі. Скінчилися його муки. Так здійснилося його провіщення, що смертний визволить його. Гучними, радісними покличами вітали титани визволення Прометея. З того часу носить Прометей на руці залізний перстень, в який вправлений камінь від тієї скелі, де терпів він стільки віків невимовні муки. А замість Прометея в підземне царство душ померлих погодився зійти мудрий кентавр Хірон. Цим врятувався він від страждань, які спричинила йому незагойна рана, що її завдав йому ненавмисно Геракл.

## Пандора

Коли Прометей викрав для смертних божественний вогонь, навчив їх мистецтв і ремесел і дав їм знання, щасливішим стало життя на землі. Зевс, розгніваний вчинком Прометея, жорстоко покарав його, а людям наслав на землю зло. Він звелів славетному богові-ковалю Гефесту змішати землю і воду і зробити з цієї суміші прекрасну дівчину, яка мала б силу людей, ніжний голос і погляд очей, подібний до погляду безсмертних богинь. Дочка Зевса, Афіна-Паллада, повинна була виткати для неї прекрасне вбрання, богиня кохання, золото-сйіна Афродіта, повинна була дати їй чарівну красу, Гермес – хитрий розум і спритність.

Зараз же боги виконали веління Зевса. Гефест зробив із землі надзвичайно вродливу дівчину. Оживили її боги. Афіна-Паллада з харитами вбрали дівчину в сяючий, як сонце, одяг і наділи на неї золоте намисто. Ори поклали на її пишні кучері вінок з весняних запашних квітів. Гермес уклав в її уста брехливі і повні лестощів слова. Назвали боги її Пандорою, бо від усіх їх дістала вона дари. Пандора мала принести з собою людям нещастя.

Коли це зло для людей було готове, Зевс послав Гермеса віднести Пандору на землю до брата Прометея, Епіметея. Мудрий Прометей багато разів застерігав свого нерозумного брата і радив йому не приймати дарунків від громовержця Зевса. Він боявся, що ці дарунки принесуть з собою людям горе. Але не послухав Епіметей поради мудрого брата. Зачарувала його своєю вродою Пандора, і він узяв її собі за дружину. Незабаром Епіметей дізнався, скільки зла принесла з собою Пандора людям.

В будинку Епіметея стояла велика посудина, щільно закрита важкою кришкою; ніхто не знав, що в цій посудині, і ніхто не наважувався відкрити її, бо всі знали, що це загрожує бідами. Цікава Пандора потай зняла з посудини кришку, і розлетілись по всій землі ті біди, які були колись у ній закриті. Тільки одна Надія лишилась на дні величезної посудини. Кришка посудини знову закрилась, і не вилетіла Надія з будинку Епіметея. Цього не побачив громовержець Зевс.

Щасливо жили раніше люди, не знаючи зла, тяжкої праці і згубних хвороб. Тепер міради бід розповсюдились серед людей. Тепер злом наповнились і земля, і море. Незваними і вдень, і вночі приходять до людей зло і хвороби, страждання несуть вони з собою людям. Нечутною ходою, мовчки, приходять вони, бо позбавив їх Зевс дару мови, – він створив зло і хвороби німими.

## Еак

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Зевс-громовержець, викравши прекрасну дочку річкового бога Асопа, поніс її на острів Ойнопія, який став зватися з того часу за ім'ям дочки Асопа – Егіною. На цьому острові народився син Егіни і Зевса, Еак. Коли Еак виріс, змужнів і став царем острова Егіни, то ніхто не міг зрівнятися з ним у всій Греції ні любов'ю до правди, ні справедливості. Самі великі олімпійці шанували Еака і часто обирали його суддею в своїх суперечках. Після смерті ж Еак, як і Мінос і Радаманф, став з волі богів суддею в підземному царстві.

Тільки велика богиня Гера ненавиділа Еака. Гера наслала велике лихо на царство Еака. Оповив густий туман острів Егіна, чотири місяці стояв цей туман. Нарешті розігнав його південний вітер. Але не визволення від лиха, а загибель приніс своїм подихом вітер. Від згубного туману безліч отруйних змій наповнили стави, джерела і струмки Егіни, всі потруїли вони своєю отрутою. Почався жажливий мор на Егіні. Вимерло на ній усе живе. Зажилися здоровими Еак та його сини. В розпачі підняв Еак руки до неба і вигукнув:

– О великий, егідодержавний Зевсе, якщо ти справді був чоловіком Егіни, якщо ти справді мій батько і не соромишся свого потомства, то верни мені мій народ або ж і мене сховай у темряві могили!

Дав знак Еаку Зевс, що він почув його благання. Блиснула блискавка, і прогуркотів грім по безхмарному небу. Зрозумів Еак, що почуто його молитву. Там, де молився Еак от-



цю Зевсу, стояв могутній присвячений громовержцю дуб, а біля його коріння був мурашник. Випадково упав погляд Еака на мурашник, повний тисяч працюючих комашок. Еак довго дивився, як поралися мурашки і будували своє мурашине місто, і сказав:

– О милостивий отче Зевс, дай мені стільки працюючих громадян, скільки мурашок у цьому мурашнику.

Тільки-но промовив це Еак, як дуб при повному безвітрі зашелестів своїм могутнім віттям. Ще один знак послав Зевс Еакові.

Настала ніч. Чудовий сон побачив Еак. Він побачив священний дуб Зевса, віти його були вкриті безліччю мурашок. Заколихались віти дуба, і дощем посипалися з них мурашки. Впавши на землю, мурашки ставали все більшими і більшими, ось підвелись вони на ноги, випросталися, зник їх чорний колір і худина, вони оберталися поступово в людей. Прокинувся Еак, він не вірить віщому сну, він навіть нарікає на богів, що вони не посилають йому допомоги. Раптом почувся сильний шум. Еак чує кроки, голоси людей, які він давно вже не чув. “Чи не сон це”, – думає він. Коли вбігає син його Теламон, кидається до батька і, радісний, говорить:

– Вийди швидше, батьку! Ти побачиш велике чудо, якого ти й не сподівався.

Вийшов Еак з покою і побачив живими тих людей, яких бачив у сні. Проголосили люди, що раніше були мурашками, Еака царем, а він назвав їх мірмідонянами. Так знову була заселена Егіна.

## Данаїди

*В основному викладено за трагедією Есхіла “Благаючи захисту”*

У сина Зевса та Іо, Епафа, був син Бел, а в Бела було два сини – Єгипт і Данай. Всією країною, яку зрошує благодатний Ніл, володіє Єгипт, від нього країна ця дістала й свою назву. Данай же правив у Лівії. Боги дали Єгипту п'ятдесят синів, а Данаю – п'ятдесят прекрасних дочок. Полонили своєю красою Данаїди синів Єгипта, і захотіли вони одружитися з прекрасними дівчатами, але відмовили їм Данай і Данаїди. Зібрали сини Єгипта велике військо і пішли війною на Даная. Перемогли Даная його племінники, і довелося йому позбутися свого царства і втікати. З допомогою богині Афіні-Паллади збудував Данай перший, п'ятдесятивесловий корабель і рушив на ньому зі своїми дочками у безбережне вічно шумливе море.

Довго плів по морських хвилях корабель Даная і нарешті приплив до острова Родос. Тут Данай зупинився; він вийшов з дочками на берег, заснував святилище своїй покровительці богині Афіні і приніс їй багаті жертви. Данай не залишився на Родосі. Боячись переслідування синів Єгипта, він поплив з дочками своїми далі, до берегів Греції, в Арголіду – батьківщину його прародительки Іо. Сам Зевс охороняв корабель під час небезпечного плавання по безкрайому морю. Після довгої дороги пристав корабель до благодатних берегів Арголіди. Тут сподівалися Данай і Данаїди знайти захист і спасіння від ненависного їм одруження з синами Єгипта.

Під виглядом благаючих захисту, з маслиновими гілками в руках, Данаїди зійшли на берег. Нікого не було видно на березі. Нарешті вдалині показала хмара пилу. Швидко наближалася вона. Ось уже в хмарі куряви виблискують щити, шоломи і списи. Чується гуркіт коліс бойових колісниць. Це наближається військо царя Арголіди, Пеласга, сина Палехтона. Сповідений про прибуття корабля, Пеласг з'явився до берега моря із своїм військом. Не ворога зустрів він там, а старого Даная і п'ятдесят його прекрасних дочок. З гілками в руках зустріли вони його, благаючи захисту. Простягаючи до нього руки, з очима, повними сліз, просили його прекрасні дочки Даная допомогти їм проти гордих синів Єгипта. Іменем Зевса, могутнього захисника благаючих, закликають Данаїди Пеласга не виказувати їх. Адже не чужі вони в Арголіді – це батьківщина їх прародительки Іо.

Пеласг усе ще вагався – його лякає війна з могутніми володарями Єгипту. Що діяти йому? Але ще більше боїться він гніву Зевса, якщо, зламавши його закони, відштовхне він

тих, що благають його іменем громовержця про захист. Нарешті Пеласг радить Данаєві самому піти в Аргос і там покласти на вівтарі богів маслинові гілки на знак благання про захист. А сам він вирішує зібрати народ і порадитися з ним. Пеласг обіцяє Данаїдам докласти всіх старань, щоб умовити громадян Аргоса захистити їх.

Відходить Пеласг. З трепетом чекають Данаїди рішення народних зборів. Вони знають, які нестримні сини Єгипта, які грізні вони в бою; вони знають, що загрожує їм, коли пристануть до берега Арголіди кораблі єгиптян. Що робити їм, беззахисним дівам, якщо позбавлять їх притулку і допомоги жителі Аргоса? Близьке вже нещастя. Вже прийшов посланець синів Єгипта. Він погрожує силою відвести на корабель Данаїд, він ухопив за руку одну з дочок Даная і велить рабам своїм схопити й інших. Але тут знов приходить цар Пеласг. Він бере під свій захист Данаїд, його не лякає і те, що посланець синів Єгипта погрожує йому війною.

Загибель принесло Пеласгу і жителям Арголіди рішення дати захист Данаєві і його дочкам. Переможений у кровопролитній битві, змушений був тікати Пеласг на крайню північ своїх просторих володінь. Щоправда, Даная обрано царем Аргоса, але, щоб купити мир у синів Єгипта, він мусив усе ж віддати їм за дружин своїх прекрасних дочок.

Пишно справили весілля своє з Данаїдами сини Єгипта. Вони не знали, яку долю несе їм з собою цей шлюб. Скінчився бучний весільний бенкет; замовкли весільні гімни; погасли шлюбні факели; темрява ночі оповила Аргос. Глибока тиша панувала в огорнутому сном місті. Раптом у тиші почувся передсмертний стогін, ось ще один, ще й ще. Страшний злочин вчинили Данаїди під покровом ночі. Кинджалами, що дав їм батько їх Данай, повбивали вони своїх чоловіків, як тільки сон склепив тим очі. Так загинули жадливою смертю сини Єгипта. Врятувався тільки один із них, прекрасний Лінкей. Юна дочка Данаєва, Гіпермнестра, зглянулася на нього. Вона не мала сили простромити груди свого чоловіка кинджалом. Розбудила вона його і таємно вивела з палацу.

Шаленим гнівом запалав Данай, коли дізнався, що Гіпермнестра не послухалась його веління. Данай закував свою дочку у важкі кайдани і кинув у темницю. Зібрався суд старців Аргоса, щоб судити Гіпермнестру за непослух батькові. Данай хотів скарати свою дочку на смерть. Але на суд з'явилась сама богиня кохання, золотосяйна Афродіта. Вона захистила Гіпермнестру і врятувала її від жорстокої кари. Жаліслива, любляча дочка Даная стала дружиною Лінкея. Боги благословили цей шлюб численним потомством великих героїв. Сам Геракл, безсмертний герой Греції, належав до роду Лінкея.

Зевс не хотів загибелі інших Данаїд. Очистили, з веління Зевса, Афіна і Гермес Данаїд від гріха пролитої крові. Цар Данай влаштував на честь богів-олімпійців великі ігри. Переможці в цих іграх дістали як нагороду за дружин дочок Даная.

Але Данаїди все ж не уникали кари за вчинений злочин. Вони відбувають її в похмурому царстві Аїда після своєї смерті. Данаїди повинні наповняти водою величезну посудину без дна. Вічно носять вони воду, черпаючи її в підземній річці, і виливають у посудину. Ось, здається, вже повна посудина, але витікає з неї вода, і знову вона порожня. Знову беруться за роботу Данаїди, знову носять воду і ллють її в посудину без дна. Так триває безкінця їх марна робота.

## Персей

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

### Народження Персея

У царя Аргоса Акрісія, внука Лінкея, була дочка Даная, яка славилася своєю неземною красою. Акрісію було провіщено оракулом, що він загине від руки сина Даная. Щоб уникнути такої долі, Акрісії збудував глибоко під землею з бронзи і каменю просторі покої і там замкнув свою дочку Даная, щоб ніхто не бачив її.

Але великий громовержець Зевс покохав її, проник у підземні покої Данаї у вигляді золотого дощу, і стала дочка Акрісія дружиною Зевса. Від цього шлюбу народився у Данаї чудовий хлопчик. Мати назвала його Персеєм.

Недовго прожив маленький Персей зі своєю матір'ю в підземних покоях. Одного разу Акрісій почув голос і веселий сміх маленького Персея. Він спустився до своєї дочки, щоб дізнатися, чому чується в її покоях дитячий сміх. Акрісії здивувався, побачивши маленького чудового хлопчика. Як злякався він, довідавшись, що це син Данаї і Зевса. Зараз же згадалось йому провіщення оракула. Знов довелося йому думати, як уникнути долі. Нарешті Акрісій звелів зробити велику дерев'яну скриню, замкнув у неї Данаю та сина її Персея, забив скриню і наказав кинути в море.

Довго носилася скриня по бурхливих хвилях солоного моря. Загибель загрожувала Данаї та її синові. Хвилі кидали скриню то в один, то в другий бік, то високо здіймали її на своїх гребенях, то спускали в безодню моря. Нарешті вічно шумливі хвилі пригнали скриню до острова Серіф. У той час на березі ловив рибу рибалка Діктіс. Він тільки-но закинув у море сіті. Заплуталась скриня в сітях, і разом з ними Діктіс витяг її на берег. Він відкрив скриню і, на своє здивування, побачив у ній надзвичайної краси жінку і маленького чудового хлопчика. Діктіс відвів їх до свого брата, царя Серіфу, Полідекта.

Виріс при дворі царя Полідекта Персей і став сильним, струнким юнаком. Як зоря, сяяв він серед юнаків Серіфу своєю божественною красою, ніхто не був рівний йому ні вродою, ні силою, ні правністю, ні мужністю.

### Персей убиває горгону Медузу

Полідект замислив силоміць взяти собі за дружину прекрасну Данаю, але Даная не навиділа суворого царя Полідекта. Персей заступився за свою матір. Розгнівався Полідект, і з цього часу він думав тільки про одне – як згубити йому Персея. Врешті-решт жорстокий Полідект вирішив послати Персея по голову горгони Медузи. Він прикликав Персея і сказав йому:

– Якщо ти справді син громовержця Зевса, то не відмовишся зробити великий подвиг. Серце твоє не здригнеться ні перед якою небезпекою. Доведи ж мені, що Зевс – твій батько, і принеси мені голову горгони Медузи. О, вірю я, Зевс допоможе своєму синові.

Гордо глянув Персей на Полідекта і спокійно відповів:

– Добре, здобуду тобі голову Медузи.

Вирушив Персей у далеку путь. Йому треба було досягти західного краю землі, тієї країни, де панували богиня Ніч і бог смерті Танат. У цій країні жили і жажливі горгони. Все тіло їхнє вкривала блискуча і міцна, як сталь, луска. Жоден меч не міг розрубати цю луску, тільки вигнутий меч Гермеса. Величезні мідні руки з гострими сталевими пазурами були у горгон. На головах у них замість волосся ворушилися з шипінням отруйні змії. Обличчя горгон, з їх гострими, як кинджали, іклами, з губами, червоними, як кров, із палаючими очима, були повні такої люті, були такі жажливі, що в камінь обернеться кожний, хто хоч раз поглянув на горгон. На крилах із золотими блискучими перами горгони швидко носились у повітрі. Горю людині, яку вони зустрічали! Горгони розривали її на шматки своїми мідними руками і пили її гарячу кров.

Тяжкий, надлюдський подвиг мав зробити Персей. Боги Олімпу не могли дати загинути Персею, синові Зевса. На допомогу йому з'явився меткий, як думка, посланець богів Гермес і улюблена дочка Зевсова, войовниця Афіна. Афіна дала Персею мідний щит, такий блискучий, що в ньому, немов у дзеркалі, відбивалося все; а Гермес дав Персеєві свій гострий меч, що рубав, як м'який віск, найтвердішу сталь. Вісник богів указав юному героєві, як знайти горгон.

Довгий був шлях Персея. Багато країн пройшов він, багато бачив народів. Нарешті дійшов він до похмурої країни, де жили старі граїї. Одне тільки око і один зуб мали вони на всіх трьох. По черзі користувалися вони ними. Поки око було в однієї з граї, дві інші бу-

ли сліпі, і видюща грайя вела сліпих, безпорадних сестер. Коли ж, вийнявши око, грайя передавала його по черзі другій, всі три сестри були сліпі. Ось ці грайї охороняли шлях до горгон, тільки вони одні знали його. Тихо підкрався до них, за порадою Гермеса, в п'ятьмі Персей і вивав в однієї з грай чудесне око саме в ту мить, коли вона передавала його своїй сестрі. Скрикнули грайї з жаху. Тепер вони всі три були незрячі. Що мали робити вони, сліпі й безпорадні? Почали вони благати Персея, заклинаючи його всіма богами, віддати їм око. Вони ладні були зробити все для героя, тільки б він повернув їм їх скарб. Тоді Персей зажадав у них за те, що поверне їм око, указати йому шлях до горгон. Довго вагалися грайї, та довелося їм, щоб повернути собі зір, указати цей шлях. Так дізнався Персей, як потрапити йому на острів горгон, і швидко рушив далі.

Під час дальшого шляху прийшов Персей до німф. Від них дістав він три дарунки: шолом володаря підземного царства Аїда, який робив невидимим кожного, хто його одягав, сандалії з крилами, за допомогою яких можна було швидко літати в повітрі, і чарівну торбину: ця торбина то розширялась, то стискалась, залежно від розміру того, що в ній лежало. Взув Персей крилаті сандалії, надів шолом Аїда, перекинув через плече чарівну торбину і швидко понісся в повітрі до острова горгон.

Високо в небі нісся Персей. Під ним розстигалася земля з зеленими долинами, де срібними стрічками вились ріки. Міста виднілись унизу, в них ясно виблискували білим мармуром храми богів. Вдалині височіли гори, вкриті зеленню лісів, і, як алмази, горіли в променях сонця їх снігові вершини. Вихором несеться Персей все далі й далі. Він летить так високо, як не злітають і орли на своїх могутніх крилах. Ось блиснуло вдалині, як розтоплене золото, море. Тепер над морем летить Персей, і шум морських валів ледве вловимим шелестом доноситься до нього. Ось уже не видно землі. На всі боки, скільки сягає зір Персея, розкинулась під ним рівнина вод. Нарешті в блакитній далині моря чорною смужкою показався острів. Усе ближче він. Це острів горгон. Щось нестерпним блиском сяє в променях сонця на цьому острові. Нижче спустився Персей. Мов орел, ширяє він над островом і бачить: на скелі сплять три жадливіх горгони. Вони розкинули у сні свої мідні руки, вогнем горять на сонці їх сталава луска і золоті крила. Змії на їх головах ледве ворухнуться у сні. Швидше відвернувся Персей від горгон. Боїться побачити він їх грізні обличчя – адже один погляд, і в камінь обернеться він. Узяв Персей щит Афіні-Паллади – як у дзеркалі, відбилися в ньому горгони. Яка ж із них Медуза? Мов дві краплі води, схожі одна на одну горгони. З трьох лише Медуза смертна, тільки її можна вбити. Задумався Персей. Тут допоміг Персеєві швидкий Гермес. Він показав Персеєві Медузу і тихо шепнув йому на вухо:

– Швидше, Персею! Сміливіше спускайся вниз. Он, крайня од моря Медуза. Відрубай їй голову. Пам'ятай, не дивись на неї! Один погляд, і ти загинеш. Поспішай, поки не прокинулись горгони!

Як падає з неба орел на намічену жертву, так кинувся Персей до сплячої Медузи. Він дивиться в ясний щит, щоб певніше завдати удару. Змії на голові Медузи зачули ворога. З грізним шипінням піднялися вони. Поворухилась у сні Медуза. Вона вже трохи розплющила очі. В цю мить, як блискавка, блиснув гострий меч. Одним ударом відтяв Персей голову Медузи, її темна кров потоком ринула на скелю, а з потоками крові з тіла Медузи піднялися до неба крилатий кінч Пегас. Швидко схопив Персей голову Медузи і сховав її в чарівну торбину. Звиваючись у корчах смерті, тіло Медузи впало із скелі в море. Від шуму його падіння прокинулись сестри Медузи, Стейно і Евріала. Махнувши могутніми крилами, вони звилися над островом і очима, що горіли люттю, дивилися навколо. Горгони з шумом носяться в повітрі, але безслідно зник убивця сестри їх Медузи. Жодної живої душі не видно ні на острові, ні далеко в морі. А Персей швидко летів, невидимий у шоломі Аїда, над шумливим морем. Ось уже несеться він над пісками Лівії. Крізь торбину просочилася кров з голови Медузи і падала важкими краплями на пісок. З цих крапель крові породили піски отруйних змії. Все довкруги кишіло ними, все живе кидалося тікати від них; змії перетворили Лівію в пустиню.

## Персей і Атлас

Все далі мчить Персей від острова горгон. Неначе хмара, яку жене бурхливий вітер, мчить він по небу. Нарешті він досяг тієї країни, де царював син титана Япета, брат Прометея, велетень Атлас. Тисячі отар тонкорунних овець, черід корів і биків круторогих паслось на ланах Атласа. Розкішні сади росли в його володіннях, а серед садів стояло дерево з золотими гілками й листям, і яблука, що росли на цьому дереві, були теж золоті. Атлас охороняв, як зіницю ока, це дерево, воно було його найбільшим скарбом. Богиня Феміда провістила йому, що настане день, коли прийде до нього син Зевса і викраде в нього золоті яблука. Боявся цього Атлас. Він огородив сад, в якому росло золоте дерево, високим муром, а біля входу поставив на варті дракона, що вивергав з пащі полум'я. Атлас не допускав чужоземців у свої володіння – він боявся, що серед них з'явиться і син Зевса. Ось до нього і прилетів на своїх крилатих сандаліях Персей і звернувся до Атласа з такими привітними словами:

– О Атласе, прийми мене як гостя у своєму домі. Я – син Зевса, Персей, який убив горгону Медузу. Дай мені відпочити в тебе від мого великого подвигу.

Коли Атлас почув, що Персей – син Зевса, зараз же згадав він провіщення богині Феміди і тому грубо відповів Персеєві:

– Забирайся звідси геть! Тобі не допоможе твоя брехня про великий подвиг і про те, що ти – син громовержця.

Атлас уже хоче вигнати за двері героя. Персей, бачачи, що не може він боротися з могутнім велетнем, сам поспішає вийти з будинку. Гнів бушує в серці Персея; його розгнівив Атлас тим, що відмовив йому в гостинності та ще й назвав брехуном.

У гніві Персей каже велетневі:

– Добре ж, Атласе, ти проганяєш мене? Ну, так прийми ж принаймні від мене подарунок!

З цими словами швидко вийняв Персей голову Медузи і, відвернувшись, показав її Атласові. Зараз же обернувся в гору велетень. Його борода й волосся стали густими лісами, руки й плечі – високими скелями, голова – вершиною гори, що сягала самого неба. З того часу підтримує гора Атлас увесь небозвід, з усіма його сузір'ями.

А Персей, тільки зійшла на небо вранішня зоря, помчав далі.

## Персей врятовує Андромеду

Після довгої дороги Персей досяг царства Кефея, що лежало в Ефіопії на березі Океану. Там, на скелі, біля самого берега моря, він побачив приковану прекрасну Андромеду, дочку царя Кефея. Вона повинна була спокутувати провину своєї матері, Кассіопеї. Кассіопея прогнівила морських німф. Пишаючись своєю красою, вона сказала, що за усіх найвродливіша вона, цариця Кассіопея. Розгнівалися німфи і вблагали бога морів Посейдона покарати Кефея і Кассіопею. Посейдон послав, на прохання німф, потвору, подібну до велетенської риби. Вона випливала з морської глибини і спустошувала володіння Кефея. Плачем і стогоном сповнилось царство Кефея. Він звернувся нарешті до оракула Зевса Аммона і спитав, як позбутись йому цього нещастя. Оракул дав таку відповідь:

– Віддай свою дочку Андромеду на поталу потворі, і скінчиться тоді кара Посейдона.

Народ, дізнавшись про відповідь оракула, примусив царя прикувати Андромеду до скелі біля моря. Біліда від жаху, стояла біля підніжжя скелі у важких кайданах Андромеда; з невимовним страхом дивилася вона на море, чекаючи, що ось-ось з'явиться потвора і розірве її. Сльози котилися з її очей, вона жахалася самої думки, що мусить загинути в розквіті прекрасної юності, повною сил, не зазнавши радощів життя, її саме й побачив Персей. Він прийняв би її за чудову статую з білого пароського мармуру, коли б морський вітер не розвівав її волосся і не падали з її прекрасних очей рясні сльози. З захопленням дивиться на неї юний герой, і могутнє почуття кохання до Андромеди загоряється в його серці. Персей швидко спустився до неї і ласкаво запитав її:

– О, скажи мені, прекрасна діво, чия це країна, назви мені своє ім'я! Скажи, за що прикована ти тут до скелі?

Андромеда розповіла, за чю провину доводиться їй страждати. Не хоче прекрасна діва, щоб герой подумав, ніби спокутує вона власну провину. Ще не скінчила своєї розповіді Андромеда, як заклопотіла морська безодня, і серед бурхливих хвиль показала потвора. Вона високо підняла свою голову з розкритою величезною пащею. Голосно скрикнула від жаху Андромеда. Збожеволівши від горя, прибігли на берег Кефей і Кассіопея. Гірко плачуть вони, обіймаючи дочку. Нема їй порятунку!

Тоді заговорив син Зевса, Персей:

– Ще багато буде у вас часу лити сльози, мало часу тільки для рятунку вашої доньки. Я – син Зевса, Персей, який вбив обвиту зміями горгону Медузу. Віддайте за мене вашу доньку Андромеду, і я врятую її.

З радістю погодились Кефей і Кассіопея. Вони ладні були зробити все для рятування дочки. Кефей обіцяв йому навіть усе царство своє в придане, аби він врятував Андромеду. Вже близько потвора. Вона швидко наближається до скелі, широкими грудьми розсікаючи хвилі, наче корабель, що від помахів весел могутніх юних гребців несеться по хвилях, як на крилах. Не далі, як на політ стріли, була потвора, коли Персей злетів високо в повітря. Тінь його впала в море, і люто кинулась потвора на тінь героя. Персей сміливо сягнув з висоти на потвору і глибоко встромив їй у спину вигнутий меч. Відчувши тяжку рану, високо піднялась у хвилях потвора: вона б'ється в морі, немов кабан, якого з несамовитим гавкотом оточила зграя собак; то поринає вона глибоко у воду, то знову випливає. Шалено б'є по воді потвора своїм риб'ячим хвостом, і тисячі бризок злітають до самих вершин прибережних скель. Піною покрилось море. Роззявивши пащу, кидається потвора на Персея, але з швидкістю чайки злітає він на своїх крилатих сандаліях. Раз по раз завдає він їй ударів. Кров і вода ринули з пащі потвори, ураженої на смерть. Крила сандалій Персея намокли, вони ледве тримають його в повітрі. Швидко понісся могутній син Данаї до скелі, що виступала з моря, обхопив її лівою рукою і тричі встромив свій меч у широкі груди потвори. Скінчено жадливий бій. Радісні крики лунають з берега. Всі славлять могутнього героя. Знято кайдани з прекрасної Андромеди, і, триумфуючи перемогу, веде Персей свою наречену до палацу батька її Кефея.

## Весілля Персея

Багаті жертви приніс Персей батькові своєму Зевсу, Афіні Палладі і Гермесу. Весілля весільний бенкет почався в палаці Кефея. Гіменей і Ерот запалили свої запашні факели. Весь палац Кефея обвитий зеленню і квітами. Гучно лунають звуки кіфар і лір, гримлять весільні хори. Двері палацу відчинені навстіж. Бенкетний зал сяє золотом. Кефей і Кассіопея бенкетують з нареченими, бенкетує й весь народ. Весело й радісно навколо. На бенкеті Персей розповідає про свої подвиги. Раптом грізний брязкіт зброї почувся в бенкетному залі. По палацу пролунав воєнний клич, подібний до шуму моря, коли воно б'ється своїми жнивами бурхливим вітром хвилями об високий скелястий берег. Це прийшов перший жених Андромеди, Фіней, з великим військом.

Увійшовши до палацу і потрясаючи списом, голосно крикнув Фіней:

– Горе тобі, викрадцю наречених! Не врятують тебе від мене ні твої крилаті сандалії, ні навіть сам Зевс-громовержець!

Фіней хотів було уже кинути списа в Персея, але цар Кефей зупинив його, кажучи:

– Що ти робиш? Що примушує тебе так шаленіти? Так хочеш ти нагородити подвиг Персея? Це буде твоїм весільним подарунком? Хіба викрав Персей у тебе твою наречену? Ні, вона була викрадена в тебе тоді, коли її вели прикувати до скелі, коли вона йшла на загибель. Чому ж ти тоді не прийшов до неї на допомогу? Ти хочеш тепер відняти у переможця його нагороду? Чому ж не прийшов ти сам по Андромеду, коли вона була прикована до скелі, чому ж тоді не відняв її в потвори?

Нічого не відповів Кефею Фіней, гнівно дивився він то на Кефея, то на прекрасного сина Зевса, і раптом, напруживши всі сили, кинув списа в Персея. Мимо пролетів спис і встромився в ложе Персея. Вирвав його могутньою рукою юний герой, скочив зі свого ложа і грізно замахнувся списом. Він уразив би на смерть Фінея, але той сховався за жертovníк, і спис попав у голову героя Рета, і він упав мертвий. Закипів жажливий бій. Швидко примчала з Олімпу войовниця Афінa на допомогу своєму братові Персею. Вона прикрила його своєю егідою і вдихнула йому непереможну мужність. Кинувся в бій Персей. Як блискавка, блищить у нього в руках смертоносний меч, яким він убив Медузу. Одного за одним разить він на смерть героїв, які прийшли з Фінеєм. Гора тіл, залитих кров'ю, росте перед Персеєм. Він схопив обома руками величезну бронзову чашу, в якій змішували вино для бенкету, і метнув її в голову героя Еврітоя. Наче громом уражений, упав герой, і відлетіла душа його в царство тіней. Один за одним падають герої, але багато привів їх з собою Фіней. А Персей – чужоземець у царстві Кефея, небагато товаришів у нього в бою, майже одному доводиться боротись йому з безліччю ворогів. Багато соратників Персея вже впали в цій шаленій битві. Загинув, убитий списом, і співець, який солодкозвучним співом тішив бенкетуючих, граючи на золотострунній кіфарі. Падаючи, співець зачепив струни кіфари, і сумно, як передсмертний стогін, задзвеніли струни, але брязкіт мечів і стогін умираючих заглушили їх дзвін. Немов град, гнаний вітром, летять стріли. Ставши плечима до колони і прикрившись блискучим щитом Афінi, б'ється з ворогами Персей. А вони з усіх боків оточили героя; бій навколо нього шаленіє все більше. Бачачи, що йому загрожує неминуча загибель, скрикнув голосно могутній син Данай:

– У ворога, вбитого мною, знайду я допомогу! Самі ви примусили мене шукати в нього захисту! Скоріш одверніться всі, хто друг мені!

Швидко вийняв з чарівної торбини Персей голову горгони Медузи і підняв її високо над головою. Один за одним обертаються в кам'яні статуї герої, які нападають на Персея. Одні з них скам'яніли, замахнувшись мечем, щоб пробити груди ворога, другі – потрясаючи гострими списами, треті – прикрившись щитами. Один погляд на голову Медузи обернув їх у мармурові статуї. Весь бенкетний зал наповнився мармуровими постатями. Страх охопив Фінея, коли побачив він, що всі друзі його обернулися в камінь. Упавши на коліна і простягаючи руки з благанням до Персея, вигукнув Фіней:

– Ти переміг, Персею! О, сховай скоріш жажливу голову Медузи, благаю тебе – захвай її. О, великий сину Зевса, все візьми, володій усім, тільки життя саме лиши мені.

З насмішкою відповів Персей Фінею:

– Не бійся, жалюгідний боягузе! Не вразить тебе мій меч. На вічні часи дам я тобі нагороду! Довіку стоятимеш ти тут, у палаці Кефея, щоб дружина моя втішалася, дивлячись на зображення свого першого жениха.

Простяг до Фінея герой голову Медузи, і, хоч як намагався Фіней не дивитись на жажливу горгону, все ж погляд його впав на неї, і вмить обернувся він у мармурову статую. Стоїть обернений у камінь Фіней, схилившись, як раб, перед Персеєм. Навіки зберігся в очах статуї-Фінея вираз страху і рабського благання.

### Повернення Персея на Серіф

Недовго залишався Персей після цієї кривавої битви в царстві Кефея. Узявши з собою прекрасну Андромеду, він повернувся на Серіф до царя Полідекта. Персей застав свою матір Данаю в великому горі. Щоб врятуватись від Полідекта, їй довелося шукати захисту в храмі Зевса. Не сміла вона й на мить покинути храм. Розгніваний Персей прийшов до палацу Полідекта і застав його з друзями за розкішним бенкетом. Полідект не чекав, що Персей повернеться, він був певний, що герой загинув у боротьбі з горгонами. Здивувався цар Серіфу, побачивши перед собою Персея, а той спокійно сказав цареві:

– Твій наказ виконано, я приніс тобі голову Медузи. Полідект не повірив, що Персей вчинив такий великий подвиг. Він почав глузувати з богорівного героя і назвав його бреху-

ном. Глузували з Персея і друзі Полідекта. Гнів закипів у грудях Персея, він не міг простити образи. Грізно блиснувши очима, Персей вийняв голову Медузи і вигукнув:

– Якщо ти не віриш, Полідекте, то ось тобі доказ! Полідект глянув на голову горгони і враз обернувся в камінь. Цієї ж долі зазнали й друзі царя, які бенкетували з ним.

### Персей в Аргосі

Персей передав владу над Серіфом братові Полідекта, Діктісу, який колись урятував його з матір'ю, а сам з Данаєю і з Андромедою вирушив в Аргос. Коли дід Персея, Акрісій, довідався про прибуття внука, то, згадавши провіщення оракула, втік далеко на північ в Ларіссу. Персей же став правити в рідному Аргосі. Він повернув шолом Аїда, крилаті сандалі та чарівну торбину німфам, повернув і Гермесу його гострий меч. А голову Медузи віддав він Афіні-Палладі, вона прикріпила її в себе на грудях, на своєму блискучому панцирі. Щасливо правив Персей в Аргосі.

Дід його Акрісій не минув того, що визначив його невблаганний фатум. Одного разу справляв Персей пишні ігрища. Багато героїв зібралось на них. Серед глядачів був і старий Акрісій. Під час змагання в метанні важкого диска Персей кинув могутньою рукою бронзовий диск. Високо, аж до хмар, злетів важкий диск і, падаючи на землю, влучив зі страшною силою в голову Акрісія і вбив його. Так здійснилось провіщення оракула. Повний скорботи, Персей поховав Акрісія, сумуючи, що став мимовільним убивцем діда. Персей не захотів правити в Аргосі, царстві вбитого ним Акрісія; він пішов у Тірінф і царював там багато років. Аргос же Персей віддав у володіння своєму родичеві Мегапенту.

### Сізіф

*Викладено за поемами “Іліада” Гомера і “Героїні” Овідія*

Сізіф, син бога-повелителя всіх вітрів Еола, був засновником міста Корінфа, який за найдавніших часів звався Ефірою. Ніхто в усій Греції не міг зрівнятись підступністю, хитрістю і спритністю розуму з Сізіфом. Завдяки своїй хитрості зібрав він незліченні багатства у себе в Корінфі; далеко йшла слава про його скарби.

Коли прийшов до нього бог смерті, похмурий Танат, щоб звести його в сумне царство Аїда, то Сізіф, який уже раніш відчув наближення бога смерті, підступно обманув бога Таната і закував його в кайдани. Перестали тоді на землі вмирати люди. Ніде не справлялись більше пишні похорони; перестали приносити й жертви богам підземного царства. Порушився на землі лад, заведений Зевсом. Тоді громовержець Зевс послав до Сізіфа могутнього бога війни Ареса. Він звільнив Таната з кайданів, а Танат вирвав душу Сізіфа і відвів її в царство тіней померлих.

Але й тут зумів зарадити собі хитрий Сізіф. Він сказав дружині своїй, щоб вона не ховала його тіла і не приносила жертви підземним богам. Послухалась чоловіка дружина Сізіфа. Аїд і Персефона довго чекали похоронних жертв. Усе нема їх! Нарешті наблизився до трону Аїда Сізіф і сказав володареві царства померлих, Аїду:

– О володарю душ померлих, великий Аїде, рівний могутністю Зевсові, відпусти мене на світлу землю. Я звелю дружині моїй принести тобі багаті жертви і повернусь назад у царство тіней.

Так обманув Сізіф владика Аїда, і той відпустив його на землю. Сізіф не повернувся, звичайно, в царство Аїда. Він залишився в пишному палаці своєму і весело бенкетував, радіючи, що один з усіх смертних зумів вернутися з похмурого царства тіней.

Розгнівався Аїд, знову послав він Таната по душу Сізіфа. З'явився Танат до палацу найхитрішого з смертних і застав його за розкішним бенкетом. Вирвав душу Сізіфову богам і людям ненависний бог смерті; назавжди відлетіла тепер душа Сізіфа в царство тіней.

Тяжку кару відбуває Сізіф у загробному житті за всю підступність, за всі обмани, які вчинив він на землі. Його засуджено викочувати на високу, круту гору величезний камінь.



Напружуючи всі сили, працює Сізіф. Піт заливає йому очі від тяжкої праці. Все ближче вершина; ще зусилля, і скінчена буде праця Сізіфа; але виривається з рук його камінь і з шумом котиться вниз, здіймаючи хмари пилу. Знову береться Сізіф до роботи.

Так вічно котить камінь Сізіф і ніколи не може досягти мети – вершини гори.

## Тантал

*Викладено за поемою Гомера “Одіссея”*

В Лідії, біля гори Сіпіли, було багате місто, що звалось за назвою гори Сіпілом. У цьому місті правив улюбленець богів, син Зевса, Тантал. Усім у великій кількості нагородили його боги. Не було на землі нікого, хто був би багатший і щасливіший за царя Сіпіла, Тантала. Незчисленні багатства давали йому найбагатші золоті рудники на горі Сіпілі. Ніхто не мав таких родючих ланів, нікому не давали таких прекрасних плодів сади й виноградники. На луках Тантала, улюбленця богів, паслися величезні отари тонкорунних овець, череди круторогих биків, корів і табуни швидких, як вітер, коней. Цар Тантал мав достаток у всьому. Він міг би жити в щасті й розкошах до глибокої старості, але згубили його надмірна гордість і злочинства.

Боги дивилися на свого улюбленця Тантала як на рівного собі. Олімпійці часто приходили в сяючі золотом чертоги Тантала і весело бенкетували з ним. Навіть на світлий Олімп, куди не сходить жоден смертний, не раз підіймався на поклик богів Тантал. Там він брав участь у раді богів і бенкетував з ними в палаці свого батька, громовержця Зевса. Від такого великого щастя запишався Тантал. Він почав вважати себе рівним навіть самому хмарогонцеві Зевсу. Часто, повертаючись з Олімпу, Тантал брав з собою їжу богів – амброзію і нектар – і давав їх своїм смертним друзям, бенкетуючи з ними у себе в палаці. Навіть ті рішення, які приймали боги, радячись на світлому Олімпі про долю світу. Тантал розповідав людям, він не ховав таємниць, які повіряв йому батько його Зевс. Одного разу під час бенкету на Олімпі великий син Крона звернувся до Тантала і сказав йому:

– Сину мій, я виконаю все, що ти забажаєш, проси у мене всього, що хочеш. З любові до тебе я виконаю будь-яке твоє прохання.

Але Тантал, забувши, що він простий смертний, гордо відповів батькові своєму, егідодержавному Зевсові:

– Я не потребую твоїх милостей. Мені нічого не потрібно. Жереб, що випав мені на долю, кращий від жеребу безсмертних богів.

Громовержець нічого не відповів синові. Він насупив грізно брови, але стримав свій гнів. Він ще любив свого сина, незважаючи на його зарозумілість. Незабаром Тантал двічі жорстоко образив безсмертних богів. Тільки тоді Зевс покарав зарозумілого сина.

На Криті, батьківщині громовержця, був золотий собака. Колись він охороняв народженого Зевса і чудесну козу Амалфею, яка його годувала. Коли ж Зевс виріс і відняв у Крона владу над світом, він залишив цього собаку на Криті охороняти своє святилище. Цар Ефесу Пандарей, спокушений красою і силою собаки, таємно приїхав на Крит і вивіз його на своєму кораблі. Але де ж заховати чудесну тварину? Довго думав про це Пандарей, плывучи морем, і нарешті вирішив віддати собаку на схов Танталові. Цар Сіпілу заховав від богів чудесну тварину. Розгнівався Зевс. Покликав він сина свого, вісника богів Гермеса, і послав його до Тантала зажадати від нього, щоб той повернув собаку. Миттю приєднався з Олімпу в Сіпіл швидкий Гермес, став перед Танталом і сказав йому:

– Цар Ефесу, Пандарей, викрав на Криті з святилища Зевса золотого собаку і віддав його на схов тобі. Все знають боги Олімпу, нічого не можуть заховати від них смертні! Поверни собаку Зевсові. Остерігайся накликати на себе гнів громовержця!

Тантал же так відповів вісникові богів:

– Даремно погрожуєш ти мені гнівом Зевса. Не бачив я золотого собаки. Боги помиляються, немає його в мене..

Страшною клятвою запрягнувся Тантал у тому, що каже правду. Цією клятвою ще більше розгнівив він Зевса. Така була перша образа, заподіяна Танталом богам. Але й тепер не покарав його громовержець.

Кару богів наклав на себе Тантал другою образою і страшним злочином. Коли олімпійці зібралися на бенкет у палаці Тантала, то він задумав вивірити їх всевідання. Цар Сіпілу не вірив у всевідання олімпійців. Тантал наготував богам жажливу трапезу. Він убив свого сина Пелопса і його м'ясо під виглядом чудової страви подав богам під час бенкету. Боги зараз же збгнули злий замір Тантала, ніхто з них не доторкнувся до жажливої страви. Лише богиня Деметра, сповнена скорботи за викраденою в неї дочкою Персефоною, думаючи тільки про неї і в своєму горі нічого не помічаючи навколо, з'їла плече юного Пелопса. Боги взяли жажливу страву, поклали все м'ясо й кістки Пелопса в казан і поставили його на яскраво палаючий вогонь. А Гермес своїми чарами знов оживив хлопчика. Став він перед богами ще кращий, ніж був раніш, не вистачало тільки йому того плеча, що з'їла Деметра. З веління Зевса великий Гефест зараз же зробив Пелопсу плече з блискучої слонової кістки. З того часу в усіх нащадків Пелопса яскраво-біла пляма на правому плечі.

Злочин Тантала переповнив чашу терпіння великого царя богів і людей, Зевса. Громовержець скинув Тантала в похмуре царство брата свого Аїда; там він і відбуває страшну кару. Мучений спрагою й голодом, стоїть він у прозорій воді. Вода доходить йому до самого підборіддя. Треба йому тільки нахилитись, щоб утамувати свою нестерпну спрагу. Та ледве нахилиться Тантал, як зникає вода, і під ногами його лише суха чорна земля. Над головою Тантала схиляються віти родючих дерев; соковиті фіги, рум'яні яблука, гранати, груші та оливи висять низько над його головою; майже торкаються його волосся важкі стигли грона винограду. Зморений голодом, Тантал простягає руки за чудовими плодами, але налітає порив бурхливого вітру і відносить плодоносні віти. Не тільки голод і спрага мучать Тантала, вічний страх стискає його серце. Над його головою нависла скеля, ледве тримається вона, загрожує щохвилини впасти і розчавити своєю вагою Тантала. Так мучиться цар Сіпілу, син Зевса Тантал у царстві жажливого Аїда вічним страхом, голодом і спрагою.

## Пелопс

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози" і віршами Піндара*

Після смерті Тантала в місті Сіпілі став правити син його Пелопс, так чудесно врятований богами. Недовго правив він у рідному Сіпілі. Цар Трої Іл пішов війною на Пелопса. Нещаслива була для Пелопса ця війна. Могутній цар Трої переміг його. Пелопсові довелося покинути батьківщину. Він навантажив усі свої скарби на швидкохідні кораблі і вирушив із своїми вірними супутниками в далеку подорож морем, до берегів Греції. Доплив Пелопс до півострова на крайньому півдні Греції і оселився на ньому. З того часу цей півострів став зватися за іменем Пелопса Пелопоннесом.

Одного разу побачив Пелопс на своїй батьківщині прекрасну Гіпподамію, дочку царя міста Піси – Еномая. Героя полонила дочка Еномая своєю красою, і він вирішив здобути її собі й одружитися з нею.

Важко було здобути руку Гіпподамії. Еномаєві було провіщено оракулом, що загине він від руки чоловіка своєї дочки. Щоб відвернути таку долю, Еномай вирішив не видавати своєї дочки заміж. Але як бути йому? Як відмовити всім женихам, що просили руки Гіпподамії? Багато героїв приходило до Еномая і сваталося до його дочки. Він ображав би їх, відмовляючи їм усім без будь-якої причини. Нарешті Еномай знайшов вихід. Він оголосив, що віддасть Гіпподамію лише за того героя, який переможе його в змаганні на колісниці, але якщо він буде сам переможцем, то переможений мусить поплатитись життям. Еномай вирішив так зробити через те, що не було рівного йому в усій Греції в умінні правити колісницею, та й коні його були прудкіші за Борея, бурхливого північного вітру. Цар міг бути певний у тому, що жодний герой не переможе його. Проте страх втратити життя, заги-

нувши від руки жорстокого Еномая, не зупиняв багатьох героїв Греції. Один за одним приходили вони до його палацу, готові змагатися з ним, аби здобути за дружину Гіпподамію, – така була вона прекрасна. Всіх їх спіткала лиха доля, всіх їх убив Еномай, а голови їхні прибав до дверей свого палацу, щоб кожний герой, який приходив знову, побачивши, як багато славних героїв загинуло від руки Еномая, наперед знав, яка доля чекає його. Не зупинило це героя Пелопса. Він вирішив будь-що здобути Гіпподамію і вирушив до жорстокосердного царя Еномая. Суворо прийняв Еномай Пелопса і сказав йому:

– Ти хочеш взяти шлюб з дочкою моєю Гіпподамією? Хіба не бачив ти, скільки славних героїв загинуло за неї в небезпечному змаганні? Дивись, не минути й тобі їх долі!

– Не лякає мене доля загиблих героїв, – відповів цареві Пелопс, – я вірю, допоможуть мені боги Олімпу! З їх допомогою стане моєю дружиною Гіпподамія.

Жорстока усмішка заміїлась на устах Еномая; багато разів чув він такі слова.

– Слухай же, Пелопсе, – сказав він, – ось умови змагання: шлях лежить від міста Піси через увесь Пелопоннес до самого Істму, кінчається він біля жертовника володаря морів Посейдона; цей жертовник знаходиться недалеко від Корінфа. Якщо ти перший досягнеш жертовника, то ти переміг, але горе тобі, коли я наздожену тебе в дорозі! Тоді простромить тебе мій спис, як пронизав він уже багатьох героїв, і ти безславно зійдеш у похмуре царство Аїда. Я дам тобі лише одну полегкість, її давав я і всім іншим: ти вирушиш у путь раніше мене, я ж спочатку принесу жертву великому громовержцеві і тільки тоді зйду на мою колісницю. Поспішай же проїхати якомога більше шляху, поки я приноситиму жертву.

Пелопс пішов від Еномая. Він бачив, що тільки хитрощами вдасться йому перемогти жорстокого царя. Пелопс зумів знайти собі помічника. Він таємно пішов до Еномаєвого візничого Міртіла, сина Гермеса, і прохав його, обіцяючи багаті подарунки, не вставляти втулок в осі, щоб зіскочили колеса з колісниць Еномая і затримало б це царя в дорозі. Довго вагався Міртіл, але нарешті Пелопс спокусив його багатими подарунками, і Міртіл обіцяв йому зробити те, про що просив він.

Настав ранок. Позолотила рожевоперста Еос небозвід. Ось уже показався на небі і світлосяйний Геліос на своїй золотій колісниці. Зараз почнеться змагання. Помолився Пелопс великому землеколивателю Посейдону, просячи його допомоги, і скочив на колісницю. Цар Еномай підійшов до жертовника Зевса і подав знак Пелопсові, що він може вирушати в путь. Пелопс погнав коней з усієї сили. Гримлять по камінню колеса його колісниць. Немов птахи, несуться коні. Швидко зникає в хмарах куряви Пелопс. Жене його кохання до Гіпподамії і страх за своє життя. Ось далеко за ним почувся гуркіт колісниць Еномая. Дедалі яснішає гуркіт. Наздоганяє цар Піси сина Тантала. Як буря, несуться цареві коні, вихором кружляє пил від коліс колісниць. Ударив хлистом по конях Пелопс; ще швидше помчали вони. Повітря свище у вухах Пелопса від шаленого бігу коней, та хіба може втекти він від коней Еномая, адже коні царя швидші, ніж північний вітер! Все ближче й ближче Еномай. Пелопс уже чує за спиною гаряче дихання коней Еномая, вже бачить, ледве оглянувшись, як з переможним сміхом цар замахнувся списом. Почав благодати Пелопс Посейдона, і володар безкрайого моря почув його. Колеса з осей колісниць Еномая зіскочили, колісниця перекинулася, і впав на землю жорстокий цар Піси. На смерть розбився Еномай, упавши, п'яتما смерті повила йому очі.

З триумфом повернувся Пелопс до Піси, взяв за дружину Гіпподамію і заволодів усім царством Еномая. Коли ж прийшов до Пелопса Міртіл, візничий Еномая, і почав вимагати собі в нагороду півцарства, то шкода стало Пелопсові розлучатися з половиною царства. Підступний син Тантала хитрощами заманив Міртіла на берег моря і зіпхнув його з високої скелі в бурхливі хвилі. Падаючи зі скелі, прокляв Міртіл Пелопса і всіх його нащадків. Хоч як намагався пом'якшити гніву душу Міртіла син Тантала, хоч як намагався пом'якшити й гнів батька його, Гермеса, все було марно. Справдилось прокляття Міртіла. З того часу зазнавали незчисленних бід нащадки Пелопса, своїми злочинами вони накликали на себе кару богів.

## Європа

У царя багатого фінікійського міста Сідона, Агенора, було три сини і дочка, прекрасна, як безсмертна богиня. Звали цю юну красуню Європа. Приснився раз сон дочці Агенора. Вона побачила, як Азія і той материк, що відділений від Азії морем, в образі двох жінок боролися за неї. Кожна жінка хотіла володіти Європою. Переможена була Азія, і їй, що виховала й вигодувала Європу, довелося віддати її іншій. В страху Європа прокинулася, не могла вона збагнути значення цього сну. Смирено почала благати юна дочка Агенора, щоб відвернули від неї боги нещастя, якщо сон загрожує ним. Потім, вбравшись у пурпурний одяг, затканий золотом, пішла вона зі своїми подругами на зелені, вкриті квітами луки, до берега моря. Там, граючись, збирали сідонські діви квіти в свої золоті кошики. Вони збирали пахучі білосніжні нарциси, барвисті крокуси, фіалки й лілії. Сама ж дочка Агенора, сяючи красою своєю серед подруг, ніби Афродіта, оточена харитами, збирала у свій золотий кошичок самі лише червоні троянди. Набравши квітів, юнки почали зі сміхом водити веселий танок, їхні молоді голоси далеко лунали по квітучих луках і по блакитному морю, заглушаючи його тихий лагідний плескіт.

Недовго довелося втішатись прекрасній Європі безтурботним життям. Побачив її син Крона, могутній хмарогонець Зевс, і вирішив викрасти. Щоб не злякати своєю появою юної Європи, він обернувся на чудесного бика. Вся шерсть бика-Зевса виблискувала, як золото, тільки на лобі в нього світилась, немов сяйво місяця, срібна пляма, золоті роги бика були вигнуті, неначе місяць молодик, коли вперше бачиш його в промінні пурпурного заходу. Чудовий бик з'явився на галявині і легкою ходю, ледве торкаючись трави, підійшов до дів. Сідонські діви не злякалися його, вони оточили чудесну тварину і пестливо гладили її. Бик підійшов до Європи, він лизав їй руки і лащився до неї. Дихання бика пахнуло амброзією, все повітря було напоєне цими пахощами. Європа гладила бика своєю ніжною рукою по золотій шерсті, обіймала його голову і цілувала. Бик ліг біля ніг прекрасної діви, він ніби просив її сісти на нього.

Сміючись, сіла Європа на широку спину бика. Хотіли й інші дівчата сісти з нею поруч. Раптом бик скочив і швидко помчав до моря. Викрав він ту, яку хотів. Голосно скрикнули від страху сідонянки. А Європа простягала до них руки і кликала їх на допомогу, та не могли допомогти їй сідонські діви. Як вітер, нісся золоторогий бик. Він кинувся в море і швидко, неначе дельфін, поплив його блакитними водами. А хвилі моря розступалися перед ним, і бризки їх збігали, ніби алмази, з його шерсті, не змочивши її. Випливли з морської глибини прекрасні нерейди; вони товпляться навколо бика і пливуть за ним. Сам бог моря Посейдон, оточений морськими божествами, пливе попереду на своїй колісниці, своїм тризубцем приборкує він хвилі, рівняючи путь по морю своєму великому братові Зевсу. Тремтячи від страху, сидить на спині бика Європа. Однією рукою тримається вона за його золоті роги, а другою підбирає край свого пурпурного одягу, щоб не замочили його морської хвилі. Даремно боїться вона; море ласкаво шумить, і не долітають до неї його солоні бризки. Морський вітер колише кучері Європи і розвіває її легке покривало. Все далі берег, ось уже зник він у голубій далині. Навколо тільки море та синє небо. Скоро показалися в морській далечині береги Криту. Швидко приплив до нього зі своєю дорогоцінною нашою бик-Зевс і вийшов на берег. Європа стала дружиною Зевса, і жила вона з того часу на Криті. Три сини народилися в неї і Зевса: Мінос, Радаманф і Сарпедон. По всьому світу гриміла слава про цих могутніх і мудрих синів громовержця Зевса.

## Кадм

*Викладено за поемою Овідія "Метаморфози"*

Коли Зевс у подобі бика викрав Європу, засмутився її батько, цар Сідона, Агенор. Ніщо не могло його втішити. Він покликав трьох синів своїх – Фойнікса, Кілікса та Кадма – і послав їх розшукувати Європу. Він заборонив своїм синам під загрозою смертної кари по-

вертатися додому без сестри. Вирушили сини Агенора на розшуки, Фойнікс і Кілік незабаром покинули Кадма. Вони заснували два царства: Фойнікс – Фінікію, а Кілік – Кілікію, і залишилися у них.

Кадм сам вирушив далі шукати сестру. Довго мандрував він по світу, всюди розпитуючи про Європу. Хіба міг він знайти сестру, коли сам Зевс заховав її від усіх! Нарешті, втративши надію знайти сестру і побоюючись вернутись додому, вирішив Кадм назавжди залишитись на чужині. Він пішов у священні Дельфи і запитав там в оракула стріловержця Аполлона, в якій країні оселитися йому і заснувати місто. Так відповів Кадмові оракул Аполлона:

– На відлюдній галявині побачиш ти корову, яка ніколи не знала ярма. Іди слідом за нею, і там, де ляже вона на траву, споруди мури міста, а країну назви Беотія.

Одержавши таку відповідь, покинув Кадм священні Дельфи. Тільки вийшов він за браму, як побачив білосніжну корову, яка паслася на галявині, ніким не доглядана. Кадм пішов за нею слідом зі своїми вірними сидонськими слугами, славлячи великого Аполлона. Вже минув він долину Кефісу, коли раптом зупинилася корова, підняла голову до неба, голосно замукала, подивилася на воїнів, що йшли слідом за нею, і спокійно лягла на траву. Сповнений подяки Аполлонові, впав Кадм на коліна, поцілував землю своєї нової батьківщини і закликав благословення богів на незнані гори й долини. Кадм зараз же склав з каміння жертвник, щоб принести жертву егідодержавному Зевсові, а через те що в нього не було води для жертви, то послав він своїх вірних сидонців по воду.

Недалеко був віковий гай, якого ще ніколи не торкалася сокира дроворуба. Серед цього гаю був глибокий грот, увесь порослий чагарником, навколо нього лежали нагромаджені в безладді величезні камені. З цього грота витікало, дзюркочучи між камінням, джерело з кристалево прозорою водою. А в гроті жив величезний змій, присвячений богу війни, Аресові. Його очі горіли вогнем, з пащі, обсадженої трьома рядами отруйних зубів, висунулося потрійне жало, золотий гребінь грізно колихався на голові. Коли слуги Кадма підійшли до джерела і опустили вже посуд в його студену воду, виповз із грота з грізним шипінням змій, звиваючись між камінням своїм величезним тілом. Зблідли від страху слуги Кадма, випав у них з рук посуд, від жаху вони заціпеніли. Піднявся на хвості змій; вище, ніж вікові дерева лісу, його голова з роззявленою пащею. Перш ніж хтось із сидонян міг подумати про втечу або захист, кинувся на них жахливий змій. Загинули слуги Кадма.

Кадм довго чекав повернення слуг. Уже сонце було на заході, довші стали тіні на землі, а слуг усе нема. Дивується син Агенора, де ж пропали його сидоняни, чому вони загаялись. Нарешті пішов він їх слідами до гаю, прикрившись, мов панциром, шкурою лева, оперезаний гострим мечем і з списом у руках, а ще надійнішим захистом була героєві його мужність. Кадм увійшов у гай і побачив там роздерті тіла своїх вірних слуг, на тілах їх лежав величезний змій. В горі і гніві вигукнув Кадм:

– О вірні слуги, я буду вашим месником! Або я помщуся за вас, або зійду разом з вами в похмуре царство тіней!

Схопив Кадм камінь завбільшки як скеля і, розмахнувшись, кинув його в змія. Від удару цього каменя перекинулась би фортечна башта, але неушкодженим лишився змій – захистила його тверда, як сталь, луска, що вкривала все його тіло. Потряс тоді своїм списом син Агенора і, зібравши всю свою силу, увігнав його в спину потвори. Від Кадмового списа не захистила змія його сталева луска. По саме ратище встромився спис у тіло змія. Звиваючись, схопив змія зубами спис і хотів його вирвати з рани. Марні були його зусилля; вістря списа залишилося глибоко в рані, лише ратище обломив змій Ареса. Від чорної отрути і люті здулася шия змія, піна ринула йому з пащі, люте шипіння рознеслося далеко по всій країні, все повітря наповнилося смородом його дихання. То звивається змій величезними кільцями по землі, то, шалено крутячись, високо здіймається вгору. Він валить дерева, вириває їх з корінням, на всі боки розкидає хвостом своїм величезне каміння. Він хоче схопити своєю отруйною пащею Кадма, але, прикрившись, як щитом, лівовою шкурою, герой відбиває змія своїм мечем. Гризе змія зубами гострий меч, та тільки тупить зуби об крицю.

Нарешті могутнім ударом проколов син Агенора шию змія і прибив його, немов цвяхом, до дуба, – такий сильний був удар могутнього героя.

Зігнувся столітній дуб під тягарем тіла потвори. З подивом дивиться Кадм на забитого змія, дивуючись його величині. Раптом почувся невідомий голос:

– Чого стоїш ти, сину Агенора, і дивишся на вбитого тобою змія? Скоро й на тебе, оберненого в змія, з подивом дивитимуться люди!

Дивиться навколо Кадм, не знає він, звідки залунав таємничий голос. Здригнувся героєм від страху, почувши таке провіщення; волосся піднялося сторч на його голові. Ледве не зомлівши, стоїть він перед убитим змієм. Тоді з'явилася Кадмові улюблена дочка Зевса Афїна-Паллада. Вона звеліла йому вирвати зуби змія і посіяти їх як насіння на зораному полі.

Кадм зробив, що звеліла йому совоока богиня-воївниця. Ледве посіяв він зуби змія, як – о чудо! – із землі повипиналися спочатку вістря списів; ось піднялися над ріллею гребені шоломів, потім голови воїнів, їх плечі, заковані в панцири груди, руки із щитами, нарешті, виріс із зубів дракона цілий загін озброєних воїнів. Побачивши нового невідомого ворога, вхопився за меч Кадм, але один з воїнів, породжених землею, вигукнув:

– Не хапайся за меча! Бережись втручатися в міжособний бій!

Страшна, кривава битва почалася між воїнами. Вони разили один одного мечами і списами і падали один за одним на землю, яка тільки що їх породила, їх залишилося уже тільки п'ятеро. Тоді один з них з веління Афїни-Паллади кинув на землю свою зброю на знак миру. Уклали воїни тісну братерську дружбу. Ці воїни, породжені землею із зубів дракона, і були помічниками Кадма, коли він будував Кадмею – фортецю семибрамних Фів.

Кадм заснував велике місто Фіви, дав громадянам закони і впорядив усю державу. Боги Олімпу дали Кадмові дружину, прекрасну дочку Ареса і Афродіти, Гармонію. Пишний був весільний бенкет великого засновника Фів. Усі олімпійці зібрались на це весілля і принесли багаті подарунки молодим.

З того часу Кадм став одним з наймогутніших царів Греції. Незліченні були його багатства. Численне і непереможне було його військо, на чолі якого стояли воїни, породжені землею із зубів змія. Здавалося б, вічна радість і щастя мали панувати в домі сина Агенора, але не саме щастя послали йому олімпійці. Багато горя довелося зазнати йому. Його дочки, Семела та Іно, загинули на очах у батька. Правда, після смерті їх було прийнято в сонм олімпійських богів, але все ж утратив Кадм своїх ніжно коханих дочок. Актеон, онук Кадма, син його дочки Автоної, впав жертвою гніву Артеміді. Довелося Кадмові оплакувати і внуків своїх.

На старості літ, пригнічений тяжким горем, Кадм покинув семибрамні Фіви. Зі своєю дружиною Гармонією довго блукав він на чужині і прийшов нарешті в далеку Іллірію. З болем у серці Кадм згадував усі нещастя, що спіткали його дїм, згадав він свою боротьбу із змієм і ті слова, які промовив невідомий голос.

– Чи не був той змій, – сказав Кадм, – якого вбив я своїм мечем, присвячений богам? Якщо за його загибель карають мене так тяжко боги, краще б мені самому обернутися змієм.

Тільки промовив це Кадм, як тіло його витягнулося і вкрилося лускою, ноги його зрослися і стали довгим звивистим зміїним хвостом.

## Ніоба

*Викладено за поемою Овідія “Метаморфози”*

У дружини царя Фів Амфїона, Ніоби, було сім синів і сім дочок. Пишалася своїми дітьми дочка Тантала. Прекрасні, як юні боги, були її діти. Щастя, багатство і прекрасних дітей дали боги Ніобі, але не була вдячна їм дочка Тантала.

Одного разу дочка сліпого віщуна Тїресїя, віща Манто, проходячи вулицями семибрамних Фів, закликала всіх фіванок принести жертви Латоні та її дітям-близнятам: золотокосому, далекоразючому Аполлону і незайманій Артеміді. Покірливі покликові Манто, фіван-

ки пішли до віктарів богів, прикрасивши голови лавровими вінками. Одна лише Ніоба, горда з своєї могутності і посланого їй богами щастя, не хотіла йти приносити жертви Латоні.

Збентежили фіванок гордовиті слова Ніоби. Але все ж принесли вони жертви. Смирено благали жінки Фів велику Латону не гніватись.

Почула богиня Латона зарозумілі речі Ніоби. Вона покликкала дітей своїх, Аполлона і Артеміду, і, скаржачись на Ніобу, сказала:

– Тяжко образила мене, вашу матір, горда дочка Тантала. Вона не вірить, що я богиня! Мене не визнає Ніоба, хоч тільки перед великою дружиною Зевса, Герою, поступаюся я могутністю і славою. Невже ви, діти, не помститесь за цю образу? Адже коли ви залишите Ніобу без відплати, то перестануть люди шанувати мене і зруйнують мої віктарі. Адже й вас образила дочка Тантала. Вона рівняє вас, безсмертних богів, зі своїми смертними дітьми. Вона така ж зневажлива, як і її батько Тантал!

Перебив свою матір стріловержець Аполлон:

– О, кінчай швидше! Не говори більше нічого! Адже своїми скаргами ти віддаєш кару!

– Годі! Не говори! – вигукнула й гнівна Артеміда. Повиті хмарою, гнівні брат і сестра швидко понеслися з вершини Кінту до Фів. Золоті стріли зловісне гриміли в їхніх сагайдаках. Примчали вони до семибрамних Фів. Аполлон невидимим зупинився на рівному полі біля міських мурів, де фіванські юнаки вправлялися у воявничих іграх. Коли далекорозючий Аполлон, повитий хмарою, став біля фіванських мурів, два сини Ніоби, Ісмен і Сіпіл, мчали на гарячих конях, одягнені в пурпурні плащі. Раптом скрикнув Ісмен, пронизала йому золота стріла Аполлона груди. Випустив він золоті поводи і мертвим упав на землю. Почув Сіпіл грізний дзвін тятиви Аполлонового лука, він хоче врятуватися на швидкому коні від грізної небезпеки. Несеться щодуху Сіпіл по полю, як несеться по морю, розпустивши всі паруси на кораблі, моряк, рятуючись від грізної хмари. Наздогнала сина Ніоби смертоносна стріла, вона вп'ялася йому в спину біля самої шиї. Сини Ніоби, Файдім і Тантал, боролися, міцно обхопивши один одного руками. Блиснула в повітрі стріла і пронизала обох. Зі стогоном упали вони. Смерть одночасно погасила в очах світло життя, одночасно випустили вони свій останній подих. Поспішає до них брат їх Альпенор, він хоче підняти їх, він обіймає їх похололі тіла, але глибоко вп'ялася і йому в серце стріла Аполлона, і впав він трупом на тіла своїх братів. Дамасіхтона вразив Аполлон у стегно біля самого коліна, хоче вирвати з рани золоту стрілу син Ніоби, раптом із свистом впивається друга стріла йому в горло. Здійняв до неба руки останній із синів Ніоби, юний Іліоней, він благає богів:

– О олімпійські боги, згляньтесь, помилуйте!

Зворушило його благання грізного Аполлона. Але пізно! Уже злетіла з тятиви золота стріла, не можна вернути її. Пронизала вона серце й останньому синові Ніоби. Швидко донеслася чутка про велике нещастя до Ніоби. Зі сльозами розповідають слуги і Амфіону про загибель його синів.

Не переніс їх утрати Амфіон, він сам пробив собі груди гострим мечем.

Схилившись над тілами синів і чоловіка, ридає Ніоба. Вона цілує їх похололі вуста. Розривається від стражданя серце Ніоби. В розпачі простягає нещасна руки до неба. Але не про милість благає вона. Горі не зм'якшило її серця. Гнівно вигукує вона:

– Радій, жорстока Латоні! Веселись, поки не насититься твоє серце моєю скорботою! Ти перемогла, супернице! О, ні, що кажу я, не перемогла ти! У мене, нещасної, все ж більше дітей, ніж у тебе, щасливої! І хоч багато навколо мене мертвих тіл моїх дітей, все ж я перемогла тебе, все ж більше залишилося дітей у мене, ніж у тебе.

Тільки замовкла Ніоба, як пролунав грізний дзвін тятиви. Жах охопив усіх. Тільки Ніоба лишалася спокійною, нещастя додало їй сміливості. Недаремно задзвеніла тятива лука Артеміди. Одна з дочок Ніоби, які стояли в глибокому смутку навколо тіл братів, падає, вбита стрілою. Ось знову дзвенить тятива, і падає друга дочка Ніоби. Шість золотих стріл одна за одною злетіли з тятиви лука Артеміди, і мертвими лежать шість прекрасних юних дочок Ніоби. Лишилася тільки наймолодша дочка. Вона кинулася до матері і сховалась в неї на колінах, у зборках її вбрання.

Горе зломило горде серце Ніюби.

– Лиши мені хоч наймолодшу доньку, велика Латоно! – благає Ніюба, сповнена скорботи.– Хоч одну залиш мені!

Але не зглянулася богиня, і пронизує стріла Артеміди й наймолодшу дочку.

Стоїть Ніюба, оточена тілами дочок, синів та чоловіка. Немов заціпеніла вона з горя. Не колише вітер її волосся. В її обличчі немає й кровинки, не світяться життям її очі, не б'ється в грудях серце, тільки сльози скорботи ллються їй з очей. Холодним каменем скувало її тіло. Знявся бурхливий вихор і переніс Ніюбу на її батьківщину, в Лідію. Там, високо на горі Сіпілі, стоїть обернена в камінь Ніюба і вічно ллє сльози скорботи.

## ГЕРАКЛ

*Міфи про Геракла викладено за трагедіями Софокла (“Трахінянки”) і Евріпіда (“Геракл”), а також за сказаннями, що згадуються в “Опису Еллади” Павсанія*

### Народження і виховання Геракла

В Мікенах правив цар Електріон. У нього викрали телебої, під проводом синів царя Птерелая, стада. Телебої вбили синів Електріона, коли вони хотіли відбити викрадене. Цар Електріон оповістив тоді, що він віддасть свою красуню дочку Алкмену за того, хто поверне йому стада і помститься за смерть синів. Героеві Амфітріону вдалося без бою повернути стада Електріону, тому що цар телебоїв Птерелай доручив охороняти викрадені стада царю Еліді Поліксенові, а той віддав їх Амфітріону. Повернув Амфітріон Електріонові його стада і дістав руку Алкмени. Недовго залишався Амфітріон у Мікенах. Під час весільного бенкету, в суперечці про стада, Амфітріон убив Електріона, і довелося йому з дружиною Алкменою тікати з Мікен. Алкмена пішла за своїм молодим чоловіком на чужину тільки з тією умовою, що він помститься на синах Птерелая за вбивство її братів. Тому, прибувши у Фіви до царя Креонта, в якого знайшов собі притулок Амфітріон, він вирушив з військом проти телебоїв. Під час його відсутності Зевс, полонений вродою Алкмени, з'явився до неї, прибравши образ Амфітріона. Незабаром повернувся і Амфітріон. І от від Зевса та Амфітріона мали народитися в Алкмени два сини-близнята.

Того дня, коли повинен був народитися великий син Зевса і Алкмени, зібрались боги на високому Олімпі. Радючи, що скоро народиться в нього син, егідодержавний Зевс сказав богам:

– Вислухайте, боги і богині, що я скажу вам: велить мені сказати це моє серце! Сьогодні народиться великий герой; він пануватиме над усіма своїми родичами, які ведуть свій рід від сина мого, великого Персея.

Але дружина Зевса, царствена Гера, яка гнівалася, що Зевс одружився зі смертною Алкменою, вирішила хитрощами позбавити влади над усіма персеїдами сина Алкмени – вона вже перед народженням ненавиділа Зевсового сина. Тому, заховавши в глибині серця свою хитрість, Гера сказала Зевсові:

– Ти говориш неправду, великий громовержцю! Ніколи не виконаєш ти свого слова! Дай мені велику, незламну клятву богів, що той, який народиться сьогодні першим у роді персеїдів, буде панувати над своїми родичами.

Опанувала розумом Зевса богиня обману Ата, і, не підозрюючи хитрощів Гери, громовержець дав незламну клятву. Зараз же покинула Гера світлий Олімп і на своїй золотій колісниці понеслася в Аргос. Там прискорила вона народження сина у богорівної дружини персеїда Сфенела, і з'явилася на світ цього дня в роді Персея кволла, хвора дитина, син Сфенела, Еврісфей. Швидко повернулася Гера на світлий Олімп і сказала великому хмарогонцеві Зевсу:

– О Зевсе-отче, що кидаєшся блискавицями, вислухай мене! Зараз народився в славному Аргосі у персеїда Сфенела син Еврісфей. Він першим народився сьогодні і повинен панувати над усіма нащадками Персея.



Засмутився великий Зевс, тільки тепер зрозумів він усю підступність Гери. Він розгнівався на богиню обману Ату, що оволоділа його розумом; у гніві схопив її Зевс за волосся і скинув із світлого Олімпу. Повелитель богів і людей заборонив їй з'являтися на Олімпі. З того часу богиня обману Ата живе серед людей.

Зевс полегшив долю свого сина. Він уклав з Герою непорушний договір, що син його не все своє життя перебуватиме під владою Еврісфея. Лише дванадцять великих подвигів зробить він за дорученням Еврісфея, а потім не тільки звільниться з-під його влади, а навіть дістане безсмертя. Громовержець знав, що багато великих небезпек доведеться подолати його синові, тому він наказав своїй улюбленій дочці Афіні-Палладі допомагати синові Алкмени. Часто доводилося потім сумувати Зевсові, коли він бачив, як син його несе великі труди на службі у кволого і боягузливого Еврісфея, але не міг він порушити даної Гері клятви.

В один день із народженням сина Сфенела народились і в Алкмени близнята: старший – син Зевса, названий при народженні Алкідом, і молодший – син Амфітріона, названий Іфіклом. Алкід і був найбільшим героєм Греції. Його назвала пізніш віщунка піфія Гераклом. Під цим ім'ям прославився він, дістав безсмертя і був прийнятий у сонм світлих богів Олімпу.

Гера почала переслідувати Геракла з першого дня його життя. Дізнавшись, що Геракл народився і лежить, сповитий у пелюшки, з братом своїм Іфіклом, вона, щоб згубити новонародженого героя, послала дві змії. Була вже ніч, коли вповзли, блискаючи очима, до покою Алкмени змії. Тихо підповзли вони до колиски, де лежали близнята, і вже хотіли, обвившись навколо тіла маленького Геракла, задушити його, як прокинувся син Зевса. Він простяг свої маленькі рученята до змії, схопив їх за шиї і здавив з такою силою, що відразу задушив їх. Вжахнувшись, скочила Алкмена зі свого ложа; побачивши змію у колісці, голосно закричала жінки, що були в покоях. Всі кинулись до колиски Алкіда. На крик жінок з видобутим мечем прибіг Амфітріон. Обступили всі колиску, й побачили надзвичайне чудо: маленький новонароджений Геракл держав двох величезних задушених змії, які ще слабо звивалися в його малюсінких ручках. Вражений силою свого прийомного сина, Амфітріон покликав віщуну Тіресію і запитав його про долю новонародженого. Тоді віщий старець повідав, скільки великих подвигів зробить Геракл, і провістив, що він стане в кінці свого життя безсмертним.

Дізнавшись, яка велика слава чекає старшого сина Алкмени, Амфітріон дав йому виховання, гідне героя. Не тільки про розвиток сили Геракла дбав Амфітріон, він клопотався і про його освіту. Його вчили читати, писати, співати та грати на кіфарі. Та далеко не такі успіхи мав у науках і музиці Геракл, яких досягав він у боротьбі, стрільбі з лука і вмінні володіти зброєю. Часто доводилось вчителів музики, брату Орфея Лінові, гніватися на свого учня і навіть карати його. Одного разу під час уроку Лін ударив Геракла, роздратований тим, що він не хоче вчитися. Розгніваний Геракл схопив кіфару і вдарив нею Ліна по голові. Не розраховував сили удару юний Геракл. Удар кіфари був такий сильний, що Лін упав мертвий на місці. Покликали до суду Геракла за це вбивство. Виправдовуючись, сказав син Алкмени:

– Адже ж каже найсправедливіший із суддів Радаманф, що кожний, кого вдарять, може відповісти ударом на удар.

Виправдали судді Геракла, але вітчим його Амфітріон, боячись, щоб не сталося ще чогось подібного, послав Геракла в лісистий Кіферон пасти стада.

### Геракл у Фівах

Виріс у лісах Кіферону Геракл і став могутнім юнаком. Він був на цілу голову вищий від усіх на зріст, а сила його далеко перевищувала силу людини. З першого погляду можна було впізнати в ньому сина Зевса, особливо по очах, які світилися якимсь незвичайним божественним світлом. Не було рівного Гераклові спритністю у військових справах, а лу-

ком і списом володів він так досконало, що ніколи не давав промаху. Ще юнаком Геракл убив грізного кіферонського лева, що жив на верхів'ях гір. Юний Геракл напав на нього, вбив і здер з нього шкуру. Цю шкуру одяг він на себе, накинувши її, як плащ, на свої могутні плечі. Лапами зав'язав її у себе на грудях, а шкура з лев'ячої голови була йому шоломом. Геракл зробив собі величезну палицю з вирваного ним з корінням у Немейському гаю твердого, як залізо, ясена. Меч Гераклові подарував Гермес, лук і стріли – Аполлон, золотий панцир зробив йому Гефест, а Афінна сама виткала для нього одяг.

Змужнівши, Геракл переміг царя Орхомена, Ергіна, якому Фіви платили щороку велику данину. Він убив під час битви Ергіна, а на мінійський Орхомен наклав данину, яка була вдвоє більшою, ніж та, що платили Фіви. За цей подвиг цар Фів Креонт віддав Гераклові за дружину свою дочку Мегару, а боги послали йому трьох прекрасних синів.

Щасливо жив Геракл у семибрамних Фівах. Але богиня Гера, як і раніш, палала ненавистю до сина Зевса. Вона наслала на Геракла жахливу хворобу. Втратив розум великий герой, божевілля опанувало ним. В припадку нестямності Геракл убив усіх своїх дітей і дітей свого брата Іфікла. Коли ж минув припадок, глибока скорбота пройняла Геракла. Очистившись від гріха вчиненого ним мимовільного вбивства, Геракл покинув Фіви і вирушив у священні Дельфи запитати бога Аполлона, що йому робити. Аполлон звелів Гераклові вирушити на батьківщину його предків у Тірінф і дванадцять років служити Еврісфееві. Устами піфії син Латони провістив Гераклові, що він дістане безсмертя, якщо зробить з наказу Еврісфея дванадцять великих подвигів.

### **Геракл на службі в Еврісфее**

Геракл оселився у Тірінфі і став слугою кволого, боягузливого Еврісфея. Еврісфей боявся могутнього героя і не пускав його в Мікени. Всі накази свої передавав він синові Зевса в Тірінф своїм вісником Копреєм.

### **Немейський лев (перший подвиг)**

Гераклові недовго довелося чекати першого доручення царя Еврісфея. Він доручив Гераклові вбити немейського лева. Цей лев, породжений Тіфоном і Єхидною, був дивовижної величини. Він жив біля міста Немеї і спустошував усі околиці. Геракл сміливо вирушив на небезпечний подвиг. Прибувши до Немеї, зараз же пішов він у гори, щоб розшукати лігвище лева. Вже було опівдні, коли герой дійшов до схилів гір. Ніде не видно було жодної живої душі: ні пастухів, ні землеробів. Усе живе повтікало з цих місць у страху перед жахливим левом. Довго шукав Геракл по лісистих схилах гір та по ущелинах лігвище лева, нарешті, коли вже сонце почало схилятися на захід, знайшов Геракл у темній ущелині лігвище; воно знаходилось у величезній печері, що мала два виходи. Геракл завалив один з виходів величезними каменями і став чекати лева, сховавшись за брилами. Перед самим вечором, коли вже насувалися сутінки, показався дивовижний лев з довгою кошлатою гривею. Напнув тятину свого лука Геракл і пустив одну за одною три стріли в лева, але стріли відскочили від його шкури – вона була тверда, як сталь. Грізно заричав лев, ричання його розкотилось, немов грім, по горах. Озираючись на всі боки, лев стояв в ущелині і шукав очима, що палали люття, того, хто наслідився пускати в нього стріли. Та ось він побачив Геракла і кинувся величезним стрибком на героя.

Мов блискавка, мигнула палиця Геракла і громовим ударом упала на голову лева. Лев звалився на землю, приголомшений страшним ударом; Геракл кинувся на лева, обхопив його своїми могутніми руками і задушив. Узавши на свої могутні плечі вбитого лева, Геракл повернувся в Немею, приніс жертву Зевсові і встановив на пам'ять про свій перший подвиг немейські ігри. Коли Геракл приніс убитого ним лева в Мікени, Еврісфей зблід від страху, глянувши на дивовижного лева. Цар Мікен зрозумів, яку нелюдську силу має Геракл. Він заборонив йому навіть наближатися до воріт Мікен; коли ж Геракл приносив докази своїх подвигів, Еврісфей з жахом дивився на них з високих мікенських мурів.

### Лернейська гідра (другий подвиг)

Після першого подвигу Еврісфей послав Геракла вбити лернейську гідру. Це була потвора з тілом змії і дев'ятьма головами дракона. Як і немейський лев, гідра була породжена Тіфоном і Єхидною. Жила гідра в болоті коло міста Лерни і, виповзаючи з свого лігвища, нищила цілі стада і спустошувала всі околиці. Боротьба з дев'ятиголовою гідрою була небезпечна, тому що одна з голів її була безсмертна. Вирушив у дорогу до Лерни Геракл з сином Іфіклом Іолаєм. Прибувши до болота біля міста Лерни, Геракл залишив Іолая з колісницею в ближньому гаю, а сам пішов шукати гідру. Він знайшов її в оточеній болотом печері. Розпікши до червоного жару свої стріли, почав Геракл пускати їх одну за одною в гідру. Розлютували гідру стріли Геракла. Вона виповзла, звиваючись покритим блискучою лускою тілом, з пійми печери, грізно піднялася на своєму величезному хвості і хотіла вже кинутись на героя, але наступив їй син Зевса ногою на тулуб і притис до землі. Своім хвостом гідра обвилась навколо ніг Геракла і силкувалася звалити його. Як непохитна скеля, стояв герой і помахами своєї важкої палиці одну за одною збивав голови гідри. Мов вихор свистіла в повітрі палиця; злітали голови гідри, але гідра все-таки була жива. Тут Геракл помітив, що в гідри на місці кожної збитої голови виростають дві нові. Прийшла їй допомога гідри. З болота виповз потворний рак і вписвся своїми клішнями в ногу Геракла. Тоді герой покликав на допомогу свого друга Іолая. Іолай убив потворного рака, запалив частину ближнього гаю і палаючими стовбурами дерев припікав гідри шиї, з яких Геракл збивав своєю палицею голови. Нові голови перестали виростати в гідри. Дедалі слабше опиралася вона синові Зевса. Нарешті й безсмертна голова злетіла в гідри. Потворна гідра була переможена і впала мертвою на землю. Глибоко закопав її безсмертну голову переможець Геракл і навалив на неї величезну скелю, щоб не могла вона знову вийти на світ. Потім великий герой розтяв тіло гідри і занурив в її отруйну жовч свої стріли. З того часу рани від стріл Геракла стали невиліковними. З великим тріумфом повернувся Геракл у Тірінф. Але там чекало його вже нове доручення Еврісфея.

#### Стімфалійські птахи (третій подвиг)

Еврісфей доручив Гераклові перебити стімфалійських птахів. Мало не в пустиню обернули ці птахи всі околиці аркадського міста Стімфала. Вони нападали і на тварин, і на людей і розривали їх своїми мідними пазурами й дзьобами. Але найстрашніше було те, що пера цих птахів були з твердої бронзи, і птахи, злетівши вгору, могли пускати їх, як стріли, на того, хто здумав би напасти на них. Важко було Гераклові виконати це доручення Еврісфея. На допомогу йому прийшла войовниця Афіна-Паллада. Вона дала Гераклові два мідні тимпани, їх викував бог Гефест, і звеліла Гераклові стати на високому горбі біля того лісу, де гніздилися стімфалійські птахи, і вдарити в тимпани; коли ж птахи – здіймуться – перестріляти їх з лука. Так і зробив Геракл. Зійшовши на горб, він ударив у тимпани, і знявся такий страшенний дзвін, що птахи величезною зграєю злетіли над лісом і почали у переполоху кружляти над ним. Вони дощем сипали свої гострі, як стріли, пера на землю, але не влучали пера в Геракла, який стояв на горбі. Схопив свій лук герой і почав разити птахів смертоносними стрілами. Охоплені страхом, знялися вгору за хмари стімфалійські птахи і зникли з очей Геракла. Відлетіли птахи геть за межі Греції на береги Евксінського Понту і більше ніколи не поверталися в околиці Стімфала. Так виконав Геракл це доручення Еврісфея і повернувся в Тірінф, але зараз же довелося йому вирушити на ще важчий подвиг.

### Керінейська лань (четвертий подвиг)

Еврісфей знав, що в Аркадії живе чудесна керінейська лань, послана богинею Артемідією на кару людям. Лань ця спустошувала поля. Саме її спіймати і послав Еврісфей Геракла і звелів йому живою приставити її в Мікени. Ця лань була надзвичайно гарна, роги в неї були золоті, а ноги мідні. Наче вітер носилась вона по горах і долинах Аркадії, не знаючи ніколи втоми. Цілий рік переслідував Геракл керінейську лань. Вона мчала через гори, через рівнини, стрибала через прірви, перепливала ріки. Все далі й далі на північ тікала лань. Не відставав від неї герой, він гнався за нею, не спускаючи її з очей. Нарешті Ге-

ракл досяг у погоні за ланню крайньої півночі – країни гіпербореїв і джерел Істру. Тут лань зупинилась. Герой хотів схопити її, але вислизнула вона і як стріла понеслась назад, на південь. Знов почалась погоня. Гераклові вдалося тільки в Аркадії наздогнати лань. Навіть після такої довгої погоні не втратила вона сил. Втративши надію ввіймати лань, Геракл удався до своїх стріл, що б'ють без промаху. Він поранив золоторогу лань стрілою в ногу, і тільки тоді вдалося йому ввіймати її. Геракл звалив чудесну лань на плечі і хотів уже нести її в Мікени, як стала перед ним розгнівана Артеміда і сказала:

– Хіба не знав ти, Геракле, що лань ця моя? Навіщо образив ти мене, поранивши мою улюблену лань? Хіба не знаєш, що не прощаю я образ? Чи ти гадаєш, що ти мотніший від богів олімпійців?

З побожністю схилювся Геракл перед прекрасною богинею і відповів:

– О велика дочко Латони, не винувать ти мене! Ніколи не ображав я безсмертних богів, що живуть на світлому Олімпі; завжди шанував я небожителів багатими жертвами і ніколи не вважав себе за рівного їм, хоч і сам я – син громовержця Зевса. Не по своїй волі переслідував я твою лань, а з наказу Еврісфея. Боги самі звелили мені служити йому, і не смію я не послухатись Еврісфея!

Артеміда простила Гераклові його провину. Великий син громовержця Зевса приніс живою в Мікени керінейську лань і віддав її Еврісфею.

### **Еріманфський кабан і битва з кентаврами (п'ятий подвиг)**

Після полювання на мідноногу лань, що тривало цілий рік, недовго відпочивав Геракл. Еврісфей знову дав йому доручення. Геракл повинен був убити еріманфського кабана. Цей кабан, що мав дивовижну силу, жив на горі Еріманф і спустошував околиці міста Псофіса. Він не щадив і людей і вбивав їх своїми величезними іклами, Геракл пішов до гори Еріманф. По дорозі відвідав він мудрого кентавра Фола. З пошаною прийняв Фол великого сина Зевса і влаштував для нього бенкет. Під час бенкету кентавр відкрив велику посудину з вином, щоб якнайкраще почастувати героя. Далеко рознеслися пахощі чудесного вина. Почули ці пахощі й інші кентаври. Страшенно розгнівались вони на Фола за те, що він відкрив посудину. Вино належало не самому лише Фолові, а було власністю всіх кентаврів. Кентаври кинулись до житла Фола і напали несподівано на нього й Геракла, коли вони вдвох весело бенкетували, прикрасивши голови вінками з плюща. Геракл не злякався кентаврів. Він швидко скочив зі свого ложа і почав кидати в нападаючих величезні димучі голівешки. Кентаври кинулись тікати, а Геракл разив їх своїми отруйними стрілами. Герой переслідував їх до самої Малей. Там сховались кентаври у Гераклогового друга, Хірона, наймудрішого з кентаврів. Слідом за ними в печеру Хірона увірвався Геракл. У гніві натягнув він свій лук, блиснула в повітрі стріла і вп'ялася в коліно одного з кентаврів. Не ворога вразив Геракл, а свого друга Хірона. Велика скорбота охопила героя, коли він побачив, кого поранив. Геракл послішає обмити і перев'язати рану другові, але ніщо не може допомогти. Знав Геракл, що рана від стріли, отруєної жовцю гідри, невилгойна. Знав і Хірон, що загрожує йому тяжка смерть. Щоб не страждати від рани, він згодом добровільно зійшов у помуре царство Аїда.

У глибокому смутку Геракл покинув Хірона і скоро дійшов до Еріманфу. Там у густому лісі знайшов він грізного кабана і криком вигнав його з хащі. Довго переслідував кабана Геракл і нарешті загнав його у глибокий сніг на вершині гори. Кабан загруз у снігу, а Геракл, кинувшись на нього, зв'язав його і відніс живим у Мікени. Коли Еврісфей побачив дивовижного кабана, то від страху сховався у велику бронзову посудину.

### **Скотний двір царя Авгія (шостий подвиг)**

Незабаром Еврісфей дав нове доручення Гераклові. Він повинен був очистити від гною скотний двір Авгія, царя Еліді, сина світлосяйного Геліоса. Бог сонця дав своєму синові незліченні багатства. Особливо численні були стада Авгія. Серед його стад були три-

ста биків з білими як сніг ногами, двісті биків були червоні, мов сідонський пурпур, дванадцять биків, присвячених богові Геліосу, були білі, наче лебеді, а один бик, що відзначався незвичайною красою, саяв, мов зірка. Геракл запропонував Авгієві очистити за один день весь його величезний скотний двір, якщо він погодиться віддати йому десяту частину його стад. Авгій погодився. Йому здавалося, що неможливо виконати таку роботу за один день. Але Геракл повалив з двох протилежних боків стіну, що оточувала скотний двір, і відвів у нього воду двох рік, Алфея і Пеней. Вода цих рік в один день винесла весь гній зі скотного двору, а Геракл знову склав стіни. Коли герой прийшов до Авгія вимагати нагороди, то гордий цар не віддав йому обіцяної десятої частини стад, і довелося Гераклові ні з чим повернутись у Тірінф.

Страшенно помстився великий герой на цареві Еліді. Через кілька років, уже звільнившись від служби Еврісфееві, Геракл напав з великим військом на Еліді, переміг у кровопролитній битві Авгія і вбив його своєю смертоносною стрілою. Після перемоги зібрав герой військо і всю багату здобич біля міста Піси, приніс жертви олімпійським богам і встановив олімпійські ігри, які й справлялися з того часу всіма греками кожні чотири роки на священній рівнині, обсаженій самим Гераклом присвяченими богині Афіні-Палладі олівами.

Геракл помстився і на всіх союзниках Авгія. Особливо ж поплатився цар Пілоса, Нелея. Геракл, прийшовши з військом до Пілоса, здобув місто і вбив Нелея і одинадцять його синів. Не врятувався і син Нелея, Періклімен, якому дав володар моря Посейдон дар обертатися в лева, змію і бджолу. Геракл убив його, коли, обернувшись у бджолу, Періклімен сів на одного з коней, запряжених у колісницю. Один тільки син Нелея, Нестор, лишився живим. Згодом прославився Нестор серед греків своїми подвигами і своєю великою мудрістю.

### **Крітський бик (сьомий подвиг)**

Щоб виконати сьоме доручення Еврісфея, Гераклові довелося покинути Грецію і вирушити на острів Кріт. Йому доручив Еврісфей привести в Мікени крітського бика. Цього бика цареві Кріту, Міносу, синові Європи, послав землетрясець Посейдон; Мінос повинен був принести бика в жертву Посейдонові. Але Міносу шкода стало жертвувати такого чудового бика – він залишив його у своєму стаді, а в жертву Посейдонові приніс одного з своїх биків. Посейдон розгнівався на Міноса й наслав на бика, що вийшов з моря, шаленство. По всьому острову носився бик і знищував усе на своєму шляху. Великий герой Геракл зловив бика і приборкав його. Геракл сів на широку спину бика і переплив на ньому через море з Кріту на Пелопоннес. Геракл привів бика в Мікени, але Еврісфей побоявся залишити Посейдонового бика в своєму стаді і пустив його на волю. Зачувши знову волю, понісся шалений бик через увесь Пелопоннес на північ і нарешті прибіг в Аттику на Марафонське поле. Там його вбив великий афінський герой Тесеї.

### **Коні Діомеда (восьмий подвиг)**

Після приборкання крітського бика Гераклові, за дорученням Еврісфея, довелося вирушити у Фракію до царя бістонів, Діомеда. У цього царя були незвичайної краси і сили коні. Вони були приковані залізними ланцюгами в стійлах, бо ніякі пута не могли вдержати їх. Цар Діомед годував цих коней людським м'ясом. Він кидав їм на поталу всіх чужоземців, які, гнані бурею, приставали до його міста. До цього фракійського царя і з'явився зі своїми супутниками Геракл. Він заволодів кінми Діомеда і повів їх на свій корабель. На березі наздогнав Геракла сам Діомед зі своїми войовничими бістонами. Доручивши охорону коней своєму улюбленцеві Абдеру, синові Гермеса, Геракл став до бою з Діомедом. Небагато було супутників у Геракла, але все-таки переможений був Діомед і загинув у бою. Геракл повернувся до корабля. Яким великим був його розпач, коли він побачив, що дикі коні розірвали на шматки його улюбленця Абдера. Геракл влаштував пишний похорон своєму улюбленцеві, насипав над його тілом високу могилу, а поряд з могилою заснував місто і назвав

його на честь свого улюбленця Абдерою. А коней Діомеда Геракл привів до Еврісфея, і той звелів випустити їх на волю. Дикі коні побігли в гори Лікейона, вкриті густим лісом, і були там розтерзані дикими звірами.

## Геракл в Адмета

*В основному викладено за трагедією Евріпіда "Алкестіда"*

Коли Геракл плыв на кораблі по морю до берегів Фракії по коней царя Діомеда, то вирішив він відвідати свого друга, царя Адмета, бо шлях лежав повз місто Фер, де правив Адмет.

Тяжкий час для Адмета вибрав Геракл. Велике горе панувало в домі царя Фер. Його дружина Алкестіда повинна була померти. Колись богині долі, великі мойри, за проською Аполлона, визначили, що Адмет може позбутися смерті, якщо в останній час його життя хтось добровільно погодиться зійти замість нього в похмуре царство Аїда. Коли настав час смерті, Адмет просив своїх дуже старих батьків, щоб хто-небудь з них погодився вмерти замість нього, але батьки відмовились. Не погодився ніхто із жителів Фер умирати добровільно за царя Адмета. Тоді молода, прекрасна Алкестіда вирішила пожертвувати своїм життям за улюбленого чоловіка. В той день, коли повинен бути померти Адмет, приготувалась до смерті його дружина. Вона обмила тіло і вдягла погребний одяг і оздобу. Підійшовши до домашнього вогнища, звернувшись до богині Гестії, що дає щастя в домі, з палкою молитвою:

– О велика богине! Востаннє схиляю я тут перед тобою коліна. Я благаю тебе, захисти моїх дітей-сиріт, адже я мушу сьогодні зійти в царство похмурого Аїда. О, не дай ти їм померти, як умираю я, передчасно! Хай щасливе і багате буде їх життя тут, на батьківщині.

Потім обійшла Алкестіда всі вівтарі богів і прикрасила їх миртом.

Нарешті пішла вона в свої покої і впала в сльозах на своє ложе. Прийшли до неї її діти – син і дочка. Гірко ридали вони на грудях матері. Плакали й служниці Алкестіда. В розпачі Адмет обняв свою молоду дружину і благав її не покидати його. Вже готова до смерті Алкестіда, вже наближається нечутною ходою по палацу царя Фер ненависний богам і людям бог смерті Танат, щоб зрізати мечем пасмо волосся з голови Алкестіди. Сам золоточубий Аполлон прохав його віддалити час смерті дружини його улюбленця Адмета, але невблаганний Танат. Почуває Алкестіда наближення смерті. З жахом вигукує вона:

– О, наближається вже до мене двовесловий човен Харона, і грізно кричить мені перевізник душ померлих, керуючи човном: "Чого ж ти гаєшся? Спиши, спіши! Не терпить час! Не затримуй нас. Готове все! Спиши ж!" О, пустить мене! Слабнуть мої ноги. Наближається смерть. Чорна ніч повиває мені очі! О діти, діти! Нежива вже ваша мати! Живіть щасливо! Адмете, твоє життя було дорожче над власне моє життя. Хай краще тобі, а не мені світить сонце. Адмете, ти любиш не менше мене наших дітей. О, не бери ти в дім їм мачухи, щоб не кривдила вона їх!

Страждає нещасний Адмет.

– Всю радість життя забираєш ти з собою, Алкестідо! – вигукує він, – все життя тепер тужитиму я за тобою. О боги, боги, яку дружину відбираєте ви в мене!

Ледве чутно говорить Алкестіда:

– Прощай! Уже навик закрились мої очі. Прощайте, діти! Тепер ніщо я. Прощай, Адмет!

– О, поглянь же ще хоч раз! Не покидай дітей! О, дай і мені вмерти! – зі сльозами вигукнув Адмет.

Закрились очі Алкестіди, холоне її тіло, померла вона. Безутішно ридає над померлою Адмет і гірко нарікає на свою долю. Він велить приготувати дружині своїй пишний похорон. Вісім місяців наказує він усім у місті оплакувати Алкестіду, найкращу з жінок. Усе місто сповнене скорботи, бо всі любили добру царицю.

Вже збиралися нести тіло Алкестіди до її гробниці, як у місто Фер приходить Геракл. Він іде до палацу Адмета і зустрічає свого друга біля воріт палацу. З пошаною зустрів Адмет великого сина егідодержавного Зевса. Не бажаючи засмутити гостя, силкується сховати Адмет від нього своє горе. Але Геракл відразу помітив, що тяжко засмучений друг його, і запитає про причину його суму. Адмет дає неясну відповідь Гераклові, і він вирішує, що в Адмета померла далека родичка, якій Адмет дав притулок у себе після смерті батька. Наказує своїм слугам Адмет провести Геракла в кімнату для гостей і влаштувати для нього багатий бенкет, а двері на жіночу половину замкнути, щоб не долітав до вух Геракла скорботний стогін. Не підозрюючи, яке нещастя спіткало його друга, Геракл весело бенкетує в палаці Адмета. Келих за келихом випиває він. Тяжко слугам прислуговувати веселому гостеві – адже вони знають, що немає вже серед живих їх улюбленої господині. Хоч як намагаються вони, з наказу Адмета, заховати своє горе, все ж Геракл помічає сльози на їх очах і сум на обличчях. Він кличе одного із слуг бенкетувати з ним, він говорить, що вино дасть йому забуття і розгладить на чолі зморшки смутку, та слуга відмовляється. Тоді здогадується Геракл, що тяжке горе спіткало дів Адмета. Він починає розпитувати слугу, що сталося з його другом, і нарешті слуга говорить йому:

– О чужоземцю, дружина Адмета зійшла сьогодні в царство Аїда.

Засмутився Геракл. Йому стало боляче, що бенкетував він у вінку з пльоща і співав у домі друга, якого спіткало таке велике горе. Геракл вирішив віддячити благородному Адметові за те, що, незважаючи на горе, яке його спіткало, він все-таки гостинно прийняв його. Швидко визріло у великого героя рішення відняти в похмурого бога смерті Таната його здобич – Алкестиду.

Дізнавшись від слуги, де знаходиться гробниця Алкестіди, він спішить туди. Сховавшись за гробницею, Геракл чекає, коли прилетить Танат напитися біля могили жертвовної крові. Ось почувлися помахи чорних крил Таната, повіяло могильним холодом; прилетів до гробниці похмурий бог смерті і жадібно припав губами до жертвовної крові. Геракл вискочив із засідки і кинувся на Таната. Обхопив він бога своїми могутніми руками, і почалась між ними жаклива боротьба. Напружуючи всі свої сили, бореться Геракл з богом смерті. Здушив своїми кістлявими руками груди Геракла Танат, він дихає на нього своїм крижаним подихом, а від крил його віє на героя холод смерті. Все ж могутній син громовержця Зевс переміг Таната. Він зв'язав Таната і зажадав, як викуп за звільнення, щоб повернув бог смерті до життя Алкестиду. Танат подарував Гераклові життя дружини Адмета, і повів її великий герой назад до палацу її чоловіка.

Адмет же, повернувшись до палацу після похорону дружини, гірко оплакував свою незамінну втрату. Йому тяжко було залишатись у спустілому палаці. Куди йти йому? Він задрить померлим. Йому ненависне життя. Смерть кличе він. Все його щастя викрав Танат і поніс у царство Аїда. Що може бути тяжче для нього від втрати коханої дружини! Шкодує Адмет, що не допустила Алкестіда, щоб він помер з нею, тоді б з'єднала їх смерть. Дві вірні одна одній душі дістав би Аїд замість однієї. Разом би переплили ці душі Ахеронт. Раптом перед скорботним Адметом з'явився Геракл. Він веде за руку жінку, закриту покривалом. Геракл просить Адмета залишити цю жінку, що дісталася йому після тяжкої боротьби, в палаці до його повернення з Фракії. Відмовляється Адмет; він просить Геракла відвести до кого-небудь іншого жінку. Тяжко Адметові бачити в палаці своєму іншу жінку, коли втратив він ту, яку так любив. Геракл наполягає і навіть хоче, щоб Адмет сам увів у палац жінку. Він не дозволяє Адметовим слугам доторкнутися до неї. Нарешті Адмет, не маючи сили відмовити своєму другові, бере жінку за руку, щоб ввести її в свій палац. Геракл каже йому:

– Ти взяв її, Адмете! Так охороняй же її! Тепер ти можеш сказати, що син Зевса – вірний друг. Поглянь же на жінку! Чи не схожа вона на твою дружину Алкестиду? Годі тужити! Будь знову задоволений життям!

– О великі боги! – вигукнув Адмет, піднявши покривало жінки. – Дружина моя, Алкестіда! О, ні, це тільки тінь її! Вона стоїть мовчки, ні слова не промовила вона!

– Ні, не тінь це! – відповів Геракл. – Це Алкестіда. Я здобув її в тяжкій боротьбі з повелителем душ Танатом. Вона мовчатиме, поки не звільниться від влади підземних богів, принісши їм викупні жертви; вона мовчатиме, поки тричі не змінить ночі день; тільки тоді заговорить вона. А тепер прощай, Адмете! Будь щасливий і завжди додержуй великого звичаю гостинності, освяченого самим батьком моїм – Зевсом!

– О великий сину Зевса, ти дав мені знову радість життя! – вигукнув Адмет. – Чим я можу віддячити тобі? Залишся в мене гостем. Я звелю по всіх моїх володіннях святкувати твою перемогу, звелю принести богам великі жертви. Лишись зі мною!

Не залишився Геракл в Адмета; його чекав подвиг: він повинен був виконати доручення Еврісфея і здобути йому коней царя Діомеда.

### Пояс Іпполіти (дев'ятий подвиг)

Дев'ятим подвигом Геракла був його похід у країну амазонок за поясом цариці Іпполіти. Цей пояс подарував Іпполіті бог війни Арес, і вона носила його як знак своєї влади над всіма амазонками. Дочка Еврісфея, Адмета, жриця богині Гери, хотіла неодмінно мати цей пояс. Щоб виконати її бажання, Еврісфей послав за поясом Геракла. Зібравши невеликий загін героїв, великий син Зевса вирушив у далеку путь на одному тільки кораблі. Хоч і невеликий був загін Геракла, але багато славних героїв було в цьому загоні, був у ньому і великий герой Аттики Тесей.

Далекий шлях був перед героями. Вони мали досягти найдальших берегів Евксінського Понту, бо там знаходилась країна амазонок зі столицею Феміскірою. По дорозі Геракл пристав зі своїми супутниками до острова Парос, де правили сини Міноса. На цьому острові сини Міноса вбили двох супутників Геракла. Геракл, розгніваний цим, зараз же почав війну з синами Міноса. Багатьох жителів Паросу він перебив, інших же, загнавши в місто, тримав в облозі до того часу, поки не послали обложени послів до Геракла і не почали просити його, щоб він взяв двох з них замість убитих супутників. Тоді зняв облогу Геракл і замість убитих узяв внуків Міноса, Алкея і Сфенела.

З Паросу Геракл прибув у Мізію до царя Ліка, який прийняв його з великою гостинністю. Несподівано напав на Ліка цар бєбриків. Геракл переміг із своїм загоном царя бєбриків і зруйнував його столицю, а всю землю бєбриків віддав Лікові. Цар Лік назвав цю країну в честь Геракла Гераклеєю. Після цього подвигу вирушив Геракл далі й нарешті прибув у місто амазонок, Феміскіру.

Слава про подвиги Зевсового сина давно вже досягла країни амазонок. Тому, коли корабель Геракла пристав до Феміскіри, вийшли амазонки з царицею назустріч героєві. Вони з подивом дивилися на великого сина Зевса, який виділявся, мов безсмертний бог, серед своїх супутників-героїв. Цариця Іпполіта запитала великого героя Геракла:

– Славний Зевсів сину, скажи мені, що привело тебе до нашого міста? Мир несеш ти нам чи війну? Так відповів цариці Геракл:

– Царице, не з своєї волі прийшов я сюди з військом, зробивши велику путь по бурхливому морю; мене прислав володар Мікен, Еврісфей. Дочка його, Адмета, хоче мати твій пояс, подарунок бога Ареса. Еврісфей доручив мені здобути твій пояс!

Не мала сили ні в чому відмовити Гераклові Іпполіта. Вона вже була готова добровільно віддати йому пояс, але велика Гера, бажаючи згубити ненависного їй Геракла, прибрала образ амазонки, змішалася в натовпі і почала переконувати войовниць напасти на військо Геракла.

– Неправду каже Геракл, – мовила Гера амазонкам, – він прийшов до вас з підступним наміром: герой хоче викрасти вашу царицю Іпполіту і повести її рабинею в свій дім.

Амазонки повірили Гері. Схопились вони за зброю і напали на військо Геракла. Попереду війська амазонок неслася швидка, мов вітер, Аелла. Першою напала вона на Геракла, немов бурхливий вихор. Великий герой відбив натиск і змусив її до втечі. Аелла гадала врятуватися від героя швидкою втечею. Не допомогла їй вся її швидкість, Геракл на-



здогнав її і вбив своїм блискучим мечем. Загинула в бою і Протоя. Сім героїв з-поміж супутників Геракла вбила вона власною рукою, але не минула її стріла великого сина Зевса. Тоді напали на Геракла відразу сім амазонок; вони були супутницями самої Артеміді: ніхто не був їм рівний в умінні володіти списом. Прикрившись щитами, вони пустили свої списи в Геракла, але списи пролетіли цього разу повз нього. Всіх їх убив герой своєю палицею; одна за одною попадали вони на землю, виблискуючи своєю зброєю. Амазонку Меланіппу, яка вела до бою військо, Геракл узяв у полон, а разом з нею полонив і Антіопу. Переможені були грізні вояки, їх військо кинулось тікати, багато з них загинуло від руки героїв, які їх переслідували. Уклали мир амазонки з Гераклом. Іпполіта купила волю могутньої Меланіппи ціною свого пояса, Антіопу герої повезли з собою. Геракл віддав її в нагороду Тесеєві за його велику хоробрість. Так здобув Геракл пояс Іпполіти.

### **Геракл рятує Гесіону, дочку Лаомедонта**

Повертаючись назад у Тірінф з країни амазонок, Геракл прибув на кораблях із своїм військом до Трої. Тяжке видовище явилось героям, коли вони пристали до берега недалеко від Трої. Побачили вони прекрасну дочку царя Трої Лаомедонта, Гесіону, приковану до скелі біля самого морського берега. Вона була приречена, подібно до Андромеди, на поталу потворі, що виходила з моря. Цю потвору послав як кару Лаомедонтові Посейдон за відмову сплатити йому і Аполлонові плату за будівлення мурів Трої. Гордий цар, якому, за присудом Зевса, повинні були служити обидва боги, погрожував їм навіть обрізати вуха, якщо вони вимагатимуть плати. Тоді розгніваний Аполлон наслав на всі володіння Лаомедонта жажливу пошесть, а Посейдон – потвору, яка спустошувала, нікого не щадячи, околиці Трої. Тільки пожертвувавши життям дочки, міг Лаомедонт урятувати свою країну від страшного лиха. Проти волі довелось йому прикувати до скелі біля моря свою дочку Гесіону.

Побачивши нещасну дівчину, Геракл узявся рятувати її, а за рятування Гесіони зажадав він у Лаомедонта в нагороду тих коней, який дав цареві Трої громовержець Зевс як викуп за сина його Ганімеда. Його колись викрав орел Зевса й заніс на Олімп. Лаомедонт погодився на пропозицію Геракла. Великий герой звелів троянцям насипати на березі моря вал і заховався за ним. Ледве Геракл сховався за валом, як з моря виплила потвора і, роззявивши величезну пащу, кинулась на Гесіону. З голосним криком вибіг з-за валу Геракл, кинувся на потвору і встромив їй глибоко в груди свій двосічний меч. Геракл урятував Гесіону.

Коли ж син Зевса зажадав від Лаомедонта обіцяну нагороду то стало шкода цареві розлучатися з чудовими кіньми, він не віддав їх Гераклові і навіть прогнав його, погрожуючи, з Трої. Покинув Геракл володіння Лаомедонта, затаївши глибоко в серці свій гнів. Зараз він не міг помститися на цареві, який його обдував, бо дуже нечисленне було його військо, і герой не міг сподіватись швидко оволодіти неприступною Троєю. А лишатися довге під Троєю великий син Зевса не міг – він повинен поспішати з поясом Іпполіти до Мікен.

### **Корови Геріона (десятий подвиг)**

Незабаром після повернення з походу до країни амазонок Геракл вирушив на новий подвиг. Еврісфей доручив його пригнати в Мікени корів велетня Геріона, сина Хрісаора і океаніди Каллірої. Далекий був шлях до Геріона. Гераклові треба було дійти до найдавшого краю землі, до тих місць, де спускається на заході з неба світлосяйний бог сонця Геліос. Геракл один вирушив у далеку путь. Він пройшов через Африку, через безплідні пустині Лівії, через країни диких варварів і нарешті досяг краю землі. Тут поставив він обабіч вузької морської протоки два велетенські кам'яні стовпи на вічну пам'ять про свій подвиг.

Ще багато довелося після цього мандрувати Гераклові, поки досяг він берегів сиво-го Океану. Роздумуючи, сів герой на березі, біля вічно шумливих вод Океану. Як досягнути йому острова Еріфейя, де пас свої череди Геріон? День уже хилився до вечора. Ось показалась і колісниця Геліоса, що спускалась до вод Океану. Яскраве проміння Геліоса осліпи-

ло Геракла, і охопила його нестерпна, палюча спека. В гніві скочив Геракл і схопився за свій грізний лук, але не розгнівався світлий Геліос, він привітно посміхнувся героєві, сподобалася йому надзвичайна мужність великого сина Зевса. Геліос сам запропонував Гераклові переправитись на Еріфейю в золотому човні, в якому пропливав щовечора бог сонця з своїми кіньми із західного на східний край землі у свій золотий палац. Зраділий герой сміливо скочив у золотий човен і швидко досяг берегів Еріфейї.

Тільки пристав він до острова, як почув його грізний двоголовий пес Орфо і з гавкотом кинувся на героя. Одним ударом своєї важкої палиці вбив його Геракл. Не сам Орфо охороняв череди Геріона. Довелося ще битися Гераклові і з пастухом Геріона, велетнем Еврітіоном. Швидко справився з велетнем син Зевса і погнав корів Геріона до берега моря, де стояв золотий човен Геліоса. Геріон почув мукання своїх корів і пішов до череди. Побачивши, що пес його Орфо і велетень Еврітіон убиті, він погнався за викрадачем корів і наздогнав його на березі моря. Геріон був дивовижним велетнем: він мав три тулуби, три голови, шість рук і шість ніг. Трьома щитами прикривався він під час бою, три величезних списи кидав він відразу у ворога. З таким велетнем довелося битися Гераклові, але допомогла йому велика войовниці Афіна-Паллада. Ледве побачив його Геракл, як зразу ж пустив у велетня свою смертоносну стрілу. Влучила стріла в око однієї з голів Геріона. За першою стрілою полетіла друга, за нею третя. Грізно змахнув Геракл своєю всерозтрощуючою палицею, мов блискавкою, вразив нею герой Геріона, і бездушним трупом упав на землю тритілий велетень. Геракл перевіз з Еріфейї на золотому човні Геліоса корів Геріона через бурхливий Океан і повернув човен Геліосу. Половина подвигу була завершена.

Багато праці було ще попереду. Треба було пригнати худобу в Мікени. Через усю Іспанію, через Піренейські гори, через Галлію і Альпи, через Італію гнав корів Геракл. На півдні Італії, біля міста Регіума, вирвалася одна з корів із череди і через протоку переплила в Сіцилію. Там побачив її цар Ерікс, син Посейдона, і взяв корову до своєї череди. Геракл довго шукав корову. Нарешті він попросив бога Гефеста охороняти череду, а сам переправився в Сіцилію і там знайшов у череді царя Ерікса свою корову. Цар не схотів повернути її Гераклові; покладаючись на свою силу, він викликав Геракла на двобій. Нагородою переможцеві мала бути корова. Не під силу Еріксові був такий противник, як Геракл. Зевсів син стиснув царя в своїх могутніх обіймах і задушив. Вернувся Геракл з коровою до своєї череди і погнав її далі. На берегах Іонійського моря богиня Гера наслала сказ на всю череду. Скажені корови порозбігались в усі боки.

З великим зусиллям переловив Геракл більшу частину корів уже у Фракії і пригнав нарешті їх до Еврісфея в Мікени. А Еврісфей приніс їх у жертву великій богині Гері.

### **Кербер (одинадцятий подвиг)**

Тільки Геракл повернувся в Тірінф, як уже знову послав його на подвиг Еврісфей. Це був уже одинадцятий подвиг, який повинен був зробити Геракл на службі в Еврісфея. Неймовірні труднощі довелося перебороти Гераклові під час цього подвигу. Він мусив спуститись у похмурі, повне страхіть підземне царство Аїда і привести до Еврісфея охоронця підземного царства, жадливого пекельного пса Кербера. Три голови в Кербера, на шії в нього звивалися змії, хвіст його закінчувався головою дракона з величезною пащею. Геракл вирушив у Лаконію і через темну прірву біля Тенару спустився в пітьму підземного царства. Біля самих воріт підземного царства Аїда побачив Геракл прирослих до скелі героїв Тесея і Періфою, царя Фессалії. їх покарали так боги за те, що вони хотіли викрасти в Аїда дружину його Персефону. Почав благувати Тесей Геракла:

– О великий сину Зевса, визволь мене! Ти бачиш мої муки! Один лиш ти спроможний врятувати мене від них!

Простяг Геракл Тесееві руку і звільнив його. Коли ж він хотів визволити і Періфою, то здригнулася земля, і зрозумів Геракл, що боги не хочуть його звільнення. Геракл скорився волі богів і пішов далі в темряву вічної ночі. В підземне царство Геракла ввів вісник богів

Гермес, провідник душ померлих, а супутницею великого героя була сама улюблена дочка Зевса, Афіна-Паллада. Коли Геракл увійшов у царство Аїда, з жаху розлетілися тіні померлих. Не втікала тільки, побачивши Геракла, тінь героя Мелеагра. З благанням звернулася вона до великого сина Зевса:

– О великий Геракле, про одне благаю я тебе в пам'ять нашої дружби: зглянься на осиротілу сестру мою, прекрасну Деяніру! Беззахисною залишилась вона після моєї смерті. Візьми її за дружину собі, великий герою! Будь її захисником!

Геракл обіцяв виконати просьбу друга і пішов далі за Гермесом. Назустріч Гераклові підвелася тінь жакливої горгони Медузи, вона грізно простягла свої мідні руки і махнула золотими крилами, на голові її заворушилися змії. Схопився за меч безстрашний герой, але Гермес зупинив його, говорячи:

– Не хапайся за меч, Геракле! Адже це тільки безтілесна тінь! Вона не загрожує тобі загибеллю!

Багато страхіть бачив на шляху своєму Геракл; нарешті він став перед тронем Аїда. З захопленням дивилися володар царства померлих і дружина його Персефона на великого сина громовержця Зевса, який безстрашно спустився в царство темряви і смутку. Він, величний, спокійний, стояв перед тронем Аїда, спершись на свою величезну палицю, у левовій шкурі, накинутій на плечі, і з луком за плечима. Аїд милостиво вітав сина свого великого брата Зевса і запитав, що примусило його покинути світ сонця і спуститися в царство темряви. Схилиючись перед Аїдом, відповів Геракл:

– О володарю душ померлих, великий Аїде, не гнівайся на мене за мою просьбу, всесильний! Адже ти знаєш, що не з своєї волі прийшов я в твоє царство, не з своєї волі проситиму я тебе. Дозволь мені, владико Аїде, відвести в Мікени твого триголового пса Кербера. Наказав мені це зробити Еврісфей, якому служу я з веління світлих богів-олімпійців.

Аїд відповів героєві:

– Я виконаю, сину Зевса, твою просьбу; але ти мусиш без зброї приборкати Кербера. Якщо ти приборкаєш його, то я дозволю тобі відвести його до Еврісфея.

Довго шукав Геракл Кербера по підземному царству. Нарешті знайшов він його на берегах Ахеронту. Геракл обхопив своїми руками, міцними, мов сталь, шию Кербера. Грізно завив Аїдів пес; усе підземне царство наповнилось його виттям. Він силкувався видертись з обіймів Геракла, та тільки міцніше стискали могутні руки героя шию Кербера. Обвив хвіст свій Кербер навколо ніг героя, вп'ялась голова дракона своїми зубами йому в тіло, але все даремно. Могутній Геракл все дужче стискав йому шию. Нарешті напівзадушений пес Аїда впав до ніг героя. Геракл приборкав його і повів із царства темряви в Мікени. Злякався денного світла Кербер; весь покритися він холодним потом, отруйна піна капала з його трьох пац на землю; всюди, де капнула хоч краплина піни, виростало отруйне зілля.

Геракл привів до мікенських мурів Кербера. Злякався боягузливий Еврісфей, як тільки поглянув на страшного пса. Мало не на колінах благав він Геракла відвести Кербера назад у царство Аїда. Геракл виконав його прохання і повернув Аїдові його страшного охоронця Кербера.

### **Яблука Гесперід (дванадцятий подвиг)**

Найважчим подвигом Геракла на службі в Еврісфея був його останній, дванадцятий подвиг. Він повинен був, піти до великого титана Атласа, який держить на плечах небозвід, і дістати з його садів, за якими доглядають дочки Атласа Гесперіди, троє золотих яблук. Яблука ці росли на золотому дереві, вирощеному богинею землі Геєю як подарунок великій Гері в день її весілля з Зевсом. Щоб вчинити цей подвиг, треба було насамперед дізнатися про шляхи до садів Гесперід, що охоронялися драконом, який ніколи не склепляв очей своїх сном.

Ніхто не знав шляху до Гесперід і Атласа. Довго блукав Геракл по Азії і Європі, пройшов він і всі країни, які проходив раніше по дорозі по корови Геріона; всюди Геракл розпитував про шлях, але ніхто не знав його. У своїх шуканнях зайшов він на крайню північ, до ріки Елідану, що вічно котить свої бурхливі безмежні води. На берегах Елідану з пошаною зустріли великого сина Зевса прекрасні німфи і дали йому пораду, як знайти шлях до садів Гесперід. Геракл повинен був напасти несподівано на морського віщого старця Нерея, коли той вийде на берег з морської пучини, і дізнатися від нього шлях до Гесперід; крім Нерея ніхто не знав цього шляху. Геракл довго шукав Нерея. Нарешті, вдалося йому знайти Нерея на березі моря. Геракл напав на морського бога. Важка була боротьба з морським богом. Щоб визволитися з залізних обіймів Геракла, Нерей прибирав різних образів, але все ж не випускав його герой. Нарешті, він зв'язав стомленого Нерея, і морському богові довелося, щоб вернутися на волю, відкрити Гераклові таємницю шляху до садів Гесперід. Дізнавшись про цю таємницю, син Зевса відпустив морського старця і вирушив у далеку путь.

Знову довелося йому йти через Лівію. Тут зустрів він велетня Антея, сина Посейдона, бога морів, і богині землі Геї, яка його породила, вигодувала і виховала. Антей примушував усіх подорожніх боротися з ним і всіх, кого перемагав в боротьбі, немилосердно вбивав. Велетень зажадав, щоб і Геракл боровся з ним. Ніхто не міг перемогти Антея в єдиноборстві, не знаючи таємниці, звідки велетень діставав під час боротьби все нові й нові сили. А таємниця була така: коли Антей почував, що починає втрачати силу, він доторкався до землі, своєї матері, і поновлювалися його сили; він черпав їх у своєї матері, великої богині землі. Але треба було тільки відірвати Антея від землі і підняти його в повітря, як зникали його сили. Довго боровся Геракл з Антеєм, кілька разів він валив його на землю, але тільки прибавлялося сили в Антея. Раптом під час боротьби підняв могутній Геракл Антея високо в повітря, виснажились сили в сина Геї, і Геракл задушив його.

Далі пішов Геракл і прийшов у Єгипет. Там, стомлений довгою дорогою, заснув він у затінку невеликого гаю на березі Нілу. Побачив сплячого Геракла цар Єгипту, син Посейдона і дочки Епафа Лісіанаси, Бусіріс, і звелів зв'язати сплячого героя. Він хотів принести Геракла в жертву батькові його Зевсу. Дев'ять років був неврожай в Єгипті; провівистив прибулий з Кіпру віщун Фрасій, що припиниться неврожай тільки тоді, якщо буде Бусіріс щороку приносити в жертву Зевсові чужоземця. Бусіріс наказав схопити провісника Фрасія і першого приніс його в жертву. З того часу жорстокий цар приносив у жертву громовержцеві всіх чужоземців, які приходили в Єгипет. Привели до жертвовника і Геракла, але розірвав великий герой вірвовки, якими він був зв'язаний, і вбив біля жертвовника самого Бусіріса і сина його Амфідаманта. Так був покараний жорстокий цар Єгипту.

Багато ще довелося зустріти Гераклові на своєму шляху небезпек, поки дійшов він до краю землі, де стояв великий титан Атлас. З подивом дивився герой на могутнього титана, який тримав на своїх широких плечах увесь небозвід.

– О, великий титане Атласе! – звернувся до нього Геракл, – я син Зевса – Геракл. Мене прислав до тебе Еврісфей, цар багатих золотом Мікен. Еврісфей звелів мені дістати в тебе троє золотих яблук із золотого дерева в садах Гесперід.

– Я дам тобі троє яблук, сину Зевса, – відповів Атлас, – а ти, поки я ходитиму по них, повинен стати на моє місце і тримати на плечах своїх небозвід.

Геракл погодився. Він став на місце Атласа. Неймовірний тягар спустився на плечі Зевсового сина. Він напружив усі свої сили і вдержав небозвід. Страшенно давив тягар на могутні плечі Геракла. Він зігнувся під тягарем неба, його м'язи здулися, мов гори, піт укрит усе його тіло від напруження, але нелюдські сили і допомога богині Афіні дали йому змогу тримати небозвід, поки вернувся Атлас з трьома золотими яблуками. Повернувшись, Атлас сказав героєві:

– Ось троє яблук, Геракле, якщо хочеш, я сам віднесу їх у Мікени, а ти потримай до мого повернення небозвід, потім я стану на твоє місце.

Геракл зрозумів хитрість Атласа, він зрозумів, що хоче титан зовсім позбутися своєї тяжкої праці, і на хитрощі відповів хитрощами.

– Добре, Атласе, я згоден! – відповів Геракл, – тільки дозволь мені перше зробити собі подушку, я покладу її на плечі, щоб не давив їх так жажливо небозвід.

Атлас став знову на своєму місці і звалив на плечі тягар неба. А Геракл підняв лук свій і сагайдак із стрілами, взяв свою палицю й золоті яблука і сказав:

– Прощай, Атласе! Я держав небозвід, поки ти ходив по яблука Гесперід, а вічно нести на плечах своїх увесь тягар неба я не хочу.

З цими словами Геракл пішов від титана, і знов довелося Атласові тримати, як і раніш, на могутніх плечах своїх небозвід. А Геракл повернувся до Еврісфея і віддав йому золоті яблука. Еврісфей подарував їх Гераклові, а він подарував яблука своїй покровительці, великій дочці Зевсовій Афіні Палладі. Афіна повернула яблука Гесперідам, щоб вічно залишалися вони в їх садах.

Після свого дванадцятого подвигу Геракл звільнився від служби в Еврісфея. Тепер він міг повернутися до семибрамних Фів. Але недовго залишався там син Зевса. Чекали його нові подвиги. Він віддав дружину свою Мегару за дружину другові своєму Іолаєві, а сам пішов знову у Тірінф.

Але не самі перемоги чекали його, чекали Геракла і тяжкі біди, бо, як і раніш, переслідувала його велика богиня Гера.

*(Викладено за книгою: Кун М.А. Легенди та міфи стародавньої Греції. – К., 1996. Переклад О.М.Івченко)*

# ГОМЕР

(середина IX – VIII ст. до н.е.)

*Легендарний поет, який стоїть біля витоків грецької, а, отже, і європейської літератури, чиє ім'я ще з античних часів пов'язують із створенням древнього літературного жанру, грецького героїчного епосу, зокрема, поемами "Іліада" та "Одіссея". Антична традиція змальовує його мандрівним співцем, одним із аедів. "Мудрий сліпець" Гомер (саме його ім'я розумілось як означення сліпого) мав безперечний авторитет як неперевершений поет і "учитель Греції".*

## ІЛІАДА

ПІСНЯ ПЕРША

**ЗАСПІВ. СВАРКА БОГІВ**

В. 1–345

Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея,  
Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв:  
Душі славетних героїв навіки послав до Аїду  
Темного, їх же самих він хижим лишив на поталу  
Псам і птахам. Так Зевсова воля над ними чинилась,  
Ще відтоді, як у зваді лихий розійшлись ворогами  
Син Атреїв, володар мужів, і Ахілл богосвітлий.  
Хто ж із безсмертних богів призвів їх до лютої сварки?  
Син то Зевса й Лето. Владарем тим розгніваний тяжко,  
Пошесть лиху він на військо наслав, і гинули люди  
Через те, що жерця його, Хріса, зневажив зухвало  
Син Атріїв. Той до ахейських човнів бистрохідних  
Доньку прийшов визволять, незліченний підносячи викуп.  
Жезл золотий у руках, на чолі ж мав вінок Аполлона  
Далекострільного, й всіх почав він багатих ахеїв,  
А щонайбільше – Атрея синів, начальників війська:  
"О Атрея сини й в наголінниках мідних ахеї!  
Хай вам боги, що живуть на Олімпі, дадуть зруйнувати  
Місто Пріама й щасливо додому усім повернутись.  
Любу ж дочку відпустіть мені, викуп багатий прийнявши,  
Далекострільному синові Зевса на честь – Аполлону".  
Криком загальним дали на те свою згоду ахеї, –  
Зважить на просьбу жерця і викуп од нього прийняти.  
Тільки Атрід Агамемнон душею цього не вподобав, –  
Згорда прогнав він жерця і лайкою тяжко зневажив:  
"Діду, щоб більш я тебе між глибоких човнів цих не бачив!  
Тож не барися тут нині і вдруге сюди не вертайся –

Не допоможуть ні жезл золотий, ні вінок божественний.  
 Доньки не дам я тобі, – аж поки постаріє зовсім,  
 В Аргосі, в нашій оселі, від отчого краю далеко,  
 Ходячи кросен довкола і ділячи ложе зі мною.  
 Йди ж звідцїля і не гнівай мене, щоб цілим вернутись!”  
 Так він сказав, і старець злякався й, послухавши слова,  
 Мовчки побрів по піску уздовж велешумного моря.  
 А, відійшовши далеко, почав владаря Аполлона,  
 Сина Лето пишнокосої, старець в молитві благати:  
 “Вчуй мене, о срібнолукий, що Хрісу і Кіллу священну  
 Обороняєш, обходячи, та й над Тенедом пануєш.  
 Отже, Смінтею, на втіху тобі колись храм я поставив  
 І для священної жертви гладкій спалював стегна  
 Кіз і биків, то тепер мені сповни єдине благання:  
 Хай за сльози мої відомстять твої стріли данаям!”  
 Так він молився, і вчув його Феб-Аполлон срібнолукий:  
 Із верховин олімпійських зійшов, розгніваний серцем,  
 Маючи лук за плечима й тугий сагайдак, геть закритий.  
 Стріли у гнівного бога за спиною враз задзвеніли,  
 Щойно він рушив, а йшов од темної ночі хмурніший.  
 Сівши оподаль швидких кораблів, тятиву натягнув він –  
 Дзенькіт страшний від срібного лука луною розлігся.  
 Спершу-бо мулів почав та бистрих собак улучати,  
 Потім уже й на людей він кидати став гіркосмольні  
 Стріли. Скрізь похоронні вогні безустанно палали.  
 Дев’ять носилися днів над табором стріли божисті.  
 А на десятий людей Ахілл став на раду скликати –  
 Білораменна йому це Гера поклала на мислі,  
 Надто-бо важко було їй дивитись, як гинуть данаї.  
 Сходитись всі почали, і, коли вже на площу зібрались,  
 Раптом з’явивсь перед ними і мовив Ахілл прудконогий:  
 “Видно-таки доведеться, Атріде, по довгих блуканнях  
 Нам повертатись додому, якщо ми уникнемо смерті:  
 Тяжко-бо нищить ахеїв війна і страшна моровиця.  
 Все ж запитаймо жерця якогось або ворожбита,  
 Чи хоч би сновіщун – і сни-бо нам Зевс послалає –  
 Хай би сказав нам, за віщо так Феб-Аполлон прогнівився –  
 Чи за забуту обітницю гнівний, чи за гекатомбу?  
 Може, лиш диму від здору з козлиць та овечок добірних  
 Він дожида, щоб лиху моровицю від нас одвернути?”  
 Так він промовив і сів; тоді з-поміж зборів народних  
 Встав Калхас Фесторід, цей птаховіщун найславніший.  
 Відав усе прозорливий – що є, що було і що буде,  
 Та й кораблі супроводив ахейські він до Іліона  
 В віщій силі, що Феб-Аполлон дарував йому світлий.  
 Сповнений намірів добрих, озвався він і став говорити:  
 “О Ахілле! Велиш мені, Зевсові любий, віцати  
 Гнів Аполлона-володаря, далекострільного бога.  
 Що ж, возвіщу. Та й мене зрозумій і раніш поклонися,  
 Що заступитись за мене ти словом готов і руками.  
 Думаю, вельми розгнівати мужа мені доведеться,  
 Що в аргів’ян владарює, кому всі коряться ахеї.

Все ж бо сильніший державець, на мужа підвладного гнівний.  
Хай тої днини своє невдоволення він погамує,  
Злість десь приховану в грудях він все-таки буде таїти,  
Доки не виявить. Отже, скажи, чи мене порятуєш?”  
Відповідаючи, мовив до нього Ахілл прудконогий:  
“Сміло, яка б не була, нам волю кажи божественну.  
Зевсові любим клянусь Аполлоном, якому, Калхасе,  
Молишся й сам, поки волю божисту данаям являєш,  
Поки я житиму й поки ще землю цю бачити буду  
Тут, при містких кораблях, ніхто із данаїв не здійме  
Рук на тебе важких, хоч би був то і сам Агамемнон,  
Що між ахеїв найвищою владою хвалиться нині”.  
Зважився врешті і мовив тоді ворожбит бездоганий:  
“Не за обітницю, раптом забуту, ні за гекатомбу  
Феб, а за Хріса-жерця, що зневажив його Агамемнон, –  
Ні дочки не звільнив, ані зволив він викуп узяти;  
От за що бог дальносяжний скарав нас, та ще й покарає,  
І не раніш од данаїв він пошесть одверне ганебну,  
Ніж ви повернете батькові доньку його бистрооку  
Даром, без викупу, ще й привезете святу гекатомбу  
В Хрісу, – тоді лиш до ласки ми зможемо бога схилити”.  
Так він промовив і сів; і тоді з громади підвівся  
Син Атреїв, герой, Агамемнон широкодержавний,  
Гнівом охоплений; серце у грудях чорної люті  
Сповнилось; полум'ям грізним очі його заіскрились.  
Поглядом злобним пройняв він Калхаса першого й мовив:  
“Лиша віщуне! Вітих мені не віщав ти ніколи!  
Видно, приємно тобі лише лихо пророчити людям.  
Доброго слова ніколи не вимовив ти і не справдив.  
От і тепер ти данаям як волю божисту віщуєш,  
Ніби їм злигодні бог дальносяжний за те посилає,  
Що не схотів я за Хрісову доню коштовного взяти  
Викупу, дуже-бо хочу й надалі ту дівчину в себе  
Дома тримати. Я й над Клітемнестру, шлюбну дружину,  
Краще волю її, вона-бо від тої не згірша  
Постаттю, вродою, вдачею й ревним до всього умінням.  
Згоден, проте, я вернути її, якщо так буде краще:  
Хочу-бо, щоб врятувалися, а не загинули люди.  
Ви ж нагороду мені приготуйте, щоб я із ахеїв  
Безнагородним один не лишився, було б це негоже.  
Бачите всі ви – умкнула від мене моя нагорода”.  
В відповідь мовив йому богосвітлий Ахілл прудконогий:  
“Сину Атрея славетний, з усіх найзахланніший мужу!  
Де ж тобі цю нагороду відважні здобудуть ахеї?  
Скарбів-бо спільних у нас ніде уже більше немає –  
Те, що взяли у містах ми зруйнованих, все поділили,  
А відбирати в людей, що роздано, вже ж не годиться.  
Краще віддай її богам, ми ж усі, люди ахейські,  
Втрое та вчетверо сплатим тобі, якщо Зевс коли-небудь  
Міцно муровану Трою дозволить уцент зруйнувати”.  
Відповідаючи, мовив владущий йому Агамемнон:  
“Богopodobний Ахілле, хоч доблесний ти, а лукаво



Так не мудруй, бо й не ошукаєш мене, й не запевниш.  
 Хтів би ти тільки собі нагороди, а я щоб без неї  
 Мовчки сидів? І дівчину батькові радиш вернути?  
 Хай нагороду дадуть мені іншу відважні ахеї,  
 Щоб до вподоби була і з тією цілком рівноцінна.  
 А не дадуть, то сам я піду й відберу нагороду  
 Як не твою, то Еантову чи й в Одіссея самого  
 Вихоплю, скрутно ж тому доведеться, до кого прийду я.  
 Тільки ми зможемо це і згодом обдумати разом.  
 Нині ж спустім корабель чорнобокий на море священне,  
 Швидше гребців наберімо годящих, складім гекатомбу  
 Щедру, й тоді Хрісеїду посадимо ми гарнолицю  
 На корабель. На чолі його муж стоятиме радний –  
 Ідомедей чи Еант, а чи Одісей богосвітлий,  
 Чи, може, сам ти, сину Пелеїв, з мужів найгірніший,  
 Тільки б у жертві священній вблагать дальносяжного бога”.  
 Глянув на нього спідлоба і мовив Ахілл прудконогий:  
 “О, в безсоромність одягнений, здирнику користолюбний!  
 Хто із ахеїв тепер тебе слухати схоче й з тобою  
 Чи у похід вирушать, чи з ворогом битись завзято?  
 Я ж не заради троянських прийшов списоборців хоробрих  
 Тут воювати, – нічим-бо мені вони не завинили.  
 Бо ж і биків не займали у мене вони, ані коней,  
 В широкоскибій Фтії моїй плодородній ніколи  
 Нив не топтали, – високі-бо гори лежать поміж нами,  
 Тінявим лісом укриті, і моря шумливого хвилі.  
 Ми задля тебе прийшли, безсоромний, тобі на догоду,  
 Честь Менелая й твою захищати, песька личино,  
 Перед троянами. Ти ж усім нехтуєш, все зневажаєш,  
 Навіть погрожуєш здобич у мене мою відібрати,  
 Ту, що за подвиги ратні дали в нагороду ахеї.  
 Врівні з тобою не мав нагород я, відколи ахеї  
 Місто якесь руйнували троянське, заселене густо.  
 Хоч на війні більш за все працюють у січі жорстокої  
 Руки мої, та коли до розподілу справа доходить,  
 Здобич найбільша – тобі; й задоволений я із малого,  
 До кораблів повертаюсь, знеможений січею тяжко.  
 Іду ж сьогодні у Фтію, мені приємніше додому  
 На кораблях криводзьобих вернутися, – я не збираюсь,  
 Так зневажений, множить для тебе скарби та багатства”.  
 В відповідь мовив йому мужів володар Агамемнон:  
 “Швидше тікай, коли серце так прагне; просити не буду  
 Тут задля мене лишатися: знайдуться й інші, напевно,  
 Що пошанують мене, а найбільше – Зевс велемудрий.  
 Найненависніший з-між владарів еси, паростків Зевса.  
 Тільки тобі й до вподоби, що звади та війни та розбрат.  
 Ти сміливіший за інших, та це ж дарували богове.  
 Тож з кораблями й супутницями краще вертайся додому,  
 Над мірмідонами знов владарюй – кого те обходить?  
 Гнів твій мене не страшить, а тобі я грозитиму ось як:  
 Феб-Аполлон нехай відбирає мою Хрісеїду,  
 Ще й на своїм кораблі, із своїми супутницями разом

Я відішлю її та Брісеїду твою гарнолицю,  
Сам заберу нагороду твою із намету, щоб знав ти,  
Що я сильніший за тебе та й інший щоб кожен стерігся  
Рівним зі мною вважати себе і зі мною змагатись”.

Так він промовив. І гірко Пелідові стало, і серце  
В грудях його волохатих між двох рішенців завагалось:  
Вихопить зразу із піхов при боці свій меч гостролезий  
І, проклавши дорогу крізь натовп, Атріда убити  
Чи побороть в собі гнів і палке заспокоїти серце?  
Поки отак міркував він розумом світлим і серцем,  
Меч витягаючи з піхов, злетіла до нього Афіна  
З неба – Гера послала сюди її білораменна,  
Що полюбила їх серцем обох і піклується ними.  
Ставши вона за Пелідом, до кучерів русих торкнулась,  
Видима тільки йому, а з інших нікому не зрима.  
Дуже Ахілл здивувався – озирнувся й Палладу Афіну  
Зразу впізнав, а в неї лиш очі страшливо блищали.  
От він озвався до неї і слово промовив крилате:  
“Що ти прийшла сюди, Зевса егідодержавного доню?  
Глянуть на буйну пиху Агамемнона, сина Атрея?  
Тільки кажу я тобі, і це, певен я, сповнитись має:  
Через гординю свою він скоро і душу погубить”.

В відповідь мовить йому ясноока богиня Афіна:  
“Гнів, якщо будеш слухняний, тобі вгамувати прийшла я  
З неба – Гера послала сюди мене білораменна,  
Що полюбила вас серцем обох і піклується вами.  
Ну-бо, сваритись покинь і рукою за меч не хапайся, –  
Досить, що лаявся ти якими завгодно словами.  
От що скажу я тобі, й неодмінно це сповнитись має:  
Скоро утроє такими ж дарами прекрасними сплатять  
Всю цю наругу тобі, лиш слухайся нас і вгамуйся”.

Відповідаючи, так їй промовив Ахілл прудконогий:  
“Треба, богине, мені обох вас послухати щиро,  
Хоч я і дуже розгніваний серцем, а так воно краще.  
Хто кориться богам, і вони того слухать готові”,  
Мовив і, срібний держак важкою вхопивши рукою,  
Меч величезний у піхви засунув Ахілл, покоровшись  
Слову Афіни. Вона ж до егідодержавного Зевса  
Й інших богів на Олімп у їх світлі оселі вернулась.  
Син же Пелея з словами жорсткими ту ж мить до Атріда  
Знову звернувся й в серці нітрохи не стримував гніву:  
“Ах, ти, п’яного з очима собаки й оленячим серцем!  
Ні у воєнні походи озброїтись разом з народом,  
Ні у засаду піти з хоробрим військом ахейським  
Серцем ти не дерзав – це для тебе здавалося смертю.  
Легше багато ходить по широкому стану ахеїв  
І грабувати того, хто тобі суперечить посміє.  
Ти владар-людожер, над нікчемами ти владарюєш,  
Бо інакше, Атріде, востаннє б ти нині зухвалив.  
От що скажу я тобі й великою клятвою стверджу:  
Берлом клянусь оцим, що ні пагілля вже, ані листя  
Більш не зростить, давно колись з кореня зрубане в горах,

Не розцвіте вже ніколи, бо міддю обстругано з нього  
Листя й кору; тепер же це берло синове ахеїв  
Носять в долонях, як судді, що вірно пильнують законів  
Зевсових, – це ж бо й буде моя тобі клятва велика.  
Прийде час, і журба за Ахіллом огорне ахеїв  
Всіх до одного; та ти, і сумуючи, їм не здолаєш  
Допомогти, як їх юрми від Гектора-мужоубивці  
Падати будуть; тоді своє марно терзатимеш серце  
В гніві на себе, що кращого ти із ахеїв зневажив”.  
Так промовив Пелід і, ударивши гучно об землю  
Злотоцвяхованим берлом, в знемозі сів, а навпроти  
Люто Атрід бушував. Схопивсь тоді солодкомовний  
Нестор, із голосом звучним славетний промовець пілоський,  
З уст його мова текла, бджолиного меду солодша.  
Два покоління людей, нещадною забраних смертю,  
Зникло, з якими родивсь він і зріс в береженім богами  
Пілосі, – третім уже поколінням він там володарив, –  
Сповнений намірів добрих, озвався він і став говорити:  
“Горе! Велика скорбота на землю ахейську приходить!  
Як би зраділи тепер Пріам і Пріамові діти,  
Радість велика і іншим троянам серця б охопила,  
Тільки б почули вони, як у сварці отут завелися  
Ви, між данайських мужів і в раді, і в битвах найперші.  
Тільки послухайтесь, ви-бо обидва від мене молодші.  
Тож на своєму віку людей, і від нас видатніших,  
Я зустрів, і вони порад моїх не відкидали.  
Ні, таких я не бачив мужів і більш не побачу,  
Як Піртой вікопомний, Дріант, поводитар народу,  
Чи Ексадій, Кеней, або ще Поліфем богорівний,  
Чи-то Тесеї, син Егея, цілком на безсмертного схожий.  
Люди були то могутні, окраса мужів земнородних,  
Вельми могутні самі і з могутніми бились завзято,  
Диких страховиськ гірських у битвах нещадних разили.  
Був я у дружбі із ними, із Пілоса сам до них їздив  
З краю далекого в гості, самі-бо мене запросили.  
Перемагав сам на сам тих страховиськ, а з ними змагались  
Жоден з людей, що нині живуть на землі, не посмів би.  
Всі вони слухали слова мого і поради приймали.  
Отже, послухайте й ви, воно-бо послухати краще.  
Не відбирай, Агамемноне, дівчини, хоч ти й могутній,  
Він-бо раніш в нагороду одержав її від ахеїв;  
Та припини, Пеліде, і ти оці прикрі змагання  
Із владарем, – не знав-бо ніхто ще такої пошани  
Із владарів берлоносних, що Зевс їх у славі звеличив.  
Ти хоч і сильний, бо мати богиня тебе породила,  
Все ж він могутніший: більше люду під владою має.  
Гнів свій, Атріде, і ти погамуй, тебе я благаю,  
Злобу свою на Ахілла вгамуй, адже він для ахеїв –  
Вірна опора і захист великий в війні оцій згубній”.  
Відповідаючи, мовив йому Агамемнон владущий:  
“Так, справедливо усе й до ладу ти, старче, говориш.  
Та над всіма чоловік оцей хоче тут бути найвищим,

Над усіма панувати, указувати кожному хоче,  
 Всім володарити. Я ж коритись йому не збираюсь.  
 Хай списоборцем його вічносуцї богове створили,  
 Та чи на те, щоб усіх він поганими лаяв словами?”  
 Мову його перебивши, Ахілл відповів богосвітлий;  
 “Був би я боягузом, пустим би нікчемою звався,  
 Тільки б у всьому, що саме ти скажеш, тобі поступився.  
 В іншого ти кого-небудь цього вимагай, а мені вже  
 Ти не указуй, я-бо коритись тобі не збираюсь.  
 Інше скажу я, а ти збережи це у серці своєму.  
 Не підніму я руки через дівчину, щоб із тобою  
 Чи з кимось іншим змагатися: те, що дали, відбирайте.  
 З іншого всього, що в чорному є кораблі бистрохіднім,  
 Ти проти волі моєї нічого уже не захопиш.  
 А коли хочеш, то спробуй, – хай всі вони знають і бачать,  
 Як по спису моїм чорна із жил твоїх кров заструмує”.  
 Прикрими так позмагавшись словами, вони повставали  
 З місць, і збори ахеїв із-під кораблів розпустили.  
 Сам Пелід до наметів, що на кораблях рівнобоких,  
 З сином Менойта пішов і хоробрим його товариством.  
 В той час Атрід на море спустив корабель бистрохідний,  
 Вибрав двадцять гребців, навантажив святу гекатомбу  
 Богів в дар, а сам Хрісеїду повів гарнолицю  
 На корабль. Вожаєм його став Одісей велемудрий.  
 І посідали вони, і в путь подалися вологу.  
 Син же Атрея усім загадав очищатися людям.  
 Тілом очистившись, бруд вони той у море зливали  
 І найдобріші в честь Аполлона несли гекатомби  
 З кіз та биків і палили на березі шумного моря.  
 З димом до неба сягав і жиру підсмаглого запах.  
 Так вони в стані військовим трудилися. Але Агамемнон  
 Звади не кидав, що й перше Ахіллові нею грозився;  
 До Еврібата й Талфібія слово таке він промовив –  
 Це-бо окличники в нього були і прислужники спритні:  
 “Зараз же йдіть до намету Ахілла, сина Пелея,  
 Взявши за руки, ведіть Брісеїду сюди гарнолицю;  
 А не даватиме, з більшим загоном прийду я до нього  
 І відберу її сам, – ще гірше тоді йому буде”.  
 Мовивши так, із суворими вирядив він їх словами.  
 Знехотя в путь подались вони берегом шумного моря  
 Й до кораблів і шатрів мірмідонських дійшли незабаром,  
 Перед своїм кораблем чорнобоким сидів під наметом  
 Сам Ахілл, та не дуже зрадів він, прибулих уздрівши.  
 З острахом, повним шаноби, стояли вони, застидавшись,  
 Ні запитать, ні сказати нічого йому не посміли.  
 “Щасні будьте, окличники, Зевсові вісники й людські!  
 Ближче підходьте. Нічим ви не винні, лише Агамемнон,  
 Що посилає вас дівчину в мене забрати, Брісеїду.  
 Що ж, богорідний Патрокле, іди приведи її швидше,  
 Хай забирають та хай же і свідками будуть обидва  
 Перед богами блаженними, перед громадою смертних,  
 Перед упертим у скрутї, аби від ахеїв безславно

Смерть одвернути. Від згубних бажань розпалившись, не може  
Розумом кволим прийдешнє з минулим зв'язать, не міркує,  
Як поблизу кораблів безпечно з троянами битись”.

## ПІСНЯ ДРУГА

### ВІЙСЬКОВА НАРАДА

В. 211–270

Скоро усі посідали і всі, вгамувавшись, замовкли;  
Тільки один невгамовний Терсіт говорив безустанку:  
Дуже любив він плескать язиком непотрібні розмови.  
Сором забувши, почав ображати царів, лихомовний,  
Тільки б смішити своїми дурними словами ахеїв.  
Дуже незграбний він був, а прийшов за військом під Трою;  
Був косоокий, крім того, разом і кривий і горбатий,  
Плечі йому потягло наперед, до грудей, та і тім'я,  
Вдавлене, пухом рідким поросло в нього замість волосся.  
Був він Ахіллові та Одиссеєві дуже огидний,  
Бо зневажав їх найбільш, а тепер заходився кричати,  
Лаючи дуже вразливо самого Атріда; аж стало  
Гидко те слухать ахеям, і дуже вони розгнівились.  
Він же, гукаючи голосно, так Агамемнона лаяв:  
“Гей, Агамемноне! Ти бажаєш чого? Чого тобі треба?  
Скільки вже маєш ти міді й прекрасних жінок у наметі,  
Котрих для тебе найперш від усіх вибирали ахеї,  
Як тільки місто якесь доводилось нам звоювати?  
Може, бажаєш ти золота, щоб із троянців хто-небудь  
Викуп із Трої за сина приніс, якого, зв'язавши,  
Я або інший хто з наших привів до ахейського стану?  
Чи то нової ще жінки бажаєш, щоб з нею кохались  
Потай від інших ахеїв? Ні! Не годиться, Атріде,  
Щоб накликав сам державець біду на ахейські народи.  
Ви ж перед ним боязкі. Ахеянки ви, не ахеї...  
Час нам давно повертати додому, тепер його киньмо  
Тут коло Трої, нехай нажерається здобичі. Взнає  
Він, чи ми будем йому помагати хоч трохи в чім-небудь...  
Бач! Зневажати далеко значніших він добре уміє:  
Взяв собі дар від Ахілла, загарбав та ним володіє...  
Добре, що той, як на те, не гнівливий, про себе не дбає.  
А довелось б, Атріде, тобі це востаннє зневажить”.  
Так він промовив, картаючи тим Агамемнона словом.  
Швидко до нього тоді підступив Одиссей богорівний.  
Гостро на нього поглянув і грізно почав говорити:  
“Слухай, безглуздий Терсіте! Промовець ти, бачу, горлатий,  
Тільки ти краще мовчи і не смій ти царя зневажати;  
Я і не знаю, чи є хто ще гидший від тебе з ахеїв,  
Котрі з Атрідами разом прийшли здобувать Іліон цей!  
Цить! Не плещи язиком і державних імен не висміюй;  
Лаяти їх перестань і не вчи, щоб вертались додому.  
Ми ще не знаємо певно, чим наша справа скінчиться,  
Чи то щасливо, чи ні, ми повернемось від Іліона,

Ти тут сидиш і картаєш ватага народів Атріда.  
Що його всі поважають ахеї й дають нагороду  
Часто дарами великими... Де й в тебе смілість береться?  
Я ж тобі ось що скажу, і зроблю я оце неодмінно:  
Тільки почую я ще раз, що будеш отак ти базікати,  
То вже хіба я на плечах не мав голови б і не заввася  
Батьком мого Телемаха, коли не вхоплю тебе міцно  
Та не здійму з тебе зараз одежі, тієї, що зверху,  
Разом з хітоном, і навіть тієї, що в тебе насподі,  
Вибивши потім як слід, для сорому, геть прожену я  
З ради ахейських народів, до кораблів крутобоких".  
Мовивши так, полоснув ще його й патерицею добре.  
Той аж зігнувся. Із очей покотилися дрібні сльози,  
А між плечима з'явилась червона, кривавая смуга  
Від патериці. Сів тут Терсіт, затрусившись від болю,  
Сльози він тільки втирав і було йому соромно дуже.  
Всі тут забули й журбу та сміялись гуртом із Терсіта  
І говорили між себе, поглянувши всяк на сусіда:  
"Дуже багато вже подвигів славних зробив Одіссеї наш,  
Чи то на радах порадами, чи то воюючи добре;  
Зараз же він учинив між ахеями діло найкраще,  
Бо зупинив суєсловця, пащекувати не давши.  
Мабуть тепер не наважиться знову в шаленому серці  
Славних вождів зневажати і лаять такими словами".

## ПІСНЯ ТРЕТЯ

### ЄЛЕНА

В. 121–164

Звістку білораменній Єлені Іріда приносить,  
Вигляд зовиці прибравши, дружини Антеноріда, –  
Син-бо Антенора, Гелікаон-володар, за дружину  
Мав Лаодіку, на вроду з Пріамових дочок найкращу.  
В домі застали Єлену – та ткала великий, подвійний  
Плащ пурпуровий, на нім бойові гаптувала змагання  
Поміж троян конеборних і міднохитонних ахеїв,  
Що від Арєєвих рук перетерпіли стільки за неї.  
Близько спинившись, їй мовила так прудконога Іріда:  
"Вийди-но, люба красуне, поглянь, яке діється диво  
Поміж троян конеборних і міднохитонних ахеїв!  
Вів на рівнину одних проти одних Арєї многослізний  
Воїв отих, войовничого сповнених, згубного шалу,  
Й от вони мовчки стоять, війна поміж них припинилась,  
Сперлись усі на щити, списи повтикали у землю.  
Тільки один Александр з Менелаєм, Арєєві любим,  
Вдох на великих списах змагатися будуть за тебе.  
Хто переможе, тому ти дружиною любою станеш".  
Мовивши це, богиня солодке бажання збудила  
В неї до першого мужа, і міста, і батьків її милих.  
Швидко вона, срібно-біле напнувши тонке покривало,  
Вийшла з світлиці своєї, рясні проливаючи сльози,

І не сама: з нею разом зійшли дві служниці додолу,  
Етра, Піттеева донька, й Клімена услід волоока.  
Ось незабаром вони до Скейської брами добігли,  
В вежі над брамою там з Пріамом, Пантоєм, Тиметом,  
Лампом, і Клітієм, та Гікетаоном, віттю Арея,  
Ще й Укалегон удвох із Антенором, мудрі обидва, –  
Люду старійшини всі над брамою в вежі сиділи,  
Надто старі, щоб іти воювати, але – красномовці,  
Вславлені скрізь, неначе цикади, що в лісі зеленім,  
Сидячи в вітті дерев, виспівують солодкозвучно,  
Так і троянські вожді на вежі сиділи високої.  
Щойно уздріли Єлену вони, що доходила вежі,  
Стиха між себе крилаті слова почали промовляти:  
“Зовсім троян неможливо, ні мідноголінних ахеїв  
Ганить, що злигоднів безмір за жінку таку вони терплять.  
Страшно обличчям своїм на богинь вона схожа безсмертних.  
Та хоч яка вона є, кораблем хай додому вертає,  
Тільки б надалі нещастя не лишала ні нам, ні потомкам”.  
Так говорили, Пріам же до себе Єлену покликав:  
“Люба дитино, підходь-но сюди і сідай біля мене.  
Першого мужа побачиш, і родичів близьких, і друзів.  
Передо мною не винна ти, винні лиш вічні богове, –  
То лиш вони повели на війну многослізну ахеїв”.

## ПІСНЯ ШОСТА

### ГЕКТОР І АНДРОМАХА

В. 369–503

Так відповівши їй, Гектор пішов собі шоломосяйний.  
І незабаром дійшов до свого він затишного дому,  
Білораменної ж він не застав Андромахи в покоях,  
З любим дитям на руках та служницею, вбраною гарно,  
Вийшла на вежу і там сумувала, ридаючи гірко.  
Гектор тоді, не знайшовши жони непорочної дома,  
Став на порозі оселі і так до служебниць промовив:  
“Слухайте пильно, служебниці, й щиру скажіть мені правду.  
Де це дружина, де білораменна моя Андромаха?  
Чи до ятрівок пішла та зовиць, причепурених гарно, –  
Чи до Афіни у храм, де гуртом усі інші троянки  
Пишноволосі в страшної богині благають пощади”.  
Відповідаючи, ключниця мовить йому домовита:  
“Ти зажадав од нас, Гекторе, щиру сказати тобі правду, –  
Не до ятрівок і не до зовиць, причепурених гарно,  
Не до Афіни пішла вона в храм, де інші троянки  
Пишноволосі в страшної богині благають пощади;  
До іліонської вежі великої вийшла, почувши,  
Що піддаються трояни й міцнішає сила ахеїв.  
Тим-то до муру міського чимдужче вона поспішила,  
Мов божевільна. Й дитину услід, понесла годівниця”.  
Так вона мовила. Швидко із дому пішов тоді Гектор  
Тою ж дорогою вниз по брукованих вулицях Трої,

І, перейшовши велике, красиво збудоване місто,  
Скейських воріт він дістався, щоб вийти крізь них на рівнину.  
Вибігла звідти назустріч дружина його Андромаха,  
Посагом славна дочка Етіона, великого духом.  
Жив Етіон під Плаком-горою, укритою лісом,  
В Фівах Плакійських, і владарем був кілікійського люду.  
Донька його за Гектора мідянозбройного вийшла,  
Стріла вона чоловіка. За нею ішла годівниця  
З милим при грудях дитям, ще зовсім малим немовлятком,  
Гектора сином коханим, гарненьким, мов зіронька ясна.  
Гектор Скамандрієм звав свого сина малого, всі інші – Астіанактом:  
єдиним-бо Трої був захистом Гектор.  
Мовчки всміхнувся, малого синочка побачивши, батько,  
А Андромаха підбігла до нього, роняючи сльози,  
Руку схопила, назвавши на ймення, і так промовляла:  
“О божевільний! Завзяття загубить тебе! Не жалієш  
Ти ні дитяти свого, ні мене безталанної, – скоро  
Стану вдовою я, скоро зженуть тебе з світу ахеї,  
Разом напавши; отож, якщо тебе втратити маю,  
Краще зійти мені в землю, ніякої більше не буде  
Втіхи мені у житті, коли ти осягнеш свою долю.  
Далі – лиш горе. Немає ні батька, ні матері в мене,  
Нашого батька старого Ахілл умертвив богорівний,  
Поруйнувавши ущент кілікійн заселене місто –  
Фіви високобрамні. Отож він убив Етіона,  
Зброї ж із нього не зняв: посоромився в серці своєму,  
Тільки спалив із його обладунком, оздобленим гарно,  
Й пагорб насипав над ним, ще й в'язів над ним насадили  
Німфи нагірні, Зевса егідодержавного доньки.  
Сім було рідних у мене братів у батьківським домі,  
І в один день вони разом пішли до оселі Аїда:  
Їх-бо усіх повбивав богосвітлий Ахілл прудконогий  
В час, як повільних корів вони пасли й овець білорунних.  
Матір мою, що над Плаком владарила, вкритим лісами,  
Він аж сюди припровадив із іншою здобиччю разом,  
Та по часі відпустив, незліченний одержавши викуп, –  
В домі ж отцевім стрілою убила її Артеміда.  
Гекторе, все заміняєш ти – батька і матір для мене,  
Ти ж і за брата мені, і мій чоловік ти прекрасний.  
Зглянься ж на мене тепер і зостанься тут з нами на вежі,  
Щоб не лишить сиротою дитя і дружину вдовою.  
Військо постав при смоковниці дикій, де ворогу легше  
Вдертись до міста, доступніш на мури високі дістатись.  
Під керуванням Еантів обох, богорівних Атрідів,  
Ідоменея славетного й мужнього сина Тідея.  
Чи не провісник якийсь їм порадив це богонатхненний.  
Чи напутило їх власного духу палке поривання”.  
В відповідь Гектор великий сказав тоді шоломосяйний:  
“Все це й мене непокоїть, дружино. Та сором страшенний  
Був би мені від троян і троянок у довгім одінні,  
Як боягузом я став би далеко від бою ховатись.  
Та не дозволить і дух мій цього, бо давно вже навчився



Доблесним бути я завжди та битися в лавах передніх,  
Батькові своєму й собі голосну добуваючи славу,  
Сам-бо це добре я знаю і серцем своїм і душею, –  
День той настане колись, і Троя священна загине,  
З нею загине й Пріам, і народ списоборця Пріама.  
Та ось не так за троян бере мене жаль і турбота,  
Не за страждання самої Гекуби й Пріама-владики,  
Не за братів, що стільки хоробрих і славних поляже  
В порох тоді під ударами збройних воїв ворожих,  
Скільки за тебе, коли хтось із мідянозбройних ахеїв  
Слізьми умивану десь поведе й дня свободи позбавить.  
Будеш для іншої в Аргосі дальньому ткати на кроснах,  
Будеш їй воду носити з Мессеїди або з Гіперей  
Проти бажання – могутня примусить тебе неминучість.  
Гляне хто-небудь як ти проливатимеш сльози й промовить:  
“Гектора то є дружина, що найхоробріший у битвах  
Був з конеборних троян, як за свій Іліон вони бились”.  
Мовить він так і болю нового завдасть тобі смутком  
По чоловіку, що міг день неволі тобі одвернути.  
Краще нехай я умру, хай пагорб землі мене вкриє,  
Ніж я почую твій зойк, як вестимуть тебе до полону!”  
Мовив це й руки простяг до дитини осяйливий Гектор,  
Та до грудей годівниці, убраної гарно, припало  
З криком дитя, збентежене виглядом любого батька,  
Міддю ясною налякане й гребенем кінської гриви,  
Що на блискучім шоломі над ним розвівалася грізно.  
І усміхнулися батько ласкавий і мати поважна.  
Зняв свій шолом з голови тоді зразу осяйливий Гектор  
І на землі біля себе поклав обладунок блискучий,  
Любе на руки узявши дитя, погойдав його трохи  
Й Зевса та інших богів почав молитовно благати:  
“Зевсе та інші боже, зробіть, щоб дитя моє любе  
Стало таким же, як я, у троянському війську найкращим,  
Дужим таким же й хоробрим, міцним владарем Іліона,  
Щоб говорили про нього, як буде з війни він вертатись:  
“Цей куди кращий за батька!” Щоб він закривавлену зброю,  
З ворога знявши, приніс і матері зрадував серце!”  
Мовив це й любій дружині на руки маленького сина  
Він передав. Пригорнувши дитя до пахучого лона,  
Мати крізь сльози всміхнулась. А муж її, пройнятий жалем,  
Гладив рукою її, й на ім'я називаючи, мовив:  
“О бідолашна! Серця свого не роз'ятрюй журбою!  
Всупереч долі ніхто до Аїду мене не спровадить.  
Та і судьби, я гадаю, ніхто із людей не уникне,  
Чи боягуз, чи відважний, якщо вже на світ народився.  
Краще вертайся додому й своєї пильнуй уже справи –  
Кросен своїх і куделі, служебницям нашим загадує  
Дбати про діло своє. А війна – чоловіча турбота,  
Кожного, хто народивсь в Іліоні, моя ж особливо”.  
Мовивши так, одягнув на себе осяйливий Гектор  
Свій конегривий шолом. І пішла дружина додому,  
Лиш оглядаючись часто й рясні проливаючи сльози,

І незабаром дійшла до затишного й людного дому  
Гектора мужоубителя; в ньому ж застала багато  
Двірських служебниць, і ревні побігли з очей у них сльози.  
Так був у домі своєму оплаканий заживо Гектор:  
Не сподівався ніхто, щоб з війни коли-небудь додому  
Він повернувся, уникнувши рук і могуття ахеїв.

## ПІСНЯ ШІСТНАДЦЯТА ПОДВИГИ І ЗАГИБЕЛЬ ПАТРОКЛА

В. 1–167

Так вони за корабель добропалубний бились завзято.  
Перед людським вожаєм Ахіллом Патрокл зупинився –  
Сльози гарячі він лив, немов із джерел темноводних,  
Що із-під скель, лише козам досяжних, струмують темнисто.  
Глянувши, жалем пройнявсь богосвітлий Ахілл бистроногий,  
Зразу ж до нього озвався і слово промовив крилате:  
“Що це ти плачеш, Патрокле, немовби дівчатко маленьке,  
Що за своєю матусею слідом біжить і на руки  
Проситься, й стримує матері кроки, й за плаття хапає,  
Й дивиться в очі крізь сльози, аж поки на руки не візьме.  
Ніжними так же, Патрокле, і ти умліваєш сльозами.  
Чи з мірмідонян кому, чи мені розказати щось маєш?  
Чи із далекої Фтії один ти почув яку звістку?  
Кажуть, живий ще Менойт, син Акторів, батько твій рідний,  
Ще проживає і мій, Пелей Еакід, в мірмідонян.  
Тужно було б нам обом, якби смерть їх од нас відібрала.  
Чи не аргєями журишся, що задля свого зухвальства  
Гинуть ганебно так біля своїх кораблів крутобоких?  
Все бо розказуй, в умі не ховай, щоб ми знали обидва”.  
Тяжко зітхнувши, Патрокл озвався до нього, комонник.  
“Сину Пелеїв Ахілле, найбільша окраса ахеїв!  
Ти не гнівись, скорбота і так вже долає ахеїв.  
Найхоробріші бо вої, що билися досі завзято,  
На кораблях полягли, побиті й поранені тяжко-  
В ранах від стріл Діомед, Тідея нащадок могутній,  
Зранений теж Одіссеї списоборець і з ним Агамемнон,  
Рани страшної зазнав у стегно Евріпіл войовничий;  
їх лікарі доглядають, що тямлять на травах вигойних,  
Рани лікують їм. Ти ж невблаганний і досі, Ахілле.  
Гніву бодай би ніколи не знав я такого, як в тебе,  
Гордий-завзяту! Чи буде яка з того користь потомкам,  
Раз одвернуть од аргєїв загибель ганебну не хочеш?  
Немилосердний! Батьком твоїм не Пелей був комонник,  
Мати була не Фетіда, лиш синєє море й безплідні  
Скелі тебе породили, – отим бо ти й серцем жорстокий.  
А як боїшся душею якогось богів віщування,  
Чи сповіщала від Зевса про щось тобі мати поважна –  
То відряди хоч мене й мірмідонян ще й інших зі мною  
Швидше пошли, – чи не стану я світлом рятунку данаям.  
Дай на рамена мені твою зброю ясну одягнути,

Може, за тебе прийнявши мене, хоч трохи трояни  
Січу зупинять, і легше зітхнуть войовничі ахеї,  
Зтомлені боєм важким, – на війні відпочинок короткий.  
З свіжими силами від кораблів і наметів не легко  
Під Іліон відженемо знеможене військо вороже”.  
Так він благав, нерозумний. Того ж не збагнув, що для себе  
Сам він загибелі чорної й смерті лихогої благає.  
З тугою в серці до нього промовив Ахілл бистроногий:  
“Горе мені! Ну, що ти сказав, богорідний Патрокле!  
Ні віщуванням богів не журюсь я, про нього я знаю,  
Ні сповіщала від Зевса нічого і мати поважна.  
Та обіймає страшним мені болем і серце і душу,  
Тільки згадаю, що рівного рівний волів грабувати  
І відбирати його здобич, тому що він владою вищий.  
Страшно мені боляче – багато бо я перетерпів.  
Дівчину ту, що мені сини дарували ахейські,  
Ту, що я списом здобув, зруйнувавши муроване місто,  
Силою вирвав із рук у мене владар Агамемнон,  
Син Атрея, неначе в нікчемного зайди якогось.  
Та запишімо оце, що було – те було! й ні до чого  
Серце гнівити без краю. Щоправда, свій гнів гамувати  
Я не раніше гадав, аніж бойова колотнеча  
Аж до моїх кораблів досягати почне бистрохідних.  
То ж на рамена свої одягни мою зброю славетну  
І войовничих веди мірмідонян на бій, якщо справді  
Чорною хмарою сунуть трояни і вже облягають  
Нам кораблі, а приперті до самого моря аргеї  
Мужньо тримаються й досі лише над маленьким окрайцем  
Суші. Трояни завзяті всією громадою міста  
Ринули в бій. Бо начолок мого шолома їм зблизька  
В вічі не блискає. Скоро б вони почали утікати  
Й трупом яруги встилять, якби володар Агамемнон  
Був ласкавіший до мене. А так вони й стан оточили,  
Бо не лютує вже спис у долонях міцних Діомеда,  
Сина Тідея, щоб від данаїв біду одвернути.  
Вже не гримить з голови осоружної сина Атрея  
Крик бойовий. Лиш вигуки Гектора людоубивці  
Кличуть до бою троян, і гомоном ті переможним  
Повнять рівнину усю, побиваючи в битві ахеїв.  
Кинь же, Патрокле, всю міць на троян, щоб біду відвернути  
Від кораблів, і ті б їх вогнем не спалили нещадним  
Та не позбавили б нас повороту до рідного краю.  
Отже, послухай, з якою метою тобі я це мовлю:  
“Маєш здобути мені велику пошану і славу  
Поміж данаїв, щоб швидше мені повернули прекрасну  
Дівчину-бранку, ще й подарунків прислали коштовних.  
Від кораблів їх одкинь і вертайся. А хоч би й велику  
Дав тобі славу Гери-владичиці муж громоносний.  
Не поривайся без мене проте переслідувати далі  
Ти войовничих троян, мене-бо цим шани позбавиш.  
Та бойовою звитягою в подвигу ратному гордий,  
Тут бий троян, і з військом не йди до твердинь Іліона,

Щоб із безсмертних богів, що Олімп їх одвічна оселя,  
 Хтось не втрутивсь, – дуже любить бо їх Аполлон дальносяжний.  
 Зразу ж вертайся, коли кораблям уже світло рятунку  
 Блисне, а бій на рівнині нехай вже без тебе триває.  
 Навіть, о Зевсе, наш батьку, і ви, Аполлоне й Афіню,  
 Навіть якби всі трояни загинули скільки їх є тут,  
 З ними й аргеї усі, і ми тільки вдвох залишились,  
 Ми б і самі розв'язали священної Трої пов'язки".  
 Так один з одним тоді розмовляли вони між собою,  
 В час той не встояв Еант під навалою стріл мідногострих.  
 Зевсова воля долала його і жорстокі удари  
 Славних троян. На скронях у нього шолом світлосяйний  
 Страшно гудів від ударів. Списи увесь час ударили  
 В бляхи шолома ясні. Тримаючи щит блискотливий,  
 Ліве плече аж замліло. Проте не здолали трояни  
 Щит той схитнути, хоч сипали стріли навкруг мідногострі.  
 Важко дихав Еант, усе тіло в утомі спливало  
 Потом рясним безустанно, було йому навіть несила  
 Вільно дихнуть. За бідою біда звідусіль насувалась.  
 Нині скажіть мені, Музи, що маєте дім на Олімпі:  
 Як пломенистий вогонь кораблі став палити ахейські?  
 Гектор, заскочивши зблизька, мечем величезним Еанта  
 По ясеневому списові вдарив при самому вістрі  
 Й ратище геть відрубав. Безпорадно Еант Телемонів  
 Зламаним списом махнув – далеко від нього позаду  
 З брязкотом мідяне вістря відточене впало на землю.  
 Трепетним серцем, здригнувшись, Еант зрозумів бездоганний  
 Справу богів, – усі його задуми ратні руйнує  
 Зевс громовладний, троянам бажаючи дати звитягу.  
 Він одступив, і метнули трояни вогонь неугасний  
 На кораблі бистрохідні, і полум'я скрізь спалахнуло,  
 Зразу ж вогонь і корму охопив. Ахілл, це уздрівши,  
 Ляснув по стегнах себе і скрикнув тоді до Патрокла:  
 "О поспіши, богорівний Патрокле, їздець бистрокінний!  
 Бачу, як полум'я на кораблях уже наших бушує,  
 Візьмуть лише кораблі, то й відступу вже нам не буде.  
 Зброю мерщій одягай, а я шикуватиму військо".  
 Так він сказав, і Патрокл ясною озброївся міддю.  
 Спершу наклав наголінники гарні собі на голінки,  
 Срібною пряжкою кожен до місця як слід прикріпивши.  
 Потім і лати міцні прудконогого внука Еака,  
 Зорями вквітчані рясно, на груди свої надягнув він  
 І через плечі срібноцвяхований меч перевісив,  
 Кутий із міді, та щит величезний узяв і незламний.  
 А на могутнє чоло шолом він добірний насунув  
 З кінським хвостом, що над гребенем страшно вгорі розвівався.  
 Взяв ще два списи міцні, що немов приросли до долоні.  
 Списа не взяв він лише бездоганного внука Еака:  
 Був він важкий, міцно збитий. Ніхто його інший з ахеїв  
 Навіть підняти не міг, лиш Ахілл ним вимахував легко,  
 Ясеню тим, що Хірон для любого батька Пелея  
 Сам з верховин Пеліону приніс на загибель героям.

Автомедонтові коней він швидше велів запрягати, –  
 Той по Ахіллу, мужів переборцю, мав шану найбільшу, –  
 Був найвірніший, на заклик в бою відгукнутись готовий.  
 Автомедонт вже баских впріг у ярма Ахіллових коней –  
 Балія й Ксанта, що швидше від подиху бурі летіли.  
 Вітру Зефірові гарпія їх породила Паларга,  
 Пасшись на луках, над течією ріки Океану.  
 В припряг до них бездоганно він захопив Педаса, –  
 Вивів Ахілл йому сам, Етіонове місто здобувши.  
 Смертний, за кіньми безсмертними легко він міг поспішати.  
 Сам же Ахілл, мірмідонські обходячи в час той намети,  
 Кликав до зброї усіх. Мов згряя вовків ненаситних,  
 Що негамовним в серцях своїх дихають шалом відваги,  
 Олена в горах настигши рогатого, рве на шматочки  
 В хижій жадобі, і пащі у них червоніють від крові,  
 Потім вся згряя шалено біжить до джерел темноводих,  
 Щоб язиками вузькими з поверхні хлебтати стемнілу  
 Воду, ригаючи кров'ю убитого звіра; а серце  
 В грудях безтрепетне в них, і роздуті від їжі утроби,  
 Так мірмідонян вожді і правителі шумно збирались  
 В лави, що мужній їх вів прудкононого друг Еакіда  
 В бій завзятий. Став перед ними Ахілл войовничий  
 І підбадьорював коней і лави мужів щитоносних.

В. 198–221

Військо в ряди бойові з вождями поставивши струнко,  
 Вийшов Ахілл і до них із словом звернувся могутнім:  
 “Не забувайте ніхто з мірмідонян погроз велемовних,  
 Що із швидких кораблів ви троянам усі посилали,  
 В час, коли гнівом кипів я, і кожен мене винуватив:  
 “Жовчю, Пеліде страшний, годувала тебе твоя мати,  
 Немилосердний, біля кораблів нас тримав ти насильно.  
 Краще б уже на своїх кораблях морехідних додому  
 Всі ми вертались, якщо так запав тобі гнів той у душу”.  
 Часто, зійшовшись, так всі говорили. От битви велика  
 Справа настала, якої так довго ви всі дожидали.  
 Хай тепер кожен, в кім серце хоробре, з троянами б'ється!”  
 Мовлячи так, він у кожному силу будив і одвагу.  
 Стали щільніші їх лави, слова владареві почувши.  
 Як каменя з каміння міцного стіну викладає  
 Дому високого, щоб проти буйних вітрів він устояв,  
 Так же зімкнулися лави горбатих щитів і шоломів –  
 Щит із щитом, шолом із шоломом, із воїном воїн,  
 Гребні блискучі на їх конногрових шоломах стикались  
 З кожним їх рухом, – лавами так вони щільно стояли.  
 Спереду ж два зброєносні мужі – Патрокл богорідний  
 З Автомедонтом, обоє одним пломеніли бажанням –  
 В бій мірмідонян вести. Ахілл же пішов до намету.

В. 268–283

Голосно крикнув Патрокл, у бій закликаючи воїв:  
 “Гей, мірмідонці, Ахілла соратники, сина Пелея,

Будьте, друзі, мужами, про буйну відвагу згадайте!  
 Славу здобудьмо Пелідові, на кораблях бо аргейських  
 Він – наймогутніший, ви ж – його славні бійці рукопашні.  
 Знає нехай і Атрід, Агамемнон широковладний,  
 Як він засліплений був, коли кращого скривдив з ахеїв”.  
 Мовлячи так, він у кожному силу будив і одвагу,  
 Й ринули всі на троян. І відлунням жакливим навколо  
 Всі кораблі загули від страшного крику ахеїв.  
 А як трояни побачили мужнього сина Менойта –  
 І самого й візника, у блискучім обох обладунку,  
 Духом збентежились враз, їх лави густі похитнулись.  
 Всі бо збагнули вони, що відкинув Пелід бистроногий  
 Гнів свій біля кораблів і знову до дружби схилився.  
 Кожен лише озираєсь, як загибелі злої умкнути.

В. 783–857

Кинувсь Патрокл на троян, їм згубне готуючи лихо.  
 Тричі він кидався в бій, Аресві рвучкістю рівний,  
 З криком страшним, і тричі по дев'ять мужів убивав він.  
 А як вчетверте він кинувсь, на бога безсмертного схожий, –  
 Тут-бо, Патрокле, й тобі закінчення віку настало.  
 Вийшов до тебе назустріч у запалі бою жакливий  
 Феб-Аполлон. Та Патрокл не впізнав його в битві шаленій, –  
 Хмарою вкритий густою ішов проти нього безсмертний.  
 Ззаду він став, і в спину та плечі широкі міцною  
 Вдарив долонею, аж у очах йому світ закритився.  
 Збив і шолом з голови йому Феб-Аполлон світлосяйний;  
 З брязком і гуркотом зразу скотився шолом діроокий  
 Коням під ноги, й на гребені грива його забруднилась  
 Кров'ю і пилом. Досі ніколи того не бувало,  
 Щоб конегривий шолом той у пилу брудному бруднився,  
 Тільки прекрасне чоло богорівного мужа Ахілла  
 Він захищав. Тепер же віддав його Зевс покривати  
 Голову Гектору, хоч його гибель була недалеко.  
 Переломився відразу в руках його спис довготінний,  
 Дуже міцний і важкий, міднокутий; з плечей його дужих  
 Щит, що до п'ят досягав, упав із ремінням на землю.  
 Лати владар Аполлон розв'язав йому, Зевса нащадок.  
 Розум його помутився, могутні зомліли суглоби,  
 Заціпенілий стояв він. Загостреним списом іззаду  
 В спину його між плечима Евфорб, син Пантоя, ударив,  
 Воїн дарданський. З усіх ровесників він виділявся  
 Списом метким, проворністю ніг і мистецтвом комонним.  
 Двадцять мужів повалив він із коней, коли ще вперше  
 Виїхав із колісницею, справи військової вчившись.  
 Перший він списом ударив тебе, Патрокле комонний,  
 Та не здолав, і назад повернув, і з юрбою змішався,  
 Вирвавши з рани свій спис ясеновий: не смів-бо з Патроком  
 І безоружним у бій він одкритий вступати. Патрокл же,  
 Здоланий божим ударом і гострим Евфорбовим списом,  
 В дружні ряди одступив, уникаючи смерті лихої.  
 Гектор же, тільки помітив Патрокла, великого духом,

Що відступав до своїх, поранений гострою міддю,  
Кинувсь до нього крізь лави, і списом ізблизька ударив  
У підчерев'я, і наскрізь пробив його мідяним вістрям.  
Тяжко упав він, і туга тоді охопила ахеїв.  
Так, як вепра невтомного лев переможний долає,  
На верховині гірській з ним у бійці шаленій зіткнувшись  
За джерело невеличке, бо п'ять з нього хтіли обоє,  
І, задихаючись, вепр левиній скоряється силі, –  
Так і Менoitів прославлений син, багатьох повбивавши,  
Дух свій віддав, ізблизька уражений Гектора списом,  
Син же Пріамів з погордою слово промовив крилате:  
“От сподівався, Патрокле, ти наш Іліон зруйнувати,  
Мав і троянських жінок, позбавивши днів їх свободи,  
На кораблях відвезти до рідного вашого краю, –  
Де ж бо твій розум? Гектора коні баскії на битву,  
Ледве землі доторкаючись, мчать, я й сам своїм списом  
Між війнолюбних троян подвизався, що б одвернути  
День їх неволі. Тебе ж коршаки розтерзають небавом.  
Бідний-бо ти, вже й могутній Ахілл тобі не допоможе!  
Сам залишившись, напевне в дорогу тебе наставляв він:  
“Не повертайся назад, о Патрокле, іздець бистрокінний,  
До кораблів своїх перше, ніж в Гектора-людоубивці  
Списом на грудях хітон закривавлений ти не простромиш!”  
Так говорив він тобі, а ти, нерозумний, послухав”.  
Весь знемагаючи, так відповів ти, Патрокле комонний:  
“Що ж величайсь тепер, Гекторе, дав тобі перемогу  
Зевс-Олімпієць і з ним Аполлон – було їм, безсмертним,  
Легко здолати мене, навіть зброю з плечей познімати.  
А як таких, як і ти, мені стрілося хоч би й дванадцять,  
Всі полягли б тут, на місці, моїм подолані списом!  
Я лиш призначенням долі від сина Лето загигаю,  
А між людей – від Евфорба, ти ж третій мене поражаєш.  
Тільки скажу я тобі, а ти збережи в своїм серці:  
Жити недовго тобі вже лишилося тут, біля тебе  
Близько стоїть уже смерть, і доля твоя неминуча –  
Ти від руки упадеш бездоганного внука Еака”.  
Так він сказав, і в імлу вповила його смерті година.  
Тлінну покинувши плоть, відлетіла душа до Аїду  
З плачем про участь свою, і силу лишаючи, й юність.

## ПІСНЯ ВІСІМНАДЦЯТА

### ЩИТ АХІЛЛА

В. 478–607

Щит він спочатку зробив для героя міцний і великий,  
Пишно прикрасив його, і в обід заправив блискучий,  
Білий потрійний до нього прибравши посріблений ремінь.  
Щит цей складався з п'яти нерозривних пластинок. На ньому  
Вигадав безліч прикрас у мистецтві досвідчений майстер.  
Землю він там зобразив, не забувши про небо і море,  
Сонце невтомне над ними і місяця повнеє коло,

Зорі яскраві, що купол небесний вночі прикрашають,  
Там і сузір'я Плеяд і Гіад, Оріона проміння,  
Там і Ведмедия, Возом яку прозивають в народі,  
Колом по небу йдучи, Оріона-ловця споглядає,  
В хвилях прозорих вона Океану ніколи не милась.  
Шкуру бика на шматки міцнозубії леви роздерли,  
Кров його чорну вже п'ють і пожадливо м'ясо ковтають.  
Марно їх люди женуть і цькують їх собаками марно.  
Пси, боячись підійти й у левів учепитись зубами,  
Гавкають зблизька на них, дременути готові навтьоки.  
Далі преславний Гефест кульгоногий зробив неосязний  
Луг-пасовище й овець у долині, як сніг, білорунних,  
Теж і повітку, і хлів, й курені, ті, що мусять там бути.  
Далі преславний Гефест показав і танок молодечий:  
Вельми майстерно зробив, наче той, що у Кносі великім  
Для кучерявої діви Дедал влаштував Аріадни.  
От у веселім танку, всі побравшись міцно за руки,  
Там танцювали разом юнаки і дівчата прегарні,  
Ті у лляних ампехонах, а інші в хітонах добірних,  
Зітканих міцно з ниток і олією трохи натертих.  
В пишних вінках на чолі виступали вродливі дівчата,  
Хлопці на срібному ремені мали меча золотого.  
Ось всі вони у танку ногами, що звикли до танців,  
Легко кружляють укупі, подібно до того, як кола  
Спритний гончар, у руках його стиснувши, пробує швидкість.  
Ось розів'ються в ряди і на одних одні наступають.  
Тут же навколо стоїть, з насолодою дивиться натовп,  
Ладно співає співець і на цитрі собі супроводить,  
Схожий на бога. Й весь час, поки пісню свою він співає,  
Два скоморохи в'юнки в цьому колі стрибають, кружляють.  
Далі Гефест показав і могутній потік Океану,  
Близько від краю счита, що на диво усім змайстрував він.

## ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ДРУГА

### ОСТАННІЙ БІЙ ГЕКТОРА

В. 131–411

Гектор, ждучи, міркував, Ахіллес уже був недалеко,  
Мов Еніалій-боєць, скаженілий в шоломі гривастім...  
Ще й понад правим плечем він списом потрясав пелеанським,  
Дуже страшним, і блищала навкруг його мідь, ніби сяйво,  
Полум'я ніби вогню, ніби сонця на сході проміння.  
Гектор, як тільки побачив, що близько Ахілл, – затремтів весь,  
Годі й чекати: подавсь – переляканий – далі від брами,  
Кинувсь за ним син Пелея: на ноги свої покладався.  
Сокіл немовби гірський, найпрудкіший з птахів пір'юватих,  
Як ото вмить прошугне за голубкою вслід боязкою –  
Ось вона вбік подалася: та близько він, хижо кричущий,  
Кидається раз у раз; захопить її тільки й жадає, –  
Так поривався за ним Ахіллес скаженілий, а Гектор  
Все попід муром отим дрібцював полохливо ногами.



Горб обминули вони й смоківницю од вітру шумливу,  
 Все попід муром весь час проїзною дорогою бігли.  
 От вони й близько джерел многоводних плавких; вибивають  
 Струмені два там Скамандру, що нуртами далі вирує.  
 З теплою струмисьом один течією, і круг його пара  
 Вгору іде, ніби дим над вогнем, що горить і палає.  
 Другий холодний тече; хоч і влітку – він завжди студений,  
 Ніби той град або сніг перемерзлий, мов з льодом волога.  
 Близько текучих тих вод простяглися широкії мийні,  
 З каменю збиті гаразд, у яких свої вбрання прегарні  
 Прали троянські жінки і дівчата, їх доні хороші,  
 Мирного часу колись, як ахеїв іще не бувало.  
 Там і той, що втікав, і отой, що був ззаду, – прибігли:  
 Спереду біг прехороший, за ним уганяв іще кращий,  
 Прудко все бігли, бо в них не про жертву змагання тривало,  
 І не про шкуру волову – звияжцям в бігу нагороду, –  
 Тільки змагались вони про вершника Гектора душу.  
 Як, оббігаючи знак, в змаганнях коні женуться  
 Твердокопитні, – а там нагорода велика – триніжок,  
 Може, чи жінка стоїть, – коли пам'ять шанують героя, –  
 Тричі отак оббігали вони усе місто Пріама  
 Дуже прудкими ногами... Боги дивувались з Олімпу.  
 Мову почав поміж ними безсмертних і смертних владика:  
 “Горе! На власні очі я милого серцеві мужа  
 Гнаного бачу. Моє невимовне за Гектора серце  
 В грудях ридає, за мужа, що стільки він стегон волових  
 Жертвував був на шпильастій там Іді-горі, а траплялось –  
 Навіть і в місті. Тепер же ясний Ахіллес попід містом  
 Дуже прудкими ногами весь час завдає йому муки.  
 Отже, боги, поміркуйте і добру раду подайте:  
 Як – чи врятуєм його ми від смерті, чи, може, Ахіллу,  
 Сину Пелея, дозволим героя того подолати?”  
 Далі зняла тоді мову між них яснозора Афінa:  
 “Батьку ти мій громовий, темнохмарий, що кажеш ти нині!  
 Смертного мужа того, що йому вже приречена доля,  
 Хочеш від смерті страшної ізнов до життя повернути?!  
 Так і роби; олімпійці ж всі інші на це не пристануть!”  
 Відповідь їй даючи, говорив отак Зевс хмаротворець:  
 “Смілою будь ти, проте, Трітогенія, мила дитино!  
 Мовлю я так, та й не радий... до тебе ласкавим я бути  
 Сильно бажаю. Роби, як велить тобі розум: не гайся!”  
 Кажучи так, запалив він палкую богиню Афіну.  
 Раптом з шпилів Олімпійських метнулась і вниз подалася.  
 Гектора ж гнав увесь час перед себе Ахілл прудконогий  
 Так, ніби пес оленятко у горах жене молоденьке,  
 Долом жене й на шпилі, через нетрі, десь вигнавши з лігва,  
 Хоч і ховається все оленятко оте попід віттям, –  
 Весь час жене його пес, невгаваючи: прагне схопити.  
 Гектор отак не сховався від Ахілла, прудкого на ноги.  
 Скільки разів намагався Дарданської брами доскочить,  
 Просто податись під захист прекрасно будованих мурів –  
 Може ж бо зверху, з-за мурів, списи полетять або стріли, –

Стільки разів устигав відігнати його той з-під мурів  
Просто на поле, а сам все від міста весь час подавався.  
Як неможливо у сні, біжучи, кого-небудь догнати –  
Задній не може догнати, утекти неспроможний передній, –  
Так їм: догнати одному, утекти ж бо другому – годі.  
Як би від смерті утік тоді Гектор, коли б невідступне  
Сам Аполлон, востаннє уже, не стояв біля нього  
Близько і сили коли б не давав він колінам геройським?..  
Знак у той час подавав товариству Ахілл прудконогий:  
Забороняв чи списом, чи стрілою на Гектора цілити,  
Щоб не уславивсь ніхто, щоб самому йому наздогнати.  
Як же вчетверте добили до місця джерел многоводних, –  
Батько богів і людей терези тоді взяв золотії,  
Два жеребки на них смерті, що всіх заспокоює, клав він.  
Жереб Ахілла поклав і Гектора-вершника жереб.  
Вгору підносили... І день, що судився тут Гектору, падав,  
Вниз до Аїда схилився. Залишив Аполлон тут героя.  
Проте ж до сина Пелея ясна наближалась Афіна.  
Близько ставала вона і слова говорила крилаті:  
“Нині обох вас, гадаю, Ахілле, до бога подібний,  
Слава велика огорне поміж кораблями ахеїв.  
Гектор загине тепер, хоч який він в бою невгамовний.  
Нині не буде він більш – втікачем – нас обох уникати!  
Навіть коли б Аполлон, бог-стрілець, пильнував біля нього,  
Долі коли б простягавсь перед Зевсом егідодержавним!  
Ти ж оце зараз спинись, відпочинь тут гаразд, я ж до нього  
Миттю піду і намовлю до бою насупроти стати”.

Так проказала Афіна. Зрадивши, Ахілл підкорився.  
Став і на ясеня він, що із мідним жалом, обіперся,  
Кинула там його дивна і Гектора вмить наздогнала.  
До Деїфоба подібна на вигляд і голосом дужим,  
Близько спинилась вона і коварне промовила слово:  
“Любий мій, справді тебе Ахіллес прудконогий на муку  
Сильною взяв, попід мурами міста Пріама женучи.  
Нумо спинимось отут і до бою із ним оце станьмо!”

Відповідь дав їй великий, в шоломі гривастому Гектор:  
“Ой, Деїфобе, ти був і раніш наймиліший між інших  
Всіх моїх рідних братів, що Гекубі й Пріамові – діти.  
Ще тебе більш шанувать я всім серцем готовий віднині:  
Ти ради мене насміливсь, як тільки побачили очі,  
Вийти оце поза мури: всі ж інші у місті лишилися!”

Знов же сказала йому ясноока богиня Афіна:  
“Любий мій, справді усі там, і батько й ласкава мати  
Дуже просили мене і благали з усім товариством  
В місті лишитись, бо так вони разом усі налякалися.  
Тяжкая туга, проте, мою душу страшенно гнітила.  
Нумо тепер ми до бою постанем завзято, списів нам  
Годі своїх берегти, щоб побачить: чи дужчий Ахілл, нас  
Вбивши обох, понесе аж до суден укладистих зброю,  
Зрошену кров'ю, чи, може, і спис його твій угамує”.

Так промовляючи хитро, вперед подавалась Афіна.  
Саме як близько один проти одного стали герої,

Перший сказав тоді Гектор в шоломі гривастім великий:  
 “Більш уже, сину Пелея, не буду втікати, як раніше  
 Тричі круг міста тікав, цього міста Пріама, не мігши  
 Нападу здержати твого, бо тепер закликає вже серце  
 Боем іти проти тебе: здолаю чи здолений ляжу...  
 Отже, покличмо богів олімпійських безсмертних: найкращі  
 Свідки та щирі вони і на захист прийдуть договору.  
 Я не зганьблю тебе люто, над міру... Коли перемогу  
 Зевс у бою мені дасть і душу твою захоплю я,  
 Зброю коли я зніму твою пишную, сину Пелея, –  
 Тіло ахеям віддам. І тобі таке слід учинити”.

Грізно зирнув Ахіллес, і промовив отак прудконогий:  
 “Гекторе, ворог навіки, мені й не кажи про умови!  
 Як ото поміж левів і людей договорів немає,  
 Вівці з вовками до щирої згоди ніколи не дійдуть –  
 Лихо вони замишляють одно проти одного завжди, –  
 Так поміж нами приятні–тобою і мною–немає,  
 Жодних не буде й умов, аж поки між нами хто-небудь  
 Крові не вточить Арею, бійцеві, що страху не знає.  
 Вміння пильнуй бойового. Потрібно тобі списоборцем  
 Якнайсмівливішим бути, ще й упевненим бути сьогодні.  
 Іншого ж годі чекати. Списом моїм дужа Паллада  
 Миттю тебе угамує, заплатиш за всі ти сьогодні  
 Муки друзів моїх, що лютуючи, вбив своїм вістрям”.

З цими словами списа довжелезного з розмаху кидав.  
 Гектор ясний відхилився, як помітив його перед себе.  
 Раптом додолу присів; понад ним довгий спис пролетівши,  
 Глибоко в землю ввігнався. Його вирвала дивна Паллада.  
 Потай Ахіллу дала, що й людей проводир не побачив,  
 Гектор, і це проказав бездоганному сину Пелея:  
 “Ні, ти не влучив; Ахілле! Безсмертним подібний ти, мабуть,  
 Долі моєї від Зевса не взнав, тільки мовив про неї.  
 Балакуном показав ти себе і лукавим у слові,  
 Щоб я від страху забув у бою свою силу й відвагу.  
 Я не тікати, й вістря мені заженеш ти не в спину,  
 Просто на тебе я кинусь: утни мене в самі груди,  
 Як уже бог так судив... А тепер ти мого стережися  
 Мідного вістря... Коли б утягнув ти усе моє вістря!  
 Нашим троянам війна найжвавішою, певне, здалася б,  
 Вбитий коли б ти загинув... Ти ж бо найгірша біда їм!”

З цими словами списа довжелезного з розмаху кидав.  
 В щит Пелеїда поціливі, в середину, не помилився.  
 Геть від щита, проте, спис той відскочив. Збентежився Гектор:  
 Спис бо з твердої руки полетів бистролітний даремно.  
 В смутку герой зупинивсь... Ясенового з вістрям немає.  
 Став він гукати на брата, що з білим щитом, Деїфоба,  
 Довгого дати списа. Та, проте, не було того близько.  
 Гектор тоді зрозумів в своїх мислях усе і промовив:  
 “Горе! бо справді до смерті безсмертні мене закликають.  
 Тут, я гадав, Деїфоб, той герой, і стоїть невідступно,  
 Він же за муром уже: так Афіна мене ошукала.  
 Нині наблизилась смерть і, лихая, стоїть недалеко.

Нікуди вже утікати... бо так здавна здавалося кращим  
Зевсові й синові Зевса, стрільцеві. Мене ж визволяли  
Перше до мене прихильні, а нині знайшла мене доля!  
Тільки коли б мені тут без борні не загинуть, без слави...  
Виконать діло велике на спогад далеким нащадкам!"  
З цими словами меча він свого найгострішого витяг.  
І понад пахом той меч простягнувся і міцний, і великий.  
Зщулившись, кинувся він, як орел, той птах неболітний,  
Саме як піде на землю, униз крізь похмурії хмари,  
Прагнучи ніжне ягня, а чи зайця схопить боязкого...  
Кинувся так ото Гектор, мечем потрясаючи гострим.  
Також побіг і Ахілл. Налилось його серце пекучим  
Гнівом ущерть... Захищав йому спереду груди чудовий,  
Вміло прикрашений щит, і шолом з чотирма обідцями  
Став вигравати блискучий, на нім закивала препишна  
З золота грива, якою Гефест шолом той прикрасив, –  
Ніби засвітить зоря поміж зір серед темної ночі,  
Щонайясніша, пишніша з усіх тих, що сходять на небі, –  
Так і загострений спис у правиці заграва Ахіллеса –  
Ним потрясав, учинить замишляючи Гектору лихо,  
Місця на тілі хорошім шукаючи влучно ударить.  
Все, проте, Гектора тіло вкривав міднокований панцир  
Дивний, який він ізняв був, в Патрокла життя відібравши.  
Горла ж частина, де саме ключиці до шиї сягають,  
Гола, некрита була: неминучої місце тут смерті!  
Саме туди і метнув Ахіллес, тільки Гектор наблизився.  
Просто проскочило вістря крізь ніжну і білу ту шию.  
Горла всього ж не пройняв, проте, з мідним жалом йому ясень,-  
Щоби промовити міг він у відповідь слово останнє...  
В порох він тут поточивсь, на глум його взяв син Пелея:  
"Гекторе, ти бо гадав, що, Патроклову зброю здривши,  
Житимеш... Навіть забув і про мене, бо я десь далеко.  
Ой, нерозумний, і здалека був я його охоронцем  
Ззаду отам, серед суден отих череватих сидівши –  
Я, що коліна тобі так знесилив... Та хижее птаство,  
Пси геть розтягнуть тебе, аргів'яни ж його поховають".  
Ледве живий відказав у шоломі блискучому Гектор:  
"Міццю всією життя закликаю і матір'ю й батьком,  
Псам ти мене не давай біля суден ахейських роздерти.  
Досить дістанеш за це ти і міді і золота досить  
В дар, що дадуть тобі батько; й поважная дасть тобі мати.  
Тіло додому віддай-поверни, щоб вогнем вшанували  
Мертвого Трої сини та жінки вшанували троянські".  
Грізно зирнувши, сказав йому син прудконогий Пелея:  
"Ні, не кажи ти даремно й батьками не смій заклинати!  
Хай би й самого мене моя лютість пекуча штовкнула б  
Їсти живого тебе й шматувать: отаке мені вдіяв!  
Ні, вже ж нікого нема, щоб собак відігнав від твоєї  
Він голови... І нехай би у десять разів і у двадцять  
Викуп відважили тут та іще обіцяли додати,  
Хоч би й тебе ще звелів на вагу золоту переважить  
Батько Пріам Дарданід, то й тоді не оплаче на смертнім

Ліжку поважная мати тебе, що колись породила.  
 Ні, лише пси пожеруть тебе всього і хижее птаство”.  
 Мовив тоді перед смертю в шоломі блискучому Гектор:  
 “Ой, розумію гаразд, розуміючи добре, я бачу:  
 Годі тебе і благать, бо залізнеє маєш ти серце.  
 Добре, проте, стережись, щоб прокляття богів не накликають  
 В день саме той, як Паріс та ясний Аполлон біля Скейської  
 Брами погублять тебе, – і такого завзятого навіть”.  
 Так він сказав, а тим часом прийшла і остання хвилинка.  
 Вирвалась з тіла душа й до оселі Аїда спустилась,  
 Плачучи з долі своєї, лишаючи силу та мужність.  
 Мовив померлому в той час Ахілл, син Пелея осяйний:  
 “Нині помри, а вже я свою долю прийму, коли саме  
 Схоче призначити Кронід і разом з ним інші безсмертні”.  
 Так він промовив і витягнув мідного списа із тіла.  
 Набік він списа поклав, а з плечей поздирав усю зброю,  
 Зрошену кров'ю... Умить позбігались і інші ахеї.  
 Всі дивувались на постать чудесну, на Гектора вигляд.  
 І, наближаючись, кожний його простромлював списом.  
 Мовив отак не один там, на всіх поглядаючи інших:  
 “Справді м'якіший тепер набагато зробивсь, як помацать,  
 Гектор, ніж в час той, як кидав вогонь він іскристий на судна”.  
 Так не один промовляв і списом ще простромлював тіло.  
 Тільки ж ізняв з нього зброю Пелід прудконогий, предивний,  
 Поміж ахеїв підвівсь і казав їм крилатеє слово:  
 “Любі Аргівських полків ватаги та всі радники любі,  
 Саме коли дарували боги вже здолати такого  
 Мужа, що більше накоїв нам лиха, ніж інші всі разом,  
 Так ми на місто високе – при повній всі рушили зброї  
 З наміром саме таким, щоби думку троян відгадати:  
 Міста фортецю чи кинуть вони після смерті героя.  
 Може, й стоятимуть далі, хоч Гектора з ними немає.  
 Чом же тепер так оцим моє милеє журиться серце?  
 В суднах лежить неоплаканий друг, непохований, мертвий,  
 Друг мій Патрокл, якого мені не забути, аж поки  
 Я пробуюю живий і мої ще ворущаться ноги.  
 Навіть хоч всі й забувають померлих в оселях Аїда, –  
 Я наймилішого друга і там пам'ятатиму щиро.  
 Нині ж співаючи вголос пеана, ахейське юнацтво,  
 Вирушім просто до суден, з собою його заберімо.  
 Слави ми досить надбали: божистого Гектора вбито,  
 Мужа того, що вся Троя його шанувала як бога”.  
 Мовив і в той час лихий проти Гектора вигадав вчинок –  
 М'язи іззаду в ногах проштрикнув у обох–кісточках там  
 Саме виходять із п'ят, – ремінцем перепнув їх воловим,  
 Потім припнув до повозу, а голову кинув тягтися.  
 В повіз, коли сам сідав, поклав прехорошу зброю.  
 Коней бичем доторкнувся, й служнянії коні помчали.  
 Пил закурив понад тілом, що ззаду тяглося, волосся  
 Темне розкидалось геть, і занурилась в пил так недавно  
 Дивная ще голова: бо Зевс це дозволив, щоб ворог  
 Люте безчестя завдав і ганьбу на землі його рідній.

Так була вся голова його порохом вкрита... А мати  
Коси рве на собі і намітку ясну ю шпурляє,  
Стогнучи в тузі страшній, завилалила, побачивши сина.  
Грко сердешний і батько Пріам затужив, і всі люди  
Плач і ридання зняли невимовне по цілому місту.  
Справді подібно до того ставало, немов горуватий  
Весь Іліон до шпилів аж ізнизу вогнем охопило.

## ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

### ПРІАМ У АХІЛЛА

В. 468–676

Мовивши так, Гермес до Олімпу високого швидко  
Злинув. На землю тоді Пріам з колісниці зіскочив  
І, візника залишивши Ідея на місці, щоб бистрих  
Коней і мулів стеріг, подався їздець староденний  
Прямо до дому, де Зевсові любий Ахілл мав оселю.  
Там він застав його й друзів, що оддаль сиділи. Лиш двоє –  
Автомедонт благородний і Алкім, Ареева парость, –  
Услугували йому. Вечеряти щойно скінчив він –  
Їжі спожив і пиття. Перед ним ще стіл залишився.  
В дім непомітно ввійшов великий Пріам і, схилившись,  
Став обнімати коліна Ахіллові, ще й цілувати  
Руки страшні, що в нього численних синів повбивали.  
Так, наче муж, що, в рідному краї убивши людину,  
На чужину утікає в нестямі і, раптом зайшовши  
В дім до мужа багатого, подив усіх викликає,  
Так здивувався Ахілл, боговидного старця впізнавши,  
Враз здивувались і інші, й одні позирнули на одних.  
Тільки Пріам, озвавшись, промовив до нього з благанням:  
“Батька свого спогадай, до богів подібний Ахіллу!  
Так же, як я, стоїть він на старості скорбнім порозі.  
Може, в цю саму хвилину сусіди йому учиняють  
Утиски й нікому ту небезпеку й біду відвернути.  
Все ж він, принаймні почувши про те, що живий ти і цілий,  
Серцем радіє своїм і щоденно плекає надію  
Любого бачити сина, коли він повернеться з Трої.  
Я ж, нещасний без краю, найкращих синів породив я  
В Трої розлогій, а нині нікого мені не лишилось.  
Аж п'ятдесят їх у мене було до приходу ахейів,  
З них дев'ятнадцять від лона були однієї дружини,  
Решту – інші жінки у моїх породили покоях,  
Та багатьом із них лютий Арей вже знесилив коліна.  
Хто ж був єдиний у мене, що й Трою, й самих захищав нас,  
Той в обороні вітчизни недавно тобою убитий –  
Гектор. Тож задля нього й до цих кораблів я ахейських  
Нині з благанням прийшов і викуп приніс незліченний.  
Бійся, Ахілле, богів і зглянься ласкаво до мене,  
Батька свого спогадавши, бо жалю ще більше я гідний,  
Те-бо терплю, чого інший ніхто не зазнав земнородний, –

Рук убивці синів моїх я доторкаюсь губами!"  
 Мовив це, й пам'ять про батька збудив, і викликав сльози.  
 Взявши за руку, лагідно все ж одхилив той старого.  
 Так спогадавши обидва, – той Гектора-мужезвитяжця,  
 Плакав невтішно, до ніг Ахіллових тужно припавши,  
 Сам же Ахілл свого батька оплакував, ще й за Патроклем  
 Тяжко журився, – і стогін їх сумно лунав по покоях.  
 А після того, як слізьми наситивсь Ахілл богосвітлий,  
 З серця ж його і грудей одлягло скорботне бажання,  
 З крісла він швидко підвівся й за руку підводить старого,  
 Сиве чоло пожалівши й на бороду зглянувшись сиву,  
 І, промовляючи, з словом до нього звернувся крилатим:  
 "О бідолашний, багато печалі душею зазнав ти!  
 Як же наблизитись до кораблів ти наваживсь ахейських  
 Сам, перед очі того, хто стільки синів твоїх славних  
 Зброї позбавив? Мабуть, і серце у тебе залізне.  
 Та заспокойся і в крісло сідай. Хоч як боляче нам,  
 Глибоко в серці сховаймо свою ми журбу і скорботу.  
 Не допоможуть нічого найревніші сльози й ридання.  
 Долю таку вже богове нам, смертним, направили, нещасним, –  
 Жити весь вік у журбі, самі лиш вони безпечальні.  
 Глиняні глеки подвійні у Зевса стоять при порозі,  
 Повні дарів: нещастя в одному, а в другому – блага.  
 Той, кому їх у суміші Зевс подає громовладний,  
 Інколи горя, а інколи й радості має зазнати.  
 Той же, кому тільки лихо пошле, здобуває ганьбу лиш,  
 Голод нужденний скрізь гонить його по землі богосвітлій,  
 От і блукає він скрізь, і в богів, і в людей у зневазі.  
 Так і Пелея боги дарами блискучими зроду  
 Обдарували; поміж людей він усіх виділявся  
 Щастям, багатством, ще й був владарем у мужів мірмідонських,  
 Смертний, дружиною мав од богів він богиню безсмертну.  
 Та недолю й йому приділили богове – не мав він  
 В домі своєму дітей, владушого роду нащадків.  
 Син у Пелея один лише, коротковічний; я й нині  
 Старості не доглядаю його й од вітчизни далеко  
 В Трої сиджу – і тобі, і дітям твоїм лиш на горе.  
 Чули ми, старче, раніше колись і ти був щасливий:  
 Скільки обмежує Лесбос, оселя Макарова, з моря,  
 З півночі ж -гори Фрігійські та даль Геллеспонту безкрая –  
 Скрізь визначався ти, старче, як кажуть, синами й багатством.  
 Так як наслали на тебе це лихо богове небесні,  
 Вічно під містом твоїм лиш січі та людоубивства.  
 Мусиш терпіти, журби не тримай безнастанної в серці,  
 Не допоможе нічого печаль за сином убитим, –  
 Не воскресиш його, тільки ще більшого горя зазнаєш!"  
 В відповідь мовив йому староденний Пріам боговидний:  
 "Ні, я не сяду, годованцю Зевсів, допоки мій Гектор  
 Десь у наметі лежить непохований. Дай його швидше,  
 Хай я на власні очі побачу. А сам ти від мене  
 Викуп багатий прийми, що привіз я. Нехай він на радість  
 Буде тобі, щоб вернувсь ти до рідного краю щасливо,

Ти-бо дав жити мені і сонячне бачити світло”.  
Глянув на нього спідлоба і мовив Ахілл прудконогий:  
“Не досаждай мені, старче, бо вирішив серцем і сам я  
Гектора тіло вернути, – від Зевса приходила з вістю  
Мати до мене моя, від морського народжена старця.  
Знаю-бо й те я, Пріаме, цього не сховаєш від мене, –  
Хтось із богів тебе до кораблів супроводив ахейських.  
З смертних ніхто б не насмівся, навіть юнак нерозважний,  
В стан наш вступити – ні від сторожі б не міг він схватись,  
І отак легко затвори на брамах відсунути наших.  
Тож не хвилюй уже більше моє ти печалями серце,  
Щоб у наметі цім, старче, хоч ти і з благанням приходиш,  
Я не відмовив тобі і Зевсову б волю порушив”.

Мовив він так, і, злякавшись, послухав старий тої мови,  
Син же Пелеїв, як лев, за двері з намету подався,  
Та не один, за ним поспішили соратників двоє –  
Автомедонт благородний і Алкім, що їх поміж друзів  
Більше від інших Ахілл шанував по Патроклі убитім.  
Випрягли коней і мулів вони, від ярма відв’язали  
І, до намету з окличником старця Пріама ввійшовши,  
В крісло його посадили, і з міцноколісного воза  
Викуп за голову Гектора зносити стали безцінний.  
Два лиш плащі залишили вони і хітон добротканий,  
Щоб, загорнувши в них тіло, додому його виряджати.  
Сам же поклав служниць помити його й намастити,  
Тільки десь далі поклавши, щоб сина Пріам не побачив.  
Міг-бо не стримати гніву старий у засмученім серці,  
Сина побачивши, сам же Ахілл, умить спалахнувши,  
Зопалу вбить його міг би й порушити Зевсову волю.  
Тіло помили служниці і, маслом його намастивши,  
В чистий вгорнули хітон, і плащем його зверху накрили.  
Потім Ахілл підняв його сам і, на мари поклавши,  
З товаришами поставив на добре гембльованім возі.  
Заголосивши тоді, до друга взивав він і мовив:  
“О, не гнівися, Патрокле, як навіть в Аїді почуєш,  
Що богосвітлого Гектора тіло віддав дорогому  
Батькові я, – не нікчемний він дав мені викуп за нього.  
Гідну й для тебе я долю із нього вділю, як належить”.

Мовив це, й знов до намету вернувся Ахілл богосвітлий.  
Сів у крісло, оздоблене гарно, що встав був із нього,  
При протилежній стіні, і так до Пріама промовив:  
“Син твій, старче, померлий до тебе вернувсь, як велів ти, –  
Вже він на марах лежить. На світанку його ти побачиш  
І повезеш. А зараз пора про вечерю згадати.  
Не забувала про їжу й сама пишнокоса Ніоба,  
Що аж дванадцять дітей у неї загинуло в домі –  
Шестеро дочок і шість синів у квітучому віці.  
Стрілами тих юнаків Аполлон повбивав срібнолукий  
В гніві на матір Ніобу, дівчат – Артеміда мислива,  
Саме за те, що з Лето ясноликою хтіла рівнятись:  
Двох-бо дітей породила Лето, а у неї – багато.  
Хоч їх лиш двоє було, а тих багатьох повбивали.



Дев'ять днів у крові ті валялися трупи, й ховати  
 їх не було кому: всіх обертав у каміння Кроніон.  
 Тільки десятого дня їх небесні боги поховали.  
 Слізьми знеможена вкрай, про їжу згадала Ніоба.  
 Нині у скелях далеких, у горах безлюдних Сіпілу,  
 Де, як розказують, захисток мають для себе божисті  
 Німфи, що вздовж берегів Ахелою ведуть хороводи, –  
 В камінь богами обернена, там вона вічно сумує.  
 Отже, про їжу пора нам подумати, мій богосвітлий  
 Старче, встигнеш і потім оплакати милого сина,  
 В Трою привізши, і там многослізний він буде для тебе!”  
 Мовив і, скочивши, білу вівцю Ахілл прудконогий  
 Сам заколов; білували ж, як личить, і справили друзі,  
 М'ясо усе на шматки порубали й, рожнами проткнувши,  
 Смажити стали старанно й готове з рожнів познімали.  
 Автомедонт заходився ще й хліб по столі розставляти  
 В кошиках гарних, а м'ясо ділив сам Ахілл богосвітлий.  
 Руки до поданих страв одразу ж усі простягнули.  
 Потім, коли уже голод і спрагу вони вдовольнили,  
 Довго Пріам Дарданід дивувався тоді із Ахілла,  
 Зросту його і красі, до богів-бо усім був подібний.  
 Так же й Ахілл з Дарданіда Пріама собі дивувався,  
 Спостерігавши вигляд поважний і слухавши мову.  
 Як навішались вони, один одного так споглядавши,  
 Перший промовив тоді староденний Пріам боговидний:  
 “Спати пусти мене швидше, годованцю Зевсів, щоб, лігши,  
 Сном утішатись солодким могли ми на ложах спокійних.  
 Ні на хвилину повік не заплющував я над очима  
 З дня, коли духу позбувся мій син під руками твоїми,  
 Тільки стогнав я весь час і муки терпів незліченні,  
 В куряві й бруді з одчаю валяючись серед подвір'я.  
 Тільки ось нині я їжі спожив і вином іскрометним  
 Горло своє покропив, а то зовсім не їв я нічого”.  
 Так він сказав. Ахілл тоді друзям звелів і служницям  
 Ліжка стелить в передсінку, пурпурними їх подушками  
 Викласти, ще й килимами чудовими постіль заслати,  
 І покривала вовняні подати їм укритися зверху.  
 Вийшли із світлом ясним у руках із покоїв служниці  
 Й два для них ложа небавом старанно вони постелили.  
 З жартом звернувся тоді до Пріама Ахілл прудконогий:  
 “Ляжеш ти, старче мій любий, знадвору, щоб часом з ахеїв  
 Хтось не ввійшов сюди радитись, – часто до мене заходять  
 Радити раду мужі, як звичай того вимагає.  
 Тож, як у п'ятні нічній хто-небудь тебе тут побачить  
 І Агамемнону зразу ж розкаже, людей вожаєві,  
 Може, напевно, затриматись видача мертвого сина,  
 Ти ж мені нині усе розкажи і повідай одверто:  
 Скільки ти днів богосвітлого Гектора маєш ховати,  
 Щоб не виходив на битву я сам і воїнів стримав”.  
 В відповідь мовив йому староденний Пріам боговидний:  
 “Що ж, дозволяєш ховать богосвітлого Гектора тіло,  
 Ласку велику цим нині ти явиш до мене, Ахілле:

Замкнені ми в Іліоні, ти знаєш, а дерево треба  
Здалеку, з гір нам возить, та й трояни залякані дуже.  
Дев'ять би днів нам хотілось оплакувать Гектора в домі  
І поховать на десятій та справити тризну для люду.  
На одинадцятій – пагорб насипати зверху могильний,  
А на дванадцятій – бій відновити, якщо вже так треба”.  
Знову йому відповів прудконогий Ахілл богосвітлий:  
“Хай так і буде, старче Пріаме, як ти того хочеш.  
Я припиняю війну на час, що його зажадав ти”.  
Мовивши це, правицею руку він біля зап'ястя  
Стиснув ласкаво, щоб острах у нього розвіяти в серці.  
В передпокої небавом і спати вони полягали –  
Старець Пріам і окличник – з думками розумними в грудях;  
Сам же Ахілл спочивав під наметом, обладнанням добре,  
Поруч із ним Брісеїда на ложі лягла яснолиця.

### ПОХОРОН ГЕКТОРА

В. 695–804

В шатах шафранних Еос над всією простерлась землею.  
Коней з плачем і стогнанням вони до міста погнали,  
Вбитого ж мули везли. Та тільки ніхто не побачив  
їх ні з мужів, ні з жінок, підперезаних пишно, раніше  
Всіх ось Кассандра, на золоту Афродіту подібна,  
Вздрила здалік, із твердині пергамської, любого батька  
На колісниці й міського при цьому окличника Трої.  
Мулів побачила далі і Гектора тіло на марах.  
Заголосила вона і на весь Іліон заволоала:  
“Швидше, троянські мужі і троянки, на Гектора гляньте!  
З радістю ви зустрічали, коли він живий повертався  
З битви, – він завжди був радістю міста й цілого народу!”  
Мовила так. І ніхто із жінок і мужів тоді в місті  
Не залишився, велика людей огорнула скорбота.  
В брамі вони оточили Пріама, що віз його тіло.  
Перед всіма його люба дружина і мати шановна,  
Коси рвучи на собі, до бистрих коліс припадала,  
Щоб хоч обнять його голову. Й плакав народ весь навколо.  
Так біля брами вони цілий день аж до заходу сонця  
Сльози рясні проливали б над Гектора мертвого тілом,  
Якби не крикнув із повоза свого старий до народу:  
“Дайте дорогу, щоб мулами міг я проїхати. Вдосталь  
Потім наплачетесь ви, як мерця привезу я додому”.  
Мовив він так. І весь перед повозом люд розступився.  
Як досягли вони славного дому Пріама та мертве  
Тіло поклали на ложе різьблене, навкруг посадили  
Заводів голосіння, і з стогоном ті і риданням  
Спів почали похоронний і в тузі жінки голосили.  
Перша плачем із них білораменна зайшла Андромаха,  
Голову Гектора-мужозвитяжця обнявши руками:  
“Рано ти, мужу мій любий, пішов із життя і вдовою  
В домі мене залишасяш. Тож син наш – мале ще дитячко,

Що породили його ми, бездольні, – квітучого віку  
 Не досягне він, гадаю. Раніш-бо наш город доценту  
 Буде зруйновано. Сам-бо загинув ти, наш оборонцю,  
 Що рятував його, й вірних дружин, і дітей нетямущих.  
 Скоро відціль повезуть їх усіх в кораблях глибоководних,  
 З ними й мене. А ти, мій синочку, або вслід за мною  
 Підеш до краю чужого роботу робить примусово  
 Немилосердним владикам, або тебе хтось із ахеїв  
 Схопить за руку і з башти жбурне на загибель жорстоку  
 В гніві за те, що брата забив у боях йому Гектор,  
 Чи його батька, чи любого сина, бо безліч ахеїв,  
 Гектора вбитих долонею, землю зубами вже гризли.  
 Батечко твій неласкавий до них був у січі жорстокий,  
 Тим-то й оплакують так його люди усі в Іліоні.  
 Гекторе, горя завдав ти батькам, до ридань невимовних  
 Їх призивівши, мені ж дав найбільш катувань ти жорстоких.  
 Не простягнув-бо до мене руки ти із смертного ложа,  
 Не заповів мені слова останнього, щоб пам'ятала  
 Я його днями й ночами, рясні проливаючи сльози!”  
 Мовила так крізь ридання, і в тузі жінки голосили.  
 Ревно посеред жіноцтва заводила плач свій Гекуба:  
 “Гекторе, серцю моєму з моїх діточок найлюбіший!  
 Ще й за життя був у мене ти любий богам олімпійським,  
 Та й після смерті твоєї за тебе вони вболівають.  
 Інших у мене синів захопивши, Ахілл прудконогий  
 Взяв у полон і далеко продав їх за море безплідне,  
 Десь аж на Самос, на Імбр та на Лемнос, туманом повитий;  
 Тільки у тебе він душу відняв тонколезною міддю  
 І волочив круг могили тобою убитого в січі  
 Друга Патрокла, хоча й не міг його тим воскресити.  
 Ти ж, наче вмитий росюю, так ніби ось-ось заговориш,  
 В домі моєму лежиш, немов Аполлон срібнолукий  
 Лагідно й тихо настиг тебе раптом своєю стрілою”.  
 Мовила так крізь ридання, і плач залунав безугавний.  
 Третя з невітшних жінок завела голосіння Єлена:  
 “Гекторе, серцю моєму із діверів ти найлюбіший!  
 Став-бо тепер чоловіком мені Александр боговидий,  
 Що мене в Трою привіз, – хай раніш я загинула б краще!  
 Ось і двадцятий вже рік од тієї години минає,  
 Як прибула я сюди, покинувши рідну країну,  
 Та не чула від тебе лихого чи прикрого слова!  
 Навіть як інший хто в домі мені починав докоряти –  
 З діверів хто, із зовиць чи з невісток, убраних ошатно,  
 Чи то свекруха, – сам свекор був завжди як батько ласкавий,  
 Ти зупиняв і стримував їх переконливим словом,  
 Лагідно діючи мовою, повною тихої ласки.  
 Тим-то за тебе й за себе сумую тепер я, нещасна.  
 В цілій-бо Трої розлогії немає у мене віднині  
 Друга, як ти. Із зневагою всі позирають на мене”.  
 Мовила так крізь ридання. Зітхав увесь люд незліченний.  
 Старець-Пріам із такими звернувся до присутніх словами:  
 “Дров понавозьте, трояни, до міста й не бійтесь лихої

Засідки десь од аргеїв. Ахілл мені дав обіцянку  
Ще коли нас одпустив од своїх кораблів чорнобоких,  
Нас не чіпати, аж поки дванадцятий день не настане”.  
Мовив він так. І у повози мулів вони із волами  
Позапрягали і швидко усі перед містом зібрались.  
Дев'ять без спочину днів вони дрова возили до міста,  
Лиш на десятій, коли заясніла зоря світлодайна,  
Винесли з тужним риданням одважного Гектора тіло  
І, на багаття зверху поклавши, вогонь розпалили.  
Ледве з досвітньої мли розоперста Еос заясніла,  
Стали до вогнища Гектора славного сходитись люди,  
А як усі вже зійшлись і громада зібралась велика,  
Спершу іскристим вином залили вони всюди багаття,  
Де ще трималася сила вогню. Лише після того  
Білії кості брати його й друзі в журбі позбирали  
З попелу, й сльози рясні із лиць у них бігли струмками.  
Кості зібравши усі, пурпуровим м'яким покривалом  
їх огорнули, й тоді, в золотую поклавши їх урну,  
Разом до ями глибокої все опустили, й до неї  
Зверху багато каміння великого щільно наклали,  
Й пагорб надгробний насипали, варта ж сиділа навколо,  
Щоб до часу не напали красивоголінні ахеї.  
Швидко надгробок насипавши, всі розійшлися. А потім  
Знову зійшлися і в учті усі учтували преславній  
В домі Пріама-державця, що Зевсовим був вихованцем.  
Гектора так, упокірника коней, вони поховали.

*(Пер. Бориса Тена)*

## ОДІССЕЯ

### ПІСНЯ ПЕРША

#### Зміст

*На Олімпі зібралися на раду боги. Вони вирішують долю Одиссея, якого переслідує Посейдон і затримує німфа Каліпсо. Він має повернутися на батьківщину, на острів Итаку. Афіна з'являється перед сином Одиссея Телемахом в образі Одиссеєвого товариша і радить йому відвідати Пілос і Спарту, щоб довідатися про долю батька, а також позбутися женихів Пенелопи, які розпоряджаються у домі Одиссея. Телемах після розмови з матір'ю і женихами думає про майбутню подорож.*

В. 1–15

Музо, повідай мені про бувалого мужа, що довго  
Світом блукав, священну столицю троян зруйнувавши,  
Всяких людей надивився, міста їх і звичаї бачив,  
В морі ж багато біди і тілом зазнав, і душею,  
Щоб і себе врятувать, і друзів додому вернути.  
Та не вберіг він свого товариства, хоч як того прагнув.  
Марно загинули всі через власне зухвальство безтямне:  
З'їли, безумні, волів вони Гелія Гіперіона,  
Що понад нами, – за те дня повернення він їх позбавив.  
Дещо, богине, і нам розкажи про них, Зевсова доню.  
Інші, кому пощастило уникнути загибелі злої,  
Дома були вже, війни й небезпеки на морі позбувшись.  
Тільки його, що так прагнув отчизни своєї й дружини,  
Німфа Каліпсо, владарка, тримала, в богинях пресвітла,  
В гроті глибокім, бажаючи мати його чоловіком.

### ДРУГА ПІСНЯ

#### Зміст

*Телемах наказує зібрати громадян Итаки на збори і вимагає, щоб женихи полишили дім Одиссея. Женихи поводять себе зухвало. Ментор, друг Одиссея, звертається до співгромадян і дорікає їм, що вони байдуже ставляться до сина Одиссея. Лаокрит з власної волі розпускає збори. Афіна, прибравши вигляд Ментора, обіцяє Телемахові дати корабель. Евріклея, царська ключниця, споряджає Телемаха, який відпливає до Пілоса.*

В.1-15

Ледве з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,  
З ложа свого підвівся улюблений син Одиссеїв,  
В одяг убрався, черйзпліч нагострений меч перевісив  
І, до намащених ніг підв'язавши сандалії гарні,  
Вийшов зі спальні своєї, достоту на бога подібний.  
Дзвінкоголосих гукнувши окличників, він наказав їм  
Довгоголосих на збори негайно скликать археїв.  
Ці їх скликбли, а ті – на площу збиралися швидко.  
Щойно посходився люд і натовп зібрався великий,

Вийшов на площу і він, тримаючи спис мідногострий.  
Був він не сам – услід йому бігли два пси прудконогі.  
Чаром божистим його опромінила з неба Афіна, –  
Сів він на батьківським місці, старшина ж уся розступилась.

В. 267-285

Так він молився. До нього наблизилась тихо Афіна,  
Ментора вигляд прибравши, з ним постаттю й голосом схожа,  
І, промовляючи, з словом звернулась до нього крилатим:  
“Ні слабодухим, ані нерозумним не будь, Телемаху.  
Силу й відвагу міцну від батька свого перейнявши, –  
Те, чим всього досягав і ділом він завжди, і словом;  
Буде й для тебе тоді твоя путь не безплідна й не марна.  
А як не син ти його і не з лона родивсь Пенелопи,  
То я не певен, щоб ти досягнути здолав, чого прагнеш.  
Рідко, проте, до батьків бувають подібними діти.  
Гірші здебільша вони, а кращих таки небагато.  
Отже, якщо слабодухим ані нерозумним не будеш  
І Одиссеєва тяма ще зовсім тебе не покине,  
Є цілковита надія, що сповниш своє ти завдання.  
А про дурних женихів, про їх каверзи, їх забаванки  
Ти не турбуйся, – цілком нерозумні вони і неправі.  
Навіть не знають, нещасні, що смерть і чорна їх доля  
Близько за ними стоїть і в день їх єдиний загубить”.

## ПІСНЯ П'ЯТА

### Зміст

*На раді богів ухваляють відправити Гермеса до німфи Каліпсо з наказом відпустити Одиссея. Каліпсо допомагає Одиссеєві побудувати плота, споряджає усім необхідним у дорозі. Через чотири дні Одиссей залишає Огігію. На вісімнадцятий день мандрів Посейдон насилає бурю, під час якої Одиссей ледве не загинув. Його рятує німфа Левкотейя. Бурхливі хвили виносять його до берегів Схерії. Знесилений Одиссей ховається у купу сухого листя, щоб захиститись від нічного холоду, а Афіна навіває йому глибокий сон.*

В. 228–278

Ледве з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,  
Зразу свій плащ і хітон Одиссей тут накинув на себе,  
Вбралась і німфа у довге сріблясто-блискуче одіння,  
Ніжне й тонке, золотим пояском пречудовим ошатний  
Стан свій стягнула, й ясною наміткою голову вкрила,  
І почала Одиссея відважного в путь виряджати.  
Мідну велику сокиру дала, до рук відповідну,  
З лезом, обабіч нагостреним добре й насадженим міцно  
На топорище з оливного дерева, гарне на вигляд.  
Потім, подавши тесло, обточене гладко, у дальній  
Острова край повела, де великі зростають дерева –  
Вільха, й тополі стрункі, і сосни, до неба високі,  
Давній отой сухостій, для плавби особливо придатний.  
Тож показавши йому, де великі зростають дерева,

Знову додому вернулась Каліпсо, в богинях пресвітла.  
 Став він дерева рубати, і вмиць закипіла робота:  
 Двадцять дерев він зрубав, обчистив сокирою віття,  
 Гладко усе обтесавши, бруси по шнуру обрівняв він.  
 Свердел тим часом принесла Каліпсо, в богинях пресвітла,  
 Балки усі просвердловив ним і злагодив він їх докупи:  
 Шворнями їх позбивав та ще й закріпив їх скобами.  
 Розміру саме такого, яким досвідчений тесля  
 Вшир та уздовж окреслює суден вантажних основу, –  
 Саме таким і зробив Одіссею той пліт свій завбільшки.  
 Палубу зверху уклав він, рядами з боків приладнавши,  
 Густо підпори і дошки великі на них настеливши,  
 Щоглу поставив і рею на ній прикріпив для вітрила,  
 Потім стерно приладнав, щоб плотом тим зручніш керувати.  
 Огородив його далі він віттям вербовим навколо,  
 Щоб захищатись од хвиль, і гілля ще наклав для баласту.  
 Німфа внесла для вітрил полотна, у богинях пресвітла.  
 Взявся й за цю він роботу і добре упорався з нею.  
 Линви до рей прив'язав, а до низу – канати й колоди,  
 Й пліт свій підоймою врешті спустив він у море священне.  
 День аж четвертий минув, поки всю докінчив він роботу.  
 П'ятого дня відпустила його богосвітла Каліпсо,  
 В шати пахучі вдягнувши й скупавши його на дорозу.  
 Міх йому з гарним вином у запас положила богиня,  
 Другий – з водою міх величезний, із їжею третій  
 Шкурятник, а в ньому ще й ласощів різних багато.  
 Теплий вітрець попутний услід йому німфа послала,  
 Й радісно вітру віддав паруси Одіссею богосвітлий.  
 Сів за стерно він і зразу ж плотом заходивсь керувати  
 Вправно, і сон дрімотний йому не спадав на повіки, –  
 Він у Пляяди вдивлявся, у пізній захід Волопаса  
 Та у Ведмедицю, – інші ще Возом її називають.  
 Крутиться Віз той на місці й лише вигляда Оріона,  
 Тільки один до купань в Океані-ріці не причетний.  
 Отже, Каліпсо йому наказала, в богинях пресвітла,  
 Віз той ліворуч од себе, прямуючи морем, лишати.

В.297-327

Серце й коліна тоді Одессеєві враз затремтіли, –  
 Повен тривоги, озвався до свого він одважного духа:  
 “Ох, і нещасний же я! І що тепер буде зі мною?  
 Дуже боюсь, що правду богиня мені віщувала,  
 Як говорила, що, перше ніж рідного краю дістатись,  
 В морі біди натерплюся, – усе це збувається нині.  
 Скільки-бо хмар назганявши, безкрас вловив ними небо  
 Зевс, і море розбурхав глибоке, й вітрів усіх буйні  
 Подуви враз розбудив, – це, напевне, моя вже загибель!  
 Втроє і вчетверо ви щасливіші, данаї, що смертю  
 На рівнині полягли біля Трої в угоду Атріддам!  
 Краще б убили й мене, і долю свою я прийняв би  
 В день той, коли незліченні троянці мене закидали  
 Мідними списами біля убитого сина Пелея, –  
 З честю й мене поховали б, славу я мав би в ахеїв.

Нині ж печальною смертю загинуть мені доведеться”.  
Щойно він вимовив це – і з шумом страшним величезна  
Хвиля згори налетіла на пліт і у вир закрутила.  
Сам він далеко від плоту упав і стерно із ослаблих  
Випустив рук; у жажливій завії вітрів протилежних  
Переламало якраз посередині щоглу високу;  
Рею з вітрилом зірвало й далеко закинуло в море.  
Сам, захлинаючись, довго тримавсь він, проте, від водою.  
Виринають швидко хвиля велика йому заважала  
Й одяг обтяжував той, що дала богосвітла Каліпсо.  
Зрештою виринав він, плюючись безустанно водою  
Гірко-солоною, що з голови його звільна струмила.  
Змучений тяжко, про пліт свій розбитий, проте не забув він,  
Кинувся в хвилю за ним і, швидко його наздогнавши,  
Сів посередині саме, уникнувши смерті близької.  
Хвиля й туди і сюди той пліт течією носила.

## ПІСНЯ СЬОМА

### Зміст

*Одіссеї, за допомогою Навсікаї, дочки феакійського царя Алкіноя, ніким не помічений потрапляє до палацу. Він падає до ніг цариці Арети з благанням допомогти повернутися на Ітаку. Алкіной, який влаштував для гостей банкет, запрошує Одіссея до столу. Після банкету Одіссеї розповідає цареві й цариці про свої пригоди; як він відплив з острова Огігія, як опинився у Схерії, як йому допомогла Навсікая. Алкіной обіцяє доставити Одіссея на батьківщину.*

## ПІСНЯ ВОСЬМА

### Зміст

*Алкіной звертається до громадян, які зібралися на площі, пропонуючи спорядити корабель, на якому Одіссеї вирушить додому. На обіді, влаштованим Алкіноем, присутні вельможі й корабельники. Всіх гостей своїм співом розважає аед Демодок. Спів про троянського коня і подвиги ахейців розчулив Одіссея. Алкіной співчутливо поставився до царя Ітаки і просить його розповісти про свої пригоди.*

### В. 65-82

Крісло окличник йому Понтоной срібнокуте поставив,  
Спиною серед гостей до колони його притуливши,  
Потім формінгу дзвінку на кілку дерев'яним повісив  
Над головою його й показав, як дістати рукою  
Струни; кошика з хлібом на гарнім столі він поставив,  
Тут же і келих з вином, щоб пив, коли серце запрагне.  
Руки до поданих страв одразу ж усі простягнули.  
Потім, коли уже голод і спрагу вони вдовольнили,  
Муза співця надихнула мужів оспівати славетних  
Співом, що слава його до широкого неба сягала,  
Про Одіссеєву сварку з Ахіллою, Пелеєвим сином,  
Як на розкішній учті богів вони злими словами  
Лаялись несамовито, й мужів володар Агамемнон  
Нишком радів, що знатні ахеї отак посварились.



Бо як ознаку добра сповістив йому в храмі Піфійським  
Феб-Аполлон, коли в бога спитати поради ступив він  
Через поріг кам'яний, – то з волі великого Зевса  
Був лиш початок нещастя, що найшли на троян і данаїв.

В. 474–520

От до окличника тут звернувся Одиссей велемудрий,  
Зрізавши м'яса шматок із хребта білоіклого вепра,  
Вкритого жиром, та більшу частину собі залишивши:  
“На ось печеню, окличнику, і віднеси Демодоку,  
Хай покуштує, й зажурений рад я його вшанувати.  
Шану й повагу людей, що живуть на землі цій, усюди  
Мають аеди, сама-бо їх муза безсмертна навчила  
Дивних співати пісень, співуче їх люблячи плем'я”.  
Так він сказав, і окличник герою-співцю Демодоку  
В руки те м'ясо відніс, – і взяв цей, радіючи духом,  
Зразу ж до страв приготованих руки усі простягнули.  
А після того, як голод і спрагу вони вдовольнили,  
До Демодока звернувшись, сказав Одиссей велемудрий:  
“Вище над смертних усіх я тебе, Демодоку, шаную, –  
Чи Аполлон тебе вчив, чи Муза то, Зевсова донька,  
Надто-бо все до ладу ти про долю ахеїв співаєш,  
Що учинили й зазнали чого, й як було їм сутужно,  
Наче ти сам з ними був чи із уст очевидця почув це.  
Отже, про те заспівай, як Епей із Афіною разом  
Під Іліоном коня дерев'яного постать зробили,  
Як його хитро в акрополь увів Одиссей богосвітлий  
Воїв сховавши в коневі, що Трою після зруйнували.  
Врешті коли і про це ти мені проспівав докладно,  
Зразу ж перед всіма я людьми розповім, що, напевно,  
Доброзичливий дає тобі бог це натхнення співоче”.  
Так він сказав, а співець заспівав уже, богом натхненний,  
З того почавши, як враз на свої добропалубні судна  
Сіли ахеї і геть попливли, свої шатра спаливши,  
Як з Одиссеєм славетним у Трої вже, посеред міста,  
Інші тим часом сиділи, захищені в кінській утробі,  
Потім троянці самі в акрополь коня затягнули.  
Так і стояв він, вони ж без кінця гомоніли безладно,  
Сидячи там навкруги, і на трое думки їх ділились:  
Міддю безжальною цю черевину проткнути порожню,  
Чи, зтягнувши наверх, з високої скинути скелі.  
Чи залишити це диво як жертву богам милостиву.  
Саме останнє оце і було те, що статися мало,  
Місту-бо доля судила загинуть тому, яке прийме  
Постать велику коня дерев'яного, де заховались  
Кращі з аргів'ян, готуючи смерть і загибель троянцям.  
Далі співав, як ахеїв сини Іліон руйнували,  
З схованки ринувши враз і порожнім коня залишивши.  
Як – хто куди – плюндрувати розбіглися місто високе,  
Як Одиссей, наче грізний Арей, в Деїфоба домівку  
Кинувся вдвох з Менелаєм, до мстивого бога подібним.  
Там він, – співав той, – наважився стати до бою страшного  
І переміг при сприянні великої духом Афіни.

## ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА

### Зміст

*Розповідь Одиссея про пережите: відплиття від Трої, битва з кіконами, зустріч з лотофагами, прибуття до країни кіклопів. Одиссей з товаришами потрапляє до печери кіклопа Поліфема, який, заваливши вхід брилою, споживає людей як вечерю. Одиссей, опоївши велетня вином, від якого той засинає, випікає йому єдине око, вибирається разом із супутниками з печери і відпливає від острова. Поліфем просить свого батька Посейдона помститися Одиссеєві за образу.*

В. 181–243

Швидко дістались ми так недалекої тої країни,  
Обік побачили там, край скелі над морем, високу,  
Лавром порослу печеру. До неї збиралися на ніч  
Кіз і овечок багато. Навкруг простягався високий  
Двір, обгороджений муром з укопаних в землю великих  
Каменів, зверху ж і сосни росли, і дуби височенні.  
Велетень жив там потворний, що кіз і овечок отари  
Сам випасав собі, інших оподаль. Ні з ким він не знався  
У самотині своїй і ніяких не відав законів.  
Був він потвора страшна, на людину, що хлібом живиться,  
Зовсім не схожий, скоріше скидався на гірську верховину,  
Лісом порослу, яка серед скель височіє самотньо.  
Товаришам своїм вірним на місці звелів я лишитись  
При кораблі й стерегти корабля свого якнайпильніше;  
Сам же, дванадцять обравши між ними, супутців найкращих,  
Вирушив. Мав із собою я козячий міх із солодким  
Темно-червоним вином, що Марон мені дав, син Еванта,  
Жрець Аполлона, який опікується Ісмаром-містом.  
З шани до бога – й жерця ми й дружину його пощадили  
Й сина; а сам проживав він в тінистім гаю Аполлона.  
Отже, за те мені він дорогих надавав подарунків:  
Гарного вибору золота сім тоді дав він талантів,  
Подарував і кратеру, із срібла усю, і, до того ж,  
Чистим, солодким вином, цим питвом божественним, дванадцять  
Амфор наповнив для мене. Ніхто про міцнеє вино те  
В цілому домі з служниць і челядників досі не відав,  
Тільки він сам і любя дружина, і ключниця вірна.  
Маючи пити солодке, як мед, вино те червоне,  
Досить було лише келих один його влити на двадцять  
Мірок води, і запах навколо такий від напою  
Йшов божественно солодкий, що втриматись годі від нього.  
Міх я великий вином тим наповнив та інших припасів  
В бесаги взяв шкіряні із собою. Відчув-бо я духом  
Мужнім, що стріну людину, одягнену в силу могутню,  
Дикого велетня, що ні законів, ні права не знає.  
Швидко добралися ми до печери, але не застали  
Велетня в ній, – десь пас він отару свою густорунну.  
От увійшли ми в печеру і стали усе оглядати:  
Сиру там кошики повні стояли, ягнята й козята  
В стійлах тіснились вузьких, за віком поставлені різним:  
Старші – окремо, окремо від них середульші й окремо –

Новонароджені; в цебрах стояло сироватки повно,  
 Глеки й дійниці були приготовані там для удою.  
 Товариші почали всіляко мене умовляти, –  
 Сир той забравши, негайно тікати відтіля і найшвидше  
 Позаганяти на наш корабель бистрохідний з кошари  
 Тих козенят і ягнят та й умкнути по водах солоних.  
 Та не послухав я їх, хоч було б набагато це краще, –  
 Хтілось побачити його, чи не дасть мені сам він гостинця?  
 Товаришам же моїм не здавався, проте, він привітним.  
 От ми розклали вогонь і жертву принесли, й самі вже,  
 Сиру набравши, поїли і ждати в кутку посідали,  
 Поки той прийде із стадом. Приніс тяжкий оберемок  
 Дров він сухих, щоб мати на чому вечерю варити.  
 З грюкотом скинув ті дрова серед кам'яної печери.  
 Ми ж із перестрахи всі аж в найдальший зашилися закут.  
 Позаганяв до печери опасистих кіз і овечок,  
 Тих, що доїти їх мав, а самців – баранів із козлами –  
 Він за дверима лишив, на своєму подвір'ї широкім.  
 Потім камінь підняв величезний і вхід до печери  
 Ним завалив, – не могли б того каменя зрушити з місця  
 Й ковані міцно аж двадцять два вози чотириколісні, –  
 Ціла то скеля була, що нею заклав свої двері.

## В. 307–422

Ледь з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,  
 Вже він вогонь розпалив, подоїв своїх славних овечок,  
 Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.  
 Швидко упорався з цими він справами, потім ізнову  
 Двох з поміж нас ухопив і собі спорядив він сніданок,  
 Далі, поснідавши, вигнав з печери свою він отару,  
 Легко відсунувши камінь важкий од дверей, і на місце  
 Знову поставив, немов сагайдак ковпачком покривав він.  
 З гуком і свистом кіклоп погнав свою жирну отару  
 В гори. А я, у печері лишившись, почав міркувати,  
 Як би помститись, якщо подасть мені ласку Афїна.  
 Серцю моєму таке найкращою видалась рада:  
 Біля кошари лежала кіклопова палиця довга –  
 Стовбур сирої маслини, – зрубав її він, щоб ходити  
 З нею, як всохне вона. Виглядала ж та палиця, наче  
 Щогла на двадцятивеслім просторім судні чорнобокім,  
 Що вантажі торговельні крізь далеч морську перевозять, –  
 Так виглядала завдовжки й завгрубшки ота деревина.  
 Кия із сажень завдовж од неї тоді відрубав я  
 Й товаришам передав, обстругати його наказавши.  
 Гарно вони обтесали оцупок, а я, загостривши  
 Дрюк той, у полум'ї вістрям тримав, щоб вогнем засмалити.  
 Потім старанно його заховав я під гноем, якого  
 Дуже багато було понакидано скрізь по печері.  
 Товаришам після того звелів жеребки я тягнути,  
 Хто з них відважиться, разом зі мною кілок той піднявши,  
 В око встромити кіклопу, як в сон він солодкий порине.  
 Випали тим чотирьом жеребки, кого й сам би хотів я

Вибрати в поміч, а я уже п'ятий виходив між ними.  
 Ввечері й він надійшов і отару пригнав пишнорунну.  
 Зразу ж отару ситу загнав у широку печеру,  
 Словна усю, не лишив на подвір'ї широкім нікого,  
 Передчуваючи щось, чи бог його так напоумив.  
 Потім камінь підняв величезний і вхід завалив ним,  
 Сидячи, він подоїв і кіз, і овець мекотливих,  
 Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.  
 Швидко упорався з цими він справами, потім ізнову  
 Двох з-поміж нас ухопив і собі спорядив з них вечерю.  
 Тут підійшов до кіклопа я близько й звернувся до нього,  
 З темно-червоним вином дерев'яний підносячи дзбанок:  
 "Випий, кіклопе, вина, наївшись м'яса людського, –  
 Сам тоді знатимеш, що за питво в кораблі хоронилось  
 Нашому. Віз тобі цю я пожертву, щоб зглянув на мене  
 Й вирядив швидше додому, а ти все нещадно лютуєш.  
 Хто ж тепер, нелюде, схоче до тебе сюди завітати  
 З інших людей, коли не по правді ти з нами повівся!"  
 Так говорив я. Узав він і випив; і страшно вподобав  
 Те він солодке питво, і ще зажадав його вдруге.  
 "Дай-но, будь-ласка, іще, та своє мені тут же імення  
 Зразу назви, щоб міг і тебе я гостинцем потішити,  
 Бо і кіклопам їх ниви родючі вино виноградне  
 В гронах розкішних дають, що примножує Зевс їх дощами.  
 Це незрівнянне вино, це нектар, це амбросія справжня!"  
 Так він сказав, і іскристого знов йому дав я напою.  
 Тричі підносив я, й тричі в глупоті своїй випивав він.  
 А як вино уже зовсім йому затуманило розум,  
 Я із солодкими знову до нього звернувся словами:  
 "Ти про ім'я моє славне питаєш, кіклопе? Назву я  
 Зараз себе, та гостинця віддай, що мені обіцяв ти.  
 Звуть я Ніхто на ім'я, і Ніким мене батько і мати,  
 Й товариші мої, й інші, звичайно, усі називають".  
 Так говорив я, а він відповів мені словом безжальним:  
 "Отже, Нікого я з'їм наостанку, раніше ж поїм я  
 Товаришів його всіх, – оце тобі й буде гостинець".  
 Так він сказав, похитнувся, і навznak упав, і, зігнувши  
 Набік грубезну шию, лежав, і відразу всевладний  
 Сон подолав його. З горла у нього з вином випливали  
 М'яса людського шматки, – сп'янівши, почав він блювати.  
 Кия тоді я у попіл гарячий засунув, щоб знову  
 Він розігрівся як жар, а тим часом відваги словами  
 Товаришам додавав, щоб ніхто не утік з переляку.  
 Отже, оливний кілок, хоча й був він сирий, розпаливши  
 Так, що вогнем він узявся й яскраво почав пломеніти,  
 Вийняв з вогню я і ближче підніс до кіклопа, навколо ж  
 Товариші поставали – бог дав їм одвагу велику.  
 Взявшись за дрюк той оливний з кінцем загостреним, дружно  
 В око встромили йому ми. А я, натиснувши зверху,  
 Став ним крутити, як бантину тесля свердлить корабельну  
 Свердлом, а інші з-під низу ремінням його обертають,  
 Взявшись обабіч, і жваво він крутиться сам безустанно.

Так от і ми, узявши розпечений дрюк, ним свердлили  
 Велетню око, і пасока тепла струмила навколо.  
 Жаром горящих зіниць обсмалило і брови, і вії,  
 Лопнуло яблуко очне, й коріння його аж сичало.  
 Як в коваля, коли він топірець чи велику сокиру  
 Суне гарячими в воду холодну й сичить те залізо,  
 Гартом узяте, – стає-бо воно ще міцнішим від того,  
 Так від оливного кия і око його засичало.  
 Страшно кіклоп закричав, аж луна розляглась по печері.  
 З ляку ми кинулись врозтіч усі, і зразу він вирвав  
 З ока оту деревину, горячою кров'ю облиту,  
 З люттю від себе її жбурнув обома він руками  
 Й гучно кіклопів волати почав, що з ним у сусідстві  
 Теж у печерах жили на овіяних вітром узгір'ях.  
 Крик той страшенний почувши, вони звідусіль позбігались,  
 Вхід обступили в печеру і стали розпитувать, що з ним:  
 “Що, Поліфеме, з тобою, що голосно так ти волаєш  
 В ніч божественну й солодкого сну позбавляєш усіх нас?  
 Може, хто з смертних отару твою силоміць виганяє?  
 Може, самого тебе хтось насильством і підступом губить!”  
 В відповідь так із печери волав Поліфем премогутній:  
 “Друзі, Ніхто, й не насильством мене він, а підступом губить!”  
 Відповідаючи, мовлять вони йому слово крилате:  
 “Що ж, коли сам ти, й ніхто насильства тобі не вчиняє,  
 То чи не Зевс тобі хворість наслав, і поміч тут марна, –  
 Краще ти батька свого, владуку благай Посейдона!”  
 Мовили це й відійшли; любе серце моє розсміялось,  
 Як обманув я ім'ям його й задумом цим бездоганим.  
 Стогнуци тяжко і в корчах увесь, аж звиваючись з болю,  
 Камінь руками намацав кіклоп і відсунув від входу,  
 Сів посередині в дверях і широко руки розставив,  
 Щоб упіймати того, хто з отарою хтів би умкнути.  
 От якого він дурня знайти у мені сподівався!  
 Я ж міркувати почав, як найкраще зарадити справі,  
 Щоб і супутників всіх, і себе від жорстокої смерті  
 Урятувати. Всілякі тут засоби й хитрощі ткав я –  
 Йшлось тут про душу, велике-бо лихо уже насувалось.  
 Зрештою визнав у серці я раду таку за найкращу:  
 Гарних, ставних там чимало було густорунних,  
 Добре вгодованих, з темною, аж фіалковою шерстю.  
 Всіх я їх нишком позв'язував сплетеним віттям вербовим  
 З ложа жорсткого, що велетень спав нечестивий на ньому.  
 Я їх по троє зв'язав, – ніс когось під собою середній,  
 Інші ж обидва з боків тим часом його прикривали.  
 Кожні так троє несли одного чоловіка. А сам я...  
 Був поміж ними баран, над усіх в тій отарі найкращий,  
 Міцно вхопившись за карк, під черевом в нього кудлатим  
 Я заховався і, вп'явшись руками у шерсть божественну,  
 Так і тримавсь терпеливо, відважного сповнений духу.  
 Так ми в журбі та зітханнях на світлу Еос дожидали.  
 Ледве з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,  
 Стали на пашу тоді барани і козли пориватись,

А неподобні матки замекали голосно в стійлах –  
Понабухало в них вим'я. А їхній господар, жорстоким  
Мучений болем, усім баранам, що ішли повз нього,  
Спини обмацував. Не помічав він, проте, нерозумний,  
Що під грудьми в баранів густорунних підв'язане крилось.  
Йшов аж останнім баран мій до виходу, шерстю своєю  
Й мною обтяжений, я ж – передумав тоді вже багато.  
Спину обмацавши в нього, сказав Поліфем премогутній:  
“Любий баранку! Чому це сьогодні виходиш останній  
Ти із печери? Раніш не ходив-бо від інших позаду.  
Перший на луки ти жавими кроками біг в ніжнолистих  
Пастися травах, перший збігав і до хвилі річної,  
Першим також поспішав до кошари своєї вернутись  
Ти вечорами. А нині виходиш останній. Шкодуеш,  
Мабуть, ти ока господаря, – злий чоловік його випік  
З товаришами лихими, вином мій стуманивши розум.  
Клятий Ніхто! Не втече він, кажу, від загибелі злої!  
Мав би ти розум такий, як у мене, і вмів би хоч слово  
Вимовить, ти б розказав, де від гніву мого він сховався.  
Так би ударив я ним, щоб мозок з розбитого лоба  
Всю цю печеру оббризкав, – тоді б я своє заспокоїв  
Серце від болю, що той нікчемний Ніхто заподіяв”.  
Так промовляючи, він барана випускає за двері.  
Щойно ми вийшли з печери й поодаль кошари спинились,  
Перший я виліз із-під барана й повідв'язував інших.  
Швидко погнали отару ми жирних овець тонконогих,  
Їх оточивши навколо, щоб разом все стадо загнати  
На корабель свій. Нас радо супутники любі вітали –  
Тих, що уникнули смерті, – й загиблих оплакали гірко.  
Плакати все ж їм, бровами до кожного стиха моргнувши,  
Я не дозволив, – загнати звелів пишно рунну отару  
На корабель і чимдуж на хлань відпливати солону.  
До кочетів вони, швидко зійшовши, усі посідали  
Й веслами, сидячи в ряд, по сивих ударили хвиллях.  
А на таку же відплинувши віддаль, що поклик ще чути,  
До Поліфема почав я, глузуючи з нього, кричати:  
“Гей ти, кіклопе! Не зовсім беззахисний муж той, в якого  
Товаришів у глибокій печері пожер ти жорстоко!  
Так і належить помститись тобі за лихі твої вчинки,  
Нелюде лютий, що в домі своєму гостей поз'їдати  
Не посоромивсь! От Зевс і боги тебе всі й покарали!”  
Так я промовив. Його ж іще більше злоба охопила.  
Верх од гори одломив він великої й так його кинув,  
Що поблизу корабля темноносого впав той уламок,  
Ледве в стерно кермове кам'яна не ударила брила.  
Завирувало все море від скелі, що впала у воду, –  
З шумом до берега нас понесло тоді водоворотом,  
Моря приливом нас знову до самої суші пригнало.  
Довгу жердину руками вхопивши, від берега нею  
Я відштовхнув корабель, а супуттям кивнув головою,  
Додаючи їм відваги, й на весла звелів налягти їм,  
Щоб із біди врятуватись. Ажгнулись вони – веслували.

## ПІСНЯ ШІСТНАДЦЯТА

## Зміст

*Телемах повертається з мандрів і посилає Евмея сповістити Пенелопу. Одиссей зустрічається з сином і відкривається йому. Вони вирішують, як позбутися женихів. Один з женихів, Антіноі, підбурює інших здійснити замах на Телемаха. Пенелопа, довідавшись про змову женихів, намагається вплинути на Антіною. Афіна навіює сон Пенелопі і перетворює Одиссея на старця.*

## В. 40-52

Мовивши так, він од нього прийняв мідногострого списа,  
Й через камінний поріг увійшов Телемах тоді в хату.  
З місця свого підвівсь перед ним Одиссей, його батько,  
Та Телемах його стримав і мовив, озвавшись до нього:  
“Гостю, сиди! Для себе ми й інше тут знайдемо місце  
В нашій хатині. Ось чоловік цей мене десь посадить”.  
Так говорив він, і сів той на місце своє. Свинопас же  
Свіжого віття накидав, овечим накрив його руном.  
Сів на цім місці тоді й улюблений син Одиссеїв.  
Потім в мисках дерев'яних подав свинопас їм печене  
М'ясо, яке від вечері вчорашньої в нього лишилось,  
В кошики плетені хліба з верхом поклав їм небавом,  
В чаші кленовій вино розмішав їм, як мед той, солодке,  
Справивши все це, він проти божистого сів Одиссея.

## В. 171-190

Тут Одиссея жезлом золотим доторкнулась Афіна.  
Випраним чисто плащем і хітоном вона йому спершу  
Плечі укрила й осанку ставну й моложавість вернула.  
Знову смуглявий він став, і повніш заокруглість лица,  
Чорною знов бородою усе обросло підборіддя.  
Все це зробивши, вона відійшла, Одиссей же в хатину  
Знов повернувся. Дуже здивований син його любий  
Вбік свої очі відвів, боячись, чи не бога він бачить.  
Врешті озвався і слово до нього промовив крилате:  
“Зараз ти іншим здаєшся, мій гостю, ніж був ти раніше.  
Інше маєш одіння, і зовсім не те твоє тіло.  
Чи не один ти з богів, що простором небес володіють?  
Зглянься на нас і дозволь принести тобі жертву священну  
І золоті коштовні дарунки. О, змилуйсь над нами!”  
В відповідь мовив незламний йому Одиссей богосвітлий:  
“Ні, я не бог, і чому до безсмертних мене ти рівняєш?  
Батько я твій, за якого в зітханнях ти стільки скорботи  
Терпиш весь час і насильств від людей зазнаєш ти зухвалих!”  
Мовивши це, почав цілувати він сина, й струмили  
З лица його сльози на землю, що стримував їх він до того.

## В. 226-239

“Зараз, мій сину, одверто всю правду тобі розповім я.  
Славні мене привезли мореплавці-феаки, що й інших  
Переправляють по морю людей, хто до них прибуває.  
Слав на швидкім кораблі я, вони ж провезли мене морем,

І на Ітаку зсадили, й дарів надавали коштовних –  
Міді, і золота, й безліч усяких тканин і одежі.  
Все це лежить у печері заховане з волі безсмертних.  
Нині ж сюди я прибув за пожадливым словом Афіни –  
Обміркувати удвох, як лихих ворогів нам позбутись.  
Перелічи ж мені зараз усіх женихів, щоб докладно  
З певністю знав я – і скільки їх є там, і що то за люди.  
Отже, я в серці своїм бездоганним усе розсудивши,  
Зважу тоді, чи здолали б одні ми з тобою, без інших,  
Справитись з ними, чи й інших покликати нам доведеться”.

## ПІСНЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

### Зміст

*Одіссеї з Телемахом готуються до бою з женихами й виносять зброю з їдальні.  
Одіссеї, невпізаний, розмовляє з Пенелопою і запевняє її, що чоловік незабаром  
повернеться.*

В. 350–393

“Гостю мій любий! З людей, захожих з далекого краю,  
Гість розумніший, любіший до дому мого не приходив.  
Те, що розкажеш ти, і доладне усе, й зрозуміле.  
Є в мене жінка стара, досвідчена й мудра душею.  
За Одіссеєм нещасним ходила вона й годувала,  
В той день прийнявши на руки, як мати його породила.  
Ноги вона тобі вмис, хоч силами дуже ослабла.  
Встань, Евріклеє розумна, та ноги помий однолітку  
Твого господаря. Мабуть, такими уже й в Одіссея  
Стали і ноги і руки, як в бідного цього чужинця.  
Швидко-бо в горі і злигоднях старіє смертна людина”.  
Так промовляла вона. Затуливши руками обличчя,  
Сльози гарячі старенька лила й говорила журливо:  
“Горе, дитино моя! Я ж безсила! Найбільше із смертних  
Зевс тебе досі ненавидить, хоча його вірно й шануєш!  
Хто-бо із смертних де-небудь такі громовержцеві тучні  
Стегна палив, хто приносив добірні такі гекатомби,  
Як доставляв йому ти, благаючи щиро притому  
Старість безжурну зустріти й славетного виховать сина?  
Та в одного лиш тебе день повернення Зевс одбирає.  
Може, служебні жінки й з Одіссея, що в дальніх блуканнях  
До іменитих заходив домів, так само глумились,  
Як безсоромно ці суки із тебе знущаються зараз.  
Ти, уникаючи їхніх зневаг і образ, не дозволив  
Навіть обмить їм тебе. Я ж готова для тебе зробити  
Те, що звеліла Ікарія мудра дочка Пенелопа.  
Ноги тобі я помию не тільки задля Пенелопи,  
А й для самого тебе. Печаллю глибокою дух мій  
В грудях схвильований. Слухай уважно, що буду казати.  
Скільки чужинців нужденних сюди не заходило досі,  
На Одіссея ніхто, признаюся, не був такий схожий:  
Постаттю, голосом, гостю, як ти, навіть ноги ті самі”.  
Відповідаючи, мовив тоді Одіссеї велемудрий:  
“Всі це, старенька, кому нас доводилось бачити разом,



Кажуть водно, що дуже один на одного схожі  
З вигляду, як і сама зауважила ти справедливо”.  
Так він сказав, а старенька, узявши блискучу мідницю,  
Що умивали в ній ноги, холодної досить вливає  
В неї води і гарячої ще додає. Одіссей же,  
Сівши до вогнища, швидко від світла у тінь відвернувся, –  
В думці побоювався він, щоб старенька, вмиваючи ногу,  
Шраму на ній не впізнала, – усе тоді б зразу розкрилось.  
Ближче вона підійшла, щоб помити. І зразу впізнала  
Шрам на носі, де кабан колись іклами білими вдарив.

В. 468–486

Жінка старенька тим часом, до шраму торкнувшись руками,  
Зразу впізнала його – і ногу із рук упустила.  
Впала в мідницю нога Одіссеева, й мідь задзвеніла,  
Посуд убік нахилився, і на землю вода розлилася.  
Радість і сум охопили їй душу, наповнились зразу  
Очі сльозами, і голос дзвінкий мов застряг їй у горлі.  
До підборіддя його доторкнувшись, вона говорила:  
“Ти ж – Одіссей, моя любя дитино! А я не впізнала.  
Поки ноги не торкнулась мого владаря дорогого!”  
Мовила й на Пенелопу своїми зиркнула очима,  
Наче сказати бажала, що тут чоловік її любий.  
Та ж ні поглянуть в цей бік не могла, ані щось зауважить,  
Їй-бо Афіна думки одвела. Одіссей же рукою  
Правою раптом за горло стару Евріклею вхопивши,  
Лівою ближче до себе її притягнув і промовив:  
“Неню, невже погубить мене хочеш? Сама ж ти своєю  
Груддю мене згодувала! Я ж, безліч нещастя зазнавши,  
Аж на двадцятому році вернувся до рідного краю.  
А як усе ти збагнула, що бог тобі вклав у глиб серця,  
То вже помовч! Щоб у домі про мене ніхто не дізнався!”

## ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

### Зміст

*Служниця Евріклея сповіщає Пенелопу про повернення Одіссея. Пенелопа не одразу впізнає свого чоловіка. Одіссей відкривається дружині, спершу переконавшись у її відданості. Одіссей і Пенелопа довго розповідають один одному про своє життя під час розлуки. Вранці Одіссей йде до батька.*

В. 25–240

В відповідь мовила їй тоді няня, стара Евріклея:  
“Я не жартую, дитя моє любе, але ж бо насправді  
Дома вже твій Одіссей, кажу тобі, він повернувся, –  
Це той чужинець, якого у домі так всі зневажали.  
Знав те давно Телемах, що він повернувся додому,  
Тільки розважно дотримував батькових намірів тайну,  
Щоб на зухвалих мужів він помститися міг за насильства”.  
Вчувши таке, Пенелопа зіскочила радісно з ліжка,  
Няню стару обняла й, не ховаючи сліз на повіках  
І промовляючи, з словом до неї звернулась крилатим:  
“Люба матусю! Як щиро ти правду мені розказала

Й справді додому, як мовила ти, чоловік мій вернувся, –  
Як же тоді сам-один на стількох женихів безсоромних  
Міг би він руку підняти? Тож завжди їх тут цілий натовп!”  
В відповідь мовила їй тоді няня, стара Евріклея:  
“Цього не знаю, не бачила, тільки убиваних стогін  
Чула сама. У збудованих міцно покоях сиділи  
Ми перелякані, двері на засуви щільно замкнувши,  
Поки з моєї кімнати мене Телемах не покликав,  
Син твій послав його батько мене тою ж миттю покликать.  
Я Одіссея в господі знайшла, – він стояв над тілами  
Вбитих, круг нього вони на долівці, утопані твердо,  
Всюди валялись. Ти, все це побачивши, серцем раділа б.  
Кров’ю і брудом забризканий, був він на лева подібний.  
Зараз всі разом лежать вони біля дверей на подвір’ї  
Купою: тим-то великий вогонь розпалив – обкурити  
Дім наш прегарний; мене ж до тебе послав він – покликать.  
Швидко-бо йди, щоб до милого серця обом вам нарешті  
Радість прийшла, бо надто багато ви горя зазнали.  
Нині-бо справді збулись-таки давні твої сподівання:  
Ось – і живий, і здоровий – до вогнища він повернувся  
Й дома тебе і сина знайшов. Завдали йому лиха  
Тут женихи, та помстився на них він у власній господі”.  
Мовить, озвавшись до неї, тоді Пенелопа розумна:  
“Люба матусю! Не час іще надто радіти й хвалитись!  
Знаєш сама ти, який він у домі цім був би жаданий  
Всім, особливо ж мені і сину, що ми породили.  
Тільки не дуже то все вірогідне, що ти розказала,  
Мабуть, то хтось із богів повбивав женихів гордопишних  
В гніві на злі їх учинки та їхню пиху нестерпиму.  
Не шанували нікого вони із людей земнородних,  
Хто б не зайшов до них – злидень який чи людина статечна.  
От за зухвалість таку і прийшлося їм зле. Одіссей же  
Шлях до Ахеї згубив поворотний і сам десь загинув”.  
В відповідь їй тоді мовила няня, стара Евріклея:  
“Що за слова крізь зубів огорожу проскочили в тебе!  
Тут чоловік твій; до вогнища він повернувся, а ти й досі  
Віри не ймеш! Яке недовірливе серце у тебе!  
Отже, ознаку тобі я скажу, яку легко впізнати:  
Шрам на нозі, де кабан колись іклами білими вдарив,  
Мила я ноги йому і, побачивши шрам, тобі хтіла  
Зразу ж сказати. Та рота рукою мені затулив він  
І не дозволив сказати, – завбачливий був, обережний.  
Швидше-бо йди, – готова я дати себе у заставу,  
А як обманюю – хай жалюгідною смертю загину!”  
В відповідь їй тоді мовила так Пенелопа розумна:  
“Люба матусю! Хоча б і яка будь досвідчена, важко  
Замисли вічноживущих богів наперед угадати.  
Ну ж бо ходімо, проте, до сина мого, щоб побачить  
Вбитих мужів-женихів і глянуть на того, хто вбив їх”.  
Мовивши так, зійшла вона з верхніх покоїв. Та дуже  
Серцем вагалась – здаля розмовляти з своїм чоловіком  
Чи підійти і, взявши за руку, чоло цілувати.  
Переступивши поріг кам’яний, увійшла до господи  
Й сіла у світлі вогнистім вона супроти Одіссея,

Біля стіни. А він, на колону зіпершись високу  
Й погляд свій опустивши, сидів і чекав, що дружина  
Скаже поважна, його на власні побачивши очі.  
Довго мовчки сиділа вона із сполоханим серцем –  
То, йому дивлячись в очі, знайомі знаходила риси,  
То у лахмітті брудному його не могла упізнати.  
Врешті озвався Телемах, і так він до неї промовив:  
“Матінко, горенько-мати! Яке в тебе серце не чуле!  
Нащо мого ти сторонишся батька? Чому з ним не сядеш  
Поруч, ні слова не скажеш йому, ні про що не питаєш?  
Жодна-бо інша дружина байдуже отак не стояла б  
Одаль свого чоловіка, що стільки зазнавши недолі,  
Аж на двадцятому році до рідного краю вернувся!  
Завжди у тебе було твердіше від каменю серце!”  
Мовить, озвавшись до нього, тоді Пенелопа розумна:  
“Любий синочку! Серце у грудях моїх мов отерпло,  
Слова не можу промовити я, ні про що запитати,  
Ні теж поглянути прямо в обличчя. Якщо ж такі справді  
Це Одисей і додому вернувся він, то зможемо легко  
Ми упізнати самі одне одного. Є в нас ознаки,  
Нам лиш відомі обом, а від погляду інших укриті”.  
Тут усміхнувся незламний в біді Одисей богосвітлий  
І Телемахові зразу ж він слово промовив крилате:  
“Що ж, Телемаху, облиш свою матір в світлиці, дозволь її  
Ще перевірить мене – хай упевниться краще небавом.  
Поки брудний я увесь, у рванім лахмітті на тілі,  
Мною гордує вона й не може мене упізнати.  
Ми ж порадьмось тим часом, щоб вийшло усе в нас найкраще.  
Навіть коли лиш одну хтось уб’є між народом людину  
І небагато хто месником може постати за неї,  
Все ж утікати він мусить, вітчизну покинувши й рідних.  
Ми ж тут понижили всю країни опору, найкращу  
Молодь Ітаки цілої. Над цим подумати треба”.  
Знову на це тоді мовив йому Телемах тямовитий:  
“Сам те розваж, мій батечку любий, тож, кажуть, найкращий  
Розумом ти між людей – щодо цього ніхто уже інший  
З смертних людей змагатись, напевне, з тобою не зможе.  
Ми ж тоді підем з тобою завзято, і нам, запевняю,  
Все ж не забракне відваги, наскільки в нас вистачить сили”.  
Відповідаючи, мовив йому Одисей велемудрий:  
“От що скажу я тобі, й це, по-моєму, буде найкраще:  
Спершу помийтесь гарненько, в хітони тоді одягніться  
Й хатнім служницям скажіть у свої прибиратись одіння.  
Хай божественний співець, узявши формінгу дзвонисту,  
Всіх тоді нас поведе у танці, веселоців повні,  
Так, щоб почувши їх, кожен вважав – тут весілля справляють,  
Чи подорожній ішов би, чи хто б то не був із сусідів.  
Треба, щоб чутка про вбивство мужів-женихів не раніше  
Містом полинула нашим, аніж ми укритися встигнем  
У загородній наш сад багатодеревний. Отам-то  
Ми поміркуем, яку допомогу нам дасть Олімпієць”.  
Так він сказав, і вони наказу послухали радо.  
Спершу помились гарненько й хітони тоді одягнули,  
Вбрались ошатно й жінки; узяв і співець божественний

Дзвінкоголосу формінгу, й у всіх розбудив він бажання  
Солодкомого співу й веселого, жвавого танцю.  
Ходором дім весь великий ходив з тупотіння гучно  
Ніг чоловіків у танці й жінок, підперезаних пишно.  
Тож не один говорив, почувши, що діється в домі:  
“Заміж, мабуть, таки хтось довгосватну взяв володарку!  
Ну ж і зухвала! Не вистачає у неї терпіння  
Дбать про великий цей дім, поки муж її вернеться шлюбний”.  
Так не один говорив, не знаючи, що воно сталося.  
А Еврінома, ключниця, в домі тим часом помила  
Великосердного плоть Одиссея і маслом натерла,  
Зверху чудовий накинула плащ і хітон надягнула,  
Вроди на голову вдосталь злила йому діва Афіна,  
Вищим зробила на зріст і повнішим і кучері пишні,  
Мовби вінок з гіацинтів, йому над чолом спорядила,  
Наче тямущий митець, що золотом срібло вкриває  
Й, різних умінь від Гефеста й Паллади Афіни навчений,  
Радує око тонкими утворами свого мистецтва, –  
Так вона вродою плечі окрила й чоло йому гоже.  
Вийшовши з купелі, був на безсмертних він виглядом схожий.  
Знов після того у крісло, з якого встав нещодавно,  
Сів навпроти дружини і так він до неї промовив:  
“Дивна ти жінка! Між кволих жінок – тобі найтвердіше  
Серце дали божественні висот олімпійських осельці.  
Жодна-бо інша дружина байдуже отак не стояла б  
Одаль свого чоловіка, що, стільки зазнавши недолі,  
Аж на двадцятому році до рідного краю вернувся!  
Що ж, постели мені ложе, матусю, нехай вже окремо  
Ляжу собі, – адже серце у жінки цієї залізне!”  
Мовить, озвавшись до нього, тоді Пенелопа розумна:  
“Дивний же й ти! Не занось нітрішечки я, не гордюю,  
Ні теж занадто гнівлюсь. Пам’ятаю я добре, яким ти  
На кораблі довговеслім відплив од своєї Ітаки.  
Так, Евріклеє, вигідне сама постели йому ложе  
В спальні, впорядженій добре, що сам же її будував він.  
Ліжко внести йому та приготуй на нім постіль вигідну –  
Ложе м’яке, й покривала, й світлисте до них узголів’я”.  
Мовила так, щоб випробу мужу вчинити. Та гнівно  
Відповідав Одиссей занадто розумній дружині:  
“Жінко, яке ти колюче для серця промовила слово!  
Хто ж бо то ліжко моє переставив? Та це було б важко  
Й дуже умілій людині. Хіба що з богів хто, прийшовши,  
Легко його при бажанні на інше посунув би місце.  
А з-поміж смертних нікому, хоча б він і в розквіті сил був,  
Не пересунуть його, є-бо певні ознаки в тім ліжку,  
Вміло змайстрованім, – сам я, не інший хто, все спорядив це.  
Куц густолистий маслини у мене стояв на подвір’ї,  
Пишний, квітучий, із стовбуром грубим, немовби колона.  
Спальню круг нього я став будувати, аж поки й докінчив,  
Щільно клав мур з камінців та й покрівлю ізверху поставив,  
Двері міцні приладнав, до одвірків їх щільно пригнавши.  
Потім з маслини тієї верхівку відтяв густолисту.  
Пень обрубав, обтесавши до кореня мідяним стругом,  
Якнайстаранніше брусья я вирівняв пильно по шнуру,

Злагодив ліжку підпору і свердлом усе просвердлив я.  
 З цього почавши, став ліжко робити, аж поки докінчив,  
 Золотом, сріблом оздобив його і слоновою кістю,  
 Ремінь воловий, у пурпур забарвлений, вздовж натягнувши.  
 Ось я відкрив тобі ліжка ознаки. Проте ж бо не знаю,  
 Жінко, чи й досі там само воно, чи хто вже на інше  
 Місце його переніс, від оливного пня відділивши”.  
 Так він сказав, а у неї і серце й коліна зомліли,  
 Як пригадала ознаки, що так розповів він докладно.  
 Сліз не ховаючи, швидко підбігла до нього й, за шию  
 Міцно обнявши й цілуючи голову, так промовляла:  
 “О Одиссею, не гнівайсь на мене! У всьому ти завжди  
 Був розумніший за всіх. Уділили скорбот нам богове, –  
 Заздро було їм, щоб разом зазнали ми в юності втіхи  
 І на поріг би щасливої старості разом ступили.  
 Отже, не сердься тепер і не ремствуй на мене занадто,  
 Що не відразу, як глянула, щиро тебе я вітала.  
 Завжди-бо серце у мене холонуло в грудях на думку,  
 Щоб не прийшов і не звів який-небудь мене ошуканець  
 Словом лукавим, – багато ж людей є, лихих на пораду.  
 Тож і народжена Зевсом Єлена аргейська, напевне,  
 Не поділила б кохання і ложа з чужинцем, якби лиш  
 Знала вона наперед, що ахеїв сини войовничі  
 Мають додому, на землю вітчизни, її повернути.  
 Хтось із богів на учинок її наштовхнув непристойний;  
 Не допускала раніш вона в серце засліплення й вади  
 Злої, що й наші від неї усі почалися нещастя.  
 Перелічив ти мені усі безперечні ознаки  
 Нашого ліжка, що інший ніхто його з смертних не бачив,  
 Ти лиш та я, та одна лиш служниця моя Акторіда,  
 Та, що віддав мені батько, коли я сюди відїжджала, –  
 Двері вона стерегла до затишної нашої спальні.  
 Переконав ти мене, хоч серце у мене й не чуле!”  
 Так вона мовила, він же не міг уже стримать ридання, –  
 Сльози ллючи, обнімав свою вірну й розумну дружину.  
 Як мореплавцям жадана земля, що з’явиться врешті  
 В час, коли добре збудовані сам Посейдон серед моря  
 Вщент розіб’є кораблі, злим вітром і хвилею гнані,  
 Й мало хто з тих мореплавців на берег із сивої піни  
 Впливе з тілом, яке солоний намул розідає,  
 Й вийде на землю жадану він, радий, що лиха уникнув, –  
 Радісно так їй було на свого чоловіка дивитись,  
 Рук вона білих від шиї його не могла відірвати.

## ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

### Зміст

*Душі женихів потрапляють до Аїда, зустрічають там ахейських вождів Ахілла й Агамемнона. Агамемнон шанобливо висловлюється на адресу Одиссея і його вірної дружини*

В. 205–360

Ті ж з Одиссеєм, вийшовши з міста, прийшли незабаром  
 В сад до Лаерта, оброблений гарно. Колись-то придбавши,

Сам Лаерт пильнував його, трудячись в ньому старанно.  
Дім там стояв, а навкруг оббігала його прибудова,  
Де спочивають челядники, їжу їдять і ночують  
Слуги, що всяку виконувать мусять хазяйську роботу,  
Там же й стара сікелійка жила, що дбайливо стареньким  
Опікувалась Лаертом в полях цих, далеко від міста.  
З словом таким Одіссей до слуг і до сина звернувся:  
“Разом заходьте тепер у добре збудований дім цей  
І на обід заколіть швиденько свиню щонайкращу.  
Випробу я учиню у нашого батька тим часом—  
Чи упізнає мене він, на власні побачивши очі,  
Чи не впізнати йому по такій мене довгій розлуці?”  
Так говорив він і дав бойову служникам своїм зброю.  
Бистро у дім вони після того ввійшли, Одіссей же  
Вийшов у сад многоплідний, щоб батька на випробу взяти.  
Та не знайшов він ні Долія, сад обійшовши просторий,  
Ні служників, ні синів його, – всі повиходили з саду  
Вітта тернове збирати, щоб плотом увесь виноградник  
Обгородить, – де шукать, їм показував Долій старенький.  
Лиш свого батька знайшов у саду, доглянутім добре,  
Кущ обгортав він. Латаний весь і брудний був на ньому,  
Драний, нужденний хітон, на голінках із бичої шкіри  
Латані мав наголінники, щоб від дряпин захищатись,  
Мав на руках рукавиці від тернів, а зверху козний  
На голові мав каптурок, що збільшував вигляд злиденний.  
Глянув на батька незламний в біді Одіссей богосвітлий,  
Як його старість зігнула, як гриз його смуток сердечний,  
Став під високою грушею й слізьми гіркими умився.  
Потім у серці своєму і в мислях почав розважати –  
Кинутись прямо на батька, обнять, цілувати й відразу  
Все розказать, як прийшов він, як в рідну вернувся вітчизну,  
Чи розпитати самому і випробу спершу вчинити.  
Поміркував, і ось що він визнав тоді за найкраще:  
Випробу спершу вчинить у жартливо-колючій розмові.  
З наміром цим до батька пішов Одіссей богосвітлий,  
Той же окопував кущ тоді, голову низько схиливши.  
Отже, до нього наблизившись, син ясночолой промовив:  
“Саду свого доглядати, мій старче, тобі не бракує  
Вміння! Великих старань ти доклав тут, і жодна рослина –  
Ні виноград, ні оливка, ні груша, ні грядки городні,  
Ні теж смоковниця – тут без твого не росте піклування.  
Все ж тобі й інше скажу я, лиш серцем своїм не гнівися:  
Доброго догляду сам ти не маєш, сумна тобі старість  
Випала тут, – увесь ти в бруді, у жалюгіднім лахмітті.  
Не за неробство-бо твій господар про тебе не дбає,  
Й рабського в тебе нічого нема, – лиш побачити варто  
Вигляд і постать твою, – скоріш на державця ти схожий.  
Схожий ти справді на нього, якби лиш помився, найвяс  
Й ліг у постелю м'яку, як людині старій подобає.  
Отже, всю правду мені розкажи і повідай одверто:

Чий ти слуга? Чийого ти саду отут доглядаєш?  
Щиро, не криючись, все розкажи, щоб знав я напевно:  
Справді в Ітаку оце прибули ми, як мовив сьогодні  
Хтось із тутешніх людей, що стрівся мені на дорозі?  
Був він не дуже привітний, не мав ні терпіння докладно  
Відповідать, ні слів моїх слухать, коли розпитати  
Хтів я про друга свого, чи існує він десь, чи живий ще,  
Чи уже досі помер і домує в оселі Аїда?  
Отже, скажу тобі дещо, а ти вважай і послухай.  
Мужа колись я гостинно приймав, що в нашу країну  
Милу прибув, – із людей, з далекого краю захожих,  
Гість миліший ніколи до дому мого не приходив.  
Родом, хвалився мені, був він з Ітаки. Та говорив ще  
Ніби Лаерт, син Аркесія, то його батько родимий.  
Я Одіссея у дім свій привів і, прийнявши гостинно,  
Став від душі частувати, було-бо всього в нас доволі  
Ще й подарунків, як гостеві личить, йому надавав я –  
Золота гарного виробу сім йому дав я талантів,  
Дав срібляну йому чашу, в різьблених оздобах квітчастих,  
Дав аж дванадцять плащів поєдинчих і стільки ж накидок,  
Стільки ж красивих одінь полотняних і стільки ж хітонів;  
Женщин, крім того, чотири тямущих в усякій роботі  
Й гарних на вроду, узяв він тоді, яких сам собі вибрав”.  
Сльози з очей проливаючи, так відповів йому батько:  
“Саме в той край ти, чужинче, й приїхав, якого питаєш,  
Тільки зухвали мужі й нечестиві у ньому панують.  
Марно утратився ти на дарунки, їх стільки віддавши.  
От якби дома застав живим ти його на Ітаці,  
То відрядив би з дарами тебе він, гостинно прийнявши,  
Як і належить віддячить тому, хто перший почав це.  
Ти ж мені от що тепер розкажи і повідай одверто:  
Скільки ж то років від того пройшло, як гостинно приймав ти  
Гостя бездольного, сина мого, якщо був це насправді  
Він, бідолашний? Мабуть, від отчизни й від друзів далеко  
Риби у морі десь з’їли його, чи, може, на суші  
Став він поживою звірів і птиць. Не оплакала мати,  
Не спорядила із батьком, – ми ж разом його породили;  
І Пенелопа розважна, із віном багатим дружина,  
Не голосила, як личить, над ложем свого чоловіка,  
Вій не закрила йому, як це подобає для вмерлих.  
Отже, по правді скажи мені все, щоб знав я напевно:  
Хто ти і родом відкіль? В якій виростав ти родині?  
Бистрий де корабель, що й тебе сюди віз, і з тобою  
Товаришів богорівних? Чи, може, лише як супутник  
Плив ти в чужім кораблі, що, тебе ізсадивши, від’їхав?”  
Відповідаючи, мовив тоді Одіссей велемудрий:  
“Зараз одверто і щиро всю правду тобі розповів я.  
Родом я з Алібанта, а дід Поліпемоном звався,  
Сам же Еперітом звуся; якесь божество проти волі  
До берегів цих мене із Сіканії вітром загнало.  
Свій корабель я близ поля далеко від міста поставив.  
Що ж до твого Одіссея, то рік уже п’ятий минає,  
Як відтіля він одбув і з вітчизни моєї від’їхав,  
Муж бездольний; щасливу пташки йому путь віщували,

Справа злітаючи. Тим-то радів я, його виряджавши,  
З радістю й він відпливав. Сподівались обоє не раз ми  
Ще зустрічатись гостинно й дарунками щедро мініятись”.  
Мовив це, й чорна хмара печалі Лаерта окрила,  
Попелу в жмені обидві брудного, мов кіптява, взявши,  
Голову сиву свою він посипав, стогнучи тяжко.  
Захвилювалось і синове серце: на любого батька  
Глянув лише – і гостро у ніздрях йому защипало.  
Кинувсь до нього, обняв він його і, цілуючи, мовив:  
“Батечку мій! То ж я є той самий, про кого питаєш!  
Аж на двадцятому році вернувсь я до рідного краю.  
Годі, утримайсь од сліз і плачу, і гіркого стогнання.  
От що тобі я скажу: нам треба чимдуж поспішати.  
Вчора усіх женихів повбивав я у нашому домі,  
Злочин караючи їх і ганьбу, для серця нестерпну”.  
В відповідь знову озвався до нього Лаерт і промовив:  
“Ось якщо справді це ти, мій син Одіссей, повернувся,  
Певну ознаку мені покажи, щоб повірити міг я”.  
Відповідаючи, мовив йому Одіссей велемудрий:  
“Спершу очима своїми на шрам ти оцей подивись –  
То на Парнасі кабан мене білими іклами ранив  
На полюванні. Це ж ти мене й мати поважна послали,  
Щоб я Автоліка, батька матусі, навідав, – одержать  
Мав я дарунки, що, будши у нас, мені обіцяв він.  
Далі дерева тобі у саду я, доглянутім добре,  
Всі покажу, що мені дарував ти. Хлоп'ям ще їх назви  
В тебе питав я, садком за тобою йдучи; повз дерева  
Так ми проходили й ти пояснив мені кожного назву,  
Подарував мені груш тринадцять і яблунь десяток,  
Сорок смоковниць; ще лоз виноградних мені обіцяв ти  
Дати рядків п'ятдесят, таких, що весь рік безнастанно  
Тут плодоносять, – і зараз ті грона ростуть розмаїті,  
Й кожному інша від Зевса пора визрівання спадає”.  
Так він сказав, а в старого і серце й коліна зомліли,  
Як пригадав лиш ознаки, що той розповів так докладно.  
Любого сина обняв він руками і сам знепритомнів.  
Світлий його підхопив Одіссей, у нещастях незламний.  
А як прийшов він до пам'яті й дух в його серце вернувся,  
Відповідаючи, так він одразу почав говорити:  
“Зевсе, наш батечку! Є ще боги на Олімпі високім,  
Раз женихи за надмірне зухвальство своє поплатились.  
Зараз же страх мені серце проймає, щоб часом не збіглись  
Всі ітакійці сюди незабаром та щоб поголоски  
Не порозносили зайвої скрізь по містах кефаленських”.  
Відповідаючи, мовив йому Одіссей велемудрий:  
“О, не турбуйся! Тепер нема чого клопотатись!  
Краще ходім до оселі, від саду ж вона недалеко.  
Я Телемаха туди і чередника, й свинопаса  
Вирядив, щоб якнайшвидше вечерю для нас готували”.

*(Пер. Бориса Тена)*



# ГЕСІОД

(кінець VIII – початок VII ст. до н. е.)

*Видатний творець дидактичного епосу. Повністю збереглися епічні твори "Теогонія" і "Роботи і дні", частково - "Каталог жінок". "Теогонія" ("Походження богів") - це перша спроба систематичного викладу та генеалогічного впорядкування старогрецької міфології. "Роботи і дні" - дидактична поема, яка містить практичні поради хліборобам в їх повсякденній важкій праці, а також вислови, які розкривають психологію працелюбного селянина і засуджують неробство. "Каталог жінок" - своєрідне продовження "Теогонії", генеалогічний перелік смертних жінок, які від шлюбу з богами народили героїв - засновників іменитих родів. Гесіод, як зачинатель жанру настановчих поем, служив взірцем для подальшої дидактичної поезії.*

## РОБОТИ І ДНІ

### I. ПАНДОРА

В. 42–105

Скрили безсмертні від смертних джерела життя. А то легко  
Можна було б чоловікові протягом дня роздобути  
Стільки, що мав би на рік споживати, не знаючи злиднів.  
Зараз над огнищем димним стерно почепив би він зайве  
І перестали б робити воли та мули терплячі.  
Тільки ж Кроніон ховає поживність від людського роду,  
Гнівний за те, що його одурив Прометей хитродумний.  
Саме тому і придумав він людям згубливі турботи...  
Взявши вогонь, заховав. Але син Іапета відважний  
Знов його вкрав для людей у премудрого владаря Зевса,  
Окривши в порожній тростинці від Зевса, що бавиться громом.  
Гнівно промовив до нього Кроніон, що хмари громадить:  
"Син Іапета, за всіх найздібніший на вигадки хитрі!  
Радий ти дуже, що викрав огонь, обдуривши мій розум.  
На превелике нещастя собі й поколінням майбутнім.  
Замість вогню я пошлю їм біду! І нехай тоді нею  
Тішаться в серці своєму і власну долю полюблять!"  
Мовивши так, засміявся родитель безсмертних і смертних.  
Славному дав він Гефесту наказ, щоб той якнайшвидше  
Землю змішав із водою, поклавши всередину людський  
Голос і міць і з лица уподібнивши вічним богиням  
Красної дівчини постать принадну. Афіні казав він  
Різних мистецтв научати, щоб ткала прегарні тканини,  
А золотій Афродіті круг чола її розіллрати  
Любисть, і болісну хіть, і гризоти, що тіло з'їдають.  
Ще і гінцеві Гермесу, аргусовбивці, розум собачий  
В неї велів він покласти й навички крутійської вдачі.

Так говорив – і безсмертні послухали владаря Зевса.  
Чинячи волю Кроніда, славетний кульга обоногий  
Зараз зліпив із землі соромливої дівчини образ,  
Підперезавши її, красно вбрала богиня Афіна;  
Діви Харіти й владарка Пейто начепили на неї  
Щирого злата намисто, а Гори розкішноволосі  
Всю її постать кругом весняними квітками прибрали.  
Діва Паллада сама приладнала прикраси на тілі.  
Аргусовбивця, гонець, наостанку поклав їй у груди  
Мову облесну, всілякі омани і вдачу крутітьську  
З волі Кроніда, що тяжко громами гуркоче. Ще й голос  
Дав оповісник богів і назвав ту він жінку Пандора,  
Кожен-бо з тих, хто живе повсякчас на високім Олімпі,  
Даром її дарував хлібоїдному людству на горе.  
Здійснивши намір жорстокий, придуманий людям на згубу,  
Бистрого вісника, аргусовбивця, до Епіметея  
Батько богів посилає свій дар одвезти. І забувся  
Епіметей, як йому Прометей говорив, щоб ніколи  
Від Олімпійського Зевса не брати дарунку, а конче  
Все відсилати назад, щоб не сталося людям нещастя.  
Взяв він той дар, та й тоді вже побачив, що лиха здобувся.  
Перше, давно, на землі проживали людські покоління,  
Жодного лиха не знавши, не знавши важкої роботи,  
Ані хвороб неприємних, що людям загибель приносять.  
Покришку скриньки велику піднявши, та жінка всі біди  
Порозпускала – і людям великі вчинила скорботи.  
Тільки надія одна усередині скриньки, в міцному  
Домі своєму лишилась, не встигши пурхнути назовні.  
Перше-бо того Пандора накинула покришку скриньки  
З волі егідодержавного Зевса, що хмари громадить.  
Напасті інші без ліку кругом поміж нами блукають.  
Повно-бо їх на землі, та й на морі великому повно.  
Слабості всякі між люди і вдень, і вночі без зазову  
З власної волі приходять, приносячи смертним нещастя  
В тиші великій, не дав-бо їм голосу мудрий Кроніон.  
Отже, не може ніхто ухилитись від присуду Зевса.

## II. П'ЯТЬ ПОКОЛІНЬ

В. 109–201

Спершу безсмертні боги, що їх на Олімпі оселя,  
Рід золотий утворили людей, обдарованих словом.  
Рід цей тоді існував, як владикою неба був Кронос.  
Люди жили, мов боги ті безсумні і світлі душею,  
Як від тяжкого труда, так і від горя далекі, однако.  
Старість до них не зближалась. Могутні на руки й на ноги  
Завжди на учтах вони веселились, не відавши лиха,  
А помирали як сном опановані. Всяке добро їм  
Дано було на пожиток. Без оранки поле родюче  
Їм дарувало плодів рясоту. Лиш по власній охоті  
В мирності серця робили вони, на всі блага багаті,

Власники стад незліченних, подібні до сонму безсмертних.  
Час надійшов, і покрила земля покоління щасливе.  
З тої пори його люди, із волі великого Зевса, –  
Духи добра на землі і захисники смертного роду.  
Все наглядаючи пильно – і правду й несправедні вчинки, –  
Скрізь по землі вони ходять, одягнені легким туманом.  
Дано їм право царське – роздавати нам всяке багатство.  
Гірше далеко від першого друге людей покоління –  
Срібне – створили безсмертні, що їх на Олімпі оселя:  
До золотого воно не подібне ні тілом, ні духом.  
Сотню-бо років при неньці турботній, під доглядом дбалим,  
Хлопчик її виростав, безпомічний у рідному домі.  
Як же до літ молодих і до розуму врешті доходив,  
Жив після того недовго, велике приймаючи горе  
Тільки з своєї провини. Ніколи-бо гордошам буйним  
Впину ті люди не знали, богам не хотіли служити,  
На земляних вівтарях учиняючи жертви блаженним,  
Як земнорідним годиться, як звичай існує. Кроніон  
Скрив під землею те плем'я, угніваний тяжко, що шани  
Не віддавали блаженним богам, олімпійським владикам.  
Отже, і це покоління безгранна земля поглинула.  
Смертні тепер називають їх родом підземних блаженних:  
Хоч вони й другі по черзі, одначе так само в пошані.  
Знов же і третє коліно людей, обдарованих словом, –  
Мідне – Кроніон створив, не подібне до срібного зовсім.  
Із наснів появились ті люди. Страшні і могуті,  
Сіяли горе й насильство, Арея справляючи діло.  
Хлібом не з зерна живились, душею твердіші за кремій,  
Хмурі й суворі. Велика була їх потуга. З плечей їх  
Руки над тілом міцним нездоланної сили зростали.  
Мідна була у них зброя, доми побудовані з міді,  
Міддю й робили усе і не знали за чорне залізо.  
Тільки ж загинули й ці від кривавих незгод та усобиць.  
В дім навісний льодового Аїда зійшли безнайменно.  
Отже, хоч вельми страшні ті були, а уникнути смерті  
Їм не судилось, вони теж бо втратили сонце блискуче.  
Слідом за тим, як покрилось і це покоління землею,  
Знову ще інше, четверте, створив на землі хліборобній  
Батько Кроніон-владар – справедливіше й краще від інших  
Рід божественний славетних героїв, яких наші предки  
На неосяжній землі величали колись півбогами.  
Лютя війна і страшні бойовища звели їх із світу.  
Дехто на Кадмовім полі поліг коло Фів сімворітних,  
Як за Едіпові вівці війна учинилась між ними.  
Інші в крутих кораблях над безоднями млистого моря  
В Трою походом пішли задля кучерів русих Гелени.  
Там у кривавих боях і спіткала їх смерть поневільна.  
Решту окремо від смертних, життя і домівку їм давши,  
Зевс оселити призволив над гранями земного світу.  
Там і понині живуть, острови населивши блаженних,  
Близько глибоких вирів Океану, безсумні душею,  
Славні герої. Там щедро їх зерном, солодшим від меду,

Тричі на рік надаряє квітуче зарідливе поле.  
Нащо ж судилося жити мені серед п'ятого роду?  
Чом я раніш не помер або чом не родився пізніше?  
Нині-бо плем'я існує залізне. Ні вдень, ні вночі вже  
Не припочити йому від труда, не позбутися смутку,  
Долі не має. Турботи тяжкі від богів йому дані.  
Правда, до злого і тут прилучилось добро. Бо Кроніон  
Згубить і це покоління людей, обдарованих словом,  
Як у рождених дітей сивина забіліє в волоссі.  
Поки ж те буде, нема односердя між батьком та сином,  
Гостю немилий господар, товаришу давній товариш,  
Навіть не дружні брати між собою, як перше бувало.  
Хутко безчестити стануть ці люди батьків староденних,  
Вже-бо й тепер їм не раз домовляють образливим словом.  
Горе злосливим! Забувались небесної помсти. Не знають  
Дяку належну віддати батькам за труди виховання.  
В злості один на одного похватні губити вітчизну.  
Не полюбляють людей незрадливої присяги. Мужі  
Праведні й добрі в погорді у них, а злочинця шанують.  
Правого суду далекі, стида не плекають у серці.  
Гірший і кращого мужа до зла і неслави призводить  
Словом лестивої мови, брехливого свідчення словом.  
Заздрість несити між людьми нещасними з зойканням диким,  
З повним ненависті зором блукає, радіючи злому.  
Деся недалеко той день, що з землі на вершину Олімпу,  
Гожість прекрасного тіла укривши під одягом білим,  
До не смертельного роду простуючи, кинувши людство,  
Стид віддалиться і честь, і самі лиш остануться біди  
Смертним рожденцям землі, і не буде на муки поради.

## ЛІТО

В часі, коли зацвітає будяк і, на дереві сівши,  
Безперестанно і густо з-під крил тріскотючих цикада  
Лле свою пісню дзвінку серед млосної літньої спеки, –  
Кози бувають найгладші, вино здається найлуччим,  
Повні жадання жінки, чоловіки украй нездолящі,  
Тяжко їм Сіріус лютий коліна і голову сушить,  
Аж пов'яє все тіло. Тепер відпочинь супокійне  
І в холодку під скалою біблійським вином покріпись.  
Доброго хліба візьми, молока від кози молоді,  
М'яса шматок від телиці, що паслася в лісі на брості,  
Або з козят-перваків. І все вином пломенистим  
У холодку запивай, вдовольняючи серце їдою,  
До пружокрилого вітру Зефіра лице обернувши  
Та до ясного ручаю, що вічно біжить на долину.  
Тільки вино на три чверті, розводити треба водою.  
Скоро почне Оріон убиватися в силу, негайно  
Слугам скажи молотити священний ужинок Деметри  
На уторованім добре току, де вітри провівають.

Зерно як слід перемеряй, тоді позсипай його в станви,  
А як готові запаси дома усі поскидаєш,  
Я би порадив безхатнього сторожа взяти й бездітну  
Наймичку – клопіт важкий, як у хаті слуга з немовлятком.  
Пса-гострозуба дістань та й не жалуй його годувати,  
Хай стереже він тебе від такого, що вдень спочиває.  
Сіна й полови собі наноси, щоб було до нового  
Мулам твоїм та волам. А потому хай слуги спочити  
Мулів колінам дадуть і з волів поскидають їх ярма.

### ПОРАДИ МОРЕПЛАВЦЕВІ

Може, бере тебе хіть по бурхливому плавати морю,  
То пам'ятай: як жахна Оріонова сила скидає  
З неба Плеяд і вони попадають у море туманне,  
Сильно тоді починають усякі вітри буйнувати.  
Отже, в той час не держи корабля на похмурому морі.  
Припам'ятай мою раду й роби на твердім суходолі.  
Витягни з хвиль корабель, обклади його міцно камінням,  
Щоб не упав він від сили вогкої навального вітру,  
Затичку в дні відоткни, бо згниє він від зливи Кроніда.  
Снасті гарненько полагадь усі, позанось їх додому  
І, позгортавши, сховай корабля мореплавного крила.  
Зроблене міцно стерно почепи над димливим багаттям  
Та й дожидай, поки прийде на плавання добра година.  
Бистре судно тоді в море стягни, наладує його кладдю.  
Тільки і наш батько чинив, нерозсудливий Персе, як плавав  
Тільки такої бери, щоб додому з прибутком вернутись.  
Так і наш батько чинив, нерозсудливий Персе, як плавав  
На кораблі на морях, добуваючи чесно зарібок.  
Так і сюди він прибув по широкопросторому морю  
На чорнобокім судні, еолійську покинувши Кіму.  
Не від дозвілля, добра чи багатства відтіля утікає він,  
Тільки від бідності злої, що людям Кронід посилає.  
Край Гелікона осів він у Аскрі, злиденній слобідці,  
Прикрій в зимі, неприємній улітку, немилій ніколи.  
Отже, зятям собі добре, мій Персе, що в кожному ділі  
Треба вважати на час, а найбільше за все – в мореплавстві.

### ПОРАДИ

В.274–334

Персе, візьми до душі й найкраще розваж моє слово:  
Слухайся голосу правди та й думки не май про насильство,  
Цей-бо закон для людей, встановив олімпієць Кроніон:  
Риби і звірі, і птиці крилаті нехай безборонно  
Нищать себе й поїдають – немає-бо правди між ними.  
А чоловікові правду він дав, найкоштовніше благо.  
Хто, усвідомивши правду, її привселюдно шанує,  
Щастя дає тому Зевс, що далеко сягає очима.  
Як же хто, свідчачи, каже неправду й клянеться брехливо,  
Той справедливість порушив, самого себе загубивши.

Після такого й нащадки лишаться у світі нікчемні,  
Хто присягає правдиво, у того й нащадки величні.  
Мисливши щастя тобі, я скажу, нерозсудливий Персе,  
Навіть громадою легко дійти до пороку лихого.  
Рівні до нього стежки, та й оселя його недалеко,  
А доброчесність від нас безсмертні боги відділили  
Потом рясним: і стрімка, і висока до неї дорога,  
Ще й грудувата спочатку, та скоро досягнеш верхів'я,  
Стане легкою здаватись дорога, важка попереду.  
Той є найкращий за всіх, хто в кожному ділі своєму  
Сам собі раду дає, вибираючи завжди найкраще.  
Рівно шаную й того, хто слухняний на добру пораду.  
Хто ж ані сам не зміркує нічого, ні іншого слову  
Дати уваги не хоче, той зовсім нікчемна людина.  
Не забувай же мого заповіту, роби, не лінуйся,  
Персе, нащадку богів, щоб на тебе довічну ненависть  
Голод поклав, а Деметра у краснім вінку полюбила,  
Щедра богиня, та й збіжжям твою виповняла стодолю.  
Голод-бо завжди товариш тому, хто не хоче робити.  
Люди й безсмертні однако ненавидять тих, хто в неробстві  
Вік проживає, подібно до трутнів, позбавлених жала,  
Що, не працюючи, бджіл працюючих з'їдають роботу,  
Хай тобі буде приязно добром невеликим рядити,  
Щоб своєчасно стодоли твої наповнялися хлібом.  
Все нам робота дає – і великі отари, й багатство;  
Схочеш робити, то будеш багатим миліший і людям  
Та і безсмертним богам; бо ненависні їм – хто не робить.  
Жодна робота не чинить ганьби, лиш неробство ганебне.  
Труд тобі хутко на заздирість ледачим добуде багатство,  
А за багатством услід і достойність, і шана приходять.  
Станеш ти богові рівний. Отже, найкраще для тебе,  
Як від чужого добра відвернувши засліплений розум,  
Будеш трудом добувати поживність, як я тобі раджу.  
Стид неприємний іде невідступно услід за убогим,  
Стид, що людині й безжалісно шкодить і дуже корисний.  
Стид біднякові судився, відвага властива багатим.  
Краще майно богодане, ніж те, що грабунком узяте.  
Хто собі блага великі одвертим насильством захопить  
Або здобуде лихим язиком, як це часто буває  
З тими, у кого жадоба користі затемнює розум,  
Даний людині, а стид відганяє від серця безстидство, –  
Легко безсмертні того потьмарять, розхитають достаток  
У чоловіка такого, й недовго він буде багатий.  
Горе так само й тому, хто зло заподіє чужинцю  
Або людині, що захисту просить, хто ступить на ложе  
Рідного брата з подружжям його беззаконство чинити,  
Хто в недоумстві сліпому покривдить сиріт малолітніх,  
Хто свого батька старого, вражаючи словом ганебним,  
Буде сварити на злому порозі похилого віку.  
Сам-бо Кронід на такого гніватися буде та й конче  
Кару на нього тяжку накладе за неправедні вчинки.

## ХЛІБОРОБСЬКА РОБОТА

В.448–492

Добре вважай, коли вперше ти крик журавлиний почуєш,  
Що з висоти, із-за хмар аж, щороку до нас долітає.  
Знак подає він орати, віщує зими дощової  
Хмарну добу і хапає за серце людей безволових.  
Дома у себе годуй у ту пору волів круторогих.  
Слово не тяжко сказати: “Позич паровицю, сусідо”.  
Та й відказати не тяжко: “В роботі моя паровиця”.  
Інший, на умисли бистрий, говорить: “Зіб’ю собі воза”.  
Дурень, того і не знає, що в возі надоби багато,  
Треба його наперед заготовити й скласти удома.  
Тільки настане пора, що до оранки люди беруться,  
Швидко тоді обертайтеся всі разом: раби і господар,  
Землю, чи буде суха, чи вільготна, ори без упину.  
Як тільки можеш, пильнуй, щоб рясниста пашня зародила.  
Зореш навесні, а вдруге улітку, та й будеш безпечний.  
Пар своєчасно засій, поки поле тобі не затвердло.  
Пар і в біді захистить, і маленьких дітей заспокоїть.  
Отже, підземному Зевсу молись та й пречистій Деметрі,  
Щоб наливалося повніше те зерно Деметри свяченне,  
Тільки до оранки станеш, молись, як, узявшись рукою  
Міцно за держално плуга, колючим штихом доторкнешся  
Карку волів, щоб тягли за реміння граділь. А невільник  
З заступом трохи позаду хай лагодить птахам роботу,  
Криючи зерно землю. Бо добрий порядок для смертних  
Найкорисніший за все, а найгірше за все – безголов’я.  
Прийде пора – і достигле колосся поникне додолу,  
Якщо Кроніон призволисть щасливий кінець дарувати.  
Вибереш геть павутиння з глеків. І, я маю надію,  
Радісно буде тобі споживати добуті запаси.  
Світлої діждеш весни при достатку й не будеш нікому  
Заздрісно в руки дивитись. Ще й інший у тебе попросить.  
Як божественну землю ізореш на сонцезвороті,  
Жатимеш сидьма свій лан, загортаючи мало рукою;  
Пилом укритий, не дуже радіючи, зв’яжеш колосся  
Та й понесеш у кошівці; ніхто й не погляне на тебе.  
В тім неоднакова воля егідодержавного Зевса,  
Смертній людині нелегко збагнути його таємниці.  
Як не зореш своєчасно, то от що тебе зарятує:  
В час, коли в брості дубовій кукукає перша зозуля,  
На незмірненій поверхні земній звеселяючи смертних,  
Хай засльотиться на три дні й дощить без упину, аж поки  
Врівні волової ратиці стане, не вище й не нижче.  
Так от і пізній орач з орачем порівняється раннім.  
Все це на пам’яті добре держи, щоб не скрилось од тебе  
Ані народження світле весни, ні дощі своєчасні.

## ЗИМА

В. 504–560

Ти стережися, як можеш, днів Ленеона сутужних.  
Згубні вони й для худоби, а надто, як землю затвердлу  
Наморозь криє колька під подихом вітру Борея.  
Він із Фракії, ховательки коней, на нас упадає,  
Хвилю збиває на морі, реве по полях і дібровах.  
Безліч високогіллястих дубів і розпашистих сосен  
Він, налетівши раптово, валяє на землю родючу  
В горах лісистих – і стогону повен весь ліс незліченний.  
Скулені звірі, хвости підібравши під себе, трясуться,  
Навіть такі, що їх хутро щитить. Бо їх протинає  
Холодом вітер жалкий, хоч які волохаті їх груди.  
Навіть крізь шкуру вола він проходить: нема йому стриму.  
Кіз довгошерстних проймає! І тільки овечим отарам  
Сила Борея не шкодить, бо дуже густа на них вовна, –  
Сила, що й діда старого здолає зробити моторним.  
Не протинає він також і дівчини ніжного тіла.  
Вдома в ту пору вона зостається, біля милої неньки,  
Ще не плекаючи в думці тривоги золотої Кіпріди.  
Добре обмивши м'яке своє тіло і маслом натерши,  
Мирно в далеких покоях лягає вона спочивати  
В дні зимові, коли в темнім дому, в непривітній оселі  
Сумно безкостий сидить і сам собі ногу глодає.  
Сонце йому не покаже, куди вирушати на лови,  
Сонце мандрує тоді над містами й далеким народом  
Чорних людей, а панеллінам – рідко коли засяє.  
Всі лісові населені – рогаті й безрогі – однако,  
Зуба не зводячи з зубом, ховаються в темрявих пущах  
Та по глибоких байраках – одна їм турбота на думі:  
Деь у норі земляній або в скельній печері безпечний  
Захисток мати. А люди блукають тоді, як триногий:  
Спина їм прикро надламана, очі понурені в землю,  
Смутно блукають, як він, уникаючи білого снігу.  
Радив би я в тій порі, щоб від холоду тіло укрити,  
Плащ надягати м'який, а під нього хітон довгополий,  
Добре підбитий густим пітканням по звичайній основі.  
В них одягайся тоді, щоб волосся тобі не тремтіло  
І не дибилось на тілі твоїм, настовбурчене прикро.  
Ноги у чоботи взуй із шкури вола, що убитий,  
Тільки до міри зроби і всередині виклади повстю.  
Шкури козят-перваків, коли стане робитися зимно,  
Добре воловими жилами сам позшивай, щоб на спину  
Мати вкриття від дощів. А на голову справ собі шапку  
З теплої повсті, пошиту до діла, щоб вуха не мокли.  
Ранки холодні в той час, як Борей упадає на землю.  
Ранками з зірного неба додолу на ниви щасливих  
Сходить туман хлібодайний, віщуючи добре поліття.  
З рік, що течуть безнастанно, насичений повно водою  
Й понад землею високо піднесений вітром бурхливим,



Іноді дасть він надвечір дощу, а буває, що й зникне,  
Як із Фракії повіє Борей, наганяючи хмари.  
Ти до туману роботу справляй і вертайся додому,  
Не обняла щоб тебе коли-небудь та мряка небесна.  
Не замочила вбрання, не покрила вологою тіла.  
Май острогу раз у раз, бо той місяць найтяжчий за цілу  
Зиму; тяжкий для людей він, тяжкий для дрібної худоби.  
Вистачить паші волам половини тепер, але людям  
Збільшену пайку давай – допоможуть в тім ночі великі.

## ВИБІР ЖІНКИ

В. 695–705

Зрілим ти станеш коли, то веди в свій будинок дружину,  
До тридцятьох як років небагато тобі залишилось  
Чи недалеко за них перейшов—саме час цей для шлюбу;  
Жінка хай зріє чотири, на п'ятому ж році йде заміж.  
Діву в дружини бери, щоб її ти навчив поведінки;  
Ту вибирай переважно, до тебе живе щонайближче;  
Добре раніш розпитай, не сміялись сусіди щоб з тебе.  
Кращого, звісно, чоловічі за жінку немає нічого  
Добру, проте і немає вже гіршого лиха за жінку,  
Що похитлива, така-бо його, хоч який він кремезний,  
Палить без огнища, навіть і в старість жене передчасну.

*(Пер. В.Свідзинського)*

## ТІРТЕЙ

(приблизно середина VII ст. до н.е.)

*Автор елегій, спартанський поет, який закликає до героїчної боротьби і стійкості, оспівував спартанський дух і відвагу у війні проти сусідів - месенців (645-628 рр. до н.е.).*

\* \* \*

Добре вмирати тому, хто, боронячи рідну країну,  
Поміж хоробрих бійців падає в перших рядах.  
Гірше ж немає нічого, як місто своє і родючі  
Ниви покинуть і йти жебракувати в світі,  
З матір'ю милою, з батьком старим на чужині блукати,  
Взявши з собою діток дрібних і жінку смутну.  
Буде тому він ненависний, в кого притулку попросить,  
Лихо та злидні тяжкі гнатимуть скрізь втікача.  
Він осоромить свій рід і безчестям лице своє вкриє  
Горе й зневага за ним підуть усюди слідом.  
Тож як справді не знайде втікач поміж людом ніколи  
Ані пошани собі, ні співчуття, ні жалю –  
Будемо батьківщину і дітей боронити відважно.  
В битві поляжемо ми, не пожалієм життя.  
О юнаки, у рядах тримайтесь разом серед бою,  
Не утікайте ніхто, страхом душі не скверніть.  
Духом могутнім і мужнім ви груди свої загартуйте,  
Хай життєлюбних між вас зовсім не буде в бою.  
Віком похилих, у кого слабі вже коліна, ніколи  
Не покидайте старих, з битви утікши самі.  
Сором несвітський вам буде тоді, як раніше за юних  
Воїн поляже старий, в перших упавши рядах, –  
Голову білу безсило схиляючи, сивобородий,  
Дух свій відважний оддасть, лежачи долі в пилу,  
Рану криваву свою не забувши руками закрити, –  
Страшно дивитись на це, соромно бачить очам  
Тіло старе без одежі! А от юнакові – все личить,  
Поки ще днів молодих не осипається цвіт.  
Чоловікам він був милий, жінок чарував за життя він –  
Буде прекрасний тепер, впавши у перших рядах.  
Отже, готуючись, кожен хай широко ступить і стане,  
В землю упершись міцніш, стиснувши міцно уста.

\* \* \*

Воїни, непереможного в битві Геракла нащадки!  
Мужніми будьте: ще Зевс не одвернувся від вас.  
Юрб не лякайтесь ворожих і страху ніколи не знайте,  
Щит свій у перших рядах кожен міцніше тримай.  
Будем життя зневажати: хай смерті провісниці чорні,  
Кери, жадані для вас будуть, мов промінь ясний.  
Вам многослізний Арей і страхітні діла його знані,

Добре відома також всім вам і лють бойова,  
Вас, юнаки, не здивують видовища втечі й погоні –  
Ними давно вже свої очі наситили ви.  
Тих, що, один коло одного ставши, тримаються міцно,  
Тих, що, рвучись уперед, бій починають страшний, –  
Їх небагато загине, вони навіть задніх рятують,  
Тільки самих втікачів мужність ураз покидає.  
Ніхто розповісти не може всіх мук незлічених,  
Сорому всього того, що боягуз дістає:  
Адже ганебно для кожного воїна вдарити ззаду  
В спину того вояка, що з поля бою втікає;  
Сором лише викликає й забитий, якого у спину,  
Списом проткнувши важким, вмиє позбавляють життя,  
Отже, готуючись, кожен хай широко ступить і стане,  
В землю упертись міцніш, стиснувши міцно уста.  
Стегна, і ноги свої, і груди, й рамена прикривши  
Круглим широким щитом, кожен у правій руці  
Списа свого величезного страшно нехай розгойдає,  
Над головою нехай китицю грізно трясє.  
Подвиги мужні й великі хай вас воювати навчають,  
Хай же від стріл оддалік в битві ніхто не стає.  
Кожен туди поспішай, де жорстока борня закипає,  
Ратищем довгим, мечем гострим вражай ворогів!  
Щит до щита, до китиці китицю, щільно зімкнувшись,  
Станьте плече до плеча, ногу щільніш до ноги  
Ставте, шолом до шолома і ворога бийте нещадно  
Кожен, тримаючи меч, стиснувши списа держак!  
Ви ж, о гімнети, то там, то тут, під щитами укрившись,  
Кидайте на ворогів градом каміння важке,  
Чи без втоми дротками влучайте, тримаючись самі  
Ближче до воїнів тих, що в повній зброї стоять.

*(Пер. Г.Кочура)*

# СОЛОН

(прибл. 638-588 рр. до н. е.)

*Афінський політик і законодавець, поборник інтересів рабовласницької демократії. Відомий елегіями на суспільно-політичні теми. В античні часи був зарахований до числа Сімох мудреців.*

\* \* \*

Місто державне оце не загине ніколи за Зевса  
Вироком чи через гнів вічноблажених богів;  
Адже прихильна заступниця наша Паллада Афіна,  
Грізного батька дочка, руки простерла над ним.  
Нищити прагнуть, проте, городяни самі величезне  
Місто, з безумства свого й грошей віддавшись жазі.  
Думка лиха у привідців народу, отож вони мають  
Через зухвальство своє бід незліченних спіткати;  
Бо неспроможні вони гамувати гординю й наявні  
Радощі учт і гостин мирно вкушати без чвар.

\* \* \*

І багатіють вони, вчинкам віддавшись лихим...  
Ні храмового майна, ні скарбового добра  
Не проминають, а тягнуть, грабуючи, кожен до себе,  
Вже не шануючи геть Правди поважний завіт;  
Правда мовчить, але знає достоту все суще й минуле,  
Згодом надходить вона, щоб покарати вину.  
Тож улучає все місто тепер неминуча уразка:  
Швидко в неждану й лиху впало неволю воно;  
Збуджує розрух усобний неволю й війну, що дрімала,  
Що багатьох юнаків нищить квітучі літа;  
Швидко-бо любу державу підкопують  
Так повелось воно зле в громадянстві; а з тих, хто бідує,  
Тягнуть багато-кого геть у далекі краї,  
Проданих в рабство, в кайдани й ярмо неподобне закутих,  
Примусом вкинутих злим в лютий невільництва стан.  
Так всенародна біда завітає до всіх до господи,  
Двері знадвору не хтять владно спинити її;  
Перестрибне огорожу вона і напевне спіткає  
Навіть того, хто у глиб дому свого заховавсь.  
Тож сповістити афінян про це наказав мені розум, —  
Як найчисленніших бід місту безправство завдасть;  
А доброправство якраз надає розпорядку й звичаю,  
Позабиває лихих в пута й кайдани міцні,  
Гладить шорстке, припиняє гординю, безсилить зухвальство,  
Сушить навіки квітки осліпу й злих заморок.  
Скривлене право воно випрямляє, пихатості вчинки  
Зм'якшує, нищить уцент розруху й звади діла,  
Лють припиняє незгоди жажну; під її володінням  
Сповнено серед людей розуму все і ладу.

(Пер. В.Д ержавіна)

## МІМНЕРМ

(прибл. друга половина VII ст. до н.е.)

*Автор елегій, головною темою яких є розмисли про швидкоплинність юності, разом з якою зникають щастя й кохання, а приходять старість з турботами і хворобами.*

*Мімнерм вважається зачинателем еротичної поезії.*

\* \* \*

Гасне життя, гасне радість, коли золота Афродіта  
Кине нас. Краще сконать, як перестане манить  
Тайне кохання, і ліжка принади, й дарунки солодкі.  
Цвітом розкішним цвіте тільки життя молоде  
І в чоловіка, й у жінки. Коли ж наступа скорботна  
Старість і люди стають рівно потворними всі –  
Людське серце жорстокі турботи тоді опанують,  
Навіть і сяєво дня втіхи уже не дає.  
Станеш бридкий юнакам і від жінки зневажений будеш.  
От яку старість важку бог посилає усім!

\* \* \*

Ми, наче лист навесні, в пишноцвітну народжений пору,  
Лист молодий, що росте рвучко під сонцем ясным, –  
Юності нашої скороминущим цвітінням так саме  
Тішимося ми. Ні добра знати не дано, ні зла  
Нам у ті дні від богів. А вже чорні з'являються Кери:  
Старості скорбний талан перша тримає в руці,  
В іншої – смертний талан. І юності плід опадає,  
Короткочасний, немов сяєво ранне зорі.  
А вже коли проминуться щасливого розквіту роки,  
Краще загинути вмить, ніж залишитися жить:  
Лиха тоді в нас багато на серці. Руйнується в того  
Дім, і прийдеться йому злидні жорстокі терпіть.  
Інший дітей би хотів, та лишається марним бажання, –  
Так він бездітним іти й мусить у темний Аїд.  
Іншого мучить хвороба смертельна. Немає людини,  
Котрій на долю б не дав бід незліченних Кронід.

*(Пер.Г.Кочура)*

## ТЕОГНІД

(прибл. друга половина VI ст. до н.е.)

*Автор коротких повчальних елегій. Інші твори сповнені смутку і розчарування від усвідомлення, що аристократія, представником якої він був, поступається владою демократичному громадянству і новій грошовитій знаті.*

\* \* \*

Кірне, при доброму розумі бувши, тобі розповім я,  
Щу від найкращих людей чути мені довелось.

\* \* \*

Коней, ослів, баранів добираємо добрих ми, Кірне,  
Кожен бажає від них мати найліпший приплід.  
А благородний бере собі жінку із роду низького,  
Лиш би з собою вона грошей у дім принесла.  
Жінка шляхетна також не зречеться дружитися з мужем  
Простого роду, бо їй краще багатство, ніж рід.  
Гроші в пошані тепер. Благородний бере собі просту,  
І благородну – низький. Гроші змішали усіх.  
Тож не дивуй, Поліпаїде, що громадян потьмарились  
Роди: велике й низьке перемішалось у нас.

\* \* \*

Чернь пустодумну п'ятою притиснути треба міцніше,  
Вістрям колоти її, шию схилити в ярмо:  
Люду з такою любов'ю до деспотів, мабуть, відколи  
Сонце сіяє вгорі, ще не бувало ніде.  
Бідність найгірше гнітить благородного мужа, о Кірне,  
Гірше, як старість важка, гірш, як пропасниця зла.  
Щоб від нужди врятуватися, краще з високої скелі  
Кинутись, краще знайти смерть у безодні морській.  
Той, кого злидні спіткали, уже ні зробити не може,  
Ані сказати чого – скутий у нього язик.

\* \* \*

Зевсе, дивуюсь тобі я. Усім володієш ти світом.  
Влада безмежна твоя. Слава велика тобі.  
Серце і думка людини відкриті для тебе достоту;  
Царю, потуга твоя рівних не має собі.  
Чом же трапляється так, що всім посилаєш, Кроніде,  
Долю однаковою ти – праведним людям і злим,  
Тим, що добро і покору шанують, і тим, що душою  
Несправедливі, всякчас намірів повні лихих?

\* \* \*

Правду говорять, мій Кірне: найкраще в людині – то розум,  
А недоумство людське справді найгірше за все.

\* \* \*

Кожному смертному краще на світ не родитися зовсім,  
Краще не бачить йому променів сонця ясных,  
А народившись – Аїдову браму пройти якнайшвидше,  
Щоб у земній глибині сном непробудним заснуть.

(Пер. Г.Кочура)

# АРХІЛОХ

(середина VII ст. до н. е.)

*Автор різномірних за змістом і формою творів; ямбів, елегій, гімнів, епіграм, байок. За поетичний взірець обрав Гомера, водночас виступаючи проти героїзації людини як такої та оспівування аристократичних принципів честі. Архілох у віршах, спрямованих проти Лікамба, який порушив обіцянку віддати за нього дочку, вперше використав жартівливо-дошкульний жанр ямбу. Пристрасність і яскраво виражена особистісна позиція Архілоха справила вплив на творчість Горація і Катулла.*

\* \* \*

В горі невтішному всі зацімліли, Перікле, сьогодні,  
Сумно за нашим столом, місто затихло в журбі.  
Хвили бурхливі таких благородних людей поховали –  
Біль непомірний тепер стискує наші серця.  
Та пам'ятайте про те, що від горя жорстокого захист  
Нам дарували боги – стійкість твердої душі.  
Лихо зрадливе не спить, а чатує на кожного пильно:  
Нині ридаємо ми, ятриться рана у нас,  
Завтра – на інших черга, тож візьміть себе в руки скоріше,  
Мужніми будьте, терпіть, сльози облиште жінкам.

\* \* \*

Всі шляхи богам відкриті  
Часто з чорної землі  
Піднімають горем битих,  
А не раз по волі їх  
Самовпевнені і горді,  
Мов підкошені, падають.  
І тоді за лихом лихо  
Гне їм спину, і вони  
Йдуть по світу жебраками  
Без думок і без мети.

(Пер. А. Содомери)

\* \* \*

В думках не Гігес, що багатий на скарби,  
Мене не мучить заздрість, не дивуюся  
З діянь богів я, влади царської не жду:  
Далеке дуже все це від очей моїх.

\* \* \*

Серце, серце, що тривожно б'ється в грудях від журби!  
Кинь же лихом, мужньо груддю відганяй ти ворогів  
І в бурхливу ворожнечу непохитно завжди стій.  
Як здобудеш перемогу, не гордись відкрито тим,  
Переможуть – не журися в себе дома і не плач.  
Радість прийде – знай же міру, а нещастя – не сумуй  
Ти надмірно: вмій пізнати, як людське життя біжить.

(Пер. А. Білецького)

## АЛКЕЙ

(кінець VII – початок VI ст. до н. е.)

*Славнозвісний поет-лірик з острова Лесбос. Був учасником боротьби між військово-землевласницькою аристократією й демосом. Тому його поезії відбивають складні процеси політичного життя, гіркоту вигнання, якого зазнав поет, а також розкривають традиційні для грецької лірики теми дружніх бенкетів і кохання.*

\* \* \*

Міддю сяє великий дім; є для служби Аресові  
У ньому все:  
І шоломи блискучі є, і, біліючи, китиці  
Висять на них,  
Щоб прикрасити голови вояків; і на стінах там  
Кольчуги скрізь –  
Захист певний від стріл прудких; на цвяхах  
шишаки міцні  
Блищать кругом;  
Тут і панцири є лляні, там опуклі та вигнуті  
Щити лежать;  
Ось халкідські мечі й списи, пояси бойові також  
Знайдуться тут.  
Все зготовлене, все тут є. Пам'ятаймо ж про діло те,  
Що ми почнем.

\* \* \*

Не розумію звади поміж вітрів.  
Шаліють хвилі, линуть сюди й туди...  
А ми в розбурхану негоду  
В чорнім судні серед хвиль кружляєм,  
Жорстоко гнані нападом бурі злим.  
Сягають хвилі аж до підніжжя щогл,  
Вітрило наше розірвалось,  
Тільки лахміття по вітру має.  
Але найвище посеред хвиль лихих  
Іще грізніший вал підіймається,  
Біду віщує нездоланну,  
Перше ніж пристань боги пошлють нам...

\* \* \*

Ані башти грізні, ані камінний мур  
Порятунку не можуть дати:  
Найміцніша стіна – нбрід озброєний.

(Пер. Г.Кочура)



\* \* \*

Біль гіркий колись переніс, говорять,  
Цар Пріам з дітьми через твій, Єлено,  
Злочин, як спалив Іліон священний

Зевс-громовержець.

Не з такою в колі богів весілля  
Еакід справляв, а з палат Нерея  
В дім Кентавра він заманив любов'ю

Дівчину ніжну.

Так колись Пелей на дівочім стані  
Пояс розв'язав і жаданим шлюбом  
Поєднались він і дочка найкраща

Бога Нерея.

Рік минув – родився півбог безстрашний,

Син білявий в них, жеребців погонич,

А з вини Єлени в боях фрїгійці

Кров'ю стікали.

\* \* \*

І день, і ніч веселоців повен дім:

Під п'яний крик наповнює він собі

Вином незмішаним бокали;

Що там закони! Він п'є-гуляє.

Такі розваги дикі любив і цей,

Як лиш добився почестей – ось тоді

Безжурно пив вино гуляка.

Тільки бокал стукотів об днище.

І ти, такої матері син, зумів

Здобути славу добру і почесті,

Які повинні мати люди

З чесним ім'ям благородних предків.

\* \* \*

З краю світу прийшов

На батьківщину ти.

Меч з собою приніс,

Вірний в бою тобі.

Рукоятка його

З кості слонової

У каймі золотій.

Ним вавілонянам

Ти безстрашно служив.

Виручив їх з біди.

Перемигши в бою

Велетня, – ростом він

Ліктів п'ять досягав.

\* \* \*

Землі ділянку добру на видноті  
Лесбійці спільно виділили для всіх.  
На ній жертovníки на славу  
Там спорудили богам безсмертним.  
І Зевса-батька кликали, і тебе,  
Богине Геро, матір прославлену  
Всього живого, третім з ними  
Кликали у молитвах Діоніса.  
То ж нині вчуйте ви і мої слова,  
Якими вас благаю – звільніть мене  
Від мук нестерпного вигнання,  
Край покладіть ви моїм нещастям.  
А сина Гірри нині настигне хай  
Рука Ерінї мстивих: колись із ним  
Ми кров'ю жертви поклялися  
В дружбі і вірності непорушній  
Або у чорну землю лягти усім  
У битві з тими, хто управляв тоді,  
Або самих їх перебивши,  
Врешті народ від страждань звільнити.  
Та він, пузатий, совість утративши,  
Глухий душею, клятви священні ті  
Під ноги кинувши нахабно,  
Місто і нас, мов хижак, шматує.

### ДО САПФО

Сказати дещо хочу тобі одній,  
Але, як тільки глянеш на мене ти, –  
Уста мої змикає сором,  
Перед тобою стою безмовний.

### ВІДПОВІДЬ САПФО

Коли б твій намір чистий і добрий був,  
Тоді б і слово легко злетіло з уст,  
І вниз очей не опускав би,  
Сміло сказав би, чого бажаєш.

*(Пер. А.Содомори)*

## САПФО

(кінець VII – початок VI ст. до н.е.)

*Видатна поетеса з острова Лесбос, керівниця літературного гуртка молодих жінок, яких навчала музиці, віршуванню, танцям. Творчу спадщину складають гімни, весільні пісні (епіталами), пісні любовні й елегії, які відзначаються силою і щирістю почуття, заснованого на власному досвіді.*

\* \* \*

Барвношатна владарко, Афродіто,  
Дочко Зевса, підступів тайних повна,  
Я молю тебе, не смуги мені ти  
Серця богине,  
Але знов прилинь, як колись бувало:  
Здалеку мої ти благання чула,  
Батьківський чертог кидала й до мене  
На колісниці  
Золотій летіла ти. Міцнокрила  
Горобина згряя, її несучи,  
Над землею темною, наче вихор,  
Мчала в ефірі.  
Так мені являлася ти, блаженна,  
З усміхом ясним на лиці безсмертнім:  
“Що тебе засмучує, що тривожить,  
Чом мене кличеш?  
І чого бажасш бентежним серцем,  
І кого схилити Пейто повинна  
У ярмо любовне тобі? Зневажив  
Хто тебе, Сапфо?  
Хто тікає – скрізь піде за тобою,  
Хто дарів не взяв – сам дари нестиме,  
Хто не любить нині, полюбить скоро,  
Хоч ти й не схочеш...”  
О, прилинь ізнов, од нової туги  
Серце урятуй, сповни, що бажаю,  
Поспіши мені, вірна помічнице,  
На допомогу.

\* \* \*

До богів подібний мені здається  
Той, хто біля тебе, щасливий, сівши,  
Голосу твого ніжного бриніння  
Слухає й ловить  
Твій принадний усміх: від нього в мене  
Серце перестало б у грудях битись;  
Тільки образ твій я побачу – слова  
Мовить не можу.  
І язик одразу німіє, й прудко  
Пробігає племінь тонкий по тілу.  
В вухах чути шум, дивлячись, нічого  
Очі не бачать.

Блідну і тремчу, обливаюсь потом,  
Мов трава пожовкла, безсило никну,  
От іще недовго й, здається, має  
Смерть надлетіти...

\* \* \*

Діви Нереїди, нехай щасливо  
Вернеться мій брат у країну рідну,  
Все, що тільки він серцем забажає,  
Все йому сповніть!  
Чим грішив колись – хай в непам'ять піде,  
Хай радіють зустрічі друзі давні,  
Вороги – смутяться. Нехай їх краще  
Зовсім не буде!..  
Хай сестру свою нині він вшанує,  
Хай без вороття проминеться горе...  
І мені-бо часто смутила серце  
Братня неслава, –  
Як усюди йшов поговір про нього  
І лихі обмови – на втіху  
Тільки що змовкали – мені здавалось –  
Знову починались...  
О, почуй, богине, втиши печалі,  
Зло втопи в нічній темряві похмурій,  
Відведи від нас всі нещастя, будь нам  
Ти оборона!

\* \* \*

Прагну тільки померти я...  
У хвилину прощання, ридуючи,  
Говорила вона мені:  
“Сапфо, бідні з тобою ми!  
Ні, не можу тебе я покинути!”  
Я ж тоді відказала їй:  
“Мила, їдь собі з радістю,  
Лиш мене не забудь, пригадай лише,  
Що була мені люба ти,  
Не забудь і того, що нам  
Довелося зазнати прекрасного.  
Як колись запашні вінки  
І з троянд, і з фіалок ми  
Навесні заплітали й квітчалися,  
Як квітками й зелом густим,  
Мов намистом із зелені,  
Шию ніжну собі ти прикрасила,  
Як колись поливала ти  
Золоті свої кучері  
Ароматного мира струмочками,  
Як рукою прекрасною  
Простягала ти келиха –  
І солодкий напій я тобі лила...”

\* \* \*

...І до нас із Сард  
Часто лине думками

Арігнота.

В ті часи, як із нами жила вона,  
Мов богиня була ти їй.  
Як вона твої співи

Полюбила!

Та Селеною рожевоперстою  
Між жінками лідійськими,  
Як між зорями, нині

Вона сяє.

Промениста Селена освітлює  
Хвилі моря солоного  
І завітчані луки

І поляни.

Все розквітло, россою посріблене:  
Пишнобарвний троянди цвіт,  
Запашна конюшина

Та медунка.

І самотньо блукає вночі вона, –  
До Аттіди думки летять,  
І спокою нема їй –

Сум на серці.

Кличе нас вона марно, без відгуку:  
Ніч не хоче принести нам  
Тих благань, що за морем

Чуйно ловить...

(Пер. Г.Кочура)

\* \* \*

Дай мені в хвилини благань узріти  
Образ милий твій, всемогутня Геро,  
Ти, якій славетні царі Атріди

Палко молились.

Тут вони, по ратних трудах з-під Трої  
Пливучи, зійшли на священний берег,  
В час, коли свій шлях довести до цілі  
Їм не щастило.

Тут вони благали тебе і Зевса  
Помогти їй принадного Діоніса,  
Нині ти їй мені поспіши на поміч

Знову, богине.

\* \* \*

З Криту ти сюди завітай, богине,  
В храм святий, де яблунь квітучі віти  
Стелють тінь, де з вітарів ніжний лине  
Ладану подих.

Де вода біжить джерелом холодним  
З-під розлогих яблунь, де вкрили густо  
Землю всю троянди, а шелест листя  
Сон навіває.

Де весна, прибравши барвистим цвітом  
Щедро луг зелений, в священній тиші,  
Ледве трав торкаючись, благодатним  
Леготом дише.

Там вінок надівши з весняних квітів,  
Нижний цвіт до нектару кинь і щедро  
Ним наповной келихи, о Кіпрідо,  
Золотосяйні.

\* \* \*

Кажуть ті – піхота найкраща в світі,  
Ті – кіннота, інші – військові судна,  
Я ж кажу: найкраще є те на світі,  
Що полюбив ти.

Впевнитись у цім дуже легко можуть  
Всі, хто хоче, бо між жінок найкраща  
Чарівна Єлена свого лишила  
Славного мужа.

Поплила по сивому морю в Трою,  
Батька-матір рідних, дочку єдину –  
Всіх забула, всіх, в дурмані любовнім

Розум згубивши.

Бо жінок, які у житті сприймають  
Легко все, привабити також легко.  
Ось і Анакторію я згадала,  
Мрію далеку.

О, наскільки глянуть було б миліше  
На ходу принадну її і світлий  
Усміх, ніж лідійські вози й піхоту  
Бачити в битві!

\* \* \*

Яблуко спіле смачне там на гілці собі червоніє  
Ген, аж на самім вершечку – забув садівник обірвати.  
Ні, не забув – не зумів він того досягнути вершечка.

\* \* \*

Жереб мені  
Випав такий:  
Серцем палким

Любити

Ласку весни,  
Розкіш, красу,  
Сонця ясне

Проміння.

Не в силах ткати я –  
Серце болить,  
О рідна мамо!  
Жагою, мов вогнем,  
Мучить мене  
Кіпріда ніжна.

*(Пер. А. Содомери)*

## АНАКРЕОНТ

(друга половина VI ст. до н. е.)

*Поет-лірик, у своїх творах оспівував дружбу, кохання, оптимістичний погляд на життя.*

\* \* \*

Сивина вкриває скроні, голова моя сріблиться,  
Молоді літа відрадні проминули; зуби слабнуть.  
Відліта життя солодке – небагато вже лишилось.  
Зупинить ридань не можу, бо мене лякає Тартар,  
Бо страшить Аїда темне підземелля; важко в нього  
Увійти; коли ж увійдем – повороту нам не буде.

\* \* \*

Кобилице фракіяно, чом од мене ти втікаєш,  
Косо дивлячись на мене, ніби справді неук я?  
Почекай, тобі вудила я накіну і скерую,  
Взявши повід, біг твій бистрий на призначену мету.  
Нині ти лише по луках вільно скачеш і пасешся,  
Досі, мабуть, не траплявся вершник сміливий тобі.

*(Пер. Г.Кочура)*

## ЕЗОП

(VI ст. до н.е.)

*Легендарний байкар, уславився мистецтвом поєднати зрозумілий простим людям короткий розважальний сюжет із спонукальними до розмислів моральними висновками*

### ВОРОН І ЛИСИЦЯ

Ворон, схопивши шматок м'яса, сів на дерево, а Лисиця, побачивши його й задумавши відібрати собі м'ясо, зупинилася й почала йому казати, який він величний та гарний, і що йому личило б над усіма птицями царювати, і що так би воно й було, коли б він мав ще голос.

Тоді він, вирішивши довести їй, що й голос має, кинув м'ясо й закричав на всю горлянку, а вона, схопивши м'ясо й втікаючи, сказала: "О, Вороне, все ти маєш – лише розуму тобі бракує!"

Нерозумного чоловіка словом можна вмовити.

### МУРАШКИ Й ЦИКАДА

Мурашки взимку сушили на сонці вогке збіжжя, коли до них підійшла голодна Цикада й попросила, щоб їй дали їсти. Тоді вони спитали її, чому вона не заготувала собі харчів улітку, а вона їм: "Мені все було ніколи, я співала". На це Мурашки, сміючись, відповіли: "Якщо ти співала влітку, то потанцюй узимку".

Не слід зневажати нічого, щоб згодом не довелося шкодувати.

### ЛИСИЦЯ І ТЕРЕН

Лисиця стрибнула через пліт і, щоб не послизнутися, вхопилася за Терен. Обідравши лапу і погано себе почувавши, почала дорікати Тернові, що той завдав їй ще гіршого нещастя, коли вона в біді шукала в нього порятунку. А Терен заперечив: "Ой, як же ти помилилася, надумавши вхопитися за мене, коли я сам звик до всіх чіплятися".

Трапляються такі нерозсудливі люди, що вдаються по допомогу до тих, для кого більш природна річ шкодити.

### ХЛІБОРОБ І ЙОГО ДІТИ

Хлібороб, відчувши, що скоро помре, вирішив навчити своїх дітей добре обробляти землю. От він покликав їх і сказав: "Діти, в одному з моїх виноградників закопано скарб". Після його смерті діти взяли за лемеші та мотики і скопали все своє поле, але так і не знайшли скарбу. Зате врожай з виноградника був у декілька раз більший.

Байка доводить, що скарб для людей – це набуте працею.

### ХЛІБОРОБОВІ ДІТИ

Хліборобові діти між собою не мирилися. Він їх часто вмовляв, але слова не допомагали. Тоді Хлібороб вирішив вплинути на них ділом і сказав їм принести в'язку різок. Коли вони виконали те, що він їм загадав, батько дав їм в'язку і наказав зламати її. Але діти, хоч як силкувалися, не змогли цього зробити. Тоді батько розв'язав в'язку і дав кожному по



різці. Коли вони легко переламали їх, батько промовив: “Отак і ви, діти, якщо будете дружні, вас не подолають вороги, коли ж житимете в незгоді, вас легко переможуть”.

Байка доводить, що коли згода між людьми – їх важко перемагти, коли незгода – легко.

### **ХЛІБОРОБ І ЗМІЯ**

Хлібороб узимку знайшов задубілу від холоду Змію і, пожалівши її, поклав за пазуху. Змія відігрілася, прийшла до пам'яті і вкусила свого благодійника. Хлібороб, умираючи, сказав: “Страждаю по заслугі, бо пожалів гадину”.

Байка доводить, що негідники не змінюють своєї вдачі навіть і тоді, коли їм роблять найбільше добро.

### **ПОДОРОЖНІ І ВЕДМІДЬ**

Два приятелі подорожували разом. Коли назустріч їм Ведмідь. Один з них швидко вибрався на дерево і там сховався. А другий, що опинився на краю загибелі, впав на землю, удаючи з себе мертвого. Як тільки Ведмідь нахилив морду і почав обнюхувати його, він затамував подих, бо кажуть, звір не займає мертвого. Коли Ведмідь відійшов, його товариш спустився з дерева й запитав, що шепотів йому Ведмідь на вухо? А той відповів: “Щоб я надалі не подорожував з такими друзями, що тікають при небезпеці!”.

Байка доводить, що справжніх друзів пізнають у біді.

### **СОБАКА З ШМАТКОМ М'ЯСА**

Собака з шматком м'яса в зубах переходив убрід річку. Побачивши у воді свою тінь, він вирішив, що там – інший собака, з більшим шматком м'яса. Тому-то він кинув своє м'ясо і метнувся, щоб відібрати м'ясо в іншого собаки. Та сталося так, що він позбувся свого і другого не відібрав. Одне було недосяжне, бо його й не існувало, а друге поплавло за водою.

Ця байка стосується зажерливої людини.

### **ВОВК І ЧАПЛЯ**

Вовк проковтнув кістку і всюди шукав порятунку. Натрапивши на Чаплю, він попросив її витягти за плату в нього кістку. Чапля встромила голову у вовчу пащу, витягнула кістку й зажадала обіцяної плати. Але Вовк їй відповів:

“Мало тобі, що ти свою голову врятувала з вовчої пащі, а ти ще й плати вимагаєш?”.

Ця байка доводить, що для негідників уже те, що вони не шкодять, є величезним, з їх погляду, благодіянням.

# ЕСХІЛ

(бл. 525- 426 до н.е.)

Давньогрецький поет-драматург, заклав основи драматичного жанру. Автор багатьох трагедій, до нашого часу дійшли лише сім: "Перси", "Семеро проти Фів", "Прометей закутий", "Благальниці", трилогія "Орестея" ("Агамемнон", "Хоефори", "Евменіди")<sup>1</sup>.

## ПРОМЕТЕЙ ЗАКУТИЙ

### ДІЙОВІ ОСОБИ

**ВЛАДА й СИЛА** – слуги Зевсові.

**ГЕФЕСТ** – бог-коваль.

**ПРОМЕТЕЙ** – титан.

**ОКЕАН** – титан.

**ХОР ОКЕАНІД**– дочок Океанових.

**ІО** – діва-телиця, дочка Інахова.

**ГЕРМЕС** – вісник Зевсів.

Скеляста гірська пустеля. Три божества – **ГЕФЕСТ** з молотом і ланцюгом в руках, **ВЛАДА** і **СИЛА** – підводять в'язня **ПРОМЕТЕЯ** до скелі.

### ПРОЛОГ

#### **ВЛАДА**

От і прийшли ми аж на самий край землі,  
В безлюдну далеч Скіфії пустельної.  
Пора, Гефесте, повеління виконать  
Отцеве і до кручі стрімковерхої  
<sup>5</sup> Оцього міцно прикувать зухвалого  
Нерозривними ковами залізними.  
Твій квіт укравши, на усе придатного  
Вогню він сяйво смертним дав, – за гріх оцей  
Повинен кари від богів зазнати він,  
<sup>10</sup> Щоб навчився Зевсові коритися  
І так прихильно до людей не ставився.  
О Владо й Сило, волю вже ви Зевсову  
Вчинили, – більше вам робити нічого.  
А я прикути бога чи наважуся

---

<sup>1</sup> Особливості побудови давньогрецької трагедії. *Пролог* – вступний монолог або сцена, де викладається передісторія сюжету або дається його зав'язка. *Парод* – перший вихід хору на сцену. Драматична дія складається з хорових партій (*стасиміє*) і діалогічних сцен (*епісодії*). Спільна вокальна партія хору й соліста – *комос*. *Ексо*д – останній вихід хору.

<sup>15</sup> Родимого до кручі буревійної?  
Та зважитись повинен неминуче я, –  
Отцевим страшно повелінням нехтувать...

*(До Прометей).*

Високодумний сину велемудрої  
Феміди! Хоч недоброхить, кайданами  
<sup>20</sup> Тебе припну я до бескету голого,  
Де ти людського не почувеш голосу  
Й обличчя не побачиш; сонцем палений,  
Увесь ти почорнієш і радітимеш,  
Що світло дня барвистошатна вкрила ніч...  
Та знову сонце ранню росу висушить,  
І знов тебе ця вічна мука гризтиме –  
Бо ще й не народився визволитель твій.  
Ось плід твоєї до людей прихильності.  
Ти богом будши, гніву не боявсь богів  
І понад міру смертним ти пошану дав –  
Отож ці кручі завжди стерегтимеш ти  
Без сну й спочинку, ніг не розгинаючи,  
І марні будуть скарги всі і лементи,  
Бо невблаганне серце у Кроніона, –  
<sup>35</sup> Жорстокі завжди ці нові велителі!

**ВЛАДА**

*(до Гефеста)*

Для чого час на марні жалі гаєш ти  
І бога не сахаєшся, ворожого  
Богам, що видав людям твій почесний дар?

**ГЕФЕСТ**

Покрйвенство і приязнь – то велика річ!

**ВЛАДА**

<sup>40</sup> Звичайно. А наказу не послухати  
Отцевого – ще більше слід боятися?

**ГЕФЕСТ**

Жорстокий завжди і завзяття повен ти.

**ВЛАДА**

А сльози проливати – це не ліки теж,  
І не трудися марно, не допоможе це.

**ГЕФЕСТ**

<sup>45</sup> Ох, та яке ж огидне ремесло моє!

**ВЛАДА**

Чого ти нарікаєш? Щиро кажучи,  
Причина мук цих – не в твоїй умілості.

**ГЕФЕСТ**

Хай нею краще інший володітиме.

**ГЕФЕСТ**

Все можуть боги, тільки не владарити.

<sup>50</sup> Нікому не підлеглий тільки Зевс один.

**ГЕФЕСТ**

Я знаю це й не буду сперечатися.

**ВЛАДА**

Ти ланцюгами швидше прив'яжи його,  
Щоб батько твого не побачив гаєння.

**ГЕФЕСТ**

Поглянь-бо, ось готові ланцюги йому.

**ВЛАДА**

<sup>55</sup> Вклади злочинця руки в них і, молотом  
їх заклепавши, міцно до скали прикуй.

**ГЕФЕСТ**

Готово, – недаремно потрудився я.

**ВЛАДА**

Міцніше вдар, притисни, не ослаблюй пут,  
Він і з кута тісного вміє вимкнути.

**ГЕФЕСТ**

<sup>60</sup>Одна рука прибита невідривано.

**ВЛАДА**

Пригни ж тепер і другу, щоб мудрій оцей  
Дізнався, що від нього не дурніший Зевс.

**ГЕФЕСТ**

Чи зможе хто, крім в'язня, докорить мені!

**ВЛАДА**

Тепер ці груди простроми загостреним  
<sup>65</sup> Клином залізним і прибий міцніше їх.

**ГЕФЕСТ**

Ой леле, з мук я плачу Прометеевих!

**ВЛАДА**

То ти над ворогом ридась Зевсовим?  
Не довелось би й над тобою плакати.

**ГЕФЕСТ**

Очам нестерпне бачиш ти видовище.

**ВЛАДА**

<sup>70</sup> Я бачу, що приймає він заслужене.  
Та ланцюгами й ребра обв'яжи йому.

**ГЕФЕСТ**

Я знаю й сам, що треба, – не наказуй-бо.

**ВЛАДА**

Наказувати буду, ще й покрикну я.  
Схилися вниз і в кільця гомілки закуй.

**ГЕФЕСТ**

<sup>75</sup> Готово! Це зробити – невелика річ.

**ВЛАДА**

Прикуй тепер і ноги процвяховані, –  
Суддю в цій справі матимеш суворого.

**ГЕФЕСТ**

Із постаттю твоєю схожа й мова ця.

**ВЛАДА**

Сам – будь ласкавий, а моєю гнівністю

<sup>60</sup> І вдачею твердою не кори мене.

### ГЕФЕСТ

Ходімо звідси, – тож увесь у путах він.

### ВЛАДА

*(до Прометея)*

Тепер зухвальствуй і кради богів дари  
Для тих недовгоденних! З тяжких мук твоїх  
Здолають, може, смертні увільнять тебе?

<sup>85</sup> Даремно Прометея прозорливого  
Ім'я ти маєш – сам-бо потребуєш ти  
В недолі Прометея-визволителя.

*ГЕФЕСТ, ВЛАДА й СИЛА відходять.*

### ПРОМЕТЕЙ

*(сам)*

Ефіре божественний! О джерела рік!  
О бистрокрили вітри й незліченної  
<sup>90</sup> Морської хвилі гомін! Земле, мати всіх,  
І всевидючий сонця круг, – вас кличу я,  
Погляньте, що – сам бог – я від богів терплю!  
Подивіться, ганебне яке  
Мордування довгі тисячі літ  
<sup>95</sup> Терпітиму я!

Безчесні які мені вигадав пута  
Блаженних богів новий володар.  
Ой горе! З теперішніх мук і майбутніх  
Я ридаю... Коли ж буде край  
Безбережному цьому стражданню?  
<sup>100</sup> Що мовлю я! Прийдешнє все виразно я  
Передбачаю завжди, й несподіваних  
Нещастя нема для мене, – отже, легко  
Повинен долю зносити присуджену:  
<sup>105</sup> То – нездоланна сила Неминучості.

Та як мені мовчати й як повідати  
Про долю нещасливу! Дав-бо смертним я  
Почесний дар – за це мене й засуджено:  
В сухім стеблі сховавши, джерело вогню  
<sup>110</sup> Я переніс таємно, й людям сталося  
Воно на всі мистецтва їх навчителем.  
Оцей-бо злочин я тепер покуюю,  
В кайданах лютих просто неба висячи.  
Чути шелест у повітрі.

А! а! а!

*Наближається ХОР ОКЕАНІД.*

### ПРОМЕТЕЙ

<sup>115</sup> Але що то за шелест і подих незримий?  
Чи то боги? чи смертні? чи інше то щось?  
Хто до бескетів цих на край світу прийшов  
Видивляйтесь на муки безмежні мої?  
Погляньте ж на в'язня, бездольного бога,

<sup>120</sup> На отцевого ворога, всім божествам,  
Що входжають до Зевса в покої,  
Осоружного тим, що не в міру  
До смертних прихильності мав.  
Ой, шелест я знову чую пташиний,  
<sup>125</sup> І ефір навколо дзвенить  
Від помахів крил легковійних.  
Та страшить мене все, що надходить.

*На крилатій колісниці з'являється ХОР Океанід.*

### **ПАРОД**

Вступний ХОР.

#### **Строфа 1**

Ні, не жахайсь! Льотом легким  
Ніжну любов ми до оцих  
<sup>130</sup> Скель несемо, – ледве вдалось  
Нам прихилить Хором благань  
Серце тверде батька богів,  
Нас проводжали буремні вітри...  
Брязкіт оков враз долетів  
До глибини наших печер,  
І, сором забувши святий, босоніж  
<sup>135</sup> Прилинули в повозі ми крилатім.

#### **ПРОМЕТЕЙ**

Ой леле, леле!  
О Тетії плодющої памолодь, дочки  
Океана-отця, що котить вали  
Довкола землі невсипущим потоком, –  
<sup>140</sup> На мене погляньте, дивіться усі,  
Як, кайданами скований, тут  
На ненавидній варті мушу стоять  
Над урвищем скелі стрімкої.

#### **ХОР**

#### **Антистрофа 1**

О Прометей! Хмарою жах  
<sup>145</sup> Нам оповив сповнені сліз  
Очі ясні – бачимо ми,  
Як на скелі в муках тяжких  
Сохне твоє в сором і глум  
Сталі міцної вповите тіло.  
Небом новий править стерник –  
<sup>150</sup> Силою Зевс право нове  
Завів на Олімпі, святі прадавні  
Закони злочинно зламавши нині.

#### **ПРОМЕТЕЙ**

О, коли б під землю він кинув мене,  
Під склепіння Аїда, що мертвих ховає,  
Аж у тартар безкрайній, і там  
<sup>155</sup> Закував жорстоко в кайдани залізні,  
Щоб ні бог, ні смертниця, ніхто не радів

Із муки моєї!

А тепер – бездольний, забава вітрів,

Ворогам страждаю на вітиху.

**ХОР**

**Строфа 2**

Та хто з богів, немилосердний,

<sup>160</sup> Із тебе глумував би тут? Неодолею твоєю хто

Не вболіватиме, крім Зевса? Завжди лютий,

Незламний волею, це ж він владі приборкав своїй

Весь Уранів рід.

<sup>165</sup> Вщухне тоді він, як серце утопить чи силою

Хтось одбере йому власть потужну.

**ПРОМЕТЕЙ**

Хай у путах ганебних, знеславлений, я

Знемагаю тепер, – я іще знадоблюсь

Блаженних пританові, щоб перед ним

<sup>170</sup> Прозорливо викрити змову нову,

Що берло й пошану йому відбере.

Та мене не облестить розмовами він

Медяними, погрози суворої страх

Таємниці від мене не вирве, аж поки

<sup>175</sup> З кайданів жорстоких мене звільнить,

І за цю нестерпну ганьбу

Побажав сам заплатити.

**ХОР**

**Антистрофа 2**

Відваги повен, ти ніколи

Гіркій біді не улягав.

<sup>180</sup> Та надто вільно говориш ти,

За тебе душу нам проймає жах пекучий,

За долю журимось твоєю –

Як через море страждань

В тиху пристань ти

Сам допливеш, непохильний-бо волею Кроносів

Син, недіймане у нього серце.

**ПРОМЕТЕЙ**

Я знаю, що лютий, жорстокий Зевс,

Справедливість йому – його самоволя;

Але прийде час –

Злагіднішає він під ударом важким,

Погамує свій безнастанний гнів,

І дружній зі мною закласти союз

Поспішить він до мене назустріч.

## ЕПІСОДІЙ ПЕРШИЙ

**ХОР**

*(Старша Океаніда)*

Скажи всю правду, розкажи докладно нам,

В якій провині Зевс, тебе винуючи,

<sup>195</sup> Глумує з тебе тяжко і безчесно так, –

Скажи, як ця розмова не гнітить тебе.

### **ПРОМЕТЕЙ**

Як боляче, як важко це розказувать,  
Та гірко ж і мовчати, – так і так болить.  
Як боги вперше почали злоститися  
І учинивсь між ними лютий заколот, –  
Одні-бо скинуть намагались Кроноса,  
Щоб Зевс владарив, інші ж їм противились,  
Царем богів Кроніда не бажаючи, –  
В той час титанам радив якнайкраще я,  
205 Урана й Геї дітям, та умовить їх  
Не міг я. Буйним серцем зневажаючи  
Ті хитрощі, самою тільки силою  
Вони здобути владу сподівалися.  
Не раз я чув провіщення від матері  
210 Феміди-Геї (під двома іменнями  
Єдина постать), як скінчиться заколот.  
Тоді не тиском сили, не потужністю,  
А підступом належить подолать богів  
(Вони ж мене не вшанували й поглядом,  
215 Коли я перед ними говорив про це).  
Тому волів я краще в цих обставинах  
Вдвох з матір'ю допомагати Зевсові,  
Як-то допомагає вільний вільному.  
Безодня чорна тартару моєю лиш  
220 Порадою – і Кроноса одвічного,  
І всіх його сподвижників поглинула.  
За цю послугу карою жажливою  
Владар богів жорстоко відплатив мені.  
Властиво-бо усім тиранам хворіти  
225 На боязку до друзів недовірливість.  
Питали ви, з якої це причини він  
Глумує так із мене, – все з'ясую вам.  
Трон батьківський посівши, між богами він  
Дари почесні поділив і кожному  
Дав владу. Тільки для людей знедолених  
Не залишив нічого, весь-бо смертний рід  
Хотів він винищити й насадить новий.  
Ніхто, крім мене, опір не чинив йому,  
А я – наваживсь. Людям я рятунок дав,  
Щоб їм, розбитим громами Кроніона,  
На чорне дно Аїду не спускатися.  
За це ось муки зазнаю такої я,  
Що й глянуть страшно, а не те, що стерпіти.  
До смертних жалісливому – мені жалю  
210 Нема; немилосердний був до мене Зевс,  
Але й його неславить це стидовище.

### **ХОР**

З заліза треба серце мати, з каменю,  
З тобою щоб не мучитись стражданнями  
Твоїми, Прометею! Їх не бачити  
245 Воліли б ми – палає серце в жалоцах!



**ПРОМЕТЕЙ**

На мене друзям гірко вже й дивитися.

**ХОР**

Крім цього, більше не вчинив нічого ти?

**ПРОМЕТЕЙ**

Позбавив смертних прозирання долі я.

**ХОР**

Які ж від цього ліки ти їм винайшов?

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>250</sup> Я їх сліпими наділив надіями.

**ХОР**

Велику смертним поміч дарував ти цим.

**ПРОМЕТЕЙ**

Вогонь, крім того, дав я їм в супутники.

**ХОР**

Вогнистий промінь – тим недовгоденним дав!

**ПРОМЕТЕЙ**

Вогонь навчить їх багатьох уміlostей.

**ХОР**

<sup>255</sup> За це тебе Кроніон, так караючи...

**ПРОМЕТЕЙ**

Катує, мучить, глуму не послаблює.

**ХОР**

Невже твоїй недолі і кінця нема?

**ПРОМЕТЕЙ**

Не буде, якщо сам не схоче Зевс того.

**ХОР**

Чи схоче ж він? Яка надія? Бачиш ти,

<sup>260</sup> Що погрішив? Нелегко нам це мовити

І боляче для тебе. Та облишмо це, –

Шукаймо краще із біди визволення.

**ПРОМЕТЕЙ**

О, легко тому радити нещасного,

Хто навіть і ногою не торкнувся біди.

<sup>265</sup> Але ж усе це добре наперед я знав.

Свідомий гріх, свідомий, не зрікаюся, –

Помігши смертним, я себе на муки дав.

Та знемагати в муках не гадав я тут,

На кручі цій високій, у самотності,

<sup>270</sup> На скелях, що мені на долю випали.

Страждань ви не оплакуйте теперішніх –

Зійдіть додолу з колісниці й слухайте,

Що має статись, і про все довідайтесь.

Явіть, явіть увагу, – з тим, хто мучиться,

<sup>275</sup> Помучтесь разом. Тож біда, блукаючи,

Одних сьогодні, других – завтра здибає.

**ХОР**

Не відмовимо послуху ми

Тобі, Прометею! Ногами легкими

З бистролетного повозу зійдемо ми,

<sup>280</sup> З ефіру, де птахів прозорі шляхи,

До стрімкої підійдемо скелі, –  
Про муки твої  
Бажаємо все ми почути.

*На крилатому коні з'являється Океан.*

### **ОКЕАН**

Довгу-довгу до краю пройшовши путь,  
285 Я до тебе прибув, Прометею,  
Легкокрилого птаха направивши літ  
Без удил, зусиллям волі самої.  
Знай же, горем і я вболіваю твоїм,  
Ще й спорідненість наша до того мене  
290 Спонукає.

А коли б і не рідний ти був, то нікого  
Не шаную я так, як тебе.

Що правду я мовлю, дізнаєшся сам, –  
Лестити лукаво не личить мені.

295 Розкажи мені, як же тобі допомогти,  
Щоб ти не сказав, ніби маєш ти друга,  
Вірнішого від Океана.

### **ПРОМЕТЕЙ**

Це що? І ти моєї муки глядачем  
Прийшов? Та як ти зважився, покинувши  
300 Одноіменні хвилі й самостворені  
Печери кам'яні, в залізородний край  
Податись? То для того ти прийшов сюди,  
Щоб висловити в горі співчуття мені?  
На Зевсового друга, що поміг йому  
Здобути трон і владу, подивись тепер, –  
Якої муки зазнаю від нього я?

### **ОКЕАН**

Все бачу, Прометею, і порадити  
Тебе хотів би якнайкраще, хоч ти й сам  
Тямущий. Вдачу виправ, сам себе пізнай  
310 І оновись – новий-бо й над богами цар.

А гострими словами будеш кидатись –  
Почує Зевс, хоч би й багато вище він  
Сидів, і знай – пекучий біль теперішніх  
Страждань цих лиш дитячою забавою  
315 Тоді здаватись буде. Погамуй себе,

Нещасний, з мук цих пошукай визволення.  
Вже застаріли, може, ці слова мої,  
Проте ж відплату й сам високодумної  
Розмови, Прометею, розумієш ти,  
320 А все ж ти, й мук зазнавши, непокірливий,

Не поступився, мовби ще бажаючи  
Нових собі накликає. Наукою  
Скористуйся моєю, на рожен не лізь  
І пам'ятай: суворий, самовладний цар  
325 Керує світом. Я ж піду та спробую,

Як із цієї муки врятувать тебе.  
А ти – будь спокійніший, не зухваль отак,  
Хіба не знаєш, при твоєму розумі,  
Яка буває дяка марнословцеві?

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>330</sup> Тобі я заздрю, бо тепер безвинний ти,  
Хоча й на все зі мною разом важився.  
Тож не турбуйся мною, – неблаганного  
Ти не переконаєш. Стережися-бо,  
Щоб і собі цим лиха не накоїти

**ОКЕАН**

<sup>335</sup> Умієш ближніх краще ти порадити,  
Аніж себе, – це знаю з дій, не з слів твоїх.  
Отож у путь не заважай іти мені.  
Я певен, певен, що твоє визволення  
Я в подарунок від Кроніда матиму.

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>340</sup> Хвалю тебе і завжди буду дякувать  
Тобі за це я. Не ослаб ти запалом,  
Та не турбуйся, – хоч і як хотів би ти  
Мені в пригоді стати, без полегкості  
Для мене марно ти себе трудитимеш.

<sup>345</sup> Хай вже мені погано, та не хтїв би я,  
Щоб іншим це до горя спричинилося.

О ні, й без того тяжко вболіваю я  
Недолею Атланта, брата рідного,  
Що десь стоїть на Заході далекому,  
Стовпи землі і неба – нелегкий тягар –  
Могутніми плечима підпираючи.  
І жаль мені Тіфона стоголового,  
Печери Кілікійської осельника,  
Оту потвору, від Землі народжену, –

<sup>355</sup> Приборкану, безсилу; проти всіх богів  
Повстав він, і пашіла буйним полум'ям  
Із пащі смерть; вогнем Горгони блискало  
З очей, які загрожували Зевсові.  
Але метнув стрілою недріманною

<sup>360</sup> На нього Зевс; упавши з неба, блискавка  
Зухвалі нахваляння зупинила враз,  
І спопелів він, просто в серце вражений;  
Безтямним, розпростертим над протокою  
Морською тілом він лежить, пригнічений

<sup>365</sup> Корінням Етни: на вершині сидячи,  
Гефест кує залізо. Але вирвуться  
Колись із верхогір'їв ріки полум'я  
І язиками пожеруть неситими  
Рясні поля Сіцилії родючої,

<sup>370</sup> У громі-блисках бурі вогнедишної  
Тіфон всепожирущу лютість вивергне,  
Сам громом Зевса на вугілля спалений.  
Мене не потребуєш ти навчителем,

Отож, як сам умієш, і рятуй себе.

<sup>375</sup> Свою недолю до кінця я витерплю,  
Аж поки гнів у серці вщухне Зевсовім.

**ОКЕАН**

Чи й досі, Прометею, ти не відаєш,  
Що слово – лікар гніву найлютішого?

**ПРОМЕТЕЙ**

Коли завчасно стримувати в серці гнів,

<sup>380</sup> А не тоді гасити, як палає він.

**ОКЕАН**

Скажи мені, що бачиш небезпечного

В моєму піклуванні та відважності?

**ПРОМЕТЕЙ**

І нерозважну простоту, і марний труд.

**ОКЕАН**

На хворість цю послабувати дозволь мені,

Дурним здаватись – вигідно розумному.

**ПРОМЕТЕЙ**

І що провину за мою вважатимуть.

**ОКЕАН**

То чим мене додому ти спроваджуєш?

**ПРОМЕТЕЙ**

Щоб не придбав ти ворога плачем оцим!

**ОКЕАН**

Того, що на престолі всемогутньому?

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>390</sup> Остерігайся серце прогнівить йому.

**ОКЕАН**

Повчальна, Прометею, ця біда твоя

**ПРОМЕТЕЙ**

Рушай, іди – тримайся свого розуму.

**ОКЕАН**

Податись у дорогу вже і сам я мав.

Уже-бо птах четвероногий крилами

Розлогу потрясає путь повітряну, –

Спочити дома, в стайні, поспішає він.

*ОКЕАН відлітає.*

**СТАСИМ ПЕРШИЙ**

**ХОР**

**Строфа 1**

Плачемо ми, о Прометей,

Смуток і жаль – доля твоя!..

Лицями нам струмені сліз,

<sup>400</sup> Мов з джерела, з ніжних очей

Буйно біжать... Нині-бо Зевс,

Повен злоби, власну пиху

За керівний взявши закон, богам прадавнім

405 Згорда списом грозить могутнім.

### **Антистрофа 1**

Стогін і зойк чути кругом –  
Повна ридань ціла земля:  
Давніх часів велич твою,  
Долю і честь кривих твоїх  
Славлять гірким смертні плачем, –  
Всі, що живуть на цілині  
Азійській, всі зойком в один злилися стогін –  
Жаль за твої страждання люті.

### **Строфа 2**

415 Дјви-верхівні з Колхіди,  
У боях неполохливі,  
Скіфів юрми, що далеко  
За болотом Меотіди  
Край посідають дикий;

### **Антистрофа 2**

420 Арабійці – квіт Арєїв,  
Стрімковерхого краєни  
Города біля Кавказу, –  
Враже військо в брязкотінні  
Гострокінчастих ратищ.

## **ЕПОД**

425 Тільки одного раніше ми знали  
Титана в сталевокайданових муках, –  
Бога Атланта, й понині –  
Сила і міць – він хребтом підпирає потужним  
Неба важке склепіння...

430 Ревуть прибоєм, стогнуть буруни,  
Ридає моря глибочінь,  
Аїду чорна загула безодня,  
Журно журкочуть прозорі струмки, –

435 Джерела рік жалем спливають.

## **ПРОМЕТЕЙ**

Не думайте, що то з сваволі й гордоців  
Мовчу я, – в грудях серце розривається,  
Коли погляну на оцю ганьбу свою!  
Хто, як не я, новітнім божествам оцим  
440 Розподілив почесної судьби дари?  
Мовчу вже, ви-бо знаєте й самі про це, –  
Ось про недолю смертних ви послухайте:  
То я ж їм, дітям нетямущим, розум дав,  
Я наділив їх мудрою розважністю.

445 Не для докору людям це розкажую, –  
Лише щоб силу показати дарів моїх.  
Вони раніше й дивлячись не бачили  
І слухавши не чули, в соннім маренні

Ціле життя без просвітку блукаючи.  
450 Не знали ні теслярства, ні підсонячних  
Домів із цегли, а в землі селилися,  
Мов комашня моторна, десь у темряві  
Печер глибоких, сонцем не осяяних.  
І певної ще не було прикмети в них  
455 Для зим холодних, і весни квітучої,  
І золотого літа плодоносного.  
Весь труд їх був без тями. Таємничий схід  
І захід зір небесних пояснив я їм.  
З усіх наук найвидатнішу винайшов  
460 Науку чисел, ще й письмен сполучення  
І творчу дав їм пам'ять – цю праматір муз.  
І в ярма перший уярмив тварини я,  
Щоб у важкій роботі, приневолені,  
Людей своїми заступили спинами.  
Я віжколюбних коней в колісниці впріг  
Забагатілих розкошів оздоблення.  
Хто, як не я, для мореплавців вигадав  
Між хвиль летючі льнянокрилі повози?  
Для смертних всі знаряддя ці я винайшов,  
Собі ж, бездольний, не знайду я способу,  
Як із біди своєї увільнитися.

#### **ХОР**

Вже й розум губиш у ганебних муках ти!  
Немов поганий лікар недосвідчений,  
Що сам захворів, блудиш і сумуєш ти,  
475 Собі самому ліків не знаходячи.

#### **ПРОМЕТЕЙ**

Та вислухайте далі, і здивуєтесь,  
Які я мудрі винайшов умілості  
Й мистецтва, – а них найважливіші ось які:  
Хто занедужав, ні пиття цілющого  
480 З трави-гойниці, ні мастей не знаючи,  
Без допомоги загинув лікарської, –  
Я їх навчив вигойні ліки змішувать,  
Щоб цим перемагати всякі хворості.  
Для них я різні віщування способи  
485 Установив, і перший сни я визначив,  
Що справджуються; роз'яснив я значення  
Прикмет дорожніх, і таємних висловів,  
І льоту хижих, кривопазуристих птиць –  
Яка на добре чи на зле провісниця;  
490 Усі пташині з'ясував я звичаї –  
І як живе з них кожна й чим годується,  
Яка в них ворожнеча і любов яка.  
Я показав, якими мають нутроці  
У жертви бути, щоб богам подобатись,  
495 Якими – жовчі і печінок кольори.  
Товстенні стегна попаливши й тельбухи  
Тварин жертовних, викрив перед смертними

Я потаємну вміість передбачення  
В огнистих знаках, ще ніким не бачених.  
500 Це все – від мене. Хто посміє мовити,  
Що глибоко попід землею сховані  
Скарби – залізо, мідь, срібло і золото –  
Він на вигоду людям, а не я, знайшов?  
Ніхто, крім тих, хто безсоромно хвастав.  
505 А коротко сказати, то довідайтесь:  
Від Прометея – всі в людей умілості.

**ХОР**

Про смертних не турбуйся понад міру ти.  
І не занедбуй у нещасті сам себе, –  
Ми певні, що, звільнившись із кайданів цих,  
510 Ти перед Зевсом міццю не поступишся.

**ПРОМЕТЕЙ**

Всевадна Доля вирок не такий дала, –  
Ще безліч муки й катувань ще тисячі  
Я перетерплю, поки з пут цих визволюсь:  
Безсила вміість перед Неминучістю.

**ХОР**

515 А хто стерничий тої Неминучості?

**ПРОМЕТЕЙ**

Три Мойри і всепам'ятні Еріннії,

**ХОР**

Невже сам Зевс їм силою поступиться?

**ПРОМЕТЕЙ**

Йому своєї долі не уникнути.

**ХОР**

Хіба Кронід не завжди царюватиме?

**ПРОМЕТЕЙ**

520 Про це вам не дізнатись – не випитуйте.

**ХОР**

Велику, видно, криєш таємницю ти.

**ПРОМЕТЕЙ**

Зверніть на інше мову, – розголошувать  
Про це не час, це мушу якнайглибше я  
Ховати, – таємниці як дотримаю,  
То з мук ганебних і кайданів визволюсь.

**СТАСИМ ДРУГИЙ**

**ХОР**

**Строфа 1**

Зевс можновладний на нас  
Хай свою міць не насилає ніколи  
Хай богам ми в жертву благальну принести  
530 Не баримося биків  
Там, де хвиль Океана-отця невгавний шум  
Й словом не схибити нам –  
Це бажання завжди плекаймо в серці своїм.

### **Антистрофа 1**

Солодко бавити нам  
Довгий свій вік в радісно-буйних надіях,  
Світлих мрій мед серцю в поживу давати  
Та від жалю тремтимо,  
<sup>540</sup> Зрячи в лютих без ліку муках тебе...  
Зевса-бо не боячись,  
Ти свавільно смертних шануєш, о Прометей!

### **Строфа 2**

Сподівайся подяки невдячної,  
<sup>545</sup> Друже! Поміч яка,  
Порятунок який – від тих недовгоденних!  
Чи не знав ти – безсиллям кволим, наче мрія,  
Рід сліпий людства бездольного спутано.  
<sup>550</sup> Смертних воління ніколи  
Вічного ладу не зрушить –  
Волі Зевса не здолав.

### **Антистрофа 2**

Від недолі твоєї ми навчені  
Цього, о Прометей.  
<sup>555</sup> Чи такими тебе піснями всі вітали  
Ми навколо купелі шлюбної і ложа  
В світлий час радості – втіхи весільної,  
В час, як, дарами схиливши,  
Нашу сестру Гесіону  
За свою ти взяв дружину?

*Вбігає божевільна Іо, – в неї на лобі коров'ячі роги.*

### **Іо**

Що за край? Що за люди? І хто це стоїть,  
Обмаяний бурями, в путах міцних  
На скелі стрімчастій? За злочин який  
Він терпить цю кару? Повідай, куди  
Я, нещасна, тепер заблукала?  
А-а-а!  
Знов овід цей жалить мене, бездольну,  
Жахає знов пастух тисячоокий –  
Аргоса привид, сина Землі!  
Зором лукавий – мчить по світах,  
Його земля й по смерті не приймає.  
І, знедолена, мене гонить він,  
Схудлу з голоду, понад ринь морську!

### **Строфа**

<sup>575</sup> Десь дуда гуде восколіплена,  
Смутен сон навіваючи...  
Ой куди, куди та й завів мене  
Блукань довгий шлях?  
І за що, Кроніде, за який гріх  
На мене наслав ти оцих мук гіркий біль?  
О-ой!..



580 І, оводом жахаючи,  
Нещасну діву мучиш божевільну?..  
Попали вогнем, під землею скрий,  
Морським звірам дай  
Мене в поживу, о царю, блань  
Не зневаж моїх!  
Доволі я блуканнями  
Намучилась, а як із муки вимкнути –  
І досі я не знаю.  
Почуй діві-телиці жальний зойк!

**ПРОМЕТЕЙ**

Як не почути гнаної злим оводом  
590 Іпаха доньки, що, опікши Зевсові  
Коханням серце, Гери гнів накликала  
І от – блукає гонами безкраїми.

**ІО**

**Антистрофа**

Звідки батькове ім'я знаєш ти?  
Хто ж ти сам, безталаннику,  
595 Що біду мою оповів мені,  
Безталанниці?  
Назвав ти недугу, що велінням  
Богівським жалить-сушить мій мозок весь час.  
О-ой!..

600 І скоками шаленими  
Сюди я в муках голоду примчала,  
Гнана ревністю Гери гнівної.  
Чи страждає хто,  
О нещасливий, так, як мучує я?

Та скажи мені,  
605 Що далі перетерпіти  
Я ще повинна, – ліками цілющими  
Порадь мене, як знаєш.  
Озвись! Діві блуденній скажи все.

**ПРОМЕТЕЙ**

Все розповім я, що почути хочеш ти,  
610 В прості слова загадок не вплітаючи,  
Як личить перед другом відкривать уста, –  
Вогнеподавця Прометея бачиш ти.

**ІО**

О ти, що смертним спільну користь виявив,  
Бездольний Прометею, а що терпиш так?

**ПРОМЕТЕЙ**

615 Над муками своїми щойно плакав я.

**ІО**

Тож і для мене ласки не відмовиш ти?

**ПРОМЕТЕЙ**

Спитай – якої, і про все дізнаєшся.

**ІО**

Скажи, хто до бескету прикував тебе?

**ПРОМЕТЕЙ**

Веління Зевса, а рука Гефестова.

**ІО**

<sup>620</sup> А за який ти злочин терпиш кару цю?

**ПРОМЕТЕЙ**

І того досить, що тобі вже мовив я.

**ІО**

Скажи одно лиш: чи коли настане край

Блукань оцих для мене, нещасливої?

**ПРОМЕТЕЙ**

Не знати цього краще, ніж довідатись.

**ІО**

<sup>625</sup> О, не ховай, що маю перетерпіти!

**ПРОМЕТЕЙ**

Тобі цієї не відмовлю послуги.

**ІО**

Чому ж із відповіддю ти загаявся?

**ПРОМЕТЕЙ**

Я б рад, та дух боюся твій стривожити.

**ІО**

Не дбай про мене більше, аніж я сама.

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>630</sup> Сама ти побажала – ну, то вислухай.

**ХОР**

Стривай! Частина втіхи хай дістанеться

І нам. Раніш довідаймось од неї ми,

Як саме ця недуга з нею сталася,

Від тебе ж хай почує про кінець біди.

**ПРОМЕТЕЙ**

Іо, вчинити ласку їм повинна ти,

Вони ж до того й сестри твому батькові.

Тож радісно і плакати, і жалітися

На долю перед тими, хто, вчуваючи

Жалі твої, сльозами й сам умиється.

**ІО**

Не знаю, як вас можна не послухати, –

Про все ви в простій повісті почувете,

Дарма що я крізь сльози повідатиму

Про бурю богонаслану й спотворення

Мені, нещасній, і людського образу.

<sup>645</sup> Не раз у п'ятьмі ночі сонні видава,

Світлицею витаючи дівочою,

Мені шептали: "О щаслива дівчино,

Пощо дівуєш довго? Шлюб величний ти

Могла б узяти, сам-бо Зевс – опалений

<sup>650</sup> Жаги стрілою і Кіпріди радощі

З тобою хтів би розділити. Божистого

Не відкидайся ложа, – до Лернейських лук,

Де батькові кошари і стада, приходь

Очей жадобу вдовольнити Зевсові".

<sup>655</sup> Щоночі цими снами опанована,

Я мучилась, нещасна, доки батькові

Розповіла я про вночішні видива.  
 Провісників в Додону і до Піфії  
 Він посилав численних, щоб довідались,  
 660 Як словом чи ділами догодить богам.  
 Вони вертались і в неясних висловах  
 Двозначну, темну відповідь приносили.  
 Діждав Інах ясної врешті провісті:  
 Було йому виразно оповіщено –  
 665 Мене із дому і з вітчизни вигнати,  
 Щоб безнастанно по світах блукала я,  
 А не схотів би, то вогниста блискавка  
 Спаде від Зевса і попалить рід увесь.  
 Провіщенню Локсієвому вірючи,  
 670 Отець мій з хати рідної прогнав мене.  
 Обом було нам важко, але Зевсова  
 Узда його до того приневолила.  
 І враз я розум і подобу втратила  
 Й, жалистим гнана оводом, як бачите –  
 675 Рогата – мчала скоками шаленими  
 До джерела Керхнеї добропитної,  
 До пагір Лернських, і земленароджений  
 Пастух, гнівоневтомний Аргос гнав мене  
 І скрізь очима стежив незліченими.  
 680 Життя від нього нагла відібрала смерть,  
 Мене ж і далі, жалену злим оводом,  
 Цей з краю в край ганяє божественний бич.  
 Ти чув усе. Скажи, як можеш, чим моє  
 Скінчиться лихо. Та, в біді жаліючи,  
 Мене словами не втішай облудними, –  
 Неширу мову слухать – то найгірший біль.

### **ТРЕНОС**

#### **ХОР**

Ой годі, годі, зупинись!  
 Та ніколи-бо й не гадали ми,  
 Що нам слух торкне дивна мова ця  
 690 І нестерпучих, непосильних мук оцих  
 Жахний глум-ганьба  
 Дволезим вістрям пройме душу нам!  
 Ой доле, доленько...  
 695 Іо нещастя трепетом поймає нас!

#### **ПРОМЕТЕЙ**

Зарано, повні страху, ви ридаете, –  
 Заждїть, і до останку все почувете.

#### **ХОР**

То говори, – стражденникам так радісно  
 Кінця скорботи наперед дізнатися.

#### **ПРОМЕТЕЙ**

700 Вас вдовольнив я радо в попередньому  
 Бажанні – пожадали-бо довідатись

Від неї ви самої про біду її.  
Послухайте ж, які страждання дівчина  
Від гніву Гери має перетерпіти.  
705 А ти, дитя Інахове, слова мої  
Складай у серці, щоб блуканням знати край.  
Йди на схід сонця крізь поля неорані  
І дійдеш до кочів'я Скіфів. В плетених  
Наметах, на колесах вік живуть вони  
710 На вольній волі, всі далекосяглими  
Озброєні стрілами. Не підходь до них,  
Але направ над берегом ступні свої,  
Де стогне море під стрімкими скелями.  
Ліворуч там Халіби-ковалі живуть,  
715 Їх стережися, – дикі, негостинливі  
Вони. Йди далі до ріки Напасниці,  
Непомилково названої так, – її  
Не переходь, неперехідну, поки аж  
Хребта Кавказу дійдеш височенного, –  
720 З його вершин бурхливий рине струмінь цей.  
Сусідні зорям перейшовши бескети,  
Іди на південь і ватаги здибаєш  
Дів-амазонок, що мужів ненавидять, –  
При Термодонті й Теміскірі їх житло,  
725 Де кораблі жахає Салмідеської  
Затоки паща – мореплавців мачуха.  
Ті амазонки радо проведуть тебе,  
І дійдеш ти до Істму Кімерійського –  
Тісних воріт приморських. Далі сміливо  
730 Протоку Меогійську переплинеш ти,  
І славна в людях пам'ять переправі цій  
Зостанеться, – в честь тебе називатимуть  
Її – Боспор. Європи грунт покинувши,  
На суходіл Азійський ти дістанешся.  
735 Що ж, цар богів – чи не до всіх однаково  
Жорстокий? Зажадавши бог із смертною  
З'єднати ложе, на блукання сам її  
Прирік він. І гіркого ж ти, о дівчино,  
На шлюб собі спіткала нареченого!  
740 Все, що від мене чула ти сьогодні тут,  
Я не назвав би навіть передмовою.

**ІО**

Ой леле, леле...

**ПРОМЕТЕЙ**

З болючим зойком знову застогнала ти?  
Що ж буде, як і дальші лиха знатимеш?

**ХОР**

745 Які ж їй далі муки, чи розкажеш ти?

**ПРОМЕТЕЙ**

Бурхливе море згуби нещасливої.

**ІО**

То нащо й жити! Чи не краще з дикої

Верховини сторч головою кинутись,  
Об землю вщент розбитись і звільнитися  
<sup>750</sup> З цієї муки! Раз умерти легше-бо,  
Ніж день у день так тяжко-гірко мучитись.

**ПРОМЕТЕЙ**

А як би ти мої страждання стерпіла!  
Адже ж мені і вмерти не присуджено, –  
Була б та смерть увільненням од мук моїх,  
<sup>755</sup> А так – моїм стражданням і кінця нема,  
Аж поки Зевс не упаде з державності.

**ІО**

Невже владання Зевсове повалиться?

**ПРОМЕТЕЙ**

Раділа б ти, гадаю, це побачивши?

**ІО**

Чому ж би й ні, як мучусь через нього я!

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>760</sup> Отож дізнайся – це на правду станеться.

**ІО**

Хто ж самовладці берло відбере йому?

**ПРОМЕТЕЙ**

Він сам – через бажання нерозсудливі.

**ІО**

А як? Скажи, як не пошкодить мова ця.

**ПРОМЕТЕЙ**

До шлюбу ставши, потім жалкуватиме.

**ІО**

<sup>765</sup> З богинею чи смертною – скажи мені?

**ПРОМЕТЕЙ**

Нащо тобі? Невільно говорити це.

**ІО**

Невже дружина відбере від нього трон?

**ПРОМЕТЕЙ**

Дитя родивши, від отця могутніше.

**ІО**

І неспроможний долі він уникнути?

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>770</sup> Ні, як не буду вільний від кайданів я.

**ІО**

Хто б проти волі Зевса міг звільнить тебе?

**ПРОМЕТЕЙ**

Йому з твоїх потомків бути суджено.

**ІО**

Як кажеш? Син мій із біди звільнить тебе?

**ПРОМЕТЕЙ**

Так, третій по десятому народженні.

**ІО**

<sup>775</sup> Нелегко зрозуміти це провіщення.

**ПРОМЕТЕЙ**

Ти й про свої нещастя не допитуйся.

**Ю**

Обіцяної ласки не відмов мені.

**ПРОМЕТЕЙ**

Із двох я подарую щось одне тобі;

**Ю**

Із чого саме – поясни, хай виберу.

**ПРОМЕТЕЙ**

Що ж, вибирай – чи про останок мук твоїх

Розповісти, чи про моє визволення?

**ХОР**

Яви одну ти ласку їй, а другу – нам,

Прохання не занедбуючи нашого:

Їй сповісти подальшого блукання шлях,

<sup>785</sup> А нам скажи про твого визволителя.

**ПРОМЕТЕЙ**

Як хочете, не буду сперечатися, –

Про все, що ви бажали, розкажу я вам.

По-перше, про твою, Ю, блуденну путь –

Ти ж запиши це на таблицях пам'яті.

Потік той перейшовши, суходолів грань,

Прямуй на пломенистий, сонцесяйний Схід.

Минувши моря гомін, ти добудешся

До передгір Кісфени – піль Горгонових,

Форкіди там домують, з видом лебедів

Три діви староденні, – спільне око в них

І зуб один, ні сонце їм не сяє вдень,

Ні місяць – серед ночі. Недалеко там

Є три Горгони – людоненависниці,

Крилаті сестри змієкосі, – глянувши

<sup>800</sup> На них, людина без дихання падає;

От їх, кажу, і треба стерегись тобі.

Послухай далі про нові страховища:

Не йди до грифів гостродзьобих, Зевсових

Псів негавкущих; бійся й раті кінної

<sup>805</sup> Тих арімаспів однооких, – житла їх

Вздовж берегів Плутона злотохвильного.

Від них тікай і прийдеш у далекий край

До чорного народу, що при сонячних

Живе джерелах, там, де Ефіоп-ріка.

<sup>810</sup> Йди берегом до водоспадів, де з висот

Біблоських добропитні хвилі котить Ніл

Священний. На трикутну землю виведе

Тебе він в гирло нільське, де тобі, Ю,

Й синам твоїм побудувати висілок

<sup>815</sup> Дано далекий. Що ж для тебе в мові цієї

Незрозуміле, темне, то про все мене

Перепитай і знатимеш докладно все, –

Дозвілля в мене більше, ніж хотів би я.

**ХОР**

Як далі ще розповідати маєш їй,

Щось проминувши, про гіркий блукання шлях,

То говори, – а все сказав, то вияви

До нас ти ласку – пригадай, що просимо.

**ПРОМЕТЕЙ**

Про шлях мандрівний чула до кінця вона.

Але щоб знала, що не марно слухала,

<sup>825</sup> Скажу їй, що раніше перетерпіла, –

Хай доказом це буде на слова мої.

Тож оповідань промину багато я

І до останніх перейду блукань твоїх.

Коли прийшла ти до землі Молоської,

<sup>830</sup> Додони недалеко крутогорої,

Де храм пророчий Зевса Феспротійського,

Там – диво невимовне! – віщим шелестом

Дуби пророчі мовили без загадок,

Що ти дружина славна будеш Зевсові.

<sup>835</sup> Чи ще й тепер ця мова не лестить тебе?

Відтіль, безумством жалена, помчала їй

Шляхом приморським до затоки Рейської

І знов верталась гонами шаленими.

В часи прийдешні – знай це – Іонійською

<sup>840</sup> Оту морську затоку називатимуть

На спогад людям про твою блуденну путь.

Тобі ознака буде це, що розум мій

Далеко більше бачить, ніж одкрито всім.

І їй, і вам я разом далі все скажу,

<sup>845</sup> На слід вернувшись мови попередньої,

В самому гирлі нільським, на краю землі,

В розлогих плавнях місто Каноб найдеш ти.

Там Зевс тобі поверне розум дотиком

Руки пестливим, і породить чорного

<sup>850</sup> Епафа, соіменного зародженню

Від Зевса. Урожаї він збиратиме

З землі, що Ніл широководий зрошує.

У поколінні п'ятім п'ятдесят сестер

Вернуться в Аргос, не з бажання власного –

<sup>855</sup> З братителями шлюбу уникаючи

Покревного. Ті ж у пориві хтивості,

Мов яструби, голубок полюватимуть,

На ловах шлюбу гонячись невловного.

Але не дасть їм заздрий бог дівочих тіл.

<sup>860</sup> Земля Пелазга прийме вбитих Аресом

Через жіночі руки, що вночі разять;

Дружина кожна віку збавить мужеві,

Мечі дволезі в їх крові купаючи,

Хай втішить так Кіпріда й ворогів моїх!

<sup>865</sup> Одна лиш, любощами зачарована,

Ослабне духом і не вб'є заснулого,

Воліючи вже краще слабодохую,

Аніж смертоубивцею уславитись.

Царів Аргоських з неї розпочнеться рід.

<sup>870</sup> Багато слів потрібно, щоб сказати все.

Із цього роду вийде славний стрілами

Герой, мене він визволить із мук тяжких.  
Від титаніди-матері, прадавньої  
Феміди; це провіщення було мені.  
875 Коли і як то буде – надто довго це  
Розказувать, та й користі – ніякої.

**Ю**

Ой леле, ой леле...  
Запалало в мені божевілля знов,  
Безжального овода гостре жало  
880 Пече без вогню!  
І жахається серце, і груди рве,  
І обертом очі кружляють мені,  
Кудись пориває безумний шал,  
І язик мій у спраглих німіє устах, –  
885 Каламутним годі здолати словам  
Божевілля навальну хвилю.

*Охоплена божевіллям, Іо втікає.*

**СТАСИМ ТРЕТІЙ**

**ХОР**

**Строфа**

Мудрий, о мудрий був той,  
В думці хто мав перший, а потім уголос  
Нам провістив, що належить  
З рівними шлюб нам брати, далеко-бо  
Краще це, ніж, будши золотою,  
Прагнути шлюб з тією, що в розкошах  
Млів, своїм пишаючись родом.

**Антистрофа**

Мойри, о мойри, хай з нас  
Жодну вам трьом не випадає ніколи  
Зріти на Зевсовім ложі!  
Хай із небес нам мужа не відати!  
Горне жах нас, немужелюбною  
Зрячи дівочість Іо, в гірких блуканнях  
Пещену Гери карою злою!

**ЕПОД**

Ми рівного не боїмося шлюб –  
Коли б лише любов богів могутніх  
Нас не нагляділа ненатлим оком?  
Борня то незборенна, невихідна путь.  
905 Що буде з нами? Як вам і куди  
Від Зевса, від жаги його тікати?



**ЕКСОД****ПРОМЕТЕЙ**

Хоч Зевс і гордий серцем – влагіднішає,  
 До шлюбу він такого-бо ладнається,  
 Який його із трону скине й царської  
 Позбавить влади. Отоді-то батькове  
 Кляття справдиться, що наклав на кривдника,  
 З престолу Крон упавши стародавнього.  
 А як з біди такої Зевсу вимкнути –  
 З богів нікому не добрати способу.  
<sup>915</sup> Лиш я це знаю. Хай, на троні сидючи,  
 Він тішиться громами піднебесними,  
 Хай сипле з рук вогнями-блискавицями.  
 Та вже не допоможе це ніяк йому –  
 Впаде безславно і не підведеться він,  
 Такого-бо на себе нездоланного  
 Тепер противоборника готує він,  
 Що той палкіше блискавиці полум'я  
 Знайде і грім грімкіший від небесного;  
 Морям грозу і землям потрясателя –  
 Тризубця він розтрощить Посейдонові, –  
 Тоді довідається Зевс повалений,  
 Що рабство – це щось інше, аніж влади трон.

**ХОР**

Чого бажаєш, те й пророчиш Зевсові.

**ПРОМЕТЕЙ**

Не тільки я бажаю, але й буде так.

**ХОР**

Хтось, видно, і над Зевсом пануватиме?

**ПРОМЕТЕЙ**

Він кару тяжчу, аніж я, терпітиме.

**ХОР**

Як слів цих вимовляти не боїшся ти!

**ПРОМЕТЕЙ**

Чого ж боятись? Смерті непідлеглий я.

**ХОР**

Наслати муки ще лютіші може він.

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>935</sup> Хай шле – нема для мене несподіванок.

**ХОР**

Той мудрий, Адрастеї хто вклоняється.

**ПРОМЕТЕЙ**

Шануйте ви владущих і улещуйте,  
 Для мене ж менше від нічого важить Зевс, –  
 Хай робить що захоче цей короткий час,  
<sup>940</sup> Недовго він богами керуватиме.  
 Та он від Зевса, бачу, посланець біжить –  
 Прийшов він, певно, із новою звісткою,  
 Оцей служник тирана новочасного.

*З'являється Г е р м е с*

**ГЕРМЕС**

До тебе, мудрія гостроязикового,  
945 Богів зрадливця, а людей шановника,  
До тебе, вогнекрадця, промовляю я.  
Звелів отець все розказати про шлюб отой,  
Що через нього, похвалявся ти, влади він  
Позбудеться <sup>1</sup> Докладно і виразно все  
950 Ти, Прометею, розкажи без загадок!  
Цю путь удруге не примушуй міряти, –  
Сам знаєш-бо, цим Зевса не власкавити.

**ПРОМЕТЕЙ**

Яка зарозуміла й гордовита вся  
Розмова ця прислужника богівського!  
955 Недавно ви при владі стали й мислите  
У замках безпечальних домувати повік?  
Падіння двох тиранів<sup>2</sup> чи не бачив я?  
Побачу, як і третій, що при владі є,  
Впаде ганебно й скоро. Сподівався ти,  
960 Що цих богів новітніх я злякаюся?  
Далеко ще до цього. Поспішай назад  
Дорогою, якою і прийшов сюди, –  
Нічого ти від мене не дізнаєшся.

**ГЕРМЕС**

Отож-бо цим зухвальством і сваволею  
Себе й завів ти в безвихідь страждань оцих.

**ПРОМЕТЕЙ**

Свого нещастя на негідне рабство я  
Не промінюю, – це запам'ятай собі.

**ГЕРМЕС**

Мабуть, у рабстві краще бути в скель оцих,  
Ніж Зевса-батька вісником довіреним?

**ПРОМЕТЕЙ**

970 Отак і треба зневажать зневажників.

**ГЕРМЕС**

Ти муками своїми мовби тішишся?

**ПРОМЕТЕЙ**

Я тішуся? Такої ворогам моїм  
Жадав би я утіхи, й серед них – тобі.

**ГЕРМЕС**

За ці нещастя і мене винуєш ти?

**ПРОМЕТЕЙ**

Скажу одверто, – всіх богів ненавиджу,  
За добре злим мені вони віддячили.

**ГЕРМЕС**

Як подивлюсь я – справді тяжко хворий ти.

---

<sup>1</sup> Прометей віщував, що від шлюбу Зевса з Фемідією може народитися такий син, який своєю могутністю перевищить самого Зевса.

<sup>3</sup> Мова йде про Урана і Кроноса.

**ПРОМЕТЕЙ**

Як хворість то – ненавидіти ворога.

**ГЕРМЕС**

Але ти в щасті був би ще нестерпніший!

**ПРОМЕТЕЙ**

Ой-ой!

**ГЕРМЕС**

<sup>980</sup> Ой-ой? Це слово невідоме Зевсові.

**ПРОМЕТЕЙ**

Старіючи, усього час навчить його.

**ГЕРМЕС**

А ти ще й досі не навчився розуму.

**ПРОМЕТЕЙ**

Ба ні, – не розмовляв би я з прислужником.

**ГЕРМЕС**

Нічого, видно, батькові не скажеш ти?

**ПРОМЕТЕЙ**

<sup>985</sup> Не дякувать чи можу, оласкавлений!

**ГЕРМЕС**

Глузуєш ти із мене, ніби з хлопчика.

**ПРОМЕТЕЙ**

Чи ти ж не хлопчик? Навіть ще дурніший ти,

Якщо від мене сподівався довідатись.

Ні мук таких немає, ані хитрощів,

Щоб ними Зевс присилював сказати це,

Аж поки пут ганебних не розв'яже він.

Нехай палючим кидає він полум'ям,

Завіє все снігами білоперими,

Громами хай загрожує підземними, –

<sup>995</sup> Нічим мене сказати не присилює,

Кому його належить з трону скинути.

**ГЕРМЕС**

Побачиш сам, чи допоможе це тобі.

**ПРОМЕТЕЙ**

Все передбачив і давно вже зважив я.

**ГЕРМЕС**

Наважся, о наважся, нерозсудливий,

<sup>1000</sup> Хоч задля мук цих розумніше мислити.

**ПРОМЕТЕЙ**

Дарма, мов хвиль прибоєм докучаєш ти

Вмовлянням. Не думай, що, лякаючись

Погрози Зевса, стану я, мов жінчина,

Благать, кого ненавиджу, й ламатиму

<sup>1005</sup> Я руки по-жіночому, щоб змилювався

І увільнив з кайданів, – ні, не буде так.

**ГЕРМЕС**

Багато, але марно розмовляв я тут.

Ні, цього серця не зм'якшить благаннями.

Мов огир неїжджалий, він узду гризе,

<sup>1010</sup> Пручається і з віжками змагається.

Та кволі, недоречні хитрування ці, –

Сама лиш самопевність нерозумного  
Не варта аж нічого. Як словам моїм  
Ти не скоришся – глянь, якою бурею  
<sup>1015</sup> Хвилешна хвиля муки неминучої  
Тебе настигне. Скелі стрімковерхі ці  
Розтрощить батько громом-блискавицею  
Полум'яною, і обійми каменю  
Твоє сховають тіло. Довгі сповняться  
<sup>1020</sup> Віки, аж поки вийдеш знов на світло ти  
Й орел кривавий, цей крилатий Зевсів пес,  
Шматки великі рватиме пожадливо  
Від твого тіла, і щодня приходити  
Цей буде гість незваний і печінкою  
<sup>1025</sup> Живитися твоєю почорнілою.  
Стражданням цим не дожидай закінчення,  
Покіль з богів котрий у тяжких муках цих  
Тебе заступить і в Аїд безпромінний  
За тебе зійде, в глиб сумного Тартару.  
Над цим подумай. Не хвальба порожня то,  
А вирок найсуворіший, бо в Зевсових  
Устах нема неправди, свого слова він  
Додержує. Тож роздивись, роздумайся  
І не вважай зарозумілих гордощів  
За кращі від звичайної розважності.

#### **ХОР**

Здасться, все до речі говорив Гермес.  
Пиши позбутись радить він і мудрої  
Розважності шукати. Тож послухайся,  
Ганьба для мудрих – помилки триматися.

#### **ПРОМЕТЕЙ**

Все я знав наперед, що звістив він мені.  
Мук зазнати ворогу від ворогів –  
Не ганьба. Хай же ринуть на мене вогню  
Дволезого кучері; неба ефір  
Хай від грому, від натиску буйних вітрів  
<sup>1045</sup> Розірветься на частки: землю важку  
Аж до самих основ, до коріння її,  
Переможний хай похитне буревій;  
В шумуванні шаленім хвилі морські  
Хай сплетуться з шляхами небесних світил.  
В вирівому коловертні долі нехай  
Закинуть в Тартару чорну глибіню  
Моє знесилене тіло – на смерть  
Ніколи мене не вбити!

#### **ГЕРМЕС**

Такі розмови, такий рішенець  
<sup>1055</sup> Лише від безумця можна почути!  
Та й чи довго йому збожеволіти в цій  
Недолі й шаленість послабити чим?  
(До Океанід).

Але ви, що стражденим горем його

Вболіваєте тужно, – швидше біжіть  
1060 Якнайдалі від цих непривітних місць.  
Щоб розум ясний не змутило вам  
Неослабне грому рикання.

**ХОР**

Говори щось інше, такої порадь,  
Щоб послухали ми, не до мислі-бо нам  
1065 Своє ти промовив нестерпне слово.  
На негідний учинок підбурюєш нащо?  
Ми готові все перетерпіти з ним,  
А до зрадників вчилися ненависті ми,  
І з пороків усіх  
1070 Для нас найогидніша зрада.

**ГЕРМЕС**

Отож пам'ятайте, вам мовив я все  
Наперед, – як надійде нещастя, тоді  
Вже на долю не ремствуйте і не кажіть,  
Що вас кинув в біду несподівану Зевс.  
1075 Ні, не він, а самі себе губите ви.  
Бо, знаючи все, не нагло, як стій,  
Не таємним опинитесь підступом ви  
В невихідних тенетах Ати-біди, –  
Заплутає вас недоумство.

**ПРОМЕТЕЙ**

1080 Не в розмовах нікчемних, а справді земля  
Захиталась, і грому луни глухі  
Вже ревуть недалеко, грізних блискавиць  
Вже спалахують завитні полум'яні,  
1085 І куряву вихри крутять, женуть.  
Супротивні вітри летять звідусіль  
В незмиренному герці, – заколот, бій,  
Вітрове повстання! В страшній боротьбі  
Все змішалось – повітря і хвилі морські!  
1090 Всю цю бурю наслав розлючений Зевс,  
Щоб мене вжахнути.  
О пречесна мати моя, о ефіре,  
Що світлом усіх обіймаєш, поглянь –  
Я страждаю безвинно.

*При громі й блискавицях скеля з Прометеем провалюється в безодню.*

*(Пер. Бориса Тена)*

# СОФОКЛ

(бл. 496-406 рр. до н.е.)

*Давньогрецький поет-драматург доби розквіту афінської рабовласницької демократії. Написав понад 120 трагедій, до нашого часу дійшли лише сім: "Антигона", "Електра", "Трахініянки", "Едіп-цар", "Еант", "Філокетт", "Едіп у Колоні".*

## АНТИГОНА<sup>1</sup>

### ДІЙОВІ ОСОБИ

**АНТИГОНА, ІСМЕНА** – дочки Едіпа.

**КРЕОНТ** – цар фіванський.

**ЕВРІДІКА** – його дружина.

**ГЕМОН** – син Креонта, наречений Антигони.

**ТИРЕСІЙ** – сліпий провісник.

**СТРАЖ**

**ВІСНИК**

**СЛУГА КРЕОНТА**

**ХОР**

**ФІВАНСЬКИХ СТАРІЙШИН**

### ПРОЛОГ

#### АНТИГОНА

Ісмено рідна, сестронько улюблена!

Де лиха ті, яких Едіпу-батькові

Й нам, що живі ще ходим, не послав би Зевс?

Ні горя вже, здається, ані напасті,

<sup>5</sup> Ані ганьби й безчестя не знайти ніде,

Яких з тобою, сестро, не зазнали ми.

Новий сьогодні, кажуть, оголошено

Наказ у місті від воєначальника?

Не чула ти нічого? І не знаєш ти,

<sup>10</sup> Що зловорожа доля наших друзів жде?

#### ІСМЕНА

Ні, Антигону люба, не доходило

Чуток до мене ні гірких, ні радісних

Від дня, як наші два брати загинули,

---

<sup>1</sup> Місто Фіви було засноване Кадмом. Гера з ревності зненавиділа й наслала нещастя Кадму та його роду. Прокляття тяжіло над Фівами довгий час і за доби правління Кадмового онука – Лабдака, який поклав початок роду Лабдакідів. Царя Лая, сина Лабдака, вбив рідний син Едіп. Сам Едіп став злочинцем подвійним: одружився на власній матері, від цього шлюбу народилися Етеокл, Поліник, Антигона й Ісмена. Через родові прокляття діти Едіпа були приречені на смерть.

Убивши на двобої один одного.

<sup>15</sup> Лише цієї ночі відійшла відціль  
Аргейська рать, – нічого більш не знаю я.  
Але не краще з того і не гірш мені.

**АНТИГОНА**

Та я-то добре знаю, тим-то й кликала  
Тебе за браму – побалакать сам на сам.

**ІСМЕНА**

В чім справа? Видно, дуже ти схвильована?

**АНТИГОНА**

Правитель похороном одного з братів  
Вшановує і відмовляє другому,  
Прах Етеокла, кажуть, по закону він  
Віддав могилі і по правді праведній,  
<sup>25</sup> І той між тіней бути удостоєний.  
Нещасне ж тіло Полініка вбитого  
Заборонив не тільки поховати він,  
А навіть не дозволив і оплакати,  
Щоб без плачу й обряду похоронного  
<sup>30</sup> Став хижим птахам здобиччю солодкою.  
Так, кажуть, добрий всім оголосив Креонт, –  
Тобі й мені, – так, і мені, повторюю,  
І йде сюди оголосити людові, –  
Хто ще не знає, – щоб не смів порушити  
<sup>35</sup> Ніхто цього наказу, а порушив би,  
Камінням буде без жалю побитий він.  
От знаєш все ти й незабаром виявиш –  
Чи благородна, чи низька душею ти.

**ІСМЕНА**

О бідна сестро! Що ж робити? Вузол цей  
<sup>40</sup> Ні розв'язати, ні стягнуть не в силі я.

**АНТИГОНА**

Чи згодна ти сприяти й помагати мені?

**ІСМЕНА**

Хіба це легко буде? В чому задум твій?

**АНТИГОНА**

Чи допоможеш брата поховати мені?

**ІСМЕНА**

Як поховати? Та це ж нам заборонено.

**АНТИГОНА**

Мого й твого – як ти не схочеш – брата я  
Ховатиму, – йому лишусь я вірною.

**ІСМЕНА**

Смілива ж ти. Наперекір Креонтові?

**АНТИГОНА**

Мого чуття не може в мене взяти він.

**ІСМЕНА**

Ой леле! Ти подумай, сестро, батько наш

<sup>50</sup> В неславі згинув, усіма зневажений,

Свої жахливі виявивши злочини

І власноруч два ока в себе вирвавши.

А потім мати і дружина – дві в одній –

В петлі ганебній свій укоротила вік.

<sup>55</sup> І третє – нещасливі наші два брати

В відвазі самозгубній один одного

В єдину мить рукою вбили братньою.

Тепер подумай, як, самі лишившись, ми

Загинем ще страшніше, не послухавши

<sup>60</sup> Закону, влади й повеління царського.

Зваж те, що ми жінками народилися

І нам з чоловіками не змагатися.

Тож завжди коримося ми сильнішому

І слухаєм в усьому, навіть в гіршому.

<sup>65</sup> Отож підземні сили я благатиму

Простить, що дію не своєю волею,

А владцям мушу підкоритись – марна річ

Із тим, що вище сил твоїх, боротися.

#### **АНТІГОНА**

Нічого не прошу я, хоч би й хтіла ти

<sup>70</sup> Мені допомагати, – все сама зроблю.

А ти – як хочеш. Брата поховаю я.

Обов'язок здійснивши, – й вмерти солодко.

Для нього люба, з любим поруч ляжу я –

Безвинно погрішивши. Доведеться-бо

Годить померлим довше, ніж живим отут.

Зостанусь там навіки. Ну, а ти – як хоч –

Зневаж закони, що й боги шанують їх.

#### **ІСМЕНА**

Велінь богів ніколи не зневажу я,

А й громадянам побоюсь перечити.

#### **АНТІГОНА**

<sup>80</sup> Та годі, не виправдуйсь. Я сама піду

Надгробок брату любому насипати.

#### **ІСМЕНА**

Нещасна сестро, як страшусь за тебе я.

#### **АНТІГОНА**

Журись не мною, лиш своєю долею.

#### **ІСМЕНА**

Нікому ж не проговорись про задум свій.

<sup>85</sup> Дотримуй таємниці, й я мовчатиму.

#### **АНТІГОНА**

Ой леле. Йди вже краще й розкажи усім,

А змовчиш – будеш тим ще ненависніша.

#### **ІСМЕНА**

Ну й лід же в тебе під душевним полум'ям.

#### **АНТІГОНА**

Годжу, кому й повинна догоджати я.

#### **ІСМЕНА**

<sup>90</sup> Якби ж то так! Жадаєш ти незбутнього.

#### **АНТІГОНА**

Хоч упаду й без сили – не спинюся я.

#### **ІСМЕНА**

За безнадійне й братися нема чого.



**АНТИГОНА**

Не говори так, бо й мені немилою,  
Й померлому ти станеш осоружною.

<sup>95</sup> Хай вже сама з своєю безрозсудністю  
Той жах я перетерплю. Не страшніше це,  
Аніж умерти смертю недостойною.

**ІСМЕНА**

Іди й роби, як знаєш. Нерозумна ти,  
Але для близьких зостаєшся близькою.

**ПАРОД**

**ХОР**

**Строфа I**

<sup>100</sup> Сонця променю, ще не грав

Ти ніколи яскраво так –  
Світло Фів семибрамних.

Зір ясний золотого дня  
Нам нарешті являєш ти  
Над потоком Діркейським.

Весь у зброї аргівський муж,  
Що із білим прийшов щитом,  
Кроком швидким утівав назад,  
Наче кінь без вудила.

<sup>110</sup> Він розбоєм у нашу країну прийшов,  
Полінікових гнівних послухавши слів,  
І, неначе могутній орел,

Він із криком шаленим пронісся по ній,  
<sup>115</sup> Сніжно-білими крилами вкритий увесь,  
З зброєсною раттю в шоломах,  
Що їх кінські оздоблюють гриви.

**Антистрофа I**

Він над наші доми злетів,  
Люттю хижих списів обняв  
Місто це семибрамне.

<sup>120</sup> Але мусив тікати геть –  
Кров'ю нашою він не впився,  
Не наситив утроби.

Зрубів башт не сягнув вогонь  
Смолоскипів Гефеста, вчув

<sup>125</sup> Гомін Ареїв за спиною враг –  
Нездоланність дракона.

Бо хвальків велемовних ненавидить Зевс  
І, побачивши, як гордовито ідуть  
Повноводдям бурхливим вони,

<sup>130</sup> Брязкотіння почувши золочених лат,  
При самій вже меті, коли мали свою  
Перемогу вони скликати,  
Він метнув на них грім-блискавицю.

### **Строфа II**

Аж загриміло, як впав і об землю вдаривсь  
Муж вогненосний, що гнівного повен шалу,  
Злобно кинувсь на нас  
Диким бурі поривом.  
Сталось, проте, інакше:  
Нам допоміг славний Арей  
І відігнав помахом дужим  
<sup>140</sup> Військо вороже.  
Вийшло сім полководців на семеро брам –  
Переможцеві Зевсу по рівнім бою  
Поскладали вони свою зброю, ясну,  
Тільки двоє нещасних, що батько один  
<sup>145</sup> І одна породила їх мати, зійшлись,  
Щоб списів одночасним ударом  
Один одному смерть заподіять.

### **Антистрофа II**

Врешті до нас велеславна прийшла звитяга  
В Фіви, де гул колісниць бігових лунає,  
<sup>150</sup> Щоб в імлі забуття  
Жах війни ми втопили.  
В храми богів ходімо,  
Хай цілу ніч в Фівах святих  
Наш хоровод, ведений Вакхом,  
Землю стрясає!  
<sup>155</sup> Але гляньте, он син Менекеїв Креонт,  
Що підданців новітніх новим владарем  
Став із волі безсмертних, підходить до нас.  
І яким же велінням сюди він іде,  
Розіславши окличників всюди своїх  
<sup>160</sup> Семибрамного міста старійшин  
Поскликати на раду народну.

## ***ЕПІСОДІЙ ПЕРШИЙ***

### **КРЕОНТ**

Мужі фіванські! Від страшної бурі ми  
Врятовані – нам відновили мир боги.  
От і послав я вісників – з вас кожного  
<sup>165</sup> Закликать поіменно. Владу Лаєву  
І трон його державний шанували ви,  
Так само і Едіпа, що владарив тут;  
А як загинув батько, то й синам його,  
Як завжди, серцем залишались вірними.  
<sup>170</sup> Коли ж, побиті смертю обопільною,  
Убивці й жертви, в день один загинули  
Обоє братовбивством осквернившись,  
Державну владу перейняв по праву я,  
Загиблим будши якнайближчим родичем.

<sup>175</sup> Але людину важко розпізнати нам,  
 Її всю душу, і думки, і наміри,  
 Якщо вона у владі їх не виявить.  
 Тож мислю так я: хто, людьми керуючи,  
 На кращі їх поради не зважатиме,  
<sup>180</sup> Кому уста ганебний острах сковає,  
 Того найгіршим з владарів я визнаю.  
 А хто своїх шанує друзів більше, ніж  
 Вітчизну, – за ніщо того вважаю я,  
 Я сам – хай свідком буде всевидючий Зевс! –  
<sup>185</sup> Мовчать не буду, тільки б небезпеки тінь  
 Для нашого я міста десь побачив би.  
 Ніколи другом я вітчизни ворога  
 Не назову, бо знаю – порятує нас  
 Лише вона, і, пливши тільки цим човном,  
<sup>190</sup> Хороших друзів ми для себе знайдемо,  
 Таким законом возвеличу місто я.  
 А зараз я повинен сповістити вам  
 Про двох братів тих, про синів Едіпових:  
 Я Етеокла, що в бою за місто впав,  
 Міць вражу списом подолавши доблесно,  
 З обрядом урочистим поховать звелів,  
 Як личить то героєві славетному.  
 А Полініка, його брата рідного,  
 Що хтів свою вітчизну і богів її  
 Умкнувши із вигнання, всю до тла спалить  
 І кров'ю прагнув братньою упитися,  
 А хто лишивсь – у рабство повигонити, –  
 Звелів оголосити всьому місту я –  
 Не вільно ні ховати, ні оплакувать,  
<sup>205</sup> Лише без похорону, на поживу псам  
 І хижим птахам на поталу кинути,  
 Так ухвалив я, і не ждуть злочинцеві  
 Такої шани, як і справедливому,  
 Лиш той, хто місту вірний буде й відданий,  
 Живий чи мертвий, в нас пошану матиме.  
**ПРОВІДНИК ХОРУ**  
 Креонте, Менекеїв сину, визначить  
 Ти владен друзів міста й ворогів його.  
 Закон який завгодно застосовувать  
 Ти й до померлих можеш, і до нас, живих.  
**КРЕОНТ**  
<sup>215</sup> То будьте ж ви закону охоронцями.  
**ПРОВІДНИК ХОРУ**  
 Є в нас молодші, їм загадуй службу цю.  
**КРЕОНТ**  
 Я вже поставив стражів біля мертвого.  
**ПРОВІДНИК ХОРУ**  
 То що ж ти нам волієш загадати ще?  
**КРЕОНТ**  
 А щоб не потурали ви порушникам.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Нема дурних, нікому з нас не мила смерть.

**КРЕОНТ**

Це слухна засторога... Багатьох, проте,  
Корисливі надії погубили вже.

*Входить с т р а ж.*

**СТРАЖ**

Признаюсь, володарю, не задихавсь я  
Від того, що, не чувши ніг, прибіг сюди, –  
<sup>225</sup> Не раз в путі я зупинивсь, вагаючись,  
Чи то назад не краще повернутися.  
То так, то так мій розум говорив мені:  
“Чого, нещасний, поспішати до кари так?  
Що, бідолашний, дляєшся? Не журишся,  
Що інший хтось все доповість Креонтові?”  
Отак роздумуючи, брів повільно я,  
Й коротка путь для мене стала довгою.  
Та зваживсь я дійти до тебе зрештою,  
І хоч не легко мовить, а скажу тобі:  
<sup>235</sup> Прийшов із однією я надією –  
Не потерпіти більше, ніж заслужено.

**КРЕОНТ**

Та що ж бо сталось? Чим ти так збентежений?

**СТРАЖ**

Сказати про себе хочу спершу: участі  
Не брав в тій справі, й хто вчинив – не бачив я;  
<sup>240</sup> Було б несправедливо і винить мене.

**КРЕОНТ**

Занадто щось себе ти вигороджуєш, –  
Мабуть, якась важлива новина ота.

**СТРАЖ**

Така, що я боюся і промовити.

**КРЕОНТ**

Мерщій розкажуй, і тоді іди собі.

**СТРАЖ**

<sup>245</sup> Усе скажу. Хтось над померлим виконав  
Обряди похоронні й сам утік кудись,  
Сухого пилу залишивши слід на нім.

**КРЕОНТ**

Що кажеш ти? Хто з громадян посмів таке?

**СТРАЖ**

Не знаю. Ні сокири там, ні заступа  
Знаків не видно, лиш твердий та голий ґрунт,  
Ні колії від возового колеса  
Немає там, – так винний десь безслідно зник.  
Лиш денний страж нам перший указав на це,  
І всі були страшенно ми здивовані.  
Хоч видно труп, був не цілком заритий він,  
Від скверни тільки пилом був посипаний,  
Та ні від псів, ані від звіра дикого,

Які терзали б тіло, ані сліду там.  
І почали ми між собою лаятись,  
260 Страж стража винуватив, не було кому  
Спинить нас, хоч до бійки наближалось,  
Бо кожен, очевидно, не безвинний був,  
Але не признавались, одмовлялися,  
Готові й крицю в руки взять розпечену,  
Й в огонь іти, й богами поклястись всіма,  
Що ми про це не знали і не відали  
Й ні помислом, ні ділом не замішані,  
Але не дошукались ні до чого ми,  
Й один сказав нарешті – і від страху всі  
270 Поникли головами, ні перечити  
Ніхто не міг, ні певне щось порадити,  
Як краще діять. Слід одверто – мовив він –  
Про все тобі доповісти, не криючись.  
На це пристали, і мене, бездольного,  
275 Твою прийняти ласку жеребок послав.  
Я розумію, що прийшов некликаний, –  
Не любі нам з лихою вістю вісники.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Давно, державче, у думках плелось мені –  
Чи не боги то, справді, учинили це?

**КРЕОНТ**

280 Замовкни, щоби гніву я не сповнився.  
Чи ти під старість не позбувся розуму?  
Та ти ж говориш просто нісенітницю:  
Хіба боги вже й мертвими піклуються?  
Хто ж може шанувать як благодійника  
Того, хто йшов, щоб храми з колонадами  
Вогнем палити, грабувать скарбниці їх,  
Усю країну і закони нищити?  
Хіба боги шанують вже й лихих людей?  
Не може бути. Хоч між громадянами  
290 Давно на мене дехто нарікає вже,  
Чолом киває потай, не бажаючи  
Схилить покірно шию під ярмо свою.  
Цілком я певен, стражів цих не інший хто  
Підбив за мзду хорошу учинити це.  
295 Немає для людини лиха гіршого  
За гроші срібні. Знищують міста вони  
І громадян вигонять із домівок їх;  
Вчать добрі мислі підмінять лукавими  
І чесний люд до вчинків тягнуть пагубних;  
300 Підказують, як учиняти підступи,  
Як злочинів безбожних не соромитись.  
А ті, кого на справу цю підкуплено,  
Свою в свій час винагороду матимуть.  
І якщо правда, що шаную Зевса я,  
А сам ти бачиш – привселюдна клятва це –  
Як в похороні винного не знайдете

Й мені тут перед очі не поставите,  
Вам смерті буде мало, вас живими я  
Повішу, тільки б те зухвальство викрити.  
310 Тоді дізнаєтеся, де вам вигоди  
Шукать, збагнете і запам'ятаєте,  
Що й вигода не всяка йде на користь нам  
І що із заробітками нечесними  
Не стільки нам прибутку, скільки пагуби.

**СТРАЖ**

Дозволь сказати? Чи так іти звелиш мені?

**КРЕОНТ**

А знаєш ти, як гірко все це слухати?

**СТРАЖ**

Що ж – слух твій я чи душу засмутив тобі?

**КРЕОНТ**

Ти ще шукати хочеш, де болить мені?

**СТРАЖ**

Злочинець серце вразив, я – лиш слух тобі.

**КРЕОНТ**

320 Вродивсь, я бачу, надто балакучий ти.

**СТРАЖ**

Та злочину я не вчиняв ніякого.

**КРЕОНТ**

Якби ж то ні, – продав за срібло совість ти.

**СТРАЖ**

О леле!

Зле, коли правди в самого судді нема.

**КРЕОНТ**

Глузуєш з правди. Але знай, як винного

325 Сюди не приведете ви, то впевнитесь,

Що ці прибутки ваші – то велике зло.

**СТРАЖ**

*(про себе)*

Вже краще б він знайшовся. А чи знайдеться,

Чи ні – то це розсудить тільки випадок.

Ні, тут мене вже більше не побачиш ти.

330 Понад надію всяку врятувався я

Від лиха, і богам повинен дякувати.

**СТАСИМ ПЕРШИЙ**

**ХОР**

**Строфа I**

Дивних багато в світі див,

Найдивніше із них – людина,

Вітер льодом січе, вона ж

335 Дальшу в морі верстає путь –

Хай сива хвиля бушує,

А човен пливе вдаль,

Уславлену в богинях Землю,

Вічно й невтомно родючу, виснажує,

<sup>340</sup> Плугом щороку в ній борозни орючи  
Із конем своїм, людина.

### **Антистрофа I**

Птиць безтурботні зграї й риб,  
Що живуть у морських глибинах,  
Звірів диких з гущин лісних  
<sup>345</sup> В пастку й оплетену вправно сіть  
Розумна ловить людина  
Й собі скоря їх.  
В полях і в горах звірів ловить,  
Хитрим знаряддям їх перемагаючи,  
<sup>350</sup> І запрягає коня довгогривого  
І бика в ярмо заводить.

### **Строфа II**

І мислей, як вітер швидких,  
І мови навчивсь чоловік,  
<sup>355</sup> Звичаїв громадських пильнує здавна;  
Від лютих стуж, буйних злив  
Знайшов міцний захист він,  
Благодольний.  
Бездольним не буде той, хто сам  
<sup>360</sup> Майбутню путь ясно зрить, –  
Нездоланна смерть одна;  
А біль хвороб, тягар знегод – не страшні нам,

### **Антистрофа II**

Є витвори мудрі в людей –  
<sup>365</sup> Ясніші від світлих надій,  
Та часто біди від них більш, як блага;  
Хто в шані мав клятви міць,  
Батьків закон, гнів богів,  
<sup>370</sup> Той – преславний.  
Безславним хай буде, хто посмів  
На кривдну путь серцем стать –  
Щастя не знайти йому,  
Й ні в домі гість, ні друг мені він не буде.  
Чи безсмертних то знак? Я повірять боюсь,  
Та її пізнаю, і чи можу сказати,  
Що вона, – не дитя Антігона?  
Ой нещасна-бо ти  
<sup>380</sup> О, Едіпа, нещасного батька, дочка!  
Що з тобою, скажи? В чім винують тебе?  
І невже-бо ти царські закони  
Так безумно посміла порушити?

*Входить страж з Антігоною.*

**ЕПІСОДІЙ ДРУГИЙ**

**СТРАЖ**

Ось та, що злочин учинить насмілилась  
385 І мертво тіло поховала. Де ж Креонт?

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

От і до речі вийшов з свого дому він.

**КРЕОНТ**

Що сталося? І чому до речі вийшов я?

**СТРАЖ**

Не слід, державче, зарікатись смертному,  
Щоб клятва та не виявилась хибною.

390 От клявся ж я до тебе не вертатися,  
Погроз твоїх злякавшись, але кращою  
За втіхи всі є радість несподівана.

І от я знов тут, хоч і зарікався тоді,  
І дівчину, що учинила похорон,  
Привів сюди. Не треба й жереб кидати –  
Не інший хто, а тільки я застав її.

Тепер, державче, як захочеш, сам суди  
На злочині упійману, мене ж звільни

400 Від кари, – бачиш, я не заслужив її.

**КРЕОНТ**

Яким же чином, де її захоплено?

**СТРАЖ**

Вона ховала тіло, – от і все тобі.

**КРЕОНТ**

Чи сам хоч тямив добре, що говориш ти?

**СТРАЖ**

На власні очі бачив, як покійника

405 Вона ховала, – чи не ясно мовлю я?

**КРЕОНТ**

Та як же ти побачив, де застав її?

**СТРАЖ**

Це так було. Коли вернувсь на варту я

І розповів, як страшно ти загрожуєш,  
Змели ми пил, який вкривав померлого,

410 Відкрили труп, що починав гнити вже,

І так на ближнім посідали пагорку,  
Щоб з вітром смороду на нас не віяло.

А засинав хто, то один ми одного  
Міцною підбадьорювали лайкою.

415 Так час минав, аж поки в небі чистому

Вогнистим колом сонце не розжевілось

І припикати стало. Раптом вихор знявсь,

Напастю небо й землю обіймаючи,

Вкрив млою поле, листя позривав з дерев,

420 Повітря сповнив пилом. Очі мружачи,

Ми довго ждали, поки божий стихне гнів.

Коли все заспокоїлось, побачили



Ми дівчину – стогнала й гірко плакала  
Вона, мов пташка, що знайшла гніздо своє  
425 Порожнім і постіль осиротілою.  
Схилившись над тілом непохованим,  
Вона ридала тужно, проклинаючи  
Усіх, що так із мертвого знущалися.  
І от, сухого взявши пилу в пригорщі  
430 І міднокутий глечик знявши високо,  
Трикратним узливанням труп вшановує.  
Ми кинулись до дівчини й затримали,  
Але вона нітрохи не злякалася.  
Про цей і попередній злочин ми її  
435 Допитуєм – вона не відмовляється.  
Мені ж і гірко стало, й разом солодко:  
Що сам я зможу лиха вже уникнути –  
Приємно, а комусь біду накликати –  
Це прикро. Та звичайно, лихо іншого  
440 Не так мене обходить, як рятуюнок мій.

**КРЕОНТ**

Ти що так низько похилила голову,  
Чи признаєш провину, чи зрікаєшся?

**АНТІГОНА**

Нічого не перечу – я зробила це.

**КРЕОНТ**

*(до стража)*

Ну що ж, ти можеш куди хоч іти собі –  
445 Тепер ти вільний від обвинувачення.

*(До Антігони).*

А ти – пряму й коротку дай нам відповідь.  
Ти знала, що робить це заборонено?

**АНТІГОНА**

Так... Як не знати? Скрізь це оголошено.

**КРЕОНТ**

І все ж наказ переступить посміла ти?

**АНТІГОНА**

Його ж не Зевс з Олімпу сповістив мені,  
І це богів підземних правда вічна,  
Що всі закони людям установлює.  
Не знала я, що смертних розпорядження  
Такі могутні, щоб переступать могли  
455 Богів закон одвічний, хоч не писаний.  
Його не вчора, не сьогодні створено,  
Коли з'явивсь він – вже ніхто не відає.  
Не хтіла я, людських велінь страхаючись,  
Відповідати потім перед вічними  
460 Богами. Що умру, хіба не знаю я  
І без твоїх наказів? А раніш часу  
Умерти – це за благо я вважатиму.  
Тому, для кого в смутку безнастанному  
Усе життя минає, чи не благо – смерть?  
465 Тож я для себе не вбачаю в долі цій

Сумного. От коли б я сина матері  
Моєї залишила непохованим,  
Було б сумніше. Смертю ж не журюся я.  
А як назвеш дурною, то скажу тобі –  
470 Чи не дурний мене винувє в дурості.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Завзята, видно, донька, як і батько був  
Завзятий духом, – лихо не страшить її.

**КРЕОНТ**

Та знай, проте, – хто найтвердіший вдачею,  
Той падає раніше, найміцнішу сталь,  
475 В горнилі вогняному загартовану,  
І розламати можна, і розбити вщент.  
Відомо й те – коневі норовистому  
Гамує шал мала вузда. Хто в рабському  
Ярмі, тому нема чим величатися.  
480 Вона себе явила й тим зухвалою,  
Що мій наказ переступити зважилась.  
Зухвальство ж друге, додане до першого, –  
Цим хвастати і в віці нам сміятися.  
Не я – вона була б тоді мужчиною,  
485 Якби сваволя дурно їй минулася.  
Хай це й дочка сестри моєї рідної,  
Всіх ближча при родиннім Зевса вогнищі,  
Ні їй тяжкої кари не уникнути,  
Ані сестрі її. Адже однаково  
490 Обидві похованням завинили тим.  
Позвіть Ісмену. В домі щойно бачив я,  
Вона, мов божевільна, у нестямі вся.  
Хоч злодій і ховає в пітьмі задум свій,  
Та сам себе вже власним серцем викрив він.  
495 Але найгірш, як, на гарячім впійманий,  
Свою провину пнеться ще й прикрасити.

**АНТІГОНА**

Убий мене. Чого ж ти хочеш більшого?

**КРЕОНТ**

Нічого більше, досить і цього мені.

**АНТІГОНА**

Чого ж спинився? Як мені слова твої  
500 Не милі, і не стануть вже милішими,  
Так і тобі не до вподоби вчинок мій.  
Чи то ж мені ще треба слави вищої,  
Ніж свого брата поховати рідного?  
І всі б мене схвалили, знаю добре я,  
505 Якби їм острах язика не сковував.  
Чи не найкраще з багатьох царевих прав –  
Лиш те, що хочеш, говорити й діяти.

**КРЕОНТ**

З усіх кадмейців ти одна так думаєш.

**АНТІГОНА**

Усі так мислять, лиш уста в них замкнуті.

**КРЕОНТ**

А думать з ними не в одно – не соромно?

**АНТІГОНА**

Чи ж сором – брата вшанувати рідного!

**КРЕОНТ**

А той, кого убив він, чи не брат тобі?

**АНТІГОНА**

Так, брат він – від одного батька й матері.

**КРЕОНТ**

Чому ж його так само не вшановуєш?

**АНТІГОНА**

Цього тобі померлий не підтвердить сам.

**КРЕОНТ**

То ти із ним рівняєш нечестивого?

**АНТІГОНА**

Але ж це рідний брат мій, а не раб якийсь.

**КРЕОНТ**

Цей захищав вітчизну, той – ганьбив її.

**АНТІГОНА**

Обох закон Аїда робить рівними.

**КРЕОНТ**

Там честь лихим і добрим не однакова.

**АНТІГОНА**

Хто зна, чи так це під землею діється?

**КРЕОНТ**

Не буде і по смерті друга з ворога.

**АНТІГОНА**

Любить я народилась, не ненавидіть.

**КРЕОНТ**

Зійдеш в Аїд – і будеш там любити їх,

<sup>525</sup> Я ж не скорюся жінці, поки житиму.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Он погляньте, виходить Ісмена з дверей –

Гірко плаче вона за своєю сестрою,

Й темна хмара, що звисла у неї з-над брів,

Їй рожеві спотворює лиця прекрасні,

<sup>530</sup> Сліз потоками їх оросивши.

**КРЕОНТ**

*(до Ісмени)*

Ти, що в мій дім закралася єхидною,

Щоб кров із мене пити, – я ж не знав того,

Що годував дві мого трону пагуби, –

Кажи, чи брала в похороні участь ти,

<sup>535</sup> Чи поклянешся, що того й не відала?

**ІСМЕНА**

Я винна і, якщо сестра погодиться,

Прийнять готова й кару за провину ту.

**АНТІГОНА**

Ні, сестро, та й було б несправедливо це –

Ти ж не хотіла, й я тебе відкинула.

**ІСМЕНА**

<sup>540</sup> Та ти ж в біді, й з тобою не соромлюсь я  
Глибінь твого страждання переплинути.

**АНТІГОНА**

Всю правду лиш боги підземні відають.  
Тих не люблю, хто любить на словах лише.

**ІСМЕНА**

О сестро, не безчесть мене й дозволь мені  
<sup>545</sup> З тобою вмерти, вшанувавши вмерлого.

**АНТІГОНА**

Не вмереш зі мною, – як не доторкалася,  
Не став своїм. Доволі, коли я умру.

**ІСМЕНА**

Та як же, люба, я без тебе житиму?

**АНТІГОНА**

Спитай Креонта, що йому годила ти.

**ІСМЕНА**

<sup>550</sup> Чого глузусш! Це ж бо незаслужено.

**АНТІГОНА**

Якщо це посміх, то сміюсь крізь сльози я.

**ІСМЕНА**

То чим тепер я можу послужить тобі?

**АНТІГОНА**

Рятуй себе, удасться – не позаздрю я.

**ІСМЕНА**

Невже, нещасна, мук не поділю твоїх?

**АНТІГОНА**

Ти – хтіла жить, я – смерті прирекла себе.

**ІСМЕНА**

Що в мислях мала, все тобі сказала я.

**АНТІГОНА**

Ми неоднаково з тобою мислили.

**ІСМЕНА**

Але з тобою рівно завинили ми.

**АНТІГОНА**

Мужайсь, тобі ще жити, а моя душа  
Вже мертва, тож і послужу померлим я.

**КРЕОНТ**

Вони обидві, мабуть, збожеволіли,  
Одна – ось зараз, друга – чи не зроду ще.

**ІСМЕНА**

Та як, державче, розуму не втратити,  
Зазнавши стільки лиха нездоланного.

**КРЕОНТ**

Ще б пак, коли з лихими робиш лихо ти!

**ІСМЕНА**

Як я без неї в самотині житиму?

**КРЕОНТ**

За неї не турбуйся – вже нема її.

**ІСМЕНА**

Невже ти страшиш наречену синову?

**КРЕОНТ**

Є ще й багато інших нив для оранки.

**ІСМЕНА**

570 Але такої близької не знайде він.

**КРЕОНТ**

Не хочу жінки синові поганої.

**АНТІГОНА**

Тебе, Гемоне, кривдить батько твій.

**КРЕОНТ**

Ох, як і ти, і шлюб твій надокучили.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Невже в свого ти сина відбереш її?

**КРЕОНТ**

575 Ні, Аїд скасує це одруження.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Ясний, здається, вирок, – їй на смерть іти.

**КРЕОНТ**

Й мені здається. Відведіть негайно їх  
У дім мій, стражі. Хай вони під вартою  
Обидві там посидять по-жіночому.  
580 Тікати-бо й хоробрі намагаються,  
Коли Аїд на їх життя чигатиме.

*(Стражі виводять Антігону й Ісмену).*

**СТАСИМ ДРУГИЙ**

**ХОР**

**Строфа I**

Щасливі ті люди, чий вік нещастя не відав!  
Ті ж, що дім їх з волі богів похитнувся,  
Не уникають горя,  
585 Аж поки той рід загине.  
Фракійським вітром гнані вдаль,  
Так морські біжать вали  
І з вирової темряви підводної  
Піску виносять накіп чорний,  
590 Аж гудуть від хвиль грізних  
І тяжко стогнуть скелі прибережні.

**Антистрофа I**

Я бачу – на дім Лабдакідів стародавній  
595 Споконвіку падає лихо за лихом,  
Гине рід за родом, їх бог невблаганний губить.  
І не знайти рятунку їм.  
От і парость юну цю –  
600 Едіпового дому промінь сяючий –  
Уже й її скосить готовий  
Бога тьми нещадний серп –  
Безумства жертву й гордої сваволі.

### **Строфа II**

Зевсе, владу і міць твою  
605 Не здолає людська зухвалість,  
Ні сон-можновлад, ні місяців божистих  
Незмінно-невтомний хід.  
Вічний владар,  
старості ти не знаєш, –  
На яснім Олімпі  
610 Світла твоя оселя,  
І в минулім, і в майбутнім  
Панує один закон:  
Не перейти людині  
Шляхами життя  
без тягарів недолі.

### **Антистрофа II**

615 Втіху для багатьох людей  
Всеосяжна дає надія,  
А для багатьох – це лиш пуста омана.  
Не ждавши лихих негод,  
Раптом ступню  
палиш об грань пекучу.  
620 Недаремно славне  
Мовить прислів'я мудре:  
Хто лихе вважає добрим,  
Того вже ведуть боги  
На манівці безтямні, –  
625 Недовго йому  
ждать тягарів недолі.  
Он виходить Гемон, із потомства твого  
Наймолодший. Мабуть, його тяжко смутить  
Нареченої доля, судьба Антігони,  
І в печалі гіркій  
Він за шлюбним сумує утраченим ложем?

## **ЕПІСОДИЙ ТРЕТІЙ**

### **КРЕОНТ**

От зараз краще за волхвів дізнаємось.  
Мій сину, чи на батька не гнівишся ти  
За вирок для твоєї нареченої?  
Чи залишусь я завжди любий синові?

### **ГЕМОН**

635 Я, батьку, твій, – порадами розумними  
Мене ведеш ти, і за ними й я їду.  
Немає-бо для мене й шлюбу кращого,  
Аніж коли ти мною керуватимеш.

### **КРЕОНТ**

Цього ж бо і дотримуй в серці, сину мій, –  
640 Все волі батька має поступитися.  
Тим-то й радіють люди, коли в домі їх  
Дітей слухняних пощастить їм виховати,

Щоб відплатить за лихо вміли ворогу  
І шанували друга, як і батько їх,  
645 А хто нікчемних наплотив дітей собі,  
То що тут скажеш, чи не клопіт матиме  
Він з ними й ворогам на посміховище?  
Отож не піддавайся примхам, сину мій,  
І не губи для чар жіночих розуму.  
650 Знай, і в палких обіймах буде холодно,  
Якщо в твій дім дружина увійде лиха.  
Чи є де лихо гірше, ніж невірний друг?  
То краще кинь цю зловорожу дівчину,  
Нехай в Аїді знайде жениха собі.  
655 Я нині викрив перед усіма її –  
Єдину в місті нашим супротивницю,  
Ні, брехуном не буду, її страчу я,  
Коли б і Зевса, всіх родин заступника,  
На поміч звала. Хто з своїм не дасть ладу,  
Той не здобуде й від чужих слухняності.  
Хто в хатніх справах доброчесним виявивсь,  
Той справедливим буде й у державі всій.  
А хто закон із гордоців порушує  
Чи владарями хтів би верховодити,  
665 Такого аж ніяк не похвалив би я.  
Кого поставить місто, треба слухати  
В найменшій – правий чи несправедливий він.  
Хто звик коритися владущим, певен я,  
При владі ставши, гідно керуватиме,  
670 У вихрі бойовому біля тебе він  
Надійним стане, доблесним соратником.  
Безладдя ж – то найгірше з лих, міста воно  
Й держави губить, і доми збезлюднює,  
І бойових товаришів утечею  
675 Ганьбить, бо тільки ті з біди рятуються,  
Хто вмів своїм начальникам коритися.  
Отож законів конче слід дотримувать,  
Не піддаватись розуму жіночому,  
Якщо на те, від мужа краще смерть прийнять,  
680 Ніж від жінок нам виявитись слабшими.

#### **ПРОВІДНИК ХОРУ**

Наскільки, років тягарем обтяжені,  
Судить ми можем, говорив розумно ти.

#### **ГЕМОН**

Так, батьку, розум, що боги дарують нам,  
То скарб найвищий і дорожчий всіх скарбів,  
Що справедливо й правильно все кажеш ти,  
Не міг би й не зумів я заперечити.  
Але ж і в інших, може, доля правди є,  
В моєму стані швидше можу знати я,  
Що люди кажуть, роблять або ганяють що.  
690 Ти ж поглядом єдиним наганяєш страх  
На тих, хто міг би в чомусь докорить тобі.

Мені чувати нишком вже доводилось,  
Як всі у місті цю жаліють дівчину,  
З жіноцтва найгіднішу, що ганебно так  
695 Загинуть має за славетний подвиг свій.  
Вона не допустила, щоб убитий брат  
Валявся непохований, став здобиччю  
Псам кровожерним, зграям птаства хижого.  
Хіба вона не гідна шани світлої?

700 Такі розмови неспокійні чути скрізь,  
Мені ж нема, мій батьку, щастя більшого,  
Лише б тебе благополучним бачити.  
Чи не найбільша гордість сина – батькова  
Квітуча слава, а для батька – синова?

705 Але не думай, що лише в твоїх словах  
Є правда, і ні в кого більш нема її.  
Кому здається, що лиш в нього розум є,  
Й душа, й дар слова, в того, як роздивився  
Насправді, то немає нічогосінько.

710 Бо для людини, хоч би й наймудрішої,  
Не сором вчитись і поради слухати.  
Ти ж бачив, як у зливу під потоками  
Дерева гнуться і рятують віття цим,  
А впертий стовбур повінь із корінням рве,

715 Той, хто вірила надто вже натягує  
І в бурю не ослабить, перевернеться  
Й дном догори своє закінчить плавання.  
Забудь же гнів і відміни цей вирок свій.  
Хоч я й молодший, а свою скажу тобі

720 Я думку: добре, як людина розумом  
Багата зроду, а якщо не завжди це  
Трапляється, то й в іншого послухати  
Розумної поради не завадить нам.

#### **ПРОВІДНИК ХОРУ**

Якщо дозволиш, слід, державче, зважити  
725 Й на нього, – добре ви обидва мовили.

#### **КРЕОНТ**

Та чи ж мені годиться у літах таких  
У юнака такого вчитись розуму?

#### **ГЕМОН**

Лиш справедливості. Хай молодий ще я  
Тут не на вік, на діло слід дивитися.

#### **КРЕОНТ**

730 Чи діло – шанувати заколотників?

#### **ГЕМОН**

Злочинців шанувати не прошу тебе.

#### **КРЕОНТ**

А в неї що ж, нема цієї хворості?

#### **ГЕМОН**

Ніхто б у цілих Фівах не сказав цього.

#### **КРЕОНТ**

То місто має вже мені наказувать?



**ГЕМОН**

Невже не бачиш – як дитя говориш ти?

**КРЕОНТ**

Чи не чужим я мушу править розумом?

**ГЕМОН**

Хіба то місто, що один правує в нім!

**КРЕОНТ**

Кому ж належить місто? Не державцеві?

**ГЕМОН**

От гарно керував би ти пустелею!

**КРЕОНТ**

<sup>740</sup> За цю ти жінку, бачу, побиваєшся.

**ГЕМОН**

Якщо ти – жінка, то за тебе дбаю я.

**КРЕОНТ**

Який негідник! Що ж, ти проти батька йдеш?

**ГЕМОН**

Бо бачу, справедливість ти порушуєш.

**КРЕОНТ**

Не тим, що бережу своєї влади честь?

**ГЕМОН**

<sup>746</sup> Не бережеш, богів-бо не шануєш ти.

**КРЕОНТ**

О нрав злочинний, ще й підвладний жінчині!

**ГЕМОН**

Ти все ж не скажеш, що служу лихому я.

**КРЕОНТ**

У тебе кожне слово лиш про неї все.

**ГЕМОН**

Й про тебе, і про мене, й про богів усіх.

**КРЕОНТ**

Але з живою з нею не одружишся.

**ГЕМОН**

Умре вона – то й інший з нею теж умре.

**КРЕОНТ**

То ти, зухвальцю, ще мені й загрожуєш?

**ГЕМОН**

Чи то ж загроза – марному перечити?

**КРЕОНТ**

В повчаннях марних слізно ти розкаєшся!

**ГЕМОН**

Не будь ти батько, зрік би: нерозумно вчиш.

**КРЕОНТ**

Жіночий рабе, не плети дурниць мені!

**ГЕМОН**

Сам мовиш, мови ж інших ти не слухаєш.

**КРЕОНТ**

Невже? Та не на радість, от клянусь тобі

Олімпом, лаєш ти мене зухвало так.

<sup>760</sup> Гей, приведіть негідницю! Нехай вона

Вмре на очах у свого нареченого.

**ГЕМОН**

Ні, так не буде, і не сподівайся цього,  
Не тільки на очах моїх не вмере вона,  
Але й тобі вже більш мене не бачити –  
Шукай десь інших друзів для безглуздь оцих.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Державче, в гніві швидко він пішов кудись.  
В такому віці – небезпечний горя шал.

**КРЕОНТ**

Нехай іде, занадто веледумний він, –  
Але дівчат цих не урятувать йому.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Невже обох скарати смертю маєш ти?

**КРЕОНТ**

Ні, тільки не безвинну, – правду кажеш ти.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Якою ж смертю іншу ти каратимеш?

**КРЕОНТ**

В пустелі кину, де й слідів людських нема,  
Живою у печері кам'яній замкну,  
Не більш лишивши їжі, ніж потрібно це,  
Щоб пляма скверни міста не торкнулася.  
Хай, лиш Аїда із богів шануючи,  
Благає, може, він од смерті визволить,  
А ні, то хай сама переконається,  
Що шанувать тих, що в Аїді, марний труд.

**СТАСИМ ТРЕТІЙ**

**ХОР**

**Строфа I**

О Ерос, ти – славен в боях!  
О Ерос, ти – всіх підкоряєш!  
Ти в юної діви тихо  
На лицях ночуєш ніжних,  
По лону хвиль  
плаваєш ти  
й ходиш в лісних дебрях.  
Не уникне тебе  
жоден з безсмертних,  
Всі люди, тобі підвладні,  
шалом горять нестримним.

**Антистрофа I**

Не раз серця гідних людей  
Ти на ганьбу вабив негідну,  
І зараз братів ти рідних  
В лихий ворожнечі губиш.  
Та ніжна млосьть в діви з очей  
все подолать владна, –  
То одвічний закон

радощів шлюбних,  
То шал нездоланно-буйний  
ігр Афродіти знадних.

#### **ПРОВІДНИК ХОРУ**

Вже несила й закони мені шанувать, –  
Як погляну на все це, то, мов з джерела,  
Сліз потоки нестримні біжать із очей:  
Не в весільні покої – до вічних осель  
Незворотно іде Антігона.

### **ЕПІСОДІЙ ЧЕТВЕРТИЙ**

#### **КОММОС**

##### **Строфа I**

##### **АНТІГОНА**

В останню путь, рідного краю люди,  
Нині відходжу я.  
Сяйво сонця востаннє зрю –  
Під сумний Ахеронта плеск  
До осель похмурих мене  
Вже веде, безшлюбну, Аїд,  
І не співають  
Гімнів мені весільних,  
У вічній пітьмі для мене вже  
                                          ложе готове,  
Навіки я – Ахеронта дружина.

##### **ХОР**

Чи не в славі й пошані тепер  
Ти в оселю померлих ідеш?  
Не недуги убили тебе,  
Не удари меча бойового,  
Ти одна ж ще живою зійшла  
До померлих в Аїд добровільно.

##### **Антистрофа I**

##### **АНТІГОНА**

Погибла так в горі безмежнім, кажуть,  
Гостя з фрігійських гір,  
825 Лона Тантала юний цвіт.  
Де стрімкий височить Сіпіл,  
Враз важкий тягар кам'яний,  
Мов плющем, її огорнув, –  
Кажуть так люди, –  
830 Й вічним дощем по скелях  
Невпинно сльози її біжать, –  
                                          от і мені так  
Постелю бог непробудну готує.

##### **ХОР**

Це ж богиня й богівське дитя,  
А ми – люди і діти людей.  
Але все ж, і вмираючи, ти

Заслужила великої шани,  
Бо дорівнюєш вічним богам  
І в земному житті, і по смерті.

**Строфа II**

**АНТИГОНА**

Для чого цей поглум? Ім'ям богів вітчизни!  
Скоро мене не буде –  
Ждать вам недовго.  
Рідний мій краю, і ви,  
Велеславні краяни!  
Ой леле,  
Діркейські джерела і славні  
В змаганнях гаї фіванські,  
У свідки вас кличу – безправно,  
Без сліз від друзів, маю навіки йти  
Під пагорб похоронний, у цю могилу небувалу.  
Ой, я нещасна:  
Вже не жити мені між живих,  
Між мертвих ще мертвою не ставши.

**ХОР**

Межу дерзань переступивши,  
Об правди вищої престол  
Спіткнулась тяжко ти, дитино,  
Й за батька зазнаєш покуту.

**Антистрофа II**

**АНТИГОНА**

Торкнувсь ти моєї найглибшої скорботи -  
Отчої долі злої,  
Спільного лиха,  
Що переслідує рід  
Лабдакідів славетних.  
Ой леле,  
О матері ложе злочинне,  
Розділене з власним сином.  
О, шлюб їх нещасний, –  
                        від нього  
Життя немиле маю, бездольна, я.  
До них тепер у пітьму іду я, проклята, безшлюбна.  
О брате, бідний,  
Нещасливим одруженням ти  
Мене, живу, –  
                        з мертвими еднаєш.

**ХОР**

Ім почесть – справа благочестя,  
Але й владущих владу, все ж  
Не вільно нам переступати, –  
Тебе твоє свавілля губить.

**ЕПОД**

**АНТИГОНА**

Без друзів, без плачу і пісень весільних  
Іду я, нещасна, в призначену путь  
І не побачу ніколи, бездольна, очей  
Священного в небі світила, –  
З друзів ніхто й не оплаче мене,  
Не зітхне в жалобі.

*Входить Креонт.*

**КРЕОНТ**

Дай перед смертю голосить і плакати –  
Цьому й кінця не буде, то звичайна річ.  
То відведіть же швидше й зачиніть її  
У підземеллі темнім, як звелів я вам,  
І залишіть одну там. Вільно вмерти їй  
Чи, живши там, весілля навіть справити.  
Ми чисті перед дівчиною будемо,  
<sup>890</sup> Та цього світа більше їй не бачити.

**АНТИГОНА**

О темний склепе, мій весільний захистку,  
Моя в'язнице й вічне пристановище.  
Іду до своїх, що Персефона без ліку  
В оселю мертвих прийняла навіки їх.  
<sup>895</sup> Із них остання і найгірша долею  
В Аїд я сходжу, хоч життя й не скінчене.  
Та сподіваюсь, мила й там я батькові,  
Й тобі я мила буду, рідна матінко,  
Й для тебе мила, брате мій улюблений.  
<sup>900</sup> Коли ви вмерли, я руками власними  
Обмила вас, прибрала й узливання вам  
Вчинила. Й от за те, що поховала я  
Тебе, мій Полініку, маю кару цю,  
Хоча розумний всяк би похвалив мене.  
<sup>905</sup> Коли б була я жінкою та матір'ю  
І тіло мужа бачила померлого,  
Громадської я волі не порушила б, –  
Хіба людських законів не шаную я?  
Адже знайшла б я чоловіка іншого,  
Могла б дитину б іншу я придбати з ним.  
Але коли в Аїді й мати, й батько мій,  
То я вже брата іншого не матиму.  
Тебе ушанувавши, я дотримала  
Закон, Креонт же мовить – погрішила я,  
Страшний вчинила злочин, о мій братику!  
І от мене схопили, і на смерть я йду  
Без співів шлюбних, без весільних радощів,  
Ні діточок при лоні не голубивши,  
Одна, нещасна, друзями покинута,  
<sup>920</sup> Жива в оселю мертвих я спускаюся.

Який закон богів переступила я?  
І як тепер, бездолий, до богів мені  
Звертатись? Як шукати в них заступників,  
Коли за чин побожний звусь безбожною?

<sup>925</sup> Що ж, можу я, коли богам угодно це,  
Свою, і потерпівши, визнать помилку.  
Вони ж як помилились, то не більше їм  
Бажаю зла, аніж від них зазнала я.

#### **ПРОВІДНИК ХОРУ**

Не стихає жорстокої бурі порив  
В цій бентежній душі.

#### **КРЕОНТ**

От тому й доведеться ще їм шкодувать,  
Тим, що й досі її відвести забарились.

#### **АНТІГОНА**

Он леле! З цих слів я вже чую – моя  
Наближається смерть.

#### **КРЕОНТ**

<sup>935</sup> Подавати облудних не буду надій,  
Що не справдиться те, що жахає тебе.  
(*Виходить*).

#### **АНТІГОНА**

О країни фіванської місто святе!  
О вітчизни богове безсмертні!  
От ведуть вже мене, й повороту нема.  
<sup>940</sup> Подивіться на мене, старійшини Фів,  
На останню із славного роду царів, –  
Що терпіти повинна від цих я людей  
Лиш за те,

що я гідне пошани шаную.

### **СТАСИМ ЧЕТВЕРТИЙ**

#### **ХОР**

##### **Строфа I**

<sup>945</sup> Так Даная колись світло небесне  
Вкрила тьмою важких мідноокутих башт.  
Пагорб могильний  
Став їй замість весільних покоїв.  
Славен був її рід, любе моє дитя,  
Адже лоно її Зевсів скропив дощ золотий.  
Але долі страшна влада тяжить над нами,  
Сильніше злота і твердинь,  
І війська, й чорних кораблів,  
Що пінять хвиль морських вологу.

##### **Антистрофа I**

Так приборканий був цар едонійський,  
Син Дріанта палкий, – сам Діоніс його  
В темній печері  
Ув'язнив за гордливу зухвалість.

<sup>960</sup> В вогкій скелі остиг буйного серця шал,  
Цвіт гордливий зів'яв, марність зусиль той зрозумів,  
Хто зухвало посмів Вахову владу хулити,  
Хто з рук ним ведених жінок  
Вогонь божистий виривав,  
Тривожив муз натхненні співи.

### **Строфа II**

Біля скель голубих між морями-близнятами,  
Де стоїть Сальмідес на Босфорі фракійському,  
<sup>970</sup> Там сусідній Арес з жахом побачив  
Лиш рани замість очей  
В юних синів Фінея –  
Їх пройняла вістря мачухи безжальної,  
І лиш очниці невидючі  
З ясних небес  
помсти їй волали.

### **Антистрофа II**

І ридали бездольні  
вони за бездольною,  
У нещасному шлюбі загиблою матір'ю,  
Славна ж родом була, від Ерехтея  
Ведучи свій родовід,  
В дальніх росла печерах  
Плекана бур батькових ревінням  
Дочка Борея, наче бистрий кінь, легка;  
Дитя богів, та сиві мойри  
Вже перейшли путь їй – о дитино!

## ***ЕПІСОДИЙ П'ЯТИЙ***

### **ТІРЕСІЙ**

Старійшини фіванські! Ми удвох пройшли,  
Та лиш один з вас зрячий, бо дорогу нам,  
Сліпим, звичайно, поводити показує.

### **КРЕОНТ**

Що ж там нового, старче мій Тіресію?

### **ТІРЕСІЙ**

Скажу, ти ж слів послухай ворожбитових.

### **КРЕОНТ**

Твоїх порад не відкидав ніколи я.

### **ТІРЕСІЙ**

Тому-то й містом так щасливо правиш ти.

### **КРЕОНТ**

Ти, признаюсь, багато допоміг мені.

### **ТІРЕСІЙ**

І от на лезо долю ти поставив знов.

### **КРЕОНТ**

В чім справа? Ці слова мене стривожили.

### **ТІРЕСІЙ**

Збагнеш, коли скажу тобі прикмети я.  
Сидів одного разу я над урвищем,  
Де віщі птиці зграями злітаються.  
І раптом дикий чую я пташиний крик,  
І гніву, й люті повен незбагненної.  
Терзають, видно, кігтем один одного,  
Й повітря аж дзвенить од крил їх шелесту.  
Жахнувшись, хтів над вівтарем палаючим  
З вогню я ворожити, та Гефестове  
Не спалахнуло полум'я, лиш в попелі  
Сочився жир, із стегон опливаючи  
Овечих, і димився, і вибрикував,  
І жовчі розливалась чорна пасока,  
Й біліла кість, від м'яса вже оголена.  
Про все оце мій хлопчик розповів мені,  
Коли я віщих марно дожидав ознак,  
Тож він – вожай для мене, як і я для вас.  
Напасть цю терпить місто через вирок твій,  
Всі вівтарі в країні й хатні вогнища  
Птахи пооскверняли та бездомні пси,  
Що трупом Полініковим живилися.  
За це боги ні молитов, ні полум'я  
Жертовного не хочуть і приймають од нас,  
Ознак нам віщим криком не дають птахи,  
Густої крові вбитого напившись.  
Над цим подумай, сину. Всі-бо люди ми,  
І кожному властиво помилятися.  
Хто ж помиливсь, якщо не безрозсудний він  
І не пропащий, впавши, не лежатиме,  
А встане й тут же помилку ту виправить.  
А впертість горда свідчить про убогий ум.  
Прости мерцеві і не бий лежачого,  
Хіба ж то доблесть – убивати мертвого?  
Я раджу добре й на добро. А вчитися  
В порадників хороших – завжди корисно.

### **КРЕОНТ**

Ген, старче, всі ви, наче ті стрільці, мені  
Націлились у груди й віщуваннями  
<sup>1036</sup> Мене не обділяєте, а родичі  
Давно вже оцінили й продали мене.  
Що ж, наживайтесь, коли так, торгуючи  
Електрою сардським чи індійським золотом –  
З собою їх в могили не сховаєте.  
Ні, коли б навіть і орлята Зевсові  
Йому в поживу падло це приносили,  
То не злякався б і цієї скверни я,  
Й не допустив би похорону, знаю-бо –  
Богів несила осквернити смертному.  
Та наймудріші, старче мій Тіресію,  
Ганебно гинуть, якщо задля користі  
Словами прикрасять ганебні задуми.



**ТИРЕСІЙ**

Оваа!

Чи розуміє хто з людей, чи знає те?..

**КРЕОНТ**

Про що ти? Знов загальну скажеш істину?

**ТИРЕСІЙ**

Наскільки розум вищий за багатства всі.

**КРЕОНТ**

Настільки і нерозум, мислю, пагубний.

**ТИРЕСІЙ**

А от якраз на це-то і захворів ти.

**КРЕОНТ**

Не відповім зневажно віщунові я.

**ТИРЕСІЙ**

То не зневага – віщування лжею звать?

**КРЕОНТ**

Всі завжди ласі віщуни до золота.

**ТИРЕСІЙ**

Властива і тиранам всім корисливість.

**КРЕОНТ**

Чи не забув, віщуне, з ким говориш ти?

**ТИРЕСІЙ**

Ні, – знаю, що й царюєш завдяки мені.

**КРЕОНТ**

Ти мудрий, але любиш і дошкулити.

**ТИРЕСІЙ**

Мене ти змусиш таємницю викрити.

**КРЕОНТ**

Що ж, викривай, лише не задля користі.

**ТИРЕСІЙ**

Невже таким і справді я здаюсь тобі?

**КРЕОНТ**

Але ж моїх рішень не зміню проте.

**ТИРЕСІЙ**

То знай же, небагато перегонів ще

Своїм звичайним колом пройде сонця бог,

Як те дитя, від лона твого роджене,

Сам мертво мертвим віддаси відплатою

За те, що ти до темряви підземної

Живу спровадив душу так безжалісно.

А сам береш в богів підземних мертвого

Й лишаєш непохованим, збезчещеним.

Ні в тебе цього права, ні в богів нема

Безсмертних, ти вчинив це проти волі їх.

За це на тебе злобні ждуть Ерінії,

Аїда і богів нещадні месниці,

Що за біду бідою відплатять тобі.

Побачиш сам, чи мовлю це підкуплений

Чи ні. Ще зовсім трохи, і в дому твоїм

Жінок і чоловіків зойк лунатиме.

Гнів повстає на тебе міст околишніх,

Де на тілах синів їх непохованих

Справляли пси, і звірі, й птиці похорон  
І вівтарі сквернили трупним смородом.  
Ось стріли ті, що в серце, як стрілець, тобі  
Я в гніві кидав – ти ж його і викликав, –  
Отож від ран болючих не врятуєшся.  
Тепер додому, хлопче, відведи мене, –  
Нехай навчиться язика притримувать  
І в голові набуде більше розуму.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Страшне, державче, вирік віщування він.  
Та з дня, як на чолі у мене з чорного  
Волосся білим стало, добре знаю я:  
Ще не було неправди у словах його.

**КРЕОНТ**

Я теж це знаю й серцем сам збентежений.  
Хоч тяжко поступатись, та, противлячись,  
Боюсь біди ще тяжчої накликати.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

О сину Менекеїв, будь розсудливий!

**КРЕОНТ**

Та що ж робить? Скажи, я рад послухати.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

<sup>1100</sup> Іди ж бо, визволь із печери дівчину  
І, як належить, поховай померлого.

**КРЕОНТ**

Так ти вважаєш? Радий поступитися.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

І то мерщій, державче, не баряться-бо  
Швидкі богині на злодумних з карою.

**КРЕОНТ**

<sup>1105</sup> О жах! Хоч тяжко, мушу відмінити я  
Свій вирок, – хто б змагався з Неминучістю!

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Йди й сам зроби, на інших не звіряючись.

**КРЕОНТ**

Іду негайно. Гей ви, слуги, всі, хто є  
Й кого немає, гострі топори беріть  
І он до того місця поспішайте всі!  
А я, своє веління сам касуючи,  
Сам із в'язниці дівчину ту випущу.  
Збагнув я – нам до смерті шанувати слід  
Закони споконвіку установлені.

**СТАСИМ П'ЯТИЙ**

(Гіпорхема)

**ХОР**

**Строфа**

Громовладного бога сину многойменний,  
Діви кадмейської гордість,

Італії страже славетний,  
Що обнімаєш владно  
Елевсінські луки гостинні  
1120 В краю Деметри,  
О Вакху,  
що в Фівах живеш, материнським

Місті буйних вакханок,  
Біля джерел Ісмени,  
1125 Де засів дракона сходить!

### **Антистрофа I**

Де з двоверхої скелі димом полум'я грає,  
Де корікійські німфи  
Вакхічні ведуть хороводи  
При джерелі кастальським, –  
1130 Ти зі схилів Ніси приходиш,

Плющем повитих,  
Із зелені й пурпуру лоз виноградних,  
Щоб під крики священні  
Глянути на фіванські  
1135 Укриті народом площі!  
Сам ти й мати твоя,  
Що Зевсів

грім її вбив,

Нашим Фівам вищу всіх  
Шану й честь віддали; а тепер,  
Коли хворість над містом тяжить,  
Зійди цілющим кроком з парнаських висот.  
На тихий шумливого моря берег.

### **Антистрофа II**

Зір палаючих вождь,  
Владар нічних голосів,  
Зевсів паростку, прийди,  
О державче, із сонмом фіад,  
Що буянням вакхічних пісень  
В нестримнім танців шалі вславляють тебе,  
Блаженства подателю, о Вакху!

## **ЕКСОД**

### **ВІСНИК**

Оселі Кадма й Амфіона жителі!  
Нема життя людського, що весь час його  
Могли б чи вихваляти ми,

чи ганити.

Підносить щастя, щастя ж і знедолює  
Щасливого так само, як нещасного.  
1160А як – того й провісник не відкриє нам.  
Здавалось, можна заздрити Креонтові –  
Він землю Кадма врятував від ворога,  
І владарем єдиним став над нею він,  
І квітнув щастям у вінку дітей своїх.

1165 І от – усе загинуло. Хто радості  
В житті позбувся, не живий для мене той,  
Лише бродячим трупом я б назвав його.  
Збирай, як хоч, багатства у дому своїм,  
Живи як цар, а як не маєш щастя ти,  
1170 То не віддам за все це й тіні диму я,  
До справжніх людських порівнявши радощів.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Яку ж біду цареві ти звістить прийшов?

**ВІСНИК**

Це – вість про смерть. Але живий, хто винен в ній.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Хто ж винен? І загинув хто? Кажі мерщій.

**ВІСНИК**

Гемон загинув – від своєї вмер руки.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Це ж як – від батькової чи від власної?

**ВІСНИК**

Вбив сам себе, на батька злий за дівчину.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

О старче віщий! Провістив правдиво ти!

**ВІСНИК**

Як так, то й про майбутнє слід подумати.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

1180 Нещасна он із дому Еврідіка йде,  
Креонтова дружина, – випадково це  
Чи вже вона про сина щось довідалась?

**ЕВРІДІКА**

О громадяни, вашу я, виходячи,  
Розмову чула, – йшла у храм Паллади я

1185 Молитву скласти перед вівтарем її.

Лиш засув хтіла в дверях я відсунути,

Як наче громом вух моїх торкнулася

Скорботна вість, – я з жаху знепритомніла

Й до рук служницям навznak похилилася.

Але прошу, всю правду розкажіть мені, –

Не вперше-бо лихі я вісті слухаю.

**ВІСНИК**

Я все, владарко любя, розповім тобі

Як очевидець, – не втаю нічого я.

Навіщо б я втішав тебе неправдою?

Щоб брехуном назвала? Краще правди путь.

Провів твого мужа я на пагорок,

Де псами безпощадними розтерзане

В ганьбі валялось тіло Полінікове.

Богині придорожній у Плутоніві

Ми помолились, щоб зм'якшили гнів вони,

Та обмиванням очисним омивши труп,

Ми все спалили на гіллі оливному.

Тоді із рідної землі насипали

Могилу і до кам'яних покоїв ми

Пішли Аїдової нареченої.

Та от ридання хтось почув іздалеку,  
Що долинали із печери темної,  
І враз побіг доповісти Креонтові.  
Став чути, підійшовши, й він ті жалоби  
Непевні й, застогнавши тяжко, скрикнув він  
В журбі: “О безталанний, чи не сам біду  
Накликав я? З усіх доріг життя мого  
Чи не ступив на путь я найнещаснішу?  
Я чую сина голос. Побіжіть мерщій,  
Погляньте, слуги, через кам'яний пролом  
У глиб підземної печери – справді я  
Відтіть Гемона голос чую рідного  
Чи то мене богове лиш обманюють”.  
Як владар, ледь живий од страху, мовив нам,  
Так ми й зробили – в підземеллі темному  
Побачили ми діву, що повісилась,  
Петлю зв'язавши з покривала верхнього.  
А поряд він, труп милий обнімаючи,  
Оплакував загибель нареченої,  
Нещасний шлюб свій і жорстокість батькову.  
Креонт, його побачивши, із стогоном  
У склеп до нього кинувся, волаючи:  
“Нещасний, що ти робиш? Що замислив ти?  
Яке безумство помутило розум твій?  
Йди звідси, сину, я прошу, молю тебе!”  
Але юнак, ні слова не промовивши,  
Лиш дико глянувши, із піхов вихопив  
Свій меч двосічний. Ледве врятувався отець,  
Вбік швидко відхилившись. І, на себе шал  
Свій обернувши, груди простромив собі  
Мечем; бездольний і напівпритомний вже,  
Обняв він мертве тіло нареченої,  
І краплі крові із останнім подихом,  
Пролив на лиця білі вмерлій дівчині.  
Труп біля трупа – так вони лежали там, –  
Шлюб скорбний їх у тьмі з'єднав Аїдовій, –  
Хай для людей це вічним буде прикладом:  
Немає над безумство лиха гіршого.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Що значить це? У дім вона вернулася,  
Ні злого не сказавши, ані доброго.

**ВІСНИК**

І я дивуюсь, але все ж надіюся,  
Що сором їй при всіх над сином сльози лить  
І хоче в домі разом із служницями  
Вона без свідків досхочу наплакатись.  
Не схибить жінка, досить в неї розуму.

**ПРОВІДНИК ХОРУ**

Не знаю, тільки тиша ця здається нам  
Від голосіння марного страшнішою.

**ВІСНИК**

Ми зараз будем знати, чи, зайшовши в дім,



Горе, горе нам –  
Та невже услід смерті синовій  
Ще й дружинька вже загинула?

**ХОР**

Глянь сам на неї –  
ось її вже винесли.

**КРЕОНТ**

О горе!  
Біду вже й другу, безталанний, бачу я.  
Яке ж мені нещастя ще готується?  
Ось синів труп я щойно на руках тримав,  
І от, бездольний, я вже бачу труп новий!  
О бідна матінко!  
О бідний сину мій!

**ВІСНИК ДРУГИЙ**

При вівтарі себе убила в розпачі  
Й навік склепила очі, – Мегареєву  
Загибель славу перед тим оплакавши  
І сина другого, отож біди вона  
Тобі, дітоубивці, і накликала.

**Строфа II**

**КРЕОНТ**

Горе, горе нам!  
Аж тремчу я ввесь. Хто б двосічний меч  
Прямо в груди ці устромив мені?  
Горе, горенько нещасливому –  
Я нещастями скрізь оточений.

**ВІСНИК ДРУГИЙ**

Тебе сама небіжка звинувачує –  
В одній-бо і у другій смерті винен ти.

**КРЕОНТ**

Та як же, бідна, позбулась життя вона?

**ВІСНИК ДРУГИЙ**

Мечем себе в самеє серце вразила,  
Почувши про сумну загибель синову.

**КРЕОНТ**

О, кому ж би я між усіх людей  
Цих провин тягар міг накинути?  
Сам убив тебе, – безталанний, я –  
Мовлю правду всю. Гей, прислужнику,  
Відведіть мене, відведіть мерщій!  
Більш нема мене – я ніщо тепер.

**ХОР**

Ти правду мовив,  
якщо в горі правда є,  
З усіх нещасть найкраще – найкоротше з них.

## Антистрофа II

### КРЕОНТ

Хай приходить він,  
Щонайкращий день, мені суджений.  
<sup>1330</sup> Хай же з'явиться мій останній день!  
Хай мерщій іде, хай приходить він,  
Щоб дня іншого вже не бачити.

### ХОР

Це все – майбутнє.  
Треба про сучасне ще  
Подбати, а майбутнє – все в руках богів.

### КРЕОНТ

Усі мої бажання – у молитві цій.

### ХОР

Облиш молитву – від нещасть, нам посланих,  
Ніколи смертним не урятуватися.

### КРЕОНТ

Відведіть мене, божевільного, –  
Я ж убив тебе, рідний сину мій,  
І дружину вбив, і нема мені,  
Безталанному, де подітися!  
Все, що мав – згубив, лиш нестерпної  
Долі впав тягар на чоло мені.

### ХОР

Запорукою щастя лиш мудрість одна  
Може стати, й нікому не вільно богів  
Зневажати. Зухвальців зухвалі слова  
Доля їм повертає в ударах важких  
І під старість лише  
Запізнілої мудрості вчить їх.

*(Пер. Бориса Тена)*



## ЕВРІПІД

(бл. 484-406 рр. до н.е.)

*Молодший із трьох класиків грецької драми (попередники – Есхіл і Софокл). Написав понад 90 п'єс, до наших днів дійшли повністю 19. Найвідоміші з них: “Андромаха”, “Іфігенія в Авліді”, “Іфігенія в Тавриді”, “Іпполіт”. Творчість характеризується різко критичним ставленням до міфологічних, етичних чи будь-яких інших традиційних принципів і норм. Евріпід часто вводить у дію характерні для софістів розмисли чи судження, що висвітлюють явище з різних, інколи взаємовиключних сторін, демонструючи відносність (релятивізм) традиційного світогляду.*

## МЕДЕЯ<sup>1</sup>

### ДІЙОВІ ОСОБИ

НЯНЯ  
ВИХОВАТЕЛЬ  
МЕДЕЯ – ЯСОНОВА ДРУЖИНА  
ХОР КОРІНФСЬКИХ ЖІНОК  
КРЕОНТ – ЦАР КОРІНФУ  
ЯСОН – ПРОВІДНИК АРГОНАВТІВ  
ЕГЕЙ – ЦАР АФІНСЬКИЙ  
ВІСНИК  
ХЛОПЧИКИ – СИНИ ЯСОНА Й МЕДЕЇ

Дія відбувається в Коринфі, перед домом Медеї

### ПРОЛОГ

НЯНЯ

*(виходить з дому Медеї)*

Бодай не пропливав би корабель “Арго”  
Між темних скель блудених у колхідський край!  
І сосни, в хащах Пеліону зрубані,  
Хай весел не давали б тим мужам до рук,  
Що здобувать ходили золоте руно

---

<sup>1</sup> В основу трагедії покладений міф про Ясона, який на кораблі “Арго” разом з грецькими героями вирушив до Колхиди, щоб здобути золоте руно. Медея, молодша дочка колхідського царя, покохала славетного героя і допомогла дістати золоте руно. Разом із Ясоном вона втекла з батьківщини. В Іолку, куди прибули Ясон з Медеєю, ушлявлений аргонавт не отримав обіцяного в обмін на золоте руно царського трону. Доля закинула Ясона і Медею у Коринф.

Ясон замислив полишити Медею, а для того, щоб зміцнити своє становище в чужій країні, вирішив одружитися на коринфській царівні.

Для Пелія! Тоді ж моя володарка  
Медея мурів Йолку не доплинула б,  
Ясона покохавши до безпам'яті,  
Й, на батьковбивство Пеліад підбуривши,  
В Корінфі з мужем не жила б і з дітками  
Її, щоправда, дуже полюбили всі  
Місцеві люди, що до них втекла відтіль,  
І вміла догоджати вона Ясонові,  
А це ж найбільше щастя, як одружені  
Живуть із чоловіком жінка в злагоді.  
Та ось, дружину й діточок покинувши,  
Ясон до шлюбу царського ладнається –  
Дочку бере Креонта, владаря цих місць.  
Дарма Медея бідна, поневажена,  
Велику клятву й запоруку вірності  
Спогадує, безсмертних закликаючи  
За свідків бути, як Ясон віддячив їй.  
Віддавши мукам тіло, в самоті лежить,  
Не їсть, не п'є, сльозами обливається,  
Дізнавшись, як мужем її скривджено.  
Ані обличчя від землі, ні погляду  
Не підведе, мов скеля серед хвиль морських,  
Глуха до друзів, їх розради щирої.  
Лиш часом, шию повернувши білу,ю,  
За любим щиро заридає батечком,  
За рідним краєм, що його покинула  
Для мужа, від якого терпить кривду цю.  
Гіркими нині навчена нещастями,  
<sup>35</sup> Як втрачену вітчизну цінувати слід,  
На діток і не гляне – їй ненависні  
Вони, – коли б чогось не заподіяла.  
Тяжка на вдачу, то й не може стерпіти  
Зневаги. Це я знаю, і боюсь того,  
<sup>40</sup> І гострий в серце меч мені ввижається,  
Коли до спальні ввійде й, ложе стелючи,  
Уб'є свого мужа і володаря,  
І потім лиха ще зазнає гіршого.  
Страшна вона, й нелегко б удалось тому,  
<sup>45</sup> Хто заведеться з нею, подолати її.  
Та ось і діти – он ідуть, набігавшисьь,  
Нема про лихо материне й гадки в них,  
Малі, звичайно, ще журби не відають.

*Входить вихователь з двома хлопчиками Медеї*

### **ВИХОВАТЕЛЬ**

Придбання давнє нашої господарки,  
Чого стоїш самотньо так? Чи журишся  
Недолею своєю? Чи Медеїне  
Бажання то – на самоті лишитися?

### **НЯНЯ**

Старий дітей Ясонових доглядачу!  
Господарів турбота, як своя, болить

<sup>55</sup> Рабові вірному й душі торкається.

Отож, чи віриш, я така зажурена,  
Що вийти захотілось – про Медеїну  
Біду землі і небу розповісти все.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Невже вона, нещасна, й досі плаче так?

**НЯНЯ**

<sup>60</sup> Чудний ти! Лихо ж тільки починається.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Дурна вона, не про владик будь сказано, –  
Тож про нову біду вона й не знає ще.

**НЯНЯ**

Яку, дідуню? Говори, не муч мене.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Ніяку. Так, із язика зірвалося.

**НЯНЯ**

<sup>65</sup> В честь бороди твоєї, – від товаришки

Не крийся. А як треба, я мовчатиму.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Проходячи близь джерела Пейренського,  
Де, в кості граючи, старі сидять,  
Я чув (хоч удавав, не чую нібито),

<sup>70</sup> Як говорив хтось, що дітей цих з матір'ю

Задумав вигнать із землі Корінфської  
Креонт, володар краю. Чи це справді так –  
Не знаю, – коли б ні, то був би радий я.

**НЯНЯ**

І що ж, Ясон дітей допустить кривдити

<sup>75</sup> Лише тому, що посварився з матір'ю?

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Нова сім'я миліша від колишньої –  
Ясон до цього дому неласкавий став.

**НЯНЯ**

Пропали ми! Старої ще не випили

Біди, як і новітня насувається.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

<sup>80</sup> Не час ще господині нашій знать про це.

Отож помовч, не говори нічого їй.

**НЯНЯ**

Ви чули, дітки, що вам зичить батько ваш?

Щоб він пропав, та ні-бо, це ж господар мій.

Але для рідних виявивсь він ворогом.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

<sup>85</sup> Чи він не з смертних? Аж тепер ти впевнилась,

Що кожен любить більш себе, ніж іншого!

Невже утіх кохання він одмовиться,

Щоб батьківській любові перевагу дати!

**НЯНЯ**

Ідіть додому, дітки, буде все гаразд.

<sup>90</sup> А ти пильнуй їх якнайкраще й осторонь

Тримай від роздратованої матері.

Я ж бачила, як люто на дітей вона  
Дивилась, мовби щось лихе намислила.  
Цей гнів без жартів, знаю, не вгамується.  
95 Та хай поб'є він не своїх, а ворога.

**МЕДЕЯ**

*(зсередини дому)*

Ой, ой!

Мій талане гіркий! Лиха доля моя!  
Леле, леле, та де ж ти, загибель моя!

**НЯНЯ**

Отаке, мої дітоньки! Матінка ваша  
Своє серце ятрить і розпалює гнів.  
Тож додому тікайте мерщій та глядіть,  
Не підходьте до ньки й з очей її геть  
Позникайте! Затятої вдачі її  
І душі, що розпалена гнівом страшним,  
Стережіться!

То ідіть же додому, тікайте мерщій!  
От-от здійметься хмарою буря грізна  
Її горя й страждань, що шалено ростуть  
В її серці. Ой що ж то накоїть оця  
Повна люті душа невгамовна,  
Вся розпалена болем невпинним?

**МЕДЕЯ**

*(як і раніше)*

Ой, ой!

Мене горе гнітить, нещасливу, таке,  
Що я сліз не спиню. Будьте прокляті ви,  
Безпорадної матері діти немилі,  
Разом з батьком, хай з вами й весь дім пропаде!

**НЯНЯ**

Леле, леле, сердешна моя!  
Нащо ж діток за батьків злочин карать  
Безневинних? Що маєш до них? Як журюсь  
Вами, дітоньки, я, щоб не сталося чого...  
О, нестерпні звичаї царів. Не зважать  
120 Ні на кого, тримать в своїй владі усе  
Вони звикли, і важко їм вдачу змінить.  
Але все ж таки нарівні жить з усіма  
Чи не краще? Для мене тут мало добра,  
Та спокійно хотіла б я віку дожить.  
Слово "міра" найкраще у мові людській,  
Знати міру в житті – то найбільше добро.  
А що міру над край переступить свою,  
Те ніколи людині не йде на користь –  
Воно лихом ще гіршим впаде на весь рід,  
130 Що під божим опиниться гнівом.

**ПАРОД**

*П'ятнадцять корінфських жінок виходить через правий парод на оркестру.*

**ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

Ой учула я голос, учула я зойк  
Тої колхідки нещасливої, й досі не вщух він...  
Бабуню, ти скажи...  
Через двері я вчула ридання  
І не можу, голубонько, не співчувати  
Милій родині у горі тяжкому.

**НЯНЯ**

В нас немає родини! Розпалася геть!  
Он одруженням царським захоплений муж,  
А в покоях з жалю умліває жона,  
І ні подруги в неї нема, щоб те горе  
Хоч би словом розважила щирим.

**МЕДЕЯ**

*(як і раніше)*

Ой, ой!  
Хай на мене із неба ясного вогонь  
Упаде! Бо навіщо мені те життя?  
Лихо, лишенько! Хай мене смерть забере  
І з життям ненависним розлучить!

**ХОР**

**Строфа**

Зевсе, й сонце, і земле свята!  
Чи ви чуєте, як ця нещасна  
Молодиця голосить?  
Чи холодного вічного ложа  
Заблаглося тобі, божевільна?  
Чи барилася смерть коли-небудь?  
Та її ж не вблагати.  
А якщо чоловік твій  
Прагне ложа нового,  
То на це ти не гнівайся марно, –  
Твій заступник – сам Зевс. Не сумуй же  
Й не вмивайся слізьми за невірним.

**МЕДЕЯ**

*(як раніше)*

О великий наш Зевсе й владарко Фемідо!  
Будьте свідками мук, що безвинно терплю  
Я, великою скута присягою з клятим  
Чоловіком! Бодай би побачить його  
Під уламками дому з коханкою разом, –  
Через них-бо я сорому стільки зазнала!  
О мій батьку, мій краю, що вас так ганебно  
Я покинула, рідного брата убивши!

**НЯНЯ**

Чи ви чули цей лемент і зойк до Феміди,  
Благодійниці, й Зевса, що клятв охоронцем  
Так пильнує дотримання їх у людей?  
Не такою-бо люттю горить господиня,  
Щоб на чомусь дрібному воно окошилось.

## ХОР

### **Антистрофа**

Чом вона не виходить до нас,  
Слів розради і голосу втіхи  
Чом не хоче послухать?  
Може, тугу і біль її серця  
Заспокоїла б тихим я словом?  
Якщо друзі в біді – я готова  
На пораду їм стати.

*(До няні).*

Йди, гукни сердешну,  
Хай-но вийде з покоїв,  
Скажеш – дружня то буде розмова.  
Й не барись, щоб не сталось там лиха,  
Надто-бо горе у неї велике.

### **НЯНЯ**

Я готова піти, та боюсь, чи мене  
Господиня послухає...  
А труда і старання не шкода мені,  
Хоч вона, мов левиця, що родить діток,  
На служниць поглядає так люто, як хто  
З них підійде чи слово до неї промовить.  
*(До себе, йдучи).*

Ні, не помилка то – нерозумними звати  
Тих, що гімнів мелодії ще з давнини  
І веселих для учти складали пісень,  
Для святкових гостин і врочистих вечер,  
Щоб щасливим життям звеселяти безжурне.  
А ніхто ж не придумав ні співів дзвінких,  
Ані музики лір многострунних, щоб цим  
Зупиняти скорботи людські, що ведуть  
За собою нещастя, руїну і смерть!  
От би людям користь, якби можна було  
Лікувати піснями! А нащо дарма  
Задля ситих ще й гомін на учтах здійсмати?  
Тож наїдку всілякого повні столи  
І без музики людям серця звеселяють.  
*(Вертається в дім).*

## ХОР

### **ЕПОД**

Знову чути зойки тужних голосінь, –  
То кляне вона в гірких риданнях мужа,  
Що зневажив шлюб і зрадив її ложе,  
І помститися за кривду закликає  
Свідка клятв – Феміду, Зевсову дружину,  
Що вела її до берегів Еллади  
По бурхливій хвилі водної пучини  
Крізь браму безкрайого моря.

**ЕПІСОДИЙ ПЕРШИЙ**

*Із середини дверей виходить Медея.*  
До вас, жінки корінфські, вийшла я, щоб ви  
Мені не докоряли. Часто в нас того,  
Хто дома самотує чи подався десь,  
Вважають гордим. Як не любиш галасу,  
Знеславлять за байдужість чи розбещеність.  
Але в очах не вся ще правда – судимо  
Ми ззовні, в глибину не заглядаючи,  
Ненавидим, хоч кривди й не зазнали ми.  
З громадою чужинцям треба лагодить, –  
Нікому-бо не буде до вподоби той,  
Хто лиш зарозумілість виявлятиме.  
Мені ж, дружині, лихо несподіване  
Всю душу крає. Тож навік пропала я  
Й, позбувшись радощів життя, лиш смерті жду.  
Тож чоловік мій, що усім для мене був,  
Найпослідушим виявивсь мерзотником!  
З усіх істот, хто розум має й дихає,  
Лиш ми, жінки, на світі найнещасніші!  
По-перше, мужа ми собі купуємо  
За добрі гроші, і до зла ще гірше зло –  
Над тілом власним маємо господаря.  
Найголовніше ж, чи лихий, не знаємо,  
Чи добрий. А тоді вже – чи розлуку взять,  
Чи так втекти – все сором неабиякий.  
В нові ж закони увійшовши й звичаї,  
Одно лиш ворожити нам доводиться, –  
Як краще догодити чоловікові.  
Коли поталанить нам і покірно він  
В ярмі своєму ходить, то щасливими  
Вважають нас. А ні – то краще вмерти вже.  
Тож муж, якому дома вже немиле все,  
На стороні десь серцем утішається,  
До приятеля вдавшись чи товариша,  
А ти на одного все – хоч-не-хоч – дивись.  
В заміжжі, кажуть, живемо безпечно ми,  
А чоловік за списа мусить братися.  
Яка брехня! З щитом радніше тричі я  
У бій пішла б, ніж раз родить однісінький.  
Не лиш про себе – я про всіх жінок кажу.  
І місто рідне в вас, й оселя батьківська,  
І щирі друзі, й радість, і порада є.  
А я сама, без роду; з чужини сюди  
Узята мужем і жорстоко скривджена.  
Ні матері, ні брата, ні рідні нема –  
В біді поради дати й захистить мене.  
У вас я тільки одного проситиму:  
Як доберу достойного я способу  
За кривду відомстити чоловікові,  
Та й тестю, і дочці його – розлучниці,

То ви мовчіть. Бо жінка, хоч несмілива  
Й мечів залізних та боїв жахається,  
А як подружнє ложе їй зневажено –  
Жорстокішого серця ви не знайдете.

**ХОР**

Гаразд, Медее! Справедливо мстишся ти  
На мужі, – не дивуюсь я журі твоїй.  
Та ось Креонт, владар землі цієї, йде –  
Чи не новий нам вирок оголосить він?  
*Входить Креонт із своїм почтом.*

**КРЕОНТ**

Ти все, хмурна Медее, гнівом дихаєш  
На мужа. Ось я що тобі наказую:  
Цей край із дітьми обома покинути  
Негайно. Виконання сам простежу я  
Й додому не вернусь, покіль не вижену  
Тебе я геть за межі краю нашого!

**МЕДЕЯ**

Ой лишенько! Цілком уже пропала я!  
Ось плине ворог з повними вітрилами,  
І порятунку від біди нема мені.  
Але й прибита горем, запитаю все ж:  
За віщо ти мене, Креонте, гониш так?

**КРЕОНТ**

Не криюсь я: боюся, щоб дочці моїй  
Не завдала ти лиха непоправного.  
Причин є досить, щоб тебе боятися,  
Ти ж хитра дуже і метка до підступів,  
Лиха, що ложа позбулась подружнього.  
І чув я ще – ти навіть чимсь погрожуєш  
Мені самому, і дочці, і зятеві.  
Щоб завчасу від цього забезпечитись,  
На себе краще, жінко, гнів накличу твій,  
Ніж потім через м'якосердя каються.

**МЕДЕЯ**

О горе, горе!  
Мені, Креонте, превелика слава ця  
Не вперше заважає й завдає біди.  
Того розумним не назву я батечка,  
Що діток надто мудрими виховує.  
Взиватимуть їх земляки із заздрощів  
Неробами й всю злість на них зганятимуть.  
Новітню мудрість провістивши неукам,  
Не мудрим – трутнем серед них уславишся.  
А стань на п'ять над тими, що розумними  
Вважались досі, то й тебе зненавидять.  
Прийшлося такої ж долі і мені зазнати.  
Одним завидно, що я мудра, іншому –  
Що я спокійна, а тому – що надто я  
Сувора, хоч я й не така розумна вже!  
А ти боїшся, щоб не учинила щось.  
Не бійсь, Креонте, не така могутня я,



Щоб сміла й на державних владців важити.  
Та й за що? Що за того видав доньку ти,  
Кого вподобав? Мужа я ненавиджу,  
А ти, здається, учинив розсудливо.  
Та я не заздрю, що тобі щастить отак.  
Одружуйтесь з ким хочете. Мені ж у цім  
Краю дозвольте жити. Хоч і скривджена,  
Мовчатиму я, корячись сильнішому.

**КРЕОНТ**

Ти солодко співаєш, та боєшь, проте,  
Щоб серцем на лихеє ти не зважилась.  
Ще менш тобі, ніж досі, зараз вірю я.  
Палкої легше встерегтись людини нам,  
Аніж лукавої та обережної.

Іди ж бо швидше і облиш розмови ці.  
Мій рішенець – незмінний, залишатися  
Тобі не вільно з нами, ти-бо ворог мій.

**МЕДЕЯ**

*(обнімаючи коліна Креонтові)*

Клонюсь до ніг – в ім'я дочки-відданиці!

**КРЕОНТ**

Мене ти не вговориш, марно й слів не трать.

**МЕДЕЯ**

Чи ж виженеш і на мольби не зглянешся?

**КРЕОНТ**

Атож, бо більш за тебе свій я рід люблю.

**МЕДЕЯ**

Мій краю рідний, як тебе я згадую!

**КРЕОНТ**

Й мені, після родини, найлюбіший він.

**МЕДЕЯ**

Ой горе, горе для людей любов ота!

**КРЕОНТ**

А це, здається, як кому вже випаде.

**МЕДЕЯ**

*(з розпачем підносячи руки)*

Не милуй, Зевсе, в цих нещастях винного!

**КРЕОНТ**

Йди геть, шалена, й від журби звільни мене.

**МЕДЕЯ**

Моя журба – що й не знайти вже більшої.

**КРЕОНТ**

Діждешся ти, що слуги випхнуть силою.

**МЕДЕЯ**

Та ні, Креонте, я тебе проситиму...

**КРЕОНТ**

О, як мені ти, жінко, та й набридла вже!

**МЕДЕЯ**

Я йти готова. Не про те благаю я.

**КРЕОНТ**

Чого ж ти хочеш? Чом не відстаєш ніяк?

**МЕДЕЯ**

Дозволь мені лиш днину тут зостатися, –  
Ще не збагну я, де ж мені подітися  
Й притулок дітям де знайти, бо батько вже  
За них не потурбується. То зглянься ж бо  
На бідолашних. Тож і в тебе діти є,  
Невже ж ти й до сиріток не зласкавишся?  
Вигнання не страшить мене, – як плачу я,  
То тільки над гіркими їх нещастями.

**КРЕОНТ**

Я не родивсь тираном, але жалістю  
Не раз собі самому вже пошкодив я.  
Отак і зараз – знаю, що не те роблю,  
Та будь по-твоєму. Запам'ятай лише:  
Як світич божий, завтра в небі сходячи,  
Тебе застане з дітьми ще у межах цих, –  
То смерть тобі. Моє несхибне слово це,  
<sup>355</sup> А нині – можеш днину ще зостатися,  
Боюсь лише, щоб лиха не накоїла.  
*(Віддаляється з поштою до міста).*

**ХОР**

Леле-леле, нещасна жона!  
Як же тяжко страждати тобі довелося!  
І куди тобі йти? Де гостинна земля,  
<sup>360</sup> Де той дім, що прийняв би тебе у біді  
Й дав би захист тобі й порятунок?  
До якої ж безодні нещасть, о Медеє,  
Спрямував тебе бог неприхильний!

**МЕДЕЯ**

Все скрізь погано йдеться, що й казати вже!  
<sup>365</sup> Але на цьому не кінець. Не думайте,  
Й подружжю молодому тяжко прийдеться,  
Черпнути горя доведеться й тестеві.  
Невже б до нього дурно так я лащилась,  
Якби не для користі, не для хитрощів?  
<sup>370</sup> Мовчала б тільки і не ворухнулась би.  
А він, замість мене прогнати й задуми  
Ці притлумити, із дурного розуму  
Ще день дозволив тут мені лишатися  
На те, щоб трьох я встигла ворогів своїх  
<sup>375</sup> Життя позбавить – мужа й батька з донею!  
На те багато, подруги, є способів,  
Але який обрати з них, – не знаю я:  
Чи підпалить весільний дім, чи, потайки  
Прокравшись до їх постелі шлюбної,  
<sup>380</sup> У печінки їм гострий увігнати меч?  
Але одно бентежить: як на замірі  
Мене захоплять, щойно на поріг ступлю,  
То й пропаду на глум я ворогам своїм.  
Та краще йти вже шляхом уторованим –

385 Із світу їх отрутою спровадити.  
Гаразд!  
От їх убито. А мені ж де дітися?  
Де край той і оселя, що дали б мені  
Свою гостинність і безпечний захисток?  
Нема їх. Краще трохи більше вижду я  
Й, якщо оплот надійний десь знайду собі,  
Підступне вбивство потай готуватиму.  
А як нічого, крім нещасть, не виграю,  
Візьмусь за меч, і хоч сама загину я,  
А їх уб'ю, відваги й сили сповнена.  
Клянуся помічницею й владаркою,  
Яку шаную більш за всіх, Гекатою,  
Що вірно стереже могого вогнища, –  
Із болю мого серця не радіти їм!  
Гірким зроблю весілля і безрадіним,  
Гірким свояцтво і моє вигнання це.  
До діла ж! Не щади своєї вмилості,  
Медее! Все обдумай, обміркуй усе!  
На чин жажливий зважся! Більше мужності!  
Поглянь на муки власні! Внуко Гелія  
Ясного, ти дозволиш взять на сміх тебе  
Сізіфа кодлу, жінці тій Ясоновій!  
На цьому-то ти знаєшся! Як всі жінки,  
У добрім ділі завжди безпорадні ми,  
А на лихе – нема митця мудрішого.

### СТАСИМ ПЕРШИЙ

#### ХОР

##### **Строфа 1**

Назад, до джерел уже хвилі священні плинуть,  
Правда і все в житті – навпаки обернулось,  
Зрадою дишуть мужі, не зв'язують їх  
Клятви присяг божественних.  
Може, стане доброю славою й нам  
Давня огуда,  
Шану й честь собі жіноцтво верне знов,  
Слави лихої тягар спаде з жінок сердешних.

##### **Антистрофа 1**

Забудуть нарешті за звичаєм давнім музи  
Про зрадливу вдачу жіночу співати.  
Не наділив же натхненним даром мене,  
Віщої ліри одмовив  
Світлий Феб, співців провідник, а співать  
Хтіла б я пісню  
В відповідь мужам, – за наш-бо довгий вік  
Є що про їхню й про нашу долю їм казати.

##### **Строфа 2**

Подвійних скель браму пропливши в морі,  
З отчого краю сюди прибула ти з шаленим серцем,

І от в чужині живеш  
Без мужа тепер, нещасна,  
І, втративши ложе шлюбне,  
Ще й вигнана геть, з ганьбою  
Ідеш на заслання.

### **Антистрофа 2**

Пропала клять шана, і вже не знати  
Сорому в нашій Елладі великій – зник у повітрі.  
Й тебе вже нема кому  
В біді захистити, бездольну, –  
Загарбала в тебе ложе  
Владарка сильніша й в домі  
Твоїм порядкує.

### **ЕПІСОДІЙ ДРУГИЙ**

*Входить Ясона.*

Уже не вперше бачу я, яке страшне  
Це лихо людям – лютість неприборкана.  
Жила б ти у своїй оселі в краї цім,  
Якби владушним вміла підкорятися,  
А нині – за зухвалу мову вигнана.  
Мене це не обходить – хоч усім плещи,  
Що чоловік з Ясона найнегідніший,  
А що сім'ю державців ти зневажила,  
За щастя май, що лиш вигнанням скарана.  
Тож царський гнів, як тільки міг, я стримував,  
Все намагався, щоб тебе лишили тут:  
Ти ж не гамуєш дурості – клянеш усе  
Державців, тим-то із країни й вигнана.  
Але своїх я близьких не зрікаюся.  
Піключись про тебе, я прийшов сюди,  
Щоб ти, найпотрібнішого позбавлена,  
Не йшла в вигнання з дітьми, бо ж багато лих  
Веде воно з собою. Хоч ненавидиш  
Мене, тобі не можу лиха зичити.

### **МЕДЕЯ**

Негіднику ти найгідкіший! Слів нема,  
Щоб всю твою мерзенність підлу висловить!  
Прийшов до нас, поганцю, ти прийшов до нас,  
Богам огидний і людському родові!  
Потрібна не відвага тут, не сміливість,  
А безсоромність, гірша із хвороб людських,  
Щоб, стільки лиха близьким заподіявши,  
У вічі їм дивитись! Та гаразд, проте,  
Що ти прийшов. Хоч тим полегшу серце я,  
Що на твою досаду все я вискажу.  
От з перших перше, з чого слід почати нам.  
Тебе я врятувала, – це всі елліни,  
Що їхали з тобою кораблем “Арго”,  
Посвідчать, – вогнедишних уярмить биків

Тебе послали й смертний лан засіяти.  
480 Дракона я убила невсипущого,  
Що тілом крив плазучим золоте руно,  
Й тобі рятунку світло повернула я.  
Сама ж, свій дім і батечка покинувши,  
З тобою подалася у Пелійський Йолк,  
485 Чуттями, а не розумом керована,  
Затим, щоб так жахливо вбити Пелія  
Дітей руками, ти ж не знав страху цього.  
За все це, найгідкіший з-між усіх людей,  
Мене ти зрадив і нову дружину взяв,  
Дітей вже мавши. Хай би ти бездітний був,  
То ще й простимо, що жадав ти іншої...  
А де ж присяги вірність? Чи гадаєш ти,  
Що перестали світом керувать боги  
Й права новітні для людей встановлено,  
Коли порушив клятву так ганебно ти?  
О горе цій правиці, що не раз її  
Ти пестив, і колінам, що горнувсь до них,  
Поганцю! О, як гірко я обманута!  
Та хай вже так! Як з другом говоритиму  
І хоч не жду від тебе вже я доброго,  
Спитаю, щоб ще більше підлість виявить:  
Куди іти я маю? Чи до батька в дім?  
То я ж для тебе й батьківщину зрадила!  
До бідних дочок Пелія? Вітатимуть  
Вони як слід ту, що убила батька їм.  
Авжеж-таки: я навіть в домі рідному  
Посіяла ненависть. З ким би злагоди  
Дотримать – ворогую завдяки тобі.  
Отак мене ти учинив щасливою  
Серед жінок Еллади. В мене вірний муж  
Навдивовижу, – ох, і безталанна ж я!  
Із діточками з краю цього вигнана,  
Одним одна без друзів я лишилася!  
Тож слава новоженцю, що й дітей послав  
Старцями із своєю рятівницею.  
О Зевсе, ти ж прикмети людям певні дав,  
Од фальшу одрізняти щире золото,  
Чому ж на тілі у падлюк не випалив  
Яких ознак, щоб легше впізнавати їх?

**ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**  
Який страшний, невтольний вибухає гнів,  
Коли вже рідні ворогують з рідними!

**ЯСОН**  
Потрібен, видно, немалий тут слова дар,  
Щоб, наче обережний корабля стерник,  
Вітрила опустивши, утекти від хвиль  
Твоїх, жінко, злої язикатості.  
Свої заслуги надто вже цінуєш ти, –  
З усіх богів і смертних в тому плаванні  
Рятунок лиш Кіпріда подала мені.

На розум бистра, ти не хочеш визнати,  
Що то ж Ерот відточеними стрілами  
Тебе підбив урятувать з біди мене.  
Та зайва річ докладно розбирати це,  
Бо, як-не-як, мені в пригоді стала ти.  
Та доведу я, що за порятунок мій  
Одержала ти більше, ніж сама дала.  
По-перше, ти в Елладі, а не в варварських  
Краях живеш, користуєшся захистом  
Законів, а не силі підкоряєшся.  
Що ти й розумна, знають те всі елліни, –  
Ти добру славу маєш. А лишалась би  
Край світу, то про тебе й не згадав ніхто б.  
Не хтів би я ні золота у схованці,  
Ні краще, аніж сам Орфей, пісень співать,  
Якби я зоставався в невідомості.  
Але про себе я згадав тому лише,  
Що почала сама ти сперечання ці.  
А що кориш ти шлюбом з владарівною,  
Скажу, по-перше, учинив розумно я  
Й розсудливо, до того ж на користь тобі  
І дітям нашим.  
*(Медея ледве стримує своє обурення).*  
Та спокійно вислухай.  
Коли прийшов із Йолка я в країну цю,  
Усі нещастя за собою тягнучи,  
Чи міг би я, вигнанець, ждати кращого,  
Ніж взяти шлюб з дочкою владаревою?  
Ні, не тому, чим колеш так, що ложа я  
Твого відкинувсь для нової пристрасті,  
Не для змагання в кількості дітей моїх, –  
І цих для мене досить, не жаліюсь я, –  
А головне, щоб краще обладнатися  
Й не бідувати, – знаю-бо, що вбогого  
Всі, навіть друзі, обминають здалеку;  
Дітей зростити, як моему родові  
Те личить, і, сплотивши їм нових братів,  
Зрівняти з ними й, сполучивши рід увесь,  
У щасті жить. Навіщо більш дітей тобі?  
Мені ж потрібно тими, що народяться,  
Тим допомгти, що є вже. Чи погано це?  
Й сама б ти згодна, не оті б лиш ревнощі.  
В жінок це завжди; тільки б ложа шлюбного  
Уберегти – й нічого більш не треба вам.  
А як лише з постелею щось трапилось,  
То ворогом вважаєте й найкращого  
Ви друга. От коли б дітей інакше нам  
Народжувать, щоб без жінок обходитись, –  
Тоді не знали б люди багатьох нещасть.

**ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**  
Все розповів, Ясоне, красномовно ти;  
Але сказати прямо це доводиться:

Нечесно учинив ти, жінку зрадивши.

**МЕДЕЯ**

Багато в чому від людей відмінна я.  
Хто мовить гарно, але діє кривдою,  
Той в мене кари годен якнайбільшої.  
Зло прикрашати язиком уміючи,  
На все він здатний. Та не дуже мудрий він.  
Отож-бо не лякай нас красномовністю  
Своєю, – словом лиш одним я вб'ю тебе.  
Коли б не був ти підлий, то довірився б  
Мені з тим шлюбом, а не крився б мовчки з ним.

**ЯСОН**

О, гарно з шлюбом ти мене підтримала б,  
Якби розкрив я замір свій. Ще й досі ти  
Злоби у серці не здолаєш стримати.

**МЕДЕЯ**

Не те тебе спиняло: жить з чужинкою  
На старості було б тобі неславою.

**ЯСОН**

Будь певна, не для ложа я жіночого  
Оце побрався шлюбом з владарівною,  
А, як казав я, щоб допомогти тобі,  
Твоїх дітей зрівнявши з можновладними  
Братами їх, опору дати домові.

**МЕДЕЯ**

Ні, не потрібне щастя із гіркою  
Ані достатки, що терзакуть серце нам.

**ЯСОН**

<sup>600</sup> Що ж, відверни їх, будь такою мудрою,  
Так, щоб гірким солодке не здавалося,  
І в щасті не вважай себе нещасною.

**МЕДЕЯ**

Глузуй собі! Адже ти маєш захисток,  
А я ж куди подінуся, вигнанниця?

**ЯСОН**

Сама ти винна – не складай на іншого.

**МЕДЕЯ**

Що ж я вчинила? Може, шлюб зламала я?

**ЯСОН**

Володарів зухвало проклинала ти.

**МЕДЕЯ**

Прокляттям буду і твоєму домові.

**ЯСОН**

Та годі вже з тобою сперечатися.  
Як хочеш на дорогу із майна мого  
Ти допомоги чи собі, чи діточкам,  
Скажи – рукою щедрою вділю її  
Й пошлю ознаки друзям – допоможуть вам.

*(Медея робить жест заперечення).*

А ти даремно, жінко, відмовляєшся.  
Покинь гнівитись, буде корисніш тобі.

### **МЕДЕЯ**

І послуги від друзів тих не хочу я,  
Ані дарів од тебе, – на користь не йде  
Безчесною рукою подароване.

### **ЯСОН**

Отож богів я закликаю свідками,  
Що я й тобі, і дітям помагати рад,  
А ти незадоволена і друзями  
Гордуєш вперто, – що ж, тобі самій це гірш.  
(*Прямує до виходу*).

### **МЕДЕЯ**

(*вслід йому*)

Біжи мерщій! За молодою жінкою  
Вже, мабуть, скучив, бо ж давно із дому ти.  
Справляй весілля! Дасть бог, так одружишся,  
Що сам одруження те проклинатимеш.

### **СТАСИМ ДРУГИЙ**

#### **ХОР**

#### **Строфа 1**

Еротові стріли рясні  
Ні доброї слави, ні щастя  
Ще не приносили людям, –  
Тиха ж ходою Кіпріда  
Нам із усіх безсмертних богинь найлюбіша.  
Хай же з лука, владарко, твого золотого  
Стріли, напоєні ядом бажань,  
В мене не влучать ніколи.

#### **Антистрофа 1**

Найкращий дарунок богів –  
Хай скромність мене схоронить,  
Щоб не вчувати серцем  
Покликів владних Кіпріди  
З бурями звад ненаглих і любощів хтивих,  
І з нестримним ложа чужого бажанням, –  
Краще хай мирна подружня любов  
Жінки права захищає.

#### **Строфа 2**

Краю ти мій, доме батьків!  
Тільки б не знати ніколи  
Безпросвітної долі мені –  
В чужині і в злиднях,  
Сльози ллючи, не блукати!  
Хай би смерть мене, смерть подолала,  
Замість такого діждати дня!  
Тяжчої муки немає,  
Як втратить вітчизну свою.



**Антистрофа 2**

Бачила я все це сама –  
Не від людей я дізналась.  
Ні родини у тебе нема,  
Ані друга – горе  
Й тугу страшну розділити.  
Хай, добра не зазнавши, загине  
Кожен, хто зрадить друзів честь,  
В серце закравшись лукаво, –  
Він другом не стане мені.

**ЕПІСОДИЙ ТРЕТІЙ**

*Егей з поштом увіходить на сцену правобіч. Усі в подорожніх одягах.*

**ЕГЕЙ**

О, радуйся, Медее! Бо над цей привіт  
Немає в друзів привітання кращого.

**МЕДЕЯ**

Вітання й сину Пандіона мудрого,  
Егею! Відкіля прибув ти в край оцей?

**ЕГЕЙ**

Іду з віщальні Феба стародавньої.

**МЕДЕЯ**

Для чого ж ти відвідав віщий пуп землі?

**ЕГЕЙ**

Хотів би рід свій дітьми я продовжити.

**МЕДЕЯ**

Боги мої! То й досі ще бездітний ти?

**ЕГЕЙ**

Хтось із богів лишає нас бездітними.

**МЕДЕЯ**

Жонатий ти, чи все без ложа шлюбного?

**ЕГЕЙ**

Ні, шлюбного ярма я не позбавлений.

**МЕДЕЯ**

Що ж віщий Феб про діток провістив тобі?

**ЕГЕЙ**

Слова, що людський розсуд не збагне ніяк.

**МЕДЕЯ**

Чи могу й я почути те провіщення?

**ЕГЕЙ**

Авжеж, бо тут тонкого треба розуму.

**МЕДЕЯ**

Що ж мовив він? Скажи, як вільно знати це.

**ЕГЕЙ**

Щоб я кінців у міха не розв'язував...

**МЕДЕЯ**

Аж поки щось ти зробиш чи зайдеш кудись?

**ЕГЕЙ**

Аж поки прийду до оселі отчої.

**МЕДЕЯ**

Ну, а до цього краю ти чого заплив?

**ЕГЕЙ**

Пітфей живе тут, вождь землі Тройзенської.

**МЕДЕЯ**

Мабуть, чи не Пелопа то побожний син.

**ЕГЕЙ**

Йому з тим віщуванням хочу звіритись.

**МЕДЕЯ**

Він мудрий муж і в ділі цім досвідчений.

**ЕГЕЙ**

Й мені він наймиліший із соратників.

**МЕДЕЯ**

Нехай в твоїх бажаннях пощастить тобі.

**ЕГЕЙ**

А ти ж чого заплакана й змарніла так?

**МЕДЕЯ**

Мій муж, Егею, гірший від усіх людей.

**ЕГЕЙ**

Що говориш ти? То розкажи ж біду свою.

**МЕДЕЯ**

Мене він скривдив тяжко, а безвинна ж я.

**ЕГЕЙ**

Та що ж бо учинив він? Розкажи ясніш.

**МЕДЕЯ**

Взяв іншу він над домом господинею.

**ЕГЕЙ**

І зваживсь на таке ганебне діло він?

**МЕДЕЯ**

Так, з любові-бо стала я зневажена.

**ЕГЕЙ**

Він іншу любить чи тебе відкинув?

**МЕДЕЯ**

Так, видно, закохавсь, що навіть шлюб зламав.

**ЕГЕЙ**

Якщо такий він підлий, то ганьба йому!

**МЕДЕЯ**

<sup>700</sup> З володарем він хоче поріднитися.

**ЕГЕЙ**

Та хто ж йому дозволить? Договорюй же!

**МЕДЕЯ**

Креонт, країни володар корінфської.

**ЕГЕЙ**

Не диво, жінко, що така зажурена.

**МЕДЕЯ**

Пропала я! Ще й гонять відціля мене.

**ЕГЕЙ**

Хто гонить? Відціля оте нещастя знов?

**МЕДЕЯ**

Креонт вигонить із землі Корінфської.

**ЕГЕЙ**

Й Ясон з цим згоден? Хто ж би похвалив його!

**МЕДЕЯ**

Неначе й ні, на ділі ж не противиться.

*(Схиляється перед Егеєм, обнімає йому коліна і торкається його бороди).*

Тебе я заклинаю підборіддям цим,  
Навколишках благаю в тебе захисту –  
О зглянься, зглянься на мою долю ти,  
Не дай мені, вигнанниці, загинути,  
В свій край, до свого вогнища прийми мене!  
За те діток жаданих хай пошлють тобі  
Безсмертні, й вік свій проживеш щасливо ти.  
Не знаєш сам, який в мені ти скарб знайшов:  
Твою бездітність вилікую, так вчиню,  
Щоб мав дітей ти, знаю цьому ліки я.

**ЕГЕЙ**

Готовий, жінко, я допомогти тобі  
<sup>720</sup> Насамперед заради небожителів  
І для дітей, по-друге, що віщуєш ти,  
А їх придбати прагну цілим серцем я.  
Так-от що: з усією я гостинністю  
Прийму тебе, як в наш ти край дістанешся,  
<sup>725</sup> Але тебе я хочу попередити:  
З собою відціля я не візьму тебе,  
А як сама до дому прийдеш нашого,  
Безпечна будь – нікому вас не видам я.  
Але ж із цього краю ти сама підеш,  
Бо й у чужих не хочу бути винним я.

**МЕДЕЯ**

Гаразд. Якби ще й запоруку дав мені,  
То цим мене ти зовсім заспокоїв би.

**ЕГЕЙ**

То ти не віриш? Ти ще невдоволена?

**МЕДЕЯ**

Тобі я вірю. Та родина Пелія  
Й Креонт – мої це вороги. Ти ж, клятвою  
Себе зв'язавши, скривдить не даси мене.  
Словами ж лиш, без клятви обіцяючи,  
Їм можеш другом стати і вимоги їх  
Задовольнити згодом. Квола жінка я.  
У них же й право, й сила дому владного.

**ЕГЕЙ**

Обачності багато виявляєш ти,  
Й коли так волиш – я не заперечую.  
Адже й для мене краще, коли матиму  
Я й ворогам твоїм на що послатися,  
Й для тебе теж. То ким же із богів клястись?

**МЕДЕЯ**

Землі клянися лоном, світлим Гелієм,  
Отцем мого батька, сонмом всіх богів.

**ЕГЕЙ**

А що ж робить чи не робить чого – скажи.

**МЕДЕЯ**

Клянись, що з свого краю сам не виженеш.  
750 А хтів би хтось із ворогів зайнять мене,  
Поки живий, ти волею не видаси.

**ЕГЕЙ**

Землі клянуся лоном, світлом Гелія,  
Всіма богами – здатен все я виконать.

**МЕДЕЯ**

Гаразд. А якщо клятви не дотримаєш?

**ЕГЕЙ**

Що всім безбожним, те й мені хай станеться.

**МЕДЕЯ**

Ну то іди вже! І нехай щастить тобі.  
А я прибуду незабаром в город твій,  
Як задум сповню й досягну бажань своїх.  
(*Егей відходить*).

**КОРИФЕЙ ХОРУ**

(*До Егея*)

Хай додому син Маї тебе відведе –  
Подорожніх супутник, здійсняться нехай  
Сподівання твої, бо упевнились ми,  
Що ти насправді  
Благородна, Егею, людина.

**МЕДЕЯ**

О Зевсе, й Правдо Зевса, й світлий Гелію!  
Тепер щасливо я здолаю, подруги,  
Всіх ворогів – на шлях належний вийшла я.  
Тепер я певна – жде достойна кара їх.  
З'явився-бо в хвилину слухну муж оцей –  
Жадана пристань для могого задуму.  
Свої до нього прив'яжу причали я,  
Коли приїдем в місто ми Палладине.  
Тепер свої вам розкажу я задуми,  
І в цій розмові, знайте, не жартую я.  
Одну з служниць я до Ясона виряджу  
З проханням, щоб до мене він навідався.  
Як прийде, то скажу йому я лагідно –  
З усім я згодна, так повинно й бути все.  
(А щодо зради й шлюбу з владарівною,  
То добре учинив він і продумано),  
Лиш попрошу, щоб діти zostалися тут.  
Та не для того в краї цім лишаю їх,  
Щоб вороги над дітьми поглумилися,  
А щоб владарську доньку з світу геть зігнать.  
Пошлю дітей до неї з подарунками  
(Мовляв, щоб з цього краю їх не вигнала).  
Дам убрання розкішне й золотий вінок.  
А тільки ці оздоби надягне вона –  
Сама загине й кожен, хто торкнеться їх, –  
Такою напою їх я отрутою.  
Але про це вже досить. Серце боляче  
Стискається на думку, що я маю ще

Вчинить – звести зі світу діточок своїх, –  
І вже ніхто не зможе врятувати їх.  
Лиш дім Ясонів із корінням знищивши,  
Покину край цей, найстрашнішим злочином  
Убивством любих діточок зневажений.  
Не стерплю глуму ворогів я, подруги!  
Дарма! Навіщо ж жити? Ні вітчизни вже,  
Ні дому, де від лиха мала захист я.  
Як тяжко помиляюсь я, покинувши  
Дім батьків і намові того елліна  
Піддавшись! Дасть бог, він за те заплатить ще!  
Дітей мого лона вже не бачити  
Йому живими, і від новошлюбної  
Дружини їх не ждати – від отруйних трав  
Вона, погана, й смертю вмре поганою.  
За боязку й покірливу ніхто мене  
Вже не вважатиме, я вдачі іншої!  
До ворогів – жорстока, з другом – лагідна.  
Лише такими люди нас хвалитимуть.

#### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

Якщо свій задум ти мені довірила,  
То задля тебе ж і, людські шануючи  
Закони, я пораджу – не роби цього.

#### **МЕДЕЯ**

Не можу я інакше, та й тобі мене,  
Свого не знавши горя, не збагнуть ніяк.

#### **ХОР**

Своїх дітей ти, жінко, вбити зважишся?

#### **МЕДЕЯ**

Бо мужа тим у саме серце вражу я.

#### **ХОР**

І між жінок ти будеш найнещасніша.

#### **МЕДЕЯ**

Нехай і так! Даремно й говорить про це.  
*(До однієї з служниць).*

Йди швидше та мерщій Ясона клич сюди.

Була у всіх мені ти досі вірною.

Отож мовчи про задум мій, як жінка ж бо

Й добра своїй бажаєш ти володарці.

*(Служниця відходить, і Медея йде до свого дому).*

#### **СТАСИМ ТРЕТІЙ**

#### **ХОР**

#### **Строфа 1**

Щасливе в віках Ерехтееве плем'я,  
Діти блаженних богів, що живить вас  
Священна земля непочата розкішним  
Плодом своїм – мудрістю славною,

й ви величаєтесь нею

У світлосяйнім промінні, де дев'ять

Муз Піерід непорочних явила на світ  
Гармонія золотокоса.

**Антистрофа 1**

Водою з Кефісових хвиль кришталевих  
Зрошує, кажуть, Кіпріда цю землю  
І ніжним її вітерцем обвіває,  
Вінки запашні із рожевого квіту вплітаючи в коси,  
Пишно розпущені, й мудрісті друзів  
Нам посилає – крилатих кохання богів –  
845 У всьому соратників наших.

**Строфа 2**

Як, місто священних річок,  
Край, що не раз давав  
Вірний захист друзям,  
Тебе, дітовбивцю, прийме,  
850 Не гідну між чистих бути?  
Подумай про весь цей жах,  
Подумай, кого вбиваєш!  
Навколішках всі ми тебе  
Благаємо – не губи  
855 Діток безневинних.

**Антистрофа 2**

Де візьме зухвальства твій дух,  
Як посягне рука  
В серце власним дітям  
Удар спрямувать жакливий,  
860 І як їм у вічі глянеш?  
Чи, смерть несучи, й сльози  
Не зрониш? О ні, не зможеш  
Безжалісну руку втопить  
В крові діточок твоїх,  
865 Що молять пощади.

**ЕПІСОДІЙ ЧЕТВЕРТИЙ**

**ЯСОН**

*(виходить з палацу)*

Ось я прийшов на заклик твій. Хоч ти  
На мене й дивишся вороже, радий я  
Дізнатись, чим ще можу догодить тобі.

**МЕДЕЯ**

Пробач мені, Ясоне, все, що досі я  
870 Наговорила. Не суди й гарячності  
Моєї – за кохання, що єднало нас.  
Подумала я – й лаю вже саму себе;  
Чого б, нещасна, сердилась я й гнівалась  
На тих, хто в добрій допоміг пораді нам,  
875 Чого б на владців краю цього дихала

Ворожістю й на мужа, що для нашого ж  
Добра взяв владарівну, щоб діткам моїм  
Братів державних дати? Чи не час мені  
Свій гнів спинить? Чи ж не боги сприяють нам?

<sup>880</sup> Нема діток і в мене. Чи забула я,  
Що в чужині, вигнанні, і без друзів ми?  
Це зваживши, збагнула – нерозсудлива,  
Як піддалась безглуздо своєму гніву я!  
Тепер хвалю тебе я, був розважний ти,

<sup>885</sup> Нам те родство надавши, я ж дурна-таки, –  
Було б мені в тих задумах сприять тобі,  
З тобою разом готувать весілля те.  
Й радить, що твоїй жінці слугуватиму.

Та що тут говорити – всі жінки такі.  
<sup>890</sup> Тобі ж не слід нас у лихим наслідувать  
Й на глупство нам відповідать глупотою.  
Та менше з тим, я визнаю – дурна тоді  
Була я і нарешті схаменулася.

*(Звертаючись у бік палацу).*

Гей, дітки, вийдіть з дому, любі дітоньки,  
<sup>895</sup> Мерщій сюди, озвіться й привітайтеся  
Із татком нашим і змініть на любовці  
Колишню зваду так же, як і матінка.  
Вже мир настав між нами, гнів минувся вже!

*(Підходять діти із своїм доглядачем).*

Рук доторкніться таткових!

*(Діти простягають до тата свої рученятка).*

*(До себе).*

Ой лишенько!

<sup>900</sup> Тож горе потайне з думок не йде ніяк...

Чи довго ще вам жити, дітки, й рученьки

Ці простягати? Ох, моя недоленько!

Готова я ридати, страху сповнена...

*(Схаменувшись).*

Тепер, коли ми з батьком помирилися,

<sup>905</sup> Не можу сліз гірких на лицах стримати.

### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

І в нас з очей пекучі сльози ринули.

Коли б тут лиха гіршого не сталося.

### **ЯСОН**

Це добре, жінко, та не ганю й давнього.

Жона, звичайно, гнівна, якщо муж собі

<sup>910</sup> На стороні десь горнеться до іншої.

Але змінила думку ти до кращого,

І хоч не зразу, а збагнула, що для нас

На користь – так і слід жоні розсудливій.

*(Звертаючись до дітей).*

То знайте ж, дітки, – тато не забув про вас.

<sup>915</sup> А щиро дбав із поміччю богівською.

Колись, я певен, на землі корінфській ви,

З братами поруч, поміж перших будете.

То підростаєте ж! За все інше дбатиме  
Ваш батько й хто з-поміж богів зласкавиться.  
920 Я хочу вас побачити змужнілими  
І підступів ворожих переможцями.

*(До Медеї).*

Чого ж ти знову слізьми умиваєшся  
Й, лице від мене одвернувши білес,  
Моєї мови так нерадо слухаєш?

**МЕДЕЯ**

*(намагаючись себе опанувати)*

925 Та ні, нічого... Про діток я думала.

**ЯСОН**

Спокійна будь! Про долю їх подбаю я.

**МЕДЕЯ**

Авжеж. Чи можу я тобі не вірити!  
Але ж я квола жінка і до сліз тонка.

**ЯСОН**

Чого ж ти, бідна, так діток оплакуєш?

**МЕДЕЯ**

930 Я ж їх родила. Як бажав ти щастя їм,  
Мене взяв острах, чи воно ж так збудеться?  
*(Цілком заспокоївшись).*

Отож про що я мала попросити тебе,  
Одне ти знаєш, вислухай і друге ще.

Коли мене державці хочуть вислати

935 З країни, то й для мене, мабуть, краще це,

Щоб ні тобі не бути перешкодою,

Ні владарям, коли їм осоружна я, –

Піду з країни цієї вигнанкою,

Лиш діти під твоїм зростали б доглядом, –

940 Проси Креонта, щоб не гнав з країни їх.

**ЯСОН**

Не знаю, чи послухає, та спробую.

**МЕДЕЯ**

Скажи й дружині, щоб благала батечка

Свого – не виганяти з цього краю їх.

**ЯСОН**

Гаразд, я певен, що її умовлю я.

**МЕДЕЯ**

945 Якщо жіноче в неї серце в грудях є,

В важкій цій справі я й допоможу тобі –

Через діток дарунки їй такі пошлю –

Одіння тонкоткане й золотий вінок –

Що в цілім світі не знайти коштовніших,

950 Це запевняю сміло.

*(До своїх служниць).*

Хай із вас котра

Вбрання те якнайшвидше принесе сюди.

*(До Ясона).*

Стократ вона щаслива, мужем маючи

Тебе, з усіх чоловіків найкращого,



Та ще й вбранням прикрашена, що Геліос,  
<sup>955</sup> Мій дід, своїм потомкам дарував колись.  
*(Служниця приносить коштовні шати, які Медея передає дітям).*

Беріть же в руки це убрання, дітоньки,  
І віднесіть щасливій владарівні тій, –  
За ці дари догани не почувете.

### **ЯСОН**

Навіщо, нерозумна, це даруєш ти?

<sup>960</sup> Чи владарям бракує шат у домі їх,  
Чи золота бракує? Збережи це все.  
Якщо я в жінки варт чого, то певна будь –  
Моє вартніше слово, ніж скарби оці.

### **МЕДЕЯ**

<sup>965</sup> Ні, кажуть, подарунки і богам лестять,  
Від тисяч слів дорожче людям золото.  
Їй доля служить, їй сприяє й бог тепер,  
Владарці юній, вигнання ж дітей – життям,  
Не золотом готова відвернути я.  
*(До дітей).*

Ідіть же, дітки, у розкішний дім оцей, –  
<sup>970</sup> Нову дружину батькову й володарку  
Мою благайте, щоб не виганяли вас;  
Віддайте їй убрання й постарайтеся  
У власні руки, їй самій, віддати його,  
Ідіть же швидше і приносьте матері  
<sup>975</sup> Вість добру, що її бажання здійснене.

## **СТАСИМ ЧЕТВЕРТИЙ**

### **ХОР**

#### ***Строфа 1***

Нема вже надій на рятунок вам, діти!  
Ні, нема! Чекає вас смерть неминуча.  
Прийме в дар пов'язку злотисту царівна,  
Прийме згубу свою, сердешна,  
<sup>980</sup> І на коси русяві  
Покладе оздобу смертну  
Власними руками.

#### ***Антистрофа 1***

Спокусить її пишноткане одіння,  
І вінець оздобить її злotosяйний,  
<sup>985</sup> Та в підземній тьмі не до шат їй весільних!  
Смертній долі вона, сердешна,  
Упаде в тенета,  
І жажливої недоли  
Їй не врятуватись.

**Строфа 2**

<sup>990</sup> А ти, новоженче злощасний,  
Бідний зятю царський!  
Чи не бачиш, як сам  
Ти готуєш загибель своїм діточкам  
І смерть нареченій своїй?  
<sup>995</sup> Де ж, безталанний, де дні щасливі!

**Антистрофа 2**

Твоє я оплакую горе,  
Бідна матінко ти,  
Що із світу сама  
Завзялася бездольних звести діточок  
<sup>1000</sup> Тому, що зрадливий твій муж  
Іншу привів на постелю шлюбну.

**ЕПІСОДІЙ П'ЯТИЙ**

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Не йти в заслання, господине, діточкам:  
Охоче владарівна молода твої  
Взяла дарунки, – з дітьми вже замирення!  
Ой-ой!  
<sup>1005</sup> Чого ж ти не радієш, а стривожилась?  
Чому, лице від мене одвертаючи,  
Моєї мови так нерадо слухаєш?

**МЕДЕЯ**

Ой горе!

**ВИХОВАТЕЛЬ**

До новини моєї не пасує це.

**МЕДЕЯ**

Ой горе, горе!

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Може, несвідомо я

<sup>1010</sup> Біду звістив, про добре сповіщаючи?

**МЕДЕЯ**

Звістив, що мав звістити, – не корю тебе.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Чого ж ти очі опустила й плачеш так?

**МЕДЕЯ**

Бо й є чого, дідуню: це боги мені  
Вчинили так, а з ними й нерозумна я.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

<sup>1015</sup> Спокійна будь! Ще до діток повернешся.

**МЕДЕЯ**

Раніш, нещасна, іншим дам вернутися.

**ВИХОВАТЕЛЬ**

Хіба ж одна ти з дітьми розлучаєшся?

Слід терпеливо людям лихо зносити.

**МЕДЕЯ**

Так і зроблю я. Йди ж додому й діточкам

<sup>1020</sup> Все приготуй, що про всяк день потрібно їм.

*(Вихователь виходить).*

Ох діти, діти! Є для вас і край, і дім,  
Де доведеться повсякденно жити вам  
Без матінки своєї безталанної!

А я піду на чужину, вигнанниця, –  
<sup>1025</sup> Вже вас мені щасливими не бачити,

Дружини, і весілля, й ложа шлюбного  
Не прибирать і не світити факелів...

Ой гірко я за гордощі караюся!

Даремно-бо я, дітки, годувала вас,  
<sup>1030</sup> Даремно вас у муках породила я

І знемагала тяжко, вас плекаючи.

А як від вас, нещасна, сподівалась я,  
Що ви мене й у старості доглянете,

А вмру – як слід мене ви поховаєте

<sup>1035</sup> На задрість людям. А тепер – пропали ті  
Солодкі сподівання! В тузі й смуткові

Без вас тепер я віку доживатиму,

Вже вам своєї матінки не бачити

Повік, у інше-бо життя ввійдете ви.

*(Замислюється. До дітей, що усміхаються).*

<sup>1040</sup> Ой, ой! Чого на мене так ви дивитесь?

То ви ж востаннє, дітки, усміхаєтесь!

*(До хору жінок).*

Ах, що робити! Як в ці очі яснії

Я, сестри, гляну – серце розривається.

Ні, я не зможу! Хай всі гинуть задуми, –

<sup>1045</sup> Я заберу з собою діточок своїх!

Невже, щоб горем засмутити батька їх,

Самій собі я вдвоє більших мук завдам?

Нізащо! Хай же всі загинуть задуми!

*(По тяжкому роздумі).*

Та що це я? Стать людям посміховищем,

<sup>1050</sup> Своїх лишивши ворогів безкарними?

Ні, зважуся. Яка ж я боягузлива,

Що полохливим піддаюсь думкам оцим!

Ідїть додому, дітки.

*(Діти виходять).*

А як совісно

Кому моєї жертви бути свідками –

<sup>1055</sup> Теж може йти. Моя ж не затремтить рука.

*(По замисленні, з глибоким зворушенням).*

О-е!

О ні, ніколи! Серце, не роби цього.

Дай жити їм, нещасна! Пожалій дітей!

Ти в них живих утіху завжди матимеш.

*(Ніжно дивиться в бік, куди пішли діти.*

*З раптовим поривом мстивості).*

Ні, ні, – в ім'я всіх месників Аїдових!

<sup>1060</sup> Того повік не буде, щоб дітей своїх

Злим ворогам, на поглум я покинула.

Вони повинні вмерти – мусить бути так,  
І я, що їх родила, їх сама уб'ю.  
Це – неминуче, й вороття немає тут.  
1065 Вінець вже в неї на чолі, і в шатах тих,  
Я знаю, владарівна юна гине вже.  
От я на путь ступаю найстражденнішу,  
А їх – в ще більш стражденну посилаю путь.  
Я з дітьми попрощаюсь.  
Дітей виводять з дому.

Дайте, дітоньки,  
1070 Хоч ручки вам поцілувати матінці.  
*(Обнімаючи й цілюючи дітей).*  
Голівоньки кохані, любі рученьки,  
Обличчя безневинні, милі постаті!  
Хоч там щасливі будьте – щастя тут зазнать  
Не дав вам батько... О солодкий цвіте лиць,  
1075 Обійми ніжні й уст дитячих дихання!  
*(По короткій паузі).*

Ідіть же, йдіть! Не можу більш дивитися  
На вас, тяжкою мукою подолана.  
Все лихо бачу, на яке я зважилась,  
Та гнів сильніший від усіх бажань моїх, –  
1080 Він горя людям завдає найгіршого.

#### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

Вже не раз у прядінні найтонших думок  
Я в мисленну глибінь поринала  
Й намагалась трудніших торкнутись питань,  
Аніж нам те годилось би, кволим жінкам.  
1085 Хоч і нас не цурається муза й не раз  
Уділяє глибокої мудрості й нам,  
Та далеко не всім. Серед тисяч жінок  
Пощастить тобі ледве натрапить одну,  
Що була б не чужа вона музам.  
1090 Але от що скажу я вам: хто із людей  
У подружжі не жив і не має діток,  
Набагато він є щасливіший од тих,  
Що батьками стають. Бо бездітним ніяк  
Не збагнути без досвіду – радості більш  
1095 Чи скорботи батьки зазнають од дітей, –  
Невідомість оця багатьох від страждань увільняє.  
А де дома ці пагінці ніжні дітей  
Проростають, там – бачу, як вік свій увесь  
1100 У турботах виснажливих скніють батьки,  
Щоб насамперед виховать діток своїх  
Та достатків надбати для їх прожиття.  
А чи хоч задля добрих мордуються так  
Чи для злих діточок – то лишається їм не відоме.  
1105 Про одне іще лихо згадаю тепер –  
Найстрашніше, найгірше для смертних усіх:  
Хоч би й скільки достатків надбали батьки,  
Хоч би й тілом квітучих і дужих дітей

Дочекались, але, як зустрінеться їм  
Бог ворожий, то смерть несподівана враз  
Поведе до Аїда тих бідних дітей.  
І навіщо боги нам до інших страждань  
Ще найтяжче це горе – невпинну печаль,  
Біль втрати дітей

посилають нам, людям нужденним?

### **ЕПІСОДИЙ ШОСТИЙ**

#### **МЕДЕЯ**

Давно вже тут і з нетерпінням, подруги,  
Вістей я дожидаю, чим скінчилось там.  
*(Показуючи на посланця, що наближається).*

Нарешті бачу одного з Ясонових  
Гінців, ось він біжить сюди, задихавшись,  
1120 З якоюсь, видно, звісткою недоброю.

#### **ВІСНИК**

О злочинів нечуваних причиннице,  
Тікай, тікай, Медее, кораблем морським  
Чи возом сухопутним – утікай мерщій!

#### **МЕДЕЯ**

Чого б це мала звідси утікати я?

#### **ВІСНИК**

1125 Дочка державця і Креонт, отець її,  
З твого дання отруйного загинули.

#### **МЕДЕЯ**

За цю щасливу звістку я добродієм  
Тебе довіку й кращим другом зватиму.

#### **ВІСНИК**

Що ти говориш? Чи не збожеволіла  
1130 Ти, жінко? Владареве згасло вогнище,  
А ти зраділа, замість ужахнутися!

#### **МЕДЕЯ**

Могла б тобі багато я у відповідь  
Сказать. Але не гарячися, друже мій.  
Розкажуй, як загинули. Радітиму  
Я вдвоє більш, якщо їх смерть страшна була.

#### **ВІСНИК**

Коли прийшли із батьком двійко діточок  
Твоїх у дім до владарівни нашої,  
Ми, слуги, що смутила й нас біда твоя,  
Зраділи, – чутка облетіла дім увесь,  
1140 Що в тебе з мужем звада вже скінчилася.

Хто дітям ручки ніжні, хто голівку їм  
Русяву вже цілує; я ж на радощах  
Із дітьми до покою йду жіночого.  
А господиня, що її шануємо

1145 Замість тебе, спочатку не побачивши

Діток твоїх, Ясонові всміхнулася.  
А вгледівши – і очі затулила враз  
І навіть личко одвернула білее,

Дітей приходом вражена. Твій муж тоді  
1150 Гнів жінки молоді гамувати став,  
Так мовлячи: “Не слід на друзів сердитись!  
Спини свій гнів і поверни лице до них, –  
Хто друг мені, той буде і для тебе ним.  
Прийми дарунки й задля мене дітям цим  
1155 Проси у батька дозволу лишатись тут”.  
Вона ж, вбрання побачивши, не втерпіла  
Й все мужу обіцяла. Та не встиг іще  
Далеко з дітьми одійти од дому він,  
Як у барвисті шати одяглась вона,  
Й, вінець поклавши золотий на кучері,  
Перед ясним люстерком прикрашала їх  
Та на свою в нім красоту всміхалася.  
Пройшлася потім по покоях, ніжками  
Ступаючи зграбненько сніжно-білими,  
1165 Дарунками милуючись і раз у раз  
Себе навшпиньках ззаду оглядаючи.  
Та раптом щось жажливе з нею сталося!  
Вона пополотніла, затрусилася,  
Назад вся поточилась і, хитаючись,  
1170 Гаразд, що не на землю – в крісло падає.  
Одна стара служниця, в тім угледівши  
Гнів Пана чи якогось бога іншого,  
Заголосила... Раптом владарівни з уст  
Побігла піна біла, зупинилися  
1175 Очей зіниці, в лицах – ні кровиночки.  
І розляглись ридання й зойки розпачу  
Навколо неї... Тої ж миті кинулись  
Служниці – та до батька в дім, до мужа та –  
Звістити про нещастя, й залунала вся  
Господа від гучного крику й тупоту.  
До краю вже пробіг би свою просторінь  
Бігун швидкий на гонах, поки бідна з сну  
Жажливого прокинулась і, очі враз  
Розплющивши, несамовито зойкнула,  
Стражданнями уражена подвійними:  
На голові з віночка щирозлотного  
Пашів огонь жадливий дивним струменем,  
А шати пишноткані, дар діток твоїх,  
Нещасній в тіло ніжнеє вгризалися.  
З свого схопившись крісла, вся у полум’ї,  
Біжить вона, волоссям потрясаючи,  
Щоб скинути вінок той; та уп’явся він  
У скроні цупко, й чим вона завзятіше  
Струсне чолом, тим більш він пломенішає.  
Нарешті впала в муках, так спотворена,  
Що навіть батько б рідний не впізнав її.  
На ній не знать було вже ні очей ясних,  
Ні лиць прекрасних; тільки з тім’я краплями  
Стікала кров, у полум’ї скипаючи,  
Й, лихої трути щелепами гризене,

З костей спадало тіло, мов смола з сосни  
 Горящої. І з жахом утікали всі  
 Від мертвої. Гірка ж була наука нам!  
 Нещасний батько, про біду не знаючи,  
 Ввійшов у дім – і вже припав до вмерлої.  
 Обняв з риданням, цілував холодний труп  
 І ледь стогнав: “Моя бездольна донечко!  
 Хто із богів тебе безславно з світу звів,  
 Мене ж, старого, край могили власної  
 Осиротив? Бодай би й я з тобою вмер!”  
 Коли, слізьми і стогоном утомлений,  
 Своє старече тіло підвести хотів,  
 У пишні шати вплутавсь, наче плющ виткий  
 В гілля лаврове. То страшна борня була!  
 Що хоче підвестися на коліна він –  
 Вона не відпускає, а сильніш сіпне –  
 Старече тіло шматтям відривається!  
 Знесилився нарешті й бездиханний впав  
 На землю, – був за лихо не сильніший він.  
 І от лежать померлі – донька й батечко  
 Старенький поруч, – доля гідна сліз гірких!  
 Про тебе ж говорити не доводиться –  
 Сама ти знаєш, як біди позбутися.  
 Життя – лиш тинь, не вперше переконуюсь.  
 І не боюсь сказати: хто за мудрого  
 Себе вважав, що все проймає розумом,  
 Дурниці припустився він найбільшої,  
 Ніхто з людей не знає щастя справжнього.  
 Бува, одним за одних нам багатшими  
 Щастить зробитись, та не щасливішими.

#### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

Ох і багато ж нині бід заслужених  
 Бог зловорожий завдає Ясонові!  
 Та над твоєю долею ми плачемо,  
 Креонта доню бідна, що в Аїда глиб  
 Тебе кохання завело Ясонове.

#### **МЕДЕЯ**

Так, справа це вже вирішена, подруги, –  
 Діток повинна якнайшвидше вбити я  
 Й тікати відціль, щоб ворогам, загаявшись,  
 На смерть жорстоку не віддати дітей своїх.  
 Їм смерті не минути. А як так, то я,  
 Що їх вродила, і життя позбавлю їх.  
 Озбройся ж, серце! Годі, не вагаймося  
 Вчинить страшний та неминучий злочин цей!  
 Бери ж, руко злочасна, меч, бери його.  
 Йди в бій, в житті цілому найболючіший!  
 І не тремти, не згадуй, як ти любиш тих,  
 Кого ти породила. І забудь за цей  
 Короткий день, що рідна ти їм матінка.  
 А потім – плач! Бо хоч уб'єш, любити їх  
 1250 Не перестанеш, жінко найнещасніша!

## СТАСИМ П'ЯТИЙ

### ХОР

#### **Строфа 1**

О Земле-мати й всевидючес  
Проміння Сонця! Гляньте, подивіться  
На цю бездольну, поки не зняла  
Рук самогубних на дітей своїх!  
Твої ж це, Сонце, злотні парості, –  
Не дай, щоб пролилась божиста кров  
З-під смертної руки.  
Спини ж її, о сяйво богосвітле,  
Жени страшну з цих меж Еріннію,  
Що духом помсти їх наповнює.

#### **Антистрофа 1**

Дарма ти за дітей зазнала мук,  
Дарма кохану поросль породила,  
Ворота негостинні темних скель  
Блуденних цілою проскочивши.  
Нещасна, що за шал обняв тебе,  
Що за одним убивством друге вслід  
Так легко в тебе йде?  
О, страшно рідною сквернитись кров'ю, –  
Тяжкою карою вернуть її  
Боги на вбивцю й на весь рід його!

### ДІТИ

*(зсередини дому чути їх розпачливий крик)*

#### **Строфа 2**

### ХОР

Крик чуєте ви? Дитячий то крик!  
О горе страшне! О нещасна жона!

### ПЕРШЕ ДИТЯ

*(зсередини дому)*

Ой, що робить? Рук нені як умкнути нам?

### ДРУГЕ ДИТЯ

*(звідти ж)*

Не знаю, любий братику, – пропали ми!

### ХОР

<sup>1275</sup> Заходьмо мерщій! Від згуби ходім  
Дітей рятувать.

### ДІТИ

*(зсередини дому)*

Рятуйте, ой рятуйте нас, в ім'я богів!  
Ось-ось і меч нещадний упаде на нас!

### ХОР

Нещасна! З заліза чи з каменю ти,  
<sup>1280</sup> Що власного лона ніжний цвіт  
Своєю ти убиваєш рукою?



## **Антистрофа 2**

### **ХОР**

Була лиш одна між давніх жінок,  
Що руку зняла на своїх діток, –  
Іно безумна, що блукати в безвісті  
Дружини Зевса мстивий гнів послав її.  
Безбожно в глибінь солону дітей  
Послала вона  
Й сама, сердешна, з кручі в море кинувшись,  
Із діточками обома загинула.  
1290 Чи є що на світі страшніше за це?  
О скільки несеш ти людям мук,  
Журбою сповнене ложе кохання!  
*Швидко входить Ясон.*

### **ЕКСОД**

### **ЯСОН**

Давно, жінки, тут стоїте при вході ви?  
Чи дома ще Медея, що жохливий тут  
1295 Вчинила злочин, чи умкнути встигла вже?  
Їй лиш під землю треба заховатися  
Чи високо на крилах в небо злинути,  
Щоб помсти дому владарів уникнути.  
Чи, вкоротивши віку можновладцеві,  
1300 Вона втекти безкарно сподівається?  
Та не за неї, за дітей журюся я.  
Бо їй за вбивство відплатити є кому,  
Я ж любим дітям врятувать життя прийшов,  
Щоб не вчинив їм лиха рід покривджений  
1305 У помсті за ганебний злочин матері.

### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

Нещасний! Горя ще свого не знаєш ти,  
Ясоне, а то ти не говорив би так.

### **ЯСОН**

А що? Ї мене самого хоче вбить вона?

### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

Дітей твоїх убила рідна мати їх.

### **ЯСОН**

*(тяжко вражений)*

1310 Що ти сказала, жінко? Не губи мене!

### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

*(із співчуттям)*

Запам'ятай: діток твоїх нема уже.

### **ЯСОН**

*(як непритомний)*

Де сталося це – у домі чи при вас тут?

### **ПРОВІДНИЦЯ ХОРУ**

Ввійди у двері – й неживих побачиш їх.

**ЯСОН**

Мерщій же, слуги, відсувайте засуви,  
Відкрийте двері, хай прийму подвійних мук  
Побачу вбитих і скараю вбійницю!

*Намагається виламати двері, але вони раптом відчиняються, і з'являється Медея на колісниці з запряженими в неї крилатими зміями та з тілами убитих дітей.*

**МЕДЕЯ**

Чого ламаєш двері та виважуєш?

Хтів мертвих бачить і мене, що вбила їх?  
Даремний труд! А щось до мене маєш ти –  
<sup>1320</sup> Кажі, лише руками не торкайся мене, –  
То ж Гелій, батьків батько, дарував мені  
Цю колісницю – захист од ворожих рук.

**ЯСОН**

О нелюде! Всьому людському родові  
Й богам безсмертним жінко найогидніша!  
<sup>1325</sup> Меч на дітей своїх піднять наважилась,  
А з ними ріжеш і мене, бездітного.  
Й після цього безсовісного злочину  
На сонце й землю смієш ти дивитися?  
Бодай же ти пропала! Нині бачу я,  
Чого не бачив, як з країни дикої  
В дім еллінський тебе, страшну потвору, віз,  
Що рідний край і свого батька зрадила, –  
Це їх проклін боги на мене кинули.  
Щоб на "Арго", наш корабель оздоблений,  
Потрапить, брата вбила ти при вогнищі.  
Це був почин. Зі мною одружившись  
І діток породивши, ти ж і вбила їх  
В ненатлій люті невоситимих ревнощів.  
З жінок елладських ні одна б не зважилась  
На це, а я ж над них усіх тебе волів  
За жінку взять – на лихо й на біду собі.  
Бо ти не жінка, а страшна левиця ти,  
Над Скіллу-бо Тірренську ти жорстокіша.  
Та що тобі докори? Хай їх тисячі –  
<sup>1345</sup> Твоєї ними не пройнять зухвалості.  
То пропади ж, мерзенна дітозгубнице!  
Мені ж недолю проклинать лишилося,  
Не знавши ні в новім подружжі радощів,  
Ні щастя обнімати діточок своїх,  
<sup>1350</sup> Що викохав, а ти життя позбавила.

**МЕДЕЯ**

Могла б тобі багато я сказати на це,  
Та батько Зевс те знає, що для тебе я  
Зробила й що зазнала я у відповідь.  
Ні, мого ложа більше не ганьбить тобі,  
Не жити в щасті, з мене насміхаючись.  
Ні владарівна, ні Креонт, що дав її  
За тебе, все ж безкарно не прогнав мене.  
Отож як хочеш – зви мене левицею

Чи Скільою з глибочини Тірренської –

<sup>1360</sup> Тебе я цим у саме серце вразила.

**ЯСОН**

Й саму себе, – ми ж лихо спільне терпимо.

**МЕДЕЯ**

Тим легше, з мене хоч не глузуватимеш!

**ЯСОН**

Жахлива ж, дітки, трапилась вам матінка!

**МЕДЕЯ**

Ні, батьків шал занапастив вас, дітоньки!

**ЯСОН**

<sup>1365</sup> Та не моя ж рука зігнала з світу їх.

**МЕДЕЯ**

Лише твоя зухвалість і злочинний шлюб.

**ЯСОН**

То з ревнощів ти вбила і дітей своїх?

**МЕДЕЯ**

А ти гадав – для жінки це мала біда?

**ЯСОН**

Для мудрої, а задля тебе – все лихе!

**МЕДЕЯ**

<sup>1370</sup> Але ж нема їх – і тебе це гризтиме.

**ЯСОН**

Ні, є вони, на тебе люті месники.

**МЕДЕЯ**

Богам відомо, хто причинець бід усіх.

**ЯСОН**

Відомо й те, що в серці в тебе гидь одна.

**МЕДЕЯ**

Гидуй собі, – набридло навіть слухати.

**ЯСОН**

<sup>1375</sup> Й мені тебе, – то легше й розійтися нам.

**МЕДЕЯ**

Хіба? Ну що ж! Цього бажала й я давно.

**ЯСОН**

Лиш мертвих поховати і оплакати дай.

**МЕДЕЯ**

Ні, їх руками поховаю власними

В гаю божистім Гери на святій горі,

Щоб вороги зухвалі не сквернили їм

Могилочок. Потім на землі Сізіфовій

Навік врочисте свято установимо,

Щоб одкупить безвинну кров їх жертвами.

Сама ж піду в країну Ерехтеєву,

<sup>1385</sup> Й в Егея, сина Пандіюпа, житиму.

Ти ж – жив ганебно й смертю вмреш ганебною,

Уламками убитий корабля свого, –

То буде шлюбу нашого гіркий кінець.

**ЯСОН**

За кров дітей нехай тебе скарають

Еріннія і Правда.

**МЕДЕЯ**

Хто з богів, ошуканцю, почеє тебе,  
Хто послухає клятвopушника злого?

**ЯСОН**

Горе, горе тобі, дітозгубнице клята!

**МЕДЕЯ**

Йди вже краще додому – дружину ховать.

**ЯСОН**

Йду, та двійко дітей загубив я навіки!

**МЕДЕЯ**

Та не плач-бо так ревно, – покинь ще на старість.

**ЯСОН**

Любі дітки мої!

**МЕДЕЯ**

Не твої, а мої!

**ЯСОН**

Нащо вбила ти їх?

**МЕДЕЯ**

А на муку тобі.

**ЯСОН**

Леле, леле! О як любих уст я дитячих

<sup>1400</sup> Ще хоч раз, безталанний, хотів би торкнутись!

**МЕДЕЯ**

Ти їх кличеш тепер, приголубити рад,

А тоді ж одштовхнув їх?

**ЯСОН**

Заради богів,

Дай обнять лише ніжні тіла їх дитячі!

**МЕДЕЯ**

Ні, ніколи. І марні благання твої!

**ЯСОН**

Чуєш, Зевсе, як гонить мене ця потвора?

Скільки ж маємо ще ми терпіти від неї,

Дітовбивці мерзенної з серцем левиці?

Скільки вистачить сил, буду плакати я

І в риданнях свою проклинати недолю,

Буду я в свідки богів закликати безсмертних,

Як не тільки ти вбила дітей, але й мертвих

Не даєш доторкнутись мені й поховати.

Ох, і краще було б не родить мені їх,

Аніж бачити вбитих тобою.

**ХОР**

Ми багато в чім Зевсовій волі підвладні.

Несподівано шлють нам богове багато,

Та не все те дають, що хотілось би нам,

А чого й не гадали, боги посилають.

Так і з тим, що ми бачили нині.

*(Пер. Бориса Тена)*

# АРІСТОФАН

(бл. 450-385 рр. до н.е.)

*Видатний представник давньої аттичної комедії, "батько комедії"<sup>1</sup>. Написав приблизно 40 комедій, до наших днів дійшло лише 11: "Ахарняни", "Лісістрата", "Мир", "Вершники", "Оси", "Хмари", "Птахи", "Жінки-законодавиці", "Плутос", "Жаби", "Жінки на святі Фесмофорій". Його сповнені гумору і сатири твори піднімали актуальні політичні, суспільні, філософські, педагогічні та літературні проблеми життя Афіньської держави.*

## ХМАРИ

### ДІЙОВІ ОСОБИ

**СТРЕПСІАД**, старий чоловік

**ФІДІППІД**, його син

**КСАНТІЙ**, слуга Стрепсіада

**СОКРАТ**, мудрець

**СОКРАТОВІ УЧНІ**

**ПРАВИЙ**

**НЕПРАВИЙ**

**ПАСІЙ, АМІНІЙ**, позикодавці

**СВІДОК ПАСІЯ**

**ХЕРЕФОНТ**

**ХОР** хмар з двадцяти чотирьох жінок.

Дія відбувається в Афінах. На сцені два будинки – **Стрепсіада і Сократа**.

### ПРОЛОГ

*Стрепсіад і Фідіппід вдосвіта дрімають на ганку*

*Стрепсіадового дому. Стрепсіад прокидається.*

**СТРЕПСІАД**

Ой-ой, ой-ой!

О Зевсе-царю, що за ночі стали в нас!

Без краю ніч! Коли ж то вже розвидниться?

---

<sup>1</sup> Комедія мала **пролог**, у якому визначалася тема п'єси, **пброд** – вихід хору, який поділявся на два півхори, пісні яких відповідно називалися одою й антодою (пісні півхорів за участю корифея називалися строфами і антистрофами, епірремами й антиепірремами), **парабасу** (лише у давній аттичній комедії), частину комедії, у якій хор знімав маски і звертався до глядачів, висловлюючи думки автора соціального і політичного характеру, не пов'язані з безпосереднім змістом твору, **епісодії** – діалоги персонажів, **агон** – словесне змагання двох головних дійових осіб, основною темою якого ставали злободенні проблеми, вирішенню яких присвячувалася комедія, **ексод** – останній вихід хору.

Давно я чув, як проспівали півні десь.  
Раби хропуть. Раніше не було б цього.  
Ой, скільки ж лиха з війн, бодай пропасти їм!  
Вже й слуг не вільно у руках тримати нам.  
*(Показуючи на сина, що спить поруч).*  
А цей моторний парубок без просипу  
Вилежує тут нічку й тільки бахає,  
<sup>10</sup> У п'ять керей козиних весь укутаний.  
Ну, що ж, поспім ще трохи й ми, закутавшись.  
*(Перевертається з боку на бік).*  
От горе – не засну ніяк. Гризуть мене  
Витрати всякі, ясла та борги мої.  
А все через синочка. Чубом вихрячи,  
Гасає верхи, править колісницею,  
Лиш кіньми й снить. Я ж гину з жаху, дивлячись,  
Як з місяцем строк виплати кінчається.  
Борги ж ростуть.

*(Гукає слугу).*

Гей, хлопче, засвіти ліхтар!  
І принеси-бо книгу. Хочу глянути,  
<sup>20</sup> Кому я винен, та підрахувать борги.  
*(Слуга вносить світильник і книгу).*  
Кому ж я винен?

*(Читає).*

“Пасію дванадцять мін”.

Як, Пасію дванадцять мін? За віщо це?  
“За жеребця таврованого”. Лишенько!  
Вже краще око витаврувать дав би я!

**ФІДІППІД**

*(крізь сон)*

Не химеруй, Філоне! Навпростець прямуй!

**СТРЕПСІАД**

Ну, от оте нещастя, що загубить нас!  
Йому й у снах лиш гони все ввижаються.

**ФІДІППІД**

*(так само)*

Багато гонів їдеш на змаганні ти?

**СТРЕПСІАД**

Вже заганяв ти батька до останнього.

<sup>30</sup> Кому ж і за що винен я, крім Пасія?

“Три міни за колеса й віз – Амінію”.

**ФІДІППІД**

*(крізь сон)*

Остигнуть дай і в стайню зажени коня.

**СТРЕПСІАД**

Мене ти з дому незабаром виженеш!

Нас позови обсіли, й за лихву мене

Всього опишуть.

**ФІДІППІД**

*(прокинувшись)*

Що з тобою, батечку?

Чого ворочаєшся та бурчиш всю ніч?

**СТРЕПСІАД**

Гризе мене якийсь демарх під ковдрою.

**ФІДІППІД**

Чудний же ти! Не заважай-бо спати мені.

**СТРЕПСІАД**

То й спи собі. Та тільки знай, борги мої

<sup>40</sup> Тобі ж самому упадуть на голову.

Ох!

Бодай би навіть сваха та загинула,

Що шлюб з твоєю матір'ю нараяла.

Розкішне в мене на селі життя було –

Я безтурботним лежнем на дозвіллі жив,

Серед овець, олив і медоносних бджіл.

Сам селянин, побрався я з небогою

Мегакла, мов сама Кесіра гордою,

Заможною, значною городянкою.

От одружились ми і спати вдвох лягли, –

Від мене стійлом, вовною й достатком тхне,

Від неї – все духами, поцілунками,

Витратами й жагою коліадською,

А роботяща, – ткать не лінувалася.

Бувало, їй подертий плащ показую

Й кажу: “Щось тонко ти прядеш, дружинонько!”

**СЛУГА**

Немає більш оливи у світильнику.

**СТРЕПСІАД**

Оваа! Чи не п'янюга ж цей світильник твій?

Підходь, поб'ю тебе.

**СЛУГА**

За віщо ж битимеш?

**СТРЕПСІАД**

За те, що надто грубий гніт заправив ти.

*(Прогнавши слугу, сам до себе).*

От народився згодом цей синок у нас –

У мене і дружиноньки ласкавої.

Тут за ім'я ми стали сперечатися.

Вона коня тулила все до імені,

Щоб був Ксантіпп, Харіпп чи Халліппід, а я

Назвати Фідонідом хтів, по дідові.

Довгенько ми змагалися, та зрештою

Назвали сина спільно Фідіппідом ми.

Вона синка голубить, примовляючи:

“От підростеш, і в місто колісницею,

Як дядько твій Мегакл, поїдеш в мантиї”.

Я ж мовив: “Підростеш і кози пастимеш,

Як батько, в горах, свій кожух накинувши”.

Та слів моїх синочок не послухався, –

І кінську в дім приніс мені пропасницю.

Сьогодні міркував я ніч цілісіньку

Й до засобу чудового додумався:

Якщо умовлю сина – я врятований.

Але спочатку треба розбудить його.

Та як би розбудити лагідніше? Як?

<sup>80</sup> Мій синку, Фідіппідоньку!

**ФІДІППІД**

Чого тобі?

**СТРЕПСІАД**

А поцілуй мене і праву ручку дай.

**ФІДІППІД**

Ну, на! А що?

**СТРЕПСІАД**

Скажи, чи любиш ти мене?

**ФІДІППІД**

Авжеж, клянуся Посейдоном-вершником!

**СТРЕПСІАД**

Ой, ні! Не треба, ні, не треба вершника!

Цей бог усіх нещасть моїх причиною.

Якщо мене всім серцем щиро любиш ти,

То слухайся, мій синку.

**ФІДІППІД**

В чім же слухатись?

**СТРЕПСІАД**

Переміни свої якшвидше звичаї

Та йди учитися, куди пораджу я.

**ФІДІППІД**

<sup>90</sup> Куди ж це?

**СТРЕПСІАД**

А послухаєш?

**ФІДІППІД**

Послухаю,

От Діоніс нам свідок.

**СТРЕПСІАД**

Ну, то глянь сюди.

Он бачиш там хатину й тин із хвірткою?

**ФІДІППІД**

Звичайно, бачу. Що ж із того, татоньку?

**СТРЕПСІАД**

Це для умів високих школа думання.

Живуть там дивні люди. Як послухать їх,

То небо – горно, що стоїть навколо нас,

А ми у ньому – як малі вуглиночки.

Як дати їм грошей, то навчать однаково

Здолати словом правого й неправого.

**ФІДІППІД**

<sup>100</sup> Та хто ж вони?

**СТРЕПСІАД**

Як звати їх, не знаю я,

А мудрії з них добрі, запопадливі.

**ФІДІППІД**

Тю, знаю. Це хвальки оті, дурисвіти,

Бліда ота босота, злидні зморені –

Сократ безтямний, та і Херефонт із ним.

**СТРЕПСІАД**

Цить, цить, мовчи! Не говори дурниць таких.



Як до гаразду батька не байдужий ти,  
Пристань до них, а кінської зречись їзди.

**ФІДІППІД**

Ні, свідчусь Діонісом, хоч би й всіх мені  
Ти дарував фазанів Леогорових.

**СТРЕПСІАД**

<sup>110</sup> Прошу тебе, мій любий, мій ріднесенький,  
Іди учитись.

**ФІДІППІД**

А чого учитися?

**СТРЕПСІАД**

Дві мови, кажуть, є в кмітливих цих людей:  
Правдива – краща, й гірша – неправдива є,  
І можна, кажуть, мовою облудною  
Перемогти, неправим будши, правого.  
Якби навчивсь ти мови неправдивої,  
То з тих боргів, що через тебе вліз я в них,  
Нікому ні обола не сплатив би я.

**ФІДІППІД**

Не згоден я. Бо як би міг я вершникам

<sup>120</sup> Тоді, змарнілий, схудлий, показатися?

**СТРЕПСІАД**

Як так,– клянусь Деметрою! – не ждїть тепер  
Кормів – ні ти, ні коні й жеребці твої!  
Геть, до ворон тебе я з дому вижену.

**ФІДІППІД**

Не дасть Мегакл, мій дядько, щоб зостався я  
Без коней. От піду до нього – й байдуже.  
*(Іде геть).*

**СТРЕПСІАД**

Та й я ж, упавши, довго не лежатиму.

Богам ось помолюся й сам учитися

Подамся зараз до тієї думальні.

Ох, як старому, млявому забудькові

<sup>130</sup> Отих словесних тонкощів навчитися?

*(Іде через хвіртку до сусідньої хатини).*

А все ж піду. Чого б то мав я гаятись?

Чом не постукать в двері? Хлопче, хлопчику!

*(Стукає).*

**УЧЕНЬ**

*(виходить)*

Геть, до ворон! Хто тут у двері грюкає?

**СТРЕПСІАД**

Це я, з Кікінни Стрепсіад, Фідонів син.

**УЧЕНЬ**

От неук, Зевсом свідчусь! Нерозсудливо  
Ногою в двері грюкнув так, що викиднем  
Я скинуть могу думку ненароджену.

**СТРЕПСІАД**

Пробач мені, – з селян я темних, здалеку.

То про який це говорив ти викидень?

**УЧЕНЬ**

<sup>140</sup> Про це лиш учням знати дозволяється.

**СТРЕПСІАД**

Кажи, не бійся. Я ж бо й сам прийшов сюди,  
Як учень, щоб у думальні повчитися.

**УЧЕНЬ**

То слухай і вважай це таємницею.

Недавно Херефонта запитав Сократ:

На скільки кроків блошачих стрибне блоха?

Одна-бо з них вкусила Херефонта в лоб

І на чоло Сократу перескочила.

**СТРЕПСІАД**

І як він зміряв?

**УЧЕНЬ**

Найвлучнішим способом!

Віск розтопивши, взяв блоху і ніжками

<sup>150</sup> У віск топлений злегка умочив її.

Віск остудивши, мав блошині капці він

І, знявши з ніжок, ними відстань виміряв.

**СТРЕПСІАД**

Великий Зевсе! Ну й дотепна ж вигадка!

**УЧЕНЬ**

А що сказав би ти про інший винахід

Сократів?

**СТРЕПСІАД**

Про який? Прошу, скажи мені.

**УЧЕНЬ**

Раз Херефонт, сфеттієць, запитав його,

Якої думки він про комариний спів:

Комар гуде гортанню чи гузницею?

**СТРЕПСІАД**

І що ж сказав про співи комарині він?

**УЧЕНЬ**

<sup>160</sup> Він пояснив, що комарине черево

Вузьке, й через це повітря з силою

Крізь нього тисне до проходу заднього.

Вузьким пройшовши ходом до розширення,

Воно із гузна гучно виривається.

**СТРЕПСІАД**

То комарине гузно – це сурма якась?

Потрійно ви щасливі, гузн дослідники!

І позову позбутись – це як плюнути,

Якщо й в кишках ви комариних знаєтесь.

**УЧЕНЬ**

А раз глибока думка через ящірку

Загинула.

**СТРЕПСІАД**

Та як це? Розкажи мені.

**УЧЕНЬ**

Вночі досліджував він обіг місяця,

Й коли дивився вгору, рот роззявивши,

Його з покрівлі ящірка обгидила.

**СТРЕПСІАД**

Це ж сміх! Обгидила Сократа ящірка!

**УЧЕНЬ**

А вчора ми не мали чим вечеряти.

**СТРЕПСІАД**

Ова! Які ж він роздобув харчі для вас?

**УЧЕНЬ**

В палестрі стіл посипав злегка попелом,  
Зігнув рожен, до того взяв ще важеля  
Та й потягнув з палестри м'ясо жертовне.

**СТРЕПСІАД**

<sup>180</sup> Чого ж ми ще того Фалеса хвалимо?  
То відчиняй же швидше школу думання  
Й мерщій, мерщій Сократа покажи мені.  
Я вчитись прагну. Відчиняй мені, мерщій!  
*(Двері відчиняються, видно Сократових учнів).*  
Геракле славний! Що це за страховище?

**УЧЕНЬ**

Дивуєшся? За кого ж ти вважаєш їх?

**СТРЕПСІАД**

Та за лаконців, в Пілосі захоплених.  
Чого ж вони очима в землю втупились?

**УЧЕНЬ**

Шукають під землею.

**СТРЕПСІАД**

Мабуть, хочеться  
Цибулі? Та даремно не турбуйтеся.

<sup>190</sup> Я знаю місце, де велика й гарна є.

А ті над чим так низько там нагнулися?

**УЧЕНЬ**

Глиб темряви під Тартаром досліджують.

**СТРЕПСІАД**

А цей чого сидницю в небо виставив?

**УЧЕНЬ**

Це так він сам вивчає астрономію.  
*(До учнів, що повиходили).*  
Заходьте, щоб надворі не застав він вас.

**СТРЕПСІАД**

Ні, ні, не треба! Хай побудуть трохи тут!  
Свою їм справу хочу розказати я.

**УЧЕНЬ**

Але ж не вільно на повітрі свіжому  
Час дорогий так довго учням гаяти.

**СТРЕПСІАД**

*(розглядаючи наукове приладдя)*  
<sup>200</sup> Ім'ям богів – це що таке? Скажи мені.

**УЧЕНЬ**

Отам? Це астрономія.

**СТРЕПСІАД**

А це, отут?

**УЧЕНЬ**

Це геометрія.

**СТРЕПСІАД**

А нащо вам вона?

**УЧЕНЬ**

Так землю ж мірять.

**СТРЕПСІАД**

Жеребком наділену?

**УЧЕНЬ**

Та ні, всю землю взагалі.

**СТРЕПСІАД**

Цікава річ!

Воно корисна й для народу вигадка.

**УЧЕНЬ**

А це ось – карта світу. Бачиш ось

Афіни.

**СТРЕПСІАД**

Що ти кажеш? Ні, не вірю я:

Присяжних тут не видно засідателів.

**УЧЕНЬ**

Та ні бо, це ж і справді наша Аттіка.

**СТРЕПСІАД**

<sup>210</sup> То є десь і Кікінна тут, село моє?

**УЧЕНЬ**

Он доли там. А це – Евбея. Бачиш, он

Яка велика й як далеко тягнеться.

**СТРЕПСІАД**

Авжеж. Це ми з Періклом розтягли її.

А де ж тут Лакедемон?

**УЧЕНЬ**

Де він? Ось він де.

**СТРЕПСІАД**

До нас так близько? Конче постарайтеся

Від нас його десь далі пересунути.

**УЧЕНЬ**

Ніяк не можна.

**СТРЕПСІАД**

Свідок Зевс, поплатитесь!

*(Помічає Сократа в висячому кошику).*

А хто це там у кошику гойдається?

**УЧЕНЬ**

Він сам.

**СТРЕПСІАД**

Хто сам?

**УЧЕНЬ**

Сократ.

**СТРЕПСІАД**

Привіт Сократові.

*(До учня).*

Гукни-но, хлопче, трохи голосніш йому.

**УЧЕНЬ**

Гукай вже сам його, мені-бо ніколи.

**СТРЕПСІАД**

Сократе!

Сократоньку!

**СОКРАТ**

Чого, недовгоденку мій?

**СТРЕПСІАД**

Скажи мені спочатку, що ти робиш там?

**СОКРАТ**

В повітря лину і про сонце думаю.

**СТРЕПСІАД**

Ти й про богів міркуєш там у кошику?

Хіба з землі не краще?

**СОКРАТ**

*(поважно й урочисто)*

Не здолав ум

Збагнути речі понадземні правильно,

Не знявшись вгору витонченим розумом,

<sup>230</sup> В таке ж топке повітря не полинувши

З низин угору дивлячись, нічого я

Не бачив би. Землі бо сила спраглої

До себе вільгу думання притягує.

Те саме відбувається й з квасолею.

**СТРЕПСІАД**

Невже?

То думка тягне вільгу і квасолі теж?

Зійди ж тепер до мене, мій Сократоньку,

Навчи того, для чого я прийшов сюди.

**СОКРАТ**

Чого ж прийшов ти?

**СТРЕПСІАД**

Вчитись красномовності.

<sup>240</sup> Через борги з відсотками нестерпними

Я пропадаю, гину, весь описаний.

**СОКРАТ**

Ти ж як в борги так необачно вплутався?

**СТРЕПСІАД**

Ох, їсть мене зараза кінська поїдом.

Отож такої мови научи мене,

Щоб не платити лихварям. А я тобі

Віддячу щедро, от богами свідчуся.

**СОКРАТ**

Яких богів ти мислиш? Тут боги твої

Й гроша не варті.

**СТРЕПСІАД**

Як же присягатися?

Чи не грошем залізним, як у Візантії?

**СОКРАТ**

<sup>250</sup> Чи хочеш справжню божественну істину

Ти знати?

**СТРЕПСІАД**

Хочу, свідок Зевс, якщо він є.

**СОКРАТ**

Бажаєш ти розмову мати з хмарами,

Що за богів у нас?

**СТРЕПСІАД**

Ще й як бажав би я!

**СОКРАТ**

Ну, то сідай же на священне ложе це.

**СТРЕПСІАД**

*(сідає)*

Сідаю.

**СОКРАТ**

А тепер візьми вінок оцей,

**СТРЕПСІАД**

Вінок? Ой-ой, Сократе! То ви хочете,  
Як Адаманта, в жертву принести мене.

**СОКРАТ**

Та ні. Ми всім, кого ми втаємничуєм,  
Так робимо.

**СТРЕПСІАД**

А що я з того матиму?

**СОКРАТ**

<sup>260</sup> В розмові тертим, як мука, розсипчастим  
Ти станеш. Не тремти лиш.

*(Посипає Стрепсіада борошном).*

**СТРЕПСІАД**

Зевс! Чи правда ж це?

Обсипаний, я стану й сам, мов борошно.

**СОКРАТ**

Заспокойся, старий чоловіче, й помовч  
та послухай молитви побожно.

*(Молиться).*

О владико й державче! Повітря ясне,  
що землі широчінь обіймаєш,

Світлосяйний Ефіре і Хмари легкі,  
громовинновогністі богині!

Злиньте вгору, всевладні, свій образ явіть  
мудролюбному неба дізнавцю.

**СТРЕПСІАД**

Постривай, постривай, хоч закутаюсь я,  
а то зовсім, до рубчика змокну.

От нещастя! Чому шкіряного бриля  
не вдягнув я, виходячи з дому!

*(Закутується).*

**СОКРАТ**

О всечасно шановані Хмари, прийдіть,  
звідусіль перед нами постаньте!

<sup>270</sup> Чи Олімпа священне верхів'я гуртом  
сніжносяйливим ви обступили,

Чи в підводних садах Океана-отця

Ведете нереїд хороводи,

Чи із Нільського устя ви зливи-дощу  
в золоті набираєте відра,

В Меотійським болоті туманом лягли,  
чи на скелях Міманта льодистих, –

Звідусіль нас почуйте і жертву прийміть,  
і цій нашій молитві радійте.

### ПАРОД

*Здалека лунають співи Хмар.*

### Ода

*Перша половина ХОРУ*

Хмари одвічно живі!  
Встаньмо, явімося, росяномлисті, легкі, швидкоплинні!  
З лона отця Океана бурхливого  
Злиньмо на гори високі та бескиди,  
<sup>280</sup> Лісом одягнені,  
З далекоглядних верхів незористих  
Гляньмо на ниви родючі, зволожені,  
Її ріки, що світлими плещуться хвилями,  
І на моря, бурунами запінені.  
Сяйвом невтормним виблискує око Ефіру,  
Даль у сліпучім промінні.  
Скиньмо ж тумани, дощами насичені,  
З тіл невмирущих і оком всевидячим  
<sup>290</sup> Землю огляньмо священну.

*Гримить грім.*

### СОКРАТ

О великоповажні Хмари ясні,  
ви почули мій заклик побожний!

*(До Стрепсіада).*

А до тебе долинули їх голоси  
в божественному гуркоті грому?

### СТРЕПСІАД

Та звичайно, й шаную, всечесні, я вас  
І на ваше готов гуркотіння  
Відповісти своїм: так сполохався я,  
так увесь я тремчу з переляку.  
Вже пробачте – пристойно це буде, чи ні,  
а до вітру повинен я бігти.

### СОКРАТ

А ти кинь свої дотепи й жарти дурні  
й не вдавай балаганного блазня.  
Стань побожно й послухай: з піснями сюди  
наближається рій божественний.

### АНТОДА

*Друга половина ХОРУ*

Діви, дощами рясні!  
<sup>300</sup> Злиньмо на землю розкішну Паллади,  
Ми славне мужами  
Прагнем Кекропове місто побачити.  
Там невимовні, священні містерії,—

Всім втаємниченим  
Двері святилища там розкриваються;  
В дар наднебесним богам побудовані  
Храми там висяються, пишно оздоблені.  
Там найсвятіших блаженні процесії,  
Жертви, вінками уквітчані й пишні бенкети, –  
310 Там цілий рік святкування.

Прийде весна, і на ігрищах Бромія –  
Співів змагання і танців загонистих,  
Музика флейт гучномовних.

**СТРЕПСІАД**

Зевсом-батьком благаю,  
Сократе, скажи, хто ці діви, що так милозвучно,  
Так врочисто й велично співають?  
Скажи, чи не вславлені то героїні?

**СОКРАТ**

Зовсім ні, піднебесні то Хмари, людей  
        бистроумних богині великі,  
Що дарують нам розуму й мислення міць,  
        і уміння словесно змагатись,  
Балакучість, плести небувальщину хист,  
        переконувать, зваблювать словом.

**СТРЕПСІАД**

От чому, як почув я їх співи лункі,  
        то душа моя злинула вгору  
320 І дотепних про дим зажадала розмов,  
        і тонких міркувань про тумани,  
Щоб думками чиїсь побивати думки,  
        позмагавшись у гострому слові.  
Якщо можна, то дуже хотів би тепер  
        я на них подивитися зблизька.

**СОКРАТ**

Ну, то глянь же сюди, на горбистий Парнет!  
Бачу, як вони тихо й спокійно  
Звідти сходять додолу.

**СТРЕПСІАД**

Де, де? Покажи.

**СОКРАТ**

Он густими надходять рядами  
Де по схилах лісних, де й по диких ярах, стороною.

**СТРЕПСІАД**

Оце дивовижа!  
Я не бачу нічого!

**СОКРАТ**

Уже під дверми.

**СТРЕПСІАД**

От тепер я ледь-ледь розбираю.

**СОКРАТ**

Аж тепер ти побачив їх! Замість очей  
В тебе, видно, гнілі кабачини.

**СТРЕПСІАД**

Свідок Зевс, я вже бачу! Шановні мої!



Все навколо вони заслонили.

**СОКРАТ**

А раніш ти не знав, що богині вони,  
й не складав їм належної шани?

**СТРЕПСІАД**

Зевсом свідчусь, не знав я, вважав їх за дим,  
за туман або росяний випар.

**СОКРАТ**

Помилився ти, Зевсом клянусь!  
Отже, знай: це вони мудріїв поживляють,  
Лікарів, ворожбитів, у перснях нероб  
кучерявих, що нігті фарбують,  
Танцюристів у хорі й невдах-піснярів  
та дурисвітів-зорелічильців,  
Дармоїдів годують усяких, а ті  
їх у віршах своїх прославляють.

**СТРЕПСІАД**

От чому вони хмари вславляють швидкі,  
що “громницями згубними” мечуть,  
“Стоголового смерча чуприну страшну”,  
“буревійного вітру буяння”,  
“Криводзьобих, метких, хижооких птахів,  
що в небесних ширяють просторах”,  
Та ще “зливи потоками з росяних хмар”,  
а зате на обід вони мають  
І “форелі грайливої” ласий шматок,  
і з “дроздів співомовних” смаженю.

**СОКРАТ**

<sup>340</sup> А хіба це було незаслужено?

**СТРЕПСІАД**

Ні, ти скажи, я прошу тебе щиро,  
Коли справді це хмари небесні,— чому  
до жінок вони смертних подібні?  
Мають іншими бути на вигляд вони.

**СОКРАТ**

Як же мають вони виглядати?

**СТРЕПСІАД**

Та напевне не знаю. Мабуть, чи не так,  
як куделиця вовни летюча,  
Тільки, Зевс мені свідок, не схожі вони  
на жінок. А оці — ще й носаті.

**СОКРАТ**

Ні, то от, що питатиму — відповідай.

**СТРЕПСІАД**

То запитуй,— що хочеш ти знати?

**СОКРАТ**

От скажи, коли-небудь не бачив ти хмар,  
щоб скидались вони на кентавра  
Чи на вовка, бика, леопарда?

**СТРЕПСІАД**

Авжеж, свідок Зевс! Що ж із того?

**СОКРАТ**

Обернутися можуть – як схочуть вони.  
Кучерявого вглядять вродливця,  
З гультяїв безпробудних, патлатих гультів,  
от, наприклад, синка Ксенофонта,  
І, глузуючи з шалу сказаного їх,  
обертаються враз на кентаврів,

**СТРЕПСІАД**

А як Сімона стрінуть, державних скарбів  
крадія,  
чим тоді вони стануть?

**СОКРАТ**

Викриваючи хижу природу його,  
на вовків перекинуться раптом.

**СТРЕПСІАД**

От чому, як зустрівсь їм гладкий Клеєнім,  
що згубити свій щит умудрився,  
То лиш глянули на боягуза вони –  
й полохливі з них олені стали.

**СОКРАТ**

А сьогодні Клісфена зустріли вони –  
й на жінок обернулись, як бачиш.

*ХОР жінок-Хмар поволі входить на сцену.*

**СТРЕПСІАД**

*(до Хмар)*

О, привіт вам, владичиці неба, привіт!  
Якщо будь-коли ви дозволяли  
Чути смертним ваш голос з високих небес,  
то дозвольте й мені, о всевладні!

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ**

І тобі наш привіт, сивочолий старий,  
красномовства й науки мисливче!

*(До Сократа)*

Ну, а ти, марнослів'я премудрого жрець,  
розкажи нам, чого ти бажаєш?  
360 Так охоче нікого не слухаєм ми  
з мудролюбних дізнавців сучасних,  
Окрім Продіка, славного бистрим умом  
і знаннями глибокими. Ти ж нам  
Любий тим, що поважно так ходиш, на всіх  
поглядаючи звисока й згорда,  
Хоч ти й босий, в лахмітті, у злиднях, нужді,  
та повагу до нас виявляєш.

**СТРЕПСІАД**

Що за голос, о земле! Врочистий, дзвінкий  
і чудесної святості повний!

**СОКРАТ**

Отже, знай: це вони лиш – богині святі,  
а все інше – то вигляд безглуздий.

**СТРЕПСІАД**

Ну, а Зевс? Заклинаю землю, скажи, –

то не бог уже й Зевс олімпійський!

**СОКРАТ**

Що за Зевс? Та ніякого ж Зевса нема!

Не верзи цих дурниць.

**СТРЕПСІАД**

Що ти кажеш?

Ну, а хто ж нам дощі посилає? Оце

ти з'ясуй мені спершу докладно.

**СОКРАТ**

*(показуючи на хмари)*

Ось – вони. І багато тобі наведу

на те доказів я безперечних.

Ну, скажи, чи ти будь-коли бачив, щоб Зевс

та без хмари дощем окропив нас?

Адже міг би і з ясного неба він дощ

нам послати, – ну сам ти подумай.

**СТРЕПСІАД**

От, клянусь Аполлоном, розумні слова!

Переконувать ти такі вмієш.

А раніше гадав я, що й справді то Зевс

відливає крізь сито небесне.

Ну, а хто ж це гримить там, скажи ти мені,

бо увесь аж тремчу я від грому.

**СОКРАТ**

Та вони ж і гримлять, обертаючись.

**СТРЕПСІАД**

Як? Розкажи, о відважний в усьому!

**СОКРАТ**

Як водою наповняться хмари ущерть

і на обрій пливуть ваговито,

То, набухши дощем, мимоволі вони

прогинаються й долі звисають

І, одна на одну набігаючи, враз

вибухають і лунко гуркочуть.

**СТРЕПСІАД**

Ну, а хто ж їх одна на одну, чи не Зевс,

гровиць володар, насуває?

**СОКРАТ**

<sup>380</sup> Зовсім ні, тільки Вихор.

**СТРЕПСІАД**

Лиш Вихор ? А я

й не чував ще, признатись, ніколи,

Що немає вже Зевса, і Вихор тепер

замість нього над світом царює.

Але все ж ти нічого мені не сказав

про грозу й громове гуркотіння.

**СОКРАТ**

Ти їх не слухав. Як хмари набухнуть дощем

і почнуть набігати взаємно,

То, як я вже сказав, гуркотять і гримлять

від великого згущення й тиску.

**СТРЕПСІАД**

Та невже хтось повірить цьому?

**СОКРАТ**

Отже, все на самому тобі поясню я.  
Як щерби наїсися донесхочу ти,  
погулявши на Панафінеях,  
То у тебе хіба не бурчить в животі,  
не гуркоче від тісняви в шлунку?

**СТРЕПСІАД**

Аполлон мені свідок, страшенно бурчить  
у кишках від щерби отієї,  
І гуркоче, немовби справжнісінький грім,  
булькотить і клекоче страшенно.  
Напочатку, щоправда, легенько – бур-бур,  
а тоді й голосніше – бурр-бурр-бурр,  
А коли вже до вітру біжу, то як грім  
з тої хмари гуркоче – буррр-буррр-буррр!

**СОКРАТ**

Ну, от бач, коли пузом нікчемним своїм  
стільки гуркочу сам ти вчиняєш,  
То з яким же могуттям повітря гримить  
у безкраїх просторах небесних.

**СТРЕПСІАД**

Тим-то й схожі такі між собою слова –  
гуркотати чи пузом бурчати.  
А сліпучо-яскравий вогонь блискавиць –  
поясни, відкіля він береться?  
Як улучить в людину – вбиває на смерть,  
а живую лишивши – обсмалить.  
Не інакше, як мече перунами Зевс  
на отих, що клянуться облудно.

**СОКРАТ**

Ну, і дурень ти, справді. Увесь аж протух  
в забобонах часів допотопних!  
Як карає цим клятвoporушників він,  
то чому не згорів ще ні Сімон,  
Ні Феор з Клеонімом? Хто ж більше за них  
присягався та клявся облудно!  
Але ж ні, він у храми влучає свої,  
або в Суній, нагір'я афінське,  
Або в дуб велетенський. Чого воно так?  
Адже клятви дуби не ламають?

**СТРЕПСІАД**

Вже й не знаю. Та видно, що правда твоя.  
Але звідки ж оті блискавиці?

**СОКРАТ**

Коли вітер сухий аж до хмар залетить  
і упреться у них мимоволі,  
То зсередини їх надимає, як міх,  
а потому, під натиском сили,  
Розрива їх і далі шалено летить,  
і від того бурхливого руху  
Та від гомону й шуму, від тиску й тертя  
сам від себе займається раптом.

**СТРЕПСІАД**

Свідок Зевс, і зі мною недавно було  
таке саме у свято Діасій.  
Раз я смажити шлунок почав для сім'ї,  
та забувся його проколоти.  
Ну, а він як надметься увесь на вогні  
та зненацька як лусне на мене,  
Так відразу всі очі мені й заліпив  
і геть-чисто попик все обличчя.

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Щонайвищої мудрості ти через нас  
побажав досягти, чоловіче!  
О, яким ти щасливим і славним тоді  
між афінян і еллінів станеш,  
Якщо ти пам'ятливий, ретельний в труді,  
коли розум допитливий в тебе,  
Як ще втоми ніколи не знатимеш ти,  
чи стояти, чи йти доведеться,  
Не тремтітимеш, хоч би і холод терпів,  
не проситимеш їсти й голодний,  
Від вина, та гімнасій, та інших дурниць  
ухияляться повздержливо будеш  
І найкращим вважатимеш тільки одне,  
як і личить порядній людині,  
Всіх долати на зборах, нарадах, в судах,  
вміти скрізь язиком воювати.

**СТРЕПСІАД**

Щодо вміння терпіти, твердої душі,  
та безсонних думок серед ночі,  
Та покут постових на порожній живіт,  
та обідів з одної цибулі,  
То, будь певен, заради мети, на собі  
я дозволю й залізо кувати.

**СОКРАТ**

І не будеш ти інших богів шанувать,  
окрім тих, кого ми визнаємо, –  
Всеосяжного Хаоса, Хмар, Язика –  
оцієї священної трійці?

**СТРЕПСІАД**

Ані словом до інших тепер не озвусь,  
хоч би й стрівув їх я коли-небудь,  
Ні приносить їм жертв, ні вина проливать,  
ні курить фіміаму не буду.

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Говори сміливіше, чого ти хотів, –  
той відмови од нас не почує,  
Хто вславляє й шанує з побожністю нас  
і бажає мислителем стати.

**СТРЕПСІАД**

О могутні владичиці! Треба мені,  
з ласки вашої, зовсім малого:  
<sup>430</sup> Щоб на стадій хоч зо сто попереду я  
за всіх еллінів став у розмовах.

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Будь по-твоєму, вволимо волю твою.  
Тож віднині на зборах народних  
Перемоги в промовах, яких ще ніхто  
не здобув, будеш ти добувати.

**СТРЕПСІАД**

Та не треба великих мені перемог,  
зовсім інше на думці я маю.  
Я законом, як дишлем, вертіти б хотів,–  
кому винен, усіх ошукати.

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Так і станеться все, як ти сам побажав,–  
небагато від нас ти жадаєш,  
Передай же себе без вагання тепер  
нашим щирим та відданим слугам.

**СТРЕПСІАД**

Добре, так і зроблю, довіряючись вам.  
Не охота, нужда мене гонить.  
Розорили тавровані коні мене  
та одруження те нещасливе.  
Хай що хочуть, те й роблять зі мною тепер,  
На поталу їм тіло своє віддаю.  
Хай же голодом, спрагою морять мене,  
Хай мордують та б'ють, хай тримають у бруді,  
Виганяють на холод, хай шкуру деруть,–  
Аби тільки уникнути сплати боргів!  
А тоді хай би й кожен про мене казав:  
От зухвалий нахаба, пустий дурноляп,  
От мерзенний вигадник, безстидний брехун  
Велемовний базікало, хитрий крутій,  
Лис лукавий, пронира, пройдисвіт, шахрай,  
Лицемір, підлабузник, падлюка, хвалько,  
Баламут безсоромний, гульвіса, плазун, мисколиз,  
дармоїд!

Хай так кожен зустрічний взиває мене,  
Що кому заманеться – хай роблять мені.  
От Деметрою свідчусь, хай тіло мое  
На ковбаси беруть  
І дають на обід мудролюбам.  
Провідця ХОРУ Хмар  
Видно, вдачі він твердої –  
Не лякливий, а відважний!  
Отже, знай:  
Нашу науку здобувши, до неба ти славен  
Станеш серед смертних.

**СТРЕПСІАД**

То що ж робить?

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Лишайся у мене весь час  
І будеш віднині  
Жити життям завидним.

**СТРЕПСІАД**

Справді тепер  
Кращу побачу я долю?

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Юрмами будуть сидіти при дверях твоїх  
Прихідці, що схочуть  
Ради твоєї спитати,  
Мати з тобою розмову,—  
В плутаних справах і позвах, у кожній скруті  
Здавшись на розум твій світлий та на пораду твою.  
(До Сократа)

То бери в свої руки цього старика,  
Що початків науки чекає,  
Пильно випробуй розум його, досліди  
Його здібності й пам'ять.

**СОКРАТ**

Отож тепер про себе розкажи мені,  
Щоб, вдачу знаючи твою, до тебе я  
Новітні міг застосувати засоби.

**СТРЕПСІАД**

Ти що ж, о боги, з тараном на мене йдеш?

**СОКРАТ**

Ні, лиш про дещо хочу розпитать тебе.  
Ти пам'ятливий?

**СТРЕПСІАД**

Свідок Зевс, це як коли:  
Якщо мені хто винен – пам'ятаю все,  
А винен я – ой лихо! – забуваю все.

**СОКРАТ**

Чи є до красномовства в тебе здібності?

**СТРЕПСІАД**

До красномовства – ні, до ошуканства є.

**СОКРАТ**

А як же вчитись будеш?

**СТРЕПСІАД**

Буде все гаразд!

**СОКРАТ**

Гляди ж! Як кину я з високих мудрощів  
Слівце тобі, ти на льоту лови його!

**СТРЕПСІАД**

Це ж як? Чи пес я, щоб хапати мудрощі?

**СОКРАТ**

Ото невіглас! От дикун справжнісінький!  
Боюсь, старий, не обійтись без хльости нам!  
Що ти почнеш, як битимуть?

**СТРЕПСІАД**

Що? Дамся бить,  
А згодом заперечу справу свідками  
Й ще трохи згодом в суд покличу кривдника.

**СОКРАТ**

Скидай же плащ.

**СТРЕПСІАД**

Хіба вже провинився я?

**СОКРАТ**

Ні, та сюди є звичай входить голими.

**СТРЕПСІАД**

Та я ж прийшов до тебе не для обшуку.

**СОКРАТ**

Скидай! Чого базикаєш?

**СТРЕПСІАД**

Скажи мені:

Якщо ретельно і старанно вчитимусь,

На кого з ваших учнів стану схожий я?

**СОКРАТ**

На Херефонта будеш зовсім схожий ти.

**СТРЕПСІАД**

Ой лихо! Схожий буду на півмертвого!

**СОКРАТ**

Не теревень! За мною вслід слухняно йди.

Та йди ж мерщій.

**СТРЕПСІАД**

Раніше в руки дай мені

Медяника напутнього. Боюсь я так,

Неначе йду в печеру до Трофонія.

**СОКРАТ**

Заходь, чого ти під дверима топчешся?

*Сократ і Стрепсіад заходять до думальні.*

ВЕЛИКА ПАРАБАСА

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

То заходь же щасливо! Вітаєм тебе

За відважність твою!

Хай пощастить доля тому,

Хто в похилому віці

Прагне своє сиве чоло,

Наче юнак, квітом нових

Знань і наук тут прикрасить, –

Хоче здобути мудрість.

Перед вами я, глядачі, хочу сміло висловить

Щиру правду, свідок мені – Діоніс, керманич мій.

Як звитяги прагну собі, щоб талантом славиться,

Так вважаю й вас за знавців, справедливо судячих,

А мою комедію цю – за найкращий витвір мій,

Я вже раз був ставив її. Скільки праці щирої

Я доклав до неї, та все ж перед грубим натовпом

Без вини провалу зазнав. От на це-то й скаржуся

Перед вами, мудрими, я, для яких старавсь оце.

Я готов віддати себе вам на справедливий суд,

Бо й раніш немало здобув похвали я щирої

Від людей, що чули моїх “Скромника” й “Блудливого”.

Був тоді мов дівчина я, явно ще не міг родить,



Довелось підкинуть дитя, інша сповила його,  
Й ви самі виховували і ростили бережно.  
З того дня прихильності я сподіваюсь вашої.  
Мов Електра, нині до вас ця прийшла комедія,—  
Чи не знайде знов, як колись, приятних цінителів?  
Тільки гляне — й зразу впізна брата милі кучері.  
Що на вдачу скромна вона, ви й самі побачите:  
Не прийшла з ремінним шитвом, спереду причепленим,  
І червоним зверху й товстим, хлопцям на сміховище.  
Не глузує з лисих вона, не танцює кордака,  
Старики, говорячи вірш, тут не б'ються палками,  
Щоб прикрити пошлоту своїх безсоромних дотепів,  
Не кричить “ой лихо!” вона, не ганяє з факелом,  
Тільки в силу віршів своїх та у себе вірячи.  
Отже, й я, хоч славний поет, чуба не вирощую  
І дурить не хочу я вас, знов те саме ставлячи,  
А щораз звертаюсь до вас я з новітнім витвором,  
І немає схожих між них, тим-то і цікаві всі.  
Як Клеон у силі ще був, я під груди бив його,  
А як він долілиць упав, я не бив лежачого.  
Ці ж, як тільки раз довелось схибити Гіперболу,  
Затовкли нещасного вкрай, разом з його матір'ю.  
Першим Евполід приволік краденого “Маріка” —  
Підлий, підло викроїв він п'єску з наших “Вершників”,  
Тільки п'яну бабу стару приточив для кордака,  
Ту, що Фрініх в море китам вже давно як викинув.  
А тоді знайшовся й Герміпп, вилаяв Гіпербола,  
Вслід за ним і інші гуртом скубають Гіпербола, —  
В каламуті ловлять угрів, за моїм же висловом.  
<sup>560</sup> Тим, хто має втіху від них, — в мене не знайти її.  
Якщо ж я і твори мої будуть до вподоби вам,  
То назавжди вславитесь ви за людей розсудливих.

## ОДА

### *Перша половина ХОРУ*

З горніх висот могутнього  
Зевса, богів велителя,  
Кличемо в хор наш першим.  
Звем владаря тризубця ми, велетня хвиль,  
Чий колихає лютий гнів  
Землю й море солоне.  
Нашого батька преславного кличемо,—  
Світлий Ефір, що усе оживляв собою.  
З ними й тебе, сонця візник,  
Ти-бо ясним сяйвом живиш  
Землю простору,— славен ти  
Між людьми і богами.

## ЕПІРРЕМА

### ПРОВІДЦЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХОРУ

Приділіть і нам увагу, велемудрі глядачі!  
На свою велику кривду ми поскаржимося вам.  
Хто з богів про місто ваше дбає більше, аніж ми?  
Й тільки нам, що вас бороним, ви ні жертв, ні узливань  
Не вчиняєте побожних. Ви лаштуєте похід  
Необдуманий, а ми вам посилаєм дощ і грім.  
Ви нелюбого безсмертним пафлагонця-кушніра  
Обираєте стратегом, – гнівно хмурим брови ми  
Й вас лякаємо, “гуркоче грім крізь пломінь блискавиць”.  
І покинула Селена путь одвічну, і сховав  
Геліос свою світильню, і грозивсь обличчя вам  
Не показувати, поки на чолі у вас Клеон.  
Ви ж, проте, його обрали. Нерозсудливість давно  
В вашім місті оселилась, та щоразу боги вам  
Необачливі помилки обертають на користь.  
І тепер позбутись лиха легко вас ми навчимо,  
Як Клеона, хижу птицю, за злодійство й хабарі  
Ви засудите суворо і заб’єте в колодки,–  
Все забудеться минуле, всі гріхи простяться вам,  
Все лихе на добре вийде, і для міста, і для вас.

## АНТОДА

### *Друга половина ХОРУ*

Світлий владарю Делоса  
Й скель стромовини Кінфської,  
Фебе, побудь із нами!  
Й ти, що в Ефесі сяє твій  
Храм золотий, –  
Нас не забудь, лідійських дів славо й шано щаслива!  
Ждемо й тебе, о вітчизни заступнице,  
Рідна богине, Афін егідодержавна!  
З ними й тебе, о Діоніс,  
Боже п’янкий, весь-бо Парнас  
Сяйвом огнистим ти окрив,  
Вождь вакханок дельфійських.

## АНТЕПІРРЕМА

### ПРОВІДЦЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХОРУ

Саме в той час, як в дорогу ми ладналися до вас,  
Стріла нас Селена й от що переказувала вам:  
Всім афінянам від неї й їх союзникам привіт!  
Сердиться на вас богиня – ви образили її,  
А вона ж бо не словами, ділом помагає вам.  
Скільки драхм на світлі в місяць зберігає вам вона?  
Адже кожен з вас говорить, з дому ввечері йдучи:  
“Не купуйте смолоскипів, повен місяць угорі!”  
Безліч інших послуг мали ви від неї, а самі –

З ліку днів її ви збились, все перевертом пішло.  
От чому її всі боги лають, – каже, – щоразу,  
Як від жертвних обідів повертаються ні з чим,  
Не потрапивши на свято через плутанину днів.  
620 Прийде жертви день, а ви що?

Чините розправу й суд.

А ще й так не раз бувало: саме піст у всіх богів,  
Мемнона чи Сарпедона смерть оплакуємо ми,  
Ви ж почнете узливання й смієтеся. От за те  
І з Гіпербола зірвали ми вінок, коли його  
Ви торік послом обрали, – не забуде він тепер,  
Що за місяцем у небі слід лічити дні життя.

### **ЕПІСОДІЙ ПЕРШИЙ**

*Виходить з дому Сократ, згодом Стрепсіад.*

#### **СОКРАТ**

Клянусь повітрям, хаосом і випаром,  
Такого неотеси ще не бачив я,  
Такого дурня, йолопа й безпам'ятка!  
Зубрив якусь дрібницю, та вже й те забув,  
Не встигши навіть визубрить. Сюди його,  
За двері, та на світло денне викличу.  
Гей, Стрепсіад! Бери тапчан та йди сюди!

#### **СТРЕПСІАД**

*(з думальні)*

Не можу! Не управлюся з блощицями!

#### **СОКРАТ**

Мерщій винось і пильно слухай.

#### **СТРЕПСІАД**

*(виходить з тапчаном)*

Слухаю.

#### **СОКРАТ**

Скажи-бо, з чого б нам почати вивчення  
Наук, яких ти досі не вивчав іще?  
З ладів, чи, може, з розмірів, з граматики?

#### **СТРЕПСІАД**

Та з розмірів почнімо. Обдурив було

640 Аж на два гарнці мукосій мене.

#### **СОКРАТ**

Не те питаю. Що волієш краще ти –  
Чотиримірні чи тримірні розміри?

#### **СТРЕПСІАД**

Чотиримірні. От півчвертки взяв би я.

#### **СОКРАТ**

Дурний ти, чоловіче!

#### **СТРЕПСІАД**

Об заклад поб'юся,  
Чотири гарнці у півчверть вміщається!

#### **СОКРАТ**

Та йди до лиха, бовдуре нетесаний!  
А може, краще ти лади засвоїв би?

**СТРЕПСІАД**

А що до хліба з тих ладів я матиму?

**СОКРАТ**

Ти між людьми доладним бути вмітимеш,

І лад ходи військової, і танців лад

Так само, як і лад на пальцях знатимеш.

**СТРЕПСІАД**

*На пальцях?*

**СОКРАТ**

Зевсом свідчусь!

**СТРЕПСІАД**

Знаю я.

**СОКРАТ**

Невже?

**СТРЕПСІАД**

Хіба ж при цьому пальці треба іншого?

Ще хлопчиком маленьким ним я бавився.

**СОКРАТ**

Мужлан! Невіглас!

**СТРЕПСІАД**

Киньмо це, мій голубе!

Не вчитимусь цього я.

**СОКРАТ**

А чого ж тобі?

**СТРЕПСІАД**

Тієї... Як це?... Мови неправдивої.

**СОКРАТ**

Спочатку треба дещо інше вивчити.

Які тварини роду чоловічого?

**СТРЕПСІАД**

Ну, це я знаю, з глузду ще не з'їхав я.

Баран, козел, собака, бик, фазан іще...

**СОКРАТ**

От, бач, і помилився. Тож фазаном ти

Самця й самицю зватимеш однаково.

**СТРЕПСІАД**

Це ж як?

**СОКРАТ**

А так. Його й її фазаном звать.

**СТРЕПСІАД**

Так, свідчусь Посейдоном. Як же звати їх?

**СОКРАТ**

Самця – фазаном, самочку ж – фазинею.

**СТРЕПСІАД**

Фазиня? Здорово! Клянусь повітрям я,

Готов тобі я за одну науку цю

Крупи хоч конов'ячної насипати.

**СОКРАТ**

Знов помилка. Виходить в тебе конов – він.

А не вона.

**СТРЕПСІАД**

Та як же це виходить так?

Я ж не казав, що конов – він.

**СОКРАТ**

А вийшло так,

Як Клеонім.

**СТРЕПСІАД**

Та як це? Поясни мені.

**СОКРАТ**

За родом конов рівний Клеонімові.

**СТРЕПСІАД**

Ну, друже, що той конов Клеонімові?

Він тісто місить в кипариснім кадовбі.

То як же називати?

**СОКРАТ**

Називати як?

Та кінвою, так як Сострату кличеш ти.

**СТРЕПСІАД**

Виходить, кінва – це вона.

**СОКРАТ**

Звичайно, так.

**СТРЕПСІАД**

То кінва й Клеоніма – це однаково.

**СОКРАТ**

Ні, треба власні імена нам вивчити,

Щоб не мішати жіночих з чоловічими.

**СТРЕПСІАД**

Та знаю я й жіночі.

**СОКРАТ**

Ну, скажи, які?

**СТРЕПСІАД**

Лісілла, Клітагора чи Деметрія.

**СОКРАТ**

А чоловічі?

**СТРЕПСІАД**

Їх ще більше знаю я,–

Мелесій, Філоксен, Аміній,– безліч їх!

**СОКРАТ**

Та це ж не чоловічі, – ну й дурний же ти!

**СТРЕПСІАД**

У вас не чоловічі?

**СОКРАТ**

Взагалі ніде!

Ну, як же ти покликав би Амінія?

**СТРЕПСІАД**

<sup>690</sup> Як кликав би? Сюди, сюди, Амініє!

**СОКРАТ**

От бачиш, жінку кличеш ти, Амінію!

**СТРЕПСІАД**

І правильно, чом не іде до війська він?

Навіщо й вчить того, що й так відомо всім?

**СОКРАТ**

Та годі, свідчусь Зевсом! Ляж-но!

**СТРЕПСІАД**

Нащо це?

**СОКРАТ**

В самого себе думкою заглиблюйся.

**СТРЕПСІАД**

Лише не тут, благаю, не на ліжку цім!  
Дозволь вже долі, на землі заглибитись.

**СОКРАТ**

Ні, ні, не можна.  
(*Йде до думальні*).

**СТРЕПСІАД**

Ох, і нещасливий я!  
Яку пеню блощицям я платитиму!  
(*Лягає на тапчані*).

**ОДА**

*Перша половина ХОРУ*  
Думай, міркуй, мислі збирай,  
Мозком своїм і глуздом  
Крути жвавіше!  
А в безвихідь зайдеш, у кут глухий,  
На іншу думку  
Умом перескакуй. Солодкий сон  
Геть від очей відганяй!

**СТРЕПСІАД**

Ой-ой-ой!

Ой-ой-ой!

**Провідця ХОРУ Хмар**

Заслаб ти? Чим хворий?

**СТРЕПСІАД**

Пропа я, бідолашний! Загризуть мене  
710 Корінфяни, що з ліжка повилазили!  
Роздирають під ребрами боки мені,  
Всю висмоктують душу і кров мою п'ють,  
І ядерця немов видирають мої,  
І проорюють борозни в темний прохід,  
Геть живцем заїдять!

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Та не скигли занадто вже голосно ти!

**СТРЕПСІАД**

Що ж робити, скажи?

Був маєток – загув, був рум'янець — загув,  
І душа – загула, і взуття – загуло.

720 І на довершення лиха того і нещастя –

Пропадаю без сну, –

Видно, й сам загуду незабаром.

**ЕПІСОДИЙ ДРУГИЙ**

**СОКРАТ**

*(виходячи з думальні)*

Гей, ти, що робиш? Думаєш?

**СТРЕПСІАД**

Хто, я? Авжеж.

Клянуся Посейдоном!

**СОКРАТ**

Що ж ти думаєш?

**СТРЕПСІАД**

Чи з мене що після блощиць зостанеться.

**СОКРАТ**

А, пропади ти!

**СТРЕПСІАД**

Й так пропав я, голубе!

**СОКРАТ**

Ти не маніжся, а щільніше кутайся!

І винайди нам довід заперечливий,

Та ще й облудний.

**СТРЕПСІАД**

*(до себе)*

Ой, і як же витягти –

<sup>730</sup> З-під бараниці думку заперечливу?

*Мовчання.*

**СОКРАТ**

Ану, погляньмо спершу, що він робить там?

*(Розкриває ковдру над Стрепсиадом).*

Гей, ти? Ти спиш?

**СТРЕПСІАД**

Клянуся Аполлоном, ні!

**СОКРАТ**

Натрапив?

**СТРЕПСІАД**

Ні ще, свідок Зевс!

**СОКРАТ**

Нічого ще?

**СТРЕПСІАД**

Натрапив ось рукою наконечника.

**СОКРАТ**

Невже нешвидко мислиш ти й закутаний?

**СТРЕПСІАД**

Над чим же думать? Ну, скажи, Сократоньку!

**СОКРАТ**

Що хочеш, перший видумай і сам скажи.

**СТРЕПСІАД**

Чого я хочу – сто разів ти чув уже:

Боргів нікому не платить хотів би я!

**СОКРАТ**

<sup>740</sup> Закутайся і, на частки малесенькі

Розчленувавши думку, обміркуй цю річ,

Все розбери й розглянь уважно.

**СТРЕПСІАД**

Бідний я!

**СОКРАТ**

Не ворущись.

*(Продовжуючи).*

Якщо в думках заблудишся,

Покинь їх на часину й знов вернись до них,

Надай їм руху й закріпи у висновку.

**СТРЕПСІАД**

О любий мій Сократоньку!

**СОКРАТ**

Чого, старий?

**СТРЕПСІАД**

Знайшов-таки я думку заперечливу.

**СОКРАТ**

Доводь її.

**СТРЕПСІАД**

Скажи, а що, як...

**СОКРАТ**

Далі що?

**СТРЕПСІАД**

Що, як найнять чаклунку-фессаліянку

<sup>750</sup> Та з нею місяць уночі стягнути вниз

І в сундуку його сховати круглому,

Мов дзеркало, та пильно стерегти його?

**СОКРАТ**

І що ж тобі це допоможе?

**СТРЕПСІАД**

Як то що?

Не буде більше місяць в небі сходити,

Не буду і відсотків я платить.

**СОКРАТ**

Чому?

**СТРЕПСІАД**

Тому, що їх начислюють помісячно.

**СОКРАТ**

Гаразд. Тепер щось інше загадаю я.

Як з тебе п'ять талантів будуть правити,

Скажи, як позову того позбувся б ти?

**СТРЕПСІАД**

Як? Як? Не знаю. Треба ще подумати.

**СОКРАТ**

Весь час у себе не тримай думок своїх,

А відпусти в повітря, мов жука того,

За лапочку прив'язаного ниткою

Мовчанья.

**СТРЕПСІАД**

Знайшов я спосіб мудрий збутись позову,—

І ти з ним будеш згоден.

**Сократ**

Що ж ти винайшов?



**СТРЕПСІАД**

Чи в лікарів тобі траплялось бачити  
Прозорчастий, гарненький камінець, що ним  
Вогонь вони видобувають?

**СОКРАТ**

Скло, мабуть?

**СТРЕПСІАД**

Еге ж. А що, як скло те роздобуду я  
770 І, поки писар позова писатиме,  
Поодаль стану, прямо проти сонечка,  
І позов розтоплю, по воску писаний?

**СОКРАТ**

Гаразд, клянусь Харитами!

**СТРЕПСІАД**

От радий я,  
Що борг на п'ять талантів перекреслено.

**СОКРАТ**

Тепер мерщій берись за інше.

**СТРЕПСІАД**

Що ж воно?

**СОКРАТ**

Як позов обернуть на супротивника,  
Коли, за браком свідків, програєш його?

**СТРЕПСІАД**

А дуже легко й просто!

**СОКРАТ**

Ну, скажи!

**СТРЕПСІАД**

Скажу:  
Коли лишиться до моєї справи ще  
Один лиш позов,— утечу й повішуся.

**СОКРАТ**

Ет, мелеш!

**СТРЕПСІАД**

Свідки боги всі, що так зроблю!  
Ніхто ж покійника не позиватиме.

**СОКРАТ**

Верзеш таке! Йди, більш тебе не вчитиму.

**СТРЕПСІАД**

Чому? Для всіх богів, Сократе, змилуйся!

**СОКРАТ**

Усе, що вивчив, зразу ж забуваєш ти.  
Скажи от, що спочатку нині вчили ми?

**СТРЕПСІАД**

Спочатку? Що спочатку вчили? Дай згадать.  
Не те, у чім місити тісто? Як воно?

Ну, як же?

**СОКРАТ**

Чи не те, щоб до ворон ти йшов,  
790 Старий забудьку, несусвітний йолопе?

**СТРЕПСІАД**

Біда, та й годі. Що й робить, не знаю вже.

Пропав я, не навчуся язиком молоть!  
Хоч ви порадьте, Хмари, бідолашного!

**Провідця ХОРУ Хмар**

А ось ми, діду, як тебе порадимо:  
Якщо ти маєш сина повнолітнього,  
Пришли його замісто себе вчитися.

**СТРЕПСІАД**

Є в мене син – вродливий і хороший він,  
А вчитися не хоче. Що я вдію тут?

**Провідця ХОРУ Хмар**

Й ти терпиш?

**СТРЕПСІАД**

Надто вже міцний, кремезний він,  
<sup>800</sup> Ще й родом від Кесіри гордовитої.  
А все ж піду по нього. Не послухає,  
То хоч би й що, його я з дому вижену.  
(До Сократа).  
Зайди до себе й трохи підожди мене.  
(Виходить).

**АНТОДА**

*Друга половина ХОРУ*

*(до Сократа)*

Бачиш тепер, скільки добра  
Маєш від нас, єдиних  
Богинь прихильних!  
У всьому, що скажеш, готовий він  
Тебе послухать.  
Поглянь, цілком очманів старий,  
<sup>810</sup> Явно схитнувся з розуму.  
Отже, тепер швидше тягни з нього усе,  
Що впаде до рук. Щастя таке  
Скоро минутись може.

### **ЕПІСОДИЙ ТРЕТІЙ**

*З дому виходять Стрепсіад і Фідіппід.*

**СТРЕПСІАД**

Клянусь туманом, дома не зостанешся!  
Іди, гризи стовпи будов Мегаклових!

**ФІДІППІД**

Та що з тобою? От чудний ти, батечку!  
Зевс-олімпієць – свідок, збожеволів ти!

**СТРЕПСІАД**

Дивіться-но! Зевс-олімпієць! Дурощі!  
Як ввігнався, а й досі в Зевса вірує!

**ФІДІППІД**

Чого ж смієшся?

**СТРЕПСІАД**

Та сміюся з тебе я:

Ти ж не дитина, щоб байкам тим вірити.  
Ходи-но ближче, більшого дізнаєшся.  
Таке скажу, що станеш враз дорослим ти.  
Але гляди ж, нікому не кажи про це!

**ФІДІППІД**

Гаразд. Ну й що ж то?

**СТРЕПСІАД**

Зевсом щойно клявся ти?

**ФІДІППІД**

Авжеж.

**СТРЕПСІАД**

От бачиш, як важливо вчитися:

Нема вже, синку, Зевса.

**ФІДІППІД**

Ну, а хто ж тепер?

**СТРЕПСІАД**

Якийсь царює Вихор, – Зевса вигнав він.

**ФІДІППІД**

Ну, й що ти мелеш?

**СТРЕПСІАД**

Правда це, повір мені.

**ФІДІППІД**

І хто сказав це?

**СТРЕПСІАД**

Та Сократ із Мелоса

І Херефонт, що скік блохи вимірює.

**ФІДІППІД**

І то на стільки з глузду з'їхав ти,

Що віриш їм, сказаним!

**СТРЕПСІАД**

Більше чемності!

Не мов погано про людей освічених,

Достойних і розумних. Для ощадності

Ніхто із них не бриється, не мажеться,

Не ходить в баню митись. Ти ж майно моє

Так змилюєш, неначе я в труні уже.

Іди-но краще замість мене вчитися!

**ФІДІППІД**

<sup>840</sup> Чого ж в них можна доброго навчитися?

**СТРЕПСІАД**

Ото ще! Та всього, що зветься мудрістю!

Збагнеш, який ще неук грубошкірий ти.

Але зажди на мене тут хвилиноньку.

*(Йде до Сократового дому).*

**ФІДІППІД**

*(сам)*

І що ж робити? Збожеволів батько мій.

Чи встановить опіку над недоумком,

Чи гробарям сказати, що готовий він?

**СТРЕПСІАД**

*(приносить пару фазанів)*

Скажи-но, як би птицю ти назвав оцю?

**ФІДІППІД**

Фазан.

**СТРЕПСІАД**

Ну, добре. А оцю ти як назвеш?

**ФІДІППІД**

І це фазан.

**СТРЕПСІАД**

Обидві? Ну й смішний же ти!

850 Надалі не кажи так. Називай його

Тепер фазаном, а її – фазинею.

**ФІДІППІД**

Фазинею? То от яких ти мудрошів

Тут у новітніх навчився велетнів!

**СТРЕПСІАД**

Та й іншого багато. Лиш од старості

Відразу й забуваю все, що вивчу я.

**ФІДІППІД**

Мабуть, тому-то й плащ ти свій посіяв там?

**СТРЕПСІАД**

Та не посіяв, а промудрував його.

**ФІДІППІД**

А де ж ти, безголовий, черевики дів?

**СТРЕПСІАД**

Взяв їх Перікл той “на належні витрати”.

Ходім же швидше. Потім жируватимеш,

А зараз батька слухай. Тож і я тебе,

Лепетуна, послухав шестирічного,

Й за перші гроші, у суді зароблені,

Придбав тобі візочка на Діасях.

**ФІДІППІД**

Гаразд, але щоб потім ти не каювся.

**СТРЕПСІАД**

Ну, добре, що послухав. Гей, сюди, сюди,

Виходь, Сократе. Сина я привів тобі,

Хоч ледь його умовив.

**СОКРАТ**

*(виходить)*

Він дитина ще,

Не звук у наших кошику гойдатися.

**ФІДІППІД**

Бодай би сам ти на гіллі гойдався тут!

**СТРЕПСІАД**

Геть, до ворон!

Так лаяти учителя?

**СОКРАТ**

Ну, “на гіллі”! А як погано вимовив!

Ще й губи починає він копилити!

Хіба ж йому навчитися оскарження,

Подання, позивання, заперечення?

А втім, Гіпербол за талант всього навчивсь.

**СТРЕПСІАД**

Пусте, навчитись! Тямовитий зроду він.

Сказати правду, ще хлоп'ям малесеньким  
880 Ліпив хатки він, човники видовбував,  
Вмів із цурпалок змайструвати возика,  
Жабок з лушпинок яблучних. Ти ж думав як?  
Отож нехай навчається обох наук, – і кращої, і отієї гіршої,  
Що кращу може подолати кривдою.  
А ні, то хоч одної – неправдивої.

**СОКРАТ**

Хай Правий і Неправий тут навчать його,  
А я піду.

**СТРЕПСІАД**

То пам'ятай, повинен він  
Уміти всяку правду заперечити.

*ХОР співає і танцює.*

**ЕПІСОДИЙ ЧЕТВЕРТИЙ**

**ПРАВИЙ** – в простій одежі, **НЕПРАВИЙ** – в модному платті  
філософа.

**ПРАВИЙ**

А виходь-но сюди, покажись глядачам,  
890 Хай побачать, який ти зухвалий крутій.

**НЕПРАВИЙ**

Я – до послуг твоїх. На очах у людей  
Я тим легше тебе знищу словом своїм.

**ПРАВИЙ**

Знищиш – ти? А ти хто ж?

**НЕПРАВИЙ**

Я – наука.

**ПРАВИЙ**

Крива.

**НЕПРАВИЙ**

А здолаю тебе, хоч і Правим зовеш  
Ти себе.

**ПРАВИЙ**

Але як? Мудруванням яким?

**НЕПРАВИЙ**

Та новітніх думок я багато знайду.

**ПРАВИЙ**

Бур'янами вони розцвітають тепер  
У безглуздих людей.

**НЕПРАВИЙ**

Ні, в розумних людей.

**ПРАВИЙ**

Без жалю тебе знищу я.

**НЕПРАВИЙ**

Як же, скажи?

**ПРАВИЙ**

Словом правди.

**НЕПРАВИЙ**

А я з заперечень почну,

І спростую усе, й доведу, що ніде  
Тої правди нема.

**ПРАВИЙ**

Правди, кажеш, нема?

**НЕПРАВИЙ**

Ну, скажи, де ж вона?

**ПРАВИЙ**

У безсмертних богів.

**НЕПРАВИЙ**

Де ж та правда в богів? Не загинув же Зевс,  
Хоч і рідного батька свого закував

У кайдани?

**ПРАВИЙ**

Ого! Бач, до чого дійшло,—

Аж недобре мені! Дайте цебрик мерщій!

**НЕПРАВИЙ**

Ах, ти, дурню старий! Вжив з розуму ти!

**ПРАВИЙ**

Безсоромний розпутник, нахаба гидкий!

**НЕПРАВИЙ**

<sup>910</sup> Ці слова – мов троянди мені.

**ПРАВИЙ**

Скоморох!

**НЕПРАВИЙ**

Мов вінок із лілей!

**ПРАВИЙ**

Батьковбивця бридкий!

**НЕПРАВИЙ**

Сам не знаючи, ллеш мені дощ золотий!

**ПРАВИЙ**

Та раніш тобі пельку свинцем залили б!

**НЕПРАВИЙ**

А тепер це найкраща оздоба мені!

**ПРАВИЙ**

Ну, й зухвалий же ти!

**НЕПРАВИЙ**

А ти – дрантя старе!

**ПРАВИЙ**

Через тебе уже

Навіть хлопчики вчитись не хочуть тепер.

Та збагнуть всі афіняни скоро, чого

Ти навчаєш отих безголових людей.

**НЕПРАВИЙ**

<sup>920</sup> Ти жажливо брудний!

**ПРАВИЙ**

Ну, а ти – чепурний;

А недавно ти старцем блукав по світах

І місійцем Телефом себе називав

І з торбини глодав

Панделетових мудрощів крихти.

**НЕПРАВИЙ**

Жаль тих мудрощів...

**ПРАВИЙ**

Жаль божевілля твого!

**НЕПРАВИЙ**

Про які ти згадав.

**ПРАВИЙ**

Жаль і міста того,

Що годує тебе –

Безневинної молоді згубу й ганьбу.

**НЕПРАВИЙ**

*(показуючи на Фідіппіда)*

Чи тобі ж її вчити, шкарбане старий?

**ПРАВИЙ**

<sup>930</sup> Так, нехай хоч його урятую, щоб він

Вмів не тільки вправлятися в пустих балачках.

**НЕПРАВИЙ**

*(до Фідіппіда)*

Йди до мене, хлопчино, хай сказиться він!

**ПРАВИЙ**

Ой заплачеш, хай пальцем торкнешся його.

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Годі лаятись вам і сваритися тут!

*(До Правого)*

Покажи нам, якої науки учив

Ти старі покоління.

*(До Неправого)*

А ти познайом

З вихованням новим, щоб, послухавши вас,

Сам би вчителя вибрав хлопчина собі.

**ПРАВИЙ**

Я хоч зараз готов.

**НЕПРАВИЙ**

Я так само готов.

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Ну, то хто ж говоритиме

Першим із вас?

**НЕПРАВИЙ**

*(показуючи на Правого)*

Уступаю йому.

Я ж пізніше на мову його відповім,

І мов стрілами, градом нових міркувань

І дотепних словечок засиплю його.

А коли, наостанку, і писне він щось,

То я прямо в обличчя і в очі йому

Стільки доводів роєм осиним сипну,

Що під ними він тут же й загине.

**АГОН ПЕРШИЙ**

**ОДА**

*Перша половина ХОРУ*

Треба тепер кожному з вас

Влучним, дотепним словом,  
Блиском ідей, грою думок  
Нам довести виразно,  
Хто з-поміж вас кращий митець  
Славного красномовства.  
Мудрості всій нині настав  
Час небезпек, випробувань,—  
Друзі мої за неї тут  
Розпочали змагання.

## ЕПІРРЕМА

### ПРОВІДЦЯ ХОРУ

*(до Правого)*

Ти, що нрави старих поколінь уквітчав  
похвали гомінкої вінками,  
Нині голос гучний піднеси й розкажи  
про звичаї, що їх уподобав.

### ПРАВИЙ

Отже, я розкажу вам про те, як колись  
виховання юнацтва велося,  
Коли я, справедливості друг, процвітав  
і чеснота була у пошані:  
Перш за все нам на вулиці крику хлоп'ят  
не доводилось чути ніколи.  
Звідусіль-бо гуртками пристойно вони  
прямували у дім кіфариста,  
Повсякчас у легенькій одежі своїй,  
хоч би й сніг на них сипав крупною,  
А сідаючи, навхрест не клали колін,  
і навчав їх музика співати  
“О Палладо, ти грізно руйнуєш міста”  
або “Луни далекосяжні”,  
І заводили повагом всі в однолад,  
за прабатьківським звичаєм давнім.  
970 А почав би хто пустощі, жарти які,  
або витівок тих витинати,  
Що силкуються їх, на Фрініда зразок,  
витворяти тепер сміховинне,  
То відразу б дістав прочуханки отой,  
хто насмілився Муз ображати.  
А в палестрі сідаючи, хлопцям усім  
простягати належало ноги,  
Щоб сторонньому оку не можна було  
запримітити щось непристойне,  
А вставали, то й слід після себе в піску  
мусив кожен тоді зарівняти,  
Щоб закоханим обрису юних привад  
не лишати на власну спокусу,  
Жоден хлопчик оливою тіла тоді  
не мастив собі нижче од пупа,  
Й кучерявився юний між стегон пушок,



так, неначе на свіжій гранаті,  
Сам не біг до коханця наввипередь він,  
не заводив солодкої мови,  
Не поводив очима у темній жазі,  
сам себе пропонуючи звабно.  
За вечерею дітям не вільно було  
вибирати собі редьку найкращу,  
Чи від старших раніше укріп запашний  
та селеру зі столу хапати,  
Наїдатися риби, дроздом ласувати  
або ногу на ногу закласти.

**НЕПРАВИЙ**

О, яка це старизна! Діполій часи  
і цикад золотих у волоссі,  
Дні Кікідових од і Буфоній гучних!

**ПРАВИЙ**

Так, старі це часи і звичаї,  
Та бійців марафонських зростило на них  
старовинне моє виховання.  
А тепер у м'які загортались плащі  
юнаків ти ізмалку навчаєш.  
Я готов удавитись, коли подивлюсь,  
як у танці на Панафінеях  
Прикривають щитом вони стегна свої,  
не соромлячись Трітогеней.  
Отже, сміло, юначе, до мене іди,  
обери собі правди науку.  
Ти навчишся майдани гучні зневажать,  
уникати залюднених лазень,  
Гидувати огидними вчинками, глум  
випікати палаючим гнівом,  
Перед старшими ввічливо з місця вставати,  
коли входять вони до кімнати;  
Не робить неприємностей рідним батькам,  
взагалі не чинити лихого,  
Щоб твоя соромливість окрасу тобі,  
а для інших зразок становила;  
Не вриватись в домівки пустих танцівниць  
ні на вроду їх рот роззявляти,  
Щоб за яблуко ласки продажної їх  
не позбутися доброї слави,  
Не перечити батьку ні в чім, не взивати  
за старого Япета старішим,  
Не платити невдячністю злою йому  
за турботи його довголітні.

**НЕПРАВИЙ**

Як послухаєш, хлопче, поради його,  
То клянись Діонісом, ти станеш  
На синків Гіппократових схожий, синком  
ти матусиним зватися будеш.

**ПРАВИЙ**

І, здоровий, квітучий, міцний, ти свій час

у гімнасіях будеш проводишь,  
А не в дотехах пишних, як люблять тепер,  
на міському вправлятиш майдані,  
Чи у позвах крутійських, нікчемних, дрібних  
по судах цілоденне тягатись.  
Ти в гаях Академії, в тиші олів  
плодовитих гулятимеш скромно  
Із розумним ровесником, в світлих вінках  
з очеретяних білих листочків.  
Аромати дзвіночків вчуватимеш гам  
і тополі сріблястої шелест,  
На дозвіллі радіючи в час весняний,  
коли ясен з платаном шепоче.  
Як моїх ти послухаєш добрих порад  
І всією душею пристанеш на них, будеш завжди міцний,  
Будуть груди могутні, обличчя ясне,  
Плечі сильні, кремезні, короткий язик,  
Зад великий, гладкий і малий передок,  
А волієш на звичай новий перейти –  
Буде завжди у тебе обличчя бліде,  
Плечі немічні, згорблені, груди вузькі,  
Довжелезний язик, зад маленький, худий,  
Передок завеликий і слів – без кінця, і привчиш ти себе  
<sup>1020</sup> Все погане, ганебне вважать за добро,  
А добро – за ніщо.  
На додаток до всього погрязнеш увесь  
В Антімахове блудне паскудство.

### **АНТОДА**

*Друга половина ХОРУ*  
О, золотих мудрості веж  
Ти охоронче славний!  
Мова твоя запашно так  
Скромності квітом сяє!  
Добре жилось людям колись  
В давні часи щасливі!  
*(До Неправого).*  
Отже, тепер треба й тобі,  
Слів красномовних майстре,  
Словом новим вразити нас, –  
В тебе суперник сильний!

### **АНТЕПІРРЕМА**

#### **ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Всю зброю доводів у хід повинен ти пустити,  
Щоб переспорити його й не викликати сміху.

#### **НЕПРАВИЙ**

Давно палаю серцем я, горю від нетерпіння  
Всі доводи противника нещадно розтрощити.  
Мене Неправим через те й прозвали між учених,

Що зважився найперший я у позовах судових  
Змагатися з законами й доводити противне.  
Проте чи не дорожче нам від тисячі статерів –  
Хоч і кривим іти шляхом, а все ж перемагати?  
(До Фідіппіда).

Поглянь, як осоромлю я це хибне виховання.  
Не дозволяє він тобі у теплій ванні митись.  
(До Правого).

Скажи, за віщо ганиш ти купання в теплих банях?

**ПРАВИЙ**

Бо то найгірше зло – вони розслаблюють людину.

**НЕПРАВИЙ**

Стривай! Тепер попався ти і не втечеш од мене.

Скажи, хто з Зевсових дітей найдужчий,  
найсміліший,

Хто з них, на погляд твій, трудом найбільшим  
потрудився?

**ПРАВИЙ**

Славнішого нікого я не знаю від Геракла.

**НЕПРАВИЙ**

А де ж холодні бачив ти “Гераклові” купелі?

І хто мужніший був, як він?

**ПРАВИЙ**

Такі ось викрутаси

Із молоді балакунів і роблять цілоденних,  
Що бані переповнюють, в палестрі ж їх не видно.

**НЕПРАВИЙ**

Промови на майданах ти ганьбиш, а я їх славлю.

Коли б це щось лихе було, Гомер не змалював би  
Промовцем Нестора і з ним всіх однодумців мудрих.

Тепер про красномовство. Ти вправлятися у ньому

Забороняєш юнакам, я ж, навпаки, їм раджу.

Ти скромності навчаєш їх. Дві помилки страшенні!

Скажи, чи бачив ти коли, щоб сильним хто чи славним

Став через скромність? Доведи, застав мене мовчати.

**ПРАВИЙ**

Не раз я бачив. От Пелей меча дістав за скромність.

**НЕПРАВИЙ**

Меча? Ну й нагорода ж це чудова бідоласі!

А от Гіпербол з ліхтарів, шахраювавши вміло,

Не меч – талантів сотню мав, от Зевсом присягаюсь!

**ПРАВИЙ**

Здобув ще скромністю Пелей Фетіду за дружину...

**НЕПРАВИЙ**

Що кинула його й втекла.

Не був він сластолюбний,

Не ласий з нею в ліжку він всі ночі ночувати.

А жінці хтивій – любо це. А ти – стара кандиба!

(До Фідіппіда).

Бач, хлопче мій, куди веде повстримлива

звичайність,

Скількох вона тебе утіх і радощів позбавить –

Ігр, хлопчиків, жінок, вина, веселощів, бенкетів.  
А без усіх принад оцих навіщо й жить на світі?  
Та хай вже! Перейдім тепер до нахилів природних.  
От закохавсь ти, впав у гріх, звів жінку і попався.  
Пропав! Бо ти неговіркий. А підеш ти зі мною –  
Віддайсь природі, смійсь, танцюй, злим не вважай нічого.  
Як упіймають на блуді, умій одговоритись,  
Що ти не винен тут нічим. Пошлися і на Зевса,  
Адже коханню і жінкам не раз він піддавався.  
То як же, смертному, тобі від бога дужчим бути?

**ПРАВИЙ**

А вставлять редьку в зад йому і вискубають шерстку,  
То як він доведе тоді, що він не товстозадий!

**НЕПРАВИЙ**

А хоч би й товстозадий, чим погано це?

**ПРАВИЙ**

Чого ж бо ще зазнати можна гіршого?

**НЕПРАВИЙ**

Що скажеш, як на цьому розіб'ю тебе?

**ПРАВИЙ**

Та змовкну, що ж інакше?

**НЕПРАВИЙ**

От скажи мені,

Судовики у нас з яких?

**ПРАВИЙ**

Із товстозадих.

**НЕПРАВИЙ**

То ж бо й є.

Поети-трагіки з яких?

**ПРАВИЙ**

Із товстозадих.

**НЕПРАВИЙ**

Правильно.

Ну, а промовці із яких?

**ПРАВИЙ**

Із товстозадих.

**НЕПРАВИЙ**

Отже, сам

Збагнув ти, що дурниць наплів?

Тепер на глядачів поглянь,–

Яких тут більш?

**ПРАВИЙ**

Та от дивлюсь.

**НЕПРАВИЙ**

Що ж бачиш ти?

**ПРАВИЙ**

Клянусь богами, більшість тут

Із товстозадих. І того

<sup>1100</sup> Принаймні знаю, і цього,

І кучерявого того.

**НЕПРАВИЙ**

Що ж скажеш ти?

**ПРАВИЙ**

Блудяги, подолали ви!  
В ім'я богів, візьміть у мене плащ оцей, –  
До вас перебігаю.

*(Кидає свій плащ і етікає).*

**НЕПРАВИЙ**

Ну, як, додому сина взяти хочеш ти  
Чи хай у мене вчиться красномовності?

**СТРЕПСІАД**

Учи, тримай у шорах, пам'ятай лише,  
Гостри обидві хлопчаків щелепи,  
Щоб гриз маленькі однією позови,  
<sup>1110</sup> А другою й великі перегризти вмів.

**НЕПРАВИЙ**

Та не турбуйся, вченим він повернеться.

**ФІДІППІД**

*(до себе)*

Ой ні, змарнію, стану жовтий, зморений.  
*Неправий веде хлопця в думальню.*

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Ідіть собі!

*(Вслід Стрепсиадові, що йде до свого дому).*

А ти про це ще, мабуть, пошкодуєш!

*(До глядачів).*

Хочу, судді, вам сказати, скільки вигід буде вам,  
Як прихильно, по заслuzі, наш оціните ви

**Хор**

Перше – як поля орати: вам весною прийде час,  
Вам ми першим дощ проллємо, а сусідам вже пізніш.  
Будем вам охороняти ваші ниви й виноград,  
<sup>1120</sup> Щоб ні спека їх не біла, ані злива дощова.

А не буде хто із смертних шанувати нас, богинь,  
Хай він знає, не минеться без покари це йому:

Ні вина, ані пшениці не здобуде з поля він;

Щойно лози виноградні чи оливи зацвітуть –

Все загине: мов із праці, зразу винищимо все.

Запримітим – цеглу сушить, – заллемо її дощем.

На покрівлі черепицю градом круглим поб'ємо.

Схоче справити весілля, – сам, хто з друзів чи з рідні, –

Цілу ніч ми лити будем, так що зволить краще він

<sup>1130</sup> Без дощу в Єгипті скніти, ніж неправдою судить.

**ЕПІСОДИЙ П'ЯТИЙ**

**СТРЕПСІАД**

*(виходить з дому з мішком за плечима, лічить на пальцях)*

Ще п'ятий і четвертий, потім третій день,

Та другий, і, нарешті, той, що я його

Найбільш боюсь, лякаюсь і ненавиджу, –

Старий і молодий то день. Усі, кому

Я винен, в день той в пританею позови

На мене подадуть, щоб погубить мене,

А я у них проситиму полегкості:  
“Не стягуй нині боргу з мене, голубе”,  
З тим “зачекай”, а те “даруй”. – “Нічого так  
Ми, – скажуть, – не одержимо”, і вилають  
Дурисвітом, та ще й судом страхатимуть.  
Ну, що ж, судіться, а мені то байдуже,  
Аби лиш Фідіппід мій промовляти вмів.  
Постукаю до думальні й дізнаюся.  
(*Стукає*).

Гей, гей! Агов!

**СОКРАТ**

(*виходить з дверей*)

Вітання Стрепсіадові!

**СТРЕПСІАД**

Й тобі вітання! Спершу ось візьми оце, –  
(*Дає йому мішок*).

Повинні ж ми учителю віддячити.  
Скажи, чи тої мови сина ти навчив,  
Яку мені недавно сам пояснював?

**СОКРАТ**

Навчив.

**СТРЕПСІАД**

Гаразд! О всецарице хитроців!

**СОКРАТ**

Віднині позов хоч який ти виграєш.

**СТРЕПСІАД**

Якщо й при свідках брав я гроші в позику?

**СОКРАТ**

Тим краще! Хай тих свідків будуть тисячі!

**СТРЕПСІАД**

(*співає, пританцьовуючи*)

У крик тоді я голосно кричатиму:  
О-го! Бодай би, лихварі, подохли ви,  
І з позиками вашими, й відсотками!  
Тепер мені нічого ви не зробіте.

Такий-бо у домі моїм

Дивний син росте, – язиком

<sup>1160</sup> Виблискує він двогострим.

Мій щит, сім'ї рятунок, ворогів чума,  
Він визволитель батька з незліченних бід.  
(*До Сократа*).

Іди-но швидше і сюди поклич його.

Сократ заходить до свого дому.

Дитино, сину!

Виходь із дому,

Послухай батька!

**СОКРАТ**

(*виходить разом з Фідіппідом*)

Ось і парубок цей.

**СТРЕПСІАД**

Любий мій! Любий мій!

**СОКРАТ**

Забирай додому сина.  
(*Вертається до свого дому*).

**СТРЕПСІАД**

<sup>1170</sup> О-го, дитя! Оце-то так!  
По-перше, рад твоє я личко бачити.  
Тепер крутіємством, вмінням сперечатися  
І звичним цим, улюбленим “що кажеш ти?”  
Воно розквітло. Скривдивши, образивши,  
Ти скривдженого вміло удаватимеш.  
Та й вигляд маєш справжнього ти аттіка!  
Ну, то рятуй же, як раніш губив мене.

**ФІДІППІД**

Та що ж тебе страшить?

**СТРЕПСІАД**

Старий і новий день.

**ФІДІППІД**

А що ж це за “старий і новий день”?

**СТРЕПСІАД**

Це день,  
Коли мене потягнуть до пританії.

**ФІДІППІД**

Пропаде їхнє діло! Чи можливо ж це,  
Щоб з однієї днини дві зробилося!

**СТРЕПСІАД**

Це неможливо?

**ФІДІППІД**

Аж ніяк. Адже старій  
Не можна разом бути й молодичею.

**СТРЕПСІАД**

Та це ж закон.

**ФІДІППІД**

Я думаю, закону суть  
Не зрозуміли.

**СТРЕПСІАД**

Як же розуміть його?

**ФІДІППІД**

Старий Солон – народолюбець справжній був.

**СТРЕПСІАД**

Але “старий і новий день” до чого тут?

**ФІДІППІД**

Два дні для скарг судових і для позовів  
Установив він – день старий і новий день;  
Щоб починать їх розгляд з новомісяччя.

**СТРЕПСІАД**

Ну, а старий навіщо ж день?

**ФІДІППІД**

На те, чудний,  
Щоб винуватець мирно із позивачем  
Напередодні міг договоритися,  
А ні – то в новомісяччя на суд прийти.

**СТРЕПСІАД**

Чому ж тоді притани й в новомісяччя  
Стягають мито, і в “старий та новий день”?

**ФІДІППІД**

Вони це діють, наче жрець-випробувач:  
Щоб митні швидше проковтнути грошики,  
<sup>1200</sup> Вони їх ще напередодні пробують.

**СТРЕПСІАД**

Гаразд.

*(До глядачів).*

Чого ж ви, дурні, тут розсілися?  
Для мудріїв пожива, купа каменю,  
Число порожні, стадо, битий посуд ви!  
На честь собі і синові на радощах  
Я заспіваю пісні величальної:  
“Ти щасливий, Стрепсіад!  
Сам удався мудрий ти  
Й сина молодця зростив!”  
Це потвердять друзі всі  
<sup>1210</sup> І сусіди, –  
Завидно їм, що словом ти в судах перемагаєш.  
Ходім додому, – от тепер тебе я почастую!  
Входять у дім Стрепсіада.

**ЕПІСОДІЙ ШОСТИЙ**

*Входить Пасій і веде за собою свідка.*

**ПАСІЙ**

Невже я мав би ще й борги прощати йому?  
Ніколи!  
Краще вже було без сорому  
Нагнати його, ніж починати позов цей.  
А я тепер, щоб власні гроші вирвати,  
Тебе тягну за свідка, й лютим ворогом  
Напевне стану землякові доброму.  
Та поки жив, не поганьблю вітчизни я.  
*(Гукає).*

Гей, кличу Стрепсіада в суд!

**СТРЕПСІАД**

*(виходить наїдпитку)*

Ти хто такий?

**ПАСІЙ**

“На день старий і молодий”.

**СТРЕПСІАД**

*(до свідка)*

За свідка будь:

Два дні назвав він. У якій же справі суд?

**ПАСІЙ**

Дванадцять мін ти в мене взяв, щоб сірого  
Коня купити.

**СТРЕПСІАД**

Чуєте? Коня купить!



Та знають всі, що коней я ненавиджу.

**ПАСІЙ**

Клянусь, ти Зевсом присягавсь віддати борг.

**СТРЕПСІАД**

Клянуся Зевсом, ще мій Фідіппід тоді  
Не знав науки неспростовних доводів.

**ПАСІЙ**

Отже, тепер і боргу ти зрікаєшся?

**СТРЕПСІАД**

А то яку ж би користь мав з науки я?

**ПАСІЙ**

Й ім'ям богів готовий ти поклястися?

**СТРЕПСІАД**

Яких богів?

**ПАСІЙ**

Гермеса, Зевса...

**СТРЕПСІАД**

Свідок Зевс,  
Готовий, ще й в додачу три оболи дам!

**ПАСІЙ**

Бодай би ти загинув, безсоромнику!

**СТРЕПСІАД**

Натерти б сіллю, вийде з тебе добрий міх!

**ПАСІЙ**

Ти ще й глузуєш?

**СТРЕПСІАД**

Відер так на шість, мабуть.

**ПАСІЙ**

Клянуся Зевсом і всіма богами я,

Це так тобі не пройде!

**СТРЕПСІАД**

Ну, й дивуєш ти!

Богами й Зевсом клястись – сміх для вченого!

**ПАСІЙ**

За все це згодом ще даси ти відповідь.

А зараз не затримуй і кажи мені:

Чи вернеш гроші?

**СТРЕПСІАД**

Постривай хвилиночку.

Тобі ґрунтовну зараз дам я відповідь.

*(Заходить до свого дому)*

**ПАСІЙ**

*(до свідка)*

Як ти вважаєш – що він зробить? Верне борг?

**СТРЕПСІАД**

*(повернувшись із кінвою)*

Де той, що гроші з мене править? Ну, скажи,

Це що таке?

**ПАСІЙ**

Що ж може бути? Конов це.

**СТРЕПСІАД**

І ти ще гроші хочеш, з мене правити?

1250 Та навіть і обола я не дам тому,  
Хто що ось кінву називає коновом.

**ПАСІЙ**

Не віддаси?

**СТРЕПСІАД**

Та, видно, й не подумаю.

А чи не потрудився б ти забратися

Геть від дверей?

**ПАСІЙ**

Та я піду, а тільки знай:

Не житиму, як в суд не притягну тебе.

*(Виходить разом із свідком).*

**СТРЕПСІАД**

*(Йому навздогін)*

То більше, ніж дванадцять мін, утратиш ти!

Але тобі лихого не бажаю я,

Хоч і назвав ти здуру кінву коновом.

### **ЕПІСОДІЙ СЬОМИЙ**

**АМІНІЙ**

*(входить)*

*Ой-ой! Ой-ой!*

**СТРЕПСІАД**

Ого!

Хто там так гірко плаче? Не голосить то

Якийсь божок плаксивий з драм Каркінових?

**АМІНІЙ**

Хто я такий – дізнатись ви бажаєте?

Нещасна я людина!

**СТРЕПСІАД**

Ну, то йди собі.

**АМІНІЙ**

О божество жорстоке! Доле зла, що мій

Розбила повіз! О Палладо-згубнице!

**СТРЕПСІАД**

“Що ж злого заподіяв Тлеполем тобі?”

**АМІНІЙ**

Ти не глузуй, мій друже! Краще синові

Скажи, щоб швидше гроші повернув мені,

Бо в мене вже до скрути докотилося.

**СТРЕПСІАД**

Які ж то гроші?

**АМІНІЙ**

В мене ним позичені.

**СТРЕПСІАД**

Погані в тебе справи, як погляну я.

**АМІНІЙ**

Божуся, – коней гнав я й випав з повозу.

**СТРЕПСІАД**

А сам таке ти мелеш, мов з осла упав.

**АМІНІЙ**

Це ж як – мелю? Вернути гроші хочу я.

**СТРЕПСІАД**

Ні, видно, ти не при своєму розумі.

**АМІНІЙ**

Як так?

**СТРЕПСІАД**

Здається, в тебе чи не мозку струс.

**АМІНІЙ**

Клянусь Гермесом, потягну я в суд тебе,

Якщо не вернеш грошей.

**СТРЕПСІАД**

От скажи мені,

Як ти вважаєш: чи на кожну зливу Зевс

Нову збирає воду, чи ту саму знов

З землі здійсмає вгору сила сонячна?

**АМІНІЙ**

Не знаю я, та й ні до чого це мені.

**СТРЕПСІАД**

Хіба ж ти правосильний гроші правити,

Як на небесних явищах не знаєшся?

**АМІНІЙ**

Якщо тобі сутужно, то віддай мені

Хоч лихву.

**СТРЕПСІАД**

Лихву? Що воно за звір такий?

**АМІНІЙ**

А це – коли із кожним днем і місяцем

Поволі більше й більше виростає борг

З упливом часу.

**СТРЕПСІАД**

Це ти мовив правильно.

Ну, а скажи, про море як ти думаєш,

Стає воно повнішим?

**АМІНІЙ**

Свідчусь Зевсом, ні!

Йому не поповнішать.

**СТРЕПСІАД**

Бідолашний ти!

Якщо без краю хвилі рік приймаючи,

Все ж море не повнішає, то як же ти

Свої зростити гроші сподіваєшся?

Чи не забрався б від мого ти дому геть?

*(До слуги).*

Подай стрекало!

**АМІНІЙ**

*(до глядачів)*

Будьте всі ви свідками.

**СТРЕПСІАД**

Рушай, чого спинився? Но, буланчику!

**АМІНІЙ**

Чи не зухвала ж це наруга?

### **СТРЕПСІАД**

Зрушиш ти?

А то штрикну під хвіст, як орчикового!

Таки тікаєш? І не ждеш, щоб я тебе

Двигнув з твоїми кіньми і колесами!

*(Амінії тікає, Стрепсіад вертається до свого дому).*

### **ОДА**

*Перша половина ХОРУ*

Оце воно – в злих звичаях залюблення!

Зарозумілий дід

Всі гроші заборговані

Загарбати збирається!

Не далі ж, як сьогодні з ним

Зла пригода скоїться,

Й доведеться мудрієві нашому

Усю плутню, всі каверзи

Спокутувати тяжко.

### **АНТОДА**

*Друга половина ХОРУ*

Здається нам, дідок оцей знайшов-таки

Те, що давно шукав:

Вже й проти правди син його

Уміє сперечатися

І мовою брехливою

Побивати кожного,

Хоч би й тричі сам неправий був,

Та скоро, скоро схоче дід,

Щоб онімів синочок.

## **ЕПІСОДИЙ ВОСЬМИЙ**

### **СТРЕПСІАД**

*(вибігає з дому, за ним біжить Фідіппід)*

Ой-ой! Ой-ой!

Сусіди, друзі, приятелі, родичі!

Рятуйте, хто як може! Тяжко б'ють мене!

Голівонько нещасна! Бідні щелепи!

Ти батька б'єш, мерзотнику?

### **ФІДІППІД**

Так, батька б'ю.

### **СТРЕПСІАД**

*(до глядачів)*

Ви чули, признається сам, що б'є!

### **ФІДІППІД**

Атож.

### **СТРЕПСІАД**

Мерзотник, харцизяка, батьковбивця ти!

### **ФІДІППІД**

Полай, полай ще трохи! Невдогад тобі,

Яка для мене втіха – лайку слухати!

**СТРЕПСІАД**

Ах, товстозадий!

**ФІДІППІД**

Осипай трояндами!

**СТРЕПСІАД**

Ти батька б'єш?

**ФІДІППІД**

Ще й доведу, клянусь тобі,

Що б'ю по праву.

**СТРЕПСІАД**

Он як, мерзосвітнику!

Та хто ж дав право бити батька рідного?

**ФІДІППІД**

Ось доведу – й переконаю враз тебе.

**СТРЕПСІАД**

Ти доведеш?

**ФІДІППІД**

О, дуже просто й легко це.

Котрою скажеш сперечатись мовою?

**СТРЕПСІАД**

Котрою ж це?

**ФІДІППІД**

Кривою чи правдивою?

**СТРЕПСІАД**

Зевс бачить, дурню, не на те я вчив тебе

В судах змагатись, щоб тепер ти каверзно

Мені доводив, ніби справедливо це

Й похвально – сину бити батька рідного.

**ФІДІППІД**

Усе це так я маю довести тобі,

Щоб ти не міг, почувши, й суперечити.

**СТРЕПСІАД**

Що ж, слів твоїх готовий я послухати.

## **АГОН ДРУГИЙ**

### **ОДА**

*Перша половина ХОРУ*

Подумай, старче, як цього противника

Тобі подолати.

В собі не мавши певності, не був би він

Такий безсоромний.

У нього, видно, є підстави, – надто в нім

Буяє зухвалість.

### **ЕПІРРЕМА**

#### **ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Та ви громаді розкажіть, чому і як між вами

Розпочалася сварка ця, – зробіть це неодмінно.

**СТРЕПСІАД**

Як і чому розпочали ми ляятися вперше,  
Я вам скажу. Після обіду, – певно, й вам відомо,  
Взять ліру я його прошу і трохи поспівати  
Із Сімонідових пісень, – як “барана” обстригли.  
А він відмовив, що дурний це звичай – за чарками  
Співать під ліру, мов жінки, що ячні крупки мелють.

**ФІДІППІД**

Хіба ж не мусив я тебе побить, ще й потоптати?  
Співати загадав мені й частуєш, мов цикаду!

**СТРЕПСІАД**

Отак же само, як тепер, і дома говорив він.  
Ще й Симоніда уживав поетом прелоганим.  
Хоч через силу, а себе я стримував спочатку,  
А далі попросив його узяти віття мирта  
Й Есхіла почитать мені. А він говорить прямо:  
“Так, я Есхіла визнаю серед поетів першим –  
В балаканині гомінкій, в нескладнім велемовстві”.  
Як ви вважаєте, чи міг я серцем не скипіти?  
Проте, свій прикусивши гнів, сказав я: “То принаймні  
Щось із новіших прочитай розумне і дотепне”.  
Із Евріпіда він почав про те, – й сказати сором! –  
Як одноматерню сестру звів брат її безчесний.  
Ну тут уже не стерпів я і з лайкою й ганьбою  
Дав добру нагінку йому. А потім, як звичайно,  
За словом слово, та й пішло! Як схопиться він раптом  
Та й ну душить, товкти мене, гатити й лупцювати!

**ФІДІППІД**

Хіба ж не варто, адже ти не хвалиш Евріпіда  
Премудрого?

**СТРЕПСІАД**

Премудрого? О, я тобі сказав би!  
Але ти знов поб'єш мене.

**ФІДІППІД**

Поб'ю, Зевс бачить, і за діло!

**СТРЕПСІАД**

За діло? Де ж бо сором твій! Тебе ростив я змалку,  
В дитячій лепеті твої я вгадував бажання!  
Ти тільки вимовиш: “Пи-и”, даю тобі я пити,  
Попросиш “папи” – я в ту ж мить ліплю м'якушку хліба;  
Не встигнеш мовити “е-е”, несу тебе за двері  
І там потримаю... А ти почав мене душити,  
І хоч кричав, і ойкав я,  
Й просивсь надвір, проте мене,  
Негіднику, не виніс ти,  
А все душив, і мусив я  
Під себе наробити.

**АНТОДА**

*Друга половина ХОРУ*

Мабуть, серця аж тріпотять у молоді –  
Всі ждуть його мови.

Якщо він зможе балакнею виправдати  
Свої неподобства,  
Ми навіть горошинки не дамо тоді  
За шкуру старіших.

#### **АНТЕПІРРЕМА**

#### **ПРОВІДЦЯ ХОРУ**

Тож постарайся, знань нових вигаднику й ковалю,  
Так промовляти, щоб здалось, що правду ти говориш.

#### **ФІДІППІД**

Як любо знатись на нових науках напутенних  
І застарілі звичаї свідомо зневажати!  
Не міг до купи й трьох я слів без помилки зліпити.  
А з того часу, як мене віднадив він од цього,  
В турботи, мислі і слова я витончені вдався  
І можу довести, що сам карати батька властен.

#### **СТРЕПСІАД**

Ні, бався кіньми, свідок Зевс! Вже краще годувати  
Для тебе коней четверо, ніж гинути з побоїв.

#### **ФІДІППІД**

Вернись до думки, на якій в розмову ти втрутився.  
Тебе питаю спершу я:  
Ти бив мене мало?

#### **СТРЕПСІАД**

Я? Для твого ж добра я дбав про тебе.

#### **ФІДІППІД**

А скажи-бо,  
Чом з добрим наміром і я тебе не можу бити,  
Якщо однаково – побить чи кращого бажати?  
Чом спину під удари ти підставити не згоден,  
А я повинен? Адже я теж вільним народився.  
Хай діти плачуть, думав ти, а батькові – не личить?  
Це, скажеш, давнім для дітей встановлено звичаєм,  
Тобі на це я відповім: старі – подвійно діти,  
Суворіше, ніж молодих, старих карати треба,  
Бо помилялись – це для них річ зовсім непростима.

#### **СТРЕПСІАД**

Немає ж звичаю ніде батькам таке терпіти.

#### **ФІДІППІД**

А хто ці звичаї завів, не був така ж людина,  
Як ти і я, й не умовляв так само предків словом?  
Чому ж і я новий закон не можу запровадити,  
Щоб за побій могли й сини батьків відлупцювати.  
А про синці, що мали ми до видання закону,  
Забудьмо й попустімо їм безкарними лишитись.  
На півнів подивіться ви й на будь-яку тварину  
Як дістається в них батькам! А чим вони різняться  
Від нас? Лиш тим, що в них нема написаних законів.

#### **СТРЕПСІАД**

Якщо від півнів приклад ти у всьому хочеш брати,  
Чом не їси ти кізків, на сідало не лазиш?

**ФІДІППІД**

Та це ж бо зовсім не одно, – так і Сократ вам скаже.

**СТРЕПСІАД**

Ну, то не бий мене, а ні, сам потім пожалкуєш.

**ФІДІППІД**

Чому?

**СТРЕПСІАД**

Як я тепер тебе, так і свого ти сина,

Коли він родиться, карай.

**ФІДІППІД**

Якщо ж його не буде?

То я наплакався дарма, я ти й помреш зі сміхом?

**СТРЕПСІАД**

*(до глядачів)*

Здається, приятелі, це він до ладу говорить,

Готовий перед молоддю я в цьому поступитись –

Як не по правді робимо, то варто й нас побити.

**ФІДІППІД**

Ще й інший довід ти розглянь.

**СТРЕПСІАД**

Ну, зовсім я загинув!

**ФІДІППІД**

Та ти й на те, чого зазнав, досадувати не будеш.

**СТРЕПСІАД**

Невже? То поясни ж мені, чим ти мене потішиш.

**ФІДІППІД**

Поб'ю я й матір, як тебе.

**СТРЕПСІАД**

Що кажеш ти? Що кажеш!

Та ще страшніший злочин то!

**ФІДІППІД**

А як переконаю

Потоком неправдивих слів,

Що бити слід і матерів?

**СТРЕПСІАД**

Коли і це здолаєш ти,

Тоді лишається одно –

В провалля з кручі вас зіпхнуть

З Сократом разом

І з словом неправдивим!

**СТРЕПСІАД**

*(до ХОРУ Хмар)*

Це через вас я, Хмари, стільки витерпів,

Із усіма вам справами довірившись.

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

Ні, сам свого нещастя ти причиною, –

Свої-бо справи повернув на хибну путь.

**СТРЕПСІАД**

Чому ж цього раніше не сказали ви,

Ще й підбивали селяюка старенького?

**ПРОВІДЦЯ ХОРУ ХМАР**

А це ми завжди учиняєм кожному,



У кого нахил до лихого бачимо.  
В вир злигоднів такого ми вкидаємо,  
Щоб він богів боятись призвичаївся.

**СТРЕПСІАД**

Ох, і жорстоко, Хмари, це, та правильно!  
Позичених я грошей не повинен був  
Привласнювать.

*(До сина).*

Ходімо ж зараз, любий мій,  
Поб'єм Сократа з Херефонтом капосним!  
Тебе й мене в облуду завели вони.

**ФІДІППІД**

Та як я можу вчителів зневажити!

**СТРЕПСІАД**

Йди, йди! Шануй лиш Зевса наших прадідів!

**ФІДІППІД**

Чи не старий ти бевзень!

Зевса прадідів!

Хіба ж він є?

**СТРЕПСІАД**

А є!

**ФІДІППІД**

Та ні, давно уже

Царює Вихор, що з небес прогнав його.

**СТРЕПСІАД**

Та не прогнав, дарма що й сам я думав так,

Повіривши у Вихра. Ну й безтямний я!

За бога я нікчемну визнав вигадку!

**ФІДІППІД**

Ну й божеволій, і базікай сам собі.

*(Виходить).*

**СТРЕПСІАД**

Яке безглуздя! Зовсім вижив з розуму!

Не визнавав богів через Сократа я!

*(Звертаючись до статуї ГЕРМЕСА на оркестрі).*

Гермесе, любий, зглянься-бо, не гнівайся,

Не допусти загинути, прости мені,—

З балаканини тої збожеволів я!

Порадь мені – чи скаргу написати на них

Письмову, чи до інших вдатись заходів?

*(Прислухається).*

Доладно радиш – не заводить позову,

А якнайшвидше хату тим базікалам

Спалити.

*(До свого слуги).*

Гей, сюди, сюди, мій Ксантію!

Тягни драбину, запасись сокирою,

І як свого ще любиш ти господаря,

Вилазь наверх, розкидай дах на думальні,

Нехай він їм на голови завалиться.

Мені ж подайте смолоскип палаючий!

Примушу їх сьогодні ж розплатитися

За все, зіб'ю я гонор із хвальків отих.  
(*Випази́ть на дах із смолоскипом*).

**УЧЕ́НЬ**

(*з вікна*)

Ой-ой! Ой-ой!

**СТРЕПСІА́Д**

Палай, мій смолоскипе, буйним полум'ям!

**УЧЕ́НЬ**

Що робиш, чоловіче?

**СТРЕПСІА́Д**

Що роблю? Не інше що,  
Глибокодумно розмовляю з кроквами.

**ДРУГИЙ УЧЕ́НЬ**

(*з вікна*)

Ой лихо! Хто будинок наш підпалює?

**СТРЕПСІА́Д**

Той, в кого плащ останній потягнули ви.

**ТРЕТІЙ УЧЕ́НЬ**

Погубиш нас, погубиш!

**СТРЕПСІА́Д**

Це й мета моя.

Коли б надій сокира лиш не зрадила  
І сам не впав я й в'язів не скрутив собі.

**СОКРАТ**

(*з вікна*)

Гей, справді, що ти робиш на покрівлі там?

**СТРЕПСІА́Д**

В повітря лину і про сонце думаю.

**СОКРАТ**

Ой, бідний я, нещасний, – задихаюся!

**ХЕРЕФОНТ**

(*вибігаючи*)

Я ж, бідолашний, зовсім вже підсмажився!

**СТРЕПСІА́Д**

А ви богів навіщо зневажаєте?

Навіщо вам Селени путь вимірювать?

(*До слуги*).

Жени їх, бий, рубай їх, заслужили-бо,

І що найбільше – до богів зневагою!

*Будинок завалюється.*

**ХО́Р**

Ну, ходімо додому! Виставу-бо ми

Відіграли сьогодні на славу.

*ХО́Р і актори залишають оркестру.*

(*Пер. Бориса Тена*)

# АРІСТОТЕЛЬ

(384-322 рр. до н.е.)

*Давньогрецький філософ і вчений-енциклопедист, засновник логіки, естетики, поетики, етики, мистецтвознавства. З величезної спадщини Арістотеля до наших днів дійшло близько 50 книг з різних галузей знань, найвідоміші з яких: "Метафізика", "Нікомахова етика", "Фізика", "Афінська політія", "Риторика", "Про душу". З естетикою Арістотеля знайомить його "Поетика". Розділи про епос і лірику не збереглися, проте визначення видів поезії, ґрунтовний розгляд драматургії, зокрема трагедії, дають уявлення про роль і функцію мистецтва як однієї з форм пізнання дійсності.*

## ПОЕТИКА

(Розділ VI)

Про поетичне відтворення в гекзаметрах і про комедію ми поговоримо пізніше, а тепер скажемо про трагедію, приймаючи те визначення її суті, яке випливає з усього сказаного.

**Трагедія є відтворення прикрашеною мовою (причому кожна частина має саме їй властиві прикраси) важливої і закінченої дії, що має певний обсяг, відтворення не розповіддю, а дією, яка через співчуття і страх сприяє очищенню подібних почувань.** Прикрашеною я називаю таку мову, яка має в собі ритм і гармонію, тобто мелодію; неоднаковість між прикрасами полягає в тому, що одні частини трагедії виконуються тільки метрами, а інші ще й співаються.

А що відтворення в трагедії провадиться дією, то насамперед одним з її елементів обов'язково буде оздоблення сцени, потім музична композиція і спосіб вислову, бо саме цими засобами здійснюється відтворення.

Під способом вислову я розумію саме сполучення віршових розмірів, а під музичною композицією те, що має для всіх очевидне значення.

Далі, тому що трагедія є відтворення дії, а діють ті або інші особи, які обов'язково мають певні властивості характеру і мислення, – за ними даємо й діям певне визначення. З цього природно виникає дві причини дій – мислення і характер, і відповідно до них усі дії або успіх мають, або зазнають невдачі.

Відтворення дії є фабула. Під фабулою я тут розумію зв'язок подій, під характерами – те, в залежності від чого ми визначаємо властивості дійових осіб, а під мисленням – те, на підставі чого вони щось доводять або висловлюють свої думки.

Отже, в кожній трагедії повинно бути шість складових елементів, що від них залежить, якою саме буде трагедія. Ці елементи – **фабула, характери, мислення, сценічна обстановка, спосіб вислову і музична композиція.** До засобів відтворення належать два елементи, до його способів – один, до об'єкту відтворення – три, і інших крім них немає. Немало поетів, а можна сказати, і всі вони, користуються цими елементами, бо кожна трагедія має і **сценічну обстановку, і характер, і фабулу, і певний спосіб вислову, і музичну композицію, і мислення.**

Але найважливіший за все це – зв'язок подій, оскільки трагедія є відтворення не людей, а подій та життя, щастя і нещастя. А щастя і нещастя полягають в дії, і мета трагедії

– дії людей, а не їх властивості. За своїм характером люди бувають такі чи інші, а в залежності від подій бувають щасливі чи навпаки. Тому-то діють у трагедії не для того, щоб відтворювати характери, хоч і вони виявляються завдяки дії. **Дії і фабула** – ось мета трагедії, а мета – найважливіша від усього. До того ж, трагедії без дії і не могло б бути, а без характерів вона можлива. В нових трагедіях, наприклад, здебільшого немає виразних характерів, і взагалі серед поетів є багато схожих на художників Зевксіда і Полігнота, адже Полігнот чудово зображає характери, а в творах Зевксіда характери відсутні.

Далі. Якщо хто-небудь прикрасить свою мову характерними висловами, добірними зворотами і думками, то він не виконає завдання трагедії. Значно краще досягне цього твір, який хоч і менше використовує всі ці прийоми, але має зате фабулу і певний зв'язок між подіями.

Крім того, найважливіше, чим трагедія захоплює душу – це елементи **фабули** – *перипетії та впізнавання*; ще один доказ: ті, хто починає творити, раніше досягають вправності в мові і в змалюванні характерів, ніж у сполученні подій, як, наприклад, ми це спостерігаємо майже у всіх стародавніх поетів.

Отже, основа і немовби душа трагедії – це **фабула**, а **характерам** належить у ній друге місце. Подібне буває і в живопису: якщо хто-небудь розмаже без ладу хай навіть і найкращі фарби, він не дасть глядачеві такого задоволення, як той, хто лише накреслить малюнок крейдою. Так само в трагедії, яка є відтворенням дії, і переважно через неї – змалюванням дійових осіб.

Третє в трагедії – **мислення**. Вона полягає в умінні говорити по суті і відповідно до обставин, що в промовах є завданням політики і ораторської майстерності. Стародавні поети виводили в своїх творах дійових осіб, що розмовляють, як політики, а в сучасних – персонажі говорять, як оратори.

Характер – це те, в чому виявляються схильності людини. Тому-то не відбиває характеру та мова, з якої не ясно, до чого саме прагне людина або чого уникає. Мислення виявляється в тому, чим доводять існування або неіснування чого-небудь або взагалі що-небудь висловлюють.

Четверте в трагедії – це **спосіб вислову**. Як уже й раніше говорилось, під способом вислову я розумію вміння художньо висловлювати свою думку, що має однакову силу як у поезії, так і в прозі.

З решти елементів п'ятий – **музична композиція** – є найважливіша окраса трагедії, а сценічна обстановка хоч і захоплює душу, але зовсім не належить до нашого мистецтва і дуже далека від поезії, – адже сила трагедії залишається і без вистави, тобто без акторів; до того ж, у постановці спектаклів більше значення має вмільсть декоратора, ніж поета.

(Текст подано за виданням:  
Арістотель. Поетика. – К.: Мистецтво, 1967)

# МЕНАНДР

(бл.340-290 рр. до н.е.)

*Давньогрецький комедіограф, представник нової аттичної комедії, автор близько 100 комедій, проте лише невелика частина з них збереглася в уривках ("Хлібороб", "Облесник", "Герой", "Саміянки", "Відрізана коса", "Полюбовний суд"). Комедію "Відлюдник", єдину, яка повністю вціліла, було знайдено в 1956 р. в Єгипті. На відміну від Арістофана, Менандр не торкався політичних чи суспільних проблем, зосередившись на зображенні повсякденного побутового життя афінян, розмірений ритм якого раптово переривається випадком чи надзвичайною подією. Він відходить і від старої гумористичної традиції, замінивши примітивізм натуралістичних веселощів дотепним сюжетом і тонким гумором.*

## ВІДЛЮДНИК

### Дійові особи

**КНЕМОН**, бідний селянин

**ДОЧКА КНЕМОНА**

**ГОРГІЙ**, пасерб Кнемона

**СОСТРАТ**, юнак, закоханий у дочку Кнемона

**КАЛЛІПІД**, батько Сострата

**ПІРРІЙ**, раб Сострата

**СІМІКА**, служниця Кнемона

**ХАЙРІЙ**, парасит Кнемона

### ДІЯ I

- Сострат.** Лиш дніти почало, як Піррія-раба  
Спровадив я.
- Хайрій.** Куди?
- Сострат.** Та ж батька навістить,  
Або опікуна, однаково...
- Хай рій.** О Геракле!  
Що кажеш ти?
- Сострат.** Помилку, мабуть, я зробив.  
Що справу пильну цю рабові доручив,  
Закоханий, однак, нелегко розрізнить  
Що корисне, що ні. Та де це він подівсь?  
Дивуюсь я давно – я ж дав йому наказ,  
Щоб миттю повертав, розвідавши про все.  
*Вбігає переляканий Піррій.*
- Піррій.** З дороги! Стережись! Дай місце, бо мене  
Безумець доганя!

- Сострат.** Що сталось, хлопче мій?
- Піррій.** Рятуйтеся!
- Сострат.** Що таке?
- Піррій.** Закидують мене  
Камінням, груддям. Я пропав!
- Сострат.** Шалений де?
- Піррій.** Можливо, вже відстав.
- Сострат.** Клянуся Зевсом, так.
- Піррій.** А я не знав.
- Сострат.** Що мелеш ти?
- Піррій.** Молю тебе,  
Тікаймо всі!
- Сострат.** Куди?
- Піррій.** Найдальш від цих дверей.  
Безумець, навіжений, демоном лихим  
Попутаний живе у домі тім, куди  
Ти наказав іти. Страждання спричинив  
Великі він мені, бо, спотикаючись,  
Я мало не оббив всіх пальців на ногах.  
Він підійшов, розмахуючи чимсь, і знов  
Кидатиме.
- Сострат.** Їй-богу, з глузду з'їхав він!
- Піррій.** Сострате, нам кінець!
- Сострат.** Тихіше говори!
- Піррій.** Не можу...
- Сострат.** Говори!
- Піррій.** Передихнути дай,  
Бо й слова не скажу. Так ось. Постукав я  
У двері. "Де знайти хазяїна?", спитав.  
Якась стара убога вийшла на поріг  
І з місця, де стояв я тільки що, вона  
Вказала на горбок – там груші він збирав  
Чи в купи хмиз стягав.
- Сострат.** Ось гнівний він який!
- Піррій.** Що скажеш ти на це, мій любий? На його  
Вступивши поле, я підходити почав  
До нього, а щоб він мене вважати міг  
І ввічливим, і чемним, здалеку почав:  
"У пильній справі, батьку, я сюди спішу.  
Стосується вона тебе". Він зразу в крик:  
"Злочинцю, ти чому, скажи мені, сюди,  
На мій город, прийшов?" А потім ухопив  
Він грудку і шпурнув мені в саме лице.
- Хайрій.** А дідько б взяв його!
- Піррій.** Не встиг промовить я;  
"Хай Посейдон тебе...", – як по плечах моїх  
Вже кий затанцював.  
"Чи може бути в нас  
Щось спільного, скажи?  
Ось там дорога, геть!" –  
Кричить на горло все.
- Хайрій.** Мабуть, цей селянин

- Піррій.** Вже зовсім одурів.  
Нарешті, вслід мені  
Не менше як п'ятнадцять стадій він пробіг.  
Спочатку гнав він довкола горбка, відтак  
В гущавину забіг, і в мене запускав  
Камінням, грудням, грушами, коли не мав  
Нічого більше.
- Сострат** *(обурено)*.  
От дикунство! Цей старий –  
Злочинець справжній.
- Піррій.** Відійдіть, молю я вас!
- Сострат.** Ти боягуз.
- Піррій.** Він звір! Не знаєте його,  
Він з'їсть нас всіх.
- Хайрій.** Якраз, можливо, хворий він  
Сьогодні, а тому, здається, краще з ним  
Зустрітись іншим разом: кожне діло, знай,  
Сострате, любить свій найбільш підхожий час.
- Піррій.** Розумну річ сказав.
- Хайрій.** Бо що є більш страшне,  
Ніж бідний селянин? Та не один лиш цей,  
А майже всі. Однак я завтра сам піду  
Поговорити з ним, тим більше, що тепер  
Дорогу знаю я, а поки що ж ти іди  
Додому й не виходь, усе буде гаразд.  
Ось так і зробимо. *(Відходить)*.
- Сострат.** За привід радо як  
Схопився він. Та й зразу видно це було,  
Що неохоче він зі мною йтиме й план  
Одруження цього не схвалить. Хай тобі,  
Негіднику, боги погану смерть зішлють!
- Піррій.** Що злого (о Геракле!) я зробив тобі,  
Сострате?
- Сострат.** Ти, напевно, щось у нього вкрав.
- Піррій.** Клянуся Зевсом, ні.
- Сострат.** Виходить, що тебе  
Невинного побили.
- Піррій.** Ось і він, поглянь.
- Сострат.** Я йду, а ти тим часом з ним поговори.
- Піррій.** До згоди все одно я з ним би не дійшов.  
Нікого ще не зміг перебороти я  
У красномовстві. То ж як порозумітись? *(Ховається)*.
- Сострат.** На вигляд він – ніяк не смирний чоловік.  
О Зевсе, як спішить! Ти краще відійди  
Хоч трохи від дверей. Викрикує йдучи  
Він сам собі. Здається, божевільний він.  
Клянуся Аполлоном і богами – він  
Злякав мене. Чому таїв би правду я? *(Ховається)*.
- Кнемон** *(входить)*.  
Хто заперечить, що щасливцем був Персей.  
З подвійних міркувань: по-перше, крила мав.  
Тому всіх тих, що тут снуються по землі,

Минати міг; по-друге, здатний був усіх  
Настирливих людей у камінь обернуть.  
Коли б цей дивний дар хтось дав тепер мені –  
Виднілися би скрізь лиш статуї одні.  
Нестерпний час настав, Асклепійем клянусь:  
На двір заходять мій, заводять балачки,  
Колись, їй-богу, я просиджувати звик  
На полі тім, яке вздовж шляху простяглось.  
Тоді я звідти втік, а все це через тих  
Дорожників. Тепера ж бо вже й на горбках  
Пропав спочинок мій. Яка онде юрба!  
*(Помічає Сострата).*  
Нещастя! А це хто біля дверей моїх  
Стоїть, як стовписько?

**Сострат.** Невже поб'є мене?

**Кнемон.** Ніде безлюдних місць немає: навіть той  
Не зміг би їх найти, хто б вішались хотів.

**Сострат** *(набік).* На мене, мабуть, злий?  
*(До Кнемона).*

На зустріч, батьку, жду домовлену я тут.

**Кнемон.** Ну ось, я що казав?

Та що це портик мій для збіговиська вам?

Якщо зустріти ви бажаєте когось

Біля дверей моїх, влаштуйте все, як слід:

Сидіння спорудіть, коли розумні ви  
*(входить у дім),*

Чи для засідань зал.

**Сострат.** Гай-гай, нещасний я!

Зухвалість – ось, мабуть, його найбільше зло.

Здається, діло це так легко не піде,

Немало доведеться витратити сил,

Це ясно, наче день...

## ДІЯ II

**Сострат** *(здивовано).* Чому ж, однак, тобі злочинцем я здаюсь?

**Горгій.** Негідну справу ти задумав, бачу я,  
Якщо ти до гріха бажаєш довести  
Свобідну дівчину чи, вислідивши мить  
Сприятливу найбільше, діло довершити,  
Що гідне безлічі смертей.

**Сострат.** Боги святі!

**Горгій.** Несправедливо, далебі, що злом стає  
Для нас, працюючих, твоє дозвілля. Знай –  
З людей усіх найбільш нестерпним є бідак  
Покривджений; спочатку гідний він жалю,  
Відтак, вважає він презирство, а не зло,  
Причиною всіх лих.

**Сострат.** Юначе, хай тобі  
Сприяє доля. Вислухай тих кілька слів,  
Що я скажу.

**Горгій.** Чудово!



- Дав.** Хай тобі боги  
Пошлють всі блага.
- Сострат** (до Дави). Ти, базіко, слухай теж.  
Зустрінув дівчину-красуню й запалав  
Любов'ю я. Якщо це злочин, то і я  
Злочинець. Чи не так? Та не прийшов сюди  
На зустріч з нею я, а батька щоб її  
Зустріти, адже я, живучи у добрі,  
І вільний, а не раб, посватав би її  
Без посагу, лише з обігом про міцну  
Довічну любов; коли ж сюди прийшов  
Я з наміром лихим чи з тим, щоб крадькома  
Завдати горе вам, юначе, – Пан нехай і  
Німфи з ним мене біля самих дверей  
Паралічем приб'ють.  
Я з розуму звихнувся,  
Вважай, коли таким я видаюся тобі.
- Горгій.** Якщо в розмові я загостре щось сказав  
Тобі, то вибачай, до серця не бери.  
Ти погляди мої міняєш, zarazом  
І дружбу здобуваєш в мене.  
Це кажу  
Як дівчини цієї брат, а не чужий.
- Сострат.** І користь принесеш, їй-богу, ти мені  
В майбутньому.
- Горгій.** Яку?
- Сострат.** Еге, за вдачею  
Завзятий ти.
- Горгій.** Не хочу збутись я тебе  
Відмовками, а викладу усе: такий  
У неї батько, що подібного ніхто  
Не бачив ще ніде ні з предків, ані з нас.
- Сострат.** Це майже знаю я: він звір.
- Горгій.** Вершина зла.  
Ось цього поля власник він, яке, мабуть,  
Коштує два таланти. Там, на самоті,  
Працює вперто він без помочі, один.  
Не маючи раба, ні наймита з тих місць,  
Ані сусіда – самотою він живе.  
Найбільше радий він, коли з людей ніхто  
Не стринеться йому. Лиш з дівчиною він  
Здебільшого працює, їй лише одній  
Він слово скаже, іншому ж – даремна річ.  
Тоді лише віддасть її, так каже він,  
Коли знайдеться зять, щоб вдачу мав його.
- Сострат** (*нетерпляче*). Ніколи, отже.
- Горгій.** Любий, не журися тим  
Даремно: нам залиш тягар цей; нам, яким  
Дала у посаг доля родичів таких.
- Сострат** Ніколи, о боги, не залюблявся ти,  
Юначе?
- Горгій.** Не було можливості.

- Сострат.** Чому?  
Хто заважав тобі?
- Горгій.** Це кляте відчуття  
Нужденного життя, що ходить тінню вслід  
За мною.
- Сострат.** Бачу я, не визнаєшся ти  
На справах тих: мені здаватися велиш.  
Це божа – не моя тут воля.
- Горгій.** Не завдав  
Ти лиха нам, однак даремно так себе  
Караєш ти.
- Сострат.** Невже не матиму її?
- Горгій.** Коли зі мною ти не підеш, щоби там  
Його переконать, тоді, звичайно, ні.  
Ставай же поруч. Гай, копає близько він.
- Сострат.** А як почать мені розмову з ним про шлюб?
- Горгій.** Почувши натяк лиш на це, відчує він  
До бійки потяг, проклинаючи людей  
І їх життя; тебе ж коли побачить він  
Без діла, зніженого – вигляд твій його  
До шалу доведе.
- Сострат.** Він там тепер?
- Горгій.** Та ні.  
Він звичним шляхом скоро буде йти.
- Сострат.** А з ним,  
Мій любий, і вона, говориш?
- Горгій.** О, коли б це трапилось!
- Сострат.** Тоді хоч на край світу йти  
З тобою згоден я, лиш поможи мені, благаю.
- Горгій.** Але як?
- Сострат.** Ходімо вже, куди  
Сказав ти.
- Дав.** Ну і що? Стоятимеш в плащі  
Ти біля нас, що при роботі?
- Сострат.** Чому ж би й ні?
- Дав.** Закидає тебе він груддям, проклене,  
Як ледаря. То ж слід тобі копати теж.  
Побачивши таке, мабуть, дозволить він  
Сказати кілька слів, подумавши, що ти  
З труда свого живеш.
- Сострат.** Я згоден. То ж ходім!
- Горгій.** Чому, не знаю я, ти мучиш сам себе?
- Д а в (набік).**  
Я хочу, щоб роботи, як ніколи ще,  
Було сьогодні в нас, щоб надірвався він  
З натуги й набридати більше нам не міг,  
Приходячи сюди.
- Сострат (Давові).** Лопату принеси!
- Горгій.** Бери мою і йди, а поки що я пліт  
Збиватиму, бо це потрібно теж.
- Сострат.** Давай! Тебе я врятував.  
(До Горгія).

Іду, мій пане, я  
Туди, за мною й ви прямуйте.  
(*Виходить*).

**Сострат.** Ось таке  
Становище моє: або негайна смерть,  
Або життя з красунею.

**Горгій.** Як щирі ті  
Слова – то хай щастить тобі. (*Відходить*).

**Сострат.** Боги святі!  
До діла запал мій удвічі більшим став  
Від слів, якими ти відраджував мене.  
Якщо зросла вона без нагляду жінок,  
Не чуючи повчань ні тіток, ані нянь,  
І, отже, оминувши бридкості усі  
Подібного життя, а вільно на селі  
Зростала з батьком, що не терпить зла, тоді  
Це справжнє щастя дівчину таку знайти.  
(*Бере лопату*).  
Напевно, цілий пуд лопата важить ця.  
До гробу зажене вона мене, однак,  
Тут рюмсати не слід, раз діло я почав.

### ДІЯ ІІІ

*З поля повертається Сострат, який марно працював на ділянці, сподіваючись зустріти там Кнемона з дочкою. Сіміка випадково впустила у колодязь відро і лопату. Розгніваний Кнемон спочатку хотів спустити у колодязь служницю, щоб дістати втрачене, а потім поліз сам.*

### ДІЯ ІV

**Сіміка** (*вибігає з хати Кнемона*).  
Нещасна я! Рятуйте! Хто там?.. Поможіть!  
Рятуйте!

**Сікон.** О Геракле, володарю наш!  
Священне узливання дайте змогу нам  
Богам і демонам зробити. Б'єтесь ви,  
Голосите і лаєтесь. Чудацький дім!

**Сіміка.** Хазяїн у криниці!

**Сікон.** Як це?

**Сіміка.** Слухай лиш.  
В криницю він спустивсь, лопату і відро  
Задумавши дістати... раптом послизнувся –  
І тільки загуло...

**Сікон.** Цей клятий дідуган?

**Сіміка.** Він самий.

**Сікон.** Добру річ зробив, їй-богу, він.  
Тепер за діло ти берись, старенька.

**Сіміка.** Як?

**Сікон.** Візьми-но брилу, камінь, словом, щось таке  
І кинь з гори на нього.

**Сіміка.** Любий, ти спустись...

- Сікон.** Щоб вийшло, як у байці: бійку завели  
В криниці чоловік з собакою? Не йду!
- Сіміка.** І де ти пропадаєш, Горгіе?
- Горгій** (*входить*). Я тут.  
А що, Сіміко, трапилось?
- Сіміка.** Ще раз кажу,  
Хазяїн у криницю впав.
- Горгій** (*дивлячись на вхід до гроту*).  
Виходь сюди,  
Сострате, і давай підем скоріш туди...
- Кнемонона дочка** (*кричить з дому*).  
Горе! Батенька... рятуйте ви! Він не втопився ще?...
- Сострат** (*виходить із дому Кнемона*).  
Клянуся, друзі, я  
Деметрою, Асклепієм, в своїм житті  
Побачив вперше я, щоби доречно так  
Топився чоловік. Здавалося, от-от  
Здобуду щастя я. Як тільки ми прийшли,  
В колодязь Горгій – плиг, а дівчина і я  
Без діла наверху залишились, бо що ж  
Робити ми могли, крім того, щоб вона  
Волосся рвала на собі і плакала,  
В нестямі б'ючи в груди. Поруч я стояв,  
Йй-богу, мов йй оборонець, і благов  
Не побиватись так, не зводячи очей  
Із дивної краси, а той, що там, на дні,  
Поранений, мене цікавив менш за все.  
Спочатку я тягнув його, та скоро й це  
Мені набридло. Так, йй-богу, трохи я  
Його не погубив: щось тричі мотузок,  
На неї задивившись, випускав із рук.  
Атлант цей незрівняний, Горгій, з сил усіх  
Напружившись, ледве витягнув його.  
Він виліз, я ж сюди прибіг, бо більш не міг  
Вже стримати себе; ще мить і був би я  
Йй розцілював, так прагну я йй  
Посватати, тому збираюсь я... вони  
Дверима рипнули...
- Входять Кнемон, Горгій і його дочка.*  
*Кнемон іде, спираючись на Горгія.*  
О Зевсе наш, яке  
Видовище чудне!
- Горгій.** Чого, Кнемене, ти  
Бажаєш?
- Кнемон.** Відчепись, ослаб я щось
- Горгій.** Кріпись.
- Кнемон.** Померши, більше вам не буду тягарем.
- Горгій.** Яке велике зло ця клята самота! –  
Ось бач, на волосину ти від смерті був  
Сьогодні. Час тобі під наглядом літа  
Старечі пробувати.
- Кнемон.** Так, важке мос

Становище. То ж матір, Горгіє, поклич.  
Одне лиш горе нас здебільшого, мабуть,  
Виховує в житті. О донечко моя,  
Будь ласка, поможи підвестися мені.  
*Дочка обіймає його.*

**Сострат** *(до Кнемона)*. Щасливий чоловіче!

**Кнемон** *(помітивши Сострата)*. Гей, а ти чого,  
Нещасний, там стоїш стовпом серед двора?

**Горгій**. Відстань від нього, це мій друг, який тебе  
Зі мною рятував.

Подяки ми не ждем

Від тебе все одно, тому підемо геть

Ми звідси, ти ж людей не терпиш, правда ж бо?

**Кнемон**. Так, людей я уникаю, та сьогодні перший раз  
Обійтись без них не міг я, і тому тепер, клянусь,  
Смерть мені миліша, знайте, ніж рятунок ось такий.

Вам нікому не змінити тої думки,— навпаки,

Приєднайтеся до неї, не вагаючись, усі.

Знаю, мав одну я ваду: думав жити одинцем,

Сам собі давати раду, незалежно від усіх.

Нині ж бачу – смерть приходить несподіваним, швидким

Гостем в хату, і прозрів я: зрозумів свій давній гріх.

Зараз мусить хтось про мене турбуватися весь час.

Біль, однак, клянусь Гефестом, відчував я, дивлячись

На життя користолюбне, що провадять люди всі

З розрахунками сухими.

Думав я, що тільки зла

Один одному бажають всі вони.

Ось це мені

Так нашкодило, та

Горгій лиш один насилу зміг

Вчинком справді благородним розум мій протверезить,

Радо вирвавши від смерті діда старого, який

Гнав його з порога, мов собаку, не поміг нічим.

Слова людського ніколи, підійшовши, не сказав.

Інший міг би так сказати справедливо: як мене

Ти від себе проганяєш, то до тебе не піду.

Ти мені не помагаш – не поможу й я тобі.

Знай, тепер, чи вмру – до речі, почувуюся я зле, –

Чи одужаю, віднині – ти мій син. Моє ж майно

Можеш ти своїм вважати.

Довіряю я тобі

Теж дочку; найди їй мужа.

Я б не зміг його знайти

Навіть видужавши зовсім: не підійде до смаку

З них ніхто.

Мені ж дозвольте жити так, як знаю сам

Взявши в спадок господарство, хазяйнуй, ти ж не дурний

Слава богу, і достойний для сестри ти опікун.

Півмайна мого у посаг ти сестрі своїй віддай

Решту сам візьми й утримуй з нього матір і мене.

*(До дочки)*

Дочко, ти тепер покластись поможи мені, як слід.  
Той, хто зайве слово каже, він, по-моєму, не муж.  
Підійди до мене, дочко, кілька слів скажу тобі  
Про життя своє і також про вдачу власну.

Коли б

Всі були благородні, не було б тоді судів,  
Тюрм, куди себе зганяють, війн, і кожен би радів  
З долі скромної. Як бачу, це приємно вам; ну що ж...  
Жийте так, не буде більше відлюдько вам на заваді.

**Горгій.** Згідний я з цим всім, та треба нам для дівчини скоріш  
З твого дозволу, мій батьку, підшукати жениха.

**Кнемон.** Всі думки свої відкрив я. Ради бога, відчепись!

**Горгій.** Хтось тебе побачить хоче.

**Кнемон.** О, нізащо! Не підходь!

**Горгій.** Мабуть, дівчини просити.

**Кнемон.** Ну, а я до чого тут?

**Горг і й.** Він також тебе з криниці витягав.

**Кнемон.** Ось цей?

**Горгій.** Еге ж. Йди сюди.

**Кнемон.** Засмаглий, бачу. Хлібороб він?

**Горгій.** Ще й який!

Аж ніяк не чепурун вів і не з тих, що цілі дні  
Полям швендяють, а справжній працюючий селянин.

**Кнемон.** Що ж, по-вашому, хай буде, – що задумали – робіть,  
А мене залиште в хаті, хай помру на самоті.

**Горгій.** Добре виховав, мій батьку, ти дочку свою.

**Кнемон.** Тепер

Замість мене ти піклуйся про сестру і доглядай:  
Батько шкодити не стане, то ж сестру твою тобі  
Я при свідках доручаю, а з майна мого бери  
Те, що є твоїм по праву. Ну, Сострате, підійди.  
Взявся ти за діло, знаю, без лукавства, від душі  
Все робити погодився ради шлюбу, хоч такий  
Нижній ти, та взяв лопату і копав, і труд важкий  
Стерпів. Вдачу розкриває, як ніколи, чоловік,  
Коли вирішив зрівнятись з бідняком, хоч сам – багач,  
Примхи долі нестійкої він поборе, цей юнак.  
Вдачі чесної своєї ти достойний доказ дав.  
Йди і далі тим же шляхом.

*(Пер. А. Содомери)*

## ТЕОКРИТ

(бл. 310-250 рр. до н.е.)

*Поет еллінської доби, засновник жанру ідилії ("картинка"), де предметом зображення була простота і природність невибагливого побуту, переважно з життя вівчарів, козопасів та рибалок. Його ідилії поклали початок буколічній пастушій поезії.*

### ТИРСІС, АБО ПІСНЯ

**Тірсіс.** Шумом утішно-солодким, Козарю мій, та онде хвоя  
Рівно шумить над водою. Та солодко теж і сопілка  
Грає твоя. Нагороду узяв би ти другу за Паном.  
Якби козла захопив він рогатого – взяв би козу ти;  
Якби козиця йому присудилася – ялова вийшла б  
Кізка твоя; коли ж кізка недоєсна, м'ясо хороше.

**Козар.** Пісня, пастуше, твоя подає мені більш насолоди,  
Ніж дзюркотіння струмка, що по скелях донизу збігає.

Музи коли б одержали як нагороду ягницю,  
Взяв би ягнятко ти в дар; а коли би вони забажали  
Взяти ягня – ти тоді дістав би, напевне, ягницю,

**Тірсіс.** Може, для Німф, ради них, ти, Козарю, на пагорку цьому,  
Де тамариски, мені на сопілці заграв би?

Сідай тут, граючи; я ж ото там буду стадо своє доглядати.

**Козар.** Ні, нам не можна опівдні, вівчарику, ні, нам не можна  
Грати, бо Пана тоді боїмося ми. Саме по ловах  
Пан у цей час спочиває, натомлений. Дуже він лютий,  
Завжди кипить в ньому гнів, роздуваються ніздрі від гніву...

Ти от про Дафніса муки, мій Тірсісе, правда, співаєш?

Отже, до Муз ти пастуших так високо вгору піднісся.

Сядьмо отут під в'язом розложистим, проти Пріапа,  
І проти Німф, отих наших джерельних, саме де місце  
Наше пастуше й дуби... О, коли б заспівав ти для мене,  
Як ще співав був, з Хронідом змагаючись, хлопцем лівійським,  
Тричі козу, в якій двійнята, я дам подоїти.

Козликів двох нагодує й на день іще дасть дві дійниці.

Келеха, воском хорошим улитого, дам немалого.

На дві він ручки, новий, ще різця ніби чути від нього.

Зверху по вінцях його своїм стелється листом і в'ється

Плющ із безсмертниками переплетений... Кожне колінце

Кетяг ягід спуска... Їх красується барва шафранна.

Далі на кубку, мов витвір божественний, жінка пригожа,

В пеплосі гарнім, покрита наміткою... Поруч же неї

Пишноволосі такі, один одного два чоловіки

Словом вражають по черзі. Та жінка щось мало їх слуха.

Зараз на одного ніжно подивиться й мило всміхнеться,

Потім вже інший їй став до вподоби, а в них від кохання

Слухли повіки й не варт коло спору їм так упадати.  
 Поруч рибалку старого зображено й берег високий;  
 Дикая скеля; на скелю той невода тягне щосили  
 Дуже старий і, здається, натовлений працею надто.  
 Скажеш: всю силу, яка тільки є в нього, дід витрачає:  
 Всі бо на шиї, ось, бач, понапружились жили і м'язи.  
 Хоч і старий, а працює, як сильная ніби людина.  
 Трохи лиш оддаль від діда, що, стомлений, невода тягне,  
 Гронами сад-виноград темно-синіми дивно рясніє.  
 Хлопчик єдиний малий доглядає, зверху горожі  
 Сидячи. Заду ж кружляють лисиці. Ось перша на лозах  
 Нишпорить, грона достиглі грабуючи. Друга до торби  
 Підступ лихий скерувала. Втече вона – гадка в лисички –  
 Це не уперше лишить на сніданок весь хлопцю скоринку.  
 Він же з стеблин ситняку й асфоделевих в'яже хорошу  
 Пастку – ловить сарану й не клопочеться стільки про торбу,  
 Навіть про весь виноград, як втішається з сітки своєї.  
 Скрізь же акант ще гнучкий округ келеха стелеться й в'ється.  
 Дивная річ – отой келех! Вразить твою мусить він душу.  
 Я в Калідоні віддав перевізнику кізку за нього,  
 Навіть до того ж додав ще великеє сиру кружало.  
 Келеха губи мої не торкалися: так і стоїть він  
 В мене неторканий, чистий. Потішений був би ти дуже.  
 Так заспівай же скоріш мені милозвучної пісні.  
 Справді, кажу я... Заводь же, хороший мій, пісню такую  
 Ти ж не ховаєш про той світ: в Аїді бо все позабудеш.

**Тірсіс.** Музи, пастушу почніть, знов, любії, пісню пастушу!  
 Тірсіс я, з Етни-гори, і це – втішная Тірсіса пісня.  
 Де ж ви були, коли Дафніс конав, де були ви, о німфи?  
 Понад Пенейськими хвилями або під Піндом високим?  
 Вас не було понад виром бурхливої хвилі Анапу,  
 Етна не бачила вас, і ні Акіду води священні,  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу!  
 Навіть шакали за ним і вовки за ним навіть тужили.  
 З лісу великого лев по померлому в тугу вдавався.  
 Там і корови, й бики біля ніг його, там круторогі,  
 Там і бички, і телиці мугикали сумно й журливо.  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу!  
 Першим прибути Гермес поспішив з гори: “Дафнісе! – мовив:  
 Хто так тебе виснажа, так, хороший мій, мучить коханням?”  
 Всі вівчарі, козарі поприходили, чередники всі.  
 Всі про лихую причину питалися. Був і Пріап там.  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу!  
 Мовив так: “Гинеш чому це ти, Дафнісе? Дівчина ж біга  
 Скрізь по криницях усіх, по гаях тебе темних шукає,  
 Бігає... Ах, бідолашний коханцю, ти розуму збувся.  
 Був ти воловий пастух, – на козиного враз перевівся”.  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу!  
 Бачить козиний пастух, як козинее грає весілля,  
 Так вболіває очима: чом цапом я сам не вродився?..  
 Так ото й ти: аби вздрів – витанцьовують славно дівчата;  
 Теж вболіваєш очима: мене ж чому з ними немає?



Музи, пастушу почніть, любії, пісню пастушу!  
 Дафніс мовчав, чередник бідолашний... Мовчки в собі сам  
 Люту любов відбував, відбував свою долю до смерті.  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу!  
 Також тоді і Кіпріда з'явилася мила й ласкава,  
 Мила й ласкава, – та в серці сховалося в неї лихес.  
 Мовила: “Ти похвалявся, мій Дафнісе, збити Ерота?  
 Отже, зараз ти сам поразки зазнав від Ерота”.  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу!  
 Тут уже й Дафніс сказав: Невблаганна, люта Кіпрідо,  
 Гнівом пройнята Кіпрідо, ненависна людям Кіпрідо.  
 Ти бо гадаєш, що вся вже снага моя зникла без сліду,  
 Ні!.. і в Аїд на біду лиш Еротові Дафніс одійде!..  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу! –  
 Ой ви, вовки, ой шакали, ведмеді, ви в скелях, печерах!  
 Дафніс-пастух, я вітаю вас: годі вже вкупі по нетрях,  
 Темних лісах, по гаях пробувати вам... Будь, Аретусо,  
 Будь же здорова. Річки, які з Тімбріду, котите води,  
 Дафніс я той, чередник, що корів своїх тут випасав був.  
 Дафніс я той, що бичків та телят малих тут напував був.  
 Музи, пастушу почніть, знову, любії, пісню пастушу!  
 Пане, ой Пане! Як гори Лікейської, Менал великий  
 Зараз відвідуєш ти, – на Сіцілію острів навідайсь.  
 Гору високу покинь ти Геліки і дивну могилу  
 Лікаоніда також, що дивуються їй і блаженні.  
 Музи привітні, пастушу доспівайте пісню, пастушу,  
 Владарю наш, ти прибудь, принеси її, милоголосу,  
 Воском міцну, біля губ іще звивану гарну сирингу.  
 Бо мене тягне Ерот, у Аїдову тягне оселю.  
 Музи привітні, пастушу доспівайте пісню, пастушу!  
 Цвітом фіалки, реп'ях, одягнись тепер, терен – так само.  
 Цвітом нарцисовим хай ялівцю зарясніє галуззя.  
 Все бо нехай навпаки відбувається; хвоя уродить  
 Груші нехай... аджеж Дафніс впокоївся... Олень хай ловить  
 Пси поміж гір, соловей сперечається хай із совою...  
 Музи привітні, пастушу доспівайте, пісню пастуша!  
 З цим і замовк. Афродіта життя молоде оновити  
 Сильно бажала, та зовсім у Мойр не лишилося пряжі.  
 Дафніс спустився у вир Ахеронту, і прірва ковтнула  
 Хлопця, улюбленця Муз, не ворожого також і Німфам.  
 Музи привітні, пастушу доспівайте, пісню пастушу!..  
 Ну, а тепер ти козу приведи сюди. Дай і дійницю:  
 Муз молоком ушаную. Навік ви радійте, о Музи,  
 Вам увесь час я співатиму пісні, і навіть ще краще.  
**Козар.** Повні хай будуть уста твої, Тірсісе, медом хорошим  
 Повнії свіжим... І їсти тобі тільки ягід Егільських,  
 Винних, солодких. Співав ти уміліше, аніж цікада.  
 Ось тобі келех, бери! А який запашний він – ти чуєш? –  
 Здасться тобі, ніби Ори його в джерелах обмивали.  
 Ну, ти, Кіссето, підходь подоїтися. Ви ж не стрибайте,  
 Кізоньки, дуже, щоб той не підвівсь до вас цап бородатий.

(Пер. Ф.Самоненка)

## ЧАРІВНИЦЯ

Лаврове віття подай, кохан-зілля чи є, Фестілідо?  
Все принеси і накрій мені пурпурним чашу цю руном;  
Милого зрадника мужа я хочу привабить до дому.  
День бо збігає дванадцятий вже, а його все немає...  
Мертва я тут чи жива, – він не хоче довідатись навіть.  
В двері невірний ні разу не стукнув... Ах, іншу оселю  
Легкий Ерот розчинив перед ним і ясна Афродіта...  
Треба побігти мені до палестри того Тімагета  
Завтра – побачить, спитать його – довго ще мучити буде?  
Зіллям ото цілу ніч чаруватиму. Весь час, Селено,  
Ясно світи. Шануватимем ми тебе, ночі богине,  
Вкупі з Гекатою темнопідземною, що по кривавих  
Чорних калюжах простує, що пси її навіть бояться.  
Радуйсь, Гекато престрашная... вже до кінця подай поміч,  
Зілля цьому давши силу – не гіршую, ніж чаклування  
Кірки, Медеї і з пишним волоссям рудим – Перімеди.  
Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене.  
Ячного треба насамперед борошна. Сип, Фестілідо!  
Порайсь жвавніше, яка немоторна, мов з неба упала!  
Може, і ти з мене, дівчино, також зловтішне глузуєш?..  
Сип, увесь час примовляючи: “Дельфіса сиплю кістки я”.  
Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене!..  
Стало від Дельфіса лихо, за Дельфіса лаврове віття  
В полум’я кину... і також як лавр той тріщить, спалахнувши  
Сильно, а потім зникає, що й попелу вже не помітиш, –  
Так от нехай і Дельфіса тіло це полум’я знищить.  
Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене!..  
Як оцей віск, що з богинею дивною я розтопляю, –  
Так от нехай умліває з кохання і Дельфіс Міндієць.  
Як оце міднеє коло кружляє, невпиннеє рухом,  
Так же нехай він навколо домівки моєї никає.  
Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене!..  
Висівки сиплю в огонь. А ти, Артемідо, міцніший  
Зрушила б вмить діамант та ще може твердішу силу..  
Фестілідо, про нас оце в місті собаки завили;  
На перехресті богиня: жвавіш у мідницю погрюкай...  
Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене!..  
Ось уже море заснуло, затихли вітри говірливі,  
Тільки у мене на серці давно вже нема відпочинку –  
Вся я палаю коханням до того, що замість дружини  
Славнопочесної в домі покритою дівкою стала.  
Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене!..  
Тричі роблю я зливання і тричі богиню благаю –  
Хто б там не був з ним: хлопець, дівча, – нехай він забуде,  
Хай він покине їх так, як Тесей десь на острові Дії  
Пишну красуню з волоссям хвилястим забув Аріадну.  
Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене!..  
Є у аркадян трава, що від неї усі скаженіють  
Прудкоскачуці лошата в горах і гарячі лошиці,  
Так я жадаю побачити Дельфіса, щоб він до мене,  
Шалом кохання захоплений, швидко прибіг із палестри.

Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене...  
 От цю лямівку з плаща свого загубив отут Дельфіс –  
 Я її всю пошматую і в полум'я хижее кину...  
 Ой, ой, жорстокий Ероте, немовби болотна п'явица  
 В тіло всмоктавшись, кров мою чорную тягнеш та тягнеш...  
 Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене...  
 Ящірку дрібно розтерши, я завтра отруту зготую,  
 Нині ж візьми, Фестілідо, і цвітом оцим понамазуй  
 В домі у нього одвірки й поріг, поки ніч ще надворі...  
 (Як же туди я все прагну, а й слова відтіль не почувеш...)  
 Мажучи ж, дівко, приказуй: "Кістки я Дельфіса мажу".  
 Пташечко Іункс, приваб чоловікове серце до мене...  
*Служниця виходить.*  
 Ось і сама я лишилась; кохання своє як оплачу?  
 Як і з чого я почну? Хто наслав мені лихо це тяжке?  
 Так почалося: з кошем священним ішла тут Анакса  
 В гай, Артеміді присвячений. Всякого звіра була там  
 Сила велика круг Діви навколо, ішла і левиця...  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 Нянька моя щаслива тепер у Елісії вже Тевхаріла,  
 Що проживала близенько, просить і благать мене стала  
 Похід отой подивитись піти урочистий. Нещасна,  
 З нею пішла я, прибравшись в хітон мій легенький, розмайний, –  
 Хвиля морська немовби на тілі, – і в плащ Клеарісти,  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 Вже з половину дороги пройшли ми від дому Лікона, –  
 Дельфіса раптом побачила... Він з Евдаміппом стояв там,  
 Ніжний пушок на щоках золотистий, волосся виткеє...  
 Груді лисніли в них блиском ніжнішим за тебе, Селено,  
 Тільки побачила, – так і зомліла, а біднеє серце  
 Битись ураз перестало, рум'янець пропав, вже ж дивитись  
 Годі було на той похід святий. Як додому вернулась,  
 То вже не знаю. Захворіла мов на сухоти я тяжко.  
 В ліжку пролежала довго, й десятая днина минула...  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 Тіло пожовкло, так ніби фарбоване тапсосом стало.  
 Падати стало волосся і схудла я так, що лишилась  
 Шкіра сама та кістки. Вже до кого тоді не зверталась, –  
 Жодної відьми, чаклунки та й всіх шептунів не минала, –  
 Все було також даремно. А час пробігав: не вертався.  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено.  
 Цій я служниці, нарешті, у щирому слові призналась:  
 Ой, вже ж найди, Фестілідо, ти ліків, щоб хворість цю змити:  
 Всю захопило кохання мене. Я благаю, послухай,  
 Швидше біжи до палестри і там того Дельфіса вижди...  
 Завжди він там пробуває: туди йому любо ходити.  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 Якщо самого побачиш ти Дельфіса, пошепки, нишком  
 Скажеш, що "кличе Сімега", і цим його скоро приманиш.  
 Так я сказала; служниця пішла й незабаром вернулась  
 З Дельфісом ясноблискучим. Лише я помітила, як він  
 Ноги – одну за одною – через поріг переносив...  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено.

Вся похолола, мов сніжня стала, чоло заросилось  
 Потом, немовби на листі уранці роса виступає.  
 Слова сказати, та навіть і звуку добути такого  
 Я неспроможна була, – от як сонна дитина мурмоче,  
 Неня коли їй присниться. Застигла я, мов воскова вся.  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено ..  
 Глянувши, він, о лукавий, спустив свої очі додолу,  
 В крісло вмотився і, сидючи так, розпочав говорити:  
 “В дім твій закликаний перш, ніж прийшов сюди сам я, Сімето.  
 Також мене попередила й ти, як і я у змаганні  
 Гарного хлопця Філіна оце перемиг цими днями”.  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 “Отже, і сам би прибув, присягаюсь Солодким Еротом,  
 Ночі цієї, з двома чи трьома з юнаків тих завзятих,  
 Яблук сховавши за пазуху, щирих дарів Діоніса,  
 Голову віттям сріблястим тополі на честь Геркулеса  
 Красно квітчавши, стрічками – цвітом червоним – увивши”.  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 “Якби мене прийняла, то ото було б мило. Красивим  
 Хлопцем метким називає аджеж мене наше юнацтво.  
 Довго й не був би я: тільки один поцілунок схопити...  
 Якби ж на засув міцний ти взяла уночі свої двері,  
 Конче тоді б ліхтарі посвітили в роботі сокирам”...  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 “Нині ж насамперед мушу уславити вічну Кіпріду,  
 Потім тебе привітатъ, що Кіпріди могутню силу  
 Маєш, бо з полум’я пристрасті вирвала, в дім свій позвавши  
 Дельфіса, що не згорів ще з кохання; Ерот бо сильніше  
 Полум’я часто здійсмає, аніж той Гефест Ліпарійський”.  
 Звідки прийшло те кохання, довідайся, ясна Селено...  
 “Шал той палючий і дівчину мучить в її спочивальні,  
 Також і жінку одружену будить в постелі затишній  
 В домі родиннім”...Отак говорив, а я, імовірно  
 Взявши за руки, на ліжку м’якеє його похилила,  
 Тіло, від тіла огнем розпалившись, кохання жадало,  
 Жар спалахнув на обличчях, в нестямі уста зашептали...  
 Тільки чи варто про те говорити, ласкава богине,  
 Найголовніше те сталось: обидва дійшли раювання...  
 Потім весь час цим коханням я тільки жила і лихого  
 Слова про нього не мовила я. Та от вчора уранці  
 В той час, як коні, із хвиль Океану піднявшись у небо,  
 Дивну Еос світлорукую шляхом блакитним помчали,–  
 Мати Філісти-флейтистки у хату заскочила нашу...  
 Саме вона до своїх балачок додала, що мій Дельфіс  
 Знов закохався, але в юнака чи дівча, то не може  
 Знати достотно вона, а напевне відомо таке їй:  
 Чистим вином наливав він Еротовий кубок кохання.  
 Все поспішав прикрашати оселю, привабну для серця.  
 Так говорила сусідка, і все це – на горе – правдиве...  
 Тричі бувало й частіш він на день все до мене заходить,  
 З мазью дорійською часто посудинку він залишає,  
 Йдучи в палестру... а от вже дванадцятий день я не бачу  
 Дельфіса: мабуть, ото учачає до іншої Втіхи.

Нині ж я зіллям його причарую; а як не покине  
Мучити,— Мойрою свідчуся — двері Аїда відчинить....  
Маю я пляшку з отрутою щонайсильнішою, яюсь  
З краю далекої Сирії жінка мені залишила...  
То наближається час на блакить Океану, богине,  
Коней твоїх вже звернути; сама я терпітиму горе,  
Так, як і досі терпіла. Прощай, ясновида Селено,  
Зорі небесні, прощайте: ваш похід небесний скінчився!

## ФАЛІСІЇ<sup>1</sup> (Уривок 131–157)

...З Евкрітом я тоді стежкою в бік Фрасідама  
Путь скерував і з ясним ще Амінтіхом... Там на високих  
Матах пухких, з комишу, виноградним листом укритих,  
Зірваним тільки недавно, — веселі — ми всі полягали.  
Густо ряснії кивали нам чолами — з верхніх просторів —  
Осокори та в'язина, а близько священна волога  
З захисту Німф, — із печери,— дзюркочучи, струменем бігла.  
Чорні від сонця цикади у затінку, поміж галуззям,  
З дзиготом дбали про працю, десь кумкала жабка зелена,  
Здалека чути: в ожині, в гущавині... Дзвінко співали  
Жайворон в небі й коноплик, журилася горлиця ніжна.  
Бджоли навколо джерел метушилися жовто-червоні,  
Пахло жнивами усюди й невбогими, осінню пахло.  
Яблук та груш і до наших до ніг саме й просто під боки  
З дерева сила котилась силенна... Низько додолу  
Віття саме ізвисало, обтяжене сливами дуже.  
З винних барилець смолу вже позбавлено чотирирічну...  
Німфи Кастальської, ви, що Парнас-гора — ваша оселя!  
Ніби такий у печері гранітовій, в Фола кентавра  
Келех гостинний поставив Гераклові дід колись Хейрон,  
Нектар, такий мов був той, що колись пастуха того з річки Анапи,  
Дужого, здатного в судна скелями бити, — Поліфема, —  
В танці примусив пуститись, ще й стукати дрібно ногами, —  
Як от напій цей, що ним частували ви там, де про жертви  
Дбали Деметрі, вмолоту заступниці... Знов устроїв би  
В ворох пашниці велике я віяло... Хай би всміхнулась —  
В жмені обидві повно і маку і колосу взявши.

## СИРАКУЗЯНКИ, АБО СВЯТО АДОНІСА (В. 1–99)

**Горго.** Вдома чи ні Праксіноя?

**Праксіноя.** Горго? Та вже ж час який! Вдома...

Дивно — прийшла ти сьогодні... Візьми лиш стілець там, Евноє,

Та підклади і подушку...

**Горго.** От добренько...

**Праксіноя.** Ну, так сідай же.

**Горго.** Дихати сили нема. Оце ледве я, ледве продерлась

---

<sup>1</sup> Свято жнив

З натовпу, – з виру людей, четверень отих: ліку нема їм.  
Чоботи всюди і скрізь, військових всюди видно хламиди.  
Невимірна ж іще путь: далеченько ти маєш домівку...

Праксіноя. Все ж оце дурень отой: на краю майже цілого світу  
Лігво, не дім уподобав: сусідками нам щоб не жити...  
Вигадав ворог мені це навпоперек, завжди такий він.

**Горго.** Ой, про свого чоловіка, про Дінона так не кажи ти...

Зір піднеси. Он хлоп'я... як очицями, мила, пильнує.

Зопіріоне, не бійсь, милий хлопчику: річ не про тата.

**Праксіноя.** Все розуміє дитя, присягнуся я...

**Горго.** Тато – хороший...

**Праксіноя.** Тато недавно оцей – все говоримо завжди: “недавно” –

Славно зробив: на базар за селітрою й фарбами вибравсь.

Солі лише приволік чолов'яга цей – ліктів з тринадцять.

**Горго.** Так само і мій Діоклід – переводить немало він грошей.

Сім – за дрантя шкіряне, за собачину драхм дав – за п'ять лиш

Смушків ягнячих гидких...З усім клопотом... що мені клопіт...

Ну, доставай бо плаща та у сукню, що застіжок рясно, вберися,

Підем в розкішний палац Птолемеїв у царську оселю.

Бачить Адоніса мусим: чувати бо, – дуже хороше

Щось там цариця готує...

**Праксіноя.** Багате усе у багатих...

**Горго.** Все, що побачиш, – ото розказала б ти всім, хто не бачив.

Час би й іти...

**Праксіноя.** А неробам усім повсякденно є свято.

Пряжу, Евноє, візьми. Та й кинь її, ледарко, десь серед хати.

Бо ж уподобали спати на м'якенькому всі кошенята.

Порайсь! Жвавіше води! Бо насамперед воду приносять.

Мило неси!.. Ну, давай!.. Ой, не лий бо так, щедра занадто.

Мий же, нікчемо, як слід! Облила мені навіть хітона.

Годі!.. Вже як тим богам забажалося, так от і вмилась.

Де ж ще той, що від скрині великої?.. Швидше шукай-но!

**Горго.** Дуже тобі, Праксіноє, ця сукня з складками хвиляста,

Дуже вона тобі йде до лица... А скажи мені: коштує скільки?

**Праксіноя.** Згадувать годі, Горго. Срібла цирого більш як дві міни.

Навіть... А в працю усю – чи повіриш? – уклала я душу...

**Горго.** Ну й... до вподоби ж тобі?

**Праксіноя.** Та що правда, то правда – хороша.

Плащ принеси й приладнай мені брилика, – так, як годиться...

Ні, ти не підеш, дитино... Бо вона там... кинь там укусь...  
Плач скільки хочеш... іще щоб калікою видіти потім.

Ну, так ходімо!.. Забав лишень, Фрігіє, хлопчика зараз.

Пса ти до хати поклич і замкни гаразд двері знадвору.

Ой, яка сила людей. І невже оцю всю перейти нам

Треба біду?.. Мурашня!.. І немає їй ліку і краю!..

Дуже зробив, Птолемею, багато ти доброго людям

З часу, як батько живе твій з безсмертними... Жоден злочинець,

Мов єгиптянин підкравшись, дорожньому лиха не чинить,

Як от колись, мовби з хитрощів зроблені, тішилися люди

Жартами лиха й ганьби, як один, усі – блазні, злодії...

Люба Горго, та куди ж тут податися? скрізь військові

Вершники царські... Ой, хлопче, щоб часом ти нас не скалічив...

Сп'явся дибки твій гнідий... Ніби звір... Як хортиця, Евноє.

Смілива ти. Утікай. Ой, понівечить кінь чоловіка...

- Вийшло на добре цілком, що лишила я вдома дитину.  
**Горго.** Ну, Праксіное, сміліш: поза кіньми вже ми далеченько.  
Там уже всі, де їм слід...
- Праксіноя.** Ой, до пам'яті тільки дійшла я.  
Коней страшенно та змій холоднющих тих дуже боюся  
Змалку ще... Слід, проте, йти: насувається натовп великий.
- Горго** (до старої).  
Нене, з палацу?  
Стара. Еге ж, мої дітоньки...
- Горго.** Ну, а туди ж як... Вскочить?
- Стара.** До Трої вступило, змагаючись, військо аргівське,  
Ой, наймиліше з дітей, лиш змагаючись дійдеш всього ти.
- Горго.** Ніби оракул стара, пророкуючи, геть подалася.
- Праксіноя.** Все в світі знають жінки; як і з Герою Зевс женихався.
- Горго.** Ой, Праксіное, дивись, під дверима там сила ж ще люду.
- Праксіноя.** Сила... За руку візьмись мою, любая... Руку, Евное,  
Ти Евтіхіді подай, та держи її, щоб не згубилась.  
Разом ввійдемо усі... Та держися бо міцно, Евное.  
Ой, мені лихо. нещасній. Всю надвоє, геть всю роздерли  
Сукню, Горго! (До громадянина).  
Ради Зевса, мій дядечку, якщо бажаєш  
Щастя, – мою пожалій ти одежину – цілу ще – верхню...
- Громадянин 1-й.** Це ж не від мене... проте... я жалітиму...
- Праксіноя.** Тиск невимовний.  
Свині немов.
- Громадянин 1-й.** Ну, жінки, от і ми тепер в гарному стані.
- Праксіноя.** За рік діждати тобі... й цілий вік жити в гарному стані,  
Добрий заступнику наш, милосердная й щира людино.  
Ой, відштовхнули Евною... Нещасная, дужче пручайся...  
Всі вже. "Всі вдома" – так каже, дружину хто вводить до хати.
- Горго.** Глянь-но, по-перше, на барви, як ними вся грає тканина!  
Мило як, тонко і ніжно. Богів ніби, – скажеш, – робота.
- Праксіноя.** Владна Афіно, які ж бо умілі тут... порались ткалі?  
О, як чудово митці якісь постаті ці змалювали.  
Ніби живі вони всі і хитаються, мовби живії...  
Дишуть, – не виткані... дишуть. О, мудрая річ то людина.  
Сам же щонайдивніший на срібному, бач як, простягся  
Ліжкові. Пух од висків кучерявиться перший... О трічі  
Любий Адонісе, любий на березі й вод Ахеронту.
- Громадянин 2-й.** Годі бо вам без пуття, лиховісниці, весь час брехати,  
Ой, цокотухи, невтримним ви галасом всіх поглушили.
- Горго.** Що це ти... звідки такий? Говорухи ми. Так. А тобі що?  
Ось ти сплати та й наказуй. Наказуєш сіракузянкам,  
Відав би ти, що це так. Споконвіку ми з міста Корінфа,  
Як отой Беллерофонт... Наша мова, знай, – пелопоннеська.  
Личить дорійкам, гадаю, дорійської мови вживати.
- Праксіноя.** Так. А властителя дужчого, крім отого, що царює,  
Ще нам не треба... Про тебе ж байдуже... Шкода й розмовляти.
- Горго.** Цить, Праксіное, ось буде Адоніса славу співати  
Жінки Аргоської доня, найвміліша співів співачка.  
Та, що усіх подолала торік була співом журливим.  
Щось проспівав хороше; все знаю... готується – бачиш?  
*Далі йде гімн Адонісові, який виконує співачка.*

(Пер. Ф.Самоненка)

# ПЛУТАРХ

(бл. 46 – 119 рр. н.е.)

*Давньогрецький письменник, творча спадщина якого складає 250 праць (з історії літератури, фізики, медицини, риторики, історії музики й теології), з яких збереглася лише третина. Найбільшу популярність здобув як автор біографій видатних греків і римлян (“Порівняльні життєписи”) і творів, об’єднаних назвою “Етика”.*

## ПОРІВНЯЛЬНІ ЖИТТЄПИСИ

### ПЕРІКЛ

(уривки)

1. Коли Цезар одного разу побачив у Римі, як якісь багаті іноземці носили за пазухою щенят і мавпочок і пестили їх, він, кажуть, запитав, чи жінки тих іноземців народжують дітей. Ось у такий гідний правителя спосіб він присоромив тих, хто природжену нам потребу в любові й ласці витрачає на тварин, замість того, щоб віддавати її людям. Оскільки душі нашої притаманна жадоба до знання і спостереження, то хіба здоровий глузд не підказує нам ганити тих, хто бездумно марнує свій час, нехтуючи прекрасним і корисним, і слухаючи й спостерегаючи те, що не заслуговує найменшої уваги? Наші органи чуттів сприймають, щоправда без розбору, все, що впливає на них, тому нам доводиться спостерігати всілякі явища, як корисні, так і некорисні, але кожний, хто захоче як слід користуватися розумом, завжди може спрямувати його на те, що вважає за краще, і повернути його в будь-який бік. Взагалі нам слід прагнути до того, що є найкращим, причому не з тією метою, щоб лише споглядати безцільно, а й жити душою спогляданням його. Як очі милує колір, приємна краса якого живить і зміцнює зір, так і розум треба спрямовувати на такі предмети, розглядання яких, милуючи його, заодно спонукає творити добро. Сюди належать, наприклад, добродесні вчинки, які викликають у тих, хто їх цінує, бажання суперничати й наслідувати тих, хто їх робить. У інших же випадках за захопленням якимось учинком не зразу з’являється прагнення вчинити щось подібне. Навпаки, часто, милуючись якимсь твором, ми з презирством ставимось до його виконавця. Так, приміром, ми насолоджуємось пахощами й пурпуровими тканинами, але самих красильників і виробників парфумів не цінуємо, бо вважаємо їх за ремісників. Ось чому влучно сказав Антісфен, коли почув, що Ісменій наполегливо займається грою на флейті: “Але як людина він поганий, інакше не займався б так запопадливо грою на флейті”. Подібно сказав Філіпп синові, коли той на якомусь бенкеті прекрасно й майстерно грав на струнному інструменті: “І тобі не соромно так гарно грати?” Бо з царя досить того, що він трохи часу присвятить слуханню гри музик; він і так багато честі робить Музам, якщо буває глядачем мистецьких змагань інших людей.

2. Нинішня книга, десята з черги, містить життєписи Перікла та Фабія Максима, який воював з Ганнібалом – людей схожих один на одного багатьма чеснотами, особливо ж лагідністю, справедливістю та вмінням виправляти помилки народу й товаришів на посадах, що приносило батьківщині того й того велику користь. Чи слушні мої твердження, можна перекоонатися, прочитавши твір.

3. Перікл був з філи Акамантіди, з дема Холарга; як з батьківського, так і з материнського боку походив із знаменитих сімей та родів. Батько його, Ксантіпп, який розгро-



мив полководців перського царя в битві при Мікале, був одружений з Агарістою, внучкою Клісфена, котрий вигнав Пісістратидів, сміливими діями поклав край тиранії, дав афінянам закони і встановив державний лад, який мав мішану форму з метою забезпечити згоду й добробут громадян. Агарісті приснилося, начебто вона породила лева. Через декілька днів з'явився на світ Перікл. Тілесних вад він не мав, тільки голова була довга і надто велика порівняно з іншими частинами тіла. Через те він на всіх статуях зображений із шоломом на голові. Очевидно, скульптори не хотіли зображати його в негарному вигляді. Зате аттичні комедіографи називали його схінокефалом, тобто “цибулиноголовим”. Комедіограф Кратін у своєму творі “Хірони” каже так: “Звада й давнонароджений Кронос, зійшовшись, породили великого тирана, якого боги називають “головатим”. Далі, в “Немесіді” він вигукує: “Прийди, Зевсе, гостинний і головатий!” Телеклід каже про нього, що він “то сидить у місті заклопотаний справами, з тяжкою головою, то один з голови своєї велетенської видає страшний галас”. Евполід у своїх “Демах” запитує про кожного з вожаків народу, які виходили з підземного царства. Про Перікла, який з'явився останнім, він каже так: Навіщо ти привів главу підземних царств?

4. Учителем музики Перікла, на думку більшості, був Дамон (перший склад цього імені треба, кажуть, вимовляти коротко), тільки Арістотель твердить, що Перікл учився музики в Піфокліда. Дамон був, очевидно, визначним софістом, а за учителя музики видавав себе для того, щоб приховати від народу свої здібності. Він при Періклі був учителем і дорадником у державних питаннях – тим, чим буває вчитель гімнастики для борця. А втім, не приховалося від людей те, що Демон скористався лірою, як прикриттям: він був вигнаний з Афін за допомогою ostracismu як людина, що прагнула до перемін і як прихильник тиранії, комедіографам він давав матеріал для жартів. Так, приміром, комедіограф виводить одну особу, яка ставить Дамонові таке запитання:

Скажи мені, не відкладай ніяк,  
Ти, кажуть, мов Харон,  
Перікла виховав.

Перікл слухав також Зенона з Елеї, котрий, подібно до Парменіда, досліджував природу, вмів винахідливо заперечувати погляди інших і своїми запереченнями заганяти противників у глухий кут. На це вказав десь Тімон такими словами:

Незрівнянний Зенон двоязикий силою слова  
Всіх побороти мастак...

Все ж тим, хто найбільше припав до душі Періклу, хто прищепив йому спосіб високого мислення і потяг до прекрасного, хто взагалі справив на нього благодетельний вплив, був Анаксагор з Клазомен, якого сучасники називали “Розумом” чи з подиву до його розуму, який домігся визначних успіхів у дослідженні природи, чи тому, що він перший першоосновою будови всесвіту вважав не випадковість чи необхідність, а розум, чистий, незмішаний, котрий у всіх предметах, утворених із суміші елементів, спроможний виділити однорідні частинки.

5. Словнений глибокого подиву до Анаксагора і, заглибившись у науку, яку одні називають наукою про небесні явища, а інші – зневажливо – базіканням, Перікл, імовірно, завдяки йому засвоїв високе мислення і піднесеність мови, вільної від дешевого й низького блазенства, а вираз його обличчя став поважним, хода – врівноваженою, одяг – скромним і незворушним навіть при схвильованій промові, голос розміреним – ці та інші подібні властивості Перікла справляли на всіх сильне враження. Одного разу, незважаючи на те, що якийсь невихований грубіян не вгавав ганити його й ображати, Перікл цілий день перебував на площі, зберігаючи весь час мовчання і заодно полагоджуючи якісь невідкладні справи. А ввечері він спокійно пішов додому, хоч той чоловік далі переслідував його й ганьбив на всі лади. Коли Перікл підійшов до дверей свого дому, вже добре посутеніло. Тож він велів своєму слугі взяти ліхтар і провести цього образника додому.

Поет Іон вважає, що Перікл поводився з людьми гордовито і зарозуміло і що його пишатість поєднувалася з самовпевненістю та презирством до інших, а на протигагу Періклові, він хвалить Кімона за його ввічливість, ласкавість і вихованість у спілкуванні з людьми. Але залишимо у спокої Іона, який дотримується погляду, що доброчесність, немов трагедію, має обов'язково супроводити сатиричне дійство. Тим, хто величаву поставу Перікла називав честолюбством і пихою, Зенон радив самим мати крихітку такого честолюбства, тому що, на його думку, саме наслідування прекрасного може непомітно викликати прагнення до нього і перетворитись у звичку.

6. Це була не єдина користь, яку виніс Перікл із спілкування з Анаксагором. Корисним було й те, що він не зазнавав забобонного страху, який наганяють небесні явища на людей, котрі не вміють їх пояснити. Через незнання причин тих явищ ці люди розгублюються і бентежаться від дії божественних сил, тоді як природознавство, звільняючи нас від страхітливого й похмурого забобону, дає людям спокійне благочестя і добрі надії.

Кажуть, що одного разу Періклу принесли із села голову одного барана. Ворожбит Лампон, побачивши, що міцний і твердий ріг виріс на середині лоба, сказав, що від двох головних партій, які існували в місті, Фулідідової та Періклової, влада перейде до одного з них: такий смисл цього чуда. А Анаксагор розрубав голову і показав, що мозок не заповнював усю основу черепа, а набув яйцеподібної форми й зібрався з усієї порожнини черепа в те місце, звідки взяв початок корінь рога. Тоді всі присутні пройнялись подивом до Анаксагора, а трохи перегадом дивувалися Лампону, тому що Фулідід утратив вплив, а правління всіма державними справами опинилось у руках Перікла.

Проте, на мій погляд, ніщо не заважає припустити, що мали рацію і природознавець, і ворожбит, бо перший з них правильно збагнув причину, другий – мету цього явища. Один своє завдання вбачав у тому, щоб з'ясувати, з чого і як це явище виникло, другий – щоб передвістити, з якою метою це сталося і що воно означає. А ті, хто думає, що, відкривши причинний зв'язок між якимись явищами, вони тим самим довели, ніби ці явища не можна вважати знаменнями, не усвідомлюють того, що разом з божественними знаменнями заперечують і всілякі штучні сигнали, як-от: звук залізного диска, вогонь багаття, визначення часу за довжиною тіні на сонячних годинниках. Усі такі сигнали виникають з певної причини і щось собою означають. Але про це, звичайно, доречно говорити в творі іншого роду.

7. У молодості Перікл дуже боявся народу. Він-бо своїм зовнішнім виглядом скидався на Пісістрата; його приємний голос, жвавий і дотепний спосіб розмовляти бентежили літніх людей, настільки він нагадував мову Пісістрата. Перікл боявся стати жертвою остракізму, тому що був багатий, походив із знатного роду, мав друзів серед впливових людей. Тим-то він спочатку не займався державними справами, зате на війні відзначався хоробрістю і не уникав небезпек. Коли помер Арістід, Фемістокл пішов на вигнання, а Кімона походи затримували переважно поза Грецією. Перікл через такі обставини присвятив себе державній діяльності, причому став на бік демократії: добро маси бідняків він ставив вище від вигоди купки багатіїв, а зробив він це всупереч своїй природі, аж ніяк не демократичній. Він, очевидячки, боявся, щоб його не запідозрили в прагненні до тиранії. Далі він бачив, що Кімон визнає аристократичні погляди і через те став дуже цінним для аристократів. Зваживши на це, Перікл заручився підтримкою народу, щоб почувати себе безпечним і набратися сил для суперництва з Кімоном. Відповідно до цього він зразу змінив свій спосіб життя. У місті можна було побачити, як він ходив лише по одній вулиці – тій, що вела на площу і в Раду. Він не відвідував звані обіди і відмовився від усілякого товариського життя, так що під час своєї довготривалої державної діяльності не був на обіді ні в кого з друзів, за винятком того випадку, коли одружувався його племінник Евріптолом. Перікл прийшов, побув на бенкеті лише до узливання, а потім одразу підвівся й пішов. Справжня-бо насолода у людських взаєминах полягає в безпосередності, а в товаристві дуже важко зберігати напускну поважність, розраховану на здобуття гарної думки про себе. Непідробна доброчесність найпрекраснішою буває тоді, коли вона у всіх на очах, і ніщо так не вражає у доброчесних людях, як їхнє ставлення до найближчих.

Подібно до цього Перікл улаштував свої стосунки з народом: щоб не набридати йому, він виступав зрідка, говорив не в будь-якій справі і не завжди з'являвся на народні збори, але, як висловився Крітолай, приберігав себе, немов Саламінську трієру, для особливо важливих справ, а в усіх інших випадках діяв через своїх друзів або підсилав інших ораторів.

8. Свою мову Перікл настроював, немов музичний інструмент, так, щоб вона була співзвучна його способів життя й високому духу, користуючись у багатьох випадках допомогою Анаксагора, причому вкраплював у своє красномовство то те, то се з природознавства. "Оту висоту думок і оту дивовижну дієвість слова", за визнанням божественного Платона, Перікл почерпнув з науки про природу у додаток до своїх природжених здібностей і взяв з неї все корисне для мистецтва слова. Завдяки цьому він далеко випередив своїх сучасників. Тому-то, кажуть, йому присвоєно відоме прізвисько "Олімпієць", хоч дехто гадає, що він одержав його за те, що прикрасив місто будівлями, а на думку інших,— за успіхи в управлінні державою та керівництві військом. Зрештою, найбільш імовірно те, що до його слави спричинилися всі зазначені прикмети, разом узяті. Але із тогочасних комедій, які відгукувалися про нього то всерйоз, то з насмішкою, виникає, що прізвисько "Олімпієць" закріпилося за ним головним чином за його дар красномовства. Перікл, за їх словами, "метав громи і блискавки", коли промовляв до народу і "носив на язиці страшний перун".

Наводять також жартівливий вислів Фукідіда, сина Мелесія, про силу красномовства Перікла. Цей Фукідід належав до аристократичної партії і довгий час був противником Перікла. Коли спартанський цар Архідам запитав Фукідіда, хто кращий борець, він чи Перікл, Фукідід відповів: "Навіть якщо я його покладу на обидві лопатки, то він і тоді буде доводити, що стоїть на ногах, переможе мене в суперечці й переконає глядачів, що він правий".

Однак сам Перікл був дуже обережний у словах і, підходячи до ораторської трибуни, молився Всевишнім богам, щоб у нього не вихопилося несамохіть якесь слово, недоречне при розглядуваній справі. З його виступів нічого не залишилось у письмовому вигляді, крім постанов народних зборів. Також мало збереглося його влучних висловів.

9. Фукідід визначає державний лад при Періклі як аристократичний, який лише на словах називався демократичним, а, по суті, було це правління одного, першого в державі громадянина. Багато інших письменників твердять, що саме Перікл привчив народ до клерухій, до одержування грошей на видовища та до винагороди за виконання громадських обов'язків, внаслідок чого народ засвоїв погані звички і став під впливом цих заходів із скромного й працьовитого марнотратним і розбещеним. Розгляньмо причину цієї переміни, виходячи з розвитку подій.

Спочатку, як було вже сказано, Перікл суперничав щодо слави з Кімоном і тому старався здобути собі прихильність народу. Але він поступався Кімону багатством і засобами, якими той прихилив до себе бідноту. Так, Кімон щоденно давав безплатні обіди бідним афінянам, роздавав одяг людям похилого віку, у своїх маєтках наказав знести огорожі, щоб кожен, хто забажає, міг користуватися тим, що там вродило. Перікл, переможений цими демагогічними підступами, за порадою Дамоніда з Еї (так повідомляє Арістотель) вдався до роздачі державних грошей. Відпусканням грошей на видовища, платою суддям, всілякого роду винагородами та роздаванням грошей Перікл швидко підкупив народну масу і скористався нею в боротьбі з Ареопагом, членом якого він не був, тому що його не обрано жеребкуванням ні на архонта, ні на царя, ні на полемарха, ні на тесмотета. Ці посади з давніх-давен були виборними за жеребом, і ті, хто, пройшовши перевірку, займали ці посади, ставали членами Ареопагу. Отож Перікл, домігшись великого впливу в народі, применшив значення Ареопагу. Так, відповідно до пропозиції Ефіалья, в Ареопагу відібрано право вирішувати більшість судових справ, а Кімон був вигнаний як прихильник спартанців і ворог демократії, хоч щодо багатства та знатного походження він не поступався нікому з громадян та ще й одержав блискучі перемоги над варварами й наповнив місто великою кількістю грошей та здобичі, як ми вже розповіли в його життєписі. Такий був великий вплив Перікла в народі.

11. Тоді-то поборники аристократичного ладу, які вже до того помітили, що Перікл став найвпливовішим з громадян, будь-що хотіли протиставити йому якогось діяча, що зумів би применшити його значення, аби не допустити в Афінах повного єдиновладдя. Суперника Періклові вони знайшли в особі Фукідіда з Алопеки, людину розумну, родича Кімона. Фукідід, щоправда, не мав таких полководницьких здібностей, як Кімон, зате був кращим оратором і державним діячем. Перебуваючи постійно в Афінах і ведучи боротьбу з Періклом з ораторської трибуни, він швидко встановив рівновагу між супротивними партіями. Він не дозволив так званим “прекрасним і хорошим” розпорозуватись і змішуватися з народом, як раніше, через що блиск їхнього значення затьмарювався серед юрби. Він відокремив їх від народу, зібрав в одне місце, завдяки чому всі вони в сукупності являли собою поважну силу, а Фукідід таким заходом домогся рівноваги, немов на вазі. Річ у тім, що вже з самого початку в суспільстві існував невидимий розбрат, мов тріщина в залізі, яка вказувала на протиріччя між демократичною та аристократичною партіями, але тепер суперництво між Періклом і Фукідідом та їхнє честолюбство призвели до утворення глибокої розколини: відтоді одна частина суспільства почала називатися “народом”, друга – “небагатьма”. Ось чому тоді Перікл значно попустив народові віжки і права, усіляко догоджаючи йому: він раз у раз придумував в Афінах за рахунок скарбниці якісь урочисті видовища або всенародні частування чи процесії і взагалі старався займати увагу громадян благородними розвагами. Щорічно він споряджав шістдесят трієр, на яких плавало багато громадян протягом восьми місяців і одержувало зарплату, вправляючись і вивчаючи корабельну справу. Крім того, Перікл вислав тисячу клеруків у Херсонес, п'ятсот – на Наксос, половину цього числа – на Андрос тисячу – у Фракію для заснування поселень серед бісальтів, інших він послав в Італію, коли відбудовувався Сібаріс, який тепер почали називати Фуріями. Усе це він робив з тією метою, щоб звільнити місто від безробітної й неспокійної через бездіяльність юрби, а заодно й зарадити тяжкому становищу простолюддя; до того ж, поселяючи афінян на землях союзників, він за допомогою страху та військових залог намагався запобігти спробам тубільців підняти повстання проти Афінів.

12. Але, що найбільше радувало афінян і особливо прикрашало місто та неймовірно дивувало чужинців, і, нарешті, що є доказом того, що минула уславлена велич Греції та її багатство в давнину не вигадка – це побудова величавих храмів. Хоч як дивно, саме за це більше, ніж за всі інші державні починання, вороги ганили та обмовляли Перікла на народних зборах. “Афіньський народ, – кричали вони, – вкриває себе ганьбою, недобра слава йде про нього через те, що Перікл переніс загальногрецьку скарбницю з Делосу в Афіни. Найдогіднішим приводом виправдати цей крок послужив нібито страх перед нападами варварів, який і дав підставу забрати скарбницю з острова і зберігати її в безпечному місці; Втім, Перікл відняв у народу й це виправдання, і вся Греція вважає, що вона стала жертвою нечуваної насильства й відвертої тиранії, адже греки бачать, що гроші, які вони вносять примусово для ведення війни, ми витрачаємо на те, щоб озолочувати й наряджати місто, немов чепурну жінку, вбираючи його в дорогоцінний мрамур, статуї і храми, котрі коштують тисячі талантів”.

У відповідь на такі закиди Перікл пояснював народові: “Афіняни не зобов'язані звітувати перед своїми союзниками за те, як вони використовують гроші, тому що афіняни воюють за них і стримують напади варварів, тоді як самі союзники не дають нічого – ні кінноти, ні кораблів, ні голплітів, а тільки вносять гроші; гроші ж належать не тим, хто їх дає, а тим, хто їх одержує, якщо останні виконують те, за що їм платять гроші. Проте коли держава достатньо забезпечена всім необхідним для війни, то слід лишки засобів витратити на такі роботи, виконання яких принесе державі вічну славу, а саме виконання тих робіт даватиме афінянам прожиток, тому що з'являються всілякі види ручної праці та її застосування. Оті лишки засобів приводять у рух різноманітні ремесла, дають заняття всім рукам, забезпечують заробіток майже всьому суспільству, так що воно може одночасно і годувати себе, і прикрашати місто”. І справді, молоді й здорові люди одержували платню під час служби у війську, проте Перікл хотів, щоб ремісники, які не служили у війську, користалися

з прибутків держави, але не одержували гроші задарма, байдуючи та ледаруючи, а за свою працю.

Відповідно до цього він вніс на розгляд народу плани велетенських споруд, які потребували застосування праці різних ремісників протягом тривалого часу, аби населення, яке залишалось в місті, могло користуватися державними прибутками нарівні з тими, хто служив у флоті, або у військових залогах, чи брав участь у походах. У державі, яка мала різноманітні матеріали – камінь, мідь, слонову кість, золото, ебенове дерево, кипарис – показували свій хист ремісники, які обробляють цей матеріал, тобто теслі, скульптори, мідники, каменярі, живописці, емальювальники, гравери. Далі були зайняті ті, хто займається перевезенням та доставкою згаданих матеріалів: по морю – торговці, моряки, стерничі, на суходолі – візники, конярі, погоничі, канатники, ткачі, чинбарі, дорожні робітники, рудокопи. Кожне з цих ремесел, немов полководець із своїм загоном, мало безліч чорноробів з простого люду, які служили знаряддям, так би мовити, живою силою для виконання робіт. Ці роботи були розподілені між людьми різного віку і різних умінь, помножуючи добробут кожного працюючого.

13. Поступово почали підніматися вгору величні будови, незрівнянні щодо краси й витонченості. Усі майстри наввипередки старалися відзначитись досконалістю свого ремесла. Особливо ж викликала подив швидкість закінчення будов. Усі роботи, з яких кожна, здавалось, могла бути закінченою заледве протягом багатьох поколінь і століть, були виконані в короткий час розквіту державної діяльності однієї людини. Кажуть, коли Зевксіс почув, що живописець Агатах дуже похвалявся легкістю й швидкістю, з якою малює картини, сказав: “А я малюю довго і надовго”. Адже легкість і швидкість виконання ще не забезпечують творів ні довговічності, ні художньої досконалості. Навпаки, зайвий час, затрачений на виконання того чи іншого твору, окупається його тривалістю і цінністю.

Ось чому тим більшого подиву заслуговують творіння Перікла: вони виникли в короткий строк, але для тривалого існування. Щодо своєї краси кожне з них уже тоді здавалося старовинним, але своєю нев’яною досконалістю вони здаються виконаними й завершеними щойно, їхній вигляд вражає вічною свіжістю, немовби час не торкається їх і немовби творець подарував цим своїм творінням вічну юність і наділив їх нетлінною душею.

Усім керував і за всім наглядав у Перікла Фідій, хоч у цих роботах брали участь великі архітектори й художники. Наприклад, “Стофутувий” Парфенон побудували Каллікрат та Іктін; храм для містерій в Елевсіні почав будувати Кореб. Він поставив колони нижнього поверху і з’єднав їх архітравом. Після його смерті Метаген із Ксіпети поставив фриз і колони верхнього поверху, а покрівлю з отвором для світла спорудив Ксенокл з Холарга. Довгу стіну, яку запропонував побудувати Перікл (Сократ каже, що сам чув ці слова), збудував з підряду Каллікрат. Кратін в одній із своїх комедій сміється над повільністю її будування. Він каже:

...давно вже цю стіну Перікл будує на словах, насправді ж, ані руш.

Щодо Одеона, то всередині його є багато рядів сидінь і колон, його дах спадилий з усіх боків і конусоподібної форми. За зразок послужив тут, кажуть, намет перського царя. І його будовою керував Перікл, що дало Кратіну привід удруге висміяти його у “Фракіянках”: “Іде цибулиноголовий Зевс, На голові він Одеон несе. Вигнання він щасливо оминув”. Із честолюбства Перікл запропонував тоді народові, щоб на Панафінеях відбувались музичні змагання. Вибраний суддею змагань, він сам уклав правила, яких повинні дотримуватися учасники змагань під час гри на флейті, співу та гри на кіфарі. Музичні змагання відбувались в Одеоні як тоді, так і пізніше. Пропілеї на Акрополі були побудовані протягом п’яти років архітектором Мнесіклом. Дивний випадок, який трапився під час будівництва, показав, що богиня не тільки не мала нічого проти цієї будови, а й сприяла і допомагала довести її до кінця. Річ у тім, що один з найстаранніших і найпрацьовитіших майстрів, спіткнувшись, упав з висоти. Він був у тяжкому стані, і лікарі відмовились лікувати його. Перікл сильно цим зажурився, і раптом з’явилася йому уві сні Афінка і вказала на ліки, за допомогою яких Перікл скоро і легковилікував хворого. На пам’ять про це Перікл поставив на Ак-

рополі бронзову статую Афіни Гігії близько віктаря, котрий, як кажуть, стояв там уже раніше.

Сам Фідій створив статую богині із золота, а напис на плиті свідчить, що статуя – його роботи. Майже ніщо не обходилося без нього, і, як було сказано вище, він, завдяки дружбі з Періклом, наглядав за всіма майстрами. А це в свою чергу породило заздрість до одного і наклепи на другого. Подейкували, начебто Фідій влаштовує Періклу зустрічі з вільними жінками, які приходили оглядати будови. Комедіографи підхопили цю плітку, розповсюджували чутки про неймовірну розпусту Перікла, звинувачували його в любовних стосунках з дружиною Меніппа, його друга й помічника на посаді стратега, а птахівників Пірілампі робили закид у тому, що він, як друг Перікла, тайкома дарував павичів жінкам, з якими Перікл був у близьких стосунках.

А втім, хіба можна дивуватись підлим людям, яким до вподоби в'їдливо глузувати, насичуючи заздрісну юрбу, немов злого демона, наклепами на визначних діячів, коли й Стесімброт Тасоський зважився звинувачувати Перікла в страшному й гидкому злочині, такому, про який розповідається в міфах, а саме, в любовному зв'язку з дружиною власного сина? Історикові неймовірно важко дійти істини у своєму дослідженні, тому що пізнішим поколінням пізнати справжній хід минулих подій заважає тривалий час, що минув відтоді, а історики-сучасники описуваних подій та осіб спотворюють правду почасти з заздрощів і недоброзичливості, почасти з догідливості й лестощів.

14. Оратори з числа прихильників Фукідіда зчинили галас, мовляв, Перікл розтринькує гроші й марно витрачає державні доходи. Тоді Перікл звернувся до народних зборів із запитанням, чи, на думку народу, він витратив багато грошей. Коли йому відповіли, що дуже багато, він сказав: "У такому разі хай ці витрати рахуються за мною, а не за вами, але посвятні написи на будівлях нехай містять моє ім'я". У відповідь на ці слова всі, чи то захоплені його великодушністю, чи то з честолюбства, – самі бажаючи прославитись цими спорудами, – закричали, щоб він усі витрати покривав з державних грошей і трапив, нічого не шкодуючи. Нарешті в боротьбі з Фукідідом Перікл опинився в крайній небезпеці: дійшло до того, що черепки мали вирішити, хто з двох повинен піти на вигнання. Періклові вдалося вигнати Фукідіда й розгромити ворожу партію.

15. Коли в такий спосіб був повністю усунений розбрат, і в державі запанували єдність і згода, Перікл нав'язав свою владу Афінам і підкорив собі все, що належало афінянам: внески союзників, військо, флот, море. Він домогся величезного впливу, який простягався як на греків, так і на варварів, його влада назовні ґрунтувалася на підтримці підкорених племен, дружніх стосунках з царями та на союзах з різними володарями.

Але тепер Перікл став зовсім іншим, він-бо не був слухняним зряддям народу, вже не поступався й не потурав забаганкам юрби, немов подувам вітру; замість попередньої м'якої, а часом трохи й поступливої демагогії, схожої на приемну й ніжну музику, він у своїй діяльності заспівав пісню на аристократичний і монархічний лад і проводив її послідовно й непохитно, маючи на увазі загальне добро. Переважно він, переконуючи й повчаючи, вів за собою народ згідно з волею самого народу. Однак траплялося, що народ виявляв незадоволення, тоді Перікл натягав віжки й проти волі народу вів його шляхом, корисним для держави. У цьому відношенні він цілком скидався на лікаря, який при складній і тривалій хворобі час від часу приписує нешкідливі солодоці, а інколи застосовує сильнодіючі засоби й рятівні ліки.

У простолоуді, який має таку міцну владу, породжуються всілякі пристрасті. І лише Перікл був у спроможності вміло тримати їх у шорах, впливаючи на народ головним чином надією та страхом, немов двома кермами; у такий спосіб він то стримував його надто зухвалі затії, то підбадьорював і втішав у зневірі. Він довів цим, що Платон має рацію, коли красномовство називає мистецтвом керувати душами, і що головне завдання красномовства – правильно підходити до різних вдач і пристрастей, немов до якихось тонів і звуків душі, що потребують відповідного доторку або удару. А втім, причиною успіхів Перікла була не лише сила слова, а, як каже Фукідід, слава його життя й довір'я народу до нього, бо

він виявився непідкупним і безкорисливим. Хоч він велике місто перетворив у найбільше й найбагатше і хоч могутністю перевершив багатьох царів і тиранів (деякі з них укладали з ним договори, які зобов'язували і їхніх синів), він, однак, не збільшив своїх статків, які залишив йому батько, ні на драхму.

16. Суть влади Перікла проникливо визначив Фукидід, а комедіографи вдаються до злісних кпинів з нього. Вони називають друзів з його оточення новими пісістратидами, а від самого Перікла вимагають клятви, що він не думає стати тираном, указуючи на те, що його високе становище несумісне з демократичним ладом і надто обтяжливе для нього самого. Телеклід, приміром, каже, що передали йому:

Данини з міст; він міг зв'язати або звільнити,  
І міцним муром оточити і знову його зруйнувати.  
Підкорені йому: союзи, влада, сила, мир і щастя.

Таке становище не було наслідком щасливого збігу обставин, або вдалого керівництва державою, чи вдячності народу за це. Ні, не в цьому річ. Він сорок років стояв на чолі держави, в той час як його сучасниками були такі видатні люди, як Ефіальт, Леократ, Міронід, Кімон, Толмід і Фукидід. Після падіння й вигнання Фукидіда він протягом не менш як п'ятнадцяти років був безперервно наділений одноосібною владою, оскільки його щорічно вибирали стратегом. Попри таку владу Перікл залишився непідкупним, хоч не можна сказати, що грошові справи були йому байдужі. Перікл мав маєток, який він законно успадкував від батька. Щоб цей маєток не змарнувався від його недбайливості, щоб не завдавав йому клопоту і не віднімав часу при його зайнятості, Перікл придумав такий спосіб завідування, який видався йому найзручнішим і найнадійнішим. Увесь річний врожай з полів він продавав повністю, а відтак усе найнеобхідніше для щоденного вжитку купував на ринку. Як і загалом у житті, так і в харчуванні він дотримувався суворого порядку й бережливості.

## АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ

(уривки)

4. Зовнішній вигляд Александра найдостовірніше передають статуї, виконані Лісіппом. Був це єдиний скульптор, якого цар вважав гідним творити його зображення. Цей художник зумів точно відтворити те, що згодом наслідувало багато наступників і друзів Александра – легкий нахил шиї ліворуч і лагідність погляду. Апеллес, малюючи Александра в образі Громовержця, не зумів передати кольору його шкіри, бо надав їй відтінку темнішого, смуглявішого, ніж вона була насправді. Як повідомляють, Александр мав ясну шкіру, яка переходила, особливо на грудях і обличчі, в рожеву. Шкіра Александра дуже приємно пахла, і з його уст і всього тіла виходили такі пахощі, що навіть його одяг був ними просякнутий, – таке я вичитав у “Спогадах” Арістоксена. Причиною цього був склад його тіла, яке мало в собі багато тепла й вогню, бо, на думку Теофраста, приємний запах виникає внаслідок випаровування вологи під впливом тепла. Ось чому найбільше пахощів, до того ж найприємніших припадає на сухі й жаркі країни, бо сонце витягує з поверхні тіл вологу, яка спричиняє загнивання. Цією теплотою тіла, напевне, пояснюється схильність Александра до п'янства і гніву.

Ще хлопчиком Александр виявив велику стриманість: хоч і мав він запальну й непогамовну вдачу, але був байдужий тілесних утіх і віддавався їм дуже помірковано. Честолюбністю Александра пояснюється те, що мислив він не на свій вік поважно і благородно. Не ганявся він за будь-якою славою й не шукав її аби-де, на відміну від Філіппа, який, немов софіст, хизувався своїм хистом красномовства і на монетах увічнював перемоги своїх колісниць на перегонах у Олімпії. Тим-то Александр, коли друзі запитали його, чи не хоче він узяти участь у змаганнях з бігу на Олімпійських іграх (а бігав він швидко), відповів: “Так,

якщо тільки моїми суперниками будуть царі”. Взагалі, Александр не любив атлетів. І хоч він нерідко влаштовував змагання трагічних поетів, флейтистів, кіфаредів і рапсодів, а ще частіше різного роду полювання та бої на палицях, проте не виявляв ніякогісінького зацікавлення до кулачних боїв.

5. Коли за відсутності Філіппа в Македонію прибули перські послы, приймав їх і пригощав Александр. Перебуваючи в їхньому товаристві, він привернув їх до себе як своєю привітністю, так і тим, що не задавав їм дитячих або беззмістовних запитань, а розпитував їх про довжину доріг, про способи подорожування у глиб Персії, про самого царя, його ставлення до ворогів, про збройні сили й могутність Персії. Послы дивувалися його розважливості і дійшли висновку, що уславлена доблесть Філіппа – це ніщо в порівнянні з полум'яним духом і жадобою великих подвигів цього юнака. І справді, кожного разу, коли приходило повідомлення про те, що Філіпп завоював якийсь відоме місто або здобув велику перемогу, Александр слухав це без радості, а перед своїми ровесниками навіть нарікав: “Хлопці, мій батько встигне все захопити, так що не залишить мені з вами ніякої змоги здійснити великий і блискучий подвиг”. Він мріяв не про втіхи й багатство, а про доблесть і славу і вважав, що чим більше одержить від батька в спадщину, тим менше залишиться зробити йому самому. Переконаний, що з ростом македонської могутності стає все менше для нього можливостей проявити себе великими діяннями, він хотів успадкувати царство, сповнене не багатства, розкошів і втіх, а битв, війн і змагань за славу.

Освітою Александра займався багато вихователів, наставників і вчителів, на чолі яких стояв родич Олімпіади Леонід, людина суворих звичаїв. Сам Леонід не цурався назви вихователя, вважаючи це звання прекрасним і почесним. Але інші з поваги до нього і з уваги на його родинні зв'язки з царським домом називали його керівником і наставником Александра. Зрештою, роль і звання вихователя присвоював собі й Лісімах з Акарнанії, людина не дуже освічена, але через те, що він сам себе називав Феніксом, Александра – Ахіллом, а Філіппа – Пелеєм, його високо цінували, і серед вихователів він займав друге місце.

6. Одного разу якийсь фессалієць Філонік привів Філіппу коня Букефала, щоб продати його за тринадцять талантів. Вийшли вони на відкрите поле, щоб випробувати коня, але він виявився неприборканим і взагалі непридатним для їзди. Він не дозволяв нікому сісти на себе верхи, не слухав голосу нікого з почту Філіппа й перед усіма ставав дибки. Розгніваний Філіпп звелів забрати Букефала як коня дикого й необ'їждженого. Тоді присутній там Александр заволав: “Якого чудового коня втрачають ці люди, котрі через свою безпорадність і боягузтво не можуть його приборкати”. На це Філіпп спершу мовчав, та коли Александр ще кілька разів повторив те саме й далі висловлював своє незадоволення, озвався: “Ти докоряєш старшим, начебто більше тямив у верховій їзді і краще вмієш обходитися з конем”. – “З цим принаймні я впораюсь краще, ніж будь-хто інший”, – відповів Александр. “А якщо не даси ради, то яку кару ти згоден прийняти за свою самовпевненість?” – запитав Філіпп. “Клянусь Зевсом, – сказав Александр, – я заплачу ціну коня”. Усі заливалися сміхом, потім батько з сином побились об заклад на гроші, рівні ціні коня. Александр миттю підбіг до коня, схопив його за вуздечку й повернув мордою до сонця. Він, очевидно, помітив, що кінь полошиться, бачачи перед собою свою власну тінь, яка лягала на землю й хиталася. Деякий час Александр біг поряд з конем і гладив його рукою, а коли побачив, що той перестав боятися й дихає на повні груди, спокійно скинув із себе плащ, скочив на коня і впевнено сів. Спочатку злегка натягнув повід і без ударів і крику стримував ще хвилику на місці. Помітивши, що кінь заспокоївся і рветься бігти, Александр попустив віжки й помчав уперед, заховаючи його голосом і ударами ніг. Філіпп і його почет спершу мовчали, охоплені тривогою, та коли юнак уміло повернув коня й під'їхав на ньому до них, гордий і щасливий, всі привітали його радісними вигуками, а Філіпп, кажуть, розплакався від радості. Коли Александр зістрибнув з коня, батько поцілував його в голову і сказав: “Сину мій, шукай царства більш підходяжого тобі, Македонія для тебе замала”.

7. Приглядаючись до впертої й негідатливої на будь-яке насильство вдачі сина, Філіпп помітив, що з ним легше домовитись за допомогою розумного слова, ніж вдаватися до примусу, тому сам старався більше переконувати його, аніж наказувати йому. Філіпп не



бажав довіряти навчання й нагляд за сином самим тільки вчителям музики та інших предметів загальної освіти, вважаючи, що це справа дуже складна і, як каже Софокл: Кермо потрібне тут й уздечка не одна .

Тим-то цар запросив до себе найзнаменитішого й найвченішого з грецьких філософів – Арістотеля, а за навчання винагородив його в спосіб якнайкращий і гідний величі цього вченого. Філіпп відбудував рідне місто Арістотеля Стагіру, яке колись сам зруйнував, і повернув туди жителів, котрі втекли звідти або перебували в рабстві. Для занять і розмов Філіпп призначив Арістотелю й Александрові гай біля Мієзи, присвячений німфам, де й досі показують кам'яні лави, на яких сидів Арістотель, і тіністі місця для прогулянок. Александр, очевидно, вивчав у нього не тільки науку про мораль і державу, а й познайомився з менш доступними й глибшими основами знання, які філософи називали “усними” та “захованими” і не розголошували їх. Відправившись уже з військом в Азію, Александр дізнався, що Арістотель деякі галузі науки опублікував у книгах, і тоді написав йому листа, сміливо виступаючи на захист філософії. Зміст листа такий: “Александр Арістотелю шле привіт! Ти поступив неправильно, опублікувавши дещо з наук, призначених лише для усного викладання. Чим тоді ми будемо відрізнятися від інших людей, якщо ті самі науки, на яких ми виховувалися, стануть доступними всім без різниці? Я волів би перевершувати інших не стільки владою й могутністю, скільки знанням того, що в житті найкраще. Будь здоров!” Заспокоюючи ображене честолюбство Александра, Арістотель виправдовує себе, що ці науки і видані, і разом з тим не видані. І справді, його метафізичні дослідження були з самого початку призначені винятково для вчених і зовсім не годяться ні для викладання, ні для самостійного вивчення.

8. Мені здається, що і любов до медицини прищепив Александру не хто інший, як Арістотель. Бо Александр цікавився не тільки теорією цієї науки, а навіть, як можна висновувати з його листів, допомагав хворим друзям, призначав їм різні способи лікування й харчування. Окрім того, він від природи любив літературу і багато читав. Він вважав і говорив, що читання “Іліади” – це засіб виховання в собі військової доблесті. Примірник видання, вправленого Арістотелем і відомий під назвою “Іліада в скриньці” Александр, за словами Онесікріта, завжди мав при собі і клав разом з kindжалом під подушку. Оскільки в глибині Азії він не мав напхотати ніяких книжок, то велів Гарпалу прислати їх йому. Тоді той послав йому твори Філіста, чимало трагедій Евріпіда, Софокла й Есхіла, а також дифірамби Телеста й Філоксена. Александр спочатку захоплювався Арістотелем і навіть любив його не менш, ніж свого батька, бо, як сам казав, одному він завдячує своїм життям, а другому – відчуттям краси життя. Пізніше, однак, цар ставився до філософа з недовірою, щоправда, не настільки, щоб йому шкодити, але брак того теплого почуття, яким сповнені були початкові взаємини Александра з учителем, був явним доказом відчуження, що виникло потім між ними. Проте природжений і прищеплений йому з ранніх років запал і тяга до філософії не погасли в душі Александра.

9. Коли Філіпп відправлявся в похід проти візантіїв, Александрові виповнилось усього шістнадцять літ. Незважаючи на це, батько залишив його правителем Македонії й передав йому керівництво державними справами й печатку. Тоді Александр підкорив медів, які повстали проти македонян, захопив їхнє місто і, вигнавши звідти його мешканців та заселивши переселенцями з різних міст, назвав Александрополем. Брав він участь і в битві біля Херонеї проти греків і перший, як кажуть, напав на священний загін фіванців. Ще й досі показують старий дуб біля річки Кефіса, званий дубом Александра, під яким тоді стояв його намет. Неподалік знаходяться могили загиблих македонян. За все це Філіпп, зрозуміло, дуже любив сина і навіть радів, коли македоняни називали Александра своїм царем, а Філіппа полководцем.

Але незлагоди в царській сім'ї, викликані одруженнями й любовними пригодами Філіппа, лихоманили не лише жіночу частину його дому, а й саму державу; це призводило до численних скарг і гострих чварів, які посилювались крутою вдачею Олімпіади, жінки ревнової і схильної до гніву. Вона-бо безугавно підбурювала сина проти батька. Найяскравіший вияв знайшли ці родинні непорозуміння з вини Аттала на весіллі Клеопатри. З

цією молодого дівчиною Філіпп задумав одружитися, закохавшись у неї, незважаючи на свій немолодий уже вік. Отож Аттала, дядько Клеопатри, напідпитку під час учти закликав македонян просити богів, щоб від шлюбу Філіппа з Клеопатрою народився законний спадкоємець престолу. Скипівши гнівом, Александр закричав: “А я що, проклятий негіднику, потвоєму, незаконнонароджений?” – і жбурнув у Аттала чару. Тоді Філіпп кинувся на сина з оголеним мечем, але на щастя обох цар від сп’яніння й гніву спіткнувся і впав. Александр, глузуючи з батька, сказав: “Ось вам, люди добрі, чоловік, який хотів переправитися з військом з Європи в Азію, розпластався на підлозі, переправляючись від ліжка до ліжка”. Після цієї п’яної сварки Александр забрав Олімпіаду й завіз її в Епір, а сам жив в Іллірії. У цей час до Філіппа приїхав коринфянин Демарат, друг дому, який користувався правом говорити правду цареві. Після перших привітань і виразів приязних почуттів Філіпп запитав його, чи дружно живуть між собою греки. “Якраз тобі, Філіппе, найменше личить турбуватися про Грецію, тобі, що у власний дім вніс стільки розбрату й біди”. Ці слова змусили Філіппа опам’ятатися, він послав по Александра і за посередництвом Демарата умовив його повернутися додому.

13. З афінянами Александр уклав мир, хоч вони надмірно співчували нещасній долі Фів, бо, справляючи таїнства, перервали на знак жалоби свято й подавали всебічну допомогу втікачам із Фів, які шукали притулку в Афінах. А повіяв він так або тому, що вдовольнив свій гнів, немов лев кров’ю свою жадобу, або тому, що хотів протиставити страхітливій і нелюдській дії помсти якийсь людський вчинок; так чи інакше, він не тільки пробачив афінянам усі їхні провини, а й наказав їм стежити уважно за становищем у країні. За його задумом, Афіни мали правити Грецією на випадок, якби з ним сталося якимсь нещастям.

14. Греки, зібравшись на раду на Істмі й ухваливши йти війною разом з Александром на персів, вибрали його своїм вождем. Тоді до нього приходило багато державних діячів і філософів з поздоровленнями. Александр сподівався, що так само зробить і Діоген із Сінопи, який у цей час проживав біля Корінфа. Але Діоген, ніскільки не звертаючи уваги на Александра, не рухався з Кранія. Тому цар сам подався до нього. Діоген лежав і грівся на сонці. При наближенні стількох людей філософ злегка підвівся й поглянув на Александра. Цар привітався з Діогеном і запитав, чи не має він до нього якогось прохання. На це мудрець відповів: “Відійди трохи вбік, не заслоняй мені сонця”. Ця відповідь, кажуть, справила на Александра глибоке враження. Він був подивований гордістю й величчю духу цього чоловіка, який його так злегковажив. Відходячи, Александр сказав своїм супутникам, що сміялися й глузували з філософа: “Якби я не був Александром, я хотів би бути Діогеном”.

Бажаючи одержати оракул бога Аполлона щодо свого походу, Александр прибув у Дельфи. Якимось так вийшло, що тоді випали “нещасні” дні, в які було заборонено давати віщування. Спочатку Александр послав по пророчицю, щоб вона з’явилась до нього. Оскільки вона відмовлялась прийти, посилаючись на закон, Александр пішов по неї сам і силою доставив її у храм. Тоді жриця, підкоряючись настирливості царя, вигукнула: “Ти непереможний, сину мій!” Почувши таке, Александр сказав, що йому більш не потрібні віщування, бо вже одержав бажаний оракул.

Коли Александр вирушив у похід, божество послало йому чимало привісток, серед яких була така дивна: в місцевості Лібетра статуя Орфея, виконана з кипарисового дерева, вкрилася в ті дні густим потом. Усі боялися цього знамення, але Арістандр заспокоював їх, заявляючи, що Александр здійснить блискучі і гідні оспівування подвиги, через які доведеться поетам і музикантам добряче попотіти й потрудитися.

15. Кількість війська Александра становила, згідно з даними тих, що подають найменше число, тридцять тисяч піхотинців і чотири тисячі вершників, а за даними тих, що подають найвище число, становила сорок три тисячі піхотинців і п’ять тисяч вершників. <...> Незважаючи на те, що Александр вибрався в похід скромними засобами, він не зійшов на корабель, поки не розглянув майнові справи своїх друзів: кому подарував земельний маєток, кому – село, кому – прибутки з якогось поселення або гавані. Коли таким чином усе царське майно було розподілене й роздане, Пердікка запитав Александра: “А що ти, царю, залишаєш собі?” – “Надію”, – відповів на це Александр. “У такому разі, – сказав Пердікка, –

дозволь і нам, хто вирушає з тобою, пристати до неї”. І коли Пердікка відмовився від подарованого йому майна, за його прикладом зробили те саме деякі з друзів Александра. А тим, хто просив і приймав його добродіяння, він давав дуже радо й таким чином пороздавав майже все, що йому належало в Македонії.

З такою рішучістю і з таким настроєм Александр переправився через Геллеспонт і зупинився біля Іліона. Тут він приніс жертви Афіні і влаштував узливання на честь загиблих героїв. Біля надмогильного пам'ятника Ахілла він, відповідно до звичаю, намастив тіло олією і голий змагався з друзями в бігу, потім поклав вінок на могилу і назвав Ахілла щасливим, тому що за життя він мав вірного друга, а після смерті великого співця своєї слави. Коли цар ходив по Іліону і оглядав його славетні пам'ятки, хтось запитав його, чи не хоче він побачити ліру Александра. Цар відповів, що вона його не цікавить, але він шукає ліру Ахілла, під звуки якої той оспівував славу й подвиги богатирів.

20. У війську Дарія був Амінт, утікач з Македонії, який чудово знав вдачу Александра. Тепер, бачачи, що Дарій, вирушивши в похід проти Александра, наміряється увійти у вузькі гірські проходи, Амінт радив йому залишатися на місці і дати бій на розлогих і відкритих рівнинах, де можна б розгорнути велике військо проти незначних сил противника. На це Дарій відповів, що він боїться, аби ворог не вирвався з його рук і Александр не втік від нього. “Щодо цього, царю, ти можеш бути спокійний, – сказав Амінт, – він напевно піде проти тебе і, можливо, вже йде”. Проте докази Амінта не переконали Дарія, і він, згорнувши табір, рушив проти Александра в Кілікію. Тим часом Александр також ішов йому назустріч, прямуючи в Сірію. Темної ночі вони розминулися і потім обидва повернули назад. Александр, радий щасливій нагоді, старався чимскоріше заскочити противника у гірських тіщинах, а Дарій намагався вивести своє військо з міжгір'їв і повернутися на рівнину, де перед ним стояв табором. Нарешті він зрозумів, що припустився помилки, вступивши собі на шкоду в місцевість, замкнену морем, горами й річкою Пінар, яка текла посередині. Тому ця місцевість не годилась для використання кінноти, до того ж військо було розірване на частини, зате для дій нечисленних сил ворога тут було дуже зручно. Це місце для битви подарувала Александрові щаслива доля, але до перемоги привів не стільки щасливий випадок, скільки полководницький талант царя. Бо хоч перси чисельністю набагато переважали його військо, він не дав оточити себе, мало того, сам обійшов із своїм правим крилом ліве крило ворожого війська, ударив на персів збоку і примусив їх тікати. Александр бився у перших лавах і був поранений мечем у стегно. Поранив його, за словами Харета, сам Дарій, бо між ними зав'язався рукопашний бій. Однак Александр у листі Антіпатру, описуючи цю битву, не називає того, хто його поранив. Написав тільки, що був поранений кинджалом у стегно, але рана не була небезпечна.

Александр здобув блискучу перемогу, перебивши більше ста десяти тисяч ворогів, але самого Дарія захопити йому не пощастило. Бо той випередив його на чотири чи п'ять стадіїв. Та колісниця й лук Дарія стали здобиччю Александра, і з тим він вернувся до своїх. Тут він побачив, що македоняни виносили з перського табору цінні речі, яких було там вдосталь, хоч більшу частину свого обозу перси залишили в Дамаску і до місця битви прийшли порожнем. Намету самого Дарія македонські воїни не чіпали й залишили його Александрові. А було в ньому повно челяді, повно дорогого посуду та грошей. Александр негайно скинув із себе зброю і передусім пішов у лазню із словами: “Ходімо, змиємо після битви з себе піт у лазні Дарія”. На це хтось із друзів Александра заволав: “Не Дарія вже, а Александра. Адже власність переможених повинна належати переможцям і називатися їхнім ім'ям”.

Коли Александр побачив усілякий посуд – дзбани, тази, флакони, причому все майстерно виконане із щирого золота, коли почув духм'яні пахощі, коли, нарешті, зайшов у головний намет, який вражав своїми розмірами й висотою, чудовими ліжками, столами, столовим прибором, – цар поглянув на своїх друзів і сказав: “Оце я розумію, оце значить царювати”.

21. Александр уже збирався обідати, коли його повідомили, що між полоненими є мати, дружина й дві незаміжні дочки Дарія, які, побачивши Дарієві колісницю й лук, залезли на них і били себе в груди, переконані, що цар загинув. На якийсь час Александр впа

у задуму, схвилюваний більше їхньою долею, аніж своїм щастям. Потім він послав до них Леоннату з дорученням передати, що Дарій не загинув і їм нема чого боятися його, Александра, тому що війну за владу він веде тільки з Дарієм, а в їх розпорядженні буде все те, чим вони користувалися за панування Дарія. Слова ці видалися жінкам доброзичливими і благородними, а ще більш людяними видались їм його вчинки. Він-бо дозволив їм поховати загиблих персів, усіх, кого вони забажали, використавши для цього шати й прикраси з військової здобичі. Александр не позбавив сім'ю Дарія почетом, які вона мала раніше, не зменшив кількості слуг, а засоби на їхнє утримання навіть збільшив. Найбільшим і найпрекраснішим добродіянням з боку Александра вони вважали те, що їм, жінкам знатним і цнотливим, а тепер бранкам, не довелось ні почути лихого слова, ні щось підозрювати, ні боятися чогось образливого. Можна було подумати, що вони перебувають не у ворожому таборі, а в якійсь священній і неприступній оселі, далеко від людських очей, під надійним захистом. Якщо вірити розповідям, дружина Дарія була найбільшою красунею серед жінок, як і Дарій був найвродливішим і найвищим на зріст серед чоловіків; а дочки їхні були схожі на батьків. Однак Александр, очевидно, вважаючи, що царю більш до лиця володіти самим собою, ніж перемагати ворогів, не доторкнувся ні однієї з них, і взагалі не знав до одруження іншої жінки, крім Барсіни. Барсіна, яка після смерті Мемнона стала вдовою, потрапила в полон під Дамаском. Вона одержала грецьку освіту, мала приємну вдачу. Батько її був нащадком Артабаза, який був сином царської дочки. Як розповідає Арістобул, Парменіон намовив Александра зблизитися з цією гарною і благородною жінкою. Дивлячись на інших вродливих і ставних полонянок, Александр жартома казав, що вигляд персіянок – це мука для очей. Протиставляючи їхній привабливий зовнішності красу свого самовладання і стриманості, він проходив мимо них байдуже, немов мимо краси неживих статуй.

22. Одного разу Філоксен, який стояв на чолі прибережних військ, написав Александрові, що якийсь Феодор, тарентинець, має на продаж двох хлопців незвичайної вроди і запитує царя, чи не бажає він їх купити. Александр був украй обурений змістом цього листа і не раз нарікав перед друзями, запитуючи, чи справді Філоксен такої поганої думки про нього, що так безцеремонно пропонує йому таку гидоту. Самого Філоксена він гостро вилаяв у листі й наказав відправити до біса того Феодора разом з його товаром. Так само здорово попало від нього Гагону, який написав, що наміряється купити й доставити йому славнозвісного в Коринфі хлопця Кробіла. Коли Александрю стало відомо, що македоняни Дамон і Тимофій, які служили у війську під орудою Парменіона, збещестили жінок якихось найманців, він письмово наказав Парменіонові, щоб той, коли це виявиться правдою, розправився з ними як з дикими звірами, породженими на згубу людям. У цьому ж листі він писав і про себе такими словами: "Ніхто не може твердити, що я або бачив дружину Дарія, або хотів її бачити, мало того, я навіть не дозволяв нікому говорити про її красу".

Він також повторював, що сон і любовна пристрасть особливо переконують його в тому, що він смертний, бо відчуття втоми й любовна жага походять від тієї слабості людської природи.

Александрові була властива стриманість у їжі. Доказом цього є, між іншим, його послання до Ади, яку він назвав своєю матір'ю і призначив царицею Карії. З прихильності до нього вона щодня посилала йому добірні страви й печива, а згодом і своїх найкращих кухарів і пекарів. Александр відповів їй, що вони йому не потрібні, бо він має неперевершених кухарів і пекарів, яких йому подарував його вихователь Леонід, а саме: для сніданку – нічна прогулянка, для обіду – скромний сніданок. "Цей вихователь, – казав він, – частенько приходив до мене, відкривав скрині з моєю постільлю й одягом, перевіряючи, чи, бува, мати не поклала туди якісь ласощі або ще якийсь непотріб".

23. Та й до вина його тягло менше, ніж це декому здавалося. А склалася така думка тому, що він любив засиджуватись на учтах, однак не стільки пив, скільки розважався розмовою, до того ж за кожною чарою залюбки виголошував довгу промову. Додаймо, що це було тоді, коли він мав достатньо вільного часу. Але коли його кликали справи, то не могли його затримати, як це мало місце в інших полководців, ні вино, ні сон, ні розваги, ні веселощі, ні театральні вистави. Доказом цього служить його життя, яке, хоч і тривало недовго, але бу-

ло заповнене багатьма видатними подвигами. У вільний час, тільки-но прокинувшись, він передусім приносив жертви богам, потім снідав сидячи; решту дня проводив на полюванні, розглядав судові справи, давав розпорядження для війська або читав. Під час походу, коли не треба було поспішати, він управлявся в стрільбі з лука або вискакував на ходу в колісницю чи зіскакував з неї. Часто для розваги він полював на лисів або птахів, як це можна дізнатися з його щоденника. Зупинившись де-небудь, він купався або намащував тіло, водночас розпитуючи тих, що розпоряджались кухарями й пекарями, чи все приготовлено як слід до обіду. Обідати він починав пізно, коли вже сутеніло. Подиву гідною була його турботливість і увага, яку він приділяв столу, та й дбав він про те, щоб усіх угощали однаково й нічим не легковажили. Як було вже сказано, через свою балакучість він мав звичку засиджуватись за чарою вина. Взагалі, він був найпривітніший із усіх царів і сповнений особливої привабливості, але за бенкетним столом робився неприємним через свою чванькуватість і ставав схожим на простого воїна, причому і сам не знав міри в самовихвалянні і любив слухати слова облесників. Через те найповажніші з гостей опинялися в незручному становищі, бо суперничати з підлесниками їм було не до душі, а відставати від них у похвалах не хотілося: перше здавалося принизливим, друге пахло небезпекою. Після випивки Александр ішов у лазню, потім спав до полудня, а бувало, що не прокидався й цілий день.

Він не був ласий на вишукані страви: навіть дуже рідкісні фрукти або рибу, привезені з-за моря, роздавав друзям, часто нічого собі не залишаючи. Але обіди в нього були чудові, і відповідно до його успіхів зростали й витрати на них, які врешті-решт сягнули десяти тисяч драхм. Поза цей рубіж вони не вийшли; на стільки ж було визначено витрати для тих, хто приймав Александра в себе.

26. Коли Александрові принесли скриньку, ціннішого від якої нічого не було знайдено серед коштовностей і речей Дарія, він запитав своїх друзів, яку цінність слід, на їх думку, покласти в цю скриньку. Друзі радили по-різному, тоді він сам сказав, що зберігатиме в ній "Іліаду", і зразу її туди поклав. Це підтверджує багато письменників, які заслуговують довіри. Якщо правдою є те, що повідомляють, послаючись на Геракліда, александрійські вчені, то Гомер був для Александра справді корисним і невідступним супутником у його походах. Розповідають, між іншим, що Александр після завоювання Єгипту задумав побудувати там велике й багатолюдне грецьке місто і назвати його своїм ім'ям. За порадою будівничих він уже відміряв і обгородив місце для майбутнього міста, аж раптом уночі побачив дивний сон. Йому приснився поважний, сивочолий старий, який підійшов до нього і вимовив такі віршові рядки:

Острів там є невеликий у вічнобурхливому морі,  
Перед самим він Єгиптом лежить, а зовуть його Фарос.

Прокинувшись, Александр негайно вирушив на Фарос, який тоді ще був островом, розташованим трохи північніше від Каноського гирла Нілу. Сьогодні він з'єднаний з материком насипом. Александр оглянув місцевість і оцінив її дуже вигідні дані. Острів являв собою смугу землі, схожу на досить широку косу; він відділяв велике озеро від моря, яке утворює тут зручну гавань. Александр заявив, що Гомер гідний подиву в будь-якому відношенні, а крім того, він ще й мудрий будівничий. Цар наказав негайно накреслити план міста, враховуючи особливості місцевості. Оскільки напхвати не було крейди, будівничі набрали борошна й намітили ним на чорній землі рівнини вигляд міста. Цар був задоволений плануванням, аж раптом з ріки й озера хмарою знялась незліченна кількість птахів різних порід і різної величини, налетіла на це місце й видзьобала все борошно. Александр засмутився, розцінюючи це як лиховісне знамення. Але ворожбити заспокоїли його, пояснюючи, що засноване ним місто буде процвітати і годувати людей різних країн. Александр наказав керівникам будівництва почати роботу, а сам вибрався в далеку дорогу до храму Аммона. Подорож була дуже довга, важка й виснажлива. Вона була небезпечна з двох причин: по-перше, через брак води, бо впродовж багатьох днів довелося йти пустелею, по-друге, подорожніх серед безмежних і глибоких пісків міг би заскочити шалений південний вітер. Кажуть, що колись давно цей вітер налетів на військо Камбіса і, піднявши й женучи перед

собою маси піску, засипав тоді й похоронив п'ятдесят тисяч чоловік. Усі ці труднощі майже кожен брав до уваги, але Александра неможливо було відмовити від раз прийнятого рішення. Бо доля, яка сприяла його прагненням, виробила в ньому впертість. Його жадоба до подвигів, підсилювана честолюбством, зробила його непереможним на війні з ворогами та допомагала йому долати простір і час.

27. Щасливий перебіг подорожі всупереч неймовірним труднощам більшою мірою зміцнив у людей віру в божественну турботу про Александра ніж усі пізніші віщування. Більш того, саме завдяки цьому переконанню зросла віра в правдомовність оракулів. Насамперед пішов рясний і тривалий дощ, який звільнив учасників походу від страху перед муками спраги. Внаслідок дощу розпечений пісок зробився вологим і не грузьким, повітря стало чистішим, легше стало дихати. Потім, коли віхи, розставлені для провідників, зникли і подорожні почали безладно блукати, не знаючи дороги, раптом з'явилися круки і взялися вести похід. Вони то швидше летіли вперед, коли люди встигали йти вслід за ними, то сповільняли політ, чекаючи на тих, що відставали. Але найдивовижніше в цьому всьому, за розповіддю Каллісфена, було те, що ці круки навіть уночі кликали людей, що заблукали, і своїм карканням виводили їх на правильну дорогу.

Коли Александр щасливо пройшов через піщану пустелю й досяг мети своєї мандрівки, жрець Аммона привітав його, поздоровляючи від імені бога, неначе сина. Александр запитав, чи не уник кари хтось із убивць його батька. Але жрець порадив йому не блюзнити, бо батько його не з числа смертних. Тоді Александр інакше висловив своє запитання і поцікавився, чи всіх убивць Філіппа бог покарав. Далі запитав про свою владу: чи призначено йому стати володарем усіх людей. Бог відповів, що це йому призначено і що за Філіппа повністю відомстили. Александр підніс богу чудові дари, а людей щедро наділив грішми. Так пише про ці відповіді бога Аммона переважна більшість письменників. Сам Александр у листі до матері писав, що одержав деякі таємні пророцтва, про які розкаже їй одній, коли приїде. Дехто ж повідомляє, нібито жрець, аби підкреслити свою прихильність до Александра, хотів привітати його по-грецьки: "О, пайдіон!" ("О, дитино!"). Але внаслідок чужоземної вимови, замінивши кінцевий звук "н" на "с" сказав: "О, пайдіос!" ("О, сину Зевса!"). Александру припала до вподоби ця помилка, і звідси розійшлася чутка про те, що бог привітав його як сина Зевса. Кажуть також, що Александр слухав у Єгипті філософа Псаммона і з його викладу він найбільше вподобав твердження про те, що всіма людьми править бог, бо закладена в кожній людині здатність керувати й панувати є божественного походження. Сам Александр міркував з цього приводу глибше і казав, що бог – це спільний батько всіх людей, але передусім своїми дітьми він вважає найкращих з них.

28. Взагалі, до негреків Александр ставився зверхньо і поведився з ними так, немов був упевнений, що він походить від богів і є сином бога, а перед греками помірковано й обережно видавав самого себе за бога. Тільки в листі до афінян у справі Самосу він так писав: "Я нізащо не віддав би вам це вільнолюбне і славне місто, але володійте ним, якщо удержали його від тодішнього вашого володаря, якого звали моїм батьком". А мав він на увазі Філіппа. Однак, пізніше, коли, поранений стрілою, він терпів муки, то сказав: "Оце, мої друзі, тече звичайна кров, а не Плин, що в жилах пливе у блаженних богів невмирущих".

Одного разу, коли сильно загриміло і всі злякались, присутній там софіст Анаксарх озвався до Александра: "Очевидно, ти не здатний зробити щось таке, сину Зевса?" Александр у відповідь на це розсміявся і сказав: "Та я й не хочу наводити жах на своїх друзів, як ти мені радиш. Адже тобі не до вподоби мої обіди, тому що ти бачиш на столах рибу, а не голови сатрапів". І справді, Анаксарх, кажуть, коли одного разу Александр послав Гефестіону рису, висловився в подібний спосіб, насміхаючись і глузуючи з тих, хто заради слави наражає своє життя на небезпеку і не шкодує для цього зусиль, а втіх і насолод знає не більше від звичайних людей. Із сказаного ясно випливає, що Александр не вірив у своє божественне походження й не хизувався ним, але користувався цією вигадкою як засобом для уярмлення інших народів.

75. Зрештою, з того часу, як Александра обхопив страх перед надприродними знаменнями і мучив його душу, навіть найбуденніше і найнезначніше явище йому здавалося

чудом і якоюсь призвісткою. Тому-то царський палац кишів людьми, які приносили жертви, виконували очищальні обряди і провіщали майбутнє. Воістину, велика біда – невіра в богів і нехтування їх знаками, але не менш, коли прийшла відповідь оракула Аммона в справі Гефеста, він припинив жалобу і знову почав влаштовувати жертвоприношення та великі бенкети. Одного разу він справив розкішний бенкет на честь Неарха і його супутників. Після бенкету викупався, як це було його звичаєм перед сном, і вже мав лягати в ліжко, але на прохання Медія пішов ще й до нього на бенкет. Там він пив усю ніч і весь наступний день, поки його не почало лихоманити. То неправда, що Александр випив “чару Геракла” й відчув гострий біль у спині, немов від удару списа – все це вигадки деяких письменників, які вважають своїм обов’язком надати великій драмі трагічного і зворушливого закінчення. Арістобул пише, що Александр у нестерпних муках від лихоманки відчув сильну спрагу й випив багато вина, після чого почав марити і на тридцятий день місяця десія помер.

76. У царському щоденнику є такий опис його хвороби. Вісімнадцятого числа місяця десія Александр у лазні після приступу лихоманки заснув. На другий день він викупався, пішов у спальню і провів там увесь день, граючи в кості з Медієм. Увечері після купелі він приніс жертву богам й повечеряв. Уночі його знову сильно лихоманило. Двадцятого числа він викупався, приніс богам жертву і, лежачи в лазні, проводив час у розмові з Неархом, слухаючи його розповідь про плавання по Великому морю. Двадцять перше число Александр провів так само, але гарячка посилилась, і вночі йому стало гірше. На другий день його далі мучила лихоманка. Його перенесли й поклали біля великого басейну, де він розмовляв із своїми полководцями про заміщення вільних посад у командному складі й велів призначити на них перевірених людей. Двадцять четвертого числа він знову мучився від сильного приступу лихоманки. Його на руках піднесли до жертовника для жертвоприношення. Найвищим своїм воєначальникам він наказав залишитися на ніч у царському палаці, а таксіархам і пентакосіархам переночувати поза палацом. Двадцять п’ятого числа його перенесли в іншу частину палацу. Тут він трохи поспав, але лихоманка не залишала його. Коли до нього прийшли воєначальники, він уже втратив дар мови. У такому ж стані він перебував двадцять шостого числа, так що македоняни гадали, що він уже неживий. З криками вони підійшли до дверей палацу і погрозами змусили охорону відчинити двері. Коли їм відчинили, вони в самих хітонах по одному всі пройшли мимо ліжка царя. Того самого дня Пітона й Селевка відправили в храм Серапіса запитати, чи не слід перенести туди Александра. Бог наказав залишити його на місці. Двадцять восьмого числа під вечір Александра не стало.

77. Так майже слово в слово написано в царському щоденнику. Підозріння про отруєння Александра спершу зовсім не існувало. Лише через шість років Олімпіада внаслідок доносу наказала багатьох стратити, а останки Юла, який на той час помер, викинути з могили за те, що нібито саме він подав Александрові отруту. Дехто твердить навіть, що не хто інший, як Арістотель намовив Антіпатра скоїти цей злочин, і що взагалі він подбав про отруту. Кажуть, що таке розповів Гагнометід, який у свою чергу буцімто чув це від царя Антігона. А за отруту правила, як кажуть, холодна, мов лід, вода, що краплями стікає з якоїсь скелі поблизу Нонакріди. Там її збирають і зберігають в ослиному копиті. Ні в чому іншому зберігати цю воду не можна, тому що вона своїм крижаним холодом і їдкістю нищить будь-який посуд.

Однак, більшість письменників вважає цю розповідь з отрутою суцільною вигадкою. Найпереконливішим доказом цього є, на їхню думку, та обставина, що воєначальники сперечалися потім протягом кількох днів про владу, не турбуючись про тіло Александра, яке тим часом лежало непоховане. Незважаючи на те, що це було в країні, де панує нестерпна спека, на тілі не видно було ніяких ознак розкладу, а залишилось воно чистим і непошкодженим.

*(Пер. Й.Кобіва)*

## ЛУКІАН

(бл. 120-190 рр. н.е.)

*Грецький письменник-сатирик, автор близько 80 творів, невеликих за розміром, написаних переважно у формі діалогу. Лукіан використовував відомості з історії культури, філософії, етики, релігії, філології, літературознавства. Написані живою мовою, дотепні сатиричні діалоги спрямовані проти суспільних пороків, занепаду моралі, догматичного шанування олімпійських богів і схиляння перед традиційними забобонами.*

### РОЗМОВИ БОГІВ

(фрагменти)

#### ГЕФЕСТ І ЗЕВС

*Гефест.* Що накажеш мені робити, Зевсе? Я прийшов за твоїм наказом, захопивши із собою гарно вигострену сокиру, – вона розрубає камінь одним ударом.

*Зевс.* Чудово, Гефесте; удар мене по голові й розрубай її навпіл.

*Гефест.* Ти, здається, хочеш переконатися, чи при своєму я розумі? Накажи мені зробити що-небудь інше, що тобі потрібно.

*Зевс.* Мені потрібно саме це – щоб ти розрубав мені черепа. Якщо ти не послухаєшся, тобі доведеться, уже не в перший раз, відчувати мій гнів. Не барися! Потрібно бити з усієї сили. Не зволікай. У мене нестерпніпологові муки в мозку.

*Гефест.* Дивися, Зевсе, не сталося б нещастя: моя сокира гостра, без крові не обійдеться, – і вона не буде тобі гарною повитухою.

*Зевс.* Ударяй сміливо, Гефесте; я знаю, що мені потрібно.

*Гефест.* Що ж, ударю, не моя воля; що мені робити, коли ти наказуєш?.. Що це таке? Діва в повному озброєнні! Важка штука сиділа в тебе в голові, Зевсе; не дивно, що ти був у дурному настрої; носити під черепом таку велику дочку, так ще в повному обладнанні, – це не жарт! Що ж, у тебе військовий табір замість голови? А вона вже скаче і танцює військовий танок, потрясає щитом, піднімає спис і вся сяє від божественного натхнення. Але, головне, вона справжня красуня, і за кілька хвилин зробилася вже дорослою. Тільки очі в неї якісь сірувато-блакитні, – але це гарно пасує до шолома. Зевсе, у нагороду за мою допомогу при пологах дозволь мені з нею одружитися.

*Зевс.* Це неможливо, Гефесте: вона захоче вічно залишатися дівою. А що стосується мене, то я нічого проти цього не маю.

*Гефест.* Тільки цього мені і треба, я сам подбаю про все інше і постараюся з нею владнати.

*Зевс.* Якщо це тобі здається легким, роби, як знаєш, тільки запевню тебе, що ти бажаєш нездійсненого.



---

## РОЗМОВИ В ЦАРСТВІ МЕРТВИХ (фрагменти)

### ГЕРМЕС І ХАРОН

*Гермес.* Чи не порахувати нам, перевізнику, скільки ти мені винен? Бо знову матимемо через це сварку.

*Харон.* Порахуємо, Гермесе. Краще це, нарешті, визначити, – тоді позбудемося турбот.

*Гермес.* За твоїм дорученням я приніс тобі якір за п'ять драхм.

*Харон.* Багато зажадав!

*Гермес.* Клянуся Аїдонеєм, я придбав його за п'ять, а також ремінь, що утримує весло, за два оболи.

*Харон.* Клади п'ять драхм і два оболи.

*Гермес.* Голка для нашивання латок на вітрило; я за неї дав п'ять оболів.

*Харон.* Додавай їх.

*Гермес.* Віск для замазування дірок у човні, цвяхи і канат, яким ти рею прикріпив до щогли; усе разом за дві драхми.

*Харон.* Це недорого.

*Гермес.* От і все, якщо ми нічого не забули при підрахунку. Коли ж ти мені це відда-си?

*Харон.* Зараз я ніяк не можу, Гермесе, а от якщо чума якась чи війна надішле до нас багато народу, тоді можна буде дещо заробити, невірною порахувавши плату за перевіз.

*Гермес.* Що ж мені сидіти, виходить, і чекати, закликаючи на землю всілякі нещастя, щоб у такий спосіб отримати свій борг?

*Харон.* Немає іншого способу, Гермесе. Ти сам бачиш, як мало народу до нас тепер приходять: на землі мир.

*Гермес.* Ні, краще нехай так залишиться, хоч і затягнеться повернення боргу. Але, чи не правда, Хароне, колись до нас приходили не такі, як зараз: серйозні всі, вкриті кров'ю і переважно померлі від ран. А тепер? Одного син отруїв, іншого – дружина, у третього від надміру розкоші розпухли живіт і ноги, – бліді усі, жалюгідні, зовсім на тих не схожі.

*Харон.* Так, гроші – річ бажана...

*Гермес.* Так, виходить, ти вважав би мене правим, якби я наполегливо зажадав від тебе повернення усього боргу?

## ЛОНГ

(бл. 200 р. н.е.)

*Грецький письменник, жив на о. Лесбос. До наших днів дійшов його твір "Дафніс і Хлоя" - кращий зразок любовно-буколічного роману давньогрецької літератури. Роман - умовне сучасне позначення жанру, який тоді називали "історії пастухів", про що свідчать характерні імена героїв твору і їх рід занять. Роман Лонга, насичений драматизмом, психологічно виразний і водночас соціально впізнаваний, високо цінував Й.-В. Гете: "...Тут представлено цілий світ. Ми бачимо різних пастухів, землеробів, садівників, виноградарів, корабелів, розбійників, воїнів, знатних городян, статечних панів і рабів... Скільки в цьому творі смаку, яка досконалість і тонкість відчуттів".*

### ДАФНІС І ХЛОЯ

Полюючи на о. Лесбосі, у гаю німф я побачив картину, гарнішої од якої мені не доводилось оглядати. На ній, оцій картині, було зображено любовну повість. Чудовий гай: багато в ньому дерев, квітів, вологи. Джерело щедро живить вологою і квіти, й дерева. Та над усе ця картина приваблювала очі мистецьким виконанням, а ще вражала доля закоханих. Про неї знали скрізь в околиці, і багато чужинців приходило сюди: одні помолитись німфам, інші – оглянути картину, на якій було намальовано жінок, що родять дітей; інші ж у пелюшки їх сповивають; далі немовлята – між отарою овець, які їх годують; пастухи знаходять цих дітей, потім молода пара, обнявшись, присягається у вірності; зображено напад морських піратів і вторгнення ворогів. Бачив я ще й інші речі, також любовні, які викликали в мене подив і бажання з'явити їх у повісті. Я знайшов людину, яка пояснила зміст картини, і тоді написав чотири книжки, присвятивши їх Ероту, німфам і Панові. Вони, ці книжки, для людей – милий набуток, який лікуватиме їхні хвороби, у журбі стануть втіхою, у коханні – солодким спомином і повчанням для тих, хто не мав любові. Ніхто ж не втік і не втече від Ерота, поки існує краса та дивляться очі, а нам нехай бог дасть розум здоровий, щоб описати цю любовну історію інших людей.

### КНИГА I

На Лесбосі є місто Мітілена, велике й прекрасне, покряєне каналами, в які котить свої води море, й прикрашене мостами з тесаного білого каменю; можна подумати, що бачиш перед собою не місто, а острів. Від того міста, Мітілени, на відстані близько двохсот стадіїв простягались поля багатой людини – чудовий маєток: гори, повні дичини, пшенично-носні ниви, пагорби, вкриті виноградом, пасовиська для худоби, а море хвилями набігало на дрібненький пісок широкого берега.

Саме на цьому полі один із козопасів, на ім'я Ламон, пасучи стадо, знайшов дитя, яке годувала коза. Тут був дрімучий ліс, і куці терня, переплетені плющем, і м'яка трава, на якій це дитя лежало. Сюди часто прибігала коза, залишаючи своє козенятко. Надовго зникала, бо затримувалась тут при дитині. Ламон не раз спостерігав походеньки кози, бо шкода йому стало залишеного козеняти, і ось якось, саме опівдні, йдучи слідами кози, побачив, як вона обережно розставила ноги над дитям, щоб не пошкодити його ратицями, а дитя, начебто з материнських персів, ссало молоко. Пастух, очевидно, цим був уражений і, підійшовши близько, знайшов величенького й гарного хлопчика в пелюшках, значно кращих, ніж це буває у підкидьків, а саме: пурпуровий плащик, на ньому золота брошка й маленький меч із ручкою із слонової кістки.

Спочатку пастух хотів узяти тільки розпізнавальні речі, зовсім не турбуючись про дитину, але тут йому стало соромно від того, що коза людяніша за нього, почекав до ночі й приніс своїй жінці Мірталі оце все: і розпізнавальні речі, і хлопчика, і навіть козу привів. Коли ж жінка здивовано запитала, чи й кози народжують дітей, він їй усе розповів: як знайшов дитину, як коза її годувала, як йому стало соромно залишати хлопчика на погибель. З Ламоном Мірталі погодилась, і вони визнали дитя за своє, усе, що було при ньому, заховали й віддали його козі, щоб годувала; а щоб ім'я хлопчика було подібним до пастуших, вирішили назвати його Дафнісом.

Згодом, через два роки, пастух на ім'я Дріас, пасучи стадо на сусідніх полях, натрапив на подібну знахідку й подібне побачив. Тут, у великій скелі був грот німф, усередині просторий, а ззовні округлий. У ньому стояли вирізьблені з каменю статуї німф, ноги їхні – босі, а руки аж до плечей голі, розпущене волосся спадало на плечі, на талії – пояски, усмішка в очах – так виглядало, ніби вони танцювали. Вхід до гроту був посередині великої скелі. З джерела спадала струмочком вода, тому перед гротом зеленів привабливий лужок, на якому росла ніжна травичка, щедро зрошувана вологою. Тут-таки лежали дійниці і флейти, сиринги й сопілки – жертвні дарунки старших пастухів.

Саме до цього храму німф часто забігала вівця, що недавно народила ягнятко, отож не раз у Дріаса виникала думка: вівця, мабуть, пропала. Тому він, щоб її блудячу покарати й повернути до порядку, зробив петлю із зеленої гілки й поставив біля скелі – хотів там вівцю зловити. Дріас, прийшовши сюди, побачив дивовижу: вівця, як людина, давала своє вим'я, повне молока, дитині, а дитина спокійно, без плачу, шукала той чи інший сосок чистим і радісним ротиком, а коли вона досита напилася, вівця облизала язиком її личко. То була дівчинка. Біля неї лежали пелюшки та розпізнавальні речі: вигаптована золотом пов'язка, золотисті сандалії, золоті браслети.

Дріас узяв цю знахідку за щось божественне і, навчившись від вівці бути милосердним та любити дитину, підняв її на руки, поклав розпізнавальні речі до торбини й почав молитися німфам, аби щасливо виховати дитя, котре шукало їхньої опіки. Коли ж настала пора гнати отару додому з пасовиська, повернувся до своєї господині й розповів дружині усе, що він бачив, показав знахідку й прохав, щоб вона цю дівчинку вважала своєю дочкою та годувала як свою власну. Напа – так звалася його дружина – стала матір'ю дівчинці й полюбила її, начебто побоювалася, щоби вівця не подужала її своєю любов'ю, а щоб вірили їй, Напі, назвала дівчинку пастушим ім'ям Хлоя.

Росли ці дітки дуже скоро, а врода їхня була набагато більша, ніж буває це в сільських дітей. А коли хлопчикові виповнилося п'ятнадцять років, дівчинка була на два роки молодша, то в ту ж таки ніч Дріас і Ламон бачили сон. А приснилося їм, що німфи з гроту, де було джерело й де Дріас знайшов дівчинку, віддавали Дафніса та Хлою якомусь прекрасному й лукавому хлопчаківі, в якого були крильця вище рамен і, крім того, маленький лук із стрілами. Цей хлопчик торкнувся обох молодят однією й тією ж стрілою та повелів, щоб відтоді разом пасли отару: він – кози, а вона – вівці.

Дріас і Ламон, побачивши такий сон, зажурилися, адже ж їхні діти мали бути пастухами кіз і овець, хоч розпізнавальні речі віщували їм кращу долю. Тому малим давали ліпшу їжу, навчали грамоти й усього, що на селі вважалося гарним; гадали, що діти мають слухатися богів, прозорливість яких їх урятувала. Дріас і Ламон розповіли один одному свій сон, принесли офіру крилатому хлопчикові з гроту німф, імені якого назвати не могли. Після того послали їх доглядати отари, навчивши перед тим усього: як треба пасти до полудня, як удень, коли докучає спека, коли гнати до водопою, а коли – до кошари, яких тварин підганяти посохом, а яких – тільки голосом. Діти раділи, що їх наділили великою владою, й полюбили своїх кіз та овець сильніше, ніж це, звичайно, водиться у пастухів: дівчина ж бо завдячувала своїм порятунком вівці, а хлопець пам'ятав, що його, підкидька, вигодувала коза.

Настав початок весни, позацвітали всюди квіти: у лісах, на лугах, на пагорбах. Уже чулося дзижчання бджіл і щебетання співучих птахів, радісно пострибувала молода худібка. Яг-

нята бігали на пагорбах, на луках дзижчали бджоли, у гущавині співали пташки. Саме в цю чудову весняну пору молоді та повні сили діти наслідували все, що бачили й чули. Слухаючи, як співають пташки, самі співали, бачачи ягнят, що гуляли, самі підскакували; наслідуючи бджіл, збирали квіти, чіпляли собі на груди або ж плели віночки та відносили їх німфам.

Усе вони робили разом, бо ж пасли свої стада близько одне від одного. Часто Дафніс збирав до купи овець, що розбрелися далеко, часто Хлоя зганяла кізок із скель, котрі не боялися залісти так високо, іноді одне з них пильнувало отару овець та стадо кіз, коли інше бавилося, а всі їх ігри були пастуші й дитячі. Вона збирала стебла очерету та плела з них пастки для цвіркунів, і, зайнята такою працею, забувала про овець. Він же вирізував ніжні очеретини й, проколовши в колінцях, з'єднував їх м'яким воском та вигравав на них аж до ночі. Часом Дафніс і Хлоя ділилися молоком, вином. Їжа, яку приносили з дому, була їхньою спільною власністю. Скоріше можна було побачити овець, що відокремились від кіз, ніж Дафніса без Хлої.

Коли вони так забавлялись, Ерот придумав для них нову турботу: вовчиця, яка годувала вовченят, не раз забирала чужих овець із близьких полів, бо ж багато потребувала їжі, щоб вигодувати своїх дітей. Тоді вночі збіглися селяни й викопали ями, на сажень широкі, та на чотири глибокі. Землю рознесли далеко і розсипали наокож. Зверху над ямами поклали сухе довге паліччя й присипали трохи землею, що залишилась. Місце виглядало так, як раніше, отож навіть заєць, коли по ній пробігатиме, не поломить паліччя, що було крихкіше од соломи, й переконається, що тут якась хитра видумка. Хоч вони викопали багато таких ям і на горах, і в долинах, проте не пощастило їм зловити вовчицю, яка відчувала, де ті пастки зроблено. Тому чимало кіз і овець пропало, завалившись у ями, та й Дафніс ледве не загинув у такій копанці.

Якось два завзяті цапи зчепилися у бійці. Раптом від сильнішого удару в одного відламався ріг, і він, підскоквши од болю, кинувся тікати, а переможець мчав за ним, не даючи йому спокою. Жаль стало Дафнісу, коли побачив зламаний ріг та рану в цапа, отож, схопивши палицю та пастушу ґирлиґу, побіг за напасником. Тоді один утік, а другий, розгнівавшись, гнався за ним, не мали вони часу дивитися під ноги, й обидва попадали в яму; перший цап, а за ним Дафніс. Саме це й урятувало Дафніса, бо він, падаючи, гепнув на цапа. Гірко заплакав у ямі, чекаючи, щоби хтось його витягнув звідти. Хлоя ж, побачивши таке лихо, підбігла до копанки й, переконавшись, що Дафніс живий, почала кликати волопаса із сусідніх полів, а той, прибігши, шукав довгого шнура, щоб витягнути Дафніса з ями, але не знайшов. Тоді Хлоя розв'язала свій пояс і подала волопасу; вони обоє, ставши над ямою, потягли Дафніса, а він, тримаючись руками за пояса, піднімався угору. За ним витягли нещасного цапа, що поранив собі обидва роги: ось яка кара зустріла його за напасництво. Тут-таки, вдячні, віддали цапа волопасу, щоб приніс його в жертву за порятунок, а між собою домовилися, що вдома, коли б хтось помітив утрату, скажуть, що цапа заризли вовки. Самі ж, повернувшись, розглядали своїх овець і кіз, а коли побачили, що й кози і вівці пасуться спокійно, посідали на дубовій колоді й почали роздивлятися, чи Дафніс часом, падаючи, не поранив собі якоїсь частини тіла, але не знайшли ні рани, ні слідів крові, тільки волосся та й усе тіло було в болоті та пилюці. Хлопець вирішив помитися, перш ніж Ламон і Міртала довідаються про нещасний випадок.

Дафніс і Хлоя пішли разом до гроту німф. Тут хлопець зняв хітон та пастушу торбину й дав їх Хлої, а сам, ставши у воді джерела, вимив волосся і тіло. В нього було буйне чорняве волосся, а тіло так засмагло на сонці, що, здавалося, тінь від волосся падала на нього. Хлоя дивилася на Дафніса, й він здавався їй прекрасним, а що раніше не бачила його таким, подумала, що купіль йому принесла красу. Коли ж дівчина змивала бруд з його плечей, відчула ніжність його шкіри й тут-таки непомітно торкалася своєї, щоб випробувати, чи її тіло делікатніше. По тому, – а вже наближався вечір, – вони погнали стада додому, і Хлоя нічого так не бажала, як знову глянути на Дафніса, коли він купається.

Наступного дня уже на пасовиську Дафніс, присівши під улюбленим дубом, грав на сиринзі, стежачи водночас за козами, які полягали й начебто слухали його пісні. Хлоя ж

присіла біля нього й поглядала на своїх овець, але частіше кидала очима на Дафніса. І знову, коли він грав на сиринзі, здався їй прегарним, і цю красу вона приписала музиці. Отож, коли хлопець закінчив грати, вона взяла сирингу – з'явилась у неї думка, що, може, й вона стане так само гарною. Опісля дівчина намовила його, щоб він ще раз скупався, і вона, коли він мився, торкалася до нього, а відійшовши, вихваляла його красу, – ця похвала стала початком кохання. Вона не розуміла, що з нею діється, адже була ще молоденька дівчинка, котра виросла на селі й не чула навіть такого ймення, як Ерот. Туга тривожила її душу: вона не могла стримувати сліз і часто вела мову про Дафніса. Немилою стала для неї їжа, по ночах не спала, не турбувалась про череду, сміялася або ж плакала, засне й тут-таки зривається зі сну. Личко її то блідло, то вкривалося рум'янцем. Навіть корова не поводитьсь так, коли її кусають г'едзі. А якось була вона сама й тоді з її вуст вирвалися такі слова: “Ось я хворію, але не знаю, що це хвороба. Відчуваю біль, а рани не бачу. Сумно мені, хоч жодна овечка моя не пропала. Пломінь пече мене, хоч, сиджу в густій тіні. Скільки мене колючок кололо, а я не плакала. Скільки бджоли жалили мене, я це переносила, а це, що мучить зараз моє серце, жорстокіше від усього. Дафніс прекрасний, та й квіти чудові, мило виграє його сиринга, та й соловейки чарівно співають, але ні до чого все це. О, хай би я стала його сирингою, щоб він віддавав мені своє дихання! Хай би я стала кізкою, аби мене пас! О недобра водо! Ти тільки Дафніса зробила гарним, а я дарма купалася. Кінець приходить мені, милі німфи, й ви вже не врятуєте дівчини, що виросла біля вас. Хто вам принесе віночки, коли мене не стане? Хто годуватиме нещасних ягнят? Хто піклуватиметься буде моїм цвіркуном невгамовним? Його ледве я зловила, щоб він приспівував мені до сну поблизу гроту, а зараз не можу заснути через Дафніса – ні до чого мені його цвірінкання!”

Отакі її страждання, така була її мова, й у тім шукала вона слова “Ерот”. Втім Доркон волопас, який витяг Дафніса та цапа з ями, юнак з пушком на бороді, котрий уже знав імення та справи Еротові, раптом від першого дня закохався у Хлою. А коли племінь кохання з кожним днем сильніше розпалювався в його душі, він, нехтуючи Дафнісом, як хлопчиком, постановив досягти своєї мети або подарунками, або ж силою. Зараз приніс Дафнісу та Хлої перші подарунки: йому пастушу сирингу з дев'яти очеретин, з'єднаних міддю замість воску, а їй шкуру з оленятка, розмальовану в такі барви, як у вакханок. Відтоді Доркон вважався Дафнісовим другом, проте щонайменше турбувався про нього, а Хлої щодня приносив щипкий сир, віночок із квітів, а то й гарненьке яблуко. Якось приніс їй молоде телятко, золоченого кубка і молоденьких гірських пташенят. Вона ж ще не відала любовних хитрощів і радо приймала подарунки, а ще більше раділа від того, що мала чим обдаровувати Дафніса, котрий також уже пізнав справи Еротові, й тут між ним і Дорконом виникла суперечка, хто з них краший. Суддею мала стати Хлоя, а нагородою переможцю – поцілунок Хлоїн. Перший промовив Доркон:

“Я, дівчино, більший від Дафніса, я – волопас, а він пасе тільки кіз; я настільки сильніший від нього, наскільки воли сильніші кіз. Я білий, наче молоко, та золотоволосий, як улітку поле перед жнивами, мене вигодувала мати, а не дикий звір. Дафніс же малий і без зарості, як жінка, і чорний, ніби вовк. Він пасе кіз й від них має запах страшний. Він такий бідний, що не може прогодувати навіть собаки. Ходить чутка, що коза годувала його своїм молоком, отож він зовсім не відрізняється від козенят”. Таке й подібне до того говорив Доркон.

На те Дафніс відповів йому: “Мене коза вигодувала, як колись і Зевса. Пасу я кіз, і вони ростуть більші, ніж твої корови. Я зовсім не пахну погано, як і Пан, що також є цапом. У мене вдосталь сиру, печеного хліба, білого вина, а це і є майно багатих селян. Я гладенький на обличчі, як Діоніс, а темний, як гіацинт. Сильніший же Діоніс від сатирів, а гіацинт від білих лілей. А ти, Дорконе, рудий, як лис, і бородатий, як цап, і білий, як піщанка. Коли захочеш когось поцілувати, то мене поцілуєш в уста, а його в щетину бороди. Пам'ятай, дівчино, що тебе вигодувала овечка, але ти прекрасна”.

Хлоя не могла стриматися: раділа від похвали і, давно прагнучи поцілувати Дафніса, підскочила до нього й поцілувала, хоч невміло, просто, проте могла розпалити в його душі племінь кохання. Доркон із болем у серці відійшов від них і шукав іншого шляху

до любові. А Дафніс, начебто Хлоя не поцілувала, а вкусила, раптом спохмурнів і зітхав безупину, його серце сильно билось у грудях, дивитися прагнув тільки на Хлою, а, споглядаючи, обливався рум'янцем. Тоді вперше з подивом помітив, що волосся її русяве, що очі в неї великі, голубі, щоки біліші, ніж козяче молоко; начебто вперше розкрилися його очі, а до того був сліпий. Тож не брав із собою їжі, хіба тільки трошки покуштувати; не пив, хіба тільки скроплював уста з необхідності; став мовчазний, хоч до того був балакливий та невгомний, мов цвіркун; зараз сидів нерухомо, хоч був непосидючий, як кози. Тепер не дбав про своє стадо, залишив сирінгу, лице його стало блідіше, ніж трава влітку. Розмовляти міг лише з однією Хлоєю, а коли залишався без неї, то говорив сам собі:

“Що наробив мені поцілунок Хлої? Вуста в неї ніжніші, ніж пелюстки троянди, соподші від меду, поцілунок мучить сильніше, ніж бджолине жало. Часто я цілував козенят, часто – молоденьких ягнят й телятко оте від Доркона, але цей поцілунок інший. Дух у грудях запирає, серце б'ється, наче хоче вискочити, душа завмирає, а я знову хочу цілувати. О нещасна перемога! О дивна хвороба, ймення якої мені невідоме. Чи, може, Хлоя випила якусь отруту перед поцілунком? Тож чому не померла? Ось солов'ї виспівують, а моя сирінга мовчить. Ось козенята стрибають, а я сиджу. А як цвітуть квіти! Я ж не в силі плести віночків! Уже розцвіли фіалки та гіацинти, а Дафніс в'яне. Чи ж Доркон виглядатиме вродливішим від мене?”

Такі муки терпів прекрасний Дафніс і таке говорив, скуштувавши вперше і слів, і дій Еротових. А Доркон-волопас, закоханий у Хлою, підстерігши Дріаса, коли той садив виноградну лозу, приніс йому декілька пишних сирів і подарував, наче був йому давнім приятелем ще відтоді, коли сам пас отару. З такого почав свою мову й між іншим – кинув кілька слів і про Хлоїне заміжжя. Якби взяв її за жінку, то дав би, – так обіцяв, – багато подарунків: пару волів до плуга, чотири рої бджіл, п'ятдесят молодих яблуньок, шкіру бика на взуття, телятко-річняк, що вже не потребує молока; отож Дріас, заморожений подарунками, ледве не погодився на одруження. Однак, розміркувавши, що дівчина достойна кращого жениха, й, побоявшись, щоб не впасти в щось непоправне, коли про це стане відомо, не погодився на весілля, просив вибачити й відмовився від подарунків.

Отак удруге підвела Доркона надія, та позбувся він дарма добреньких сирів, тоді задумав силою здобути Хлою, коли буде вона сама. Він, підстерігши, що молодята щодня жнуть стадо до водопою позмінно, то Дафніс, а то Хлоя, задумав хитрість, гідну пастуха. Взявши велику вовчу шкуру, – саме з того вовка, якого вбив колись бик, захищаючи корів, – натягнув її на себе від ніг до плечей, передні лапи на руки, а задні – на ноги аж до п'ят, а вовчою пащею прикрив голову, як голпіт шоломом. Потім, визвірившись якнайстрашніше, заховався біля джерела, з якого вівці та кози пили воду після паші. Джерело було в долині, навкруги позаростало акантом, ожиною, невисоким ялівцем і терням: там легко міг зробити засідку навіть справжній вовк. Затаївшись там, Доркон чекав години водопою й мав великі надії налякати Хлою своїм виглядом та схопити її у свої лаписька.

Небагато минуло часу, і Хлоя пригнала стада до джерела, залишивши Дафніса, який рвав зелене листя, щоб догодувати цапів після пасовиська. За козами та вівцями бігли собаки, як сторожа, й носами винохували навкруги, тож нюхом викрили Доркона, коли він рухнувся, щоб напасти на дівчину, й кинулися на нього, як на вовка, голосно гавкаючи. Вони кусали за шкіру, оточивши його, аж поки волопас не піднявся зі страху. Соромно стало йому, й заліг він тихенько в гушавині, поки шкура була йому захистом, адже побоювався, що його впізнають. Коли Хлоя, перелякана ще відтоді, коли вперше глянула на нього, почала кликати Дафніса на допомогу, а собаки, стягнувши з Доркона шкуру, кусали тіло, то він, гірко заплакавши, попросив допомоги у Хлої та Дафніса, що сюди прибіг. Обидва заспокоїли собак звичними для них словами, а покусаного на стегнах і плечах Доркона відвели до джерела, обмили рани там, де були сліди зубів, і помастили свіжим ликом в'яза, пожувавши його перед тим. А тому що не знали підступних любовних вибриків, вважали таку витівку Доркона з вовчою шкурою пастушим жартом й зовсім не гнівалися на нього, а навпаки – потішали, провівши трохи, а тоді відпустили його додому.

Доркон, що уникнув небезпеки і врятувався не з вовчої, як кажуть, а з собачої пащі, лікував свої рани, а Дафніс і Хлоя мали аж до ночі великий клопіт, щоб позбирати кіз та овець, бо ж, перелякані вовчою шкурою і збентежені гавканням собак, одні позалазили на скелі, а інші погнались аж до моря. І хоч їх привчили слухатися голосу та гри сирінги, йти на їхній поклик, збиратися на плескання руками, вони тоді все забули зі страху. Тож шукали їх по слідах, як зайців, і врешті-решт позаганяли до кошар. Тієї ночі Дафніс і Хлоя спали глибоким сном, бо втома була для них ліками від любовних страждань. Коли ж настав день, знову відчули такий самий біль. Коли бачились, раділи, розставались – сумували, страждали, чогось бажали, але не знали, чого хочуть. Знали лише одно: його погубив поцілунок, а її – купіль.

Їхній пломінь кохання підсилювала сама пора року. Наближався кінець весни, починалося літо: усе розцвіло, на деревах – плодів без ліку, на нивах – хліба, приємно цвіркотіли цикади, долинав солодкий аромат запашних фруктів і радісне мекання кіз та овець. Здавалося, співають ріки, пливучи спокійно, подув вітрів виграє на соснових гілках, від любовної туги опадають на землю яблука, і сонце, любитель краси, роздягає усіх.

Зачарований усім тим Дафніс ішов до ріки: тут він або купався, або ловив рибу, що виблискувала у воді, та багато пив, немовби хотів згасити вогонь у грудях. Хлоя ж після доїння кіз та овець мала багато роботи, щоб поставити молоко, аби зсілося, бо ж її докучали страшні мухи й кусали, коли їх відганяла. По тому вмивала личко, увінчувала голову сосновим віночком, накидала на себе оленячий кожушок, наливала в горщечки вина й молока, аби мати що пити з Дафнісом.

Опівдні очі їхні захоплювались новим видовищем: дівчина, дивлячись на голого Дафніса, була зачарована його красою і журилася, що не може знайти в нього жодної вади. Дафніс, побачивши її в оленячому кожушку та в сосновім віночку, коли подавала йому горщечки, подумав, що уздрів якусь німфу із гроту. Знімав цей віночок з її голівки, цілував і увінчував свою голову, а вона, коли він голий купався, одягалася в його одяг, поцілувавши перед тим. Іноді одне на одного кидали яблука, розплітали та прикрашували взаємно собі волосся. І їй його волосся здавалося чорним, як мирта, а йому її личко було подібне до яблука, бо ж було білорожеве. Він навчав її грати на сирінзі, й тільки починала дуги, забирив у неї сирінгу й сам водив устами по очеретинах. Коли здавалося йому, що вона помилялася, то він, виправляючи її помилки, пристрасно цілував Хлою через сирінгу.

Одного разу вдень Дафніс вигравав на сирінзі, а стада спокійно відпочивали в тіні. Хлоя ж раптом задрімала. Він, спостерігши це та відклавши сирінгу, оглядав її усю ненаситним зором, не боячись зовсім, і водночас тихесенько шептав: “Які то очі сплять! Як пахнуть ці устоська! Так не пахнуть ні яблука, ні кушчики троянд. Та боюся цілувати. Поцілунок гризе серце та, як молодий медовий напій, зводить з глузду. Стримаюся з поцілунком, щоб не розбудити її. О цвіркотливі цикади! Своїм цвіркотінням не даєте їй спати. Та й у цапів, що б'ються, тріщать роги. О вовки, боязливіші від лисиць, чому ж не схопите їх!”

І коли так він говорив, цикада, утікаючи від ластівки, яка хотіла її зловити, упала на груди Хлої під одяг. Ластівка, переслідуючи цикаду, не змогла її знайти, але, пролітаючи близько, торкнулася крилом личка дівчини, а вона, не знаючи, що сталося, закричала голосно й пробудилася зі сну, але тут-таки, спостерігши ластівку, яка літала близьенько, й Дафніса, що сміявся з її переляку, забула свій страх і протирає очі, що злипалися ще зі сну. І цикада затріскотіла з пазухи, начебто той, хто шукає захисту, хоче подякувати за порятунок. Тоді Хлоя знову голосно зойкнула, а Дафніс, засміявшись, не згубив нагоди й, всунувши руку між перса, витягнув гарну цикаду, яка навіть у його руці не замовкла. Хлоя ж, уздрівши цикаду, взяла її у руки й, поцілувавши, назад пустила її, так само цвіркотливу, в пазуху.

Іншим разом лісова горлиця принесла їм утіху своєю піснею. А коли Хлоя захотіла знати, що вона виспіває, то Дафніс, повчаючи, розповів їй усім відому казку: “Була собі, дівчинко, така, ж ти, прекрасна дівчина, яка пасла стадо корів у лісі. Була вона співуча, і корови раділи з її пісень, так що не було потреби підганяти їх ні пастушим посохом, ні бато-

гом. Бувало, сяде під сосною, увінчана сосною гілочкою, та й оспіває Пана й Пітис, а корови, почувши її голос, зупинялися. Недалеко від неї хлопець пас корови, сам гарний і співучий, як ця дівчина. Він співав, викликаючи її на змагання, а голос у нього був сильніший, ніж у дорослого, і приємніший, ніж у хлопчини. Тож вісім найкращих корів придив своїм співом. Сумно стало дівчині, бо втратила частину свого стада й зазнала поразки у співі. Тому вона попросила богів, щоб її перетворили у пташку раніше, ніж повернеться додому. Боги послухали й зробили її пташкою, котра, як ця дівчина, живе в горах і співає. Та ще й сьогодні виспіває, сповіщаючи нещастя, адже ж шукає своїх корів, що розбрелися”.

Такі радощі принесло їм літо. Восени, коли дозрів виноград, тірійські пірати приплили на маленькому судні, щоб не прийняли їх за чужинців, прибули до цих полів, вийшли на сушу в панцирах та з мечами, знищили країну й забрали все, що потрапило до рук: пахуче вино, чимало пшениці, вошину з медом, кілька биків із череди Доркона. Захопили також Дафніса, що сумний блукав понад морем, бо Хлоя, як дівчина, пізніше виганяла на пасовисько вівці Дріаса зі страху перед зарозумілими пастухами. Коли пірати побачили такого рослявого та вродливого хлопця, кращого за все, що вони взяли на полях, більше не турбувалися ні про кіз, ні про овець, ні про інші поля, а забрали Дафніса на судно: він почав плакати, не знаючи, що робити, та кликав голосно Хлою. Пірати ж, відв'язавши канати й взявши до рук весла, відплили в море, Хлоя саме тоді виганяла отару й несла Дафнісу як дарунок, нову сирінгу. Побачивши, що його кози розбрелися, й, почувши голос Дафніса, який кликав її щораз голосніше, залишила овець, кинула сирінгу та й побігла до Доркона просити допомоги.

Доркон лежав, тяжко побитий піратами, ледве дихав, весь у крові. Коли уздрів Хлою, у серці знову зажеврила маленька іскринка давнього кохання, й він промовив: “Хлоє, я скоро помру. Мене побили безбожні пірати, як вола, коли я захищав своїх корів. Порятуй себе й Дафніса, помстися за мене та знищ їх. Я привчив свої корови, щоб вони йшли на голос сирінги й ловили її звуки, якщо пасуться навіть далеко. Іди, візьми сирінгу й заграй ту пісню, яку колись Дафніс навчився від мене, а ти від нього. Про все інше потурбується моя сирінга й корови, що залишилися. Дарую тобі цю сирінгу, на якій я не раз перемагав у змаганнях і волопасів, і козопасів. За це поцілуй мене ще живого, а як помру, заплач. Коли ж побачиш, що хтось інший пасе мою череду, згадай про мене”.

Доркон, мовивши такі слова й поцілувавши дівчину востаннє, віддав душу разом із поцілунком і з тими словами. Хлоя, взявши сирінгу, приклала до вуст і заграла так голосно, як тільки могла. Корови на судні, почувши й пізнавши пісню, замукали й скочили в море. Від раптових стрибків судно нахилилося на один бік, і від падіння корів вода в морі розгойдалася, і судно від бурхливих хвиль затонуло. Хто був на судні, стрибнув у море, хоч не в усіх була надія на порятунок. Пірати були обтяженні мечами, одягнені в панцирі, криті лускою, а їхні кнеміди досягали до середини гомілок, Дафніс же був босий, як пас на пасовиську худобу, напівголий, адже стояла тоді пора спек. Саме їх, піратів, зброя швидко потягла у глибіню. Дафніс легко скинув свій одяг, бо плавав він погано – досі доводилося плавати тільки в річках. А тут необхідність підказала, що йому робити, поплив поміж корови і, схопившись за роги двох із них руками, поплив спокійно й без труднощів, начебто їхав на возі (корова плаває так, як жодна людина, поступається тільки водяним птахам і риbam. Корова не може загинути у воді, поки не промокнуть ратиці й не повідпадають. Про це свідчать аж до сьогодні численні місця у морі, названі “воловими переправами”).

Отак урятувався Дафніс, уникаючи всупереч надії двох небезпек: розбою і загибелі судна. Вийшовши з води, знайшов на березі Хлою, яка й сміялася, й плакала. Він пригорнув її до грудей і запитав, чому грала на сирінзі. Вона все йому розповіла: і про втечу до Доркона, і про навчання худоби, і як велів їй грати Доркон, і що він помер, тільки соромилася сказати про поцілунок. Вони вирішили віддати шану Дорконові й разом із близькими побажали його поховати. Насипали нещасному добродієві могилу, насадили біля неї плононосних дерев і повісили на їхніх гілках перші здобутки своєї праці: для жертвоприношення принесли молока, видушили з винограду сік і поламали чимало сирінг. Почулось тужли-



ве мукання худоби, яка бігала сюди-туди, налякавшись. Козопаси та вівчарі говорили, що це був плач худоби за мертвим волопасом.

Після Дорконового похорону Хлоя, запровадивши Дафніса до гроту німф, обмила його і саме тоді вперше у присутності Дафніса помила своє біле, блискуче й гарне тіло, отож після купелі воно не могло не стати принадніше.

Потім, назбиравши квітів, які росли на ту пору, увінчали статуї німф, а сирінгу Доркона, як офіру, повісили на скелі. По тому пішли поглянути на кіз та овець. Тварини лежали, не паслися, навіть не мекали, але, гадаю, сумували – не було біля них Дафніса та Хлої. Коли ж Дафніс і Хлоя з'явилися ї, як звичайно, крикнули та заграли на сирінзі, то вівці зараз же піднялися й почали пастися, а кози стали стрибати та брикати, мовби раділи, що врятувався їхній милий пастух. Та не радів Дафніс: він побачив Хлою голою і вперше пізнав її сховану красу. 'Іож щось мучило його серце, немовби з'їв отруту; часто зітхав, ніби хтось гнався за ним; знову дихання у нього зупиняється, начебто втомився недавнім бігом. Йому здалася ота купіль страшніша за море, у нього ще трималася думка, що душа його серед піратів, він же молодий, простодушний і зовсім не знає розбійницького мистецтва Ерота.

## КНИГА II

Уже осінь розцвіла в повній своїй красі, надходив час збирання винограду, тож на полях працювали всі. Один рихтував чавильні преси, інший чистив бочки, ще інший плів кошики. Одному потрібен був ніж для обрізування винограду, інший знаходив каменя, щоб уночі при світлі можна було носити виноградний сік з поля додому. Також Дафніс і Хлоя перестали турбуватися про овець і кіз і подавали одне одному допомогу, як уміли. Він носив у кошиках виноградні грона, чавив їх у чавильних пресах і зливав сік у бочки. Хлоя готувала їжу робітникам, давала їм пити старіше вино й збирала грона з нижчих виноградних кущів. На Лесбосі взагалі виноградні кущі низькі, угору не ростуть і не пнуться по деревах, а спускають донизу гілки і в'ються, наче плющ; навіть дитина могла б дістати грона, якби її руки не були зв'язані пелюшками.

На святі Діоніса в день народження вина, як звичайно буває, жінки з сусідніх сіл, запрошені на допомогу, скося поглядали на Дафніса та вихваляли його, заявляючи, що він вродою подібний до Діоніса, а сміливіші навіть цілували, тягли до себе – це засмучувало Хлою. Хлопці ж при чавильних пресах кидали Хлої розмаїті слова, стрибали біля неї, немов сатири біля вакханки і кожен радо хотів би стати овечкою, яку б вона пасла. Тоді Хлоя раділа, а Дафніс сумував. Отож, обоє бажали, щоби скоро прийшов кінець збиранню винограду й вони повернулися у свої звичні місця, де замість дикого крику могли слухати звуки сирінги або мекання своїх отар.

Згодом, через кілька днів, коли зібрали виноград і наповнили бочки виноградним соком, відпала потреба в робочих руках. Тоді Дафніс і Хлоя вигнали свої отари на пасовисько й, з радістю вклонившись німфам, принесли їм виноградні гілки як першу офіру. Вони й раніше не проходили мимо німф байдуже, але завжди, коли гнали худібку на пасовисько, молилися їм, а коли з пасовиська, – схилили перед ними голови. Постійно щось приносили німфам: чи якусь квітку, чи фрукт, чи зелену гілку, чи горнятко молока. За це пізніше мали від богинь нагороду. А тоді, після збирання винограду, Дафніс і Хлоя, начебто собаки, спущені з прив'язі, стрибали, грали на сирінзі, співали й навіть мекали разом із козами та вівцями.

Коли Дафніс і Хлоя отак раділи, до них підійшов старий дід у кожусі, на ногах мав просте селянське взуття, зі старенькою пастушою торбиною на плечах і, підсівши до них, промовив: "Любі діти, я, старий Філет, часто оспівував оцих німф, не раз грав на сирінзі Панові, голос моєї сирінги управляв не одною чередою корів. Зараз я прийшов до вас повідомити, що бачив, і сповістити, що почув. Є у мене сад, виплеканий власними руками. Його я обробляю, відколи перестав пасти худобу через старість. Усе в ньому є, що пори року приносять: навесні – троянди, лілеї, гіацинти та двох сортів фіалки; улітку – мак, дикі груші

та всякі яблука. Зараз – виноград, фіги, гранати й зелений мирт. У садку вранці збираються зграї птахів: одні поживитись, інші співають – багато в ньому росте дерев, усюди тінь і з трьох джерел витікає вода. Забери огорожу – гадатимеш, що це гай.

Коли я сьогодні, десь серед дня, зайшов туди, побачив під гранатами та миртами хлопця, який тримав у руці мирт та гранати, а сам білий, як молоко, волосся золотисторусяве, ніби вогонь, а чистенький, немовби щойно покупався. Стояв сам, голий, і забавлявся, наче у власному саду збирав плоди. Я підскочив, щоб його зловити, бо ж побоювався, аби він, утікаючи, не поламав деревця граната та мирта. Він спритно й легко почав тікати то за кущами троянд, то ховався на грядках маку, наче маленька куріпка. Часто доводилось мені, хоча й нелегко було, бігти за молодими козенятами, що втікали від мене, не раз намучився, ганяючи за маленькими телятами, але це була особлива істота, яку годі зловити. А коли я, стара людина, утомився, то, обпершись на костур і водночас дбаючи, щоби він не втік, запитав, чий він, чи когось із сусідів і чого хоче, ламаючи чужий сад. Він не відповів, а стоячи близько, усміхнувся дуже мило, кинув на мене миртами і, – сам не знаю чому, – затуманив так мою душу, що я більше не міг на нього гніватися. Тут я просив його, щоб не боявся, підійшов ближче до мене; я поклявся миртами, що не триматиму його, дам яблук і гранат, дозволю завжди збирати плоди та зривати квіти, якщо він мене поцілує.

У цю мить хлопець голосно розсміявся й заговорив таким голосом, якого не знає ні ластівка, ні соловейко, ні лебідь, коли стає такий старий, як я: “Мені, Філете, зовсім не важко тебе поцілувати. Я більше прагну, щоб мене цілували, ніж ти – стати молодим, але розміркуй, чи такий подарунок підходить для твого віку. Старість тобі не допоможе, й після поцілунку почнеш мене переслідувати. Мене не може зловити ні яструб, ні орел, ні інший птах, бистріший від них. Я ж бо не дитина, хоча виглядаю як дитя. Я старший від Кроноса й від усякого часу. Знаю, що й ти молодим пас отам на луках, свою отару, що розходилася далеко. Тоді я сидів біля тебе, а ти, закоханий в Амаріллїду, грав на сиринзі під тими буками. Ти мене не бачив, хоч я стояв біля дівчини, її я тобі віддав, і тепер маєш від неї синів – добрих волопасів і хліборобів. Зараз я стережу Дафніса та Хлою. Коли зведу їх уранці разом, то йду у твій сад, тішуся квітами та кущами й купаюся у джерелах. Тому такі прекрасні ростуть квіти й дерева, які я зрошую своєю купіллєю. А тепер оглянься навкруг, чи є десь зламана рослинка, чи зірвано хоч один плід, чи потоптано хоч одну квіточку, чи скаламучено воду в джерелах, – тож будь здоров, чоловіче, якому одному з людей на старість пощастило побачити цього хлопчика”.

Так сказавши, він, наче молоденький соловейко, скочив на мирти й кризь листя стрибав з гілки на гілку аж до вершка. Тоді я помітив у нього крильця вище ramen і лук між крилами й лопатками, але через мить уже не бачив ні його ристунків, ні самого. Коли не даремно вирросло в мене оце сиве волосся і коли, старіючись, мій розум не ослаб, то скажу, діти, що вас присвячено Еротові й Ерот піклується вами”.

Дафніс і Хлоя зраділи, слухаючи, начебто якусь казку, цю розповідь й розпитували, хто такий оцей Ерот: чи це хлопець, чи птах, і яку має силу. Філет продовжив свою мову: “Ерот – бог. Він і молодий, і вродливий, і крилатий. Тому тішиться молодістю, женеться за красою, дає крила душам. Влада його більша, ніж у Зевса. Він володіє усіма першоосновами, володіє зорями, навіть має владу над подібними собі богами, якої у вас немає над вівцями та козами. Всі квіти – це твори Еротові, рослини – теж витвір його рук. За його велінням течуть ріки та дують вітри. Бачив я любовне прагнення бика: він ревів, начебто його гедзь кусав. Спостерігав я також, як цап із любовною пристрастю ходив усюди за козою. Сам я був молодий і кохав Амаріллїду. Тоді забував про їжу, пити не хотілось, не брав мене сон. Душа страждала, билося серце, по тілі розходився холод. Я кричав, начебто мене били, мовчав, як мертвий, кидався у річку, немовби горів. Кликав на допомогу Пана, який кохав Пітис. Я хвалив Ехо, бо ж вона разом зі мною називала ім'я Амаріллїди. Поламав я усі сиринги, тому що на їхній голос ішли лише корови, а не приводили до мене Амаріллїди. Проти кохання немає ліків: ні таких, які п'ють, ні таких, які можна їсти, ні таких, про які співають у піснях-заклинаннях...”

Отакі повчання дав їм Філет і відійшов, узявши від них кілька сирів і козенятко з маленькими ріжками. Вони ж залишилися самі, почувши вперше тоді Еротове ймення. Тож їхні душі охопило шалене кохання, й вони, позаганявши до кошар уночі свої стада до того, що почули від Філета, докинули такі слова: “Закохані терплять муки, й ми страждаємо, вони все занедбують, і ми занедбуємо, вони не можуть спати, й ми тепер це переживаємо. Здається, племінь їх пече, й ми палаємо вогнем; бажають себе бачити, тому й ми молимося, аби скоріше настав день. Очевидно, це і є кохання. Ми кохаємо одне одного, не знаючи, що воно – кохання і чи нас кохають. Бо чому б ми відчували муки? Чому ми шукаємо одне одного? Правду сказав нам Філет. Цей хлопчик із саду з’явився й нашим батькам уві сні й велів, щоб ми разом пасли отари. Як же зловити цього хлопця? Він маленький і може втекти. А в який спосіб його уникнути? У нього крила, й він зловить кожного. Треба, мабуть, просити допомоги в німф. Але ж Пан не допоміг Філету, що кохав Амарілліду. Тож треба шукати ліки, про які казав Філет, а саме: поцілунок, обійми, ще й третій – лежати голими на землі. Холодно, але витримаємо, як витримував Філет”.

Таку науку вони отримали цієї ночі. Вранці, тільки настав день, вигнали отари на павсовисько й, тільки побачились, почали цілуватися, чого вони досі не робили, та пристрасно обніматися. З третім – лежати голим – поки що зволікали, бо ж це було надто сміливим для дівчини та й для козопаса. Знову настала безсонна ніч, багато роздумували та докоряли собі за те, що пропустили вдень. “Ми цілувалися, – у кожного була думка, – та жодної з того користі. Ми обнімалися, й нічого більше нам із того. То ж хіба залишились тільки одні ліки від кохання – лягти разом. Треба ще й їх спробувати. Напевно в тому є щось краще, ніж у поцілунку”.

Після таких міркувань, як звичайно, снились їм любовні сни: поцілунки, обійми й, чого вдень не робили, те робили вві сні – лежали голими разом. Вранці, тільки настав день, піднялися після таких снів сміливіше й гнали стада, поспішаючи, щоби цілуватися, й, зустрівшись, усміхалися, а ось з тим третім у них не виходило. Дафніс не відважувався сказати про це, ні Хлоя, не хотіла бути перша, а допоміг їм випадок.

Посідали вони під дубом одне біля одного і, пробувавши радіщів поцілунку, ненаситно запрагнули розкоші. Обіймались і пристрасно цілувались. Коли ж Дафніс, обнімаючи Хлою, пригорнув її сильніше, вона лягла на бік, а він зробив так само – не хотів переривати поцілунку. Отак пізнали вони те, що бачили вві сні – лежали довго, наче зв’язані. Не знаючи, що далі, й вважаючи, що це вершина любовної розкоші, даремно провели отак більшу частину дня, розійшлися й, ненавидячи ніч, погнали свої отари додому. Можливо, вони зробили б щось справжнє, якщо б жахливий крик не пролунав над усією околицею.

Багаті юнаки з Мітимні, які захотіли з винятковою розкішшю обставити збирання винограду, спустивши на воду мале судно й посадивши на ньому до весел домашніх, поплили біля приморських мітіленських полів. Тут були гарні затоки біля берегів, що красувались чудовими будівлями, вигідні пляжі, гаї, парки: одні – витвір природи, інші – творіння людського мистецтва, словом, прекрасне місце для розваг. Тож вони плили собі, вряди-годи наближаючись до берега, але нічого поганого не чинили, веселили свої душі розмаїтими розвагами: з високих скель ловили рибу вудками, прив’язавши тоненькі нитки до очеретин, а по тому за допомогою собак ганяли зайців, які втікали від крику до виноградників. Ловили також птахів сітками – диких гусей, качок, дрохв; це задоволення давало їм користь – їжу для столу. Коли ж чогось не вистачало, брали те в селян, викидаючи більше оболів, ніж воно було варте. А потребували вони хліба, вина та даху, бо ж, здавалося їм, небезпечно плавати по морю осінньої пори. Тому й судно витягли, остерігаючись, на сушу – передбачалась непевна ніч.

Саме тоді один селянин, не маючи шнуря, щоб витягнути камінь, яким, звичайно, விடுத்துють сік із винограду, бо старий порвався, потайки зійшов до моря, добрався до судна, яке ніхто не сторожив, забрав канати й, принісши додому, використав їх у своїй потребі. Даремно вранці мітимнійські юнаки шукали канатів, ніхто не признався у крадіжці, тож, докоривши господарям, відплили. Подолавши тридцять стадіїв, прибули до полів, на яких проживали Дафніс і Хлоя, бо ж здавалося їм, що ця місцевість чудова для полювання на зайців.

Тут вони, не маючи каната, узяли довге зелене пруття, скрутили його як канат і прив'язали до берега судно за вершок корми. Опісля випустили собак, щоби нюшили дичину, й розставили сіті на стежинах, які облюбували зайці. Собаки, бігаючи, своїм гавканням налякали кіз, які, залишивши узвишся, побігли до моря. Не знайшовши на піску нічого їстівного, відважніші підійшли до судна і з'їли зелене пруття, яким було прив'язано судно.

Раптом на морі знялася хвиля від вітру, що подув із гір. Відплив швидко забрав відв'язане судно й заніс далеко в море. Спостерігши це, мітимнійці, одні біжучи до моря, а інші збираючи собак, учинили крик, так що жителі з близьких поселень, почувши, позбігалися сюди. Та годі було зарадити. Сильний вітер із нестримною швидкістю відносив судно разом із течією. Тож мітимнійці, втративши неمالі здобутки, шукали пастуха кіз і, знайшовши Дафніса, роздягли його та били, а один із них узяв собачу мотузку і зігнув хлопцю руки, щоб зв'язати. Дафніс кричав, коли його били, просив допомоги в селян, а особливо в Ламона та Дріаса, які, хоч були старі, ще мали силу й загартовані селянською працею руки. Вони виступили на захист хлопця й вимагали, щоб справедливо розглянути те, що сталося.

Усі погодилися і суддею посадили волопаса Філета. Адже він був найстарший із присутніх і славився по селах особливою правдивістю. Першими промовляли мітимнійці, ясно й коротко, бо ж мали суддею волопаса: "Ми прибули, – сказали вони, – до цих полів, бо хотіли тут полювати. Своє судно, прив'язавши зеленим пруттям, залишили на березі, а самі за допомогою собак шукали дичини. А кози отого хлопця прибігли до моря й, з'ївши пруття, відв'язали тим самим наше судно. Ти ж бачив, як його понесло море. А скільки, гадаєш, на ньому було добра? Який там гине одяг! Які собачі прикраси! Скільки грошей! За них можна було б купити всі оті ваші поля. Саме за них думаємо забрати оцього хлопця, негідного козопаса, що, наче мореплавець, пасе свої кози біля моря".

Такі звинувачення висунули мітимнійці. Дафнісові стало погано після побоїв, але, спостерігши, що наближається Хлоя, не зважав ні на що й так промовив: "Я пасу кози, як годиться. Ще ніколи жоден сусід та й взагалі ніхто не скаржився, що моя коза або паслася у чийомусь саду, або потоптала молодий виноград. А ось ці погані мисливці мають невчених лихих собак, які, бігаючи сюди й туди, своїм гавканням зігнали кіз із пагорбів та долин до моря, наче вовки. Кози з'їли пруття, бо на піску не було ні трави, ні конюшини, ні тим'яну, а судно загинуло від вітру та моря – це справа бурі, а не кіз. Вони заявляють, що на судні були гроші та одяг, а хто, хоч трохи маючи здорового глузду, повірить, щоб для судна з таким багатством замість каната вживано пруття?"

Після цих слів Дафніс заплакав і викликав у селян велике співчуття, так що Філет, як суддя, присягнув на Пана й німф, що Дафніс зовсім невинний, ані його кози, а тільки море та вітер, над якими є інші судді. Проте тими словами Філет не переконав мітимнійців. Вони, розгнівані, кинулись на Дафніса, схопили й хотіли зв'язати. Тут селяни, не стримавшись, підскачили до них, наче шапки чи галки, й швидко відібрали Дафніса, що й сам борювався з ними. Селяни побили їх киями, змусили до втечі й зупинилися не раніше, аж поки не прогнали їх на чужі поля.

Коли селяни гналися за мітимнійцями, Хлоя спокійно завела Дафніса до гроту німф, обмила обличчя, бо ж хтось ударом розбив йому до крові носа. Далі вийняла зі своєї торбини шматок хліба та скибку сиру, дала йому поїсти, а потім уже, коли Дафніс підкріпився, подарувала йому із своїх медових уст солодкий, як мед, поцілунок.

Тоді Дафніс заледве уникнув біди. Справа тим не закінчилася. Мітимнійці ледве повернулися додому, йшли пішки, а не на судні, замість радощів отримали рани. Тож скликали збори громадян і, взявши до рук благодільні галузки, вимагали помсти. Правди на зборах не сказали, бо побоювалися, щоб із них не сміялися, адже ж великих страждань зазнали від пастухів. Громадяни звинувачували мітіленців у тому, що ті захопили судно та пограбували майно, наче на війні, а юнакам повірили, бачили бо їхні рани, й признали слушність у тому, щоб юнаки з найкращих домів міста помстилися мітіленцям. Тож постановили піти війною без оголошення проти мітіленців і дали наказ стратегу напасти на них із десятима суднами – небезпечно було довіряти морю великий флот, адже ж наближалася зима.

Стратег наступного дня разом з озброєними воїнами поплив до мітіленських приморських полів. Забрав у них багато овець, збіжжя, вина (щойно закінчилося збирання винограду) та чимало людей, які тут працювали. Приплив він і до полів Дафніса та Хлої, вийшов на сушу й захопив усе, що потрапило під руки. Дафніс того дня не пас кіз, а ходив до лісу зривати зелене листя, аби взимку було чим годувати козенят. Уздрівши згори напад, заховався у дуплі спорохнявілого бука. Хлоя ж була біля овець і, помітивши погоню, уткнула до гроту німф, під їхню опіку, й благала, щоб вони з божею допомогою змилосердились над нею та над її отарою. Та це не допомогло. Мітимнійці осквернили статую німф, погнали отару та повели Хлою, б'ючи різками, наче козу чи вівцю.

Вони награвували повні судна всякої здобичі, не захотіли плисти далі, а повернулися додому, злякавшись і зими, й ворогів. Вітер затих, тому плили вони звідсіля на веслах. Дафніс, коли все заспокоїлось, збіг у долину, де пас череду та отару, але не побачив ні кіз, ні овець і не знайшов Хлої, – скрізь було порожньо, тільки поламана лежала сирінга, якою насолоджувалася Хлоя, – тож кричав і галасував тужливо, побіг під дуб, під яким звичайно вони разом сиділи, знову шукав її біля моря, у гроті німф, куди вона втекла від погоні. Тут упав на землю і, злослов'ячи, зневажав німф, начебто за зраду. “У вас, – кричав він, – схопили Хлою, а ви на це спокійно дивилися! Вона вам плела віночки, приносила офіру з першого молока й оцю сирінгу вам подарувала! Вовк не забрав у мене жодної кози, а вороги погнали всю череду разом із пастушкою! З кіз поздирають шкури, овець повбивають, а Хлоя залишиться жити в місті! Як я піду до батька та матері без кіз і без Хлої? Що буду без них робити? Нема мені що пасти! Лежати тут буду, чекаючи смерті або нової війни! Чи ж і ти, Хлоє, те саме переживаєш? Чи ти згадуєш ці поля, німфи й мене? Чи можуть порадувати тебе кози й вівці, захоплені разом з тобою?”

Після цих слів глибокий сон звільнив його від сліз та журби. А приснились йому три німфи, вродливі, гарні жінки, напіводягнені та босі, з розпущеним волоссям, зовсім подібні до своїх статуй. Спочатку, здавалось, виявили до Дафніса прихильність, а потім найстарша, бажаючи його підняти на душі, промовила: “Не смій, Дафнісе, докоряти нам. Хлоя нам ближче, ніж тобі. Коли вона була ще дитям, ми змилосердились над нею й годували, коли лежала в цьому гроті. В неї нема нічого спільного з цими полями та з вівцями Ламона. Проте й зараз ми подбали про те, щоб вона в Мітимні не стала рабиною, ні частиною воєнної здобичі. Ми й того Пана, що стоїть отам високо, під сосною, якого ви ніколи навіть квітами не вшанували, тож і його ми просили, щоб допоміг Хлої. Адже він краще розуміється на військовій справі, ніж ми, часто залишав поля й провів багато воєн; він і для мітимнійців стане завзятим ворогом. Не муч себе, а встань і з'явись на очі Ламону та Мірталі, бо ж і вони, прибиті горем, також думають, що ти став часткою грабежу. Завтра повернеться до тебе Хлоя разом із козами та вівцями й будете разом їх пасти, разом грати на сирінзі, а про все інше подбає Ерот”.

Дафніс, побачивши та почувши таке, пробудився зі сну й заплакав із радості й туги, став на коліна перед статуями німф і пообіцяв принести в жертву найкращу овечку за пограбунок Хлої. Тут же побіг до сосни, під якою стояла статуя Пана, козлоногого та з рогами на голові, в одній руці тримав він сирінгу, а в другій цапа, що скаче; став перед ним на коліна, молився за Хлою й пообіцяв, що пожертвує йому цапа. Вже сонце схилилося до заходу, коли він перестав плакати та молитися, зібрав листя, яке назбирав, і пішов додому, де втішив Ламона та всіх своїх, наповнив їхні страждання утіхою, повечеряв і ліг спати. Ще вночі молився та плакав, благаючи, щоб німфи послали сон, або щоб прискорили день, коли мав побачити Хлою. З усіх ночей оця була найдовша, а сталося тоді ось що.

Стратег мітимнійців, тільки відплив звідси на десять стадіїв, захотів дати своїм утомленим воїнам трохи відпочити. Коли ж доплив до пагорба, що півколом, наче місяць, виступав у море й утворював спокійніше місце, ніж будь-яка гавань, то саме тут поставив на якір свої судна досить далеко від берега, щоб жодного з них ніхто не міг пошкодити, й дозволив своїм людям розважатися. Вони ж, маючи достатньо награвованого, пили, забавлялися, відзначаючи щось подібне до свята перемоги. Під кінець дня, коли вже смеркало й

свято в темні ночі почало втихати, зовсім несподівано всім здалося, що вся земля запала-ла вогнем, почувлися сплески весел, начебто наближався величезний флот. Хтось гукнув: “До зброї!” Другий кликав стратега, третій упав поранений і лежав, мов мертвий. Все виглядало, як нічна битва, але ворогів не було видно.

Після ночі настав день, ще жахливіший, ніж попередня ніч. У кіз та цапів Дафніса з'явився на рогах розцвілий плющ, а барани та вівці Хлої завили, як вовки. Тут і дівчина прийшла в сосновому віночку. А в морі діялися нечувані дива. Якорі, коли їх намагалися підняти, залишилися на дні, ламалися весла, коли їх занурювали у воду, щоб гребти, і дельфіни стрибали та розбивали кріплення суден, ударяючи хвостами по них, а над долішніми скелями пагорба почувся голос сирінги, але він не приносив нікому втіхи, як це було звичайно, а кожного, хто його чув, лякав, наче військова сурма. Тож заметушилися на судах, кинулись до зброї та й почали кликати ворогів, але їх не було видно, тому знову почали молитися, щоб настала ніч, ніби вона мала принести їм спокій.

Усі, в кого лишився здоровий глузд, розуміли усе, що діялось, а саме: привиддя та звуки – це справа Панова, який розгнівався на моряків, але ніхто не знав причини гніву, адже жодне святилище Панове не було зруйноване. Тільки серед дня, а без божої волі, стратег уві сні побачив Пана, який таке йому сказав: “О, ви зі всіх найбезбожніші та найнечестивіші! Яке безглуздя наштовхнуло вас на це? Ви принесли війну в моє миле село, забрали корів, кіз, овець, які були під моєю опікою, відірвали від вівтарів дівчину, з якої Ерот хоче створити казку. Ви осквернили німф, що дивилися на вас, і мене, Пана. З такою здобиччю ви ніколи не побачите Мітимни та не уникнете голосу цієї сирінги, яка несе вам неспокій. Усіх вас пущу під воду, й ви станете поживою риби, якщо якнайскоріше не віддасте Хлої німфам і її отару, кіз і овець. Стань і виведи на сушу дівчину разом із усім, про що сказав. Тоді тобі та їй покажу шлях додому”.

Бріаксис – так звався стратег – з переляку скочив, скликавши керманичів суден, дав наказ – якнайскоріше розшукати серед полонених Хлою. Вони скоро знайшли її і привели до стратега. Вона була в сосновому віночку. Коли стратег по віночку пізнав, що це та сама, яку бачив уві сні, посадив її на своє судно й відвіз на берег. Дівчина, тільки ступила на землю, почувла із скель голос сирінги, але не військовий, страшний, а пастуший, який кличе стадо на пасовисько. Тут-таки за нею по трапу побігли вівці, зовсім не ковзали їхні ратиці, а кози йшли сміливо, бо звикли лазити по скелях.

Тварини оточили Хлою і рухами та меканням виявляли радість. Кози ж, вівці та корови інших пастухів залишилися на судні, бо їх не кликала жодна сирінга. Всі вважали це дивом і вихваляли Пана, коли тим часом сталося на морі та суші щось нечуване. Судна мітимнійців почали плисти раніше, ніж піднято якорі, а з води виринув дельфін і поплив перед судном стратега, начебто вказував йому шлях. А кіз і овець покликав особливо милий голос сирінги, але ніхто не бачив того, хто грав, отож кози та вівці пішли собі і скубали траву, насолоджуючись піснею.

Прийшла пора, коли вдруге виганяють стадо на пасовисько. Дафніс із високої сторожки помітив отару та Хлою, тут же гукнув: “О німфи! О Пане!” і побіг у долину, схопив Хлою в обійми й упав, зомлівши. Ледве повернула йому життя Хлоя, зігріваючи поцілунками та обіймами, а коли він опритомнів, відвела його під улюблений дуб. Сівши на пеньку, Дафніс розпитував її, як вона втекла з рук ворогів. Тоді розповіла все: про плющ на козиних рогах, про виття овець, про соснову гілку, що увінчувала її голову, про вогонь на землі, про морський гул, про подвійну гру сирінги, военну та мирну, про нічні страховиська й, нарешті, про те, як її повела пісня по дорозі, якої вона зовсім не знала.

Саме в цю мить Дафніс згадав свій сон, що його послали німфи й упізнав сказаному Хлоєю вчинки Пана, їх він бачив і чув, коли думав, що помре, і коли німфи повернули йому життя. Тут хлопець послав Хлою до Дріаса та Ламона, щоб принесла все необхідне для жертвоприношення. Сам вибрав найкращу козу й, увінчавши її плющем, щоб виглядала такою, якою бачили її вороги, виливши на роги молоко, приніс у жертву: зняв з неї шкуру та підвісив у гроті, як жертвний дарунок німфам. Коли підійшла Хлоя зі своїми, тоді за-

палили багаття, частину м'яса спекли, а частину зварили, віддали німфам, як годилося, вилили повний глечик молодого вина, Дафніс зробив із листя ложе й, сівши на ньому, їв, пив, забавлявся, поглядаючи водночас на стадо, щоб часом не напад вовк і не погосподарив, як ворог. Тут вони на честь німф почали співати пісень, що їх творили давні пастухи. Тільки надійшла ніч, полягали спати на полі, а вранці згадали ще й Пана. Вибравши цапа, провідника стада, увінчали його сосновим віночком і підвели під сосну, де стояла статуя бога. Тут, виливши вино на жертву, прославляли його. Знявши шкуру з цапа, м'ясо зварили та спекли й поклали в листі на лузі, шкіру ж з рогами повісили на сосні напроти статуї – пастуша офіра пастушому богу. Дали Панові також частку м'яса і з великого кратера вилили жертвне вино. Хлоя співала, а Дафніс грав на сиринзі.

Опісля, прилігши, їли. Раптом перед ними з'явився волопас Філет, який ніс для Пана віночки та грона винограду на гілках із листям. Його супроводжував наймолодший син Тітир, жвавий золотокосий хлопчак, з білим личком та синіми очима; він біг за батьком, стрибаючи, як козеня. Усі піднялися й разом із Філетом пішли вшанувати Пана: на волоссі сосни повідали гілки з виноградними гронами, після чого посідали близько одного й попросили Філета бути їхнім гостем. Старші пили вино й багато говорили: як пасли корів, кіз та овець у своїй молодості, скільки разів уникнули грабіжницьких нападів піратів, хтось згадав, як убив вовка, інший стверджував, що тільки Пан краще грає на сиринзі від нього, – це сказав Філет, який любив попишатися.

Тоді Дафніс і Хлоя уклінно попросили його, щоб він їм передав щось із свого мистецтва, й зараз, на цьому святі бога, заграє на сиринзі. Філет відмовлявся, заявляючи, що в нього коротке дихання, проте взяв у Дафніса сирінгу. Вона була замала для його великого мистецтва, така маленька, що тільки хлоп'ячі уста могли на ній грати. Тому він послав Тітира за своєю сирінгою, бо ж його садиба була звідси на відстані десяти стадіїв. Син скинув плаща й побіг голий, як оленятко. А Ламон у цей час розповів їм казку про сирінгу, а цю казку йому оповідав один сіцилійський козопас, за що в нагороду отримав козу та сирінгу.

“Ось ця сирінга, – промовив Філет, – музичний інструмент, не завжди була інструментом, але колись була гарною дівчиною з чудовим голосом. Вона пасла кози, забавлялася з німфами, співала так, як і зараз. Коли вона пасла, забавлялася та співала, підійшов до неї Пан і почав просити, заявляючи, що він її бажає мати, а за те пообіцяв, що всі кози будуть народжувати близнят. Вона посміялася з його любові та сказала, що не хоче мати коханця, який не є ні цапом, ні людиною. Пан задумав узяти її силою. Сирінга стала тікати від нього та від його сили, добігла до очерету, щоб заховатись, і тут провалилась у болото. Пан, розгнівавшись, почав різати очерет, але не знайшов дівчини. Тоді пізнав він муки кохання й вигадав цей інструмент: нерівні очеретини з'єднав воском, бо ж і нерівною була їхня любов, і так з гарної дівчини постала дзвінка сирінга”.

Коли Дамон закінчив розповідати казку, Філет похвалив його, підкреслюючи, що його казка солодша, ніж пісня. Тим часом надійшов Тітир, принісши батькову сирінгу – великий інструмент із довгих очеретин, з'єднаних не тільки воском, а й скріплених мідними кільцями. Так хіба мала виглядати сирінга, яку змайстрував Пан. Філет встав, сів просто на підвищенні й попробував, чи сирінга добре пропускає повітря. Коли ж переконався, що повітря проходить вільно, подув сильно, як молодий, і зазвучала сирінга, аж можна було подумати, що слухаєш багатьох гравців. Через мить послабив силу голосу й заграє пісню набагато приємнішу, начебто хотів показати все мистецтво пастушої музики, а далі грав так, що й коровам сподобалось, приємно було козам, і вівці охоче слухали таку пісню. Весела була його пісня для овець, могутня для корів, а для кіз дзвінка, мовби одна сирінга наслідувала голос усіх сиринг.

Усі мовчки лежали, насолоджуючись грою. Врешті Дріас, піднявшись, попросив заграти якусь діонісійську пісню, яку грають під час збирання винограду, а сам почав танцювати. Ось він збирає дозрілі виноградні грона й носить їх у кошиках, ось видушує сік, далі наповнює бочки соком, врешті п'є молоде вино, – так, наслідуючи мімікою усі дії, витанцював Дріас – створювалося враження, наче бачиш виноградники, й преси, й бочки, й Дріаса, що справді п'є вино.

Коли ж цей третій старий, отак прославившись своїм танцем, поцілував Дафніса й Хлою, вони схопилися з місця, аби танцем віддячити Ламону за казку. Дафніс, танцюючи, наслідував Пана, а Хлоя Сирінгу. Він просив, переконував її, а вона безтурботно сміялася. Він гнався за нею, бігаючи навшпиньки, якби з'являв Панові ратиці, а вона вдавала, ніби втомилася утечею. Потім Хлоя заховалася у лісі, як Сирінга в болоті. Тоді Дафніс узяв велику Філетову сирінгу та печально загравав, наче співав про кохання, потім ніжно, мовби просив, далі привабливо, начебто шукав Хлою, так що Філет здивувався їй, підійшов до Дафніса, поцілував міцно й подарував йому свою сирінгу, попросивши, аби колись, у майбутньому, передав її такому ж достойному спадкоємцеві.

Хлопець свою маленьку сирінгу пожертвував Панові, поцілував Хлою, немовби вона справді повернулася з того місця, куди втекла, й погнав череду й отару додому, виграючи на сирінзі. Надходила ніч, тож і Хлоя збрала свою отару звуком сирінги. Кози йшли близько овець, а Дафніс біля Хлої – милувались вони одне одним до ночі, й домовилися, що завтра виженуть худібку раніше, й так вранці й учинили. На світанку прибули на пасовисько, спочатку привітали німф, опісля Пана, й посідали під дубом, і грали на сирінзі, далі цілувалися, обнімались, лягали одне біля одного, більше нічого не робили. Потім повставали, подумали про їжу, напилися вина, змішавши його з молоком.

Все це додало їм сміливості, спалахнув племіння кохання; вони почали сперечатися, хто з них міцніше кохає, й присягали на вірність. Дафніс, підійшовши до сосни, присягав на Пана, що не може прожити без Хлої жодного дня, а вона у гроті німф клялася німфам, що разом із Дафнісом хоче жити й померти. Але для Хлої, як дівчини, цього було замало, тому вона, залишивши грот, вимагала від Дафніса ще одної присяги: “Дафнісе, – заявила, – бог Пан кохає, але невірним є: він кохав Сирінгу, ніколи не перестає тривожити дріад і німф, які стережуть овець. Якщо ти порушиш присягу, то він тебе не покарає, хоч би у тебе більше було жінок, ніж очеретин у сирінзі. Присягни мені на це стадо, на ту козу, яка тебе вигодувала, що не залишиш Хлої, якщо вона буде тобі вірна. Коли ж Хлоя вчинить з тобою несправедливо, утікай від неї, зненавидь та вбий її”.

Дафніса тішило те, що йому не довіряють. Він став серед стада, однією рукою тримав козу, а другою цапа й присягав, що кохатиме, поки вона кохає його. Якщо ж вона захоче іншого, не Дафніса, тоді він скоріше себе вб'є, ніж її. Вона зраділа їй, як дівчина, повірила його словам, адже, будучи пастушкою, вважала, що кози й вівці – божества вівчарів та козопасів.

### КНИГА III

У цей час мітіленці довідалися про напад десяти суден: якісь люди прибули з полів до міста й повідомили про грабїж. Тож, вважаючи непростою таку шкоду, вчинену мітимнійцями, постановили якнайскоріше вирушити війною проти них. Виставили три тисячі важкоозброєної піхоти й п'ятсот вершників, яких повів стратег Гіппас сушею, бо в змову пору не довіряли морю.

Стратег під час походу не спустошив полів, не забирав худоби пастухів, ні майна селян: він дотримувався думки, що такі дії властиві для грабїжника, а не для стратега. Швидко він вів своє військо прямо на місто, щоб напасти в момент, коли ще не виставлено охорони біля брам. А як йому залишилося до міста близько ста стадіїв, вийшов назустріч йому вісник із проханням миру. Мітимнійці довідалися від полонених, що мітіленці зовсім нічого не знали про те, що сталося, а пастухи й селяни самі розправилися із зарозумілими юнаками. Тож вони, мітимнійці, шкодують, що так зухвало, а не розсудливо повелися щодо сусіднього міста – зараз вони хочуть повернути награвоване й відновити добрі стосунки на суші і на морі.

Гіппас, як стратег, мав необмежені повноваження, проте вислав до мітіленців вісника, а сам, очікуючи з міста розпорядження, розбив табір за десять стадіїв від Мітимни. Через два дні прибув його вісник з наказом відібрати здобич, не чинити шкоди й повертати додому, адже коли вибір між війною і миром, корисніше вибрати мир. Тож як несподівано виникла війна між мітимнійцями та мітіленцями, так скоро й закінчилася.



Настала зима. Для Дафніса та Хлої вона була гірша, ніж війна. Раптом випав сніг і завіяв усі шляхи та позакривав селян у хатах. З гір котилися води бурхливих потоків, а долини вкрилися льодом. Деревата схилили крони, не видно було землі, хіба тільки біля джерел та потоків. Ніхто не виганяв худоби на пасовисько, ні сам не виходив за двері, а розпалював вогонь, і, тільки півня заспівають, одні починали крутити шнури, інші чесати козячу вовну, а ще інші придумували пастки на птахів. Зараз треба було забезпечити рогату худобу в стайнях сіном, овець і кіз у кошарах – листям, свиней у хлівах – жолуддям та буковими горіхами.

Хлібороби та пастухи раділи з такого вимушеного домашнього життя, адже могли відпочити від праці, з'їсти спокійно їжу, виспатися. Зима здавалася їм приємнішою від літа та осені, ба навіть і від весни. Але Хлоя та Дафніс, згадуючи залишені розкоші – поцілунки, обійми й ті хвилини, коли разом споживали їжу, тепер проводили безсонні, повні туги ночі й чекали весняної пори, як воскресіння від смерті. Зараз у них викликала муки кожна річ: коли брали до рук пастушу торбину, з якої їли, чи побачили горнятко, з якого пили, чи сирінгу, що валялася без уваги, – оцей дарунок кохання. Вони молилися німфам і Панові, щоб їх звільнили від таких мук і щоб їм і стадам нарешті засвітило сонце; просили також, щоб знайти якийсь спосіб побачення. Хлоя була зовсім безрадна та безпомічна. За нею услід ходила її названа мати й повчала, як чесати вовну, як крутити веретено, й нагадувала про заміжжя. А Дафніс, що не мав ніякої роботи й був винахідливіший од дівчини, аби побачити Хлою, придумав таку хитрість.

Перед садибою Дріаса, біля входу на подвір'я, росло два великих мирти та плющ. Мирти росли один біля одного, а плющ між ними, обвиваючи їх своїми гілками-вусами, мов виноград, так що з густого листя утворилося щось подібне до гроту. З гілок плющу звисали великі ягоди, наче виноградні грона. Сюди злітали зграї зимових птахів, які ніде не могли знайти поживи: безліч різнорідних дроздів, горлиці, шпаки та інший пташиний рід, що їсть плющові ягоди. Дафніс вибрався ніби на полювання цих птахів, наповнивши торбу медовими тістечками, а на доказ своїх намірів узяв клей і сильця. Його шлях дорівнював десяти стадіям. По пухкому снігу дуже важко було йти, але любов скрізь знайде шлях і пройде крізь вогонь, воду та скіфську зиму.

Дафніс побіг до садиби Дріаса, обтрусив сніг із ніг, поставив сильця, намастив клеєм довгі галузки, сів і чекав заодно птахів і Хлої. Птахів назліталось багато, досить їх наловив, так що чимало мав роботи, щоб їх позбирати, повбивати й обдерти пир'я. Та ніхто не виходив на подвір'я, ні чоловік, ні жінка, ані домашній птах – усі, замкнувшись у хаті, сиділи біля вогню. Сумно стало Дафнісу, немовби він прийшов сюди при несприятливих знаменнях. Втім, придумає хіба щось, постукає в двері, знайде хіба якийсь відповідний привід і, можливо, скаже отак:

- Я прийшов по вогонь!
- Хіба ж немає ближчих сусідів?
- Я прийшов просити хліба!
- Але ж у торбі повно їжі!
- Вина попрошу!
- Але ж ти вчора чи позавчора цідив його!
- Вовк гнався за мною!
- Та де ж ті вовчі сліди?
- Я прийшов сюди, щоб ловити птахів!
- Тож уже наловив, чому не йдеш додому?
- Я хотів би побачити Хлою!
- І це він говорить батькові та матері дівчини!

Помітивши недоладність у своєму задумі, врешті сказав сам до себе: “Та нічого підозрілого непомітно в цьому, проте краще замовчати. З Хлоєю зустрінуся навесні, бо не суджено мені її побачити взимку”. Так розмірковуючи й забравши птахів, які зловив, хотів повертатися додому, та тут сталося таке, що можна гадати: над ним змилисердився Ерот.

Дріас зі своїми сидів біля столу. Вже розділили м'ясо, поклали хліб, змішали вино в глечики. У ту мить один із собак-вівчарок, спостерігши, що ніхто не пильнує його, схопив шматок м'яса й утік за двері. Дріас, розсердившись (а це була його частка м'яса), схопив костура й погнався за ним по слідах, як собака. Так добіг він аж до того плющу, де побачив Дафніса, який свою здобич уже поклав на плечі й збирався йти. Тут Дріас забув і про м'ясо й про собаку й вигукнув: "Здоров, хлопче!" і, обнявши й поцілувавши, завів додому. Коли Дафніс і Хлоя зустрілися, то ледве не попадали на землю, але, зібравши всі сили, заспокоїлися й, вітаючись, поцілувалися. Це додало їм снаги, тому не попадали на землю.

Отже, Дафніс, який уже втратив надію, і Хлою побачив, і поцілував її. Зараз він сидів при вогнищі і знімав із плечей торбу з горлицями та дроздами й, кладучи на стіл, розповідав, що сидження вдома втомлює його; тому й вибрався на полювання, про те, як він сильцями та клеєм наловив птахів, які шукали поживи на миртах і плюші. Всі хвалили його й просили їсти те, що їм залишив собака. Хлої ж веліли наливати вино. Вона радо наливала всім, а Дафнісу – останньому, начебто гнівалася за те, що він, прийшовши сюди, хотів повернутися, не побачивши її. Перед тим, як подати йому кубок, сама трошки надпила. Він же, відчуваючи спрагу, пив воволі, щоб, не поспішаючи, продовжити собі приємність.

Скоро на столі не стало ні хліба, ні м'яса, але всі сиділи, розпитуючи про Мірталу й Ламона, які вважались щасливими, бо мали на старість літ такого опікуна, як Дафніс. Він радів, що про це почула Хлоя. Його затримали в себе, бо завтра мали приносити жертву Діонісу. Дафніс із радості за те ледве не став на коліна перед ними, ніби перед Діонісом. Зараз же вийняв із торбини медові тістечка й птахів, які зловив, і з них підготували вечерю. Поставивши новий кратер вина на стіл, запалили новий вогонь. А коли незабаром стемніло, посідали за стіл, повечеряли, й розповідали казки, співали, а після усього пішли спати: Хлоя з матір'ю, а Дафніс з Дріасом. Хлоя нічим іншим не втішала себе, лише тим, що завтра цілий день бачитиме Дафніса, а він насолоджувався вимріяною радістю, вбачаючи частя у тому, що спить із Хлоїним батьком. Він обнімав Дріаса, поцілував кілька разів, бо ж уві сні здавалося йому, що цілує Хлою.

Наступного дня ударив нестерпний мороз і подув пекучий північний вітер. Пастухи, вставши, принесли Діонісу в жертву річного цапа, розклали вогонь і приготували сніданок. Коли Напа пекла хліб, а Дріас м'ясо, Дафніс і Хлоя, скориставшись із вільного часу, вийшли на подвір'я, де ріс плющ. Тут поставили сильця й намастили клеєм віття. Наловили багато птахів. Була нагода й поцілуватися, і поговорити про кохання.

– Заради тебе, Хлоє, я сюди й прийшов!

– Знаю про це, Дафнісе.

– Тобі віддаю оцих бідних дроздів.

– Чим же я є для тебе?

– Пам'ятай завжди про мене.

– Пам'ятатиму, бо ж присягала колись на німф у їхньому гроті, до якого скоро підемо, тільки розтане сніг.

– Але ж, Хлоє, його так багато, що побоююся, аби я раніше, ніж він, не розтав.

– Не занепадай духом, Дафнісе, сонце пригріває.

– Хай, Хлоє, воно стане таким гарячим, як моє серце!

– Жартуєш і неправду кажеш.

– Ні, клянуся козами, на які колись присягнув за твоїм велінням. Хлоя відповідала Дафнісу, як Ехо. Їх покликали служниці Напи, й вони повернулися із здобиччю набагато більшою, ніж учорашня. Виливши з глечика вино як офіру, увінчали голови вінками з плющу, сіли їсти. Коли ж досить насміялися й наспівалися, прийшла пора Дафнісу вертатися додому. Тож наклали йому повну торбину хліба та м'яса, веліли віднести Ламону й Мірталі горлиць та дроздів і передати, що вони можуть ловити собі птахів поки зима, й поки будуть ягоди на плющі. Хлопець відійшов, поцілувавши спочатку всіх, а Хлою останньою, щоб її поцілунок залишився на його вустах. По тому він ще не раз тими дорогами приходив, вигадуючи всілякі хитрощі, так що зима не була для них без любовних радіщів.

Настала весна, сніг розтав, виглянула земля. А коли луги вкрилися квітами, пастухи повиганяли стада на пасовиська, раніше інших Дафніс і Хлоя, тому що служили у видатніших пастухів. Зараз же вони прибігли до німф, до їх гроту, а звідси до Пана під сосну, а вже опісля до дуба, під яким сіли, пасли й цілувалися, збирали квіти на вінки для богів. Квіти щойно з'явилися із землі: їх кликали до життя зефір і тепло сонця. Проте зібрали фіалок, нарцисів, конвалій – перші весняні квіти. Ними увінчали статуї богинь і принесли в жертву свіже козяче та овече молоко. По тому грали на сиринзі, немовби хотіли захопити солов'їв до співу. Солов'ї відгукнулись із кущів і заспівали про Ітис, після довгої мовчанки таки згадали пісню про неї...

Недалеко від них жив сусід, селянин, що посідав власний ґрунт, на ім'я Хроміс, літня людина, а жінку мав із міста, молоду, гарну і вродливішу від сільських, а звалася вона Лікеніон. Спостерігши, що Дафніс кожного дня жене кіз на пасовисько, а ввечері з пасовиська, задумала здобути його прихильність подарунками й зробити своїм коханцем. Якось застала його самого, подарувала йому сирингу, вощину з медом, оленячу торбину, але стрималася щось сказати про його любов до Хлої, хоча здогадувалася й підозрювала про його особливі стосунки з Хлоєю, примічаючи, як вони доходять згоди знаками, як усміхаються одне до одного.

Одного ранку Лікеніон сказала чоловікові, що йде до сусідки, яка має родити, а насправді пішла до Дафніса та Хлої і біля них заховалася потайки в кущах. Отож непомічена почула всю їхню розмову й все побачила, що вони робили. Не залишився поза її увагою і плач Дафніса, тож поспівувала бідним молодцям. Вважаючи, що саме тепер трапилася подвійна нагода – їм допомогти й собі зробити приємність, задумала такий підступ.

Наступного дня знову сказала чоловікові, що йде відвідати ту жінку, яка має родити, а пішла прямо під дуб, де сиділи Дафніс і Хлоя, удавала дуже схвильовану й промовила: "Поможи мені, Дафнісе, у моїй біді. З двадцяти моїх гусей найкращу схопив орел, але що важка, не зміг її підняти на скелю до свого гнізда, а упав у цей ліс на долині. Тож ти, клянусь німфами й оцим Паном, піди зі мною до лісу (я сама боюся) й порятуй мою гуску й не дай, щоб моє майно зазнало втрати. А може, і вб'єш самого орла, щоб не забирав у вас ягнят і козенят. Кілька овець тим часом стерегтиме Хлоя. Твої кози добре знають її, адже ж вона завжди пасе з тобою".

Дафніс, нічого не підозрюючи, зараз же встав і, взявши кий, пішов за Лікеніон. Вона відвела його якнайдалі від Хлої. Коли вже були в густому лісі, вона сказала йому сісти біля джерела й тут же промовила: "Дафнісе, ти любиш Хлою. Про це я довідалася уночі від німф. Увісні вони розповідали мені про твої учораšní сльози й веліли, щоб я тобі допомогла й навчила, як треба чинити під час кохання".

Дафніс із радощів не знав, що робити: він був сільським хлопцем, молодим закоханим козопасом. Тож упав до ніг Лікеніон і просив якнайскоріше навчити його цього мистецтва, за допомогою якого чинив би з Хлоєю усе, що побажав би. Гадаючи, що це є щось велике та божественне, сказав, що дасть їй козенятко й добрі сири із жирного молока, а навіть козу. Тоді Лікеніон переконалася у ще більшій наївності козопаса, ніж гадала, й почала його навчати...

Після навчання Лікеніон відійшла далі в ліс, начебто шукала гуску, а Дафніс роздумував над її словами... Він вийшов з лісу й пішов туди, де сиділа Хлоя й плела з фіалок віночок. Дафніс сказав їй неправду, що вирвав із кігтів орла гуску, після чого, обнявши, поцілував Хлою так пристрасно, як недавно цілував Лікеніон. Це їй не могло пошкодити. Дівчина поклала йому на голову віночок й поцілувала його волосся, краще від фіалок, вийняла з торбини трохи фігового повидла й кілька скибок хліба та й дала йому їсти. Тільки він укусив, вона вирвала йому хліб і сама їла, як молоде пташеня.

Коли вони отак їли, а ще більше цілувалися, ніж їли, побачили рибацьке судно, що плило неподалік од берега. Не було вітру, стояла тиша й, здавалося, що рибалки взялися за весла й веслували, щоб щойно зловлену рибу завезти свіжою до міста якомусь багачеві. А що чинять, звичайно, моряки, щоб полегшити собі важку працю біля весел, те робили й

оті рибалки: один давав команду, співаючи матроську пісню, а всі інші однодушно, хором, у відповідний час приспівували йому. Коли вони так чинили у відкритому морі, їхні голоси лунали в безмежному просторі, а як поминули скелю та в'їхали в місяцеподібну гавань, то їхній спів почувся сильніше і ясно розійшлася ритмічна пісня їхнього керманича, адже затока врзувалась у рівнину глибоко й, приймаючи кожен звук, наслідувала тих, хто подавав голос, віддаючи його назад, як Ехо: отак як сплеск весел, так подвійно чувся і спів моряків. Приємно було слухати: голос із суші стихав настільки пізніше, наскільки пізніше долинав голос із моря.

Дафніс, знаючи, як воно виходить, звернув увагу на море й радів, побачивши, як судно пролітало по хвилях швидше, ніж птах. Він намагався зберегти в пам'яті хоч деякі з пісень, щоб опісля заграти їх на сиринзі. Хлоя ж, яка вперше слухала відлуння Ехо, поглядала на море, де співали моряки, або ж знову повертала зір у бік лісу, шукаючи очима тих, хто відповідав. Коли ж судно проплило мимо, то тут, у затоці, настала тиша, й Хлоя запитала Дафніса, чи й там за скелею є інше море, й чи там пливе інше судно, чи інші там матроси співають разом такі ж пісні й разом замовкають. Дафніс солодко усміхнувся, а ще солодше поцілував Хлою, зняв із голови фіалковий віночок, віддав його Хлої і почав розповідати їй казку про Ехо, випросивши як плату за розповідь десять поцілунків.

“Рід німф, – мовив Дафніс, – розмаїтий, моя дівчино: є німфи джерел, німфи дерев і німфи, що проживають у болотистих місцевостях. Усі вони гарні та співучі. Дочкою однієї такої німфи була Ехо, що походила від смертного батька, тому сама була смертна, була вродлива, бо гарною була її мати. Її виховували німфи, а музи вчили гри на сиринзі, на лютні, співу в супроводі ліри та кіфари й різних пісень, так що коли досягла зрілого віку, разом із німфами водила хороводи, а з музами співала пісень. Уникала всього чоловічого роду: чи то був чоловік, чи бог, а любила тільки дівочість. Пан гнівався на неї за те, що вона так гарно співає, а він не може тішитися її красою, тому наслав на козопасів та вівчарів божевілля, й вони, як собаки або вовки, розірвали її, а члени, що ще співали, розкидали по всій землі. Мати Земля, доброзичлива до німф, захувала їх у своєму лоні, й вони зберегли дар співу, і з волі муз видають голос, і наслідують усе, як і ця німфа колись: богів, і людей, і звірів, і всілякі інструменти. Вони наслідують також гру Пана на сиринзі, а він, почувши відлуння гри, підскакує й біжить у гори не тому, щоб зловити ту, котра любить, а щоб довідатися, хто той таємничий учень”.

Коли Дафніс розповів Хлої таку казку, дівчина дала йому не десять поцілунків, а набагато більше. Ехо повторила все, начебто засвідчувала, що він казав правду.

Сонце з кожним днем пригрівало сильніше, минула весна, настало літо. До Дафніса та Хлої прийшли нові, літні радощі. Він плавав у річках, вона купалася у джерелах, він грав на сиринзі, змагаючись із шумом сосен, вона виспівувала, вступаючи у змагання із соловейками. Вони разом полювали на гомінких коників-стрибунців, ловили сюркітливих цикад, збирали квіти, з дерев трусили фрукти та їли їх...

Того літа біля Хлої крутилося чимало женихів. Зусібч приходили до Дріаса просити Хлоїної руки. Одні приносили подарунки, інші багато обіцяли. Напа, засліплена успіхом дочки, радила чоловікові видати Хлою заміж і не тримати вдома дівчини, яка сама скоро, пасучи овець, втратить дівочість і візьме собі за чоловіка когось із пастухів за яблука чи за троянди. Краще хай вона буде хазяйкою удома, а багаті подарунки вони візьмуть і збережуть для свого сина (недавно в них народився син). Іноді Дріас схилився до такої думки, бо ж йому за Хлою давали більше подарунків, ніж за просту пастушку. Але він змінював погляд, бо дівчина достойна кращого чоловіка із хліборобів, а якщо він зможе відшукати справжніх батьків, то вони будуть щасливі. Тож зволікав з відповіддю й вряди-годи складав немалі подарунки. Хлоя, довідавшись про це, дуже сумувала й таїла перед Дафнісом, не бажаючи принести йому прикрощів. Коли ж він наполегливо просив і розпитував її, бо ж більше сумував не відаючи, ніж би про це знав, вона розповіла йому все про женихів: і про те, що їх багато, й що кожен багатий, і що Напа наполягає, щоб видати її заміж, і що Дріас не заперече, але відклав справу до збирання винограду.

Почувши такі слова, Дафніс схвилювався, почав плакати й, сівши на землю, заявив, що помре, коли Хлоя не буде більше пасти з ним. І помре не тільки він, а поздыхають і кози після смерті пастуха. Потім встав, заспокоївся, бо ж прийшла йому в голову думка, що зможе переконати Хлоїного батька і стане в ряд женихів, сподіваючись, що всіх переможе. Одне його лише турбувало: Ламон був небагатий. Це ослаблювало його сподівання. Та все-таки вирішив свататися, і Хлоя з цим погодилася. Однак не посмів про це сказати Ламонові; про своє кохання розповів Мірталі й при тому кинув кілька слів про одруження. Уночі Міртала повторила все Ламонові. Той сприйняв таке повідомлення не зовсім радо й розсердився, сказавши: як можна видавати пастушу дочку за хлопця, якому розпізнавальні речі віщують чудову долю. Дафніс, коли знайде своїх родичів, зробить їх вільними й хазяїнами більших маєтків. Міртала ж, побоюючись, щоб закоханий Дафніс, втративши надію на одруження, не зробив собі чогось поганого, подала йому інші причини відмови. “Ми бідні, сину, – так промовила, – тому потребуємо невістки, яка б принесла нам добре віно, а ті багаті й хочуть багатих зятів. Іди, переконай Хлою, а вона батька, щоби він не вимагав багато й видав за тебе Хлою, адже ж і вона тебе кохає і напевно хоче спати з гарним хлопцем, хоч і бідним, а не з багатою мавпою”.

Міртала ніколи не сподівалася, що Дріас погодиться, маючи багатших женихів, але гадала, що в такий спосіб вона прекрасно висловилася щодо одруження, й Дафніс не зможе спростувати її слів. Не маючи надій виконати вимог Дріаса, Дафніс учинив так, як, звичайно, зробив би кожен убогий коханець: плакав і голосно кликав на допомогу німф. А вони йому з'явилися уві сні в такому самому вигляді, як, бувало, раніше снилися. Найстарша з них сказала: “Про одруження Хлої думає інший бог. Ми тобі дамо подарунки, якими з'єднаєш собі Дріаса. Судно мітимнійських юнаків, прив'язь якого з'їли недавно твої кози, того самого дня вітер відніс далеко в море, а вночі морський вітер розбурхав море й пригнав його знову до берега, кинув на скелі, й судно розбилося, й пропало багато речей, що були на ньому. Прибій викинув на берег мішок з трьома тисячами драхм, який десь там лежить прикритий морською травою біля здохлого дельфіна. Саме тому сюди не заходить жоден мандрівник, обминаючи запах гнилизни. А ти піди, візьми й, принісши, дай. Цього вистачить, щоб не виглядати бідним. Трохи пізніше й ти станеш заможним”.

Так сказавши, німфи зникли разом із нічю. Коли ж настав день, радий Дафніс, вставши після сну, вигнав своє стадо на пасовисько, як тільки міг раненько. Поцілувавши Хлою й поклонившись німфам, побіг до моря, начебто купатися. Йшов по піщаному узбережжі близько того місця, шукаючи трьох тисяч драхм. З тим не мав великих клопотів, бо його провадив неприємний запах залишеного та зогнилого дельфіна. Отож, користуючись цим запахом, як провідником, він скоро прибув туди, а там, скинувши траву, знайшов повний мішок срібла. Піднявши його та сховавши у своїй пастушій торбі, подякував німфам і морю, відійшов, вважаючи відтоді море за набагато миліше, ніж сушу, адже воно допомогло йому в одруженні з Хлоєю.

Маючи три тисячі драхм, Дафніс не зволівав довго, бо тепер вважав себе багатшим не тільки від місцевих селян, а й від усіх людей. Тут же пішов до Хлої, розповів свій сон, показав мішок і велів пасти стада, поки він не повернеться, а сам щосили побіг до Дріаса. Той саме молотив пшеницю разом із Напою, й Дафніс без зволікання заговорив сміливо про одруження. “Дай мені, – мовив, – Хлою за жінку. Я умію прекрасно грати на сиринзі, обрізувати виноградну лозу й обкопувати дерева. Крім того, навчився орати землю й в'язати збіжжя на вітрі. А як пасу стадо пильно, то свідком того може бути Хлоя. Було в мене п'ятдесят кіз, а зараз у два рази більше. Я вигодував чудових великих цапів, а раніше мусили ми водити кіз до чужих. Я молодий і добрий ваш сусід. Мене вигодувала коза, а Хлою вівця. Наскільки я перевищую інших женихів, настільки й дам більше дарунків за неї. Вони вам дадуть кіз, овець і пару паршивих волів, трохи збіжжя, яким не можна нагодувати й півня, а я вам дам три тисячі драхм. Тільки щоб про це ніхто не знав, навіть мій батько Ламон”. Тут же він віддав гроші, й обнявши, поцілував Дріаса.

Дріас і Напа не сподівались цього, бо ніколи не бачили стільки грошей, зараз пообіцяли віддати Хлою й перекопати Ламона. Напа, залишившись із Дафнісом, ганяла по колу корів і молотила далі пшеницю широкими колесами візка. Дріас заховав мішок там, де лежали розпізнавальні речі, й побіг швидко до Ламона й Міртали, щоб у них, – а таке ніколи не траплялося, – просити, аби їхній син став мужем його дочки. Застав їх при вимірюванні ячменю, причому подружжя нарікало, очищуючи зерно від полови, що менше його повернеться, ніж посіяли насіння. Дріас додав, що й у них так само, й всі погодилися: скрізь чути схожі нарікання; тут-таки Дріас просив для Дафніса Хлою, заявляючи, що хоч інші обіцяють багато, він нічого не візьме, а навіть від себе дасть Ламону подарунки. Дафніс і Хлоя виховувалися разом, вкупі пасли кіз та овець, кохають одне одного, так що їх не розлучити. Зараз вони вже такого віку, що можуть разом жити. Таке й тому подібне говорив Дріас, начебто ці три тисячі мали стати нагородою за те, що він їх хоче перекопати. Ламон не міг тепер захищатися убогістю, – він не натякав на це, – ні молодістю Дафніса, що був уже дорослий, але не хотів казати й правди, що він, Дафніс, нерівня для такого подружжя. Однак через мить, трохи помовчавши, так відповів:

“Справедливо чините, шануючи більше сусідів, ніж людей, що живуть далі від нас, і не вважаєте багатство кращим за чесну убогість. Хай вас благословить за це Пан і теж німфи! Я й сам бажаю цього подружжя. Я був би нерозсудливим, щоб, будучи старим і потребуючи міцної руки до роботи, не захотів би мати дружби з вашим домом – це для нас велике щастя! Хлоя вродлива й чудова дівчина, з добрим серцем, і вона нам бажана! Але я слуга й не є володарем своєї долі, тож мушу просити хазяїна, щоб дав згоду. Тому відкладаймо весілля до осені. Саме тоді, як кажуть люди, що прибули до нас із міста, він до нас приїде. Отож восени наші діти стануть чоловіком і жінкою, а зараз нехай любляться, як брат із сестрою. Знай тільки, Дріасе, ти прагнеш мати зятя кращого, ніж ми, прості люди!”

Ось таке промовивши, поцілував його й дав напитися. Була вже середина дня, як Ламон відпровадив Дріаса в дорогу в доброму настрої.

Дріас не без уваги вислухав останнє слово Ламона; йдучи, він розмірковував, ким може стати Дафніс: “Його вигодувала коза, тож ним піклуються боги. Він гарний і зовсім не подібний до кирпатого старого й до лисої баби. Десь узяв три тисячі! Стільки звичайний козопас навіть горіхів не має! А, може, його хтось підкинув, як Хлою? Чи його Ламон знайшов, як я Хлою? Чи ж і при ньому лежали подібні розпізнавальні речі? Якщо це так, о мій володарю Пане, о любі німфи, то скоро він знайде своїх і довідається про таємницю Хлої”. Так роздумував Дріас і мріяв, аж поки не прийшов до стодоли, де Дафніс із нетерпінням чекав звістки, заспокоїв його, назвавши зятем, і повідомив, що весілля відкладено до осені, й подав знак рукою, що Хлоя належатиме тільки Дафнісу.

Дафніс не пив нічого, не їв, а швидше, ніж думка, полетів до Хлої. Знайшов її, коли доїла овець і робила сир. Він радісно повідомив про весілля. Відтоді цілував її, не ховаючись, як жінку, й ділив з нею працю. Збирав до дійниць молоко, розкладав сир, щоб сох, приводив телят і козенят до маток. Коли все залагодили, тоді обоє йшли купатися, їли, пили та ходили, шукаючи стиглих фруктів. Удосталь було того всього, що приносить літо: багато груш, диких і садових, безліч яблук – одні вже попадали на землю, інші ще висіли на гілках. Ті, що на землі, приємніше пахли, а барви тих, що на деревах, більше чарували людське око. Одні пахли вином, інші блищали, мов золото. З одного дерева вже зірвано яблука; на ньому немає ні плодів, ні листя. Голі і гілля, тільки на верхечку висить величеське й прекрасне яблуко, а пахне приємніше інших. Той, хто зривав яблука, боявся вилізти так високо або забаву зірвати його. Мабуть, такий чудовий плід зумисно зберігається для заоханого пастуха.

Дафніс, уздрівши яблуко, зараз же поліз на дерево, щоб зірвати його, але Хлоя забороняла. Він, однак, не зважав на її заборону. Вона розгнівалася, бо він не слухав її, і пішла до худібки. Дафніс виліз на дерево, зірвав яблуко й поніс його як подарунок Хлої. Хоч Хлоя гнівалася, він, проте, сказав їй таке слово: “Дівчино! Це яблуко виростили чарівні Гори. Воно вирросло на гарному дереві під проміннями сонця. Зберегла його сама Доля! Як

же, дивлячись на нього, можна дозволити, щоб воно саме впало на землю й щоб худоба, пасучись, розтоптала його, або вуж, повзаючи, отруїв, або просто час знищив його, це яблуко, яке притягає зір і чарує кожного. Таке яблуко колись як нагороду краси отримала Афродіта. Тож і я дарую тобі його як нагороду за перемогу. Подібні навіть судді: той був пастух, а я козопас". Після цих слів поклав плід їй у пазуху. Хлоя, коли Дафніс підійшов, поцілувала його, так що Дафніс не пошкодував, що відважився вилізти на таке високе дерево: він отримав поцілунок набагато дорожчий, ніж золоте яблуко.

## КНИГА IV

З Мітілени до Ламона прибув один із рабів його хазяїна й сповістив, що їхній хазяїн прибуде сюди перед збиранням винограду, аби самому переконатися, чи напад мітимнійців не завдав якоїсь шкоди його полям. Літо вже закінчувалось, наближалась осінь. Ламон узявся за роботу й упорядковував усе так, щоб хазяїн під час перебування бачив лиш те, що приносило б йому задоволення. Тож почистив джерела, аби вода в них була чиста, повносив гній із подвір'я, щоб не розходився всюди неприємний запах, упорядкував сад: хотів бачити його привабливим.

Сад цей був особливо гарний, зовсім як царський. Він простягався на пагорбі завдовжки в один стадій, а завширшки на чотири плетри, тож мав вигляд довгого поля. Росли в ньому різні дерева: яблуні, мирти, груші, гранати, а також смокви та маслини. В іншому місці виноградна лоза, піднявшись на яблуні та груші, звисала дотолу, так що здавалося, начебто гілля змагалось у вирощуванні плодів. Крім фруктових дерев, були тут ще кипариси, лаври, платани й сосни. На них скрізь замість винограду вився плющ і його великі темні ягоди нагадували виноградні грона. Посеред саду росли фруктові дерева; їх захищали інші, а далі навкруги – нефруктові, які утворювали ніби огорожу, споруджену людськими руками. Та й огорожа тут була: обійстя оточував невисокий мур. Увесь сад розділено на частини. Деревя росли на певній, означеній відстані. Вгорі гілля лежало одне на одному й листя сплїталось так, що здавалося штучним те, що було творінням природи.

Пишалися там ще й клумби з квітами: одні родила земля, а інші насаджували. Троянди, гіацинти та лілеї вирощували людські руки, а фіалки, нарциси, куряча сліпота – плоди самої землі. В саду влітку слалася тінь, навесні – квіти, восени збирали фрукти. Кожна пора мала свою привабливість.

За садом простягалася миловидна рівнина, на якій завжди побачиш пастухів, а далі – чудове море, по якому плавали судна. Саме такий краєвид надавав саду ще більше чару. А там, де довжина та ширина сходяться у центрі, стоїть храм Діоніса й жертовник. Біля жертовника росте плющ, а по стінах храму пнеться виноградна лоза. Стіни розмальовані; на малюнках зображено діонісіївський міф, а саме: Семелу, що народжує Діоніса, сплячу Аріадну, Лікурга в кайданах, Панфея, якого роздирають живцем. Було там намальовано ще й переможених індів та перетворених у дельфінів тірренців. На картині можна було побачити сатирів, що збирають виноград, вакханок у хороводі, не забули й про Пана. Він сидить на скелі й грає на сиринзі, водночас приграваючи і сатирам, що збирають виноградні грона, і вакханкам, які затіяли хоровод. Ось такий був цей сад.

Ламон приділив йому особливу увагу: обрізав сухе гілля, підняв із землі виноградну лозу, поклав вінок на статую Діоніса, попідливав водою квіти. Тут було джерело, яке знайшов Дафніс. Воно давало воду тільки квітам і називалося ім'ям Дафніса. Ламон звелів Дафнісу відгодувати якнайкраще кіз, бо хазяїн після довгої відсутності захоче на них подивитися. Дафніс був упевнений, що заслужить похвали, адже ж він подвоїв кількість кіз, і вовк не вкрав жодної – усі виглядали тлустішими від овець. Бажаючи заради одруження привернути доброзичливість хазяїна, усю свою увагу та старання віддавав череді, виганяв її ранесенько, а приганяв додому пізно ввечері. Два рази на день гнав її до водою, вишукував щонайкращі пасовиська, потурбувався про нові діжки, придбав чимало дійниць та більших плетянок для сушіння сиру. Він так завзято піклувався, що навіть роги козам по-

намашував і вовну вичесав. Це було, здавалося, священне Панове стадо. Хлоя йому щиро допомагала; вона менше дбала про овець, а більше часу віддавала козам. Отож у Дафніса з'явилася думка, що саме завдяки Хлої вони стали такі показні.

У цей час, коли всі готувалися до зустрічі хазяїна, з міста прибув ще один посланець і привіз наказ – якнайскоріше розпочати збирання винограду. Сам він (так говорив про себе посланець) мав тут залишитись аж доти, доки молоде вино не зіллють у бочки. Щойно тоді повернеться до міста, аби привезти сюди хазяїна, тобто на кінець збирання винограду. Евдрома ("добрий бігун" так називався цей посланець, бо його заняття бігати) радо прийняли й зараз же розпочали збирати виноград, носили його до чавильних пресів, молоде вино зливали в бочки, а найзріліші грона обрізували разом із гілками, щоб ті, хто приїде з міста, мали уявлення про збирання винограду та його радощі.

Коли Евдром збирався повернутися до міста, Дафніс дав йому різні подарунки, які тільки може дати козопас: твердо видушений сир, молоденьке козеня, білу густоволосисту козячу шкуру, які взимку, звичайно, носить посланець-бігун. Посланець зрадив, поцілував Дафніса і пообіцяв, що замовить кілька добрих слів за нього в хазяїна. Після того відійшов із доброзичливим серцем до всіх.

Схвильований Дафніс і далі пас худобу разом із Хлоєю. Та й вона побоювалась за Дафніса, адже він, сільський хлопець, що звук бачити лише кіз, гори, селян і Хлою, уперше мав зустрітись із своїм хазяїном, ім'я якого почув також уперше. Вона непокоїлась, як саме пройде ця зустріч; її душа тривожилась ще й через весілля, чи не залишиться воно нездійсненим маревом. Тож їхні поцілунки були нескінченні, а обійми такі, начебто вони, Дафніс і Хлоя, зрослися до купи. Але в поцілунках відчувалася тривога, а в обіймах – непевність, ніби побоювалися хазяїна, що вже прибув, або хотіли сховатися від нього. А трапилось їм таке нещастя. Один волопас, Лампіс, людина зарозуміла, задумав також свататися до Хлої і уже поприносив Дріасу подарунки, щоб отримати від нього згоду на одруження. Він збагнув: коли хазяїн дасть згоду, Дафніс одружиться з Хлоєю, отож знайшов спосіб настроїти хазяїна проти них. Лампіс знав, що хазяїн дуже любить свій сад, тож вирішив, наскільки змога, знищити та сплундрувати його. Вирубати дерева – годі, бо шум розкриє його злочин. Тому напав на квіти, щоб їх знищити. Потайки вночі, перелізши через огорожу, одні квіти повиривав із корінням, інші поламав, а решту потоптав ногами, як свиня, та тихенько непомічений утік.

Наступного дня вранці Ламон вийшов у сад, щоб підлити квіти водою з джерела. Раптом уздрів: усі клумби знищено. Це міг зробити не якийсь розбійник, а тільки ворог. Він із горя роздер свій плащ і, голосно закричавши, звернувся до богів, так що Міртала покинула роботу й прибігла сюди, Дафніс чимдуж пригнав, залишивши кіз. Глянули вони на квіти, закричали та довго плакали-ридали.

Даремно було тужити за квітами. Вони плакали тому, що боялися хазяїна. Тут заридав би й чужинець, якби побачив щось подібне. Квітник утратив красу, а потоптана земля перетворилася у багно. Квіти, яких злочинець не зачепив, розцвіли, сяяли; та й ті, що лежали на землі, були чудові. На них сідали бджілки, а їхнє негмонне дзижчання нагадувало скорботні скарги. Ламон із розпачу ледве говорив: "О мої троянди! Як вас сплундровано! О мої фіалочки! Як вас потоптано! Ох, мої гіацинти та нарциси! Вас повиривала із землі жорстока людина! Настане весна, ви не покажетеся з-під землі. Прийде літо, ви не зацвіте. Восени ніхто не увінчає свої скроні віночками з вас! Навіть ти, володарю Діонісе, не змилосердився над ними, тими квітами, біля яких живеш і постійно бачиш їх! З них я часто плів віночок для тебе й приносив тобі радість! Як же, як тепер покажу сад своєму хазяїнові? Що він скаже, побачивши його? Дасть наказ повісити мене, старого, на сосні, як Марсія, й разом зі мною, можливо, ще Дафніса, гадаючи, що цей сад знищили його кози!"

По тих словах потекли з очей Ламона ще гарячіші сльози. Тепер усі оплакували не квіти, а себе. Плакала Хлоя, бо Дафніса повісять, й молилася, щоб хазяїн ніколи не приїжджав. Цілий день від страждань дівчина не знаходила собі місця: усе їй здавалося, що Дафніса катують канчуками.



Пізно ввечері з'явився Евдром і повідомив, що старий хазяїн приїде через три дні, а син його – завтра. Отож почали розважати над тим, що сталося, й притягнули до спільної ради Евдрома. Він доброзичливо ставився до Дафніса й порадив, щоб спочатку розповісти про все молодому хазяїну, навіть пообіцяв, що сам скаже кілька слів на їхній захист, тому що має певний вплив на молодого хазяїна, як його “молочний” брат. Так і зробили наступного дня.

Астил, син хазяїна, прибув верхи, а з ним і його нахлібник, також на коні. Перший був голобородий, а другий – Гнафон, – так він називався, – уже давно голив бороду. Ламон, а з ним і Міртала й Дафніс упали до ніг молодому хазяїну й благали, щоби він змилювався над нещасним старим і виступив на захист невинного перед гнівом батька. Ламон усе розповів докладно. Астил змилювався над ними, а коли зайшов до саду і побачив знищені квіти, заявив, що сам поговорить про це з батьком, а вину зверне на коней, які нібито сполохалися й поламали частину квітів, деякі потоптали, а решту повиривали з корінням. Після того Ламон і Міртала побажали йому всіх благ, а Дафніс приніс подарунки: козенята, сир, птахів із пташенятами, виноградні грона на гілках, а також чимало яблук. Між подарунками було й ароматне лесбійське вино, яке вважалося одним із найкращих.

Астил похвалив подарунки й влаштував полювання на зайців; він був багатий юнак, звик до розкоші, тож приїхав сюди, щоб тут, на селі, знайти свіжі розваги. Гнафон же – зовсім інша людина: знав тільки їсти, пити до нестями, а після оп'яніння – любовно втішатися. У нього мали значення тільки губа, живіт і те, що нижче живота. Він уважно приглядався до Дафніса, що приніс подарунки. Гнафон із природи мав потяг до хлопців, тому постановив привабити цього гарного хлопця, якого в місті не знайти, й гадав, що легко його переконає, як козопаса. Маючи таке на думці, він не пішов з Астилом на полювання, а подався на пасовисько, де Дафніс пас кози, ніби хотів подивитися на них, а справді – помилуватися Дафнісом. Прагнувши звабити хлопця, він вихваляв кіз, просив Дафніса заграти на сиринзі пастушу пісеньку й додав ще, що він усе може й подбає про звільнення Дафніса...

Коли прибув хазяїн Діонісофан із дружиною Клеаристою, вся садиба наповнилася криком тварин, слуг, чоловіків та жінок. Гнафон готував свою любовну промову. Діонісофан – літня людина, хоча був уже майже сивий, проте врода не полишала його, сила дозволяла йому змагатися з молодими, багатства мав стільки, як ніхто інший у місті, а чесністю мало хто дорівнював йому. Першого дня після прибуття склав жертви богам – опікунам полів: Деметрі, Діонісові, Панові, німфам. Для присутніх поставив кратер вина, а в наступні дні оглядав господарство Ламона. Побачивши зорані поля, виноградні лози доглянуті та сад у всій своїй красі, – про квіти Астил повідомив раніше й узяв вину на себе, – хазяїн був дуже радий, похвалив Ламона та пообіцяв йому волю. Після того пішов до стада, щоби подивитися на кіз і козопаса.

Така метушня налякала Хлою, й вона втекла до лісу. Дафніс же стояв, одягнений у ворсистий козячий кошушок, з його плечей звисала нова торбина, в одній руці тримав віддушений сир, а в другій маленьке козенятко. Якщо Аполлон колись, будучи на службі у Лаомедонта, пас його корови, то він виглядав саме так, як тоді Дафніс. Сам він не міг видавити із себе ні слова, а весь спаленілий, опустивши очі, подавав подарунки. За нього кілька слів сказав Ламон: “Ось, хазяїне, пастух твоїх кіз. Ти дав мені пасти п'ятдесят кіз і двох цапів, а він виплекав сто кіз і десять цапів. Бачиш, які вони тлусті, з густою вовною і непошкодженими рогами. Він навчив їх і музики: почують голос його сиринги – роблять усе”.

При цій розмові була присутня Клеариста. Вона сама захотіла переконатися у тому, що він сказав, і веліла, щоб Дафніс заграв козам, як звичайно грає на сиринзі. За це пообіцяла хітон, хлену та сандалії. Дафніс розскадив усіх півколом, як у театрі, а сам став під дубом і, вийнявши з торбини сирингу, спочатку легко подув. Тут кози зупинилися та підняли голови. Тоді заграв пісню, яка кличе на пашу. Зараз же кози опустили голови донизу й почали пастися. Опісля, коли видобув приємні тони, кози зібралися до купи й полягали. Далі заграв різко, й вони, наче перед вовком, утекли до лісу. Через мить зазвучала принадна пісня, кози вийшли з гущавини й побігли до нього. Не часто можна побачити домашніх слуг,

які б так покійно слухали розпоряджень хазяїна. Всі дивувалися, а передусім Клеариста; вона пообіцяла подарунки Дафнісу, такому гарному та музикальному козопасу. Тоді вернулись до господи, сіли снідати й послали Дафнісу частину своєї їжі.

Дафніс їв разом із Хлоєю, радів, куштуючи міські страви, й мав добру надію, що випросить у хазяїв дозвіл на одруження.

Саме тоді Гнафон, що теж був біля стада, знову загорівся любов'ю до Дафніса: без нього, вважав, життя зовсім нічого не варте. Тому підстерігши Астила, коли той прогулювався у саду, завів його до храму Діоніса й почав цілувати руки та ноги. Коли ж Астил запитав, чому він це робить, і велів розповісти все, пообіцявши допомогу, тоді Гнафон процідив: "Мій хазяїне, Гнафон гине. Він, що донині любив тільки твій стіл, що раніше присягав, що немає нічого кращого, ніж старе вино; він, якому твої кухарі здавалися ліпшими мітіленської молоді, тепер вважає гарним тільки одного-однісінького Дафніса. Не торкнуся я твоєї розкішної їжі, яка щодня готується: м'яса, риби, солодких тістечок. Я з приємністю став би козою, щоб могти їсти траву та листя, слухати сирінгу Дафніса й пастися під його опікою. Ти порятуй свого Гнафона та здолай непереможну любов, а якщо ні, присягаю на свого бога, візьму ножа й, наповнивши живота їжею, уб'ю себе перед дверима Дафніса. Тоді вже не будеш кликати "Гнафоньку", як ти завжди робив, звичайно, жартома".

Великодушний юнак не міг перенести Гнафонового плачу, який цілував йому ноги, бо ж знав добре, що воно – любовні страждання. Пообіцяв попросити батька, аби той забрав Дафніса до міста й зробив його для себе слугою, а для Гнафона – коханцем. Зараз Астил, бажаючи трохи підбадьорити Гнафона, з усмішкою на вустах запитав, чи не соромно цілуватися з сином Ламона й добиватися, щоб полежати з тим хлопцем, який пасе кози. При цих словах Астил зробив трагічно-скривлену міну, немовби від неприємного запаху кози.

Гнафон, який навчився при столах розпусних марнотратників усіх любовних казок, не без мети виступив на свій та Дафніса захист, промовивши: "Хто кохає, мій хазяїне, то про такі речі не дбає. Він, у якому б тільки тілі знайшов красу, покоряється їй. Тому-то дехто любить рослини, потоки або дикого звір'я. Чи ж не заслуговує милосердя той, хто відчуває у душі боязнь перед своїм коханим. Я люблю тіло раба, а красу вільної людини. Чи ж не помічаєш: його волосся подібне до гіацинта? Під бровами сяють очі, наче дорогоцінний камінь у золотій оправі. Лице його рум'янцями вкрилося, а зуби біліють, як слонова кістка. Який же із коханців не бажав би його поцілунків? Коли я покохав пастуха, то я наслідую богів. Пастухом був Анхіз, проте його кохала Афродіта. Кози пас Бранх, але Аполлон його цілував. Пастухом був теж Ганімед, однак Зевс забрав його собі. Ми не нехтуємо хлопцем, котрого, як ти бачив, слухають кози, ніби закохані. Тож якщо на землі ще залишається та краса, то будьмо вдячні орлам Зевса". Після цих слів Астил усміхнувся сердечно й висловив думку, що кохання робить з кожної людини великого софіста, й обіцяв при нагоді поговорити з батьком про Дафніса.

Цю розмову почув Евдром, який заховався у садку. Він полюбив Дафніса за його добре серце й обурювався, що така краса має стати жертвою такому пиякові, як Гнафон, отож зараз же розповів усе Дафнісу та Ламону. Переляканий Дафніс постановив або втекти разом із Хлоєю, або померти. Ламон викликав Мірталу за садibu й сповістив: "Біда, ми пропали, дружино моя! Настала пора відкрити нашу таємницю. Нехай ми позбудемося кіз і всього іншого, а я, клянуся Паном і німфами, хоч би мав, як кажуть, стати волом у хліві, не можу більше мовчати про справжню долю Дафніса. Я розповім усе: як я знайшов його, залишеного в діброві, нагадаю, як його годувала коза, й покажу все те, що знайшов разом із дітьми. Хай бачить негідник Гнафон, який він є і кого любить. Тож підготуй розпізнавальні речі, щоби були в мене під рукою". Отак обміркувавши все, вони повернулися до хати.

Астил тим часом зайшов до свого батька, який відпочивав, і попросив його забрати Дафніса до міста, бо для сільських робіт шкода такого гарного хлопця, а під Гнафоновим наглядом він скоро може навчитися міських манер. Батько радо погодився й послав за Ламоном і Мірталою, щоб сповістити їм цю приємну новину, а саме: Дафніс у майбутньому

буде обслуговувати Астила, а їм за одного Дафніса дасть двох козопасів. Тут збіглися слуги й висловили радість з того, що матимуть такого вродливого приятеля. Ламон же, попросивши слова, почав говорити: “Вислухай, володарю наш, усю правду від старої людини. Присягаю на Пана та німф, скажу всю правду. Я – не батько Дафнісові, та й Міртала не маю щастя бути його матір’ю. Інші батьки підкинули це дитя, бо, мабуть, у них були ще старші діти. Я його знайшов у діброві, а годувала його одна з моїх кіз, яку я, коли вона здохла, закопав біля саду: я її любив за материнську турботу. Разом із дитям я знайшов розпізнавальні речі, які, признаюся, зберіг донині. Вони свідчать про кращу долю дитини, ніж наша. Я не маю нічого проти того, щоб Дафніс був слугою Астила: гарний слуга прекрасного й доброго хазяїна. Та не можу уявити собі, що він стане предметом зневаги ось такого Гнафона, який хоче забрати його до Мітілени й зробити з нього свого коханця”. Сказавши таке, Ламон замовк і облився слізьми. Тут зухвалий Гнафон схопився з місця і почав загрожувати йому нагайкою. Але Діонісофан, зворушений словами Ламона, кинув на Гнафона гострий погляд і наказав замовкнути. Тут-таки, звернувшись до Ламона, почав розпитувати й велів говорити лише правду, а не вигадувати казок, щоб затримати свого сина. Ламон стояв уперто на своєму, присягав на всіх богів, а навіть віддавав себе на тортури, якщо він говорить неправду.

Діонісофан почав роздумувати над сказаним разом із Клеаристою, що сиділа поруч: “Чому б то Ламон мав говорити неправду, адже ж візьме за одного аж два козопаси? Як же він, селянин, міг таке вигадати? Не можна повірити, щоби у такого діда й такої літньої жінки міг народитися такий вродливий син!”

Мабуть, зараз не варто більше розмірковувати про це, а краще оглянути розпізнавальні речі, чи справді вони свідчать про славне та благородне Дафнісове походження. Міртала пішла й принесла всі речі, збережені у старій торбині. Перший на них поглянув Діонісофан і, уздрівши пурпуровий плащик, золоту брошку та маленький меч з ручкою із слонової кістки, заволав: “О всемогутній Зевсе!” і велів дружині оглянути їх, а вона, тільки кинула оком, крикнула: “О милі Мойри! Чи ж не оці речі ми поклали нашій дитині? Чи ж не послали ми Софросину, щоб віднесла дитя на ці поля? Не інакше було, а саме так! Милій чоловіче, це наше дитя: Дафніс – твій син і це він пас батьківські кози”. Коли вона ще говорила, Діонісофан цілував розпізнавальні речі й плакав від надмірної радості.

Астил, довідавшись, що він Дафнісовий брат, одягнувся у плащ і побіг у сад, бажаючи першим поцілувати його. Дафніс, спостерігши Астила, що біг з багатьма людьми й кликав “Дафнісе!”, думав, що він задумав його забрати, тому чимдуж побіг до моря й тут, кинувши сирінгу та торбину, хотів стрибнути в море з високої скелі. І могло б статися нечуване нещастя! Дафніса були б знайшли мертвим, коли б Астил не закричав знову: “Стій, Дафнісе, не бійся! Я – твій брат, а твої хазяї – це твої батьки. Щойно нам Ламон розповів про козу й показав розпізнавальні речі. Обернися та глянь, які раді та веселі вони сюди прийшли. Та поцілуй же мене першого! Присягаю на німф, що кажу правду”.

Щойно після присяги Дафніс зупинився, почекав Астила, який уже добігав до нього, й вони поцілувалися. У цю мить прибігли інші: слуги, служниці, сам батько, а за ним мати. Всі його обнімали, цілували, раділи та плакали. Дафніс особливо люб’язно обнімав батька та матір, начебто знав їх давно. Він так горнувся до них, що не хотів їх покидати й на хвилину. Рідна кров скоро викликає довір’я. Він на мить забув про Хлою. Коли всі повернулися додому, Дафніс одягнувся у коштовний одяг, присів біля батька й слухав його розповідь.

“Одружився я, мої діти, замолоду, – почав Діонісофан. – Незабаром я думав, що я щасливий батько. Спочатку народився син, а за ним – дочка, а третій – Астил. Я міркую собі: моя родина досить велика, тому четверту дитину, коли народилася, я велів викинути, а ті речі поклав не як розпізнавальні, а як такі, що даються у могилу. Та доля вирішила інакше. Старший син і дочка померли одного дня і від однієї хвороби. Тебе врятувала божественна прозорливість, щоб у нас на старість була підпора. Не пам’ятай мені злого, що я вчинив; це сталося не з моєї волі. І ти, Астиле, не журися, що візьмеш частину замість усього майна, адже ж немає кращого маєтку для розумної людини, як брат. Тож любіть один од-

ного, бо своїм багатством можете змагатися з царями. Я вам залишу великий земельний наділ, багато добрих слуг, золото, срібло і все, що вважається багатством у заможних людей. Проте застерігаю, що оце поле, Ламона з Мартілою та кози, які він пас – усе віддаю Дафнісу”.

Ще батько не закінчив, як Дафніс підскочив і вигукнув: “Добре, тату, що ти мені надав про це. Піду й пожену кози до водопою. Десь вони, відчуваючи спрагу, чекають на мою сирінгу, а я тут сиджу”. Всі люб’язно усміхнулися з того, що він, ставши хазяїном, ще хоче бути козопасом, і тут же послали слугу, аби заопікувався козами.

Самі принесли жертву Зевсу-спасителю й улаштували учту. На цю учту не прийшов Гнафон. Він просидів день і ніч у храмі Діоніса, як людина, котра просить захисту.

Швидко розлетілася чутка, що Діонісофан знайшов сина й що Дафніс із козопаса став хазяїном цих полів. Раненько збіглися люди з усіх сторін: одні, щоб повеселитися разом із Дафнісом, а інші принесли подарунки його батькові; серед них перший прибіг опікун Хлої Дріас.

Дафніс затримав усіх, щоб разом з ними повеселитися. Розпочалася урочиста учта. Приготували досить вина, услякого печива, птицю, поросят та медівників. Спочатку принесли жертву польовим божествам. Тоді Дафніс зібрав свої пастуші скарби й пожертвував богам: Діонісу – пастушу торбину та кожушок, Пану – сирінгу та флейту, німфам – пастуший посох та горнята-близнята своєї роботи. Його теперішнє життя було набагато приємніше, ніж невідоме багатство, тому з очей його котилися сльози, коли прощався з усім. А перш, ніж повісити у гроті горнята – близнята, він ще раз надоїв у них молока; перед тим як завісити кожушок, ще раз його одягнув, ще раз заграв на сирінзі й шойно тоді поклав її Панові. Всі ці речі він поцілував, поговорив із козами та цапами. Усіх кликав по імені. Тоді напився води з джерела, як це, звичайно, робив він разом із Хлоєю, але про кохання не згадував, а чекав нагоди.

У цей час, коли Дафніс заходився біля жертв, з Хлоєю діялося щось неймовірне: вона сиділа біля овець, плакала та, як це буває у таких випадках, нарікала на милого: “Забув про мене Дафніс. Зараз уже думає про багату жінку. Чому ж то я веліла йому присягати на кіз, а не на німф? Він же залишив їх, як і Хлою! Навіть коли приносив жертви німфам і Панові, не побажав побачити Хлою! Він, мабуть, уже знайшов у своєї матері служниць, вродливіших за мене! Прощай! Я жити не буду!”

Коли так говорила, роздумуючи про все, раптом волопас Лампіс з кількома селянами схопив її, гадаючи, що Дафніс уже з нею не оженився, а Дріас полюбить його. Її несли, а вона кричала та плакала. Хтось, що бачив цю картину, сповістив Напі, а Напа Дріасу, Дріас зараз же передав Дафнісу. Той не смів сказати про це батькові; схвилюваний, не знав, що робити, подався до саду та гірко заплакав: “О нещасна знахідко! Краще було б мені залишитися пастухом! Наскільки щасливіше я жив би, як раб! Тоді міг би бачити Хлою, цілувати її! А зараз Лампіс забрав та заніс до себе. Настане ніч, і він ляже разом з нею. Я ж п’ю та веселюся! Даремна була моя присяга на кози та німфи!”

Ті Дафнісові слова почув Гнафон, що затаївся у саду. Прийшла нагода, – подумав, – примиритися з ним. Тож узяв кількох хлопців Астила, пішов до Дріаса, щоб той завів його до Лампісової садиби. Вони швидко туди подалися. Лампіс саме вносив Хлою до хати. Гнафон вирвав її з рук Лампіса, а селян побив кием. Хотів зв’язати самого Лампіса й забрати з собою, але той зумів утекти. Здійснивши такий подвиг, повернувся з Хлоєю уночі. Діонісофан уже відпочивав, а Дафніс сидів у саду й плакав. Гнафон привів йому Хлою, тут-таки розповів усю цю історію та й просив, аби Дафніс не пам’ятав нічого поганого: він буде його вірним слугою. Крім того, попросив, щоб Дафніс не відганяв його від столу.– інакше він загине з голоду. Дафніс, уздрівши Хлою, з радістю обняв її та виправдовувався перед нею за свою неуважність, а Гнафону за його добродійство вибачив колишню провину.

Дафніс і Хлоя, порадившись, постановили не говорити про весілля. Вони будуть зустрічатися потайки, а про своє кохання Дафніс розповість матері. Та Дріас не погодився з ними і заявив, що сам розкаже все батькові, пообіцявши при тому, що переконає його.

Вранці, тільки почало світати, Дріас узяв торбину з розпізнавальними речами й пішов до Діонісофана та Клеарісти, які в цей час сиділи в садку. Тут були також Астил і Дафніс. Коли стало тихо, старий Дріас почав розповідати: “Мене, як і свого часу Ламона, необхідність змушує розкрити ще одну таємницю. Хлою я не народив і не вигодував. У неї інші батьки, а вигодувала її вівця у гроті німф. Я це спостерігав своїми очима, а, дивлячись, дивувався, тому й вигодував її. Свідки цього – її краса, не подібна до сільської. Про це засвідчують ще розпізнавальні речі: таких коштовностей немає у пастухів. Погляньте самі й відшукайте батьків дівчини. Вона напевно буде гідною Дафніса”.

Ці слова ні Дріас не кинув на вітер, ні Діонісофан не пропустив мимо вух: глянувши на Дафніса й помітивши його бліде обличчя та сльози, зрозумів, що він закохався. Побоюючись радше за власного сина, ніж за чужу дівчину, Діонісофан детально роздумував над словами Дріаса. А коли принесли розпізнавальні речі, а саме: золотисті сандалії, пов'язку та браслети, він, оглянувши їх, покликав Хлою та попросив, щоб не хвилювалася. Чоловік у неї уже є, а незабаром знайде вона ще й батька та матір. Клеариста завела її до хати й одягла, як майбутню невістку. Діонісофан, піднявшись, запитав Дафніса, чи Хлоя ще дівчина. Той заприсягнув, що між ними, крім поцілунків і клятви у вірності, більше не було нічого. Тоді, задоволений таким запевненням, запросив їх до столу. Тут можна було побачити, що таке врода, коли їй додати прикрас. Хлоя, одягнена в коштовний одяг, з укладеною зачіскою, з личком, щойно вмитим, здавалася усім настільки вродливою, що Дафніс заледве її пізнав. Зараз кожен і без розпізнавальних речей присягнув би, що Дріас не може бути батьком цієї дівчини. На учті були й Дріас, і Напа, а Ламон з Мірталою лежали разом з ними на тапчані, як гості. В наступні дні приносили в жертву тварин, вино. Хлоя пожертвувала богам свої речі: сирінгу, пастушу торбину, кожушок, горнята-близнята. Вона теж налила вина до джерела у гроті, адже ж тут виховувалася і часто купалася в його водах. Навіть поклала на могилу вівці віночок, – так велів Дріас, – ще раз заграла на сирінзі своїй отарі, заграла їм і німфам помолилась, щоб могла розшукати своїх батьків, достойних її одруження з Дафнісом.

Коли закінчилися святкові забави на селі, усі постановили повернутися до міста й шукати батьків Хлої, аби не зволікати з весіллям. Рано-вранці все було готове до від'їзду. Дріасу дали ще три тисячі драхм, а Ламон отримав половину врожаю з полів і виноградників, подарували йому кіз із пастухами, чотири пари волів і одяг на зиму, а його жінці волю. Тоді вирушили до Мітілени на конях і возах із нечуваною помпою. До міста прибули вночі, так що ніхто із співгромадян їх не помітив.

На світанку перед їхніми дверима зібралася юрба чоловіків і жінок. Чоловіки раділи разом із Діонісофаном, що віднайшов сина, часто споглядаючи на його вроду, а жінки зичили щастя Клеарісті, яка разом із сином привезла собі ще й невістку. Вони з подивом дивилися на Хлою, адже ж важко було знайти навіть у місті таку красуню. Усе місто тільки й говорило про Дафніса та Хлою, казали, що це буде щасливе подружжя. Просили богів, аби тільки походження дівчини було достойне її краси. Не одна жінка молилася, щоб боги саме її зголосили матір'ю такої вродливої дівчини.

Діонісофану, коли він після довгих роздумів заснув глибоким сном, приснилися німфи, які просили Ерота, щоб він врешті-решт погодився на одруження Дафніса з Хлоєю. Тоді Ерот звільнив тятину лука, поклав його біля сагайдака та наказав, аби Діонісофан запросив на учту всіх найзнатніших мітіленських громадян. Коли наповнять останній кубок вина, тоді хай покажуть кожному розпізнавальні речі, знайдені при маленькій Хлої, а після того вже заспівають весільної пісні. Ось таке побачив і почув уві сні Діонісофан.

Уранці, прокинувшись, велів готувати розкішну учту: подати на стіл все, що родить земля, що дає море, озера та ріки, та запросити в гості найзнатніших мітіленців. Коли настала ніч і наповнили останній кубок, з якого виливають вино як офіру Гермесові, слуга вніс на срібній таці розпізнавальні речі, носив їх довкруг столу та всім показував. Та ніхто не пізнавав, аж Мегакл, якому старечий вік дозволив зайняти місце найвище за столом, тільки глянув, зараз пізнав і голосно, як молодий, вигукнув: “Що ж це я бачу? Що з тобою стало-

ся, донечко? Ти ще жива? Чи, може, якийсь пастух знайшов оці речі випадково? Прошу тебе, Діонісофано, скажи мені! Звідки в тебе оці розпізнавальні речі моєї дитини? Не заздри мені, що і я після Дафніса знайду свою дочку!”

Діонісофан велів йому розповісти про обставини, за яких викинув дитя. Мегакл почав розповідь, не знижуючи зовсім тону: “Донедавна я був бідний. Усе своє майно я витратив на влаштування видовищ та будівництво кораблів. Саме тоді народилася дочка. Я не хотів виховувати її у нужді, тож, поклавши біля неї у пелюшки оці розпізнавальні речі, викинув, знаючи, що знайдеться чимало людей, які бажають стати батьками в такий спосіб. Заніс я її до гроту німф і довірив їм. Відтоді плило до мене щодня багатство, але не було в мене спадкоємця. Не мав я щастя стати вдруге батьком. Боги немовби поглузували наді мною, послали вночі сон, у якому зголосили, що вівця зробить мене батьком”.

Тут Діонісофан вигукнув ще голосніше, ніж перед тим Мегакл, вибіг і за мить привів Хлою у коштовному одязі, й так промовив: “Цю ось дитину ти викинув, тому її вигодувала для тебе вівця під опікою богів, як коза Дафніса для мене. Візьми розпізнавальні речі та дочку, а, взявши, віддай Дафнісу за дружину. Обоє ми викинули, обоє і знайшли, обоєма опікувалися Пан, німфи та Ерот”.

Мегакл похвалив його слова, послав по свою дружину Роду, а Хлою притиснув до грудей. Усі залишилися тут, у Діонісофана, переночували, бо Дафніс присягав, що нікому не дасть забрати Хлою, навіть самому батькові.

Вранці Дафніс і Хлоя постановили повернутися назад на село. Вони посилалися на те, що не зможуть звикнути до міського способу життя, та й батькам хотілося влаштувати весілля за всіма пастушими звичаями. Коли прибули до господи Ламона, привели Дріаса до Мегакла, а Напу до Роди, й почали готуватися до весільної учти. Батько передав Хлою Дафнісу біля статуй німф, яким разом з іншими речами приніс у жертву й розпізнавальні предмети, а Дріасу додали стільки драхм, скільки не вистачало до десяти тисяч.

День був чудовий. Діонісофан наказав зробити з зеленого листя настил перед гротом, покликав усіх людей із села й там щедро їх частував. Сюди прибули Ламон із Мірталю, Дріас із Напою, родичі Доркона, Філет з дітьми, Хроміс із Лікеніон, прийшов навіть Лампіс, якому все вибачили. Учта була проста, селянська. Один виспівував пісню, яку співають на жнивах, інший розповідав дотепні жарти, як це буває, звичайно, на збиранні винограду, Філет грав на сиринзі, Лампіс на флейті, Дріас і Ламон витанцювували, а Хлоя з Дафнісом цілувалися.

Недалеко від них паслися кози, начебто й вони були учасниками цього весільного свята. Це не сподобалося людям із міста. Дафніс кликав кожну козу по імені, давав їй зелене листя, брав за роги й цілував. Так вони жили не тільки тоді, а й пізніше майже до кінця літ своїх вели пастуший спосіб життя, шануючи богів, німф Пана та Ерота. Щороку збільшувалося їхнє стадо кіз, отара овець. Найпримітною їжею для них були фрукти та молоко. Коли народився у них син, то віддали його козі, аби годувала, а дочці, що народилася після сина, дозволили брати їжу з вимені вівці. Сина назвали Філопіменом, а дочку Агелою. Тут вони вели пастуше життя аж до старості. Також оздобили грот німф, поставили нові статуї та спорудили вівтар Ероту-пастуху. Пан отримав житло: замість сосни – маленький храм, і назвали його Паном-воїном. Це все вони чинили пізніше й давали усьому свої назви. А тоді після весільної учти, коли настала ніч, відвели Дафніса з Хлоєю до кімнати молодих. Коли їх проводжали, то одні грали на сирингах, інші на лютнях, частина несла весільні смолоскипи. А коли підійшли до дверей, заспівали різкими і гострими голосами, ніби не співали весільної пісні, а роздирали землю тризубом. Дафніс і Хлоя полягали, роздягнувшись, цілувалися, обіймалися усю ніч і не спали, як сови. Дафніс тепер здійснив те, чого навчила його Лікеніон. Тоді вперше Хлоя пізнала, що те, що діялося під лісом, було тільки дитячою забавою двох пастушків.

(Пер. В.Маслюка)

## СЛОВНИК ІМЕН І НАЗВ

**Агамемнон** – син Атрея, брат спартанського царя Менелая, проводир греків у Троянській війні.

**Аїд (Гадес, Плутон)** – брат Зевса, володар підземного світу і царства померлих. Згодом Аїдом стали називати й саме підземне царство.

**Акант** – рослина з родини акантових, була зразком для орнаментів.

**Анаксагор** – філософ, жив бл. 500-428 рр. до н.е., представник матеріалістичної натурфілософії, розповсюджував своє вчення в Афінах, був близько знайомий з Періклом.

**Аполлон** – син Зевса, бог сонця і світла (Феб), мудрості (Дельфійський оракул) і мистецтва. Його зображували у супроводі дев'яти муз – богинь історії (Кліо), ліричної поезії (Евтерпа), комедії (Талія), трагедії (Мельпомена), танців (Терпсіхора), любовної поезії (Ерато), гімнів (Полігмінія), астрономії (Уранія), епосу (Калліопа).

**Аргус** – велетень, усе тіло якого було очима.

**Ареопаг** – суд, який здійснював кримінальне судочинство.

**Арес** або **Арей** (у римлян – **Марс**) – син Зевса, бог війни, бурі і негоди.

**Аріадна** – дочка критського царя Міноса й Пасифаї. Допомогла Тезею вибратися із заплутаного підземелля – лабіринту.

**Артеміда** (у римлян – **Діана**) – дочка Зевса, богиня полювання, охоронниця дівочої цноти, помічниця при пологах.

**Асфодель** – трав'яниста рослина з родини лілейних.

**Ата** – дочка Зевса, богиня раптового безумства, що затьмарює розум.

**Аттіка** – одна з найбільших областей Середньої Греції, де знаходиться гора Парнас і розташовані Афіни – центр політичного і культурного життя.

**Афіна** (у римлян – **Мінерва**) – дочка Зевса, богиня мудрості, наук і військової справи.

**Афродіта** або **Кіпріда** (у римлян – **Венера**) – богиня вроди і кохання.

**Ахеронт** – річка підземного царства.

**Беллерофонт** – син корінфського царя Главка, який на крилатому коні Пегасі вбив потвору Химеру.

**Бромій** (з грецької – шумливий) – одне з імен Діоніса.

**Геката** – богиня чародійства, привидів і нічних кошмарів, також богиня місяця.

**Гекуба** – дружина Пріама, царя Трої.

**Геліка** – дочка аркадського владаря Лікаона, мати міфічного Аркада.

**Геліос** (у римлян – **Сол**) – бог сонця, батько Фаетона.

**Гера** (у римлян – **Юнона**) – сестра і дружина Зевса, головна богиня на Олімпі, охоронниця цноти і подружньої вірності.

**Геракл** (у римлян – **Геркулес**) – один із найпопулярніших героїв, син Зевса й Алкмени, дружини царя Амфітріона. Наділений великою силою, здійснив дванадцять подвигів.

**Гермес** (у римлян – **Меркурій**) – посланець і вісник богів. Посилав людям сновидіння, супроводив померлих до підземного царства. Його вважали також богом торгівлі, винаходів, спортивних змагань, покровителем пастухів і мандрівників.

**Гестія** (у римлян – **Веста**) – сестра Зевса, богиня домашнього вогнища.

**Гестф** (у римлян – **Вулкан**) – син Зевса й Гери, бог вогню і ковальства, чоловік Афродіти.

**Гіменей** – син Аполлона, бог шлюбу.

**Гіпербол** (пом. 411 р. до н.е.) – афінський політик-демократ, який став вождем демосу після смерті Клеона у 422 р. до н.е.

**Гіпербореї** – легендарний народ, що, згідно повір'я жив по той бік північного вітру (Борея) у вічному блаженстві Крайньої Півночі.

**Даная** – дочка аргоського царя Акрісія, який замкнув Даная в мідній вежі, боячись пророцтва, що його вб'є її син. Зевс прийшов до Данаї у вигляді золотого дощу, й вона народила сина Персея.

**Дарій** – останній цар (336-330 рр. до н.е.) з династії Ахеменідів. Зазнав поразки від Александра.

**Деметра** (у римлян – **Церера**) – дружина і сестра Зевса, мати Персефони, богиня родючості, покровителька землеробства.

**Діоген** – філософ-кінік, жив бл. 412-323 рр. до н.е.

**Діоніс** (у римлян – **Вакх** або **Бахус**) – син Зевса й Семели, бог рослинності, виноградарства і виноробства; покровитель театрального мистецтва.

**Евполід** (446-412 рр. до н.е.) – афінський комедіограф, автор 14 комедій на політичну тематику.

**Егей** – міфічний афінський цар, батько Тезея.

**Егіна** – гористий острів у Сардонічній затоці поблизу Аттики.

**Електра** – дочка міфічного царя Агамемнона й Клітемнестри

**Елліни** – самоназва греків, яка поширилася в античності від імені Елліна, сина Девкаліона і Пірри, який вважався міфологічний родоначальником народу. Вперше в цьому значенні вжив Архілох.

**Еос** (у римлян – **Аврора**) – богиня вранішньої зорі.

**Ерехтей** – міфічний цар Афін, який започаткував у місті культ богині Афіни.

**Еринії** (у римлян – **Фурії**) – богині помсти, які переслідували убивць і клятвопорушників.

**Ерот** (у римлян – **Амур** або **Купідон**) – бог кохання, син Афродіти. Його коханою була Психея.

**Ефір** – повітря, небо; у грецькій міфології вищий променистий шар повітря.

**Зевксід** (V – IVст. до н.е.) – давньогрецький живописець.

**Зевс** (у римлян – **Юпітер**) – син Реї й Крона, чоловік Гери, наймогутніший з богів грецького народу, батько й володар богів та людей.

**Іліон** – найдавніша назва Трої, засновником якої вважався Іл, син міфічного царя Троса й Каллірої.

**Кассандра** – дочка царя Трої Пріама, правдивим пророцтвам якої ніхто не вірив.

**Кекроп** – аттичне божество землі, вважався засновником Афін, а також першим афінським царем. Зображувався у вигляді напівлюдини-напівзмії.

**Кентаври** – міфічні істоти, напівлюди-напівконі. Разом з сатирами вони склали почт Діоніса.

**Кербер** (**Цербер**) – син Тіфона і Ёхидни, лютий триглавий пес, що охороняє вихід з Аїду.

**Кери** – злі демони, діти Нюкти (Ночі).

**Кіприда** (від назви острова Кіпр) – одне з імен Афродіти.

**Кірка** або **Цірцея** – чарівниця з острова Ея, дочка Геліуса, тітка Медеї.

**Клеон** – афінський політичний діяч і вождь (429-421рр. до н.е.).

**Кратін** – давньогрецький комедіограф, автор 28 комедій, яким властива політична злободенність.

**Крон**, **Кронос** (у римлян – **Сатурн**) – бог часу (*хронос* з грецької *час*). Спочатку був богом землеробства.

**Кроніон** – Зевс, син Крона.

**Курети** – діти Геї, міфічні слуги, які на острові Кіпр ударами списів і звуками тимпанів створювали галас, щоб не чути плачу новонародженого Зевса.

**Лакедемон** – назва давньогрецької держави Спарти, яка знаходилася на території Лаконії.

**Лісіпп** – відомий давньогрецький скульптор IV ст. до н.е.

**Майя** – гірська німфа, дочка Атланта, яка народила від Зевса Гермеса.



**Мемнон** – син Еос й брата Пріама Тіфона, міфічний цар Ефіопії, загинув під час Троянської війни у поединку з Ахіллою.

**Менади (вакханки)** – супутниці бога Діоніса, які в божевільному екстатичному танку, розмахуючи смолоскипами, неслися лісами і горами.

**Менелай** – син Атрея, брат Агамемнона, цар Спарти, чоловік Єлени Прекрасної.

**Мнемозіна** – богиня пам'яті, мати муз, батьком яких був Зевс.

**Мойра** – доля, таємнича, нездоланна сила, що тяжіє над людьми й над богами. Часом її уявляли в трьох втіленнях – Парках, з яких одна визначала людську долю, друга пряла нитку цієї долі, третя перетинала ту нитку, коли людина помирала.

**Неарх** – друг юності Александра, супроводжував його у індійському поході.

**Океан** – один з титанів, який скорився Зевсові після перемоги над титанами. Батько німф-океанід.

**Олімп** – священна гора древніх греків на кордоні Македонії й Фессалії; вершину Олімпу заселяли боги.

**Олімпіада** – мати Александра, дружина Філіппа II Македонського.

**Ори** – богини, які уособлювали зміну пір року, охоронниці порядку й законності в суспільстві.

**Орф** – двоголовий пес, двійник Цербера, батько Сфінкса. Був вбитий Гераклом (десятий подвиг Геракла).

**Паллада** – від грецького – діва, одне з імен богині Афіні.

**Пан** – син Гермеса і німфи дріопи, козлоногий бог лісів та гаїв, покровитель отар, пастухів, мисливців, рибалок.

**Панафінеї** – головне свято на честь богині Афіні спершу в Афінах, а потім по всій Аттиці, що відбувалось раз на чотири роки.

**Парнас** – гірський масив у Аттиці, де, як вважалося, перебувають Аполлон й Музи.

**Пелей** – герой, син Еака, чоловік Фетіди, батько Ахілла.

**Пердікка** – воячка Александра Македонського.

**Пілос** – місто на південному заході Пелопоннесу, в якому правив гомерівський Нестор.

**Пісістрат** – афінський тиран, жив бл. 600-528 рр. до н.е.

**Полігнот** – грецький художник першої половини V ст. до н.е.

**Поліфем** – син Посейдона, кіклоп (або циклоп), якого осліпив Одиссей.

**Пріап** – син Діоніса, божество садів, його статуї оберігали сади від злодіїв.

**Продік** – молодший сучасник Протагора, афінський філософ і мовознавець.

**Сарпедон** – син Зевса і Європи, учасник Троянської війни, загинув від руки Патрокла.

**Сатири** – супутники Діоніса, демони плодючості, нижчі лісові божества, які разом з німфами блукають лісами, розважаються музикою й танцями.

**Селена** – богиня місяця.

**Семела** – мати Діоніса, якого народила від Зевса.

**Сізіф** – міфологічний засновник і цар Коринфу, якого боги за спробу обдурити смерть (Танатос) покарали тим, що в підземному царстві він мусив викочувати на гору великий камінь, який знову котився вниз.

**Сімонід** (556-468 рр. до н.е.) – давньогрецький поет.

**Солон** (бл.640-560 рр. до н.е.) – афінський політик і поет.

**Сцілла** – дочка Гекати, міфічне морське чудовисько, мало дванадцять ніг і шість голів на шести шиях.

**Таксіарх і пентакоксіарх** – військові командири армії Александра з підлеглими по 1000 і 500 воїнів.

**Тапсос** – рослина, з якої добували жовту фарбу.

**Тартар** – нижча частина підземного царства – Аїда, країна померлих, знаходиться від землі на тій же відстані, що земля від неба.

**Теофраст** – давньогрецький філософ (372-288 рр. до н.е.), учень і друг Арістотеля, автор праць з філософії, риторики, поетики, країнознавства, музики, релігії.

**Тесей** – афінський герой, син царя Егея, який уславився своїми подвигами.

**Тімбрід** – гора в Сіцилії.

**Трітогена** – одне з імен богині Афіни, яке походить від назви річки (або солоного озера) Трітон.

**Фаетон** (з грецької – палаючий) – син Геліоса,.

**Фетіда** – дочка морського царя Нерея, дружина Пелея, мати Ахілла.

**Фідій** – друг, помічник Перікла, брав участь у реконструкції Акрополя, творець статуї Афіни Парфенос і Зевса Олімпійського.

**Філіпп** – Македонський цар, батько Александра, жив у 383-336 рр. до н.е., поклав початок македонській гегемонії у Греції, створив передумови для формування світової держави свого сина.

**Фол** – гостинний кентавр, який частував Геракла.

**Фрініх** (бл. 500 р. до н.е.) – афінський драматичний поет, розробляв міфологічні, історичні, сучасні сюжети.

**Фукідід** – афінський державний діяч, політичний супротивник Перікла, піддавав критиці його фінансову й союзницьку політику і був вигнаний з Афін.

**Хаос** – зяюча безодня, у більшості давніх філософів – початковий, невпорядкований, безформний стан світу.

**Харити** (у римлян – **Грації**) – богині краси, радості і втілення жіночої принадності; Євфросинія (радість), Талія (копір), Аглая (блиск). Вважалися дочками Зевса й Гери (або Евріноми).

**Харон** – міфічний сивий, похмурий старий, який переправляв душі померлих через річку Ахерон і отримував за це обол (дрібну монету), яку клали до рота померлого

**Хейрон** (або **Хірон**) – найповажніший серед кентаврів, уславився своєю мудрістю та справедливістю, був вихователем багатьох героїв (Асклепія, Ахілла, Кастора, Полідевка, Ясона, Геракла). Випадково поранений отруєною стрілою Геракла, відмовився від безсмертя на користь Прометея.

**Херонея** – місто у північно-західній Беотії.

**Химера** – чудовисько з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона.

## ЧАСТИНА II

# РИМ

### СЛОВО ДО ЧИТАЧА

*Укладачі хрестоматії сподіваються надати читачеві можливість знайомства і цілісного сприйняття творів античної літератури, яка “обновила європейську людність” і склала “непохитну основу... цивілізації” (І.Франко).*

*Хрестоматія знайомить з літературною творчістю древніх римлян від часу утворення Риму, включаючи добу республіки, “золоту добу” за правління першого римського імператора Октавіана Августа, “срібну добу”, і до періоду занепаду імперії. Безперечним здобутком римського народу є його багата міфологія, сповнені драматизму легенди про героїв і перших царів, а також комедії, засновані на грецьких запозиченнях, з різними національними фольклорними елементами. Складність і специфіку суспільного розвитку Риму громадянських воєн відбивають твори філософського та історіографічного характеру, зразки ораторського мистецтва і ліричної поезії. Тернистий шлях становлення Риму як могутньої імперії відтворює національний епос. Значна увага приділяється поетичним творам Горация й Овідія, які виражають протиріччя римської дійсності й водночас є віддзеркаленням етико-естетичних поглядів поетів. Розмаїття тем, жанрових форм свідчить про подальший літературний розвиток Риму. Викривальний зміст представлених зразків трагедії, байки, сатири свідчить про зміну функції літератури у житті суспільства. Особливим жанром римської літератури періоду пізньої імперії став роман, що поєднував елементи фольклору, фантастики, реальності і був пов’язаний з грецькою оповідною традицією.*

*Упорядники намагалися представити цілісні художні тексти, які супроводжуються коментарем біографічного та довідкового характеру, уникаючи великих скорочень, маючи за мету широке знайомство шанувальників античного мистецтва з головними явищами літературного життя Риму.*

# БОГИ І ГЕРОЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

## БОГИ. ДРЕВНІ ІТАЛІЙСЬКІ БОЖЕСТВА

### Юпітер

Могутній володар неба, уособлення сонячного світла, грози, бурі, у гніві кидав блискавки, уражаючи ними непокірливих його божественній волі, – таким був верховний владар богів Юпітер. Його обитель знаходилась на вершинах гір, відтіля він обіймав поглядом увесь світ, від нього залежала доля окремих людей і народів.

Свою волю Юпітер виявляв гуркотом грому й блискавкою, польотом птахів (особливо появою орла, йому присвяченого); іноді він посилав віщі сні, у яких відкривав майбутнє. Жерці, понтифіки грізного бога, проводили особливо урочисті церемонії в тих місцях, куди влучала блискавка. Цю ділянку огороджували, щоб ніхто не міг по ній пройти і в такий спосіб опоганити священне місце. Земля дбайливо збиралася і закопувалася разом зі шматком кременя – символом блискавки. Жрець споруджував на цьому місці жертovníк і приносив у жертву дворічну вівцю. Юпітерові – могутньому захиснику, дарителю перемоги і багатой військової здобичі, на Капітолійському пагорбі в Римі було споруджено грандіозний храм, до якого полководці, повертаючись з походів, приносили обладунки переможених вождів і найкоштовніші скарби, відібрані у ворога. Юпітер був також заступником людей, що оберігав їхні стосунки. Він жорстоко карав за порушення клятви і нехтування звичаями гостинності. На честь цього найголовнішого бога всього древнього Лаціуму кілька разів на рік проводилися загальні свята – на початку сівби і по закінченню жнив, під час збору винограду. У Римі влаштовувалися щорічні Капітолійські й Великі ігри з кінними перегонами і змаганнями атлетів. Величному і далекоглядному Юпітерові, що керує долями світу і людей, були присвячені найважливіші дні місяця – іди<sup>1</sup>, 13–15 числа.

Ім'я Юпітера згадувалося при кожній значній справі – державній чи приватній. Його ім'ям клялися, і клятва вважалася непорушною, тому що швидкий на розправу і дратівливий бог жорстоко карав нечестивця.

Оскільки основні риси італійського Юпітера були близькі до образу верховного божества греків Зевса, то з посиленням впливу грецької культури до римської релігії увійшли елементи грецької міфології. І багато сказань, пов'язаних із Зевсом, були перенесені на Юпітера. Його батьком почали називати Сатурна, бога посівів, що першим дав людям їжу і, подібно до грецького Кроноса, правив ними у золоту добу. Тож, і дружину Сатурна, богиню багатих жнив Опс, почали вважати матір'ю Юпітера, а оскільки при зверненні до богині слід було торкатися землі, то її образ, природно, злився з образом богині Реї, дружини Кроноса. Особливо яскравими були свята на честь Сатурна і його дружини – сатурналії, що по-

---

<sup>1</sup> Дні, які припадають на середину місяця.

чиналися по закінченню жнив 17 грудня і тривали сім днів. Під час цих свят люди прагнули оживити пам'ять про золоту добу царювання Сатурна, коли, за словами римського поета Овідія, "вічна стояла весна" і "щедро земля самохить... гойний приносила дар, поживу легку і корисну", "мирні народи жили в непорушнім і любім дозвіллі"<sup>1</sup>. І дійсно, в дні сатурналій люди проводили час у безтурботних веселощах, іграх, танцях, бенкетах. Вони робили своїм близьким подарунки і навіть рабів, звільнивши від робіт, саджали із собою за стіл і пригощали, вважаючи, що віддають цим данину рівності між людьми, що існувала за давніх часів.

### Янус

Янус був ще до Юпітера божеством неба і сонячного світла, він відчиняв небесні ворота і випускав сонце на небосхил, а на ніч зачиняв ці ворота. Потім він поступився місцем владики неба Юпітерові, а сам зайняв не менш почесне – владики всіх початків і починань у часі. Під його заступництвом знаходилися усі входи і виходи, чи то двері приватного будинку, храму богів чи ворота міських стін. Ім'ям Януса, до якого звертались жерці, починався кожний день; перший місяць року і перший день року також назвали його ім'ям<sup>2</sup> і святкувалися на його честь. Богу Янусу приносилися жертви у вигляді медяних пирогів, вина, плодів. Люди зичили одне одному щастя і дарували солодощі як символ задоволення всіх бажань у наступному щасливому і солодкому році. Сварки і розбрати з криком і галасом заборонялись законом, щоб не затьмарити ними доброзичливе ставлення Януса, який у гніві міг наслати поганий рік. У цей знаменний день жерці в присутності всіх посадових осіб приносили Янусові в жертву білого бика і виголошували молитви про благополуччя римської держави. Храм Януса мав дві великі арки, що з'єднувались поперечними стінами, навпроти яких знаходилось двоє воріт. Усередині стояла статуя бога, у якого було два обличчя, звернених у протилежні сторони (старим – у минуле, молодим – у майбутнє)<sup>3</sup>. У руці Янус тримав ключ, яким він відмикав і замикав небесні ворота. Оскільки Янус був богом часу, який вів рахунок дням, місяцям і рокам, то на його правій руці (на пальцях) було написано число 300 (латинські цифри = CCC), а на лівій – 65 (латинські цифри – LXV), що означало число днів у році. Особливу роль храм Януса відігравав у військових справах Древнього Риму<sup>4</sup>. Коли приймалося рішення про оголошення війни, головна урядова особа, цар чи консул, відмикав ключем подвійні двері храму і під арками перед ликами Януса проходили озброєні воїни, що відправлялися в похід, а також юнаки, що уперше взяли за зброю. Упродовж усієї війни ворота храму стояли відчиненими. Коли ж укладався мир, тоді озброєні війська, повертаючись з переможного походу, знову проходили перед статуєю бога, і важкі подвійні дубові двері храму, прикрашені золотом і слоною кісткою, знову зачинялися на ключ.

Бог Янус, крім того, вважався заступником доріг і подорожніх. Його шанували й італійські мореплавці, які вірили, що саме він навчив людей будувати перші кораблі. Існувало також повір'я, що Янус царював на землі ще до Сатурна і всім навичкам обробки

---

<sup>1</sup> Публій Овідій Назон. *Метаморфози (Перетворення)* / Пер. М.Зерова.

<sup>2</sup> *Januarius* – латинська назва, від якої походить назва першого зимового місяця, збережена в російській мові – январь, англійській – January і т.д.

<sup>3</sup> Звідси вираз "дволикий Янус" чи "лик Януса".

<sup>4</sup> Перший храм богу Янусу був споруджений, за переказами, царем Нумою Помпілієм.

землі, знанням ремесел і відліку часу люди зобов'язані цьому доброзичливому і справедливому божеству. Дружиною Януса була німфа води Ютурна, покровителька джерел, а син їхній Фонс шанувався як бог фонтанів і джерел, що б'ють з-під землі. На честь Фонса в жовтні влаштовувалися свята – фонтаналії. Колодязі обвивали гірляндами з квітів, а в джерела кидали вінки. Тому і Янусові, батьку Фонса, приписували створення всіх рік і струмків.

## Марс

Лютий і нестримний бог війни Марс шанувався як батько великого і войовничого римського народу, слава якого почалася від засновника міста Рима – Ромула (Ромул зі своїм братом-близнюком Ремом, за легендами, були синами Марса). Завдяки заступництву могутнього бога війни римляни здобували перемоги над сусідніми племенами, а потім й іншими народами. Марс відомий був і під іменами – Марс (Градівус), що веде бій, і Марс (Квірінус) Списоносець. Після смерті Ромула і його обожествлення з'явився бог Квірін, на якого перетворився Ромул, ставши в такий спосіб двійником Марса. Трійці богів – покровителям військової доблесті й охоронцям римської держави – Юпітерові, Марсові і Квіріну присвячувалися спеціальні жертвоприношення, до них зверталися з благаннями про перемогу в боях. Ім'ям Марса названий перший місяць римського року<sup>1</sup>, і в перших його числах проводилися кінні змагання, оскільки коні – вірна підтримка воїна в бою – були присвячені богу Марсу. Першого березня на честь войовничого бога відбувалася хода його жерців-саліїв, які рухалися з піснями у священних танцях, б'ючи списами в щити, один із яких, за переказом, за царя Нуми Помпілія упав з неба. Слова гімнів, що виконувалися саліями, були незрозумілі вже самим жерцям, що надавало магічного змісту цьому давньому дійству. В цей день чоловіки робили подарунки своїм дружинам, а жінки – рабіням. У бога війни були й інші, мирні обов'язки; він був уособленням продуктивних сил природи, зокрема чоловічої сили і шанувався як бог весни. Крім того, він вважався охоронцем полів від шкідників і отар від вовків. Тому Марсові приносили пожертви хлібороби і пастухи, а його священними тваринами вважались дятел і вовк. Але, зазвичай, найбільше шанувалась його військова міць, і, коли полководець вирушав у похід, він йшов до храму Марса і, здіймаючи священного щита і списа бога, звертався до нього, закликаючи: "Не спи, Марсе!" Незмінними супутниками Марса в бою були його дружина Нериена (сила), Паллор (блідість) і Павор (жах). Дочкою чи сестрою Марса вважалась богиня війни Беллона (від латинського слова bellum – війна). Біля її храму, де римські правителі приймали чужоземних послів чи полководців, що поверталися з походу, знаходилася колона. Коли жрець-феціал перекидав через неї списа, це означало початок війни. Оскільки римський Марс і грецький Арес були дуже схожими, то з часом їх почали ототожнювати.

## Юнона

Божественна дружина Юпітера цариця неба Юнона, так само як і він, дарувала людям сприятливу погоду, грози, дощі і врожаї, приносила успіх і перемоги, шанувалася, крім того, і як покровителька жінок, особливо заміжніх. Юнона була охоронницею шлюбів, помічницею при пологах. Її шанували і як велику богиню родючості. Культ Юпітера видав

---

<sup>1</sup> Mensis Martius (лат.) – місяць март; рос. – март; англ. – March.

жрець-фламін, а культом Юнони – дружина фламіна (фламініка). Заміжні жінки щорічно святкували першого березня на честь Юнони так звані матроналії<sup>1</sup>. З вінками в руках вони прямували до храму Юнони на Есквілінському пагорбі, благаючи про щастя в сімейному житті, приносили в жертву богині квіти. У цьому у святі брали участь і рабині. Великим авторитетом користувалася Юнона як мудра порадиця. До неї зверталися у важкі хвилини і прості люди, і державні діячі. На Капітолійському пагорбі був споруджений храм Юнони Монети (Порадниці)<sup>2</sup>. Там же знаходився монетний двір римської держави, покровителькою якого вона була. Птахами, присвяченими Юноні, були павич і гуси. З останніми пов'язана відома легенда про порятунок Риму під час навали галлів. Коли в V столітті до н.е. Рим був зненацька захоплений галльськими військами, римські воїни, які залишилися живими, закріпилися на Капітолійському пагорбі і потерпали від голоду, чекаючи на допомогу союзницьких військ. Щоб повідомити обложених про близьку допомогу, слід було пробратися через табір галлів і здолати стрімкі стіни Капітолійської твердині. Цей подвиг здійснив римський юнак Коміній, який з великим ризиком і сміливістю зробив неможливе. Галли помітили місце, де Комінію вдалося піднятися, і їхній вождь Бренн обіцяв велику нагороду тим воїнам, які зуміють захопити неприступну фортецю. І ось у нічній темряві галли, перебираючись з одних горизонтально покладених щитів тих воїнів, що стояли унизу, на інші, досягли цією своєрідною пірамідою вершини пагорба і перебили сонних вартових. Але коли вони почали просуватися далі, щоб зненацька захопити фортецю, голодні гуси, які знаходилися у храмі Юнони, почали голосно 'ел'отати і розбудили римських воїнів. Ті відразу ж кинулися на галлів і скинули їх зі скелі. Падаючи, галли зруйнували ряди піраміди. Перший римлянин, що кинувся на галлів, Марко Манлій, одержав від кожного з воїнів винагороду – одноденну порцію хліба і вина.

### Мінерва

Богинею, покровителькою міст і мирних занять їхніх мешканців, була дочка Юпітера Мінерва. Її особливою прихильністю користувалися ремісники, художники і скульптори, поети і музиканти, лікарі, вчителі і майстрині рукоділля. Свята квинкватрії на честь прекрасної і мудрої богині проводилися в другій половині березня і тривали п'ять днів. У перший день квинкватрій учні звільнялися від занять і приносили своїм учителям плату за навчання. Цього дня припинялися воєнні дії, якщо вони проводилися, і відбувалося загальне безкровне жертвопринесення коржами, медом і олією. Потім улаштовувалися гладіаторські ігри, а в останній день приносили жертви Мінерві і урочисто освячували сурми, що перебували під особливою опікою богині. Стан сурмачів відігравав значну роль у міському житті, оскільки брав участь в урочистих церемоніях, похоронах і різних обрядах. Флейтисти вважали своїми головними святами малі квинкватрії на честь Мінерви, що святкувалися з 13 червня і тривали протягом трьох днів. Мінерва входила до божественної трійці разом з Юпітером і Юноною. На їхню честь був споруджений чудовий храм на Капітолійському пагорбі, будівництво якого розпочалось ще за царя Тарквінія Гордого. Цей храм, що стояв на високому постаменті, мав три святилища – Юпітера, Юнони і Мінерви. У храмі знаходила-

---

<sup>1</sup> Matrona (лат.) – заміжня жінка.

<sup>2</sup> Від цього імені Юнони пішла і загальна назва грошей – “монета”.

<sup>3</sup> Певно, це було пряме запозичення божественної трійці в етрусків: Тини (Юпітер), Уни (Юнони) і Менрви (Мінерви).

ся статуя Юпітера, що сидів на величному троні у вінці зі скіпетром і блискавкою в руках. Її створив знаменитий етрусський скульптор Вулка з обпаленої глини і вкрив кіновар'ю<sup>1</sup>. Храм згорів, підпалений зловмисником, а після його відновлення на центральному тимпані було розміщене рельєфне зображення Рима, розташованого на щитах, а перед ним – вовчиці, що вигодувала Ромула і Рема. На двосхилому даху, покритому позолоченою міддю, у центрі була розміщена квадрига<sup>2</sup> з Юпітером, озброєним блискавками і скіпетром, ліворуч від нього – статуя Мінерви, а праворуч – Юнони. На краях покрівлі – два орли. Між чотирма середніми колонами висіли три диски на ланцюгах (усього по фасаді було шість колон).

Біля Капітолійського пагорба знаходилося святилище бога Терміна, охоронця меж, прикордонних каменів між земельними ділянками і рубежів міста держави. Священні церемонії зі встановлення кордонів і межових каменів були введені царем Нумою Помпілієм. У ямі, виритій для межового каменя, розводили вогонь; над ним заколювали жертвну тварину так, щоб її кров, стікаючи в яму, не гасила вогонь. Туди ж виливали мед, пахощі і вино, кидали плоди і, нарешті, ставили камінь, прикрашений вінком. У день свята Терміналій (28 лютого – останній день римського року) власники суміжних полів збиралися біля своїх межових каменів, прикрашаючи їх квітами, і приносили в жертву богу Терміну корж, мед і вино. Потім починався веселий і дружний бенкет. Найголовнішим утіленням бога Терміна був священний камінь, що знаходився в Капітолійському храмі.

## Діана

Богинею-покровителькою тварин, завітчастих полів, зелених гаїв і лісів, де вона іноді полювала, була Діана. Її особливо шанували селяни, яким вона полегшувала важку працю і допомагала при лікуванні хвороб людей і тварин. Цар Сервій Туллій спорудив перший храм Діани на Авентинському пагорбі в Римі, і оскільки цей пагорб був заселений людьми середнього статку чи просто бідняками, то вона стала покровителькою нижчих класів (плебеїв і рабів)<sup>3</sup>. Одночасно її вшановували як богиню Місяця і дарительку світла і життя. Біля храму Діани в Ариції, неподалік від Риму, били цілющі джерела, й жерці богині успішно лікували багато хвороб. Була навіть улаштована спеціальна лікарня, куди сходилися, прагнучи зцілення, шанувальники Діани, що вірили в її лікувальну силу. Ті, хто отримав допомогу від богині, приносили їй, крім звичайних дарунків, ще і зображення зцілених нею часток тіла, зроблених з глини. Саме святилище Діани Ариційської знаходилося неподалік від прекрасного озера<sup>4</sup>, оточеного лісистими горами. Тут же, за храмом, зеленів гай біля джерела німфи Егерії. У цьому гаю міг сховатися будь-який раб-утікач чи злочинець, але для того, щоб отримати притулок, він повинен був стати жерцем богині, зірвавши гілку зі священного дерева. При цьому він був зобов'язаний стати до бою із жерцем, який охороняв священний гай, і убити його, щоб зайняти звільнене місце. Цей кривавий обряд, безсумнівно, зберігав риси первісного культу Діани Неморензіс, що колись вимагала людських жертв. Це свідчить про близькість культу римської Діани до культу грецької Артеміді в Тавриді.

<sup>1</sup> Звідси древній звичай покривати обличчя полководця-тріумфатора червоною фарбою, тому що він одягом, регаліями й обличчям уподібнювався Юпітерові.

<sup>2</sup> Колісниця, запряжена четвіркою коней.

<sup>3</sup> День заснування храму Діани, 13 серпня, був днем відпочинку рабів.

<sup>4</sup> Сучасне озеро Немі.



### Венера

Венера була покровителькою квітучих садів, богинею весни, родючості, зростання і розквіту всіх животворних сил природи. Її вшановували як божество жінки і як благодійницю щасливої подружньої любові під час календ (перші числа) квітня, місяця, присвяченого Венері. На честь прекрасної богині влаштовували урочисті жертвоприношення, підносили їй молитви про продовження молодості, краси і про досягнення подружнього щастя. За переказами Венера, ототожнена з Афродітою, була матір'ю троянського героя Енея, який приплив з-під Трої в Італію і нащадки якого заснували Рим. Тому римляни шанували Венеру, як прародительку римського народу. В Римі було безліч її святилищ і вівтарів, але найрозкішніший храм Венері Прародительці був побудований в I ст. до н.е. Юлієм Цезарем<sup>1</sup>. Вважалося, що рід Юліїв брав свій початок від сина Енея, Асканія-Юла, онука самої богині Венери. Символами богині були голуб і заєць (як знак плодючості), з рослин їй були присвячені мак, троянда, мирт. Сина Венери, бога любові Амура, римляни вшановували так само, як греки Ерота.

### Флора

Юна богиня квітів, що розпускаються, з настанням весни панує над усіма живими істотами – такою була Флора в уявленні римлян. На честь цієї богині легендарними римськими царями був споруджений храм, де культом Флори опікувався жрець-фламін. Були започатковані спеціальні свята флоралії, які тривали з 28 квітня по 3 травня. У ці дні двері всіх будинків прикрашались гірляндами і вінками з квітів, жінки в різнобарвних строкатих платтях (що суворо заборонялося в звичайні дні), у запашних вінках танцювали і розважались. Весь люд веселився і бенкетував під час свят на честь прекрасної богині, яка дарувала радість. В один із днів флоралій влаштовувалися ігри і змагання.

### Теллура (Теллус)

Теллура, мати-земля, була однією з найдавніших італійських богинь. Вона уособлювала ту родючу землю, з якої виростає все, що необхідно людині для існування. Тому Теллура-земля протиставлялася Юпітерові – богові неба і у клятвах звертались до них одночасно. Теллура, як втілення материнського лона землі, яке все приймає і знову дає життя, шанувалась і як богиня смерті, як загальна могила усього, що пішло з життя. Її вважали володаркою землетрусів і володаркою живих і мертвих. За легендою, першою служителькою Теллури (її називали ще “Світлюю богинею”) була Акка Ларенція, дружина пастуха Фаустула (того, що знайшов і виховав близнюків Ромула і Рема). Вона мала 12 синів, і усі вони дружно допомагали матері при жертвоприношеннях на честь богині Теллури. Коли один із них помер, його місце зайняв Ромул. Ставши римським царем, він заснував колегію з 12 жерців, що називалася колегією арвальських братів (від латинського “*arvum*” – поле, рілля, пасовисько). Раз на рік відбувався урочистий обряд жертвоприношення “Світлій богині”, щоб вона послала гарний врожай на поля римських хліборобів. Про проведення цього свята, яке випадало зазвичай на другу половину травня, напередодні жнив, повідомляв заздалегідь глава арвальських братів. Ритуал дотримувався дуже суворо, тому що найменше

---

<sup>1</sup> Цезар, Гай Юлій (102 чи 100–44 р. до н.е.) – полководець, державний діяч і диктатор Древнього Риму.

порушення могло викликати невдоволення богині і, отже, загрозу врожаю. Вся церемонія тривала три дні. У перший і останній день жерці збиралися в місті, у будинку глави арвальських братів. У святковій одежі вони підносили у жертву Теллури вино і пахощі. Потім виконувався обряд благословення хлібів, увінчаних лавровим листям і колоссям торішнього і нового врожаю. Трохи пізніше влаштовувалася загальна трапеза жерців зі спільними моліннями й узливанням вина на вітвар Теллури. По закінченні обряду його учасники з побажаннями щастя підносили один одному троянди. На другий день свято переносилося у священний гай “Світлої богині”, де знаходився її храм і будинок із залом для священних трапез. Вранці глава колегії приносив очисну жертву – двох свиней і одну телицю. Опівдні, надягнувши вінки з колосся, всі йшли до гаю, де приносили в жертву вгодовану вівцю, ладан і вино. Потім відбувалося узливання, і арвальські брати прямували до найближчого поля за колоссям, зрізали його і передавали, перекладаючи з лівої руки в праву. Ця процедура повторювалася двічі, після чого таке саме робили з хлібцями, які жерці, ввійшовши до храму, розподіляли між собою. Замкнувши храм і видаливши відтіля всіх сторонніх, арвальські брати починали священний танець, співаючи при цьому гімн, слова якого вже самі не розуміли. І оскільки запам’ятати їх було важко, а помилка могла викликати гнів богині, то всі мали спеціальні богослужбові записи, яких суворо дотримувалися. Певно, це були звернені до землі древні заклинання про дарування врожаю.

### Церера

Богиню жнив, покровительку родючості і шлюбів Цереру глибоко поважали римські хлібороби. На її честь влаштовувалися урочисті свята – цереалії, що починалися 11 чи 12 квітня і продовжувалися 8 днів. Цереалії справляли тільки нижчі верстви – плебеї. Вони одягалися в біле (на відміну від звичайної робочої одежі), прикрашали себе вінками і після урочистих жертвоприношень (підносили свиней, плоди, медяні стільники) вісім днів розважалися перегонами в цирку. Римський люд влаштовував святкові трапези, запрошуючи всіх перехожих умилостивити Цереру, яка дає ситну їжу. Поступово культ богині Церери злився з культом “Світлої богині” (Теллури) і грецької Деметри, але свято цереалій з його веселощами і широкою гостинністю збереглося.

### Бахус

Дружиною Бахуса<sup>1</sup> була богиня Лібера, що допомагала виноградарям і виноробам. Свято на честь цієї подружньої пари відзначалось 17 березня і мало назву лібералії. У містах цього дня, крім урочистих жертвоприношень, улаштовувалися театральні вистави, а в сільській місцевості свято знаменувалося веселою ходою, жартами, танцями і гулянками з щедрими узливаннями Бахусу-Ліберу, який своїм чудесним напоєм звільняє людину від усіляких турбот, і його добрій і прекрасній дружині Лібері. Під час лібералій приносилися жертви і богині Церері. Святилище Лібера і Лібери знаходилося в храмі Церери.

---

<sup>1</sup> Бахус (Bacchus) – латинська форма грецького імені Вахс (одного з імен Діоніса), якого ототожнювали з давньоіталійським божеством Лібером – богом-покровителем виноградників, виноробства і вина. Лібер (Liber) – латинською означає “вільний”. Очевидно, ця назва натякала на деяку свободу поведінки влаштованих на честь Бахуса свят.

### Вертумн і Помона

Вертумн був богом пір року і перетворень, що відбуваються у природі з земними плодами: спочатку вони квітнуть, потім зріють і, нарешті, падають з гілок, які схилиються під їхньою вагою. Вертумн дарував землі цвітіння весни, літні жнива й осінній врожай плодів. Але плодовими деревами, особливо яблунами, ретельно опікувалася юна і працююча богиня Помона. Вона встигала в усіх садах підрізати сухі гілки, прищеплювати нові живці, напувати прозорою водою спрагли дерева. Переймаючись цими турботами, вона зовсім не помічала, як намагалися привернути її увагу такі польові і лісові божества, як Пік<sup>1</sup>, що жив у гаю поблизу Авентинського пагорба, й Сільван, а також пустотливі сатири. Але найбільш від усіх зачарувався юною красою Помони бог Вертумн. Маючи здатність до перевтілення, він з'являвся Помоні у вигляді то воїна, то рибалки чи простого садівника, пропонуючи їй свою любов, але ніхто не міг заволодіти серцем Помони і хоч на мить відвернути її від улюбленої справи. Вертумн зважився вплинути на вперту богиню силою чужого переконання. Перетворившись на старезну бабу, він прийшов до Помони і, поки вона пропонувала поважній гості свіжі фрукти, почав старечим голосом переконувати її вийти заміж за славного бога Вертумна. Помона й тоді рішуче відмовилася, посилаючись на те, що ніколи не бачила бога і не може судити про його достоїнства. Тоді Вертумн постав перед збентеженою Помоною в усій своїй красі. Золотом сяяли його кучері, любов'ю палали очі. В одній руці юнак тримав садовий ніж, а в іншій – повний кошик духмяних плодів. Зачарована прекрасним богом, юна Помона погодилася стати його дружиною. З'єднавшись назавжди, вони продовжували натхненно піклуватися про буянню і свіжість плодоносних садів італійської землі. Римляни глибоко шанували цю юну божественну пару. Храм Вертумна було споруджено на Авентинському пагорбі, Помона ж мала свого власного жерця – фламїна. Коли починалося дозрівання плодів, садівники приносили жертви цим богам, а 13 серпня відбувалося свято на честь Вертумна і його прекрасної дружини.

### Фавн

Фавн був добрим, веселим і діяльним богом лісів, гаїв і полів. Він пильно охороняв отари від хижаків, за що пастухи шанували його під іменем бога Луперка<sup>2</sup> (захисника від вовків) і, власкавлюючи його, приносили в жертву козлів і кіз. Щорічно 15 лютого весь Рим святкував священні луперкалії, засновані, за переказами, ще Ромулом і Ремом, яких вигодувала вовчиця, а потім виховували пастухи. Святилище Фавна – Луперкал – знаходилося біля грота на Палатинському пагорбі. В ньому пастух знайшов немовлят Ромула і Рема. Починалося святкування луперкалії із принесення в жертву кіз і козлів, причому біля вівтаря стояли два юнаки. Жерці-луперки торкалися їхнього чола заплямованим кров'ю жертвовним ножом і негайно витирали ці криваві смуги козячою вовною, змоченою в молоці. При цьому юнаки повинні були сміятися. Закінчивши обряд жертвоприношення і священного бенкету, жерці вирізали зі шкір принесених у жертву козлів пов'язки на стегна – фартухи і ремені (февра)<sup>3</sup>, з криками і галасом вибігали з Луперкала і мчали навколо Палатинського

---

<sup>1</sup> Божество полів та лісів, батько Фавна. Пік знехтував коханням чаклунки Кірки (Цирцеї), яка за це його покарала, перетворивши на дятла. У римлян він вважався птахом-віщуном.

<sup>2</sup> З латинської "lupus" – вовк.

<sup>3</sup> Februarius (лат.) – звідси походить назва другого зимового місяця лютого (рос. – февраль).

пагорба, завдаючи удари ременями всім зустрінчим. Це був древній очисний і спокутний обряд, і римляни охоче отримували удари священних ременів, які нібито знімали з них усю скверну, що накопичилася за рік. Жінки, які бажали збереження подружнього щастя, миру в родині й збільшення сімейства, намагалися неодмінно одержати удар козячого ременя і виходили назустріч луперкам. Люблячи і шануючи прихильного до них бога Фавна, римські хлібороби і пастухи святкували ще й фавналії, які справляли 5 грудня просто неба. Жертвоприношення з вина, молока і заколотих козлів закінчувалися веселим бенкетом, у якому символічно брав участь і сам веселий і добрий Фавн. У цей день худобі дозволялось бродити по полях і лісах без пастухів, орні тварини відпочивали, а раби могли розважатися на лугах і перехрестях доріг. Хоча Фавн був доброзичливим божеством, але іноді він любив побавитися і налякати людину, яка забрела вглиб лісу і порушила його спокій. Він полюбляв нашіптувати всілякі страшні історії сплячим. Тим, до кого він був прихильний, Фавн повідомляв свої пророкування особливим шелестом листу. Адже Фавн був сином бога Піка і від нього успадкував пророчий дар. Якщо людина хотіла одержати відповідь на питання, що її тривожили, то треба було сміливо лягти у священному гаї на шкіру принесеної в жертву вівці й одержати пророцтво Фавна в сновидінні. Близьким до бога Фавна був Сільван, якого вшановували як бога – покровителя лісу. Він, так само як і Фавн, оберігав череди в лісах і любив просту пастушу сопілку. Його постійним супутником був пес – вірний помічник пастухів. Сільван також володів даром пророцтва, й іноді з глибини лісу лунав гучний голос бога, який наводив страх, передвіщаючи важливі події. На свята бога Сільвана допускалися тільки чоловіки. Жінкам це суворо заборонялось.

### Фавна

Під заступництвом богині Фавни, дружини і помічниці бога Фавна, знаходилися поля, ліси і сади, які вона щедро наділяла родючістю. Під ім'ям “Доброї богині” (Vona dea) вона виявляла особливе благовоління до жінок, які справляли на її честь два урочистих свята. Одне з них відбувалося першого травня в храмі богині на Авентинському пагорбі, де збиралися юрби римлянок, бажаючи вшанувати свою високу покровительку і принести їй встановлені звичаєм жертви. Друге свято припадало на перші числа грудня і справлялося в будинку однієї з вищих посадових осіб (консула чи претора). Чоловіки повинні були залишити будинок на всю ніч. Керували таїнствами церемонії жриці богині Вести і господарка будинку, де відбувалося богослужіння. Тільки жінки могли бути присутніми на святі, причому вони настільки ретельно зберігали таємницю цього обряду, що до цієї пори так ніхто і не зміг з'ясувати, що саме там відбувалося. Відомо було лише, що намет, де стояло зображення богині, прикрашався виноградними лозами, біля ніг статуї насипалася священна земля і всі жертвоприношення супроводжувалися музикою і співом гімнів. В історії цього культу відомий лише єдиний випадок, коли юнак спробував потрапити до будинку, де відбувалося таїнство, переодягнувшись у жіноче плаття і видавши себе за музикантку. Обман був викритий служницями, і винного обвинуватили у святотатстві<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Цю зухвалість дозволив собі молодий римський аристократ Клодій, підкупивши одну зі служниць у будинку Юлія Цезаря, де відбувалося таїнство на честь “Доброї богині”. Клодія звинуватили у блюзнірстві, що викликало хвилю обурення. Тоді Юлій Цезар розлучився зі своєю дружиною. Його запитали, чому він це зробив, адже вона ні в чому не була винна. Цезар відповів фразою, що стала крилатою: “Я зробив це тому, що дружина Цезаря повинна бути поза підозрою”.

### Веста

Богиня домашнього вогнища і палаючого у ньому вогню, Веста шанувалася як покровителька держави, і вогонь, що палав у її храмі, вважався вічним і негасимим. Він був утіленням самої великої богині, тому її статуї в храмі не було. У таємному місці храму, яке звалось "Пен" (Пентралія), зберігалися священні предмети, серед яких знаходилися пенати – зображення богів-заступників, привезені, за легендою, героєм Енеєм зі зруйнованої Трої. Про ці предмети знали тільки верховний жрець – великий понтифік і весталки – жриці богині Вести. Головним обов'язком весталок (їх було шість) була підтримка негасимого полум'я в храмі богині. Жриць відбирали дуже ретельно, з гарних родин, без фізичних недоліків. Великий понтифік сам відбирав шістьох дівчаток віком від 6 до 10 років з-поміж двадцяти, обраних за допомогою жереба. Вони потрапляли на навчання до старших весталок на десять років, спочатку пройшовши церемонію присвяти Весті. Їм обрізали волосся, яке підвішували на священному дереві як пожертву богині, потім вдягали в білий одяг і нарекали ім'ям Амата, що додавалося до їх власного. Провчившись десять років, молоді жриці приступали до своїх обов'язків, які повинні були виконувати протягом наступного десятиліття. Найтяжчою провиною весталки було порушення нею обітниць цнотливості. Винна каралася страшною смертю – її живую закопували у землю. Біля міської стіни, у земляному валу викопували невеликий льох, куди спускалися по земляних виступах. У цьому льосі стелили постіль, ставили запалений світильник і залишали невеликий запас їжі – хліб, воду, глечик молока і трохи олії. Це робилося для того, щоб не ображати богиню, заморивши голодом священну особу її жриці. Весталку, яка порушила обітницю, у повній тиші заводили до наглухо закритих і зав'язаних шкіряними ремнями нош. Відтіля не було чути навіть її голосу. Усе місто було занурене в глибокий сум. Коли ноші досягали місця ув'язнення, реміні розв'язували. Перед виконанням страшного вироку великий понтифік виголошував молитви, здіймаючи руки до неба, потім проводив весталку, закутану з голови до ніг у покривало, від носилок до фатальних сходів, прямо до могили. Приречена мовчки спускалася вниз, і отвір закривали, засипаючи його землею. За інші провини юних весталок нещадно сікли, а якщо в якоїсь недбайливої жриці священний вогонь згасав, то покарання батогами здійснював сам великий понтифік. Згаслий на вогнищі Вести вогонь вважався поганою прикметою для держави, і розпалити його можна було лише тертям дерев'яних паличок, що свідчило про глибоку стародавність обряду, бо в такий спосіб вогонь добувався в первісні часи. Прослуживши десять років, весталки наступні десять років повинні були присвятити вихованню і навчанню нових дівчаток. Таким чином, протягом тридцяти років весталки служили своїй богині. Після цього вони мали право повернутися додому і навіть вийти заміж. Але більшість весталок залишалася при храмі, оскільки вони займали надзвичайно почесне становище в Римі. Коли вони їхали вулицею, то усі повинні були поступатися дорогою. Їхні свідчення в суді мали вирішальне значення. Образа весталки каралася смертю. Якщо весталка зустрічала злочинця, засудженого до страти, то страта скасовувалася. Найбільш шанованим весталкам, які зробили державі важливі послуги, споруджувалися статуї<sup>1</sup>. Старша за віком називалася головною весталкою і керувала всіма іншими. У Римі щорічно 9 червня справлялися свята на честь богині – охоронниці держави і сімейно-

---

<sup>1</sup> Подібних статуй було знайдено декілька, і хоча обличчя їх ушкоджені, але прекрасно збереглися всі деталі одягу і головних уборів цих жриць.

го вогнища. Вони називалися весталіями і супроводжувалися обрядами і жертвоприношеннями з однорічних телиць, плодів, вина, води й олії. Веста була символом, що поєднував римських громадян в одну велику родину навколо загального вогнища. Тому культ цієї богині мав важливе значення в житті римської держави. Поки палав вогонь Вести в її святилищі й зберігалися в її храмі священні реліквії, Рим під охороною цих святинь був міцний і могутній.

### **Вулкан**

З державним культом вогню і вогнища зв'язане також шанування римлянами бога Вулкана. Храму Вулкана в самому місті не було, але в центрі Риму на узвишші над форумом знаходилася священна ділянка, вулканал, де, немов біля державного вогнища, проводилися наради сенату. Усі храми Вулкана, як божества, зв'язаного з вогнем і пожежами, знаходилися за межами міських стін. Вулкан, подібно до грецького бога Гефеста, був вправним ковалем, покровителем ремісників і ювелірів. Дружиною його була прекрасна богиня Венера. Свята, які проводилися на честь Вулкана, відбувалися 23 серпня і відзначалися жертвоприношеннями і гучними іграми у великому цирку. Вулкан шанувався і як бог підземного вогню, що постійно погрожував виверженнями. Вважалось, що його божественна кузня знаходиться в надрах гори Етни в Сицилії, де йому допомагають у роботі гіганти-кіклопи.

### **Пенати, лари, мани**

Із вшануванням домашнього вогнища був пов'язаний і культ пенатів – добрих домашніх богів, що піклувались про єдність і благополуччя кожної родини. Їхні зображення звичайно знаходились у закритій шафці біля вогнища, де збиралися всі члени родини. Під час радісних подій у родині пенатам приносилися подячні жертви. Охоронителями дому були лари, добрі духи, що ніколи не залишали будинок на відміну від пенатів, яких можна було взяти з собою при переїзді на інше місце. Лари також зберігалися біля вогнища в особливій шафці – ларарії, дверцята якої під час сімейних свят відкривали, щоб лари могли взяти участь у загальних веселощах і трапезі. Перед ними ставилися в особливому посуді їжа і питво, а в дні народження членів родини їх прикрашали квітами. Коли син уперше надягав чоловічу тогу, то він присвячував свій дитячий амулет – булла<sup>1</sup> ларам, роблячи при цьому узливання і молитви. Заходячи в будинок чоловіка, наречена неодмінно приносила жертву ларам, заступництва яких просила. Лари охороняли всіх членів родини і у подорожах, і у військових походах. Тільки слід було не забувати про жертвоприношення.

Крім домашніх ларів, особливо шанувалися лари римської держави, які втілювали духи древніх героїв – Ромула, Рема, Тіта Тація, що вважалися засновниками і захисниками Риму. До ларів було віднесено й Акку Ларенцію, яка разом зі своїм чоловіком виростила Ромула і Рема. Під час урочистого свята ларенталій, яке відзначалося 23 грудня, їй спеціально приносили заупокійну пожертву. Крім того, оскільки каплиці ларів, які охороняють мешканців вулиць, стояли на перехрестях, їм також віддавали почесні, їхні вівтарі прикрашали квітами у свято компіталій, робили узливання вином і олією. Біднота римських

---

<sup>1</sup> Булла – золотий круглий медальйон-кулька, у якому знаходився амулет. Його носили на шиї усі вільнонароджені римські хлопчики.

кварталів при цьому широко веселилася, дивлячись на вистави комедіантів і акробатів, змагання атлетів і беручи участь у розвагах на честь добрих ларів.

Мани були також добрими заступниками родини, але в них утілювалися душі померлих предків. Їх умилостивляли узливаннями водою, вином і молоком, а 21 лютого загальним святом – фебралією і урочистою трапезою на честь мертвих предків. Мани жили в підземному світі, і на Палатинському пагорбі знаходилася глибока яма, прикрита каменем, що називалася мундус. Це було священне житло манів. Відкривалося воно тричі на рік, щоб здійснити урочисті церемонії для умилостивлення богів-манів. Приносилися жертви – вино, вода, молоко, кров чорних овець, биків і свиней. Під час свята на честь манів храми всіх інших богів були зачинені, весільні церемонії заборонялися. Вся держава вшановувала молитвами благодійних і доброзичливих манів. Але не тільки добрим духам померлих приносилися жертви. Злісні і мстиві духи померлих недобрих людей не тільки мучилися самі, але й допікали живим. Вночі ці злі духи, їх називали ларвами, залишали підземний світ і переслідували тих, кого вони вважали своїми ворогами, мучили їх кошмарами і страшними видіннями. Римляни називали їх також лемурами<sup>1</sup>. У дні лемурій, свята мертвих, котре відзначалося три ночі (9, 11 і 13 травня), щоб умилостивити злих духів, які юрбами бродять у цей час по землі, глава кожної родини повинен був виконати древній обряд. Рівно опівночі він уставав, босоніж обходив усі приміщення і виходив за поріг. Омившись джерельною водою, хазяїн дев'ять разів кидав через плече, не оглядаючись, чорні боби, щораз повторюючи: “Ці боби я даю вам і цими бобами викуповую себе і своїх близьких”. Вважалося, що лемури йдуть за ним і охоче поїдають жертвні боби. Потім глава родини знову омивався водою і, щоб відігнати лемурів від будинку, вдаряв одним мідним тазом об інший, дев'ять разів повторюючи прохання злим духам залишити його житло. Цей обряд, який повторювався тричі без будь-яких змін, свідчив про те, що в римській релігії збереглося багато первісних магічних рис.

### Генії і юнони

У кожного римлянина був свій геній – божество, яке супроводжувало його протягом усього життя – від колиски до могили, спонукаючи людину до тих учинків, які вона здійснювала протягом життя. Тому в день свого народження кожен римлянин приносив своєму генію жертви – квіти, плоди, фіміам й узливання. Усі значні події в житті відзначалися жертвоприношенням генію. Римляни влаштовували бенкети з друзями, бажаючи принести генію радість. Після смерті людини його геній залишався на землі, перебуваючи біля могили. Таку ж роль у житті римських жінок грали їхні юнони – генії жіночого роду. Були генії, під заступництвом яких знаходилися держава, місто і навіть окремі місцевості. Зазвичай генієм місцевості вважалася гарна змія, якій у жертву приносилися дозрілі прекрасні плоди. Крім генія, дитину змалечку оточували турботливі боги і богині. Одні допомагали немовляті вперше закричати, інші охороняли колиску, вчили пити, їсти, рухатися, розмовляти, виходити з будинку і повертатися назад. У такий же спосіб розглядалося і життя природи – саме тому і налічувалося в римлян безліч богів і богинь, які піклувалися, здавалося б, про одне й те саме – щоб зерно було кинуте в землю, щоб злаки піднялися, заколосилися і були зібрані, щоб розпускалися квіти, зав'язувалися плоди садових дерев, плодоносили виноградники. Увесь світ для

---

<sup>1</sup> Лемури – страшні примари, мали вигляд скелетів чи вампірів і висмоктували кров у живих людей.

римлянина був наповнений божествами, з якими він постійно зустрічався і яким повинен був догоджати, щоб його життя проходило щасливо. Для цього потрібно було точно знати, до якого божества і як звернутися, щоб очікувана милість не обернулася покаранням. Запам'ятати всі ці настанови, суворий ритуал жертвоприношення і проголошення молитов було практично неможливо, а тому і доводилося звертатися до жерців, які твердо знали правила спілкування з божеством. Жерці й жриці різних богів – понтифіки, фламینی, феціали, луперки, салії, весталки, арвальські брати, авгурі<sup>1</sup>, гаруспики<sup>2</sup> відігравали величезну роль у суспільному і приватному житті римлян. Вони точно знали формули молитов, усе, що варто робити й обіцяти богу, щоб одержати від нього бажане. Головним у стосунках із божеством було ретельне виконання встановлених обрядів, вірність, благочестя і дотримання накладених богами заборон. Ретельно дотримуючись всіх умов, запропонованих божеством, віруючий римлянин очікував такого ж скрупульозного виконання від бога того, що він просив. Усе це нагадувало ділову угоду між людиною, що молиться, і богом. При цьому людина повинна була точно вказати, що саме вона приносить у жертву, щоб боги не зрозуміли неправильно. Так, наприклад, роблячи узливання, слід було сказати: "Прийми це вино, що я тобі приношу", – щоб божество не подумало, що йому обіцяне усе вино, що знаходиться в льосі молільника. Виголошуючи молитву, римлянин накривав голову плащем, щоб краще зосередитися і дотриматися усіх формальностей. І навіть, звертаючись до Юпітера, найголовнішого божества римлян, усім добре відомого, найбільш завбачливі прохачі з обережності уживали наступну формулу: "Могутній Юпітере, чи, може, назвати тебе іншим іменем, тим, яке тобі більш до вподоби..." Таким чином, уся римська релігія дотримувалась суворо випрацюваних обрядів і священних формул, знати які могли лише люди, що спеціально цим займалися, тобто жерці. Вони перебирали на себе тлумачення магічних заклинань і обрядів, що прийшли з глибокої давнини і збереглися в релігії римлян.

## ГЕРОЇ І ЛЕГЕНДИ

### Еней

*Викладено за поемою римського поета Публія Марона Вергілія (I ст. до н.е.) "Енеїда" і працею Тіта Лівія (59 р. до н.е. - 17 р. н.е.) "Римська історія від заснування міста".*

Могутня і прекрасна дружина громовержця Юпітера, богиня Юнона, здавна ненавиділа троянців за непоправну образу, завдану їй царевичем Парісом: він присудив золоте яблуко не їй, володарці богів, а богині Венері. Крім цієї образи, знала Юнона про віщування, яке обіцяло їй улюбленому Карфагену, багатому і славному своєю доблестю місту, що перебувало під її заступництвом, загибель від нащадків троянців, що вислизнули зі

---

<sup>1</sup> Жерці, які пророкували майбутнє за польотом птахів і за їхнім ставленням до священної їжі.

<sup>2</sup> Жерці, які пророкували майбутнє за нутрощами тварин, тлумачили таємний зміст удару блискавок відповідно до місця влучання і кольору. Особливо славилися гаруспики з Етрурії, що була колицюю всіляких марновіств і магічних обрядів, які перейшли до римських вірувань.



зруйнованої греками Трої. До того ж і троянець Еней, який очолив поряттованих троянців, був сином Венери, що посоромила Юнону в суперечці богинь за звання найпрекраснішої.

Через гнів Юнони Еней був приречений на тяжкі випробування, перш ніж збудеться те, що йому призначили боги: царювати на чужині, на італійській землі, звідки він розпочне свій рід, де спорудить місто, якому підкоряться всі землі й народи.

Після небезпечних пригод кораблі багатостраждального Енея досягли гирла ріки Тибр, дісталися землі, яка називалася Лаціум. Місцевий цар Латин спочатку ворожо поставився до прибульців, але потім виявив гостинність і згодом уклав дружній союз між латинами і троянцями, побажавши скріпити його шлюбом Енея зі своєю дочкою Лавінією. Вождь племені рутулів Турн, з яким була заручена Лавінія, підняв свій народ проти чужинців. У двобої з могутнім Енеєм Турн загинув.

Усунувши свого страшного суперника, Еней одружився з Лавінією і заснував нове місто Лаціуму – Лавіній. Після смерті царя Латина Еней, очоливши царство, змушений був відбивати напади могутніх етрусків, що не бажали терпіти прибульців, які здобули славу доблесних і відважних воїнів. Уклавши союз із племенем рутулів, етруски вирішили покінчити з зухвалими чужоземцями і їхнім вождем. Але троянці й латини, окрилені своїм мужнім царем, здобули перемогу у вирішальній битві з ворогами. Битва ця була останньою для Енея й останнім його подвигом. Воїни Енея вважали його загиблим, але багато хто розповідав, як він з'явився своїм сподвижникам прекрасний, сповнений сил, у сяючих обладунках і сказав, що боги взяли його до себе, як рівного їм. Що б там не було, народ почав вшановувати його під ім'ям Юпітера<sup>1</sup>. Син Енея Асканій ще не досяг того віку, в якому можна було юнакові довірити всю повноту влади, і від його імені привила цариця Лавінія, розумна і далекоглядна жінка. Їй вдалося зберегти державу в єдності і процвітанні. Змужнівши, Асканій залишив царицю керувати Лавінієм, а сам зі своїми друзями і сподвижниками переселився до підніжжя Альбанської гори, заснувавши місто, назване Альба-Лонгою<sup>2</sup>, оскільки воно простяглося уздовж гірського хребта. Незважаючи на свою юність, Асканій зумів домогтися визнання з боку могутніх сусідніх племен, і кордон між латинами й етрусками був позначений річищем Тибру. Асканію успадковував його син Сільвій, названий так тому, що він народився в лісі<sup>3</sup>. Царство Сільвія переходило від одного нащадка Енея до іншого. Серед них були царі Тиберін (він потонув у Тибрі і став богом цієї ріки) і Авентин (його ім'ям був названий один з пагорбів, на яких згодом розташувалося велике місто Рим). І, нарешті, владу одержав цар Нумітор, за правління якого відбулися всі події, пов'язані з історією заснування міста Риму.

### Ромул і Рем. Заснування Риму

*Викладено за "Римською історією від заснування міста" римського історика  
Тита Лівія (59 р. до н.е. - 17 р. н.е.) і "Порівняльними життєписами"  
грецького письменника Плутарха (I ст. н.е.).*

У славному місті Альба-Лонзі царював нащадок великого троянського героя Енея – Нумітор, що був справедливим і милостивим правителем. Але брат його Амулій, який заздрих Нумітору і сам прагнув царської влади, підкупив оточення царя і, скориставшись

---

<sup>1</sup> У даному випадку "місцевого" бога.

<sup>2</sup> Longa – у перекладі з латинської "довга".

<sup>3</sup> Silva – у перекладі з латинської "ліс".

довірливості Нумітора, скинув його з престолу. Однак убити брата Амулій не наважився. Для того, щоб закріпити за собою царську владу, він вирішив убити сина Нумітора, а прекрасну Рею Сільвію, дочку царя, зробив жрицею богині Вести. Жриці цієї богині повинні були давати обітницю цноти і зберігати негасимий священний вогонь, що горів день і ніч у святилищі. Весталка, яка порушувала обітницю чистоти й опоганювала в такий спосіб святість вогнища Вести, засуджувалася до страти – її закопували живою у землю. Зачарований красою Реї Сільвії, бог Марс покохав її, і в дочки скинутого царя народилися хлопчики-близнюки. Вже при народженні вони вразили царя Амулія своїм незвичайним видом: вони випромінювали якусь дивну силу.

Розплютований і наляканий появою близнюків, яких він сприйняв як претендентів на престол, Амулій наказав кинути немовлят у води Тибру, а матір їхню за порушення обітниці закопати в землю. Однак бог Марс не допустив загибелі своїх дітей і їхньої улюбленої матері<sup>1</sup>. Коли, за наказом Амулія, царський раб приніс кошик із немовлятами, що плакали, на берег Тибру, він побачив, що вода стоїть високо і бурхливі хвилі загрожують кожному, хто наслідиться наблизитися до ріки. Зляканий раб, не зважившись спуститися близько до води, кинув кошик на березі й утік. Розбурхані хвилі залили кошик з немовлятами і віднесли б його за течією, якби його не затримали гілки смоківниці, що росла біля самої води. І отут, наче зачарована, вода в річці стала спадати, буря припинилася, а близнюки, випавши з кошика, що похилився, підняли голосний крик. У цей час до ріки підійшла вовчиця, в якій нещодавно народилися вовченята, щоб угамувати спрагу. Вона зігріла близнюків, які жадібно припали до її сосків, повних молока. Вовчиця принесла їх у своє лігвище, де незабаром їх знайшов царський свинопас на ім'я Фаустул. Побачивши двох прекрасних немовлят у вовчому лігвищі, Фаустул забрав їх до своєї хатини і разом зі своєю дружиною виховав хлопчиків, яких назвали Ромулом і Ремом. Близнюки і тоді, коли вони були дітьми, і тоді, коли стали юнаками, вирізнялися своєю красою, силою і гордовитою поставою серед інших дітей пастухів. Молоко вовчиці, яка їх вигодувала, зробило юних Ромула і Рема сміливими і зухвалими перед будь-якою небезпечкою, серця їхні були мужніми, руки і ноги міцними і м'язистими. Правда, обидва вони були запальні і вперті, але Ромул усе-таки виявився більш розважливим ніж брат. І на зборах общини, коли мова йшла про полювання чи випас худоби, Ромул не тільки виступав з мудрими порадами, але і давав зрозуміти оточуючим, що він радше народжений наказувати, ніж підкорюватися іншим. Обидва брати користувалися загальною любов'ю, вони відрізнялися силою і спритністю, були прекрасними мисливцями, захисниками від розбійників, що спустошували їхній рідний край. І Ромул, і Рем заступалися за несправедливо скривджених, і навколо них охоче збиралися люди, серед яких можна було зустріти не тільки пастухів, але і волоцюг, і навіть рабів-утікачів. Таким чином, у кожного з братів назбиралося по цілому загону. Сталося так, що Рема в одній із сучок схопили пастухи Нумітора. Коли його привели до скинутого царя, той був уражений красою і шляхетним виглядом Рема. На питання, хто він і відкіля родом, Рем відповів відверто. Він розповів, що раніше вони з братом вважали себе синами пастуха, який виховав їх. Потім вони дізналися, що їх вигодувала своїм молоком вовчиця, що дятли носили їм їжу і бурхлива ріка помилувала безпомічних немовлят. Тоді брати зрозуміли, що їхня поява на світ пов'язана з глибокою таємницею, яку вони розгадати не можуть. Слухаючи роз-

---

<sup>1</sup> Відповідно до інших варіантів сказання про Ромула і Рема, їхня мати була ув'язнена в темниці чи скинута в ріку Тибр. Її врятував бог цієї ріки Тиберін і зробив Рею Сільвію своєю дружиною.

повіді юнака, у Нумітора закралася підозра, що за віком, таємницею народження, чудесним порятунком близнюки цілком можуть бути його онуками, яких усі вважали загиблими і яких він оплакував. Поки Рем розповідав свою історію Нумітору, який проймався до оповідача усе більшою ласкою і довірою, пастух Фаустул, почувши, що Рема захопили слуги царя, і остерігаючись підступництва Амулія, кинувся по допомогу до Ромула. Фаустул розповів Ромулу все, що знав про таємницю народження братів. Ромул, зібравши свій загін, рушив до міста, щоб звільнити брата. Дорогою до Альба-Лонги з околиць міста до нього почало приєднуватись місцеве населення, яке ненавиділо жадібного, підступного і жорстокого до своїх підданих царя Амулія. Жителі Альба-Лонги, очолювані Ромулом, звільнили Рема і скинули з престолу Амулія. Його було убито, а Нумітору повернули царський трон. Але ні Ромул, ні Рем не виявили бажання залишитися в Альба-Лонзі навіть за доброзичливого правління свого діда. Для них нестерпною була думка про залежність від будь-кого. Вони хотіли заснувати нове місто і панувати над тими, кого привели з собою, – пастухами, волоцюгами і рабами, які убачали в братах-близнюках своїх проводирів. Та й жителі Альба-Лонги не захотіли б прийняти до себе як рівноправних громадян весь той строкатий набір, що привів Ромул.

Брати вирішили побудувати нове місто на тому самому місці, куди їх викинули води Тибру (це і був древній Палатинський пагорб – колись великого міста Риму). Однак сама думка про будівлю міста відразу ж викликала розбрат між дружними колись братами. Вони почали сперечатися через те, відкіля починати розбудову, чийм іменем буде називатися закладене місто і хто з них стане в ньому царювати. Після довгих суперечок брати вирішили зачекати вказівки богів і поворожити за польотом птахів. Чекаючи божественного знаку, вони сіли далеко один від одного. Рем радісно скрикнув – він першим побачив шістьох шулік, що повільно кружляли в ясному небі. За мить повз Ромула з гамором, супроводжуваним гуркотом грому, пролетіло дванадцять шулік. Брати знову почали сперечатися. Рем, якому першому явилися вісники волі богів, вважав, що царем повинен бути він. Ромул же, оскільки шулік повз нього пролетіло вдвічі більше, наполягав на тому, що рішення богів було винесено на його користь. Обидва брати були вперті, і жоден не хотів поступитися. Коли Ромул, наполягаючи на своєму, взявся копати рів, який мав окреслити контури майбутнього міста, Рем, роздратований запалом брата, почав знущатися з нього, глузувати і, легко перескакуючи через рів і насипаний вал, приказував, що ніколи не бачив таких могутніх укріплень. Розлючений Ромул, не тямлячи себе від гніву, закричав: “Так буде з кожним, хто наслідиться переступити стіни мого міста!” і наніс Ремові страшний удар, від якого той упав мертвим.

Поховавши Рема, Ромул, відповідно до настанови богів, ретельно виконав обряд заснування міста. Передусім сам Ромул і його супутники пройшли очищення священним вогнем – кожний з них перестрибнув через палаюче багаття, щоб з чистими помислами приступити до забудови міста. Потім Ромул вирив невелику круглу яму, куди кинув грудку землі, принесену ним з Альба-Лонги, де жили його предки. Так само вчинили і всі інші. Це було зроблено для того, щоб для кожного поселенця земля, на якій він збирався жити, стала рідною. Древні вірили, що разом із жменю рідної землі вони переносять і душі предків, що охороняють їх (своїх манів). Саме на цьому місці Ромулом був улаштований вівтар і запалений жертвний вогонь. Так виникло священне вогнище нового міста, його центр, навколо якого мають бути зведені житлові будинки. Потім Ромул провів священну борозну, що окреслила межі міста. Білий бик і біла корова, запряжені в плуга з мідним сошником, яких спрямовував Ромул в

одязі жерця з покритою головою, повільно вели глибоку борозну. Слідом за Ромулом рухалися його супутники, пильно стежачи за тим, щоб грудки поритої лемішем землі були відкинуті усередину проведеної лінії. Переступити цю борозну не мав права ні місцевий житель, ні чужоземець. Такий учинок вважався б великим безчестям, і, можливо, Рем поплатився так жорстоко саме тому, що зробив його. У тих місцях, де мав знаходитися вхід і вихід з міста, борозна переривалася – так позначалося місцезнаходження міських воріт. Для цього Ромул піднімав плуга і залишав незораний простір. Стіни, споруджені на цій освяченій борозні, також вважалися священними. Ромул, який здійснив обряд заснування міста за усіма вимогами релігійних уявлень того часу, зробився його першим царем. І дав йому своє ім'я. Місто почали називати Римом (від лат. – Roma – місто Ромула).

## СІМ ЦАРІВ ДРЕВНЬОГО РИМУ

### Ромул і Тіт Тацій

Палатинський пагорб, на якому Ромул заснував своє місто, мав чотирикутну форму. Відповідно були побудовані і древні стіни, складені з кам'яних брил, вирубаних на схилах самого пагорба. Тому і саме місто називали “квадратним Римом”.

Запанувавши в Римі, Ромул, дотримуючись звичаїв вождів сусідніх племен, зокрема багатих етрусських царів, вирішив обставити свій престол розкішшю і блиском. Він мав почет особливих охоронців, які називалися лікторами. Кожен ліктор носив в'язанку різок із сокирою усередині. За наказом царя, ліктори хапали винного, сікли його різками, а за особливо тяжкий злочин відразу відтинали голову. Цар з'являвся перед народом у пурпурному плащі, з жезлом у руках, оточений лікторами і наблизеними.

Ромул був далекоглядним і розумним правителем. Бажаючи зміцнити могутність заснованого ним міста, він розділив усіх жителів, здатних носити зброю, на загони з 3000 піхотинців і 300 вершників. Кожен такий загін називався легіоном. Зі ста найбільш авторитетних громадян Ромул утворив раду старійшин, названу сенатом<sup>1</sup>. Членів сенату називали патриціями<sup>2</sup>. Вони відрізнялися від простого люду, найчастіше зовсім незможного, який стікався в нове місто звідусіль. Для того, щоб зміцнити зв'язки з сусідніми племенами, Ромул направляв до них посольства з пропозиціями укласти шлюби жінок цих племен з його підданими. Однак сусіди, вважаючи римлян незможними втікачами, відмовлялися видавати своїх дівчат за цей “підозрілий набрид”. Але хитромудрий Ромул вирішив стояти на своєму і залучити до себе жінок під приводом свята, на яке були скликані жителі сусідніх міст і поселень. Ромул велів пустити чутки про те, що на його землі знайдено закопаний вівтар бога Посейдона. Були принесені щедрі жертви й улаштовані ігри і кінні змагання. Найчисленнішими з гостей були сабіни, які привели на свято своїх дружин і дочок. Сам Ромул, який сидів у пурпурному плащі, повинен був подати умовний знак воїнам: піднявшись, згорнути плащ і знову накинути його на плечі. Безліч римлян не зводили очей з царя і, за його сигналом, з криками кинулися до сабінянок, забираючи їх з собою. Ніхто не переслідував сабінів, які рятувалися втечею. І хоча сабіни намагалися домовитися про повернення

---

<sup>1</sup> Від лат. senex – старий.

<sup>2</sup> Від лат. pater – батько.

викрадених дочок, Ромул відмовився це зробити. Він запропонував сабінам переселитися до нього в Рим. Тоді обурені сабіни почали готуватися до походу на місто.

Вони рушили під орудою Тіта Тація. Але шлях їм перетнули укріплення на Капітолійському пагорбі, де знаходилася римська варта. Сабіни змогли здолати їх, підкупивши дочку начальника варти – Тарпею. У сабінів був звичай носити на лівій руці важкі золоті браслети. Тарпея, спокусившись дорогоцінними прикрасами, погодилася відкрити уночі ворота, зажадавши від Тація те, що його воїни носять на лівій руці. Тацій погодився, але, зневажаючи зрадництво, велів своїм воїнам вчинити як він – кинути у Тарпею не тільки золотий браслет, але і важкого щита, припасованого до лівої руки. У такий спосіб зрадницю закидали золотими прикрасами і важкими щитами. Тарпею поховали на одній зі скель Капітолійського пагорба, яка була названа Тарпейською, стала місцем страти – з неї скидали засуджених на смерть злочинців.

Після того як сабіни взяли укріплення, Ромул, не тямлячи себе від люті, викликав Тіта Тація на бій. Почалася запекла битва, точилася сутичка за сутичкою. Ромул був поранений каменем у голову і, знесилений, ледь не впав на землю, не спроможний продовжувати бій. Римляни злякалися і кинулися бігти до Палатинського пагорба. Даремно Ромул, зібравши останні сили, кинувся воїнам навперейми, намагаючись повернути їх обличчям до ворога. У розпачі він простяг руки до неба і громовим голосом заволав до Юпітера, бажаючи його повернути римлянам мужність і врятувати Рим від загибелі. Юпітер присоромив воїнів-втікачів і вселив відвагу в їхні серця. Вони зупинилися, зімкнули ряди і знову відкинули сабінів<sup>1</sup>. У цей час сталася подія, несподівана як для римлян, так і для їхніх ворогів. Наче натхненні божеством, із благаннями, сльозами, криками, притискаючи до грудей немовлят, ковзаючи по крові полеглих воїнів, з пагорбів спустилися викрадені римлянами сабінянки. Вони кинулися до воїнів, бажаючи їх, батьків своїх дітей, пожаліти малолітніх дітей, що неминуче посиротіють, якщо ця жорстока битва продовжуватиметься. Одна із сабінянок, Герсилія, була особливо красномовна у своїх благаннях і докорах. Решта жінок, схвильованих, у сльозах, прекрасних у своєму обуренні і розпачі, сміливо перепиняли шлях звитязцям, і їм удалося зупинити кровопролиття. Римляни і сабіни уклали мир. Було прийняте рішення про спільне правління, військами почали командувати Ромул і Тіт Тацій. Сабіняни переселилися в Рим. У такий спосіб подвоїлося число жителів міста, патриціїв і воїнів у легіонах. Жінки почали користуватися особливою повагою – їм поступалися дорогою, ніхто не насмілювався у їхній присутності говорити непристойності, залучати їх до суду за обвинуваченням в убивстві. Діти їхні мали право носити на шиї прикрасу-буллу. На честь жінок, які героїчно поклали кінець війні, було улаштоване особливе свято – матроналії.

Обидва царі, і Ромул і Тіт Тацій, поважали один одного і правили в повній згоді. За час їхнього спільного правління Рим значно розрісся, одержавши велику кількість славних перемог над сусідніми племенами. Ромул, який виявив себе видатним воєначальником, не руйнував зайняті міста, а перетворював їх на римські поселення, відправляючи туди для проживання своїх підданих. Після смерті Тіта Тація Ромул став правити Римом одноосібно. Однак зросла могутність зробила Ромула зарозумілим, що було нестерпним не тільки для народу, але і для сенаторів, думки яких він перестав дослухатися. Коли в Аль-

---

<sup>1</sup> В пам'ять про цю подію Ромул побудував храм Юпітера-Статора (Той, що зупиняє) на тому місці, де римські воїни, зупинившись, відкинули сабінів.

ба-Лонзі помер його дід, цар Нумітор, Ромул мав стати спадкоємцем, він надав її жителям право самим розпоряджатися своїми справами і лише щорічно призначав їм намісника. Тоді сенаторам Риму спало на думку, що вони і самі можуть обійтися без одновладдя царя. До того ж, Ромул образив їх своїм свавіллям, поділивши захоплені у війні з етрусками землі між воїнами, не тільки не порадившись із сенаторами, але взагалі не ставлячи їх до відома. Це викликало таке обурення в сенаті, що, коли Ромул раптово і таємно зник, народ почав хвилюватися й обвинувачувати сенаторів у вбивстві царя. Оскільки зникнення Ромула сталося під час бурі, яка налетіла раптово і супроводжувалася сонячним затемненням, глибокою пільмою і перекатами грози, то один із сенаторів, найближчий друг Ромула, з'явився на форумі перед усім народом і поклявся, що він дорогою зустрів Ромула, прекрасного, у сяючих обладунках, який повідомив йому, що, з волі безсмертних богів, довго проживши на землі і заснувавши велике місто, він, Ромул, знову повернувся на небеса і буде тепер милостивим до римлян божеством Квірином, під заступництвом якого Рим досягне небуваної могутності<sup>1</sup>.

### Нума Помпілій і німфа Егерія

*Викладено за "Римською історією" Тіта Лівія  
і "Порівняльними життєписами" Плутарха*

Нума Помпілій, сабін, відомий своїми моральними чеснотами, був всенародно обраний другим царем Риму. Однак його згоду стати царем послали, прибулі з Риму в місто Кури, де він жив, отримали не відразу. Нума, втративши кохану дружину, дочку царя Тація, яка не поїхала в Рим за батьком, а залишилася жити в рідному місті і знайшла щастя в шлюбі з Нумою, в свою чергу, залишив місто і вів самотнє споглядальне життя під покривом священних гаїв, на берегах прозорого струмка. Німфа цього джерела на ім'я Егерія закохалася в самотнього і прекрасного чоловіка, який шукав спокою і мудрості в спілкуванні з природою. Її близькість з Нумою зробила майбутнього римського царя ще мудрішим і людянішим.

Нумі минав уже сороковий рік, коли послали з Риму запропонували йому римський трон. У присутності свого батька і родичів він відмовився, говорячи, що не личить йому, людині, для якої мир і справедливість понад усе, очолити державу, яка живе війнами і розбратом. Вона потребує, перш за все, царя-полководця, а не наставника, який вчить ненавидіти насильство і війни. Посли почали просити Нуму не втягувати народ у нові нещастя міжусобиць; до їхніх благань приєдналися і його родичі, переконуючи, що народ, пересичений перемогами і триумфами, сам стомився від нескінченних кровопролиттів і шукає шляхів до миру й спокійного життя під правлінням доброго і розумного царя. І можливо, самі боги привели цих людей до Нуми з тим, щоб він спрямував зусилля римлян не на винищення і завоювання собі подібних, а на державотворення, зв'язавши міцними стосунками доброчливості і дружби сабінів з римлянами й іншими сусідами.

---

<sup>1</sup> З ім'ям Ромула легенди пов'язували багато визначних пам'яток Палатинського пагорба. На одному з його схилів у затінку смоківниці знаходився грот, де ховалася вовчиця, яка вигодувала своїм молоком немовлят Ромула і Рема. Там росло кизиллове дерево, корені якого дивовижно проросли зі списа, кинутого могутньою рукою Ромула з Авентинського пагорба на Палатин. На самій вершині Палатину стояла хатина Ромула – одна з найзначніших для римлян реліквій.

Після довгих вагань Нума, взявши до уваги наполягання співгромадян і сприятливі знамення, надіслані богами, погодився відправитися до Риму. Назустріч йому вийшов весь народ і сенатори, щоб вітати обраного всіма царя. Але коли Нумі були піднесені знаки царського достоїнства, він попросив почекати прояву прихильності богів. Разом із жерцями і віщунами Нума піднявся на Капітолійський пагорб. Там головний віщун, закривши Нумі обличчя покривалом і повернувши його на південь, став за спиною царя і поклав йому руку на голову. Творячи молитву богам, віщун зосереджено спостерігав, чи не з'явиться на небі якесь знамення, яке можна витлумачити як волевиявлення богів. Тисячний натовп стояв унизу з піднятими головами, затаївши подих і очікуючи божественного знамення. Лише коли віщі птахи з'явилися в небі з правої сторони, стало ясно, боги посилають сприятливий знак. Тоді Нуму вбрали у царські одяги й він спустився з пагорба до народу, що вітав його як "благочестивішого зі смертних" і "улюбленця богів".

Першим діянням Нуми Помпілія після прийняття ним влади був розпуск загону з трьохсот охоронців, який знаходився при Ромулі. Нума заявив, що він не може не довіряти народу, який виявив йому довіру. До двох уже існуючих у римлян жерців богів Юпітера і Марса він долучив ще одного – Квірина. Таким чином, він, з одного боку, підняв дух римлян, офіційно визнавши їхнього царя Ромула божеством, а з іншого – намагався пом'якшити войовничу і нестримну вдачу цього розмаїтого населення, що збиралося в Римі, спрямовуючи його сили на мирні заняття, – благоустрій міста, обробку землі, розвиток ремесла. Нума влаштовував свята на честь богів з пишними жертвоприношеннями і змаганнями, танцями і хороводами. Іноді ж він упокорював непокірливий дух римлян, загрожуючи їм карами богів, грізними пророцтвами і відіннями, наводючи на своїх підданих забобонний жах. Словом, цар поводився з ними як люблячий, але суворий батько, намагаючись прищепити мешканцям любов до порядку і справедливості, впливаючи на них особистим прикладом. Боги явно виявляли свою прихильність до мудрого царя. Коли до Риму підступила страшна моровиця, від якої потерпали всі італійські племена, то зненацька з небес прямо в руки царя упав мідний щит. Нума, посилаючись на німфу Егерію і муз, повідомив народ, що щит посланий у порятунок міста. Але щоб зберегти його, слід зробити одинадцять подібних щитів, щоб жоден зловмисник не зміг впізнати щит, надісланий з небес самим Юпітером. І, дійсно, один з найбільш вправних митців того часу домігся такої подібності, що навіть сам цар не зміг визначити, який щит слугував зразком для інших. Хоронителями і стражами цих щитів Нума зробив жерців – саліїв. Луг, на який упав щит, слід було присвятити музам, а джерело, яке зрошує ці місця, оголосити священним. Звідси жриці богині Вести щодня повинні набирати священну воду для очищення й окроплення храму богині, в якому горів невгасимий вогонь. За велінням Нуми був споруджений круглястий храм Вести, храми Вірності і бога кордонів – Терміна. Цар прагнув прищепити своїм нестримним підданим думку, що клятва Вірністю – найвеличніша. Побудувавши храм бога рубежів Терміна, Нума переконав співгромадян, що бог одночасно є стражем світу й охоронцем справедливості. Якщо дотримуватися кордону – це буде стримувати силу, а його порушення викриє прагнення до насильства. Ромул не хотів визначати рубежі, бо це вказувало, скільки землі він відняв у своїх сусідів насильницьким шляхом. Нума прекрасно розумів, що ніщо так не схиляє людину до миру, як праця на землі. Він зберігає військову доблесть як засіб захисту своїх володінь, але одночасно викорінює чванькувату войовничість, породжену низькою корисливістю.

За весь довгий час правління Нуми Помпілія не виникало заколотів, виступів зловмисників, воєн. Ворота храму бога Януса, які відкривалися на період війни, за Нуми були зачи-

нені протягом сорока трьох років. Піддані мудрого царя вважали, що він перебуває під захистом богів і що будь-який злий намір безсилий перед їхнім заступництвом. Люди розповідали про численні дивні явища, що відбувалися з Нумою. Так, одного разу, зібравши народ на бенкет, він прийняв усіх за скромно прибраними столами, заставленими простою, невибагливою їжею. Коли трапеза вже почалася, цар оголосив, що бенкет вшанувала своїм відвідуванням його кохана – богиня, і відразу на столах з'явилося багате начиння і розкішні страви. Відомо також, що Нумі вдалося пом'якшити гнів Юпітера і, завдяки спритності й сміливості у ставленні до верховного божества, здобути його милосердя під час впровадження жакливого обряду очищення, який здійснювався після удару блискавки<sup>1</sup>. Коли на Авентинському пагорбі Нума підступно спіймав двох лісових богів – Фавна і Піка, які володіли даром чарівних заклинань і таємницями чарівних трав, тоді розгніваний Юпітер, зійшовши на землю, грізно виголосив, що очищення необхідно робити головами. “Цибулі?” – швидко запитав Нума, навчений мудрою Егерією. – “Ні, людськими...” – продовжував Юпітер. Нума, бажаючи запобігти жахаючій жорстокості божого веління, швидко промовив: “Волоссям (косами)?” – “Ні, живими...” – прогримів Юпітер. – “Рибками?” – знову підхопив Нума, не даючи Юпітерові закінчити свої слова якимсь жакливим повелінням. Грізного бога умиротворила спритність і добросердна наполегливість царя. Юпітер, змилостивившись, віддалився, а обряд очищення відтак почали робити за допомогою голівок цибулі, людського волосся і дрібних рибок.

Так, шанований не тільки тими, ким він правив, але і багатьма сусідніми народами, Нума дожив до вісімдесяти років. На його урочисте поховання зібралися всі, хто поважав старого царя, завдяки якому на понівеченій безперервними війнами італійській землі настали мир і благоденство.

## Тулл Гостілій

*Викладено за "Римською історією" Тіта Лівія.*

Після смерті Нуми Помпілія народ обрав царем Тулла, онука одного з ушавлених соратників Ромула – Гостілія, який загинув у знаменитій битві римлян із сабінами. Тулл Гостілій був молодий і хоробрий. Його надихали військові подвиги, здійснені дідом. Молодий цар вважав, що держава, дотримуючись мирного життя, слабшає і втрачає військову міць. І Тулл Гостілій усюди шукав причини, щоб почати воєнні дії проти сусідніх племен. Так, він оголосив війну жителям міста Альба-Лонги, обвинувативши їх у викраденні худоби в римських селян (хоча римляни самі також гнали череди з альбанських полів). Цар надіслав послів до правителя Альба-Лонги Гая Клуїлія з вимогою відшкодувати спричинені збитки. Оскільки альбанці відмовилися виконати цю вимогу, римляни оголосили, що через 30 днів розпочнуть воєнні дії. Однак альбанці першими з величезним військом ввійшли на римські землі й отаборилися. Несподівано помер альбанський вождь, і вони обрали ватажком Меттія. Довідавшись про смерть альбанського вождя, Тулл Гостілій обійшов ворожий табір, увійшов на альбанські землі, заявивши привселюдно, що вождя альбанців покарали всемогутні боги, така ж кара чекає весь народ за нечестивою війною з римлянами. Меттію рушив за римським військом, і коли обидві армії вишикувалися в бойовому порядку, Меттію звернувся до Тулла Гостілія з проханням – перш ніж стати до бою, обговорити його пропозицію. І коли обидва вожді у супроводі довірених радників, зійшлися посеред поля майбут-

---

<sup>1</sup> Удар блискавки вважався знаменням гніву чи волевиявлення громовержця Юпітера.



ньої битви, Меттій сказав: “Битва має бути важкою і кровопролитною. Коли вона скінчиться, усі будуть виснажені – і переможці, і переможені. І тоді етруски, народ сильний і на суходолі, і на морі, нападуть і поневолять усіх нас. Чи не краще нам вирішити суперечку, кому над ким панувати, без великого кровопролиття і страшних нещасть?” І хоча Тулл Гостілій за своїм характером був схильний до воєнних дій, він не міг не оцінити мудрих слів вождя альбанців. Сталося так, що й у війську римлян, і у війську альбанців знаходилося по три брати, до того ж ще й близнюки. Римські близнюки були з родини Гораціїв, альбанські – з роду Куріаціїв. Вожді підкликали юнаків до себе і запитали, чи згодні вони битися за волю і честь своїх рідних міст. Хто здобуде перемогу, той і принесе батьківщині славу і панування над містом супротивника. Коли римські й альбанські юнаки виявили свою готовність, було домовлено між ватажками, що той народ, воїни якого вийдуть переможцями в цьому бою, буде керувати іншим народом за його повною згодою. Обидві сторони поклялися в тому урочистою клятвою, скріпленою зверненням до Юпітера покарати порушника ударом блискавки. Під супровід схвальних вигуків товаришів по зброї, напучувань вождів, які нагадували юнакам про те, що на їхню військову доблесть дивляться рідні боги, батьки і співгромадяни, шестеро молодих воїнів стали навпроти усередині між арміями римлян і альбанців. Троє Гораціїв супроти трьох Куріаціїв, всі охоплені жагою перемоги будь-якою ціною у цій нещадній битві, результат якої вирішував долю рідного міста і народу. Мужні і прекрасні у своїй готовності пожертвувати життям, щоб зберегти військову міць своїх співгромадян, стояли юнаки, немов дві перші шеренги ворожих військ, очікуючи умовного знака, щоб кинутися в бій. Щойно зблизули оголені мечі і почався бій, усіх глядачів охопив трепет – так жорстоко і вправно билися юні воїни. Адже дивилися на цю битву досвідчені і бувалі бійці й воєначальники. І в кожного з них затамовувало подих і переривався від хвилювання голос. Воїни обох армій мимоволі стискали руків'я мечів і держала списів, але ніхто не наслідкував ні прийти на допомогу, ні рушити з місця. Уже послабшала сила ударів, що завдавали один одному супротивники, уже заструменіла кров на їхніх тілах. Усі троє Куріаціїв були поранені, але, на горе римлянам, двоє з Гораціїв один за одним упали мертвими. З трьох братів Гораціїв залишився один проти трьох Куріаціїв. Альбанські воїни радісно закричали, вважаючи, що здобули перемогу. Однак усі брати Куріації були поранені, а останньому Горацію вдалося залишитися неушкодженим. Розуміючи, що трьох супротивників одночасно йому не здолати, він вирішив битися з ними по черзі. Для цього останній з Гораціїв вдався до удаваної втечі. Куріації кинулися за ним, але наздогнав Горація першим той, хто мав найлегше поранення. Обернувшись, Горацій напав на супротивника, який підбіг до нього, і сильним ударом меча убив його. Потім, як вихор, Горацій налетів на другого Куріація і, не чекаючи, поки приспіє третій на допомогу брату, завдав йому смертельної рани. Окрилений цією подвійною перемогою Горацій кинувся назустріч третьому Куріацію. Але той, вражений такою швидкою смертю двох братів, знесилений ранами і переслідуванням ворога, уже не міг дати гідної відсічі Горацію. Його меч сковзнув по щиту ворога, Горацій, сп'янілий від крові, охоплений жагою убивства, розсік йому голову мечем і закричав: “Двох братів я віддав підземним богам! Третього ж я приношу в жертву, щоб римляни панували над альбанцями!” Радісні римляни оточили залитого ворожою кров'ю юного героя, котрий, як трофей, узяв обладунки останнього вбитого ним Куріація. Поховавши вбитих там, де вони полягли, війська розійшлися по домівках. Попереду римського війська йшов Горацій, несучи обладунки трьох переможених Куріаціїв. На його плечах майорів розкішний плащ, знятий з останнього ворога. Біля міських воріт на героя чекав на-

род, вітаючи мужнього воїна, який врятував Рим від панування альбанців. Але сестра Горація, Камілла, впізнавши на плечах брата витканий власноруч плащ свого нареченого Куріація, заходилася тяжко голосити. Розпустивши у розпачі волосся, вона стала кликати загиблого нареченого, оплакуючи його квітучу юність, убиту безжалісною рукою її брата. Горацій, ще не охолонувши від запеклого бою, обурений цими скорботними криками серед повселюдних радощів, гнівно вихопив меч, на якому не встигла висохнути кров Куріаціїв, і встромив у груди своїй сестрі. Побачивши таку жорстокість щодо нещасної дівчини, народ жахнувся. Горацій же вигукнув: "Йди за своїм нареченим, ти, яка забула про полеглих братів і батьківщину. Так загине кожна римлянка, яка почне оплакувати ворога!" Не дивлячись на щойно здійснений подвиг, який пом'якшував провину Горація, його схопили і привели до царя, щоб передати до суду. Тулл Гостілій надав народу право приймати рішення про страту чи помилювання Горація. Перед народом виступив батько трьох братів Гораціїв, заявляючи, що, на його думку, дочка заслужила свою смерть. І якби він вважав учинок сина неправим, то сам би покарав винного. І потім, обійнявши сина за плечі, Горацій-батько став просити народ не позбавляти його останнього з дітей. Адже його син тими руками, які повинний зв'язати ліктор, піддаючи ганебному покаранню<sup>1</sup>, тільки що завоював волю для Риму. Адже двоє братів Гораціїв тільки-но віддали своє життя за рідне місто. Народ був схвильований сльозами й проханням батька і спокоем героїчного юнака. Молодший Горацій був виправданий і спокутував убивство, принісши очисні жертви. Сестра Горація була похована там, де її наздогнав нещадний меч рідного брата.

Втім, мир з альбанцями був нетривким. Альбанці нарікали, що доля цілого народу була поставлена в залежність від сміливості й удачі трьох молодих воїнів, чия загибель призвела до панування римлян над Альба-Лонгою, і засуджували свого вождя Меттія. Тулл Гостілій, знаючи це, хитрощами зумів переконати і римлян, і альбанців, що Меттію порушив скріплену священною клятвою угоду між двома народами. Він привселюдно оголосив Меттія зрадником, який заважає єдності римлян і альбанців. Нещасного Меттія прив'язали до двох спрямованих у різні сторони колісниць і роздерли на шматки.

Це була перша й остання така публічна страта в ранній історії римлян. Залякавши цією стратою альбанців, Тулл Гостілій заявив, що всі мешканці Альба-Лонги будуть переселені до Риму, щоб з цього часу було одне місто й одна держава в Лациї. Римські воїни, вершники і піхотинці, були відправлені в Альба-Лонгу, щоб вигнати з міста жителів, а потім зруйнувати саме місто. Розгублене, в сум'ятті, населення Альба-Лонги назавжди залишало рідні стіни. Жінки із заплаканими дітьми бродили по своїх домівках, не знаючи, що з найдорожчих для них речей взяти із собою. Дехто стояв нерухомо, дивлячись, як безупинна вервечка людей залишає приречене на знищення місто, бреде курною дорогою, тихо зітхаючи і плачучи. І лише коли затріщали руйновані римськими воїнами будівлі, останні з нещасних мешканців приреченого міста залишили його, вкриті хмарами куряви, що піднялася від падаючих стін і дахів. Римляни зрівняли з землею всі громадські і приватні будівлі Альба-Лонги, міста, яке споруджувалося й прикрашалося протягом чотирьох століть. Тільки храми богів побоявся зруйнувати грізний цар.

З переселенням альбанського народу до Риму міць держави посилилася. Збільшилося військо, оскільки Тулл Гостілій набрав з альбанців 300 вершників до кінноти і поповнив

<sup>1</sup> За римськими законами людина, яка скоїла убивство, як це зробив Горацій, привласнила собі право держави судити винного і тому сама ставала державним злочинцем. Ліктори повинні були злочинця із закритою головою повісити на дереві, присвяченому підземним богам, і бити палицями.

легіони. Однак боги почали виявляти своє невдоволення низкою грізних знамень – на альбанській горі йшов дощ з каміння. З гаю, розташованого на вершині гори, лунав страшний голос, який велів альбанцям робити священнодійства за звичаями їхніх батьків. Боги наслали на Лацій моровицю, страшну хворобу, якої не уник і Тулл Гостілій. І от, заслабнувши тілом і душею, він вирішив умилостивити богів, які прогнівилися на Рим і його царя. Войовничий дух Тулла Гостілія був зламаний забобонами, яким він покорився. Він зрозумів, що, стративши Меттія, прогнівав Юпітера, який повинний був сам покарати клятвопорушника. Тому цар, вчитавши в записах, що залишилися після Нуми Помпілія, про існування якихось таємничих священнодійств на честь Юпітера, подався робити жертвоприношення. Але оскільки воно проводилося Туллом Гостілієм не так, як слід<sup>1</sup>, то Юпітер аж ніяк не змилювався, а розгнівався спотворенням встановленого обряду, метнув блискавку в будинок царя і спопелив його. Так загинув Тулл Гостілій, поцарювавши над римлянами 32 роки.

### Анк Марцій

*Викладено за "Римською історією" Тіма Лівія.*

Відповідно до встановленого звичаю, народ обрав на царство онука царя Нуми Помпілія, Анка Марція. За своїм характером Анк Марцій був миролюбний, як і його дід, але він розумів, що у разі нападу сусідів буде змушений дати їм належну відсіч. В іншому випадку, вороги Риму, випробовуючи міру його терпіння і переконавшись у своїй безкарності, почнуть нехтувати тим, що їх недавно стримувало. Страшна смерть Тулла Гостілія довела, що не слід порушувати правила богослужінь і жертвоприношень. Тому Анк Марцій розпорядився, щоб понтифік<sup>2</sup> виписав на спеціальній дошці статuti Нуми Помпілія для відправи священнодійств і виставив її на людному місці. Турбота нового римського царя про богослужіння і жертвоприношення породила в серцях латинян (з якими Туллом Гостілієм був укладений мир) упевненість, що можна безкарно розоряти римські поля і забирати худобу, оскільки цар збирається проводити своє життя серед храмів і жертвників. Однак Анк Марцій вирушив з військом на землі латинян, і після численних кровопролитних боїв йому вдалося захопити їхні міста, зруйнувати їх, як колись була зруйнована Альба-Лонга, і переселити всіх жителів до Риму. Анк Марцій повернувся з величезною здобиччю, захопленою у ворога. За наказом царя був побудований перший міст на палях через ріку Тибр, щоб з'єднати наново укріплений Яникульський пагорб із містом. Для залякування злочинців, яких багато розвелось в такому перенаселеному місті, як Рим, була споруджена в'язниця, висічена в Капітолійському пагорбі зі склепіннями в два поверхи. В її нижній частині здійснювалася смертна кара<sup>3</sup>. Після вдалих воєн кордони Римської держави досягли моря. Анк Марцій заснував в усті Тибру місто Остію – морський порт Риму. Остерігаючись гніву богів, особливо дратівливого і швидкого на розправу Юпітера, Анк Марцій, на відзнаку за видатні військові перемоги римлян, звелів розширити і прикрасити храм Юпітера Феретрія<sup>1</sup>. Наслідуючи своєю діяльністю слав-

---

<sup>1</sup> Релігія римлян вимагала суворого дотримання всіх правил обряду тими, хто приносить жертву. Найменше відхилення від виробленої жерцями формули могло замість милості викликати гнів боже-ства на того, хто молиться.

<sup>2</sup> Член жрецької колегії, який спостерігав за релігійним життям римлян, за правильним виконанням громадських і приватних богослужінь.

<sup>3</sup> Ця в'язниця (Мамертинська) збереглася до нашого часу.

ного діда, Анк Марцій, подібно Нумі Помпілію, який влаштовував мирні церемонії й обряди, запровадив спеціальну військову церемонію – порядок оголошення війни, цілий ритуал, якого почали неухильно дотримуватися з цього часу римляни. За цим ритуалом, спеціальний посол, обв'язавши голову вовняною стрічкою, повинен був наблизитися до кордону народу, якому пред'являлися претензії римлян, і вимовити наступну формулу: “Почуй, Юпітере, почуй, народе (тут називалося ім'я племені), почуй, священне право! Я, вісник, що з'явився від імені всього римського народу. Згідно з божественними і людськими законами, я є послом, і будуть вислухані мої слова з довірою”. Після цього викладалися вимоги. Завершувалося все наступною фразою: “Якщо я супроти законів божественних і людських вимагаю все перелічене, то не дай мені, Юпітере, побачити батьківщину!” Ці слова посол повторює першому зустрічному дорогою до міста, вступаючи в місто і прибувши на форум. Якщо ж протягом тридцяти трьох днів посол не одержує необхідного, то він оголошує війну, вимовляючи наступні слова: “Почуй, Юпітере, і ти, Янус Квірін, і всі боги-небожителі, і ви, що живуть на землі, і боги підземного царства, почуйте! Вас я закликаю у свідки, що цей народ не виконує зобов'язань, а про те, як домогтися того, що належить нам по праву, порадимися вдома зі старійшинами”. Потім цей вісник повинен був повернутися до Риму для наради. Тоді цар, зібравши сенат, опитував усіх senatorів, починаючи з найшановнішого, і якщо вони відповідали, що усі вимоги варто задовольнити “війною чесною і законною”, то приймалося рішення про оголошення війни. Після цього феціал<sup>2</sup> ніс до кордону ворожого племені спис, заплямований кров'ю, і в присутності трьох озброєних воїнів кидав його на ворожу землю зі словами: “Я і римський народ повідомляю і розпочинаю війну проти народу і громадян (називалося плем'я), тому що вони зогрішили проти римського народу Квіритів, тому що римський народ і сенат римського народу Квіритів повелів бути війні”<sup>3</sup>. Уведення цього урочистого ритуалу здобуло серед римського народу ще більше поваги до Анка Марція, оскільки удавана законність знімала з римлян тавро народу, схильного до насильства, буйства і беззаконня, яке тяжіло над ними від дня зашнування міста.

Анк Марцій помер, після 24 років царювання, залишивши по собі славу володаря, який вмів розумно правити як у мирні, так і у воєнні часи.

### Тарквіній Древній

*Викладено за "Римською історією" Тита Лівія.*

Десь наприкінці царювання Анка Марція до Риму з етрусського міста переселився Тарквіній, багатий вельможа, син вихідця з грецького міста Коринфу і знатної етрурянки. Цей чоловік, одружений з жінкою на ім'я Танаквіль, яка походила зі знатного етрусського роду, на настійну вимогу владної і гордої дружини виїхав з міста, жителі якого постійно нагадували йому, що він – син ізгоя, і не віддавали належних почестей і шани. Танаквіль, обурена і прини-

---

<sup>1</sup> Феретрій (“той, що дає перемогу”, “подавець військової здобичі”) – епітет Юпітера, перший храм якого був споруджений на Капітолійському пагорбі царем Ромулом.

<sup>2</sup> Феціал – член колегії жерців, які відали міжнародними відносинами в римській державі, питаннями війни і миру.

<sup>3</sup> У пізніші часи, коли Рим вів війни з дальніми народами і державами, цей обряд зберігся, хоч мав досить формальний характер. Феціал на знак оголошення війни кидав списа від “військової колонії” біля храму богині війни Беллони.

жена ставленням своїх співвітчизників до Тарквінія, упевнена в щасливій долі свого чоловіка, обдарованого розумом і доблестю, обрала для нового проживання Рим, вважаючи, що серед народу, де ще мало знатних людей, енергійна і честолюбна людина може легко зайняти гідне місце. Підтвердженням честолюбних задумів Танаквіль стало знамення богів, послане дорогою до Риму. Коли Тарквіній їхав із дружиною у візку, орел, що ширяв у повітрі, спустився над ними і зринув догори, тримаючи в пазурах повстяний дорожній капелюх з голови Тарквінія. Не встигли чоловік і дружина опам'ятатися від переляку, як орел з голосним криком знову повернувся і поклав капелюха на голову Тарквінія, немов увінчуючи його за велінням богів<sup>1</sup>. Тремтячи, Танаквіль з торжеством оголосила чоловіку, що тепер, судячи з польоту птаха і його дій, у Римі на нього чекають високі почесті і слава.

Приїхавши до міста і купивши будинок, Тарквіній відразу став відомою людиною. Він був гостинним, охоче допомагав нужденним і незабаром увійшов у довіру до царя Анка Марція настільки, що той зробив Тарквінія наставником двох своїх синів. Через деякий час цар перейнявся до нього такими глибокими дружніми почуттями, що призначив його опікуном дітей до їхнього повноліття. Проживаючи в Римі, Тарквіній узяв собі ім'я Тарквінія Древнього<sup>2</sup>. Своїм добрим поведінням він привернув до себе симпатії і знатних римлян, і простого народу. Під безпосереднім керівництвом царя Анка Марція Тарквіній досконало вивчив усі римські закони і звичаї. Він брав активну участь і в громадському, і у військовому житті римського народу, а покірною і шанобливістю до царя вирізнявся з-поміж усіх його підданих.

Коли Анк Марцій помер, Танаквіль, пам'ятаючи про отримане на шляху до Риму знамення, і прагнучи найвищих почестей для чоловіка, почала зміцнювати честолюбні задуми Тарквінія. Вона повторювала, що в Римі звикли до іноземних царів – і Тіт Тацій, і Нума Помпілій не були римлянами, але здобули вищу владу над римським народом. Згодившись на умовляння дружини, які відповідали, утім, його власним честолюбним прагненням, Тарквіній, відіславши царських синів на полювання на час обрання царя, сам виступив з промовою перед народом. У красномовних висловлюваннях він змалював свої заслуги перед Римом, свою відданість царю і справам римського народу, нагадав, що він не перший іноземець, який, у разі обрання, стане до влади. Словом, усі ті доводи, які вони разом з Танаквіль добре обмірковували, Тарквіній висловив на зборах настільки переконливо, що римський народ одностайно запропонував передати йому царські повноваження<sup>3</sup>. Провівши кілька переможних воєн із сабінами і латинами, Тарквіній Древній приєднав їхні області до Риму, захопивши багату здобич. Після повернення до Риму Тарквіній взявся за мирні справи з не меншою енергією, ніж та, яку він віддав справам військовим. Він вважав, що народ завжди має бути зайнятий корисною справою – чи то є відсіч ворогу, чи зміцнення власного житла. За наказом Тарквінія почалася добудова кам'яних стін там, де були лише земляні укріплення; робота з осушення заболочених місць у рівнинах між пагорбами. Були проведені спеціальні канали, якими стікала вода в Тибр, побудований великий цирк для кінських перегонів і кулачних боїв, що проводилися щорічно (Великі або Римські ігри).

У Тарквінія Древнього було двоє синів і дочка, яку він видав заміж за свого вихованця Сервія Туллія, що виріс у родині Тарквінія після смерті матері, узятої в полон при здо-

---

<sup>1</sup> Орел вважався птахом, присвяченим Юпітерові.

<sup>2</sup> Імовірно, так його назвали пізніше, щоб відрізнити від наступного царя з таким самим іменем.

<sup>3</sup> Сучасні історики вважають, що легенди, пов'язані з правлінням Тарквінія, відтворюють історичний факт тимчасового підпорядкування Риму етрускам, народу могутньому і з більш розвинутою культурою.

бутті одного з латинських міст. Батько Сервія Туллія був убитий, а мати народила хлопчика в будинку царя. Одного разу побачили, як навколо голови сплячого хлопчика палає полум'я. Злякані слуги принесли воду, щоб загасити вогонь, але мудра цариця Танаквіль наказала не будити дитину, поки вона сама не прокинеться. І, дійсно, вогонь палав, не обпалюючи, і зник, коли маленький Сервій відкрив очі. Танаквіль, повівши чоловіка у окрему кімнату, пояснила йому, що цей вогонь – послане богами знамення. Воно свідчить про те, що хлопчик у хвилину грізної небезпеки може стати їхнім рятівником. Тому варто дати йому не звичайне виховання, яке одержують усі діти, а ретельно піклуватися про нього, розвиваючи розум і доблесть. Так і було зроблено, і Сервій Туллій став юнаком дійсно царственного розуму і високих достоїнств. З цієї причини і була йому надана перевага перед іншими знатними юнаками Риму, які претендували на руку царської дочки.

Уже тридцять вісім років царював Тарквіній Древній у Римі, і держава процвітала за його мудрого правління. Улюбленець царя, Сервій Туллій, користувався серед народу й сенаторів найбільшою повагою. Але сини Анка Марція давно приховували злість на Тарквінія, який обманом позбавив їх права (як вони думали) посісти батьківський трон, і зрозуміли, що після смерті Тарквінія безрідний прибулець знову може захопити владу. Ремствуючи на Сервія Туллія, якого вони скрізь знеславлювали як сина рабині і раба<sup>1</sup>, сини Анка Марція побоювалися все ж більше Тарквінія, розуміючи, що якщо вони уб'ють Сервія Туллія, то жажливої помсти царя їм не оминуть. До того ж, убивство Сервія Туллія призвело б лише до появи іншого спадкоємця, призначеного Тарквінієм. Тож, починати слід було з Тарквінія. Для здійснення замисленого злодіяння було вибрано двох найвідчайдушніших пастухів. Узнявши з собою звичайні знаряддя праці, вони розпочали удавану бійку поблизу царського будинку, супроводжуючи її несамовитим галасом і криками. Вони гукали царя, вимагаючи, щоб той вирішив їхню суперечку. Наполохані слуги, сповістили про це Тарквінія, і він звелів покликати пастухів до будинку. Вони продовжували лайку і суперечку, перебиваючи один одного. Після того, як ліктор зупинив їх і зажадав, щоб пастухи пояснили царю по черзі, у чому суть справи, один з них став плести якусь нісенітницю і тим відвернув увагу царя. А другий, підійшовши близько й дочекавшись зручного моменту, ударом сокири розрубав голову Тарквінію. Обидва пастухи кинулися тікати, але були схоплені лікторами. На розпачливі крики слуг збігся народ. Проте мужня Танаквіль наказала зачинити будинок і забрати свідки усіх свідків події. Зрозумівши відразу ж, що рана Тарквінія смертельна, вона послала за Сервієм Туллієм. Коли той з'явився, то Танаквіль, вказуючи йому на майже бездиханне тіло царя, почала благати Сервія помститися за смерть людини, яка заступила йому батька. Вона нагадала про знамення, послане богами, коли Сервій був ще дитиною, і благала узяти владу у свої руки, щоб не залишити родину царя і римський народ на свавілля убивць, що здійснили злодіяння чужими руками. Вона обіцяла Сервію свою підтримку, щоб зміцнити його дух, збентежений страшною несподіванкою. Оскільки тривога і шум на вулиці зростали і слуги вже не в змозі були стримувати натиск стривоженого народу, то цариця підійшла до вікна будинку, що знаходилося на другому поверсі<sup>2</sup>, і звернулася до юрби, заспокоюючи її. Танаквіль повідомила, що царя лише оглушило раптовим ударом, рана невелика і народ незабаром зможе знову побачити Тарквінія. Але поки що він наказує коритися Сервію Туллію, який буде в усьому просити царської поради і рішень при

---

<sup>1</sup> Servus – раб, слуга (лат.).

<sup>2</sup> Вікна першого поверху в римських будинках зазвичай виходили у внутрішній двір.

виконанні своїх обов'язків. Таким чином, протягом декількох днів Сервій Туллій, сидючи на царському місці, у плащі, у супроводі лікторів якісь справи вирішував відразу, інші відкладав для того, щоб нібито порадитися з Тарквінієм, який був уже мертвий. Коли ж смерть царя була оприлюднена і в палаці почався похоронний плач, Сервій Туллій, вельми зміцнивши своє положення і виявивши себе гідним спадкоємцем Тарквінія, за згодою senatorів прийняв царську владу. Боячись нових замахів, він оточив себе надійною вартою, тим більше, що синів Анка Марція не було схоплено, вони втекли і жили вигнанцями у віддаленому місті, яке надало їм притулок. Мудрий Сервій Туллій для того, щоб уникнути зради з боку синів Тарквінія – Луція й Арруна, увів їх у свою родину, віддавши за них своїх дочок. Але тут він прорахувався, тому що прагнення панувати було набагато сильнішим за родинні зв'язки і згодом ці шлюби стали причиною загибелі царя.

Військові успіхи Сервія Туллія в його боротьбі з етрусськими містами принесли йому величезну здобич і народну любов, оскільки він виявив себе доблесним воєначальником, цілком гідним високого сану царя римлян. Забезпечивши мир у своїх володіннях і міць своїх кордонів, Сервій Туллій взявся до улаштування внутрішнього життя римських громадян. Оскільки Рим був привабливим центром, до якого охоче сходилися нові поселенці з різних областей, і самі римські володарі часто переселяли до Риму жителів підкорених міст, то серед населення міста з'явилася значна кількість вільних людей, які не мали прав громадянства. Вони не брали участі у народних зборах, які скоріше були зібраннями озброєного народу, не могли займати громадські посади і не мали жодних політичних прав. На відміну від повноправних римських громадян, їх називали плебеями. Цар Сервій Туллій врахував, що велика кількість вільних, але безправних людей, незадоволених своїм становищем, може становити значну небезпеку інтересам держави. Він обдумав і запровадив у життя новий уклад римського суспільства, розділивши всіх громадян на п'ять класів, до яких входило все чоловіче населення міста в залежності від майнового стану. До першого класу відносилися найбагатші люди, які користувалися найбільшими правами і пошаною. Відповідно до класу накладалися і військові обов'язки. Найбільш заможні зобов'язані були мати дороге озброєння. П'ятий клас, численний і бідний, був озброєний тільки пращами. Права громадян зменшувалися в залежності від одержуваних прибутків, хоча, здавалося б, ніхто з римлян не був їх позбавлений повністю. Лише цілковито незаможні мешканці залишалися поза класами, не маючи жодних прав; їх називали пролетарями<sup>1</sup>.

Давши в такий спосіб лад внутрішнім справам в державі, Сервій Туллій вирішив мирним шляхом досягти зміцнення Риму серед інших племен. Він узяв за зразок одне з чудес світу – знаменитий храм Артеміди Ефеської, побудований спільно всіма державами Азії. Вихваляючи перед тими, з ким він намагався підтримувати дружні відносини, приклад подібної згоди і загального шанування божества, Сервій Туллій домігся того, що в Римі спільними зусиллями був споруджений храм богині Діани. У такий спосіб Сервію Туллію вдалося домогтися визнання верховенства Риму в Лаціумі, що раніше викликало збройні сутички. Царя, який шанував закони керованої ним держави, турбували думки про те, що він фактично усунув синів Тарквінія від влади, а сам був обраний не народними зборами, а лише сенаторами. Тому, знаючи, що Луцій Тарквіній розповсюджує чутки про незаконність його влади і рабське походження, Сервій Туллій звернувся до народу з питанням:

---

<sup>1</sup> Від латинського "proles" – "потомство", тобто все багатство і майно, яким розпоряджалися пролетарі, полягало в їхніх нащадках.

чи бажають громадяни Рима продовження його царювання. І Сервій Туллій був проголошений царем з рідкісною одностайністю.

Але це не протверезило деспотичного і підступного Луція Тарквінія. Підтримку своїм задумам він знайшов у дочки царя Туллії, дружини свого брата Аррунса. На протигагу спокійному і лагідному чоловіку, Туллія переймалася честолюбними мріями. У таємних бесідах з Луцієм вона виявляла безмежне презирство до малодушного Аррунса і до дружини Луція, своєї рідної сестри, яка не змогла оцінити сміливості й справді величних достоїнств свого чоловіка.

Ця таємна змова двох честолюбців призвела до страшного зодіяння, скоєного у царській родині. Таємно були убиті Аррунс і старша сестра Туллії, а убивці, Луцій і Туллія, одружилися. І тут безумне прагнення влади і почетеї опанувало обома. Туллія, знаючи, що престарілий батько не в змозі протистояти їй, невпинно твердила Луцію, що слід скоріше рухатися до мети, інакше вже скоєні злочини можуть стати намарними. Син Тарквінія, говорила вона, не повинний смиренно сподіватися на милість старого царя, а взяти у свої руки владу. Не маючи іншого засобу підштовхнути Луція до рішучого кроку, Туллія почала дорікати йому в боягузтві, не гідному сину Тарквінія, в тому, що він ввів її в оману, і вона замінила легкодухого чоловіка легкодухим злочинцем. Погрозами, лестощами, умовляннями домоглася Туллія того, що Луцій почав шукати популярності серед тих, хто був обласкавлений його батьком, підлещуючись, роздаючи коштовні подарунки і щедрі обіцянки. Перед Туллією ж завжди стояв образ владної цариці Танаквіль, дружини Тарквінія Древнього, чужинки, яка зійшла на римський престол завдяки своєму владолобству, наполегливості і впливу на чоловіка. Таку долю визначила собі і дочка царя Сервія, забувши про доброту і шляхетність свого батька.

Луцій, підбурюваний Туллією, перейшов до рішучих дій, і на чолі збройної юрби ввірвався на форум. Він сів на царський трон і наказав скликати сенаторів до царя Тарквінія. Приголомшений народ, думаючи, що Сервій Туллій помер, зібрався на площі й слухав лихослів'я Тарквінія, який паплюжив Сервія Туллія, як раба і сина рабині, що незаконно привласнив царську владу. Він звинуватив його в тому, що він надавав перевагу людям нижчого класу перед багатими і достойними. Під час плутаної і жорстокої промови Тарквінія раптово з'явився старий цар і зажадав, щоб нахабний юнак негайно залишив царський трон і пішов з форуму. Але Луцій Тарквіній зухвало відмовився, і між його озброєними прихильниками і народом почалися сутички. Луцій, успіх якого вирішували хвилини, зненацька схопив старого царя, підняв і з розмаху жбурнув його вниз по сходах. Коли слуги і прибічники Сервія Туллія підбігли до нього, він був уже мертвий, тому що послані навздогін убивці були більш прудкими – вони закололи непритомного старого. Розповідали навіть, що убивці були послані самою Туллією, яка, всупереч звичаям, на колісниці примчалася на форум, щоб першою вітати чоловіка як царя Риму. Коли Тарквіній, незадоволений її появою, наказав їй повернутися додому, візник, перед тим як піднятися на Есквілінський пагорб, притримав хрипких коней, обійнятих жахом, тому що на дорозі лежало тіло Сервія Туллія, навколо якого клопоталися його слуги. Туллія, охоплена зловісним торжеством, вхопивши віжки, погнала коней через труп батька. Кров жертви забризкала одяг підступної дочки, колісницю і наляканих коней. Цю кров Туллія, опоганившись, принесла на колісниці до своїх пенатів й опоганила домашніх богів. Розгнівані, вони визначили поганий початок нового царювання і трагічний його кінець. Вулиця ж, на якій сталася нечувана наруга рідної дочки над тілом достойного царя, з тих пір називається Злочинницькою.



### Тарквіній Гордий і падіння царської влади в Римі

Луцій Тарквіній, одержавши царську владу ціною злочину, оточив себе цілим загоном охоронців, розуміючи, що сам подав приклад, як можна здобути царський трон. Крім того, він винищив тих сенаторів, яких вважав прихильниками убитого ним Сервія Туллія, оскільки захопив царську владу, уникнувши обрання сенаторами і народними зборами. Луцій, розуміючи, що після подій, трагізм яких посилювався через його заборону поховати з почестями старого царя, він не міг розраховувати на повагу своїх співгромадян, тому вирішив тримати підданих під загрозою страху. Луцій Тарквіній, усупереч законам, вершив правосуддя і засуджував громадян до страти і вигнання, позбавляв життя, майна і батьківщини всіх неугодних чи підозрілих. Незалежно від ради сенаторів, він оголошував і закінчував воєнні дії, свавільно укладав угоди і порушував їх. До усіх без винятку Тарквіній ставився зарозуміло, не беручи до уваги ні заслуги, ні чесноти своїх співгромадян. На волю сенату і народу він не зважав і шукав підтримки не в Римі, а поза його межами, розраховуючи на допомогу знаті з сусідніх племен супроти своєї власної батьківщини. Він навіть видав свою дочку за багатого і знатного тускуланця, прагнучи союзу з його сильною ріднею. Проте, неспроможний приборкати свою погану вдачу, Тарквіній принижував при першій ліпшій нагоді своїх союзників. Його підступництво перевершувало його непомірну гордість, завдяки якій Луцій Тарквіній і одержав своє прізвище Гордий. Він міг влаштувати підлу пастку і стратити невинну людину, яка мала зухвалість кинути докір римському царю в неповазі до вождів, які зібралися за його власним наказом, як це було з Турном з Ариції. Тарквіній обвинуватив його в змові проти царя і спробі убивства, підкупивши раба, який підкинув у палату Турна мечі, що ніби-то належали змовникам.

Розправившись у такий спосіб з Турном з Ариції, Тарквіній Гордий залякав інших вождів, і ті змушені були погодитися на поновлення тривалої угоди з Римом. І хоча, як розповідали, він був несправедливим правителем, але не твердоголовим воєначальником, і успішно провів кілька військових операцій із сусідніми містами і навіть узяв велику здобич, розгромивши плем'я вольських, проте його військові задуми також ґрунтувалися на хитрощах і підступництві. Такою була його війна із сильним і багатим містом Габіями, яке стало неприступним для римських воїнів. Туди втік його молодший син Секст Тарквіній, вдавши, що рятується від нестерпної жорстокості батька, який нібито бажав навести лад у власному домі шляхом знищення непокірних синів. Мешканці Габій повірили наріканням Секста Тарквінія, до того ж, він, завойовуючи прихильність громадян, шанобливо вислуховував старійшин, брав участь у загальних зборах і наполягав на продовженні війни з Римом і з власним "батьком-тираном". Вдалими військовими вилазками і щедро розподіленою здобиччю Секст Тарквіній здобув прихильність і довіру своїх нових союзників і став не менш сильним у Габіях, ніж батько його в Римі. Не одержавши розпоряджень Тарквінія Гордого щодо подальших дій, Секст почав діяти так само, як його батько. Інтригами і підкупом він домігся вигнання, розорення і винищення найбільш знатних громадян, вміло нацьковуючи на них народ і сіючи всюди розбрат. Бідних він залучав на свою сторону щедрими подарунками з майна страчених чи вигнаних. Усі ці дії Секста зовсім послабили відчуття загального лиха, яке загрожувало місту, і знекровили тих, хто міг би протистояти. У результаті ганебної і віроломної гри Секста Габії без опору опинилися під владою римського царя.

Тарквіній Гордий, бажаючи ще більше возвеличити Рим серед інших підвладних йому міст, взявся до спорудження храму Юпітерові на Капітолійському пагорбі. У його будівництві брали участь прославлені майстри з Етрурії, запрошені царем, а знаменитий етруський скульптор Вулка створював статуї для оздоблення храму. Кваплячись зі спорудженням хра-

му, який, відповідно до задуму царя, повинен був увічнити не тільки славу верховного божества римлян, але і стати втіленням могутності самого Тарквінія Гордого, він змусив займатися будівельними роботами і простий народ. Крім храму, споруджувалися ложі для знаті навколо цирку, прокладалася під землею величезна труба для збирання всіх міських нечистот. Однак уся ця бурхлива діяльність не могла вгамувати в серці царя недобрі передчуття, які завжди тривожать людей з нечистою совістю. І коли в його власному палаці з дерев'яної колони виповзла змія, цар, не довіряючи роз'ясненням етрусських віщунів, вирішив одержати тлумачення цього страшного знамення у Дельфійського оракула.

З цією метою він послав у Дельфи двох своїх синів і плеємінника Луція Юнія, прозваного "Брутом" (недоумком) через його неквапливість і слабкість розуму. Луцій Юній охоче прийняв це прізвисько, тому що Тарквіній, вважаючи його недалеким і вільно користуючись його майном (батько і старший брат Луція Юнія були страчені віроломним царем), ставився до Брута зневажливо, не підозрюючи, що у душі юнака криються великі задуми щодо звільнення батьківщини. Прибувши в Дельфи, царські сини піднесли богу Аполлону дорожні подарунки. Брут потишив їх своїм підношенням, пожертвувавши богу свій дорожній ціпок, зроблений з рогу. Але усередині ціпок був видовбаний і в нього була вставлена золота серцевина. Тим самим Брут хотів показати, що під непоказною оболонкою в ньому крилася прекрасна і горда душа. Виконавши доручення, юнаки побажали довідатися про своє майбутнє. І таємничий голос піфії з глибини ущелини провіщував, що той з них одержить верховну владу в Римі, хто першим поцілує свою матір. Сини царя зрозуміли це пророцтво буквально і відклали його вирішення до повернення додому, щоправда, домовившись не сповіщати про це молодшого брата Секста. Брут витлумачив слова піфії інакше і, зробивши вигляд, що спіткнувся, упав і торкнувся землі (цеї спільної матері всіх людей) губами.

Повернувшись із Дельфів, сини застали Тарквінія Гордого в розпалі підготовки до війни з плем'ям рутулів за багате місто Ардеї. Одразу взяти його не вдалося, і війська римлян обложили місто. Зібравшись на гулянку в наметі Секста Тарквінія, молоді воїни, поміж інших розмов і жартів, почали вихвалити високі чесноти і працьовитість своїх дружин. Розпалені вином, сперечальники скочили на коней і помчали в Рим, щоб на власні очі побачити, чим зайняті за їхньої відсутності справді добродішні римські жінки. І переконалися, що усі вони або розважалися балаканиною з подружками, або були на бенкеті в царських невісток. Лише одна Лукреція, прекрасна і скромна дружина Коллатіна, який брав участь в суперечці, пізно вночі сиділа зі служницями за прядивом. Вона привітно прийняла нежданих гостей, і в серці Секста Тарквінія, зачарованого її красою, зародився нищий задум.

Без відома чоловіка Лукреції Секст через декілька днів знову подався в будинок Коллатіна. Лукреція, нічого не підозрюючи, виявила гостинність, звеліла слугам з настанням ночі відвести його в опочивальню для гостей. Переконавшись, що усі в будинку поснули, Секст з оголеним мечем прокрався до покоїв Лукреції і, розбудивши перелякану жінку, намагався схилити її до перелюбства. Але ні погрози, ні благання не могли похитнути її добродішності, і лише коли Секст поклявся, що, убивши її, він покладе до неї на ложе задушеного раба і сама пам'ять про неї буде збезчещена в очах її близьких, нещасна піддалася насильству. Секст пішов, тріумфуючи, а Лукреція в повному розпачі послала вісника до батька і чоловіка в табір зі звісткою, що з нею сталося тяжке нещастя, про яке вона може повідомити тільки при зустрічі. Коллатін приїхав разом з Луцієм-Юнієм Брутом, якого зустрів дорогою. Лукреція чекала їх в опочивальні на опоганеному подружньому ложі і, розповівши усе, що сталося, почала благати про помсту негіднику, який зганьбив її непорочне

ім'я. Мовчки слухали вони нещасну жінку, яка затиналася від стримуваних ридань. Не слухаючи слів розради, вона промовила: “Я не визнаю за собою провини, але не звільняю себе від страти”. Твердою рукою Лукреція встромила собі в груди кинджал, що був захований у неї в одязі, і схилилася на нього, щоб він глибше ввійшов у серце. Вражені тим, що скоїлося, мовчки стояли батько і чоловік біля постелі Лукреції. А Брут, вийнявши з грудей молодшої, прекрасної і шляхетної жінки кинджал, залитий кров'ю, запрягся, що буде переслідувати царя Тарквінія з його підступною дружиною і всіма нащадками і не допустить, щоб вони чи хтось інший царював у Римі. Такої ж клятви зажадав він і від оточуючих, уражених тем, що Брут під зовнішнім слабоумством приховував таку силу духу і шляхетність.

Винісши тіло бідної жертви царської сваволі на форум Коллації<sup>1</sup>, вони змусили жителів міста йти до Риму, щоб покласти край лиходійству і насильству. Брут і тут закликав народ до зброї, щоб помститися за всі образи, оскільки майже кожний був ображений чи принижений Тарквінієм і його синами. Юрба озброєних мешканців Коллації, очолювана Брутом, ввійшла в Рим і прикликала на свою сторону народ, який зібрався на форумі. Брут, потрясаючи мечем, на якому ще на висохла кров Лукреції, назвав злочинцями і царя, і його синів, і його дружину. Він нагадав про злочин, скоєний Тарквінієм, який привселюдно убив старого Сервія Туллія, надзвичайне святотатство його дружини, яка розтоптала конями тіло власного батька, усі кривди, заподіяні царем, тяжкі повинності, якими він утискував бідняків. Праведний гнів Брута, його грізне красномовство викликало серед народу таке сильне обурення, що тут же було вирішено позбавити Тарквінія Гордого влади і вигнати його з міста з дружиною і дітьми. Даремно цариця Туллія в сум'ятті металася містом. Усі, хто бачив її, посилали їй прокльони і прикликали фурій – месниць за убитих батьків.

Брут, зібравши воїнів, рушив у табір царя біля Ардеї, щоб підбурити військо Тарквінія, яке тримало в облозі місто. Тарквіній кинувся до Риму, воліючи з властивою йому рішучістю жорстоко придушити повстання. Брут спеціально пішов іншою дорогою, щоб розминути з царем. Перед розлученням Тарквінієм ворота Риму були закриті. Йому оголосили, що цар зі своєю родиною відтепер виганяється з Рима. Вражений несподіванкою, Тарквіній Гордий був змушений шукати притулку в Етрурії разом зі своїми двома синами. Молодший – Секст Тарквіній мав зухвалість повернутися в те саме місто Габії, яке він так підступно зрадив свого часу. Там його і убили з помсти за скоєні ним злочини. Так була знищена в Римі царська влада.

На чолі римської держави поставили двох консулів, які обиралися загальними народними зборами терміном на один рік. Першими консулами римської республіки були обрані Луцій Юній Брут і Луцій Тарквіній Коллатін. Вели вони справи держави по черзі, змінюючи один одного кожного місяця. Брут, добре знаючи підступну натуру Тарквінія Гордого, не сумнівався, що вигнанець буде намагатися інтригами і підкупом схилити хоча б частину римлян на свій бік. Тому, бажаючи захистити свободу від зазіхань на неї з таким запалом, з яким він цієї свободи домагався, Брут зажадав від сенату і всього народу урочистої клятви, що вони ніколи нікого не допустять царювати в Римі. І дійсно, Бруту вдалося навіть римлянам таку відразу до царської влади, що народ дав урочисту клятву ніколи її не відновлювати. Він зажадав вигнання з міста усіх, хто належав хоч до якоїсь лінії родини Тарквініїв. Тому і товаришеві Брута по консульству Луцію Тарквінію Коллатіну, чоловіку шляхетної Лукреції, довелося виїхати з Риму.

---

<sup>1</sup> Коллація – місто неподалік від Риму.

Усупереч сподіванням римлян Тарквіній Гордий не поспішав оголошувати війну своїм колишнім підданам. Натомість, як і припускав Брут, він почав широко застосовувати підкуп і умовляння, бо серед римської молоді була значна кількість знатних прибічників синів Тарквінія, які шкодували за минулою безкарністю і нудилися в жорстоких шорах суворого республіканця Брута. Цим невдоволенням скористалися послы Тарквінія, що прибули в Рим і пред'явили вимогу колишнього царя про повернення його майна. Поки консули і сенат приймали рішення, послы поширювали листи Тарквінія серед тих римлян, які схвально вислухували їхні улесливі промови, сповнені принад і багатих обіцянок. У результаті утворилася ціла змова з метою відновлення влади Тарквінія в Римі. Лише завдяки щасливому випадку (один з рабів знатного римлянина Вітеллія, з сестрою якого був одружений Брут, запідозрив недобре і повідомив консулам про зраду свого хазяїна і його спільників), змовники були схоплені під час трапези з послами Тарквінія. У них знайшли листи, в яких вони запевняли Тарквінія про готовність повалити республіку в Римі і відновити царську владу.

Брута охопив жах, бо серед змовників, крім брата його дружини, були обидва його сини – Тіт і Тіберій. Послів Тарквінія вигнали, а його майно віддали народу на розграбування, щоб, одержавши частину захоплених царем багатств, римський народ назавжди втратив надію на можливість примирення з колишнім царем. Зрадники були засуджені до страти. Серед прив'язаних до ганебного стовпа знатних юнаків особливу увагу привертала сини Брута. Вони, діти консула, який щойно звільнив народ, зважилися віддати справу батька, його самого і весь Рим до рук мстивого і найбільш несправедливого з деспотів! У повному мовчанні обидва консули вийшли, сіли на свої місця і наказали лікторам приступити до здійснення принизливої і жорстокої страти. Із засуджених був зірваний одяг, їх довго сікли різками, а потім відрубали голови. Консул Публій Валерій з жалем дивився на муки приречених юнаків, а Брут немов перетворився на статую, жодним рухом не виказав він почуттів, які його охопили. Лише тоді, коли покотилися голови його синів, легка судома пересмикнула непорушне обличчя консула. Після страти було відзначено раба, який розкрив змову проти Римської республіки. Він одержав волю, йому було дароване римське громадянство і грошова винагорода. Коли Тарквіній Гордий довідався, що змова було викрито, він вирішив зібрати війська етрусків і рушити з ними на Рим, обіцяючи воїнам багату здобич. Заледве вороги, очолені Тарквінієм Гордим, вступили в римські володіння, консули рушили їм назустріч. По обидва боки попереду виступала кінна розвідка. Брут, оточений лікторами, їхав у перших рядах загону. Його побачив Аррунс, син Тарквінія, і з криком: “Боги, помстяться за царів!” – кинувся навперейми римській кінноті. Брут з юнацьким запалом зустрів ворога. Вони з такою силою устромили свої списи, що наскрізь пробили щити один одного й дістали смертельні рани. Обидва упали мертвими з коней. Перемога в битві між Тарквінієм і римлянами була вирішена богом Сільваном, який викликав жах війська Тарквінія. Громовий голос бога віщував з лісу: “У битві полягло на одного етруска більше – перемога на стороні римлян”. Загиблого Брута вшанували пишною похоронною церемонією. Весь Рим сумував за цією мужньою і стійкою людиною, яка понад усе цінувала свободу батьківщини. Але ще більш почесним виявом ушанування було оголошення річної жалоби, протягом якої римські жінки оплакували Брута як суворого месника за принижену жіночу гідність.

Тим часом Тарквіній знайшов підтримку в особі етруска Порсенни, царя міста Клузія, якого він залучив на свій бік обіцянкою союзу з Римом у разі поновлення Тарквінія на римському престолі. Порсенна вступив у римські землі і зайняв Яникульський пагорб, з'єднаний з іншими пагорбами мостом через Тибр. Римські воїни, які охороняли міст, збентежились, по-

бачивши, що з захопленого ворогом Яникульського пагорба на них суне ворожа навала, почали кидати зброю і вдалися до втечі. Марно воїн на ім'я Горацій Коклес, що знаходився серед них, намагався стримати втікачів. Тоді він наказав воїнам якнайшвидше зруйнувати міст, який знаходився позад нього, щоб ворог не зміг по ньому пройти. Він залишився сам перед ворожою загрозою, заклавшись щитом в очікуванні рукопашного бою. За його спиною палав зруйнований римлянами міст, з гуркотом падали у води Тибру колоди і дошки, і були змушені відступити навіть ті двоє воїнів, які залишилися, щоб захистити Коклеса. Етруски, підійшовши на близьку відстань, здивовано зупинилися, дивлячись на могутнього і самотнього захисника вже напівзруйнованого мосту. Римлянин, окинувши суворим поглядом знатних етрусків, які мимоволі затрималися з нападом, викрикнув їм в обличчя образливі слова, назвавши їх царськими рабами, які не мають власної волі і йдуть відбирати чужу. Після цих зухвалих слів на Коклеса посипалася злива стріл, які встромилися в щит хороброго воїна. Тиснучи один одного, етрусські воїни кинулися на відважного римлянина і, звичайно, здолали б його, але в цей час за спиною Коклеса залишки мосту зі страшним тріском впали в Тибр і він сам, прикликавши на допомогу бога ріки Тиберіна, не знімаючи обладунків, кинувся в хвилі і переплив на свій берег під радісні вигуки товаришів по зброї. Горацій Коклес не був поранений, незважаючи на те, що перепливав Тибр під зливою стріл, якими обсіпали його етрусські лучники. За своєю неймовірну відвагу він був визнаний гідним високої нагороди. Йому спорудили статую на площі, де у римлян відбувались вибори, і, крім того, подаровано стільки землі, скільки він міг обвести плугом за день. Усі римські громадяни, на подяку за виявлену ним доблесть, принесли Коклесу свої дарунки в залежності від добробуту.

Зазнавши першої поразки під час нападу на Рим, цар етрусків Порсенна вирішив узяти його облогою. Він став табором на березі Тибру, і його воїни пильно стежили, щоб до Риму не підвозили припасів. Крім того, переправляючись через ріку, окремі загони етрусків грабували і щоразу розоряли римську область. Римляни, у свою чергу, намагалися відбивати безладні напади етрусків, але стан у місті залишався складним. Облога загрожувала затягтися надовго. Почалися хвороби і голод, а етруські війська продовжували тримати Рим в облозі. І тоді юнак на ім'я Гай Муцій, який походив зі знатної родини, обурюючись тим, що, навіть знаходячись у положенні рабів за царів, римляни ніколи не знали облоги, а самі розбивали етрусків, котрі нині стоять під стінами міста, прийняв сміливе рішення пробратися в табір царя Порсенни й убити його. Однак побоюючись, щоб римська варта не схопила його як перебіжчика, Муцій звернувся до senatorів зі своєю пропозицією. Сенатори погодилися, і Гай Муцій, сховавши зброю під одягом, спритно пробрався у ворожий табір. Оскільки він не знав царя в обличчя, а розпитуваннями боявся викликати підозру, то змішавшись з густою юрбою воїнів, почав придивлятися до них, намагаючись визначити, хто ж з них Порсенна. Випадково він потрапив у табір під час роздачі платні воїнам. З рук людини в багатому одязі воїни одержували винагороду. Поруч сидів ще один етрус у скромнішому одязі. Гай Муцій у юрбі наблизився до багатія і, вихопивши меч, завдав смертельного удару. Схоплений царськими охоронцями, він з жахом зрозумів, що ним був убитий секретар Порсенни, а сам цар знаходився поруч і залишився неушкодженим. Ставши перед Порсенною, мужній юнак назвав своє ім'я і додав: "Як ворог, я хотів убити ворога і так само готовий умерти, як готовий був скоїти убивство. Але знай, царю, я лише перший з безкінечного ряду римських юнаків, що шукають такої ж честі. Ми оголосили тобі війну. Не страшися війська, не страшися битви. Страшися двоюбою: місце загиблого заступить інший з мечем у руках". Наляканий і розгніваний Порсенна зажадав, щоб бранець назвав тих, хто готує замах на його життя. Муцій про-

мовчав. Тоді цар наказав розпалити багаття, загрожуючи Муцію спалити його живцем, якщо той не назве імен змовників. Муцій зробив крок до вівтаря, на якому палав розведений за наказом Порсенни вогонь для жертвопринесення, і спокійно опустив руку в полум'я. Немов не помічаючи, що його жива плоть горить, спричиняючи йому нелюдські страждання, Муцій спокійно сказав, звертаючись до заціпенілого від жаху царя: "Ось тобі доказ, щоб ти зрозумів, як мало цінують своє тіло ті, котрим передрікають велику славу!" Порсенна, опам'ятавшись, наказав негайно відтягнути юнака від вівтаря і велів йому направитися в Рим, повторюючи в сум'ятті, що Муцій вчинив із собою ще більш нелюдяно, ніж збирався зробити з ним він, Порсенна. Він відпустив юнака без покарання, дивуючись його силі й мужності. Муцій на прощання відкрив царю, що триста найбільш доблесних римських юнаків поставили собі за мету вбивство Порсенни. І тільки тому Муцій попереджає про це царя етрусків, бо переконався, що Порсенна вміє гідно оцінити людську доблесть.

Стривожений словами Муція, Порсенна, зрозумівши, що його життя, врятоване лише завдяки щасливому випадку, негайно слідом за Муцієм направив посольство до Риму з пропозицією мирних переговорів. Незабаром облога була знята і війська Порсенни вибралися за межі римської землі. За велику доблесть Гай Муцій, прозваний Сцеволою (шультю), тому що він спалив праву руку, одержав у володіння поле за Тибром, що стало називатися Муцієвими лугами.

Під час війни з етрусками відзначилися і римські жінки. З табору Порсенни втекли під проводом юної римлянки Клелії заручниці, сміливо перепливши Тибр під зливою ворожих стріл. Дівчата повернулися під батьківський дах, однак Порсенна, розгніваний зухвалістю Клелії, зажадав через послів її видачі. Потім, як розповідають, він змінив свій гнів на милість, здивований сміливістю такого юного створіння, що наважилось на подвиг. Проте цар усе-таки наполіг, щоб Клелію було повернуто етрускам. У іншому разі він погрожував порушити мирний договір. Правда, Порсенна відразу обіцяв, що якщо римляни виконають умову, то він, у свою чергу, цінуючи доблесть дівчини, відпустить її неушкодженою. І дійсно, обидві сторони дотримали слова: римляни відправили Клелію до Порсенни, а він дав їй право повернутися в Рим, дозволивши взяти із собою тих заручників, кого вона вважала за необхідне. Юна Клелія скористалася своїм правом, забравши всіх неповнолітніх юнаків і дівчат, тобто тих, кого було легше за все скривдити і знедолити. В Римі Клелії були учинені небачені почесті після поновлення договору з Порсенною. На Священній вулиці їй була встановлена статуя, що зображувала юну героїню верхи на коні. Так безуспішно закінчилася спроба Тарквінія Гордого і його прибічників знову запанувати в Римі. Народ дотримався клятви, проголосивши героєм першого консула Римської республіки Брута. Саме слово "цар" стало осоружним для вуха вільного римлянина, тому що з цим словом були пов'язані спогади про безмежну сваволю і деспотизм. Був навіть виданий спеціальний закон про тих, кого підозрювали в прагненні царського вінця. Цим честолюбцям загрожувала страта, якщо подібний намір був доведений<sup>1</sup>.

*Викладено за книгою: Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима / Сост. А.А.Нейхардт. – М.: Правда, 1988. – 576 с. Переклад з рос. упорядників.*

---

<sup>1</sup> Таке обвинувачення, висунуте проти Гая Юлія Цезаря, полководця і державного діяча (I ст. до н.е.), стало приводом для організації змови з метою "охорони республіки" і вбивства Цезаря.

# ТІТ МАКЦІЙ (МАКК) ПЛАВТ

(бл. 250 – 184 рр. до н. е.)

*Видатний римський комедіограф. За зразком нової аттичної (побутової) комедії (Менандр, Діфіл, Філемон та ін.) створив оригінальну римську комедію, відому під назвою "палліата" (від лат. palliatus - верхній одяг римлян, подібний до грецького гіматія). В заплутаний карколомний сюжет своїх комедій Плавт включав фрагменти та епізоди з грецьких творів (контамінація), адаптуючи їх до римських реалій. Комедії Плавта вирізняє жвавість дії, комічність ситуацій, самобутність гумору, інтенсифікована грою слів, неологізмами, багатою і дотепною мовою. Збереглися тексти 21 комедії. Серед них "Амфітріон" (пізніше переробки Мольєра, Клейста), "Скарб" (сюжетні колізії використав Мольєр у комедії "Скупий"), "Близнята" (комедія непорозумінь, що надихнула Шекспіра на "Комедію помилок") та ін.*

## СКАРБ

### Дійові особи

**ЛАР**, бог домашнього вогнища в Евкліона.  
**ЕВКЛІОН**, старий.  
**СТАФІЛА**, стара служниця.  
**МЕГАДОР**, старий, сусід Евкліона.  
**ЕВНОМІЯ**, його сестра.  
**ЛІКОНІД**, її син.  
**СТРОБІЛ**, раб.  
**АНФРАК**, кухар.  
**КОНГРІОН**, кухар.  
**ПІФОДІК**, раб.  
**ФЕДРА**, дочка Евкліона.

*Вулиця з двома сусідніми будинками – Евкліона і Мегадора. Храм богині Вірності і перед ним жертівники.* <sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Рядки, які, на думку більшості дослідників, є пізнішим включенням в текст Плавта, взяті в дужки або винесені у підрядкові примітки.

## ПРОЛОГ

### **Лар**

Не знаєте, хто я? Скажу вам коротко:  
Я – Лар домашній, з будинку от цього,  
Відкіля, як бачите, я вийшов. Тут  
Живу багато років, був заступником  
Батьку і діду нового хазяїна.  
Дід його мені з благанням золота довірив  
Скарб прихований: посеред вогнища свого  
Заривши, благав його оберігати.  
І вмер він; настільки жадібний був у душі,  
<sup>10</sup> Що сину не хотів на нього вказувати,  
Вважав за краще його лишити в бідності,  
Тільки б не показувати скарбу.  
Землі йому маленький зоставив клаптик,  
Нехай живе в труді великому й бідує.  
Коли помер він, скарб мені отой довіривши,  
Став придивлятися я, а чи не викаже  
Мені син шани більшої, ніж батечко його,  
Та він все менше й менше шанував мене,  
Все менше мав від нього я дарів почесних,  
<sup>20</sup> Тож відповідно й я до нього ставився.  
Але і він помер, і залишився син один,  
Оцей, в будинку він тепер хазяїном,  
Такий же точно вдачею, як батько й дід,  
Із ним дочка живе, вона мені щоденно в дар  
Вина приносить, ладану чи ще чогось  
Подібного, вінки кладе. Тож ради неї  
Дозволив Евкліону я той скарб знайти,  
Щоб легше міг він заміж видати дочку свою.  
Здійснив над нею знатний молодик  
<sup>30</sup> Насильство: йому відомо, хто вона,  
Вона ж його не знає, як і сам батько  
Не знає про наругу над дочкою.  
Я зроблю, щоби оцей старий сусіда  
За дружину попросив її собі, усе для того,  
Щоб легше її заміж узяв отой юнак:  
Старий, що оженитись на ній хоче,  
Є рідним дядьком тому юнакові,  
Що наругу над нею скоїв на Церериному святі.  
Аж ось старий кричить: завжди він так.  
Стару служницю він жене, щоби вона  
Його таємну справу не провідала.  
На золото він глянуть хоче, чи ж на місці.



**ДІЯ ПЕРША**  
**СЦЕНА ПЕРША**

*Евкліон, Стафіла.*

**Евкліон**

Геть! Геть звідси! Геть! За двері! Заберися геть!

<sup>40</sup> Підглядати, усюди шастати очиськами тобі!

**Стафіла**

За що мене, нещасну, б'єш ти?

**Евкліон**

Щоб ти насправді була нещасною, негіднице,  
Й життя тобі такого кепського, якого заслуговуєш.

**Стафіла**

Навіщо зараз мене з дому вигнав ти?

**Евкліон**

Тобі, ледащо, маю звітуватися?

Йди від дверей! Геть звідси! Гляньте, як

Ступає! А ти знаєш, до чого дійде?

Візьму я зараз мотузок чи палицю

І крок твій черепашачий прискорю!

**Стафіла**

<sup>50</sup> На шибеницю краще б дали мені боги

Потрапити, ніж так у тебе на службі бути.

**Евкліон**

Бач, щось собі бурмоче, підла!

Зажди, тварюко! Очі, їй-богу, видеру!

Підглядать за мною я не дам тобі.

Геть! Геть! Ще, ще! Ось так тепер. Ти

Там стій. А якщо з цього місця хоч

На пальчик, на нігтик підсунешся,

Чи озирнешся без мого дозволу, – я

Зараз же катюзі віддам на виучку!

<sup>60</sup> Підлішої за цю стару не бачив ще я

Зроду! Їй-право, дуже я її боюся:

Зненацька, мимохить до мене підкрадетьсяся,

Пронюхає, де золото заховане!

Очиська має й на потилиці ця bestія.

Піду до сховку, гляну, чи там золото?

Ой, скільки маю клопоту й тривоги з ним!

(*Іде.*)

**СЦЕНА ДРУГА**

**Стафіла.**

**Стафіла**

До тями не візьму, що сталося з хазяїном!

От лишенько! Чи й справді зовсім розум втратив:  
Так мене з дому гонить він щодня  
70 Разів із десять. Яке, ніяк я не второпаю,  
Найшло на чоловіка божевілля!  
Всю ніч не спить, а день прийде –  
То, як кульгавий швець, сидить у домі.  
І от ще: як приховати безчестя дочки хазяйської  
(вже час її пологів наближається)?  
Не знаю! Лишається мені одне тепер,  
Я думаю, – на шию зашморга міцного.  
І витягнузь, як довжелезна буква “і”.

### СЦЕНА ТРЕТЯ

**Евкліон, Стафіла.**

**Евкліон**

Тепер душа спокійна і піти я можу.  
У домі, бачив все всередині цілісіньке.  
Вернися-бо, і стережи все вдома.

**Стафіла**

Ще б пак!

80 Мені сторожувати? А що, хіба будинок хтось поцупить?  
Злодіям у нас поживи нема ніякої, –  
В будинку порожнеча, все вкрите павутинням.

**Евкліон**

То може, щоб тобі вгодити, відьмо,  
Юпітер мав мене зробити владарем –  
Філіппом або Дарієм? Хочу, щоб ти  
Мені цю павутину вартувала.  
Так, я бідняк! Терплю! На те є воля божа!  
Заходь, замкни там двері. Я зараз повернуся.  
90 З чужими обережно, нікого не пускати.  
Прийдуть за вогником – згаси негайно,  
Щоб не було причин чіплятися до тебе.  
Знайду вогонь – тоді вже згаснеш ти.  
Води попросять – ти скажи: нема води.  
Сусіди завжди канючать: то посуд їм,

То ножика, сокиру, товкачку й ступку, –  
Скажи, що злодії покрали все.

Ну, словом, хто б там не був, без мене не смій  
Пускати! Запам'ятай собі: нікого не пускати,  
100 Хоча б сама Фортуна нас відвідала.

**Стафіла**

Напевно, їй самій не дуже хочеться  
До нас потрапити; хоча і поблизу була,  
Проте до нашого будинку так і не наблизилась.

**Евкліон**

Мовчи! Іди!

**Стафіла**

Мовчу. Іду.

**Евкліон**

Замкни міцно

Двері подвійним засувом. Я зараз повернуся.

*Стафіла іде.*

Змучився. Піти мені потрібно з дому!

Ой, як іти не хочеться, та справа є.

Сказав нам старшина із курії,

Що гроші роздавати будуть. Якщо

За ними не явлюся, всі запідозрять,

<sup>110</sup> Що золото сховав в будинку я:

Чи ж то можливо, щоби бідняк

Подачку, хоч і грошову, зневажив?

Хоч як старанно від усіх ховаю я,

Проте, здається, що усім відомо: усі мене

Вітають люб'язніше, ніж дотепер!

Підходять, зупиняють, руки потискають,

Розпитують, як справи, здоров'я як.

Піду, куди задумав я. А там – додому,

Мерщій назад, при першій же можливості.

*(Іде.)*

## ДІЯ ДРУГА

### СЦЕНА ПЕРША

**Евномія, Мегадор.**

**Евномія**

<sup>120</sup> Чи віриш, брате, слова ці йдуть

Від серця чистого, лиш для твоєї користі;

Все інше для рідної сестри неприпустиме.

Нас, жінок, не люблять, ніде правди діти,

Вважають балакучими – і не дарма,

Є навіть приказка: серед жінок німої

Ще не зустрічалось зроду віку.

Та все ж, брате, пам'ятай одне:

Тобі я рідна так, як рідний ти мені,

<sup>130</sup> Тому про справу слід подумати,

Порадою взаємно обмінятися.

Не треба критись, не треба страшитися

І душу відкрити в обопільній бесіді.

Тебе покликкала сюди таємно –

Про сімейну твою справу перемовити.

**Мегадор**

Краща з жінок, дай мені руку.

**Евномія**

Хто? Де краща?

**Мегадор**

Ти.

**Евномія**

Я?

**Мегадор**

Ні – то ні.

**Евномія**

Але правду говорити слід.

<sup>140</sup> Не знайдеш, брате, кращої ніде ти, одна одної гірша.

**Мегадор**

Я з тобою в цьому згідний, заперечувати не варто.

**Евномія**

Вислухай мене, прошу я.

**Мегадор**

Слухаю. До твоїх послуг.

**Евномія**

Я прийшла тобі пораду дати,

Оскільки справа для тебе важлива.

**Мегадор**

На тебе це дуже схоже.

**Евномія**

Добре, щоб так склалося.

**Мегадор**

То що ж то, сестро, за справа?

**Евномія**

Благо вічне, брате,

Для тебе хай настане у нащадках.

**Мегадор**

Так здійснився!

**Евномія**

Хочу, щоб ти узяв собі дружину.

**Мегадор**

<sup>150</sup> Ой, убила!

**Евномія**

Але чим?

**Мегадор**

Вибиваєш мені мозок

Ти, сестро: не слова це, каменюки.

**Евномія**

Та ж послухай, візьми пораду сестри до уваги.

**Мегадор**

Нема бажання.

**Евномія**

Тобі ж на користь.

**Мегадор**

Я скоріш погоджусь вмерти, ніж оженюся.

Утім, якщо таку запропонуєш,

Щоб прийшла завтра, а післязавтра її

У двері винесли, я згодний.

От за цієї умови готуй весілля.

**Евномія**

Пораяти тобі я можу жінку з приданим,

Але підтоптану, середніх вже вона років.

<sup>160</sup> Засватати тебе я можу, якщо ти згодний.

**Мегадор**

Дозволь тебе спитати.

**Евномія**

Запитуй, прошу.

**Мегадор**

Сам у літах – чи ж розумно дружину брати середніх літ?

І раптом трапиться у них дитина:

Хіба уникнути їй прізвиська “мізинка”?

А зараз з тебе я тягар зніму, щоб легше стало.

Богам завдячуючи, праці предків, я цілком багатий,

Навіщо мені пиха, без ліку клієнтів, пишне придане,

Крик, примхи, накази, пурпур, слонова кістка

На візках, вбрання жіноче – то що мені в них?

Витрати ці роблять усіх чоловіків невільниками.

**Евномія**

<sup>170</sup> Ну скажи, кого ти хочеш узяти заміж?

**Мегадор**

Скажу зараз.

Ти знаєш старого Евкліона? Наш сусід, бідняк.

**Евномія**

Авжеж, знаю. Він непоганий чоловік.

**Мегадор**

Я дочку його,

Дівчину, хочу посватати. Ні, не заперечуй, сестро.

Бідна, я знаю, скажеш: бідна, але до вподоби.

**Евномія**

Що ж, хай щастить.

**Мегадор**

Я сподіваюся.

**Евномія**

Чого ще?

**Мегадор**

Прощавай.

**Евномія**

Прощавай

(іде.)

**Мегадор**

Побачусь з Евкліоном, якщо він тільки вдома.

Ось і він: вертається додому звідкись.

## СЦЕНА ДРУГА

**Евкліон, Мегадор.**

**Евкліон**

Серцем чув, що намарне йду я з дому.

Так не хотів! Прийшов я – з курії нікого,

<sup>180</sup> Немає старшини і грошей не дають.

Ну, мерщій, мерщій додому. Сам отут, а душа вся вдома.

**Мегадор**

Евкліоне, тобі привіт мій, щасливий будь завжди, здоровий.

**Евкліон**

Добрідень, Мегадоре.

**Мегадор**

Ну, що ти, як справи, здоров'я як?

**Евкліон** (убік )

Не випадково, що багатий так тулиться до бідного.

Золото моє учув, от і підлещується.

**Мегадор**

Чи здоровий ти?

**Евкліон**

Нівроку, тільки от із грошима...

**Мегадор**

Е, та що там!

Був би тільки дух спокійний, а на життя вистачить.

**Евкліон** (убік )

Ясно, це стара розтеревенила про золото.

От повернуса, геть язика вкорочу! Очі їй виколю!

**Мегадор**

<sup>190</sup> Що ти там собі шепотиш?

**Евкліон**

Усе на бідність скаржуся.

Дочка на виданні: як заміж видати без посагу?

Де взяти нареченого?

**Мегадор**

Мовчи вже, Евкліоне, будь бадьорішим!

Допомогу тобі з приданим. Чого не вистачає? Викладай.

**Евкліон** (убік )

Своє має на оці, обіцяючи: пащеку роззявив на золото!

Показує хліб однією рукою, камінь у нього в іншій.

Віри немає, коли багатий надто ласкавий до бідного,  
Руку дружньо тисне і відразу вчинить капость.  
Поліпів цих я знаю: ледве торкнуться – не відчепиш потім.

**Мегадор**

Евкліоне, хвилину уваги. Коротенько сказати тобі  
<sup>200</sup> Я хочу про нашу справу спільну.

**Евкліон** (убік )

Ой, лишенько!

Золото поцупили з хати, і тепер він, знаю я,  
Зі мною розділити його хоче. Ні, додому – гляну!

**Мегадор**

Ти куди?

**Евкліон**

Я зараз повернуся. Удома мені треба на дещо глянути.  
(*Ide*)

**Мегадор**

Упевнений, лишень скажу йому про сватання своє  
До його дочки, він вирішить, що це знуцання.  
Зроду не стрічав таких скупих, як він, від бідності.

**Евкліон** (*повертається*)

Ціле, слава богу: якщо не гине, цілісіньке те.  
Підходячи, так боявся: просто перехопило дух!  
Мегадоре, я тут. У чому справа?

**Мегадор**

Я дуже вдячний.

<sup>210</sup> Не погребуй дати відповідь мені, як щось тебе запитаю.

**Евкліон**

Що ти запитаєш? Інколи відповідати бажання немає.

**Мегадор**

Ось що. Як ти думаєш, рід гарний мій?

**Евкліон**

Так, гарний.

**Мегадор**

Слава не погана?

**Евкліон**

Анітрохи.

**Мегадор**

А вчинки?

**Евкліон**

Чесні.

**Мегадор**

Знаєш роки мої?

**Евкліон**

Немалі, так само, як і грошики.

**Мегадор**

Так само для мене ти бездоганим завжди був

Громадянином, як і нині.

*Евкліон (убік )*

Чує запах золота!

*(Мегадору.)*

У чому ж річ?

**Мегадор**

Якщо так один на одного дивимось ми,  
То тобі й мені на щастя і на щастя дочки,  
За мене її ти віддай. Відповідай: нехай буде так!

**Евкліон**

<sup>220</sup> Ай, ай, Мегадоре. Так чинити негідно тобі.

Перед тобою бідняк безневинний: що ж ти смієшся отак?  
Ні словами, ні ділами я не заслужив того.

**Мегадор**

Не сміюся я, і глузувати з тебе причини немає.

**Евкліон**

Так навіщо тоді до моєї ти сватаєшся дочки?

**Мегадор**

Становище поліпшу ваше я, а ви – моє.

**Евкліон**

Ось що мені на думку спадає. Людина багата ти  
І впливова, так само як я – з бідняків бідняк.

Ще й дочку за тебе віддам (у мене з'явилася думка):

Ти – наче бик, а я – наче ослик. Чи нас запрягати вдвох?

<sup>230</sup> Вантажу не знести мені нарівні, ослик у бруд упав, лежить:

Бик не обернеться, неначе ослика на світі немає.

Ти мені станеш недругом, і свої усі піднімуть на сміх.

Стійла немає ні там, ні тут мені, якщо так розлад піде.

Порвуть осли зубами, натисне рогами бик.

Від ослів до биків піти мені – дуже це ризик великий.

**Мегадор**

Поріднитися з чесними – от справа найкраща.

Слухай-но, прийми мою пропозицію,

За мене її просватай.

**Евкліон**

Але ж немає посагу!

**Мегадор**

Пусте! Аби добра вдача, досить цього посагу.

**Евкліон**

<sup>240</sup> Я до того, щоб ти не думав, ніби я скарб знайшов якийсь.

**Мегадор**

Знаю, не вчи. Згодний?

**Евкліон**

Хай так. Юпітере! Смерть моя!

**Мегадор**

Що з тобою?



**Евкліон**

Що? Начебто брязкіт заліза, ось зараз.

(Тікає.)

**Мегадор**

У себе велів копати я сад. Однак, де ж він?

Зник, не сказавши ні слова! Як він мною гидує!

Бачить, з ним шукаю я дружби, робить, як всі:

Якщо подружитися з бідним надумається багатій, –

Бідний підійти боїться, страх його все псує,

А коли нагоду про́авив, – то хоче сам, та пізно вже.

*Евкліон (обернувшись до будинку)*

<sup>250</sup> Якщо не віддам язика твого з коренем вирізати, –

Ти мене віддай кому завгодно, нехай каструють.

**Мегадор**

Для глузування, бачу, підходящу, за себе старішу

Ти шукав людину, але ж я не заслужив того.

**Евкліон**

Мегадоре, я не сміявся. Якщо й хотів би, та не міг.

**Мегадор**

Ну то що, віддати дочку згодний?

**Евкліон**

Так, на тих умовах,

З тим приданим, як я сказав.

**Мегадор**

Віддаєш?

**Евкліон**

Так, віддаю.

**Мегадор**

Дай, боже, щастя!

**Евкліон**

Дай, боже, щастя! Але ти все ж пам'ятай:

Ми зійшлися на тім, що віддав дочку я без посагу.

**Мегадор**

Пам'ятаю.

**Евкліон**

Адже я знаю, як ви плутанину любите:

<sup>260</sup> Було – не було рішення, залагодилося – не залагодилося,

Тільки б по-вашому вийшло.

**Мегадор**

Суперечки ніякої я

Не передбачаю. Щодо весілля, чому б нині ж

Нам його не справити?

**Евкліон**

Дуже добре.

**Мегадор**

Ну, тоді, мабуть,

Я готуватися подамся. Це все?

**Евкліон**

Усе.

**Мегадор**

Йду. Прощавай!

(Ідучи.)

Гей, Стробіл, мерщій за мною, на ринок поспішай!

**Евкліон**

Він пішов звідси. Боги! Що за сила в золоті!

Думаю, він почув, що вдома скарб тримаю я,

Тому і пашу роззявив, завзято породичатись прагнути.

### СЦЕНА ТРЕТЯ

**Евкліон, Стафіла.**

**Евкліон**

Агов, де ж ти? Розбовкала всім сусідам, начебто я

Дам придане за дочкою! Гей, Стафіла! Чи чуєш?

<sup>270</sup> Я тебе кличу. Посуд відчищай, вимивай скоріше. Відбулися

Заручини. За Мегадора нині дочку віддаю.

**Стафіла**

Дай, боже, щастя! Та ж це неможливо: так раптово...

**Евкліон**

Ти, мовчи! Йди! Усе зроби, доки повернуся я з площі.

Двері замкни. Повернуся незабаром.

(Іде.)

**Стафіла**

Що ж робити мені тепер?

Ось коли прийшов кінець нам, мені з хазяйською дочкою!

Ганьби не можна приховати! Пологи близько, і не сховаєш їх!

Було дотепер усе таємницею, а тепер не можна.

Ну, піду. До його приходу зроблю, що він велів.

Горя навпіл з лихом доведеться таки сьорбнути, боюся!

(Іде.)

### СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

**Стробіл, Анфрак, Конґріон.**

**Стробіл**

<sup>280</sup> На ринку наш хазяїн кухарів найняв

І флейтисток цих. Зробивши покупки всі,

Звелів їх на дві частини розділити потім...

**Анфрак**

Скажу відкрито, нема чого мене навпіл ділити,

Я в цілому вигляді краще справу зроблю.

**Конґріон**

Прекрасна, соромлива розпуснице!  
Захоче хто – на частини розірвешся сам.

**Стробіл**

Та я зовсім до іншого, не про те сказав,  
Що ти мені готовий приписати. Хазяїн наш  
Сьогодні весілля святкує.

**Анфрак**

Чию дочку бере?

**Стробіл**

Сусіда Евкліона, старого. Йому  
<sup>290</sup> Покупок половину відділить звелів  
І кухаря, і флейтистку одну з двох.

**Анфрак**

Йому, бач, половину, половину вам?

**Стафіла**

Саме так.

**Конґріон**

То, виходить, старий не міг  
За свій рахунок весілля дочки святкувати?

**Стробіл**

Е!

**Конґріон**

У чому ж справа?

**Стробіл**

Справа в чому? Яке питання!  
Старий наш – сухар, сухіший від пемзи.

**Анфрак**

Невже?

**Стробіл**

Так, так.  
<sup>300</sup> Я говорю. Подумай сам: кричить, богів,  
Людей кличе у свідки негайно,  
Що він загинув, під корінь зрізаний, ледве димок  
Під чавунцем його назовні вилетить!  
А спати йде – пов'яже рот мішком.

**Анфрак**

Навіщо?

**Стробіл**

А щоб уві сні не упустити подиху...

**Анфрак**

А як він з нижнім горлом? Затикає, чи що,  
Щоб теж не пішов подих випадково?

**Стробіл**

Ну, тут на віру. Ти мені вір, як я тобі.

**Анфрак**

Охоче вірю.

**Стробіл**

Чи знаєш ще?

Йде умиватись, плаче: воду шкода пролити!

**Анфрак**

Чи не можна грошей у старого випросити

310 Один талант й на волю відкупитися?

**Стробіл**

Так!

Хоч голоду в борг проси, і то не дасть.

Обрізав якось нігті в цирульника:

Зібрав, відніс із собою всі обрізки.

**Анфрак**

Як видно, скнара – скнарою чоловічок твій.

**Стробіл**

Подумай, який же він скупий і скаредний!

Недавно кашу в нього вкрав шуліка:

Йде, ридаючи, до претора і з плачем там,

І, виючи, просить поручительства, щоби

До суду притягнут йому дозволили шуліку!

320 На дозвіллі вам розповів би сотні випадків.

Скажіть, хто з вас двох прудкіший?

**Анфрак**

Я.

І набагато кращий.

**Стробіл**

Кухаря, не злодія, мені.

**Анфрак**

Ну так, я кухар.

**Стробіл** (Конґріону)

Ти що скажеш?

**Конґріон**

Весь я отут.

**Анфрак**

Він кухар поминальний, на дев'ятий день

Кличуть його.

**Конґріон**

Трибуквене прізвисько!

Мене сварити? Ти злодій, і злодій, і тричі злодій.

**Стробіл**

Мовчи ти, там! Ягня вгодоване ...

**Анфрак**

Ну так.

**Стробіл**

Ти забирай, Конгріоне, того  
І в дім йди, он туди. Ну, і ви за ним,  
<sup>330</sup> А інші до нас, сюди.

**Конгріон**

Неправильно

Поділ йде. Баранчика їм жирнішого віддав.

**Стробіл**

Зате гладкішу дам флейтистку я.

Гей, Фрігіє, ти з ним йди. Елевсіє,

Сюди, до нас.

*Анфрак, декілька кухарчуків і одна флейтистка ідуть до будинку  
Мегадора.*

**Конгріон**

О, Стробіле підступний, як же так?

До кого мене загнав ти? До скнари старого!

Що з нього візьмеш? Хоч до хрипоти

Кричи.

**Стробіл**

Ти, дурний, не знаєш вдячності.

**Конгріон**

Як так?

**Стробіл**

А так. По-перше, у домі тут

<sup>340</sup> Не буде галасливо. Чого не вистачає, сам з будинку

Несеш: на прохання не витратиш часу.

У нас і шум, і тіснява, і народ скрізь,

Посуд, срібло, килими і золото.

Пропало що (я знаю, стриманий ти

Дуже, поки щось не потрапило під руку),

І скажуть: “Кухарі украли! Гей, хапай,

В’яжи! Лупцюй! Садови у підвал!” А там з тобою

Нічого того не буде, бо нема чого

Поцупити тобі. За мною сюди йди.

**Конгріон**

Йду.

## СЦЕНА П'ЯТА

**Стробіл, Стафіла, Конгріон.**

**Стробіл** (стукає)

<sup>350</sup> Гей, ти, Стафіло! Двері відкривай! Гей-гей!

**Стафіла**

Хто там?

**Стробіл**

Стробіл.

**Стафіла**

Чого тобі?

**Стробіл**

Цих кухарів бери

І флейтистку. А ось їстівне. До весілля все

Приправайти в дім Евкліона Мегадор велів.

**Стафіла**

Церерине, чи що, весілля будемо святкувати?

**Стробіл**

А що?

**Стафіла**

Та ж вина не бачу я.

**Стробіл**

То принесуть, як з ринку сам повернешся.

**Стафіла**

Та й дрів немає у нас зовсім.

**Конґріон**

А дошки є?

**Стафіла**

Є.

**Конґріон**

Ось вони, дрова! Не треба шукати.

**Стафіла**

Ах, мерзота, хоч і слуга Вулканів! Як тебе

Вогонь не чистить! Що ж, через цей обід ми

Спалить повинні хату?

**Конґріон**

Не треба.

**Стробіл**

У дім веди їх.

**Стафіла**

Гей, сюди, за мною!

(*Идуть.*)

## СЦЕНА ШОСТА

**Піфодік**

Старайтеся! Кухарів піду провідаю.

За ними треба пильнувати. Чи не краще

Змусити їх обід готувати в льосі,

Готове ж нагору в коробах тягати?

А раптом, що наготують, те внизу зжеруть?

Вгорі усі без обіду, а внизу – обід!

Та що ж я розп'якався, неначе справ немає,

370 І повний дім грабіжників!

(*Іде.*)

## СЦЕНА СЬОМА

**Евкліон, Конгріон.**

**Евкліон**

Хотів я побадьорити себе, свій дух підняти.  
Сьогодні до весілля дочки відправився  
На ринок: рибу запитую – дорого.  
Баранина, яловичина, телятина,  
Тунець, свинина, – що не візьми, усе дорого,  
І тим ще дорожче: грошей не було.  
Пішов з досадою, зовсім нема за що купити.  
Ось так уникнув я рук розбійницьких.  
Дорогою сам собі так надумався:  
<sup>380</sup> “Розщедришся у свято неощадливо,  
Прийде нестача в будень”, – і чітко  
Я серцю і шлунку думку цю послав,  
І дух мій моє рішення прийняв,  
Як весілля справити з меншими витратами.  
Вінки купив, ці пахощі  
Покладемо на вітвар Лару нашому,  
Нехай дарує щастя шлюбу дочки!  
Та що це? Відкриті в нашому будинку двері,  
І галас усередині. Лишенько! Чи не грабують?

**Конгріон** (у будинку)

<sup>390</sup> Горщика спитай більшого в сусідів: оцей малий,  
Нічого в ньому не вміщається.

**Евкліон**

Горе, я пропав!  
Йй-йй, горщика мого шукають! Тягнуть золото!  
Рятуй мене! На допомогу, Аполлоне! Убий  
Стрілою крадія могого скарбу:  
Ти раніш допомагав іншим у таких справах.  
Та що ж я барюся? У дім мерщій, бо загину.  
(Біжить у будинок.)

## СЦЕНА ВОСЬМА

**Анфрак.**

**Анфрак** (виходить з будинку Мегадора)

Дромоне, почисть рибу. Ти, Махеріоне,  
Мурені і вугру хребта вишкреби.  
Поки повернуся, звільнить усе від кісток,  
Я сковорідку спитаю тут поблизу,  
<sup>400</sup> У Конгріона. Та півня оббери,  
Щоб став він гладший, ніж актор обципаний.  
Але що то за крик здійснюється в сусідів? Е,

То кухарі, як видно, справу роблять.  
Повернуся в дім! Щоб галас не зчинився.  
(*Іде назад у будинок.*)

## ДІЯ ТРЕТЯ

### СЦЕНА ПЕРША

**Конґріон.**

**Конґріон** (*вибігає з будинку Евкліона*)

Громадяни, свої, чужі! І сусіди, і прибульці!  
Дайте дорогу, розступіться! Вулиці звільніть!  
Уперше потрапив до вакханок я кухарем для вакханалій!  
410 Хлопчики і сам я, бідний, побиті міцними ціпками!  
Усюди біль, кінець мені настав! Так мене старий відлупцював!  
Такого дрюччя ще ніколи я не бачив.  
Палицею нас побив, за двері викинув.  
Ой, пропав! Двері відкриває, скажений! Так, от і він,  
Женеться! Я знаю, що мені робити! Навчив він сам.

### СЦЕНА ДРУГА

**Евкліон, Конґріон.**

**Евкліон**

Назад! Куди біжиш? Стій, стій!

**Конґріон**

Чого, дурню, горлаєш?

**Евкліон**

До охорони на тебе донос подам.

**Конґріон**

Це ж за що?

**Евкліон**

Та ти ж з ножем.

**Конґріон**

Так кухареві й слід.

**Евкліон**

Ти мені погрожував.

**Конґріон**

Одне зробив погано: у бік ножем тебе б штрикнути.

**Евкліон**

Лиходій який! Таких на світі не бувало!

420 Залюбки тобі я ще усипав!

**Конґріон**

Хоч би мовчав! Бо справді видно й так усе!

Від ціпків весь розм'якнув я, як мов зніжений розпусник.

Чого вчепився у нас, жебраче?



**Евкліон**

Чого? Ще й питаєте!

Невже я мало вас тріпав? Бажаєте добавки?

**Конґріон**

Пожди вже! І тобі дістанеться! Ціла ще голова!

**Евкліон**

Що буде потім, побачимо. Поки що голові дісталось.

Що за справа у тебе тут? Чого в мій дім забрався

Не питаючись, як тільки з нього я пішов? Кажи!

**Конґріон**

Відчепися ти!

Куховарити на весілля ми прийшли.

**Евкліон**

Ах ти, поганцю!

Тобі що з того, сирим я чи вареним харчуюся?

<sup>430</sup> Ти що за опікун такий?

**Конґріон**

Скажи, однак, відверто:

Ти даси чи ні сьогодні нам обід приготувати?

**Евкліон**

А ти скажи, чи неушкодженим добро моє лишиться?

**Конґріон**

Своє б добро забрати, і то щасливим буду.

Своїм вдоволений, на твоє не спокушаюся.

**Евкліон**

Чудово знаю,

Хоч не учи.

**Конґріон**

Чого ти став перешкоджати готуванню нашому?

Що тобі не так зробили? Сказали щось недобре?

**Евкліон**

Розбийник ти! Що за питання? Чи не ви скаламутили

Весь дім і найменший куточок кімнати кожної?

Стирчав би біля вогню собі, у справі, і була б

<sup>440</sup> Голова твоя без тріщини. І по заслугам дісталось!

Довідатися моє рішення кортить? Довідаєшся.

Хоч трішечки підсунешся до дверей, ось сюди, без дозволу –

Тебе зроблю нещаснішим зі смертних,

Второпав ти, чого я хочу?

(*Іде в будинок.*)

**Конґріон**

Назад! Куди ідеш?

Богинею всіх злодіїв клянуся, Лаверною: якщо ти

Посуд мій не віддаси, то присягаюся,

Тобі у власному будинку від моїх прокльонів не сховатися!

Що мені робити? Лиха година привела мене сюди!  
Дві драхми плата, – лікарю заплатиш набагато більше!

### СЦЕНА ТРЕТЯ

**Евкліон, Конґріон.**

**Евкліон** (виходить з будинку, обмацуючи горщик із золотом)

Тут, при мені! Куди не вирушу, візьму його з собою.

<sup>450</sup> Його лишати дуже небезпечно!

У дім усі тепер ідїть, кухарі й флейтистки,

Й ведїть хоч цілий полк рабів.

Смажте спішно і варїть, скільки заманеться.

**Конґріон**

Вчасно: спочатку ціпком продірявив голову.

**Евкліон**

У дім йди: ти на роботу найнятий, а не дурниці бовкати.

**Конґріон**

Гей, старий! Здеру з тебе я штраф за побиття!

Так, куховарити, не для побоїв був найнятий я.

**Евкліон**

Ну, позивайся зі мною, та тільки відчепися. Готуй обїд,

Чи йди звідси геть, до свиней.

**Конґріон**

Ти сам ступай.

(Іде.)

### СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

**Евкліон.**

**Евкліон**

<sup>460</sup> Нарешті він пішов. Бачать боги, сміливий той

Бдіняк, що вирішив зв'язатися з багатим. Наприклад, Мегадоом!

Як мучить він мене, нещасного, знущається на всі лади!

І начебто з пошани до мене він кухарів прислав сюди.

А ще у домі півень, старої власність, мені на горе,

Негідник, так мене підвів! Він ледь мене не погубив!

На тому місці, де заритий скарб, став кігтями гребти.

Що тут казати! Охоплений великим гнівом, я

Ціпок узяв: готовий півень мій, злодія схопив знанацька!

Підкуплений, він кухарям служив. тут сумніву немає,

Щоб скарб знайти; та з рук я вирвав зброю!

Мегадор, родич мій, лднак, прямує з площі.

Уникнуть зустрічі не можна, я з ним поговорю.

## СЦЕНА П'ЯТА

**Мегадор, Евкліон.**

**Мегадор**

Із друзями своїми цією я ділився думкою, –

На доньці оженитись Евкліоновій.

Усі схвалюють: розумна справа, гарна.

По-моєму, коли б усі отак робили

<sup>480</sup> Багаті женилися без приданого

На бідних – серед громадян більше було б

Злагоди, менше знали б

Ми заздросі: а як зараз заздriamo!

І дружини в більшому страху перебували б,

І наші б витрати поменшали.

Для більшості краще було б,

Лише з меншістю боротьба йшла, з жадібними.

Їхній жадібності і повній ненаситності

Закону і межі не можна встановити.

Але скажуть, якщо право бідним віддане,

<sup>490</sup> Багатим і з приданим за кого ж йти?

Їхня справа, аби тільки без приданого.

Якби це так, із собою звичаї кращі

У сім'ю внесуть, ніж нині це роблять,

І мули, що дорожчі від коней зараз,

Тоді дешевшими стануть за галльських меринів.

**Евкліон** (убік )

З яким це чую задоволенням.

Чудово він говорить про ощадливість!

**Мегадор**

Не скаже жодна з них: приданого

Мойого більше, ніж твого майна.

<sup>500</sup> Давай мені за це пурпур і золото,

Служниць, проводирок, мулів, візниць,

Розсильних, екіпажів для катання.

**Евкліон**

Матрон та їхні витівки він знає добре, –

От гарний був би охоронець жіночої моралі.

**Мегадор**

Тепер куди не сунься, – біля дому, глянь,

Візків більше, ніж в іншому маєтку!

Але це ще добре у порівнянні

З іншими витратами.

Сукнороб, ювелір, коштує і вишивальник,

Бордюрщики, кравці, завивальники,

Галантерейники, рукавники, мазильники,

<sup>510</sup> Фарбувальники – темнильники, жовтильники,  
Торговці полотняні, взуттярі,  
Шевських справ умільці, черевичники,  
Сандальники стирчать, стирчать чистильники  
Сукнороби кричать, кричать ладнальники,  
Корсетники стирчать, стирчать розкрійники.  
Ну, здається, розрахував: на місце їхнє  
Іншим числа немає; мов чати, обступають дім  
Шерстильники, бахромники, сундучники.  
І їм розрахунок. Подумаєш, відпущені –  
З'явилися фарбувальники-шафранники,  
<sup>520</sup> Й непотріб якийсь завжди чогось чекає<sup>50</sup>.

**Евкліон** (убік )

Гукнув би, так шкода: обірве він свою  
Промову про жіночі звичаї. Нехай додасть, нехай!

**Мегадор**

З ледарями всі розрахунки скінчені.  
Прийде голодний воїн, грошей вимагає.  
Йдуть до міняйли, з ним рахунки зводяться.  
Не ївши, стоїть вояк, на платню все  
Сподівається. Зведено рахунок з міняйлом,  
<sup>530</sup> І борг за ним самим ще виявиться,  
А воїна запевнили, що виплата наступного дня.  
І багато неприємностей від інших витрат,  
З них нестерпніша – з великим посагом пов'язана.  
Під повною владою чоловіка безприданниця:  
Дружина з приданим – чоловіку розорення.  
А, родич біля дверей, Евкліон. Ну, що?

## СЦЕНА ШОСТА

**Мегадор, Евкліон**

**Евкліон**

Твоєю мовою я насолоджувався.

**Мегадор**

Чув?

**Евкліон**

Усе, від початку до кінця.

**Мегадор**

А мені,

Однак, було б іще приємніше,

<sup>540</sup> Коли б ти вбрався до весілля доньчиного.

---

<sup>1</sup> Напевно, деякі професії ремісників вигадані з метою досягнення комічного ефекту, викликаного успадкованим від аристофанового театру акторським прийомом ("pringos" – задуха – довга репліка виголошувалася актором єдиним подихом) зі збереженням ритми.

**Евкліон**

Хто славу за статком, за коштами блиск  
Має, про своє походження  
Нехай пам'ятає. Адже ні я, ні інший бідняк  
Статку не мають в домі більшого,  
Даремні людські сподівання.

**Мегадор**

Ну, немає! І боги нехай  
Зберігають і примножують твоє майно.

**Евкліон** (убік )

Ненависні слова – “твоє майно”.  
Він про моє добро не гірше, ніж я сам.  
Обізнаний: стара розбовкала усе.

**Мегадор**

Навіщо ти від бесіди ухиляєшся?

**Евкліон**

<sup>550</sup> Подумував я, як би вилаяти тебе.

**Мегадор**

За що?

**Евкліон**

За що? Злодіями куточки ти всі  
Мойого наповнив будинку! Кухарів п'ятсот  
Нагнав до мене, із шістьма руками кожний;  
Справжнісіньке потомство Геріонове!  
Хоч стежив би за ними стоокий Аргус,  
Юною до Іо сторожем приставлений,  
І то не впильнував би. Там і флейтистка:  
Ось ця, якби водяний потік вином полився,  
То, певно, випила б ціле джерело,  
Пірену, що в Коринфі протікає. Так,  
<sup>560</sup> Ще припаси...

**Мегадор**

Вистачить їх на цілий полк!  
Надіслав тобі баранчика.

**Евкліон**

Баранчика!  
Здохляка такого я не бачив ще.

**Мегадор**

Здохляка? Скажіть! Це як же так?

**Евкліон**

Під шкірою кістки: весь отут! Переведений украй!  
Живий ще, а нутроці наскрізь видно,  
Світиться, як той ліхтар пунічний.

**Мегадор**

Купив, щоб різати.

**Евкліон**

Краще поховати віддай  
Скоріше. Я так думаю, уже він здох.

**Мегадор**

Що, вип'ємо зараз?

**Евкліон**

Либонь, не став би пити я.

**Мегадор**

<sup>570</sup> А то б звелів принести я від себе

Вина старого барильце.

**Евкліон**

Не хочеться.

Вирішив пити лише воду.

**Мегадор**

Тільки воду п'єш?

А все-таки сьогодні славно напою тебе!

**Евкліон** (убік )

Куди націлився! Знаю! Щоб вином звалити,

До того доріжку стеле! А потім

Моє добро змінить місце проживання.

Побережуся і скарб із хати винесу:

Нехай вино і працю витратить даремно.

**Мегадор**

Піду омитися до жертвоприношення.

<sup>580</sup> Прощавай!

(*іде.*)

**Евкліон**

Горщику! Багато в тебе ворогів!

На золото всі дивляться, в тобі приховане.

Вирішив я от що зробити: віднесу тебе

До храму Вірності, там краща буде схованка.

Мене ти знаєш, Вірносте, я – тебе. Дивися,

Не змінюю же ім'я, коли тобі

Добро своє довірю! Я до тебе йду,

В твій, богине, вірності упевнений!

(*іде.*)

## ДІЯ ЧЕТВЕРТА

### СЦЕНА ПЕРША

**Стробіл.**

**Стробіл**

Якщо ти вправний раб, роби, що я роблю.

Поквапся, без ремствувань, виконуй, що наказано.

<sup>590</sup> Якщо служити хочеш ти по совісті,

Спочатку думай про хазяїна, про себе потім.

Якщо ти спиш, то й уві сні ти твердо пам'ятай, що раб. {\*}  
{\* А закоханому хто служить хазяїну (от як я):  
Бачиш, переможений любов'ю хазяїн – твій рабський обов'язок  
Не штовхати його, куди він валиться, – врятувати його.  
Як почнуть учитися плавати діти, то під них кладуть  
Очеретяне плетиво: менше буде їм праці,  
Легше плисти, руками рухати. Раб таким плетивом  
Повинний бути для пана свого закоханого  
І рятувати його, у разі потреби, від погибелі...}  
Вивчати намагайся волю господаря свого.  
<sup>600</sup> Чоло його чого захоче, знати повинні очі твої,  
Наказав – швидше стрімкої колісниці до справи мчися.  
Якщо будеш ти турботливим, батога не скуштуєш,  
Не доведеться тобі натирати до блиску кайдани тоді.  
Хазяїн мій любить дочку Евкліона бідного, про  
Новину довідався: за Мегадора заміж віддають її.  
Він мене послав розвідати, як тут справи йдуть.  
Щоб не викликать підозри, сяду отут на жертovníк,  
Видивлятися зможу звідси, що діється тут і там.

## СЦЕНА ДРУГА

*Евкліон, Стробіл.*

*Евкліон*

Ти лише утримайся, богине, не вкаже на  
Золото моє, яке довірив я тобі. А сам ніхто  
Не знайде його, не страшно: добре заховане.  
<sup>610</sup> Славна була б здобич, якби хто знайшов його,  
Скарб той золотий! Богине Вірності, не приведи того!  
Ну, тепер піду омиюся до жертвоприношення,  
Щоб не затримувати мені зятя, не заважати йому,  
Ледве пришло він за дочкою мою, щоб до себе у будинок ввести.  
Вірносте! Заклинаю знову, знову, збережи мій скарб:  
Золото тобі я довірив, у гаю біля храму сховав його.  
(*Іде.*)

*Стробіл*

Що я чую! Що сказав він, боги! Повний золота  
Сховав горщик у храм! Вірносте, будь же мені не менш  
Вірною, ніж йому! Батькові тієї дівчини, в яку  
Мій хазяїн закоханий, треба думати. Я ввійду сюди  
<sup>620</sup> Усередину, в храм, і обнишпорю все, чи не знайду де  
Золота, поки він зайнятий. Знайдеться – тоді Вірності  
Присвячу вина я міру повну і вірну.  
Присвячу тобі, а скінчивши справу, вип'ю й сам.  
(*Входить у храм.*)

### СЦЕНА ТРЕТЯ

**Евкліон.**

**Евкліон** (*повертається*)

Ой, недарма крикнув ліворуч ворон, не на добро. Лихо!  
Шкріб нігтями землю він і каркав дуже голосно.  
Серце, як танцюрист вправний, одразу ж застрибало.  
У грудях б'ється. Чого ж я стою? Скоріше бігти!  
(*Входить у храм.*)

### СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

**Евкліон, Стробіл.**

**Евкліон**

Геть, хробак! З-під землі ти виповз, видно, тільки що!

Звідки ти взявся! Виповз – загинеш вмить.

<sup>630</sup> Так оброблю жорстоко я тебе, шахраю!

**Стробіл**

Який біс у тебе вселився? Чого до мене ти, старий, присікався?

Чому штовхаєш, тягнеш й б'єш мене отак?

**Евкліон**

Морда бита! Ще і запитуєш, злодію!

**Стробіл**

Чому я злодій? Що ж я взяв?

**Евкліон**

Віддай назад.

**Стробіл**

Та що тобі віддати?

**Евкліон**

Питаєш що? Давай!

**Стробіл**

У тебе не брав нічого я.

**Евкліон**

Віддай мені те, що взяв собі.

Ну, давай!

**Стробіл**

Що віддавати?

**Евкліон**

Не поцупиш, не вийде.

**Стробіл**

Хоч би сказав, віддати що?

**Евкліон**

Дай те, що ззаду.

**Стробіл**

Ти сам, я бачу, любиш ззаду діяти.



**Евкліон**

Дай ось це, облиш виверти! Зовсім не жартую тепер!

**Стробіл**

Що давати? Скажи ясніше, назву скажи.

<sup>640</sup> Нічого не брав я, не торкався.

**Евкліон**

Руки покажи-но.

**Стробіл**

Ось.

**Евкліон**

Ще!

**Стробіл**

Ось обидві.

**Евкліон**

Бачу. А третю покажи.

**Стробіл**

Здурів старий! Він, видно, одержимий злими духами.

Чи це не кривда зла?

**Евкліон**

Дуже зла, бо ти ще не на шибениці,

А тобі це буде, якщо не зізнаєшся.

**Стробіл**

Та у чому?

**Евкліон**

У тому, що поцупив звідси.

**Стробіл**

Хай грім мене поб'є, якщо твоє щось взяв я.

Не мав навіть й на думці.

**Евкліон**

Чекай-но, потруси плащем.

**Стробіл**

Ось, потрусив.

**Евкліон**

А там, під спіднім, нічого немає?

**Стробіл**

Дивися сам.

**Евкліон**

Ах, розбійник, як охоче дозволяє він себе

Мацати, щоб не подумав я, що він моє забрав!

Знаю ці штуки. Руку знову покажи сюди.

<sup>650</sup> Праву!

**Стробіл**

На.

**Евкліон**

Тепер ліву!

**Стробіл**

Та дивись обидві.

**Евкліон**

Я шукать не буду. Віддавай же!

**Стробіл**

Що віддати?

**Евкліон**

Облиш свої дурниці.

Адже крав?

**Стробіл**

Що крав?

**Евкліон**

Не скажу я. Зізнайся сам!

Що моє поцупив, віддай.

**Стробіл**

Ти здурів: до нитки обшукав усього,

Нічого зовсім не знайшов.

**Евкліон**

Стривай, стривай! А той, хто був з тобою, де подівся?

Де спільник твій?

Я пропав! Той усередині вже нишпорить. Туди? Цей втіче!

Утім, він вже обшуканий. Нічого у нього немає. Геть!

**Стробіл**

Щоб провалився ти!

**Евкліон**

Шануєш й зичиш гарно ти.

Затисну міцно горлянку товаришу твоєму.

<sup>660</sup> Геть! З очей моїх геть! Чого став?

**Стробіл**

Йду вже.

**Евкліон**

Й не потрапляй мені на очі.

(*Входить у храм.*)

## СЦЕНА П'ЯТА

**Стробіл.**

**Стробіл**

Готовий загинути смертю злою, тільки б

У пастку старого піймати. Навряд чи він

Зважиться там само знову сховати золото.

Знайде, звісно, місце нове.

Ага, двері скриплять. Старий виносить золото.

Від дверей відійду сюди тихесенько.

(*Ховається.*)

## СЦЕНА ШОСТА

**Евкліон, Стробіл.**

**Евкліон**

Вірності я виказати довіру

Хотів: вона ледь мені не втерла носа.

Коли б не допомога вурона, загинув я,

<sup>670</sup> Бідняк! Нехай ворон той, що знак мені подав,

Прийшов до мене! Добрим ловом я хустрів би,

Їжі б не дав, даремно чого ж витрачатися!

Тепер куди подалі це мені сховати?

Сільвана гай за містом є, у глушині,

Густий чагарник, там я місце виберу.

Сільвану краще виявить довіру, ніж Вірності.

*(Іде.)*

**Стробіл**

От як славно! Боги мені порятунок шлють!

Побіжу вперед і залізу там на дерево,

Побачу, де старий сховає золото.

<sup>680</sup> Звелів хазяїн, щоправда, тут лишатися, –

Пусте! Поб'ють, зате я буду з вигодою.

*(Іде.)*

## СЦЕНА СЬОМА

**Ліконід, Евномія, Федра (за сценою).**

**Ліконід**

Я все сказав. Ти так само, як і я, тепер

Все про дочку знаєш Евкліонову.

Прошу і знову прошу тебе, мати, про те саме,

Про що просив я нещодавно:

Поговори про справу цю з дядечком.

**Евномія**

Ти сам знаєш, я завжди хочу

Твої бажання бачити здійсненими.

Сподіваюся, що доб'юся згоди братової,

Бо справа праведна, якщо є вірним те, що,

Напившись, ти дівчину збезчестив.

**Ліконід**

<sup>690</sup> Тобі хіба збрехати можу я?

**Федра (за сценою)**

Ой, нянько, нянько! Смерть моя! Який біль!

Юноно, поможи мені!

**Ліконід**

Ось, чи ти чуєш?

Кричить, народжує уже. Справа красномовніша за будь-які слова.

**Евномія**

Увійди сюди зі мною разом до брата, сину,  
Щоб від нього домогтися згоди нам.

(Іде.)

**Ліконід**

Йди, я за тобою. Дивно,  
Куди Стробіл подівся, раб мій? Отут йому  
Велів чекати я. А втім, якщо заради мене  
Він старається, то сердитись нема чою.

<sup>700</sup> Піду туди, там життя моє вирішується.  
(Іде.)

## СЦЕНА ВОСЬМА

**Стробіл.**

**Стробіл**

У горах золотоносних птахи дятли є:  
Лиш я від них багатший. Що мені царі?  
Про них і говорить не варто – злидні!  
Я – цар Філіпп, не менше. О чарівний день!  
Пішовши тоді звідси, набагато раніше був  
На місці я і там заліз на дерево,  
Дивлюся, куди старий сховає золото.  
Коли пішов він, я злажу з дерева,  
Викопую скарб, тікаю відтіля, зирк –  
<sup>710</sup> Старий вертається, але мене не бачить він:  
З дороги трохи я звернув убік.  
А ось і він отут. А це сховаю вдома я.  
(Іде.)

## СЦЕНА ДЕВ'ЯТА

**Евкліон.**

**Евкліон**

Я пропав! Я загинув! Я убитий! Ой, куди  
Мені бігти і куди не бігти? Стій, тримай!  
Хто? Кого? Я не знаю, не бачу, я сліпий!  
Але куди мені йти? Де ж я? Хто ж я?  
Не можу я зрозуміти! Допоможіть, благаю.  
Вкажіть на того, хто його поцупив!  
Що ти сказав? Тобі повірить я готовий,  
Людина ти гарна, видно по обличчю.  
Та що це? Ви смієтесь? Усіх вас знаю я.  
Більшість з вас – злодії, сумніву немає.  
Набіленим одягом прикрилися, сидите,  
Немов чесні люди.

Що ти сказав? З цих ніхто  
Не взяв? Ой, убив ти мене! Ну, скажи,  
720 Хто забрав? Ти не знаєш? Нещастя моє!  
Я загинув! Такого лиха зазнати!  
Стільки стогону і найлютішого суму приніс  
Цей день мені, і голод, і з ним убогість.  
Найжалюгідніша, пропаща я людина  
На землі! Що мені життя? Скільки золота я  
Утратив, а вже як я його охороняв!  
Обікрав себе самого, і тепер  
Радіють усі моєму розоренню і горю!  
Ой, несила це мені терпіти!

### СЦЕНА ДЕСЯТА

*Ліконід, Евкліон.*

*Ліконід*

Хто перед нашим домом так ридає, голосить?  
Це Евкліон, я бачу! Я пропав! Все викрито!  
Він, звичайно, вже довідався про пологи доньки!  
730 Як мені бути? Піти чи що? Лишитися? До нього підійти?  
Тікати?

*Евкліон*

Хто тут?

*Ліконід*

Це я, нещасний.

*Евкліон*

Ні, нещасний я. Я загинув!  
Стільки зла звалилося мені на горе!

*Ліконід*

Заспокойся!

*Евкліон*

Як можу я!

*Ліконід*

Той учинок, що твій розтривожив дух,  
Зізнаюся, я скоїв.

*Евкліон*

Чую що від тебе!

*Ліконід*

Так, я.

Це правда.

*Евкліон*

Чим же це я тебе скривдив так?  
Чому мене надумав погубити, дітей моїх?

*Ліконід*

Бог мене штовхнув на це, він прихилив мене до неї.

**Евкліон**

Як?

**Ліконід**

Визнаю свою провину я, усю свою відповідальність.  
І тебе просити прийшов я: вибач щиросердно!

**Евкліон**

<sup>740</sup> Як же це чужого ти посмітив торкнутися?

**Ліконід**

А як же бути? Така вийшла справа. Не повернеш назад ніяк.  
Боги так хотіли, видно, те не без них зробилося.

**Евкліон**

Ні, хотіли боги, щоб я на ланцюзі зморив тебе.

**Ліконід**

Ні, не говори так!

**Евкліон**

Торкатися як ти смів добра мого  
Без мене?

**Ліконід**

Вино у тому винне і любов.

**Евкліон**

Безсовісний!

З цими словами насмілився ти підійти до мене, нахаба!  
Якщо за таке вибачатися в праві ти, тоді ходімо,  
З жінок зривати золото, не криючись, почнемо.  
Схоплять – покаємось: з п'яних очей, з любові все те зроблено.  
<sup>750</sup> Дешевими вино й кохання стануть, лише чинити дай  
Свавілля без покарання п'яницям і закоханим.

**Ліконід**

Зробивши дурість, сам прийшов я і прошу прощення.

**Евкліон**

Не люблю того, хто зло зробивши, шукає виправдання.  
Не твоє воно, адже ти знав: і нічого було торкатися.

**Ліконід**

Коли торкнувся вже, то краще хай мені  
Лишиться.

**Евкліон**

Без дозволу мого – моє?

**Ліконід**

Та ні.

Чому без дозволу? Але моїм повинно ж бути,  
Евкліоне, і сам ти визнаєш: бути моїм воно повинно!

**Евкліон**

<sup>760</sup> До претора я потягну тебе! Скаргу подам, клянуся,  
Якщо не повернеш.

**Ліконід**

Повернути мені? Що?

**Евкліон**

А що украв моє.

**Ліконід**

Я? Украв твоє? Відкіля? Що таке?

**Евкліон**

Нехай тебе

Бог вразить, коли не знаєш.

**Ліконід**

Ні, скажи, що шукаєш ти?

**Евкліон**

Золото моє, у горщику. Сам зізнався ти, що взяв.

**Ліконід**

Ні, не говорив, не брав я.

**Евкліон**

Як! Ти відмовляєшся?

**Ліконід**

Знати не знаю ні горщика я твого, ні золота.

**Евкліон**

Того горщика, що з гаю ти викрав Сільванового,

Поверни, прошу. Поділимо. Половину дам тобі.

Хоч ти і злодій, не буду нарікати! Ну ж бо, поверни!

**Ліконід**

Злодій я? Евкліоне, ти, мабуть, занедужав.

Я думав, ти довідався про іншу справу,

<sup>770</sup> Важливу таку справу і мене стосується.

Коли є час, про неї б я поговорив з тобою.

**Евкліон**

А скажи по совісті, ти золота не крав?

**Ліконід**

Не крав.

**Евкліон**

І хто взяв, не знаєш?

**Ліконід**

Теж не знаю.

**Евкліон**

Довідаєшся хто,

Мені покажеш?

**Ліконід**

Так.

**Евкліон**

У злодія не станеш частки вимагати?

<sup>780</sup> Хто б він не був, ти не покриєш злодія?

**Ліконід**

Ні.

**Евкліон**

А якщо брешеш?

**Ліконід**

Нехай мене тоді Юпітер вразить.

**Евкліон**

Досить.

Говори тепер, що хочеш.

**Ліконід**

Мабуть, не знаєш ти,

Хто я, якого роду. Мегадор мені дядько,

Антілох батьком був, сам я Ліконід по імені,

Мати – Евномія.

**Евкліон**

Я знаю рід ваш. Говори тепер,

Чого хочеш.

**Ліконід**

У тебе є дочка.

**Евкліон**

Так, удома, тут.

**Ліконід**

І ти

Віддаєш її за дядька мого?

**Евкліон**

Усе так і є.

**Ліконід**

Ну, так от, через мене він шле тобі відмову зараз.

**Евкліон**

Як відмову, коли до весілля усе готове, злагоджене?

Нехай усі боги і богині вразять його! Та я

Втратив через нього нині стільки золота,

Нещасний!

**Ліконід**

Заспокойся, не поспішай із прокльонами.

Нехай на благо і на щастя і тобі й дочці

Обернеться ця справа! Говори: хай буде так!

**Евкліон**

Нехай мені влаштують боги це!

**Ліконід**

Нехай влаштують і мені!

Слухай-но! Хто винний у лихому, ні сорому, ні совісті

<sup>790</sup> Не має, мізерна та людина! Благаю,

Евкліоне, тебе, твою дочку:

У чому мимоволі завинив я, прости мені й мене

З'єднай законним шлюбом з нею. Я, признаюся тобі,

Дочці твій завдав образи я у день Церери:

Дії вина і запалу юності піддався я.

**Евкліон**

Горе мені! Який учинок! Що я чую!



**Ліконід**

Навіщо бідкатись?

Хіба то лихо, що дідом став ти прямо перед весіллям доччиним?

Сам рахуй, десятий місяць від свята Церери,

Тому через мене мій дядько і надіслав відмову.

<sup>800</sup> В дім увійди, довідайся, чи усе це правда.

**Евкліон**

Це просто смерть!

За одним лихом інші навалилися.

У дім піду довідатись, чи правда це.

(Іде.)

**Ліконід**

Слідом я.

Здається, цю справу вирішив і вибрався із прірви.

Не розумію, де зараз Стробіл, мій раб.

Почекаю його тут, потім туди піду.

Евкліону дам я час розпитати годувальницю

Про мій учинок. Її справа уся відома.

## ДІЯ П'ЯТА

### СЦЕНА ПЕРША

**Стробіл, Ліконід.**

**Стробіл**

Скільки радості мені дали боги – ще й якої!

Із золотом горщик у чотири фунти – мій! Хто ще такий багатий?

<sup>810</sup> І до кого зараз в Афінах боги прихильніші?

**Ліконід**

Мені здається, голос чую тут поблизу.

**Стробіл**

Гм... Хазяїн!

**Ліконід**

Чи не раба бачу я, Стробіла, там?

**Стробіл**

Він і є.

**Ліконід**

А хто ж іще!

**Стробіл**

Наближуся.

**Ліконід**

Підійду.

Зустрівся він, напевно, як йому наказано,

З тією старою, дівчини годувальницею.

**Стробіл**

Про мою здобич цю розповісти йому чи ні?

От що. Попрошуся на викуп у нього. Піду, скажу.  
Я знайшов...

**Ліконід**

Ну, що знайшов ти?

**Стробіл**

Та не те, про що кричать  
Хлопчики: "Знайшли в горосі ми".

**Ліконід**

Смієшся, як завжди.

**Стробіл**

<sup>820</sup> Хазяїне, чекай-но, послухай.

**Ліконід**

Ну?

**Стробіл**

Знайшов сьогодні я  
Страшне багатство...

**Ліконід**

Де ж?

**Стробіл**

Повний золота горщик.  
На чотири фунти...

**Ліконід**

Дивно! Що я чую від тебе?

**Стробіл**

Я вкрав у Евкліона, старого отого.

**Ліконід**

Де ж золото?

**Стробіл**

У скриньці в мене. Тепер хочу  
Просити тебе на волю мене відпустити.

**Ліконід**

Просити  
Відпустити тебе на волю, негіднику?

**Стробіл**

Дивися, який ти, хазяїне! Знаю я, до чого справу хилиш!  
Вдало випробував тебе я! Ти уже відібрати ладний був!  
Ну, а якби знайшов я?

**Ліконід**

Жарти зовсім недоречні.  
<sup>830</sup> Йди, золото все поверни.

**Стробіл**

Золото віддати?

**Ліконід**

Звичайно.  
Повторюю, поверни все.

**Стробіл**

Ой, та відкіля ж?

**Ліконід**

Сам зізнався,  
Зі скриньки.

**Стробіл**

Та я часто дрібниці бовкаю.

**Ліконід** (замахується)

Знаєш

Як...

**Стробіл**

Хоч убий, а від мене ти нічого не одержиш.

Кінцівка п'єси не збереглася. Оскільки в списку діючих осіб останньої сцени рукопису згадується, серед інших, Евкліон, то і він брав участь у кінці сцени. Крім того, з віршованих резюме (*argumentum*) цієї комедії, що належать якомусь римському граматику близько II ст., видно, що золото було повернуте Евкліону. На радіощах він видає дочку заміж за Ліконіда і віддає їм золото як посаг. Судячи з небагатьох уривків, які збереглися у латинських граматиків, він радий з того, що нарешті позбувся цього скарбу, через який повинний був рити по десять ям щодня, і не знати ні вдень, ні вночі спокою, і тепер може спати.

## КОМЕНТАР

### СКАРБ (AULULARI)

Назва п'єси походить від латинського *aulula*, зменшувального від *aula* – “горщик”. Першоджерело цієї комедії вказати неможливо, оскільки багато грецьких драматургів IV–III вв. до н.е. писали комедії на подібний сюжет, але жодна з них до нас не дійшла. Встановити дату першої постановки комедії допомагають наступні факти. Це, по-перше, скасування в 195 р. до н.е. закону Опція, що забороняв жінкам їздити по місту в екіпажах за винятком, коли вони їхали з міста у свій маєток. Проти скасування цього закону і протестує Плавт вустами Мегадора в цій комедії. Крім того, оскільки в п'єсі згадується посада Церери, заснована тільки в 191 р., то, очевидно, комедія написана не раніше 191 р. до н.е. Комедія викликала численні наслідування, найбільш відомим з яких є “Скупий” Мольєра. Значимо імена діючих осіб комедії: кухарів – Анфрак – “вугілля” і Конгріон від імені морської риби *conger* – “морський вугор”, раб Стробіл – “вовчок”, рабinya Стафіла – “виноградне гроно” (мається на увазі її схильність до вина).

37 *Свято Церери* – Фесмофорії, одне з найбільш поширених у Древній Греції, нічне жіноче свято на честь богині родючості Церери (у греків – Деметри). Відзначалось восени посівної пори.

85–86 ...*владарем* – Філіппом або Дарієм. – Імена Філіппа Македонського і Дарія Перського були синонімами вищого багатства, тим більше що в Греції і на Сході були широко поширені македонські (“філіппівські”) і перські (“даріки”) золоті монети.

109 Мова йде про роздачу грошей в Афінах – по демах, старшинами яких були демархи, котрі займалися, серед іншого, цими роздачами. Переклад Плавтом цього терміну як “курія” невірний, оскільки курія в римлян була розподілом аристократичної громади, дем більше відповідав римським трибам.

165 ....*прізвиська "мізинка"*. – В оригіналі Postumus, назва, яку римляни давали, як правило, дітям, що народилися після смерті батька.

166–169 Ці вірші могли бути натяком на сучасні Плавту римські звичаї.

309 Один талант – аттїчний талант (60 мин, 6000 драхм). Обидва кухаря цінують себе занадто високо, тому що звичайна ціна за раба-ремісника в Афінах IV ст. до н.е. не перевищувала 5–6 мин. Однак саме в останні роки життя Плавта на римські заможні верстви впливала пишна і багата Азія. Зокрема, відомі скарги історика Тіта Лівія на поширення розкошів і на надмірну купівлю їжі, а також витрати на дорогих кухарів, що колись були найдешевшими рабами.

318–319 ....*просить поручительства*. – Римська побутова деталь.

327 *Трибуквене прізвисько!* – В оригіналі homo trium litterarum – fur, злодій.

365–366 ....*мерзота, хоч і слуга Вулканів! Як тебе вогонь не чистить!* – Стафіла називає кухаря у високому стилі служителем Вулкана, вогонь усе очищає, але кухар усе-таки залишається "нечищеним", кепським.

401....*щоб став він гладший, ніж актор общипаний*. – Актори, щоб здаватися молодшими, вискубували волосини на шкірі.

409....*потрапив до вакханок кухарем для вакханалій!* – Згадування про вакханок і вакханалії, можливо, зв'язане з розвиненим в Італії після 2-ї Пунічної війни культом Вакха і його оргіями, що перетворилися на скандальну злочинну епопею і викликали в 186 р. до н.е. жорстокі репресії з боку сенату.

418 *До охорони на тебе донос подам*. – Грек Евкліон обвинувачує кухаря в порушенні старого римського закону XII таблиць, що суворо забороняли носіння холодної зброї в публічних місцях, якою в очах Евкліона є навіть кухарський ніж.

446 *Лаверна* – римська богиня наживи. Покровителька злодіїв і ошуканців.

469....*ціпок узая: готовий півець мій...* – Пародія на старі римські закони XII таблиць, що дозволяли убити злодія на місці злочину вночі (вдень у тому випадку, якщо він захищається із застосуванням зброї).

496....*дешевшими стануть за галльських меринів*. – Мерини, яких привозили з Галлії, були найдешевшими в'ючними тваринами. Породисті мули, які відрізнялися не тільки силою, але і красою, були дорогими, тому що привозилися з Малої Азії.

554–555....*із шістьма руками кожний; справжнісіньке потомство Геріонове!* – Незграбний велетень Геріон, який володів на острові Ерифея (у західній стороні світу) чередою прекрасних корів, захоплених згодом Гераклом, мав три тіла і, відповідно, шість рук.

556.... *стоокий Аргус* – Стоокий Аргус був приставлений Юноною до коханої Юпітером Іо і потім убитий Меркурієм за велінням Юпітера.

559 *Пірена* – присвячене Музам джерело на Корінському акрополі, що утворилося, за переказами, від удару копитом Пегаса.

568 *Світиться, як той ліхтар пунічний*. – Тобто фінікійський ліхтар – скляний, тому що винахід скла приписували фінікійцям.

624....*недарма крикнув ліворуч ворон, не на добро*. – Каркання ворона ліворуч було для римлян лиховісною прикметою.

674 *Сільван* – бог лісів і полів, заступник сільських жителів.

692 *Юнона* – покровителька породілля.

701 *У горах золотоносних птахи дятли є...* – Грифи, що охороняють, за старою легендою, золоту руду Рифейських (Уральських) гір, обернулися в старій італійській міфології на дятлів.

717 *Набіленим одягом прикрилися, сидите...* – Публіка приходила в театр у тогах, вичищених крейдою. Заможні глядачі приносили з собою ослони, інші стояли.

*Викладено за виданням: Плавт. Собрание сочинений: В 3 т. – М.: Терра, 1997. – Т. 1. (Переклад з рос. упорядників).*

# ТИТ ЛУКРЕЦІЙ КАР

(бл. 30 – 55 рр. до н. е.)

*Видатний римський поет і філософ-матеріаліст. В написаній у традиції дидактичного епосу поемі "Про природу речей" (De rerum natura) Лукрецій викладає основні положення філософської системи Епікура. В шести книгах поеми поет розповідає про атомістичну будову світу, вічність матерії, безмежність Всесвіту, який перебуває у постійному русі й змінах. Лукрецій заперечує існування потойбічного світу, безсмертя душі і всевладність богів. На думку філософа, знання людиною свого місця в світі, причин явищ природи, розуміння сутності богів і душі допоможе позбутися страху смерті, досягти внутрішнього спокою.*

## ПРО ПРИРОДУ РЕЧЕЙ

### Книга перша

Мати Енея і роду його, благодатна Венеро,  
Втіхо людей і богів! Під сузір'ями неба пливкого  
Повниш повсюдно життям судноносні моря і врожайне  
Лоно землі, завдяки-бо тобі зародитися прагне  
Всяке створіння й, покинувши темряву, глянуть на сонце.  
Тихнуть, богине, вітри, розбігаються хмари небесні  
Ще до приходу твого. Найніжніші до ніг тобі квіти  
Стелить умілиця щедра – земля, посміхається море,  
Небо власкавлене сяє – виблискує світлом текучим.  
<sup>10</sup> Щойно пора весняна заясніє в усій своїй вроді,  
Щойно, звільнившись од пут, Фавон війне життедайно, –  
Спершу небесні птахи твою з'яву, ходу переможну  
Славлять, богине, твоєю могутністю вражені в серце.  
Потім і звірі, й стада пасовищем багатим бувають,  
Ріки стрімкі пропливають, аби поспівать за тобою,  
Бачити вроду твою, – куди б не вела ти, не звала.  
Далі – по горах, морях, по бурливих потоках, дібровах,  
Густозелених оселях птахів та полях шафранових –  
Всім ти проймаєш любов'ю серця, тож усе доокола  
Солодко множить свій рід під твоєю, блаженна, рукою.  
Ти-бо єдина природою правиш: без тебе й билинка  
Не проросла б, до ясних берегів божественного світла

З п'ятми ніщо б не тяглося, не було б насолоди ні в чому.  
Тим-то жадаю твоєї підмоги, почавши складати  
Вірші, в яких я хотів би природу речей роз'яснити  
Синові Меммія нашому – ти ж бо його повсякчасно  
В славі, багатим на успіхи бачити волиш, богине.  
Тож і словам моїм непроминальну дай звабу, всевишня.  
Дай, щоб тим часом, заглиблена в сон, на морях, суходолах  
<sup>30</sup>Люта, виснажна війна, втихомирившись, одпочивала.  
Миром погідним одна з-між богів ти спроможна втішати  
Смертних: суворим мистецтвом війни зброевладний керує  
Марс. Але й сам він, бува, як лише заятриться відвічна  
Рана любові, спішить до твого пригорнутися лона –  
І завмира горілиць: відхиливши назад, мов точену,  
Шию, тобою, богине, насичує спраглий любові  
Зір свій і з уст перехоплює – п'є пожадливо твій подих.  
Саме тоді, коли так він лежить, – над ним нахилившись,  
Тілом священним своїм обійми його й, мову ласкаву  
З уст проливаючи, миру, славетна, випрошуй для римлян.  
Бо ж як вітчизна в біді, то ні нам до такого заняття,  
Звісно, душа не лежить, ані Меммія славний нащадок,  
Поки неспокій довкіл, од громадських справ не відступить.

\*\*\*

Ну, а тепер, нагостривши свій слух, проникливим духом,  
Вільним од різних турбот, у правдиве заглиблюйся вчення,  
Щоби дарами, котрі тобі сам готував я так пильно,  
Не погордив ти раніше, ніж їх до кінця зрозумієш.  
Бо над найвищою сутністю неба й богів міркувати  
Зараз почну, до начатків речей всіх пробитися хочу –  
Тих, що природа і творить усе з них, і множить, і живить,  
І на які вона знов по загибелі все розкладає.  
Ми ті начатки йменуємо: матерія, чи родотворні  
Тільця речей; окрім того, насінням речей дуже часто  
Їх називаємо; врешті, ще й іншу вживаємо назву:  
Первісні тільця, від них-бо, найперших, усе виникає.  
В час, коли роду людського життя, розпростерте, лежало  
Долі в усіх на виду під релігії гнітом одвічним,  
Що, висуваючи голову темну з безодняви неба,  
Грізним обличчям хилилась, лячна, до вмирующего люду,  
<sup>60</sup>З-посеред еллінів зваживсь один проти неї піднятися  
І скерувати свій зір, хоч і смертних очей, – проти неї.  
Тож ані слух про богів, ні погрозливий грім, ні мигтіння  
Стріл-блискавиць не злякали його: запалився ще більше  
Духом своїм, ще палкіше запрагнув прорватися вперше,  
Збивши на брамах природи замки, із вузин – на простори.  
Духу наснага жива довела свою міць: промайнувши

Ген за найдальші краї огороди вогненної світу,  
Думку напруживши й дух, озирнув переможець уважно  
Всю безбережність, і звідти доносить нам, що народитись  
Може на світ, а що – ні, яка сила кінцева властива  
Кожній з речей, яка суть її, де їй накреслено межі.  
Так-от релігію, що понад людом була, в свою чергу  
Взято під ноги, а нас – підняла перемога до неба.  
Та непокоюсь, аби не подумав ти часом, що хочу,  
До нечестивого вчення схиливши, на стежку злочинну  
Вивести, друже, тебе. Навпаки, це релігія часто  
До нечестивих, а то й до злочинних призводила вчинків.  
Так було, кажуть, в Авліді, де Трівії Діви жертovníк  
Перші данайців вожді, що вважались окрасою війська,  
<sup>80</sup>Кров'ю невинною Іфіанаси колись осквернили.  
От уже стьожки жертovní, дівоче волосся вповивши,  
По її цоках і справа і зліва спливли рівномірно.  
От вона вгледіла батька свого, що при вітарі сумно  
Станув, а поряд – прислужники, бачить, ножі приховали;  
Співгромадяни ж, на неї задивлені, гірко ридають, –  
І підкосились їй ноги, і впала, бліда, на коліна.  
Не помогло безталанній в ту мить, що назватися батьком  
Міг завдяки саме їй, своїй першій дитині, володар.  
Поки тремтіла всім тілом, як лист, понесли нещасливу  
Діву до віттаря, тільки не з тим, щоби після обряду  
Звідти вести її, славлячи хором дзвінким Гіменея –  
Ні! Щоб у розквіті літ, перед самим заміжжям упала,  
Чиста, – від рук нечестивих отця свого; жертва печальна  
Хід кораблям, що застрягли в порту, мала дати щасливий.  
От що таке забобон, і до чого схиляє людину!  
Будь-коли й сам ти, можливо, наслухавшись, що пролепече  
Вмілець лякати – віщун, відсахнутись од мене захочеш.  
Той вже такого тобі наговорить, таким маячінням  
Розум затьмарить, що в тебе життя шкереберть піти може  
І скаламутитись жахом раптовим усе твоє щастя.  
Та й дивуватись не варт. Бо, коли б усвідомили люди  
Те, що їх біди межю мають певну, – зуміли би якось  
Віщим отим буркунам і релігії протистояти.  
Нині ж ні змоги, ні способу, як їм опертись, немає:  
Кожен боїться, що вічно й по смерті каратися буде.  
Значить, природа душі невідома: народжена з тілом  
<sup>110</sup>Чи, коли родиться хтось, в його тіло вона проникає,  
Чи загибає однаково з нами, розкладена смертю,  
Чи навіщає похмурого Орка й розлогі затони,  
Чи в якісь інші з веління богів прослизає створіння,  
Як оспівав це наш Енній колись, що з верхів Гелікону

Вперше приніс для вінця свого листа постійно зелене,  
Серед усіх італійських племен себе славою вкривши.

.....  
<sup>130</sup>Все ж я свідомий того, що затемнене греків учення  
Буде нелегко по-нашому висвітлить, віршем латинським,  
Надто, коли доведеться вдаватись до слів-новотворів:  
Мова ж убога, на жаль, а предмет – новизною багатий.  
Та благородство твоє й сподівання солодкого плоду  
Нашої дружби мене спонукає за будь-який взятись  
Труд і йому присвятитися, ночі проводячи світлі  
В пошуках слів, як і віршів, що ними б мені пощастило  
Світло таке в твоїм розумі викресать, щоб озирнути  
Найпотаємніші міг ти при ньому речей всіх глибини.  
Значить, розвіяти страх, що в душі загніздився, повинні  
Не ясносяйного сонця провісники – промені-стріли,  
Не найяскравіший день, а природа – весь лад її, вигляд.  
Ось що ми тут беремо за початок, за першу засаду:  
З волі богів, із нічого ніщо народитись не може.  
Бо, якщо страх у полоні тримає людей всіх так цупко, –  
Це через те, що, весь час помічаючи явищ багато  
Як на землі, так на небі, вони неспроможні збагнути  
Їхні причини й гадають, що все це – веління безсмертних.  
Отже, як слід усвідомивши те, що з нічого ніколи  
Не виникає ніщо, ми чіткіше простежити зможем  
Роздумів наших предмет: відкіля кожна річ узялася,  
Як, незалежно від волі безсмертних, усе протікає.  
Хай щось могло б із нічого постати, – то все б упереміш  
Із різнорідних родилось речей, без потреби в насінні:  
З моря людина пішла б, із землі виринали б лускатих  
Риб косяки, прямо в небі могло би виводитись птаство;  
Різні отари, стада й, між собою спаровані будь-як,  
Звірі всіляких порід то поля, то пустелі б займали.  
Й дерева плід не однаковим був би: постійно б мінявся;  
<sup>160</sup>Все тоді, взяте зокрема, могло б, отже, все породити.  
Тож, якби в кожній з речей не було родових отих тілець,  
То чи була б у речей тих спорідненість, певна їх матір?  
А коли все довкруги із свого виникає насіння,  
То кожна річ тільки там постає й виринає до світла,  
Де є матерія, речі властива, і первісні тільця.  
Ось чому так не бува, щоб усе виникало з усього –  
В кожній з речей, своя сила є, тобто властивість окрема.  
Квітне, приміром, весною троянда; хліба половіють –  
Саме в спекотливі дні; виноград – восени дозріває.  
Чи не тому, що насіння речей плідотворно злилося  
Кожне – в свій час, єсть у кожного виду йому лиш догідна



Для проростання пора, коли мати – земля живодайна –  
Речі тендітні безпечно виводить до обріїв світла?  
А виникали б ті речі з нічого, – тоді б і родились,  
Як коли трапиться: то восени, то весною, то влітку,  
Бо не було б тоді, значить, таких родотворних начатків,  
Що недогідна пора від злиття їх могла б одхилити.  
Втім, якщо речі з нічого зростали б, то певного часу,  
Щоб поєдналось насіння їх, розвиток не вимагав би:  
Ледь появившись на світ, юнаками ставали б одразу  
Діти грудні; з-під землі б умлівіч пробивались дерева.  
Чуда ж такого ніхто ще не бачив: усе поступово, –  
Так і природа велить, – із свого виростає насіння  
І зберігає при тому свій рід. Отже, звідси висновуй:  
Все із своєї зростає матерії й живиться нею.  
Зваж і на те, що, якби не дощі під час року помірні, –  
Не видавала б земля джерела наших радощів – плоду.  
А без поживи ніяке створіння не тільки не здатне  
Роду свого зберегти, а й саме існувати не годне.  
<sup>190</sup>Можна скоріше таке припустити, що спільних багат  
Тіл є в речах багатьох, як у писанім слові, скажімо, –  
Букв, аніж те, що без первоначал може щось виникати.  
Далі: чому не подбала природа, щоб люди, приміром,  
Зросту такого були, що могли б і моря глибоченні  
Вбрід переходити, й гори стрімкі розсувати руками,  
Й довготривалим життям через низку віків пробиватись?  
Видно, речам, щоб могли вони виникнуть, дана лиш певна  
Кількість матерії; з неї й складається все народженне.  
Отже, погодься: з нічого ніщо поставати не може:  
Треба насіння, що з нього могли б народитися речі,  
А народившись на світ, – потягтись до легкого повітря.  
Врешті, додаю: якщо більше снаги мають орані землі,  
Ніж цілина, якщо працею рук урожай піднімаєм,  
То очевидно, що містить земля родотворні начатки.  
Їх до життя й понукаємо ми: прорізаємо плугом  
Первісну твердь, за собою родючу лишаючи скибу.  
А не було б у землі тих начатків, – без нашого труду  
Значно кращим ставало б усе з дня на день самовільно.  
Втім, коли річ якусь нищить природа, її вона, звісно,  
Не обертає в ніщо – розкладає на первісні тільця.  
Бо, якби кожна з речей прирікалась на знищення повне,  
В нас на очах то одне щось, то інше зникало б раптово.  
Жодної сили б тоді не потрібно було, щоб на крихти  
Річ роз'єднати могла, розплести її тіла тканину.  
Тож, коли геть усі речі складаються з вічного сім'я,  
То, поки сила не зрине така, що зустрічним ударом

Їх розіб'є чи зруйнує зсередини, в пори пробившись, –  
Жодній з речей не дозволить загинути творча природа.  
Врешті, коли б усе те, що зникає з перебігом часу,  
Не залишало й дробинки матерії, жодного сліду,  
Як же Венера тоді з роду в рід викликала б до світла  
Різні створіння, і звідки земля, незрівнянна майстриня,  
Їжу б черпала, щоб їх з роду в рід годувати й ростити?  
Звідки до моря пливли б, його повнячи, власні джерела  
Й ріки віддалені? Як би в ефірі зірки випасались?  
Все вже давно – якщо має в собі воно тіло вмируще –  
Стало б нічим, перетравлене давністю, часом бездонним.  
Та коли стільки віків пропливло й не забракло ні разу  
Тіл, необхідних для того, щоб повністю світ оновився, –  
То не смертельно мусить же бути начатків природа.  
Вже коли є в світі щось, то нічим воно стати не може.  
Зрештою, сила й причина одна кожну річ без різниці  
Знищила б тут же, якби не матерія вічна: всі речі  
Зчепленням більшим чи меншим своїм вона в'яже до купи.  
Дотик найменший тоді до загибелі б міг причинитись,  
Бо не бувало б речей, з незнищимого тільця посталих,  
Чий щонайглибший зв'язок тільки певна б порушила сила.  
Тож, коли первоначала речей усіх перебувають  
У розмаїтих зв'язках, коли скрізь є матерія вічна, –  
Цілість свою зберігатимуть речі, аж поки не стрінуть  
Сили такої, що сплетення їх розірвати спроможна.  
Жодна, як бачимо, річ у ніщо обернутись не може:  
З розпадом вернеться знов до матерії первісних тілець.  
От пропадають дощі, коли батько–ефір позахмарний  
Стрімко скеровує вниз їх – у лоно землі материнське.  
Врунться сходами поле зате й зеленіють дерева  
Пишним гіллям, розростаються, гнуться од щедрого плоду.  
Звідси – і рід наш людський, і тварини черпають поживу,  
<sup>250</sup>Звідси – й міста багатіють, обновою тішаються – дітьми,  
Буйнозелені дзвенять од співучого птаства діброви.  
Звідси – й отари гладкі, на траві соковитій розлігшись,  
Одпочивають собі. Молока білосніжна волога  
Рясно з набряклого вимені точиться; звідси – грайливий  
По моріжку виграє молодняк на хистких іще ніжках,  
Хай-но шумке молоко йому вдарить у ніжну голівку.  
Тож остаточно ніщо, хоча зникне з очей нам, не гине,  
Бо одне з одного споконвіків поновляє природа:  
Щоб народити щось, – іншої речі їй смерть необхідна.  
Зараз, хоча й пояснив я, що жодна річ із нічого  
Не постає і в свій час у ніщо обернутись не може,  
Та боячись, що мені через те лиш не йнятимеш віри,

Що найдрібніших начатків речей наше око не бачить,  
Думку таку ще додаю: у речах – це вже визнати мусиш –  
Містяться тільця, котрі, хоч існують, усе ж непомітні.  
Вітер, по-перше, впадаючи в шал, усе море шмагає,  
Судна трощить важкі, розганяє, розшарпує тучі,  
Вихором іноді в полі промчить, величезні дерева,  
Мов соломинки, кладе; на хребти небосяжні звалившись,  
Подувом дужим ламає ліси – ось така в нього сила:  
Гуркотом, громоподібний, грозить нам, гуде, скаженіє.  
Отже, вітри – це тіла, що їх зором помітити годі.  
Саме вони, ці тіла, суходіл, і моря, і небесні  
Хмари січуть, у пориві раптовому ними кружляють.  
Їх течія руйнівна – як вода, що хвилює ласкаво  
В річищі й раптом, розбурхана, рине, виходить далеко  
Поза свої береги, коли зливи страшні її повнять  
І, з височенних спадаючи гір, повноводі потоки, –  
Що хмизняком, і гіллям, і деревами цілими крутить.  
Навіть могутні мости не здолають опертись потужній  
Силі стрімкої води: так поривно, дощами набряклий,  
На кам'яні велетенські опори потік набігає.  
З гуркотом, тріском розвалює все, перекочує в хвилі  
Брили, подібні до скель; що зіткнеться з ним, – падає тут же.  
Так от, хоча й непомітні, проносяться вітру пориви,  
Мов непокірна ріка: як лише по дорозі натраплять  
На перешкоду якусь, – налітають на неї раз по раз,  
Поки такі не зметуть. А бува, заklubившись миттєво,  
Схоплять що-небудь і, крутячи в вихорі, мчать собі далі.  
Значить, вітри – кажу ще раз і ще раз – тіла, що їх оком  
Не помічаєм, якщо і прикметами, й діями схожі  
До негнатовного плину ріки, що доступна для зору.  
Й запахи різноманітних речей ми сприймаєм, одначе  
Зовсім не бачимо, як вони нам потрапляють до ніздрів.  
Око не вловить потоків тепла, йому годі уздріти  
Холоду подих, та й слів, що в повітрі летять, не помітиш.  
Все це в природі своїй мусить бути тілесним, оскільки  
На відчуття наші діє, торкаючись їх. А торкатись  
І піддаватися дотику – що б могло ще, окрім тіла?  
<sup>300</sup>Одяг, розвішаний на узбережжі, де пініться хвиля, –  
Вогкий, а вистав на сонце його – за хвилину просохне,  
Та не доглядіти, як осідає на ньому волога,  
Як – утікає, заледве ковзнуть по ній промені сонця.  
Отже, вода на такі вже дрібні розпадається крихти,  
Що й найзіркіше ніяк їх не зможе помітити око.  
Так от і перстень, коли його носиш на пальці постійно,  
З року на рік непомітно втрачає щось, робиться тоншим.

Камінь уперта продовбує крапля. Леміш, хоч залізний,  
Теж поступово маліє – стирається, краючи землю.  
Глянь на дорогу міську: покриття її – тесані плити –  
Вичовгав натовп людський. А правиці у бронзових статуй,  
Що біля брам височать, наче схудли: до них раз од разу  
Кожен, до міста чи з міста йдучи, припадає вустами.  
Тож очевидно, що все від тертя стає меншим, одначе  
Не помічаємо часточок тих, що всякчас опадають:  
Наче позаздривши, бачить того не дала нам природа.  
Врешті, й того, що речам усім день і природа помалу,  
Частку по частці дає, щоб росли, розвивалися мірно, –  
Хто б не напружував гострого зору, – не вглядить ніколи.  
Як і того, що з трухлявою старістю речі втрачають, –  
От як той берег скелястий, поглянь, що його заповзято  
Сіль роз'їдає морська, – зрозуміло, ніяк не завважиш.  
Через ті крихти, для ока не видимі, й діє природа.  
Та не подумай, що все тими крихтами, тільцями тими  
Щільно забите довкіл: у речах порожнеча є також.  
Добре затям собі те: пригодиться на кожному кроці,  
Бо ж ні блукать, ні вагатись не будеш, ні знову та знову  
Суті в усьому шукать, до мого недовірливий слова.  
Є, кажу, вільний, порожній цілком, недоторканий простір.  
А не було б його, – як же тоді мали б рухатись речі?  
Перша-бо кожної речі властивість – опір чинити  
Й на перешкоді ставать – одночасно в усьому про себе  
Знати дала б – і ніщо й ворухнутись не мало би змоги:  
Жодна-бо річ, поступившись, не стала б для руху початком,  
Ти озирнись: на морях, і на землях, і високо в небі –  
Скільки там різного руху довкіл! Описать неспромога –  
Просто в очах мерехтить. А коли б не було порожнечі,  
То не лише не могло б усе рухатись так метушливо,  
А й появितись на світ не здолало б: у купі суцільній  
Так і лежала б матерія мертво, без жодного руху.

.....  
Отже, природа, говорячи стисліше, – це поєднання  
Двох протилежних речей: є тіла, але є й порожнеча –  
Простір, де можуть вони поміщатись і рухатись вільно.  
Те, що існують тіла, – відчуття, для створіння усіх спільні,  
Стверджують. Не довіряти їм – значить себе ж позбавляти  
Змоги судити про речі приховані, бо ж очевидну  
Виб'єм опору з-під ніг, перекреслимо думки спромогу.  
<sup>420</sup>Далі. Якби не було того простору, вільного місця,  
Тобто порожняви, – де б мали різні тіла подіватись,  
Як тоді пересуватись могли б вони в напрямках різних?  
Вище я виклав тобі щодо цього чітку свою думку.

Врешті, чи є щось таке, що від тіла ти б міг одділити  
Й від порожнечі, – таке, що творити могло б самостійно  
Третю якусь, від порожняви й тіла відмінну, природу?  
Справді-бо: що вже існує, те мусить-таки чимось бути;  
Хай за об'ємом воно й невелике, хай крихітне буде, –  
Все ж, коли можна його хоч легенько, хоч якомсь торкнутись, –  
Тіл усіх кількість примножить воно, в їх сукупність увійде.  
А недоступним для дотику буде і зможе кризь себе  
Вільно будь-яку річ пропустити без опору, – значить,  
Це – незаповнений простір, ми кажемо тут: “порожнеча”.  
Все, що існує, додаймо, саме по собі – неодмінно  
Діє саме або ж дії якійсь підлягає сторонній;  
Врешті, – й тим може быть, що вміщає всі речі рухливі.  
Діяти ж і піддаватися дії – це речі властивість,  
Ну, а вміщати щось – має спроможність одна порожнеча.  
Отже, крім тіла й порожняви, в низці речей не буває  
Ще чогось іншого, третього, що існувало б окремо  
І незалежно, саме по собі, що могли б ми сприймати,  
Чи завдяки відчуттям, чи зусиллями думки збагнути.  
Бо, як побачиш, – усе, що існує, що назване якомсь,  
Буде властивістю двох тих начал або явищем буде.  
Що неможливо від речі відняти, відокремити од неї,  
Не зруйнувавши при тому її, – має назву “властивість”:  
Жар – од вогню, від каміння – тягар, од води невіддільний –  
Плин, дотикання – від тіл, од порожняви – недотикальність.  
І навпаки, як-от: рабство, убогість, багатство, свободу,  
<sup>450</sup>Війни і злагоду – все, що приходить на світ час од часу,  
Як і відходить, під назвою “явища” тут розглядаєм.  
Також і час не існує окремо: що трапилось нині,  
Що – в давнину, що колись має статися, – ми відчуваєм  
Тільки в зв'язку нерозривно-тісному з самими речами.  
Визнати мусиш таке: самого по собі, поза рухом  
Та супокоєм речей, ми не можемо часу сприймати.

.....  
Всесвіту справді у жодному напрямі жодна границя  
Не замикає, інакше б він мусив кінець якийсь мати.  
Ну, а кінець лиш тоді є кінцем, коли йде після нього  
Ще якась тіло, якась наче грань, аби ми помічали:  
Ось саме звідси наш зір не сприймає вже речі тієї.  
<sup>950</sup>Отже, коли поза всесвітом – як визнаєм – не існує  
Більше нічого, то він безконечний, безкрай, незмірний.  
Зовсім не матиме значення, де б ти у нім зупинився:  
Тут собі стань чи піди кудись ген – доокіл рівномірно  
Слатися будуть такі ж нескінченного світу простори.  
Та припустімо тепер, що протяжність усесвіту має

Грані якісь, що комусь із людей пощастило доскочить  
Аж до окрайка того, іще й спис, розмахнувшись, метнути.  
Як ти гадаєш: той спис полетить, як його скерувала  
Дужа рука до далекої цілі, чи тут же й натрапить  
На перешкоду якусь, що йому на дорозі постане?  
Третього тут, що могло б із ним бути, погодься, немає.  
Так чи інакше – не бачимо виходу. Визнати мусиш  
Те, що не має кінця, в який бік би не ширився, всесвіт.  
Бо, чи на щось наштовхнувшись, спис не матиме змоги,  
Врешті, домчати до цілі своєї, щоб там зупинитись,  
Чи без завади помчить, – не з останньої риси злетів він.  
Доводом цим я тебе перестріну й тоді, як десь-інде  
Всесвіту визначиш край: “А ти списа метнув?” – запитаю.  
Вийде, що справді ніде не знайти тобі жодної грані:  
Ціль перед списом, хоч як тут мудруй, вислизатиме завжди.  
Втім, якби всесвіт окреслений був, якби все, що є в ньому,  
Мало стійкі береги вколо себе, якби не безмежні  
Обшири в ньому були, то віддавна б уже під вагою  
Щільних начатків матерія вся, позбивавшись докупі,  
Згустком би стала одним, і ніщо б не рухнулось під небом.  
Неба тоді взагалі б не було, не світило б і сонце,  
Бо споконвіку, всякчас, осідаючи нижче та нижче,  
Звалищем нині матерія вся непорушно б лежала.  
Ну, а насправді спокою не відають первісні тільця –  
Все метушаться, адже не знайти їм ніякого споду,  
Де, поспливавшись, могли б загніздитись у тихому місці.  
Все постає тільки в русі – постійному, впертому русі:  
Роєм густим звідусіль поспішаючи, – верхні до нижніх, –  
Сиплють невпинно з безодняви тільця матерії жваві.  
Врешті, окинь усе оком: одне щось відділене чітко  
Іншим: повітря межу дає горам, а гори – повітря;  
Море – землею, вона ж, навпаки, – відокремлена морем.  
Обрій на зміну йде обрію: крайнього – всесвіт не знає.  
Простір настільки в природі своїй неосяжно розлогий,  
Що й блискавиця, з яким би шаленим розгоном не мчала  
Протягом вічності, все ж не здолала б його ні пробігти,  
Ні досягнути того, щоб хоч менше їй лету лишилось.  
Ось які безкраї всюди речам одслоняє природа –  
Меж їм не знайдеш, куди не звертай невсипущої думки.  
<sup>1000</sup>Втім, щоб сукупність речей собі міри якоїсь не клала,  
Дбає природа сама: порожнеча – тілам є межею,  
А порожнечу – матерія, тіло перервною робить.  
От і не знає завершення всесвіт у тім чергуванні.  
Та, припустім, не чергує природа пустелі з тілами, –  
Все-таки з них щось одне простелятися буде в безмежжя;

Край якийсь був би, скажімо, в порожняви, – змоги б не мала  
Безлічі первоначатків речей у собі поміщати;  
Вичерпна кількість була б у начатків речей родотворних, –  
Ні суходіл, ні моря, ні небес яснозоре склепіння,  
Ні покоління людей, ні всевишніх тіла нестерельні  
Не потривали б не тільки години – найменшої миті.  
Бо, розірвавши зв'язки свої, ген по безмежній пустелі  
Вся б розлетілась матерія, вся б вона розпорошилась  
Чи, правильніше сказати, не зродила б уже, поєднавшись,  
Жодної речі – не в силі була б вона знову зійтись.  
Та не подумай, що первоначатки речей між собою  
Лад свій погодили, що розмістилися так вони вмисно,  
Що, передбачливі, й рухи свої як належить уклали, –  
Ні. Свій порядок міняючи в безмірах простору й часу,  
Поштовхів різних раз по раз то звідси, то звідти постійно  
Зазнаючи, в різних рухах бувавши, розміщеннях різних,  
Ось на такі поєднання щасливі натрапили, врешті,  
Що породили й становлять сьгодні речей всіх сукупність.

.....

### Книга друга

Солодко, бурю зустрівши в затишку, на узбережжі,  
Море здаля споглядає, де хтось інший потрапив у скруту.  
Ні, насолоду приносить не те, що змага когось хвиля, –  
Солодко бачити, скільки страждань одігнав ти від себе.  
Солодко стежити збоку за ходом жорстокої битви,  
Що на роздоллі кипить, якщо сам ти – у повній безпеці.  
Верх насолоди, однак, – до ясної піднятися будівлі,  
Що мудреців непохитним ученням оснащена добре.  
Видно людей метушливих відтіль; життєву свою стежку  
Всяк намагається швидше знайти, та наосліп шукає:  
В хисті спішать перейти один одного, в знатності роду,  
Вдень і вночі, не шкодуючи сил, вони важко гарують,  
Тільки б майна домоглись, дотягтись до вищої влади.  
О нерозсудливий роде людський! О засліплені душі!  
В пільмі якій, у яких небезпеках намарне спливає –  
Скільки там є його – смертних життя! А природа тим часом  
Це ж очевидно цілком! – одного вимага від людини:  
Тіла щоб біль не діймав, а душа – щоб ніколи не знала,  
Що таке туга та страх, утішалася спокоєм, щастям.  
Отже, тілесна природа, якщо придивитись до неї, –  
Зовсім-таки не вимоглива: що усуває страждання,  
Те може їй водночас чималою приємністю бути.  
Не вимагає природа того (та воно ж і миліше!),  
Щоб у покоях золочені статуї всюди стояли –

Хлопці, що в правій руці вогненосні лампади тримають,  
На цілонічні забави гучні проливаючи світло;  
Щоб у житті нашим золото-срібло нам очі сліпило,  
Щоб од кіфар голосних аж гуло під різьбленим склепінням.  
Інші й не дбають про те: на м'якій розпростершись травиці  
Біля струмка, де високе гілля розіслалось наметом,  
Без особливих затрат насолодою душу втішають,  
Ще й коли небо всміхнеться погоже, і з обігом року  
Гойно весна порозсипує квіти на зелень яскраву.  
Тіла ж твого не покине пропасниця тільки від того,  
Що на вишиваній шовком, розкішній багряній постелі  
Будеш лежати, а не на простій, дешевенькій тканині.  
Отже, якщо ні скарби, ні походження знатне, ні слава  
Нашому тілу нічим, хоч якими були б, не допоможуть, –  
Висновок звідси такий, що вони й для душі безкорисні.  
От коли бачиш загони свої, що на Марсовім полі  
Впертий зображують бій, поділившись на два протилежні  
Табори, де й запасні є війська, де гарцює кіннота,  
Де не сама тільки зброя однакова – рівне завзяття,  
Ще й коли суден військових розгорнутий стрій озираєш, –  
То чи тікає, видовищем тим переляканий грізним,  
Рій забобонів, що душу обсів твою, страх перед смертю?  
Чи відлетить темнокрила журба, твою душу лишивши?  
Звісно, що ні. Над таким випадало б хіба посміятись.  
Ну, а насправді супутники наші – страхи та турботи –  
<sup>50</sup>Ні безпощадних списів не бояться, ні брязкоту зброї,  
До владарів приступають зухвало, дають собі раду  
З сильними світу сього, не лякають їх золота блиски,  
Не присмирляє осяйливих шат яснота пурпурова.  
Що ж сумніватися? Все тут вирішує розуму сила.  
Може, замало ще наше життя побивається в пільмі?  
Як ото діти тремтять, боячись усього вколо себе,  
Хай тільки ніч їх огорне сліпа, так і нас нажахав  
Часом таке в білий день, чого менше потрібно лякатись,  
Ніж нісенітних жахів, що ввижаються поночі дітям.  
Отже, розвіяти страх цей, що в душу закрався, повинні  
Не ясносяйного сонця провісники – промені-стріли,  
Не найяскравіший день, а природа, весь лад її, вигляд.  
Нині про те, який рух родотворних матерії тілець  
Різні породжує речі довкіл, а який – розкладає,  
Сила яка їх до дій таких змушує, що за неспокій  
По безконечних просторах порожняви гонить їх вічно,  
Мову вестиму, а ти – ні на мить не послаблюй уваги.  
Певним є те, що матерія – це не сама тільки щільність,  
Бо ж усі речі, як бачимо ми, поступово маліють,



Начебто тануть од довгого віку, а там уже старість  
Їх забирає нам з-перед очей, подробивши до решти.  
Цілість, сукупність речей зостається, одначе, без зміни.  
Скільки-бо тіла позбудеться річ якась, – іншій на долю  
Стільки ж його припаде, і тому-то з перебігом часу  
Дряхлим стає щось одне, розквітає натомість – щось інше,  
Щоб і собі постаріть. Саме так обновляється всесвіт.  
Так от існують, навзаєм життя позичаючи, смертні.  
Слабнуть одні племена, зате в силу вбиваються – інші,  
Так іде зміна живих поколінь у короткому часі:  
Передають, біжучи, одні одним життя смолоскипи.  
Лиш не гадай, що начатки речей зупинитися можуть  
І, зупинившись, нові якісь рухи потому зродити, –  
Це припустивши, блукав би ти довго, далекий від правди.  
Бо, в порожнечі літаючи, тільця речей родотворні  
Мусять, чи то від своєї ваги, чи від поштовхів зовні,  
В русі невпинному бути. Таж не раз у зустрічному леті  
Раптом вони зіштовхнуться чолом і розскачаться тут же  
В різні боки. Та й не диво, бо що ж їм завадити може  
Рвучко податись назад – у вазі, як і в твердості, першим?  
Ну, а щоб краще ти міг уявить собі рух нескінченний  
Тілець матерії, ще раз тобі нагадаю, що всесвіт  
Жодного споду не має, ні місця, де первісні тільця  
Стати б могли на спочинок: не знаючи краю, ні міри,  
Ні берегів, навсібіч розіславсь необмежений простір,  
Що я доводив не раз, на тверезий спираючись розум.  
Тож, як ми думки такої дійшли, значить, первісні тільця  
Спокою мати не можуть ніде в порожнечі бездонній –  
Все вони в русі постійному, різноманітному русі:  
То, зіштовхнувшись, одскакують миттю на віддаль велику,  
100То на якусь незначну тільки відстань, зіткнувшись, одходять.  
Ті, що ряснішим гуртом у тісніше вступили єднання,  
І після зіткнення проміжки їх одділяють мізерні,  
Сплетені в цілість химерним рисунком будови своєї,  
Творять могутливі корені скель; саме з них виникають  
Дикої криці тіла та всіх інших речей того роду.  
Ті ж, котрих менше, в пустелі великій кружляючи вільно,  
Ген одлітають, як тільки зустрінуться, й знов із далеких  
Обширів линуть навстріч одні одним. Вони, метушливі,  
Творять повітря рідке та сліпучого сонця проміння.  
По неосяжній порожняві сила й таких ще блукає,  
Що не складали ще жодних речей, не були ж бо ніколи  
Прийняті в гурт, де могли б довести до ладу свої рухи.  
Образ того, про що мову веду, подобизна рухлива  
Лізе на вічі сама, привертає увагу до себе.

Глянь-но пильніше: як тільки осяйливе сонячне світло  
В дім заирне, розчахнувши промінням півморок покою,  
Повно тоді порошинок побачим: в освітленій смузі  
Грають роями вони, пориваються в напрямках різних,  
Наче в одвічній війні, нескінченні зав'язують битви,  
Втоми не знаючи, цілі загони в борні заповзятій  
То наче в купу збиваються, то розбігаються знову.  
Легко тепер усвідомити, як у просторах порожніх  
Первісні тільки речей, їх начатки, весь час метушаться.  
Так незначна якась річ може дати про іншу, значнішу,  
Певне уявлення, нас, як то кажуть, на слід скерувати.  
Ще ж і тому тобі якнайпильніше приглянутись треба  
До порошинок, які потрапляють у сонячний промінь,  
Що в їхніх юрмах, у тому неспокої матимеш образ  
Вічних матерії рухів, що їх не сприймаємо зором.  
Там запримітиш таке: від невидимих поштовхів часто  
Змінюють різко свій шлях порошинки, вертаються знову,  
Мов наштотхнувшись на щось. Куди тільки ними не носить!  
А починається та блуканина від первісних тілець.  
Першими в рух самостійно вступають речей всіх начатки,  
Далі тіла, що з найменшого їх поєднання створились  
І до рушійних їх сил, так би мовити, стали найближче,  
Тілець удари відчувши невидимі, – вже клубочаться  
І в свою чергу й тіла дещо більші схиляють до руху.  
Так, від начатків речей починаючись, рух поступово  
Йде аж до наших чуттів. От і бачимо те мерехтіння  
В промені сонячнім – вічний неспокій дрібних порошинок,  
Хоч початкових ударів – джерел того руху – не видно.  
Далі скажу тобі, Меммію, коротко також про швидкість,  
Що споконвіку властива матерії первісним тількицям.  
Тільки-но світлом новим розіллється по землях Аврора  
І голосисте в лісах бездоріжних окликнетьсяптаство,  
Повнячи співом пливким легковійне, ранкове повітря, –  
Глянь, як то стрімко тоді, з-за крайнеба зринаючи, сонце  
Все, що лиш є навкруги, в одну мить заповноє сяйвом;  
<sup>150</sup>Кожного дня те видовище масмо перед очима.  
Жар, що його розпорошує сонце, потоки промінні,  
Не порожнечю йдуть: по дорозі й повітряні хвилі  
Мов розсікати доводиться їм, що сповільнює швидкість.  
Не поодинці, крім того завважимо, шлях свій верстають  
Жару частинки – суцільними зграями линуць, роями,  
Гаять себе, раз од разу зчіпляючись, та й перешкоди  
Зовнішні мусять долати вони, що сповільнює швидкість.  
Первоначатки ж, які завдяки простоті своїй щільні,  
Крізь порожнечу летять. Не завадить ніщо їм іззовні.

Та й одні одних, частки свої в ціле з'єднавши, не баряць –  
В обранім напрямі мчать, одностайні в пориві своєму,  
Значить, у швидкості з ними ніщо не спроможне рівнятись.  
Навіть розгонистий сонячний промінь лишивши позаду,  
Більше в сто крат неосяжних просторів одмірять повинні  
В цю ж таки мить, коли небом шугне палахтіння світанку.

\*\*\*

Не роздивитися тут поодинці всі первісні тільця,  
Щоб осягнути нам розумом, як кожна річ виникає.  
Інші, вникать не бажаючи в сутність матерії, твердять,  
Що, незалежно від волі богів, не здолала б природа  
Так до потреб дослухатися наших, іти нам на руку:  
Порами року рядити весь час і хліба нам ростити,  
Дбати й про інше, до чого схиляє людей насолода –  
Богоподібна життя провідниця, та все зазиває  
Їх до любовних утіх, щоб, триваючи у поколіннях,  
Рід не затерся людський. Припускаць, що боги влаштували  
Світ, яким є він сьогодні, для нас, умирущого люду, –  
Значить, про все мати судження хибне, далеко від правди.  
Хай би, скажімо, й не знав я нічого про первісні тільця,  
Не завагався б, однак, на небесні та інші опершись  
Явища, стверджувать те, що безкрайого світу споруда  
В жодному разі для нас не збудована й не видається  
Твором безсмертних богів: так багато в ній похибок різних.

.....  
<sup>576</sup>Родиться все, а прийшовши на світ, – розвиватися може.  
В кожному роді, висновуєм звідси, існує безмежна  
Кількість начатків, що всякій потребі зарадити здатні.  
Тож ні руїницькі рухи ніколи не матимуть змоги  
Всіх їх звести нанівець і загнати життя у могилу,  
Ні протилежні, що творення й ріст забезпечують, рухи  
Вічно своїх породінь при житті зберігати не годні.  
Так серед тих родотворних начатків із успіхом рівним  
Вічні, як вічність сама, ненастанно провадяться війни.  
То в них життєві підносяться сили, то їх підминають  
Ті, що до смерті ведуть. Похоронні плачі йдуть у парі  
З криком дітей, що побачили обрії денного світла.  
Ночі такої по дневі не йшло, а по ночі – зірниці,  
Щоб не озвалося новонароджене й з ним одночасно –  
Жалібні зойки – супутники смерті й похмурих обрядів.  
Тут на таке ще, до речі, належить увагу звернути  
Й мов запечатати, щоб не забулось, у пам'яті нашій:  
Серед речей, що їх бачити нам дозволяє природа,  
Речі такої нема, що була б з однорідних начатків, –  
Кожна, яку не візьми, в собі різне вміщає насіння.

Що в якійсь речі можливостей більше, життєвої сили,  
Тим очевидніше те, що у ній розмаїтості більше  
Як щодо первоначатків самих, так і щодо їх форми.  
Передусім різних тілець чимало земля посідає.  
Деякі з них прохолодними водами рік виповняють  
Море безкрає; стихію вогненну породжують інші:  
З-під суходолу не раз пробивається полум'я хиже.  
Та найпотужніший – Етни вогонь, що раз по раз шаліє.  
Має земля в собі тільки й такі, що для роду людського  
З них колосяться жовтаві хліба, зеленіють діброви,  
Б'ють живодайні струмки, наливаються соками трави,  
Щоб і звірина, по горах блукаючи, мала поживу.  
Ось через те й заслужила земля на те ймення: Велика  
Мати богів. Мати звірів і нашого тіла Майстриня.  
<sup>600</sup> Греції вчені поети хвалу їй давно проспівали.  
Править вона колісницю, впрягши двох левів до неї, –  
Натяк на те, що велика Богиня повисла в повітрі.  
Бо чи можливе таке, щоб земля опиралась на землю?  
Ну, а запряжені леви – ознака того, що потомство,  
Хоч найдикіше було б, мусить волити матері волю.  
Вколо чола в неї – мур кріпосний: це тому, що богиня  
Може й міста неприступністю гір захистити надійно.  
Ось у такому вінку божественної матері постать  
Носять на острах юрбі по заселених землях ще й нині.  
Різні племена за звичаєм давнім її називають  
“Мати ідейська” й при днях урочистих її супроводять  
Юрми фрігійців, бо, кажуть, що саме з фрігійського краю  
Всяка пашня розійшлась поступово по цілому світу.  
Галлів іще додають – попередження в тім очевидне:  
Хто божество материнське покривдить або, як належить,  
Шани батькам не віддасть, то такий не вважається гідним  
Вивести парость, живе покоління, до обріїв світла.  
Бубни напнуті гудуть під долонями, скрикує грізно  
Хриплий ріжок, гарячково дзвенять порожністі кімвали,  
Флейта звучить на фрігійським ладу, скаламучує душі.  
Ті, що попереду, зброю несуть – передвісницю шалу,  
Щоб нечестивого люду серця, його розум невдячний  
Повнилися острахом перед священною міццю богині.  
Тож, коли в людні міста в колісниці богиню впровадять,  
І, безсловесна, вітанням нечутним вона обдарує  
Смертних юрбу, – найщедрішим приносом вистелюють шлях їй:  
Сиплють і мідь, і срібло; мовби сніг, на дорогу лягає  
Ніжний трояндовий квіт, затінивши богиню і почет.  
Тут і куретів фракійських загін – так називали їх греки –  
Збройну влаштовує гру: розвеселені свіжою кров'ю,

Всі вони в танець шалений пускаються; китиці буйні,  
Що на шоломах у них, раз у раз потрясаються грізно.  
Так зображають куретів діктейських: колись-то на Криті  
Крик немовляти-Юпітера, кажуть, вони приховали  
З іншими враз хлопчачами, кружляючи в бистрому танці,  
Міддю об мідь ударяючи мірно, щоб, сина знайшовши,  
Батько – жорстокий Сатурн – не поглинув його і тим самим  
Рани довічної щоб не завдав материнському серцю.  
Ось чому збройний загін супроводжує Матір Велику:  
Ще, може бути, й тому, що за ниви отецькі богиня  
Збройно стояти велить, а батьків – не лише поважати,  
Бути їх захистом, а й запорукою їхньої слави.  
Та хоч які ті перекази всі впорядковані й гарні,  
Дуже далекі, одначе, вони від тверезого глузду.  
Адже боги, безперечно, вже в силу самої природи  
Одаць від наших турбот, що такі їм чужі, недосяжні,  
В мирі найглибшим безсмертним своїм утішаються віком.  
Жоден-бо їх не торкається біль, не смутять небезпеки,  
<sup>650</sup>Все в них – достатне, своє. Від людей їм нічого не треба.  
Марно від них, незворушних, чекав би ти ласки чи гніву.  
Щодо землі, то чуття не було в ній та й бути не може,  
От лиш речей багатьох вона вміщує первоначатки,  
Тож не одне й не в однаковий спосіб виводить до світла;  
Отже, коли хтось, наприклад, волить називати Нептуном  
Море, Церерою – хліб, ну, а Вакхове ймення захоче  
Замість буденного слова “вино” безпідставно вживати,  
То дозволяєм, щоб він і на землю казав: “Це – Велика  
Мати богів” – не біда! Щоб лиш душу свою він на правду  
Від забобону вберіг, свого розуму ним не потьмарив.  
Тим-то й отари, хоч разом пасуться на вигонах тих же, –  
Рунисті вівці і коней баских войовниче поріддя,  
І круторогі бики, – хоч і неба намет у них спільний,  
Хоч з одного джерела у жару прохолодну п’ють воду, –  
Все-таки різні вони: зберігають природу, властиву  
Їхнім батькам, та ще й звичаї всі з роду в рід переймають.  
Ось яка різноманітність матерії в кожному виді  
Трав і яка її різноманітність у струмені кожнім!  
Далі. Візьмімо створіння якесь – воно складене буде  
З жил і кісток, і тепла, і вологи, і нервів, і крові,  
Й нутрощів різних; усе це до себе цілком не подібне,  
Бо ж неоднакові щодо фігур їхні первоначатки.  
Далі. Все те, що яскраво горить у вогні полум’янім,  
Має достатньо принаймні таких у собі елементів,  
Що вибухають вогнем, що спроможні при тому світити,  
Іскри метати стрімкі, ще й розсіювать широко попіл.

Будь-яке тіло візьми й під таким кутом зору на нього  
Глянь – і побачиш: у кожному з них приховалось насіння  
Різних речей, неоднакові там щодо форми й начатки.  
Врешті, чимало й таких є речей, що в собі поєднали  
Запах і смак, та ще й барву. Насамперед – овочі всякі:  
Різноманітні в них мусять міститися первоначатки.  
Запах-бо входить туди в наше тіло, куди не проникне  
Барва; тож різними наших чуттів досягають шляхами  
Запахи й барви – начатки, як бачиш, у них неподібні.  
Звідси висновуєм: цілість одну розмаїті начатки  
Творють; у кожній з речей – найстрокатіша суміш насіння.  
Навіть до нашого вірша приглянься: хай спільних багато  
Літер для слів багатьох ти помітити зможеш повсюди,  
Визнати мусиш, однак, що ті вірші й слова між собою  
Все ж відрізняються: в кожному – свої складові елементи.  
Та не тому так буває, що спільних замало там літер,  
І не тому, що й двох слів із однакових літер не знайдеш –  
Ні. Вся різниця в сукупності, в способі їх поєднання.  
Так у всіх інших речах: хай багато в них буде начатків,  
Спільних для інших речей багатьох, але всі вони можуть  
Бути не схожими в цілості, в складі своїх елементів.  
Можемо, отже, по праву казати, що люд земнородний,  
Буйні дерева й пашня – неоднакові в складі своєму.  
<sup>700</sup>Тільки не думай, що все по-всілякому може єднатись:  
Ні. Бо тоді дивогляди зринали б на кожному кроці:  
То напівлюди водитися всюди могли б, напівзвірі,  
То час од часу гілля проростало б із тіла живого,  
То, наче риби, в луску б зодягались істоти наземні,  
То випасала б Химер вогнедишних майстриня-природа  
На неосяжній землі – всього сущого матері спільній.  
Хто й коли бачив таке? Очевидно, що кожна істота  
Тільки від певного сім'я походить, і з певного лона  
Вийшла до світла, й зростає у межах своєї породи.  
То чи могло б відбуватися все це без певних законів?  
Бо ж із поживи всілякої в кожен із органів тіла  
Лиш відповідні частки проникають, і там, поєднавшись,  
До життьових спричиняються рухів. А що несумісне,  
Те викидає природа на землю. Й од поштовхів різних  
Рій не помітних для ока часток відлітає од тіла:  
Ті не зуміли ні з чим поєднатися, не спромоглися  
В рух увійти життьовий, що для даного тіла властивий.  
Та не подумай, бува, що законам таким підлягають  
Тільки створіння живі: геть усе довкруги – в їхніх межах.  
Адже наскільки в природі своїй між собою різняться  
Всі, що родилися, речі, настільки ж і їхні начатки

Щодо будови своєї, фігур, одрізнятись повинні,  
Та не тому, що подібність у формі трапляється рідко,  
Ні. Розмаїття – в доборі начатків, у їх поєднанні.  
Далі. Якщо неподібне насіння, – різнитися мусять  
Відстані, напрямки, рухи, шляхи, поєднання, удари,  
Врешті, й вага – тобто те, що й живі розділяє істоти,  
А водночас і моря відмежовує від суходолу,  
Й не дозволяє, щоб неба намет опустився на землю.  
Далі й над тим поміркуй, що в години солодкої праці  
Стало набутком моім. Не подумай, що з білих начатків  
Виникли білі тіла, котрі зір нам сліплять білиною,  
Або що ті, котрі чорні, із чорних начатків постали.  
Врешті, яким не просякнуло б кольором будь-яке тіло,  
Знай: не тому він тут саме такий, що немовби й начатки  
Тіла того, хоч вони й непомітні, таку ж мають барву.  
Бо для насіння речей взагалі не властивим є колір,  
Ні такий самий, що в речі якійсь, ані будь-який інший.  
Ну, а коли в тебе думка така, що безбарвних начатків  
Бути не може, то ти відхилився далеко від правди.  
Є ж бо такі, що, сліпими родившись, вовік не побачать  
Денного світла, проте розрізняють на дотик предмети,  
Що для незрячих забарвлення жодного, звісно, не мають.  
Висновок робимо звідси такий: розумінню доступне  
Будь-яке тіло й тоді, якщо й барви не брать до уваги.  
Втім, ми й самі, серед ночі торкаючись різних предметів,  
Не відчуваєм того, що з них кожен забарвлений якось.  
Тут взявши розумом верх, я берусь ще таке з'ясувати.

\*\*\*

.....  
Якщо яка-небудь істота удару зазнає,  
Як на природу її, завеликого, – зрушені, тут же  
В тілі й душі водночас відчуття зазнають колотнечі,  
Бо ж розпадається звичне положення первісних тілець  
І каламутяться ген аж до споду всі рухи життєві,  
Поки, по членах безладно пробігши, матерії маса  
<sup>950</sup>Зчеплень живих не порве, що поєднують тіло з душею,  
Поки, розсіяну, не прожене її геть через пори.  
Втім, від удару потужного тільки того й сподівайся,  
Що сколихне він усякий порядок, усе розруйнує.  
Часом, щоправда, буває таке, що по слабшому струсі  
Знов беруть верх життєві наші рухи, й гамують поволі  
Той, що піднявсь після поштовху заколот, щоб повернути  
Все, що розладнане щойно було, в своє річище звичне,  
Щоб зупинити ходу вже ось-ось переможної смерті,  
Знову чуття запаливши притлумлені, втрачені майже.

Як же по-іншому можна було б тій чи іншій істоті,  
Сили духовні зібравши, з-під самого смерті порога  
Радше до тьми вернутися, ніж відійти до загину?  
Зрештою, що таке біль? Це коли якась сила стороння  
Діє на тільця матерії первісні – й дроз їх проймає,  
Зрушених аж до основ, по всіх членах і нутрощах наших,  
А на місця навертаються – чуєм солодку полегкість.  
Тож очевидно, що первісним тільцям не можна завдати  
Жодного болю; не здатні вони й насолоди відчути.  
В них-бо немає дрібніших часток, чиї рухи незвичні  
Прикро могли б їхнє тіло вражати; з тієї ж причини  
Їм не відомий також насолоди ласкавої овоч.  
Отже, начаткам речей відчування цілком не властиві.  
Та припустім, що створіння живі лиш тому відчувають,  
Що відчуттям їх начатки наділені – первісні тільця.  
Як же тоді виглядатимуть ті, що властиві людині? –  
Вийде таке, що й вони од гучного стрясаються сміху,  
Як то була між людьми, заливаються слізьми гіркими,  
Бесіди вчені ведуть про єднання речей, про будову  
Власного тіла – з яких воно створене первоначатків.  
Так. Бо якщо ті начатки в усьому до смертних подібні,  
Значить, самі вони мусять складатися з інших начатків,  
Ті в свою чергу – ще з інших якихось, і так безконечно.  
Тож про яку б не сказав ти з істот, обдаровану сміхом,  
Думкою, мовою, – з тілець таких же постати повинна б.  
Ну, а що все це – безглуздя, бредня, і цілком очевидно,  
Що й без начатків, поквалних до сміху, сміятися можна,  
Бути розумним і мову розумно вести, народившись  
Не з красномовних, розумних часток, – то чому неможливо,  
Щоб із начатків, котрим відчуття взагалі не властиві,  
З їх поєднань, як це бачим, чутливі родились істоти?  
Врешті, з небесного сімені всі ми виводимо рід свій:  
Спільний наш батько – це той, від якого земля всеплодюща,  
В лоно своє материнське прийнявши дощі благодатні,  
Щедро зароджує пишні хліба, густолисті дерева,  
Роду людському початок дає та всілякому звіру,  
Гойну поживу для них постачаючи, щоб, наситившись,  
Солодко в світі жили й піклувались про множення роду.  
А через те справедливо їй надано матері ймення.  
Те, що з землі народилося, – з часом вертається знову  
<sup>1000</sup>В землю, а те, що спустилось на неї з ефірного плеса,  
Згодом підноситься знов і знаходить притулок на небі.  
Смерть не настільки всевладна, щоб нищити разом з речами  
Первісні тільця речей: тільки їхні сполуки руйнує,  
Потім – будує нові, й кожен раз новостворені речі



Змінюють форми і барви свої, відчуттями зіркими  
Будь-коли зблиснути можуть і будь-коли – їх загубити.  
Бачиш, наскільки важливо, з якими й у ладі якому  
Ті родотворні начатки єднаються кожного разу,  
Рухи які їм властиві, яких – зазнають вони ззовні.  
Тож не подумай, що вічні начатки речей в собі мають  
Якості ті, що поверхнею тіл наче ковзають вічно,  
То набіжать, то нараз пропадуть, ніби хвиля на морі.  
Ти от приглянься до нашого вірша: хіба не важливо,  
Як і в якому порядку поєднані літери в ньому?  
Справді: ті ж самі є літери в назвах морів, суходолу,  
Сонця, небес, і річок, і лісів, і пашниці, і звірів;  
Хай не збігаються повністю в різних словах, та багато –  
Все-таки спільних: різницю кладе тут їх лад і порядок.  
Так і в речах усіх, що не візьми: всі матерії зміни –  
Проміжки, поштовхи, рухи, шляхи, поєднання взаємні,  
Зіткнення, лад і розміщення, й різноманітні фігури –  
До переміни самих же речей неодмінно приводять.  
Зараз увагу свою зосередь на правдивому вченні.  
Справді нове відкриття наполегливо нині шукає  
Стежки до слуху твого – по-новому поглянеш на речі.  
Тільки затаю собі: річ, навіть проста, спочатку здається  
Надто химерною, малоймовірною; так і значне щось,  
Подиву гідне, з перебігом часу все менше та менше  
В нас викликає захоплення, поки буденним не стане.  
Спершу поглянь на блакить найчистішу погідного неба  
Як і на весь його вміст: на зірки мандрівні, на лискучий  
Місяць, на сонце, що серед світил собі рівних не має;  
Все це коли б ось, наприклад, сьогодні відкрилося раптом  
Зору людському, поставши в красі своїй непорівнянній, –  
Що ж тоді більшим для смертних могло б видаватися дивом?  
Що з усіх явищ могло б у них викликати меншу довіру?  
Як на мій погляд – ніщо. Задивившись, усі б зацікавили.  
Нині ж, видовищем тим наситившись, ніхто вже й не зволить  
Очі до неба звести, до хоромів його яснозорих!..  
Не послішай, отже, й ти, на незвичну натрапивши думку,  
Зляканий, вчення мого сторонитися, тільки пильніше  
Зваж його в думці своїй і, якщо в ньому виявиш правду, –  
Зброю склади; на неправді спіймаєш – озброюйся знову.  
Дух зацікавлений ось чим: якщо й поза стіни далекі  
Нашого світу простори лягли, якщо меж їм немає, –  
Що ж там за ними, ще далі, куди аж горить зазірнути  
Розум, куди наша думка летить у нестримному леті?  
Спершу завважмо: ні вгору, ні вниз, ані в той бік, ні в інший.  
Весвіт, хоч як не вимірюй його, таки справді не має

<sup>1050</sup>Жодних границь. То не винахід мій: сама річ тут про себе  
Наче кричить, а підтверджує те порожнечі природа.  
Годі на правду повірити, щоб у таких безбережжі  
Навстіж усюди відкритих просторів, при тім незчисленнім  
Первісних тілець числі, що в таких незглибимих глибинах  
Всесвіту, рухом одвічним підхоплені, всюди рояться,  
Виникла тільки земля, на якій живемо, тільки небо,  
Що понад нами, а стільки начатків лишилось без діла!  
Й то коли світ цей – творіння природи, коли самовільно  
Під час того безперервного руху, стикаючись часто,  
Первісні тільки речей у зв'язки випадкові вступають,  
Так між собою гуртуються й так, аж утворюють, нарешті,  
Злуки такі, що великим речам дають поштовх постійно:  
Морю, землі, небесам і всілякого роду тваринам.  
Ще раз і ще раз нам визнати треба: десь там, у безмежжі,  
Інших чимало є скупчень матерії, як ото наше:  
Батько-ефір у міцні його взяв і жагучі обійми.  
Врешті, матерія вся, так би мовити, є під рукою,  
Місця достатньо; ніяка до того ж ні річ, ні причина  
Не заважають, тому все довкіл розвиватись повинно.  
Ще ж коли й первісних тілець така величезна є кількість,  
Що закоротким було б і життя все, щоб їх зрахувати,  
І, якщо сила ця ж сама й природа повсюди спроможні  
Первоначатки речей гуртувати в такому ж порядку,  
Як вони тут погуртовані, – хоч-не-хоч визнати мусиш  
Те, що існують, подібні до наших, у всесвіті землі  
Й те, що десь інше людство розвивається, водяться звірі.  
Ще й на таке слід увагу звернути: не знайдеш на світі  
Речі єдиної в роді своїм, що росла б, зародившись,  
Тільки сама по собі: вона завжди в гурті мусить бути  
Схожих на себе речей. От поглянь на живі сотворіння –  
І зрозумієш: так звірі сплодились, що в горах блукають,  
Так потяглись покоління людей, так – і риб лусконосних  
Завжди німі косяки, так – пернатих усякі породи.  
Звідси й висновуймо: так от і небо, що нас окриває,  
Сонце, і місяць, і море, й земля, і все інше довкола –  
Теж не єдині: вважай, що число їх також незчисленне.  
Все має певну тривалість життя – межову свою віху,  
З тіла вмирущого все побудоване там, як і в нас тут,  
Де стільки видів створінь повторяють себе в поколіннях.  
Запам'ятавши й осмисливши все це, побачиш природу  
Вільною; без гордовитих владик вона, врешті, постане,  
Всім керувати спроможна сама, без опіки безсмертних.  
Бо ж, – присягають серцями богів, що в погідному мирі  
Вічно й спокійно живуть, безтурботними сповнені днями, –

Хто б над усесвітом став безконечним і хто ж у правці  
Віжки б утримав тугі, над безоднями правлячи мірно?  
Хто б небеса обертав гармонійно і хто ще вогнями  
З далей ефірних так щедро б усі міг поля зігрівати?  
Хто б то міг бути в місцевості будь-якій в будь-яку пору,  
<sup>1100</sup>Щоби захмарити днину на час і заблуканим громом  
Небо ясне колихнуть або гострим вогнем блискавиці  
Свій-таки знищити храм чи в пустелі розтрачувать марно  
Стріли метких блискавок, що не раз, оминувши злочинця,  
Влучать у того, хто вже аж ніяк не очікував кари?  
З часу, як весь оцей світ народивсь, як моря й суходоли  
Перший уздріли свій день, як уперше заблиснуло сонце,  
Тілець чимало опливлось відусіль, назбиралось чимало  
Тих, що роями край світобудови кружляли начатків.  
Саме вони дали приріст землі, а морям – повноводдя,  
Розбудували хороми небес, підняли їх склепіння  
Ген од падолів земних, щоб могло піти ввись і повітря.  
Бо, одне одного в леті штовхаючи, первісні тільця  
Все ж не будь-де осідають – подібність веде тут розподіл:  
Вогке – до вогкого йде; від землистих частинок повніють  
Землі; вогонь – до вогню додається, ефір – до ефіру,  
Поки природа, майстриня речей, до найвищого зросту  
Не допровадить поволи всього, чим наповнено всесвіт,  
А відбувається те, коли стільки ж насіння в життєві  
Жили вливається, скільки й виходить із них, впливає.  
Тут і знаходить усяке створіння межу свого віку;  
Тут на зростання речей всіх природа вдягає вуздечку.  
Бо ж усе те, озирнись, що так радісно тягнеться вгору,  
Наче по східцях сягаючи зрілості, – більше вбирає,  
Більше засвоює тіл, аніж їх виділяє назовні,  
Поки ще всяка пожива так вільно йде жилами, поки  
Ще не настільки вони розтяглися, щоб мусило тіло  
Більше втрачати необхідного харчу, аніж набувати.  
З тіл відпливає й відходить, погодься, багато начатків,  
Більше, однак, напливати повинно, аж поки не прийде  
Час, коли врешті верхівки зростання досягне створіння,  
Ось відтоді вже помалу підточують силу дозрілу  
Й міцність роки, і життя до занепаду йде поступово.  
Так. Бо що тіло об'ємніше стане, коли розростеться,  
Що в нього ширша поверхня, то більше воно розтрачає  
Тілець, які, відділяючись, ген розлітаються знову.  
Врешті, й поживи нелегко вливатись в усі його жили,  
Бо ж і надії нема відновить рівновагу колишню:  
Надто бурхливий відплив – і скупе мілководдя припливу.  
Ось чому все має йти до упадку, немовби струхліле,

Втративши соки свої, розхитавшись од поштовхів частих.  
Ще ж і поживи на схилі життя стає менше та менше.  
Ззовні ж ударів своїх не послаблюють первісні тільця,  
Поки таки не доб'ють, не приборкають кожну істоту.  
Так от і стіни, що світ неозорий кільцем охопили,  
В купу руїн переминяться, впавши під натиском часу.  
Хоч на поживу спирається все, хоч од неї початок  
І відбудова, й онова бере, та пора наступає –  
І не спроможні достатніми соками повнитись жили,  
Не постачає й природа того, що колись постачала.  
<sup>1150</sup>Хилиться наша доба. Та й земля, розгубивши наснагу,  
Ледве дрібноту приводить тепер, а така була щедра!  
Стільки створінь велетенських, було, молодою родила!  
Бо не з небес різні види істот на поля поспускались  
На золотім ланцюгу, як то думає дехто, не море  
Вивело їх, не розгонисті хвилі, що б'ються об скелі, –  
Ні! Їхня мати – земля, що й сьогодні сама їх годує.  
Ну, а хліба полові, а багату лозу виноградну –  
Чи не вона самохіттю зродила для смертного люду?  
Чи не росила солодкого овочу, трав соковитих?  
Нині б усе це заниділо зовсім без праці людської.  
Геть заганяєм волів, ратаям велимо гарувати,  
Сточуєм плуг у ріллі, а яке з того маємо жниво? –  
Працею рук усе більшою плід беремо все дрібніший.  
От і зітха посивілий орач, і хита головою:  
Скільки-то поту намарно пролив! Мимохить порівнявши  
Ту, що минула, добу до скупі сучасної днини,  
Щораз частіше про щастя батьків своїх мову заводить.  
І виноградар сумний, поглядаючи скрушно на лози,  
Мов захирілі якісь, не рясні, всю вину покладає  
Тільки на час: он колишні, мовляв, невибагливі люди,  
Богобоязні, жили собі скромно й нестачі не знали,  
Хоч куди менше землі обробляв тоді кожен господар...  
Не розуміє, що все засихає поволі й простує  
Стиха по стежці своїй життєвій до кінця, до могили.

### Книга третя

Ти, хто таке незахмарене світло з глибокої п'їтьми  
Вперше підняти зумів, ним осяявши блага життєві, –  
Йду за тобою, о гордосте Греції, прагну сьогодні  
Саме в твої, правдолюбче, сліди потрапляти стопою.  
Не на змагання спішу: захопившись тобою, хотів би  
Бути хай чимось до тебе подібним. Чи ластівці гоже  
З лебедем спір затівать? Або що козеня на тремтливих  
Ніжках – супроти коня, чия міць виявляється в бігу?

Батьку, ти сутність речей одслоняєш, ти батьківські ради  
Нам подаєш, і з твоїх, о наставнику славний, сувоїв,  
Наче ті бджоли, що з квіту нектар п'ють у час медозбору,  
Жадібно й ми золоті твої вислови всюди черпаєм,  
Ще раз кажу: золоті, бо давно заслужили безсмертя!  
Хай лиш учення твоє, з божественної мислі поставши,  
Голос гучний свій подасть – утікають за обрій далекий  
Тучі душевні – страхи; відступають, розходяться стіни  
Світу, – і як відбувається все, крізь порожняву бачу.  
Видно могутність богів, появляються їхні хорони,  
Спокою повні, бо їх ні вітри не стрясають, ні хмари  
Не поливають дощем, ні кора зледенілого снігу –  
Паморозь – їх не гнітить: лиш ефіру тонкого над ними  
Вічно погожий намет, незміреним усміхнений сяйвом.  
Кожній потребі їх служить природа; ніяка турбота  
Не сколихнула ні разу ще й не сколихне їх блаженства.  
І навпаки, не зринають ніде Ахеронта оселі, –  
Не постає на заваді земля: заворожений, бачу  
Що відбувається в нас під ногами – в пустелі бездонній.  
Це споглядання якусь неземну в мені будить утіху,  
Кидає в дрож, бо могутністю думки твоєї природа,  
Мов одслонившись уся, в наготі цілковитій постала.  
Ну, а тепер, після того, як я закінчив міркування  
Щодо начатків речей і вказав, що, за формою різні,  
Вільно рояться вони, нескінченим підхоплені рухом,  
І пояснив тобі, як із них творяться речі всілякі, –  
Цей же предмет розвиваючи, мабуть, пора з'ясувати  
Духу природу й душі, як робив я це досі, – у віршах.  
Час повалити той страх осоружний перед Ахеронтом,  
Що каламутить людині життя аж до самого споду,  
Чорної смерті страшний відпечаток на все накладає,  
Не залишаючи смертному чистої, світлої втіхи.  
Втрутився б тут не один, заявивши, що більше лякатись  
Треба ганьби та хвороб, аніж Тартару – селища смерті;  
Далі б додав, що й про душу він знає: вона, як відомо, –  
З крові, або, якщо це буде більш до вподоби, – то з вітру,  
Отже, немає, мовляв, необхідності в вашій науці.  
Зваж на одне з цього приводу: все це говорять не стільки  
З переконання глибокого, скільки з пустого зухвальства.  
<sup>50</sup>Будь-хто з таких-от, хай стане вигнанцем, хай засланий буде  
Ген на безлюддя якесь, заплямований вчинком огидним,  
Будь-хто з таких-от, кажу, хоч яка б його туга не їла,  
Хоч на край світу б зайшов, – а живе-таки, ще й для померлих  
Жертву складаючи, ріже вівцю темнорунну й про манів  
Не забуває, підземних богів... Що чорніша година

Гне бідака, то завзятіше він забобонові служить.  
Отже, людину в біді пізнавай, приглядайсь до людини  
В скруті, якщо тобі треба дізнатися, з ким маєш діло:  
Тільки тоді з дна душі в неї визирне слово правдиве,  
Не машкару вже, а справжнє лице тоді вигляне, сутність.  
Врешті, жадоба гризька і нестямна, сліпа чинолюбність –  
Ось що людину жене за межу, що закон їй накреслив,  
Ось що її підбива на лихе і з лихими єднає,  
Змушує ночі проводити й дні у виснажливій праці,  
Щоб дотягтись до вершин можновладця. Найкращу поживу  
Виразкам тим постачає здебільшого страх перед смертю.  
Справді-бо: прикра погорда людська і докучлива вбогість –  
Речі, на думку загалу, з погідним життям несумісні:  
Хто їх зазнав, той неначе ступив на поріг Ахеронту.  
Тож під бичем того страху примарного, мов очманілі,  
Прагнучи геть од тих бід утекти, залишить їх найдалі,  
Статок нарощують свій громадянською кров'ю і спрагло  
Множать багатства, вивершують, нелюди, вбивством убивство.  
З радістю в серці жорстокою рідного брата хоронять;  
Учту влаштує свояк – їх і страх, і злоба роз'їдають.  
Так через той же настирливий страх найчастіше, можливо,  
Мучить, ізсушує заздрість людей, бо ж у того, скажімо, –  
Влада, а цей свої почесті, бач, напоказ виставляє,  
Ну, а самі вони в темряві киснуть, мовляв, у болоті.  
Дехто, бува, ради статуй іде на загин, ради слави.  
Іноді жах перед смертю доводить до того, що люди,  
Втративши смак до життя, навіть денному світлу не раді,  
Руки на себе накласти спішають у безвихідній тузі,  
Хоч її корінь, її джерело – саме той невсипущий  
Страх, що на сором не зважить, порве, хоч які були б вірні,  
Дружби зв'язки, хоч який будь побожний, – до злого намовить  
Тільки б уникнуть осель Ахеронта, нерідко й на зраду  
І батьківщини, й батьків своїх йшли та й ідуть нині люди.  
Бо, як то діти тремтять і лякаються серед сліпої  
Ночі всього довкруги, так і нас – серед білої днини  
Жах од такого бере, що на правду нічим не страшніше,  
Ніж усе те, що над дітьми вночі, мов мара якась, висне.  
Тим-то не зброєю дня – не осяйливим сонця промінням  
Ти розметаєш той острах душевний: самої природи  
Протистоїть йому вигляд, і лад, і її розуміння.  
Спершу погодься, що дух – чи, по-іншому скажемо, розум, –  
Де пробуває свідомість, що владна життям керувати, –  
Це лиш частина людського єства, як от руки і ноги,  
Очі та інше – все те, що в сукупності творить істоту.

Не припускають, що в певній, означеній тіла частині  
Міститься дух, що, мовляв, є властивістю тіла живого;  
100 Греки її називають: гармонія – те, що людині  
Жити з чуттям дає змогу, окремого ж місця не має;  
Як ото кажемо: добре здоров'я стосовно до тіла,  
Хоч на здоровому тілі вказать його, звісно, не можем,  
Так вони й духу чутливого з певним не зв'язують місцем.  
На манівці саме це їх, гадаю, звело якнайдалші.  
От часом чуємо біль десь на зовнішній тіла частині,  
Хоч усе те, що приховане, внутрішнє, нас не турбує.  
Ну, а не раз, помічаємо, що й протилежне буває:  
Тіло здорове розраду дає занепалому духом.  
Ще один приклад: нога в тебе ниє, скажімо, та болю  
Ти в голові, що здорова в ту пору, нітрохи не чуєш.  
От коли тіло, розм'якле в дрімоті, немов обважніле,  
Врешті, простершись у сні, без чуття заміє, без руху, –  
Є щось таке в нас, що в сон і тоді ні на мить не порине:  
То воно тут, неспокійне, то там; усі порухи серця –  
Радощі як і турботи пусті воно в себе вбирає.  
Далі, щоб ти зрозумів, що посіла й душа якесь місце,  
Що не гармонія робить чутливим усе наше тіло,  
Ось на що зваж: відітне комусь ноги, скажімо, чи руки, –  
З ними не мусить життя пропадати (живуть же каліки),  
І навпаки: хай начатків тепла незначна лише кількість  
Вислизне з тіла і геть відлетить через рот у повітря, –  
В цю ж таки мить і кістки наші й жили життя покидає.  
Виснувати можеш таке: не однаково всі елементи  
Важать для нас; не однаково й наше життя підпирають.  
Первісні тільця повітря і жару піклуються більше,  
Ніж усі інші, про те, щоб у тілі життя залишалось.  
Скажемо, отже: є жар, як і подув життєвий, в самому  
Тілі: вони й покидають його, коли ми помираєм.  
Раз уже ми встановили, що в силу своєї природи  
Дух і душа є частинами тіла, – відкинь недоречно  
Слово “гармонія”, що з Геліконських висот докотилось  
До музикантів; а може, його запозичивши в інших,  
Найменували ним те, що не мало ще власної назви.  
Так чи інакше – лиши їм те слово, а сам слухай далі.  
Дух і душа – в тому я переконаний – це щось єдине,  
Що в нерозривнім існує зв'язку, має спільну природу.  
Та головою всього, мовби владарем цілого тіла,  
Служить нам розум, що ми його теж називаємо духом.  
Він в осередку грудей наших селиться, де й пробуває:  
Тут-бо здригається щось, коли лячно нам; тут і ласкавий

Дотик утіх відчуваємо; тут, отже, – дух наш і розум.  
Інша частина – душа – по всьому розпорошена тілу.  
Рухатись може й вона, та лиш волею, порухом духу.  
Сам по собі він і мислити може для себе й радіти  
Навіть тоді, як ніщо ні душі не бентежить, ні тіла.  
Як от не раз при хворобі якійсь допікає нам болем  
Око або голова, та не мусить од того страждати  
Геть усе тіло, так іноді й дух сам-один відчуває  
<sup>150</sup>Прикрість чи втіху якусь, хоч, розсіяна всюди по тілу,  
Решта душі таки жодної зміни в цей час не зазнала.  
Та, коли дух наш од сильного страху до дна колихнеться,  
Бачимо: в цілому тілі так само й душа затріпоче –  
Блідністю й потом рясним одночасно береться людина  
Від голови аж до ніг, мовби терпне язик; пропадає  
Голос, темніє в очах, дзвін у вухах стоїть, тож не диво,  
Як і впаде хтось, коли підігнуться й коліна од жаху.  
Всякий дійти може висновку, отже, що дух із душею  
Тісно пов'язані: тільки-но дух, колихнувшись, завдасть їй  
Поштовху – тут же й вона розворушує, збуджує тіло.  
Ці ж міркування до того ведуть, що природу тілесну  
Дух посідає й душа, бо якщо вона в рух нас приводить,  
Тіло з міцного вихоплює сну, на лиці раз од разу  
Змінює вираз, людиною цілою править, керує, –  
Що відбуватись без дотику, звісно, не може, а дотик –  
Річ неможлива без тіла якогось, то як іще й досі  
Не визнавати, що дух і душа – таки справді тілесні?  
Бачиш виразно, крім того, що дух, пробуваючи в тілі,  
З ним відчуває однаково, спільні в усьому їх дії.  
От коли спис у розгоні страшному, хоча й не смертельно,  
Глибоко все ж нас поранить, кістки нам пошкодивши й жили,  
Ми знемагаєм тоді; лиш одне в нас бажання: припасти  
Тілом усім до землі, але дух постає проти того:  
Часом неясне бажання зринає – зірватись на ноги.  
Тож повторю: мусить бути тілесною духу природа,  
Раз він од тіла страждає, скажім, од металної зброї.  
Далі – про те, з чого складений дух наш, які в нього тількиця  
Як розташовані, хочу продовжити нині свій виклад.  
Дух, саме з цього почну, – винятково тонкої природи,  
З тілець, на диво дрібних, він утворений; можеш у тому  
Сам пересвідчитись легко, якщо не послабиш уваги.  
Мабуть, ніщо не стається так швидко, як те, що наш розум  
Сам собі щось і задумує, й до виконання береться.  
Жодна з усіх тих речей, що їх маємо перед очима,  
Руху такого стрімкого, як розум, як дух наш, не має.  
Що ж виявляє рухливість подібну, – складатись повинно



З тілець настільки дрібних та округлих, що навіть легенький  
Дотик чи поштовх великого може надать їм розгону.  
Схильна до плину й вода, сколихни її – вже тобі ллється:  
З тілець округлих вона, які завжди готові котитись.  
Мед, навпаки, – за своєю природою значно стійкіший:  
Плин його важчий, якимсь неохоче, ліниво стікає,  
Вся-бо сукупність матерії тут між собою тісніше  
Зв'язана, саме тому, що начатки її не настільки  
Круглі й гладкі, як начатки води, не настільки тендітні.  
Так от і зерняток макових купа стрімка від легкого,  
Ледве помітного подуву вся тобі вмить розпливеться,  
І навпаки: цей же подув – ніщо проти купи колосся  
Чи камінців. Тож висновуймо звідси: що менше й гладкіше  
<sup>200</sup>Будь-яке тіло, то більшу рухливість воно виявляє,  
Ну а тіла, в котрих більша вага і шорсткіша поверхня,  
Ті, навпаки, вирізняються більшою стійкістю завжди.  
Тож, коли ми встановили, що дух винятково рухливий, –  
Ще одне можемо твердження висунуть: він неодмінно  
Складений з тілець дрібних, що й округлі, гладкі мусять бути.  
Добре засвоївши те, чималу з того, друже мій любий,  
Матимеш користь, не раз те знання тобі стане в пригоді.  
Ще один доказ, наскільки тонка є тканина тієї  
Речовини і як мало могла б вона в нашому тілі  
Місця зайняти, якщо випадково б зібралась докупі:  
Тільки-но смерті безжурної спокій огорне людину,  
Тільки-но дух, а за ним і душа, легковійні, відійдуть, –  
Жодної втрати, чи то у вазі, чи у вигляді тіла,  
Не запримітиш: усе на місцях своїх смерть залишає,  
Крім відчуттів і тепла, що живому еству притаманні.  
В цілому, отже, душа з найдрібніших повинна складатись  
Тілець, що містяться в жилах, у нервах, у плоті людини.  
Тож, коли з органів, з членів усіх вона повністю вийде,  
Зовнішні обриси тіла й тоді зостаються такими ж,  
Як і були, не втрачає воно й на вазі ані крихти.  
Так от і Вакховий плин, хоча з нього злітає, мов пара,  
Весь аромат, так і мазь, що розвіює запах, чи інше  
Тіло якесь, що розгублює смак свій з перебігом часу, –  
Зовсім не меншають: їхній убуток – невловний для ока,  
Та й на вагу поклади – не помітиш там жодної втрати.  
Певно, тому так буває, що запах і смак – не що інше,  
Як розпорошене в тілі речей найдрібніше насіння.  
Отже, душі, як і духу, природа складатися мусить –  
Ще раз і ще раз потвердити хочу – з часток найдрібніших,  
Бо ж, утікаючи, й крихти ваги не беруть із собою.  
Та не вважай, що природа речей тих – проста, однорідна:

В мить, коли хтось умирає, тонкий з нього вгору йде подув,  
Змішаний з жаром; а жар – забирає повітря з собою;  
Де яке-небудь тепло, – там і домішка певна повітря,  
Бо коли тонкість – природа тепла, то повинні ж у ньому  
Й первісні тільця повітря густими роями кружляти.  
От і дійшли ми з тобою, що духу природа – потрійна.  
Все ж цього мало, щоби відчуття в нас могло появитись.  
Розум не прийме того, що якийсь із тих трьох елементів  
Міг би породжувать рухи чуттєві, а думку – тим паче.  
Ще одна, іншої дещо природи, четверта, повинна  
Тут бути додана сутність, що й назви своєї не має.  
Справді, ніщо не є тоншим од неї, стрімкішим у русі,  
З тілець дрібніших і гладших ніщо не постало в природі.  
Саме вона дає поштовх для рухів чуттєвих у тілі,  
Перша вступаючи в рух, завдяки своїм крихітним формам.  
Далі здригається жар і невидима подуву сила,  
Далі – повітря; а там – усім тілом іде наче хвиля:  
Бурхає кров, тоді нутрощі всі відчувають по черзі  
250Поштовх, і, врешті, чуття до кісток, до їх мозку доходить, –  
Чи насолода яка, чи щось інше – цілком протилежне.  
Та не безслідно проймає нас біль чи біда якась гостра  
В тіло вливається: все в ньому йде шкереберть – от і бракне  
Місця тоді й для самого життя, і душа по частинах,  
Де тільки в тілі є пора яка, – нею геть утікає.  
Тіла поверхня, однак, найчастіше тим рухам, сказати б,  
На перешкодї стає; так життя зберегти нам вдається.  
Зараз – про те, як ті сили єднаються, в ладї якому  
Діють вони, говорити б хотів я, та, жаль, заважає  
Глибше ввійти в цей предмет наша мова, ще досить убога.  
Спробую все-таки тут головного принаймні торкнутись.  
Первоначатки тих сил у таких переплетених рухах  
Перебувають, що жодної з них не розглянеш окремо  
Й не розмежуєш окресленим простором їхньої дії;  
Це – мов численні властивості, спільним об'єднані тілом.  
От, як у будь-якій частці якої завгодно істоти  
Запах, і смак, і забарвлення – власні, та, разом узяті,  
Всі ці властивості творять одне якесь цілісне тіло,  
Так і тепло, і повітря, і подув, невловний для ока,  
В суміші зроджують сутність одну; з ними – й та, найстрімкіша,  
Сила, що руху свого початкового й їм уділяє,  
Звідки по тілу всьому розбігається порух чуттєвий.  
Саме ця сила, немов приховавшись, обрала для себе  
Місце глибинне – в найнижчому закутку нашого тіла.  
Отже, душею всієї душі вона є в свою чергу.  
От, як у членах усіх, як у цілому нашому тілі

Криється сила душі із потужністю духу впереміш,  
Бо з нечисленних і дуже дрібних вони тілець постали,  
Так і та сила без назви, з найтонших утворена тілець,  
Має глибокий свій схов, і сама вона є в свою чергу  
Наче душею всієї душі, володаркою тіла.  
Треба вважати так само, що жар, і повітря, і подув  
Змішано діють у тілі, що з них то одне щось, то інше  
Верх бере в суміші тій; то одне щось, то інше – кориться,  
Щоб усі, разом узяті, вони мовби єдність творили.  
Бо, якби діяли кожне по-своєму, – та різнобіжність  
Тут же поклала б чуттям усім край, не дала б їм дороги.  
Справді-бо: дух, коли гнівом скипає, бере в себе частку  
Жару того, й тоді очі навсібіч мов іскри метають.  
Є в ньому й вітру холодного досить, супутника страху, –  
Тіло він кидає в дроз, льодяним його сковує жахом.  
Єсть і повітря погідного стан – це тоді, коли груди  
Спокоєм дихають, ясність лягає тоді на обличчя.  
Більше вогню є натомість у тих, чиє серце палкіше,  
Розум – до гніву покvapніший, легше горить він у ньому.  
Тут ми, по-перше, про лева потугу шалену згадаєм.  
Риком жахним цей хижак розриває свої ж таки груди:  
Лють, набігаючи хвилями, в них поміститись не може.  
В оленя ж – вітряний дух, в ньому холоду більше; тому-то  
<sup>300</sup>Швидше морозний по всіх його членах проноситься подув,  
От і здригається він час од часу, тремтить усім тілом.  
Щодо биків, то природу їх живить погідне повітря:  
Гніву чадний смолоскип не турбує їх, не забирає  
Світла їй з-перед очей непроглядними клубами диму;  
Не ціпеніють, прошиті морозними лезами страху.  
Бик – щось середнє між оленем тихим і пажерним левом.  
Так от – і серед людей. Хоч освіта в однаковій мірі  
Змалку вигладжує нас, а таки не спроможна зрівняти:  
В кожного – вдача своя, відпечаток своєї природи:  
З коренем вирвати зло якесь, отже, – ніяк неможливо:  
Як не виховуй, – а той таки лишиться схильним до гніву,  
Цей, боязкий, – завчасу перед чимось тремтітиме; третій,  
Що б там не трапилось, – палець об палець, як кажуть, не вдарить  
Так от на кожному кроці різнить нас у чомусь природа,  
Й те, що, мов тінь яка, йде за природою, – звичаї наші.  
Та не берусь я тепер вияснити глибинні причини  
Всіх тих відмінностей: безліч фігур довелося б назвати  
Первісних тілець, що з них впливає речей розмаїтість.  
Тут, видається мені, можна ось що сказати напевно:  
Ті початкові природи сліди, що й розумній людині  
Годі уникнути їх, – ледь помітні, тому й не завадять

Нам на таке спромогтися життя, що богів було б гідне.  
Всю цю природу, що зветься душею, підтримує тіло.  
Але й душа – це його опікунка, причина здоров'я.  
Корені спільні їх тісно пов'язують, тож, очевидно,  
Їхнє розлучення, це водночас – і їх смерть обопільна.  
Як із смоли запашної, скажім, не добуть аромату,  
Щоб і самої смоли разом з тим не пропала природа,  
Так от і духу природу й душі нам не вирвати з тіла,  
Не відокремити їх, – щоб усе не розпалося при тому.  
Ось як своїми начатками переплелись вони тісно  
Ще від народження, ділячи спільне життя між собою.  
Тим-то одне щось без другого, бачимо, сили не має,  
Та й відчувати ні тіло, ні дух поодинці не можуть.  
Тільки їх рухи взаємні немовби викрешують іскри:  
Будять у членах усіх, роздувають живе відчуження.  
Далі. Саме по собі ні зродитися тіло не може,  
Ні виростать, ні, як бачимо те, після смерті тривати –  
На противагу воді, що не раз поступово втрачає  
При нагріванні отриманий жар і не має від того  
Жодної шкоди, водою лишаючись; на противагу  
Тій же воді, повторю, наше тіло в розлуці з душею –  
Це вже не тіло, а тлінь, що розкластися повністю мусить.  
Так від самого народження, ще в материнському лоні,  
Тіло й душа, пробуваючи й там у тісному єднанні,  
Разом до рухів життєвих привчаються, тож неможлива  
Їхня розлука без лиха для них же обох, без руїни.  
Звідси ти бачиш: якщо в них однаковий ʼрунт існування,  
То й за своєю природою мусять одне щось творити.  
Хто ж заперечує те, що чуттям обдароване й тіло,  
Вірячи в те, що одна лиш душа, з усім тілом змішавшись,  
Може давати той рух, що його відчуттям називаєм,  
Той безперечної правди побачити, видно, не хоче.  
Справді-бо: хто дасть виразніший доказ чутливості тіла,  
Ніж очевидність сама – переконлива вчителька наша?  
Скажеш: “Однак, без душі стає тіло цілком нечутливим”.  
Так, але тратить воно не свою, не постійну властивість, –  
Мусить багато ще дечого в смертну годину втрачати.  
Далі. Казати, що жодних речей ми не бачим очима,  
Що через них, мов крізь двері відчинені, дивиться дух наш, –  
Важко: сам зір постає проти нього, немовби за руку  
Вперто провадить до істини, вказує нам на зіниці.  
Справді ж, коли на блискучий предмет якийсь важко поглянуть,  
Це через те, що цей блиск, так би мовити, ріже нам очі.  
Інша річ – двері: хоч навстіж одчинені, жодного, звісно,  
Болю, на що б ми крізь них не дивилися, їм не відчуті.

Втім, якщо вічі не більшу вагу для нас мають, ніж двері,  
То, їх добувши з очниць, ми дозволили б духу чіткіше  
Бачити світ: на заваді й ті двері тоді б не ставали.  
Тут тобі рада моя: хай тебе не збиває з дороги  
Те, що сказав Демокріт з цього приводу, муж велемудрий,  
Начебто тіла начатки й душі, між собою попарно  
Ставши, чергуються – ніби пов'язують органи наші.  
Бо ж, окрім того, що тільця душі набагато дрібніші,  
Ніж усі ті, що складаються з них наші органи й тіло,  
Мусять вони ще й числом бути менші й по всіх наших членах  
Рідше розсіяні; звідси принаймні таке в своїй думці  
Виснуй: наскільки малі ті предмети, що в нашому тілі  
Можуть чуттеві пробуджувать рухи, настільки й короткі  
Відстані ті, котрі первісні тільця душі розділяють.  
Не відчуваємо ж ми ні пилинок, які наче липнуть  
Нам до лица, ні сипучої крейди не чуємо тілом,  
Ні надвечірньої мли, ні ниток павукових найтонших,  
Що поволокою нас, коли в ніч ідемо, вповивають,  
Ні павутиння, струхлілого вже, що на голову часом  
Нам упаде, ні пір'їн, ні насіння рослин, що під осінь  
З вітром летить і, легке, над землею кружляє повільно, –  
Не відчуваємо їх, як і різних створінь, що, буває,  
Лазять по нас – ми не чуємо зовсім на тілі своєму  
Дотику ніг комара та всіляких комах тонконогих.  
Скільки-то в нас усього сколихнутися спершу повинно,  
Поки й насіння душі, що по всіх розпорошене членах,  
Теж одізветься, здригнувшись, на рухи тілесних начатків,  
І, покриваючи відстані ті, що його розділяють,  
То між собою зіткнутися зможе, то знов розійтися!  
Та саме дух найпильніше тримає життя в загороді,  
Він над життям нашим більший господар, ніж сила душевна.  
Адже без духу, без розуму з нами лишатись не може  
Й миті короткої жодна частинка душі – поспішає  
<sup>400</sup>Тут же за ними, супутниця їхня, летить у повітря,  
Тіло, холодне, мов лід, зоставляючи смерті морозній.  
В кого ж і розум, і дух залишилися, той виживає,  
Хай це обрубок уже, не людина; з кінцівками разом  
Хай і душа, відділившись, розвіється, – все ж цей каліка  
Далі живе, бо вдихає грудьми животворне повітря.  
Тож, коли втратимо душу не всю, а значну її частку,  
Не покидаєм життя, а чіпляємось цупко за нього.  
Так от і з зором: поранене око при цілій зіниці  
Ще зберігає життєву снагу свою – бачення силу,  
Звісно, якщо не саму її лишиш, якщо не зруйнуєш  
Повністю тіла того, що неначе гніздом є для неї:

Це означало б негайну для них обопільну загибель.  
А в осереддя штрикнеш, у ту крихітну ока зернинку, –  
Тут же погасне, п'їтьмі поступившись, очей твоїх світло,  
Навіть, коли очне яблуко світлим, неторкнутим буде.  
Ось яким завжди пов'язані дух із душею союзом.  
Ну, а тепер, аби ти усвідомив, що в кожній істоті  
Дух і душі легковійної плетиво – смерті підлеглі,  
Всі щодо цього думки свої, визрілі в праці солодкій,  
Віршем, що гідний твоєї уваги, снуватиму далі.  
От що лише: ти в одній сприймай назві одне як і друге;  
Буду про душу, скажім, говорить, що вона, як і тіло,  
Смерті підлегла, – так само й про дух міркувати належить.  
Бо, повторю, як душа, так і дух – це одне щось, єдине.  
Отже, як я вже повчав тебе, з дуже малих і тоненьких  
Тілець постала душа, і вони набагато дрібніші  
Й тонші від тих, які творять, єднаючись, воду прозору,  
Хмари та дим, бо вона їх лишає далеко позаду  
Щодо рухливості; зрушить її може й подув найлегший,  
Образ хмаринки чи диму, їх тїнь невагома, скажімо.  
Так от, заглиблені в сон, бачим дим, який високо в'ється  
Над вітварями, вві сні помічаємо й випари їхні –  
Тут, безсумнівно, їх образи діють на нас, одділившись.  
Ще одне: кухоль розбий – і вода, що його наповняє,  
Тут же пролитися з нього спішить, відійти якнайшвидше;  
Глянь на хмаринку чи дим, що так легко знімаються вгору –  
Знай, що подібно й душа розпливається, швидше від диму  
Гине й на первісні тїльця свої розпадається миттю,  
Щойно, людське наше тіло покинувши, вийде назовні.  
То ж, коли тіло, що наче у посуді вміщує душу,  
Втримать не може її, потрясіння якогось зазнавши,  
Втративши геть усю кров, ставши пористим, рідшим, то як же,  
Як тоді вірити в те, що триматись могла б вона купи  
В рідшому значно, ніж тіло людське, легковійнім повітрі?  
Зрештою, ми відчуваємо й те, що душа не окремо –  
З тілом росте водночас, розділяє з ним старості ношу.  
От, як маля на ногах ще хитається, ще в нього тіло  
Надто слабке, так і дух його, розум іще не дозрілі.  
Потім, коли з нього муж виростає, з перебігом віку  
450 Й думка міцніє, і дух поступово снаги набуває.  
Далі, коли вже на старості літ розхитається тіло  
Під наймогутнішим натиском часу, опустяться руки, –  
Нидіє хист, і язик заплїтається, й розум хиріє,  
Все тоді йде нанівець, водночас тоді все пропадає.  
Отже, не диво, що й наша душа, об останній годині,  
Звіється з вітром, мов дим, що в небесній безодняві тане,

Бо, повторю, вона родиться з тілом, росте з ним у парі,  
З ним же вбивається в вік і до схилю йде з ним одночасно.  
Тут додамо ще: як тіло не раз облягають жахливі  
Різні хвороби, як біль його часто діймає нестерпний,  
Так і турботи, і туга, й страхи насідають на душу;  
Тим-то й вона хоч-не-хоч мусить бути причетна до смерті.  
Дух, окрім того, коли якась болість охоплює тіло,  
Блудить не раз: божеволіє хворий і казна-що меле.  
Часом у сон непробудний, глибокий важка летаргича  
Втягує хворого. Никнуть тоді в нього очі та шия;  
Тож і не чує гучних голосів, і впізнати не може  
Тих, що його пробудити беруться, що, ставши довкола,  
Зрошують рясно сльозами невітшними щоки, обличчя.  
Ось чому визнати треба, що й дух наш на первісні тільця  
Мусить розпастись, якщо проникає хвороба й у нього.  
Так. Адже біль і недуга – майстри неминучої смерті;  
В тім пересвідчилися ми вже не раз, багатьох поховавши.

\*\*\*

Врешті, чому, коли глибоко в нутроці наші проникне  
В'їдлива сила вина і по жилах вогнем розіллється,  
Важчає тіло нараз, неслухняними робляться ноги,  
Щось нерозбірливе меле язик, воложіє наш розум,  
Плавають очі, а далі – зітхання, сварня, лихослів'я,  
Крики зринають і все таке інше, сп'янінню супутнє.  
Чим пояснити усе, як не тим, що в самім таки тілі  
Буйна потуга вина має звичай розбурхувати душу?  
Що ж може бути розбурханим, що піддається втручанню,  
Те може будь-коли, хай-но причина поважніша зайде,  
Вийти за грані життя, свого віку дочасно позбувшись.  
Можна побачити: вхопить, бува, когось люта недуга, –  
Й той на очах таки в нас, наче грім його раптом ударив,  
Падає; з уст йому піна стікає, тремтить увесь, стогне,  
Марить, судома всього його зводить, він дихає важко,  
Не рівномірно; здригаючись, марно натруджує тіло.  
Чи не тому, що, розшарпана болем, по всім його тілі  
Пініться зрушена з місця душа, наче здиблене море  
В час, коли буйні вітри завзялися його розметати?  
Зойки зринають тоді, бо все тіло, усі його члени –  
В лещатах болю й тому, що розбурхані голосу тільця  
Роєм густим крізь уста вивергаються, вихід для себе,  
Звичний знаходячи шлях, – так би мовити, бити дорогу.  
Тьмариться розум, бо дух і душа, потрясіння зазнавши,  
<sup>500</sup>Мов каламутяться і, як пояснював я, роз'єднавшись,  
Дробляться, – їх порозкидувати хоче ця ж сама отрута.  
А як відступити причина хвороби і гостра волога,

Що роз'їдала та нищила тіло, у схов свій відійде, –  
Хворий, хитаючись, пробує встати на ноги тремтливі,  
Й тільки отримавши душу назад, він приходить до тям.  
Тож, коли дух і душа, навіть будучи в нашому тілі,  
Стільки страждань зазнають і так їх розшарпати може,  
Як же, подумай, вони поза тілом могли б існувати,  
В тій незахищеній хлані повітряній, на вітровінні?  
Та навіть те, що наш розум лікується з тілом нарівні,  
Що лікувальне мистецтво, як видно, потрібне й для нього, –  
Ще одна явна ознака того, що життя його – смертне.  
Врешті, потрібно ж таки щось додати, щось – переладнати  
Чи від загальної суми відняти, коли хтось захотів би  
Стан свого духу змінити або ж будь-яку іншу б узявся  
Річ од природи її відхилити у той бік чи другий.  
Що ж нескортечне, – те жодних в собі переміщень не терпить;  
Тут, як то кажуть, уже ні додати, ні відняти неможливо,  
Бо ж усе те, що з границь своїх, перемінившись, виходить,  
Кожного разу є смертю того, чим було воно шойно.  
Тож, чи хворіє наш дух, чи дають йому ліки полегкість, –  
Це його смертності, ще раз підкреслюю, певна ознака.  
Бачиш, як розум тверезий на кожному кроці супроти  
Хибного вчення встає, не дає йому жодного ходу,  
Перекиваючи звідси і звідти дорогу помилці.  
Бачимо, врешті, не раз, як людина помалу відходить  
І відчуття, притаманні життю, поступово втрачає.  
Спершу на стопах у неї і нігті синіють, і пальці,  
Потім і стопи, й голінки мертвіють, а далі всім тілом  
Тягнуться вгору холодної смерті сліди синюваті.  
Шкоди й душа зазнає: неможливо їй цілою вийти  
З тіла в якусь одну мить, тож погодься: вона – умируща.  
Та припустім, що душа звідусіль постягати спроможна  
Крихітні первні свої, в одному зосередившись місці,  
З тіла всього лиш туди відчування життєве відвівши, –  
Значить, те місце, в якому душа зароїлась так густо,  
Мусило б і відчуттям вирізнятися значно гострішим.  
Ну, а що місця такого нема, то душа, кажу ще раз,  
Геть вилітає, розшарпана, й тут же, розсіявшись, гине.  
Навіть коли б я схотів, приєднавшись до хибної думки,  
Вірити в те, що душа десь клубком може збитись у тілі  
Тих, що відходять, помалу вмираючи, з білого світу, –  
Визнати все ж і тоді б довелось, що вона – таки смертна,  
Так. Бо різниці нема, чи зникає, розвіяна вітром,  
Чи, постягавши дрібні свої тільця в одне якесь місце,  
Вся ціпеніє, коли перед смертю в людини все більше  
Бракне чуття, а життя зостається все менше та менше.



Далі. Оскільки наш розум – це тіла частина, що завжди  
Певне, встановлене місце займає, як вуха чи очі,  
550Чи якесь інше з чуттів, що життям неподільно керують,  
І, коли зважиш на те, що ні вічі, ні руки, ні ніздрі  
Жити без нас, ані теж відчувати нічого не можуть,  
Лиш розпадаються, тлінню стають у короткому часі,  
Значить, і дух не бува без людини, без тіла, що служить,  
Можна сказати, за посуд йому чи за річ якусь іншу,  
Ще нерозривніше з тілом пов'язану, – тут уявити  
Можеш будь-що, бо між ними на правду глибоке єднання.  
Врешті, життєві спроможності духу і тіла людини  
Тільки в тісному зв'язку виявляються й діяти можуть.  
Духу природа без тіла, сама по собі, вже не годна  
Рухи життєві творить, так і тіло, позбавлене духу,  
Ні потривати, ані відчуттями втішатись не в силі.  
Ще один приклад: як вирване з коренем око не може,  
З тілом усім розлучившись, побачити жодної речі,  
Так от і дух, і душа ні на що поодиночі не здатні.  
Й дива нема тут; бо їх, що по жилах розсіяні всюди,  
Нутрощах, нервах, кістках, усе тіло тримає, мов посуд.  
От і не можуть їх первоначатки на відстань велику  
Вільно відскочити; замкнені в ньому, вони таким чином  
До відчуттєвих звертаються рухів, на що поза тілом,  
Хай-но їх виштовхне смерть у повітря, вони вже не здатні,  
Бо ж не таку звідусіль, розпорошені, мають підтримку.  
Тілом, істотою, врешті, повітря назви, якщо в ньому  
Втриматись може душа й повторити такі ж самі рухи,  
Що й перед тим їх у м'язах будила та в цілому тілі.  
Слід, отже, визнати ще раз і ще раз: коли розпадеться  
Вся оболонка тілесна й майне з неї подув життєвий,  
То неодмінно душа пропаде тоді й духу чутливість,  
Адже одна їх пов'язує – тіло та душу – причина.  
Втім, якщо тіло розлуки з душею знести не спроможне  
І загниває, гидкий довкруги розсіваючи сморід,  
Що ж сумніваєшся тут, що, зринаючи з самого споду,  
Сила душевна мов дим розвівається в подувах вітру  
Й що, потрясіння такого зазнавши, у гниль обернувшись,  
Валиться тіло, бо десь аж на дні його з місця схитнулась  
Кожна підвалина, тільки-но стала душа прориватись  
Через суглоби, шляхи та провулки, крізь пори, що ними  
Всяєне тіло людське? Не один, отже, маєш правдивий  
Доказ того, що душа, розподілена в тілі, виходить  
Через усі його члени й раніш таки в тілі самому  
Рветься, тонка, на шматки, а потому щезає в повітрі.  
Навіть тоді, як за рису життя вона ще не ступила,

Видно, зазнавши якоїсь біди, занепасти готова,  
Хоче податися геть, розлучитися з тілом назавжди;  
Саме тоді завмирає лице, наче в смертну годину,  
В тілі – кровинки нема; омліває і никне людина.  
Кажуть: у когось душа не на місці або цілковито  
Духом упав хтось, тоді-то й заходяться всі метушливо  
Втримать останній зв'язок, що людину з життям ще єднає.  
600 Бо ж потрясаються важко в той час і душа наша, й розум  
Аж до основ, обвалитися будь-коли з тілом готові,  
Хай-но якась хоча б трішки поважніша зайде причина.  
То чи й тепер не повіриш у те, що, цілком беззахисна,  
Випливши з тіла в повітряні обшири, кривлі позбувшись,  
Наша душа протривати окремо не те що століття  
Чи безконечні віки – найкоротшої миті не зможе?  
Та й помираючи, мабуть, ніхто не відчув, що раптово  
З цілого тіла душа непошкоджена вийшла назовні,  
Спершу пройшовши в гортань, а тоді – через горло майнувши;  
Ні. Де розміщена, – там і маліє вона, зникає.  
Як відчуття наше будь-яке інше: погаснути мусить,  
Не залишаючи місця свого. Був би розум безсмертний –  
Не нарікав би аж так, що, вмираючи, мусить розкластись,  
Лиш, як із шкіри своєї змія, виповзав би назовні.  
Врешті, чому наша думка, наш дух не зринають ніколи  
Ні в голові, ні в руках, ні в ногах, тільки певну оселю,  
Область в усіх нас, людей, і постійну, й окреслену мають?  
Чи не тому, що для кожного з органів місце окреме,  
Де б він родивсь, а потому зростає, одступила природа,  
Й так розподілені різні ті члени живого створіння,  
Що не змінить уже їхнього сталого ладу ніколи?  
Так от і йде все в порядку стійкому: ні сила вогненна  
Не виникає з води, ані з полум'я – лід не постане.  
Далі. Якщо припустить, що душа таки справді безсмертна,  
Що відчувати спроможна вона поза межами тіла, –  
П'ять відчуттів, як на думку мою, їй потрібно надати,  
Як-бо інакше могли б ми собі уявити, що душі  
Десь у глибинах, уздовж Ахеронту понурого бродять?  
Так і письменники давні, й митці залюбки зображали  
Душі померлих – наділені завжди всіма відчуттями,  
Хоч у душі поза тілом ні вух, ні очей не буває,  
Ні язика, ні руки, ані носа. Висновуймо: душі  
Ні відчувати самі по собі, ні тривати не можуть.  
Втім, коли ми відчуваємо те, що в усім нашім тілі  
Грає життєве чуття, що душа його повнить по вінця,  
То, якщо раптом удар блискавичний великої сили  
Махом одним розчахне його навіпіл, на дві половини,

Тут же, без жодного сумніву, ділиться разом із тілом  
Також душа, – під ударом розколена пополювині.  
Що ж розколотися може й на кілька частин розійтися,  
Те відмовляє собі, що цілком очевидно, в безсмерті.  
Кажуть, серпами оснащені, грізні в бою колісници,  
В гущу ворожого війська вриваючись, теплі од крові,  
Косять людей – і тремтять на землі то одрізані щойно  
Руки, то ноги, хоч ті, кого зранено, й не відчують  
Болю: їх розум не встиг ще сприйняти миттєвого лиха,  
Й, поки ще дух заповнений боєм, поранений воїн  
Рештою тіла свого до побоїща рветься, до вбивства.  
Часто не маючи й гадки про те, що його ліву руку  
650Й щит у ній хижі серпи під колеса, копита жбурнули.  
Дехто грозить, наступає на ворога вже... без правиці,  
Інший, позбувшись ноги, намагається встати, а поряд –  
Пальцями, ще не завмерши, ворушить нога його власна.  
Стята з живих ще плечей голова й на землі не змикає  
Лютих очей, запальний зберігаючи вираз обличчя,  
Поки й вона свою частку душі не віддасть до останку.  
Більше скажу: якщо грізну своїм язиком миготливим,  
Тілом довженним, піднятим хвостом ти змію на численні  
Кусники взявся б мечем посікти, то побачив би: кожен  
Кусник той, щойно відтятий, окремо звивається й землю  
Зрошує соком отрути страшною, що з рани сочиться;  
Ну, а сама вона, тільки б за муку хоч так одімстити,  
Пашену в свій-таки хвіст раз у раз націляється, хижа.  
Скажемо, отже, що в кожному обрубкові має оселю  
Ціла, окрема душа? Якщо так, то висновувать мусим,  
Що не одна в тій істоті душа, – що було їх багато.  
Тож підсумуймо: що з тілом утворює цілість єдину, –  
Ділиться з ним, і тому-то одне, як і друге, – вмируці,  
Дробляться-бо на багато частинок в однаковій мірі.  
Втім, коли справді в природі своїй душа – не смертельна  
І кожен раз у народжене щойно вплітається тіло,  
То пам'ятати повинні б ми те, що раніш відбувалось,  
Хоч би якийсь од раніш пережитого слід нам лишився.  
Бо, якщо змога та сила душі підупали настільки,  
Що з її пам'яті випали всі наші дії колишні, –  
Стан цей, здається мені, вже не дуже далекий од смерті.  
Мусимо, визнати: душі колишні в свій час неодмінно  
Згинули; ті, що тепер є на світі, – тепер народились.  
Далі. Коли б лиш тоді, коли тіло вже зовсім готове,  
Входити в нас мали звичай спроможності духу життєві,  
В мить, коли родимось ми, виринаєм до обріїв світла,  
То не могла б розвиватись душа, як це бачимо, з тілом,

І з усіма його членами змішана, й з кров'ю самою, –  
Наче у клітці якійсь, самотньо б тоді проживала,  
Тільки для себе, хоча відчуттям таки повнила б тіло.  
Ще раз кажу: не вважай, що народження душі не знають,  
Що не стосуються їх усевладної смерті закони.  
Та припустімо, що душі в тіла наші входять іззовні.  
То в голові не вкладається, як це вони між собою  
Так посплітатись могли. Очевидність – найкраще потвердить,  
Адже душа в усі нутрощі й нерви настільки проникла,  
Навіть у жили й кістки, що чуття не позбавлені й зуби:  
Часто болять, а не раз їх аж ломить, коли припадаєш  
До джерела чи, бува, на піщинку натраплять у хлібі.  
Отже, так глибоко вплившись у тіло, душа, очевидно,  
Цілою вийти ніяк не здолає, бо їй не звільнитись  
Од сухожиллів усіх, од кісток та судин усіляких.  
Може, здається тобі, що душа, в нас проникнувши ззовні,  
Звикла по всіх наших членах, немов рідина, розпливатись,  
700То ще скоріше, розчинена в тілі, зотліє з ним разом:  
Що розпливається, – те, розпадаючись, гинути мусить,  
Дробиться, отже, душа й через пори виходить із тіла.  
Як, увійшовши в усі наші нутрощі й органи, їжа  
Там розкладається й далі вже в іншій існує природі,  
Так от і дух і душа, хоч які були б цілісні й чисті,  
В новонародженім тілі, пливкі, розпадаються тут же;  
Їхні частки наче крізь непомітні трубки-волосинки  
В тіло впадають, і там із них твориться духу природа,  
Та, що тепер нашим тілом керує, постала з тієї,  
Що, по всьому організму розплившись, згинула шойно.  
В кожній, отже, душі, як це бачимо з доказів наших,  
Єсть і народження день, мусить бути і день її смерті.  
Ще поміркуюмо, чи з первнів душі залишається дещо  
В мертвому тілі, чи ні. Якщо є вони в ньому, лишилися,  
То про безсмертя душі тоді й мови нема, адже тіло  
Може покинути вона, тільки певної втрати зазнавши.  
Ну, а якщо, зберігаючи цілість, виходить із нього,  
Жодного первня свого не zostавивши там, то звідкіль же  
В тілі, що вже загнива, черв'яків набирається стільки?  
Звідки, скажи, така сила створить тих безкровних, безкостих,  
Що заповнюють нутрощі, смороду повні, набряклі?  
Віриш, можливо, що ззовні в черву протискаються душі,  
Кожна – окреме займаючи тіло, й не хочеш при тому  
Знати, чому ж це туди міриадами душі опливилися,  
Звідки одна відійшла? Виникає тут, мабуть, питання,  
Гідне того, щоб над ним ти подумав і вияснив ось що:  
Чи, мов на ловах, ті душі вистежують, кожна – для себе,

Первні черви, щоб самим же собі збудувати домівку,  
Чи вже в готові тіла прослизнути їм хитро вдається?  
Тільки навіщо їм та метушня й запопадлива праця –  
Не поясниш, далєбі: без турбот же, позбувшись тіла,  
Пурхають, – що їм тоді, чи хвороби, чи холод, чи голод?  
Саме на тіло ті лиха чигають; поєднана з тілом,  
Терпить од них і душа, не одній з ним біді піддається.  
Та припустім, що душі таки вигідно для проживання  
Тіло собі завести, але як їй на це спромогтися?  
Що не кажи тут, а тіл собі душі таки не будують.  
Не прокрадається жодна душа й до готового тіла,  
Бо не сплелися б так тонко вони, не творили б укупі  
Цілість єдину, в якій і чуття виявляється спільне.  
Врешті, чому кровожерним поривом одвіку відомий  
Лев'ячий рід; чому лис – найпідступніший; оленя прудкість –  
Йде від батьків; чому страх підганя його – батьківський спадок?  
Ну і всі інші властивості й риси – чому від дитинства  
В тілі створіння, у вдачі його проступають виразно?  
Чи не тому так буває, що будь-яке сім'я, сімейство  
Певний несе в собі дух, що росте лише з тілом у парі?  
Смерті не знала б душа, щораз в інше вступаючи тіло, –  
Звичаї різних істот без упину, безладно б мінялись:  
<sup>750</sup>Від рогносного оленя часто тікали б собаки  
Навіть породи гірканської; трепетно в подувах вітру  
Геть утікав би коршак, оддалік спостерігши голубку;  
Люди безглузді були б, набиралися б розуму – звірі.  
Тож помиляються ті, хто вважає, що, в інше ввійшовши  
Тіло, змінившись сама, невмирущість душа зберігає:  
Ні. Що міняється, – лад свій порушує, йде до загины.  
Переміщаються й крихти душі, стають в іншій порядку,  
Значить, порушують лад свій, руйнуються в цілому тілі,  
Щоб і загинути з ним, як настане пора, всім, до решти.  
Скажуть, можливо, що душі людей – у людські, не тваринні  
Входять тіла, запитаю, однак: “А чому ж із розумних  
Раптом дурними стають, чому жодне хлопча – не розважне  
(Звісно ж, тому, що пов'язане з певним сімейством і сім'ям),  
І не таке розторопне лоша, як дозрілі вже коні?”  
“В тілі, дрібнім ще, дрібнішає й розум” – такий, певно, буде  
Викрут останній. Але, якщо так, тоді все ж необхідно  
Визнати смертність душі, адже в тілі змінилась настільки,  
Що ні життя не згадає вчорашнього, ні відчування.  
Втім, чи могла б вона, в силу вбиваючись не самотою –  
Разом із тілом, на зрілість свою сподіватись квітучу,  
Спільної не поділяючи з ним од народження долі?  
Врешті, чому так поспішно втекти хоче з членів старечих?

Може, боїться, що замкнена буде в струхлілому тілі,  
Що довголіттям підточений дім колись прямо на неї  
Звалиться? Страх цей, однак, – аж ніяк не ознака безсмертя.  
І чи не сміх, коли душі при милих Венері обіймах  
Та при народженні різних істот доокола юрмляться  
У незчисленнім числі? Невмируща – на тіло вмируще  
Так і чигає з них кожна, щоб тільки, момент уловивши,  
Спритно в домівку нову – у створіння якеś прослизнути.  
Так-то... Хіба що домовленість є в них, і першою в тіло  
З них лише та, що й надлинула першою, входить може,  
Й не пропихаються там, до сварні не доходить, до сили.  
Врешті, в ефірі не знайдеш лісів; у глибокому морі –  
Хмар; на зелених лугах ти ніколи не виловиш риби;  
В дереві – крові нема; ну, а камінь не дасть тобі соку:  
Все має місце своє, де зростать йому й бути належить.  
Так от і духу природа без тіла родитись не може,  
Ні протривати хоч мить якуś осторонь м'язів та крові.  
Ну, а могла б, – то скоріше б селилась тоді сила духу,  
Чи в голові, чи в раменах, чи в п'ятах – найнижчому місці,  
Коротко кажучи, хоч у якій би зродилась частині, –  
Все ж була б завжди у тій же людині, у посуді тім же.  
Тож, коли в нашому тілі є певне, означене місце,  
Де, очевидно, і дух, і душа наші можуть окремо  
Перебувати й рости, то тим паче не маємо права  
Вірити в те, що тривають вони й постають поза тілом.  
Ось чому визнати слід: коли з тілом біда непоправна, –  
Горе й душі; розриваючись, гине в усіх наших членах.  
<sup>800</sup>Отже, вмируще єднати з безсмертним, гадати, що разом  
І відчувають, і діють вони – божевілля, та й годі.  
Справді: чи можна зіставити щось аж таке неподібне,  
Щось протилежніше, і несумісніше, й непорівняльне,  
Як вічносуще – із смертним, неначебто їм удається  
Спільними силами зносити натиск життєвої бурі?  
Далі. Що вічним лишається, те або тілом суцільним  
Бути повинно, щоб кожен удар відбивати, стороннім  
Не даючи пробиватись тілам і всередині рвати  
Щонайтісніші зв'язки між частками, – природу таких от  
Щільних матерії тіл розглядали ми дещо раніше, –  
Або тому в часовій безконечності може тривати,  
Що взагалі недосягне для поштовхів, – маю на думці  
Простір порожній: ні вдарить його, ні торкнутись не можна, –  
Або, нарешті, тому, що довкіл нема місця, куди б то  
Речі могли відійти, так би мовити, порозпадатись,  
Як ото вічна є сума всіх сум і нема поза нею  
Місця, куди б утікали частки її, й тіла немає,

Що відкілясь, наче грім, увірвавшись, її зруйнувало б.  
Ну, а коли наділятиме хтось нашу душу безсмертям  
Радше тому, що надійно захищена від руйнування,  
Або тому, що до неї шкідливі товчки не доходять,  
Або тому, що, доходячи, якимось відбиті бувають  
Ще перед тим, аніж їх руйнівну відчуваємо дію...  
Бо не лише при тілесній недузї душа зникає:  
Часто настирлива думка про те, що в майбутньому буде,  
Сушить її, – скаламучує страх, добивають турботи,  
Навіть минуле гризе: про колишні нагадає хиби.  
Шал, їй властивий, додає, непритомність, і пам'яті втрату,  
Й те, що не раз поринає вона в чорноту летаргійну.  
Смерть для нас, отже, – ніщо; ми не маємо з нею на правду  
Жодних стосунків, адже довели ми: душа наша – смертна.  
Як у часи, що давно вже минули, ніяких тривог ми  
Не відчували, коли звідусіль нам грозили пунійці  
Збройно, коли цілий світ сколихнувся од небачених досі  
Воєн жахних, коли неба склепіння здригнулось високе  
Й люд сумнівавсь: до якого з тих двох володінь, що зіткнулись,  
Мусить усе відійти до останку – моря й суходоли,  
Так і тоді, коли нас вже не буде й настане розлука  
Тіла з душею, що в єдності творять людську особистість,  
Нам таки справді нічого не трапиться: нас-бо на світі –  
Ще раз кажу – вже не буде, ніщо нам чуття не порушить,  
Хоч би змішались моря з суходолами, небо – з морями.  
Та припустімо, нарешті, таке, що, й покинувши тіло,  
Дух і душа зберегли свою силу – свій дар відчувати, –  
Це не стосується нас, що лише в нерозривнім союзі –  
Тіла й душі – особистість єдину спроможні творити.  
Навіть коли після нашої смерті віки, позбиравши  
Нашу матерію, так, як сьогодні, її впорядкують,  
І буде ще раз даровано нам після темряви – світло,  
То й до такої події не буде в нас жодного діла,  
Бо ж перервалася, коли помиралі ми, пам'яті нитка.  
Байдуже нам і тепер, чим раніше були ми, й ніколи  
Нас не діймає, не тисне душі з цього приводу туга.  
Глянь позад себе і зором окинь площину неозору  
Часу, який проминув, уяви, в які різні-прерізні  
Рухи вступала матерія там, – от і будеш готовий  
Вірити в те, що насіння, з якого складаємось нині,  
В цьому ж порядку, що й нам притаманний, бувало раніше,  
Тільки не годен сягнути туди пам'ятливий наш розум:  
На перешкоді проваллям стає небуття, коли рухи  
Первісних тілець безладні були, відчуття не творили.  
Отже, коли про майбутні нещастя та горе йде мова,

Мусить .тоді бути й той, що на нього могли б ті страждання  
Впасти; коли ж вилучає їх смерть, існування віднявши  
В того, хто б мав за життя свого звідати всі оті біди, –  
Значить, що жодних підстав ми не маємо смерті лякатись,  
Що нещасливим не може бути той, кого просто нема вже,  
Що й не родиться ніколи й ніде – все одно для такого,  
Тільки-но смертне життя перетнеться безсмертною смертю.  
Отже, коли нарікати почне хтось: мовляв, моє тіло,  
Щойно помру, буде гнити в землі, або жменькою праху  
В полум'ї стане, а може, опиниться в пащі хижацькій, –  
Знатимеш: тут щось не те, – якесь глибоко сховане жало  
Зранює серце йому, хоча сам же готов присягтися,  
Що після смерті ніяке вже в ньому чуття не заблисне.  
Та не керується він, очевидно, тим переконанням:  
Не вилучає з життя себе, з коренем вирвать не хоче –  
Сам себе дурить: ану, з мене лишиться щось після смерті...  
Справді-бо: хто ще живим бачить тіло своє під зубами  
Хижого звіра та дзьобом шуліки, той сам над собою  
Плаче; не може прокласти межі між собою, живим ще, –  
Й тілом простертим, немовби мертвець той – це він; побіч нього  
Ставши, своїм же чуттям, нерозумний, його наділяє.  
От і гнівиться він, що, народившись, повинен умерти.  
Не розуміє того, що, з життя відійшовши назавжди,  
Сам не оплаче себе, і не стане при тілі своєму,  
Сліз не проллє, як те тіло вогонь чи хижак буде жерти.  
Бо коли в смерті жадливим є те, що зжере наше тіло  
Пажерний звір, то чому – не збагну того – менша жорстокість  
На похоронному вогнищі жаром палким перейматись,  
Чи задихатись, як тільки занурять у мед твоє тіло,  
Чи замерзати на холодній плиті кам'яної гробниці,  
Чи під вагою землі розпростертим, роздавленим бути.  
“Ой, вже не ступиш повік на поріг свого дому, не стріне  
Люба дружина тебе, діточки не збіжаться солодкі,  
Щоб цілувати тебе навперебій, повнить радістю груди,  
Тихою радістю... Пишне майно своє, рідних покинеш  
Напризволяще... Один лише день – лементують, – а стільки  
Втіх він позбавив тебе, нещасливого, так безсердечно!  
<sup>900</sup>Тільки ніхто з них чомусь не додасть: Але ти вже байдужий  
До насолод, бо не маєш ніякого більше бажання.  
Поміркували б гарненько над тим, говорили б розумно, –  
Вільною стала б душа їх од туги, великого страху.  
“Ти, як поринув у сон, так і будеш, покійний, лежати  
З віку на вік, ані смутку не знаючи більше, ні болю.  
Ми ж перед вогнищем тим, де ти в попіл німий обернувся,  
Сльози невпинно лили, й поки нашого віку, не буде



Днини такої, що вирвать могла б нам із серця скорботу”.  
В того, хто так ото плаче, не зайве було б запитати,  
Звідки така гіркота, коли йдеться про сон, одпочинок,  
І чи доречна тут вічна печаль, що висушує душу.  
Так от і ті, що не раз прилягають до учти гучної,  
Скроні прибравши вінком, піднімаючи келих, буває,  
Гірко зітхнуть: “Ой, недовго втішатися бідній людині!  
Мить – і по втісі, й ніхто вже її повернути не зможе”.  
Начебто більшого лиха й немає для них після смерті,  
Як од виснажної, лютої спраги весь час знемагати  
Чи відчувать якесь інше бажання – постійне, гнітюче.  
Хто ж би то плакати став над життям своїм і над собою  
Серед глибокого сну, коли з тілом і дух спочиває?  
Хай би той сон безконечно тривав, – не діймала й тоді б нас  
Жодна журба з цього приводу, жодна б не мучила туга.  
Та, коли в сні опочинемо звичному, первоначатки  
Все ж не відходять аж надто далеко од рухів чуттєвих,  
От чому знов після сну зосередитись можемо легко.  
Смерть, отже, є для нас ще чимось меншим, коли щось буває  
Меншим, ніж те, чого зовсім не маємо перед очима.  
Значно сильніший-бо розлад матерії разом із смертю  
Йде неодмінно, й нікому прокинутись більше не вдасться,  
Хай-но в житті його раз хоч наступить холодна перерва.  
Врешті, якби подала несподівано голос природа  
Й будь-кому з нас почала дорікати ось такими словами:  
Що ж то на душу лягло тобі, смертний, чому не знаходиш  
Місця собі, й спогадавши про смерть, і зітхаєш, і плачеш?  
Бо, якщо справді було тобі милим життя, що минуло,  
І не намарно для тебе спливли його радощі, втіхи,  
Наче їх в амфору влито діряву, – чому не відходиш,  
Мовби той гість, що наївся-напився на учті життєвій,  
Щоб, не хвилюючись, тихо, ввійти собі в спокій безжурний?  
Ну, а коли, навпаки, все добро твоє порозпливалось,  
Мукою стало життя, то навіщо тоді, нерозумний,  
Просиш добавки – аби повторилися розчарування?  
Чом і життя, й осоружну журбу водночас не покинеш?  
Годі мені щось нове чи придумати, чи змайструвати,  
Щоб зацікавився ти: все вовік зостається тим самим.  
Хай не зів'яло ще тіло твоє, хай з роками всієї  
Ти не розтратив снаги, – все залишиться й далі таким же,  
Навіть якби ти зумів пережити людські покоління  
Чи взагалі, живучи безконечно, не відав би смерті”.  
Що ж ми їй відповімо, як не те, що вона цілком слушно  
Позов на нас подала, справедливу порушивши справу?  
Ще ж коли старець, літами обтяжений, стане над міру

Плакати над тим, що з життя йому скоро піти доведеться,  
Чи не по праву ганьбити його ще суворіше стане:  
“Що ж ти розпхивкався, дурню старий? Не смій нарікати!  
Всі ж позривав ти життєві дари, от і неміч наспіла,  
А через те, що теперішнім нехтуеш, мариш відсутнім,  
Марно минуло життя недовершене, прикре для тебе,  
От несподівано й смерть зупинилася край твого ложа,  
Ще перед тим, ніж ти сам одійти б міг, усім наситившись.  
Ну, а тепер і не думай про те, що старому не личить, –  
Місце спокійно звільни молодим, адже це – необхідність”.  
Так по заслuzі, гадаю, ганьбить нас і лає природа,  
Завжди-бо старість під тиском нового відходити мусить;  
Так постають одні з одних, весь час обновляючись, речі.  
Отже, ніхто не спускається в темний, безоднявий Тартар:  
Для поколінь, що грядуть, мусить бути матерії вдосталь.  
Підуть, одначе, й вони, звікувавши свій вік, за тобою.  
Ти не один: покоління людей відійшли і відійдуть,  
До й після тебе; вмирає одне, з нього родиться інше.  
Тож не на власність – на вжиток дочасний життя нам дається.  
Втім, озирнися: наскільки байдужа нам та, що минула,  
Вічного часу доба, всі ті дні, коли нас не було ще!  
Дзеркало маєш: у ньому виразно відбила природа  
Обшири часу по той бік життя – після нашої смерті.  
Бачиш там речі тривожні, примари якісь, а не повний  
Спокій, з яким навіть сон безтурботний зрівнятися не може?  
Що так жахає людей, що неначебно є в Ахеронті,  
В темних глибинах його, – те насправді є тут, поміж нами.  
Тантала, звісно, нема, що боїться навислої скелі –  
Каже переказ – і марно тремтить у віках, нещасливий;  
Є, проте, тут, на землі, марновірний наш перед богами  
Страх; умирущі, постійно лякаємось підступів долі.  
Не обсідає простертого Тітія в млі Ахеронту  
Згряя птахів, бо давно б уже їм не було що клювати:  
Врешті б, усе спожили, хоч які б велетенські мав груди.  
Хоч би яким незміреним було його тіло простерте,  
Хоч би собою прикрив він не дев’ять лиш югерів поля –  
Весь цей довколишній обшир землі, – і тоді б не спромігся  
Ні безконечного болю знести, ні птахам ненаситним  
Тіла свого впродовж цілих віків оддавати в поживу.  
Тітія бачимо тут: він лежить у тенетах любові,  
Мучать птахи його – ревності ранять-видзьобують душу,  
Чи якась інша дошкульна жага розрива йому груди.  
Маємо тут ми й Сізіфа нещасного перед очима:  
Все норочить він, щоб люд йому грізні сокири і владні  
Фасції дав, та відходить, сумний і подоланий завжди.

Бо домагатися влади (пусте і невдячне заняття!)  
Ще й докладати до того зусиль, повсякденного труду, –  
1000 Це все одно, що під гору круту ненастанно котити  
Камінь важений: торкнеться вершини – й летить, гуркотливий,  
Знов до підніжжя її, а зупиниться – аж на рівнині.  
Ну, а невдячному духу своєму весь час догоджати  
Й не наситити його, не наповнити всім, що приносить  
Час, рівномірно чергуючи споконвіків пори року,  
Різні плоди постачаючи нам, насолоди всілякі  
(Все ж насититись дарами життя ми ніколи не годні) –  
Це, на мій погляд, те ж саме, що каже переказ про юних  
Дів, які воду постійно ллють в амфору, та не наповнять,  
Скільки б віків не майнуло над ними, бо дна в ній немає.  
А щодо Кербера, Фурій, а також на світло скупого  
Тартару, що вивергає з глибин своїх племін жажливий, –  
Вигадки все це: нема там такого, та й бути не може.  
Є зате тут, серед люду живого ще, страх, що малює  
Гідну найтяжчого злочину кару в уяві злочинця:  
Тюрми похмурі, жажливе падіння з високої скелі,  
Пруття, кати, смолоскипи, смола і розпечені дроти,  
Хай їх тим часом нема, та настирлива думка раз по раз  
Жалить того, хто пішов на лихе: чи уникну покари?  
От і не бачить він, де б то границі якісь могли бути  
Всіх його бід чи межа покарань, хоч би навіть далеко;  
Думає, що й після смерті триватимуть – важчі, страшніші.  
Так в Ахеронт переміняють дурні життя своє власне.  
Іноді й сам собі міг би ти з певністю ось що сказати:  
“Очі зімкнув, опустившись у темряву, й Анк добродійний,  
Хоч незрівнянно в усьому був кращий, поганцю, від тебе.  
Скільки-то й інших із світу пішло після нього славетних  
І владарів, і вождів, котрим цілі народи корились!  
Далі – й сам той, хто проклав у свій час по великому морю  
Шлях, легіонам дозволивши через глибини ступати,  
Хто їх навчив, не змочивши стопи, йти по хлані солоній,  
І Геллеспонтом, хоч як той не пінився, гордо гнав коней, –  
Світла позбувся і душу пролив, умираючи, з тіла.  
І Сціпіон – блискавиця війни, гроза Карфагена –  
В землю кістки свої склав, наче раб той – останній з останніх.  
А винахідники різних наук і мистецтв, а славетні  
Муз геліконських супутники? З них навіть той, в кого скіпетр  
Був у правиці, – Гомер, – упокоївсь навіки, як інші.  
Та й Демокріт, коли старість, дозрівши, йому нагадала,  
Що повільнішають порухи духу його пам’ятливі,  
Сам пішов смерті навстріч, їй підставивши голову власну.  
Канув у млу й Епікур, поза обрії світла ступивши,

Хоч найрозумніший був, хоч мислителі інші при ньому  
Гасли, як гаснуть зірки в палахтінні ефірного сонця.  
Що ж тоді ти так цураєшся смерті? Хіба ж не подібне,  
Хоч і живий ти, і зрячий, життя твоє мляве до неї?  
Більшу ж його половину марнуєш у сні, а дримаєш  
Навіть з очима відкритими, все щось тобі наче сниться,  
Марні страхи скаламучують розум твій днями й ночами;  
1050Часто, не знаючи й сам свого лиха, немов очманілий,  
Серед турбот, що кружляють роями, весь час метушишся,  
Здавшись на волю свого дурманом оповитого духу".  
От якби люди могли, відчуваючи глибоко в серці  
Наче тягар, що гнітить їх постійно своєю вагою,  
Знати ще й те, звідкіля навалилась на них така прикра  
Ноша й чому стільки бід усіляких лягло їм на груди, –  
Так не жили б, як живуть вони, бачимо, нині здебільша:  
Справді не знають самі, чого хочуть; усе лиш міняють  
Місце, немов оглядаючись, де б то вантаж той їм скласти.  
Часто з палат своїх геть забирається той, кому власний  
Дім остогид, та за деякий час повертається знову,  
Бо поза домом не стало йому ні на крихітку легше,  
От і жене рисаків стрімголов до своєї оселі,  
Мов на пожежу, неначебто кривля вогнем узялася.  
Та, ледь торкнувся порогів своїх – на весь рот позіхає  
Чи поринає, обтяжений, в сон, щоб забутись у ньому,  
Чи несподівано знову спішить повернутись до міста.  
Так ото кожен од себе тіка, та нікому, звичайно,  
Ще не вдалося втекти: хоч-не-хоч зостається з собою –  
З тим, кого так незлюбив, бо не знає причини хвороби.  
Ну, а коли б її знав, то, відкинувши всі свої справи,  
Взявся б одразу природу речей найпильніше вивчати.  
Бо не про відтинок часу малий, про якусь там годину  
Мова йде тут, а про стан, у якому вмирущому люду –  
Всім нам по смерті в віках безконечних лишатись належить.  
Що ж то за прагнення, врешті, таке до життя ненаситне,  
Змушує нас так лякливо тремтіти при будь-якій скруті?  
Смертним же певну тривалість життя встановила природа,  
І на межі тій близькій мусить кожен зустрітись із смертю.  
Втім, хоч ти скільки живи, – насолоди нової не буде:  
Ми – наче в замкнутім колі весь час, і не вийти нам з нього.  
Поки нема, чого прагнемо, поти й рвемося до нього;  
Лиш осягнемо, – щось інше натомість жагу роздуває.  
Так от жадоба життя нас постійною спрагою мучить.  
Нам не вгадать, яку долю готує людині прийдешнє,  
Що може трапитись нам і який буде крок наш останній.  
Як не продовжуймо, врешті, життя, – не віднімемо й миті

Від того часу, який має смерть у своїм володінні,  
Й не доб'ємось, щоб хоч трохи коротше лежати в могилі.  
Скільки б людських поколінь не вдалося тобі пережити, –  
Вічна в триванні своїм, тебе смерть все одно буде ждати.  
Тож небуття анітрохи не буде коротшим для того,  
Хто лиш сьогодні дійшов до межі, ніж для того, хто стрінув  
День свій останній давно – місяцями й роками раніше.

### Книга четверта

.....  
Вище я виклав тобі про речей усіх первісні тільця –  
Що за природа в них, як вони линуть, за формою різні,  
В просторі, вічним підхоплені рухом, самі, без принуки;  
Як і які в тому русі з них речі творитися можуть.  
Виклавши й духу природу тонку, я вказав на глибинний  
З тілом зв'язок його під час життя і на те, що він знову,  
Тільки-но смерть цей зв'язок перетне, розпадеться на первні.  
Нині – про те, що прямий має саме до того стосунок,  
Це, я сказав би, подоби речей або образи їхні:  
Начебто плівки тонкі, від поверхні речей одділившись,  
Пурхають легко вони то туди, то сюди у повітрі.  
От що жахає не раз наяву нас, вганяє в холодний  
Піт уві сні, коли бачимо тіні, чи дивні подоби  
Тих, кого смерть вже навіки позбавила денного світла.  
Часто, кажу, ми на ноги зриваємось, хоч і глибокий  
Сон розморив нас. Не думай, однак, що з імлі Ахеронту  
Душі чи тіні втекли, щоб попурхати собі між живими,  
Й не розраховуй на те, що хоч дещо з нас може лишитись  
По нашій смерті, коли, водночас потрясіння зазнавши,  
Тіло розсиплеться й дух на свої найдрібніші частинки.  
Ще раз кажу: кожна річ посилає з поверхні своєї  
Начебто образ незмірно тонкий, легкоплинну фігуру,  
Що шкаралупою, плівкою можна, крім того, назвати,  
Бо щодо вигляду й форми своєї ця плівка летюча  
<sup>50</sup>Саме на ту схожа річ, од якої вона відділилась.  
Це зрозуміє, здається мені, й тугодумна людина.  
Бо ж навіть ті, що досяжні для нашого зору, предмети  
Шлють із поверхні численні частки. З них одні у повітрі  
Тануть, як дим од полін або жар, що від полум'я лине.  
Інші – густіші – тісніш переплетені. Так серед літа  
Наче лушпинку тонку по собі залишають цикади;  
Так і теля, народившись, немов оболонку прозору  
З тіла скидає – пліву; так і звинна змія між колюччям  
Губить свій одяг: не раз його вітер гойдає на терні,  
Мовби прикрасу яку. І якщо так буває в природі, –

Отже, з поверхні всіх інших речей відділятися мусять  
Саме такі, лиш нечутні під пальцями образи-тіні.  
Справді, чому б то скоріш од речей мали ті відділятися,  
Важчі, ніж ці легковіїні подоби, – ніяк не поясниш.  
Надто, коли на поверхні речей непомітні рояться  
Тільця, що з неї могли б одлетіти, свого не змінивши  
Ладу, тим самим – і форми, і вигляду речі тієї.  
Ще ж і стрімкіший їх лет, бо, в ряду розташовані першим,  
Линуть вільніше, тому й перешкод їм трапляється менше.  
Око посвідчить, що речі не тільки з нутра свого можуть,  
Ген аж із дна вивергати частки, про що мова йшла вище,  
Але з поверхні також – свого кольору тільця, скажімо.  
Це переважно буває, коли у просторім театрі  
Жовтий, червоний або темно-синій намет на жердинах  
Та на брусах розіпнуть – і тремтить він, і плеще на вітрі,  
Й хвиля барвиста од нього сплива на людей і на сцену,  
І на ошатних матрон, і на гордих сенаторів лица;  
Все довкруги заповнює барва – пливка, мерехтлива.  
І що тісніші довкола, що вищі над нами театру  
Стіни, то глибше пірнаємо в ті кольори веселкові,  
Що мов сміються, вітаючи проблиски денного світла.  
Значить, якщо посилає намет із поверхні своєї  
Барву, то й будь-який інший предмет посилати повинен  
Образи-тіні, бо ж тут, як і там, вони йдуть од поверхні.  
Пурхають, отже, довкіл достеменні речей відпечатки,  
Наче з найтоншої зіткані нитки, тому-то для ока,  
Надто коли поодинокі літають, вони не помітні.  
Дим, окрім того, і запахи, й жар, і подібні їм речі  
Завжди розсіяно з різних предметів виходять назовні,  
Бо, вириваючись із глибини, де вони й народились,  
Дробляться тут же на згинах шляхів, не знаходять прямого  
Виходу, щоб усі разом крізь нього могли промайнути.  
І навпаки: щойно пливка тонка поверхневої барви  
Злине, – ніщо, перешкодою ставши, її не порушить,  
Бо на чолі, наче в першій ряду вона перебувала.  
Що відображеним бачимо, врешті, на чистому плесі,  
В дзеркалі чи на блискучій поверхні якогось предмета, –  
Схоже, мов крапля води, до самих же речей, тож постати  
Мусило з образів тих, що від певних речей відділились.  
<sup>100</sup>Є, отже, форми речей невідчутні – тонкі подобизни;  
Їх, коли пурхають порізно, зором ніяк не вловити.  
Та, коли їх відбиває раз по раз поверхня дзеркальна,  
Мовби наклавшись, дають тоді образ досяжний для ока.  
Мабуть, по-іншому й не поясниш того, як вони можуть  
Так зберегтися, щоб будь-яку річ могли відображати.

Зараз подумай, яка мусить бути субтильна природа  
Образу. Передусім через те, що начатки далеко  
Поза людськими чуттями лежать, що вони значно менші,  
Ніж усе те, чого зір наш уже не здолає схопити.  
Щоб голосливним, одначе, не бути, ще раз нагадаю,  
Тільки вже стисло, про крихітні розміри первісних тілець.  
От якусь мушку візьми. Якби ти її міг поділити  
Хоч на три долі, – вони тобі зникнуть уже з поля зору.  
Що вже казати про всі їхні нутроці, крихітну кульку –  
Серце, про вічі, про тіла частини, рухливі суглоби?  
Як уявить собі розміри їхні? А ще ж мусять бути  
Первісні тільця, з яких і душа, як і дух, виникає.  
То чи не бачиш, яка це на правду незвідана малість?  
Ну, а рослини, що з тіла свого видихають разючий  
Запах, як-от: панацея цілюща, полин одворотний,  
Золототисячник, гіркістю знаний, чорнобиль пахучий –  
Будь-яке з зілля того можеш пальцями легко потерти –  
І своєрідний ще довго на них відчуватимеш запах.

\*\*\*

Чи сумніваєшся досі, що всюди й у напрямках різних  
Линуть подобі речей, лиш безсилі, чуттям не досяжні?  
Та не подумай, бува, що лиш ті собі вільно літають  
Образи різних речей, що від них же беруть свій початок:  
Є ще й такі, що самі по собі народитися можуть  
І поставати у просторі тому, що зветься повітрям.  
Різні вони можуть форми творити, злітаючи вгору.  
Так у високості – хто не дививсь на них? – піняві хмари  
Ковзають легко по вітру, й на чисте полотнище неба  
Різні лягають дива: то Гіганти, насупивши брови,  
Сунуть за обрій, широкі від ніг своїх стелячи тіні,  
То наче хиляться гори могутні, й одламані брили  
Котяться вниз, і за тими обвалами й сонця не видно;  
Далі – вже інші, до звірів подібні, стягаються тучі,  
Й так, появляючись і розпливаючись безперестанно,  
Що раз нових вони форм набувають та обрисів різних.  
Нині – про те, як і легко, і швидко ті образи-тіні  
Вічно пливають, од речей відділяючись, порозмовляймо.

Кожної речі поверхня постійно того має вдосталь,  
Що покидає її кожну мить. Ці потоки проходять  
Через рідке щось – тканину, скажімо; та вже коли камінь  
На перешкоді їм стане чи дерево, вдарившись, тут же  
Лад свій ламають вони, відображення дати не годні.  
Та коли їм на шляху щось блискуче зустрінеться, щільне,  
Дзеркало передусім, – то нічого не трапиться з ними:

Вже не проникнуть-бо, мов крізь тканину, стійкого порядку  
150 Не поламають уже – їх рятує поверхня дзеркальна.  
Ось чому саме вона відображення шле нам дзеркальні.  
В будь-яку мить і будь-що, і хоч як несподівано вистав  
Перед поверхнею дзеркала, – тут же з'являється образ.  
Висновок, отже, роби: кожне тіло з поверхні постійно  
Шле відпечатки свої – тонко сплетені власні подоби.  
Безліч зображень таких виникає в короткому часі,  
Тим-то по праву кажу про народження їх блискавичне.  
Так от і сонце палке раз у раз незчисленні навсібіч  
Промені шле, щоби світ без упину виповнювався ними.  
Значить, так само й від кожної речі у мить щонайменшу  
Безліч її відображень тонких одділяться повинно  
І розлітатись по-різному тут же у напрямках різних,  
Бо, хоч би як повертали ми дзеркало, в ньому негайно  
Речі повторяться, в барвах своїх відображені й формах.  
Ще одна думка. Буває не раз: найблакитніше небо  
Раптом стемніє, немов із похмурих глибин Ахеронту  
Вся, що лиш є в ньому, мла піднялася, аби чорнотою  
Заполонити склепіння небесне аж ген до ефіру.  
Ось яке темряве Жаху обличчя погрозово висне  
Зверху, коли проривається ніч із понурої хмари,  
Хоч не обчислити, не скаже ніхто, яка крихітна частка  
Хмари тієї створила нам образ її, подобизну.  
Зараз же – те, як нечувано швидко ті образи линуць,  
Як мало часу їм треба для того, щоби величезні  
Плеса повітряні перепливати і сягнуть блискавично  
Місця того чи сього, куди рух їх скерує поривний,  
Викладу віршем не так велемовним, як солодкокомовним,  
Краща-бо лебедя пісня коротка, ніж крик журавлиний,  
Що серед хмар десь вітри його буйні розвіюють, австри.  
Передусім, що й побачити можна, рухливість найбільша  
Тим притаманна речам, що з дрібних і гладеньких постали  
Первоначатків. Такими, скажімо, є жар, як і сяйво  
Сонця, бо з дуже малих вони виникли, крихітних тілець,  
Що одне одного мовби штовхають, і так від удару  
Мчать до удару, за обширом – інший долаючи обшир,  
Бо ж у невпинному леті розгін дає світлові – світло,  
Й наче розпаленим вістрям погрожує променю – промінь.  
Так і подоби речей в одну мить неймовірно великі  
Відстані перебігати в повітряних просторах можуть,  
Кожній-бо з них, по-простому скажу, наступає на п'яти –  
Інша, сусідня, і так одна одну женуть ті подоби,  
Хоч і без того властива їх тільцям окрилена легкість.  
Врешті, тому, що рідка, тонко сплетена їхня тканина



Крізь перешкоду пройти може будь-яку й через повітря –  
Хоч би яка його товща була – просочитися вільно.  
Далі. Якщо з глибини, з серцевини речей вилітають  
Первісні тільця з розгоном таким у повітря, скажімо,  
Сонячне сяйво і жар, що по всій неосяжності неба  
Можуть, як бачимо, з проблиском дня в одну мить розпливитися,  
<sup>200</sup>Заполонивши і землі, й моря, оросивши небесні  
Безміри, – що ж тоді скажеш про тих, які напоготові  
В першому стали ряду, а злетівши, – завади не знають?  
Бачиш, наскільки вони і стрімкіше, і дальше повинні  
Йти і долать за однаковий проміжок часу незмірно  
Ширші простори, ніж сонячне світло – в розлогому небі?  
Ще один, може, найбільш переконливий, незаперечний  
Доказ того, що речей подобици – такі найстрімкіші:  
Вистав надворі дзеркальну поверхню води серед ночі –  
Й тут же відіб'ються в ній променисті сузір'я, що рясно  
Всіяли світу всього неозорого небо погоже.  
Бачиш тепер, як з ефірних висот умлівіч потрапляє  
Образ – подоба далеких зірок – аж на землю низинну?  
Тож повторю тобі ще раз і ще раз: існують рухливі  
Тільця, що в очі нам б'ють і подразнюють зір одночасно.  
Так від окремих речей навсібіч розпливається запах,  
Як од річок – охолода, від сонця – жаринь, а від моря –  
Пил водяний, що вздовж берега стіни гризе–роз'їдає.  
Скільки-то й звуків усяких постійно літає в повітрі!  
Чуємо, врешті, ми й сіль на губах, коли вздовж побережжя,  
Де розгулялася хвиля, йдемо. Споглядаємо часом,  
Як полиновий готують напій,– і вже гіркість у роті.  
Ось як, невпинно струмуючи, шириться в напрямках різних  
Будь-яка річ – посилає частки свої хвиля по хвилі,  
Й перепочинку не має той плин, ані миті перерви.  
Адже весь час відчуваємо щось: усі речі постійно  
Бачити можемо, запах відчути й на слух уловити.  
Далі. Якщо ми, наосліп обмацавши пальцями в п'їтми  
Річ якусь, можемо певними бути, що в нас під руками –  
Річ саме та, що й при денному світлі ми бачили,– значить,  
Дотик і зір виникати повинні на спільній основі.  
Отже, якщо ми під пальцями чуємо форму квадратну  
Речі, якої не бачимо,– що ж, як не ця ж таки форма,  
Цей же квадрат і при денному світлі впадає нам в очі?  
Звідси висновуй: причиною бачення служить нам образ,  
Жодної речі без нього наш зір не здолав би вловити.  
Ті, що йде мова про них, відпечатки речей звідусюди  
Линуть, у різні боки розлітаються кожної миті.  
Ну, а що їх тільки зором побачити може людина,–

Лиш відтіля, куди звернемо погляд, на нас напливають,  
В очі нам б'ють кольорами та формами речі всілякі.  
Та й саму відстань від нас до тієї чи іншої речі  
Образ можливість дає нам побачити і розрізнити.  
Бо, відділившись од речі, жене він одразу, штовхає  
Те, що між нами знаходиться й річчю тією, повітря.  
Все воно, хлюпнувши нам непомітною хвилею в вічі,  
Легко торкається наших зіниць і пливе собі далі.  
От через те ми й побачити здатні, наскільки далеко  
Будь-яка річ. І чим більше повітря на нас напливає,  
Чим його хвиля протяжніша, тим буде нам видаватись  
<sup>250</sup>Довшою відстань до того, на що ми свій зір скерували.  
Втім, щоб усе саме так відбувалось, потрібна велика  
Швидкість, бо й річ водночас озираємо, й відстань до неї.  
Тут якнайменш дивуватись потрібно, чому ж ті подобі,  
Образи ті, що летять нам у вічі, хоча поодиночі  
Неспостережні, – виразне дарують нам бачення світу.  
Таж коли вітер нас б'є час од часу, як ми йдемо в стужу,  
Наче в холодний потік, то не можемо, звісно, відчути  
Вітру окремих часток, ні морозу, що нас переймає, –  
Холоду й вітру всього відчуваємо тілом удари,  
От і тремтить воно, мовби шмагало його щось раз по раз,  
Щоб і про власного тіла присутність уяву нам дати.  
Втім, ударяючи пальцем об камінь, торкаємось, власне,  
Тільки поверхні його, так би мовить, найтоншої барви,  
Та не її відчуваєм на дотик, а радше глибинну  
Твердість, яка не самій лиш поверхні – всій брилі властива.  
Ну, а чому мов по той бік од дзеркала бачимо образ –  
Час тобі знати, бо й справді його наче вглиб хто відсунув.  
Тут є подібність до того, що нам із приміщення дійсно  
Бачити можна тоді, коли навстіж одчинені двері  
Змогу дають озирати все те, що є ген поза ними –  
Бачення й тут відбувається через подвійне повітря:  
Спершу-бо – те, що по цей бік дверей нам у вічі впадає,  
Хатне повітря; потому одвірки йдуть – зліва і справа;  
Далі – надвірне нам вічі захоплює світло і друга  
Смуга повітря, а з ним – усе те, що є справді надворі.  
Так от і дзеркала образ, як тільки злетить із поверхні  
Й поки долине до нашого зору, жене і штовхає  
Ту, що між ним і зіницями нашими, смугу повітря.  
Отже, не диво, що спершу її відчуваєм, а далі –  
Вже саме дзеркало. Та лиш його в свою чергу відчуєм, –  
Тут же до нього, неначе одлуння, й від нас іде образ  
І, віддзеркалений, миттю до нас повертається знову.  
Та пам'ятаймо, що й він жене хвилю нового повітря,

Що потрапляє нам в вічі раніше, ніж образ; тому-то  
Не на поверхні дзеркальній він бачиться – мовби за нею.  
Ще раз кажу: дивини тут нема: чи про дзеркало йдеться,  
Чи то про вид у відчинені двері – в обох тих подібних  
Випадках маємо той самий чинник – подвійне повітря.  
Ну, а що в дзеркалі зліва ми бачимо праву частину  
Тіла свого, – це тому, що, об дзеркала рівну поверхню  
Вдарившись, образ ніяк одійти вже не може від неї,  
Змін не зазнавши; прямою дорогою в бік протилежний  
Він відіб'ється, й таке буде з ним, як із глиняним зліпком –  
Маскою, вогкою ще, коли нею жбурнеш о тверде щось –  
Брус або стовп: коли б тут же одскочила після удару  
І зберегти могла всі свої риси, тоді неодмінно  
Те, що праворуч було в неї око, зробилося б лівим,  
І навпаки: те, що зліва було, – перейшло би направо.  
Передаватись від дзеркала може й до дзеркала образ:  
300П'ять або й шість тоді йде відображень від речі одної.  
Що б не таїлось від ока людського по закутах дому, –  
Хоч би який до тих закутів ламаний хід не провадив,  
Хоч би які там були закамарки, – численні дзеркала  
Все в одну мить відіб'ють, із найглибшого вивівши схову.  
Так от по черзі на кожному дзеркалі зближує образ:  
Те, що насправді ліворуч було, появляється справа,  
Та ненадовго: відбившись, – уже воно знову ліворуч.  
Щодо дзеркал тих, однак, чиї згини звичайно бувають  
Форми такої, як наші боки, то вони, як відомо,  
Правильне нам, не обернене, шлють відображення речі.  
Значить, або долітає до нас віддзеркалений двічі  
Образ-відбиток, або під час лету встигає зробити  
Оберт, як дзеркало вчить його згином поверхні своєї,  
І лиш тоді, обернувшись, торкається нашого зору.  
Далі. Ми певні, що образ іти може з нами: так само  
Ставити ногу та й будь-які наші наслідувать рухи.  
Це через те, що, яку б не покинув ти дзеркала частку, –  
Образи ті посилати відразу ж вона перестане.  
Адже відскакувать мусить усе – так веліла природа –  
І під таким, як упало, кутом од речей відбиватись.  
.....  
Хто ж уважає знання неможливими, – як йому знати,  
Так воно є чи не так, коли всяке знання відкидає?  
Втім, я не став би ніколи заводити з тим суперечки,  
Хто тільки свій бачить слід, кому голову лінки підняти.  
Та припустімо, що знає він те. Поцікавлюсь, одначе,  
470Звідки – якщо дотепер на правдиве ніде не натрапив –  
Знає він, що таке, врешті, знання й незнання в свою чергу?

Звідки б у нього поняття було про правдиве та хибне?  
Що від сумнівного б допомогло відрізнити очевидне?  
Висновку дійдеш: такі відчуття нам побачити правду  
Першими змогу дають; заперечити їх – неможливо.  
Більше-бо, звісно, довір'я до того повинно в нас бути,  
Що вже саме може силою правди брехню подолати.  
Та чи могли б ми, окрім відчуттів, довірять чомусь більше?  
Втім, якщо хибні вони, то чи може корить їх у тому  
Розум людський, тобто те, що від них цілковито походить?  
Хибні вони – то даремно і в розуму правди шукати.  
Вуха ж не може спростовувать зору, так само, як вуха –  
Дотик; до нього втручатися смак, безумовно, не буде;  
Чи, може, нюх тут вирішує все? Може, верх беруть очі?  
Ні. В мене думка своя: тут усе розподілено чітко –  
Межі свої має кожне чуття, свою владу, тому-то  
Що є в природі м'яке, чи холодне, чи тепле, – для того  
Маєм окреме чуття; відчуваємо зором, окремо  
Різних речей кольори і все те, що пов'язано з ними.  
Силу окрему свою має смак; виникають окремо  
Запахи; звуки сприймаються також окремо. Виходить,  
Наші чуття виправлять аж ніяк одні одних не можуть,  
Та й заперечить себе, незалежні, тим паче не годні,  
Завжди однакове мусимо їм виявляти довір'я:  
Те, що сприймають вони в ту чи іншу хвилину, – правдиве.

.....  
Врешті, дізнатись пора, що нам душу турбує, і звідки  
Те, що спадає на думку не раз. Пару слів щодо цього.  
<sup>720</sup>Різних речей, кажу ще раз, подобаються роються в повітрі,  
Линуть собі то туди, то сюди, звідусіль напливають  
І між собою, легкі, як лиш подув до купи зведе їх,  
Тут же єднаються, мов павутиння чи золота плівки.  
Значно-бо тонша природа їх плетива, ніж тих частинок,  
Що зореве відчуття, потрапляючи в очі нам, будять:  
Порами в тіло проходять вони – й починає тремтіти  
Духу природа тонка, й відчуття той рух непокоїть.  
От і ввижається нам казна-що тоді: Скілли, Кентаври,  
Керберів морди жажні, як і всі оті привиди-тіні  
Тих, що померли й кістки їх давно вже земля вповиває.  
Таж усілякі на кожному кроці ширяють подоба.  
З них виникають одні самостійно в повітряних плесах,  
Інші – від різних речей відділяються. Є поміж ними  
Й ті, які з образів тих же постали – із їх поєднання,  
Бо, зрозуміло, з живого Кентавра не виникне образ:  
Де йому взятись, якщо не буває створіння такого?  
Можуть хіба що людини й коня випадково зустрітись

Образи й тут же, як вище вказав я, немовби зчепитись,  
Бо ж і тканина, й природа тонка їх схиляють до того.  
Так виникає, вважай, і все інше в подібному роді.  
Щодо тих образів, ще раз кажу: легковіїні, стрімливі,  
Мчать вони, й будь-який з них одним лише поштовхом може  
Нашого духу природу тонку в одну мить сколихнути.  
Дуже вразливий-бо розум людський, дивовижно рухливий.  
Ну, а що справді це так, – пересвідчитись буде неважко:  
Бо, коли те, що ми розумом бачимо й зором, – подібне,  
Значить, ті явища два й виникати так само повинні.  
Я вже вказав, що, як бачу, скажімо, гривастого лева, –  
Бачення те через образи йде, що впадають нам в очі.  
<sup>750</sup>Звідси висновуй: причини такі ж нам ворують і розум;  
Тож, коли бачить він лева того чи щось інше, – до нього  
Ті, що й до віч ідуть образи-плівочки, тонші одначе.  
Так і тоді, коли в сон поринає натомлене тіло,  
Дух наш не спить. Це тому, що тривожать його й серед ночі  
Різні подоби речей – ті, що розум ще вдень турбували.  
Враження дійсно таке, що неначебто знов перед нами –  
Ті, кого смерть і земля до свого вже взяли володіння.  
Згідно з природою це відбувається: всі ж у ту пору  
Тіла чуття пробувають у спокої, мовби приглухлі,  
Правдою, отже, брехню пересилити їм тоді важко.  
Пам'ять до того ж лежить, уві сні розімліла, й не може  
Втрутившись, думку піддати, що той, кого розум так чітко  
Бачить живим, став давно вже набутком загибелі й смерті.  
Дивом і те не вважай, що подобі людей, окрім того,  
Можуть ходити, всім тілом своїм володіючи вільно, –  
Саме таким уві сні найчастіше ми бачимо образ, –  
Це через те, що лиш перший майне, – а вже в іншій поставі  
Інший зринає. Здається, однак, що то перший рухнувся.  
Зміна положень, повинні ми думати, йде блискавично:  
Стільки тих образів є, і така в них нечувана швидкість,  
Так незчисленне багато в одну тільки, ледве відчутну,  
Мить наплива тих часток, що відтворюють нам будь-який порух.  
Тут не одне виникає питання, і слід не одне нам  
Ще з'ясувати, якщо повністю хочемо викласти справу.  
Передусім – чому розум на будь-яке наше бажання  
В цю ж таки мить відповідний бажанню відтворює образ?  
Може, ті образи тільки те й роблять, що підстерігають  
Наші бажання: захочемо – й тут же нас вабить уявне  
Море, чи край, чи то небо, чи, врешті, – що серце жадає?  
Всякі зібрання, походи святкові, бенкети і битви –  
Чи не подасть нам того на одну тільки згадку природа?  
Зважмо й на те, що, гуртом в одному зосередившись місці,

Кожен щось інше цілком, щось своє обмірковує духом.  
Що там казати, коли часом у сні й танцюристів подоби,  
Мірно ступаючи перед очима в нас, м'яко всім тілом  
Так от і с'як вигинаються, руки рухливі здіймають  
І, щоби вабити зір, додають іще й крокам принади!  
То чи й вони, ті подоби, тямкі до мистецтва, набувши  
Вправності в танцях, отак уночі вихилятися можуть?  
Чи вірогідніше те, що в хвилині, якої достатньо,  
Щоб лиш один якийсь видати звук, у відчутному тобто  
Відтинку часу, вбачає наш розум наявність ще й інших  
Безліч хвилин, тому в будь-яку мить, у будь-якім місці  
Образів маємо вдосталь, усяких подоб наготові?  
Стільки тих образів є, і така в них нечувана швидкість!  
Тільки-но перший промчить непомітно – вже в іншій поставі  
Інший зринає; здається, однак, що то перший рухнувся.  
А через те, що незмірно тонкі вони, дух може чітко  
Бачити з них лише ті, на котрих зосередить увагу.  
Інші, що їх не готовий сприйняти він, мимо пролинуть.  
Ну, а готується сам: кожен раз він побачити хоче  
Наслідок дії чи явища, й це йому, отже, вдається.  
Не помічав ти хіба, як весь час намагаються й очі  
Пристосуватись, коли щось тонке їм обстежити треба,  
І що без цього не годні ми речі побачити чітко?  
Та коли навіть на більший предмет неухважно дивитись,  
Не зосередившись духом на ньому, постійно він буде  
Наче б одсунений хтозна-куди, недосяжно далекий.  
Чи ж дивина, що, втрачаючи образи геть усі інші,  
Дух тільки те, чим захоплений в дану хвилину, сприймає?  
Врешті, з прикмет незначних величезне висновувати можем.  
Так мимохіть ми самі ж плетемо собі сіті обману.  
Часом буває, що за образом раптом насунеться образ  
Іншого роду: от бачили жінку ми – й тут непомітно  
В нас на очах уже взявсь чоловік відкілясь або низка  
Різних облич і всілякого віку людей напливає.  
Сон же й непам'ять піклуються тим, аби подив не брав нас.  
Тут на одну я, до речі, вкажу тобі грубу помилку,  
Що берегтись її мусиш, аби не блукать манівцями:  
Зіркість очей, як подумати можеш, не створена вмисне,  
Щоб озирали ми світ. Не для того, щоб мали ми змогу  
Кроком сягнистим іти, наші стегна й гомілки надійну  
Мають опору в ногах і згинатися здатні в суглобах.  
І не для того до дужих плечей прикріплюються руки  
Й кисті до них, мов прислужниці дві наші, справа і зліва,  
Щоб усе те ми робити могли, що життя вимагає, –  
Так от пояснюють речі подібні – це значить міняти

Звичний порядок: за наслідком – ставити всюди причину.  
Орган якийсь не тому народився, щоб нам був придатний,  
А навпаки: саме він породив свою власну придатність.  
Поки очей не було, – не могло ж і про зір бути мови.  
Так і слова: не могли ж вони без язика існувати:  
Орган той виник задовго до того, ніж люди навчилися  
Ним говорити. І значно раніше з'явилися вуха,  
Ніж було звук який-небудь почуто. Й всі інші частини  
Тіла, гадаю, були перед тим ще, ніж їх уживання.  
Не через те вони, отже, зросли, що були нам потрібні.  
Люди, однак, вдалися до рук, до жорстокої бійки,  
В хижу впадаючи лють, одні одних плямуючи кров'ю,  
Ще перед тим, заки, вістрям сяйнувши, стріла полетіла.  
І відхилатись од ран перед тим підказала природа,  
Ніж появилася вміння щитом володіти в лівиці.  
Й тіло натомлене сну довіряти навчилися люди  
Значно давніше, ніж ложа високі вистелювать м'яко.  
Врешті, й не гинув од спраги ніхто, коли кухля не знали.  
Все це, потрібно вважати, постало для вжитку людського  
В силу потреб життєвих і знайшло своє застосування.  
Інша річ – те, що саме появилось, і щойно потому  
Нам дало знати про себе, вказавши, яка з нього користь.  
<sup>850</sup>Тут відчуття ми насамперед бачимо й органи різні:  
Ще раз і ще раз кажу: аж ніяк у те вірить не можна,  
Ніби з'явилися вони через те, що була в них потреба.

.....

### Книга п'ята

.....

Нам залишилось тепер – це підказує хід міркування –  
Викласти думку про те, що і світ весь – із смертного тіла,  
І довести водночас, що з народження взяв він початок.  
Як із матерії скопища, врешті, могли утворитись  
Небо, і море, й земля, і зірки мерехтливі, і сонце,  
Й місяць кулястий; які із землі повиходили потім  
Різні створіння; які ж – не могли народитись ніколи.  
Як почало спілкуватися плем'я людське між собою  
Мовами різними, давши речам усім назви окремі;  
Як у серця їм закрався настирливий перед богами  
Страх, що на землях усіх найпильніше стоїть на сторожі  
Вівтарів, храмів, зображень богів, і дібров, і водоймищ.  
Далі ще виясню те, в який спосіб керує природа  
Рухами сонця і місяця, щоб не гадали ми часом,  
Що між землею і небом вони по своєму бажанню  
Звершують вільно свій біг ненастанний від віку й до віку,

З тим, щоб рослини вбивалися в ріст і створіння всілякі;  
Щоб не вважали, що з волі богів вони в небі кружляють.  
Бо навіть ті, хто пізнав, що всевишні живуть безтурботно,  
Часто дивуються: звідки ж той лад бездоганий, якому  
Підпорядковано все, коли йдеться, зокрема, про речі,  
Що відбуваються над головою, в просторах ефіру;  
От і звертаються знов до старого, як світ, забобону:  
Є, мовляв, грізні над нами велителі, все по плечу їм –  
Вірять, нещасні, у те, бо не знають, що може зродитись,  
Що – неспроможне; яку мають речі окреслену силу,  
Врешті, – як глибоко вкопано стовп на межі їх тривання.  
Втім, обіцянками часу тобі не займатиму більше.

Спершу ти, отже, на землі поглянь, на моря і на небо:  
Три за природою різні тіла, не подібні до себе,  
Три бачиш, Меммію, форми і три найстійкіші сплетіння –  
Все це загине в один якийсь день. Протривавши століття,  
Врешті, впаде цей огроми, і завалиться світу споруда.  
Знаю, наскільки чужа, незвичайна для розуму думка  
Про неминучу загибель землі, про майбутнє падіння  
Неба, й наскільки це словом мені довести буде важко.  
<sup>100</sup>Так от бува, як доносиш до вух щось нечуване досі,  
А показати – досяжним для зору зробити не можеш,  
Ні для руки, хоч це – гідна довір'я найбільшого стежка,  
Що навпростець до грудей, – до вмістилища духу провадить.  
Спробую все-таки; може, словам моїм явища справжні  
Віри колись додадуть: от земля, колихнувшись важко,  
Дасть тобі доказ того, що руїною й світ може стати, –  
Доля – якщо за кермом вона – хай береже нас од цього,  
Замість події слова нехай краще нас переконають,  
Що з гуркотінням жахним увесь світ завалитися може.

.....

Втім, коли б навіть не знав я нічого про первісні тільки, –  
Закономірності неба вивчаючи й інших чимало  
Спостерігаючи явищ, потвердити б я не вагався,

Що не для нас і, звичайно, не з волі богів безтурботних  
<sup>200</sup>Створено всю цю природу речей: стільки хиб у ній бачу.  
Передусім – із просторів усіх, що під неба огроми,  
Гори загарбали більшу частину, ліси, повні звіра,  
Голі скелясті хребти, болота поміж ними розлогі,  
Врешті – моря, що так широко край відділяють од краю.  
Десь біля двох сходулу частин забирають у смертних  
І вогнедишна жара, й холоднечі морозної натиск.  
Що під рілля залишилося, – й те самовільно природа



Терням покрила би геть, але тут їй оперлась людина:  
Крекче з натуги, заради життя розбиваючи звично  
Брилу тверду, й, борозну ведучи, наляга на чепіги.  
Не вивертав би леміш на полях наших живої скиби,  
Не готували б ми кожного разу землі для посіву, –  
То самостійно ніщо б не пробилось до сонця, до вітру.  
Й навіть тоді, коли після великих зусиль хлібороба  
Все на оброблених землях довкіл зацвіте, забуває, –  
Часом то сонце ефірне пекти почне, то недоречно  
З неба проллються дощі, то пронизлива паморозь ляже,  
То нищівний буревій закружляє, бува, серед поля.  
Ну, а всілякого роду людині ворожого звір'я,  
Що розповзлося, жажне, по землі, розпливлося по морю,  
Нащо годує природа й ростить? І чому пори року  
Різні хвороби несуть? Чому смерть передчасна блукає?  
А немовля? Наче той, кого хвиля жбурнула на берег  
Після негоди, лежить на землі – безпорадне та голе,  
Тільки-но в муках тяжких із ласкавого матері лона  
До берегів осяйних його силою вирве природа.  
От і голосить воно, аж луна йде, і не без причини:  
Скільки попереду стринеться зла на дорозі життєвій!  
Звірі ж усякі, худоба дрібна і велика тим часом  
Без калаталець живуть та без іграшок; їм не потрібно,  
Щоб годувальниця, все щось лепечучи, їх забавляла,  
Й одягу їм добирати не треба до різних пір року.  
Врешті, не мають ні зброї вони, ні укріплень високих,  
Що захищали б майно їхнє: щедро-бо все необхідне  
Їм постачає земля і природа – майстриня удатна.  
Ось що, по-перше, скажу: якщо тіло землі, і волога,  
Й подуви вітру легкі, і вогню розжаріле дихання,  
З чого, як видно, речей найповніша сукупність постала, –  
Все з народженого, отже, вмирущого складене тіла,  
Значить, і світ увесь саме таку мусить мати природу.  
Справді-бо: що в елементах своїх і частинах підлегле  
Смерті, як спостерігаємо, що народилося тобто, –  
Те взагалі, в своїй цілості, є неодмінно вмирущим  
І водночас народженим. Тому, велетенські частини  
Світу цього й елементи в оновленні бачачи й смерті,  
Висновок робимо: в неба й землі десь у безмірах часу  
Свій був народження день, отже, й смертна в них буде година.

В спосіб який із матерії звалища згодом постали  
420 Твердь суходолу, і неба намет, і глибину океану,  
Сонця і місяця біг коловий, – тобі викладу зараз.  
Тут-бо, скажу без вагань, ні якийсь передбачливий розум

Первісні тільця речей не довів до належного ладу,  
Ні своїх рухів самі не могли вони, звісно, продумать,  
Лиш, незчисленні, в єднання вступаючи різноманітні  
Від безконечних віків, ненастанними гнані товчками,  
Як і вагою своєю, рояться речей всіх начатки,  
Сходяться так між собою і сьак, наче справді готові  
Все перепробувать, що можуть зіткнення їхні зродити, –  
Ось чому, протягом низки віків наблукавшись доволі,  
Всі перебравши при тому сполуки, всі рухи можливі,  
Врешті, в таке поєднання вступили вони, що нерідко  
Може таким ось великим речам до життя дати поштовх:  
Небу, і морю, й землі, та всілякого виду створінням.  
Тут ще не лив свого сьяйва широкого високолетний  
Сонячний круг, не виднілися зорі великого світу,  
Моря, ні неба тоді не було, ні землі, ні повітря,  
Жодної, врешті, з речей, що їх бачити можемо нині.  
Був якийсь вихор новий, нагромадження, що утворилось  
Із елементів – усякого роду начатків, чий нелад –  
Відстані, рухи, вага, поєднання, удари, сполуки,  
Різні шляхи – каламутили їх, до боїв спонукали,  
Бо неоднаковість їхніх фігур, як і форм неподібність,  
Не дозволяли їм ні в поєднанні такому лишатись,  
Ні між собою вступити в розмірені, правильні рухи.  
Що було різне в тій масі, – розбіглось потому; подібне,  
Врешті, з подібним зійшлося, намітивши обрії світу –  
Члени його почали вирізнятись, частини великі  
Розподілились: небес височінь – од землі віддалилась,  
Море – окремо лягло, щоб свої мала межі волога;  
Чисті вогні відокремились теж, заяснівши в ефірі.  
Спершу-бо всі елементи землі, її первісні тільця,  
<sup>450</sup>Що ваговиті були й переплетені, разом зійшлися  
Десь посередині й місце тоді щонайнижче посіли.  
І, що тісніше збивались до купи, то з більшим напором  
Геть виривалося те, з чого море, і сонце, і місяць  
Виникли, й зорі ясні, як і стіни великого світу.  
Бо ж із насіння круглішого, гладшого все це постало  
Й містить дрібніші частки, ніж земля ваговита їх має.  
Тож, через пори землі прориваючись, вихопивсь першим  
І до незмірних високостей злинув ефір вогненосний,  
Інших чимало вогнів потягнувши, легкий, за собою.  
Так це приблизно було, як ото при ранковій годині  
Бачимо часто: на всіяних росами-перлами травах  
Сонце промінням своїм золотим виграє пурпурово.  
Пару тоді видихають річки вічноплинні й озера,  
Часом об тій же порі й над землею здіймається хмарка.

Всі оті випари, злинувши вгору і там поєднавшись,  
Заволюють собою, мов плетивом, небо блакитне.  
Так і тоді, ставши тілом окремим, ефір легкоплинний  
Мовби склепінням наш світ оточив і, розплившись далі  
В напрямках різних, усюди прославшись, в обійми широкі  
Він усі речі пожадливо взяв, звідусіль оточив їх.  
Щойно тоді почали формуватися місяць і сонце,  
Що між землею і небом, кулясті, в повітрі невпинно  
Крутяться: їх ні земля, ні ефір не присвоїв безмежний,  
Бо не настільки важкі були, щоби на дні десь осісти,  
І не настільки легкі, щоби ген у високість майнути.  
Тож посередині, мовби тіла, що живу мають силу,  
Звершують біг коловий – всеосяжного світу частини.  
Врешті, пригляньмось до нашого тіла: одне щось у ньому –  
В русі, щось інше тоді може в повному спокої бути.  
Так порозходились ті елементи, й земля тоді раптом, –  
Де нині моря, прослалася ген широчінь лазурова, –  
Наче запалась, і хлань у те ложе солоня влилася,  
І з дня на день, що сильніше на землю доквіл натискали  
Промені сонця й палючий ефір, що частіше товчками  
Мовби докупи зганяли її від найдальших окраїн,  
Щоб до середини вся вона збилась під натиском їхнім,  
То все рясніше з глибин її тіла виходив солоний  
Піт, що, спливаючи, повнив моря й океану рівнини;  
То все численніші, вирвавшись геть, вилітали роями  
З неї начатки повітря й вогню, і в надземних висотах  
Неба хороми ясні населяли що раз, то густіше.  
Поосідали поля, піднялись, наче східцями, вгору  
Високоверхі кряжі: не могли ж бо запастися скелі,  
Як і земля, водночас – перейти в одностайну долину.  
Так набула рівноваги земля, поступово зробившись  
Тілом суцільним: немовби намул з усіх закутів світу  
Важко на дно поспливав, де й осів, наче гуща, найнижче.  
Море потому, повітря, а далі й ефір вогненосний –  
Все, що прозоре, тонке, те зосталось без домішки, чисте,  
<sup>500</sup>Та неоднакове щодо ваги: так ефір, що найлегший  
І найсвітліший, над шаром повітря, найвище, розлився;  
Тіла пливкого свого не змішав, проте, з ним, неспокойним, –  
Хай там, мовляв, поривають усе крутежі, вітровії,  
Хай аж до дна там усе скаламучують бурі непевні, –  
Сам він вогні свої в певнім несе, рівноплинним потоці.  
Те, що ефір може мірно плисти, одностайним поривом,  
Понт нам підказує – море, що всю неосяжну сукупність  
Вод своїх рівно жене, течії зберігаючи плавність.  
Руху зірок оспівати причину пора вже наспіла.

От що, по-перше, скажу: якщо крутиться куля небесна, –  
Значить, на два її полюси, визнаймо, тисне повітря,  
Що з двох боків замикає ту кулю, підтримує ззовні.  
Ще один пласт його вище пливе, в тім керунку, в якому  
Котяться вічного світу блискучі зірки; або інший,  
Нижчий, жене в протилежному напрямі кулю небесну,  
Як течія річкова, – крутить колесом із черпаками.  
Втім, може бути й таке, що все небо стоїть непорушне,  
Ковзають тільки світила по ньому – ряхтучі сузір'я,  
Може, тому, що вогненний ефір собі вперто шукає  
Виходу – крутиться все, й водночас пориває з собою  
Інші вогні, і жене їх по темних просторах Сумана;  
Може, ввірвавшись звідкись іззовні, повітряний подув  
Ними кружляє весь час; ну, а може, вони й самохіттю  
Линуть туди, де їх вабить пожива, і так от у небі,  
Тіло вогненне своє підживляючи, вічно мандрують.  
Що тут є правдою – стільки-бо діє причин у цім світі, –  
Важко сказати, але що відбувається й може відбутись  
В різних світах, що по-різному виникли десь у глибинах  
Всесвіту, – викласти хочу, а також – численні причини  
Руху зірок, які ковзають мірно в його безбережжі.  
З них же як там, так і тут, лиш одна мусить бути причина,  
Що спонукає до руху зірки, та її визначати  
Важко тому, хто вперед іти може лише крок за кроком.  
Щоб посередині світу всього пробувати у спокої,  
Мусить земля, мовби з тіла спадаючи, мірно втрачати  
Власну вагу й мати іншу якусь під собою природу,  
Що споконвіку одну творить цілість із тим повітряним  
Обширом світу, в яким вона, місце посівши, існує.  
Тим-то земля – не тягар для повітря, не тисне на нього,  
Як і на будь-кого з нас – наші члени: як шиї, скажімо,  
Не заважка голова, та й вагу всього тіла, нарешті,  
Ноги тримають, а ми ж і не чуємо ноші тієї.  
І навпаки: що накинуто ззовні, – найменша дрібниця  
Видатись може для нас вантажем непомірно великим.  
Ось як важливо враховувати кожної речі спроможність.  
Отже, земля – не чужинка якась, що прибилась раптово  
Хтозна–звідкіль, опинившись тут, у чужому повітрі.  
Ні. Вона з ним водночас, щойно виникнув світ, народилась, –  
Певна частина його, як от нашого тіла частини.  
<sup>550</sup>Далі. Як тільки стрясеться земля од могутнього грому,  
Тут же й над нею немовби двигить усе, зрушене з місця,  
Що неможливим було б, якби наша земля не стикалась  
Із повітряними світу частинами, з небом високим.  
Бо споконвіку тримаються разом на спільнім корінні

Небо й земля: переплетені, творять одне щось, єдине.  
Не помічаєш хіба, як підтримує все наше тіло,  
Хоч і велика вага його, сила душі щонайтонша  
Саме тому, що сплелись вони й творять одне щось, єдине?  
Що ж до легкого стрибка поривати б могло наше тіло,  
Як не душі, що керує всіма його членами, сила?  
То чи не бачиш тепер, яку міць виявляє природа,  
Навіть тонка, поєднавшись із тілом важким, – як повітря,  
З'єднане з тілом землі, сила духу – із тілом людини?  
Сонячний круг, його сяйво, ні меншим, ані значно більшим  
Бути не може, ніж зорові нашому він видається,  
Бо, хай з яких там висот нам вогні свого світла б не слали,  
Звідки б у наші тіла не вдихали вони свого жару, –  
Простір побору свого тут не візьме: вогню не применшить  
Віддаль – не стане-бо він через неї дрібнішим для ока.  
Тож, коли жар і проміння сліпуче, пролившись од сонця,  
Йдуть аж до наших чуттів, заповонюють землю довкола,  
Значить, ми обриси бачимо справжні округлого сонця  
Й розміри саме такі, як у нього – ні більші, ні менші.  
Й місяць, – чи то він позиченим сяйвом освітлює землю,  
Чи таки з власного тіла своє випромінює світло, –  
Так чи інакше – пливе він у небі нітрохи не більший,  
Ніж видається він нам відсіля і сприймається зором.  
Бо, на що дивимось ми віддалік, через товщу повітря,  
Те, поки зробиться меншим, розпливчастим видатись мусить  
І нечітким. Ну, а місяць – виразні весь час нам являє  
Обриси й форму окреслену, ясну; тож виснуймо звідси:  
Саме такі в нього виміри й контури бути повинні  
Там, у висотах, якими звідсіля вони нам видаються.  
Так і з ефірними, що відсіля ти їх бачиш, вогнями  
Мається справа: якщо ті вогні, що їх видно й на землях, –  
Поки яскраво мигтять, поки жар вирізняється їхній, –  
Ледве помітно для нашого ока у той бік чи інший  
В міру віддалення змінюють іноді обриси й форму, –  
Можемо знати, кажу, що й усі ті вогні, що в ефірі,  
На волосинку лиш бачаться нам чи то більші, чи менші.  
Дива й у тому немає, що сонце, таке невеличке,  
Може такими довкіл розливатись потоками світла,  
Що заповонює ним усі землі, всю моря розлогість,  
Весь небосхил, теплотою захлюпує все вколо себе.  
Бо може бути, що у світі всьому лиш одне це, єдине,  
Широко б'є джерело, раз у раз викидаючи в простір  
Сяйво нове, якщо з цілого світу вогненні начатки  
Сходяться саме сюди, й тут вирують вони, звідусюди  
Сплившись, один тільки жару всесвітньому творячи витік.

<sup>600</sup>Не помічав ти хіба, як, бува, і маленький струмочок  
Широко живить луги й навіть поле заводнити може?  
Так і від сонця, дарма, що мале воно, жаром береться  
Й мовби само палахкоче повітря, коли припустити,  
Що до вогню воно дуже чутливе і здатне проинятись  
Полум'ям, тільки-но жару найменшого дотик одчує,  
Як і колосся, й солома не раз, – досить іскри одної, –  
Тут же, на наших очах, пломеніє од краю й до краю.  
Так, може, й сонце, що в небі світильником сяє рожево,  
Мовби вповите вогнем – недосяжним для нашого ока  
Роєм розжевлених, та не позначених блиском пилинок,  
Що жароносну собою примножують променів силу.  
Годі одне дати пояснення вірне й просте щодо руху  
Сонця: яким воно способом йде від границь своїх літніх  
До Козерога, що на зимовім повороті, й потому –  
Знову прямує назад, аж до риси найвищої, – Рака;  
І – щодо місяця: як за дванадцятку року частину  
Коло накреслить таке, що за рік оббіжить його – сонце?  
Явищ тих, ще раз кажу, – не звести до простої причини.  
Можна, по-перше, схилитись до думки, яку про ті речі  
Виклав колись Демокріт, що божественним хистом уславивсь.  
Тобто: що ближче зірки до землі, то їх менше та менше  
В рух коловий може втягувати силою вихор небесний.  
Бо ж унизу він, немов затухаючи, тратить поривність,  
І не така вже у нього могутність; ось так поступово  
Сонце й зірки, що за ним, залишаються завжди позаду.  
Значно-бо нижче біжать, ніж сузір'я високі, вогненні.  
Місяць – тим паче: що нижча дорога, якою біжить він,  
Що від землі вона ближча і дальша тим самим од неба,  
То йому важче з сузір'ями верхніми біг свій рівняти.  
І, що слабкішим підхоплений вихором, нижчий од сонця,  
Мчить він у небі, то легше сузір'ям, які вколо нього,  
І наздогнати його, й залишити далеко позаду.  
От і здається, що він ті сузір'я весь час доганяє,  
Швидший од них, а насправді вони повертають до нього.  
Ну, а можливе й таке, що від полюсів двох протилежних  
Мірно чергуючись, дві течії повітряні струмують:  
Сонце від літніх сузір'їв одна з них могла б одганяти  
Й до повороту вести зимового, де холод іскриться;  
Друга – відкинувши знову од синявих тіней морозу,  
До жароносних вела б його смуг, до сузір'їв пекучих.  
Так от міркуючи, можна вважати, що місяць і зорі,  
Довгий свій шлях коловий у роках оббігаючи довгих,  
Теж то в одну течію потрапляють, то знову ж – у другу.  
Не помічаєш хіба? – Протилежними гнані вітрами,

Хмари у напрямках мчать протилежних: над нижніми – верхні.  
То чи й зірки б не могли, протилежним піддавшись потокам,  
По колових своїх дальніх дорогах в ефірі кружляти?  
Ніч налягає на землі понурим огромом своєї  
Тіні або через те, що, далекої, врешті, сягнувши  
<sup>650</sup>Неба межі, розгубило вогні свої втомлене сонце, –  
І розтрясло, й до останньої крихти їх порозсівало  
В товщі повітря, – або й під землею ним рухає сила  
Ця ж, яка шляхом вела коловим його й понад землею.  
Так і Матуга простором ефірним о певній годині  
Світло рожеве сипне, відчиняючи широко браму  
Дневі, чи то через те, що, до обрію линучи знову,  
Шле свої промені сонце вперед, – щоб од них запалився  
Весь небосхил, чи то жару насіння вогненне роями  
Звикло спливатись о певній годині, й тому, що не ранок, –  
Зовсім нове постає з тих начатків осяйливе сонце.  
Кажуть, з Ідейських вершин, як лише на світанок береться,  
Видно вогні, розпорошені ген у високостях неба,  
Що, мов у кулю зібравшись одну, замикаються колом.  
Нас не повинно нітрохи в тих справах і те дивувати,  
Що жароносне насіння в одну лиш, означену пору  
Може спливатись і сонячний блиск поновляти щоденно.  
Бачимо ж ми не одне, що довкіл відбувається тільки  
В певний, окреслений час: покриваються квітом дерева  
Саме в окреслений час і в окреслений час – одцвітають.  
Так от і зуби не будь-коли – в певній порі випадають  
Змушує вік, і м'якому пушку засіватись на лицях  
Теж лише в пору велить, і м'якій бороді – пробиватись.  
А громовиці, дощі та сніги, буревії та хмари –  
Чи не якусь мають певну, догідну для них пору року?  
Так. Бо якщо були первопричини тут саме такими  
Й речі такими ж були від утворення світу, то й нині  
Йде їх відновлення кожного разу в такому ж порядку.  
Далі. Якщо стають довшими дні, а коротшими – ночі,  
І навпаки, якщо дні йдуть на спад, а до приросту – ночі,  
Значить, або, над землею верстаючи шлях і під нею,  
Це ж саме сонце нерівні накреслює дуги в ефірі  
Й на неоднакові ділить тим самим відтинки орбіту:  
Що з одного її боку відрізало, те докладає –  
До протилежного, й так щораз більшу дугу воно креслить,  
Поки сягне того знака небесного, де всього року  
Вузол вирівнює денне освітлення з тінями ночі.  
Бо посередині шляху, між подувом Півночі й Півдня,  
Сонце, – віддалене рівно від пунктів обох поворотних  
Через положення певне всього зореносного кола,

Де воно, біг свій змикаючи, порами року чергує,  
Світлом косим осяває земні й повітряні простори;  
Так це принаймні пояснюють ті, хто, розмітивши небо,  
Знаки на нього наніс, мов оздоби, в чіткому порядку.  
Тут ще можливе й таке, що місцями – повітря густіше,  
От і тремтить під землею, приглушена, сонця пожежа, –  
Все не вдається їй полум'ям буйно зметнутись до сходу,  
Ось чому в межах зими так забарливо тягнуться ночі,  
Поки не визирне день у вінку на чолі променистим.  
Далі й таке може бути, що при чергуванні пір року  
<sup>700</sup>Звикли вогні чи повільніше трохи, чи швидше спливатись,  
І через те – мабуть, є доля правди в припущенні тому –  
Сонце зринає постійно з окреслених місць небосхилу.  
Місяця блиск може бути від сонця, що світить на нього,  
Й те відображене світло щодня він до нашого зору  
Більше звертає, весь час оддаляючись мірно від сонця,  
Аж, обернувшись до нього лицем, заясніє уповні  
Й захід його запримітить напроти – при сході своєму.  
А на зворотній дузі навпаки: він повинен помалу  
Світло своє мов ховати від нас, до промінного сонця  
Знов біжучи, вже на іншій кінці зореносного кола.  
Так розмірковують ті, хто вважає, що місяць – кулястий,  
Що по орбіті своїй пробігає він нижче від сонця.  
Ще ж є підстави вважати, що, власним наділений світлом,  
Котиться місяць, відтінками всякими граючи в небі:  
З ним-бо ще й інше пливти може тіло, йому на дорозі  
Все стаючи, заслоняючи так його й сяк, і при тому  
Видимим бути не годне саме, бо нема в ньому світла.  
Ще ж може місяць, як м'яч, обертатись, в одній половині  
Сяйвом яскравим позначений; так, обертаючи кулю,  
Обриси – форми свої – щораз інші він нам виявляє,  
Поки до наших очей не поверне тієї поверхні,  
Що, заповнена жаром палким, випромінює світло.  
Потім, помалу назад обертаючись, він забирає  
З-перед очей світлоносну частину кулястої маси.  
Так вавілонські халдеї повчають, одкинувши думку  
Інших усіх звіздарів, наче б годі було припустити,  
Що як одне, так і друге пояснення – правдоподібні,  
Бо ж і не видно, чому саме це, а не те – вірогідне.  
Врешті, чому б не міг щораз новий поставати на небі  
Місяць, що змінює обриси й форми свої рівномірно,  
В певнім порядку? Чому з дня на день із них кожен по черзі  
Місяця б не міг уступати новому, який народився? –  
Важко припущення те заперечити чимось, тим паче,  
Що так багато всього виникає може в певнім порядку:



Йде ось Весна; побіч неї – Венера ступає; крилатий  
Вісник Венерн попереду йде; вслід Зефірові – Флора,  
Мати його, перед ними, дорогу встеляючи рясно  
Квітами, повнячи барвами все і диханням духмяним.  
Далі – посушливий день і супутниця літа – Церера,  
Вся у рожевім пилу, й Аквілонів щорічні пориви;  
Потім – осіння пора; з нею Вахх іде – Евгіус-Еван.  
Потім – ще й інші надходять негоди й вітри буревійні:  
Громом лякає Вольтурн, блискавицями Австр засліплює,  
Далі – на черзі сніги; своє діло, півсонна, залякла,  
Робить зима; і Мороз їй услід уже дзвонить зубами.  
Що ж дивуватися тут, що свій час для народження має  
Місяць і час, – щоб зникнути знову, якщо докоола  
Саме в свій час так багато всього появлятися може?  
Щодо затемнення сонця і місяця, то необхідно  
<sup>750</sup>Й тут мати думку таку, що є різні причини тих явищ.  
Бо якщо місяць таки перехоплює сонячне світло,  
Поміж землею і сонцем чоло піднімаючи в небі,  
Темний свій щит підставляючи сонця палкому промінню,  
То хіба інше якесь, що позбавлене власного світла,  
Тіло, кружляючи в небі, на це спромогтись не здолало б?  
Так от і сонце: чому б не могло воно мірно втрачати  
Жар свій і в певному часі відроджувать сяйво колишнє,  
Ті подолавши місця, де, ворожі природі вогненній,  
Подуви гасять його тимчасово, збиваючи пломінь?  
Далі. Якщо в свою чергу земля, позбавляючи світла  
Місяць, над сонцем іде і його ж заступати собою  
Здатна в той час, коли тінь він густу пробігає конічну, –  
То чи тоді не могло б якесь інше під місяцем бігти  
Тіло або пропливати ще вище – над сонячним колом,  
Перетинаючи всі його промені й світла потоки?  
Втім, якщо місяць і сяє своїм, не позиченим світлом,  
То чи тьмяніти б не міг він, такі пронизавши у леті  
Світу частини, що власним вогням його надто ворожі?  
Ну, а тепер, коли я з'ясував уже, як виникають  
Явища різні в блакитних просторах великого світу,  
Так що про сонця всілякі шляхи і про місяця рухи  
Можемо знати, – яка ними рухає сила й причина, –  
Як це заходять вони, коли світло їх гасне, раптово  
Пітьмою всі вповиваючи землі, немовби зімкнувши  
Очі свої, а потому, їх широко знову розкривши,  
Все озирають довкіл, заповнене сяйвом яскравим, –  
До молодого ще світу вертаюсь, до ниви пухкої,  
Щоб розказать тобі, що вона вперше до обріїв світла  
Зважилась вивести – дати в опіку вітрам перемінним.

Спершу всілякими травами буйно земля покривала  
Пагорби всі та поля, зачлюпнула їх блиском зеленим:  
Замерехтіли розкішні луги різноколірним квітом,  
Далі й дерева всіляких порід, потягнувшись до вітру,  
Вільно могли позмагатись у рості, не знаючи стриму.  
Як ото ніжним пушком поростають, щетиною, шерстю  
Чотириногих тіла і птахів, що на крилах ширяють,  
Так і земля молода понесла на собі тоді вперше  
Трави й кущі, а вже потім – істот умирущих поріддя  
Виникли всюди по-різному, різні й у різних умовах.  
Бо ж ані з неба ніяка тварина звалитись не може,  
Ні тобі з моря не вилізе раптом земне сотворіння.  
Отже, лишається дати землі нашій – Матері – ймення  
По справедливості, бо ж із землі все живе народилось.  
Таж і тепер ще з землі виповза животина всіляка,  
Зроджена там із дощу і вологої палкості сонця.  
Дива, як бачиш, нема, що рясне тоді все було й росле,  
Бо на землі молодій визрівало під юним ефіром.  
Передусім усілякі птахи, все їх плем'я пернате  
Яйця по гніздах, щоб виводок був, навесні відкладали,  
<sup>800</sup> Як і тепер ще цикади самі покидають улітку  
Круглі домівки-плівки, щоб жити й шукати поживи.  
Тут і вмирущих людей покоління земля породила,  
Грунт-бо тоді був парким, та й вологи у ньому не бракло.  
Де тільки місце догідне траплялось, – на кожному кроці,  
В землю пустивши коріння, росли материнські утроби.  
Лиш наспівала пора, й добувались із них немовлята,  
Прагнучи, вогке покинувши ложе, повітрям дихнути, –  
Тут же до них поспішала звернути дбайлива природа  
Пори землі, проливати із жил усіх повних веліла  
До молока схожий сік; і тепер ще у кожної жінки,  
Щойно на світ немовля приведе, – молоком найсолодшим  
Повняться груди, бо саме туди вся пожива спливає.  
Покорм давала земля, теплота – заміняла повивач,  
Замість постелі – трава під дитиною слалася м'яко.  
Світ, ще тоді молодий, ні суворих морозів не видав,  
Ні буревіїв лихих, ні над міру пекучого літа:  
Все ж поступово росте, рівномірно вбивається в силу.  
Ще раз і ще раз кажу: справедливо ім'я материнське  
Носить земля, бо сама ж вона й рід наш людський породила,  
Й порозсівала в свій час усілякого звіра чимало,  
Що серед гір аж кишить ним усюди; не менше й пернатих  
Різноманітної форми в повітряні вивела плеса.

.....  
Перше поріддя людей, що поля населяло, звичайно,

Значно твердіше було, бо з твердої землі воно вийшло.  
Кості міцної були наші предки, кремезні та росли,  
Жили та м'язи, та нерви служили їм теж відповідні.  
Їх ні мороз не лякав, ні жара; не приносила шкоди  
Їжа незвична, не бралася тіла ніяка недуга.  
Скільки б не зміряло шляху, кружляючи, сонце на небі, –  
З місця на місце той люд переходив подібно до звіра.  
<sup>930</sup>Плуга кривого тоді не провадив ще ратай завзятий,  
В землю лопату вганяє не спадало й на думку нікому,  
Ні молоді в неї паростки вкопувать, ні вже засохлу  
Гілку з високих дерев гостролезим серпом обтинати.  
Що їм дощі подавали та сонце і що самохіття  
Поле родило, – були задоволені тими дарами.  
Їм жолуді буйнорослих дубів найчастіше служили  
Ситним харчем, потім – ягоди ті, що ти бачиш узимку,  
Як паленіють вони на суничнику великопліднім, –  
Ще ж вони більші тоді та рясніші були набагато.  
Світ, одне слово, сягаючи розквіту, не поскупився  
Для нещасливого племені смертних на грубу поживу.  
Спраглого – ждали струмки, зазивали річки повноводі,  
Як ото нині, збігаючи з гір, водоспади шумливі  
Звірів усяких, що втомлені спекою, скликають лунко.  
Врешті, лісами блукаючи довго, вони потрапляли  
В закути німф, із яких, як відомо було їм, джерела,  
То, легкоплинні, вигладжують широко скелі вологі,  
Скелі вологі, що перлами сяють над мохом зеленим,  
То на поля пробиваються ген, на рівнини розлогі.  
<sup>950</sup>Не користали тоді ще з вогню, не здирали із звіра  
Шкур, аби тіло своє захистити від холоду взимку, –  
По чагарях, по печерах гірських та дібровах тупились;  
А буревій перестріне чи злива, – у зарості дикі  
Вмить забивались вони, зашкарублі од поту та бруду.  
Ще не вважали на спільне майно. Не було ще між ними  
Жодного звичаю, жоден закон ще тоді не служив їм.  
Що пощастило комусь роздобути, – собі брав одразу,  
Звиклий на себе лише покладатись і жити для себе.  
Тут же таки, серед лісу, тіла їх єднала Венера:  
То самовільно жінки віддавались, то їх повергало  
Чоловіків невгамовне бажання і сила навальна,  
То на приманку йшли: на жолуді, чи суніці, чи груші.  
Чуючи міць дивовижну в руках, та й в ногах не слабкішу,  
Звір'я всіяке, велике й дрібне, по лісах вони гнали,  
Києм укласти могли хижака чи метнуть каменяку.  
Над багатьма брали верх, і лиш деяких – остерігались.  
Де тільки ніч їх зустріла, на землю валились одразу,

Мов кабани грубошкірі щетинисті, й там заривались,  
Голі, чи в листя глибокий намет, чи гіллям обкладались.  
Тож не шукали, знімаючи галас, вони за погаслим  
Сонцем і днем; не тинялися поночі, зблідлі од ляку, –  
Ждали, безмовні, поринувши в сон, мов у темну могилу,  
Аж небосхил запашить од рожевого факела сонця.  
Бо від дитинства міг бачити кожен, це стало вже звичним,  
Що з непроглядністю пільми нічної чергується світло.  
Отже, ні подив ніколи не брав їх, ані не боялись,  
Що пануватиме, хоч і спливали б віки, неподільно  
Ніч на землі, хай лиш сонце проміння своє заховає.  
Більше їм клопотів те завдавало, що звірі голодні  
Часто тривожили їх, не давали життя нещасливим.  
Вигнані геть із житла свого, з-під кам'яного склепіння, –  
Тільки-но з'явиться велетень-лев чи кабан, весь у піні, –  
Навіть у буряну ніч, перелякані, тут же лишали  
Лютому ворогу затишні лігвища, встелені листям.  
Та не частіше тоді, як тепер, покоління вмирущих  
Серед ридань покидало життя – його світло солодке.  
З них не один у ту пору, щоправда, потрапивши в лапи  
Звіру якомусь, живим був наїдком: зубами прошитий,  
Гори й ліси переповнював зойком, забризкане кров'ю  
Бачачи тіло своє, що, живе ще, в живу йде могилу.  
Хто таки вирвавсь, дарма що надкушений, з хижкої пащі, –  
Потім, руками тремтливо страшні прикриваючи рани,  
Орка жакливим, од болю спотвореним голосом клаквав,  
Поки таки не позбувся життя, нещасливець, у муках,  
Без допомоги, не знаючи, як заспокоїти рани.  
Не пропадало зате тисячами військового люду  
Під знаменом в один день; розхвильовані обшири моря  
Не розбивали, жбурнувши на скелі, залюднених суден.  
Тож по-пустому, намарно не раз тоді море впадало  
1000В шал, а погрози даремні пускало хіба що на вітер:  
Як не всміхалось, лукаве, в погоду і як не ряхтіло  
Хвилями звабно, – нікого, проте, не могло заманити, –  
Ще не відоме людині було мореплаводство зухвале.  
Їжі нестаток нерідко в ту пору доводив до смерті  
Зморене тіло; сьогодні воно – в пересиченні тоне.  
Ті несвідомо собі ж наливали смертельну отруту,  
Нині – й мистецтво таке, щоб отруювать інших, існує.  
Потім, коли збудували хати, зодяглися у шкури,  
Вогнище стали розводити, й тільки з одним чоловіком  
Жінку в'язати став шлюб, коли пізнано звичаї певні,  
Врешті, коли своїх власних побачило діток подружжя, –  
М'якнути вперше почав тоді рід наш людський поступово:

Вже не так легко людина могла просто неба терпіти  
Холод, бо тіло, навикле до вогнища, стало вразливим.  
Дещо й Венера цьому пособила, і часто вдавалось  
Дітям суворість батьків похитнути, звернувшись до ласки.  
Тут між сусідами приязнь пішла: одні одним бажати  
Стали добра,— не хотілось нікому покривдженем бути.  
Тут і дітей, і жінок почали виділяти з-між інших:  
І голосами, і рухами, плутано ще, невиразно  
Знати давали, що слабших жаліти – такі справедливо.  
Хоч не в усьому й не скрізь панувало тоді розуміння  
Серед людей, але більшість із них – договір шанувала,  
В іншому разі поріддя людське не змогло б так тривати –  
Згинуло б ще в давнину, поколінь своїх ряд перервавши.  
Звуки ж усякі з грудей добувати людину природа  
Змусила; назви речам – необхідність сама підшукала.  
Так і дитина, котра ще не вміє промовити слова,  
До мимовільних, як бачимо, рухів нерідко вдається:  
Вказує пальцем, наприклад, на річ якусь, що перед нею,  
Кожне створіння-бо чує призначення сили своєї.  
От іще ріжки в бичка не пробились на лобі, а вже він  
Хоче, розгніваний, вдарити ними, грозить раз од разу.  
Так і малята пантер і левиць, хоч нема ще в них кігтів,  
Хоч не прорізувались ікла закривлені, – при небезпеці  
Шкіряться, лапками б'ють, норовлять, ще беззубі, вкусити.  
Так і пернатих весь рід покладається змалку на крила:  
Ледве опірене – вже порятунку пташа в них шукає.  
Думати, отже, що хтось був такий, що давав усілякі  
Назви речам, і що люд відтоді розмовляти навчився, –  
Безум, та й годі. Адже, якщо міг він усе позначати  
Словом і будь-який звук видавати, звернувшись до мови, –  
Слід уважати, що й інші могли це зробити в ту пору.  
Та, припустім, не могли, не було в них ще в обігу слово, –  
Звідки ж запало в того, хто навчив усіх мови, поняття  
Про необхідність її та користь, відкіля він міг знати,  
Перший, за що саме взятись і задум побачити в думці?  
Втім, не зумів би один – багатьох одночасно схилити  
Й переконати, щоб так от і стали, раденькі, вивчати  
<sup>1050</sup> Назви речей. А ще спробуй втовкмач-но глухому до слова,  
Що та до чого... Вони ж анізащо б тоді не хотіли  
Довго терпіти того, щоб якісь там нечувані звуки  
Ти їм у вуха вбивав надаремно. І ще одне, врешті:  
Чи аж таке вже велике тут диво, що рід умирущих,  
Голосом і язиком володіючи, дав поступово  
Назви окремим речам, відповідно до вражень окремих?  
Таж і тварини німі, й покоління всілякого звіра

Звикли за різних умов подавати неоднакові звуки:  
Страх одчувають чи біль, а чи втіху – по голосу видно.  
В цьому на кожному кроці тобі пересвідчитись можна:  
Ось, коли лютих молоських собак щось почне дратувати,  
Й зуби вже шкірять вони, розсуваючи губи відвислі,  
Їхнє гарчання глухе не подібне ж нічим до лункого  
Гавкоту, що за хвилину якусь колихне все повітря.  
Ну, а коли язиком раз од разу щенят своїх лижуть  
Чи, поваливши їх лапою, шкіряться, начебто мітять  
Зубом на них, але тільки вдають, що вкусити готові,  
То скавучать тоді зовсім не так, ніж тоді, як удома  
Їх під замком залишають самими, або коли, биті,  
З-під батога пориваються геть, завиваючи з болю.  
Врешті, не чувш різниці хіба, як ірже десь у полі  
Між кобилицями кінь ошалілий у розквіті віку,  
Богом любові крилатим пришпорений; як перед боєм,  
Ніздрями ловлячи подув, ірже він, а як – на щось інше  
Голос дзвінкий подає, гарячково здригаючись тілом?  
Ну, і нарешті пташиний весь рід, усілякі пернаті –  
Чайки, шуліки, орлани, – коли понад морем ширяють,  
Їжі, прожитку для себе шукаючи в хвилі солоній,  
То під час того, завваж, вони скрикують зовсім інакше,  
Ніж коли здобич беруть чи як іноді б'ються за неї.  
Деякі з них від погоди залежно свій мовби охриплий  
Змінюють голос; ворони, скажімо, птахи довговічні,  
Й воронів зграї, – коли, за повір'ям, дощі накликають,  
Вітряну днину чи млисту вологість накаркати хочуть.  
Тож, коли різні чуття і тварин, і птахів спонукають,  
Хоч безсловесні вони, голоси видавати всілякі,  
То чи почнеш тут ламать собі голову, як це зуміли  
Люди стільком неподібним речам дати назви окремі?  
Щоб не було недомовок ніяких у нас щодо цього, –  
Знай, що вмирущому люду небесний вогонь дала вперше  
Блискавка; саме від неї пішло всяке полум'я світом.  
Часто ж доводиться бачити нам: у вогні блискавичнім  
Різні тіла палахтять, коли жар їх ударить небесний.  
Ще ж і таке може бути, що під вітром поривним гіллясте  
Дерево третється гіллям об сусіднього дерева стовбур,  
От і викрешують іскру могутливі сили, й нерідко  
Там, де гілля між собою і стовбури труться високі,  
Полум'я, жаром палким заяснівши, до неба зметнеться.  
Дві, отже, мала нагоди людина вогонь роздобути.  
<sup>1100</sup> Ну, а варити й на полум'ї грубу пом'якшують їжу  
Сонце навчило: помітила з часом, що жар і пекучий  
Промінь, чого б на полях не торкалися, – роблять ніжнішим

І, що не день, – залучившись вогнем, відкриттями новими  
Їжу і спосіб життя почали повертати на краще  
Ті, хто кмітливістю з-поміж усіх вирізнявся і хистом.  
Далі й міста почали владарі будувати, і твердині,  
Щоб захистити себе, мати схов, коли зайде потреба.  
Потім родючі поля і худобу взялися ділити  
Між усіма – відповідно до розуму, вроди та сили.  
Врода велику вагу тоді мала, та й сила – не меншу.  
Втім, появилось майно. Було й золото скоро відкрите;  
Почестей легко воно і вродливих позбавило, й сильних, –  
За багатцем-бо здебільшого в багатолюдному почті  
Йдуть не якісь чиряки-слабодухи, а мужні та ставні.  
Хто ж у житті керуватися глуздом воліє здоровим, –  
Той за найбільше багатство вважає життя, – хоча скромне,  
Та без турбот, адже скромність ніколи не знає нестатків.  
Люди ж до почестей рвуться, до влади в надії покласти  
Все, що собі припасли, на постійну, несхитну основу,  
Щоб у розкошах зажити нарешті, не знаючи горя.  
Марні надії! Одні перед одних, спинаючись вище  
Й вище до почестей, згубною роблять цю стежку для себе:  
Хай і сягне хто самої вершини, – його там нерідко  
Заздрість, мов блискавка, б'є, щоб у темний занурити Тартар  
Заздрість-бо справді, немов блискавиця, вершини шукає:  
Де тільки виступить щось, – у те вона й мітить, вогненна.  
Ось чому краще, і то набагато, спокійно коритись,  
Ніж домагатись найвищої влади, щоб світ покорити.  
Хай собі, потом і кров'ю спливаючи, трудяться марно  
Ті, хто ступив на непевну, вузьку марнославства дорогу.  
З уст-бо чужих вони мудрість черпають, і погляд на речі  
В них – од почутого; власним чуттям довіряти не хочуть.  
Так було вчора, так нині є, так і в майбутньому буде.  
Вбиті були владарі – й величавість колишня престолів, –  
Скіпетри горді, повержені в порох, ганебно лежали;  
Славна окраса чола володарського, зрошена кров'ю, –  
Вже під ногами юрби за великою плакала честю:  
Жадібно топчемо те, перед чим ми раніше тремтіли.  
Все сколихнулось до дна, непорядок усе скаламутив:  
Кожен до почестей рвавсь, а тоді – до верховної влади.  
Виборну владу створити тут декому спало на думку,  
Право закласти, щоб люди нарешті закону тримались.  
Рід умирущих до того ж по горло вже ситий насильством,  
Од ворожнечі почав знемагати, тому добровільно  
Визнав закон і з вузькими погодився межами права.  
Кожен тоді сам за себе жорстокіше мстився у гніві,  
Ніж дозволяють на це справедливі закони сьогодні,

От і настала пора, коли люд відвернувся од насилля.  
Страх покарання відтоді всі зваби життя каламутить:  
1150 Кожного в сіті свої ловить сила і вчинена кривда,  
Бо, звідкіля вони вийшли, – до того й вертаються потім.  
Тож безтурботним життям утішатися ледве чи зможе,  
Хто посягнув на стійкі договори суспільного миру.  
Хай від богів і від роду людського приховує злочин,  
Де запурука того, що це вік таємницею буде? –  
Можна вві сні самого себе зрадити чи при хворобі –  
Часто ж буває таке, що маячить людина в гарячці, –  
Вчинений хтозна-коли і затаєний видати злочин.  
Отже, й причину того, що так широко скрізь розійшлося  
Пошанування богів, що в містах зарясніло від храмів  
І встановились обряди священні, які так розкішно  
Нині вершаться з великих нагод у місцях знаменитих;  
Також – відкіль той настирливий страх, що й тепер понукає  
Смертних нові будувати святині по цілому світу  
Й, тільки-но свято якесь, до них юрбами тут же спливатись, –  
Нам не так важко знайти й пояснити належно словами.  
Бо ж і тоді, в ту далеку добу, покоління вмирущих  
Бачили в думці своїй, наяву, незрівнянні безсмертних  
Постаті; часто – вві сні дивувались їх силі та зросту.  
І наділили чуттям, бо здавалося їм, що всевишні  
Й рухатись можуть, і мовити громоподібно і гордо,  
Як подобає богам – ясносяйним із виду, могутнім.  
Вічним життям іще їх наділяли, незмінна-бо завжди  
Постать була в них, і навіть обличчя лишалось таким же.  
Ну, а що силою справді незмірною їх наділяли,  
То, видавалось, ніхто б не зумів тій потузі опертись.  
А недосяжно щасливими їх через те називали,  
Що, як гадали, нікого з них ляк перед смертю не мучив.  
Бачилось їм уві снах, окрім того, що подвиги різні  
Звершують часто боги й не бере їх утома ніяка.  
Ще ж помічали вони бездоганний у зорянім небі  
Лад, як і мірну, що мовби по колу йде, зміну пір року,  
Та не могли ще пізнати причин, що призводять до того.  
Що ж їм лишалося, як не богам усе те поручити, –  
Ось хто, гадали вони, лиш кивком голови всім керує.  
Храми й оселі богів помістили, звичайно ж, на небі:  
Ніч, як те бачили завжди, по ньому колує і місяць,  
Місяць, і днина, і ніч, як і ночі суворої знаки,  
Неба нічного лампади мандрівні й вогні перелітні,  
Хмари, і сонце, й дощі, блискавиці, гради, сніговії,  
І несподіваний грім, і глухі, мов грізьба, перекоти.  
О нещасливий наш роде людський! Таку силу природи,



Явища ті – приписати богам, наділити їх гнівом!..  
Скільки ти сам через те настогнавсь тоді, скільки глибоких  
Нам завдав ран, скільки сліз уготовив і нашим нащадкам!  
Ні! Благочестя не в тім, що до каменя ти припадаєш,  
Голову вкривши, в усіх на виду, вівтарі всі обходиш,  
Падаєш ницьма й долоні до неба знімаєш благально  
Перед обличчям богів, запопадливо ллеш на жертвовник  
1200Чотириноного кров і в обітницях губиш рахунок, –  
Лиш у погіднім, що думку снує, спогляданні природи.  
Бо, коли зводимо зір на великого світу небесні  
Храми, й ефір, що світилами густо ряхтить, оглядаєм,  
І коли думка полине дорогами місяця й сонця,–  
Інших турбот тягарем донедавна привалена в грудях,  
Ще одна, мовби прокинувшись раптом, чоло піднімає:  
Чи не богів безконечна прослалась над нами могутність,  
Що неоднакові зорям лискучим накреслює рухи?  
От і вагається, ще пізнанням не збагачений, розум:  
Чи таки справді був день, коли світ народивсь, чи настане  
День, коли прийде кінець йому, й доки ще світоспоруда  
Зможе невинного руху докучливий зносити натиск;  
Чи, за бажанням безсмертних покликані вічно тривати,  
Стіни її, хоч би скільки віків не спливало над ними,  
Часу незмірного міць нищівну зневажатимуть гордо?  
Ну, а кому від раптового остраху перед богами  
Дух не запре, кого жах не скує, коли враз колихнеться  
Від громового удару земля, опалившись, а небом  
Гуркіт важкий, перекотистий піде од краю й до краю?  
Чи не тремтять племена і народи; вожді неприступні  
Не ціпеніють хіба, чи пронизливий страх не бере їх  
Перед богами на згадку про всі свої вчинки негідні  
Й зарозумілі слова у чеканні жажливої кари?  
А коли вітер, із надміру сил розгулявшись на морі,  
Судна в поході жене, розсіває по здіблених водах  
Із легіонами збройними враз, бойовими слонами,  
Чи не звертається вождь до богів, чи тремтливо не молить,  
Щоби затихли вітри, щоб дихнули спокійні, попутні?  
Та надарма: вихровим буревієм підхоплений часто,  
Він попри всі молитви, йде в обійми холодної смерті.  
Так усі задуми смертного люду прихована сила  
Зводить не раз нанівець; пишне пруття, суворі сокири  
Їй потоптати, як видно, кортить чи побавитись ними.  
Врешті, коли під ногами здригнеться земля і, схитнувшись,  
Падають цілі міста чи грозять неминучим падінням,–  
Що ж дивуватися тут, що людей покоління вмирущі  
Не поважають себе – визнають, що одні лиш безсмертні

Правлять усім, виявляючи справді казкову могутність?  
Мідь була й золото згодом відкриті, а також залізо;  
З ними – срібло ваговите й білястого олова сила;  
Тільки-но темні ліси, що буяли на горах високих,  
Випалив лютий вогонь, чи від блискавки взявши початок,  
Чи, десь у лісі воюючи, люди самі запалили  
Вогнище, – ворогу шлях наміряючись ним перетяти,  
Чи, заохочені ґрунту родючістю, ширити стали  
Жизні поля і ділянки розчищувать під пасовища,  
Чи полювать хижаків і майно на мисливстві збивати,  
Бо до вогню вони спершу вдавались і ями копали,  
Згодом навчившись пускати собак, розставляти тенета.  
1250З чого б, однак, у ту пору не виникнув жар полум'яний,  
Що, переріши в пожежу гулку, пожирав до найглибших  
Коренів буйні ліси, розпалив аж до нутрощів землю, –  
Жилами, що розпеклись, у земні порожнини відразу  
Ринуло золото жовте й срібло, потекли, закипівши,  
Олово й мідь. А коли, вже застиглими, їх помічали  
Люди на кожному кроці, адже грали барвами зливки,  
То піднімали з землі, зацікавлені гладкістю, блиском;  
Тут і завважили те, що за формою кожен із зливіків –  
Саме такий, як заглибина, слід, що від нього лишився.  
От їм, спало на думку, що можна, розплавивши зливки,  
Будь-яку форму надати йому і зробити подібним  
До будь-якої з речей; куючи, – довести до такої  
Тонкості та гостроти по краях, щоби мати не тільки  
Зброю, але й відповідне знаряддя, щоб ліс вирубати,  
Грубі обтесувать стовбури, гладко стругати жердини,  
В дереві діри продовбувать, і пробивати, й свердлити.  
Все це хотіли робити сріблом вони й золотом, перше  
Ніж до могутньої сили вдалися потужної міді.  
Та надаремно: їх стійкість, подолана, їй поступалась,  
Міді ніяк не могли дорівняти у грубій роботі.  
Більше цінилася мідь; і лежало тоді, як непотріб,  
Золото, – завжди тупе, не потрібне нікому знаряддя.  
Мідь лежить – нині; найвища для золота випала почесть.  
Так от міняється доля речей всіх із обігом часу:  
Що було вчора в ціні, – під ногами валяється нині,  
Далі щось інше виходить із темної смуги погорди;  
Прагнуть його все палкіше, хвалу йому люди співають,  
Щойно відкритому, в шані найвищій воно серед смертних.  
Щодо заліза, то тут уже й сам догадаєшся легко,  
Меммію, як і коли його люди відкрили для себе.  
Спершу за зброю служили їм руки, і нігті, і зуби,  
І каменюки, й дрюки – обламани в лісі гілляки.

Полум'я, потім – вогонь, як лише стали людям відомі,  
Тут і заліза властивості, й міді спливли на поверхню;  
Міді – спочатку, а потім заліза був пізнаний вжиток:  
М'якша в обробці вона, та й запасів її значно більше.  
Мідяне рало на полі трудилося; міддю здіймали  
Бурю війни, засіваючи широко рани глибокі,  
Міддю худобу й поля відбирали, бо збройному люду  
Гола, беззбройна юрба все майно хоч-не-хоч віддавала.  
Та поступово почав появлятися меч із заліза,  
Мідний же, схожий на серп, викликав лиш усмішку зневажну.  
В землю залізо тоді неподатливе стало вгризатись.  
Рівними всі вже були й на війні, де дзвеніло залізо.  
Спершу озброєний вершник, повіддя стискаючи в лівій,  
Правою – вільно мечем міг орудувати; щойно потому  
На колісниці двокінній в бою стали пробувати щастя.  
Дещо пізніше – впрягали четвірку, і вже не звичайну  
Гнали на стрій ворогів колісницю, а грізну, серпату.  
<sup>1300</sup>Далі й потвор зміруких – луканських волів, що на спині  
Вежі несли, до боїв та поранень пунійці привчали,  
Щоб замішання зчиняти в озброєних Марсових лавах.  
Так одне з одного стала породжувати чорна незгода  
Все, що наводило жах на загоны військового люду:  
Кожного дня до страхіть на війні щось нове додавалосьь.  
Так залучити й биків намагались до ратної справи,  
На зброєносні ряди й кабанів було диких пускали,  
І наймогутніших левів попереду гнали до бою  
Ті, хто приборкати вмів їх, озброєні люди, суворі,  
Що вгамувати могли і на прив'язі втримати звірів,  
Та надарма: роз'ярілі, у натовпі, в розпалі битви  
Не розбирали, де свій, де чужий, – підминали й кінноту,  
Тільки стрясались то тут, то вже там їх наїжені гриви;  
Вершникам годі було заспокоїти здіблених коней,  
Геть ошалілих од реву, й на ворога їх скерувати.  
Люті левиці то звідти, то звідси стрибали з розгону,  
То на зустрічного воїна – кігті в обличчя впивали,  
То, набігаючи ззаду раптово, – свого чи чужого  
Махом одним поваливши на землю, закривлені кігті  
Й ікла встромляли у жертву страшні, розривали на кусні.  
Так і бики на своїх набігали й ногами товкли їх;  
Коням то в бік вони роги вганяли, то, вдаривши знизу,  
Нутрощі їм випускали й топтали, запінені, землю.  
Іклами грізні, тоді й кабани підсікали своїх же;  
Кров'ю своєю багрили, розлучені, зброї уламки;  
Клали впереміш, куди б не метнулись, і кінних, і піших.  
Коні то кидались вбік – од зубів, од закривлених іклів,

То, несподівано здибившись, били в повітрі ногами,  
Та врятуватись, однак, не могли: підтинали їм жили –  
Й тут же на землю вони, мов підкошені, падали важко.  
І навіть ті з хижаків, що, здавалося, повністю стали  
Свійськими, – розгарячилися в ході кривавої битви  
Посеред галасу, ран, сум'яття, серед жаху та втечі,  
Й жодного з них навернуть не було вже ніякої змоги:  
Різного роду наосліп тоді розбігалися звірі,  
Як ще й нині луканські воли, не добиті залізом,  
Геть ошалілі, біжать і свої ж таки топчуть загони.  
Так, очевидно, було. Та повірити важко, що люди  
Ні передчуть не могли, ні завбачити духом, до чого  
Все це веде, яким лихом ганебним для всіх може стати.  
Легше б тобі припустить, що в частинах усесвіту різних,  
Що й виникали на різній основі, таке відбувалось,  
Ніж до окремого, лиш одного все це зводити світу.  
Так воювали не стільки в надії, що верх візьмуть, скільки  
Прагнучи, хоч би й ціною життя, ворогів нажахати  
Ті, хто вважав, що ні зброї достатньо, ні війська не має.  
Зшитий із шкури спочатку, потому лиш – тканий був одяг  
Та перед тим ще залізо було, для ткання необхідне:  
Як же без нього б тонке, появилася ткацьке знаряддя –  
<sup>1350</sup>Човники, гребінь, цівки та дзвінки гладкотілі навоі?  
Чоловіків, не жінок, напоумила спершу природа  
Взятись до пряжі, бо значно кмітливіший рід чоловічий  
І до всіляких мистецтв чоловік таки більше придатний.  
З часом, однак, суворий рільник погордив цим заняттям,  
Повністю в руки жіночі надумав його передати,  
Сам же тоді приступив до важкої, до грубої праці,  
Гарту набравшись і сили в руках, як і в цілому тілі.  
Перший зразок і посіву, і щеплення щедра природа,  
Вдатна майстриня речей, подавала тодішній людині:  
Ягоди й жолуді, що опадали з дерев, перезрілі,  
Проростом тут же рясніли, при стовбурі, в пору належну.  
Так зародилася думка бросток до гілля прививати  
Й пагіння в землю втикати молоде на пустому ще полі.  
Так і почавсь обробіток землі – дорогої всім ниви;  
І помічали тоді: що ласкавішим був обробіток,  
То появлялося більше солодкості в дикому плоді.  
Темні ліси з дня на день відтісняв заповзятливий ратай  
Ген аж до гір, щоб низинні місця поступово займало  
Поле, щоб мати джерела, ставки, виноградники, ниви  
Серед рівнин, серед пагорбів, щоб, вирізняючись, бігли  
Сизих оливок веселі ряди, кучерявлячись буйно,  
По невисоких горбах розіславшись, полях та долинах,

Як ото нині, поглянь, різнобарв'я милує нам око:  
Солодкоплідні сади виділяються в полі латками,  
А довкруги – все у кущиках ягідних, мов у віночку.  
Спершу птахів голоси переливні людина вустами  
Вчилась наслідувать; щойно потому дійшла до мистецтва  
Співу й могла вже піснями приємними слух чарувати.  
Тихо зефір в очереті посвистував – перший учитель  
Сопілкаря-селянина, що дує в тонкі соломинки.  
Звук додався до звуку – й озвалась і сумно  
Дудка під пальцями тих, що задумливу пісню співали,  
Дудка, що в лісі відкрита була, серед гір, у дібровах,  
На пасовищах у тиху божественну пору дозвілля.  
Тим і втішались, було, наші предки, душі догоджали,  
Добре собі попоївши, бо все тоді миле людині.  
Часто, гуртом на травиці м'якій безтурботно прилігши  
Десь біля річки, де віття дерев розіслалось високе,  
Скромними коштами солодко й любо вони спочивали,  
Надто, як небо всміхалось погоже і з обігом року  
Квітом зелені луги цяткувала весна різнобарвна.  
Тут і розмови, тут жарти снувалися, тут і насмішки  
Чутно було: набиралась тут сили сільська їхня муза.  
Тут і веселість – пустунка вигадлива – їм повеліла  
Голову й плечі прибрати вінками із зелені й квітів  
І, хоч не мірно ще, все ж іти в танець, і рухи робити  
Грубі, і грубою бить годувальницю-землю стопою.  
Звідси і сміх виникав, і по колу йшли дотепи жваві, –  
Все новиною було, через те й видавалось чудовим.  
<sup>1400</sup>Не нудьгував тоді той, кому випало бути на варті:  
Пісню виводив на різні лади, випробовував голос  
Чи по тростинах сопілки раз по раз поводив губою;  
Навіть тепер іще звичай такий сторожі зберігають.  
Нині – збагачено ритмами пісню, одначе від того  
Зовсім не більшу черпаємо ми насолоду, ніж давній  
Люд земнородний, що в лісі по-простому тішився співом:  
Що під руками в нас, – поки милішого ми не пізнали, –  
Те й до вподоби нам передусім і ні з чим не зрівнянне.  
Згодом же кращий, новий якийсь винахід над учорашнім  
Верх бере хутко, міняє смаки й уподобання наші.  
Так от людині обриднули жолуді, так вона давнє  
Ложе покинула, встелене травами й віттям окрите.  
Навіть одежа із шкур поступилась, погорджена, місцем,  
Хоч і вона, мабуть, заздрість таку на початку будила,  
Що поплатитись життям мусив той, хто вдягнув її вперше;  
Пошматувавши, одначе, її, заплямовану кров'ю,  
Люті напасники все ж не могли скористатися нею.

Шкури, як бачиш, – тоді, а золото й пурпур – сьогодні  
Спокою людям усе не дають, до війни спонукають.  
Нашого тут покоління, гадаю, вина таки більша:  
Холод-бо мучив людей земнородних, адже були голі;  
Нам же яка небезпека грозить, як не маєм одіння,  
Широко золотом щирим розшитого й пурпуром ясным,  
Поки звичайний сіряк береже нас од вітру й морозу?  
Так ото рід наш людський у даремній з'їдається праці,  
Все своє куце життя на турботи пусті витрачає  
Тільки тому, що в наживі, збагаченні краю не бачить,  
Як і межі, до якої тривать може втіха правдива.  
От що помалу життя наше вивело в море відкрите,  
І розколихані хвилі війни із глибин піднялися.  
Втім, озираючи неба намет в обертальному русі,  
Світу два сторожі: сонце і місяць – дарителі саява –  
Людям виразно вказали, що все йде своєю чергою,  
Певний шануючи лад, на зразок чергування пір року.  
Вже вікували під захистом стін і могутніх укріплень;  
Землю поділену вже, всяк у межах своїх, обробляли;  
Море – вітрилами вже зацвіло, а міста між собою,  
Щоб одні одних могли виручать, укладали союзи,  
Як пам'ятливі співці почали прославляти діяння  
Віку свого; незадовго до того й письмо появилось.  
Ось чому глибше не може наш вік зазирнути в минулу,  
Давню добу, – хіба розум на слід випадково скерує.  
Тож мореплавство, рільництво, закони, укріплення, вежі,  
Зброя, одежа, дороги, та й інші подібні здобутки,  
Як і все те, що дарує нам радість життя, насолоду:  
Вірші, малюнки, пісні та різцем одшліфовані твори –  
Все почалось од потреби якоїсь, до всього, багатий  
Досвідом, розум дійшов, уперед поступаючи мірно.  
Так на поверхню виходить помалу з перебігом часу  
<sup>1450</sup>Винахід кожен, а розум людський – додає йому блиску.  
Бачили ж, як у душі одну думку висвітлює інша,  
Поки вершини майстерності вперто сягає людина.

### Книга шоста

.....  
<sup>80</sup>Пошуки правди – лиш це відігнать од нас може далеко  
Муки такого життя. І хоч я не одне вже тут виклав, –  
Інших чимало думок ще повинен майстерно прибрати  
Віршем: насамперед – щодо порядку та рухів на небі;  
Далі – негоди, вогні блискавичні пора б освітати:  
Що викликають вони, від якої причини походять,  
Щоб не тремтів ти дарма, небосхил на ділянки розбивши,

Не пильнував, із якої з них іскра летюча майнула,  
І в який бік подалась; як у місце закрите проникла,  
Як, господинею там побувавши, забралась потому.  
Вникнути в суть, у причину тих явищ небесних не можуть,  
От і вважають, що все відбувається з божої волі.  
Ти ж мені нині, близькому до світлої крайньої риси, –  
Довгого бігу мети, вкажи правильний шлях, Калліопо,  
Музо розумна, розрадо людей, насолодо безсмертних,  
Щоб увінчався, послушний тобі, я вінцем незвичайним.  
Ось що, по-перше, скажу: коли неба блакить колихнеться, –  
Це означає, що високолетні зіткнулись в ефірі  
Хмари, відчувши могутливий натиск вітрів супротивних:  
З обширів синіх ніколи ж до нас не доноситься гуркіт,  
<sup>100</sup>А навпаки: що тіснішими юрбами тучі клубляться,  
То голосніше відтінь насувається грому двигтіння.  
Хмари, вважай, не настільки тверді можуть бути за складом  
Тіла свого, як от камінь чи дерево, хоч не настільки  
Недотикальні вони, як серпанок чи диму струмочки.  
Бо, ваговиті, вони б тоді падали вниз, як і той же  
Камінь, або ні на мить, наче дим, не могли б зупинитись,  
Не понесли б у собі ні снігів, ані граду рясного.  
Так залопочуть не раз над роздоллям широкого світу,  
Як у великих театрах часами – напнута тканина,  
Що тріпотить раз у раз угорі, де жердини та бруси.  
Іноді ж, вітром раптовим розірвана, – несамовито  
Б'ється і звук видає, мовби рвав хто папірус на шмаття.  
Далі такий іще звук можна чути під час громовиці,  
Ніби розвішаним одягом вітер, набавившись, гонить  
Ще й шелестого паперу листки, ним лопоче в повітрі.  
Ну, а трапляється часто й таке, що стикаються хмари  
Не, як то кажуть, чолом до чола, тільки труться боками,  
Сунучи в напрямках різних по небу, й під час того руху  
Звук неприємний, сухий, не стихаючи, вухо нам ріже,  
Поки з вузин поступово не вирвуться хмари зустрічні.  
Деколи – все довкруги од потужного рокоту грому  
Важко двигтять, і здається тоді, що, розпавшись на кусні,  
Валяться світоспороди великої стіни могутні.  
Це через те, що всередину хмари вриваються раптом  
Буряні, дужі вітри й, не знаходячи виходу з неї,  
Люто кружляючи там якийсь час, порожнину все більшу  
Роблять у ній, а краї, оболонку, – збивають щільніше;  
Та, хоч би як ущільнилась, – під натиском сил буревійних,  
Що розпирають її, вона тріскає лунко, разуче.  
Й дива нема, бо й надутий міхур, кожен раз ізненацька,  
Тріскає, хоч і малий, та з великою силою звуку.

Має пояснення й те, що вітри, протинаючи хмару,  
Наче свистять. Адже бачимо часто, як линуть над нами  
Мовби гіллясті якісь, розкуйовджені, ламані тучі;  
Так озивається й ліс на пориви північного вітру:  
Листям шумить і галуззя ламає з оглушливим тріском.  
Ну, а, бува, буревій, просто в лоб ударяючи хмару,  
Рве її тут же на шмаття дрібне, розкидає по небі.  
Що може там його сила вподіяти, – бачимо добре  
З того, що робить він тут, на землі, де погідніший значно:  
Махом одним вириває з корінням дуби височенні.  
Є ще у хмарах немовби вали, що гуркочуть раз по раз  
І стугонять, розбиваючись. Так і ріка глибодонна  
Хвилюю вдарить, бува; так і море прибоєм рокоче.  
Іноді бачимо: з хмари у хмару шугне блискавиці  
Сила палка, і, якщо на вологу ця хмара багата, –  
Миттю вона ж убиває вогонь, заревівши нестямно;  
Так і залізо, що стало аж біле в горнілі жаркому,  
Враз засичить, коли тут же в холодну зануримо воду.  
<sup>150</sup>Ну, а в сухішу потрапить вогонь, то, зайнявшись од нього,  
Туча й сама спалахне і горітиме з тріском шаленим;  
Так верхогір'ям, де лавр кучерявиться, полум'я піде  
Й геть повипалює все, буревієм завихреним гнане,  
Жодна-бо річ не гуде так жахливо, пройнявшись жаром,  
Як палахка і нев'януча зелень Дельфійського Феба.  
Врешті, не раз гуркотінням наповнює хмару високу  
Зіткнення брил льодових, заповнює гул градобою,  
Бо, коли вітер зіб'є їх докупи, – в тіснинах раптово  
Кришаться скопища хмар снігових, обтяжених градом.  
Блискає також, коли, між собою стикаючись, тучі  
Рій вогненосних начатків викрешують; так потрапляє  
Камінь на камінь або на залізо – і зблискує миттю  
Спалах, що тут же навсібіч яскравими іскрами сипле.  
Тільки пізніше ми чуємо грім, ніж уловимо зором  
Блискавки сяйво різке; це тому, що до вуха пізніше  
Звук добігає, ніж те, що лиш око повинно сприймати.  
Сам пересвідчишся, глянувши здалеку на дроворуба,  
Що раз од разу вганяє у стовбур сокиру двосічну:  
Спершу побачиш удар, і лиш потім повітрям долине  
Звук. Так і блискавку бачимо дещо раніше, ніж вухом  
Чуємо грім, а проте він з вогнем водночас виникає,  
З тих же причин, і його той же самий народжує поштовх.  
Так от мінливе не раз, перелітне ллють сяйво на землю  
Хмари, і зблискує темна гроза мерехтливим поривом.  
Це через те, що, ввірвавшись у тучу, як виклав я вище,  
Вітер завихрений щільною робить її оболонку



Й сам розпікається в ній; так од руху, завваж, і все інше  
Жаром поймається: під час тривалого лету, скажімо,  
Від обертання шаленого плавиться з олова куля.  
Отже, кажу: коли вихор той чорну прорве-таки хмару,  
То розсіває насіння вогню, що відтіль, мов під тиском,  
Вирвалось – от і мигтять тоді ламані стріли вогненні;  
Далі – гримить, але гуркіт пізніше до вуха доходить,  
Ніж блискавичного образ вогню – до очей наших зору.  
Все це в густих відбувається хмарах, що дивним поривом  
Високо пнуться, одні наповзаючи важко на інших.  
Хай не збива тебе те, що з землі нас розлогістю більше  
Хмара вражає, аніж нагромадженням високосяжним:  
Не помічав ти хіба, як, подібні до багатoverхих  
Гір, через небо пливуть у потужному подуві хмари?  
Часом побачиш, як густо вони впливають високі  
Кручі; одні налягають на одних, аж ген до верхів'їв, –  
І застигають, коли всі вітри наче сон похоронить.  
Можеш тоді зрозуміти, яке це насправду громаддя:  
Ніби навислими скелями створені там розрізниш ти  
Мовби печери. Так от саме їх, лиш підніметься буря,  
Повнять вітри: все гудуть там, обурені тим, що попали  
В тучі глухої нутро, і ричать, як зацьковані звірі,  
Й рев їх то тут, то десь там озивається грізно у хмарах:  
200 Довго кружляють, шукаючи виходу, й тим обертанням  
Іскри – начатки вогню – добувають із хмар; позбивавши  
Іскри ті в полум'я, котять його у заглибини-печі,  
Поки вогонь не шугне блискавичний, прорвавшись із хмари.  
Ще ж із тієї причини на землю летить цей рухливий  
Жару текучого блиск золотий, що сама ж таки хмара  
Мусить чимало начатків огню – його первісних тілець –  
Мати в собі; а коли вона зовсім суха, без вологи,  
То переважно вогненну, яскраву являє нам барву.  
В ній ще від сяйва, що сонце ним сіє, повинно міститись  
Досить насіння, бо звідки той полиск вогнисто-червоний?  
Тільки-но хмари такі буревій позганяє докупи,  
Стисне їх, місцем обмежить, – одразу насіння вогненне  
Роєм випорскує з них, раз у раз палахтить полум'яне.  
Блискає також тоді, коли рідшими робляться хмари.  
Бо, хоч би навіть розвіював їх, розлучав під час руху  
Подув легкий, – хоч-не-хоч випадало б із них те насіння,  
Що блискавиці початок дає. Тоді спалах на небі –  
Тихий: ніщо не двигтить і не повниться жахом довкола.  
Врешті, коли поцікавишся громом, захочеш пізнати  
Склад і природу його, то на все це на місці удару  
Вкаже пропалений слід, як і сірки задушливий запах,

Тобто – ознаки вогню, а ніяк не дощу, та й не вітру.  
Грім же пронизує кривлі будинків. Стрімкий його плам'я  
Може зухвало собі погулять і всередині дому.  
Це ж бо тобі не звичайний вогонь, а з вогнів – щонайтонший,  
Із найдрібніших його, з найрухливіших склала природа  
Тілець, яким таки справді ніщо на заваді не стане.  
Тож переходить розгонистий грім через стіни будинків,  
Як голоси або крик – через мідь, через камінь суцільний,  
І в одну мить він і золото, й ту ж таки мідь розплавляє.  
Під його дією, парою ставши, тікає відразу  
З амфор вино, бо ж із легкістю все розсуває довкола  
Й наче розріджує посуду стінки летючого грому  
Жар; усередину миттю проникнувши, він розганяє  
Первісні тільця вина, розв'язавши стійкі їх спокуси.  
Сонячний пал, хоч який він разючий, того б не домігся,  
Мабуть, що й протягом віку. Наскільки рухливіша сила  
Грому, настільки могутніший натиск його невідпорний.  
Зараз же – те, в який спосіб він родиться, звідки у нього  
Рвучкість така, що одним лиш ударом розколювать може  
Вежі, валити доми, вивертати колоди та балки;  
З місця зриваючи, в прах повергати мужів монументи;  
Врешті, – вбивати людей і, де трапиться, класти худобу  
Й інше, подібне, якою ж це силою міг би робити, –  
Викладу я, щоб тебе не барить обіцянками довго.  
Слід уважати, що грім виникає у хмарах і щільних,  
І нагромаджених високо, бо ж ні з рідкої хмарини  
Громом ніколи не б'є, ні з погожого неба – тим паче.  
Не виникає тут сумнівів жодних, та це й очевидно,  
<sup>250</sup>Що перед бурею хмари густі клубочаться в повітрі,  
Де не поглянь, і здається, що весь Ахеронт попідземний  
Вихлюпнув п'ятьму свою і залив нею неба глибини.  
Ось яке темряве Жаху лице нависає все нижче  
Й нижче, як тільки народжена хмарою ніч залягає  
І починає громами грозити похмура негода.  
Та найчастіше на море сліпа насувається туча,  
Наче потік смолянистий із неба. Від п'ятьми набрякла,  
Важко на хвилі спадає вона і, громами вагітну,  
Тягне ще й темну грозу; та й сама і вітрами, й вогнями  
Так переповнена, стільки вогнів має в лоні своєму,  
Що й на землі, тремтячи, все живе собі схову шукає.  
Отже, уважаймо, що ген у високості, над головою,  
Зводить негода будівлю свою. Бо інакше на землю  
Стільки б імли навалить не могла, якби хмари на хмару  
Не накладала, ховаючи й сонце могутнім громаддям.  
І не здолала б вона проливатись такими дощами,

Що розмивають поля, з берегів повиводивши ріки  
Й тихі струмки, якби скопище хмар не сягало ефіру.  
В них, отже, сповнено все і вогнями, й вітрами, тому-то  
Блисне то тут десь на небі, то там, а тоді загуркоче.  
Я ж тобі вище вказав, що в заглибинах туч вогненосні  
Тільця роями густими кружляють, а ще ж і від сонця  
Мусять їх мати чимало, від жару, що йде од проміння.  
Тож коли вітер, що, хмари нагнавши в одне якесь місце,  
Сам жа витискує з них жароносних начатків багато  
Й сам же з вогнем тих начатків єднається, – то виникає  
Вихор, який пробивається в тучу, і там, у тіснинах,  
Наче в горнилі, кружляючи, гострить вогні блискавичні.  
Коротко, дві тут можливі причини: або від свого ж він  
Руху горить, або – через те, що з вогнем поєднався.  
Тож коли вітер достатньо розпikся і звiдав могутній  
Поштовх огню на собі, тоді грім, наче плід перезрілий,  
Хмару прорiзує вмить, і в яскраво слiпучому сьайві  
Стрiмко летить, заливаючи свiтлом усе видноколо.  
Тут розлягається гуркіт жахливий, немовби, зненацька  
Трiснувши, весь небосхил навалитись готовий на землю.  
Далі – двигтять суходіл, і відлунюють високо в небі  
Грому погрози глухі, бо тоді від удару страшного  
Майже в усю широчінь грозова потрясається хмара.  
Злива суцільна, важка наступає за тим потрясінням.  
І видається в ту пору, що навіть ефір позахмарний,  
Перемінившись у дощ, усесвітнім потопом жахає.  
Ось яка товща води проривається з буряним вітром  
Серед мигтіння вогнів і важких громових перекотів!  
Часто буває, що вітер тугий, налітаючи ззовні,  
Падає раптом на хмару, що громом дозрілим вагітна,  
Й тільки її розітне – виривається з неї вогненний  
Вихор, що рідною мовою “громом” його називаєм.  
Це відбувається скрізь, куди вітряна сила не зверне.  
<sup>300</sup>Іноді хоч без вогню несподіваний зніметься вихор,  
Та поступово береться вогнем під час довгого лету.  
Бо по дорозі розгублює він дещо грубші частинки:  
Їм не пробитись нарівні з дрібнішими через повітря.  
З нього натомість тонкі вириває він тільця, що в леті,  
Перемішавшись, вогневі початок дають незабаром.  
Так от із олова куля нерідко, долаючи відстань,  
Жаром береться сама під час лету, втрачаючи тільця  
Грубші, холодні, щоб тонші ввібрати в повітрі, вогненні.  
Іноді ж досить самого удару, щоб іскри зметнулись,  
Хоч би завдав його вітер холодний, який без вогненних  
Визрів часток, бо, коли той удар відповідної сили, –

Можуть із вітру самого прорватися жару частинки,  
І рівночасно ж – із тіла того, що зазнало удару,  
Як от вогонь спалахне, коли вдарим об камінь залізом:  
Хоч і холодну воно має силу, – не менше від того  
Бризне іскринок гарячих, начатків огню, з-під удару.  
Отже, й від грому будь-яка річ запалитись повинна,  
Лиш би природа її виявляла до полум'я схильність.  
Та й неможливо, щоб вітер, упавши з високостей неба,  
Ще ж із розгоном таким, в усій масі своїй був холодний:  
Хай, припустімо, вогнем не запалиться він під час лету, –  
Все ж, розігрівшись, домішку жару нести в собі мусить.  
А блискавичність і сила стрімка громового удару  
Й лету його крізь повітряну товщу вражаюча швидкість –  
Наслідок явний того, що поривистий грім уже в тучі  
Всі свої сили зібрав, у дорогу пуститись готовий.  
Тож, коли натиск його вже стає завеликий для хмари, –  
Грім виривається й рине з таким дивовижним розгоном,  
Наче ядро кам'яне, що з потужної пушене праці.  
Зваж і на те, що з малих він і гладких часток утворився,  
Отже, природі такій протиставити щось не так легко:  
Всюди вона прослизне, в будь-які проникаючи пори,  
Рідко яка перешкода спроможна сповільнити силу  
Грому, тому він і ковзає небом так легко, стрімливо.  
Та взагалі всяке тіло, котре ваговите, природно  
Вниз поривається; ще ж коли поштовх відчує попутний, –  
Швидкість його стає більшою вдвічі, – більшає, отже,  
Грому навальність; тому і змітає так різко, миттєво  
Все на своєму шляху і летить, поривається далі.  
Врешті, що довше триває порив, – усе швидше та швидше  
Мчати повинен розгонистий грім; наростаючи в русі,  
Швидкість удар його робить могутнішим, вістря гартує:  
Саме ж вона, зтягаючи грому насіння в суцільний  
Вихор, в одне якесь місце скеровує весь цей разючий  
Струмінь вогню, визначає, куди йому ринути далі.  
Може, й з повітря ще грім пориває в падінні своєму  
Деякі тільця; їх поштовхи ще його, й ще підганяють.  
Різні пронизує речі без жодної шкоди для себе  
Він через те, що крізь пори проходить тонкий його племін.  
<sup>350</sup>Різні – й руйнує при тому, коли його тільця зіткнуться  
З тільцями інших речей і послаблюють їхнє сплетіння.  
Легко розплавлює мідь; а розріджене силою грому  
Золото вмить закипа, бо та сила його – у найтонших,  
Як і найгладших, частках-елементах, яким дуже легко  
В будь-яке тіло ввійти, а ввійшовши, порвати негайно  
Всі його тіла зв'язки, всі вузли розв'язати водночас.

Осінь – пора громовиць. Заряснілі зірками хороми  
Неба то тут колихнутья, то там; воднораз – і земля вся.  
Так – і тоді, коли провесна квітом сипне доокола.  
Взимку-бо мало вогнів, а в жару – переважно безвітря.  
Та й самі хмари не мають улітку достатньої товщі.  
В перехідні, що на грані морозу й тепла, пори року  
Всі, що лишень можуть бути, збігаються грому причини:  
Бо рівнодення саме з холоднечею змішує спеку;  
Хмари ж потрібне одне, як і друге, для створення грому,  
Щоб між начатками розбрат настав, щоб у сутичці грізній  
Вітру й вогню клекотало, кипіло шалене повітря.  
Справді-бо, спеки початок і рештки морозу докупи  
Зводить весна, тож боротися змушені саме в ту пору,  
Сіючи нелад, цілком неподібні, незгідливі речі.  
Й літа кінець, коли з подихом першим зими в свою чергу  
Стрінеться, – осінню ми називаєм цю пору мінливу, –  
Теж не обходиться без боротьби: між зимою – і літом.  
Ось чому слід переломними ті пори року вважати.  
Дива тут, отже, нема, що тоді найчастіше бувають  
І блискавиці, й громи, й буревії, що небо турбують,  
Бо заповзятий провадять двобій тоді сили ворожі:  
Звідси – лапятий вогонь, відтіля – буревій дощовитий.  
Ось що нам змогу дає вогненосного грому природу  
Бачити наскрізь, пізнати, який він в усіх його діях.  
Тож не гортай кожен раз надаремно провіщень тірренських,  
Щоб угадати приховану волю безсмертних із того,  
Звідки летючий вогонь появивсь, чи куди з цього місця  
Він завернув, або як у закриті приміщення вдерся,  
Як, побувавши там замість господаря, вирвався звідти,  
Врешті, – яку нам біду несе грім, що так лунко б'є з неба.  
Та припустімо, що це сам Юпітер та інші безсмертні  
Громом жахним потрясають небес яснозоре склепіння  
І, куди хочуть, туди і спрямовують силу вогненну, –  
То чи не дивно тоді, що того, хто гріха не боїться,  
Так не вражають, щоб той лиходій через груди пробиті  
Грому вогонь видихав на сувору науку для смертних?  
А благочесний, що з уст йому й слово не злине погане,  
В'ється не раз, хоч невинний, у полум'ї: вихор небесний  
Мов у тенета бере і вогонь його вмить пориває.  
Ну, а чому з таким запалом часто в місця б'ють пустельні?  
Може, боги у метанні вправляються, м'язи гартують?  
Та чи годиться об землю притуплювать Батькові стріли?  
Як він це терпить? Чому ж то, щоб ворога мав чим разити,  
<sup>400</sup>Не береже їх? І, врешті, чому ж із погожого неба  
В землю не вдарить Юпітер вогнем, загримівши потужно?

Може, лиш туча надсуне низька, він ступає на неї  
Сам, щоби зблизька прицілитись міг, поки зброю метнути?  
Ну, а навіщо б'є громом у море він? Чим завинили  
Хвилі, рівнина пливка, розколихане поле безкрає?  
Втім, коли хоче, щоб ми громового лякались удару,  
Чом його нам у правиці, готовій метнуть, не покаже?  
Може, зненацька старається вдарити, то чи не зайве  
Звідти гриміти?.. Немовби втекти разом з тим дає змогу.  
Нащо затемнює все перед тим і грозить буркотливе?  
Ну, а чи можна повірити в те, що громи він метає  
В різні боки водночас? Чи сумнівним назвеш очевидно,—  
Що в одну мить розлягається часом ударів багато?  
Часто ж буває таке, та й повинно бувати, що злива  
В різних околицях світу шумить об тій самій годині,  
Значить, об тій же годині громів б'є повсюди багато.  
Врешті, чому він і храми богів, і свої величаві,  
Пишні святині, трапляється, громом ворожим руйнує?  
Нащо безсмертних подобі розколює, різьблені гарно,  
Ба, ще й своїх не жаліє зображень – їх ранить ганебно?  
Ну, а чому він місця переважно високі вражає,  
Як от вершини гірські, де чимало слідів його гніву?

.....  
Передусім – повторю тобі знов, на що вказував часто:  
770 Містить земля в собі різних речей елементи численні,  
З них є поживних багато, що служать життю, та не менше  
Можуть вести до хвороб і прискорити смерті годину.  
Різним істотам, щоб жити могли вони, різні потрібні  
Речі, як вище я виклав тобі, бо ж вони неподібні  
Й щодо природи, і щодо будови самої тканини.  
Врешті, різняться вони й фігурами первісних тілець.  
Так і крізь вуха чимало проходить начатків шкідливих,  
І через ніздрі – багато разючих, шорстких елементів.  
І дотикатись не варто до всього; від дечого треба  
Зір берегти, та й на смак нам далеко не все є приємне.

.....  
1090 Ну, і, нарешті, – про те, що веде до хвороб усіляких  
І звідкіля, непомітно зродившись, повіяти може  
Дух моровиці, страшний як отарам, так роду людському,  
Я поясню тобі. Передусім – про це мова йшла вище –  
Сила-силенна літає довкіл і такого насіння,  
Що для життя необхідне нам, як і такого, що служить  
Різним недугам і смерті самій. От воно, заройвшись,  
Небо не раз замутиє, тоді й повниться мором повітря.  
Вся ця навала хвороб, ця зараза двома йде шляхами:  
Іноді – ззовні, мов тучі й тумани, які напливають

1110<sup>3</sup> обширів неба; часами, в самій же землі закишівши,  
Линуть угору, як тільки, розмокла, почне вона гнити  
І від сльотливих дощів, і від сонця проміння палкого.  
Та чи не бачиш, яку несе шкоду в собі переміна  
Неба й води для всіх тих, хто відбився далеко від дому  
Та батьківщини, бо в інших цілком опинились умовах?  
Як же то справді повинні різнитися небо британське –  
Й небо Єгипту, де світу великого вісь нахилилась!  
Як же понтійське різнитися мусить – і те, що прослалось  
Ген од Гадесу – й до тих, що зчорніли під сонцем, народів!  
Так, відповідно до тих чотирьох між собою не схожих  
Світу сторін, до стількох же вітрів і частин небосхилу,  
Люди і виглядом дуже різняться, й забарвленням шкіри,  
Й що не народ – то свої знає він, особливі, хвороби.  
На берегах повноводого Нілу, в середнім Єгипті  
Знана слонова хвороба, й ніде її більше немає.  
В Аттіці – занепадають на ноги; в Ахайї – на очі.  
Кожна місцевість чи тій може бути ворожа, чи іншій  
Тіла частині: причиною – різна властивість повітря.  
Тож, коли небо, що нам несприятливе, враз колихнеться  
І починає повітря вороже звідтіль наповзати, –  
Як підкрадається мряка, бува, чи то сунеться хмара,  
Все каламутячи, всюди якісь викликаючи зміни, –  
Врешті, дійшовши до нашого неба,– псує його наскрізь,  
Робить подібним собі, а людині – чужим та ворожим.  
Отже, ця свіжа біда – несподівана пошесть раптово  
Власти готова на води питні, на посівах осіти  
Й інших плодах, які ми споживаємо, й на пасовищах.  
Може й повиснути, наче та мряка, в самому повітрі,  
Й поки вдихаєм його, неминуче з ним разом у тіло  
Ми й моровиці, що сіється з неба, приймаємо частку.  
Так ця недуга страшна і в биків потрапляє нерідко,  
Й махом викошує ті, які бекають, мляві отари.  
Значення, врешті, нема, чи в краї, котрі нам непідхожі,  
Ми подамось, над собою небес покривало змінивши,  
Чи, навпаки, випадково до нас пересуне природа  
Небо важке або ще щось, до чого ми зовсім не звикли,  
Що вже самою появою шкоди нам може завдати.  
Саме такою була моровиця – той подув смертельний,  
Що покривав у країні Кекропа могилами поле,  
Пусткою місто зробив, безгомінними – жваві дороги.

.....  
1250<sup>1</sup> не траплялось людині в ту пору, яка б не зазнала  
Туги за кимсь із близьких чи хвороби, чи смерті самої.  
Вже й пастуха там не видно було – вівчаря, волопаса,

Вже й витривалий рільник не хилився над зігнутих плугом,  
Бо занепали й вони. По хатинах лежав у тіснях  
Покотом люд, що від пошесті й голоду вимерти мусив.  
Часом на трупах дітей ти побачити б міг охолоті  
Трупи батьків, а нерідко – й дітей, що з життям розлучались  
На бездиханних тілах своїх рідних – і матері, й батька.  
Лихо те множилось тим, що з навколишніх сіл у ту пору  
Вражених мором селян потяглись цілі юрби до міста,  
З ними ж, супутниця їх, звідусіль і зараза спливалась.  
Повнились людом і площі міські, й забудови суспільні,  
Й так, що тісніше ставало там, – вищою тіл була купа.  
Просто на вулиці спрагли лежали; повзком через силу  
До водограїв тяглись, а допавшись до них, – помирали:  
Воду солодку жадливо п'ючи, забували й дихнути.  
Врешті, на кожному кроці, на площах усіх, на дорогах  
Ти помічав би тіла жалюгідні – людей напівмертвих,  
Ледве що вкритих лахміттям смердючим, які загигали  
Посеред тих нечистот – сама шкіра й кістки, а не люди:  
Виразки чорні та бруд нещасливих живцем хоронили.  
Врешті, й святині богів переповнила смерть невідступна  
Купами тіл бездиханних; усі небожителів храми  
Трупами вщерть були щільно завалені, – де нещодавно  
Храму служителі юрби гостей звідусюди приймали.  
Вже й до богів не звертався ніхто, бо й ваги вже не мала  
Святість: усе дотеперішнє дня того біль переважив.  
Не зберігався шанований досі обряд похоронний, –  
Не віддавали вже праху землі, як раніш було в місті.  
Всяк у зневірі тремтів, і своїх, що з життям розлучились,  
Як йому випало, так і ховав, збайдужілий од горя.  
Вбогість і поспіх до справді жадливих речей намовляли:  
Родичів, кривих тіла – на чужі похоронні складали  
Вогнища, крики зчиняючи дикі, й підносили тут же  
Факел запалений; сварку там люту заводили й навіть  
Бійку криваву, аби лиш покійників якось позбутись.

## ПРИМІТКИ

### Книга перша

1 *Мати Енея і роду його...* – Троянський герой Еней, син царя Анхіза й богини Венери, згідно з міфом, заснував царство, що стало основою Римської держави. Венера вважалась захисницею аристократичного роду Мемміїв, до якого належав адресат поеми – Гай Меммій, політичний діяч, який пробував свої сили також в ораторському мистецтві та в поезії. Тут Венера – втілення творчих сил природи.

11 *Фавон* – теплий західний вітер, вісник весни (у греків – Зефір).

45 ... *правдиве... вчення...* – Йдеться про філософську доктрину Епікура, яку Лукрецій не раз протиставляє іншим школам та напрямкам у філософії.



49-55 Перераховані тут синоніми для означення неподільних часток – атомів – Лукрецій використовує, керуючись вимогами віршованого розміру, стилю.

60 *З-посеред еллінів...один...* – тобто Епікур.

67 ... *огороди вогненної світу...* За уявленнями стародавніх, довколишній світ, на відміну від безмежного всесвіту, замкнений довкіл вогненно-повітряною стихією – ефіром.

69-70 ...*що народитись може на світ, а що – ні ...* – Йдеться про закони природи, згідно з якими виникають і розвиваються усі речі.

78 *Так було, кажуть, в Авліді...* – Згідно з міфом, провідир грецького війська у поході на Трою Агамемнон приніс у жертву свою дочку Іфіанассу (Іфігенію) богині Діані – Трівії (у греків Артеміда), коли вітри затримали грецький флот біля беотійського міста Авліді.

109 *Орк* – римське божество смерті, уособлення підземного світу.

111 *Як оспівав це наш Енній ...* – Піфагорійську теорію переселення душ поділяв також поет Енній (239–169 до н.е.), вважаючи, що в нього переселилася душа Гомера. Головний твір Еннія – “Аннали” (“Літопис”).

140–143 Повторюючи ці вірші декілька разів протягом твору, Лукрецій наголошує на меті написання поеми – силою думки розвіяти страх, що заважає людині досягти душевну погідність, насолоду.

144 ... *із нічого ніщо народитись не може.* – Повторюючи цю головну засаду епікурейської філософії, Лукрецій від себе додає: “З волі богів”.

153 *Хай щось могло б із нічого постати...* – Тут і в інших місцях поеми Лукрецій впроваджує неправдоподібну гіпотезу – доведенні від протилежного, що протиставляється очевидній реальності.

193–194 ... *щоб люди...Зросту такого були...* – Натяк на одноокого велетня Поліфема (“Одіссея”, IX).

196 ... *через низку віків пробиватись* – Йдеться про Тіфона, чоловіка богині Аврори: випросивши у богів для нього безсмертя, вона забула випросити вічну молодість. Можливо, на увазі мається й славний своїм довголіттям пілоський володар Нестор, персонаж “Іліади” й “Одіссеї”.

210 *Не обертає в ніщо...* – Висновок, що випливає з об’рунтування закону збереження матерії.

225 *Як би в ефірі зірки випасались?* – Згідно з епікурейською фізикою і вченням стоїків, вогненний ефір постачає зіркам поживу.

244–245 ... *батько-ефір ... лоно землі материнське...* – За уявленнями стародавніх, починаючи, можливо, від Анаксагора, ефір (тут – у значенні “небо”), як чоловіче начало, спадаючи дощами (пор. Міф про Даная) запліднює землю, що вважалась началом жіночим.

305–315 *Так от і перстень ... втрачає щось...* – Подані тут приклади здрібнення речей з перебігом часу повторюють пізніші автори, зокрема Вергілій, Овідій.

316 ...*день* – тут у значенні “час”.

323–340 Лукрецій об’рунтовує іншу важливу засаду епікурейської філософії – наявність по-рожнечі.

### Книга друга

598–642 *велика Мати богів ...* – Йдеться про фригійську богиню Кібелу, яку вшановували у Малій Азії. У Греції вона ототожнювалась із Реєю – матір’ю Зевса та інших богів. Кібела як богиня родючості вшановувалась екстатичними оргіями.

620 *Флейта звучить на фригійським ладу...* – На відміну від грецьких струнних інструментів, духові інструменти вважались винаходом фригійців.

999–1000 *Що з землі ... вертається знову в землю ...* – Цю думку висловив представник елейської (від назви грецької колонії Елеї, що на півдні Італії) філософської школи Ксенофан (VI -V ст. до н.е.): “З землі все походить, і в землю повертається”.

1048–1076 – грецькі атомісти Левкіпп, Демокріт, Епікур та інші філософи обстоювали думку про незчисленність світів; Емпедокл, Платон, Арістотель та стоїки доводили, що світ – єдиний.

1154 – *На золотім ланцюгу...* – Образ, запозичений філософами-стоїками у Гомера для означення в алегоричній формі могутності долі.

1166 *Ту, що минула, добу...* – Не в розумінні “золотого віку”: йдеться про період, коли, за уявленням Лукреція, земля була ще повна снаги.

### Книга третя

1–30 Лукрецій співає хвалу Епікурові.

18–22 Опис “міжсвітів”, де, за уявленням Епікура, селяться боги.

36 *Духу природу й душі...* – Іноді ці поняття виступають у Лукреція як синоніми.

40 ... *чистої ... втіхи*. – Як протиставлення до “каламутить” (рядок 38): Епікур часто наголошує на чистоті насолоди.

44 *крові... з вітру...* – Лукрецій іронізує над своїми сучасниками, які бездумно переймали від інших філософів учення щодо природи душі.

52 ...*ріже віцю темнорунну...* – Богам темного підземелля жертвували тільки темних тварин.

58 *Не машкару вже, а справжнє лице ...* – В оригіналі – “маска”, в якій виступали в давнину актори.

73 *Учту влаштує свояк ...* – Натяк на мікенського володаря Атрея, який подав своєму братові Фіесту м'ясо його синів – міф, що використовувався у багатьох творах, зокрема в трагедії “Атрей” римського драматурга Акція (170–85 до н.е.).

94 Ототоженні тут дух (animus) і розум (mens) відповідають розумному началу душі, яке Епікур називав Logisun.

95 Свідомість, оселею якої є дух, або розум, відповідає грецькому hegemonisun – “провідна сила”.

100 Греки її називають: гармонія ... – Лукрецій має на увазі учнів Аристотеля Арістоксена і Дікеарха, які, відкидаючи вчення про душу і дух як окрему сутність, твердили, що душа – це гармонія, тобто певний стан тіла. Вчення про душу-гармонію викладено у “Федоні” Платона.

154–157 Описані тут симптоми душевного збудження майже повністю повторюють відповідне місце знаменитої другої оди Сафо.

185 *Руху такого стрімкого, як розум ...* – Захоплення швидкістю думки знаходимо ще в Гомері (“Іліада”, XV, 80–84).

282–306 Намагання за пропорціями складників душі пояснити характер людей та поведінку тварин перегукується з Гіппократовою теорією рідин.

359 *Казати, що ... не бачим очима...* – Лукрецій заперечує твердження стоїків, що очі – лише дорога, яка веде від “оселі душі” назвни.

371 *Те, що казав Демокріт...* – Вчення Демокріта про чергування рівних за числом атомів тіла і душі відоме лише з цих рядків Лукрецієвої поеми.

382 ... *ні сипучої крейди...* – Йдеться, очевидно, про крейду, якою римляни вибілювали свій одяг, – тогу.

440 ... *у посуді вміщує душу...* – Уявлення про тіло як посуд, що вміщує душу, неодноразово згадуване Лукрецієм, походить від Демокріта й Епікура і часто зустрічається в інших авторів – Горація, Ціцерона, ін.

455–456 ...*душа... Звіється з вітром, мов дим...* – Образ, який виступає ще у Гомері (“Іліада”, XXIII, 100), відображає народне уявлення про смертність душі (пор. у Платона: “Федон”).

533–536 *В одному зосередившись місці...* – Уявлення про розсіянню по всьому тілу душу перегукується з нашими фразеологізмами: “душа не на місці”, “душа у п'ятах” тощо.

549 *Певне... місце...* – тобто у грудях.

585 *Валиться тіло ...* – З будівлею Лукрецій зіставляє також світ, прирівнюючи його до “смертного” людського тіла.

629 ...*письменники ... й митці...* – Йдеться, зокрема, про одинадцятку книгу “Одіссеї”, де Гомер описує зустріч Одиссея з тінями померлих у підземному царстві.

642 ...*серпами оснащені... колісниці...* – Згідно з описами античних істориків, такі бойові колісниці застосовувались у перських військах.

751 ...породи гірканської... – тобто з Гірканії, країни на південь від Каспійського (Гірканського) моря. Собаки цієї породи вважались особливо лютими.

833 ...грозили пунійці... – Тут Лукрецій має на увазі епізод з II Пунічної війни, коли карфагенський полководець Ганнібал рушив на Рим (211 до н.е.).

887 ...вогонь чи хижак буде жерти. – Різні способи поховань, у тому числі звичай залишати тіла померлих на розтерзання хижакам чи собакам, як у Гірканії.

912 Так от і ті... – Лукрецій має на увазі тих, які перекручували епікурейське вчення про насолоду і проводили життя в бенкетуваннях.

931 ... якби подала несподівано голос природа. – Персоніфікація природи тут – риторичний прийом, що не суперечить матеріалістичним поглядам Лукреція.

937 ... в амфору вліто дріяву... – Натяк на міф про Данаїд.

938 ... гість.. на учті життєвій... – Порівняння, перейняте від Епікура, знайшло відгомін у пізніших авторів, наприклад, у Горація.

958 ... життя недовершене, прикре... – Ідея цілісності, завершеності життя у кожен його момент, а значить і душевної погідності, часто звучить у творах Горація, а також листах Сенеки до Луцілія.

980–1009 Лукрецій приймає інший варіант міфу: Тантала жахає нависла над ним скеля.

996–997 ...грізні сокири і владні Фасції... – Пучки пруття із вкладеними в них сокирами були ознакою найвищої влади в Римі.

1025 Анк – славний своєю добротою і справедливістю напівлегендарний римський цар.

1029–1030 ...той, хто проклав ... по великому морю Шлях... – тобто перський цар Ксеркс (485–464 до н.е.), який, як свідчить Геродот, готується до походу на Грецію, спорудив міст через протоку Геллеспонт (Дарданелли).

1034 Сціпіон – Публій Корнелій Сціпіон-старший, переможець Ганнібала 202 до н.е. при Замі.

1039 ...старість, дозрівши, йому нагадала ... – За свідченнями античних біографів, філософ Демокріт дожив до глибокої старості.

1058–1059 ...усе лиш міняють Місце... – В такому душевному неспокої часто зізнається Горацій: "Місця собі не знаходиш" – говорить поет про себе устами раба.

#### Книга четверта

74 75 ...намет ...розіпнуть... – Щоб захистити глядачів від сонця, на вмонтованих в огорожу театру вертикальних жердинах напинали кольорові полотнища.

179 ...австр – південний вітер.

208–212 Вистав... дзеркальну поверхню води... – Цим "експериментом" Лукрецій суперечить щойно висловленому (рядки 186–187) уявленню про те, що промені линуць безперервно, один за одним.

308 ...згини.. – йдеться, очевидно, про те, що ввігнуті металеві дзеркала склалися з багатьох плоских дзеркалец, які стикались одне з одним під тупим кутом, що сприяло подвійному відображенню.

472 За Епікуром та Лукрецієм, поняття можна мати лише про те, що реально існує в природі.

754 Дух наш не спить. – В оригіналі: "розум духу". Лукрецій наголошує на розумовій спроможності духу.

818 ...вказу тобі грубу помилку... – Лукрецій тут і далі піддає критиці теорію доцільності у стоїків та Арістотелеву "цільову причину", викладену в його творі "Про частини тварин".

#### Книга п'ята

517 Втім, може бути й таке... – Для Лукреція, що йде за Епікуром, важливо не так знайти єдино правильне пояснення, як заперечити втручання богів у явища природи; тому він часто подає ряд вірогідних пояснень.

521 ...по темних просторах Сумана... – тобто нічним небом. Суман – італійське божество нічного неба.

574–575. Більшість філософів вважали, що місяць запозичує світло в сонця; деякі відстоювали думку, що в нього власне світло.

641 ...зори... – тут в значенні “планети”.

654 *Матура* – давньоіталійська богиня ранку.

685–686 ...*всього року Вузол* ... – тобто точка весняного або осіннього рівнодення – перетину екліптики з небесним екватором.

689 ...*зореносного кола*... – тобто Зодіаку.

692 *Так це... пояснюють ті*... – Йдеться про спеціальні таблиці вавилонських (халдейських) астрологів.

720 *Обриси – форми свої*... Мова йде про фази місяця.

736 *Зефір* – бог західного вітру, *Флора* – італійська богиня весни і квітів.

740 *Аквілон* – північний вітер.

741 *Евгіус-Еван* – вигук на честь Вакха.

743 *Вольтурн* – південно-східний вітер.

791 *Ні... з моря*... – Йдеться про Анаксімандра, який висунув теорію про походження живих істот із води.

834–874 Лукрецій викладає теорію виживання пристосованих до життя істот і загибель непристосованих, про що, за свідченням Арістотеля, говорив Емпедокл.

875 ... *кентаврів... не було* – Лукрецій не раз наголошує на неможливості виникнення фантастичних істот, що поєднували б у собі несумісні за природою частини.

908–912 Лукрецій натякає на легенду про “золотий вік”, на золоті яблука в саду Гесперид, на одноокого велетня Кіклопа та на титана Атланта, що підтримував небосхил.

1003 ... *морепластво зухвале*... – У римській літературі часто протиставляється праця рільника – символ доброчесності та стійкого щастя хисткій долі мореплавця; вважали, що з поверненням “золотого віку”, відновлення порушеної людиною всесвітньої гармонії мореплавець повинен покинути море.

1061 *Молоські собаки* – порода сторожових собак (від Молосіди, області в Греції).

1197 *Голову вкривши*... – Приносячи жертву богам, римляни вкривали голову плащем, щоб чийсь незичливий погляд не пошкодив молитві.

1300 ...*луканських волів* ... – тобто слонів, яких римляни вперше побачили в Луканії (південь Італії).

1433 *Людам... вказали*... – Навіть у впорядкуванні суспільного життя, на думку Лукреція, зразком людині послужила природа.

#### Книга шоста

134 *Мовби гіллясті ... тучі*... – Хмари, як і море, – найчастіші об’єкти зображення у Лукреція.

179 ...*плавиться з олова куля*. – Уявлення про те, що пущена з праці олов’яна куля розігрівається і навіть плавиться, було поширеним.

398 ...*Батькові стріли?* – Тобто блискавиці Юпітера, що вважався батьком богів.

418 ... *святині ... руйнує?* – Мова йде про храм Юпітера на Капітолії – одному з семи пагорбів Рима.

1103-1104 ...*яку несе шкоду... переміна Неба й води*... – Стародавні ставили своє здоров’я у тісний зв’язок із навколишнім середовищем – повітрям, небом, водою.

1109 *Гадес* – місто на південному узбережжі Іспанії. Вважалось найвіддаленішою місцевістю на заході.

1139 ... *у країні Кекропа*... – Тобто в Аттіці від епідемії загинули тисячі жителів Афін та навколишніх місцевостей.

*Викладено за виданням: Тім Лукрецій Кар. Про природу речей. – К., 1988. – 190 с. / Переклад та примітки Андрія Содомори.*

## ГАЙ ВАЛЕРІЙ КАТУЛЛ

(бл. 87 - 54 рр. до н.е.)

*Видатний римський лірик, яскравий представник гуртка неотериків. Творча спадщина – 116 віршів. Вони вирізняються надзвичайною ліричною силою, щирістю і водночас вишуканою простотою. Поезії Катулла, присвячені друзям, розповідають про життєві враження, події суспільного і особистого життя. Особливо відомі поезії Катулла про його кохання до чарівної й легковажної римської аристократки Клодії (сестри політичного діяча Клодія Пульхра), оспіваної під іменем Лесбії на честь давньогрецької поетеси з Лесбосу – Сафо. Поезію Катулла цінували поети Пляяди (Франція, XVI ст.), Лессінг, Меріме, Пушкін та ін.*

### ЛІРИЧНІ ПОЕЗІЇ

(3)

Плач, Венеро! Плачте, купідони!  
Плачте, люди витончені й чемні:  
Вмер горобчик милої моєї,  
Вмер горобчик, що вона любила  
І як свого ока доглядала.  
Був він ніжний і ласкаву пані  
Знав, як доня малолітня матір:  
На її колінах завжди бавивсь  
І, стрибаючи навколо неї,  
Щебетанням вірним озивався.  
А тепер і він пішов до краю,  
Звідкіля ніхто ще не вертався...  
Хай навіки ти не діждеш долі,  
Попідземна темряво неси та,  
Ти нам радість нашу відібрала...  
Горе й нам, горобчику сердешний,  
Через тебе дорогі очиці  
Від плачу, від сліз почервоніли.

#### До Лесбії (5)

Жиймо, Лесбіє, жиймо і любімось!  
Поговори лихі дідів сердитих  
Мідяком найщербатішим цінуймо.  
Сонце зайде на ніч і зійде вранці,

А для нас, як померкне світло денне,  
Ніч без краю спаде і сон довічний.  
Так цілуй же мене сто раз і двісті,  
Знову тисячу раз і знову сто раз,  
Та й до тисячі знов, і знов до сотні.  
А як буде у нас багато тисяч,  
Помішаємо всі і лік забудем,  
Щоб із заздрих ніхто та не позаздрив,  
Стільки наших цілунків налічивши.

### До Лесбії (7)

Ти хочеш, Лесбіє, дізнатись неодмінно,  
Яким числом твоїх цілунків неоцінних  
Украй і через край задовольнився б я?..  
Ах, скільки є піщин у золотих краях  
Кірени дальньої, де сильфію багато,  
Від гробовищ царя шанованого Батта  
І до Юпітера лібійського святинь,  
І скільки зір – очей з нагоряних склепінь  
Глядять на людський рід, мовчанням ночі вкритий, –  
Цілунків стільки жде і твій Катулл неситий,  
Щоб заздрісник урвав той незліченний лік,  
Щоб горя не вшептав лукавий чийсь язик...

### Поет про себе (8)

Катулле бідний, вже химери гнать годі,  
Бо те, що втратив ти, пропало навіки!  
Всміхалося тобі колись ясне сонце,  
Як ти туди ходив, куди вела люба,  
Дорожча і миліша над усе в світі.  
О, скільки пустотливих там було жартів,  
Яких хотілося й тобі і їй разом!  
Так, так, всміхалося тобі ясне сонце,  
Тепер вона не хоче, – будь же і ти гордий  
І не біжи за нею, й не журиш дурно,  
А все стерпи й переможи твердим духом!  
Прощай, дівчино! Вже Катулл стоїть твердо.  
Шукать тебе й просить не буде він марно,  
Щоби, непрохана, зазнала й ти горя.  
Злочинна, що тепер твоє життя значить!  
Чи прийде хто? Кому здасися за гарну?  
Кого полюбиш і чиєю ти будеш?  
Кого, цілуючи, укусиш за губку?  
А ти, Катулле, не хитайсь і стій твердо!

**До Фурія та Аврелія (12)**

Аврелій і Фурій – Катуллові друзі:  
Куди б не пішов він, – ви тими ж стежками:  
На море Індійське, що рве і бурхбе  
В бою з берегами,  
До саків далеких, до ніжних арабів,  
Між парфи, стрільців племено гострозоре,  
В Єгипет пекучий, де Нілові гирла  
Замулили море...  
Поглянули б з ним ви й за гори Альпійські,  
В долини, де Цезар прославивсь великий,  
На Рейн пограничний і острів Британський,  
Далекий і дикий.  
І все, що б там Доля мені не послала,  
Зо мною ви радо усе б поділили...  
Тож прошу моїй передати коханій  
Це слово немиле:  
Дай боже їй жити й повік процвітати,  
І триста коханців водити з собою.  
І серце їх бідне лукавою тільки  
В'ялити жагою.  
Моєї ж любові вона не діждеться:  
Кохання Катуллове вмерло, упало,  
Як квіт польовий, коли пройде по ньому  
Залізнеє рало.

**(26)**

Наш дім *поставлений* в куточку затишному:  
Ні Австр, ні Апелійот не рушать мого дому;  
Фавоній і Борей дихнуть не сміють там, –  
А вітру все-таки несила збутись нам:  
Наш дім *заставлений* за двісті тисяч, Фуре!  
О пагубо моя, боргів шалена буре!

**(27)**

Хлопчиську-слуго! Давнього фалерна  
Подай нам чашу пінну та гірку!  
Такий наказ Постумії-цариці,  
П'янішої від п'яних виногрон.  
Ти ж, пагубо вина, твереза водо,  
Ти йди від нас до мудрих та розважних:  
Тут нерозведений панує Вакх.

*Пер. М.Зерова*

### До Альфена (30)

О Альфене, що нас, приятелів, зрадив, забув, невже  
Анітрохи тобі друга твого, серцем твердий, не жаль?  
Вже продати мене, вже обмануть нині готовий ти?  
Знай, брехливих людей вчинки лихі – не до душі богам.  
    Ти не дбаєш про те – й ось у біді, в горі лишив мене.  
    Що ж робити, скажи, людям тепер, вірить кому, скажи?  
    Чи ж не ти вимагав, підлий, щоб я щиро з тобою жив,  
    До любові схиляв, нібито в ній – спокій мій весь, і ось  
Ти відходиш, а те, що говорив, що ти робив колись, –  
Вже у безвість летить серед хмарин, серед вітрів легких.  
Хай ти все це забув, – тямлять боги, Вірність – богиня все  
Тямить. Прийде пора – й кару свою ти понесеш-таки.

*Пер. А. Содомери*

### Гімн Діані (34)

Ми під покровом Діаниним,  
Хлопці й дівчата незаймані;  
Хлопці й дівчата незаймані,  
Владарку славимо ми.  
    Ти, о Латоніє, вишнього  
    Паросте батька Юпітера!  
    Ти, яку в гаї Делійському  
    Мати на світ привела, –  
І ти царюєш над горами,  
Над полонинами буйними,  
Ти зеленієш дібровами,  
Гомоном рік гомониш.  
    Ти у пологах родильницям  
    Пільгу приносиш Люціною;  
    Трівія владна, – лампадою  
    В темрявих ти небесах.  
Ти обертанням щомісячним  
Часу потік розмежовуєш.  
Збіжжям добірним плугатарям  
Ти віддаєш за труди.  
    Будь же велика, прославлена  
    Під іменами розбіжними  
    Анковим дітям, Квіріновим  
    Захистом певним вовік.



### До Корніфіція (38)

Корніфіцію, як препогано,  
Як Катуллові твоєму тяжко!  
І щодня то гірше, то прикріше...  
Хоч би ти – такий-бо ти недобрий!  
Словом співчуття яким озвався...  
Чи така мені за приязнь дяка...  
Вір: одно твоє маленьке слово  
Варте всіх зітханнів Сімоніда.

*Пер. М.Зерова*

### Плач Аріадни (64)

З берега Дії глядить Аріадна на хвилі шумливі,  
Бачить швидкий корабель, на якому Тесеї утікає.  
Бурею шал невгамовний знімається в серці дівочім.  
Дивиться ще раз, і ще раз, і віри не йме в те, що бачить.  
Тільки ж бо встала вона, із солодкого сну пробудившись,  
Бачить: лишилась нещасна одна на пустім узбережжі.  
Він же тікає невдячний, веслом розгортаючи хвилі.  
Кинув на вітер бурхливий фальшиві свої обіцянки.  
З берега погляд сумний посилає Міноєва доня,  
Мов скам'яніла вакханка у даль споглядає: ох, горе!  
В даль споглядає, побачить, метається в розпачу хвилях.  
На золотому волоссі тонка розв'язалася лента.  
Груди відкриті у неї, легенькі з них зсунулись шати,  
Перса її сніжно-білі не зв'язує пояс гладенький.  
В безладі одяг увесь, розвіваючись, долі спадає.  
Перед ногами лежить, вже ним граються хвилі солоні.  
Та ні про стрічку вона, ні розвіяні шати не дбає,  
Тільки про тебе, Тесею, турбота все сповнює серце.  
Душу усю, відчуття всі, шаліючи з горя, втрачає.

.....  
Слізьми вмиваючись рясно, з риданнями так промовляє:  
“Так ото, зраднику, вивів мене ти із рідного дому  
І віроломно покинув одну на пустім узбережжі?  
Так-то відходиш, не дбаючи навіть про божеську волю?  
Все позабувши, везеш ти додому прокляття за зраду?  
Чи то ніщо не змогло похитнути жорстокого плану?  
Чи не властива тобі, о бездушний, ніяка ласкавість,  
Чи не відчув ти у серці до мене хоч трішечки жалю?  
Ох, не такі-то колись дарував ти мені обіцянки,  
Ніжні, пестливі слова не того сподівались веліли.  
Шлюбом радіти я мала і бажаним, милим подружжям.  
Все це пuste, розлетілось, розвіялось з подувом вітру.

Жінка хай жодна тепер в чоловічі не вірить присяги  
І не надіється зовсім на щирість їхньої мови.  
Поки бажанням горять і втішає надія добичі,  
Жодних присяг не бояться і все обіцяти готові.  
Тільки ж бо пристрасті жар і жадобу свою заспокоять,  
Сказане їх не тривожить, присяги і в думці не мають.  
В час, коли певна загибель грозила тобі, то від смерті  
Я врятувала тебе і воліла покинути брата,  
Щоб лиш тобі помогли, віроломний, в страшній небезпеці.  
Бестіям диким за те незабаром поживою стану  
І не насипе могили ніхто над нещасної тілом.  
Що за левиця тебе породила під схилами кручі!  
З моря якого глибин тебе вивергли з піною разом,  
Сирта, чи Сцілла рвучка, чи безмежнії води Харібди?  
Так-то віддячив за те, що життям милуватися можеш?  
Не до вподоби тобі був наш шлюб і подружжя зі мною,  
Може, лякала тебе жорстокість суворого батька,  
Все ж таки міг привезти ти мене до своєї оселі,  
Я б там рабою служила, усе тобі радо робила б.  
Стопи блискучі твої умивала б в хрустальній водиці,  
Ложе твоє вистеляла б м'яким покривалом багряним.  
Що ж я жаліюсь, одначе, вітрам нетямущим ні в чому,  
Злякана горем, та ж вітер нічого відчути не може.  
Ні не почує цих скарг, ні не в силі на них відповісти.  
Той же напевно у море відкрите уже випливає.  
Тут – побережжя пuste, живої душі не видати.  
Так насміхається з мене в останню годину жорстока  
Доля і навіть не маю кому пожалітись, нещасна.  
О, всемогутній Юпітере, нащо дозволив колись ти  
Човнам кекропським до наших гносійських земель доторкнутись?  
Ох, щоб той зрадник, який віз данину для лютого звіра,  
З човном своїм не причалив ніколи до берега Криту.  
Щоб лиходій той, що вміло сховав під люб'язності маску  
Плани жорстокі свої, ніколи не був нашим гостем,  
Звернусь тепер я куди, на що можу надіятись, бідна?  
Йти мені в гори Ідайські? Та ж там океан непривітний  
Води морські розділив величезним виром бездонним.  
Помочі ждати від батька, якого сама залишила,  
Слідом пішовши за тим, хто сплямований братньою кров'ю?  
Може, потішить мене чоловік своїм вірним коханням?  
Чи не утік він, згинаючи весла в глибинах бездонних?  
Острів пустинний, на березі жодної хатки не видно,  
Вибратись звідси не можу, оточена хвилями моря.  
Жодних можливостей втечі, жодних надій на рятунок.  
Все тут німе і безлюдне, скрізь смерть заглядає у вічі.

Та не раніше сном вічним вона мої очі закрий,  
Тіло знесилене дух і чуття не раніше покинуть,  
Поки законної кари за зраду в богів не доб'юся  
І у всевишніх не вимолю помочі в смертну годину.  
О, Евменіди, що мстити за злочин ви завжди готові,  
Зміями замість волосся обвиті кругом ваші чола  
Вказують явно, що серце охоплене полум'ям гніву.  
Швидше сюди ви прийдіть і мої нарікання почуйте,  
Скарги, які випливають з глибин наболілого серця.  
О, я нещасна, горю, непритомна шалію з розпуки.  
Всім цим стражданням моїм, що у серці на дні зародились,  
Горю моєму не дайте ви марно, без кари пропасти.  
Хай же Тесей, що мене, безталанну, у відчай кинув,  
В відчай і сам попаде і разом з своїми страждає!"  
Виливши враз зі словами все горе з скорботного серця,  
Кари благала тривожно за вчинок негідний, жорстокий.  
Зглянувсь над нею володар небес і хитнув головою,  
Злякані землі здригнулись від руху цього вольового,  
Хвилі на морі знялися і зорі у небі тремтіли.

*Пер. Ю.Кузьми*

#### (46)

Знову весна, оживає земля.  
Бур одгриміла пора буркотлива,  
З заходу легіт повіяв пестливий...  
Де ви, багаті Фрігії ниви?  
Де ти, Нікеї родюча рілля?..  
В Азію, славу містами, мчимо.  
Серце забилося, прагне дороги,  
Радо ступають, тугішають ноги...  
Друзі, прощайте! Братерським гуртком  
З дому забились ми в даль незнайому,  
Нарізно шлях свій верстаєм додому.

#### До Ціцерона (49)

Найкрасномовніший із Ромулових чад,  
І з тих, які живуть, і з тих, що вже немає,  
І з тих, що принесе майбутніх років ряд, –  
Мій Марку Туллію! Хвалу тобі без краю  
І дяку без кінця Катулл зложити рад –  
Катулл, між усіма поетами найгірший,  
Такий між усіма поетами найгірший,  
Як ти між усіма найкращий адвокат.

**Про Лесбію (70)**

Владарка мовить моя, що мою б вона залишилась,  
Навіть коли б її втіх батько богів зажадав.  
Але, що кажуть жінки своїм легковірним коханцям,  
Тільки б на вітрі писать та на текучій воді.

*Пер. М.Зерова*

**(72)**

Часто ти мовила: “Ти – мій єдиний. Без тебе, Катулле,  
Навіть Юпітер мене, Лесбію, не звеселить”.  
Що ж, і тебе я любив, і не так, як то дівчини хочуть,  
Ні, лиш як батько дітей – з ніжним любив почуттям.  
Нині – тебе я пізнав, і, хоча й пломенію сильніше,  
Все ж то далеко не так я над тобою тремчу.  
“Як це?” – спитаєш. – Зрада твоя мене змушує нині  
Більше любити, але... менше бажати добра.

**(73)**

Марно за добрі діла свої вдячності ждатимеш, марно:  
Не пошанують, повір, доброго серця твого.  
Всюди – невдячність одна; добродійством собі не привернеш  
Друга: цей друг, навпаки, ворогом стане тобі.  
Ось і мене ще ніхто так не кривдив, як той, що присягу  
Вчора складав, що лиш я – друг незамінний його.

**До себе самого (76)**

Спогад про добрі діла... Якщо ним утішатися можем,  
Знаючи те, що свій вік чесно жили ми й святу  
Вірність усе берегли, не клялися богами, щоб підло  
Ближніх в оману ввести, о, тоді ціле життя  
Будеш черпать насолоду, Катулле, з тієї любові,  
Що до сьогодні тобі лиш гіркотою була.  
Як лише може людина людині словами чи ділом  
Щиро сприяти, так ти щиро їй завжди сприяв.  
Марно пішло все, невдячній довірене, чом же ти й досі  
Мучишся день при дні, мовби прокляв тебе хто?  
Чом себе в руки не візьмеш, чому на щось інше не глянеш?  
Годі, не треба вже мук – їх не бажать боги.  
Важко так раптом, умить, любов тривалу забути,  
Важко, та мусиш будь-що перебороти себе.

В тому – твій вихід єдиний, і ти це повинен зробити,  
Хай то під силу тобі, хай не під силу – дарма.  
Світлі боги, якщо ласку даруєте ви, якщо справді  
В мить передсмертну комусь ви порятунком були,  
Гляньте на мене тепер, і якщо без гріха досі жив я, –  
Вибавте, врешті, мене з чорного лиха того!

### Лесбія (83)

Лесбія при чоловікові лає мене щохвилини,  
Так уже лає, що той – з радощів прямо цвіте.  
Осле, осле тупий! – Коли б мене й справді забула,  
Значить мовчала б вона, ну а коли так сварить,  
То не лише не забула – гнівиться, а це вже щось більше,  
Це вже говорить про те, що там бентежить її.

*Пер. А.Содомори*

### Про своє кохання (85)

В серці кохання й ненависть. “Чому?” – ти питаєш. Не знаю.  
Та відчуваю в собі біль цей і мучусь, терплю.

*Пер. М.Зерова*

### (86)

Квінтія, кажуть, – красуня; і справді: висока, білява,  
Статна. Буває, і я всі ці прикмети хвалю,  
Взяті зокрема. У цілому ж – це для краси ще замало:  
Зваби в тім тілі гладкім солі крупинки нема.  
Лесбія ось хто красуня! Для себе лише однієї  
Чари всіх інших жінок викрала нишком вона.  
Лесбія все наді мною глумиться, злословить, одначе,  
Лесбія – хай не живу! – справді кохає мене.  
Доказів треба? – Зі мною таке ж; і сварюся я часто  
З нею та – хай не живу! – справді кохаю її.

*Пер. А.Содомори*

### (87)

Гаряче так не кохали ще жодної жінки на світі,  
Так, як тебе я кохав, Лесбіє, мила моя.  
Ще не єднали нікого зв'язки так міцні і надійні,  
Як поєднала колись нас наша вірна любов.

*Пер. Ю.Кузьми*

### До брата (101)

Скільки морів переплив і земель перейшов я, щоб нині,  
Брате, над гробом твоїм, журно схиливши чоло,  
Шану, належну померлим, віддати тобі вже востаннє,  
Марно розмову вести з прахом безмовно-німим.  
Заздрісна доля тебе передчасно забрала від мене...  
Горе! Тепер я один, брате мій бідний, зоставсь.  
Ось і складаю тобі за звичаєм предків сьогодні,  
В серці тамуючи біль, ці подарунки сумні.  
Глянь, вони мокрі від сліз, від братових сліз неутішних,  
То ж не відкинь їх, прийми, брате, й навіки прощай.

### До Лесбії (109)

Світлу любов обіцяєш мені, моїх днів насолодо,  
Радість на ціле життя – світлу й тривалу любов,  
Хай же, великі боги, обіцянка та правдою стане,  
Хай це, що каже вона, – каже від серця й душі,  
Хай нам і справді щастить крізь довге життя, мов святиню,  
Ніжної дружби зв'язок аж до кінця пронести.

*Пер. А.Содомори*

*Використані джерела: Микола Зеров. Твори: В 2 т. – Т.1. Поезії. Переклади. – К.: Дніпро, 1990. – 843 с.; Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах: Хрестоматія. – Львів, 2000. – 326 с.*

# МАРК ТУЛЛІЙ ЦІЦЕРОН

(106 – 43 рр. до н. е.)

*Видатний римський оратор, політичний діяч, письменник. Отримав гарну освіту з риторики, філософії і права. Публічну діяльність починав як оратор, що відкрило можливості політичної кар'єри. З 75 р. до н.е. обирався на різні державні посади. Найбільший політичний успіх - консульство (63 р. до н.е.) і викриття змовників, очолюваних Катиліною. За це Ціцерон отримав почесне звання "батька вітчизни". Обвинувачений у протизаконній розправі над очільниками заклоту, він був засуджений на вигнання (58 р. до н.е.). Ціцерон повернувся до Риму через рік, займався переважно літературною діяльністю. Після вбивства Цезаря (44 р. до н.е.) повернувся до політичного життя. Як вождь сенатської партії виступав з філіппіками проти Марка Антонія, за наказом якого був убитий. Творча спадщина Ціцерона - риторичні, філософські твори, промови і листи. Збереглося 57 промов - судових, сенатських і звернень до народу. З риторичних творів найвідоміші: "Про оратора" (55 р. до н.е.), в якому змальовано ідеалізований образ освіченого оратора-філософа; "Брут" (46 р. до н.е.) розкриває історію римського красномовства, "Оратор" (46 р. до н.е.) присвячений розмислам про стиль промов і засоби його вдосконалення. Ціцерон був глибоко переконаний в необхідності освіти для формування людини і одним з перших вжив термін "humanitas" саме в цьому сенсі. Промови і трактати Ціцерона вважались зразковими і бездоганними з точки зору мови і стилю. Його називають творцем класичної латинської прози, на текстах якої формувались ритори і проповідники християнства, гуманісти Відродження і діячі Просвітництва (Лактацій, Ієронім, Августин, Петрарка, Локк, Вольтер, Монтеск'є та ін.).*

## ПРО ОРАТОРА

### (ОБРАЗ СУДОВО-ПОЛІТИЧНОГО ОРАТОРА)

І. 20. На мою думку, ніхто не може вважатися досконалим оратором у повному розумінні, якщо він не вивчить усіх найважливіших предметів і наук. Насправді, промова повинна бути розкішним плодом знання предмету; якщо ж оратор не засвоїть і не пізнає предмет своєї промови, то словесна форма такої промови видається пустою і ледь не дитячою балаканиною.

48. Адже якщо хтось визнає оратора як людину, що може говорити змістовно, виступаючи під час ухвали і ведення судового позову, чи перед народом, чи в сенаті, то навіть за такого визначення він повинний приписати оратору і визнати за ним багато достоїнств. Справа в тім, що без значного досвіду в різних суспільних справах, без знання законів, зви-

чаїв і права, без знайомства з людською природою і з характерами він і в цій області не може діяти з достатньою вправністю і твердістю. А хто здобуває собі тільки ці знання, без яких ніхто не може в судових справах правильно відстоювати навіть лише незначні позиції, то чи може бути така людина байдужа до питань вищого знання? Якщо ж сила оратора полягає тільки у вмінні говорити чітко, витончено і змістовно, то я запитаю вас: яким чином він може досягти цього вміння без того знання, в якому ви йому відмовляєте? Мистецтво слова немислиме, якщо той, хто говорить, не вповні засвоїв обраний зміст.

*[§ 49–50. Витонченість викладу деяких філософів (прикладу) варто віднести до їхніх ораторських здібностей.]*

XII. Отже, у чому ж різниця? Як визначити відмінності між пишністю і повнотою мови названих мною письменників і сухістю тих, які не володіють такою розмаїтістю і вишуканістю висловлювання? Розходження, звичайно, буде одне: люди, що володіють даром слова, приносять щось своє власне, а саме – мову чітку, витончену, з відбитком певної художньої виразності і обробки. Але промова, якщо вона позбавлена змісту, засвоєного і пізнаного оратором, – це несправжня промова, чи ж промова, яка повинна стати загальним посміховиськом.

51. Справді, що може бути більш безглуздим, ніж пустий дзенькіт фраз, навіть найдобріших і найвитонченіших, які не спираються на якусь думку чи знання? Виходить, якщо будь-яке питання, якого б то не було мистецтва, якої завгодно галузі, оратор лише вивчить, як справу свого клієнта, то зможе його викласти краще і більш витончено, ніж сам винахідник і майстер цієї справи.

52. Звичайно, якщо хтось висловить таку думку, що є особливі, властиві лише ораторам думки, питання і певне коло знань, визначене межами суду, то я погоджуся, що наша мова, дійсно, частіше торкається цієї галузі; але саме в сфері цих питань є дуже багато такого, чого самі вчителі, так звані ритори, не викладають, та й не знають.

53. Кому, наприклад, не відомо, що сила оратора найбільше виявляється в умінні збуджувати у слухачів гнів, ненависть чи скорботу і від цих ефектів повертати їх назад до м'якості та милосердя? Але якщо той, хто цілком не проникнув у душі людські в їхній індивідуальній своєрідності, не осягнув тих причин, за якими люди збуджуються чи знову заспокоюються, той своєю промовою не зможе досягти бажаної мети.

54. Уся ця галузь вважається надбанням філософа, і моя порада оратору – з цим ніколи не сперечатися; він їм поступиться цим знанням, тому що вони побажали працювати тільки в цій галузі, але обробку свого висловлювання, хоч воно без цього наукового змісту є нулем, він оголосить своєю власністю: адже саме ця сторона, як я вже не раз говорив, складає невід'ємне надбання оратора, тобто промова вагома, витончена, пристосована до понять слухачів і їхнього напряму думок.

XIII. 55. Те, що про ці предмети писали Арістотель і Теофраст<sup>1</sup>, я не заперечую. Але дивися, Сцеволо<sup>2</sup>, чи не служить це повним підтвердженням моїх слів? Адже те, що в них є спільного з оратором, я не запозичую в них: вони самі свої власні дослідження про ці предмети визнають надбанням ораторів. Тому всі інші свої книги вони називають ім'ям своєї науки, а їм вони дають заголовки і позначають назвою риторичних.

<sup>1</sup> Теофраст (372–288 рр. до н.е.) – відомий грецький філософ, учень і послідовник Арістотеля.

<sup>2</sup> Квінт Муцій Сцевола – юрист і державний діяч, консул 117 р. до н.е., учитель Ціцерона – одна з дійових осіб діалогу.



56. Насправді, якщо в розвитку промови вони нападуть на так звані загальні місця – що трапляється досить часто, – там, де доведеться говорити про безсмертних богів, про благочестя, про злагоду, про дружбу, про загальнолюдське право, про почуття справедливості, про поміркованість, про велич душі і взагалі про всілякі чесноти, – усі гімназії і всі школи філософів, я впевнений, здіймуть галас, що все це їхня власність, що це зовсім не стосується оратора.

57. Я готовий дозволити їм зробити всі ці речі предметом пустої балаканини десь у закутку, але ораторові я надаю ті ж питання, про які вони розмірковують, використовуючи якусь суху і неживу мову, розвивати з усією можливою приємністю і аргументацією. Такі переконання я висловлював самим філософам, сперечаючись з ними під час свого перебування в Афінах. Змушував мене до цього наш М. Марцелл, зараз курульний едил<sup>1</sup>, який, без сумніву, був би присутній при нашій теперішній бесіді, якби не був зайнятий організацією ігор: він вже і тоді, не зважаючи на свою молодість, навдивовижу був відданий цього роду заняттям.

*[§ 58. Приклади інших питань, на яких фахівці розуміються краще від ораторів, але витончений виклад яких становить приналежність ораторів.]*

Справа в тім, що я ніколи не буду заперечувати, що є певні галузі, які складають виключно власність тих, хто доклав усіх зусиль до їх пізнання і розробки; але я все ж стверджую, що у всіх відношеннях закінченим і довершеним оратором є той, хто може про будь-який предмет говорити змістовно і різноманітно.

XI. Адже й у тих справах, що їх всі визнають власністю ораторів, трапляються такі питання, з'ясувати які доводиться не на підставі судової практики, котрою ви тільки й поступаєтесь ораторам, але за допомогою якихось інших, менш загальнодоступних знань.

60. Я запитую, чи можливо говорити проти воєначальника чи за воєначальника без досвіду у військовій справі чи без знання розташування суші і морів? Чи можна говорити перед народом про прийняття чи відхилення законів, а в сенаті – про всі сторони управління без глибокого знання і розуміння державних справ? Чи можна спрямувати промову на розпалення думок і почуттів слухачів чи на їхнє охолодження (а це складає головну силу оратора) без найретельнішого обстеження всіх, роз'яснюваних філософами, теорій про індивідуальні різновиди і характери людей?

61. Та у чому мені, можливо, в меншій мірі вдасться вас переконати; у будь-якому випадку, я не вагаюся висловити свою думку. Фізика, математика і всі інші науки і мистецтва, на які ти тільки-но посилався, своїм змістом складають предмети знання фахівців; але якщо хтось захотів би представити їх у витонченому викладі, тому доведеться вдатися до мистецтва оратора.

*[§ 62–63. Приклади, що ілюструють це положення.]*

XV. 64. Тому, якщо хтось хоче дати всеосяжне визначення поняття оратора, що охоплює всі його особливості, то, на мою думку, оратором, гідним такої багатозначної назви, буде той, хто будь-яке запропоноване йому питання, що вимагає розвитку в промові, викладе з розумінням справи, логічно, вишукано, не випускаючи нічого з пам'яті, і, до того ж, з дотриманням певного достоїнства у виконанні.

*[§ 65–69. Зібравши відомості у фахівців з будь-якого предмету (наприклад, військової справи, філософії й особливо етики), оратор викладе даний предмет більш вишукано, ніж його знавці.]*

---

<sup>1</sup> Державна посада; обов'язком цього магістрату був нагляд за торгівлею та організацією ігор.

XVI. 69. Насправді, якщо знавці згодні в тім, що, наприклад, Арат<sup>1</sup>, людина, незнайома з астрономією, виклав учення про небо і світила в дуже витончених і гарних віршах, що і про сільське господарство така далека від поля людина, як Никандр Колофонський<sup>2</sup>, писав чудово в силу якоїсь поетичної і аж ніяк не сільськогосподарської здібності, у такому випадку, чому б і оратору не говорити найвищою мірою красномовно про ті предмети, з якими він познайомився для певної справи і до зазначеного часу?

70. Адже поет дуже наближається до оратора: він тільки трохи більше зв'язаний з ритмом і вільніше вибирає слова; проте щодо багатьох способів мовних прикрас вони – союзники і навіть чи не рівні; принаймні, в одному відношенні, у них, звичайно, майже те саме: ні той, ні інший не обмежують і не замикають поле своєї діяльності жодними рамцями, що перешкодили б їм розгулювати, де їм завгодно, у силу тієї ж самої здатності і з такою ж повнотою.

### [ОРАТОР І АКТОР]

*[Римське ораторське мистецтво було дуже близьким до мистецтва актора. Відомо, що Ціцерон учився мистецтву жестів і манері триматися у знаменитих акторів свого часу – Есопа і Росція. У трактаті “Про оратора” говориться про близькість мистецтв оратора і актора.]*

II. 189. Не може бути такого, щоб слухач уболівав, ненавидів, відчував неприязнь, страх, щоб він був доведений до плачу і жалю, якщо всі ці щирі рухи, які оратор бажає викликати в судді, не будуть здаватися втіленими і ясно вираженими в самого оратора.

190. Та й дійсно, нелегко змусити суддю розгніватися на того, на кого ти хотів би, щоб він розгнівався, якщо здасться, що ти сам ставишся до нього байдуже; нелегко змусити суддю ненавидіти того, кого ти захотів би, щоб він ненавидів, якщо суддя не побачить спочатку, що ти сам палаєш ненавистю; не можна буде довести суддю і до жалю, якщо ти не покажеш перед ним ознак твоєї скорботи словами, думками, голосом, виразом обличчя, нарешті – сльозами.

191. А щоб не могло здатися надзвичайним і дивним те, що людина стільки гнівається, стільки разів відчуває скорботу, що в ній стільки разів збуджуються всілякі душевні рухи, особливо в чужих справах, потрібно сказати, що сама сила тих думок і тих загальних прийомів, які необхідно розвинути і трактувати в промові, настільки велика, що немає потреби у нещирості й облудних засобах. Сама природа тієї промови, що починається для збудження інших, здатна збурити самого оратора навіть більше за будь-кого зі слухачів.

192. Захищаючи навіть найбільш далеких від себе за настроєм людей, оратор не може вважати їх далекими.

193. Але щоб це в нас не видалося дивним, я запитаю: що у тій же мірі, як вірші, сцена, п'єса, є продуктом вимислу? Однак і в цій області я сам часто бачив, як крізь маску, здавалося, палали очі актора, що вимовляв такі вірші: “Ти насмілився віддалити його від себе і без нього вступити на Саламін? І ти не посоромився погляду батька?”.

Ніколи актор не вимовляв слова “погляду” так, щоб мені не уявлявся розгніваний Теламон, який не тямив себе від суму за сином. Але коли той самий актор, додавши до сво-

<sup>1</sup> Арат (бл. 310–245 рр. до н.е.) – грецький поет, автор дидактичної поеми “Явища” про небесні світила, яку Ціцерон перекладав латиною.

<sup>2</sup> Никандр з Колофону, еллінський поет III–II ст. до н.е.

го голосу жалібний тон, вимовляв: “Стару людину, позбавлену дітей, ти змучив, всиротив, знищив: ти не подумав про смерть брата і про його маленького сина, довіреного твоєму піклуванню”, – тоді здавалось: актор ці слова вимовляв плачучи і страждаючи.

### ПРО РИТМІЧНУ ХУДОЖНЮ МОВУ

*Про оратора, 221.* Закінчений у своєму кругобігу період складається приблизно з чотирьох частин, які ми називаємо членами: у такому вигляді він належним чином задовольняє слух, не коротшим і не довшим, ніж потрібно. Втім, інколи чи навіть, вірніше, часто бувають відхилення в ту й іншу сторону, так що доводиться робити зупинку раніше, чи продовжувати період трохи довше з тією метою, щоб або не обманути сподівань слухачів надмірною стислістю, або не притупити їхньої уваги надмірною довжиною періоду. Але я маю на увазі середню норму; адже мова у нас не про вірш, а закони прози значно вільніші.

222. Отже, повний період складається приблизно з чотирьох членів, наче з віршів, що за розміром рівні гексаметрам. Закінчення цих окремих віршів здаються ніби вузлами для приєднання подальших частин, і в періоді ми ці вузли скріплюємо. Якщо ми хочемо говорити виразно, то робимо в цих місцях зупинки і, таким чином, коли потрібно, легко і часто відкидаємо сувору вимогу цього безупинного плину промови.

*Викладено за виданням: Дератани Н.Ф., Тимофеева Н.А. Хрестоматия по античной литературе: В 2 т. – М., 1965. – Т.2. Римская литература. – 651 с. (Переклад з рос. упорядників).*

# ГАЙ ЮЛІЙ ЦЕЗАР

(102 – 44 рр. до н. е.)

Видатний політичний і військовий діяч Стародавнього Риму, оратор і письменник. Ім'я Цезаря (лат. *caesar*) ототожнюють з поняттям "імператор", "цар", пізніше всі римські імператори приймали титул "цезар" (*касар*) і передавали його своїм синам.

З літературної спадщини Цезаря до нас дійшли "Записки про Галльську війну" (*De bello Gallico*) у 7 книгах, "Записки про громадянську війну" в 3 книгах.

"Галльська війна" змальовує діяльність Цезаря в Галлії, де він був проконсулом майже 9 років, вів війни з галльськими і германськими племенами, що чинили опір римській навалі. Книги містять етнографічні відомості про тогочасних європейців - галлів, германців, бриттів, їх звичаї та життєве середовище, а також у вигідному світлі зображують мудрість, політичну завбачливість самого Цезаря.

Твори Цезаря характеризуються простотою і ясністю стилю, суворим відбором лексичних засобів, "чистим і знаменитим лаконізмом" (Ціцерон).

Місяць народження Цезаря було перейменовано на *Julius - Juli* (рос. *юль*), а його особистість і життєва доля привертала увагу Данте, Петрарки, Шекспіра, Корнеля, Гердера, Шоу, Уайлдера та ін.

## ГАЛЛЬСЬКА ВІЙНА

### Книга перша

1. Галлія в усій своїй сукупності поділяється на три частини. В одній з них живуть бельги, в другій – аквітани, у третій – племена, що їхньою власною мовою називаються кельтами, а по-нашому – галлами. Усі вони відрізняються одне від одного особливою мовою, настановами і законами. Галлів відокремлює від аквітанів ріка Гарумна, а від бельгів – Матрона і Секвана. Найхоробріші з них – бельги, тому що вони живуть найдалі від Провінції<sup>1</sup> з її культурним і освіченим життям; до того ж, у них край рідко бувають купці, особливо з такими речами, що призводять до зніженості духу; нарешті, вони живуть у найближчому сусідстві з зарейнськими германцями, з якими ведуть безупинні війни. З цієї ж причини і гельвети перевершують інших галлів хоробрістю: вони майже щодня б'ються з германцями, відбиваючи їхнє вторгнення у свою країну чи воюючи на їхній території. Та частина, котру, як ми сказали, займають галли, починається біля ріки Родана, і її межами служать ріка Гарумна, Океан і країна бельгів; але зі сторони секванів і гельветів вона примикає ще й до ріки Рейну. Вона простягається на північ. Країна бельгів бере початок біля найвіддаленішого кордону Галлії і сягає нижнього Рейну. Вона звернена на північний схід.

---

<sup>1</sup> Провінцією називалась південно-східна частина Галлії.

Аквітанія простяглася від ріки Гарумни до Піренейських гір і до тієї частини Океану, що омиває Іспанію. Вона лежить на північному заході.

### Книга шоста

13. В усій Галлії існує лише два класи людей, що користуються певною суспільною вагою і пошаною, простий народ там тримають на положенні рабів: сам по собі він ні на що не зважається і не допускається ні на які збори. Більшість, страждаючи від боргів, великих податків і кривд з боку сильних, добровільно йде в рабство до знаті, котра має над ними усі права господарів над рабами. Та вищезгадані два класи – це друїди і вершники. Друїди беруть діяльну участь у справах богошанування, спостерігають за правильністю громадських жертвоприношень, витлумачують усі питання, що пов'язані з релігією; до них же приходять багато молоді для навчання наукам, і узагалі вони користуються в галлів великою пошаною. Саме вони виносять вирoki майже в усіх спірних справах, громадських і приватних; чи скосно злочин або вбивство, чи йде позов про спадщину чи про межі – вирішують ті ж самі друїди; саме вони призначають нагороди і покарання; і якщо хтось – чи це буде окрема людина, чи цілий народ – не підкориться їхній постанові, тоді вони відлучають винного від жертвоприношення. Це у них найтяжче покарання. Відлучений в такий спосіб вважається безбожником і злочинцем, усі його цураються, уникають зустрічей і розмов з ним, немов він заразливий, щоб не зазнати лиха; як він не домагався б, але для нього не чиниться суд; немає в нього і права на якусь посаду. На чолі всіх друїдів стоїть один, котрий користується серед них найбільшим авторитетом. Після його смерті спадкоємцем стає найбільш гідний, а якщо таких декілька, то друїди вирішують справу голосуванням, а іноді суперечка про першість вирішується навіть за допомогою зброї. У визначений час року друїди збираються на збори в освяченому місці в країні карнутів, що вважається центром усієї Галлії. Сюди звідусіль сходяться всі причетні до судових справ і підкоряються їхнім постановам і вирокам. Їхня наука, як думають, виникла в Британії і відтіля перенесена в Галлію; і дотепер, щоб ґрунтовніше з нею познайомитися, вирушають туди з метою її вивчення.

14. Друїди зазвичай не беруть участі у війні і не платять, як інші, податків [вони взагалі звільнені від військової служби і від всіх інших повинностей]. Внаслідок таких переваг частина людей сама приходять до них у науку, частину посилають батьки і родичі. Там, кажуть, вони вчать напам'ять безліч віршів, і тому деякі залишаються в школі друїдів до двадцяти років. Вони навіть вважають гріхом записувати ці вірші, тим часом як майже у всіх інших випадках, саме в громадських і приватних записах, вони користуються грецьким алфавітом. Мені здається, такий порядок у них заведений з двох причин: друїди не бажають, щоб їхнє навчання ставало загальнодоступним і щоб їхні вихованці, надміру покладаючись на запис, менше уваги звертали на зміцнення пам'яті; та й дійсно, з багатьма людьми буває, що вони, знаходячи собі опору в записі, з меншою старанністю вчать напам'ять і запам'ятовують прочитане. Більше за все намагаються друїди зміцнити переконання в безсмерті душі: душа, за їх вченням, переходить після смерті одного тіла в інше; вони думають, що ця віра усуває страх смерті і тим збуджує хоробрість. Крім того, вони багато говорять своїм молодим учням про світила і їхній рух, про величину світу і землі, про природу і про могутність та владу безсмертних богів.

15. Інший клас – це вершники. Вони усі йдуть у похід, коли це необхідно і коли починається війна (а до приходу Цезаря їм доводилося майже щорічно вести наступальні чи

оборонні війни). До того ж, той, хто знатніший і багатший, тим більше він має при собі слуг і клієнтів<sup>1</sup>. Лише в цьому вони бачать свій вплив і могутність.

16. Усі галли надзвичайно побожні. Тому люди, вражені тяжкими хворобами, а також ті, хто проводить життя у війні й в інших небезпеках, приносять чи дають обітницю принести людські жертви; цим у них заправляють друїди. Саме галли вважають, що безсмертних богів можна умилостивити не інакше, як принесенням у жертву за людське життя також людське життя. У них впроваджені навіть громадські жертвоприношення. Деякі племена використовують з цією метою зроблені з лози величезні опудала, які наповнюють живими людьми; вони підпалюють їх знизу, і люди згоряють у полум'ї. Але, на їхню думку, ще більше можна догодити безсмертним богам принесенням в жертву тих, хто спіймався на злочинстві, грабунку чи іншому важкому злочині; а коли таких людей не вистачає, тоді вони приносять в жертву навіть невинних.

17. Серед богів<sup>2</sup> вони понад усе шанують Меркурія. Він має найбільше за всіх інших богів, зображень; його вважають винахідником усіх мистецтв; він же вказує напрями доріг і служить провідником у подорожах: вважають також, що він сприяє збагаченню і допомагає у торгових справах. Крім Меркурія, вони поважають Аполлона, Марса, Юпітера і Мінерву. Про ці божества вони мають приблизно такі ж уявлення, як інші народи: Аполлон відганяє хвороби, Мінерва вчить основам ремесел і мистецтв, Юпітер має верховну владу над небожителями, Марс керує війною. Перед рішучим боєм вони зазвичай присвячують йому майбутню військову здобич, а після перемоги приносять у жертву все живе, що було захоплене, іншу ж здобич зносять в одне місце. В багатьох громадах можна бачити цілі купи подібних предметів в освячених місцях, і дуже рідко трапляється, коли хтось знехтує цим релігійним звичаєм і насмілиться сховати щось зі здобичі чи взяти з купи: це загрожує мученицькою стратою.

18. Всі галли вважають себе нащадками [батька] Діта<sup>3</sup> і говорять, що це відповідає вченню друїдів. З цієї причини вони обчислюють і визначають час не за днями, а за ночами: день народження, початок місяця і року вони обчислюють так, що спершу йде ніч, за нею день. Іншими своїми звичаями вони відрізняються від інших народів, головним чином тим, що дозволяють своїм дітям наблизитися до себе на людях не раніше, ніж вони досягнуть повноліття і військового віку, і вважають непристойним, щоб син у дитячому віці з'явився на публіці разом з батьком.

19. До грошей, що чоловік отримує в посаг за дружиною, він додає таку ж суму, виходячи з оцінки свого майна. Цей об'єднаний капітал знаходиться у спільному вжитку, і прибутки з нього накопичуються. Той з подружжя, хто переживе іншого, отримує обидві половини капіталу разом з накопиченими за увесь час відсотками. Чоловіки мають над дружинами, так само, як і над дітьми, право життя і смерті, і коли помирає знатна людина – голова родини, то збираються його родичі і, у випадку, якщо його смерть викликає якісь підозри, катують дружин, немов рабів, і викритих страчують після різних тортур, також і спаленням. Похорон у галлів, порівняно з їхнім способом життя, пишний і супроводжується вели-

---

<sup>1</sup> Клієнти – особи, що перебували у Давньому Римі в залежності від якоїсь знатної людини – патрона і знаходились під його опікою.

<sup>2</sup> Цезар називає римськими іменами кельтських богів з подібними функціями.

<sup>3</sup> Діт – кельтський бог підземного царства, відповідає римському Плутону; відлік часу не за днями, а за ночами був розповсюджений і серед інших народів Європи (напр., германців).

кими витратами. Усе, що, на їхню думку, було миле небіжчику за життя, вони кидають у вогонь, навіть тварин; ще незадовго до нашого часу з дотриманням усіх похоронних обрядів спалювалися разом з небіжчиком його раби і клієнти, якщо він їх дійсно любив.

20. У найбільш організованих громадах існує суворий закон, згідно якого кожний, хто довідається від сусідів – чи буде це просто балаканина чи конкретний погослос – таке, що загрожує громадським інтересам общини, мусить доносити владі і не повідомляти нікому іншому, тому що, як показав досвід, хибні чутки часто лякають людей безрозсудних і недосвідчених, штовхають їх до необдуманих дій і змушують приймати відповідальні рішення у найважливіших справах. Влада, вважаючи за потрібне приховати, приховує, а те, що вважає за корисне, повідомить народу, але взагалі про державні справи дозволяється говорити тільки на народних зборах.

21. Звичаї германців багато в чому відрізняються від галльських звичаїв: у них немає друїдів для відправи богослужіння і вони надають мало значення жертвоприношенням. Вони вірять тільки в таких богів, яких вони бачать і які їм вочевидь допомагають: у сонце, Вулкана і місяць; про інших богів вони не знають і не чули. Усе життя їхнє проходить у полюванні й у військових вправах: вони з дитинства привчаються до праці й суворого життя. Чим довше молоді люди зберігають цнотливість, тим більшу мають славу серед своїх: на їхню думку, це збільшує ріст і зміцнює силу м'язів; знати до двадцятилітнього віку, що таке жінка, вони вважають найбільшою ганьбою. Однак це і не приховується, тому що чоловіки і жінки разом купуються в ріках і вдягаються в шкіри чи невеликі хутра так, що залишають значну частину тіла оголеною.

22. Землеробством вони займаються мало; їхня їжа складається головним чином з молока, сиру і м'яса. Ні в кого з них немає визначених земельних ділянок і взагалі земельної власності, але влада і князі щороку наділяють роди і об'єднані союзи родичів землею, визначаючи її кількість і місце на власний розсуд, а через рік змушують їх переходити на інше місце. Такий порядок, на їхню думку, запроваджений з різних причин; щоб захоплені осілим життям люди не втратили інтерес до війни, змінивши його на заняття землеробством, щоб вони не прагнули до придбання великих маєтків і люди сильні не виганяли б слабких з їхніх володінь; щоб люди не надто зміцнювали будівлі, боячись холодів і спеки; щоб не народжувалася в них жадібність до грошей, через що виникають партії і розбрати; нарешті, це кращий засіб керувати народом, зміцнюючи стан його вдоволеності, оскільки кожний бачить, що в майновому відношенні він не поступається людям наймогутнішим.

23. Чим більше спустошує якась громада сусідні землі і чим просторіша навколо неї територія, тим більша у неї слава. Справжня доблесть, у розумінні германців, у тому і полягає, щоб сусіди, вигнані зі своїх земель, ішли далі і щоб ніхто не наслідивався оселятися поблизу; разом з тим вони вважають, що вони будуть знаходитися в більшій безпеці, якщо усуватимуть привід для остраху перед несподіваними набігами. Коли община веде оборонну війну, вона обирає для керівництва особливу владу з правом життя і смерті. У мирний час у них немає загальної для всього племені влади, але старійшини областей і пагів<sup>1</sup> чинять суд серед своїх і залагоджують суперечки. Розбої поза межами власної країни в них не вважаються ганебними, і вони навіть схвалюють їх як кращий засіб для занять молоді і для усунення неробства. І коли якийсь князь пропонує себе на народних зборах в якості вождя [такого набігу] і викликає бажаючих за ним піти, тоді піднімаються усі, хто перей-

---

<sup>1</sup> Паг – сільська община: поселення, край, округа.

мається задуманою справою й особою вождя, і під схвальну реакцію народного загалу обіцяють свою допомогу. Але тих, хто потім не піде, вважають дезертирами і зрадниками, і після цього вони втрачають довіру. Образити гостя германці вважають гріхом, і хто б у якій справі до них не прийшов, його захищають від кривди, визнають його недоторканим, для нього відкриті всі домівки і з ним усі діляться їжею.

### Книга сьома

1. Отже, у Галлії оселився спокій, і Цезар, як завжди вирушив до Італії для судочинства. Тут він довідався про убивство Клодія<sup>1</sup> і про постанову сенату, за якою всі військово-зобов'язані в Італії повинні були стати під прапори. З огляду на це, і він почав здійснювати набір по всій Провінції. Звістки про ці події швидко доходять до Трансальпійської Галлії. Відповідно до обставин, галли перебільшують події і самі пускають чутку, що Цезаря затримує повстання в Римі і через великі заворушення він не може прибути до війська. Цей випадок спонукав людей, що вже давно переймалися своєю залежністю від римської влади, зводити сміливі й вольнолюбні плани війни з римлянами. Галльські князі почали збиратися в лісових і віддалених місцях і скаржитися на страту Аккона<sup>2</sup>: така ж доля, говорили вони, чекатиме й на них. Вони переймаються спільною для всієї Галлії долею; всілякими обіцянками і нагородами викликають бажаних розпочати повстання і на свій ризик домогтися волі для Галлії. Головне завдання – відрізати Цезаря від його армії, перш ніж про їхні таємні плани стане відомо. І це неважко, тому що ні легіони не наслідять вийти з зимового табору під час відсутності полководця, ні полководець не може дістатися до легіонів без прикриття; нарешті, краще полягти в бою, ніж відмовитися від спроби повернути свою колишню військову славу й успадковану від предків волю.

2. Після палких суперечок корнути заявляють, що заради спільного блага вони готові до всіх небезпек, і обіцяють першими почати війну. Але оскільки неможливо було забезпечити таємницю задуманого шляхом обміну заручниками, то вони вимагають клятвеної заповіді в тім, що після початку воєнних дій їх не залишать інші; такою заповіддю повинна бути присяга перед з'єднаними прапорами, що була в галлів одним із найурочистіших релігійних обрядів. Усі присутні уславили корнутів, присягнули, умовилися про день повстання і потім розійшлися по домівках.

3. Коли настав визначений день, корнути, очолювані двома запеклими сміливцями – Гутруатом і Конконнетодумном, за сигналом кинулися до Кенабу<sup>3</sup>, перебили римських громадян, що оселилися там для ведення торгових справ, і пограбували їхнє майно. Разом з ними загинув і шановний римський вершник Г.Фуфій Цита, який, за наказом Цезаря, займався продовольством. Розголос про це незабаром докотився до всіх общин Галлії. Дійсно, про кожну велику і видатну подію галли повідомляють криком по полях і округах; там, у свою чергу, його підхоплюють і передають сусідам, так було і цього разу; те, що на сході сонця скоїлося в Кенабі, стало відомим ще до закінчення першої варті в країні арвернів<sup>4</sup>, тобто приблизно за сто шістдесят миль.

---

<sup>1</sup> Публій Клодій Пульхр – політичний діяч Риму, вбитий 52 р. до н.е.

<sup>2</sup> Аккон – старійшина галльського племені сенонів, страчений за наказом Цезаря.

<sup>3</sup> Кенаб – місто корнутів.

<sup>4</sup> Арверни – галльське плем'я.



4. Так було і з арверном Верцингеторігом, сином Кельтилла. Цей дуже впливовий молодий чоловік, батько якого колись очолював всю Галлію і через своє прагнення царської влади був убитий своїми співгромадянами, зібрав усіх своїх клієнтів і, не докладаючи зусиль, підбурив їх до повстання<sup>1</sup>. Довідавшись про його плани, взялися за зброю. Його дядько Гобаннітон і інші князі, які не вірили у перемогу, піднялися супроти нього і вигнали з міста Герговії. Однак він не відмовився від свого наміру і почав набирати по селах бідноту і всякий набрід. З цією ватагою він обходить общину і всюди залучає на свій бік прихильників, закликаючи до визвольної збройної боротьби. Зібравши в такий спосіб великі сили, він виганяє з країни своїх супротивників, які нещодавно вигнали його самого. Його прихильники проголошують його царем. Він усюди розсилає посольства, закликає галлів дотримуватися вірності своїй присязі. Незабаром до союзу з ним стають сенони, парисії, піктони, кадурки, турони, аулерки, лемовики, анди і всі інші племена на березі Океану. За одностайним рішенням, він стає головнокомандувачем. Наділений цією владою, він жадає від усіх цих общин заручників; наказує в найкоротший термін надати визначене число солдатів; визначає, скільки зброї і до якого строку повинна виготовити у себе кожна община. Найбільше він піклується про кінноту. Надзвичайна енергія поєднується в ньому з надзвичайною суворістю військової дисципліни: тих, хто вагається, він піддає тяжким покаранням, за великі злочини наказує спалювати і піддавати тортурам, за легкі провини обрізати вуха чи виколувати одне око й у такому вигляді відправляти на батьківщину, щоб покарані правили за урок для інших і своїм тяжким покаранням наганяли на них острах. <...>

*[Одержавши звістку про повстання, Цезар поспішно повертається в Галлію.]*

12. Довідавшись про прихід Цезаря, Верцингеторіг зняв облогу і рушив йому назустріч. Цезар тим часом почав облогу міста битурігів Новиодуна, що лежало на його шляху. З цього міста прийшли до нього послі з проханням про помилування і пощаду. Бажаючи здійснити свої подальші плани з тією ж швидкістю, якій він був зобов'язаний успіхам у більшості своїх заходів, він наказав здати зброю, вивести коней і дати заручників. Частина заручників була уже видана, інші вимоги також швидко виконувалися, у місто були вже введені центуріони з кількома солдатами для прийому зброї і тварин, як раптом вдалечині з'явилася ворожа кіннота, що утворила авангард колони Верцингеторіга. Тільки-но городяни помітили її і відчули надію на порятунок, пролунав військовий клич, і вони почали хапатися за зброю, замикати ворота і займати стіну. Центуріони, що знаходилися в місті, з поведінки галлів здогадалися, що вони щось задумують, негайно оголили мечі, зайняли ворота і щасливо вибралися відтіля зі своїми солдатами в табір.

13. Цезар наказав кінноті виступити з табору і розпочав кінний бій. Коли наших почали тіснити вороги, то він послав на допомогу близько чотирьохсот германських вершників, яких він від самого початку війни зазвичай тримав біля себе. Галли не могли витримати їхнього натиску, кинулися тікати й з великими жертвами відступили у розташування своїх головних сил. Після їхньої поразки городянами знову опанував жах. Вони схопили тих, кого вважали винуватцями підбурювання народу, привели їх до Цезаря і здалися. Закінчивши цю операцію, Цезар рушив проти Аварика, найбільш укріпленого і головного міста битурігів, яке до того ж було розташоване в дуже родючій місцевості. Він був упевнений, що захоплення цього міста йому вдасться підкорити битурігів.

---

<sup>1</sup> Повстання, очолюване Верцингеторінгом, датується 51 р. до н.е.

14. Після стількох суцільних невдач – під Веллаундуном, Кенабом і Новиудуном – Верцингеторіг скликає своїх на збори. Там він зауважує, що війну слід вести зовсім інакше, ніж дотепер. Потрібно всіляко намагатися відрізати римлян від фуражних обозів і завадити підвозу провіанту. Це зробити неважко, тому що самі галли мають перевагу в кінноті і, крім того, їм сприяє пора року. Трави косити не можна; вороги повинні у разі необхідності ділитися на невеликі загони і добувати фураж із садиб; усі подібні загони може щодня знищувати кіннота. Крім того, усі приватні інтереси треба принести в жертву загальному благу, а саме – спалити на всьому цьому просторі селища і садиби всюди, куди тільки римляни можуть відправлятися за фуражем. А в галлів усього цього цілком достатньо, тому що їх будуть постачати своїми запасами ті, на чий території буде йти війна. Римляни або не витримають голоду, або повинні будуть з великою для себе небезпекою іти занадто далеко від табору. При цьому немає різниці – чи перебити їх самих чи позбавити їх обозу, без якого вести війну не можна. Далі треба спалити ті міста, які надійно не захищені природним розташуванням чи штучними укріпленнями, щоб вони не були притулком для галлів, які ухиляються від військової повинності, і не спокушали б римлян вивозити з них запаси провіанту і здобич. Хоч це видалося важким і прикрим, проте, безсумнівно, набагато тяжчим було б поневолення дітей і дружин і винищення їх самих, – а це неминуча доля переможених.

15. Пропозиція Верцингеторіга була одностайно схвалена, і протягом одного дня було спалено понад двадцять міст битурігів. Те саме відбувається й в інших общинах. В усіх напрямках видніється заграва пожеж... На загальних зборах обговорювалося питання і про Аварик – спалити його чи захищати. Битуріги навколішки благають усіх галлів не примушувати їх своїми руками підпалювати чи не найпрекрасніше місто всієї Галлії, красу й опору їхньої общини. Вони запевняють, що захистять його завдяки місцю його розташування... На це прохання зважили... Для охорони міста були вибрані надійні захисники.

### [Облога Аварика]

24. Усі ці перешкоди дуже ускладнювали облогу, і, крім того, робота наших солдатів увесь час уповільнювалася через холоди і постійні зливи. І все-таки вони перебороли всі труднощі безупинною працею, побудувавши за двадцять п'ять днів греблю шириною в триста тридцять футів і висотою у вісімдесят футів. Коли вона вже майже торкалася ворожої стіни і Цезар, який зазвичай уночі знаходився серед солдат, що працювали, підбадьорюючи і закликаючи їх ні на хвилину не переривати роботи, незадовго до третьої варті помітили, що гребля димиться (виявилось, що її підпалили за допомогою підкопу вороги); у той же час всією країною прокотилася військовий клич, і з двох воріт біля обох сторін [наших] веж почалася вилазка. Інші кидали згори зі стіни на греблю смолоскипи і сухе дерево, лили смолу й інші горючі речовини, так що важко було збагнути, куди треба насамперед поспішати, де надати допомогу. Але оскільки, відповідно до заведеного Цезарем порядку, завжди стояли на варті два легіони і ще більше число солдатів було зайняте навперемінно роботою, то незабаром одні почали відбивати вилазку, інші відводити назад вежі і ламати греблю, а вся солдатська маса, що була в таборі, кинулася гасити пожежу.

25. Ніч вже добігала кінця, а бій усе ще тривав у всіх пунктах, і у ворогів з'являлася надія на перемогу, тим більше, що вони бачили, як згоріли щитки на вежах і як важко було нашим солдатам без прикриття надавати допомогу. У них, навпаки, бійці зі свіжими силами постійно змінювали стомлених, і взагалі вони думали, що порятунок усієї Галлії зале-

жить винятково від цього моменту. В цей час на наших очах стався гідний згадки епізод, про що ми не вважали за можливе змовчати. Один галл перед міськими воротами кидав у бік вежі у вогонь шматки сала і смоли, які передавали йому з рук у руки. Уражений в правий бік пострілом зі скорпіона, він упав бездиханним. Один з його сусідів переступив через його труп і продовжував його справу; він так само був убитий пострілом зі скорпіона, його перемінив третій, третього – четвертий; і цей пункт тільки тоді був очищений ворожими бійцями, коли пожежа греблі була загашена, ворога було відкинуто і бій узагалі закінчився.

26. Через те, що жодна зі спроб галлів не вдалася, то наступного дня, за порадою і наказом Верцингеторіга, вони прийняли рішення тікати з міста. Цю спробу вони сподівалися здійснити під покровом ночі з невеликими втратами, тому що недалеко від міста був табір Верцингеторіга і, крім того, суцільне болото, що простяглося між табором і містом, повинно було сповільнювати нашу погоню. І вони вже зібралися зробити це вночі, але раптом вибігли на вулицю заміжні жінки і з плачем почали навколішках благати своїх чоловіків не віддавати на муки ворогам їх та їхніх спільних дітей, яким природна неміч заважає бігти. Але, побачивши своїх чоловіків непохитними – взагалі в момент найбільшої небезпеки страх не знає жалю, – вони почали кричати і робити римлянам знаки, що їхні чоловіки хочуть тікати. Це злякало галлів, і з остраху, що римська кіннота може відрізати їх від усіх доріг, вони від цього плану відмовилися.

27. Наступного дня Цезар розпорядився просунути вежу і вказати, куди направити її облогові роботи, які, за його наказом, вже розпочалися. У цей час почалася велика злива, і Цезар вирішив використати таку погоду для здійснення задуманого плану. Помітивши, що варта ворога на стіні розставлена не так ретельно, як завжди, він своїм солдатам наказав працювати менш енергійно і дав їм необхідні вказівки. Розташувавши готові до нападу легіони в схованці за критими галереями, він закликав їх здобути перемогу як нагороду за свою тяжку працю; тому, хто першим зійде на ворожу стіну, він обіцяв нагороду і потім дав сигнали до атаки. Солдати швидко кинулися з усіх боків і негайно зайняли всю стіну.

28. Несподіваність нападу викликала у ворогів жах. Вибиті зі стіни і з веж, вони вишикувалися клином на площі й інших відкритих місцях, сповнені рішучості прийняти справедливого бій там, де римляни підуть на них в атаку. Але, побачивши, що ніхто не спускається на рівне місце, усі розходяться по всій стіні, вони побоялися втратити останню надію врятуватися втечею і, покидавши зброю, нестримним потоком кинулися на окраїни міста. Там деякі з них, давлячи один одного у вузькому виході з воріт, були перебиті нашою піхотою, а інші – вже за воротами – кіннотою. В цей час ніхто не думав про здобич. Розлючені різнею в Кенабі й тяжкою облогою, солдати не помилювали ні старих, ні жінок, ні малих дітей. Зрештою, з усієї маси кількістю близько чотирьох тисяч чоловік, вціліло лише вісімсот чоловік, які встигли з першими ж криками кинутися з міста і неушкодженими дістатися до Верцингеторіга. Але він, боячись, щоб їхнє скупчення у таборі і жалість до них не викликали обурення серед воїнів, прийняв цих утікачів лише пізно вночі. Разом з тим, він розмістив по дорозі подалі від табору своїх друзів і князів общин, наказавши останнім розбити їх на групи і відводити до їхніх земляків у ту частину табору, що із самого початку була закріплена за кожним племенем.

*Викладено за виданням: Античная литература. Рим. Антология / Сост. Н.А.Федоров, В.И.Мирошенкова. – М., 1988. – 720 с. (Пер. з рос. упорядників).*

## ПУБЛІЙ ВЕРГІЛІЙ МАРОН

(70 – 19 рр. до н. е.)

Найвідоміший давньоримський поет. Літературна слава прийшла зі збіркою "Буколіки" (42–39 рр. до н.е.), що складається з 10 еклог. Спираючись на традиції буколічної (пастушої) поезії доби еллінізму (Теокрит), Вергілій створив оригінальний жанр поетичної утопії з умовними фігурами – масками пастухів, що жили в ідеальній країні – Аркадії. Любов і поезія становили сенс їхнього життя. IV еклога містить пророцтво про народження божественної дитини і початок золотого доби, що християни інтерпретували як народження Ісуса Христа. В 37 р. до н.е. Вергілій зблизився з покровителем римських поетів Меценатом, придворним Августа, і став на чолі його літературного гуртка, куди привів і свого друга Горация. За порадою Мецената була написана дидактична поема у чотирьох книгах "Георгіки" ("Про сільське господарство"). У творі, присвяченому Меценату, Вергілій, в традиціях Гесіода і Лукреція, уславив сільську працю, село як основу держави, поетизував просте і здорове життя італійського селянства, що відповідало політиці Августа, який прагнув відродити країну, розорену громадянською війною. По завершенні "Георгік" (30 р. до н.е.) Вергілій розпочав роботу над "Енеїдою", героїчною поемою, яка стала головним здобутком його життя. Він використав сюжет про міфічного предка римлян – троянця Енея, сина Венери, підкресливши, що принцепс (лат. *princeps* – перший) Август є його нащадком (рід Юліїв, до якого належав Октавіан, вів своє походження від Юла, сина Енея, а отже – від самої Венери). Так Вергілій сприяв утвердженню ідеї "божественності" верховної влади і величі Риму. Поема розповідає про долю Енея і його життя від часу падіння Трої до перемоги над вождем італійського племені рутулів Турном. У композиції "Енеїди" Вергілій свідомо орієнтувався на Гомера: 1–6 книги відповідають "Одіссеї", 7–12 – "Іліаді". Вергілій почав роботу над "Енеїдою" у 29 р. до н.е. і продовжував до смерті. Поема залишилась незавершеною, але надрукована одразу після смерті автора стала національним епосом римлян. Протягом всієї античності Вергілій залишався хрестоматійним літератором, обов'язковим зразком для всіх поетів. Починаючи з "Божественної комедії" Данте, Вергілій має надзвичайний вплив на європейську літературу (Петрарка, Аріосто, Тассо, Вольтер, Скаррон, Осіпов, Котляревський).

## БУКОЛІКИ

### ПЕРША ЕКЛОГА

#### Мелібей

Тітіре, ти в холодку опочив-єсь під буком гіллястим  
І на сопілці сільській награєш мелодійної пісні.  
Ми ж залишили свій дім, наші ниви; від рідного краю  
Геть утікаєм... Нам тяжко... А ти в холодку, на дозвіллі  
Будиш в діброві луну солодким ім'ям Амаріллі.

#### Тітір

О Мелібею! Мій бог послав мені втіху цю й радість.  
Завжди для мене лишиться він богом; олтар його завжди  
Буде окроплений кров'ю ягнятка з моєї кошари:  
З ласки його-бо на пашу корів я й ягнят виганяю,  
З ласки його награю, що захочу, на тихій сопілці.

#### Мелібей

Так! Я не заздрю тобі... Я дивуюсь... Бо буря лютує  
Нині на наших ланах. І сам я, старий та безсилий,  
Кіз своїх далі жену... А ця! Поглянь-но на неї:  
Двох на горбі козенят у ліщині вона породила,  
Так і лишила їх мертвими там, на камінні непліднім.  
Часто це лихо мені — о моя сліпота і нерозум! —  
Громом розбиті дуби на путі на моїй віщували;  
Часто це горе гірке вороння накликало зловісне...  
Але хто ж бог твій і де він, скажи мені, Тітіре, друже?

#### Тітір

В Римі мій спас і заступник... Ти знаєш, простець незвичайний,  
Місто те дивне, гадав я, подібне до наших містечок,  
Де на базарах ми сир продавали і наші ягниці;  
Думав я: пес, хоч і більший, у всьому подібний щенятам.  
Нині я знаю, що Рим над містами підноситься всіми,  
Як над куцями повзкої лози кипарис величавий.

#### Мелібей

Що ж так манило тебе до того величавого міста?

#### Тітір

Воля, мій друже! Хоч пізно, як волос на старість посивів,  
Взнав я принади її,— осяяла вік мій ледачий;  
Зглянулась доля на мене, хоч довго прийшлося її ждати.  
Перш Галатеїн невільник, я нині служу Амаріллі...  
От як була Галатея, то щиро тобі признаюся:  
Вільної хвилі не мав я, не мав заробітку ніколи...  
Хоч і складав на олтар я нелічені жертви безсмертним,  
Хоч працював я, як міг, і сир свій видавлював туго,  
З грішми ніколи моя не верталась додому правиця.

**Мелібей**

От коли я зрозумів, через що Амарілла зітхала,  
Щиро молилась богам, для когу виноград зберігала:  
Тітір покинув свій дім, а по ньому тут сосни журились,  
І говірки джерелб, і широкі зелені діброви.

**Тітір**

Що ж мені діять було? Чи ж міг я лишатися в призрі?  
Чи ж я не міг попросити у бога спокою та пільги?..  
О Мелібейу! Я бачив там мужа, якому на шану  
Пишні щомісяця жертви по храмах приносяться наших;  
І на благання своє ласкаву почув я одпувідь:  
Все, що твоє, при тобі! Вертайсь до худоби безпечно!

**Мелібей**

О, ти щасливий, мій друже! Майно і твій хутір з тобою,  
Досить тобі на життя... Твоє поле оброблене добре,  
Не заболочений луг; ні комиш, ні рогіз не росте там.  
Не на чужому ти пастимеш вівці, і пошесть ворожа  
Від незнайомих сусід на ягнята твої не перейде.  
Так, ти щасливий, мій друже! Ти вдома лежиш в холодочку  
Біля священних джерел, на березі рідної річки.  
Тут тобі тин-живопліт, де гіблейські труднвниці-бджоли  
Взяток важений беруть на буйннм верболозовім цвіті,  
Вколо літають, бриняють, до солодкого сну запрошають;  
Тут, попід скелю йдучи, садівничий наспіває пісні;  
Тут про кохання твоє голуби тобі стиха туркочуть  
І з верховіття кленка озивається горлиця ніжна...

**Тітір**

Так, мені добре... І перше олійнь піде пастись в повітря,  
Море раніше всі викине риби на піски безвідні,  
Парфи із житних долин приблукають раніше до Рейну,  
А напівдикий германець Євфратові питиме води,  
Аніж у серці моім захитається образ владики.

**Мелібей**

Лихо судилося нам: ми йдемо на безвіддя Лібійські,  
Другі мандрують до скифів, а треті — на берег Оакси;  
Навіть на північ, за море ідуть до Британського краю...  
Чи доведеться коли повернутися знов до вітчизни,  
Щоби з слізьми на очах, по руках сумного вигнання  
Глянуть на землю свою, на ту стріху убогої хати.  
Жовнір захожий мої родючі виснажить ниви,  
Варвар тут жатиме хліб... От до чого усобиця люта  
Нас, громадян, довела!.. Чи для того ходив я за полем,  
Чи задля того я груші щепив і викохував лози?..  
Кози, щасливі колись, годі плакатись, далі рушаймо!  
Вже не лежати мені поміж рястом у темній печері,

Вже не дивитись на вас, по далекій розсипаних скелі,  
Пісні уже не співати, і певно, що скоро без мене  
Вам доведеться гіркий верболіз та конюшину скубти.

Тітір

Ні, ти не підеш нікуди і ніч перебудеш зо мною;  
Ложем нам буде трава, а вечерю ми маєм розкішну:  
Добре оддавлений сир, і каштани, і яблука спілі.  
Глянь-бо: ген-ген над хатами димок уже в'ється вечірній,  
І від гірських верховин по долинах послалися тіні.

#### **ЧЕТВЕРТА ЕКЛОГА**

Музи Сіцилії! Нині почнем поважншої пісні;  
Куц тамариску, гаї та діброви не всім до вподоби:  
Вже як співають про ліси, хай той спів буде консула гідний.

Час надходить останній по давніх пророцтвах кумейських;  
Низка щасливих віків на землі починається знову.  
Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна:  
Парость новітню богів нам із ясного послано неба.

Ти лише, чиста Діано, злепій нам дитину ту дивну:  
З нею залізна доба переходить, спадає в непам'ять,  
Вік настає золотий! Непорочна, твій Феб уже з нами!

В консулування твоє, Полліоне, це станеться чудо,  
Місяці дивні, щасливі літа розпочнуться від тебе:  
Щезнуть останні сліди диких чварів і братньої крові,  
Від ненастанних тривог земля відпочине стражденна.  
Хлопчику любий! Надійдуть часи, і побачиш ти небо,  
Світлих героїв побачиш і сам засіяєш в їх колі,  
Правлячи світом усім, втихомиреним зброєю батька.

Зразу ж родюча земля принесе тобі перші дарунки:  
Ладан поземний та кручений плющ зростить без насіння,  
Лотосом вся процвіте, засміється веселим акантом.  
Кози самі понесуть молоко з полонини додому;  
Смирна худоба без страху на лева глядітима в полі.  
Квіти ласкаві, рясні поростуть край твоєї колиски.  
Згине і ворог твій – змії, і все зілля отрутне загине,  
І ассрійський амом ніби килимом землю укріє.

Виростеш ти і почнеш дізнаватись про славу героїв,  
Батькову славу пізнаєш і мужності міць непохитну, –  
Колосом буйно-важким заговорять лани неосяжні,

Терна колючого кущ зчервоніє від грон виноградних,  
Листя суворих дубів золотистим ороситься медом.

Дещо лишиться, проте, із давнішніх гріхів та нещастя,  
Виплинуть в море човни, і місто оточиться муром;  
Рало по лону землі борозною глибокою пройде.  
З'явиться Тіфіс новий, і юнацтво добірне, відважне  
Славну збудує Аргу і в криваві походи полине.

З військом хоробрим Ахілл проти нувої вирушить Трої.  
Мужем ти станеш і віку дозрілого дійдеш. Чи бачиш:  
В морі не видно вітрил, кораблі соснові не возять  
Краму по хвилях морських; все, що треба, земля дає людям,  
Оранки більше нема, ні ножа для кущів виноградних;  
Скинув волові ярмо з терпеливої шиї плугатар.

Вовни не красять уже у фарби, пороблені штучно:  
Нині вівця на пасовищі ходить в одежі червленій,  
Кольором ясним шафрану та пурпуром міниться темним;  
Нині природний сандикс одягає ягнят недорослих.

Дивні, надходьте, віки! До своїх веретен нахилившись,  
Присуд сповняючи Долі, так випряли парки нехибні.  
Час вже обняти тобі руками дитячими владу,  
Вибранцю милий богів, Юпітера славний нащадку!  
Глянь, як на радості всесвіт дрижить, як радість проймає  
Море, і простір землі, і безодню глибокого неба;  
Глянь, як подвиглось усе назустріч майбутньому віку.  
О, коли б мав я на світі прожити і, як пан свого хисту,  
Співом прославить гучним твої вчинки для пізніх нащадків!  
Ні, проти мене не встояв тоді б ні Орфей-ісмарієць,  
Ані досвідчений Лін, хоч обом їм боги помагали –  
Калліопея Орфею, а Лінові – Феб гарнолиций.  
Навіть і Пан, коли став би зо мною до суду аркадців,  
Навіть і Пан-чарівник признав би мою перемогу!  
Хлопчику любий, навчися ж вітати, всміхаючись, матір;  
Болю і прикрих страждань довелось їй натерпітись досить.  
Хлопчику любий, навчися! Кого-бо не пестила мати,  
Той не зазнав ні поваги богів, ні кохання богині.



## ГЕОРГІКИ

### На костях (I, в. 483—497)

В ті вікопомні дні все віщувало нам  
Криваві зграї бід. Нелагідним богам,  
О, як даремно ми офірами годили:  
В утробі наших жертв лише зловісні жили  
Знаходили жерці; кров біла в джерелбх,  
І ніч розносила по вимерлих містах  
Погрозливе виття голодної вовчиці.  
Серед ясного дня спадали блискавиці  
Й комети в темрявих палали небесах.  
В лихий усобиці, в погибельних боях  
Знов зустрічалися братерські легіони,  
І вдруге римська кров точилася червона  
Під мурами Філіпп, на ярий цвіт долин.  
Колись настане час, і мирний селянин,  
В тім краї їдучи облогом-новиною,  
Віднайде меч і спис, поточений іржою,  
І білим лемешем у чорній борозні  
Натрапить на шолом і стріли мідяні,  
І стане, вражений розбіжними чуттями,  
На полі тім страшнім, над білими костями.

### Похвала Італії (II, в. 136—176)

Так... Ні Мідійська земля, горовими лісами багата,  
Ані уславлений Ганг, ні Герма потік злотоносний  
Не дорівнюють Італії – ні Бактріана, ні Інди,  
Ні узбережжя Панхеї, смолою пахучою славне...  
Тут не впрягали до плуга биків з полум'яним диханням,  
Не засівали ланів дивоглядним драконовим зубом;  
Поле не їжилось тут вояцтвом, у ратища збройним, –  
Буйноколосі пшениці, масійські зате виногради,  
Луки, оливні гаї споконвіку тут тішили око;  
Коні гарячі зате на полях бойових вигравали.  
Звідси, Клітумне, твої білорунні отари; омиті  
В водах священних твоїх, бики для жертovníка білі  
Звідси рушали на Рим і в походах ішли тріумфальних.  
Тут повносила весна за призначені межі сягала;  
Двічі худоба плідна і двічі тут дерево родить.  
Але ні хижого тигра, ні дикого лева немає,

Ні аконіту, що смертю грозить збирачам легкокожним.  
Гада такого нема, як по інших країнах, і змії  
Тут не плазують так хутко, у кільця страшні беручися.  
А пригадаймо міста і всі величаві споруди,  
Замки на урвищах гір, муровані хитро, згадаймо  
Ріки в долинах, що мури старинних осель обпливають.  
Море додаймо на сході і долішнє, західне море,  
І повноводі озера – тебе, щонайбільше, Ларійське,  
І, гомінливе, тебе, приборями знане Бенакське,  
Славний згадаймо Лукрін, і греблю на смузї піщаній,  
Де з таким шумом і плеском лютують розбурхані води,  
Юліїв порт і загати, що море відгонять і разом  
Аж до Авернського плеса Тірренський бурун пропускають,  
Надра, іздавна славетні рудою червоної міді,  
Золотоносними жилами та срібляними річками.  
Край, де марсієць змагавсь войовничий, і молодь сабейська,  
І терпеливі в біді лігурійці, і вольськ списоносний,  
Маріїв плем'я хоробре, народ величавих Каміллів,  
Грізні в боях Сціпіони і ти, наш Цезарю хвальний,  
Що переможцем щасливим з найдальших земель азійських  
Індії пещений люд до римських твердинь наvertsаш.  
Мати хлібів золотих, вітай же, Сатурнова земле,  
Мати великих людей!.. Для твого добра я підношу  
Давні багатства твої, джерелб викриваю забуті,  
І по містах італійських дзвоню Гесіодовим віршем.

### **Життя хліборобів (II, в. 458–542)**

Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували,  
Просте життя хліборобів! Оподаль боїв та незгоди,  
Гойні ґрунта постачають самі їм поживу солодку.  
Хоч у палатах високих з важкими порталами вранці  
Не напливає на них привітальників хвиля кипуча,  
Не привертають очей черепахою биті одвірки,  
Золотом ткані убрання та бронзові вази корінфські;  
Хоч і біліє шорстка, багрецем фінікійським неткнута,  
Тога на них старосвітська, і простим елеєм мастяться, –  
Мають зате вони спокій, безпечність, нерушену щирість,  
Всяких дарунків землі подостатком, а втіху дають їм  
Гроші, проточні стави, прохолода міжгір'їв Темпійських,  
Мукання дальнє корів та дрімота в гаю під куцями.  
Випаси в них соковиті, гаї дичиною багаті,  
І працювита, до вбогих потреб прирвичасна молодь;  
Свята веселі, шанована старість. Злітаючи в небо,  
Слід найостанніший свій поміж ними покинула Правда.

Музи, дорожчі мені від усього на світі! Богині,  
Що найпильніше служу вам і серцем шаную я щирим,  
Хай мені вкажуть причини обходу сузір'я кругового,  
Сонця скорботних затемнень і місяця дивних зникань тих,  
Звідки у нас землетруси і хвиль невідпорних припливи,  
Що то за сили здіймають і знову осаджують море,  
Чом поспішає узимку зайти й потонуть в Океані  
Сонце, і що заважає коротким ночам залишатись.  
Як же не дано мені світових таємниць доступитись,  
Якщо холодної крові тяжить кругомбг надо мною,  
То, не шукаючи слави, вподобаю нуві джерела,  
Шану віддам я річкам та долинам. Рівнини Сперхея,  
Де ви? Верхів'я Тайгета, де Вакхове свято обходять  
Діви спартанські? О, хто б мене взяв на узбіччя холодне  
Гема і вмиє під наметом дрімучого лісу поставив!

Щастя довідався, хто зміг розпізнатися в силах природи,  
Хто всі жахи потоптав і долю свою невідхильну  
Кинув до ніг і суворого рева Ахеронта зневажив.  
Але щасливий і той, хто спізнався з сільськими богами:  
Паном старезним, Сільваном і німф хоровими танками.  
Не причарують того ні різки громадянської влади,  
Ні багрянця царя, ні парфянських царевичів згряя,  
Ні наддунайське повстання, ні даків насмілених змова,  
Ні на поталу призначені землі. Над долею бідних  
Уболіває він серцем, скарбам багатійським не задрить.  
Бо що доспіє в саду і що вродить рілля урожайна, –  
Досить йому на життя. Він не знає суворих законів  
Несамовитого Ринку, ні Сховища актів державних.

Інший турбує веслом простори морів небезпечних,  
Інший береться до зброї і важить на царські чертоги;  
Цей облягає міста і руйнує будинки нещасні,  
Щоб попивати із чаш многоцінних і спати на тірським  
Пурпурі; той над закопаним золотом труситься, чахне;  
Той, остовпілий, стоїть перед рострами; ті розкошують,  
Оплески вчувши гучні по лавах усіх театральних!  
Ті ж, у зятятих боях братерську кров розкропивши,  
Йдуть на вигнання, покинувши рід і пороги вітчизни,  
Іншого краю собі під чужинним шукаючи сонцем.

Ратай розорює землю широко закривленим плугом;  
З неї живе цілий рік, підтримує дім і державу,  
З неї худобу годує і з гурту бичків надійнших,  
І відпочинку не знає; то сад похилився гілками,

То розродилися вівці, то копи нажатого хліба  
Звозити треба з ріллі, виповняючи збіжжям комори.  
Прийде зима – сікionку сочисту пускай на олію;  
Жолудем ситих свиней завертай у хліви. Лісової  
Ягоди, овочу повно осіння пора посилає;  
І, розхилившись на всонні, рудіють важкі винограда.  
Любі дітки обступають його, з поцілунками виснуть;  
Дім господарський додержує честі; молочні корови  
Щедро набілом його оділяють; на лузі веселім  
Вперті одне на одній цапенята наставили ріжки.  
Свята надходять. В траві розпростершись, у дружньому колі  
Круг святкового вогню та завітчаних чаш, закликає  
Жертвою він і зливанням тебе, о Ленею; на в'язі  
Ставить мету для пастуших списів, і засмалене тіло,  
Звикле до вправ, оголяє пастух для сільських перегонів.

Тим старосвітським звичбем жили і сабіняни давні;  
Ромул його шанував. З ним Етрурія сил набувала;  
Вірний звичаєві, Рим став найкращим містом у світі,  
Сім сусідніх горбів однією обвівши стіною.  
Поки всесвітнє берлу не дісталось цареві Діктеї;  
Поки зажерливий люд ще не різав биків на поживу,  
Так золотий утішався Сатурн на землі плодovitій.  
Сурем тоді бойових не чуть було звуку різкого,  
І на твердому ковадлі залізних мечів не кували...

Так, але всю уже путь ми на полі пройшли скаковому, –  
Коням з гарячої шиї пора хомути поздїймати.

### Орфей і Еврідіка

(IV, в. 453–529, оповідання Протея)

Горе твоє і біду заподіяла божеська воля:  
Тяжкий покутуєш гріх, ще й кара ласкава занадто.  
Тільки б погодилась Доля, Орфей би нещасний подвоїв  
Міру твоїх бідувань за смерть Еврідіки дочасну.  
Та пригадай, як вона понад струмнем тікала від тебе.  
В травах високих, що берег вкривали, тоді ненароком  
На ядовиту гадюку вона наступила – о леле!..  
Приязні хори дріад плачем обізвалися в горах,  
Скелі Родопів по ній смуткували, і гетів країна,  
І верховини Пангеї, і люд войовничого Реса,  
І Оритня, і Гебр многоводний... Співець же невітшній,

Лірній струні довіряючи біль і скорботи любові,  
Тільки про тебе, кохана, на березі моря, самотній,  
Тільки про тебе співав од рана до сутінів ночі.  
Навіть в печери Тенара, в ті пащі Плутона неситі,  
В темні гаї непроглядні, понурого сповнені жаху,  
Він увиходить, простуючи в царство грізного владики,  
Де незворушні серця, неподатні на людські благання.  
Але на звук чарівний з глибин щонайглибших Ереба  
Товпляться тіні легкі, примари, позбавлені світла,  
Мов незліченних пташок в дерев'ях перелякані зграї,  
Як од вершин проганяє їх сніг або сльоти холодні.  
Тут матерн і батьки; змарнілі, знесилені смертю  
Постаті давніх героїв; дівчата, що вмерли до шлюбу,  
І юнаки, що на учач батьків у вогні спопеліли, –  
Всі, кого чорне багно, невірні й гидкі очерети  
Та драговинна нетеча Коціту навів ув'язнили,  
Ще й дев'ятьма оборотами Стікс одділив од живущих.  
Ввесь, до найдальших осель, заслухавсь здивований Тартар,  
Сірі вужі Евменід – тії коси страшні – не сичали;  
Цербер не смів роззявляти потрійної пащі своєї,  
І Іксіонове колесо, гнане вітрами, спинилось...  
І вже вертався співець, підіймаючись вгору, до сонця,  
Муки пекельні пройшовши, здобувши свою Еврідіку,  
Що поспішала позаду, покірна словам Прозерпіни,  
Як, перейнятий нараз напівбожевільним бажанням  
(О, коли б чорний Аїд міг прощати такі почування!..),  
Він зупинивсь і, знеможений духом, забувши умову,  
На Еврідіку поглянув, уже на порозі яснуму.  
Жаль невимовний! Розбито угоду з царем попідземним!

Тричі нечуваний грім прокотився над плесом Аверну.  
“Леле! – озвалась вона... – Хто нас губить, Орфею нещасний,  
Хто прогнівився на нас?... Недоля мене повертає  
В темрявий Орк, і ніч налягає на зір мій померклий...  
Любий, прощай! Я уже не твоя і даремно до тебе  
Я простягаю долоні, пойнята підземною ніччю”.  
Так промовляла вона і раптом, як дим у повітрі,  
Щезла з очей... І даремно він мчить, розпростерши обійми,  
Тільки повітря він ловить руками. Даремно він рветься  
Щось наостанку сказати їй, крикнуть, – весляр неблаганний  
Вдруге його не бере на той бік багнистої хвилі...  
Що йому діять, як знову благати йому за дружину,  
Слізьми якими, якими словами й до кого молитись?..

Сім, переказують, місяців він побивався і, тужний,

Попід бескетами в горах і над течією Стрімону,  
Горе своє повідаючи зорям півнучі холодним,  
Лютих зворушував тигрів, дуби поривав за собою.  
Так Філомела в кущах, під широким наметом тополі,  
Ніжне поріддя шукає своє молоде і безпере,  
Як, постерігши гніздо, хто жорстокий поб'є пташенята.  
Плаче щоніч на гіллі, незрівнянну виплакує пісню  
І поновляє її, навіваючи тугу щемлячу.  
Серце співцеві не вабить ні шлюб, ні солодке кохання, –  
Гіперборейські льоди, Танаїду засніжені луки,  
Ниви Ріфейські, морозами куті, обходить, самотній,  
В скаргах своїх поминаючи Діта змарновану ласку  
Та незабутнє подружжя. Ціконські жінки, розлютившись  
За повсякчасну зневагу, на оргії Вакха всенощній  
Вбили Орфея і тіло його розметали по полю.  
І як, білішу від мармуру, мчав його голову стяту  
Гебр Еагрійський по вирах найглибших, уста похололі  
Все вимовляли ім'я Еввідіки. Тебе, Еввідіко,  
Кликала вірна співцева душа, покидаючи тіло,  
І "Еввідіко" луною той клич береги повторяли.

*Викладено за книгою: Микола Зеров.  
Теорі: У 2 т. – Т.1.– К.: Дніпро, 1990.*

## ЕНЕІДА

### КНИГА ПЕРША

*Енеїв флот, що від берегів Трої прямує до Італії, настигає буря, наслана богинею Юноною. Але бог Нептун рятує троянців з рештками їх кораблів, і вони щасливо виходять на африканське узбережжя. Заспокоюючи матір Енея, богиню Венеру, Юпітер запевняє її, що доля Енея і слава його потомства залишаться незмінними; він посилає бога Меркурія до тірійців, щоб прихилити їх до троян. Венера з'являється Енеєві і розповідає йому про Карфаген і царицю Дідону. Еней прибуває до Карфагена і оглядає місто й храм. Дідона гостинно приймає Енея та його супутників. Еней посилає по свого сина Іула. Щоб викликати в Дідони любов до Енея, Венера підміняє його сина Купідомом. Урочиста учта у Дідони на честь Енея.*

Ратні боріння й героя вславляю, що перший із Трої,  
Долею гнаний, прибув до Італії, в землі лавінські.  
Довго всевишня по суші і морю ним кидала сила,  
Бо невблаганна у гніві Юнона була безпощадна.

Досить натерпівся він у війні, поки місто поставив,  
Переселивши у Лацій богів, звідки рід був латинський,  
Родоначалники Альби й мури походили Рима.

Музо, про всі ті причини згадай нам, чию він обравив  
Волю божисту і що так царицю богів осмутило,  
Що навіть мужа такого побожного змусила стільки  
Витерпіть бід і пригод; чи такі вже боги невблаганні?

Місто старинне було, Карфаген, поселенці тірійські  
Там оселились, далеко навпроти Італії й гирла  
Тібру; було воно повне багатств і до бою завзяте.  
Місто те, кажуть, Юнона найбільше з усіх полюбила,  
Більше ніж Самос. Тут зброя її, тут її колісниця,  
Тут, якщо доля дозволить, і влада над світом найвища  
Має постати, – вона і тоді вже про це турбувалась.  
Чула, одначе, нащадки такі із троянської крові  
Вийдуть, що вирвуть колись із корінням твердині тірійські,  
Вийде й народ відтіля, цар могутній, в боях переможець,  
Лівії всій на загибель: цю нитку вже випряли парки.  
З острахом, щоб не збулось це, Сатурнія ще й пригадала  
Давню війну, що вела біля Трої за любих аргейців.  
Ще не затерлись-бо в пам'яті й гніву причини, жорстокий  
Біль не уцух, у серці десь тліли й про присуд Парісів  
Згадка, і жаль за зневагу краси; й те ненависне плем'я,  
Й шана, яку Ганімед тепер має. За все це горіла  
Гнівом важким до троянців, що скрізь їх морями носило,  
Тих, що данайці іще не добили й Ахілл невблаганний  
Не докінчив. Не впускала їх довго у Лацій, і довгі  
Роки ще, долею гнані, вони десь морями блукали.  
Стільки зусиль було треба, щоб римський народ утворити!

Ледве земля сікулійська з очей у них зникнути встигла  
Й спінені хвилі солоні вони уже різали міддю,  
В серці своєму Юнона, предвічну ховаючи рану,  
Так розважала: “То я, переможена, діло облишу  
Вже розпочате? І не боронитиму я уступити  
В край італійський цареві тевкрійців з тієї причини  
Тільки, що фатум не хоче? Паллада могла чей спалити  
Флот весь аргейців, а їх потопити у морі, хоч винен  
Був лиш Ойлеїв Аякс біснுவатий? Сама вона з хмари  
Кинула Зевсів бистрий вогонь і розкидала судна,  
Збурила хвилі вітрами й вогнем, що у грудях пробитих  
Палахкотів, закрутила й на скелю стрімку настромила.  
Я ж, яка величаюся тим, що цариця я божа,  
Зевсова жінка й сестра, із одним лише плем'ям воюю

Стільки вже років. Чи хто іще схоче вклонитись Юноні  
І принести на жертovníку їй свою жертву благальну?"  
<sup>50</sup> Так розважала Юнона у серці, розлюченім гнівом,  
І прибула в буревійв країну, де Австер шаліє,  
В землю еольську. Еол тут, в просторій печері замкнувши  
Буйні вітри й буревії шумкі, владарює над ними,  
В диби заковує, в вежі саджає; вони ж із досади  
Так у склепіннях гори гомонять, що аж гори лунають  
Гомоном дужим. А зверху Еол, у твердині засівши,  
Берло тримає в руках, і вгамовує буйність, і гнів їх  
Здержує. А не робив би того, то моря всі, і землю,  
Й небо високе б зірвали й світами несли буревії.  
Батько могутній, проте, побоявся цього і в печерах  
Темних замкнув їх, ще й гір нагромадив високих ізверху,  
Й дав їх під владу царя, який за твердим би законом  
Міцно тримає їх умів, попускаючи віжки, як треба.

Цими словами з благанням звернулась до нього Юнона:  
"Батько богів, всього роду людського володар, Еоле,  
Дав тобі владу вгамовувать хвилі, їх вітром здіймати.  
Плем'я, вороже мені, вже пливе по Тірренському морю  
Й Трою везе до Італії й здоланих в битві пенатів.  
Дай же силу вітрам, потопа кораблі їх в пучині  
Чи розжени їх урозтіч, все море вкриваючи трупом.  
Двічі по семеро німф є у мене, краси чарівної;  
Найчарівніша на вроду, проте, серед них Дейопея, –  
Шлюбом з тобою її поєднаю, признаю твоєю,  
Щоб за велику цю послугу вічно жила біля тебе,  
Хай оцчасливить тебе вона, батька, потомством хоросим".

В відповідь мовить Еол: "Твоя лиш турбота, царице,  
Знати, чого побажать, а мені лише те, що велиш ти,  
Треба здійснити. Цю владу мені ти даєш, та єднаєш  
Ласку Юпітера, й змогу даєш на бенкетах бувати  
Разом з богами, і робиш володарем хмар буревійних".

Так він промовивши, берло в руках обернув і ним збоку  
Гримнув у гору порожню; й вітри, наче в лавах загони,  
Мчаться туди, де їм вихід дали; й суходолом спочатку  
Вихром гуляють, припали до моря, в основах ворущать.  
Разом і Евр, і Нот полетіли, й на зливи багатий  
Африк, і хвилі великі до берега котять. Лунають  
Крики мужів, і линви скриплять. Несподівані хмари  
Тевкрам і небо, і день уже з-перед очей виривають.  
Ніч уже чорна на море злягла. Загриміло склепіння  
Неба, і блискавки густо в ефірі мигають, кругом все



Смертю на місці мужам грозить очевидною. Зразу ж  
Сили позбувся Еней, весь потом холодним облився;  
Тяжко зітхає і, руки обидві до неба піднівши,  
Мовить такими словами: “Сто раз щасливіші герої,  
Що під високими мурами Трої їм вмерти судилось,  
Перед очима батьків їх. О ти, наймужніший з данайців,  
Сину Тідея, чом на Ілійських полях не загинув  
Я від твоєї правиці? Чом дух не віддав, де суворий  
Гектор поліг, повалений ратищем внука Еака,  
<sup>100</sup> Де Сарпедон ліг могутній і де Сімоєнтова хвиля  
Стільки шоломів купає, й щитів, і трупів героїв!”

Ще він не вимовив слів цих, як з півночі вихор із свистом  
Бурею злинув, вітрила ударив, зняв хвилю до неба.  
Тріснули весла, судно закрутилось і стануло диба.  
Ось насувається зверху гора водяна прямовисна;  
Ті аж на гребні зависли, а тим, розступаючись, хвиля  
Дно показала, а там і пісок з глибини вивертає.  
Три кораблі здужав Нот і метнув їх на скелі підводні;  
В хвилях вони там стирчать, – вівтарями їх зуть італійці, –  
Мов велетенський під плесом хребет. Три на скелі стрімчасті  
Евр під мілини зіпхнув піскові, що аж жалко дивитись;  
Прірву загачує ними, піском обгортає навколо.  
Той корабель, що ним вірний Оронт із лікійцями їхав,  
Перед очима Енея хвиля морська велетенська  
Б’є у корму, і пірнув стрімголов, у безодню скотившись,  
Збитий керманіч; аж тричі судном закрутила на місці  
Хвиля рвучка, і бездонна пучина його поглинула;  
Зрідка спливали в безмежнім просторі крутої безодні  
Зброя мужів, і бервена, й багатства троянські на хвилях.  
Вже і міцне Ільйонея судно, і героя Ахата,  
Й те, що ним плинув Абант і що плинув Алет староденний,  
Буря змогла; усі скріплення палуби зовсім ослабли,  
Шпари відкрились і воду ворожу до себе приймають.

Але Нептун запримітив тим часом, що море заграло  
І зашуміло могутне, що пущено бурю й на дні вже  
Зрушились води стоячі. Ображений тяжко, із моря  
Виглянув і понад хвилі підняв він спокійне обличчя.  
Бачить, що флот Енеїв по цілому морю розбитий,  
Валиться море і небо, здається, уже на троянців.  
І перед браком не вкрилися хитрість і підступ Юони.  
Кличе він Евра й Зефіра до себе і так до них мовить:

“Так-то вже вашого роду пиха завела вас далеко?  
Ви лиш вітри, а посміли без волі моєї й наказу

Небо змішати з землею і горами хвилі підняти?  
Ось я вам! Зараз же швидко приборкайте хвилі кипучі.  
Потім уже не таку вам покуту завдам за провину.  
Гей же, рушайте мерщій і вашому панові мовте,  
Що не йому над морями знак влади – цей грізний тризубець  
Доля дала, а мені. Хай дикі тримає він скелі,  
Ваші, Евре, оселі, Еол хай бундючиться там же;  
Там, в тих хоромах, нехай у в'язниці вітрів він царює”.

Так він промовив; та скорше, ніж слово сказав, заспокоїв  
Збурене море, розвіяв згромаджені хмари і сонце  
Викотив знову на небо. І вже Кімотоя з Трітоном  
Судна із гострої скелі, що сили їм стало, стягають.  
Сам він тризубцем підважує, сам і піски розгортає,  
Море вгамовує й їде по хвилях в легкій колісниці.  
Так-то бува, як великий народ забунтується часом:  
Чернь безугавно лютує, і вже смолоскипи літають,  
<sup>150</sup> Гостре каміння летить, а зброєю лютість кермує.  
Мужа, проте, як побачать, що в них у пошані великий, –  
Мас-бо він і заслуги, – то змовкнуть, щоб слухати пильно;  
Грає на їх почуттях він словами і гнів їх гамує.  
Так увесь гомін на морі затих, коли батько поглянув  
Ген понад хвилі, проїхав по чистопогідному небі:  
Кіньми правує до бігу, мов льоту, й відпружує віжки.

Втомлені люди Енея прямують шляхом своїм просто,  
Де побережжя найближчі; і так у Лівійську країну  
Їдуть. Там глибоко затишок є в узбережжі, там пристань  
Острів своїми зробив берегами, бо кожна там хвиля,  
Ринучи з моря, об них розіб'ється й, роздвоєна, круто  
Знов повертається. Зліва і справа великі там скелі;  
Небу грозять їх вершини високі; внизу ж попід ними  
Води спокійні мовчать. Ліси мерехтять дококола,  
Темні там тіні простелює гай таємничий. З другого  
Боку печера, в ній скелі звисають; вода там солодка.  
Викуті крісла у камені дикому – німф то домівка.  
В цьому-то місці знеможені судна не треба в'язати  
Линвами, ні прикріпляти, вбиваючи якір зубатий.  
Тут-то Еней, ледь із цілого флоту сім суден зібравши,  
З ними спинився. Троянці, що так за землею стужились,  
Вийшли на берег. Пісками ідуть, що такі їм жадані,  
На узбережжі, від солі вологі, в утомі лягають.  
З кременю іскру Ахат тоді креше й, вогонь перейнявши  
В листя сухе та в поживу ще й хмизу додавши, із труту  
Полум'я так добуває. Давай тоді блага Церери,  
Вимоклі в хвилях, виймать, витягать все Церери знаряддя.

Втомлені, все ж починають сушити врятоване збіжжя  
Понад багаттям горючим і тут же на жорнах молоти.

Вгору на скелю тим часом виходить Еней і довокола  
Вже поглядає на море широке, чи, може, Антея  
Де не побачить, як вітер ним кида, або двоєрядні  
Судна фрїгійські; чи Капія вгледить, або на кормі де  
Високо зброю Каїка: ніде ні суденця не видно.  
Бачив, проте, як блукали три олені на узбережжі,  
Де, пасучися, по долах тягнулися ззаду за ними  
Череди цілі. Спинившись, лука схопив він і стріли  
Бистрі, що завжди для нього підносили Ахат його вірний.  
Спершу убив вожаїв, що несли свої голови гордо,  
Вмасні, наче галуззям, рогами; а потім стріляє  
В череду і заганяє, розбиту, в гущавину лісу.  
І не раніш перестав він, аж доки сім туш здоровенних  
Склав на землі переможно, і кількість убитих зрівняв він  
З суден числом. Тоді звідти на пристань вертається й ділить  
Друзям усім. Також вина ті ділить, що ними гостинний  
Жбани наповнив Ацест на Трінакрії й дав на прощання,  
І потішає серця їх скорботні такими словами:

“Друзі мої, у житті ми не перший раз бачимо лихо,  
В тяжчій бували біді, але, дасть бог, і ця закінчиться.  
200 В гирлі були ви сказаної Сцілли, між скелі гримучі  
Йшли ви, вам добре й циклопові бескети знані. Бадьорі,  
Острах усякий від себе женить, і журбу, й боягузтво!  
Може, колись і про це все приємно нам буде згадати.  
Стільки пригод перебувши і стільки напастей зазнавши,  
Всі ми прямуємо в Лацій тепер, де нам доля вказала  
Мирну оселю: Троянській державі там слід відновитись;  
Отже, держіться й себе бережіть для часів щасливіших”.

Так він сказав; і хоч смуток великий в'явив його серце,  
Очі промінням надії палали, біль глибоко в грудях  
Крив він. А друзі взялися за здобич, бенкет готувати.  
Шкуру стягають з хребетних кісток, оббілюють м'язи;  
Інші рубають в куски й на рожни ще дрижачі встромляють,  
Ті казани розставляють на березі й, ватру розклавши,  
Сили тоді підкріплюють їдою, й розлігшись на зелах,  
Вакхом старим догоджають собі й дичиною смачною.  
А як прогнали бенкетом цим голод і посуд відклали,  
Втрачених друзів пригадувать стали в розмові сердечній;  
Мають надію й бояться, чи вірити можна, що справді  
Десь уцілили, чи згинули й більше уже не озвуться.  
Благочестивий Еней особливо оплакує гірко

Втрату Оронта палкого, й пригоду Аміка, й жорстоку  
Лікову долю, оплакує Гія й Клоанта, героїв.  
Вже закінчили той плач, як Юпітер з високого неба  
Глянув на море, вітрилами вкрите, й на землю – підніжок,  
І побережжя, й народи довкола, й на самому небі  
Став нагорі, й свої очі звернув на державу Лівійську.  
Справами цими в ще більшому смутку бентежить Венера  
Серце своє, умивається слізьми гіркими й до нього  
Так промовляє: “В руках твоїх доля навіки і людська,  
Й божа, ти громом страшиш, – але чим, проте, міг провинитись  
Перед тобою Еней мій і чим провинились троянці,  
Що, хоч натерпілись стільки біди, а й нині закритий  
Світ весь стоїть перед ними; а все це Італії ради!  
Ти ж обіцяв, що то римляни, певно, по довгих сторіччях  
Вийдуть із Трої, що звідти, із крові ожилої Тевкра,  
Встануть владики, які самодержцями будуть на землях  
Всіх і морях. Чом нині змінив ти це рішення, батьку?  
Правду сказавши, я цим хоч втішалась, згадавши нещасну  
Трої руїну, і добрую долею злу розважала.  
Нині ті самі нещастя, по злигоднях всіх перебутих,  
Ринуть на тих же героїв, – коли ж буде край тим нещастям,  
Царю великий? Тож міг Антенор, із загонів ахейських  
Вирвавшись, аж в Іллірійську затоку проникнуть безпечно,  
В глиб до держави лібурнів дістатись, Тімавські джерела  
Переплисти міг, де дев'ять струмків із гори випливає;  
Море тут вклинилось в сушу, й прибої по полю лунають.  
Побудував саме тут він місто Патавій, і тевкрів  
Там оселив, і народ сам назвав, владу Трої ствердивши,  
І в благодатному мирі спокійно тепер починає.  
<sup>250</sup> Ми ж, твоє плем'я, що хочеш в палати небесні забрати,  
Всі кораблі погубивши, – нечувано! – з гніву одної  
Гинемо, і до земель італійських впусти нас не хочуть.  
Дяка така за побожність? Чи так ти нам берло вертаєш?”

Батько богів і людей на слова ці всміхнувся до неї –  
Усмішка та і прояснює небо, й вгамовує бурі –  
Доньку цілує привітно і так промовляє до неї:  
“Ти, Кітерее, не бійся, бо доля твого покоління  
Буде незмінна: ще місто побачиш і мури лавінські,  
Що обіцяв я, й прославиш великого духом Енея,  
В небо до зір його візьмеш; мої постанови незмінні.  
Він то – скажу тобі це, щоб журба твого серця не гризла,  
Все те точніше розкрию й завісу здійму я із долі –  
Він то вестиме в Італії війни великі, народи  
Буйні розгромить, закони мужам дасть і мури поставить, –

Поки три рази в латинян царем його літо зустрине  
І завітає тричі зима до побитих рутулів.  
Потім Асканій, хлопчина, що нині Іулом зоветься, –  
Іл називався він, поки стояла Ілійська держава –  
Тридцять довжезних кругів часових, що їх місяцем мірять,  
Владою сповнить своєю й з Лавінія берло державне  
Перенесе, і могутністю мурів зміцнить Альба-Лонгу.  
Тричі по сто літ там влада державна належати буде  
Племені Гектора, поки аж Ілія, славна цариця  
Й жриця, від Марса вагітна, потомків-близнят не породить.  
Потім вже Ромул, вовчиці-живительки жовтим кожухом  
Вигрітий, далі продовжить цей рід; це ж він мавортійські  
Мури збудує і римлян назве ім'ям своїм власним,  
Ім не кладу я границь, не значу я часу їх владанню;  
Владу даю їм без меж. Та ще навіть злостива Юнона,  
Та, що і море, і небо, і землю наповнює жахом,  
Змінить на краще свій задум, сприятиме спільно зі мною  
Римлянам, цілого світу владикам, народові в тогах.  
Так призволяю я: по очисних п'ятиріччях численних  
Прийде той час, коли рід Ассарака і Фтію, й Мікени  
Славні у рабство повергне і владу свою установить  
Над переможеним Аргосом. З гожого племені Трої  
Цезар народиться; дасть океан він межею державі,  
Славі дасть межами зорі; він сам, по Іулі великим,  
Юлій ім'я успадкує. Колись його в часті на небі  
Будеш приймати з трофеями Сходу. Обіти складати  
Будуть йому. І жорстокі віки злагідніють, скінчаться  
Війни. І Вірність поштива, і Веста, й Квірін з своїм братом  
Ремом закони встановлять. Залізними скобами міцно  
Замкнені будуть жажливі ворота Війни, а за ними  
Сяде Шаленість ворожа на зброї страшній, в неї руки  
Скуті в сто ретязів мідних і паща ревтиме кривава”.

Так промовляє і сина шле Майї із неба, щоб землі  
Й замки нові карфагенські відкрились для тевкрів гостинно,  
В край щоб впустити їх не боронила Дідона, яка ще  
<sup>300</sup> Доли не знає. Меркурій негайно злетів у повітря,  
Крильми веслючи, й швидко з'явився в Лівійській країні.  
Виконав зразу ж наказ. І послухали бога пунійці,  
Дикість сердець злагідніла. Цариця сама, в тій же хвилі,  
В серці своєму ласкавість до тевкрів відчула й прихильність.

Ночі тієї побожний Еней роздумував довго;  
Й тільки-но день благодійний настав, як він вирішив вийти,  
Щоб дослідити незнані місця узбережжя, де вітром  
Загнані вийшли вони, – хто живе тут – чи люди, чи звірі,

Пустку-бо бачить навколо, щоб друзям міг все розказати.  
Флот заховав під склепінням лісів, де скелі звисають,  
В пітьмі гіллястих дерев, в їх зловісній тіні його скривши.  
Сам же, Ахата лише за товариша взявши й два списи  
В руку, пішов, тільки леза широкі залізні блищали.

Як переходив він гай, перейшла йому мати дорогу;  
Так виглядала з лица і одиння, так зброю тримала,  
Нібито дівчина з Спарти або Гарпаліка фракійська,  
Що в перегони із Ребром швидким виступає на конях.  
Так, як це роблять мисливці, повісила лук через плечі  
Зручний і коси на вітер пустила. Одиння хвилясте  
Так пов'язала вузлом, що аж видно коліно, і перша:  
“Гей, юнаки, – до них мовить, – скажіть, чи не бачили часом  
Тут однієї з мого товариства, яка випадково  
З сагайдаком через плечі пройшла тут, – з плямистої рисі  
Шкура на ній, – може, з криком погналась за спініним вепром?”

Так Венера сказала. А син їй Венерин промовив:  
“Ні, не чував я її й не бачив твоєї посестри,  
Діво, чи як тебе звати? ‘Безсмертне-бо в тебе обличчя  
Й голос нелюдський; ти, певно, богиня, сестра Аполлона?  
Може, із німф ти одна? Та бувай нам на руку щаслива,  
Хто б не була; поможи нам в біді, розкажи нам ласкаво,  
Небо яке це над нами і світу в якій ми частині?  
Ми тут блукаємо й зовсім не знаємо краю й народу;  
Вітер сюди нас завів, розбурхане море загнало;  
Наша правиця пожертву багату складе на вітар твій”.

“Я не достойна такої великої честі, – Венера  
Мовить, – є звичай в тірійських дівчат сагайдаки носити  
І пурпуровим котурном обв'язувать високо ногу.  
Бачиш Пунійську державу тірійців, Агенора місто.  
Землі, проте, це лівійські: народ у війні непоборний.  
Владу тут має Дідона, що з тірського міста походить,  
Втікши від рідного брата. Тут кривда велика і повість  
Довга про це; розкажу вам лише найважливіші речі:  
Був чоловіком у неї Сіхей; із усіх фінікійців  
Він найбагатший на золото був і закоханий дуже  
В цю безталанну. Дав дівчину батько йому непорочну,  
Першу дружину. В тірським краю тоді брат її рідний  
Пігмаліон володарив, – у лютім злочинстві всіх інших  
Він перевищив. Між ними зчинилась страшна ворожнеча.  
При вітварі нечестивець підступно Сіхея залізом  
<sup>350</sup> Тайно убив, свій жадобою золота ум засліпивши;  
Про сестрине він кохання не дбає, й затаює довго

Злочин підступний, і, марних надій даючи їй багато,  
Просто глузує з кохання сестри. Та у сні чоловік їй,  
Ще не похований доти, з'явився. Поблідле обличчя  
В страху піднісши, жакливий вівтар і залізом пробиті  
Груди відкрив він і злочин таємний в сім'ї роз'яснив їй.  
Радить тікати мерщій, покинути рідну країну.  
Щоб удалася ця втеча, вказав їй, де скарби укрито,  
Де під землею вага незміренна і золота, й срібла.  
Вражена всім цим Дідона і друзів єднає, і втечу  
З ними готує. Зійшлися всі ті, що шалена ненависть  
В них до тирана була або жах був безмежний. Забравши  
Всі кораблі, що на той час готові були, насипають  
Золота повно, везуть через море багатство скупого  
Пігмаліона, – вождем у них жінка. Добились до місця,  
Де нині мури великі й нова карфагенська твердиня  
Виросла, й землю купили, – від способу куплі тієї  
Бірсою зветься, бо стільки купили, як може зайняти  
Шкура вола. Але ви що за люди, прийшли із якого  
Краю? Куди вам дорога?" На ці запитання герой наш  
Відповідає, зітхнувши, а мова з дна серця виходить:

“О богине, коли б розповів я з самого початку  
Й час якби в тебе знайшовся нещастя наших слухати повість,  
Скоро б і день закінчив, Олімп зачинаючи, Веспер.  
Ще як по різних морях ми пливли з стародавньої Трої, –  
Може, й до ваших ушей тої Трої ім'я досягнуло, –  
Аж до лівійського берега буря страшна нас загнала.  
Я – той побожний Еней, що пенатів від ворога вирвав;  
На кораблі їх везу, і до зір моя слава сягає.  
Я батьківщини шукаю, Італії, роду шукаю,  
Що від Юпітера вийшов найвищого. Сів я на двадцять  
Суден на морі фрїгійському. Мати богиня вказала  
Шлях, і я долі послухав. З ним сім лиш зосталось, розбитих  
Евром і морем. І от, сіромаха, чужинцем блукаю  
Я у пустині лівійській, з Європи і з Азії гнаний”.  
Довше жалів не знесла цих Венера і так перебила:

“Хто б ти не був, я не вірю, щоб ти проти волі безсмертних  
Дихав повітрям оцим життєдайним, якщо у тірійське  
Місто прийшов. Отже, сміло рушай, до порогів цариці  
Прямо іди. Я віщую тобі, що повернуться друзі;  
Флот врятувався, змінився Аквілон і привів його в пристань,  
Тож ворожити на птицях батьки недарма мене вчили.  
Лебедів, глянь там, дванадцять веселим ключем надлітає.  
Їх то, як ранні тумани із неба ясного опали,  
Птах наполохав Юпітерів; от вони довгим рядочком

Вже осідають на землю або на осілих, здається,  
Дивляться зверху. То як, повернувшись, крилами мають  
Шумно і небо кругом облітають, співаючи пісню,  
Так твої судна і молодь уже десь на пристані, може,  
400 Чи паруси розпустивши на вітрі, прямують до неї;  
Ти лише йди і скеровуй свій крок, куди шлях твій провадить”.

Мовила і відвернулась; і шия сягнула рожева,  
Коси божисті у неї на тім і якийсь божественний  
Видали запах, одіння опало до стіп, і богиня  
В світлості повній з’явилась. А він, лиш пізнав свою матір,  
Вслід їй, що в далеч зникала, такими озвався словами:  
“Нащо так часто й жорстоко обманюєш сина пустими  
Цими примарами? Чом це рукою твоїх доторкнулись  
Рук я не можу, ні слова почути, ні до тебе промовити?”  
Так нарікає й до мурів прямує. Венера у хмару  
Їх загорнула, ідучих, запоною мряки покрила,  
Щоб їх ніхто не побачив і пальцем до них не торкнувся,  
Щоб не задержав в дорозі, причин не питав їх приходу.  
Легко в повітрі сама полетіла на Пафос і радо  
Там оглядає оселю свою, де храм її, звідки  
Ладан сабейський із ста вівтарів аромати їй курить,  
Пахощі свіжого квіту вінки посилають до неї.

Ті завернули тим часом туди, куди стежка вела їх,  
Вже й на пагорб зійшли, що над місто й твердиню сусідню  
Зверху дививсь. З тих громад дивувався Еней; ще недавно  
Тут лише хижі стояли; з брам, із брукованих вулиць,  
З руху гучного на них дивувався. За діло взялися  
Палко тірійці. Одні для твердині там мури будують,  
Інші – котять каміння руками; ці під будову  
Площу рівняють, а ті борозною їй межі обводять.  
Суддів уже вибирають, начальників, раду священну.  
Пристань влаштовують інші, ті закладають фундамент  
Для побудови театру, а ці – величезні колони  
Тешуть із скель, майбутні готуючи сцени окраси.  
Так, наче бджоли на луках квітчастих улітку працюють  
В сонячній спеці, як рій молодий вилітати вже має,  
Або тоді, як росяться меди й розпирають вже соти  
Плином солодким, – одні беруть те, що їм інші приносять,  
Ті ж, у рій об’єднавшись, трутнів лінивих громаду  
Гонять від вулика; праця кипить, а меди фіміамом  
Пахнуть. “Щасливі ви, мури вже ваші здіймаються вгору!” –  
Каже Еней і верхів’я будівель міських оглядає.  
Входить тоді, оповитий у мряку, – аж диво сказати –  
Прямо в юрбу і змішався із нею, нікому не видний.  
Був у середині, в місті тім, гай із розкішною тінню.



В ньому пунійці, по морю бурхливому гнані, найперше  
Те відкопали знамення, яке несмертельна Юнона  
Їм показала,— швидкого коня голова пишногрива  
Віщим знаменням була. Бо народ той колись, у майбутнім,  
Так і у війнах мав бути найпершим, як спритним в житті був  
Довгі віки. На цім місці величний сідонська Дідона  
Храм будувала Юноні, багатий дарами і повен  
Ласки богині. Були в ньому мідні і сходи, й пороги;  
Сволоки міддю трималися, й міддю бряжчали завіси.

<sup>450</sup> Вперше у цьому гаю він побачив нове, що зм'ягло  
Жах його серця, уперше відважився мати надію,  
Доли щербатій своїй тут уперше почав довіряти.  
Поки він пильно усе оглядав у тім храмі величнім,  
Ждавши царицю, і поки у місті його дивувала  
Велич мистецької праці, угледіти встиг, як бої всі  
Трої зображено, бачив війну, про яку уже слава  
В світі лунала, Пріама пізнав він і поруч – Атрідів,  
Вздрів і Ахілла, обом їм ворожого. Став і заплакав:  
“Є на землі ще десь місце, Ахате, чи є десь країна,  
Де ще не чули б про нашу недолю? Чи бачиш,  
Пріам ось, Слава і тут також має свою, їй належну заслугу;  
Вміють тут плакати над горем, бідою журитись людською.  
Геть увесь страх, бо ця слава і нам іще стане в пригоді”.  
Так промовляє й безплідні малюнки ті оком голубить,  
Тяжко зітхає й сльозами рясними вмиває обличчя.

Бачить тут, як у боях колись там, під Пергамом, бувало;  
Там он, бач, греки тікають, а молодь троянська жене їх;  
Там – своїм повозом гонить фрїгійців Ахілл шоломистий.  
Ось недалеко і Резові шатра під білим брезентом  
Він розпізнав і заплакав. Ті шатра жахливо спустошив  
Крові жадливий Тідід, проникши до них, коли першим  
Сном всі заснули; ввів коней вогнистих він в табір раніше,  
Ніж напились вони з Ксанту й скубнули троянської паші.  
В другому місці було, як Троїл утікає, як кинув  
Зброю, сердешний хлопчина, – боєць, що Ахіллові рівний!  
Коні тікати почали, а він навзнаки на порожнім  
Повозі й віжки тримає. На шию опало волосся  
Й пил замітає, і землю скородить оберненим списом.  
А одночасно троянські жінки йдуть до храму Паллади,  
Їм неприхильної, й одіж несуть; в них розплетені: коси,  
Сум на обличчях, покора, й долонями б'ють себе в груди;  
Та відвернулась богиня і очі спустила додолу.  
Гектора тричі довкола ілійського муру волочить,  
Тіло бездушне Ахілл продає там, на золото важить.

Тут вже риданням гірким заридав він із самого серця,  
Зброю побачивши всю, і повіз, і другове тіло.  
Бачить Пріама, як руки беззбройні в благанні ламає.  
Між старшиною ахейців себе він пізнав після того,  
Й сходи бійців, і чорного Мемнона військо. А далі  
Пентесілея приводить ряди амазонок; мов місяць  
Їхні щити; вона в шалі, завзяттям між тисяч палає,  
Золототканю груди відкриті вона підв'язала  
Пов'яззю, – діва, а битись готова з мужами нарівні.

Все це здавалось Енею дарданському подиву гідним,  
Аж занімів він, у місце одно свої втупивши очі.  
Входить до храму цариця краси неземної Дідона:  
Першою йде, супроводжена почтом великим юнацтва.  
Наче уздовж узбережжя Евроту або на верхів'ях Кінту  
Діана виводить танки, а за нею юрбою  
<sup>500</sup> Линуть відціль і відтіть ореади, вона ж через плечі  
Свій сагайдак перекине, йдучи, і поставою юних  
Всіх перевищить богинь, аж Латоні безмовною млостою  
Серце вмліває. Так виглядала й Дідона, так само  
Весело серед юрби виступала, – над царством майбутнім  
Працю сама доглядала. Сіла у храмі потому,  
Коло дверей, на високім престолі, опершись, довкола ж  
Варта у зброї. Судила, закони давала, ділила  
Нарівно праці тягар або жереб веліла тягнути.

Друзів тут раптом бачить Еней, що в великій надходять  
Гурмі: Антея, Сергеста, Клоанта хороброго й інших.  
Бачить він тевкрів, що вихор розвіяв їх чорний по морю  
І по чуйних узбережжях, далеких краях порозносив.  
Аж остовпів він і сам, і Ахат з ним зі страху і втіхи;  
Дуже хотілось їм руки з'єднати, але невідомі  
Речі гнітили їм страхом серця. Отож непомітно,  
В хмару велику повиті, розвідати вийшли, яка ж бо  
Доля спіткала мужів, де їх флот, при яким узбережжі,  
Що їх сюди привело; бо з усіх кораблів наближались  
Вибрані, й ласки благали, й до храму ішли гомінливо.

А як вони, увійшовши, змогли говорить особисто,  
Іліоней, найстаріший, спокійно почав промовляти:  
“О володарко, якій дав Юпітер нове збудувати  
Місто й дав силу по правді народами гордимі править, –  
Просим тебе, нещасливі троянці, розігнані вітром  
В хланях морських, відверни ти од суден цих полум'я згубне,  
Люд пощади наш побожний і зглянься на нашу долю.  
Ми не прийшли ні залізами нищить лівійських пенатів,

Ні грабувати зухвало й до берега зносити здобич;  
Зовсім ми іншої вдачі, пиhi у побитих немає.  
Є десь країна далека, Гесперія зветься у греків,  
Давня країна, родючістю й зброєю сильна й могутня.  
Жив енотрійський там люд, а нині Італії назву,  
Кажуть, од ймення вождя свого внуки дали тій країні.  
Ми туди їхали. –  
Та Оріон хмаровійний неждано, здіймаючи хвилі,  
Нас на мілини закинув безвихідні, австрам нестримним  
Дав на поталу, по хвилях бурхливих і скелях розвіяв  
Непрохідних. Лише жменька мала нас дісталася якось  
Вашого берега. Що за народ тут тепер проживає?  
Що за країна така, що варварські звичаї терпить?  
Нас не пускають на берег піщаний, за зброєю беруться,  
Вийти на землю боронять. Як люди й їх сила не мають  
Шани у вас, пом'яніть хоч богів, які правду й неправду  
Знають. Еней був наш цар; не було в нас правішого мужа,  
Ні побожнішого й вищого в війнах і в справі військовій.  
Доля якщо зберегла того мужа, й повітрям надземним  
Дихає, він, і темінь жорстока його не покрила, –  
Страху нема в нас. Не будеш і ти нарікати, що перша  
Руку ти нам подала. Бо ще в Сікулійській країні  
<sup>550</sup> Військо, й міста, і славетний Ацест є троянської крові.  
Хай нам дозволено буде вітрами пошкоджений флот наш  
Витягнуть, в лісі колод нарубати і витесать весла,  
Щоб, як віднайдемо тільки царя й товариство, могли ми  
Їхати в Італію радо й шукати латинського царства.  
А як рятунок пропав, і ти, батечку тевкрів найкращий,  
В морі лівійським втопився, й нема для Іула надії,  
Хай хоч принаймні на води Сіканії вернемось знову  
Ми, до Ацеста-царя, і увійдем в готові оселі,  
Звідки прийшли ми". Іліоней так сказав, а дарданці  
Всі це схвалили.

Коротко в відповідь мовить Дідона, чоло похиливши:  
"Виженіть, тевкри, страх із сердець і турботи забудьте!  
Долі тягар і недавність держави примушують владно  
Так учиняти і скрізь стерегти широчезні кордони.  
Роду Енея людей хто не знає чи города Трої?  
Хто не чував про хоробрих мужів, про пожежу воєнну?  
Серце пунійське не з каменю справді, і, не відцуравшись  
Міста тірійського, сонце ясних запряга своїх коней.  
Схочете, може, в Гесперію їхати, країну велику,  
Там, де Сатурнові ниви, чи в Ерікса край, до Ацеста,  
Володаря, – сприятиму вам я, дам поміч потрібну.

Разом зі мною ви схочете, може, в цій краї осісти,–  
Город віддам я, який закладаю; свій флот витягайте:  
Будь то чи тевкр, чи тірієць – мені це однаково буде.  
Хай би й Еней-володар, тим же самим привіяний Нотом,  
В край наш прибув. По всіх узбережжях і межах лівійських  
Певних людей я пошлю перевірить, чи, кинений морем,  
Не заблудивсь він в лісах, чи, може, в містах десь блукає”.

Цими словами зворушені батько Еней із Ахатом  
Мужнім вже довго із темряви вийти всім серцем бажали.  
Перший Ахат до Енея промовив: “Гей, сину богині,  
Думка яка у твоїй голові виникає? Ти ж бачиш,  
Всі врятувались: і флот, і супутники наші. Немає  
Лиш одного, та самі те ми бачили, як він в глибокі  
Хвилі пірнув; все інше із сказаним матір’ю згідне”.  
Ледве він мовив це слово, як мряка, що їх сповивала,  
Раптом розвіялась, світло прозоре навкруг розлилося.

Став тут Еней, засіяв серед ясності сонця, на бога  
Вродою й постаттю схожий; бо синові мати подбала  
Кучері буйні та юності блиск дарувати пурпурний,  
Радість в очах і вогонь запалила. Так кості слоновій  
Руки митця ще краси додають або золотом жовтим  
Срібло чи мрамур пароський оздоблюють. Тут до цариці  
Раптом звернувся для всіх несподівано він і промовив:  
“Ось я, – про мене тут мова, – троянський Еней, я з лівійських  
Хвиль врятувавсь. О єдина, що Трої нещастя безмежні  
Серце тобі зворушили; данайцями ще не добиті,  
На суходолі й на морі усяких пригод ми зазнали,  
Всього позбавлені ми, – і ти нас приймаєш у місто,  
<sup>600</sup> В дім свій. Ні ми, ні з дарданців ніхто, що по світу широкім  
Бродять, усюди розсіяні, гідної дяки, Дідоно,  
Скласти не в силі тобі. Хай богове,– як є ще боги десь,  
Що про побожних ще дбають, як якась правда на світі,  
В серці сумління якесь як ще є десь, – тобі хай відплатять  
Гідно. Яке це поліття щасливе тебе дарувало  
Світові? Що за батьки таку гожу тебе породили?  
Доки ще ріки у море вливатися будуть, на гори  
Тіні лягатимуть, зоряні пастиме небо отари, –  
Честь твоя й слава назавжди лишиться й ім’я твоє вічно  
Житиме, хоч би й який мене край не покликав”.  
З цим словом Іліонею правцю простяг він, а ліву Сергесту,  
Потім і іншим – Клоантові мужньому й мужньому  
Гію. Виглядом мужа цього, його долею вражена дуже,  
В відповідь так сідонська Дідона йому говорила:

“Сину богині, яка це біда по злигоднях на тебе  
Так напосілась? І що це за сила на берег безмежний  
Пхнула тебе? Чи не той ти Еней, що його породила  
Мати Венера Анхісу дарданському в краї фрїгійським,  
Де Сімоент протікає? Я тямлю, як Тевкра прогнали  
З рідного краю, а він до Сідона прибув і нового  
Царства шукав з допомогою Бела. Бел же, мій батько,  
Кіпр зруйнував плодоносний і взяв під свою його владу.  
З того-бо часу почавши, я знаю вже справи троянські,  
Знаю й ім'я твоє я, і царів пеласгійських я знаю.  
Навіть і в ворога тевкрів ім'я, похвалами повите,  
Й корінь виводить він свій із старого тевкрійського роду.  
Отже, рушайте, молодці, і в нашу оселю заходьте.  
Гнала й мене також доля подібна й по всяких пригодах  
Врешті притулок надать мені в цій побажала країні:  
Горя сама я зазнала, тож вмю в біді помагати”.  
Так промовляє, і в царські палати заводить Енея,  
І оголошує разом у храмах богам вшанування.  
Та одночасно також не забула послати на берег  
Товаришам його двадцять волів, сто щетинястих вепрів,  
Сотню ягнят із жирними їх матерями – дарунок  
В день цей веселий:  
Враз тоді з царською величчю всю починають оселю  
Приготовляти, лаштують бенкет усередині дому,  
Гарно мережані, пурпуром вишиті скатерті стелять,  
Повно срібла на столах, у різьбі золотій мальовничо  
Подвиги предків хоробрих зображені рядом предовгим,  
Вчинені ними од самих початків старезного роду.

Тут же Еней (бо батьківське серце спокою не має)  
Вислав швидкого Ахата до суден, щоб той повідомив  
Сина Асканія, що тут зайшло, і привів його в місто;  
(Син-бо Асканій не сходив із серця люб'язного батька).  
Крім того, дати дарунки велить, які вирвав з руїни  
Трої, – плащ золотом шитий (були й візерунки на ньому),  
Теж і намітку, гаптовану краєм в узори аканту,  
<sup>650</sup> Барви шафрану,– Єлени аргівської стрій це, що з дому  
Винесла, як в незаконнім подружжі з Мікен до Пергаму.  
Їхала, дар це чудовий від матері Леди. Крім того,  
Берло, яке Іліона носила, Пріамова старша  
Донька, й намисто на шию із перлів, до того – подвійний  
З золота і самоцвітів вінок. Щоб усе це найшвидше  
Виконать, вибрався зараз Ахат у дорогу до суден.

Та Кітерея нову тим часом придумала хитрість,  
Задум новий снує в серці, щоб, личко змінивши й подобу,

Йшов Купідон, як солодкий, Асканій, і пристрасть дарами  
Щоб розпалив у цариці, і кості вогнем їй наповнив.  
Страшно їй дому непевного й тих двоємовних тірійців;  
Немилосердна Юнона, й в'ялить її серце щоночі  
Знов цей неспокій. Тому до крилатого мовить Амура:  
“Сину мій, сило моя і моя ти могутність єдина,  
Сину, що батька найвищого й стріл не боїшся Тіфея.  
От я до тебе приходжу і силу прошу божественну, –  
Знаєш ти, як твого брата Енея в морях і на суші  
Люта ненависть лихої Юнони ганяє, ти завжди  
Горе із нами ділив. Ось тепер фінікійська Дідона  
В гості приймає його і придержує словом ласкавим,  
Дуже боюсь я гостини, яку виявляє Юнона.  
Певно, вона не заспить у таку вирішальну хвилину.  
Отже, я підступом хочу раніше царицю узяти,  
Жару додати любові, бо ще який бог її змінить.  
Хай би й вона так же палко, як я, полюбила Енея,  
Так, як лиш ти б зміг зробити, – послухай же нині мій задум:  
В місто сідонське син царський ітимає тепер, його милий  
Батько зове туди, серця мого турботу й дари він  
Всі понесе туди, з моря вцілілі й зі згарища Трої.  
Сном я присплю його й сонного десь на верхів'ях Кітери  
Чи на вершині Ідалія в місці священнім сховаю,  
Щоб не з'явився не в пору і підступів цих не розкрив би.  
Ти на одну лише ніч, і не більш, його вигляд наслідуй,  
Хлопця знайоме обличчя прийми, адже й сам ти хлопчина.  
Щоб, як Дідона візьме тебе в радісній хвилі на лоно,  
Як на царському бенкеті їй серце Лією обезжурить,  
Як обіймати і солодко стане тебе цілувати,  
Ти їй таємно влив жару у серце й отрути кохання”.  
Любої матері слову слухняний Амур відкладає  
Крила й Іула ходою, веселий, в дорогу виходить.  
Сон на Асканія тихий Венера зсилає тим часом  
І, розігрівши на лоні, заносить в гаї ідалійські.  
Там медоцвітний майран м'які постелив йому квіти,  
В пахощі ніжні словив і прозорою вкрив його тінню.

Матері слову слухняний ішов Купідон із Ахатом,  
Царські дарунки з ним разом, радіючи, ніс він тірійцям.  
Як увійшов, посередині вже на золоченім ложі,  
На килимах пишнотканих велично лежала цариця.  
Батько ж Еней, а за ним і юнацтво троянське – до неї  
700 Разом усі підійшли і навколо на пурпур схилюлись.  
Воду для рук подають уже слуги, з корзин викладають  
Блага Церери і всім рушники підносять вовнисті.

В домі було там служниць п'ять десятків – для всіх готувати  
Довгі наїдків ряди й для пенатів підтримувати ватру.  
Інших же сотня дівчат і хлопців-однолітків стільки ж  
Страви на стіл подавали й вина наливали у чари.  
Через пороги веселі й тірійців не менше зійшлося, –  
Їх запросили на ложа узорні. Дарами Енея  
Дуже милуються всі. Іулом милуються вельми,  
Поломенистою бога подобою, вдаваним словом.  
Плащ розглядають усі й покривало у жовтих акантах.

А фінікійка нещасна, призначена вже на загибель,  
Ще надивитися досить не може, горить в огляданні,  
Хлопцем, дарами розчулена дуже. Він же, Енея  
Міцно обнявши, на шиї повиснув і лиш заспокоїв  
Много батька гарячу любов, перейшов до цариці.  
Та ж і очима, і серцем уся уже в ньому і ніжно  
Тисне до лона; не знає Дідона, який-то до неї  
Бог пригорнувся, нещасної. Він же усе пам'ятає,  
Що ацідальська матуся казала, й поволі береться  
Пам'ять Сіхея затерти, й нове прищепити кохання,  
В серце, погасле давно, забуте чуття повернути.

Щойно притих той бенкет, із столів почали прибирати,  
Й ставить кратери великі, і вина вінчати вінками.  
Гомін пішов по палаті, в просторих світлицях лунає,  
З стелі злотистої сяють вогнем уже лампи висячі,  
Полум'я факелів темряву ночі долає. Цариця  
Каже подати важкий, з самоцвітами, з золота келих  
І наповняє вином. З того келиха Бел пив найперший,  
Потім і інші за звичаєм. Змовкли усі у господі.

Кажуть: “Юпітере, ти встановив ці гостинні закони, –  
День цей хай буде щасливий тірійцям і з Трої прибулим;  
Хай пам'ятають про нього і наші потомки. Ласкавий,  
Вакху, нам будь ти, веселощів батьку, й ти, добра Юноно;  
Ви ж у любові, тірійці, усе товариство вітайте”.  
Мовила так, і плинну на стіл одливає пожертву,  
Й вінець, до келиха злегка лише доторкнувшись устами,  
Передала із припрошенням Бітію. Щиро той випив  
Пінне вино одним духом до дна золотого. По ньому  
Інші вельможі. На золотострунній кіфарі Іопас  
Грав, кучерявий, пісень, що в Атланта могутнього вивчивсь.  
Оповідав він про місяця зміни і тьмарення сонця,  
Звідки і люди, й тварини, і зливи, і полум'я звідки.  
Звідки Арктур, і сльотливі Гіади, й Тріони подвійні;  
750 Оповідав, чому сонце так взимку спішить в океані

Зникнуть, яка перешкода затримує ночі лінії.  
Плещуть завзято в долоні тірійці, за ними й троянці.  
А безталанна Дідона проводить всю ніч у розмовах  
Різноманітних, без краю впиваючись плином кохання.  
Дуже цікавить її і Пріамова доля, і доля  
Гектора, й зброя, з якою прибув син Аврори могутній,  
Коні які в Діомеда були, який ростом Ахілл був.  
Мовить нарешті: “Скажи нам з початку найпершого, гостю,  
Все про підступних данайців, скажи про троянську недолю  
І про блукання своє, бо рік уже сьомий у мандрах  
Носить тебе і по хлянях морських, і по всіх суходолах”.

### **КНИГА ДРУГА**

*Еней розповідає про зруйнування Трої. Обмануті підступними розмовами полоненого грека Сінона, троянці, незважаючи на застереження жерця Лаокоона, вводять у місто спорудженого греками великого дерев'яного коня. Заховані в ньому греки вночі висакають і оволодівають містом. Тінь Гектора з'являється у сні Енеєві. Еней разом з товаришами йде в останній бій. Товариші Енея падають у борні за полонену греками Кассандру. В бою біля Пріамового палацу Пірр убиває Пріама. Венера умовляє Енея тікати з мурів зруйнованої Трої. Еней з утікачами подається на гору Іду.*

### **КНИГА ТРЕТЯ**

*Еней продовжує розповідати про свої мандри. Покинувши Трою, він висаджується у Фракії і засновує там місто Енеаду, але зловісні ознаки на могилі Полідора страхують його, і він залишає цю країну. Пливучи далі, Еней зупиняється на острові Делосі, але оракул спонукає його пливати далі на острів Крит. Моровиця на Криті примушує Енея залишити цей острів, – пенати уві сні спрямовують його до Італії. Буря заносить троянців на Строфадські острови, де вони зустрічаються з гарпіями, далі пристають до берегів Епіру. В Бутроті Еней зустрічає Андромаху й Гелена, який віщує йому й його супутникам дальше плавання й обдаровує їх. Троянці пливуть далі уздовж берегів Італії й пристають у Сіцилії біля гори Етни. Ахеменід попереджає Енея про кіклопів, і троянці рятуються від їх нападу та благополучно прибувають до міста Дрепан у Сіцилії, де умирає Анхіз.*

### **КНИГА ЧЕТВЕРТА**

*Дідона признається своїй сестрі Анні, що закохалась в Енея, і, підтримана сестрою, віддається надії на одруження з ним. Щоб відвернути Енея від Італії, Юнона використовує це і домовляється з Венерою щодо його одруження з Дідоною. Полювання, буря і “шлюб” Енея з Дідоною. Поголоска про любовний зв'язок між ними. Лівійський цар Ярба благає Юпітера покарати Дідону. Меркурій повідомляє волю Юпітера Енеєві, і той потай готується до втечі. Довідавшись про намір коханого, Дідона гірко йому докоряє і відкидає всякі виправдання. Троянці готуються до відплиття. Дідона робить останню спробу затримати Енея. Вона передчуває свою смерть і готується до неї. Еней з товаришами залишають Карфаген. Побачивши, що їх флот відпливає, Дідона проклінає Енея і в розпачі вмирає.*



Пристрасть кохання поранила тяжко царицю, вже здавна  
Рана ця в серці її палає вогнем невидимим.  
З пам'яті в неї не сходить велика хоробрість героя  
Й роду висока достойність; у серці відбивсь його образ,  
Закарбувались слова, і нудьга не дає відпочинку,  
З Фебовим світлом рання зоря уже світ оглядала,  
Вогкість і темінь змітаючи з неба, а хвора душею  
Мовила так до сестри, що горю її співчувала:

“Що за сни мене, Анно, сестрице, безрадну турбують?  
Гість небувалий, який завітав тепер в нашу домівку,  
Що за велична постава у нього, відвага, хоробрість?  
Вірю я й не помиляюсь, богів це, напевно, нащадок.  
Тож боягузливість підлі виказує душі. Гей, скільки  
Доля ним кидала, мовив він, скільки ж бо воєн провадив.  
Серцю якби не сказала я твердо й рішуче, що більше  
Не одружуся ніколи (як з першим коханням у мене  
Не пощастило й скінчилося смертю), якби осоружні  
Ложе подружнє й весілля мені не були, то спокусі,  
Може б, я цій піддалась. Ох, Анно, тобі признаюся,  
Що, як утратила я чоловіка, сердегу Сіхея,  
З днини тієї, як злочином брата сплямилися кров'ю  
Наші пенати,— єдиний лиш він почуття в мені зрушив,  
Серце хитке прихилив. Що старе спалахнуло кохання, я відчуваю.  
Та хай підо мною розступиться краще  
Вглиб ця земля, нехай батько могутній до тіней Еребу  
Громом небесним пошле мене в темінь бездонну, ніж мала б,  
Сороме, втратить тебе і закони твої потоптати.  
Той, що з'єднався зі мною у першій коханні, в могилі, —  
Хай там пильнує його, на вічні віки зберігає”, —  
Так вона мовить і шати зливає рясними сльозами.

Анна на це: “Ти, над сонце миліша мені, чи ти хочеш  
В смутку самотня літа молоді змарнувать, не зазнавши  
Ані потіхи з дітей дорогих, ні розкошів кохання?  
Думаєш, дбає небіжчиків прах чи їх душі про все  
Ще-бо в жалобі твоїй із лівійців ніхто чи з тірійців  
Не прихилив твого серця; відкинутий Ярб і багато  
Владців, що їх на звитяги багаті ще Африки землі  
Живлять; ти хочеш змагатись з коханням, для серця жаданим?  
Ніби тобі невідомо, на землях чийх ти осіла?  
Тут ось гетулів міста, нездоланного в війнах народу;  
Далі нуміди на конях негнузданих, нехлібосольна  
Сірта, й безводна країна, і плем'я баркеїв шалене.  
Нащо спогадувать війни, що з Тіру грозять, і погрози  
Рідного брата?

То провидіння божисте, здається мені, і Юнони  
Ласка вітрами ці судна ілійські сюди ось пригнали.  
Сестро, подумай, які будуть славні і місто, й держава  
За допомогою мужа такого? Якими ділами  
Слава пунійців при збройній допомі тевкрів засяє!  
<sup>50</sup> Божої ласки проси, і, жертву благальну принісши,  
Гостям годи, і придумуй причини якісь зволікання, –  
Море, мовляв, ще не втихло, ще дощ Оріон посилає,  
Ще не зрихтовані судна, й погода іще не підхожа”.

Цими словами запалює серце жагучим коханням,  
В душу надію вливає, із серця жене несміливість.  
Зразу ж до храмів ідуть вони й жертвами миру благають;  
В жертву овечок приносять добірних, за звичаєм предків,  
Закононосній Церері, і Фебові, й батьку Ліею,  
Передусім же Юноні, святій опікунці подружжя.  
Чашу сама бере в руки красуня Дідона й корови  
Білій зливає між роги чи перед богами проходить  
При вівтарях переповнених, жертвами свято шанує,  
В груди відкриті тваринам живим ще вона заглядає  
Пристрасно, в них-бо шукає поради. Пустії пророцтва!  
Що допоможуть ті жертви і храми у шалі кохання?  
Вогник незримий утробу з’їдає, і рана невидна  
В неї під серцем ятриться; нещасна Дідона палає  
Жаром кохання, у шалі ганяє по цілому місту.  
Наче та лань необачна, котору поцілів стрілою  
В критському лісі пастух, що стрілами сипле навколо,  
Й зовсім не дбає про те, куди з них яка полетіла.  
Лань же чимдуж утікає лісами в діктейські ізвори,  
В боці ж у неї стримить увесь час та стріла смертоносна.

От із собою Енея вона скрізь по городу водить,  
Місто усе і сидонські багатства показує, хоче  
Щось пояснити, та рве на півслові. А день звечоріє –  
Знову ті самі бенкети справляє і слухати прагне  
Знову, безумна, про горе троянське; слова його пильно  
З уст випиває. А потім, коли вже розійдуться, й світло  
Місяця згасне, і темінь настане, й, заходячи, зорі  
Кличуть до сну, то в порожніх покоях самотня сумує  
І на покинуте ложе лягає сама, відчуває  
Близько й, хоча і відсутнього, бачить його біля себе –  
Або, полонена образом батьковим, ніжно до лона  
Горне Асканія – може, обдурить любов невимовну.  
Вежі, початі віднині, не тягнуться вгору, і збройних  
Вправ юнаки не виконують, гавані й захисних замків  
Задля війни не будують; припинено все споруджати –  
Й мури високі, і грізні ті башти, що неба сягають.

Жінка Юпітера мила, лише зміркувавши, що та вже  
В путях хвороби, та й про поговор їй, шаленій, байдуже,  
Словом таким до Венери озвалась Сатурнова донька:  
“Славу величну і здобич пресвітлу ви разом придбали –  
Ти і твій син. Великі і славні всі будуть боже,  
Як два боги одну жінку обманом своїм подолають.  
Знаю і те я прекрасно, що ти, наших мурів злякавшись,  
Мала в підозрі гостинні дома в Карфагені могутнім.  
Як, проте, нам тут погодитись, нащо суперництво наше?  
Чом не укласти нам вічного миру і не одружить їх?  
<sup>100</sup> Ти досягнула, чого так бажала у серці своєму:  
Вже запалала коханням Дідона, жар кості їй палить.  
Отже, керуймо цим спільним народом на рівних началах:  
Хай і вона чоловіку-фрігійцеві служить як жінка,  
Хай і тірійці, як придане, ввійдуть в твоє володіння”.

Стежачи думкою, все ж, чи нема у словах цих облуди,  
Щоб італійську могутність загнати на берег лівійський,  
Відповідає Венера: “Хто буде такий нерозумний,  
Щоб не годився на це і з тобою війну починав би?  
Тільки б усе те, про що ти говориш, щасливо здійснилось!  
Та непокоїть мене і доля, і те, чи Юпітер  
Згоден, щоб спільне було у пунійців з троянцями місто;  
Схвалить чи ні він союз тих народів, сполучення їхнє.  
Ти його жінка, тобі таки личить його попросити;  
Йди, я піду за тобою”. На це знов цариця Юнона:  
“Це вже моя буде справа. Тепер уважай, як я хочу  
Те повести все, що статися має, скажу коротенько:  
Завтра на лови Еней і Дідона нещасна до гаю  
Виїхать хочуть, як тільки Тітан своє раннє проміння  
Світові завтра проявить і землю почне осявати,  
Чорну зішлю граду на них тучу, коли гарячково  
Заметушаться ловці й опережуть сітями ізвори,  
Зливою змию, заграю громами із хмарного неба.  
Все товариство тоді розбіжиться і в темряві зникне.  
Вождь тоді Трої й Дідона, обоє, вбіжать до печери  
Разом. З’явлюся і я там, якщо ж і твоя на те буде  
Воля, то їх у подружжя зв’яжу я навік, – хай належна  
Буде йому. Тут же буде й весілля?” На те Кітерея  
Згоду дала й усміхнулась, бо підступ її зрозуміла.

Рання тим часом із хвиль Океану вже вийшла Аврора,  
І засвітилося небо промінням, а молодь добірна  
З брам висипає і сіті несе очкуваті, і сильця,  
Й ратища широколезі; їздці виїжджають массільські  
З турмою гончих собак. Та чомусь забарилась цариця

В спальні, і ждуть при порозі на неї пунійські вельможі.  
Жде й дзвінконогой баский аргмак біля входу,— в оздобі  
З пурпуру й золота він неспокійно глодає вудила,  
Піною вкриті. Аж, зрештою, вийшла із почтом великим:  
Шати сидонські на ній і обшиті каймою в мережах,  
І сагайдак золотий, із золота шпилька у косах,  
Застібка з золота шати багрянні на ній запинає.  
От і фрігійський з'явився загін, і з Іулом веселим  
Всі виступають. Та серед усіх сам Еней найпишніший  
Між товариством з'явився й з'єднав ті загони обидва.  
Мов Аполлон, що додому з зимівлі з-над Ксанту вертає  
І прибуває з Лікії на Делос, щоб тут відновити  
Знов хороводи, а при вівтарях уже товпляться всуміш  
Жителі Кріту й дріопи строкаті, іще й агатірси;  
Сам він ступає верхів'ями Кінту, і кучері буйні  
Лавром вінчає м'яким, і вінець золотий накладає,  
150 Й стріли на плечах дзвенять,— та нічим же не гірший від нього,  
Їдучи верхи, Еней: такою він сяє красою.

А прибули вони в гори високі, у нетрі безкраї,  
З гір позбігали козулі, із скельних верхів розігнавшись,  
Олені з другого боку поля пробігають розлогі,  
Куряву збили, тікають, юрбою верхи покидають.  
А молоденький Асканій на борзому конику грає  
По долинах то з одними, то з другими йде в перегони;  
Молиться в серці, щоб так йому з гір або лев рудошкірий,  
Або запінений дикий кабан на путі нагодився.

Але тим часом по цілому небу знялися великі  
Шуми і гуркіт, і ринула злива усуміш із градом.  
Тут весь тірійський загін і за ним уся молодь троянська,  
З ними й дарданський Венерин унучок у сторони різні,  
Перелякавшись, розбіглись шукать собі схову; тут ріки  
З гір полилися. Дідона й володар троянський в печеру  
Вбігли глибоку, в ту ж саму. І перша Земля і Юнона,  
Шлюбів творителька, знак подали. Заіскрилося небо  
І відгукнулось на шлюб цей; заплакали німфи на горах.  
Мить та найпершою горя і смерті причиною стала.  
З тої хвилини Дідона вже більше не криє кохання;  
Вже на людський поговір не зважає, не дбає про славу:  
Зве це подружжям, щоб назвою тою свій гріх прикрасити.

Зараз пішла по лівійських просторих містах Поголооска,  
В світі від неї швидкішої гіді ніде не буває.  
В русі жива, вона сил набуває й росте по дорозі;  
Спершу від страху мала, вона згодом сягає до неба,

Ходить сама по землі, а голову в хмарах ховає.  
Кажуть, що мати Земля породила її, бо сердита  
В гніві була на богів; тож її, вже останню дитину,  
Кея сестру й Енкелада, у бігу швидку й бистрокрилу,  
Їм породила, потвору велику й страшну, – скільки в неї  
Пер є на тілі, то стільки є й бистрих очей попід ними –  
Дивно сказать – стільки ж уст і у них язиків стільки ж само,  
Стільки ж і вух насторожених. В темряві ночі літає  
Поміж землею і небом; і скиглить, очей не заплющить  
Навіть в солодкому сні. Вдень сидить, вигляда на вершечках  
Башт, на високих покрівлях, міста з них лякає великі,  
Бо й на брехливі вістки завзято чатує, й на правду.  
Ця Поголоска на всякі лади просувалась між людом,  
Тішачись дуже, що може про правду й неправду співати:  
Ширила скрізь, що приїхав Еней із троянського роду  
І одружитися з ним побажала прекрасна Дідона;  
Що цілу зиму уже, забувши про справи державні,  
Тільки гульні й ласолюбству стидкому вони віддаються.  
Ось яку погань розносила поміж людьми ця богиня.  
Далі до Ярба-царя завертає вона свої кроки,  
Серце у нього словами розпалює, лють викликає.

Він, син Аммона і німфи, умкнутої від Гарамантів,  
Храмів величних Юпітеру сто збудував у широкім  
<sup>200</sup> Царстві й жертovníків сто і на них посвятив невгасиму  
Ватру, і божу сторожу невпинну. Долівка спливала  
Кров'ю жертвною, квіти всілякі вінчали одвірки.  
Розгарячившись вістями він прикрими, в приступі люті  
В храмі, як кажуть, посеред богів, перед їх вітварями,  
Руки до неба піднісши, Юпітеру щиро молився:  
“О всемогутній Юпітер, якому народ маврусійський  
В жертву злива на бенкетах своїх, на мережаних ложах,  
Вакха ленейського дар, чи ти бачиш, що діється вколо?  
Батьку, чи ж марно громів боїмося, що їх посилаєш?  
Може, і в хмарах сліпі блискавки, що страшать нас,  
І гуркіт їх вже безсилий? Ось жінка, блукальниця в нашій країні,  
Поле купила і місто на нім заснувала, а ми їй  
Це узбережжя дали для ужитку за нашим законом, –  
Сватання сміла відкинуть мое, а прийняти Енея  
На царювання. Паріс цей із почтом напівчоловічим  
Бороду й волос, від мазей вологий, тюрбаном меонським  
Нині підв'язує й править загарбаним. Ми ж тобі жертви  
В храмах приносим дарма й лиш пустим потішаємось блиском”.

Вислухав батько всевладний, як при вівтарі він молився,  
Й очі на мури цариці звернув, на закоханих пару,

Що призабули про славу людську, й до Меркурія мовить,  
Й ось що Юпітер йому доручає: “Послухай, мій сину,  
Клич-но Зефірів до себе, й на крилах лети, і наказ мій  
Швидко неси крізь повітря вождеві дарданському, десь він  
Долі шука в Карфагені тірійському й не пам’ятає  
Міст, що їх доля йому присудила. Цілком не такого  
Нам обіцяла колись його мати вродлива й два рази  
Вирвала цілим із грецької січі. Казала, що буде  
Владарем він у Італії, повний могутньої сили  
Й гуку военного, сплодить потомство достойного роду,  
Крові тевкрійської, що він підкорить весь світ своїй владі.  
Як не запалює зовсім його вже тих подвигів слава,  
І потрудитись не хоче ніяк, щоб ту славу здобути,  
То чи пожалує батько Асканію й римського замку?  
Що він замислив? Про що між ворожого мріє народу,  
І до авзонського племені й нив збайдужілий лавінських?  
Хай відпливає. На цьому й усе – так йому сповістиш ти”.

Мовить, а той вже готовий виконувать батькову волю.  
Спершу сандалії ті золоті він на ноги взуває,  
Що в піднебесних просторах на крилах несуть понад води  
Чи понад землю, як вихор. А потім взяв гілку, якою  
Тіні бліді то одні викликає він з Орка, то інші  
Гонить у Тартар страшний, нею сні навиває і будить,  
Навіть мерцям відкриваючи очі; керує вітрами  
Й перепливає він нею по хмарах бурхливих. У льоті  
Бачить і верх кам’яний, і стіни стрімчасті Атланта,  
Що досягає верхів’ями самого неба, Атланта,  
Що його голову, соснами вкриту, обкутують чорні  
Хмари кругом, і бурі з дощами шугають над нею.  
<sup>250</sup> Плечі йому засипають сніги, з підборіддя в старого  
Плинуть потоки, і льодом страшна борода узялася.  
Вперше отут, на крилах злітаючи рівних, Кілленець  
Став, з того місця він кинувсь на хвилі усім своїм тілом,  
Наче той птах, що навкруг узбереж, круг скель, де багато  
Риби, низько літає над самими хвилями моря.  
Саме отак, поміж небом й землею літаючи, близько  
Берега Лівії, всюди піщаного, різав повітря,  
Йдучи від діда по матері прямо, Кілленський потомок.  
Щойно ступнями крилатими хиж він торкнувсь Африканських,  
Бачить Енея, як той укріплює фортецю й будинки  
Ставить нові. У нього при боці був меч, що вогнистим  
Яспісом сявав, мов зорі; на плечі накинув кирею,  
Пурпуром з Тіру горіла вона, – дар багатий Дідони, –  
Золотом ніжно її вишивала. Енееві зразу

Мовить він: “Ставиш підвалини під Карфаген ти високий,  
Жінці в угоду ти місто красиве, ох горе, будуєш!  
А про державу свою і призначення власне забув ти?  
Шле із Олімпу ясного мене повелитель безсмертних,  
Що потрясає своєю могутністю небо і землю, –  
З подувом вітру звелів він накази тобі передати:  
Що ти замислив? Чого у лівійським краю забарився?  
Що ж, коли зовсім тебе вже не вабить тих подвигів слава  
І потрудитись не хочеш уже, щоб ту славу здобути,  
То пригадай, що Асканій росте, твій потомок; майбутній  
Твій спадкоємець Іул, якому в Італії царство  
Й римська належить земля”. Це Кілленець сказав і, на слові  
Цім перервавши, він вигляд відкинув людський і, розплившись  
В віддалі в ніжну хмаринку, з очей його десь загубився.

Аж занімів наш Еней, це побачивши, аж знепритомнів,  
Стало аж дибом волосся, і голос засікся у горлі.  
Хоче як стій утікати, покинуть цю землю солодку:  
Так він злякався цієї богів остороги й наказу.  
Що ж тут робити? І як говорити в той час, як цариця  
В шалі такому? Де взяти відваги? І з чого почати?  
Перебігає з одного на друге він мислю швидкою,  
Різні можливості ловить, на всякі лади їх тлумачить.  
Б’ється він так із думками, й найкращою ця ось здається:  
Кличе Мнестея, й Сергеста, й героя Сереста, щоб судна  
Нишком готовили, друзів збирали на березі, зараз  
Потай щоб зброїлись та щоб таїли, чому все те роблять.  
Сам же тим часом, коли ще Дідона сердешна не знає  
Й не сподівається, що розіб’ється їх щире кохання,  
Думать він буде, коли б підступити у найдогіднішу  
Мить для розмови і як би до неї промовить найкраще.  
Радо це всі сприйняли і виконують скоро накази.

Хитрощі ці зрозуміла цариця (хто б міг одурити  
Тих, що кохають?). І перша збагнула цей задум майбутній,  
Певного й то боячися, їй, ошалілій, доносить  
Та ж Поголоска лиха, що флот вже в дорогу ладнають.  
<sup>300</sup> Розум утративши свій, божевільна, по місту літає,  
Наче шалена при виносі святощів з храму Тіада,  
Чи коли оргій трилітніх влаштовують Вакхові свято  
І на Кітейрон-горі лунають вночі завивання.  
Врешті сама до Енея приходить і так промовляє:  
“Зраднику, ти сподівався, що зможеш такий величезний  
Злочин втаїти від мене й лишити тайкома мою землю?  
Чи не задержить тебе вже ніщо – ані наше кохання,  
Ані колишня присяга, ні те, що Дідона загине

Смертю жорстокою? Навіть узимку ти з флотом рушаєш  
І в буревії північні пливти поспішаєш по морю?  
Серця не маєш! Якби не в чужі ти краї і оселі їхав, а  
Троя стара ще стояла б,— чи їхав би в Трою  
Флотом по збуренім морі? Від мене тікаєш? Благаю  
Сліз цих заради і даного слова, бо більше нічого  
Я собі, бідній, сама не лишила, й заради весілля  
Нашого, ради початку подружжя: як добре зробила  
Щось я для тебе, як що-небудь з того було тобі миле, —  
Змилуйсь над домом, який загибає, облиш свою думку,  
Як тільки можна просити, прошу. Через тебе на мене  
Люті лівійські народи й князі нумідійські, й тирійці  
Вже вороги мені. Сором утратила я задля тебе  
Й чесне ім'я моє давнє, що ним аж до зір величалась.  
Гостю мій, ця-бо лиш назва по мужу для мене лишилась,  
Ледве живу, на поталу кому ти мене покидаєш?  
Отже, чого мені ждати тепер? Тільки того, що брат мій  
Пігмаліон оці мури потужні зруйнує, чи гетул  
Ярб у полон поведе? Ох, коли б хоч потомка від тебе,  
Поки покинеш мене, зачала була, щоб хоч маленький  
Бігав Еней по світлиці й нагадував личком твій вигляд, —  
Не відчувала б, що я вже пропаща така і самотня”.

Так говорила, а він, пригадавши Юпітера слово,  
Й оком не кліпнув, а в серці змагався та біль гамував свій,  
Врешті він коротко каже: “Царице, ніколи не міг би  
Я заперечить, хоч скільки б ти послуг своїх не згадала.  
Буде приємно й Еліссу спогадувать, поки мій розум  
Буде притомний і поки мій дух зможе рухати тілом.  
Дещо, до речі, скажу: ніколи не мав я надії  
Втечу свою затаїти, не думай того, і ніколи  
Я не носив смолоскипів весільних, твоїм чоловіком  
Я не вважався і шлюбних я уз не шукав. Якби доля  
Жить за бажанням дала, по своїй усе діяти волі,  
Я поселився б у Трої, по-перше, і милі могили  
Рідних не кинув би. Замок Пріамів стояв би високий,  
Для переможених знову тоді я Пергам збудував би.  
Та до Італії нас Аполлон тепер кличе Грінейський,  
Кличуть віщання лікійські в велику Італію їхать.  
Там і кохання, і рідна вітчизна. Якщо фінікійку  
Тягне, тебе, від лівійського міста й твердинь Карфагена,  
Чом тобі заздро, як тевкри осядуть в Авзонії, врешті?  
Вільно ж і тевкрам держави шукати у землях далеких.  
В час, коли вогною млою ніч землю огорне й посходять  
Зорі вогнисті, тинь батька Анхіса у сні мене кличе,



Журний страшить мене образ його, й син Асканій волає,  
Й кривда його, дорогого що я його ось позбавляю  
Царства Гесперії й краю, який йому доля признала.  
Вісник богів, від самого Юпітера посланий, з неба  
Нам ще й наказу від нього приніс – клянусь головами  
Нашими. В денному світлі сам бачив я бога, як входив  
В місто, і вухами цими виразно я чув його голос.  
Тож перестань і мене, і себе цими скаргами мучить:  
Не по своїй-бо я волі в Італію їду”.

Довго дивилась, як він говорив це, вона відвернулась,  
Водячи в бік то в один, то у другий очима, і мовчки  
Зміривши поглядом гнівним його, промовляє, нарешті:  
“Зраднику, не від богині народжений ти, твоїм батьком  
Був не дарданець, а грізний Кавказ породив із твердої  
Скелі, і груддю гірканські тигриці тебе годували.  
Що тут ховати й чого це я більше чекати ще маю?  
Може, зітхнув хоч, почувши мій плач, може, оком хоч кліпнув,  
Може, заплакав, не стримавшись, може, пожалував любу?  
З чим порівняти це можна? Ох, певно, спокійно дивитись  
Тут не могли б ні Юнона найвища, ні батько Сатурній.  
Правди нема вже ніде. Прийняла я тоді бідолаху,  
Викидня моря, і царство, безумна, із ним поділила,  
Товаришів його й флот від загибелі я врятувала.  
Фурій вогнем я палаю! Віщун Аполлон десь узявся,  
Тут і лівійські оракули, тут і Юпітера вісник,  
Божої волі товмач, приносить жажливі накази.  
Вже, очевидно, й боги зайнялися цим ділом, цей клопіт  
Їх непокоїть. Я зовсім тебе не тримаю, ні тверджень  
Я не збиваю твоїх, їдь в Італію з вихром, на хвилях  
Царства шукай. Я надіюсь, проте, як живуть справедливі  
Божі ще сили, зазнаєш ти кари на скелях, Дідону  
Кликати будеш по імені часто. А я за тобою  
Злину, невидна, в пекельнім диму; а як душу холодна  
Смерть відокремить од тіла, скрізь піде мій дух за тобою.  
Тяжко, поганцю, спокутуєш ти; і про все я дізнаюсь, –  
Дійде ця вістка до духів підземних”. Ввірвала на цьому  
Слові розмову й втекла, не могла-бо на світло дивитись,  
Зникла з очей і лишила його, що не зваживсь і слова  
З жаху промовить, хоч мав що сказати. Зімлілу схопили  
Слуги і в спальні її мармуровій на ложе поклали.

Тут же побожний Еней, хоч і прагне відрату їй в болю  
Дати й словами журбу розігнати, хоч гірко ридає,  
Хоч із кохання вміває сердешний, та божим наказам  
Все ж підкоряючись, він поспішає до флоту. А тевкри

Зараз взялися до діла, й на море вже судна високі  
З берега стали зсувати. Спливають намащені днища,  
Зносять нетесані весла і стовбури дуба з корою,  
400 Бо утікають.

Можна побачити юрми мандрівні, як з цілого міста  
Ринуть, немов ті мурахи, що дбають на зиму й ячменю  
Купу велику наносять до схову, їх чорні загони  
Полям ідуть і здобич несуть через трави стежками.  
Зерна великі, тяжкі, одні із них котять насилу,  
Спиною їх підпихають, а інші у лави гуртують  
І підганяють повільних: вся стежка кипить у роботі.

Що ж ти, Дідоно, відчула в ту хвилину, як це споглядала?  
Як же ти гірко заплакати мусила, бачачи в замку,  
Як там на березі праця кипить, як цілеє море  
Перед твоїми очима клекоче від руху такого?  
Владо кохання, яка ти нелюдська, що витерпить мусить  
Серце людини від тебе! Її пориває іще раз  
Сліз і благання зазнати, цілком підкоритись коханню  
Й не занедбати нічого раніше, ніж марно умерти.

“Анно, чи бачиш цей поспіх на березі всьому: зійшлися  
Там звідусіль, паруси вже на вітрі знялись, мореплавці  
Весело палуби вже увінчали, Ох, сестро, якби я  
Горя такого могла сподіватись була, то сьогодні  
Перенести його мала б я силу; здійсни це бажання,  
Анно, одне, безталанній мені; бо тебе лиш той зрадник  
Ще шанував і тобі довіряв таємниці найглибші;  
Ти тільки знала, як і коли підступити до нього.  
Йди, моя сестро, й до гордого ворога словом покірним  
Скажеш: я не складала в Авліді данайцям присяги  
Знищити плем'я троянське, ні флот під Пергам я не слала,  
Не викликала ні праху, ні манів я батька Анхіса,  
Чом він, жорстокий, мене не послухав? Куди поспішає?  
Хай же хоч цей раз востаннє поступиться бідній коханій:  
Хай зачекає на зручний від'їзд і на вітер попутний.  
Я не прошу ні про давнє подружжя, яке вже він зрадив,  
Ані не хочу, щоб Лацій прекрасний і царство покинув:  
Часу хвилинку прошу, щоб шалові спокій здобути,  
Поки навчить мене доля зносити горе спокійно.  
Ласки прошу лиш останньої, – змилуйся ти над сестрою.  
Зробить її він мені, – аж до смерті я дякуватиму буду”.

Так вона мовила, жалем-плачем сестра безталанна  
Так умлівала. Та він, ні на які благання не чулий,  
Переговорів і слухать ніяких не хоче, бо доля

Не дозволяє, і бог його вухо вчинив неприхильним.  
Як буревії на Альпах завізьмуться вирвать з корінням  
Передковичного дуба, що силу віками громадив,  
Віють – і звідси, і звідти йде гомін, і листя вже землю  
Грубою вкрило верствою, стрясається пень; він на скелі  
Міцно стоїть – до Тартару стільки ж пустив він коріння,  
Скільки сягає небес верховіття. Отак на героя  
Всі налягають невпинним благанням; і сам він у серці  
Чесному глибоко горе важке відчув, але годі:  
Він постанови не змінить, даремно й сльозами вмиватись.

450 Доли смутної злякалась тоді безталанна Дідона  
Й смерті благає, набридло їй довше на світ цей дивитись.  
Щоб чимскоріше зробити все те, що собі загадала,  
Щоб розпрощатись зі світом, вчинила вона узливання  
І на кадильнім жертovníку бачить – аж страшно сказати –  
Струмień священний зчорнів, в кров погану вино обернулось.  
Але про диво нікому вона, і сестрі, не сказала.  
Був у покоях весь з мармуру храм її першого мужа.  
В шані він був незвичайній, умасний завжди стрічками  
З білої шерсті і віттям зеленим, неначе у свято.  
Звідти почувся їй голос її чоловіка, – здавалось,  
Кликав її він, як землю всю п'ятьма нічна обіймала  
І над покрівлею вежі квилів свою пісню тужливу  
Пугач самотній, протяжні виводячи звуки печальні,  
Але, крім того, іще й віщування побожних пророків  
В грізних знаменнях жахають її. Еней безсердечний  
В снах непокоїть її, ошалілу; і сниться їй завжди,  
Що залишилась сама, іде шляхом далеким самотня  
Та у далеких землях пустинних тірійців шукає.  
Так божевільний бачив Пентей Евменід цілі юрми,  
Й сонце подвійним здавалось йому, і подвійними Фіви;  
Чи як на сцені, в видінні болючому, матір'ю гнаний,  
Від смолоскипів і чорного гаддя Орест утікає,  
Син Агамемнона, й помсти богині сидять на порозі.  
Отже, коли, збожеволівши з болю, наважилась вмерти,  
Час тоді й спосіб придумує, – журну сестру навіщає,  
Задум від неї ховаючи все ж, і з повним надії,  
Ясним обличчям до неї говорить: "Вітай мене, рідна,  
Спосіб знайшла я, який мені верне його або звільнить  
Серце моє від любові. Аж ген на межі океану,  
З заходу сонця, де край ефіопів найдальший, – вісь світу,  
Густо зірками ясними обсіпану, крутить на плечах  
Владар всесильний Атлант. І жрицю з тієї країни,  
З роду массілів, мені показали, що завжди держала  
Храм Гесперід у опіці, для змія готовила їжу,

Ще й зберігала священне галуззя на дереві, плинний  
Мед наливала і сипала маком, що сон навіває.  
Чарами серце звільнить обіцяла вона, чиє схоче.  
Іншому ж тугу наслати на серце тяжку, завернути  
Води у ріках і зорі небесні спинити в дорозі.  
Викличе духів з підземної п'їтьми, земля під ногами –  
Чутимеш – буде ричати, із гір яворини посходять.  
Рідна, клянуся богами, твоєю клянусь головою,  
Що над усе дорога мені, дуже нерадо до чорних  
Чар отих нині я, сестро, вдаюсь. Посередині двору  
Ти непомітно розпалиш багаття і зброю воєнну  
Там покладеш ти, що той нечестивець залишив на стінах  
В нашій світлиці, його всі трофеї; і ложе подружнє,  
Що погубило мене, на вогонь поклади, бо я хочу  
Знищити й слід по тім мужу поганім, – це й жриця веліла”.  
<sup>500</sup> Мовила так і замовкла, і блідість лице їй покрила.  
Анна ж не може збагнути, проте, що в новому обряді  
Смерть затаїла сестра, і, не ждавши такого безумства,  
Не побоялася більшого, аніж при смерті Сіхея,  
Отже, й виконує сказане.

Щойно вогонь величезний звели із ялини й дубини  
Під небеса, серед дому, цариця те місце вінками  
І жалібними гілками обводить, складає трофеї  
Зверху і меч, що лишився по ньому, і ставить на ложі  
Образ його, – їй відоме майбутнє. Усі поставали  
Круг вівтаря, і жриця, розплівши волосся, волає  
Тричі по сто раз богів, – і Ереба, і Хаос, Гекату  
Кличе трилицю і діву тривиду Діану. Зливає  
Воду, так мов із джерел авернійських, наносила зілля  
З соком отруйним, при місяці мідним серпом його зжавши;  
Кидає й нарїст з лошачого лоба, що лиш, як вродилась,  
В матері той відібрала любисток.  
Тут і цариця, з жертвовною в чистій правиці крупною,  
Знявши взуття з однієї ноги й розпустивши одіння,  
Вмерти готова при вівтарі; ще й закликає за свідків  
Сили небесні, і зорі пророчі, і всякого духа,  
Що пам'ятає й карає по правді за зраду в коханні.

Ніч була, й скрізь на землі спочивали спокійно тварини  
Втомлені, спали ліси, повтихали жажливі простори  
Водні, в хвилину, як зорі пливли посередині неба,  
Тиша поля огортала, і змовкла худоба на паші,  
Й пташка строката, і все, що в озерних просторах і в диких  
Хашчах живе і що глибоко тихої ночі заснуло,  
Й серце звільнялось від денних турбот і труди забувало.

Та фінікійка нещасна не спала, у неї на очі  
Сон вже ніколи не зійде, і щастя нічного ніколи  
Серце і очі її не зазнають; ще горе двоїться  
І оживає жорстока любов, серце люттю палає.  
Трохи подумавши, так розмовляє вона із ваганням:  
“Що тепер маю почати, чи, взята на сміх, завернути  
Знову старих женихів і просить, щоб номади за жінку  
Брали мене, ті, яких стільки раз відкидала я гордо?  
Що ж, хіба з флотом троянським іти й найтвердіших наказів  
Слухати тевкрів? Їх радує й нині, що їм помогла я,  
Вдячність у серці за давнє добро ще у них збереглася.  
Хай я погоджусь, та хто з них пристане на це і хто схоче  
Взяти на горде судно ту нелюбу? Не знаєш, нещасна,  
Й не розумієш зрадливого племені Лаомедонта?  
Що ж, чи самотній ізгойці з плавцями плисти, що радіють?  
Може, тірійців зберу я й з усім моїм військом віддамся  
Їм, і наказ дам я тим, що з Сідону їх вивела щойно,  
Знову на море пускатись, вітрам паруси наставляти? Годі!  
Вмирай по заслугі, свій біль втихомирною залізом!  
Сестро, ти перша, плач мій зачувши, мене в моїм шалі  
В лихо вштовхнула оце й віддала на поталу ворожу.  
<sup>550</sup> Не довелося мені, незамужній, самій, без провини  
Вік пережити, як тварина, журби не зазнавши такої.  
Праху Сіхея на вірність я данеє слово зламала”.  
Так вона жалі гіркі добувала із дна свого серця.

На кораблі, на високій кормі, Еней, уже певний,  
Що попливе, спочивав, поладнавши усе, як належить.  
Образ бога йому, із обличчям знайомим і рідним,  
Знову з'явивсь уві сні і впевняв його наче б так само,  
Схожий цілком на Меркурія, й голос такий, і такий же  
Колір обличчя, і волос русявий, і зріст молодецький.  
“Сину богині, як можеш ти спати тепер і не бачить,  
Скільки, безумний, тобі небезпек тих загрожує зараз?  
Не запримітив, що віють попутні зефіри? А зраду  
В серці своєму вона замишляє і злочин жажливий;  
Вмерти готова, а гнів усіляко у серці клекоче.  
Чом не тікаєш ти звідси чимдуж, як тікати ще можна?  
Скоро побачиш, як заграва рання тебе тут застане,  
Як захвилюється море від суден, на них запалають  
Факели, берег пожежею вибухне. Гей, у дорогу,  
Не зволікай, ти ж бо знаєш, що серце жіноче є завжди  
Змінне й хитке”. Так він мовить і в темряві ночі зникає.

В мить ту коротку Еней, налякавшись раптової з'яви  
Марева сонного, швидко схопився зі сну й підганяє

Товаришів: “Гей, вставайте, мужі, і сідайте на лавах,  
І підніміть паруси; посланець-бо ось божий, зійшовши  
З неба високого, нам утікати наказує й линви  
Від узбережжя відтяти. Послухаєм волі твоєї,  
Боже святий, хто б не був ти, і знов за твоїм ми наказом  
Підемо радо, лиш ти помагай нам ласкаво і зорі  
Дай нам на небі щасливі”. Так каже, і з піхов виймає  
Меч громоносний, і ним розтинає припони. Однак  
Всіх огорнуло завзяття, зриваються – й зразу ж до діла.  
Вже узбережжя лишили, під суднами води вирують;  
Сили напружують, піну збивають і синяву горнуть.

Світло ясне уже сипала знову на землю Аврора,  
Вставши з шафранного ложа Тітона. І саме тоді-то,  
Як лиш цариця побачила з башти, що вже засвітало  
І кораблі відпливають з піднятими вряд парусами,  
А побережжя порожнє й не видно ніде мореплавців, –  
Двічі і тричі ударивши в груди розкішні й русяве  
Рвучи волосся, благала: “Юпітере, справді цей зайда  
Звідси отак і від’їде, узявши на глум мою владу?  
Чом же, за зброю вхопившись, не кинуться інші із міста  
Їм навздогін, кораблів чом не стягнуть з причалів? Біжіть же,  
Дайте вогню сюди, швидше до зброї, за весла хапайтеся!  
Де я? Що мовлю? Безумство яке замутило твій розум,  
Бідна Дідоно? Тебе лиш тепер зворушив його злочин?  
Бачить було б, коли берло давала. От слово і вірність  
В того, що, кажуть, рідних пенатів везе і на спині  
Виніс старенького батька! Не краще б було його вирвать  
І посікти на кусочки, по морю розсіяти, друзів  
Вирізати, вбити Асканія, батькові з нього печеню  
Дати на стіл? Може, скажеш: непевна була перемога?  
Хай собі! Вмерти готова, чого я боятися мала?  
В табір вогонь занесла б я, всі площі наповнила б жаром,  
Батька, і сина, і ціле б їх кодрло спалила, й сама я  
В тому вогні спопеліла б. Ти, сонце, у світлі своєму  
Бачиш, що діється в цілому світі; Юноно, сама ти  
Журб цих призвідниця, знаєш усе те; Гекато, що ніччю  
По роздоріжжях міських завиваєш, ви, помсти богині,  
Ви, покровителі божі Елісси, що гине, це зважте,  
Й злочин по правді скарайте, й почуйте моє ви благання:  
Як вимагає Юпітера воля незламна, щоб клятий  
Муж той доплив до землі десь, у пристань заїхав, мета ця  
Непереборна, – хай плем’я відважне на нього повстане,  
Вижене з краю, розбивши в бою, хай з лулом розлучить,  
Хай допомоги він просить, хай бачить загибель погану

Близьких своїх. Коли ж досягне він ганебного миру,  
Хай не втішається царством здобутим і сонцем жаданим,  
Без похорону нехай у пісках десь невчасно загине.  
Так я благаю, ллю з кров'ю своєю це слово останнє.  
Ви ж, о тірійці, зненавидьте рід його весь і майбутні  
Всі покоління його. Цю нашому праху віддайте Жертву.  
Нехай між народами нашими дружби не буде  
Й жодних союзів, хай з наших кісток колись месник повстане!  
Щоб і вогнем, і мечем він гонив поселенців дарданських  
Нині і потім колись, де лиш буде для цього нагода.  
З землями землі нехай ворогують, моря із морями, –  
Так закликаю, – з військами війська, і вони, і їх внуки!”

Мовивши так, розважає всіляко, як би зійти їй  
З світу цього остогидлого як тільки можна найшвидше.  
Коротко так вона мовить до Барки, до няні Сіхея  
(Няню свою вже давно поховала у краї старому):  
“Нянечко мила, піді-но поклич сестру мою Анну  
Й перекажи, щоб умилася швидше водою із річки,  
Й вівці для жертви, й все інше взяла із собою.  
Хай прийде.  
Й ти убери свої скроні в святкові стрічки, бо я хочу  
Жертву стігійському скласти Юпітеру, що за побожним  
Звичаєм я почала, щоб, нарешті, мені покінчити  
З сумом своїм і журбою, й багаття, що в ньому дарданський  
Образ, пустити з вогнем”. Так сказала, а няня старенька  
Пошкандибала скоріш якомога. Дідона шаліє,  
Вся аж горить від жахливих думок, і довкола очима  
Водить кривавими, зблідла, у плямах тремтить все обличчя,  
Жах охопив перед смертю її. На середнє подвір'я  
Дому вбігає і, на високе багаття ступивши,  
З піхов, шалена, меч добуває дарданський. Ох, інший  
Вжиток мав бути із того дарунку. Як тільки уздріла  
Одіж ілійську і ложе знайоме, заплакала гірко,  
Спогадом тужним охоплена, потім припала до ложа  
650 Й слово сказала прощальне: “Ви, пам'ятки милі, допоки  
Доля й боги дозволяли, прийміть мою душу й від горя  
Серце моє увільніть. Я свій вік прожила і шляхами,  
Що надала мені доля, пройшла вже. Сьогодні величний  
Образ мій глибоко зійде під землю. Місто преславне  
Я заснувала і бачила мури міцні того міста,  
Смерть чоловіка помстила й ворожого брата скарала.  
Ох, і була б я щаслива, така вже щаслива, лиш тільки б  
Наших повік берегів не торкались Дарданії судна”.  
Мовила це і, лицем до постелі припавши, говорить:

“Що ж, без відомсти доводиться вмерти, але умираймо,  
Час-бо на той мені світ. Хай тішиться нелюд дарданський,  
Вгледівши з моря вогонь, та нехай йому смерть моя буде  
Вічним прокльоном”. Сказала, і ще не домовила слова,  
Як товариство все бачить, що впала на меч і вже кров'ю  
Пиняться й збризкує руки. В високих світлицях почувся  
Плач їх, вже вістка летить по схвильованим місті. Вже лемент,  
Зойки й ридання жіночі в будинках лунають, до неба  
Стогін підноситься тужний. І так виглядало, що ніби  
Валиться весь Карфаген, що ворог до міста вломився,  
Падає Тір старовинний, і полум'я он шаленіє  
Понад дахами домівок людських і осель богославних.

Все це почула сестра і летить, тремтячи, мов безтямна,  
Нігтями дряпає лиця та б'є кулаками у груди,  
Всіх на бігу розбиває, вмираючу кличе на ймення:  
“Ось що на правду було, ти, сестро, мене обманула!  
Ось що мені те багаття, й вогні, й вітварі готували!  
Кинутій – що мені жалувати треба? Що ти не хотіла  
Мати сестри біля себе при смерті? Нехай же була ти  
Разом з собою й мене повела б, і обох нас забрали б  
Той самий біль від заліза й та сама хвилина. І я ж бо  
Цими руками вогонь розкладала, богів закликала,  
Щоб безсердечній близ тебе, коли ти лежала, не бути.  
Сестро, себе ти й мене, свій народ, і батьків погубила,  
Й місто сідонське. Подайте води, хай рани обмию,  
Подих останній устами вловлю”. Це сказавши, на сходи  
Вийшла високі й сестру, півживу ще, обнявши, голубить,  
Шатами чорну із неї, ридаючи, кров обтирає.  
Та ж погасаючі очі розплющити хоче, та годі –  
Мліє; лиш рана десь глибоко в грудях ятриться. Три рази,  
Спершись на лікті, здіймалась і падала знову на ложе,  
Тричі блукаючим поглядом світла шукала на небі,  
Тільки побачила сонце, й з грудей її вирвався стогін.

Тут всемогутня Юнона над довгим цим сконом і болем  
Зглянувшись, шле із Олімпу Іріді, щоб та увільнила  
Душу, яка ще боролась, і злитії тіла суглоби.  
Бо не в належну для неї годину вона умирала,  
Ні провинилась, щоб вмерти, але передчасно й нагально  
В шалі горіла. Тому Прозерпіна із лоба у неї  
Ще не взяла золотого волосся й стігійському Орку  
700 Не присудила її голови. Отож на шафранних  
Крилах із неба Іріда злітає, росиста, до сонця  
Тисячі барв розсипає, і над головою спинившись –  
“Жертву цю Діту несучи за наказом, тебе з цього тіла



Я увільняю”, – так каже й правицею волос зриває;  
Вийшло із тіла тепло, і з повітрям життя відлетіло.

### **КНИГА П'ЯТА**

*Буря знову настає флот Енея і приганяє його до Сіцилії. Гостинно прийнятий Ацестом, вождь троянців у роковини смерті свого батька Анхіса влаштовує похоронні ігри – корабельні перегони, змагання з бігу, бій навкулачки, стріляння з лука, дитячі ігри. Тим часом Юнона підбурює троянських жінок, і ті підпалюють флот троянців. Намовлений Навтом і за порадою Анхіса Еней залишає в Сіцилії старих і знесилених і, заснувавши місто Сегесту, відпливає. Під опікуванням Нептуна, якого просила про це Венера, він благополучно пливе до Італії, втративши в дорозі лише стерничого Палінура.*

### **КНИГА ШОСТА**

*Прибувши до Італії, Еней висаджується біля міста Кум і в храмі Аполлона зустрічається з жрицею Сівіллою, яка віщує його долю. Він просить Сівіллою зробити так, щоб він побачився в підземному царстві з тінню свого батька Анхіса. Сівілла показує йому, як туди дістатися. Еней ховає Мізена і здобуває вказане Сівіллою “золоте гілля”. По принесенні жертви Прозерпіні Еней із Сівіллою спускається в підземне царство. Тіні померлих біля ріки Ахеронту, через яку перевозить Енея Харон. Зустріч з Цербером. Царство судді Міноса, різні види тіней. В Елісії, країні вічного блаженства, Анхіс викладає синові своє вчення про очищення і переселення душ і показує йому нащадків – славетних римлян, починаючи з Ромула, засновника Рима, і кінчаючи Марцеллом, племінником і зятем Аевгуста. Еней повертається на землю.*

Так він крізь сльози промовив і, флоту пустивши повіддя,  
До узбережжя евбейського, врешті, до Кум допливає.  
Судна носами до моря звернулись, і міцно зубами  
Їх якорі прикріпляли, а до узбережжя пристали  
Круглі корми. На берег Гесперії юні загони  
Спритно зіскакують. Сім'я вогненне одні добувають,  
Сховане в жилах камінних, ті – дерево тягнуть із лісу,–  
Звірів криївки густі, а ті – воду знаходять джерельну.  
А благочесний Еней до вершин, де владарить над нами  
Бог Аполлон, іде далі в велику печеру, в таємне  
Лігво страшної Сівілли, великого духа якої  
Й серце делійський віщун наповняє натхненням, майбутнє  
Їй відкриває. В гай Трівії, в дім золотий вони входять.

Є така вість, що Дедал, утікаючи з царства Міноса,  
Зваживсь плисти у повітрі на крилах прудких і в дорозі  
Тій незвичайній заплив аж до Арктів холодних, і, врешті,  
Легко осів на Халкідським узгір'ї. І тут, де уперше  
Твердо вчув землю, весла крилаті приніс він у жертву,  
Фебе, тобі і храм спорудив величавий. В притворі –

Смерть Андрогейя, а далі покара, яку Кекропіді  
Змушені мати – давати (о горе!) сім діток щороку.  
Урна на жереби є там. Навпроти здіймається вгору  
З моря кносійська земля. Любов до бика тут жажлива,  
І Пасіфая, і ложе таємне, і змішані роди.  
Далі двообразний вид Мінотавра стояв тут – кохання  
Грішного слід. Тут подвиг той славний – будова і ходи  
Плутані і нерозв'язні блукання. Але ж і Дедал вже  
Зглянувся на щире кохання царевої доньки й зрадливі  
Ходи таємні у замку відкрив, показавши, де вихід  
Ниткою. Частку велику, Ікаре, ти в творі такому  
Мав би, якби лише смуток дозволив. Твої він пригоди  
Вирізьбить пробував двічі у золоті, й двічі у батька  
Падали руки. І далі дивились би так, та вернувся  
Посланий перше Ахат, а з ним Феба і Трівії жриця,  
Главка дочка Деїфоба, що так до царя промовляла:  
“Ні, не таких тепер час вимагає оглядин, нам треба  
Семеро з стада волів, які дотепер не впрягались,  
Тут заколоти й овечок за звичаєм вибраних стільки ж”.  
Так наказала Енеєві. Не зволікавши й хвилини,  
Жертву за словом її приносять мужі невідкладно,  
Й тевкрів запрошує жриця ввійти до високого храму.

Витято в схилі високої скелі печеру велику;  
Сто туди входів широких веде і воріт сто, а звідти  
Стільки ж іде голосів у той час, як Сівілла пророчить.  
От до порога прийшли, а діва: “Пора запитати  
Долю нам, – каже, – свою, то ж бог ось, сам бог тут”. Це мовить  
Перед дверима, і раптом обличчя й весь вигляд змінився,  
Коси розвіялись в неї, а груди здіймаються, й серце  
Диким набрякло шаленством, і більша здається, і голос  
<sup>50</sup> В неї нелюдський. Овіяна силою близького бога, –  
“Щось забарився ти, – каже, – троянче Енею, з обітом  
І молитвами? Все баришся ти? Раніш не відкриють  
Уст своїх віщих двері великого храму”. Сказала  
Й змовкла, а тевкрів, немов у гарячці, усіх затрусило,  
Й цар їх із дна свого серця таке посилає благання:  
“Фебе, ти завжди в біді до троянців бував милосердний,  
Ти і дарданську стрілу напутив, і Парісові руки  
На Еакідове тіло; мене по морях розмаїтих  
Вів ти, які величезні простори земель обмивають;  
В дальнім Массільським краю і в полях, що до Сірт простяглися,  
До берегів італійських тікаючих все ж ми дістались.  
Хай же недоля троянська не далі за нами йде слідом!  
Ви ж, о богове й богині, всі разом, яким на заваді

Був Іліон, була слава дарданська немилою, згляньтесь  
Ви над пергамським народом ласкаво. І ти, найсвятіша  
Віщя діво, що знаєш майбутнє, – не царства прошу я,  
Що не належить мені, – дай в Лації тевкрам притулок,  
Трої богам і пенатам, що гнані блукають.  
Збудую Фебові й Трівії з чистого мармуру храм і святкові  
Дні встановлю та їх іменем Феба назву я. Й на тебе  
Захисток жде величавий в державі моїй, де я віщі  
Книги твої загадкові пророцтва, моєму народу  
Дані, складу і тобі, о мати, мужів присвячу я  
Вибраних. Лиш не давай на листочках свої ворожби нам,  
Щоб не летіли розкидані, буйним вітрам на забаву;  
Дай нам пророцтво сама, я благаю”. І мову урвав він.

Та у печері віщунка, іще не приборкана Фебом,  
В шалі бушуючи, пробує, чи не удасться позбутись  
Бога великого з серця. Та бог тим більше уста їй  
Спінені тисне, і серця їй дикість приборкує дужче,  
І втихомирює. Раптом самі вже собою відкрились  
Сто величезних воріт храмових, і пророцтво віщунки  
Там залунало в повітрі: “Нарешті, по довгих пригодах,  
Що на морях їх зазнали, – й на суші чекають ще важчі, –  
Ввійдуть дарданці у царство лавінське, ти цим не турбуйся.  
Та вони скажуть: “Бодай би не входили”. Бачу я війни,  
Війни жажливі, і Тібр я он бачу, що сповниться кров’ю.  
Буде ж бо там Сімоент, буде Ксант, буде табір дорійський,  
І народився вже в Лації другий Ахілл від богині.  
Та не відійде нікуди присутня при тевкрах Юнона,  
В час, коли ти у великій потребі в яких лиш не будеш  
Міст і племен італійських благати собі допомоги!  
Лиха такого причиною знову ж до тевкрів прихильна  
Буде чужинка, знов леже чуже...  
Ти лиш нещастя не лякайся, ставай проти них сміливіше,  
Ніж дозволяє тобі твоя доля. Путь перша рятунку,  
Що й не гадав ти про неї, відкриється з грецького міста”.

Цими словами Сівілла кумейська із місця святого  
Страшно й неясно виспіває й виє з печери, правдиве  
<sup>100</sup> З темним мішаючи. Так Аполлон нею віжками править  
І попід груди шалену острогами коле. Як тільки  
Шал уступив і уста її спінені втихли, промовив  
Цими словами герой наш Еней: “Вже ніякі, о діво,  
Нові нещастя мене несподівані більше не стрінуть.  
Все вже в своїй голові уявив я собі і продумав.  
Лиш одного я прошу: якщо тут до підземного царства  
Є якісь двері, є чорне болото, яке розлилося

З повені хвиль Ахеронту, то хай же дозволено буде  
Стати мені перед очі батька мого дорогого.  
Ти мені шлях покажи й відчини туди браму священну.  
Я його з полум'я вирвав, як тисячі стріл по нас били;  
Виніс його я з юрби ворогів на цих плечах. Проїшов він  
Разом зі мною дорогу по всіх океанах, терпів він,  
Немічний, моря і неба знегоди усі понад сили  
І понад старості долю. Отож він наказував щиро,  
Щоб уклонивсь я порогам твоїм, щоб благав тебе дуже.  
Мати, благаю, зглянься, всесильна, на сина, на батька,  
Бо ж і Геката гаї авернійські тобі доручила.  
Міг же Орфей із темряви викликать мани дружини,  
Хоч його сила в дзвінких лише струнах, в кіфарі фракійській.  
Брата також міг Поллукс відкупити позмінною смертю,  
Сто раз пройшовши туди і сюди. Чи згадати Алкіда  
Або Тесея? І мій від Юпітера рід розпочався”.

Поки він цими словами благав і за вівтар держався,  
Відповідала віщунка: “Божистої крові потомку,  
Сину Анхіса, троянче, легкий перехід до Аверна,  
Вдень і вночі там чорна Дітова брама відкрита,  
Тільки вернутися звідти і вийти на світ цей небесний –  
Це уже труд, це справа велика. І деякі тільки,  
Що їх Юпітер у ласці своїй полюбив, чи їх доблесть,  
Божих синів, аж на небо піднесла. Ліси ж поміж нами,  
І наоколо Коцит розлив свої чорнії води.  
Що ж, як бажання у тебе таке, така в серці жадоба  
Два рази озеро Стікс пропливти і два рази Тартар  
Чорний уздрить, як приємно на труд цей шалений пуститись, —  
Знай, що слід перше зробити: десь криється між деревами  
В тінях гілля із листям і пруттям гнучким золотее –  
Святощі це для Юнони підземної, їх укриває  
Гай, і похмурою пільмою їх сповивають долини.  
Та не дозволено в схови підземні раніше вступити,  
Доки не зірвано з дерева наріст отой злотолистій;  
Це як ралець Прозерпіна-красуня собі встановила.  
Зірвеш ту віть золоту – і друга уже виростає,  
Й гілка ота вже таким же квітчається знову металом.  
Отже, ти високо й пильно дивись і, як тільки побачиш,  
В руку бери, так годиться. Бо легко сама тобі дасться,  
Як лиш покликаний долею ти; а як ні, то не знайдеш  
Сили, щоб взяти її, не зітнеш її й сталлю твердою.  
Є біля тебе, крім того, ще тіло померлого друга, –  
<sup>150</sup> Гей, ти не знаєш, – і цілий твій флот оскверняється трупом;  
Ти по пораду тим часом прийшов і нам топчеш пороги.

Спершу його віднеси і належним вшануї похованням;  
Чорні ягнята сюди приведи, як очищення жертву.  
Так лише Стіксу побачиш гаї і живим недоступне  
Царство”. Мовила так і, зімкнувши уста свої, змовкла.

Смуток обличчя його огорнув, невідоме майбутнє  
Важить в своїй голові він. За ним і Ахат поступає,  
Вірний товариш його, у такій же журбі, крок за кроком;  
Так між собою удвох розмовляли вони й міркували,  
Друга якого померлого мала на думці віщунка,  
Тіло чиє поховати належить. І от на сухому  
Березі бачать Мізена вони, що загинув нужденно,  
Сина Еола – Мізена. Умів від усіх він найкраще  
Міддю скликати мужів і Марса в них співом будити.  
Гектора був це товариш великого, з Гектором разом  
Завжди у бій він ходив, і сурмою, і списом славетний,  
А як Ахілл поконав того мужа й зігнав з цього світу,  
Цей завзятий герой приєднався як друг до Енея,  
До дарданійця, і вибрав не гірше. Та разу одного  
Він, у безумстві своєму, заграв над просторами моря,  
Дуючи в мушлю порожню, й богів з ним змагатися кликав.  
Виклик змагання прийняв сам Трітон, якщо вірити можна,  
І межі скелями, в спінених хвилях, втопив того мужа.  
Всі обступили кругом його, й тяжко усі голосили.  
Перший найбільше Еней ридав поміж ними побожний.  
Потім Сівіллі наказ виконувать швидко беруться,  
І починають в сльозах вони дерево зносити негайно,  
І похоронне складати багаття, щоб неба сягало.  
Йдуть до старезного лісу, високого звірів притулку;  
Падають сосни, й видзвонює падуб під лезом сокири,  
Балки розколюють клинням вони берестові й дубові,  
Ще й ясени величезні з високих верхів'їв спускають.  
І при роботі такій не бракує й самого Енея,  
Товаришів підганяє він, сам за ту зброю береться.  
А за роботою думку в умі він снує сумовиту,  
На безконечні погляне бори й починає молитись:  
“От коли б те золотєє гілля між дерев показалося  
В цьому великому гаї мені? Ох, по правді-бо щирій  
Все, наш Мізене, про тебе нам віщувала віщунка”.  
Ледь він це мовив, як голубів пара злетіла із неба  
Й, перед самими очима героя майнувши, присіла  
На моріжку на зеленім. Пізнав тоді витязь могутній  
Матерніх птиць і, зрадівши, благав їх: “Будьте мені ви  
Провідниками й вкажіть, якщо є десь, дорогу, і льотом,  
Просто прямуйте в ліси, де галуззя багате родючу

Землю затінує. Мати-богине, в тяжку цю годину  
Не покидай мене". Мовив і став; і уважно дивився,  
Що за знаки подають, і куди попрямують у льоті.  
Ті ж для годівлі злетіли настільки, що оком доглянуть  
200 Міг би, хто стежив за ними. Тоді, як над гирло Аверну  
Тяжко пахучого вже прилетіли, то швидко знялися  
І, через легке повітря майнувши, на бажанім місці,  
На двоприродному дереві сіли. А там надзвичайне  
Золота світло заграло в галуззі; як часом буває,  
Зазеленіє посеред лісів молодими гілками  
В найтріскучіші морози омела, яка на чужому  
Виросла круглому пні і шафранною порослю в'ється.  
Так золота виглядала галузка у тіні дубовій,  
Так шелестіли листочки у подуві тихого вітру.  
Жадібно враз ухопивши, Еней відчахнув її тут же,  
Хоч не давалась, і прямо в домівку віцунки заносить.

На узбережжі тим часом Мізена оплакали тевкри,  
Тлінному праху безмовному шану віддавши останню.  
Сосон смолистих багато й дубини зрубавши, найперше  
Склали велике багаття вони і темним довкола  
Віттям жалоби все вм'яли, спереду ж ставляють рівно  
В ряд кипариси смутні, їх зброєю вкривши ясною.  
Ще інші воду гарячу готують, котли наставляють,  
Щоб закипіли в вогні; скостеніле в ній тіло обмивши,  
Мазями мажуть. Зчиняється плач. Тоді тлінні останки,  
Вмиті сльозами, на мари кладуть, а на них закидають  
Ще й паполому багряну, відоме усім покривало.  
Ті ж до багаття уже підійшли, – сумна це послуга, –  
І за звичаєм батьків смолоскип, відвернувшись, підклали.  
З ладану жертва і тризна палає, й з оливою жбани.  
Тільки що полум'я згасло і попіл осів, полили ще  
Винами рештки нестлілі й впиваючий попіл. А кості,  
Зібрані в мідяну урну, поклав Коріней; а потому,  
Чистої взявши води, він три рази всіх друзів обходить,  
Легко їх кропить росою з родючої гілки маслини;  
Так товариство очистив і слово промовив прощальне.  
Тут же побожний Еней височенну могилу насипав  
І на вершечку підхмарнім поклав і кермо, і сурму він –  
Мужа того все знаряддя. Мізеном від нього зоветься  
Нині гора та й на вічні віки береже це імення.

Все це зробивши, виконує швидко накази Сівіллі.  
Там глибочезна печера була кам'яна, що широкі  
Челюсті мала, закриті і озером чорним, і тьмяним  
Лісом. А понад печерою тою ніколи й пташина

Не пролітала, такий-бо там подих із чорного гирла  
Вгору злітав і ген під самі небеса піднімався.  
(Тим-то і греки те місце Аорном безпашним назвали).  
Жрець тут найперше поставив чотири воли чорноспинні  
Й чола вином узливав їм, а потім із чіл, з-поміж рогів,  
Вирвав шерстини найдовші й в священний вогонь їх укинув;  
Це як завдаток на жертву. І голосно кличе Гекату,  
Сильну і в небі, й в Еребі. А інші ножі підкладають,  
Кров іще теплу збирають у чаші. Еней підступає  
Й сам чорнорунну ягницю мечем убиває для неньки  
250 Мстивих богинь і сестри їх великої; ялівку ж ріже  
В жертву тобі, Прозерпіно. Відтак починає у п'їтмі  
Віттар ладнати для Стіксу владики; все м'ясо волове  
В полум'я кинув, з маслини олією тельбухи кропить,  
В жарі палаючі. А як заблисла вже заграва перша  
Й стало світати навкруг, під ногами земля застогнала,  
Заколихались верхів'я лісів і, здавалося, чути,  
Як десь собаки завили у п'їтмі з приходом богині.  
“Гетьте, незвані, геть звідси! Виходьте! – волає віщунка, –  
З цілого гаю виходьте усі. А ти у дорогу  
Ладься і з піхов свій вихопи меч, бо тут треба, Енею,  
Духа бадьорості, треба у час цей залізного серця”.  
Тільки сказала і в шалі у гирло відкрите печери  
Вскочила; за провідницею й він вирушає відважно.

Всі ви, богове, володарі душ, і ви, тіні безмовні,  
Хаосе, й ти, Флегетоне, й простори нічного мовчання!  
Мовить, що чув я, дозвольтє і з вашої волі розкрити  
Тайни підземних глибин, оповиті у п'їтму глибоку.

Йшли у самотній ночі крізь п'їтму вони, і пустинні  
Області Діта, і царства порожні його. Ось такою  
Часом буває дорога у лісі при сьйві непевнім  
Місяця, в світлі скупому, як небо Юпітер огорне  
Тьмою, як чорная ніч від речей всі їх барви одніме.  
Перед передсінком самим, ізкраю, в Орковім гирлі  
Смуток і мстива Гризота звили собі свої кубла.  
Пошесті теж там бліді оселилися й Старість невтїшна,  
Страх там і Голод, дорадник до злого, і Злидні погані,  
Постаті з виду страшні. Там Смерть, і скорботна Робота,  
Й Сон, споріднений Смерті, і грїшні Утїхи розпусні.  
На протилежнім порозі Вїйна смертоносна й залїзні  
Фурій світлиці, а далі Незгода безглузда в гадючі  
Коси свої скиндячки повплїтала, у пасоці вмиті.  
В самій середині вїття, мов руки старі, простягає  
Тїнявий берест високий,– на ньому неначе гніздяться

Марева сонні, зрадливі, під кожним листочком осівши;  
Безліч, крім цього, потвор там зібралось різноманітних:  
В брамі Кентаври стоять на припоні, і Сцілли двовиді,  
І Бріарей стораменний, і грізна гідра Лернейська,  
І вогнезбройна Хімера, й Горгони, і Гарпії люті,  
І тритілесної постаті тінь. Тут Еней наш, пройнятий  
Страхом раптовим, меча добуває і вістря у вічі  
Стрічним усім наставляє; й якби лиш товаришка мудра  
Не пояснила йому, що це все тільки легкі, безкровні  
Тіні літають, що це із істот тільки з'яви пустії,—  
Був би накинувсь на тіні і марно залізом рубав би.

Звідси дорога до хвиль тартарійського йде Ахеронту.  
Вир тут бездонний болотом клекоче й кипить каламуттю,  
Грязь усю звідси, й пісок, і намул у Коцит викидає.  
Вод і річок цих незмінно Харон стереже, перевізник,  
Страшно брудний, закуйовдженим заростом сивим у нього  
<sup>300</sup> Все підборіддя укрите, а очі аж іскрами сиплють,  
Одіж кальна із плечей, зав'язана в вузол, звисає.  
Сам він суднину багром підпихає, вітрилами править,  
Човном іржавої барви небіжчиків возить; вже досить  
Підстаркуватий, та старість у бога ще кріпка і яра.  
До берегів цих юрба розмаїта вся кинулась валом,  
Чоловіки, і жінки, і тіні величних героїв,  
Що розпрощались з життям. Тут хлопці були і дівчата,  
Ще незаміжні, і ті юнаки, що їх перед очима  
Їхніх батьків на багаття поклали. Як листя багато  
В першій осінній мороз облітає в лісах, скільки птахів  
З-понад глибокого моря прилине, як холод зимовий  
Ген аж за море жене їх, у теплі краї посилає, —  
Всі там стояли й благали, щоб першими перевезтись,  
Руки свої простягали, до другого берега рвались.  
Та перевізник похмурий приймає лиш декого в човен,  
Інших усіх відганяє, не хоче на берег пустити.  
Це здивувало Енея, й він, тиском тим вражений дуже,  
Мовив: "Скажи мені, діво, чого ця юрба над рікою  
Хоче, чого домагаються душі, і в чому різниця, —  
Ці покидають цей берег, ті ж хвилі гребуть каламутні?"  
Так відказала на це довговічна Енеєві жриця:  
"Сину Анхіса, без жодного сумніву божий потомку,  
Це, бач, глибокі болота Коциту й стігійське багнище,  
Навіть богове, поклявшись ними, не зломлять присяги.  
Вся ця юрба, яку бачиш, — смутні непохованих тіні;  
Цей перевізник — Харон, а по хвилях поховані їдуть.  
Перше не вільно на берег страшний по цих глухоревучих



Хвилях возити, ніж кості їх ляжуть в своїх домовинах.  
Сто літ блукають вони і над берегом цим ось літають,  
Щойно тоді допускають їх знов до дряговин жаданих”.

Тут зупинився потомок Анхіса, затримавши кроки,  
Думав він довго і долею душ нещасливих журился.  
Тут і сумних, і позбавлених шани, належної вмерлим,  
Бачить Левкаспа й Оронта, начальника флоту лікарів.  
Їх-то, коли виїздили з-під Трої на хвилях бурхливих,  
Австер втопив, на мужів та їх човен навівавши хвилі.

Тут і керманіч стояв Палітур, що, зірки споглядавши  
Серед дороги лівійської, в море скотився глибоке,  
Впавши з корми. І заледве його тут сумного впізнавши,  
В сутінку темнім, озвався Еней: “Хто ж з богів, Палітуре,  
Вирвав тебе з-поміж нас і в морську безодню укинув?  
Ну-бо, скажи. Бо мене Аполлон, який досі ніколи  
Слова нам даного ще не зламав, обманув лиш у цьому.  
Він-бо мені передрік, що ти море здоровий проїдеш  
І до авзонських причалиш земель. Де ж обіцяне слово?”  
Той же на це: “Анхісіде, наш вождю, ні Феба пророцтво  
Не ошукало тебе, ані бог не втопив мене в морі.  
Бо під навалою сили великої в мене зірвалось  
Раптом кермо, яке дуже беріг і яким керував я.  
<sup>350</sup> І потягнув я його стрімголов за собою. Клянуся  
Морем суворим, не так в ту хвилину боявся за себе,  
Як я боявся, щоб твій корабель не піддався тим хвилям;  
Бо ж і приладдя позбувся, й керманіча збито із нього.  
Довгі зимові три ночі метав мною Нот буревійний  
По необмежених водних просторах; четвертої ж днини  
З гребня високої хвилі Італію вздрів я й поволі  
До суходолу, рятуючись, вже наближався, як збройні  
Люди на мене напали лихі, сподіваючись, мабуть, здобич узяти.  
Від мокрого одягу геть обважнів я,  
Й руки мої скостенілі за скелі шорсткі вже хапались.  
Хвиля й тепер мене миє й хитає на березі вітер.  
Щиро благаю, на світло тебе заклинаю небесне,  
Миле тобі, і на батька, й Іула, твою всю надію,  
Вирви із лиха мене, нездоланний! Чи кинь ти на мене  
Жменю землі, ти це можеш, зайди до Велінського порту,  
Чи, коли спосіб є інший який, що його показала  
Мати-богиня тобі – бо не вірю, щоб сам ти без волі  
Божої намір мав ріки страшнії оці і Стігійське  
Озеро перепливати, – подай нещасливому руку  
І через хвилі візьми із собою, щоб хоч після смерті  
Міг я, нарешті, отут у спокійній оселі спочити”.

Так він сказав, а на це так озвалась до нього віщунка:  
“Звідки тобі, Палінуре, прийшло це бажання жажливе?  
Ти, непохований, мав би побачити води Стігійські  
Й грізну ріку Евменід? Без дозволу ти на цей берег  
Хочеш вступити? Ніяк не надійся, що зможеш мольбою  
Божі закони змінити. Та слово утіхи в тяжкому  
Горі затаю: бо сусіди, зловісними знаками довго  
Лякані скрізь по містах, твої з жертвами кості вшанують,  
Пагорб могильний насиплють тобі, та влаштують і тризну,  
Й край цей на вічні часи назветься ім'ям Палінура”.  
Цими словами журбу відігнала і біль на хвилину  
З серця сумного зняла, – він тішився назвою краю.

Отже, йдуть далі по тій же дорозі й доходять до річки;  
Як перевізник помітив їх ще від стігійської хвилі,  
Як тихим гаєм ішли, прямуючи просто до річки,  
Перший до них обізався й словами такими промовив:  
“Хто б ти не був, що у зброї до нашої річки прямуєш,  
Нам уже звідти скажи, чого хочеш, спини свої кроки.  
Тут-бо лиш місце для тіней, для Сну й для снотворної Ночі.  
Тіл же живих на стігійським човні тут не вільно возити.  
Радості досі не мав я за те, що прийняв я Алкіда  
Тут ось на озері, ні за Тесея, ні за Пірітоя,  
Хоч, від богів народившись, були непоборної сили.  
Той тартарійську собаку з-під самого царського трону  
В путах, тремтячу, голіроч волік, а ті два намагались  
Дітову жінку із спальні схопити”. На це коротенько  
Відповіла йому так амфрісійська віщунка: “Не бійся,  
Підступу тут ніякого немає, насильства ця зброя  
<sup>400</sup> Не заподіє. Вічно нехай воротар велетенський  
Бреше в печері і тіні безкровні лякає, нехай там  
В дядька порогів безвинна пильнує собі Прозерпіна.  
Це ось троянець, побожний Еней, хоробрістю славний;  
В темні Ереба найглибшу іде він до батька. Як навіть  
Приклад такої любові тебе не розчулить, то на ось, –  
І відкриває галузку, яку під полою ховала, –  
Глянь, пізнавай”. В того серце, запалене гнівом, остигло,  
Й більш він ні слова. Дивується з дару почесного долі,  
З віття, якого не бачив так довго, і темно-зелений  
Човен назад повертає, і близько до берега їде.  
Потім всі душі, які на лавках довжезних містились,  
Гонить і місце готує. В середину потім Енея,  
Велетня, в човен саджає. А той заскрипів весь, обшитий  
Шкурою, під тягарем, і крізь шпари багато болота  
Втиснулось. Ледве, з бідною, віщунку й героя за річку  
Висадив цілих, в зелений комиш, у болото страшенне.

Цербер тримордий, великий, розтяшись на цілу печеру,  
Саме при вході, всю повнив місцевість своїм валуванням.  
Тільки уздріла віщунка, що в нього гадюками їрива  
Їжитья, кидає коржик, заправлений зіллям чарівним  
З медом солодким. А він три скажені пащеки голодні  
Миттю роззявив, і здобич хапає, й хребет величезний  
Свій на землі простягає, розлігшись на цілу печеру.  
Тільки цей сторож заснув, а Еней вже виходить і швидко  
Берегом річки іде, з-за якої ніхто не вернувся.

Раптом почулися крики тоді і квиління жахливе,  
Плакали душі дитячі на першій порозі; віднявши  
Їх від грудей і життя відібравши утіху солодку,  
Чорна година взяла і в могилі сумній оселила.  
Поруч були, що безвинними смертної кари зазнали.  
Та не без суду й вони, жебраками місця здобувають.  
Мінос-суддя потрясає тут урною й кличе на раду  
Тіні безмовні, й життя, і провини усіх розглядає.  
Дальші місця зайняли ті сумні, що самі наложили  
Руку на себе, невинні, яким це життя так набридло,  
Що й позбулися його. Як хотіли б тепер на ясному  
Світі і злидні вони, і тяжку роботу терпіти!  
Не дозволяє їм доля, й ненависна хвиля сумного  
Озера зв'язує, й Стіксові дев'ять рамен їх тримають,  
Воду розливши. А близько звідсіль, розгорнувшись, широкі  
“Смутку поля” показалися, – таку вони назву там мають.  
Тут були ті, кого жаром жорстоке зв'ялило кохання  
Немилосердне. Стежками блукають у миртовім гаї  
Й тихо ховаються, навіть по смерті журби не позбувшись.  
Тут він побачив і Федру, і Прокру, й сумну Еріфілу,  
Що від жорстокого сина показує рану жахливу.  
Далі Евадну, а там Пасіфаю і Лаодамію;  
Слідом іде і Кеней, що раніш юнаком був, та знову  
Жінкою став, що доля колишню їй стать повернула.

<sup>450</sup> А поміж ними блукала в великому лісі Дідона –  
Фінікіянка, а рана у неї ще свіжа, її ж то  
Зразу троянський герой розпізнав тоді в сутінках зблизка, –  
Лиш невизразно, як часом, коли хтось у хмарах побачить  
Місяць новий, чи той, може, привидівсь йому; він заплакав  
Ревно й у ширім коханні отак промовляє до неї:  
“Бідна Дідона, я бачу, правдива була в мене вістка,  
Що ти погасла, мечем гостролезим життя припинивши.  
Я був причиною смерті твоєї? Зірками клянуся,  
Небом і правдами всіми, якщо вони є під землею,  
Що проти волі, царице, твої береги я покинув.

Але накази богів, що велють мені й нині у п'їтми,  
В диких місцях непрохідних блукать серед темряви ночі,  
Владно мене повели. Не міг я й повірити навіть,  
Що, відпливаючи, стільки тобі спричиню я печалі.  
Кроки затримай свої і від наших очей не ховайся.  
Нащо тікаєш? Це доля дала розмовлять нам востаннє”.

Цими словами палаючий гнів її й погляд похмурий  
Прагнув зм'якшити Еней і з очей її викликать сльози.  
Втупивши очі у землю, стояла вона, відвернувшись,  
І не змінився її вигляд під впливом початої мови  
Більше, ніж був би це камінь твердий чи скала Марпесійська.  
Врешті, зірвалася раптом і з гнівом у серці побігла  
Знов до тінистих гаїв, де Сіхей, чоловік її давній,  
Відповідає турботою їй і взаємним коханням.  
Отже, й Еней, пригодною тою уражений тяжко,  
Довго сльозами її проводить й жаліє сердечно.

Звідси йдуть далі в призначену путь, аж спинились на нивах  
Крайніх, – ті ниви окремо прославлені в війнах герої  
Тут заселяють. Зустрівся їм Тідей і узброєнням славний  
Партенопей, а ще далі тінь бліда Адраста, й на світі  
Цьому оплакані щиро дарданці, полегли у битвах.  
Тож їх побачивши всіх у шереху довгому, тяжко  
Він застогнав – і Главка, й Медонта, й за ним Терсілоха,  
Атенорідів всіх трьох, і Церери жерця Полібота,  
І з колісницею ще і при зброї ще досі Ідая.  
З гомоном душі праворуч його обступили й ліворуч –  
Бачити раз їм не досить, їм любо з ним довше побути,  
Порозмовляти із ним, про причину приходу дізнатись.  
Але данайців вожді найзначніші й за ними фаланги  
Військ Агамемнона, лиш запримітили мужа в блискучій  
Зброї у тині, від страху великого всі затремтіли  
Й стали тікати, як колись то бувало, до суден, а інші –  
В крик, та не дуже, бо голос урвався, не вийшовши з горла.

Тут Пріаміда він Деїфоба, в якого все тіло  
Зовсім спотворене, бачить; жорстоко скалічений був він:  
Руки обидві, обличчя і скроні у ранах, бо вуха  
Вирвані й ніс мав обрізаний – рана була це погана.  
Дикі знуцання сліди, тремтячи, він старався закрити.  
Ледве впізнавши, Еней йому голосом мовив знайомим:  
<sup>500</sup> “Сильний в боях Деїфобе, нащадку високого роду  
Тевкра, гей, хто ж захотів на тобі так помститись жорстоко?  
Злочину хто ж це такого посмів на тобі допуститись?  
Чув я про тебе, що ти, утомившись, останньої ночі

В січі пеласгів спочив на безладному покладі трупів.  
Я ж бо насипав могилу порожню тобі на ретейським  
Березі й тричі ще голосом сильним я тїнь твою кликав;  
Охороняє те місце і назва, і зброя. Тебе ж я,  
Друже, не зміг, як тікав з батьківщини, знайти й поховати”.  
А Пріамід: “Нічогісінько не занехавяв ти, друже;  
Для Деїфоба й для тїні посмертної все учинив ти,  
Лиш моя доля і злочин лаконки проклятий в нещастя  
Ввергли мене,— отакий по собі вона спомин лишила.  
Знаєш ти добре і сам, як ніч ту останню в зрадливих  
Радошах ми провели. І мусимо ми пам’ятати  
Всі, коли кїнь проклятуший в Пергам наш високий ускочив,  
Як у важкім животі він озброєних воїнів вніс нам.  
Нїби святий хоровод влаштувала вона і водила  
Сповнених шалом вакханським фрїгійських жінок і між ними  
Факел тримала палаючий, ще й закликала данайців  
З замку високого. Я тоді, зморений сном і журбою,  
У проклятуцій подружній кімнаті лежав, і глибока  
Втома солодка мене огорнула, до смерті подібна.  
Жінка ж славетна тоді із кімнати всю винесла зброю.  
З-під голови вона меч витягає мій вірний і кличе  
В дїм Менелая, ворота йому відчинивши; тож, видно,  
Мала надїю, що це запорукою буде любові  
Й що таким способом пам’ять провин її давніх зітреться.  
Що тут казати? Вдерлись в кімнату, й потомок Еола  
З ними, до злого під’юджує всіх він. Богове, віддайте  
Грекам те саме, якщо для них слушно я кари благаю.  
Та розкажи ти й мені, яка-то пригода живого  
Аж у це місце тебе привела? Чи блукаючи морем,  
Чи за наказом богів ти тут? Доля яка тебе гнала,  
Що в цю безсонячну й тужну зайшов ти оселю немилу?”  
Так розмовляли вони, а Аврора в квадризі рожевій  
Вже до середини неба дійшла у мандрівці надхмарній.  
Й так ось були б і призначений час весь вони змарнували,  
Але супутниця коротко їм нагадала, Сівїлла: “Ніч западає,  
Енею, ми ж час у журбі тут гайнуєм.  
Ось оте місце, де шлях цей на дві поділився дороги:  
Та, що праворуч, веде аж до мурів великого Дїта,  
Це до Елісія путь нам; а та, що лїворуч, карає  
Й до нечестивого Тартару грїшників тїні провадить”.  
Йї же на це Деїфоб: “Не гнівайся, жрице велика,  
Я вже їду, число я поповню і в темїнь вернуся.  
Йди ж, наша гордосте, доля нехай тобі кращою буде”.  
Тїльки сказав і на слові оцім повернув свої кроки.

Тут озирнувся Еней і неждано під скелею зліва  
Бачить велику твердиню, аж тричі обведену муром.  
<sup>550</sup> Вколо її обпливає вогненна ріка бистрорвуча,  
Полум'ям бухає й хвилями котить гримуче каміння, –  
Це Флегетон тартарійський. Там спереду брама велика,  
З чистої сталі стовпи, – ні людська їх не зрушить війною,  
Ні небожителів сила, – й залізна здіймається вежа.  
Там Тізіфона сидить, підійнявши криваві шати,  
Цілими днями й ночами без сну вхід до вежі сторожить.  
Звідти весь час долітають і зойки, і немилосердний  
Свист батогів, і залізних кайданів волочених брязкіт.

З страхом Еней зупинився і слухає шум той і скрегіт.  
“Що за злочинці там, діво святая, скажи, які кари  
Там завдають їм? Чому такі зойки сюди долітають?”  
В відповідь мовить пророчиця: “Тевкрів вождю велеславний!  
Стати не може з безвинних ніхто на тім клятїм порозі.  
Та як Аверну гаї Геката мені доручала,  
То й розказала про кари божисті, провівши усюди.  
Кносському тут Радамантові влада належить жорстока,  
Чує він винних лукавство, й катує, і силує визнать,  
Хто согрішив на цім світі у марній надії, що скрие  
Все і покуту за гріх відкладав аж до пізньої смерті.  
От з батогом у руках підступає до них Тізіфона,  
Месниця, й б'є, а в лівиці жахливі тримає гадюки,  
Й в очі стромляє, й скликає громади посестер жорстоких.  
Щойно зловісні тоді заскрегочуть завіси й прокляті  
Брами відчиняться, – бачиш, яка там у сінях сторожа,  
Що за потвора дверей стереже. Усередині є там  
Гідра велика, і тим ще страшніша, що чорних у неї  
Аж п'ятдесят є пащек. А далі сам Тартар два рази  
Вглиб простягається й стільки ж у пїтьму сягає, наскільки  
Видно у небі високий Олімп, у ефір оповитий.

Тут покоління землі стародавнє, плем'я титанів,  
Скинене громом, воно аж на самому дні пробуває.  
Бачила там величезні тіла я близнят Алоедів,  
Що забажали руками підважити небо велике  
Й навіть Юпітера дерзко наважились з царства прогнати.  
Бачила я й Сальмоня, що, відданий мукам жорстоким,  
Взявсь удавать він Юпітера блискавки з громом Олімпу,  
Й гнавсь четвернею по грецькій країні, й махав смолоскипом;  
Їхав з триумфом в столицю Еліди, і божої честі  
Він зажадав, божевільний. А племінь небесний і хмари,  
Що їх нічим не підміниш, він міддю хотів удавати  
Й тупотом кінських копит. Але батько, могутній володар,  
Громом ударив із хмари густої. Та не головня це

І не палаюча тріска соснова! І вниз головою  
Кинув він ним в круговерті великій. А щоб ти не думав,  
Ніби я Тітія там, землі всередючої сина,  
Не зустрічала, то знай – він дев'ять ланів там займає,  
А невмирущу печінку у нього закровленим дзьобом  
Рве величезний коршак, жере м'ясо, яке відростає  
Знов для нових катувань. Під грудьми він у нього гніздиться  
600 І відростаючим жилам повік не дає супокою.  
Слід і лапів згадать – Іксіона або Пірітоя, –  
Чорна над ними скала, що ось-ось упаде, й ще, здається,  
Мить – і зірветься. А тут миготять золотії підніжки  
Попід величними ложами й царські розкішні бенкети  
Перед самими очима. Та з фурій найбільша тут сіла  
Поруч і не дозволяє руками стола доторкнутись,  
Скаче, і факелом тиче у вічі, й кричить на все горло.

Тут були ті, які, живши, братів ненавиділи, били  
Рідних батьків а чи нищили свого клієнта обманом.  
Ті, що знайшовши скарби, їх для себе тримали, а рідним  
Не відступали нічого (таких тут громада найбільша);  
І в перелюбстві убиті, й хто в військо пішов нечестиве,  
Й хто не боявся владарів своїх зрадить. Ті кари своєї  
Ждуть під замком. І не дуже допитуй, якої чекають  
Кари і долі якої зазнали. Одні величезні  
Скелі там котять, а інші розтягнені висять на шпичках  
Кола. Сидить і сидітиме вічно Тесей бідолашний,  
І найнещасніший Флегій серед непроглядної пільми  
Всіх умовляє навколо і голосно всіх закликає:  
“Вчіться на прикладах правди й не важтесь богам не вклоняться”.  
Той батьківщину запродав свою, їй поставив тирана,  
Куплений грішми, він ті встановляв, а ті зносив закони;  
Інший – ложе дочки осквернив забороненим шлюбом.  
Всі на жохливі вважались гріхи й успівали у звазі.  
Навіть якби цілих сто язиків і сто уст було в мене,  
Й голос залізний, то все ж не могла б я й тоді полічити,  
Злочинів різноманітних і кар усі види назвати”.

Тільки лиш Фебова жриця предвічна слова ці сказала,  
Квапить в дорогу: “Ану ж бо кінчаймо початеє діло;  
Ну ж поспішімо, я бачу вже мури, у кузнях циклопів  
Ковані, й в арці, що прямо навпроти, уміщену браму,  
Ту, що велять біля неї нам приписи скласти дарунки”.  
Мовила так, і поряд пішли вони шляхом тінистим,  
І до середини шляху дійшли, і до брами підходять.  
Входить у неї Еней і скроплює тіло водою  
Свіжою й гілку свою на одвірку, навпроти, чіпляє.

Щойно це все довершивши і склавши дарунок богині,  
Входять у радості край, на зелені, розкішні поляни  
Благословенних гаїв, де оселі щасливих. Ясніше  
Світло тут сяйвом багряним поля обливає, своє тут  
Сонце і зорі свої. Тут одні на траві на зеленій  
Сили вправляють свої і стають до змагань на пісочку  
Жовтому й борються там, а інші на площі виводять  
Танці й співають пісень, і жрець поміж ними фракійський  
В довгій киреї на струнах дзвінкучих музичного такту  
Сім різних тонів виводить; то пальцями в них ударяє,  
То знов із кості слонової плектром. Тут рід старовинний  
Тевкра, нащадки його прехороші та дужі герої,  
Ті, що за кращих часів на світ народились, – був Іл тут,  
<sup>650</sup> Був Ассарак, і Дардан був, славетної Трої засновник.  
А віддала з колісниць дивувався Еней та з озброєнь,  
Що без героїв лишались. Стояли повтикані в землю  
Ратища, паслися всюди по полю розпряжені коні.  
Як за життя була пристрасть у них до возів і до зброї,  
Й коні блискучі плекати любили, то й так після смерті  
Пристрасть їх ця не покинула. Інших він бачить, як любо  
В коло на квітах лягли, й бенкетують собі, і співають  
Весело гімн перемоги в лавровому гаї пахучім,  
Звідки пливе через хащі лісів Ерідан многоводий.  
Тут були ті, які ранами вкрились за рідну країну,  
Й ті, що жертвами життя своє все провели непорочне,  
І віщуни благочесні, віщаннями Феба достойні,  
Ті, що красою мистецтв прикрашали життя всього людства,  
Ті, які слід за собою лишили, комусь прислужившись,  
Голови кожному з них увінчали стрічки сніжно-білі.  
Тих, що кругом обступили її, запитала Сівілла,  
Передусім же Мусея (його там гуртом величезним  
Всі оточили, плечима ж своїми він всіх перевищив):  
“Душі щасливі і ти, найславніший віщуне! Скажіть нам,  
Де, у якій стороні тут Анхіс пробуває, в якому  
Місці? Бо ми задля нього прийшли, перепливши великі  
Ріки Еребу?” Герой їм на це відповів коротенько:  
“В нас тут немає домівок, в борах живемо ми тінистих,  
На моріжках прибережних, омиваних струменем чистим.  
Ви ж, якщо серцеві вашому це припаде до вподоби,  
Цей лиш горбок перейдіть, – сам стежину легку покажу я”.  
Мовив, і йде попереду, й показує з пагір розкішне  
Їм оболоння. Й самі вже спустились вони з верховини.

Батько Анхіс на зеленій долині далекій тим часом  
Переглядав усі замкнені душі, що мали на цей світ  
Зараз виходити, саме своїх перевірів він пильно;



І переглянув потомків усіх дорогі покоління,  
Долю і щастя мужів, їх звичаї й рук їх діяння.  
Тільки побачив Енея, що йшов по леваді назустріч,  
Зразу ж до нього простяг свої руки обидві, і сльози  
Раптом по лицях побігли, і з уст його вирвався голос:  
“Врешті, прийшов ти, і шлях цей тяжкий пододала побожність,  
Батьком сподівана, й бачити можу твоє я обличчя,  
Сину, і голос знайомий почути, і відповідь дати.  
Я сподівався цього і гадав, що так буде, й хвилини  
Я вже лічив, і турбота моя мене не обманула.  
Скільки земель і морів ти пройшов, і тебе я вітаю,  
Сину мій, скільки зазнав ти тяжких небезпек! Як боявся я,  
Щоб не було від того тобі царства Лівійського шкоди”.  
Той же на це: “Дуже часто, мій батьку, твій образ журливий  
Передо мною ставав і прийти спонукав в цю оселю;  
Судна на морі Тірренським стоять. Дай же, батьку, правницю,  
Дай, привітаймося щиро, моїх не цурайся обіймів”.  
Так голосив і обличчя слізьми умивав він рясними.  
<sup>700</sup> Тричі його намагавсь він руками за шию обняти,  
Тричі із рук вислизала та тінь, що ловив її марно,  
Наче легенький вітрець або сонні примари летючі.

Бачить тим часом Еней на самотній долині затишній  
Гай, і гущавину лісу шумливого, й річку Летейську,  
Що попри тихі оселі тече. А кругом понад нею  
Тьми незліченні племен і народів літали. Неначе  
Літом погідним на луках, як бджоли на квітах барвистих  
Сядуть на мить і знову довкола лілей сніжно-білих  
Роєм літають, – так навкруги гомоніло все поле.  
Глянув Еней, і здригнувся, й причини цього він питає,  
Не розуміючи, що за річки в далині протікають,  
Що це за люди над тими річками юрбою зійшлися.  
Батько Анхіс на це каже: “Це душі, яким присудила  
Доля утілитись ще раз, вони із Летейської річки  
Воду безжурності п’ють, і в ній забуття довговічне.  
Їх ось тобі показати і з ними тебе ознайомить  
Я вже віддавна бажав, і вчислить рідних потомків,  
Щоб ти зі мною ще дужче радів, що в Італію трапив”.  
“Батьку, чи ж можна подумати, щоб звідси виходили душі  
Знову на цей світ і ще раз до тіл обважнілих вертались?  
Звідки в сердешних взялася жажлива та світу жадоба?”  
“Певно, що все я скажу й не лишу в тебе сумнівів, сину”.  
Слово Анхіс переймає і все викладає по черзі:

“Перше, що небо, і землю, і водні простори, і світлу  
Місячну кулю, й титанську зорю унутрі оживляє –

Дух, а розум проймає всі того громаддя частини,  
Рух і життя їм дає, сполучившись з тим тілом великим.  
Звідси й рід людський пішов, і тваринний, і птахи небесні,  
Й моря потвори, що їх виводить глибінь мармурова.  
Сила життя в них огненна, і первопочин їх небесний,  
Зародків тих, якщо тільки на них не тяжіє шкідливе  
Тіло й частини землі не притуплять і смертні суглоби.  
Тим-то і страх є у них, і терпіння, й бажання, і радість,  
Не забувають і неба, зачинені в темній в'язниці.  
Навіть, як гряне остання година й життя їх покине,  
Ще і тоді їх, сердешних, не лишать всі хиби, не вийдуть  
Зовсім всі слабості тіла; бо наскрізь просякнути мусить  
Способом дивним все те, що так довго було у сполуці.  
Отже, беруть їх на муки, і там вони давні провини  
Відпокутовують. Ті на невгавному вітрі розп'яті,  
Іншим же – злочинів плями під струменем бистрим змивають  
Чи випікають вогнем. По смерті тут кару належну  
Кожен відбуде. Тоді на простори Елісія шлють нас;  
І не багато нас тут пробуває на радісних нивах;  
Доки аж довгий наш день, коли круг свій віки вже обійдуть,  
Плям не очистить, що в нас повростали, й не лишиться чистий  
Дух з нас, ефірний, вогонь із небесного первня. А душі  
Тих, що над тисячу років так колесо долі котили,  
Бог викликає над річку Летейську в великій громаді,  
750 З тою, природно, метою, щоби, про минуле забувши,  
Знов захотіли заглянуть у цей світ, у тіло вернутись”.

Так промовляє Анхіс, і разом і сина, й Сівіллу  
Тут же до гурту запрошує він, у юрму гомінливу,  
І на узгір'я виходить, щоб звідти пильніше оглянуть  
Всіх було можна у довгій черзі і з лица їх пізнати.

“Ну, а тепер розповім я тобі про дардан покоління,  
Що то за слава чекає його і які це потомки  
Із італійського племені, з душ тих преславних, що з нашим  
Іменем прийдуть на світ; я розкрию тобі твою долю.  
Бач, он юнак той, що сперся на спис не окутий, – до світла  
Ближче він став випадково, – із темряви перший на світ цей  
Вийде він, із італійською кров'ю змішавшись, – це буде  
Сільвій, альбанське ім'я, твій останній потомок, якого  
В лісі тобі, вже старому, Лавінія-жінка породить.  
Стане царем він колись і наступних царів буде предком,  
Звідси і над Альба-Лонгою рід наш держатиме владу.  
Той за ним другий це – Прока, троянського племені слава,  
Й Капій, за ним Нумітор, і той, що ім'я тобі верне,  
Сільвій Еней, як побожністю, так і воєнним завзяттям

Славний, якщо керувать коли-небудь він Альбою стане.  
Що це за молодь! Поглянь, скільки сили вона виявляє!  
Кожному скроні вінчає дубовий вінок громадянський.  
Ці, бач, Номент побудують, і Габії, й місто Фідену,  
Ті Коллатінську твердиню й Помеції в горах поставлять;  
Кріпость Інуя, і Болу, і Кору – колись оці назви  
Славними будуть, а нині ці землі не мають імення.

Дідові до товариства ще Ромул, син Марса, увійде,  
Мати Ілія його з ассаракської крові породить.  
Бачиш ті китиці дві, що шолом прикрашають у нього?  
Батько, як бога, його у свої вже відзнаки вбирає.  
З благословення його розростеться, мій сину, славетний  
Рим, що зрівняє свої володіння і дух свій з Олімпом.  
Муром сім замків він злучить в'єдино, потомством героїв  
Благословенний, як Берекінтія-мати – богиня,  
Що у короні із веж крізь фрїгійські міста свої їде,  
Рада нащадкам богів, сто-бо внуків у неї в обіймах,  
Всі вони справжні боги і усі проживають на небі.

Але поглянь-но очима сюди обома і на плем'я  
Римлян своїх подивися: Цезар і рід весь Юлійський,  
З'явиться тут він колись попід віссю великого неба.  
Це той герой, про якого чував ти оракулів стільки,  
Цезар то Август, син божества; золотую епоху  
В Лації наново він установить, на землях, що перше  
Царством Сатурна були, і до гарамантів та індів  
Владу поширить, – земля та за межами наших сузір'їв,  
Поза шляхами щорічними сонця. Атлант небоносний  
Зорями вквітчану вісь там на плечах своїх обертає.  
Перед приходом його і тепер уже й царства каспійські,  
Пройняті жахом віщань божественних, тремтять безустанно,  
<sup>800</sup> І меотійська земля. Скаламутились в страхові й гирла  
Семираменного Ніла. І навіть Алкеїв нащадок  
Стільки країв не сходив, хоч прострелив він міднокопитну  
Ланю і хоч втихомирив гаї Еріманту та луком  
Лерну злякав, навіть Лібер, що тиграми їде з високих  
Ніси верхів'їв в своїй перемозі, тримаючи віжки  
Із винограду. Чи доблестю збільшувать сили не будем,  
Чи, може, стримає страх нас у землю авзонську вступити?

Хто ж це там далі в оливнім вінку, що святу несе утвар?  
Я пізнаю по волоссю і по бороді сивуватій  
Рима владику, що місто новітнє законами скріпить,  
Присланий буде він з Кур невеликих, з убогого краю,  
Владу велику обнять. Володітиме Тулл після нього.

Він в батьківщині порушить дозвілля, покличе до зброї  
Знову мужів, що засиділись дуже, й полки він розбудить,  
Що від звитяг вже одвикли. За ним он іде надто гордий  
Анк, що уже й відтепер він на ласку юрби дуже ласий.  
Може, побачити хочеш тарквінських царів або душу  
Гордого месника Брута й повернені влади знамена?  
Консула владу і грізні сокири він перший одержить,  
Знищить синів в обороні свободи прекрасної батько,  
Тільки-но схочуть війну поновить. О, нещасний, хоч вчинок  
Той і звеличать потомки! Тож більша любов до вітчизни  
Й слави бажання безмежне. Поглянь ще на Деціїв, Друсів,  
Ще й на Торквата поглянь, що погрожує вістрям сокири,  
І на Камілла, який відвоює утрачені стяги.

Далі, чи бачиш, он там дві душі, що в однаковій сяють  
Зброї, у згоді тепер, поки ніч їх іще сповиває?  
Гей, які війни вони заведуть між собою, як вийдуть  
В світло життя, які полчища кинуть у битви криваві!  
Зійде-бо тесть із альпійських валів, із укріплень Монека,  
Й зять його стане навпроти, оточений силами Сходу.  
Діти, ох діти, своєї душі ви до воєн подібних  
Не призвичаюйте, й серцю вітчизни таких ви ударів  
Не завдавайте. Ти перший, що рід свій з Олімпу виводиш,  
Зброю відкинь, ох крові моя!

На Капітолія верх поведе переможець Корінфа  
Повіз в триумфі, прославившись тим, що здолав він ахейців.  
Той же Мікени твої, Агамемноне, й Аргос зруйнує  
І Еакіда здолає з могутнього роду Ахілла  
З помсти за предків троянських і храму Мінерви безчестя.  
Хто б ото змовчав про тебе, великий Катоне, чи Косее,  
Хто про рід Гракха, або Сціпіонів, два громи воєнні,  
Лівії згубу, не скаже? Фабріція хто не згадає,  
Що вдовольнявся малим? Чи про тебе, Серране, що ниву  
Сам засівав ти? Гей, Фабії, я вже втомився, облиште!  
Максіме, це ти один нас колись зволіканням врятуєш!

Інші зуміють ніжніші істоти із міді кувати;  
Вірю, що з мармуру навіть добудуть живії обличчя;  
Кращі промовці з них будуть в судах; вони неба кружіння  
<sup>850</sup> Циркулем визначать, скажуть, ясним коли сходити зорям.  
Запам'ятай, римлянине! Ти владно вестимеш народи.  
Будуть мистецтва твої встановляти умови для миру,  
Милувать, хто підкоривсь, і мечем підкорять гордовитих”.

Мовив так батько Анхіс і здивованим це ще докинув:  
“Глянь, як ступає Марцелл, він прославивсь, здобувши багату  
Здобич, і як переможець мужів перевищує всіх він.

Цей колись римську могутність, ударами сильними биту,  
Скріпить, як вершник розгромить пунійців і галлів бунтарських,  
Третю вже зброю, Квірінові батьку здобуту, повісить”.  
Та перебив тут Еней, бо побачив, як разом із ними  
Йшов молодець величавий на вигляд, у зброї блискучій,  
Та з невеселим обличчям, і очі додолу поникли.  
“Хто ж це, мій батьку, он той, що іде в товаристві героя?  
Син це чи, може, один із великої внуків громади?  
Що то за натовп мужів коло нього, який в нього вигляд?  
Чорна-бо ніч оточує голову тінню сумною”.  
Батько Анхіс на це каже, сльозами залившись рясними:  
“Сину, про смуток тяжкий своїх рідних мене не запитуй.  
Світові виявить доля його, але довго пробути  
Все ж не дозволить. Занадто-бо сильним, богове, здалось би  
Плем'я вам римське, якби йому справді цей дар залишився.  
Скільки ще стогону наших мужів до великого міста  
Марсове поле пошле! Тіберіне, який ти побачиш  
Похорон, як повз насипану свіжу могилу пливтимеш.  
Ані один молодець із ілійського роду не збудить  
Стільки надії у предків, ні Ромула землі ніколи  
Повеличатись не зможуть таким своїм плодом великим.  
Гей, що за доблесть, і вірність прадавня, й правиця у битвах  
Непереможна! Ніхто з ним безкарно не стрінувся в січі,  
Чи коли пішим на ворога йшов він, чи як вороному  
Спінені боки острогами різав. Юначе сердешний,  
Ох, коли б якось ти міг жорстоку судьбу подолати!  
Ти колись будеш Марцелл. Повні пригорщі лілії подайте,  
Квіти багряні розсиплю й принаймні такими дарами  
Внукову душу вшаную й здійсно незначну цю повинність”.  
Так вони там по цілому краю, широких роздолах,  
Ходять у чистім повітрі усюди і все оглядають.

А як Анхіс по усіх вже усюдах обвів свого сина  
І розпалив йому в серці бажання майбутньої слави,  
Знов тоді згадує мужеві війни, що має вести їх;  
Про лавреїтійські племена й про місто Латина повчає,  
Вчить, як уникнуть пригод, та указує, як з них виходить.

Двоє воріт мають марева сонні: одні роговії –  
Тіні, як кажуть, крізь них легенько проходять правдиві;  
Другі виблискують білою кістю слоноюю, ними  
Мани на світ посилають обманні лиш сонні видіння.  
Так там повчає Анхіс свого сина, а з ним і Сівіллу  
І через браму з слонової кості на світ випускає.  
Той повертає до суден і друзів своїх там знаходить.  
<sup>900</sup> І понад берегом просто у пристань Каету прямує.  
Мечуть з носів якорі вони, ставши під берег кормами.

**КНИГА СЪОМА**

*Досягнувши гирла ріки Тібри, Еней пливе по ній до лаврентійського царя Латина і виряджає до нього послів пропонувати мир і просити дозволу побудувати нове місто в його країні. Латин прихильно приймає послів і, згідно з велінням богів, готовий видати за Енея свою дочку Лавінію. Але, бажаючи розладнати цю згоду, Юнона підбурює проти Енея спершу Амата, матір Лавінії, а потім рутульського царя Турна. На влаштованому троянцями полюванні виникає суперечка поміж ними і латинянами. Амата і Турн викликають латинян на війну з троянцями. Численні племена з усіх частин Італії поспішають з'єднатись і виступити проти троянських військ.*

Й ти теж, Каєсто, пестунко Енея, вмираючи, вічну  
Для узбереж наших славу про себе лишила, і нині  
Ще твоя пам'ять це місце хоронить, ім'я знаменує,  
Де на просторах Гесперії кості спочили, якщо це  
Славу приносить. Побожний Еней, як слід влаштувавши  
Похорон, насип над нею могильний воздвигнув, і щойно  
Утихомирилось море глибоке, наставив вітрила  
Й пристань покинув. Попутні вітри серед ночі їм віють,  
Місяць освічує шлях їм, і ясно виблискує море  
В сяйві тремтливім. Минають вже берег Цірцеї найближчий,  
Де ця багата дочка бога Сонця ясного, осівши,  
Безпереривну виспіває пісню в лісах недоступних  
І величаву оселю пахучим обкурює кедром,  
Темну освітлює ніч, пробігаючи гребнем тріскучим  
Пряжу тонкою. А з берега рик розлягається левів,  
Що розривають запори й ревуть серед пізньої ночі.  
Там кабани щетинясті, ведмеді у стійлах шаліють,  
Віють великій зграї вовків, що їх з роду людського  
Зіллям всесильним Цірцея, жорстока і люта богиня,  
Перетворити устигла в тіла і подобі звірячі.  
Щоб богобійні троянці, до пристані тої допливши,  
Не змінились в потвори такі і щоби не ступили  
На прокляту той берег, Нептун дме в вітрила погожим  
Вітром, в мілинах кипучих проносить, полегшує втечу.

Забагренилося море від світла, й на небі високім  
В сяйві шафрану цвіла в колісниці рожевій Аврора.  
Як повтихали вітри і подуви зграйні ущухли,  
З плесом, як мрамур гладеньким, щосили змагалися весла.  
З моря побачив Еней віддаля величезну діброву;  
Посеред неї пливе Тіберін, ріка наша мила,  
В звивах гнучких і, вся від пісків незліченних жовтава,  
В море впадає. Довкола ріки і над нею пернате  
Птаство, привикле над лоном її та на березі жити,

Співом своїм ворушило повітря, по лісу літало.  
Він товариству наказує напрям змінити й до суші  
Судна звернути, і всі запливають в затінену річку.

Гей же, Ерато, якії царі були за часів тих  
В Лації давнім, і лад був який там тоді, як прибулець  
З військом в Авзонську країну уперше приплив кораблями,  
Я розповіді і початок найпершої битви згадаю.  
Дай же, богине, натхнення співцеві, бо я оспівати  
Маю і війни страшні, і героїв, що в запалі серця  
Згуби зазнали, про військо тірренське й Гесперію цілу  
В зброї військовій. Передо мною-бо більші події,  
Більші почав я діла. Латин, володар староденний,  
В довгому мирі містами й спокійними нивами правив.  
Кажуть, що був він Фавновим сином від німфи Маріки,  
З краю Лавренту. А Фавновим батьком був Пік; називав він  
Батьком, Сатурне, тебе: найстаріший ти родоначальник.  
<sup>50</sup> З волі богів не мав він ні сина у роді своєму,  
Ні з чоловіків нікого, бо кожен ще в юності гинув.  
Охороняла весь дім і хазяйство велике єдина  
Донька, що вже на виданні була, до подружжя дозріла.  
З нею побратись бажало багато, весь Лації великий,  
Ціла Авзонія; перед всіма, однак, Турн прехороший,  
З діда і прадіда можний, якого й дружина царева  
З запалом дивним бажала за зятя собі поєднати;  
В дивах страшних цьому божа, проте, супротивилась воля.  
Ріс у середині дому, в високих будівлях найдальших,  
Лавр із листям святим, його в страху віки зберігали.  
Кажуть, що батько Латин, коли перший споруджував замок,  
Трапив на нього і Фебові сам посвятив, а від нього  
Й мешканців міста лаврентами звав він. На самім вершечку  
Роєм густим – це дивно й промовити! – бджоли осіли,  
З шумом великим крізь чисте повітря злетівши, і разом  
Ніжками поміж собою зчепились; і так от неждано  
З віття зеленого звис цілий рій. Ворожбит же відразу  
Став говорити: “Я бачу, що з краю чужого надходить  
Муж, а з ним цілий загін, вони всі у такому ж простують  
Напрямі й з того ж бо самого боку приходять, щоб взяти  
Владу над замком. Коли ж на самім вівтарі запалала  
Чиста соснина пахуча й Лавінія-діва стояла  
Поруч із батьком, здавалось (ой леле!), що довге волосся  
Стало палати і одіж усю обхопило тріскуче  
Полум’я, вмить зайнялися і коси, й пов’язка перлинна;  
В димі й жовтавому світлі повита, вона розсівала  
Бризки Вулкана по цілому дому. Усе це здавалось

Дивним із вигляду й надто жакливим. Усі гомоніли,  
Що надзвичайна й преславная доля на неї чекає,  
Та для народу велику війну ці ознаки ворожать.

Занепокоєний чудом цим, цар до оракула Фавна,  
Віщого батька, по раду до гаю іде в Альбуню,  
До джерела лісового, що з нього вода йде священна  
З гулом, і з чорного гирла отруйливо сіркою пахне.  
Люди з племен італійських і вся Енотрійська країна  
Ради в потребі шукають. Коли принесе свою жертву  
Жрець і на руна вовнисті овечок порізаних ляже  
В ніч мовчазну і сон його зломить, він бачить багато  
Дивно літаючих марев та їх голоси розмаїті  
Чує й розмову з богами веде, й в глибині Авернійській  
Навіть з самим Ахеронтом говорить. Сам батько Латин тут  
Віщих проречень просив і дрібних овець повношерстих  
В жертву аж сотню приніс по обряду і, зверху прилігши,  
Відпочивав на розстелених рунах. З високого гаю  
Враз пролунав несподіваний голос: “Гей ти, мій нащадку,  
Доньку подружжям злучити з латинцями ти не старайся,  
Не довіряй і весіллю, що вже тут готують, бо прийдуть  
З краю чужого зяті, які, з нами з’єднавшись, підіймуть  
Наше ім’я до небес, і з їхнього племені внуки  
<sup>100</sup> Землі усі, що сонце в мандрівці між двох океанів  
Їх оглядає щодня, під ногами своїми побачать,  
Їхнім законам слухняні”. Цих батькових Фавна проречень,  
Цього наказу в безмовній тьмі ночі Латин не задержав  
Як таємницю, вже широко вістка несла їх на крилах  
Скрізь по авзонських містах, коли флот до зеленої греблі  
Лаомедонтове військо біля узбережжя в’язало.

Тут-то Еней і військові вожді із Лулом прекрасним  
В тін під гіллям високого дерева всі полягали  
Й учту готують. Пшеничні коржі підкладають під страви  
На моріжку на зеленім (так сам напутив їх Юпітер),  
Нив золотаві плоди покладають на хлібне підложжя.  
А як поїли все інше, то скудність їди їх склонила  
І до Церериних скудних дарів теж зубами узятись.  
Отже, ламали руками й завзятими щоками віщі  
Печива круглі і не пощадили хлібин квадратових.  
“Гей, ми столи вже з’їдаємо”, – крикнув Іул і відтоді  
Не жартував. Ці слова уперше кінець сповістили  
Їхніх трудів, підхопив їх відразу ж із уст його батько,  
І, божественними всіми знаменнями вражений, мовив:  
“Здрастуй, о земле, мені подарована присудом доли!  
Вірні троянцям пенати, привіт вам! Тут дім мій, отут же



Буде й моя батьківщина. Бо батько Анхіс так, це добре  
Я пам'ятаю, тлумачив мені судьби таємниці:  
“Сину, заїдеш ти на узбережжя, тобі незнайомі,  
Й голод тебе приневолить столи навіть з'їсти, як їжі  
Обмаль там буде, тоді аж ти, втомлений, врешті, надійся  
Власної хати; затаєм збудувати там дім власноручно  
Й валом скріпити”. І це був той голод і це те останнє,  
Що нашим злигодням край покладе.  
Отже, до діла, і весело ранком, як сонечко зійде,  
Звідаймо, що то за землі, які тут є люди, де місто  
Має народ цей, від пристані в напрямках різних ходімо.  
Гей же, зливайте Юпітеру жертву тепер, помоліться  
Духові батька Анхіса і винами стіл заставляйте”.

Так промовляє, й галуззям зеленим обличчя вінчає,  
Й молить місцевого бога, і Землю, що поміж богами  
Перша, і німф, і ріки, яких дотепер ще не знає,  
Й Ніч, і світила, що сходять вночі, і Юпітера з Іди,  
Й матір фрїгійську, по черзі, і рідних обох призиває,  
Що під землею і в небі. Тут батько всесильний аж тричі  
З неба ясного гримить, і своєю рукою стрясає,  
Й хмару показує, золотом променів сонця облиту.  
Тут несподівано шириться вістка в троянському війську,  
Що уже день надійшов, коли місто їм слід будувати.  
Отже, один перед одним наввипередь всі вони учту  
Знову продовжують. Віщим ознакам великим зрадивши,  
Ставляють жбани мішальні, гірляндами чаші вінчають.

Тільки-но першим промінням поглянув на землю світанок,  
Всі розійшлися вони, щоб розвідать про місто, і людність,  
<sup>150</sup> І береги та кордони. Тут багна потоку Нуміка,  
Там – ріка Тібр, а там он – хоробрих латинців оселі.  
Син Анхісів тоді щонайкращих із кожного стану  
Сто посланців вибирає і шле їх у царське достойне  
Місто; у кожного віття Паллади в руках, щоб цареві  
Щедрі дари принесли і щоб миру для тевкрів просили.  
Не зволікають вони, й за наказом спішать, і в дорогу  
Швидко рушають. А сам він ровом значить неглибоким,  
Де буде мур, укріплює те місце і першу оселю  
На узбережжі, мов табір воєнний, оточує валом  
І частоколом. Вже шлях юнаки проверстали, вже бачать  
Вежі латинські й високі покрівлі й під мури підходять.  
Тут перед городом хлопці і підлітки юні виводять  
Герці на конях, здіймаючи куряву, мчать в колісницях,  
Ратища кидають спритно рукою, й стріляють, нап'явши  
Луки тугі, – так змагались у бігу вони і в борінні.

Вершник в той час на коні прискакав і старому цареві  
Вістку до вух його власних доносить, що йдуть якісь люди,  
Велетні ростом, в невиданім вбранні. А той до господи  
Каже їх кликати і сам на прадіднім троні сідає  
В самій середині замку. Велична то й славна будова –  
Вгору її сто колон піднімало у верхньому місті, –  
Піка Лаврентського дім той острах навколо наводив  
Лісом, в якому стояв, і суворістю давніх обрядів.  
Звичай царям тут наказував берло й різкі переймати,  
Тут був і храм для нарад і також для бенкетів святкових.  
Над баранами жертвними тут при столах засідали  
Радні. І предків прадавніх чергою тут різьби стояли  
З кедру старого: Італ і Сабін, виноградарів батько,  
Серп він кривий зберігає; старенький Сатурн і дволика  
Януса статуя; всі у підсінні стояли; були тут  
Предки й інші із царського роду, що Марсові рани  
За батьківщину колись прийняли у воєнних походах.  
І на одвірках святих тут багато навішано зброї –  
Тут і здобуті вози, і сокири висять лукуваті,  
Там і шоломів чуби, і воріт величезні запори,  
Висять там стріли й щити, і ростри там, вирвані з суден.  
Пік, отой витязь комонний із загнутим берлом Квіріна,  
Теж там сидів, коротеньку трабею свою підв'язавши,  
Щит він держав у лівиці; його ж то коханка Цірцея,  
З пристрасті шалом охоплена, з золота різкою ткнула  
Й, чарами в птаха змінивши, посипала барвами крила.  
Ось у такому-то храмі богів цар Латин, на престолі  
Батьківським сівши, тевкрів до себе у храм закликає;  
Як увійшли, то він перший спокійно почав говорити:

“Гей, дарданці, скажіть (ми ж бо знаємо рід ваш і місто  
Й чули про вас, що ви шлях свій сюди спрямували), чого ви  
Хочете? Що за потреба у вас і що вам хибує,  
Що до Авзонського берега перепливли ви на суднах  
Стільки шляхів темно-синіх? Чи, може, зблудили, чи гнали  
200 Вас буревії, що їх мореплавцям доводиться часто  
В морі терпіти, й на берег цієї ріки ви тут вийшли  
Й сіли у пристані? Не уникайте гостини у мене,  
Не забувайте, що ми, латиняни із роду Сатурна,  
Держимось правди не з примусу тільки оков і законів,  
А добровільно додержуєм звичаїв древнього бога.  
Я пам'ятаю (з літами забулось!), старі ще аврунки  
Так говорили, що, в цій ось країні Дардані народившись,  
Аж до фрїгійської Іди і в Самос фракійський потрапив,  
Що Самофракія зветься. Й його, що з тірренського міста

Вийшов, з Коріта, на трон свій взяла золотиста оселя  
В зорянім небі й олтар його збільшує божу громаду”.

Так він промовив, а Іліоней йому в відповідь каже:  
“Царю, уславлений Фавнів потомку, ні чорнії бурі  
Нас не пригнали на хвилях, не змусили в вашу країну  
Вийти; ні зорі, ані узбережжя ці не обманули:  
Власним бажанням, з охотою в серці прийшли ми в це місто,  
Вигнані із найславнішого царства, яке коли-небудь  
Бачило сонце, йдучи із найдалшого краю Олімпу.  
Родові тому почин дав Юпітер, і молодь дарданська  
Зве його дідом своїм; із того найвищого роду  
Й цар наш троянський Еней, що прислав до твоїх нас порогів.  
Буря, яка із суворих зірвавшись Мікен, прошуміла  
Понад полями ідайськими, й як два світи – європейський  
І азійський, приведені долею, в спорі зустрілись, –  
Чули про те навіть ті, що, далекії землі обнявши,  
Їх океан відділяє, і навіть всі ті, що широкий  
Пояс палючого сонця від інших країв чотирьох їх  
Відгородив посередині. Стільки того вже потопу  
Ми у безмежному морі проїхали! Просим малого  
Рідним пенатам притулку і тихого берега моря,  
Просим води і повітря, що всім це дається. Державі  
Не принесем ми ганьби, й не мала буде вам з того слава,  
Не пропаде за добро вам подяка; в авзонців не буде  
Жалю від того, що Трою до лона свого пригорнули.  
Клятву на долю Енея даю й на правицю могутню,  
Чи хто у вірності знає її, чи у збройнім змаганні;  
Нас вже просило багато племен і народів з’єднатись  
З ними. Тож нас, що приходимо з віттями миру й з благанням,  
Не легковаж, бо воля богів нам казала шукати  
Вашого краю і вас, адже звідси Дардан наш походить.  
Він-бо нас кличе сюди, й Аполлон премогутнім наказом  
Нас завертає до Тібру тірренського й течій священних  
Річки Нуміка. Еней, окрім цього, дає в подарунок  
Давнього рештки багатства, з пожежі врятовані в Трої.  
Злотом цим батько Анхіс жертівні творив uzливання;  
Це ось був одяг Пріама тоді, як збирав він народ свій  
І по закону судив; і жезл, і свята ця тіара,  
Й шати – це праця жінок іліонських”.

Вражений Іліоней словами, Латин задивився  
<sup>250</sup> В землю і, голову низько схиливши, сидів непорушний,  
Тільки очима поводив. Не так гаптування багрянні  
Серце ворущать чи берло Пріама, як думкою важить  
Він на одруження доньки й весілля, бо душу тривожить

Фавна старого віщання: чи це саме зять той, якого Доля судила, з чужої країни? Його вона кличе, Щоб царювати тут спільно, від нього в майбутньому піде Славне хоробрістю в війнах потомство, яке завоює Силою світ весь. Нарешті, він радісно мовив: “Богове Хай пособляють цим нашим починам та провістям їхнім. Дасться, троянче, тобі, чого хочеш, дари я приймаю. Ані в Латиновім царстві врожаю багатого поля Вам не забракне, ні статків троянських. А щодо Енея, То як до нас його тягне так дуже, як хоче дружити І називатись союзником нашим, то сам нехай прийде, Перед лицем свого друга тут стати нехай не боїться. Буде це в мене порукою дружби – стиснути правицю Царську; а ви, з свого боку, мої передайте умови: Є в мене донька, що вийти їй заміж у нашім народі Не дозволяють оракули віщі та чуда небесні, Бачені часто, але провіщають, що з краю чужого Зять завітає, – таке от судилося краю латинців, – Кровним спорідненням наше ім’я до зірок піднесе він. Доля на зятя мого його кличе, мені так здається, І, якщо правду нам розум говорить, цього я бажаю”.

Каже так батько і коні найкращі з усіх вибирає (Разом три сотні блискучих стояло при яслах високих). Зараз велів привести бистроногих і тевкрам роздати, Вкритих попонами, шитими пурпуром; з грудей звисали Тороки з золота; в золото вбрані, зубами червоне Золото гризли. А повіз, в два коні запряжений, дав він В дар для Енея, що сам не з’явився; небесного роду Коні були ті, із ніздрів їх полум’я било, від тих ще Пражеревців, що їх помість лукава Кіркея плекала, Нишком підвівши кобилу, як батько не бачив. З дарами Цими і з добрим завітом Латина вернулись енейці Гордо на конях баских і мир привезли із собою.

Саме із Аргоса, з міста Інаха, верталась сувора Жінка Юпітера й, легким повітрям тоді проїздивши, Бачить Енея веселого, з ним же і флот весь дарданський З-понад Пахіну сікульського; там і доми вже будують, На суходолі уже осідають, покинувши судна. Вражена болем колючим, спинилась вона, головою Журно хитаючи, й мова така потекла з її серця: “Гей, це ненависне кодло, ця доля фрігійська, що нашій Долі стає на путі! Не могли на рівнині Сігейській Трупом лягти? Чи оточених їх не могли полонити? Троя й в пожарі мужів не спалила? Крізь січу й вогненне Море знайшли вони шлях. І чи маю я вірити, що, врешті,

Втомлена воля моя вже зломилась, насичена злістю?  
300 Я вже спочила? О ні, навпаки, втікачів я гонила  
З рідного краю по хвилях ворожих, чинила у морі  
Опір вигнанцям. Всі сили і неба, і моря на тевкрах  
Вже знемоглися. Чим Сірти, і Сцілла, й глибини Харібди  
Допомогли? Вже в бажанім ховаються Тібровім лоні,  
Море і я не страшні їм? Спромігся ж бо Марс таки знищить  
Плем'я могутнє лапітів; сам батько богів на поталу  
Гніву Діани старий Калідон передав; а який же  
Злочин зробили лапіти або Калідон? Я ж, могутня  
Жінка Юпітера, не обминула нічого, нещасна  
Зважилась я на все те, що могла, та Еней – переможець.  
Якщо не досить у мене є сил, то де б не знайшла їх –  
Не заважаюсь. Якщо прихилити не могу небесних,  
То Ахеронт попрошу. Хай його від Латинського царства  
Втримать не можна, й судилась Енею Лавінія жінка, –  
Можна ж задержати й хоч відтягнуть ці важливі події.  
Зовсім-бо знищити можна в обох цих царів їх народи.  
Зять тоді з тестем нехай вже цією ціною зійдуться.  
Приданим буде, дівчино, твоїм кров троянська й рутульська;  
Свахою буде Беллона. Бо то ж не лише Кіссеїда,  
Факелом будши вагітна, шлюбну пожежу вродила.  
Ні, і Венерин такий самий плід; ще Паріс буде другий,  
Знов смолоскипи весільні жалобою будуть Пергаму”.

Так вона мовила й зараз, жахлива, на землю злетіла:  
Кличе з підземної п'їтми, з домівки ерінї Аллекто,  
Смутку причину, у серці якої лиш війни прокляті,  
Підступи, й гнів, і дії злочинні. Сам батько Плутон вже  
Доньку зненавидів; навіть ненавидять з Тартару сестри  
Погань таку. Вона в постатей стільки змінитись уміє;  
Вигляд жахливий такий, і стількох вона, чорна, пускає  
Зміїв. Такими словами її підбиває Юнона:  
“Діво, темряви донько, вділи-бо уваги своєї,  
Ласку мені лиш єдину вчини, щоб і честь моя, й слава  
Встояли, не надщербившись, енейці б Латину подружжям  
Не докучали, й на землях Італії щоб не селились.  
Рідних братів, що у згоді жили, ти до бою доводиш,  
Можеш ненавистю спокій сім'ї зруйнувати; ти в силі  
Бич до оселі внести і свічки похоронні; ти безліч  
Маєш імен, безліч способів шкоди. Схвилюю свої груди,  
Помислів повні, їх згоду скасує і війни дай причину;  
Хай їх юнацтво бажає, хай прагне, хай рветься до зброї”.

Зразу ж Аллекто, тяжкою заражена трутою, шлях свій  
Прямо у Лацій верстає, і тут до високого входить

Царського замку, й сідає на тихім порозі Амати.  
Цій через тевкрів немилий прихід і Турна весілля  
Серце жіноче гнівом кипіло й журбою згорало.  
Синю гадюку їй мече богиня, з коси відірвавши,  
Глибоко в пазуху їй під самісіньким серцем ховає,  
Щоб, роз'яріла від шалу й потвори, весь дім зруйнувала.  
Легка гадюка повзе поміж шатами й груддю і всюди,

<sup>350</sup> Де доторкається, підступом злобу гадючину вводить  
Їй, шаленіючій, в серце. В велику змію золотую  
Раптом змінилось намисто на шиї, то знов показалось  
Довгою стрічкою, що заплела її коси, то знову  
Лізе по тілі. Та поки ще погань, що трутою злою  
В змісли влилася, лише їй вогонь уводить у кості,  
Цілого серця ще полум'я пристрасті не огорнуло,  
Ніжно й сердечно вона, як бува матері промовляють,  
Плаче над долею доні й фрігійським весіллям: "Гей, батьку,  
Тевкрам вигнанцям Лавінію ми даємо, – чи не жаль нам  
Доні й себе, ані матері, що Аквілон як повіє,  
Дівчину взявши з собою, кине зрадливий злодюга  
Й морем поїде. Фрігійський пастух так прибув в Лакедемон  
Й Ледину доньку Єлену забрав із собою до Трої.  
Де ж твоє слово святе? І де за своїх піклування?  
Де ж обіцянки, що Турнові, родичу, стільки їх дав ти?  
Якщо бажаєш ти зятя латинам із роду чужого  
Й це вже незмінне, як батьківський Фавнів наказ тебе в'яже,  
Всю я чужою вважаю ту землю, що владі ще нашій  
Не підлягає, – це саме і вічні говорять богове.  
В Турна також, якщо роду його пошукати початків,  
Предки – Інах і Акріс, Мікени – його батьківщина".

Бачить вона, що його їй несила такими словами  
Переконати й Латин їй противиться, – й лютий гадючий  
Шал в її серце вливається й наскрізь проймає, – нещасна  
Кинулась бігти, жадливими марами гнана, й нестримно,  
В шалі страшному по місту просторому дико літала.  
Так це, як часом закрутять шнурком і довкола літає  
Дзи'а, що діти в гарячій забаві пускають, зібравшись  
В коло в просторім подвір'ї, і крутиться бичиком гнана  
Забавка та, а навкруг простодушна дитяча громадка  
З подивом дивиться, як-то стрибає та букова цурка.  
Сильні удари снаги додають їй. Отак, як та дзи'а,  
Скрізь по містах уганяє вона між безстрашним народом.  
Навіть у ліс вилітає, так ніби в нестямі вакханській,  
Більшу затіявши капость і шал роз'ятривши ще більший, –

Доню ховає у горах лісистих, щоб тевкрам не дати,  
Вирвать невістку у них і обряди весільні затримать.  
“Евое, Вакху, – гукає, – один лиш ти дівчини гідний!  
Хай на твою лише честь вона візьме твій жезл ніжнолистий,  
В хорі вславляє тебе і коси для тебе плекає”.

Скрізь ця полинула вістка; й жінок, що їм фурії в грудях  
Жар розпалили, єдиний порив підганяє шалений  
В лісі шукати осель. Доми покидають, на вітер  
Коси пустивши й оголені шиї підставивши; інші  
Сповнюють трепетним зойком повітря. Одягнені в шкіри,  
Посох свій кожна несе, виноградним умаєний віттям.  
А поміж ними у шалі вона, смолоскип запаливши,  
Пісні весільної Турнові й доні виводить, і зором  
Водить кривавим, і дико вигукує раптом: “Вчувайте,  
<sup>400</sup> Всі матері латинянки! Як має сердешна Амата  
В ваших поштивих серцях якусь іще ласку, коли ще  
В вас озоветься сумління за матірне стоптане право,  
То розпустіть свої коси, і оргії разом святкуймо”.  
Так-то в лісах недоступних, в цих сховищах звірів, царицю  
Гонить Аллекто й підстьобує всюди в нестями вакханській.

Бачивши, що роз’ятрила вона для початку вже досить  
Шал і весь задум в Латина, весь дім докорінно змінила,  
Зразу ж похмура богиня відціль полетіла на чорних  
Крилах до мурів рутула відважного. Місто це, кажуть,  
Там заснувала Даная колись для потомків Акріса,  
Загнана Нотом бурхливим туди. Цю місцевість Ардея  
Предки назвали колись (та й понині преславна ця назва  
Ще залишилась – Ардея, але прогула її слава).  
Тут у високих покоях спокійно спав Турн серед ночі  
Темної; в час той Аллекто жахливий відкинула вигляд  
Й фурії постать, а образ бабусі прибрала: зорала  
Зморшками шкіру чола препоганого, сивим волоссям  
Голову вкрила й святними стрічками та віттям оливним, –  
Зовсім Каліба стара, ота жриця у храмі Юнони.  
Так юнакові з’явилась вона і мовить до нього:  
“Турне, чи стерпиш, що стільки старання твого йде надармо,  
Що поселенцям дарданським державу твою відступають?  
Подруги цар відмовляє і віна того, що ти кров’ю  
Сам заслужив, на чужині шукають наслідника трону.

Ну ж бо, осміяний, нині іди в небезпеку невдячну;  
Військо тірренське розбий і мир захисти для латинян.  
Мовити все це тобі, коли ти серед ночі спокійно  
Спатимеш, доня Сатурна всесильна мені наказала.

Отже, іди і наказуй озброїтись всьому юнацтву,  
З брам вирушать. Бий фрїгійських вождів, що на нашій прегарній  
Річці осіли, й мальовані судна їх викури димом.  
Сили небесні могутні велють так, і хай це відчує  
Сам цар Латин, якщо шлюбу не дасть, не дотримає слова, –  
Хай тоді, врешті, він Турна пізнає у сутичці збройній”.

Але сміється з віщунки юнак і так починає  
В відповідь мовити їй: “Що флот там у Тїброві хвилі  
В’їхав, не думай, що це не дійшло ще до мене; страхіття  
Ти не вигадуй, за нас-бо цариця Юнона, спасибі,  
Ще не забула.  
Матінко мила, тебе надаремно журбою проймає  
Старість твоя, що вже цвіль на ній сіла; в ній звітрилась правда  
І неправдиві страхіття боїв між царями виводить  
Перед віщункою. Храму пильнуй і божественних статуй,  
Мир же й війну хай провадять мужі, бо війна – то їх справа!”

Гнівом скипіла Аллекто від мови такої, й так само  
І юнака, що сказав це, тремтіння якесь охопило,  
Й лудою очі зайшли, бо вужами стома засичала  
Грізно Ерінія й стало жажливим у неї обличчя.  
Дико поводить очима огнистими, не допускає  
<sup>450</sup> Й слова, а він – і хоче, й не зважиться щось їй сказати, –  
Двох вона змії із своєї коси наvertsає на нього,  
Ляска бичем і ротом розлюченим так промовляє:  
“Так, поросла вже я мохом, мене, вже безплідну для правди,  
Старість лякає страхіттям пустим боротьби між царями.  
Зваж-бо на те: із оселі жажливих сестер я приходжу,  
Війни й загибель несучу в руці”.  
Мовила так і кинула враз в юнака смолоскипом,  
Й чорна, в диму, головешка на грудях його опинилась.  
Острах великий зірвав йому сон, і все тіло, і кості  
Дрож охопив, і піт з нього всього потоком полився.  
“Зброї!” – кричить він безтямно і зброї шукає у домі  
І біля ложа; обняв його шал до заліза і з гнівом  
Лють войовнича. Отак, мов багаття тріскуче із хмизу  
Хтось під кип’ячий казан підмостив, і окріп закипає,  
Весь аж клекоче від жару, здійсмається паром бурхливим,  
Піною плине й струмками випорскує високо вгору,  
Впину воді вже нема, і дим виривається чорний.  
От він вождям юнаків на Латина-царя йти походом  
Заповідає, бо зірвано мир. Каже зброю ладнати  
В захист Італії, з меж її ворога вигнать і разом  
Тевкрів здолати й латинів. Сказав це й богам помолився,  
І один одного стали рутули до зброї гукати.



Постать велична та юність палка одного з них чарує,  
Іншого – предки царя, тих – у подвигах славних правиця.

Поки ще Турн рутулів запалює духом хоробрим,  
Вже поміж тевкрів майнула Аллекто на крилах стігійських.  
Іншого хисту вжила вона й місця. Простежила пильно,  
Де уродливий Іул понад берегом сіті на звівів  
Ставив і гнався за ними. І тут Коцітова дівка  
Наглу скаженість собакам прищеплює й запахом знаним  
Дражнить їм нюх, щоб за оленем гнались завзято. Була це  
Перша причина всіх бід, що серця того люду сільського  
Жаром війни запалила. Був олень величного зросту,  
Й роги він мав величезні. Від вимені в матері взявши,  
Тіррові хлопці плекали його, та й Тірр сам, їх батько, –  
Мав-бо в опіці він череди царські і ниви розлогі.  
А як освоївся олень, сестра тоді Сільвія щиро  
Дбала, щоб ніжні квітки у віночок сплести й завітчати  
Роги його, розчесать і в воді його викупать чистій.  
Він не боявся руки, й до стола у господаря звикши,  
Лісом довкола бродив, але знов до знайомих порогів  
Сам повертався додому, хоч часом і пізньої ночі.  
В час той, як далі від дому блукав він, Іула собаки  
Хижі, як той був на ловах, допали його, коли долі  
Плив він рікою й шукав у тіні охорони від спеки  
Під берегами зеленими. В час той Асканій, що прагнув  
Людських похвал надзвичайно, стрілу з рогового пускає  
Лука; правиця не схибила, бог допоміг, отже, вбилась  
З свистом великим тростина в живіт, прямо в здухвини звіра.

<sup>500</sup> Чотириногий поранений втік під знайому покрівлю  
І зі скиглінням, залившись кров'ю, заходить до стайні  
Й стогоном, наче благанням, усю виповняє оселю.  
Сільвія перша, сестра, заломлює руки, й волає,  
Й кличе на поміч селян звідусіль, що серця у них грубі.  
Раптом з'явилися вони (бо в лісах мовчазливих таїться  
Погань страшна), головню той осмалену в руки хапає,  
Той сукувату ломаку тяжку, – що попало у руки,  
В гніві тут зброєю стало для них. Тірр збирає ватагу,  
В люті безмежній сокиру вхопивши, на четверо дуба  
Саме колов він і клин заганяв. А жорстока богиня,  
Слушну хвилину, щоб шкодить, знайшовши, з засади влетіла  
Прямо на стайню високу й з покрівлі найвищої грає  
Гасло пастуше на розі крутому, пекельної сили  
Звуку надавши, аж ліс затремтів і по зворах глибоких  
Гомін пішов, що аж Трівії озеро вчуло далеке,  
Нар, білохвильний од сірки, й джерела Веліну почули, –

І матері, умліваючи з жаху, до серць пригортали  
Діток малих. Тоді, на той голос пастушого рогу,  
Хто лиш почув його клич, звідусюди, хапаючи зброю,  
Юрмами спішно збігатись розлючені стали селяни.  
Хвилею молодь троянська Асканію в поміч приходить,  
Входи укріплень усі відчинивши. Стрункими рядами  
Всі поставали. Та це не була уже бійка пастуша  
Кіллям твердим або дрюччям осмаленим, тільки залізом  
Бились вони двоесічним. Довкола чорніє жахливе  
Жниво мечів гостролезих; від сонця полискує криця,  
Кидає блиски під хмари. Так хвиля від вітру спочатку  
Пінитись білим лише починає, та здійметься потім  
Високо море, й поволі все вище підносяться хвилі,  
Врешті, із самого дна аж до неба ті хвилі сягають.  
Тут перед військом у першій ряду десь стріла засвистіла,  
І повалився юнак – це Альмон, з синів Тірра найстарший, –  
Бо уг'ялась йому в горло вона і, голосу вогий  
Шлях заливаючи кров'ю, ніжне життя зупинила.  
Безліч там впало мужів, і між ними Галес постарілий,  
В час той, як їх помирити збирався; найбільш справедливий  
Був він колись, та ще й найбагатший на землях авзонських –  
В нього було п'ять овечих отар, і п'ять черед худоби  
З паші вертало, й стома він плугами орав свої ниви.

Бій цей у полі ішов із однаковим щастям, – богиня  
Сповнила, що обіцяла, бо кров'ю війну покропила  
Й в першій бою вже попадали трупи, – з Гесперії вийшла,  
І полетіла в небесні простори, і так до Юнони  
Голосом гордим, звитяжним озвалась: “Ось маєш і розбрат,  
Смута воєнна його спричинила: нехай же їх дружба  
Лучить тепер, і союзи нехай тепер творять, коли я  
Тевкрів авзонською кров'ю скропила; коли ж твоя воля  
Схоче, незламна, того, то ось що додаю я до цього:  
В війни втягну я чутками сусідні міста і держави,  
<sup>550</sup> Запал шалений в серцях розпалю їм любов'ю до Марса,  
Щоб звідусіль ішли в поміч, всю зброєю вкрию країну”.  
Відповіла їй Юнона на це: “Досить зради й страхіття,  
Є вже причина війни, бо б'ються рукопаш, і зброя,  
Що її випадок в руки уклав їм, вже свіжою кров'ю  
Скроплена. Хай відсвяткує преславний потомок Венери  
Й сам цар Латин разом з ним і подружжя таке, і весілля.  
Та щоб ти вільно блукала по цьому небесному світу,  
Батько, володар найвищого неба, на це не дозволить.  
Йди собі звідси; як доля іще щось дозволить зробити,  
Я вже сама те зроблю”. Так Сатурнова донька сказала.

Та ж свої крила, вужами кипучі, здіймає і лине  
Прямо в оселю Коціту й висоти небесні лишає.  
Є у середній Італії місце при горах високих,  
Славне, в численних країнах про нього спогадують люди, –  
Є це долина Ампсанта. Ліс темний у неї обабіч  
Густо стіною її закриває, потік круторвучий  
В самій середині з гуком об скелі б'є в вирі шумливим.  
Тут-то жахливу печеру показують – відхлань пекельну  
Діта жорстокого. Щелепу там смертоносну відкрила  
Прірва страшна й Ахеронтом прорвалася. Туди осоружна  
Скрилась богиня Ерінія й землю звільнила, і небо.

Донька Сатурна, однак, довести в тому часі до ладу  
Діло воєнне старається конче. Вже ринуть у місто  
Юрмами всі пастухи прямо з бою й несуть тих, що впали,  
Вбитого хлопця Альмона й знеславлене тіло Галеса.  
Кличуть із неба богів, Латина за свідка взивають.  
Тут же і Турн, серед злочинів лютих він збільшує вдвоє  
Жах тих убивств і вогню: то троянців до влади вже кличуть?  
З родом фрїгійським уже поріднилися, для нього ж пороги  
Ці недоступні? А далі надходять і ті, що в натхненні  
Вакховім їх матері у лісах непрохідних танцюють –  
Бо нездоланне ж імення Амати! – і разом зібравшись  
Ізвідусіль, домагаються бою. І так усі разом  
Проти судьби й віщувань цих, зле зрозумівши ознаки  
Воли богів, в один голос війни лише прагнуть страшної.  
І обступають в завзятті Латинову царську оселю.  
Він, наче скеля морська непохитна, їм всім опирався;  
Наче та скеля морська, коли гуркіт зростає навколо  
Й множить хвилі прибій, а вона все така ж нерухома,  
Й марно на камені спінені хвилі шумлять і налипли  
Водорість в море змивають. Отож, коли жодної змоги  
Задум безглуздий змінить не було і діла йшли по волі  
Злої Юнони, то батько, небом безкраїм закликавшись,  
Ім'ям богів, промовив: “Ой горенько, доля нас трощить,  
Буря змітає. Самі ви, сердешні, обмиєте кров'ю  
Гріх цей присяги кривої. Тяжка тебе, Турне, покута  
Жде за оце беззаконня: запізно обіти складати  
Будеш богам. Мені ж уготовано спокій,– запливши  
В пристань життя, я позбавлений буду щасливої смерті”.

<sup>600</sup> Й більше ні слова. В мурах замкнувся й весь провід оддав їм.

Був у Гесперії, в Лації звичай, який споконвіку  
Завжди святим уважали альбанські міста, іще нині  
Рим, найсильніша держава на світі, шанує, як тільки  
Мають почати бої, на злощасну війну проти гетів

Рушить готові, чи проти гірканів, арабів, добратись  
Хочуть до індів з Авророю й стяги від парфів вернути.  
Брама війни є подвійна – усі її так називають, –  
З самої віри священна і з остраху перед суворим Марсом.  
Сто мідних замків і залізні запори одвічні  
Міцно її замикають. Сам Янус стоїть на порозі  
Й пильно вартує. Якщо вже ухвалять старійшини люду  
Йти на війну, тоді відчиняє цю браму скрипучу  
Консул в плащі квіринальським, вдягнувши його по-габінськи,  
І до війни закликає; за ним поспішає вся молодь,  
Звуком зловісним йому приграють іще й міднії сурми,  
Так і тоді умовляли Латина, щоб він енеадам  
Оголосив би війну, відчинивши цю браму скорботну.  
Батько відмовив торкнутись її, одвернувшись, відкинув  
Ті осоружні обряди і в затінок темний сховався.  
Божа цариця, Сатурнова доня, зійшла тоді з неба,  
Замкнену браму штовхнула своєю рукою, скрутила  
Гак від дверей і залізні запори війни розламала.  
І спалахнула Авзонія, доти спокійна і мирна.  
Всі на війну вирушають – ті пішою лавою, інші ж,  
Мов навіжені, на конях високих тумани збивають;  
Всі домагаються зброї. Ті легкі щити і блискучі  
Ратища чистять і жиром мастять їх, а ті на точилі  
Гострять сокири, їм любо нести прапори свої й слухать  
Музику сурм. Вже п'ять міст многолюдних рихтують ковадла  
Й зброю відновлюють: сильна Атїна, й Тібур гордовитий,  
І Крустумери, й Ардея, й Антемни, що баштами славні.  
Ці вигинають безпечні шоломи на голови, другі  
З пруття лозини опуклі щити заплітають, а інші  
Панцирі з криці кують або з срібла гнучкого легенькі  
Гнуть наголінники. Серп і леміш не в пошані, пропала  
Давня до рала любов. Гартують мечі прадідівські  
В горнах гарячих. Вже сурми заграли і роздано гасла.  
В поспіху цей от вихапує з дому шолом, той хрупучі  
Коні у запряг веде, бере щит і кольчугу потрійну,  
Злотом оздоблену, й вірний до пояса меч припинає.

Гей, Гелікон відчиняйте, богині, і пісню співайте,  
Що за царі на війну оце йдуть, які сили за ними  
Стали на полі, якими мужами уся запишалась  
Рідна земля італійська, якою ж то зброєю сяє.  
Бо й пам'ятаєте все ви, богині, й нагадують владні, –  
З слави тієї до нас лише промінь малий докотився.

Перший війну починає Мезенцій з тірренського краю,  
Воїн суворий, огудник богів, який полчища збробіть.

Поруч син Лавс, від якого нема красивішого мужа,  
650 Крім лаврентійського Турна. Лавс той, – приборкувач коней,  
Диких поборювач звірів. Він марно веде за собою  
Тисячу воїнів з міста Агілли, що йдуть з ним у битву.  
Гідний він більшої втіхи з отцевої влади зазнати,  
Або й того, мабуть, щоб не Мезенцій був батьком у нього.

Зараз за ними на луках сам гожого син Геркулеса,  
Гожий юнак Авентін, свою показав колісницю,  
Пальмами вквітчану, й коні звитяжні, а щит його має  
Батькові знаки – гадюк ціла сотня і кільцями зміїв  
Гідра оплетена. Рея-бо, жриця, в гаях Авентіну  
Потай під світло небесне його привела, поєднавшись  
Жінка з безсмертним, коли тірінтієць убив Геріона,  
Й через лани лаврентійські йдучи, іберійські корови  
В річці тірренській купав. Є ратища в них, та дубини  
Грізні в руках, і грубі кинджали, і списи сабельські.  
Пішки іде він, в велику обвинутий шкуру левину;  
В пашу, наїжену гривною, з білими ікол рядами,  
Голову він покриває свою і так під оселю  
Царську підходить, на вигляд страшний, Геркулеса одінням  
Плечі прикривши міцні. А далі близнят за ним двоє  
Мури тібурські лишають, а разом і плем'я, що назву  
Має від брата Тібурта, – Катілл це і Корас завзяті,  
З Аргосу воїни; йдуть вони поміж стріли густії,  
Перед рядами передніми. Мовби народжені з мари,  
Наче із верху гори височенної двоє кентаврів  
Сміливі сходять, лишаючи в бігу швидкому Гомолу  
Й Отру засніжену; й ліс величезний дає їм дорогу  
В їхній ході, і кущі розступаються з тріском сильним.

Не відставав і Цекул від них, міста Пренести засновник.  
Цар, що – вважали усі – народивсь од самого Вулкана  
Серед черід польових і знайдений був на домашнім  
Вогнищі. Йде вслід за ним величезна ватага селянська –  
З гір пренестійських мужі, і ті, що весь час обробляють  
Ниви габінські Юнони, й живуть над Аньєном холодним,  
Й що оселилися в скелях герніцьких, на воду багатих,  
Й ті, що Анагнія кормить родюча, й ти, батьку Амасен.  
В них не у кожного зброя, і щит не у кожного дзвонить  
Чи колісниця, здебільшого кидають жолудь свинцеву,  
А деякі мають в руках по два ратища; з сірого вовка  
На голові покриття у них грубе; лівиця в них босі  
Робить сліди, й сирію обвинена шкурою права.

Там же й Мессап іде, коней приборкувач, парость Непту:  
Той, що його не поборе ніхто ні вогнем, ні залізом,

Кличе увесь він до зброї народ, що спрадавна був мирний  
І відзвичаївсь від воєн, та знову мечі добуває.  
Йшли тут ряди фесценінів, а далі там екви-фаліски,  
Тут із верхів'їв Соракти, а там з нив Флавіни, а далі –  
З озера й пагір Цїміну і ті, що з Капенського бору.  
Йшли вони, рівні числом, і співали пеани цареві.  
Так, наче лебеді ті сніжно-білі в прозорому небі  
Із пасовищ повертаючись, довгими шиями звуки  
Шлють з високості, аж річка дзвенить і лунають азійські  
Багна широкі.  
Хай не подумає хто, що із натовпу цього не мідні  
Вийшли до бою полки, а скоріше – повітряні ринуть  
Хмари співучого птаства з-над глибу морського на берег.

Глянь, із сабінської крові старої ряди величезні  
Клаус веде, сам до раті великої схожий. В нас нині  
В Лації Клавдіїв рід і громада від нього походять,  
Ще з того часу, як в Римі сабінам належала влада.  
Цїлий іде тут великий загін з Амітерни і древні  
Їдуть квіріти, з Ерета чога, із Мутуски, що родить  
Щедро маслини, з Номента, з трояндових селищ Веліну,  
З Тетріки скель недоступних, із Северських пагір високих,  
Йдуть із Касперії, з Форул, з-над річки Гімелли; і ті йдуть,  
Що з Фабарісу п'ють воду чи з Тібру, і ті, що холодна  
Нурсія шле їм; гортинські загони й народи латинські.  
Ті, що крізь край їх пливе річка Аллія – назва зловісна.  
Скільки-то хвиль мармурових на морі Лівійському грає,  
Як Орїон лише грізний у хвилі зимові порине,  
Чи то як сонце відновлене сходить і густо колосся  
Спіє на Гермовім полі й на нивах лікійських жовтавих.  
Дзвонять щити, і земля аж дрижить від тупоту ніг їх.

Там Агамемнонів друг, а троянського імені ворог,  
Коні до воза Галес запрягає й до Турна приводить  
Тисячні юрми хоробрих; між ними і тих, що копають  
Сапками плідніі, Вахом улюблені Массіка ниви;  
Й ті, що батьки їх послали з високих верхів'їв Аврунка  
І з сідіцинських роздолів, і ті, що покинули Калес  
І мілководий Вольтурн, і грубі мужі сатікульські,  
Й осків загони. За зброю у них рогатини точені,  
Їх до тугого реміння прив'язувать звикли; їх зліва  
Щит шкіряний прикриває, а б'ються кривими шаблями.

Та не оспіваний піснею нашою й ти не відійдеш,  
Славний Ебале! Телон породив тебе від Себетіди,  
Німфи, старий вже, як він у Капреї царем був телебів.

Та його син, вже тоді невдоволений батьківським царством,  
На саррастійські народи високу простяг свою владу  
І на рівнину, що зрошує Сарн, і на тих, що осіли  
В Рурфрах, в Батулі, і що обробляють поля келемнійські,  
Й що доглядають їх мури рясної від яблук Абелли;  
Кидати звикли списками вони за звичаєм тевтонським,  
На головах своїх носять із корка пошиті шоломи,  
Міддю їх сяють щити, і мечі їх виблискують мідні.

Нерси гірській до бою й тебе посилають, Уфенте,  
Знаного славою й щастям, яке ти в боях здобуваєш.  
А особливо суворий народ, призвичаєний в частих  
Ловах лісних, там екви на землях твердих проживають;  
В зброї вони обробляють рілля й нову здобичу завжди  
Люблять шукати собі і жити лише із грабунку.  
<sup>750</sup> Жрець маррувійського люду прийшов, свій шолом уквітчавши  
Віттям маслини плідної, – Архіппа-царя повелінням.  
Був це Умброн наймужніший, на гідр із диханням їх згубним  
Та на все гаддя сон він наводив, співаючи пісню,  
Й дотиком рук заспокоював лють їх; своїм він умінням  
Рани укусів їх гоїв. Та рани від списів дарданських  
Гоїти він не умів; отож не могли врятувати  
Рани його ані спів той, що сон навіває, ні зела,  
Зірвані в горах Марсійських. Тому за тобою із жалю  
Й гай ангіційський ридав, і кришталні ридали Фуціну  
Хвилі, і чисті ридали озера.

Вийшов до бою і син Іпполіта, у битвах прегарний,  
Вірбій, – його-бо ставного Аріція мати послала,  
На узбережжі вологім в Егерії гаю зростивши,  
Там, де стоїть багатий Діани олтар миротворний.  
Ходить-бо чутка така, що коли Іпполіт той загинув,  
Підступом мачухи, й батькове кров'ю омивши прокляття, –  
Бо розірвали його розполохані коні, – то знову  
Він повернувся під зорі високі, в небесне повітря, –  
Зела Пеона з любов'ю Діани його воскресили.  
Батько розгнівався тоді всемогутній, що хтось з-поміж смертних  
Вийти посмів із підземної п'їтьми до світла живого,  
Громом скидає його він у Стіксові хвилі, хто сином  
Фебовим був і винайшов ліків вигойну властивість.  
А Іпполіта сховала в криївці таємній ласкава  
Трівія й потім послала його до гаїв Егерії, –  
Нишком, під зміненим іменем Вірбія він проживав там.  
Ось від священних гаїв і від Трівії храму вигонять  
Коней роговокопитих, бо ті юнака й колісницю  
На узбережжі розбили, морської злякавшись потвори.

Кіньми баскими не гірше і син його їздить по полю.  
Тим-то на повозі він і тепер на війну поспішає.

Поміж найпершими видно і зростом величного Турна,  
Як він красується зброєю й всіх переріс головою.  
В нього високий шолом із гребнем потрійним і чубом,  
Зверху ж Хімера, що зяє із пащі вогнем, наче Етна.  
Тим вона більш гримотить і полум'ям грізним жахає,  
Чим од пролітої крові палає завзятіше битва.  
Щит же гладенький ю золота прикрасила, піднявши  
Високо роги, вже шерстю покрита, вже зовсім телиця, –  
Образ величний, і Аргус там, дівчини страж, і старенький  
Батько Інах, що ріку проливає з різьбленої урни.  
Ратників хмара за ним виступає, по цілому полю  
Тиснеться військо, укрите щитами; й аргійське юнацтво,  
Є і аврунків громада, й рутули, й старії сікани,  
Тут і сакранські ряди, і з Лабіка мальована зброя;  
Й ті, що посіли твої, Тіберіне, луги і Нуміка  
Берег святий, ті, що крають рутульські верхи лемешами  
Й пагір Кіркейських простори, й мужі з тих лугів, що над ними  
Анксур Юпітер владар, і Феронія в гаї зеленим  
800 Радо живе, й відтіля, де чорні свої розливає  
Багна Сатура, і звідти, де Уфенса хвилі холодні  
Шляху шукають в найглибших долинах і в море впадають.

Крім цих усіх прибула ще із племені вольсків Камілла,  
Вершників рать привела вона й міддю блискучі загони.  
От войовниця! Ані до ткання-бо у неї не звикли  
Руки жіночі, ані до куделі Мінерви, натомість  
Дівчина добре уміла терпіти тяжкі невігоди  
В битвах жорстоких і навіть з вітрами їти в перегони.  
Легко по нивах, над засівом повним, верхом понад зелень  
Бігла, і ніжного колосу в бігу вона не ламала.  
Чи у відкритому морі, ступивши на хвилі високі,  
Вільно по них пролітала і стіп собі в них не мочила.  
В подиві молодь і юрби жіноцтва навкруг надбігають  
З хат і полів і дивляться, як вона йде, аж роти всі  
Пороззявляли, як пурпур цариці вкриває їй плечі,  
Фібула з золота коси скріпляє, як носить лікійський  
Свій сагайдак вона й мирт із загостреним вістрям пастуший.

#### **КНИГА ВОСЬМА**

*Турн піднімає на війну весь Лацій і посилає в Аргіріпу просити допомоги в Діомеда. З другого боку, бог ріки Тібру Тіберін у сні спонукає Енея укласти угоду з аркадським царем Евандром, що заснував на Палатинському пагорбі місто Паллантей. Евандр гостинно приймає Енея, обіцяє йому допомогу, запрошує взяти участь у святкуванні*



*на честь Геркулеса, знайомить його з околицями. Тим часом Вулкан, чоловік Венери, на її прохання кує зброю її синові. Евандр пропонує Енееві очолити етрусків, які щойно прогнали свого царя Мезенція, і дає йому чотириста вершників під проводом свого сина Палланта. Еней приймає від Венери викуту для нього зброю і милується щитом, на якому зображено майбутні подвиги і долю римлян.*

Щойно на замку Лаврента Турн вивісив прапор воєнний,  
Глухо роги засурмили і рушили борзії коні,  
Щойно він зброєю брязнув, і серце усім стрепенулось;  
У хвилюванні весь Лацій поспішно складає присягу  
Дружби воєнної, в шалі нестримному молодь лютує.  
Перші начальники тут і вожді – Мессап із Уфентом,  
З ними й Мезенцій, огудник богів, звідусіль на підмогу  
Військо приводять, селян забирають з ланів їх розлогих.  
Зразу ж і Ветула шлють в Діомеда великого місто,  
Щоб допомоги просив і сказав, що вже вторгнулись тевкри  
В Лацій, що вже кораблями приїхав Еней і, пенатів  
Вніши подоланих, мовить, що доля йому присудила  
Бути царем, що багато племен із дарданським героєм  
Вже сполучилось і в Лації всюди ім'я його знають.  
Що за мету він поставив собі і чого він бажав би,  
В разі йому пощастить, Діомедові все це видніше,  
Аніж то видно і Турну-царю, і цареві Латину.

Так було в Лації. Лаомедонтський герой все це бачить,  
Серце журбою великою б'ється у грудях, і бистро  
Думка його то в один бік літає, то в другий, у різні  
Сторони рветься, усе розважає. Так мовби тремтливе  
Сонячне світло в воді відбивається в мідному чані,  
Чи світлосяйного місяця в повні проміння яскраве  
Скрізь проникає далеко, у кожен куточок, під небо  
Блисне і високо вдарить по рублених сволоках стелі.

Ніч залягла, і тварини утомлені сон нездоланий  
Скрізь, по всіх землях, окутав, всі роди звірині й пташині, –  
Батько ж Еней, тяжкою війною зажурений дуже,  
Під небокраєм холодним схилився на березі річки,  
Тілові дав запізнілий спочинок. Тут бог того місця,  
Сам Тіберін із чудової річки йому об'явився,  
Вийшовши дідом старим з-між густого галуззя тополі.  
Шати тонкого на нім полотна зеленої барви,  
Падає тїнь на волосся з вінця тростяного, і так він  
Мовить до нього, такими словами журбу розганяє:

“Божого роду нащадку, що місто троянське привозиш,  
Та від руки ворогів нам Пергам зберігаєш навіки, –  
Землі Лавренту і ниви Латина тебе виглядали.

Тут твоя певна оселя, тут певні пенати; не гайся  
І не лякайся страхіття війни, бо весь гнів і досада  
Вже проминули в богів.

Але щоб ти не подумав, що все це лиш марева сонні, –  
Знайдеш ти льоху велику під дубом, на березі річки,  
Буде лежати вона, поросят породивши аж тридцять,  
Біла сама, й поросята у неї при вимені білі.

Тут буде місце для города, всі тут труди закінчаться,  
Бо як віднині в черзі своїй тридцять обернеться років,  
Місто Асканій залежить тут, назви преславної Альба.  
Я непомильно пророчу. Тепер уважай, я скажу ще,  
<sup>50</sup> Як переможцем ти вийдеш з біди, що загрожує нині.  
Тут аркадійці, що рід свій усі від Палланта виводять,  
На берегах цих осіли; вони за царем, за Евандром,  
За прапорами його ідучи сюди, місто на горах  
Тут заснували й від предка його Паллантей називають.  
З плем'ям латинським вони безупинно воюють; візьми їх  
До товариства в свій табір, союзом із ними з'єднайся.  
Я тебе прямо до них заведу берегами й рікою,  
Щоб, пливучи проти течії, міг ти на веслах піднятись.  
Сину богині, вставай же, як перші зірки лише зайдуть,  
І по обряду Юноні молись із благанням, погрози  
Й гнів її втишуй. А як переможеш, даси мені шану.  
Той я, як бачиш, що рве береги свої в повідь і крає  
Поле врожайне; я синій той Тібр, я ріка та славетна,  
Що її небо найбільш між всіма полюбило. Тут стане  
Дім мій великий, що градам могутнім столицею буде”.

Тільки бог річки промовив і в озері скрився глибоким,  
Самого дна досягнувши, – Еней пробудився, і темна  
Ніч проминула. Він встав і на небо поглянув, на ранне  
Сонце, і в пригорщі з річки води, по закону, набравши,  
Так промовляє до неба: “Німфи, о німфи лаврентські,  
Що всім потокам початок даєте, й ти, батьку наш Тібре,  
Разом з твоєю святою водою, прийміть ви Енея  
В вашу опіку й, нарешті, від всіх небезпек урятуйте.  
Де тільки води твої (а ти глянув на нашу недолю)  
Мають джерела, у будь-яких землях, найкращим для мене  
Ти випливаєш, від мене навек тобі, боже рогатий,  
Будуть хвала і дарунки, царю усіх рік гесперійських,  
Ти лиш прийди й утверди вселаскаво обітницю дану”.  
Так промовляє, із флоту два судна дворянці відводить,  
І до плавби їх лаштує, і зброєю всіх наділяє.

Тут же очам показалось видовище дивне й раптове:  
Льоху побачили білу і білі при ній поросята,

З-поза дерев, як лежала вона на траві прибережній.  
Зараз побожний Еней тобі її, славна Юноно,  
В жертву приніс і поклав на вівтар з поросятами разом.  
Тібр цілу ніч тоді стримував хвиль повноводдя бурхливе  
І, повернувшись назад, у тихії води, змінився  
Так, що з'явилось плесо гладеньке на річці, неначе  
Десь на ставку чи на тихому озері, що й непотрібна  
Весел робота. Тож швидко в дорогу пустились, лиш плюскіт  
Чувся веселий. Смолисті бруси ялинові по водах  
Мчать, що аж хвилі й бори здивувались, до того незвичні,  
Що над рікою щити бойові сяють здалека блиском  
І надпливають мальовані судна. Вони ж день і ніч всю  
Дружно гребуть і закрути довгі минають, укриті  
Віттям дерев, і зелень їх крають у тихому плесі.  
Сонце вогненне стояло уже посередині неба,  
Як вони здалека мури побачили, й замок, і зрідка  
Кривлі домів, щонині могутність їх римська зрівняла  
<sup>100</sup> З небом, тоді ж Евандр царював ще в убогій державі.  
Судна туди завертають і просто до міста прямують.

Цар аркадійський в той день на пошану могутнього сина  
Амфітріона влаштовував свято і в лісі під містом  
Жертву приносив богам. Паллант, його син, був з ним разом  
І з-між юнацтва найперші, й убогий сенат; і жертвний  
Ладан курився, й при вівтарі тепла ще кров парувала.  
А як побачили судна високі й мужів, що у темний  
Гай надпливали, в мовчанні налігши на весла, то зразу,  
Вигляду цього злякавшись, зірвалися всі й залишили  
Жертву й столи. Та відважний Паллант не дозволив їм жертву  
Переривати, спис в руки хапас, біжить сам навпроти  
Й здалека з пагорба кличе: “Яка то потреба, юнацтво,  
Змушує вас у незнану пускатися путь, і куди ви  
Їдете? Рід ваш який? Де ваш дім? Чи ви мир несете нам,  
Чи ворожнечу?” А батько Еней тоді так відгукнувся  
Зверху з корми, мироносну оливну тримаючи гілку:  
“Бачиш ти Трої синів і зброю ворожу латинцям,  
Що гордовито, ізгоїв блуденних, в бою нас прогнали.  
Ми до Евандра прийшли, – скажіть же йому, що дарданські  
Вибрані хочуть вожді про воєнну просять допомогу”.  
Вражений іменем батьковим, дуже Паллант здивувався.  
“Вийди, – озвався він до нього, – і хто б то не був ти, із батьком  
Сам починай розмовляти, будь гостем у наших пенатів”.  
Потім рукою піддержав його і, обнявши, правицю  
Щиро потиснув. У ліс вони входять і річку лишують.

Дружньо такими словами Еней до царя тоді говорить:  
“Найблагородніший з греків, якого мені присудила

Доля благи і віття в стрічках простягати до нього, –  
Не побоявся я цього, хоч данайців ти вождь і аркадець,  
Хоч з обома синами Атрея ти зв'язаний родом.  
Доблесть моя, і богів віщування священні веліли,  
Й наша спорідненість, і голосна твоя слава по світу,  
Й доля судила, щоб я добровільно з тобою з'єднався.  
Дардан, розказують греки, ілійського города батько  
Й перший основник, син доньки Атланта Електри, до тевкрів  
Примандрував, а Електру Атлант породив переможний,  
Що небозвід весь на плечах тримає. Вам батько Меркурій,  
Що на холодних зачавши його верховинах Кіллени,  
Майя на світ цей ясний привела сніжно-біла; а Майю  
Велетень той же Атлант, якщо вірить переказам давнім,  
Той же Атлант породив, що зоряне небо тримає.  
Так в нас у кожного рід із тієї ж виводиться крові.  
От я на це й сподівався і, замість послів сюди слати  
І хитрувати спочатку, себе я, себе підставляю  
Й голову сам до порогів твоїх із благанням приношу.  
Це ж бо те плем'я давнійське, що так же й на тебе війною  
Йде безпощадно; якщо вони виженуть нас, то не буде  
Сумніву, що під ярмо й всю Гесперію зможуть скорити  
Й завоювати її від краю морського до краю.  
<sup>150</sup> Дай же й прийми запоруку взаємну; бо є в нас до бою  
Сили готові, є мужність, досвідчене в війнах юнацтво”.

Так тоді мовив Еней, а він на уста його, й очі,  
І на все тіло промовця уважно і довго дивився  
Й так відповів: “Як я радий тебе, наймужніший із тевкрів,  
Тут і прийнять, і пізнати. Виразно пригадую голос  
Батька твого, Анхіса великого, вигляд і мову!  
Я не забув, як прямуючи до Саламіна, нащадок  
Лаомедонта Пріам одвідав сестри Гесіони  
Царство та ще й завітав у холодну країну аркадську.  
Юність найпершими квітами лица мені засівала,  
Я дивувався з тевкрійських вождів, дивувався і з сина  
Лаомедонта. Найвищий же був із усіх тих героїв  
Саме Анхіс. Молоде моє серце аж рвалося до нього  
Заговорить і правицею щиро потиснуть правицю.  
І, захопившись, повів я його аж до мурів фенейських.  
Він же, відходячи, в дар залишив сагайдак мені дивний  
З стрілами в ньому лікійськими, й золотом ткану хламиду,  
І золоті дві узди, що Паллант зберігає їх, син мій.  
Отже, правицю мою подаю вам, якої хотіли,  
Й з вами союзом лучуся. А завтра, лиш ранішнє світло  
Зійде на небо, в добрі відпущу вас, дам військо й підмогу.

Свято ж тим часом щорічне оце, якщо в дружбі прийшли ви,  
З нами святкуйте врочисто – адже відкладать не годиться  
І відтепер до учт товариських уже привикайте”.  
Так промовляє й наказує знову бенкет готувати,  
На мураві розставляє відсунені кухлі й садовить  
Сам він гостей; а Енея окремо шанує і садить  
В крісло кленове, шкурою лева гривастого вкрите.  
А юнаки, що для цього призначено їх, із жерцями  
Навперобій накладають посмажене м'ясо волове,  
Сиплють в ковші подарунки Церери і Вахком частують.  
Тут і Еней, і троянське юнацтво смаженю ту їли,  
З довгої спини вола, і жирну утробу жертовну.

А вдовольнили свій голод і прагнення їжі минуло,  
Мовив тоді цар Евандр: “Цей празник, бенкет по обряди,  
Й цей ось вітвар для могутнього бога ми тут встановили  
Не з забобону пустого, богів не шануючи давніх, –  
Але тому, ти мій гостю троянський, що з скрути страшної  
Ми врятувались, то й честь відновляємо здавна належну.  
Передусім на цю скелю поглянь, що у зломах звисає,  
Як там розкидано купи каміння, яка он самотня  
Хижа гірська, як на порох розсипались скелі величні.  
Тут-то простора печера була, що далеко тягнулась;  
Жив у печері тій Как, ця страшна півлюдина потворна.  
Не заглядав туди сонячний промінь, земля була тепла  
Свіжою кров'ю і завжди висіли на грізних одвірках  
Людські обличчя страшні, поблідлі в жадливому тлінні.  
Батьком тієї потвори Вулкан був; вогнем його чорним  
З'яв він з пащі своєї й тягар свого тіла ледь двигав.  
<sup>200</sup> Зрештою, сповнились наші бажання, настала хвилина,  
Що принесла нам із божим приходом рятунок. Бо гордий  
Тим, що триликого вбив Геріона і здер з нього зброю  
Месник найбільший, Алкеїв онук, надійшов, переможець,  
І величезні пригнав він воли; тут кругом по долині,  
Понад рікою вони розійшлися. А Кака манила  
Вдача злодійська і дика, щоб не залишати незаним  
Жодного злочину й підступу; отже, чотири найкращі  
Ростом воли відганяє від стада, займаючи стільки ж  
І ялівок найгарніших. Щоб ноги слідів не лишили,  
Якби їх прямо загнав, – за хвосту повтягав до печери.  
Так обернувши слідів спрямування, сховав їх у темнім  
Схові каміннім, і жодні ознаки, якби хто шукав їх,  
Не завели б до печери. Як сити із стійла худобу  
Амфітріона нащадок вигонив і ладивсь в дорогу,  
То на відході воли заревли, і всі гори й діброви

Жалібним ревом заповнили й стогоном, їх покидавши.  
В відповідь їм і телиця одна у великій печері  
Теж заревла з запертя і позбавила Кака надії.  
Тут спалахнуло від болю Алкідове серце і жовчі  
Чорної сповнилось в шалі; вхопив він у руки тяжезну  
І сукувату дубину й на гору побіг піднебесну.  
Вперше ми Кака тоді на власні побачили очі,  
Як метушивсь він од страху, як швидше від самого Евра  
Втік у печеру, бо той переляк окрилив йому ноги.  
Там зачинився, й ланцюг розірвавши, звалив величезний  
Камінь, який на ретязь залізний майстерно зависив  
Батько, і засув засунув в одвірки і так укріпився.  
От тірінтієць у шалі з'явився, і доступу вгору  
Пильно шукає, і водить усюди очима, й зубами  
Люто скрегоче. Й так тричі, палаючи гнівом, обходить  
Верх Авентіну, і тричі даремно старається зрушить  
Скельні пороги, і тричі з утоми в долині сідає.  
Ззаду печери здіймалася там звідусюди урвіста  
Скеля шпиляста із гострого каменю, дуже висока –  
Звідки не глянеш, на гнізда для хижого птаства придатна.  
Скелю цю – верх її – вліво, у напрямі річки, схилив він,  
З правого боку підперши, – стрясає в найглибших основах,  
Зрушує з місця її і помахом дужим штовхає,  
Так, наче громом ударило, аж береги розступились  
І перелякані хвилі потоку назад подалися.  
І відчинилась печера, – Какові ті величезні  
Царські чертоги, – і темні відкрилися там погребщища.  
Наче під натиском сили якої земля б розступилась  
І відчинила підземні оселі й богам ненависне  
Царство бліде, і глибоко зверху жажливу безодню  
Видно було б, і духи під впущеним світлом тремтіли б.  
Так несподівано світлом раптовим його захопивши  
В скелі порожній, де наглухо замкнений дико ревів він,  
Стрілами ззовні Алкід нападає і зброю всіляку  
250 Мече – й дерева, й каміння, неначе ті кола млинові.  
Той же тим часом, – бо з скрути тієї вже втечі немає, –  
Хмарами дим видихає із пащі (аж дивно сказати),  
Тьмою густою сповняє домівку, засліплює очі,  
Темну, з вогнем перемішану, створює ніч у печері.  
Врешті, не стерпів Алкеїв онук, – крізь вогонь перескочив  
Він стрімголов, де дим найгустіше у хвилях здіймався,  
Де в величезній чорній печері найбільш вирувало.  
В темряві Кака вхопив він в обійми, хоч той іще дихав  
Полум'ям марним, на нього наліг і так його стиснув,  
Що аж полізли на лоб йому очі і в горлі засохло.

Двері виважує він, відкривається чорна домівка, –  
І ялівки, сюди загнані, вийшли на світло, й відкрився  
Небу грабіж безперечний. А він, ухопивши за ноги,  
Трупа поганого витяг. І всі надивитись не можуть  
І на обличчя, й на очі жажливі, й щетинням оброслі  
Груди цього напівзвіра, й вогонь, що погас в його горлі.  
Тож Геркулесу тоді з пошаною всі поклонились  
І зберігають, на radoщах, день той нащадки, і перший  
Речник того був Потіцій, по нім дім Пінаріїв вийшов  
Сторожем жертв Геркулесу. Вівтар цей він в лісі поставив,  
Ми його будемо звати Найбільший, і завжди найбільшим  
Він для нас буде. Тому, юнаки, ви таку величезну  
Славу шануйте і віттям вінчайте волосся; й правиці  
З чашами вгору здійміть, і зивайте нам спільного бога,  
Й щедро вино йому лийте”. Промовив він це, і двобарвним  
Віттям тополя йому Геркулесова чуб отінила;  
Вплетене листя з волосся звисало, а чаша святая,  
Повна вина, красувалась в правиці. На стіл узливання  
В радості всі учиняють жертовне й богів закликають.

Веспер тим часом наблизивсь, на захід Олімп похилився.  
От і жерці починають обхід, а найперший Потіцій;  
Всі, по закону, одягнені в шкури, і з свічкою кожен.  
Знов відновляють бенкет і другим заходом солодкі  
Страви приносять і повні миски на вівтар уставляють.  
Браття ж салійські, обличчя вмаївши галуззям тополі,  
Спів починають довкола престолу, де жертви палають.  
Тут хор молодших, там старших, і всі величають у співах  
Подвиги, що довершив Геркулес: як дві перші потвори  
Мачухи він ухопив і в руках задушив, дві гадюки;  
Як він славетні міста зруйнував – і Ойхалію, й Трою.  
Тисячі праць довершив він тяжких в Еврістея на службі,  
З допущу злої Юнони: “Ти непереможний, дволиких  
Хмарами зроджених Фола й Гілая своєю рукою  
Вбив, і критську потвору, і в скелях могутнього лева  
Біля Немеї. Злякалось тебе навіть озеро Стікса,  
Орків злякався воротар, що лежав у кривавій печері  
На недогризеній кості. Тебе не злякають ніякі  
Постаті, навіть Тіфей в своїй зброї, мов скеля стрімчаста.  
Ти не утратив притомності духа, як гідра лернейська  
<sup>300</sup> Тьмою голів обкрутила тебе, – отже, радуйся, справжній  
Сину Юпітера, цвіте богів, ізійди вселаскаво  
Й благослови нас і свято твоє”. У піснях так співали,  
Та не забули й про Какову разом згадати печеру,  
Ані про нього самого, як дихав огнями. Лунає  
Гомін по цілому гаю, аж гори його відбивають.

От покінчили божисті обряди, й усі переходять  
В місто. Цар перший ступає, поважний роками, – з собою  
У товаристві Енея веде й свого сина; про різні  
Справи вони розмовляють. З усього Еней дивувався,  
Й живо по всьому очима водив, бо йому був цікавий  
Кожний куточок, усе його тішить, царя він питає  
Й слухає, що цей говорить про пам'ятки предків прадавніх.  
Мовить тоді цар Евандр, який римську поставив твердиню:  
“Бачиш, тут фавни тубільні і німфи гаї ці займали,  
Плем'я мужів, що зродились із пнів і з твердої дубини.  
Устрою в них не було, ні звичаїв, волів запрягати  
Ще не навчилися, запасів робити й здобути щадити  
Не розуміли: із віття жили та із ловів не легких.  
Перший Сатурн тут явивсь із небесних висот олімпійських,  
Зброї Юпітера втікши, як той його вигнав із царства.  
Він тоді рід той безумний, розлізлий по горах високих,  
Разом стягнув і надав їм закони, а край цей схотів він  
Лацієм звать, бо безпечно в землі цій сховався. Доба та  
В час його царства, як кажуть, була золота. Так він правив  
В тихому мирі народами, поки поволі настала  
Грша, поблякла доба, а за нею до воєн шалена  
Пристрасть і власності сильна жадоба. Тоді-то авзонське  
Плем'я й сіканські народи прийшли сюди, й часто зміняла  
Назву Сатурна земля. І настали царі, між якими  
Тібрис жорстокий, безмірного росту, що річку від нього  
Іменем Тібр ми пізніше, усі італійці, назвали.  
Справжню, стару свою назву утратила Альбула-річка.  
В час той, як прогнаний із батьківщини, по морю я їхав,  
Доля всесильна й судьба неминуча мене посадили  
В цих ось краях, та бог Аполлон і накази жакливі  
Матері – німфи Карменти – мене завели у ці землі”.

Ледве сказав це, йде далі й показує вівтар і браму,  
Що Карментальською, кажуть, назвали вже римляни здавна,  
З шани до німфи Карменти, що долю віщує і перша  
Те провістила нам, що енеади великим народом  
Будуть і що Паллантей також містом уславленим стане.  
Далі великий показує гай, що притулок із нього  
Ромул завзятий зробив, і ще далі Луперкал у тіні  
Скелі холодної, що парасійським звичаєм назвали  
Іменням Лікейського Пана. І гай Аргілету святого  
Теж показав, і місце, де гостя із Аргоса вбито.  
Звідти веде під Тарпею і під Капітолій, що нині  
Золотом сяє, колись же був дикими вкритий корчами.  
Вже і тоді забобонні жахи цих от місць полохливу



350 Людність лякали, й тоді уже лісу і скелі боялись.  
“Глянь,— каже,— гай цей і пагорб цей, лісом укритий, займає  
Бог невідомо який, хоч вірять і в те аркадійці,  
Що і самого Юпітера бачили часто, як чорну  
Тряс він егіду своєю правицею й хмари громадив.  
Бачиш, крім того, ці городи два, ці розвалені мури,  
Рештки, що тут залишились, як спомин по давніх героях.  
Замок цей – батько наш Янус, а той – Сатурн заснував тут,  
Янусів замок – Янікул, Сатурнія – звався Сатурнів.

Так, розмовляючи, скоро й до вбогого житла Евандра  
Вже підійшли і ревучі побачили череди всюди,  
Бачили їх і на Римському ринку, й величних Карінах.  
Як до домівки прийшли, він промовив: “На ці ось пороги  
Сам Алкід переможний вступав, і його тут гостила  
Царська оселя оця. Тож гідний будь бога і важся,  
Гостю, багатств не цінити і не осуди нашу вбогість”.  
Так він сказав і під покрив маленького дому Енея  
Вводить великого й просить сідять на розстеленім ложі  
З листя, яке ведмедиці лівійської шкурою вкрито.

Ніч наступає і землю у чорні окутує крила.  
Мати Венера, проте, не даремно погроз лаврентійських  
І завірюхи тяжкої у серці своєму злякавшись,  
Йде до Вулкана на слово, і так в золотій їх подружній  
Спальні говорить, і будить у ньому любов божественну:  
“Поки царі арголійські Пергам плюндрували війною,  
Замки, які від ворожого пломеню мали упасти,  
Тим нещасливцям ніякої помочі й жодної зброї  
Я не благала; хисту твого і тебе, чоловіче  
Мій найдорожчий, ніяк не хотіла даремно трудити,  
Хоч добродійств і багато я винна Пріамовим дітям,  
Хоч уже часто над лихом Енея тяжким я ридала.  
Нині з Юпітера волі ступив він на берег рутульський,  
Отже, в покорі приходжу сюди і в твоєї святині  
Зброї благаю, мати – для сина. Тож донька Нерей  
Й жінка Тітона могли твоє серце сльозами склонити.  
Глянь, які ринуть народи, які-то твердині замкнули  
Брами, як гострять залізо на мене й моє покоління”.

Мовила так і білішими снігу руками богиня  
Солодко й ніжно голубить його, що й досі ще длявся.  
Звиклий жар охопив його раптом, і племінь знайомий  
Мозок йому розпалив у костях, їх ослабивши млостю.  
Так от, як часом із грому ясного зірвавшись, вогниста  
Блискавка смугою світлого сйива у хмарах заграє.

Жінка, свідома краси, була рада із підступу свого.  
Вічним коханням покорений, батько їй так повідає:  
“Чом так далеко причин ти шукаєш? Де ж ділось, богине,  
В тебе довір'я до мене? Якщо б піклувалась так само  
Ти вже раніш, то озброїть троянців було б ще можливо;  
Не боронили б, напевно, ні батько всесильний, ні доля  
Трої стояти й Пріамові років ще десять прожити.  
<sup>400</sup> Як воювати тепер ти готуєшся й задум цей маєш, –  
Все, що я захистом здолаю своїм, обіцяю, що зможу  
Викувати я із заліза чи вилить його із електру,  
Що лише зможе вогонь із повітрям, – облиш ці благання  
І перестань в свої сили не вірити”. Із цими словами,  
Впав із жагою в обійми жадані, і, любій дружині  
Ніжно до лона схилившись, поринув у сон безтурботний.

По відпочинкові першим, як ніч, півшляху перейшовши,  
Сон віджене, як жінка, що їй із куделі нужденно  
Жити судилося й хистом Мінерви, вогонь роздуває  
Й вистиглий попіл, щоб ночі додати до роботи, й рабінням  
Довгої праці при світлі усім завдає, щоби чистим  
Ложе подружнє самій зберегти і мати можливість  
Виховат діток маленьких, – точнісінько так і могутній  
Владар вогню не пізніше тієї хвилини з м'якого  
Ложа встає й поспішає на кузню до праці своєї.

Біля Сіканії, там, де Еолова близько Ліпара,  
Скелями острів підноситься вгору, що завжди димляться,  
А під тим островом б'ють із печери в розколинах Етни  
Дужі громи у розжарених горнах циклопів, і сильно  
В вухах гримить від ударів тяжких у ковадла, сталеві  
Маса халібська аж прискає в гарті, коли у горнилах  
Жар роздувають. Вулканів тут дім і весь обшир Вулканів.  
Владар вогню сюди саме й зійшов із високого неба.

У величезній печері залізо кували Циклопи:  
Бронт, і Стероп, і голий Піракмон. Громи в їх долонях –  
Ті, що батько скидає їх стільки із неба на землю,  
Вже відшліфовані трохи, частково іще не готові, –  
Ще добавляли до них по три промені граду й три зливи,  
Три із червоного жару і три із крилатого вихру.  
Ще домішали і ясність жажливу до творива того,  
Гуркоту й жаху дали ще і гніву, що блискавки мече.  
Далі іще й колісницю для Марса ладнали крилату, –  
Він-бо до бою на ній і мужів, і міста спонукає.  
В іншому місці егіду кували, Паллади гнівної  
Зброю страшну; і зверху старанно її прикрашали

Зміїв лускою та золота блиском. На грудях богині  
Скрутні різьбили зміїні й подобу самої Горгони,  
Що повертає очима, хоч шия відрізана в неї.  
“Все відкладіть, – до них каже, – лишіть розпочату роботу,  
Роде етнейський, циклопи, й на це ви бачно вважайте:  
Зброю зробити для мужа завзятого треба; тут сили,  
Треба тут рук доложити берких і всілякого вміння  
Й хисту. Тож не зволікайте”. І більше ні слова. А ті вже  
Зразу на труд налягли, розділивши його між собою  
Нарівно. Струмені міді пливуть там, і золото плине,  
Криця, що ран завдає, у просторому плавиться горні.  
Щит велетенський готують, один проти стріл всіх латинців,  
Сім накладають шарів, що один поза один заходить,  
І надимають повітря, й женуть продувними міхами.  
Інші – крицю шипучу в кориті з водою гартують.  
Аж гуготить вся печера від грому лункого ковадел, –  
В чергу так вони із зусиллям руки здіймають.  
Лиш повертаючи в кліщах могутніх метал розжарілий.

Поки так батько лемнійський спішить у еольському краї,  
Світла живлюще проміння і щебет під дахом пташиний  
Рано-раненько збудили Евандра в хатині убогій.  
Старець встає й одягає на тіло сорочку, й тіренський  
В’яже під стопи сандалії; потім і меч він тегейський  
Через плече перевішує збоку й назад відкидає  
Шкуру пантери, що з лівого боку звисала у нього.  
Ідуть ще попереду два сторожі тих високих порогів  
І супроводять хазяїна – пси його вірні. Іде він  
Прямо до гостя Енея, в оселю його, що стояла  
Осторонь; бо не забув наш герой про вчорашню розмову  
І про свою обіцянку. Еней не пізніш пробудився.  
Йшов цей із сином Паллантом, а той в товаристві Ахата.  
Руки, зійшовшись, взаємно вони подали і в світлиці  
Сіли, де в затишку вільно могли розмовляти. Цар перший  
Мову почав:

“Наймогутніший владико, тевкрійський, ще доки живеш ти,  
Твердити я не посмів би ніколи, що справа троянська  
Вже занепала, що гине держава. Від нас, відповідно  
До твого імені, всюди відомого, стануть до бою  
Сили малі вам на поміч; бо звідси замкнула етрусська  
Річка, а звідти нас тиснуть рутули, під мурами міста  
Зброєю дзвонять. Та я сподіваюсь, що зможу з’єднати  
Сильні народи для тебе і царства багатого табір.  
Для порятунку показує стежку нам випадок слушний.  
Доля тебе тут бажає – й прийшов ти. Не дуже далеко

Звідси є місто Агілла, на вічній збудоване скелі,  
Де на етрусських верхів'ях селилося плем'я лідійське,  
Славне в боях. Довгий час процвітало воно, та Мезенцій,  
Цар, покорив його владою гордою й силою зброї.  
Що ж тут про злочини дикі тирана та вбивства огидні  
Згадують? Хай це на голову скинуть йому і потомкам  
Вічні богове. Бо ж навіть померлих в'язав він з живими,  
Руки до рук, а лице до лица прикладав (які муки!).  
В пасоки гнійних потоках, в обіймах мерзенних, у довгих :  
Муках вбивав їх. За зброю вхопилися мучені, врешті,  
І облягли ошалілого ката в його ж таки домі;  
Помічників повбивали, закидали жаром покрівлю.  
Він серед січі тікає в країну рутулів, до Турна,  
Що обороною став побратимові. Праведним гнівом  
Вся етрурійська земля розгорілась, жадають, щоб видать  
Їм на скарання царя, бо війною ідуть. Полководцем  
Настановлю я тебе тисячам тим, Енею, бо густо  
Товпляться вздовж узбережжя на суднах, до бою зивають.  
Жрець лиш старий їх тримає, судьбу їм пророчить: "Добірна  
Молодь меонська, ви, древніх героїв квітуєча сило,  
<sup>500</sup> Біль справедливий на ворога рве вас; гнів слушний Мезенцій  
Так розпалив. Та ніхто з італійців не може обняти  
Провід в такому народі, шукайте чужих полководців".  
Сили етрусські тоді розмістились на цьому роздоллі,  
Божих пророцтв налякавшись. Сам Тархон послів посилає,  
Щоб передати мені ту корону і берло та інші  
Влади ознаки і просить у табір прийти та обняти  
Владу в тірренців. Та виснагла старість моя із роками  
І скостеніла мені заважає сягати по владу;  
Вже-бо і сила, до подвигів здібна, минулась. А сина  
Я прихилив би до цього, якщо б через матір сабельську  
Кров не змішалась і звідси він частки не мав батьківщини.  
Ти ж, що й вік твій, і рід із судьбою у згоді, відважся,  
Вируш, керманичу тевкрів, вождю італійців хоробрий,  
Крім того, я ще Палланта додам тобі, втіху й надію  
В мене єдину; нехай під твоїм він началом звикає  
Марсову службу нести і воєнної справи учитись.  
Бачачи подвиги мужні твої, в молодому ще віці  
Хай тебе цінить. Аркадських я дам йому вершників двісті,  
Вибрану силу юнацтва, і стільки ж він дасть і від себе".  
Ледве промовив він це, як сумно спустили додолу  
Очі Еней, син Анхіса, й Ахат, його вірний товариш, –  
Горя багато в зажуренім серці вони б розважали,  
Та Кітерея з високого неба знаки подала їм,  
Бо із ефіру раптова їм блискавка ясно мигнула.

І загриміло, здавалось, що світ увесь валиться раптом;  
Всім причувалось, що сурми тірренські заграли в повітрі.  
Всі озирнулись на небо, а звідти невпинно доходив  
Грім лункодзвонний; на світлих прогалинах неба, крізь хмари  
Видно, як зброя червоно горить, як дзвенить від ударів.  
Всім це затьмарило ум, та один лиш з героїв троянських  
Голос пізнав, зрозумів заповіт материнський і каже:  
“Ти не допитуйся навіть, мій друже, які-то події  
Чуда оці нам пророчать: Олімп мене кличе, богиня,  
Мати моя, обіцяла послати мені цю ознаку,  
Як розгориться війна, і на поміч із неба подати  
Зброю Вулкана.  
Скільки смертей лаврентійців нещасних чекає! Як тяжко,  
Турне, заплатиш мені! Як у хвилях своїх ти багато  
Будеш котити щитів, і шоломів, і трупів героїв,  
Батьку наш Тібре. Хай топчуть союзи, війни хай бажають”.

Тільки слова ці промовив, встає із високого крісла,  
Й на Геркулесовім вівтарі згаслий вогонь розбудивши,  
До невеличких пенатів підходить і ларів, знайомих  
Щойно від вчора. Евандр і вся молодь троянська по черзі  
Вибрані вівці у жертву з належним обрядом приносять.  
Потім до суден своїх він відходить одвідати друзів.  
З них вибирає собі він хоробрістю знаних, щоб разом  
З ним на війну вирушали, його проводжали, а інші  
Доли рікою плывуть, без напруги, щоб там передати  
550 Вістку від батька Асканію, що тут нове приключилось.  
Коней тевкрійцям дали в ту дорогу на ниви тірренські;  
А для Енея підводять найкращого: лев'яча шкура  
Зверху коня покриває, блищать золоті на ній кігті.

Вістка містину малу облітає, що вершники скачуть  
По узбережжю владики тірренців. В журливій тривозі  
Жертви богам матері обіцяють подвійні; чим ближче  
Вже небезпека, тим більша тривога, стає все страшнішим  
Марса лице. Тоді батько Евандр, на прощання стиснувши  
Сина правицю й нестримно над ним заривавши, говорить:  
“От щоб Юпітер вернув мені давні роки проминулі,  
Вигляд тодішній, коли під Пренестом я знищив ворожі  
Лави передні і купи щитів попалив переможно  
Й цією правицею скинув у Тартар Ерула-владику!  
Він як родивсь, три душі йому (страшно сказати!) дарувала  
Мати Феронія, й тричі його довелось побороти,  
Смерті прийшлося доконати його тричі. Проте ця правиця  
Душі всі три узяла в нього й стільки ж і зброї забрала.  
Не одривався б тут, сину, з твоїх я обіймів солодких,

Над головою б сусіда не зміг глузувати Мезенцій,  
Стільки жорстоких убивств не вчинив би залізом ніколи  
І не здолав би стількох громадян відібрати у міста.  
Згляньтесь, боже, й Юпітере, царю богів премогутній,  
Над аркадійським царем, уклінно-бо вас я благаю:  
Батьківські просьби прийміть. Якщо ваша ласка, як доля  
Цілим Палланта мені збереже, якщо маю дожити  
Дня, щоб побачить його і зустрітись з ним, – то, благаю,  
Дайте дожити, а труди перетерпіти всі я готовий.  
Та якщо, доле, готуєш таке, що й сказати лякаюсь,  
Зволь же негайно, негайно жорстоке життя скоротити,  
Поки ще горе непевне й не знаю, чого сподіватись.  
Поки в обіймах держу тебе, сину, мій скарбе, єдина  
В старості втіхо, щоб вісник жажливий не зранив у мене  
Слуху мого”. Жаль такий виливав при останнім прощанні  
Батько. Зомлілого з болю додому несли його слуги.

Вже крізь відкриті ворота виходили вершники в поле;  
Вирушив перший Еней і Ахат його вірний, за ними  
Інші троянські вельможі; Паллант у середині їхав;  
Здалеку видно хламиду його й розмальовану зброю, –  
Наче Люціфер ясний, в Океанових хвилях омитий,  
Поміж ясними зірками Венері з усіх найлюбіший,  
В час, коли людям своє він священне покаже обличчя  
Й темінь розгонить. На мурах стоять матері там у страху,  
Стежать за хмарами пилу й військами, що крицею сяють.  
Збройно вони через хащі, де шлях їм найближчий, проходять.  
Гомін лунає, по четверо в ряд вони їдуть, на порох  
Поле копитами збили. Є гай там великий близ річки  
Цери холодної, здавна святий він для цілого краю.  
Вколо віночком його оточили горби, а ялиці  
Поясом чорним його вперезали. Як кажуть, пеласги  
<sup>600</sup> Давні, що перші колись оселились в латинській країні,  
Гай посвятили Сільванові, богу ланів і худоби,  
Й день встановили святковий. Відтіль недалеко в безпеці  
Табором Тархон стояв і тірренці, що їх ціле військо  
Можна побачить було із вершини горба, що на полі,  
Й табору всю широчінь. Сюди ж то, потомлене дуже,  
Батько Еней завертає й до бою готове юнацтво,  
Щоб підкріпитись самим та дати і коням спочити.

З хмар прибула піднебесних у сяйві божистім Венера,  
Світла, дари несучи. І як тільки побачила сина  
В закутку самім долини, за зимними водами річки,  
Радо йому об'явившись, отак промовляє: “Дари ось,  
Мною обіцяні, маєш, що їх спорудив своїм хистом

Мій чоловік, щоб ти не вагався, мій сину, до бою  
Викликать гордых лаврентів чи Турна палкого”. Сказала  
Так Кітерея і сина голубить, обнявши, й блискучу  
Зброю під дубом навпроти складає. Він з божого дару  
Радий, із честі такої й натішитись ним він не може,  
Сам по порядку те все оглядає й дивує з усього,  
Ще й обертає в руках, до плечей приміряє: шолом тут,  
Що так страшить своїм гребнем і полум'ям грізно палає,  
Й меч смертоносний, і панцир великий із міді твердої,  
Що червоніє криваво, такий, як та темная хмара,  
Що, загорівшись від променів сонця, палає в просторах,  
І наколінники легкі, із золота литі й електру,  
Й спис, і поверхня щита, що не легко її описати.

Саме на ньому володар вогню, у пророцтвах умілий,  
Знаючи будучність, вирізьбив славні діла італійців,  
Римські тріумфи і ціле потомство прийдешнє, що вийде  
З роду Асканія, й війни, що будуть, одна за одною.  
Й матір-вовчицю він там зобразив, що у Марса в печері,  
Зелом порослій, лежить, – до сосків припадаючи разом,  
Граються двоє хлоп'ят і ссуть свою матір безстрашно.  
Шию свою зігнувши дугою, вона тих хлоп'яток  
Лиже по черзі і так їх тільця язиком виправляє.  
Біля цієї картини він Рим зобразив і додав ще,  
Як сабінянок умкнули із місць глядачів на великих  
Іграх у цирку, з законом незгідне, й війна розгорілась  
Наново між Ромулідами й Тацієм, вже постарілим,  
Що на чолі був у курів суворих. Царі після бою  
При олтареві Юпітера збройні стоять і тримають  
Чаші в руках та єднаються в спілку, свиню заколовши.  
Біля цієї картини квадриги швидкі у розгоні  
Метта надвоє роздерли (ой, треба було, мій альбанцю,  
Слова додержать), там Тулл, шматуючи зрадника тіло,  
В лісі розкидав його, аж кров'ю шипшини стікали.  
Далі було, як звелів він Порсену Тарквінія знову  
Після вигнання прийняти і як він військом великим  
Місто обліг, а потомки Енея на меч поривались,  
Щоб боронити свободу. А він, невдоволений з того,  
<sup>650</sup> Ніби грозить, що Коклес та наважився міст зруйнувати,  
Й Клелія, пута порвавши, посміла ріку переплинуть.  
Зверху Манлій стояв, оборонець тарпейського замку,  
Й храм заслоняв, і нерушно тримав Капітолій високий;  
Свіжою стріхою їжилась Ромула царська домівка.  
Срібний гусак літав там у сінях золотосяйних  
І сповіщав, що галли надходять, що вже на порозі.

Через гушавину, в темінь сповиті, з'явилися галли  
І оточили твердиню – їм темрява ночі сприяла.  
Кучері в них золоті, і одіж їх золотом сяє,  
Світло-смугасті військові плащі, а шиї в них білі,  
Мов молоко, в золотому окіллі; вимахує кожен  
Парою списів альпійських, а в довгих щитах вони захист  
Мають собі. Він вирізьбив там і громаду салійську  
В танці святому, і голих луперків; у них гостроверхі  
З вовни шапки, і щити зобразив, що із неба упали.  
Чисті матрони везуть через місто у повозах зручних  
Святощі їхні. А далі іще показав він виразно  
Тартара царство, також глибоченний передсінок Діта  
Й кари за злочини; теж, Катіліно, й тебе, як на грізній  
Скелі висиш і тремтиш ти від фурій. Окремо – побожні,  
З ними й Катон, що закони складає. Між всім цим широке  
Граюче море із золота, й пінилися сивії хвилі,  
Й сріблом довкола дельфіни блищали, міцними хвостами  
Глибоко хвилю горнули і піну шумну розсікали.  
Мідний флот було видно всередині, – битва актійська:  
Берег Левкади, усіяний весь вояками, а хвилі  
Золотом сяють. Сам Август Цезар веде італійців,  
З ним і сенат, і народ, і пенати, й великі боже.  
Він на кормі височенній стоїть, а обабіч з обличчя  
Радісна ясність палає і батьківська зірка над тім'ям.  
Далі за ним – Агріппа величний веде своє військо,  
Вітром попутним боги йому з неба сприяють. На ньому  
Славна відзнака воєнна – з носів корабельних корона  
Скроні йому осявала. А далі – озброєні різно  
Варварські сили Антоній веде. Народів Аврори  
Й берега він переможець червоного. Тягне з собою  
Сходу він сили, й Єгипет, і Бактру далеку; при ньому  
Жінка з Єгипту, нечестя для нього. Всі разом рушають  
В бій, аж запінилось море, вдаряють-бо підняті весла,  
Ростри тризубі прорізують плесо, – ідуть у відкрите  
Море. Гадав би хто, може, що тут надпливають Кіклади,  
Зрушені морем, чи з горами гори зіткнулись високі;  
З суден, важких наче вежі, воїни так натискають  
Збройними масами, з рук запалене кидають клоччя,  
Мечуть летюче залізо списів, – і багриться від крові  
Поле нептунське. Всередині військо цариця скликає  
Батьківським систром; не бачить гадюк вона двох за собок  
Всякі потвори богів різнорідних, між ними Анубіс  
Песиголовий, рушають у бій на Нептуна й Венеру,  
Проти Мінерви. В середині битви цієї сам Маворс,  
В зброї залізній, лютує. А Діри зловісні з ефіру



Линуть, і втішна Незгода надходить у шаті роздертій,  
Зараз за нею з кривавим бичем виступає Беллона.  
Зверху, з актійської скелі, на це Аполлон споглядає  
І натягає свій лук. Злякались тієї погрози  
Індія й цілий Єгипет, Аравія вся і Сабей  
І починають тікати. Видно було, як цариця  
Кличе вітри, паруси наставляє під подув і линви  
Їм попускає невпинно, її там у цій різанині  
Бог вогняний зобразив від прийдешньої смерті блідую;  
Япіг попутний і хвилі несуть її в море, а далі –  
Ніл, засмутившись, могутній, своє розгортає одіння  
Й всіх розбитих до свого зеленого лона скликає.  
Цезар у римській мури в'їжджає в потрійнім тріумфі  
Й вічним богам італійським безсмертні складає обіти –  
Тричі по сто у столиці поставити храмів величних.  
З ігрищ веселих та оплесків вулиці всі аж лунають;  
В храмах кругом вівтарі і хор матерів, а навколо  
При вівтарях жертовні воли усю землю покрили.  
Він на порозі сидить білосніжнім осяйного Феба  
І від народів дари порядкує й на пишних колонах  
Вішає. Ідуть ті народи впокорені, в шерехах довгих.  
Мова їх, звичаї, зброя, їх одяг – які розмаїті!  
Мульцібер тут зобразив номадів і карів, лелегів,  
Афрів отих розперезаних, ще й стрілозбройних гелонів.  
Далі Євфрат вже котив свої хвилі спокійні; ще далі –  
Люди з меж крайніх – морини; і Рейн двоєрогий, і даги  
Непогамовні, і річка Аракс, для мостів небезпечна.  
Матері дару, Вулкана щиту, він дивується дуже,  
Образам радий ясним, хоча тих подій і не знає,  
І піднімає на плечі цю славу і долю нащадків.

### **КНИГА ДЕВ'ЯТА**

*Поки Еней перебував у Евандра, Турн, підохочуваний Юноною, нападає на троянський табір, очолюваний юним Асканієм, і намагається спалити троянські кораблі, але Юпітер, на прохання Кібели, обертає їх у морських німф. Турн облягає нову Трою. Друзі Ніс і Евріал наважуються пробитись з обложеного міста через рутульське військо і передати вісті Енеєві. Вони вночі пробираються через ворожий табір, але на світанку, оточені загоном вершників, гинуть героїською смертю. З наткнутими на списи їхніми головами рутули штурмують троянський табір. З обох боків гине багато воїнів. Асканій учиняє свій перший подвиг. Пандар з Бітієм, що стояли на варті біля міської брами, відчиняють її і, заманивши ворогів, багатьох із них убивають. Турн поспішає на допомогу і відганяє троянців, але згодом під їх натиском відступає до Тібру, перепливає його і повертається до своїх.*

Поки це все десь далеко там діється, з неба послала  
Донька Сатурна Юнона Ірідю до смілого Турна.  
Саме тоді він сидів у священній долині, у гаї  
Батька Пілумна, як донька Тавманта, звернувшись до нього,  
Так промовляє устами рожевими: "Турне, чи бачиш,  
Те, чого жоден з богів на твої побажання не смів би  
Навіть тобі обіцяти, сам час, у невпинному русі,  
Це подає тобі. Слухай, Еней, залишивши свій город,  
Все товариство і флот свій, пішов до оселі Евандра,  
Володаря Палатину. Мало того – до найдальших  
Селищ корітських та зброїть лідійський загін і ватаги,  
Зібрані з сіл. То чого ще вагатись? Вже час готувати  
Повози й коні. Покинь зволікання усяке й на табір  
Вдар і розбий у сум'ятті". Так мовить і в небо злітає  
Рівними крилами, й довгу дугу вона креслить у хмарах.  
Зразу юнак упізнав її й, руки до неба піднявши  
Вслід їй, зникаючій, поклик такий посилає: "Ірідю,  
Неба окрасо, хто шле тебе нині на землю до мене  
Летом крізь хмари? Звідкіль така ясність раптова? Я бачу,  
Як посередині небо відкрилося, бачу, як зорі  
Кружать круг обрію. Я підкоряюсь цим божим ознакам,  
Чий би то голос до зброї не кликав мене". Так сказавши  
І приступивши до хвиль, він черпає воду з поверхні  
Й довго благає богів, до небес посилає обіти.

От виступає все військо в похід на відкритому полі;  
Вершників повно, вишивані шати, все золотом сяє.  
В перших загонах Мессап на чолі, а в останніх керують  
Юні Тірриди, і Турн посередині, вождь, усе бачить,  
Зброя в руках, головою він всіх перевищує. Наче  
Ганг, коли сім його струменів разом зіллються в спокійне  
Течій глибоких русло, або Ніл, як із нив він стікає  
І завертає масні свої води у плесо широке.  
Раптом у полі побачили здалеку тевкри велику  
Хмару, що чорною млою клубилась, аж п'ятьма настала.  
Перший Каїк із переднього насипу голосно крикнув:  
"Гей, громадяни, яка це у чорнім тумані навала  
Суне на нас! Мерщій же за зброю беріться залізну,  
Влазьте на мури, бо ворог вже близько, агей!" Із великим  
Гамором тевкри до кожної кинулись брами і швидко  
Мури усі зайняли. Так звелів їм Еней на відході,  
Найрозумніший керманіч: коли б приключилась без нього  
Злая пригода якась, щоб не сміли до бою рушати  
В поле, ряди шикувати, нехай бережуть лише табір,  
Валом хай мур забезпечать. Хоч честь їх манила й завзяття

Битись рукопаш, та згідно з наказом по баштах засіли,  
Позачинявши всі брами, й на ворога збройно чекали.

Турн же помчався вперед, обганяючи лави неспішні,  
Й вершників двадцять із ним прибули аж до самого міста.  
Кінь-бо фракійський під ним виграє, весь у яблуках білих,  
<sup>50</sup> На золотому шоломі багряний красується гребінь.  
“Хлопці, – гукнув він, – хто перший зі мною на ворога гряне?  
Ось вам!” – і списа свого, розмахнувшись, метнув у повітря:  
Знак це – до бою! – і гордо влетів він на поле. Цей заклик  
Всі підхопили і з окликом грізним за ним подалися.  
Дивно їм те, що бентежились тевкри і в поле не вийшли,  
Зброю об зброю не вдаряють з мужами, а табір боронять.  
Занепокоєний, їздить довкола конем і шукає  
Турн, чи не знайдеться доступ до міста якийсь непомітний.  
Так, як під повну вівчарню десь крадеться вовк серед бурі  
Й серед дощу під кошарою виє у північ глибоку, –  
Під матерями мекечуть ягнята, а він, кровожерний,  
Гнівом лютує на них, недосяжних, – дратує шалений  
Голод його, бо горлянка без крові давно пересохла, –  
Так от у люті й рутул запалав, як побачив ті мури  
Й табір, аж біль його кості твердії почав припикати.  
Як доступитись – не знає і як йому схованих тевкрів  
Вибити з-поза валів і в поле погнати відкриті.  
Спершу на флот нападає, що з боку під табором крився,  
Греблями був загороджений всюди й притоками річки.  
Зве товариство своє розшаліле вогонь підкладати,  
Й сам із жагою запалену сосну у руки хапає.  
Миттю всі кинулись разом (їх наглить і Турна присутність),  
Всі юнаки смолоскипами димними вмиють запаслися.  
Вогнища геть розхапали; тріщить головня смоляниста,  
Іскрами й попелом сипле Вулкан аж до самого неба.

Музи, скажіть, хто з богів відвернув ту від тевкрів пожежу  
Грізну, від їх кораблів хто великий вогонь той відкинув?  
Давня то все давнина, та лунатиме слава ця вічно.  
І як на Іді фрігійській Еней готував собі судна  
Й ладивсь на море глибоке пуститись, то, кажуть, богиня,  
Берекінтійська мати, Юпітера цими словами  
Стала просити: “Мій сину, подай же, чого я благаю,  
Мати твоя дорога, бо ти нині володар Олімпу.  
Бір був сосновий у мене, від довгих років мені любий,  
Ліс на верхів'ях гори, де приносили жертви для мене;  
Чорні там сосни росли і стовбурів повно кленових.  
Радо я їх віддала юнакові дарданському, флоту  
Він-бо не мав. А тепер, неспокійну, мене огортає

Страх і тривога. Звільни ж ти мене від тривоги цієї,  
Силу подай материнським благанням, щоб так учинилось:  
Хай не здолають цих суден ні пройдений шлях, ані бурі,  
Хай помагає їм те, що вони в наших горах зростали”,  
Їй відповів на це син, обертаючий зорі у небі:  
“Мати, куди закликаєш ти долю, чого для них просиш?  
Як же то можуть ті судна, що смертна рука змайструвала,  
Долю безсмертну здобуть? Чи напевно Енеєві вдасться  
Шлях цей непевний проїхати? Чи бог який має небесний  
Владу таку? Та нехай: коли сповнять вони те, що треба,  
Й в гаванях стануть авзонських, з усіх я, що хвилі уникнуть  
<sup>100</sup> І завезуть дарданців вождя на поля лаврентійські,  
Смертну подобу візьму і звелю на безкраїх просторах  
Бути богинями моря, як Дото, Нересева донька,  
Чи Галатея, що піняве море грудьми розсікають”.  
Мовив і свідками хвилі закликав стігійського брата,  
Й чорної берег безодні, й смолу, що у ній закипає,  
І від кивка голови його навіть Олімп затрусився.

Саме прийшов той обіцяний день і настала година,  
Паркам належна, як Турнові кривди лихі напутили  
Матір від суден святих відвернути мерщій смолоскипи.  
Перед очима усім засяяло світло незнане,  
Хмара велика, здавалось, із сходу пливла у повітрі,  
З нею йшли й хори ідайські. Страшний залунав тоді голос  
З неба й пройняв до костей він троянські ряди і рутульські:  
“Тевкри, не бийте тривогу і не бороніть моїх суден,  
Зброї до рук не беріть; бо Турнові швидше вдалося б  
Море спалити, ніж сосни священні. Ідіть же, ви вільні,  
Моря богині, ідіть собі, так вам наказує мати”.  
Судна від берега раптом свої відривають припони,  
Й наче дельфіни, носами нирнувши, самі поринають  
В воду морську. Тоді – диво невидане! – скільки там суден,  
Міддю покритих, стояло при березі, стільки дівочих  
Постатей вийшло з води і виплило в море спокійне.

Всі остовпіли рутули, ба навіть Мессап ізлякався –  
Коні сполохались в нього, і різна ріка буйнохвила  
Стримала біг свій, тож бог Тіберін повернувся від моря;  
Лиш невгамовного Турна не зрадила мужня відвага,  
Тих він запалює словом, а тих іще й лає притому:  
“Диво це б'є по троянцях, Юпітер-бо в них порятунок  
Вирвав із рук; ні рутулів меча, ні вогню їм чекати  
Не доведеться, – і море для тевкрів уже непрохідне;  
В них і на втечу надії нема, їм півсвіту закрито –  
В наших руках суходіл і ще тисячі збройного люду

Всіх італійських племен наготові. Мене не лякають  
Навіть віщання богів, хоч і хваляться ними фрїгійці.  
Досить уже для Венери й для долі того, що троянці  
На урожайних полях опинились авзонських. Є в мене  
Свій заповіт, щоб залізом те плем'я розбити злочинне,  
Що відібрало дружину. Ця кривда не тільки Атрідів  
Стріла, й не тільки мікенцям хапатися можна за зброю.  
Досить один раз загинути! Досить було нагрішити  
Тим уже спершу, щоб не зненавидіти тяжко жіночий  
Рід весь. Вони, мабуть, мають надію на вал цей між нами  
Й рів, що задержить, та це лиш маленька затримка для смерті.  
Мабуть, таки вони бачили добре, як мури троянські,  
Що збудували їх руки Нептуна, в вогні розлетілись?  
Хто, проте, з нас, мої вибрані друзі, готовий рубати  
Сталлю цей вал і зі мною в цей табір лякливий вступити?  
Зброї Вулкана мені тут не треба на тевкрів, ні тисяч  
Суден. Нехай всі етруски стають, як союзники, зараз,  
<sup>150</sup> Не доведеться лякатись їм ночі, щоб ми по-злодійськи  
Викрали з храму Палладій святий, перебивши сторожу  
Замку високого. Ми не сховаємось, хай не бояться,  
В кінського черева темінь, а явно, при денному світлі  
Мури запалим вогнем. Я їм дам зрозуміти, що справа  
Тут не з данайцями й не з пеласгійським юнацтвом, що десять  
Років їх стримував Гектор. Коли уже краща частина  
Дня проминула, веселошам час, що лишився, віддавши,  
М'язи, герої, сталіть і готуйтеся до битви назавтра".  
Дано тим часом Мессапу наказ – загопи сторожі  
Ставити в брамах і мури довкола вогнем оточити.  
Двічі по сім вибирають із воїв рутульських, що мури  
Військом обложать; по сто юнаків виступає за кожним,  
Гриви багряні на їхніх шоломах і золотом сяють.  
Всі розмістились, чергують позмінно; лягли на моріжку  
І попивають вино, мідяні випорожнюють жбани.  
Вогнища світять яскраво і, щоб не заснули, вся варта  
Ігри заводить.

Бачать усе це троянці з валів і тримаються збройно  
На висоті, не без страху за брамами стежать; містками  
Греблі передні сполучують, стріливо зносять; керує  
Ними Мнестей і завзятий Серест; на годину непевну  
Батько Еней наказав, щоб на себе вони над юнацтвом  
Провід взяли, лад давали всьому. І по мурах навколо  
Стало все військо, як кожному жереб його небезпечно  
Визначив ланку і кожен обов'язку свого пильнує.

Сторожем брами був Ніс, син Гіртака, поміж вояками  
Найсміливіший. Його як товариша зброї послала

Іда мислива Енеєві; спритний він був із списками  
Й легкими стрілами. Поруч із ним у рядах Евріал був,  
Друг його; певне, за нього в Енеєвім війську троянським  
Кращого годі й шукать – молодик, щойно вус засівався!  
Щира була в них любов і однаковий запал до бою;  
Разом вони і при брамі одній на сторожі стояли.  
Ніс йому каже: “Чи бог мені в серце жагу цю зсилає,  
Мій Евріале, чи богом стає нам жагуче бажання?  
Рветься віддавна мій розум до бою, або щоб велике  
Щось довершити; не можу спокійним без діла я бути.  
Бачиш рутулів, яка в них упевненість в ділі початім.  
Зрідка лиш тліють вогні, всі поснули, усіх подолали  
Сон і вино. Тільки тиша навколо. Мене ти послухай,  
Що я замислив, які в мене наміри виникли в серці.  
Всі – і народ, і батьки – вимагають покликать Енея,  
Слати до нього мужів, донести йому звістку надійну.  
Як обіцяють тобі нагород, коли все це здійснити  
(Сам вдовольнюся хвалою за подвиг), то там під горбочком  
Можна дорогу знайти до твердині і стін Паллантея”.  
Слави бажання палке потрясло Евріалом так дуже –  
Аж обімлів, і мовить він так до гарячого друга:  
“Нісе, невже ти в супутці не візьмеш мене в цій великій  
200 Справі? Як можу пустить я самого тебе в небезпеку?  
Ох, та не так мене батько Офелт, у боях посивілий,  
Виховав ще за аргійських страхіть і троянського горя,  
Зовсім не так я й з тобою повівсь, коли разом з Енеєм  
Великодушним у цю небезпечну подався мандрівку.  
Є тут, є серце, що світ зневажає і навіть готове  
Власним життям заплатити за славу, якої ти прагнеш”.  
Ніс же на те: “Не боявсь я у цьому за тебе ніколи, –  
Годі про це. Хай звитяжним тобі мене верне Юпітер  
Чи який інший з богів, що ласкаво на це споглядає.  
Але якщо – все, як бачиш, у цій небезпеці можливе, –  
Чи то пригода, чи бог все оберне мені на загибель,  
Хочу, щоб ти зацілів, – тобі іще жити годиться.  
Тільки б одбивши в бою чи за гроші мене відкупивши,  
Хтось би мій прах поховав, а як доля й того не дозволить,  
Хай неприсутньому похорон справить і пагорб насипле.  
Болю такого завдать не хотів би я нені нещасній,  
Бо з матерів лиш одна вона зважилась всюди, юначе,  
Йти за тобою і в мурах Ацести міцних не лишилась”.  
Той же у відповідь: “Марні плетеш ти даремно причини, –  
Наміру я не зміню й відступати від нього не буду.  
Швидше рушаймо”. Сторожу збудив, і вона переймає  
Службу по них на цій ланці. Вони ж, своє місце лишивши,  
Йдуть, Евріал вдвох із Нісом, парость цареву шукати.

Все, що живе на землі, у сні спочивало глибокім,  
Серце звільнялось від денних турбот і труди забувало.  
Але начальники тевкрів і вибрана молодь троянська  
Про найважливіші справи державні ще радили раду,  
Що їм робити, і хто до Енея послом із них буде.  
Спершись на довгі списи, стояли вони із щитами  
Посеред табору. Раптом прийшли сюди Ніс з Евріалом,  
Просять мерщій допустити їх, бо справа в них дуже важлива  
Й варта уваги. Перший Іул їх, бентежних, приймає  
І розповісти усе він наказує Нісові. Мовив  
Так син Гіртака: “Енеєві друзі, прийміть нас зичливо  
І не судіть ви по нашому віку цієї розмови.  
Позамовкали рутули, вино-бо і сон їх зморили.  
Нам пощастило придатне для засідки вгледіти місце  
На роздоріжжі, що біля воріт, недалеко від моря.  
Всі там погасли вогні, лише дим піднімається чорний  
Аж до зірок. Як дозволите нам свого спробувати щастя,  
Підем Енея шукати і мури міцні Паллантея.  
Скоро побачите ви, як із здобиччю він після січі  
Прийде сюди. А ми не заблудим в дорозі, бо з темних  
Долів, що в них полювали, бувало, ми бачили крайні  
Мури міські і всієї ріки течію упізнали”.

Мовив тут слово Алет, літами поважний і мудрий:  
“Рідні богове, що маєте Трою у вашій опіці!  
Ні, ви не хочете тевкрів уцент розгромити, якщо ви  
Дух підбадьорили так юнакам цим і серце відважне”.

<sup>250</sup> Так промовляючи, він обіймав їх обох і стискав їм  
Руки, уста і обличчя обом умивав їм сльозами.  
“Гідну відплату яку вам, мужі, я придумати можу  
Як нагороду за діло те славне? Найкраще, найперше  
Вас нагородять боги й ваша совість; а решту негайно  
Благочестивий Еней вам віддасть; не забуде ніколи  
І молоденький Асканій тих ваших заслуг величезних”.

“Певно, у мене одна лиш надія рятунку,— Асканій  
Мовить, — повернення батька. Іменням пенатів великих  
І Ассаракових ларів, святинею сивої Вести,  
Нісе, благаю тебе — все щастя моє, всю надію  
В вашім я лоні складаю: верніть мені рідного батька,  
Хай лиш побачу його; при ньому весь смуток минеться.  
Келихи два даю з чистого срібла, різьбою укриті;  
Батько їх взяв як трофей, в славній битві здобувши Арісбу.  
Двоє триніжків даю, та іще два великих таланти  
Золота, й жбан стародавній, дарунок Дідони з Сідону:  
А як здобути Італію нам пощастить, її берлом  
Заволодіти звитязно і жеребом здобич ділити, —

Бачив ти, Нісе, коня, що Турн на нім їхав, і зброю  
Бачив на нім золоту? І коня того, й щит, і червоні  
Гребні для тебе з-під жереба вийму я, Нісе, бо нині  
Це все твоя нагорода. Крім того, дасть батько дванадцять  
Найдобріших жінок і мужчин із їх зброєю разом.  
Дасть іще поля той лан, що цар ним Латин володіє.  
Ти ж, юначе шановний, – вік-бо мій ближчий до твого, –  
З щирого серця приймаю за друга тебе й пригортаю,  
Як побратима; у всяких пригодах без тебе не буду  
Жодної слави шукати для себе в моїх починаннях.  
Чи правуватиму в мирі, чи війни вестиму, найбільше  
Буде довір'я ділам і словам твоїм в мене". На все це  
Так Евріал відповів: "По цьому відважному ділі  
Жоден день гіршим мене не покаже. Коли б лише щастя,  
А не недоля мені приключилась. Та понад дари всі  
Я за одне прошу: є в мене з древнього роду Пріама  
Мати стара; її стримати, бідну, йти разом зі мною  
Ані ілійська земля не могла, ані мури Ацеста.  
Не попросившись, її я лишаю, вона ж небезпеки  
Цей не знає. Ніч і правиця твоя – мені свідки:  
Витримать ньєчниних сліз я б не міг. Та тебе я благаю:  
В горі безрадну потіш, поможи їй самотній на світі.  
Дай мені певну надію на тебе; на всяку пригоду  
Я сміливіше піду". Така мова серця у дарданців  
Зрушила, ринули сльози. Найдужче вразив Іула  
Й серце його зворушив любові синівської образ.  
Він тоді мовить:  
"Що лише гідне почину твого, – на те сподівайся.  
Матір'ю буде для мене вона, лиш імення Креузи  
Їй бракуватиме. Справді, за сина такого велика  
Дяка їй буде. Та що не було б, я клянуся цією  
<sup>300</sup> Ось головою, якою звик батько клястися, – усе те,  
Що обіцяю тобі, при щасливім поверненні буде  
Матері й роду твоєму". Сказав це й сльозами залився;  
Разом із цим він здіймає з плеча позолочений меч свій,  
Що Лікаон Кносійський зробив по-мистецьки напрочуд  
І доробив відповідні із кості слонової піхви.  
Нісові шкуру Мнестей дав, із лева гривастого зняту;  
Вірний Алет з ним шоломом змінювався. Озброєння взявши,  
Разом виходять вони, а вожді їх гуртом проводжають,  
Старші й молодші, під браму саму та бажать їм щастя:  
Вирушив з ними прекрасний Іул, він розважністю мужа  
Й розумом вік перевищує свій. Багато доручень  
Батькові він передав, але всі ці доручення вітер  
В полі розвіяв, погнав попід хмари їх, звівши нінащо.



Вийшовши, рів перелізли і в темні ночі прямують  
Просто у табір ворожий, де мало від рук їх загинуть  
Дуже багато. Бачать тіла, що в траві настелили  
Сон і вино; колісниці на березі дишлами вгору,  
Воїни, упряж колеса і зброя, й вино – все усуміш.  
Перший звернувся Гіртакід до товариша з цими словами:  
“Тут, Евріале, рукам є робота; сама нас нагода  
Кличе, бо путь саме тут. Ти вважай, щоб рука чия ззаду  
Не піднялася на нас, бережись і вважай на всі боки,  
Простір одкрию я тут і дам тобі стежку широку”.  
Мовив це слово, й замовк, і кинувсь з мечем на Рамнета  
На гордовитого, що недалечко на купі високої,  
На килимах простягнувшись, хропів на повнії груди.  
Сам він був цар і віщун, і Турну-цареві був милий;  
Та віщуванням загину від себе не міг відвернути.  
Трьох убив слуг біля нього, які необачно лежали  
Прямо на зброї; убив зброєносця у Рема; під кіннями  
Вбив візника, мечем відрубавши звисаючу шию,  
Потім також і самому господарю голову зняв він,  
Кинувши тулуб, що кров'ю ще сходил. Земля і постеля  
Теплою кров'ю спливали. Вбив і Ламіра, і Лама,  
І молодого Серрана, що ночі цієї найдужче  
Бавився й божого дару хильнув забагато, не встояв,  
Красен обличчям, і з ніг повалився. Щасливий він був би,  
Якби на всю ніч гуляння продовжив, до самого ранку.  
Так, наче лев зголоднілий, що в повній вівчарні бушує,  
Голод відчувши скажений, – хапає й виносить овечку  
Ніжну, з страху онімілу, і грає кривава пащека.  
Але не менша й різня Евріалова; він так же само  
В гніві шаліє, багато кладе безіменного люду,  
Фада, Гербета, і Рета, й Абара із ними вбиває.  
Сонних усіх, тільки Рет поміж ними не спав і все бачив,  
Та в переляку страшнім за кратеру велику сховався.  
Той, підійшовши впритул, усадив йому глибоко в груди  
Меч, коли встати хотів він, і з рани смертельної витяг.  
Душу пурпурну вмираючий виплював разом із кров'ю,  
<sup>350</sup> Й змішане з нею вино повернув. А цей напірає  
Потай шалено. Уже добиравсь до загону Мессапа,  
Де догорало багаття, і бачив, що спутані коні,  
Як і належить, щипали траву, коли Ніс коротенько  
Мовить до нього, збагнувши, що надто в різні розшалів він.  
“Стримайтесь, – каже, – бо ранок наблизивсь, для нас неприхильний.  
Досить вже помсти, тож вільна дорога крізь військо вороже”.  
Та довелось їм багато знадіб'я мужів цих лишити,  
З чистого срібла – і зброю, і чаші, і килими гарні.

Взяв лиш собі Евріал у Рамнета нагрудники й пояс,  
Золотом кутий, що дав у дарунок колись тібуртинцю  
Ремулу Цедик, багач, щоб зв'язать побратимством заочним.  
Той, умираючи, внукові в спадщину дар цей покинув, –  
В битві його, після смерті онука, рутули придбали.  
Зняв його й марно на плечі свої одягнув він могутні.  
Ще й Мессапів із гребнем шолом, що був саме на нього,  
Він накладає. І вийшли за табір, у місце безпечне.

Саме в той час, коли інше все військо стояло у полі,  
Вершники з міста Латина озброєні, разом три сотні,  
Їхали, вкриті щитами, до Турна-царя поспішали  
Вісті йому передати. Вольцент був начальник над ними.  
Близько було вже до табору їм, під'їздили під мури,  
Здалеку бачили, як ті наліво, на стежку звертають.  
Враз Евріала – який необачний! – шолом його зрадив,  
Блиснувши променем в вічі ясним у півтемряві ночі.  
Бачили це не дарма вони. Крикнув Вольцент із загону:  
“Стійте, мужі! Хто ви й звідки ви тут? І чому ви при зброї?  
Путь вам куди?” Та вони не озвались на це, лише далі  
В ліс подалися мерщій і довірилися темряві ночі.  
Кинулись вершники на перехрестя знайомі, й дороги  
Їм вартові звідусіль заступили, а ліс був глибокий,  
З чорного дуба, наїжений терням і густо зарослий  
Всюди корчами, лиш рідко була десь вузька стежина,  
Схована в лісі. Темне гілля і важка його здобич  
Стримали там Евріала, і напрям дороги згубив він  
Із переляку. А Ніс утікає. І от, нерозважний,  
Вирвався з рук ворогів із тих піль, що альбанськими стали  
Зватися згодом від імені Альби, тоді ж там високі  
Стайні тримав цар Латин. Коли зупинився, нарешті,  
І оглянувся даремно за другом, що десь загубився,  
“Гей, Евріале, сердешний, – гукає він, – де ти зостався?  
Як повернуся я знову, і як я заплутану стежку  
В лісі зрадливім знайду?” І шукати почав, повернувшись,  
Він по своїх же слідах і блукати в гущавині лісу.  
Кінський він тупіт почув, і гомін, і гасла погоні.  
І незабаром ще й крики почув, і уздрів Евріала,  
Ворог його оточив і узяв у полон, бо зблудив він  
В місці непевному, в наглім сум'ятті нічному, й даремно  
Він намагавсь увільнитись. Що діяти? Зброї якої  
Й сили якої додать, щоб з біди юнака врятувати?  
400 Чи на ворожі мечі йому кинутись, смерті годину  
Славну прискорить і в ранах загинути мужньо? Чимдуж він  
Руку напружує й спис обертає в руці і, на місяць  
Глянувши вгору, такими словами благає: “Богине,

Донько Латони, окрасо зірок і борів опікунко!  
Зглянься й дай поміч у нашій біді. Коли жертву за мене  
Батько Гіртак складав на твоїх вівтарях, коли сам я  
З ловів ті множив дари і в тебе під храму склепінням  
Вішав або прибивав їх тобі на священнім фронтоні, –  
Дай цю ватагу розбити, цим списом керуй у повітрі”.  
Так говорив він; і, всім напружившись тілом, залізо  
Кинув. Спис в леті своєму тьму ночі прошив, і ввігнався  
Ззаду Сульмону в хребет (він навпроти стояв, обернувшись),  
І надломився відразу, й усе передсердя прошило  
Зламане дерево. Він, покотившись, з грудей виливає  
Теплий ще струмисько і стигне, і довго хрипить усе лоно.  
Раптом вони озирнулись; а той із завзяттям ще більшим  
Кинув ще й другого списа на них з-понад самого вуха.  
Не спам’ятались, як спис пролетів, і Тагові скроні  
Враз пробиває обидві й, зігрітий, проходить крізь мозок.  
Лютий шаліє Вольцент, винуватця ж, що кидав, не бачить,  
Ані збагнути у гніві не може, куди нападати.  
“Поки що буде, а ти нам гарячою кров’ю оплатиш  
Кари обох”. Сказав так і кинувся, меч оголивши,  
На Евріала. Страх тоді Ніса обняв і, безтямний,  
Голосно крикнув він, довше не міг-бо у п’ятні ховатись,  
Довше не міг він терпіти такого великого горя:  
“Ось я! На мене, на мене залізо зверніть, о рутули!  
Я це вчинив, мій це підступ, а він не посмів би нічого,  
Та й не здолав би, – за свідків і небо, і зорі я кличу, –  
Тим він лиш винен, що дуже любив безталанного друга”.  
Ще промовляв він слова ці, як розмахом дужим у ребра  
Меч увігнався і білі надвоє розсік йому груди.  
Мертвий скотивсь Евріал, – по прекрасному тілі у нього  
Кров полилася й на плечі безсило схилилася шия.  
Так це, як квітка червона, підрізана в оранці ралом,  
Гинучи, в’яне, або як той мак на ослаблій стеблині  
Клонить голівку свою, дощами обтяжену в полі.  
Ніс у саму середину рветься і тільки Вольцента  
Всюди шукає, між всіх одного лиш Вольцента він прагне,  
А вороги, звідусіль наступаючи, тиснуть на нього.  
Він же завзято махає мечем блискавичним, аж поки  
В горло рутулу кричущому лезо всадив одчайдушно  
І, умираючи сам, звів із світу ще й душу ворожу.  
Впав він на прах бездиханного друга, бо рани глибокі  
Тіло зорали йому, і спочив тоді мирною смертю.

Нині обидва щасливі! Як в пісні моїй ще є сила,  
День не настане, щоб ваша у пам’яті слава замовкла,

Поки Енеїв триматиме дім Капітолія скелю  
Й поки всю владу над землями батько держатиме римський.  
450 Зброю, у здобич здобуту, взяли переможні рутули  
І понесли із сльозами у табір Вольцентове тіло.  
Смуток не менший там був, як Рамнета знайшли неживого  
Й інших багато вождів, що із ним полягли у тій січі, –  
Й Нуму, й Серрана також. Багато набігло народу  
До півживих ще мужів, до зовсім ще теплого місця,  
Де по недавній різні ще пінилися крові потоки.  
Розпізнають усі разом Мессапів шолом світлосяйний,  
З ним ще й багато трофеїв, із потом великим здобутих.

Вже шафранове Тітонове ложе лишила Аврора  
Й перша промінням новим усі землі обсіпала світу.  
А коли сонце зійшло, коли день усі речі осяяв,  
Турн закликає до зброї мужів, і в озброєнні повнім  
Кожен до бою веде свої шереди, міддю покриті,  
Й вісті між них розсіваючи різні, розпалює гнів їх.  
Ось – навіть боляче глянуть! – піднісши списи й настромивши  
Зверху на них Евріалову й Нісову голови, ринуть  
З криком великим вони.

Люди Енесві твердо на мурах із лівого боку  
Лавою стали, бо з правого річка боронить; могутні  
Шанці обсіли, стоять сумовито на баштах високих.  
Знані їм добре, сердешним, обличчя мужів, що на списках  
Наткнуті, смутком проймають, ще й капле з них пасока чорна.

Вістка крилата тим часом злетіла в налякане місто  
І Евріаловій матері в уші страшна докотилась.  
Трепет всі кості пройняв їй, нещасній, з рук човник їй випав,  
Пряжа розсипалась, вибігла з дому, і звичаєм жінки  
Заголосила вона, і, волосся на вітер пустивши,  
В розпачі прямо на мури біжить, до передніх загонів,  
І не зважає на воїв вона, й на страшну небезпеку,  
Й зброю разючу, і скаргами тужними сповнює небо:  
“Ох, Евріале, невже це тебе я тут бачу? В глибокій  
Старості в мене підпоро єдина, як міг ти, жорстокий,  
Так самотою мене залишить? Та й тобі, пославши  
На небезпеку страшенну, із матір'ю бідною навіть  
Поговорить не дали ув останнє. В незнамому краї  
Псам на поталу і птахам латинським лежиш ти, я ж, мати,  
Не провела твого тіла в могилу, очей не стулила,  
Ран не обмила і в шати не вбрала, що днями й ночами  
Ткала так спішно й при кроснах старечу журбу забувала.  
Де я знайду тебе? Де твоє тяжко порубане тіло?  
Де спочиває посічений труп твій? Це все, що приносиш,

Сину, мені? За цим по морях я блукала й по суші?  
Всі свої стріли на мене скеруйте, рутули, як серце  
Є в вас, і першу залізом убийте! Або милосердя,  
Батьку великий богів, покажи наді мною і в Тартар  
Громом небесним закинь мою голову ти осоружну,  
Як жалюгідне життя я скінчити інакше не можу”.  
Це голосіння усіх зворушило, всі смутно зітхали;  
Сили до бою охляли, завзяття ломилось. Тоді-то,  
<sup>500</sup> З Іліонея наказу й Іула, що гірко заплакав,  
Ту, що посіяла розпачу іскри, дай із Актором  
Разом беруть попід руки й додому її проводжають.

Та вже у віддалі сурми зловісні заграли дзвінкою  
Міддю; за сурмами оклик піднявсь бойовий, аж луною  
В небі відбився. То вольськи напали у бігу й злучили  
Разом щити всі в одну черепаху, і – ну ж засипати  
Рів і вали розривать. Одні підступають, де можна,  
Й хочуть на мур по драбинах піднятись, де ряд оборонців  
Трохи порідшав, де просвіти видно в залозі. А тевкри,  
Градом списів усілякого роду сипнувши, дрючками  
Сильними їх відкидають, бо довга війна їх навчила,  
Як відбиватись з-за мурів. Котили й важкі вони скелі,  
Щоб розривати прикриті щитами ряди; хоч під сильним  
Захистом тих черепах можна видержать все, але годі –  
Сил не стає. Бо де більша громада у наступ рушає,  
Там уже тевкри велике каміння підкотять і мечуть,  
Широко стелять рутулів і їхні ряди бойовії  
Ломлять. Не можуть відважні рутули вже довше насліпо  
Бій той продовжувать, пробують стрілами сміло зганяти  
Ворога з мурів.  
В іншому місці Мезенцій, на вигляд – страшний, смолоскипом  
Він потрясає етрусським та димом, і полум'ям сипле.  
Коней об'їзник, Нептунів потомок, Мессап прориває  
Вал і кричить, щоб драбини давали на мур видиратись.  
Вас, Калліопо, благаю, натхнення пошліть оспівати,  
Що заподіяв мечем своїм Турн та якого погрому  
Тут він накоїв, кого із героїв послав він до Орка:  
Разом зі мною велику ви книгу війни розгорніте, –  
Бо й пам'ятаєте все ви, богині, й нагадують владні.

Високо башта здіймалася вгору, мости на ній зверху,  
В вигіднім місці; й тому-то громадою бились за неї  
Всі італійці, і сил вони, й способів всіх докладали,  
Щоб її знищить. Троянці ж від себе крізь вікна у стінах,  
Оборонялись, густо стріляли й каміння метали.  
Сміливо Турн запустив смолоскип, і стіну обгорнуло

Полум'я, й, вітром роздмухане, далі по дошках побігло,  
І, надпаливши одвірки, на них розгорілося дуже.  
Заметушилась залага і марно шукала рятунку  
З того нещастя. Як стовпились всі і назад подались  
В той бік, куди ще вогонь не дійшов, то раптом вся башта  
Під тягарем завалилась, аж небо усе затріщало.  
Всі, напівмертві уже, полетіли на землю, а зверху  
Башти тягар придавив. Зброя власна всіх наскрізь прошила,  
Балки тверді розчавили їм груди. Один лиш Геленор  
Вирвавсь та Лікос. Із них молоденький Геленор, якого  
Мати рабиня Лікімнія в тайні на світ породила  
Владарю Лідії й збройного згодом послала під Трою  
Всупереч батьківській волі, – був з голим мечем він, безславний,  
З легким щитом без прикрас. Отож як довкола побачив  
550 Тисячі воїнів Турна у лавах і лави латинців, –  
Наче той звір, що стрільцями оточений густо, вже чує  
Смерть неминучу, і в шалі летить на наставлену зброю,  
Й понад ловецькі списи височенним рятуюється скоком, –  
Так і юнак оцей, смерті у вічі заглянувши, кинувсь  
Між ворогів у середину, де найгустіш було зброї.  
Лікос, далеко сильніший в ногах, утікати наміривсь  
І поміж збройних ворожих рядів підбігає до муру.  
Ось до вершка вже підлізе і вхопить за дружні руки.  
Та доганя його Турн, і списом загрожує гострим,  
І переможно кричить: “Невже ти гадав, божевільний,  
З рук наших вирватись легко?” – і з муру його уже тягне  
Й так, як він висів, з великим уламком стіни одриває.  
В пазурі гнуті Юпітерів так зброєносець вхопивши  
Зайця чи лебедя білого, вгору летить з ним, чи Марсів  
Викраде вовк із стайні ягнятко, і мекає довго  
Мати за ним. Крик і гомін навколо. Рови засипають  
Валом, а інші дахи закидають вогнем смолоскипів.  
Іліоней величезним уламком скали убиває  
Ззаду Луцетія, що підпалить уже браму збирався;  
Ематіона – Лігер убив, Корінея – Азілас;  
Добре той з пращі ціляв, а цей непомітно із лука  
Стрілами здалека бив. Кайней убиває Ортіга,  
Турн – переможця Кайнея, ще й Ітіса, й Клонія вбив він,  
І Діоксіппа, й Промола, й Сагара, вбив також Іданта,  
Що нагорі був на башті; а Капій Пріверна вбиває.  
Списом спочатку Темілл його легко поранив, тоді він  
Щит необачно відклав і рукою за рану вхопився;  
В ту мить стріла надлетіла й прибила до лівого боку  
Руку й смертельною раною глибоко в нього роздерла  
Скриті всередині десь самого дихання основи.

Далі за ними стояв син Арцента у зброї величній,  
Плащ з іберійського пурпуру саяв, вишиваний густо.  
Батько Арцент його вислав у бій, коли в матері в гаї  
Виховавсь він на сіметських річках, де тлустощів повен  
І вмилоствлений щедро Паліків олтар височіє.  
Кинув Мезенцій списи, взяв пращу свистячу, і, тричі  
Ременем над головою крутнувши, прямо в обличчя  
Ворогу вцілив, і, череп гарячим свинцем розкроївши,  
Геть повалив його, й той на піску простягнувся глибокім.

Кажуть, що в битві тоді уперше Асканій стрілою  
Бистрою кинув, бо досі лише полохливі звірята  
Звик непокоїть, поцілив Нумана, що Ремулом звався  
Й міццю руки був уславлений всюди, – того, що недавно  
Турна молодшу сестру взяв за жінку, – й простер неживого.  
Той-бо, поперед рядів ідучи, все, що гоже й негоже  
Мовити, вголос вигукував, дуже згордівши в своєму  
Серці із царства нового, і крик учиняв незвичайний:  
“Як вам не сором за валом, фрїгійці, полонені двічі,  
Знову сидіти в облозі і мурами смерть відганяти?  
<sup>600</sup> Ось вони, ті, що війною дружин у нас хочуть здобути!  
Що то за бог вас пригнав до Італії, що за безглуздзя?  
Тут не Атріди і тут не Улісс, лиш в розмовах умілий.  
З роду твердий тут народ; дітей, що лише народились,  
В воду заносимо ми річкову, щоб лютая студінь  
Їх гартувала у хвилях, а потім на ловах ночують  
Хлопці і бродять лісами; їх ігри – ганяти на конях,  
Стріли пускати з рогового лука. Юнацтво це звичне  
Тяжко робити, малим вдовольнятись; лан ралами оре  
Чи розбиває у війнах міста. Весь свій вік у залізі –  
В плузі волів поганяємо списом обернутим; навіть  
Старість, спізнившись, не може відняти у нас духа, згасити  
Нашу снагу. Ми шоломом вкриваємо сиву чуприну;  
Свіжу нам любо приносити здобич і жити з грабунку.  
В вас же я пурпуром, бачу, й шафраном забарвлені шати.  
Серце розм’якле у вас; і тягне вас бавитись в танцях,  
Туніки в вас з рукавами, підв’язки шапки прикрашають.  
Справжні фрїгійки із вас, не фрїгійці! Мандруйте в високі  
Гори діндімські, бо манять вас там сопілкі двоголосі, –  
Флейти ідайської матері, з гір Берекінтських тимпани  
Кличуть вас. Меч залишіте мужам, поступітьса залізу”.

Глуму цього й похвальби, хвостовитої мови цієї  
Стерпіть Асканій не міг – він стрілу натягнув тятивою  
З кінського волоса й, руки обидві до неба простерши,  
Став до Юпітера щирі свої посилати благання:

“Замірам смілим моїм будь ласкавий, Юпітере, сам я  
Дар урочистий в твій храм принесу й прижену перед вівтар  
Твій я тельця: в нього роги золочені, сам увесь білий,  
Голову високо так він несе, наче матері рівний,  
Він уже коле рогами й ногами пісок розбиває”.  
Вислухав батько із неба ясного, із лівого боку  
Громом озвався; і от – забряжчав уже лук смертоносний.  
З свистом жахливим, зірвавшись, напнута стріла уп’ялася  
В голову Ремула, й скроні йому вже залізо пробило.  
“Гордими можеш словами з героїв тепер глузувати.  
Відповідь це від полонених двічі фракійців рутулам”.  
Так промовив Асканій. А тевкри всі кликнули разом, –  
Радість свою виявляють, відвагу до неба підносять.

В час той із горніх ефіру висот Аполлон кучерявий  
Зверху все військо авзонське й троянські укріплення бачив,  
Сидячи в хмарі, і так до Іула-звитяжця озвався:  
“Щастен будь з подвигом першим, – до зір це дорога, юначе,  
Божий потомку і предку богів. По праву всі війни,  
Ті, що їх доля зішле Ассарака потомству, закінчить  
Мир справедливий. Тебе не вмістить уже Троя”. Це мовив,  
І з понадхмарних злітає висот, і, розвіявши плинний  
Подув, летить до Асканія, постать свою на старого  
Бута змінивши. Той у Анхіса дарданського перше  
Був зброєносцем і сторожем вірним, а потім в опіку  
Дав йому батько Асканія. Йшов Аполлон, до старого

<sup>650</sup> Зовсім подібний із голосу й барви обличчя; чуприна  
Сива у нього та зброя побрязкує грізно на ньому;  
Й цими словами озвався до палкого душею Іула:  
“Сину Енея, того уже досить, що ти з свого лука  
Вбив так безкарно Нумана; славу цю першу великий  
Бог Аполлон уступив тобі й зброї твоїй богорівній  
Не позавидував; далі ж, мій хлопче, в війну не мішайся”.  
Мовивши це, Аполлон урвав своє слово, і вигляд  
Скинув людський, і далеко у хмарі легенькій розплився.

Бога впізнала дарданська дружина і зброю божисту,  
Вчули усі, як бряжчав сагайдак на відході, тож згідно  
З Фебовим словом ясним Асканія в бій не пускають,  
Хоч запалився він до нього. Самі ж повертаються в січу  
Й на небезпеку цілком очевидну життя наражають.

Оклик до бою на шанцях лунає вздовж цілого муру,  
Луки тугі напинають, у пращ натягають реміння,  
Стрілами встелюють землю, шоломи й щити від ударів  
Дзвінко лунають, страшна боротьба розгорілась. Так злива



З заходу землю січе, коли Козерог дощовитий  
Сходить на небі, чи град, що посиплеться в хвилі морській  
З хмар, коли грізний Юпітер із півдня жене бурунами  
Бурю з дощами і хмари обтяжені рве на висотах.

Пандар та Бітій, сини Алканора із Іди, – Іера  
В гаї Юпітера їх лісова породила, – обидва,  
Мов ті ялини, мов гори в їх ріднім краю, відчинили  
Браму, яку їх вождь наказав стерегти їм, і в мури  
Ворога просять, бо надто в свої вони вірили сили.  
В брамі ж самі вони справа і зліва, мов башти високі,  
Стали, закуті в залізо, на головах гребені довгі  
Ясністю сяють у них. Так обабіч річок многоводих  
Над узбережжями Паду чи то над Атесісом милим,  
Два височенні дуби свої чола до неба підносять  
В кучерях буйного листя і гордо вершинами мають.  
Щойно рутули до мурів тих вільний побачили доступ,  
Зараз же вторглись: Кверцент і Аквікул, у зброї хорошій,  
Тмар заповзятливий, Гемон, син Марса, і далі за ними  
Цілі колони. Та тут же або всі назад повтікали,  
Чи на порозі, у брамі самій, із життям розпрощались.  
Ще тоді дужче в ворожих серцях розгорілось завзяття.  
Вже позбігались на місці цьому і троянці юрбою,  
Вже око в око до бою стають і йти далі держать.

Турну, вождеві, що весь аж шалів у бою й звідусюди  
Ворога гнав, донесли, що нову той заварює січу  
Й браму відкриту лишив. Він кидає бій розпочатий  
І, запалившись гнівом великим, біжить у дарданську  
Браму, до гордих братів. І, кинувши списом, найперше  
Вбив Антіфата, що перший йому навинувсь (це фіванки  
І Сарпедона вельможного син був неправого ложа).  
Перелетів у повітрі прозорому спис італійський,

Легко пробив стравохід і дійшов аж під груди високі;  
700 З чорної рани глибокої ринула спінена хвиля  
І розігріла залізо, що встрягло в легені. Рукопаш  
Потім убив він Меропа, за ним Ерімаса, й Афідна,  
Й Бітія вбив, в кого очі горіли і серце палало.  
Тільки не списом, – бо списові Бітію життя не віддав би, –  
А фаларика важка, зі свистом запущена колом,  
Влучила, мов блискавиця, його. Ні подвійна волова  
Шкура, ні панцир надійний з луски золотої в два шари  
Здержать її не могли; повалилося тіло велике;  
Глухо земля застогнала, і щит забряжчав величезний.  
В Баях євбейських стовп кам'яний так падає часом;

З брил його склали великих і в море поставили міцно.  
Згодом той валиться стовп, осідає, в глибіню похилившись,  
Море клекоче над ним, і чорний пісок підпливає.  
Гуркотом зрушені цим, тремтять і Прохіта висока,  
І Інаріми основа камінна, яка із громохкої  
Волі Юпітера ложем твердим Тіфесві стала.

Тут-то латинцям одваги і сили додав сильнозбройний  
Марс і в серцях їх завзяття збудив, а на тевкрів Утечу  
Й чорний він Острах навів. Сюди позбігалось їх густо  
Ізвідусіль, бо тут склалася добра до битви можливість.  
Бог войовничий вступив у серця їх.  
Бо як побачив Пандар, що брат вже загинув і щастя  
Може змінитися й справа інакше могла б обернутись,  
Впершись з великою силою, браму своїми плечима  
Крутить в завісах і цим багато своїх відтинає,  
В лютім бою їх лишивши за мурами; воїв ворожих  
Він замикає з собою й приймає їх напад; безумний,  
Він не доглянув, що цар рутульський в середині війська  
Вдерся сюди і сам серед мурів його замикає,  
Наче могутнього тигра в беззахисну кинув отару.  
Блиснуло світло нове їм відразу у вічі, і грізно  
Брязнула зброя, і гребінь кривавий зацвів на шоломі,  
Щит засвітив блискавками. Пізнали вороже обличчя  
Й постать його величезну Енеєві люди й злякались.  
Кинувся раптом могутній Пандар і, палаючи гнівом  
Лютим за брата полеглого, словом таким обізвався:  
“Це тут не царські покої, що в віні дала їх Амата,  
І не приймає тут Турна у батьківські мури Ардея:  
Табір ворожий ти бачиш, і змоги у тебе немає  
Вийти відсіль”. А Турн, усміхнувшись, спокійно промовив:  
“Що ж, починай, якщо маєш відвагу, ставай до двобою,  
Скажеш Пріамові, що із Ахіллом і тут ти зустрівся”.  
Так він сказав. А той, напруживши всю свою силу,  
Кинув списом сукуватим з корою нездертою. Тільки  
Вітер війнував йому,– злинула доня Сатурна Юнона  
Й вістря звернула убік, і спис застрягає у брамі.  
“Зброї тієї, яку моя сильна тримає правиця,  
Ти не уникнеш, бо інший є зброї і рани вершитель”.  
Мовив він так і, раптом підвівшись, мечем замахнувся,  
750 І розпанахав чоло поміж скронь посередині сталлю,  
Й страшно розсік йому щелепи юні, іще безбороді.  
Гук пролунав, аж земля під важким тягарем затряслася.  
Тілом зів'ялим і зброєю, зливою мозком, накрив він  
Землю, вмираючи; рівні частини повисли обабіч:

Півголови із одного плеча і пів з другого звисло.  
Порозбігались урозтіч охоплені страхом троянці;  
І, якщо б зараз подбав переможець про те, щоб зірвати  
Засув руками і друзів пустити крізь браму, то був би  
День це останній війни для народу. Та крові жадоба  
І божевільної люті шаленство вперед його гнали  
На ворогів.  
Зараз догнав він Фалера і Гіга і їм в підколінні  
Жили підрізав; списи у них вирвав і кинув у плечі  
Тим, що тікали: Юнона дає йому сили й відваги.  
Гала іще він догнав і Фегея, щит наскрізь пробивши,  
Галія і Ноемона, Алкандра й за ним Прітанея;  
Ще-бо не знали вони, що сталось, і бились на мурах.  
Далі й Лінкея, що йшов проти нього і друзів ще кликав,  
Вбив, замахнувшись із правого боку мечем і на мури  
Спершись, так зблизька раз тільки рубнув він, що разом з шоломом  
І голова покотилась далеко. А потім Аміка  
Вбив він, мисливця на звірів, що краще ніхто не зумів би  
Стріли намазати рукою, отрутою зброїть залізо.  
Й Клітія, сина Еола, й Кретея – муз друга убив він,  
Того Кретея, що з музами в тісній жив дружбі; на серці  
Завжди пісні в нього, й струни лиш строїв би він на кіфарі,  
Завжди співав би про коні, про зброю, мужів і про битви.

Врешті, тевкрійські вожді, як почувли, що їхніх там ріжуть,  
Поприбігали Мнестей і завзятий Серест, і от бачать,  
Що товариство тікає, а ворог всередині в мурах.  
Так тоді кличе Мнестей: “Гей, куди ви тікаєте, де ще  
Мурів шукаєте, де ще там шанці ви маєте, друзі?  
Муж лиш один, громадяни, і замкнений в ваших же мурах,  
Зміг заподіяти в місті таку різанину безкарно;  
Стільки найкращих із-поміж юнацтва він вислав до Орка!  
Ні батьківщини нещасної й древніх богів вам не жалко,  
Ані Енея великого вам, боягузи, не сором?”  
Цими словами вони запалилися, сили набрали  
Й лавою стали міцною. А Турн тоді мусив поволі  
З бою вступитись, до річки подався він, до місця, де хвиля  
Берег оточує. З криком гучним ще завзятіше стали  
Тевкри, все військо стягнувши, на нього тоді нападати.  
Так, наче грізного лева збройна юрба оточила;  
З ляку він став задкувати, позираючи люто і злобно,  
Не дозволяють-бо гнів і доблесть йому відступати,  
І наступати не годен, хоч дуже того він хотів би, –  
Зброя ворожа й мужі на заваді. І Турн так же само,  
Звільна, вагаючись, все відступає, палаючи люттю,

Навіть два рази він кидався в лави ворожі і двічі  
800 Гнав через табір загопи розбиті, й вони утікали.  
З табору цілого швидко, однак, позбігалися разом  
На одного всі, і навіть Юнона, Сатурнова донька,  
Сили додати не змогла йому, – з неба Юпітер повітрям  
Вислав Ірїду сказати, що скарає сестру, якщо зараз  
Турн не відступить із мурів високого города тевкрів.  
Більше не може юнак щитом уже опір чинити,  
Бо ж у правіці він сили не має, уже звідусюди  
Стріли його засипають. На скронях у нього опуклий  
Дзвонить шолом без устанку, і кована мідь від каміння  
Гнеться, гребені збиті і щиту не стримать ударів.  
Тевкри ж тим часом списами вже сиплють подвійно, і перший  
З ними Мнестей громоносний. Стікає по цілому тілі  
Піт, що й дихнути не можна, й потоком спливає смолистим;  
Віддих ослаблий вже ледве підносить знесилені груди.  
В повній зброї тоді у ріку стрімголов він стрибає:  
В жовту свою глибину течія прийняла його зразу,  
І підняла на лагіднії хвилі, й від крові обмила,  
Й, повеселілого, знову до друзів його повернула.

#### **КНИГА ДЕСЯТА**

*Юпітер скликає раду богів, на якій марно намагається помирити Юнону з Венерою і тому воліє за краще віддати події на волю долі. Рутули знову нападають на троянців. Вступивши в союз з етруським воєначальником Тархоном, Еней повертається на тридцяти кораблях з численними військами союзників. Рутули чинять йому жорсткий опір. Асканій робить вилазку і з'єднується з військами свого батька. Турбуючись долею Турна, Юнона відводить його з битви в місто Ардею. Тим часом у бій вступає Мезенцій і чинить великі спустошення в лавах троянців та етрусків. Кінець кінцем Еней убиває його та його сина Лавса, і перемога залишається за троянцями.*

#### **КНИГА ОДИНАДЦЯТА**

*Еней споряджує трофей в пам'ять перемоги над Мезенцієм і разом із здобиччю та полоненими відсилає тіло Палланта до його батька Евандра. Тим часом приходять послі від Латина просити в Енея перемир'я для похорону вбитих. Обидві сторони розпалюють багаття і ховають убитих. Виряджені латинянами до Діомеда послі вертаються з відмовою допомогти їм. Цар Латин готовий просити Енея про мир, але Турн виступає проти цього. В цей час Еней з військом підходить до міста Лаврента, латиняни чинять йому опір. Турн посилає назустріч троянцям Мессапа і Камілла з кіннотою, а сам готує проти Енея засаду. Камілла в бою чинить подвиги, але гине від Арунта, якого згодом, за вказівкою Діани, убиває німфа Опія. Рутули безладно тікають до міста. Настає ніч, і обидві сторони укріплюють свої табори.*

Сходить тим часом Аврора, глибинь Океану лишивши.  
Хоч у Енея журба на умі, щоб був час поховати  
Друзів, і похорон цей його серце турбує, обіти  
За перемогу богам він складає. Лише засвітало,  
Він на вершині Кургана поставив великого дуба,  
Гілля обтявши, і зброю ясну надіває на нього,  
Із полководця Мезенція зняту: для тебе трофеї,  
Боже великий війни. Закладає на нього він гребні,  
Кров'ю обагрені, рештки списів його теж прикріпляє;  
Панцир вдягає, двічі по шість раз у битвах пробитий;  
Зліва прив'язує щит мідяний, через шию зависив  
Меч, весь у кості слоновій. І так тріумфуючих друзів  
(Бо оточила його вся громада вождів) закликає:

“Зроблено діло велике, герої, – геть всяку тривогу,  
Що буде далі. Ось зброя із владаря гордого знята,  
Жертва первинна: таким-бо із рук моїх вийшов Мезенцій.  
Нині нам шлях до царя вже й до міста Латина відкрито.  
Зброю готуйте в душі, провадьте війну у надії,  
Щоб, як богове нам знак подадуть, всім під прапором стати  
Й з табору вивести молодь, не гаялись би у безрадді,  
Не заважав би вам страх і не стримував вашу рішучість.  
Товаришів своїх мертві тіла у землі поховаймо, –  
Це їм єдина пошана усім в глибині Ахеронту.  
Ідьте же, – сказав він, – і в душі славетні, що цю батьківщину  
Кров'ю для нас породили, останньою данню вшануйте;  
Й передусім у скорботне Евандрове місто пошлімо  
Тіло Палланта того, що доблесті повного нині  
Чорна забрала година й в могилі сумній оселила”.

Так промовляє кризь сльози й звертає ходу до порогів,  
Де сторожив покладене тіло Палланта бездушне  
Віком старий вже Акойт, що в Евандра, героя з Паррази,  
Був зброєносцем колись, а тепер, у нещасну годину,  
З журним чуттям проваджати свого ішов вихованця.  
Челядь уся і троянці юрбою його оточили  
І іліади смутні, розпустивши за звичаєм коси.  
Тільки Еней увійшов у кімнату високу, як зразу ж  
Лемент зняли аж до неба вони, б'ючи себе в груди.  
Сповнилась тугою царська оселя й плачем жалісливим.  
Щойно побачив Еней Палланта лице сніжно-біле  
Й голову, сперту на постіль, і в грудях юнацьких широку  
Рану від вістря списа італійського, ринули в нього  
Сльози, й він мовив: “Юначе сердешний, то доля, всміхнувшись  
Щастям мені, не дала, щоб ти царство моє хоч побачив,  
Щоб переможцем поїхав до отчого дому. Не ці-бо

Я обіцянки про тебе Евандрові дав на відході,  
Батьку твоєму, коли він, обнявши мене, у ці землі  
Слав будувати велику державу і згадував чуйність  
В страху за тебе, що ворог – нещадний, що бій із цим плем'ям  
Буде завзятий. Тепер він у марній надії обіти,  
Може, складає богам і множить на вівтарі жертви.  
Ми ж юнакові померлому, що вже нічого не винен  
Владі небесній, у смутку пусту цю складаємо шану.  
Батьку нещасний, побачиш ти похорон сина жорстокий!  
Ось виглядатиме як наш отой поворот тріумфальний,  
<sup>50</sup> Що ти на нього чекав! Ось великі мої сподівання!  
Та не побачиш, Евандре, щоб втік він у ранах ганебних,  
Не жадаєш жорстокої кари, бо син врятувався.  
Горе мені! Скільки тратиш, Авзоніє, й ти, мій луле!"

Так він, заплакавши, тіло нещасне наказує взяти,  
Й тисячу вибрав героїв найкращих із цілого війська,  
Щоб віддали у поході останню пошану і сльози  
Батькові щоб вшанували; це марна утіха в великім  
Смутку, але нещасливому батьку належна. Одні з них  
Швидко плетінку плетуть, м'які улаштовують мари,  
З пруття гнучкого сплітаючи їх і дубового віття,  
Й підняте високо вгору гілками отінують ложе,  
Й тут же, на зіллям укритій постелі, померле юнацьке  
Тіло кладуть обережно, як квітку, що зірвуть дівочі  
Пальці – чи ніжну фіалку, чи цвіт гіацинту, що клонить  
Голову й ще ані блиску не втратив, ні свіжості навіть,  
Мати ж земля вже ні сили йому не дає, ні поживи.  
Виніс дві шати Еней, і злотом, і пурпуром шиті;  
Ті, що, радіючи з праці своєї, Дідона сідонська  
За давнини ще колишньої власними ткала руками  
І золотими нитками для нього мережала ніжно.  
З них він в одну юнака одягнув, так останню пошану  
Віддаючи йому в смутку, а кучері в другу окутав,  
Маючи все це спалити. Крім цього, багаті трофеї  
Битви лаврентської взявши, везти ту наказує здобич  
В довгому ряді. Додав і ті коні, і зброю, що взяв їх  
В ворога він у бою. Каже, руки на плечах зв'язати  
Тим, що їх в жертву для тіней приносити мали і крові  
З них наточити, щоб нею багаття скропити. Вожням же  
Каже обрубки нести, одягнені в зброю ворожу  
З записом, хто з ворогів мав цю зброю. Ведуть і Акойта:  
Йде, безталанний, похилений віком, і б'є кулаками  
В груди, а нігтями вид свій потворить; валяється доли,  
Впавши всім тілом на землю. А слідом ведуть колісниці,

Кров'ю рутульською густо облиті. І тут же, за ними,  
Кінь бойовий виступає, Етон, без свого обладунку,  
Й котяться краплями сльози у нього. Несуть у поході  
Спис і шолом, а іншу всю зброю взяв Турн-переможець.  
Далі йде військо сумне – і тевкри, й тірренці, й аркадці,  
Зброю спустивши додолу. Коли цей похід товариства  
Далі пішов, то Еней зупинився й, зітхнувши, промовив:  
“Звідси на інші нас сльози ті самі грізні закликають  
Судьби війни, – витай повік-віки, великий Палланте,  
Друже, навіки прощай!” І більш не сказавши ні слова,  
Він вирушає й до мурів високих, у табір, відходить.

<sup>100</sup> З міста Латина й посли вже прийшли із маслиновим віттям,  
Ласки благають, щоб мертві тіла, які всюди по полю,  
Вбиті залізом, лежали, віддав і дозволив покласти  
Їх у могилу; з побитими й тими, що світу не бачать,  
Бою немає. Хай тих пощадить, що не так-то давно ще  
Друзями звав і тестями. А добрий Еней на цей дозвіл  
Згодився радо, бо просять про речі важливі, й додає  
Слово таке: “Що за доля погана, латинці, в війну цю  
Вплутала вас, і не хочете з нами ви в приязні жити?  
Просите миру ви в мене для мертвих, що Марс подолав їх?  
Миру-бо я і живим не відмовлю, й сюди не прийшов би,  
Доля якби не вказала це місце мені і оселю, –  
Я не воюю із вашим народом. А дружбу між нами  
Цар ваш відкинув, волівши довіритись Турновій зброї.  
Краще, щоб Турн та був сам присудив себе смерті жадливій.  
А як бажає своєю рукою війну закінчити,  
Хоче він тевкрів прогнати, хай зі мною поміряє зброю.  
Був би із нас у живих лише той залишився, котрому  
Бог і його сама мужність життя дарували б. Тепер же  
Йдіть і вогонь підкладіть під тіла громадян безталанних”, –  
Мовив Еней. А вони, зачудовані дуже, мовчали  
Й переглядалися лиш між собою. Аж Дранк староденний,  
Той, що юного Турна ненавидів здавна і завжди  
Був йому ворог, почав, розкривши уста, говорити:  
“Мужу троянський, великий у славі своїй і ще більший  
В зброї звитяжній! Якими тебе похвалами до неба  
Маю підносити? З чого мені дивуватися більше –  
Із справедливості, з подвигів ратних? До рідного міста  
Передамо все це вдячно, й тебе, як лиш доля дозволить,  
Погодимо із Латином-царем. Хай Турн пошукає  
Іншої спілки для себе. І навіть на плечах носити  
Камінь троянський приємно нам буде і ставити мури  
Долею суджені”. Так він промовив, і всі дали згоду.

Двічі по шість днів вони призначали й під миру покровом  
Всуміш і тевкри, й латинці безпечно по горах ходили.  
Під двоєсічним залізом дзвенить уже явір високий,  
Там вивертають вже сосну, що неба вершком досягає,  
Кедри пахучі й дуби безупинно клинами лупають,  
І ясени безустанку возами скрипучими возять.

Вістка, проте, полетіла, щоб першій звістити про горе  
Це величезне Евандра і дім його, й місто й про все це  
Повідомляє. Це Вістка та сама, яка ще недавно  
Про перемогу Палланта у Лації всіх сповіщала.  
Всі аркадійці побігли до брам і, древнім звичаєм,  
В руки взяли жалібні смолоскипи, – горить на просторі  
Довгому шляху і освітлює поле широке. Навпроти  
Вийшли фрїгійці, б'ючи себе в груди, й до них приєднались.  
Щойно жінки їх при вході до міста уздріли, відразу  
Лементом жалібним місто наповнили. Сила ніяка  
Здержать Евандра тоді не могла, і в юрбу він вмішався.  
<sup>150</sup> Щойно Паллантові мари поклали, припав до них, гірко  
Плакав і глухо стогнав, аж голос крізь біль той прорвався:  
“Іншу, Палланте, своєму ти батькові дав обіцянку!  
Обережніше б жорстокому Марсові ти довірявся.  
Знав я, що слава нова, у битвах найперших здобута,  
Дуже солодка. Гірка ота перша наука юнацька,  
Й проба жорстока близької війни. Ані щирих обітів,  
Ані благань не почули боже моїх. Ох, щаслива  
Ти, найсвятіша дружино моя, цього дня не доживши  
Й не дочекавшись болю такого. Я літ своїх міру  
Переступив – бувши батьком, оставсь сиротою. Бодай же  
Сам я до бою пішов у троянським союзі, й рутули  
Краще б мене закололи списами. Я сам би загинув,  
І не Палланта, мене в цім поході були б проводжали.  
Не винуватив би, тевкри, я вас, ні союз той із вами,  
Що його склали, ні дружбу, – така була доля належна  
Віку мого. Проте, як судилася смерть передчасна  
Синові, втіхою буде хоч те, що загинув, побивши  
Тисячі вольсків, як тевкрів водив він з боями на Лації.  
Сам же я похорон кращий не міг би тобі влаштувати  
Так, як це робить побожний Еней і фрїгійці могутні,  
З ними й тірренські вожді, й ціле військо. Великі трофеї  
З тих, що правниця твоя їх на той світ послала, приносять,  
Ти ж, як велике опудало, Турне, у зброї сьогодні,  
Певно, стояв би, були б ми лиш віком і силою рівні.  
Нащо, однак, я, нещасний, утримую тевкрів від бою?  
Йдіть же у путь і цареві ось це передать не забудьте,



Що хоч Палланта убито, живу я життям ненависним,  
Тому причина – правиця твоя, що не вбила ще Турна,  
Синові й батькові цим завинила. В заслугах і в долі  
Це твоя вада єдина. Утіх я в житті не шукаю,  
Це-бо й не слід, тільки б сину до тіней цю вість передати”.

Рання тим часом Аврора вже світло своє благодатне  
Людям нещасним приносить, щоб брались до праці тяжкої.  
Батько Еней уже й Тархон розклали багаття над морем,  
На узбережжі крутому. Там кожний тіла свої зносить,  
Звичаєм давнім батьків; як чорні вогні лиш підклали,  
Небо високе від диму у темряву все вповилося.  
Тричі у зброї блискучій пройшли круг палаючих вогнищ,  
Кіньми об'їхали тричі вогні жалібні, і тужливо  
Заголосили вони, і сльозами скропили всю землю,  
Зброю всю змили сльозами; мужів голосіння і звуки  
Труб аж до неба лунають. Ці зброю з убитих латинів  
Мечуть в огонь: оздоблені пишно мечі і шоломи,  
Віжки, колеса, розжарені в бігу; а ті вже знайомі  
Мечуть дари: погіблх щити і списи, що невдало  
Кинені ними були. І смерті у жертву багато  
Ріжуть волів, щетинястих свиней і овечок отари,  
Зігнані з піль, і довкола у полум'ї в жертву приносять.  
Дивляться пильно, як друзів тіла по усім узбережжі  
<sup>200</sup> Жарко горять, і сторожать їх, поки усе спопеліє,  
Й від півзотлілих багать їх не можна було відірвати,  
Доки ясними зірками ніч вогка все небо не вкрила.

Тож і сердешні латинці по той бік багаття численні  
Ставлять і трупи полегли почасті на місці хоронять,  
Інших багато в сусідні відвозять оселі; й такі є,  
Що відсилають до міста. А решту полеглих в безладній  
Січі, великі їх стоси, не лічать і не розрізняють –  
Палять їх спільно. Довкола великі поля засвітили  
Густо вогнями, один перед одним. Вже сонце утретє  
Темряву з неба прогнало холодну, коли вони в смутку  
Попіл глибокий згортали, виймали розсіпані кості  
З вогнища й теплу ще землю на них тягарем накидали.

Зойки тоді почались, і волання великого жалю  
Чулися скрізь голосні у оселях і в місті Латина,  
Вельмибагатого владаря. І матері тут скорботні,  
І невістки безталанні, і сестри, журбою повиті,  
Й сироти бідні війну проклинають і сватання Турна  
І вимагають, щоб сам добивався мечем, якщо прагне  
Влади в Італії, хоче для себе найвищої шани.

Гнів ще роз'ятрює Дранк тут суворий і всіх запевняє,  
Що одного лише Турна тут кличуть до бою. Та досить  
Є і противних також голосів, що обстоюють Турна.  
Захистом служить йому і велике царичине ймення,  
Слава здобутих трофеїв героя підтримує сильно.

В цім неспокою, коли розгорівся вже розрух найдужче,  
Ще невеселу й посли приносять до того новину  
З міста великого, від Діомеда, що їм ні до чого  
Не придалися усі надзвичайні труди і видатки,  
Ні золотії дарунки, ні просьби великі; належить  
Інших підмог для латинців шукати; як ні, то старатись  
Мир укладати з троянським царем. Цар Латин у зневіру  
Сам упадає і в смуток великий. Те, що Енея  
Воля богів супроводить, це ясно із божого гніву,  
Й свіжі могили усім це доводять. Тож раду  
Він у покоях високих збирає велику, наказом  
Кличе старшину свою найзнатнішу. Вони наїжджають,  
Геть укривають шляхи й прибувають у царську оселю.  
А поміж ними Латин засідає, і віком найстарший,  
Й владою вищий за всіх. Веселість з чола його зникла.  
Каже послам тоді, що прибули із етольського міста,  
З чим ті прийшли, щоб по черзі усе, як було, розказали.  
Всі тоді змовкли, і Венул слухняно почав говорити:

“Бачили ми, громадяни, царя Діомеда й аргівський  
Табір, пройшли увесь шлях і пригоди усі подолали.  
Той торкнулись руки, якою зруйнована Троя.  
В землях япігів, що їх переміг у підгір'ї Таргану,  
Він заснував Аргіріпу й ім'я свого племені дав їй.  
В дім увійшовши й одержавши дозвіл, дари піднесли ми,  
Наше ім'я й батьківщину назвавши, ми їм розказали,  
<sup>250</sup> Хто затіває війну і що привело нас у Арпи.  
Він, це почувши, з таким до нас словом звернувся ласкавим:  
“О, ви щасливі народи, із царства Сатурна, авзонці  
Древні, яка-бо недоля спокійних там вас непокоїть  
І починати вам каже війну цю непевну? Усі ми,  
З тих, що залізом троянську країну ущент сплюндрували.  
Що під високими мурами стерпіли ми – я лишаю,  
Й тих, що у хвилі прийняв Сімоент, бо по цілому світі  
Терпимо кари страшні ми за злочини наші колишні.  
Навіть Пріам міг заплакати б нині над нами. Це знає  
Зірка Мінерви зловісна, і скелі евбейські, і месник  
Сам Кафарей. Ми з походу того розійшлись в різні боки.  
Вийшов Атрід Менелай до стовпів непорушних Протея.  
Бачив етнейських циклопів Улісс. Я не згадую тут вже

Неоптолемове царство, ні вогнище, знищене в домі  
Ідомедея, ні локрів на березі Лівії. Навіть  
Сам цар мікенський, володар могутніх ахеїв, загинув  
Зараз, як тільки вернувся, з рук жінки-потвори, чигав-бо  
Азії всеї звитяжця там чужоложник. До рідних  
Вівтарів заздрість богів і мені не дала повернутись,  
Милу дружину і свій Калідон побачить прекрасний.  
Й досі з'являються дива жахливі – летять, мов на крилах,  
Втрачені друзі і птицями понад річками ширяють  
(Друзям яка-бо то кара жорстока!) і скелі скиглінням  
Жалібним сповнюють. Я цього міг сподіватись відтоді,  
Як на небесні тіла у безглузді своєму залізом  
Сам нападав і поранив правицю Венери. Тому-то  
Не намовляйте мене до такої війни; після згуби  
Трої ніяких боїв із тевкрами в мене не буде,  
Бо пам'ятаю ще давні нещастя, й ця згадка не мила.  
Ті подарунки, що з рідного краю сюди принесли ви,  
Всі передайте Енеєві. Ми око в око стояли  
В грізнім бою і поміряли сили. Повірте тому ви,  
Що я досвідчивсь, як б'є у щити він, з якою страшною  
Силою вихру він кидає списом. Таких би ще двоє  
Іди земля породила мужів, то пішов би війною  
Сам на міста інахійські дардан, і греки ридали б,  
Смутком-бо доля б для них обернулась. Бо як під твердим  
Мурами Трої не все було гладко, то це учинила  
Мужність Енея і Гектора, що затяглася так дуже  
Еллінська та перемога й прийшла на десятому році.  
Знані обидва вони і з відваги, і зброєю славні,  
Цей же сильніший побожністю. Отже, союз укладайте,  
Як тільки можна, і збройно не важтесь виходить на зброю".  
Відповідь чуєш царя того ти, наймиліший мій царю,  
І його думку почув ти про цю завірюху воєнну".

Ледве послі це сказали, як з уст неспокойних авзонців  
Гомін пройшов невиразний, – як скелі задержать бурхливі  
Води, так в гаті глибокій клекоче, й при греблі сусідній  
Берег гримить, б'ють то хвилі гучні. Як лиш трохи серця їх  
<sup>300</sup> Угамувались і, врешті, примовкли уста їх тривожні,  
Цар їх богам помолився, а потім з високого трону  
Так починає: "Латинці, волів би я, й краще було б це,  
Щоб про найвищі державні діла ми раніш зговорились,  
Щоб не скликати нараду в той час, коли ворог під містом.  
Ми нерозважно війну ведемо, громадяни, із родом  
Непереможних богів, їх ніякі бої не жахають,  
Навіть побиті не кидають зброї вони. Якщо мали

Ви ще надію на поміч етольську, покиньте сьогодні,  
Кожен надію хай має в собі, а яка вона марна,  
Кожен це бачить. Коли усе інше загальна руїна  
Ця зруйнувала, – перед очима то вашими, все це  
В вас під руками. Я не виную нікого, бо скільки  
Вдіяти мужність могла, ми усе те зробили, народ наш  
Бився що сил тільки стало. Тепер вам з'ясуя неясне  
І розкажу кількома вам словами, – послухайте пильно:  
Є в мене поле старе, межує воно із рікою  
Туською, аж до Сіканів на захід сягає. Аврунки  
Сіють на ньому й рутули і орють горби каменисті  
Плугом, а де найтвердіша земля, там стада випасають.  
Смуга та вся і соснові на горах ліси нехай будуть  
Приязні даром для тевкрів, і рівні закони союзу  
Установімо, й до влади в державі їх теж допустімо.  
Хай тут осядуть, як їм до вподоби, хай місто збудують.  
Як забажають шукати десь іншого краю й народу  
Й можуть покинути край наш, то двадцять їм суден збудуймо  
Із італійського лісу (як більше їм треба, то й більше);  
Коло води все потрібне вже є, хай самі визначають,  
Скільки й які мають бути ці судна, ми ж мідь і приладдя  
Даймо і руки робочі. Крім того, щоб їм передати  
Це наше слово і дружній союз нам із ними укласти,  
Сотня латинських послів нехай їде із роду значного  
З віттями миру в руках, і нехай вони щедрі дарунки  
Візьмуть з собою – і злата, й слонової кості таланти,  
Царський трон і трабею – державні клейноди. Ви спільну  
Раду тут радьте, в тяжкій оцій скруті шукайте поради”.

Встав тоді Дранк, ворог Турнові давній, бо Турнова слава  
Заздрощі в нього будила і в очі колола болюче.  
Знатний він був багатий, також на язик він був гострий,  
Менше гарячий до бою; порожнім не був він на раді  
Балакуном, зате ж і вигадником смуги був сильним.  
Славне походження матері рід його гордим робило,  
Батьків неясний був рід. Тож встає і такими словами  
Гнів він роз'ятрює й множить: “Ох, добрий наш царю, ти радиш  
Речі нікому не тайні, й без наших підтверджень, всі скажуть,  
Що їм відомо й чого вимагатиме щастя народу, –  
Мовити ж вголос не сміють. Хай вільно дозволить сказати  
Й гордість відкине свою той, за котрого вдачу погану  
Й провід нещасний (скажу, хоч грозив би мечем мені й смертю)  
Стільки упало вже славних вождів і все місто ми бачим  
<sup>350</sup> В смутку тяжкому. А він нападає на табір троянський,  
Сам же тікати ладен, тільки зброєю небо лякає.

Дар же один до дарів, що велиш ти послати дарданцям,  
Зволь лиш один ще додати, наш царю найкращий, – хай в цьому  
Тиск анічий не здолає тебе, – ти віддай свою доню  
Гідному зятеві, батьку, до шлюбу достойного, й мир цей  
Вічним союзом скріпи. А коли нам і серце, і розум  
Страх перед ним огортає, у нього самого просімо  
Ласки, його закликаймо: хай право належне цареві  
І батьківщині відступить. Чому громадян безталанних  
Стільки разів в небезпеку таку очевидну штовхати?  
З тебе ці Лація біди початок взяли, ти причина  
Всіх їх. Рятунку немає в війні. Всі благаємо, Турне,  
Миру від тебе і ще запоруки, що буде тривкий він.  
Перший я той, що ти ворогом звеш (не перечу, зови так),  
Дуже благаю тебе, ти над рідними май милосердя,  
Гордість покинь, відійди, ти-бо прогнаний. Ми уже досить  
Бачили смерті, спустошили наших полів ми багато.  
Чи, коли слава твоя тебе кличе, як маєш відвагу  
В серці настільки, як так тебе тягне це віно цареве,  
Зважся, на ворога вийди, стань груди об груди до бою.  
Видно, щоб міг із дочкою царевою Турн одружитись,  
Маємо трупом поля засівати ми, душі нікчемні,  
Що не заплачуть по нас, не схоронять в могилі. Як сили  
Є в тебе трохи, якщо по батьках залишилось відваги,  
Глянь тому в очі, хто кличе тебе”.

Аж загорівся на мову цю Турн невгамовний. Зітхнувши  
Тяжко, із дна свого серця добув він слова ці: “Гей, Дранку,  
Слів не бракує тобі, коли рук війна потребує,  
Чи коли кличуть на раду старшину – приходиш ти перший.  
Та непотрібно тут залу нарад заповняти словами;  
Їх в тебе досить, бо тут ти в безпеці, аж поки нас ділять  
Мури від ворога, поки рови не наповнились кров’ю.  
Отже, грими тут словами, як завжди, мене боягузом,  
Дранку, зови, – коли стільки поклала рука твоя тевкрів,  
Стільки трофеїв на вславлених ними полях залишив ти!  
Те, що у силі явити хоробрість завзята, ти можеш  
Спробувать сам, ворогів-бо далеко не треба шукати.  
Наші облогою мури вони звідусіль оточили. Йдімо ж на них!  
Ти боїшся? Невже-таки завжди у тебе  
На язика вітряному лише буде Марс войовничий  
І у рухливих ногах?  
Прогнаний я? Поганче, хто прогнаним зможе по праву  
Звати мене, як побачить, що Тібр троянською кров’ю  
Пініться й рід весь Евандра із коренем знищено й стільки  
Зброї з аркадців ізнято. Мене не таким-бо пізнали

Бітій і Пандар великий, та й ті, яких безліч послав я  
В Тартар, за день на валах перемігши і мурах ворожих.  
Нам порятунку немає в війні, – так дарданцям, безумче,  
Й власній кишені співай. І не гайся, поширою безмежний  
400 Пострах і силу вихвалюю народу, побитого двічі,  
Силу ж латинську принижуй. Тремтять уже перед фрїгійським  
Військом князі мірмідонські, Тідід і Ахілл ларіссейський;  
Річка Авфід завернула від Адріатичного моря.  
Навіть, як каже він вам, що ніби моєї боїться  
Напасті, то по-мистецьки своє проти мене злочинне  
Обвинувачення це лиш загострює він своїм страхом.  
Ти ж не лякайся! Така, як у тебе, душа не загине  
Від оцієї правиці, хай буде з тобою й в твоєму  
Серці лишиться. Батьку, звертаюсь до тебе й прошу я  
Отчих порад. Як ніякої ти вже надії на наше  
Військо покласти не можеш і наша невдача єдина  
Знищила нас уже зовсім, якщо уже більше ніколи  
Щастя не зміниться наше, то миру благаймо і руки  
Немічні наші до них простягнімо. Хоч той лише в мене –  
Тільки, щоб доблесті всім нам вернулось хоч трохи старої! –  
Той лиш в своїх починаннях щасливий і духом великий,  
Хто накладе головою і землю почне уже гризти,  
Ніж на таке щось дивитися мав би. Однак, якщо наша  
Сила й юнацтво ще цілі і йдуть на підмогу народи  
Нам і міста італійські, й троянцям їх слава коштує  
Крові багата (й у них свої трупи, й по них пролетіла  
Буря), то чом на початку самого ганебно здаємось?  
Чом ще не грала сурма, а в нас серце холоне? Багато  
Час і мінливого віку труди нам на краще змінили.  
Поперемінно уже з багатьох, і не раз, глузувала  
Гірко з нас доля, то знов на тривких відновляла основах.  
В поміч не прийдуть Етол нам і Арпи: Мессап з нами буде,  
Лишиться з нами Толумній щасливий, зостануться й інші  
Всі ті вожді, що їх стільки народів послало, велика  
Слава зустрине і тих, кого ми зібрали в латинським  
Краю із піль Лаврентійських. І славна Камілла із вольсків  
Кінні полки нам веде та міддю квітучі загони.  
Що ж, коли тевкри мене лиш на бій викликають, і вам це  
Теж до вподоби, й один я стою на заваді загальній  
Справі, – то з рук цих звияга з відразую ще не тікала,  
Так, щоб тепер при такій величезній надії від чогось  
Я відмовлявся. На бій я відважуюся, хоч би й Ахілла  
Він перевищив великого й зброю хоч мав би він рівну  
Зброї, що руки Вулкана кували. Складаю в обіті  
Вам свою душу й Латинові, тестю, я, Турн, що нікому

З давніх героїв в хоробрості не уступлю я. “Тебе лиш  
Кличе самого до бою Еней”: я бажаю, щоб кликав;  
Дранк і смертю не змиє провини, як гнів є тут божий,  
Слави також не здобуде, якщо тут є слава і доблесть”.

Так-то вони в час непевний держави на раді змагались.  
Військо тим часом Еней із табору вивів до бою.  
Аж надбігає до царського дому вістун, і велику  
Він спричинив метушню і страху нагнав на все місто.  
Бо словістив він, що лавами тевкри надходять від Тібру,  
<sup>450</sup> З ними й тірренські полки виступають на ратному полі.  
Переполох-бо упав на народ, і серця схвилювались,  
Гнівом завзятим вони спалахнули; в гарячці й тривозі  
Зброї жадають, юнацтво лиш “зброї!” кричить, та старіші  
Сльози ковтають у смутку, але зволікають. А галас  
З різних розбіжних думок, наростаючи, неба сягає.  
Так, наче десь у гаю позліталися зграями птахи,  
Або на рибою повних затоках Падузи курличе  
Лебедів стадо захриплих. “Тепер, громадяни, – промовив  
Турн, уловивши хвилину, – ви радьте, тут сидючи, раду  
Й мир вихваляйте собі, а військо вороже нестримно  
Рине на нашу державу”. Ні слова не вимовив більше,  
Швидко схопився й з високої вибіг оселі. “Волузе, –  
Крикнув, – озброїтись вольсків загонам звели і рутулів  
Вишикуй в лави. Ви ж разом, Мессапе і Корасе з братом,  
Порозставляйте у полі широкому збройну кінноту.  
Інші підходи до міста нехай укріпляють і вежі  
Міцно обсаджать, а решта у бій, як скажу я, за мною”.  
Зразу ж на мури усі подались і по місту розбіглись.  
Збори і думи великі сам батько Латин залишає  
І відкладає їх, ця-бо пригода сумна його з шляху  
Збила. І сам він себе винуватить найбільше у тому,  
Що не прийняв добровільно дарданця Енея і зятя  
Місту не дав. Рови перед брамами ті вже копають,  
Інші каміння і палі везуть. До кривавого бою  
Знак дає грізна сурма. Усі мури вінцем обсадили  
Хлопці й жіноцтво, бо крайня потреба усіх закликає.  
Тут же й до храму Паллади на замок високий цариця  
Іде з дарами, а з нею велика громада жіноча.  
Поруч із нею Лавінія-діва, ота, що за неї  
Стільки нещастя, і очі прекрасні свої опустила.  
Слідом ідуть матері і сповнюють ладану димом  
Храм весь, стають на порозі високім і тужні бланання  
Шлють до богині: “Могутня владичице збройна, богине  
Воєн, Трітоніє-діво, своєю рукою приборкай

Зброю фрїгійця-грабіжника, кинь його в порох обличчям  
І умертви під високими брамами нашого міста”.  
Турн же, весь сповнений люті, до бою в той час готувався:  
Панцир на себе надів і з червоної міді лускою  
Їжився грізно, литки в наголінники з золота збрїїв.  
Не ослонив ще обличчя, та вже причепив він до боку  
Меч свій, і, сяючи золотом, біг із високого замку,  
Й серцем радів, і вбивав ворогів у своїх він надїях.  
Наче той кінь, що від ясел зірвався з припону й дістався,  
Врешті, на волю й, хазяїном ставши широкого поля,  
На пасовища біжить, де кобил табуни випасають,  
Або на річку знайому, де завжди привик він купатись,  
Високо шию несе, і брикає, й ірже у своєму  
Буйстві, а гриву по шиї, по грудях вітрець розвіває.  
Тут проти нього з загonom із вольсків виходить Камілла.  
<sup>500</sup> Сकोчила з свого коня коло самої брами цариця.  
Полк весь за нею те саме вчинив – всі стрибнули на землю  
З коней своїх. І каже вона: “Якщо може по праву,  
Турне, відвага собі довіряти, то я обіцяю  
Проти загонів Енея і проти кінноти тірренців  
Стати до бою сама. Дозволь мені першій зазнати  
Всіх на собі небезпек бойових, а ти й піхотинці  
Станьте під містом і мурів пильнуйте”. А Турн, утопивши  
Очі у грізну цю дівчину, в відповідь так промовляє:  
“Діво, Італії славо, яку тобі дяку повинен  
Скласти я словом і ділом? Та нині, коли своїм духом  
Ти все на світі долаєш, діли вже й труди всі зі мною.  
Якщо правдиві чутки і вивідачі вірно доносять,  
Вислав злостивий Еней уперед легкозбройну кінноту,  
Щоб чатувала на полі, а сам по стрімких, недоступних  
Пнеться верхах і підходить під місто. Ось тут приготую  
Засідку я – над стрімкою стежиною в лісі засяду  
З військом в яру, де зійшлися дороги, а ти тоді стрінеш  
Зброєю військо тірренське. З тобою також і завзятий  
Буде Мессап, і латинські загони, й ряди тібуртинські,  
Провід над ними всіма ти обіймеш”. Ось так промовляє  
Він, і Мессапа, й вождів союзних такими ж словами  
Кличе до бою, й на ворога сам вирушає. Крутий там  
Яр є, придатний на засідку й підступ военний, обабіч  
Темна гущавина берег укрила; туди пробігає  
Стежка вузька, й вузькі лиш ізвори туди досягають, –  
Доступ тяжкий туди. Тут, над цим яром, немовби на чатах  
Аж на вершечку самому гори, є незнана рівнина –  
Схови безпечні, чи хочеш ти справа, чи зліва вступити  
В битву, чи скелі великі котить, якщо з гір наступати.



Юний герой наш сюди по знайомих дорогах подався  
Й місце зайняв те, і тут він засів у лісах непривітних.

В небі тим часом Латонія подругу кличе до себе,  
Опію бистру, одну із дівчат свого кола святого,  
Й сумно до неї такими говорить словами: “Дівчино,  
Ось на криваву війну йде Камілла і марно на себе  
Зброю мою одягає, для мене з усіх наймиліша,  
Не відтепер-бо так ніжно її полюбила Діана,  
І не відразу любов їй солодка зворушила душу.  
В час, коли силою був Метаб із держави Пріверна  
Прогнаний – бо зненавиділи люди,– коли утікав він  
З міста старого, то в січі воєнній в далеке вигнання  
Виніс він доньку маленьку і дав їй ім'я материнське,  
Злегка лише із Касмілли змінивши його на Каміллу.  
Тож, пригорнувши її до грудей, він блукав по верхів'ях  
І непрохідних лісах. Але й там долітали до нього  
Стріли жорстокі і вольсків ватаги його настигали.  
Тут йому шлях перетяв Амасен в його втечі, піднявши  
Спінені води свої до верха берегів, бо прорвалась  
Злива така з хмаролому. Він тут переправитись хоче,  
<sup>550</sup> Та зупиняє його немовлятко і острах за нього.  
Довго роздумував він, поки вирішив так учинити:  
Воїн тримав цей, до речі, в руці свій спис величезний;  
Був це осмалений чисто дубок сукуватий, до нього  
Він посередині саме прив'язує доню, оплівши  
Ликом і корком лісним. Спис рукою він дужою важить  
І до небес посилає благання: “Ласкава Латонська  
Діво, опіко лісів, я, сам батько, її на послугу  
Передаю тобі. Зброю твою ухопивши, уперше  
Помочі просить вона в цій від ворога втечі повітрям.  
Діво божиста, благаю, візьми собі в дар те, що зараз  
Передаю я непевному вітрові”. Мовив це й кинув  
Спис, розмахнувшись плечем. В шумі вод на свистячому списі  
Понад рвучкою рікою летить бідолашна Камілла.  
Миттю Метаб, якого вже близько юрба настигала,  
Хвилям себе віддає й вихоплює спис із дівчатком  
Із мурави, й переможно він Трівії дар цей підносить.  
Не прийняло його місто ніяке ні в мури, ні в житло, –  
Й сам він із дикості рук своїх не простягнув би ніколи;  
В горах безлюдних життям пастухів увесь вік свій прожив він.  
Тут, між тернових кущів і звірини, виховував доню –  
Все молоком годував її, що у кобили із стада  
З вимені в ніжні уста їй доїв. А скоро лиш перші  
Кроки ступати дитя почало, то ручки маленькі

Списом він гострим озброїв і стріли, і лук перевісив  
Через плече їй, маленькій; і замість злата в косі, й замість  
Довгої палли, на тілі звисала у неї, на спині,  
Від голови її, шкура тигриці. Вже ручкою вміло  
Кидала стріли дитячі й довкола голівки крутила  
Пращу на ремені звитім; уже й журавля убивала,  
Що прилетів з-над Стрімону, чи білого лебедя часом.  
Вже матерів з міст тірренських багато бажали даремно  
Взяти її за невістку: Вона ж лиш Діану та зброю  
І непорушну невинність дівочу кохає. Бодай би  
Шалом війни не палала ніколи вона і ніколи  
Не забажала боротись із тевкрами! Нині одною,  
Певно, із подруг була б моїх милих. Та годі, як доля  
Так напосілась на неї, то злинь же, о німфо, із неба  
І завітай до латинського краю, де битву скорботну  
Під нещасливою зводять зорею. Візьми це від мене,  
З сагайдака вийми мстиву стрілу, нехай кров'ю обмиє  
Гріх свій цією стрілою, хто б то не був, чи троянець,  
Чи італієць, хто тіло поранити смів би священне.  
Потім нещасної прах, її зброю, не боєм здобути,  
В хмару сповивши, візьму, щоб у рідній землі поховати".  
Мовила так, а та, пролітаючи легким повітрям,  
З шумом полинула, й чорная буря її огорнула.

В час той троянський загін вже до мурів підходив,  
І всі етруські вожді, і вершники всі йшли рядами,  
Турма за турмою. Коні іржуть на широкому полі,  
<sup>600</sup> В чвалі копитами дзвонять, туди і сюди завертають,  
З віжок натягнутих вирватись хочуть; а ниви, де глянеш,  
Їжаться вістрями ратищ залізних, аж в небо йде сяйво.  
В поле виходять на прю з ворогами Мессап і латинці  
Бистрі, і брат його Корас, і воїнство діви Каміллі,  
Зброю вперед виставляють, напруживши дужі правиці,  
Вістрями грізно розмахують, все гарячіші лунають  
Крики мужів, що битися вийшли, і коней іржання.  
А як загопи наблизилась, щоб долітала їх зброя,  
Стримались трохи обидва ряди. Тоді раптом зірвались  
З криком, і коням шаліючим ще піддають заповзяття.  
Ізвідусіль викидають списи, і так густо, неначе  
Сніг повалив, аж хмарою небо закрили. Найперші  
Змірялись в битві списками Тіррен із палким Аконтеєм, –  
З гуком великим загибель несуть один одному коні  
Груди грудьми розтрощили. З сідла Аконтей вилітає  
Так, мовби громом убитий, або якби з праці хто стрельнув;  
Гримнув далеко, й душа у повітрі розтала. Відразу

Лави схитнулись, тікають латинці, щити обертають,  
Коней до міста женуть. Троянці їх гонять, і перший  
Турми Азілас веде. Вже до брам наближались, як знову  
Крик піднімають латинці, і коні слухняні звертають.  
Ці утікають тепер, ослаблені віжки пустивши,  
Так, наче хвилі мінливі, що з глибу морського наринуть  
І по землі розіллються й вода понад скелі сягає,  
Піняться й весь заливають найдальший пісок прибережний;  
Потім назад вони котяться й знову, кипучі, із шумом  
З скель опадають і, берег слизький залишивши, спливають.  
Двічі етруски відважні гонили рутулів під мури,  
Двічі тікали відбиті, назад оглядались і спина  
Від ворогів заслоняли щитами. Коли уже втретє  
Бій почали, то зчепилися цілими лавами й стали  
Муж проти мужа, – зчинилася січа, й поранених зойки  
Множились, трупи і зброя в кривавих потоках спливали,  
Перемішались із людськими трупами гинучі коні.  
Бій розгорявся. Не зваживсь, проте, Орсілох на самого  
Ремула зблизька напасти, тож кидає спис у коня він –  
Вістря під вухом застрягло. З удару цього аж шаліє  
Звір гучноногий, і диба стає, і, не стерпівши болю,  
Груди підносить, копитами високо б'є у повітрі.  
Скинений воїн скотився на землю. Катілл же Іолла  
Й сильного духом і тілом Гермінія збройного валить,  
Голе чоло в нього й кучері світлі спадають на голі  
Плечі, і весь він для зброї відкритий, та ран не боїться.  
Гострий у плечі могутні уг'явсь йому спис, затремтівши,  
Й вістрям пройнятий муж зігнувся удвоє від болю.  
Чорна струмує потоками кров, і трупи залізом  
Множать бійці і смерті прекрасної в ранах шукають.

В цій кривавій різні амазонка Камілла гуляє  
З сагайдаком на плечах, грудь одну лиш відкривши до бою.  
<sup>650</sup> То вона густо з руки посіває гнучкими списками,  
То двоесічним залізом в правиці махає невтомно;  
Лук золотий і Діаніні стріли бряжчать їй на плечах.  
А відступити їй доводиться часом, свій лук обертає  
Й стріли пускає дзвінки. Добірні є подруги з нею –  
Діва Ларіна, і Тулла, й Тарпея, що мідну сокиру  
Грізно підносить, – усі італійки. Забрала до себе  
Їх божественна Камілла в свій почет, в війні і у мирі  
Добрих своїх помічниць. Фракійські отак амазонки  
Крешуть копитами лід ріки Термодонту й воюють  
В зброї стоколірній чи в товаристві вони Іпполіти,  
Чи як додому вертається Марсова Пентесілея

Возом воєнним, круг неї ж велика громада жіноча,  
Гойкають в дикому шалі й опуклими дзвонять щитами.

Діво жорстока, кого ти найперше, кого наостанку  
Списом убила? Тіл скільки вмираючих кинула доли?  
Клітія сину Евнесві зразу, як лиш нагодився,  
Довгим списом ялиновим ти груди міцні проколола.  
Гине він, крові потоки спливають із нього, криваву  
Землю кусає, вмираючи, й крутиться, рану обнявши.  
Потім і Ліра, й Пагаса. Одного, як мав він схопити  
Вбитого віжки коня, що падав під ним, а другого,  
Як йому в поміч правицю простяг безоружну, – обидва  
Стрімголов впали. До них додала Іппотада Амастра;  
Здалека спис заганяє в Терей, по нім в Гарпаліка,  
І Демофоонта, і Хрома; а скільки списів тих пустила  
Діва із рук – стільки впало фрігійських мужів. Над'їжджає  
Здалека також Орніт, на япігським коні, у незнаній  
Зброї, ловець. На плечах з бика круторогого шукура;  
Голову вовча пащека вкриває велика, з зубами  
Білими, з мордою разом, в руках його проста дубина.  
Сам посередині війська іде, й від усіх він на цілу  
Голову вищій. Його наздогнавши (зробить це не важко,  
В час, коли цілий загін утікає), списом прошиває  
Й так йому злісно говорить: "Ти думав, тіррене, що в лісі  
За звіриною гасась? Прийшла тепер хвиля, що можна  
Ваші хвальби вкоротити уже навіть зброєю жінки.  
Та понесеш ти до батьківських тіней принаймні ту славу,  
Що ти від зброї Каміллі упав". Й Орсілоха, ще й Бута,  
Велетнів двох, тут же вбила тевкрійських; з них Бута пробила  
Списом, як він одвернувся, між панцирем і між шоломом,  
Де прозирає шия, коли він сідає, й де зліва  
Щит через рам'я спускається. А Орсілоха вбиває  
Підступом: ніби тікає від нього й круг себе обводить  
Колом великим, а потім з середини кола на нього  
Раптом сама нападає й, підвівшись в сідлі мимоволі,  
Дужу сокиру свою і крізь панцир міцний, і крізь кості  
В нього вганяє, дарма що той проситься й ревно благає, –  
Б'є многократно, аж мозок гарячий пливе по обличчі.

Тут попадається їй і син Авна, герой апеннінський,  
700 Що зупинивсь перед нею від страху; це був не останній  
З-поміж лігурів, що хитрістю вмів рятуватись, якби лиш  
Доля йому дозволяла. Він бачить: ніяким вже чином  
З бою не вийде і напад цариці стрімкий не відверне,  
В підступи й хитрощі вдався і так їй почав говорити:  
"Що це, жінко, мені за геройство, як в доблесті кінській

Силу свою ти вбачаєш? Відмовся від кінної втечі,  
І на землі тут, нарівні зі мною, зустріньмося пішки:  
Знатимеш, певно, тоді, кому шкодить хвальба пустослівна”.  
Мовив він так, вона ж, вражена боляче й сповнена люті,  
Передає коня свого подрузі і без боязні  
В зброї тій самій із голим мечем і щитом виступає.  
Сам же юнак, того певен, що підступом цим переможе,  
Кинувсь від неї тікати, віжки назад повернувши,  
Й четвероногого шпорами гострими вчвал підганяє.  
“Ах, ти, лігуре безчесний, бундючишся ти надаремно,  
Прадідніх хитрощів цих, ошуканцю, ти марно вживаєш;  
Не занесе тебе підступ до Авна лукавого цілим”.  
Мовила так і, немов загорівшись, своїми стопами  
Сильними переганяє коня його й спереду віжки  
Схоплює, зводить з ним бій і криваво на ворогу мститься.  
Так, наче яструб священний з високої скелі на крилах  
Легко у хмарах під небом голубку догнав і, схопивши,  
Міцно трима й пазурами кривими її роздирає, –  
Кров з неї плеться, і вирване пір'я літає в повітрі.

Батько богів і людей не байдуже це бачить очима  
З вишнього трону святого свого на вершинах Олімпу.  
Тархона в бій посилає грізний, тірренця, і гнівом  
Серце його наповняє. Влетів на коні між убитих  
І поміж лави тікаючих Тархон і військо до битви  
Підігріває словами, по імені кожного кличе  
Й так до рішучого бою відбитих він знов повертає:  
“Що це за страх, жалюгідні тірренці, одвіку лякливі!  
Звідки така малодушність? Ось жінка урозтіч вас гонить,  
Цілі загони примушує з битви тікати. Навіщо  
В наших правицях мечі, і списи нащо нам здалися?  
А до Венери та битви нічної то ви не лініві,  
А чи як флейта крива та грає в честь Ваха й до танців,  
Їжею повних столів і келихів, повних напоїв, –  
Тут-то любов і старання, коли ворожбит провіщає  
Радощі й жертви вас жирнії кличуть до гаю густого”.

Мовив це й гонить коня він у битву на смерть очевидну,  
Вихрем на Венула мчить і, з коня його миттю стягнувши,  
Горне до себе правицею й, всю свою силу зібравши,  
Ворога в себе на грудях везе крізь озброєні лави.  
Крик аж до неба зчинився, усі зупинились латинці  
І озирнулися разом. А Тархон, як та блискавиця,  
Полям летить із озброєним мужем в руках; з його списа  
Вістря відламлює він і відкритого місця шукає –  
Рану смертельну завдати. А той, відбиваючись, руку

750 З горла відводить свого і силою здержує силу.  
Начебто змія вхопивши і цупко тримаючи в кігтях,  
Високо сизий злітає орел, а поранений змій той  
Звивисто в'ється, й сичить його паща жажлива, й лускою  
Грізно він їхється й хоче до бою угору піднятись.  
Той же нітрохи не менше своїм закривавленим дзьобом  
Ворога вперто клює і крилами б'є у повітрі.  
Так тібуртинця везе, тріумфуючи, Тархон із поля.  
Слідом за щастям вождя й його прикладом мчать меоніди.  
Тут же й Аррунт, що на те був призначений долею, хитро  
З списом підходить, кружляє навколо Камілли швидкої  
Й пробує щастя хвилину – відкіль би то легше вдалося.  
Де між полків не повернеться діва у розпалі бою,  
Стежить уже біля неї Аррунт, об'їжджаючи нишком,  
Й де з перемогою від ворогів вона ноги виносить,  
То непомітно й юнак керує туди свої віжки.  
Тут або там їй переїде дорогу, довкола об'їде  
Й списом надійним поганець махає. Хлорей тоді саме,  
Той, що раніш був Кібели жерцем, уже здалека видний,  
В зброї фрїгійській ясніючи, мчав, аж кінь весь у піні,  
В шкурі, що з міді лускою, мов пір'ям, була вся укрита  
Й золотом скріплена. Сам вирізняючись він іноземним  
Пурпуром ясним, з лікійського лука слав стріли гортінські.  
Лук же той був золотий, і шолом золотий був у нього,  
Й плащ шафрановий на плечах, а поли його полотняні,  
Що аж лопочуть на вітрі, він в вузол зібрав золотою  
Жовтою пражкою. Туніка в нього з вишиваним гаптом  
І наголінники чужосторонні. На нього одного,  
Між усім військом на полі, наважилась дівчина сліпо,  
Чи то щоб зброю троянську повісить у храмі, чи, може,  
Щоб в золотій оцій зброї здобутій на лови ходити,  
Й необережно за ним між всіма слідувала рядами,  
Бо розгорілось у неї жіноче бажання здобути  
Збройні трофеї. Нарешті, угледівши слушну хвилину,  
Кидає з засідки спис свій Аррунт і богів він благає:  
“Страже святого Соракта, найвищий з богів Аполлоне,  
Ми тебе перші шануємо й палим багаття з соснини,  
В щирій побожності нашій поклонники вірні, ми прямо  
Через вогонь по великому жару ступаєм ногами, –  
Дай, всемогутній наш батьку, із нашої зброї цю пляму  
Змити. Знамен-бо звитяги ніяких за те я не прагну,  
Що переможу цю діву, ні зброї, здобутої з неї;  
Подвиги інші дадуть мені славу; якби лиш ця пошесть  
Впала від рани, яку я завдам їй, я радо без слави  
В рідні міста повернуся б”. Зглянувся Феб і молитви

В серце частину прийняв, а частину по вітру розсіяв:  
Просьбу вволив, щоб Камілла збентежену наглою смертю  
Знищив; а щоб батьківщина свята його вздріла, відмовив,  
Вихор полудня розвіяв слова ті. Тож вилетів скоро  
Спис із руки й засвистів у повітрі, й всі вольски звернули  
800 Пильну увагу свою і очі свої на царицю.  
Та не зважала вона на той свист і дзвеніння в повітрі,  
Не помічала і списа, що нісся до неї з ефіру,  
Поки аж він долетів і, уп'явшись під голою груद्धю,  
Глибоко в тілі застряг і напився дівочої крові.  
Злякані подруги збіглися всі й підхопили владарку,  
Впасти готову. Аррунт всіх раніш утікає, у серці  
Радість мішаючи з жахом, не сміє ні списові вірити,  
Ні до двобою із дівочою стати. Так вовк отой хижий,  
Як загризе пастуха чи вола щонайбільшого в стаді,  
Високо в нетрі тікає гірські, поки стріли ворожі  
Ще не наспіли, бо діла зухвалого він допустився,  
Хвіст підгортає зі страху під себе й до лісу шугає.  
Так і Аррунт із очей, увесь наполоханий, скрився  
І, задоволений з втечі, в середину війська сховався.  
Діва, вмираючи, списа з грудей хоче вирвать рукою,  
Та поміж ребрами глибоко вістря залізне застрягло  
Й держиться в рані. Гасне уся вона, й очі їй гаснуть,  
Холодом смертним повиті, й рожевість обличчя зникає.  
Й так тоді, дух випускаючи, мовити стала до Акки,  
До однієї з подруг, яка їй була найвірніша, –  
З нею єдиною звикла Камілла ділитись журбою, –  
Так почала говорить: “До хвилини цієї, сестрице  
Акко, могла я щось вдіяти; тепер же тяжка мене рана  
Перемогла, і світ весь для мене у темряві тоне.  
Швидше до Турна біжи й передай цю останню новину –  
Хай поспішає до бою й троянців задержить під містом.  
Отже, прощай!” Це мовить, і віжки пускає, й на землю  
Зсунулась вся мимохить. Усе її тіло безвладне  
Стигне поволі, на шиї зів'ялій голівка повисла,  
Смертю огорнута, й зброя спадає, й душа у світ тіней,  
Стогнучи гірко, відходить. І враз тоді крик неймовірний  
Знявся до неба, до зір золотистих понісся. Як тільки  
Впала Камілла, то бій загострився ще дужче, і тевкри,  
Що тільки сили, всі лавами ринули разом до бою,  
З ними й тіренські вожді, і Евандрова рать аркадійська.

А спостережниця Трівії Опія довго на горах  
Ждала терпляче й за боєм тим стежила зверху спокійно.  
Щойно побачила здалеку в гаморі воів шаленім

Юну Камілли вона, уражену смертю смутною,  
Зойкнула болісно й мовила твердо, від щирого серця:  
“Гей, як тяжко ти, діво, як страшно за те заплатила,  
Що воювати взялась проти тевкрів! Не стало, самотній,  
В поміч тобі навіть те, що в лісах шанувала Діану  
Й стріли на плечах наші носила. Однак без пошани  
В смертній хвилині тебе не залишить богиня, без слави  
Смерть у потомків не буде твоя, і не скажуть, що вмерла  
Ти без відомсти. Бо хто твоє тіло смів раною знищить,  
Той, по заслугі, спокутує смертю”. Був там великий  
Пагорб могильний Дерценна, давнього князя Лавренту,  
850 Біля гірського підніжжя високого, й тінню густою  
Дуб заслоняв його. В леті легким сюди німфа прекрасна  
Злинула, й стежити з пагорба стала вона за Аррунтом.  
Глянула, як він радіє, пишаючись марно, й до нього:  
“Де це ти, – каже, – блукаєш? Іди-но сюди, тут на тебе  
Смерть дожидає, належне тобі за Камілли сплатити.  
Може, загибелі ти й не чекаєш від зброї Діани?”  
З сагайдака золотого, це мовивши, юна фракійка  
Гостру виймає стрілу і завзято свій лук напинає,  
Й так тятиву відтягнула далеко, що разом зійшлися  
Лука кінці, у той час як лівиця фракійки діткнула  
Вістря, й на груди її з тятивою оперлась правиця.  
Тої ж хвилини Аррунт почув, як стріла засвистіла,  
І зашуміло повітря, і в тіло вп’ялося залізо.  
А як останній він подих віддав і з грудей його вийшов  
Стогін останній, забувши його серед поля чужого,  
Товариші у пилу придорожнім його залишили;  
Опія зразу ж крильми на небесний Олімп відлетіла.

Легкий Камілли загін без керманички перший розбігся;  
Збиті, тікають рутули, й завзятий Атін утікає,  
Навіть вожді повтікали, й шукає залишене військо,  
Де схоронитися, й коней під мури міцні завертають.  
Стримати тевкрів, що смерть, наступаючи, сіють навколо,  
Стати в бою проти них – ні у кого вже сили немає.  
Луки на плечах зомлілих метляються в них не напнуті,  
Чотириногі у міру б’ють коні копитами поле,  
Чорними хмарами пил клубочиться у вихрі до мурів.  
З чатів на них матері, б’ючи себе з розпачу в груди,  
Аж до небесних зірок свій лемент жіночий підносять.  
Всіх, що в бігу до брами відкритої перші дісталися,  
Там роздавила юрба ворогів, що змішалися з ними;  
Смерті лихої вони не уникали, й на самім порозі,  
В батьківських мурах, під захистом власних домівок убиті,



Дух свій спускають. А ті зачинили ворота й не сміють  
Й друзям своїм відчинить, тих, що просяться, взяти у мурі.  
Сталася тут найпечальніша січа між тими, що збройно  
Вхід захищали до міста, і тими, хто рвався на ту зброю.  
Дехто з невпущених перед очима батьків, що ридали,  
Стрімголов під величезним напором у рів полетіли,  
Інші наосліп, віжки пустивши, немов таранами,  
Б'ють із розгону у брами і двері, на засуви взяті.  
А матері у найвищому розпалі бою з тих мурів  
(В них-бо загибель Каміллі зміцнила любов до вітчизни)  
Кидають стріли руками тремтячими, й палі з твердого  
Дуба, і, замість залізної зброї, обсмалене кілля, –  
Гаряче перші бажать умерти за батьківське місто.

В лісі тим часом жажлива та вістка наповнює страхом  
Турнове серце, бо Акка великий неспокій нагнала:  
Знищені вольсків загони, загинула в битві Камілла,  
Вторгся до них уже ворог і, Марсовим сильний сприянням,  
<sup>900</sup> Все він захоплює, й страх аж до мурів сягає високих.  
Турн, розлютившись (була-то Юпітера воля сувора),  
Враз покидає узгір'я й ліси недоступні лишає.  
Ледве зійшов він з очей і в чистеє поле подався,  
Батько Еней, ізвором відкритим в той час увійшовши  
Й переступивши хребет, із темного лісу виходив.  
Так от обидва із військом до мурів вони поспішали  
Й зовсім близьенько один біля одного враз опинились.  
Тільки-но глянув Еней на поля, що їх курява вкрила,  
Бачить здаля, як ряди лаврентійські в полях розвернулись.  
Також і Турн упізнав Енея суворого в зброї,  
Близький вчуваючи тупіт копит і коней іржання.  
Зразу вступили б у бій, почалась би тут січа шалена,  
Але рожевий повів уже Феб аж до хвиль іберійських  
Втомлених коней купать, і днем поступивсь перед ніччю.  
Стали під містом вони табори свої валом кріпити.

### **КНИГА ДВАНADЦЯТА**

*Незважаючи на умовляння Латина і сльози Аматі, Турн зважується на двобій з Енеєм, який без заперечень його приймає. Умови бою з обох сторін підтверджуються клятвами. Турнова сестра Ютурна, за намовою Юнони, підбурює рутулів почати замість того загальну битву, причому в ній поранено самого Енея. Зрадивши з цього, Турн іде в наступ на троянців. Еней, рану якого зціляє Венера, повертається в битву і довго шукає зустрічі з Турном. Цариця Аматі, гадаючи, що Турна вже вбито, кінчає життя самогубством. Турн виходить на двобій з Енеєм. З волі Юпітера Ютурна відступає від брата, і Еней після тривалого бою убиває свого головного ворога.*

Турн, як побачив, що битва кривава латинів зламала,  
Втратили дух вони, й очі усіх на ньому зупинились,  
З нього жадають здійснити обіцянку, то сам запалився  
Непримиренністю й гордим завзяттям. Мов лев на пунійських  
Пастівнях, ранений тяжко у груди ловцями, до бою  
Рветься завзято і м'язами трусить на шиї гривастій,  
Ломить безстрашно той спис, що вбив йому в тіло злочинець,  
З ревом вишкірює пащу криваву. Так само і в Турна  
Лють зайнялась невгамовна у грудях. Тоді до царя він  
Раптом озвався і так у збентеженні став говорити:  
"Турн відкладати не буде, не мають причини ламати  
Слово енейці нікчемні, ані договір відмінати.  
Я виступаю назустріч. Готуй же, мій батечку, жертву,  
Лагодь умову. Бо я або скину цією рукою  
В Тартар дарданця, із Азії втеклого, – хай же сідає  
Військо латинське і стежить за боєм, залізом спростую  
Сам звинувачення спільне, – або вже нехай переможе  
Й візьме жоною Лавінію". Але із серцем спокійним  
Відповідає Латин: "О, юначе з душею героя,  
Скільки в завзятті нестримному рвешся вперед ти занадто,  
Стільки повинен я все розсудить і в турботі про тебе  
Зважить всі випадки. Маєш ти й Давнове батьківське царство,  
Й міст є у тебе багато, здобутих твоєю рукою,  
Й золото є у Латина, і рад він тобі його дати.  
Інших дівчат є в латинів багато славетного роду  
В землях Лавренту. Дозволь же гірку тобі правду сказати,  
Щиру, без хитрощів, ти ж її добре зятам собі в серці.  
Доньку свою ні за кого з усіх женихів я тутешніх  
Видать не міг (про це мені люди й боги віщували).  
Здоланий я лиш любов'ю до тебе, спорідненням кровним,  
Жінки сумними сльозами і, узи усі перервавши,  
Взяв наречену від зятя, за зброю вхопивсь нечестиво.  
Бачиш ти, Турне, які з того дня мені стались пригоди,  
Війни які, і скільки ти перший трудів перетерпів.  
Двічі побиті у битві великій, італів надії  
Ледве підтримать ми можемо в місті. Ще Тіброві води  
Теплі від нашої крові, все поле кістьми забіліло.  
Як же вертатись назад? Не безглуздя нам мислі міняє?  
Якщо по Турновій смерті в них бачити друзів готов я,  
Чом не кінчити війну, коли він і живий, і здоровий?  
Що мені скажуть рідні рутули й Італії решта,  
Якщо на смерть – згинь це слово! – послав би тебе я, що сватать  
Доньку у мене хотів? На війні ж то усяке буває.  
Май милосердя до батька старого, що в рідній Ардеї  
Тужить, далеко від тебе". Проте невгамовного Турна

Не зупинила ця мова. Ще дужче горить він, від ліків  
Дужче хворіє. Як мова вернулась, почав говорити:  
“Мій найдорожчий, покинь ту журбу, яку маєш за мене,  
Дуже прошу тебе, смертю дозвоь мені славу здобути.  
<sup>50</sup> Кидать списками і сіять залізо й ми вміємо, батьку,  
Кров і від наших ударів тече. О, буде далеко  
Мати богиня, щоб ніжно в жіночу хмарину окутати,  
Як утікати ми він, та й самій щоб у тіні сховатись”.

Та, боячися нового війни повороту, цариця  
Плакала й, вмерти готова, так мовила зятю палкому:  
“Турне, як в серці твоєму є шана якась до Аматі, –  
Цими словами гіркими тебе заклинаю: в нещасній  
Старості нині мені ти єдина надія і захист;  
Честь ти й держава Латина, і дому єдина підпора.  
Лиш одного я прошу: відмовся із тевкрами битись.  
Знай-бо, яка б тебе доля у тому бою не постигла,  
Буде й моя вона: кину з тобою і я осоружний  
Світ цей, не буду як бранка на зятя Енея дивитись”.  
Матері слів цих Лавінія слухає й росить сльозами  
Щоки гарячі; палка соромливість вогняним рум'янцем  
Личко розпалене вкрила. Немов хто багрянцем кривавим  
Кість би слонову торкнув, або у трояндах рожевих  
Ніжно б лілеї умить забілили, така була барва  
Личка дівочого. Серце у нього щемить від кохання,  
Очі втопив у дівоче лице; і ще дужче жагою  
Битви палає і коротко так до Аматі він мовить:  
“Мамо, коли я на Марсів завзятий двобій вирушаю,  
Не проводжай ти сльозами мене, цим віщанням журливим, –  
Турн все одно-бо від смерті не вільний. Ти зараз, Ідмоне,  
Перекажи владареві фрїгійському слово немиле:  
Тільки-но виїде завтра рожева Аврора на обрій  
У колісниці багрянній, нехай не веде своїх тевкрів  
Він на рутулів, хай рать відпочине й фрїгійська й рутульська;  
Нашою кров'ю ми долю війни вирішаймо; на тому  
Полі обом нам дружини Лавінії треба шукати”.

Так він промовив, і швидко додому вернувся, й, звелівши  
Коні собі привести, аж зрадів, як до нього заржали.  
В дарі величнім Пілумнові їх ще дала Орітія,  
Білі, біліші від снігу, від вітру прудкіш. Довкола  
Стали і жваві погоничі їх і, простягти долоні,  
Груди поплескують, чешуть їм шиї гривасті. А сам він  
Панцир вдягає на плечі, що золотом сяє й металом  
Білим, а потім ще меч він бере в свої руки і щит свій;  
Червоногривий шолом і той меч, який Давнові-батьку

Викував бог, повелитель вогню, і у хвилях стігійських  
Загартував ще розжарений. Списа міцного своєю  
Дужою взяв він рукою; той спис на середині самій  
В залі стояв, на колону могутню опертий; з аврунка  
Актора був це трофей. Ним із силою Турн потрясає  
Й мовить: “О списе мій вірний, мого бажання ніколи  
Ще ти не зрадив; настала хвилина рішуча; то Актор  
Мав тебе дужий, тепер ти у Турна в правиці. Вчини ж бо,  
Щоб повалився у порох півмуж той фрігійський, а сильні  
Руки мої, з нього панцир ізнявши, самого роздерли,  
100 Кучері ж, звиті гарячим залізом і міррою злиті,  
Геть забруднили”. Отак він шаліє, лице облилося  
Жаром, аж іскрами сипле, а очі вогнем розгорілись.  
Страшно реве, наче бик, коли перший він бій починає,  
Впреться ногами у пень і пробує гнів свій зігнати,  
Та лиш вітрам посилає удари або розкидає  
Купи сипкого піску, готуючись герць починати.

Та одночасно і грізний Еней, у Венериній зброї,  
Запал до бою в собі нагнітає й роз’ятрює гнів свій,  
Радий, що може таким договором війну закінчити.  
Друзів він тим потішає своїх і сумного Іула,  
Страхом повитого, і про свою їм нагадує долю,  
Каже мужам занести його згоду Латину цареві,  
Певного миру умови від нього йому пред’явити.

Вранці, лиш заграва рання верхів’я гірські золотити  
Світлом взялася, а з глибу морського вже сонячні коні  
Вийшли і з ніздів, угору піднятих, сипнули промінням, –  
Тут же, під мурами міста великого, міряли поле  
Й підготовляли для бою й рутули, і тевкри і ватру  
В самій середині, й спільним богам вівтарі із дернини;  
Воду несли і вогонь, а на них фартухи пурпурові  
Й зелень на скронях. Із брами густими спливають рядами  
Збройні авзонські полки. А з противного боку троянське  
Військо й тіренське, всілякого роду, озброєні, наче  
Грізний їх Марс викликає до бою. Поміж тисячами,  
Сяючи золотом та багрецем, їх вожді пробігають.  
Був тут Мнестей, Ассарака нащадок, хоробрий Азілас,  
Славний був витязь комонний Мессап, покоління нептунське.  
Знак лиш дали, і кожен зайняв своє місце. Вбивають  
Ратища в землю й щити опирають. Цікаве жіноцтво  
Вибігло й чернь безборонна, і древні діди теж обсіли  
Башти й покрівлі домів, інші товпляться в брамах високих.

Зверху гори, яка нині Альбанською зветься, – тоді ще  
Ймення не мала, ні слави й хвали, – в тому часі Юнона,

Все оглядаючи перед собою, на поле дивилась.  
Бачила там і лаврентів ряди, і троянців загопи,  
Й місто Латина. Богиня до Турна сестри, теж богині,  
Що під опікою в неї озера і ріки шумливі  
(Сам бог Юпітер її наділив, ефіру владика,  
Честю цією за те, що забрав її цноту дівочу),  
Так промовляє: “Німфо, окрасо річок, наймиліша  
Серцю моему, ти знаєш про те, що з усіх латинянок,  
Тих, що в Юпітера, духом великого, мали невдячне  
Ложе, тебе я єдину взяла і з охотою в небі  
Місце дала тобі. Знай же про біль твій, щоб ти не жалілась  
Потім на мене, Ютурно. Лиш поки здавалось, що доля  
Легідна й парки на те дозволяють, щоб справи латинські  
Добре стояли, я Турна і мури твої боронила.  
Нині я бачу, що цей молодець на зустріч невірній  
Долі іде, що день парок і сила ворожа вже близько.  
<sup>150</sup> Я на цю битву й на ці договори не можу дивитись.  
Ти, якщо маєш відвагу що вдіять для брата, то швидко  
Йди туди, так і належить сестрі. Але, може, ще прийдуть  
Кращі часи для нещасних”. Заледве сказала слова ті,  
Сльози рясні у Ютурни з очей полилися. Без ліку  
Б’є кулаками себе вона в груди свої благородні.  
“Це не на сльози пора, – їй Сатурнова донька Юнона  
Каже, – йди швидше і брата рятуй, якщо можна, від смерті,  
Може, війну ще продовжиш, укладений договір зірвеш.  
Я тобі раджу, відважся”. Дала настанови й лишила  
В сумніві, дуже схвильовану, з раною в серці, у смутку.

Їдуть тим часом царі. Премогутню особу Латина  
Четверо коней везуть; оздобою скроней у нього –  
Променів двічі по шість золотих, а це доказ, що Сонце –  
Предок його. Турн парою білих на повозі їде  
Й широколезими має списами двома. З того боку  
Батько Еней – цей початок всього покоління народу  
Римського – зоряним сяє щитом, світить зброєю неба;  
Поряд – Асканій, ця друга надія великого Риму.  
З табору вийшли; і жрець в білій шаті пригнав щетинясту  
Свинку, й ягницю вовнисту до ватри жертвовної гонить.  
Всі, повертаючи очі до сонця ясного, що сходить,  
З рук обсипають крупами солоними жертву, мечами  
Кінчики шерсті з чола цих тварин обтинають і ватру  
З жертвенних чаш поливають. Тоді витягає із піхов  
Меч свій побожний Еней і таке до богів шле благання:  
“Сонцю і Земле, за вас стільки горя устиг я зазнати,  
Свідками будьте молитви моєї, і ти, всемогутній

Батьку, і ти, його вірна дружино, Сатурнова донько,  
Будь ласкавіша, володарко неба, до мене, й ти, Марсе,  
Батьку преславний, що війнами з волі своєї керуєш.  
Вас я, джерела й річки, закликаю і всі, скільки є вас,  
Сили божисті високого неба і сині морської!  
Все ж, як мене Турн авзонський в двоїї тепер переможе,  
Вийти повинні подолані в місто Евандра. З земель цих  
Вийде й Іул; хай потім ніколи енейці не сміють  
Напади збройно чинити й пустошити ці володіння.  
А коли нашого Марса до нас Перемога прихилить, –  
Скорше я так сподіваюсь, хай божа така буде воля, –  
Не накажу я, щоб піддані тевкрам були італійці,  
Й царства для себе не прагну. Тоді хай обидва народи,  
Жоден не здоланий, злучаться разом, на рівних началах.  
Дам лиш обряди й богів, а зброя Латинові-тестю  
Й влада хай тестю належить. Столицю для мене збудують  
Тевкри, і назву Лавінія дасть їй”. Еней так промовив.  
Зраз по ньому Латин, правицю до зір простягнувши  
Й очі до неба підносячи, так говорить починає:  
“Я присягаюсь, Енею, так само землею і морем,  
Й зорями, й дітьми Латони, й дволикого Януса ім’ям,  
Силами божими й храмом святим невблаганного Діта, –  
<sup>200</sup> Батьку, що громом союзи освячує, хай це почує.  
Руку кладу на жертovníк, боги і цей жар мені свідки,–  
Зірвано мир і союз італійський не буде повіки.  
Доля яка не була б, жодна сила не змінить моєї  
Волі ніколи, хоча б затопило потопом всю землю,  
Хоч провалилося б небо у Тартар. Так, як цей скіпетр, –  
Він-бо, до речі, тримав своє берло в правиці, – ніколи  
Віття зеленого з себе не пустить і тіні не кине  
З часу, як в лісі від пня його стято і він під залізом,  
Бідний, гілля – своїх рук – і листя – волосся – позбувся.  
Деревом був він, а нині митцева рука його вбрала  
В мідну оздобу й латинським батькам віддала, щоб носили”.  
Цими словами вони закріпляли свої договори,  
Знаттю оточені. Стали тоді за обрядом тварини  
Різати над жаром і нутроці їм ще живим виривати,  
І на жертovníки ставили посуд, наповнений ними.

Все ж той двоїї ще з початку здавався рутулам нерівним,  
Тим-то чуттями всілякими їхні серця хвилювались;  
Надто ж тепер, як побачили зблизька, що сили тут різні.  
Страх цей підсилив і Турн, що вбік відійшов і смиренно  
Шану віддавав олтарю, свої очі додолу спустивши;  
Щоки запалися в нього і постать юнацька ослабла.

Бачить Ютурна-сестра, що те хвилювання народу  
Дужче росте, починає мінятись, і падає настрій, –  
Втиснулась межи ряди, у середину, постать Камерта  
Взявши на себе. Він з предків своїх був славетного роду,  
Славен хоробрістю батька і сам у боях заповзятий.  
Входить вона у середину, цілі своєї свідома, –  
Сіє між воями вісті всілякі і так промовляє:  
“Як вам не сором, рутули, за стільки таких ось героїв  
Слать одного на загибель? Чи силою й кількістю, може,  
Ми їм не рівня? Ось тут всі троянці, а з ними аркадці  
Й лави етрусків, що з Турном змагались їм доля судила.  
Як доведеться нам битись, то їх лише стільки, що ледве  
Вистачить в битві на нас впововину. Він, справді, по смерті  
Сяде між тими богами, яких вітварям посвятився,  
Виросте в славі і житиме вічно в устах свого люду;  
Ми ж батьківщину загубим зате і змушені будем  
Гордим служити владарям, ми, що тут на полях так вигідно  
Розташувались”. Від мови цієї юнацькі все дужче  
Й дужче уми гарячаться, вже ремствують всі між рядами.  
У лаврентійців, також і латинців міняється настрій.  
Ті, що кінця сподівались війні і вбачали у тому  
Свій порятунок, вже рвуться до бою, і прагнуть умову  
Ту скасувати, і Турна недоли усі співчують.  
Ще додає їм щось більше Ютурна й з високого неба  
Знак посилає, що жоден сильніше від нього не зрушив  
Так італійських сердець і не звів їх оманним видінням:  
Жовтий орел-бо Юпітера, в сонце рожеве злетівши,  
Птиць надбережних зігнав цілу зграю, гучну і крилату.  
<sup>250</sup> Раптом спустився на хвилі, поганець, вхопивши у кігті  
Лебедя дужого. Пильно зорять італійці: всі птахи  
З криком вернулись з утечі – невидане диво! – й повітря  
Крилами вщент затемнили, мов хмара, і ворога гонять,  
Поки не здався він силі й, самим тягарем утомившись,  
Випустив здобич із кігтів у річку і в хмарі сховався.  
Гучно тоді всі рутули знак віщий вітають, до бою  
Руки випрямлюють. Перший Толумній-авгур тоді мовив:  
“Це було саме оте, чого часто в обітах просив я,  
Це віщування приймаю, боги його нам посилають.  
Тож під моїм усі проводом зброю беріте, нещасні,  
Ви, яких зайда поганій війною лякає, як птахів  
Тих слабосилих, і нищить насиллями вам узбережжя.  
Скоро втече він на море глибоке і з вітром помчиться,  
Станьте лиш ви однодушно у лави густі і цареві,  
Взятому в вас, допомогу подайте”. Слова ці сказавши,  
Вибіг вперед він і списа з розгону на ворога кинув;

Свиснув той спис і в льоті розрізав повітря. Це сталося  
Миттю; і миттю крик величезний зчинився, змішалися  
Всі їх ряди, всі серця запалилися в тім хвилюванні.  
Спис той вдаряє туди, де навпроти у лавах ворожих  
Дев'ять стояло братів, надзвичайно красивих; зродила  
Вірна їх жінка єдина, тірренка, Гілліпу-аркадцю.  
З них одному (це прегарний юнак був, у зброї блискучій)  
Саме в тім місці, де золотом шитий вперізує ремінь,  
Там, де під боком кінці два придержує пряжка, пробило  
Редра й на жовтий пісок повалило. Загін кинувся братній,  
Хлопці завзяті, розпалені жалем, схопили раптово  
З піхов мечі, підіймають списи й вирушають наосліп.  
З другого боку побігли ряди лаврентійські, а звідти  
Ринуть троянці, мов повідь нестримна, а там агіллїни,  
З ними аркадці у зброї барвистій. Одне лиш бажання  
Всіх огорнуло – зустрітися збройно. Розкинули зовсім  
Всі олтарі, і всіяке знаряддя летить ураганом  
Аж попід небо, йде дощ із заліза; а там прибирають  
Вогнища й посуд. Латин утікає й богів із собою  
Всіх забирає, що їх, не уклавши союзу, зганьбили.  
Інші вози запрягають, ще інші – стрибають на коней,  
Битись готові й мечі повиймавши. Мессап же бажає  
Договір цей розірвати, тому на тірренця Авлеста –  
Той був царем і мав царську відзнаку – конем напірає  
Прямо на нього. А той, відступаючи, впав нещасливо,  
Та на олтар, що був ззаду, звалився головою й плечима.  
Просить пощади, нещасний. Мессап же тієї ж хвилини  
Спис свій, мов сволок великий, згори із коня заганяє  
Глибоко в нього і так промовляє: “Своє він вже має!  
Це одна з кращих богам буде жертва”. Сюди італійці  
Збіглися громадою, зброю стягнули ще з теплого тіла.  
Тут Коріней захопив з вітваря головню розжарілу  
Й з неї вогнем обсмалив обличчя в Ебуза, що ладивсь  
<sup>300</sup> Вдарить його. Борода загорілася буйна в троянця,  
Чад розійшовся з горіння. Він зараз стрибнув і рукою  
Лівою ворога, що розгубився, вхопив за чуприну,  
Гне його ниць і колінами тисне додолу, і гострий  
Меч заганяє під ребра. Там меч простягнув Подалірій,  
Альса бажаючи вбить, пастуха, що у перших був лавах.  
Альс же сокирою зразу розсік від чола все обличчя  
До підборіддя йому, і кров'ю, що хлинула з рани,  
Ворогу тіло й озброєння все водночас орошає.  
Спокій того огорнув непорушний, заснув він залізним  
Сном, і тьма навек-віки закрила ясні йому очі.



Благочестивий Еней, безборонну простягти правицю  
Й знявши шолом з голови, своїм голосом дужим закликав:  
“Гей, ви куди біжите, який знову тут розбрат зчинився?  
Стримайте гнів свій, ми договір склали і миру умови  
Стверджені вже. Я один маю право боротися збройно,  
Отже, дозвольте мені ви й не бійтесь, рукою твердою  
Згоду скріплю я, – жертва ця Турном мені завинила”.  
В мить ту, як він говорив це і так їм пояснював справу,  
З свистом крилата стріла прилетіла і вцілила мужа.  
І невідомо, з якої руки вона вийшла, чи, може,  
З вихром яким долетіла, хто дав таку славу рутулам,  
Випадок простий, чи бог який, може. Непам'ять закрила  
Славу велику тієї пригоди, й ніхто не хвалився  
Потім, що він заподіяв Енесві рану. Побачив  
Турн, що Еней уступає з рядів бойових, і вожді всі  
Тут розгубились, і в нього надія вогнем спалахнула.  
Коней і зброї жадає, на повіз вискакує гордо,  
Й, віжки тримаючи, мчить, і багато хоробрих героїв  
Шле на той світ, півживими багато волочить, і трощить  
Повозом все, і списками, у втечі здобутими, мече.  
Так, розгулявшись над водами зимного Гебру, кривавий  
Марс гуркоче щитом, учиняючи битву, і гонить  
Коней, ті ж швидше за Нота й Зефіра несуться по полю, –  
Стогне, копитами бита, Фракії дальня країна,  
Й божі супутники з чорним обличчям гасають навколо –  
Жах, і Підступ, і Гнів. Отак же і Турн, запалившись,  
Коней, паруючих потом, кризь січу жене по ворожих  
Трупах, що смерть прийняли жалюгідну, і з глумом толочить.  
Бистрі копита росюю кривавою бризкають рясно,  
Кров'ю просякнутий місяць пісок у гонитві шаленій.  
Смерті віддав він Стенела й Таміра із Фолем, ізблизька  
Двох цих убивши, а третього здалека вцілив. Так само  
З віддалі вбив двох Імбраса синів – і Лада, і Главка;  
В Лікії виховав сам їх Імбрас, дав однакову зброю,  
Чи то боротися пішими в битві, чи верхи з вітрами  
Йти в перегони. Мчить в битву Евмед уже з другого боку,  
В війнах славетний боєць, нащадок старого Долона;  
Ймення по дідові мав він, по батькові силу і мужність.  
Батько його, ішовши розвідником в табір данайський,  
<sup>350</sup> Повіз Пеліда за це зажадать в нагороду наваживсь;  
Іншу за сміле бажання Тідід йому дав нагороду –  
Більше ніколи йому не захочеться коней Ахілла.  
Здалека Турн, його в чистім побачивши полі, відразу  
З віддалі списом легким аж до нього досяг і затримав  
Повіз двокінний; зіскакує він з колісниці, й підходить

До півживого – упав той на землю, – й ногою на шию  
Став, і з правиці його вихоплює меч полум'яний,  
Глибоко в горло вганяє і так промовляє до нього:  
“Лежачи міряй, троянче, Гесперії ниви, що взяти  
Мав ти війною! Така нагорода усім, що посміли  
Збройно на мене напасти, – міста вони так закладають”.  
Шле він йому в товариство Асбіта – пробив його списом, –  
І Сібаріса, й Хлорея, й Дарета, за ним Терсілоха,  
Далі й Тімета, що скинув з хребта його кінь норовистий.  
Наче едонський Борей по глибинах Егейського моря  
Гучно повіє, і там, де вітри напірають і хвилі  
Котяться до узбережжя, а хмари тікають із неба,  
Так перед Турном, куди б не звернувся, ряди відступають.  
Гонить його й самого той розгін, так що спереду вітер,  
Взустріч вдаряючи, чуб на шоломі йому розвіває.  
Стерпіть такого розгону й навалної буйності тої  
Довше не може Фегей, до повоза кинувсь, рукою  
Правою кінську хапас вузду при запіненім роті  
І завертає розігнані коні. Повис він на дишлі  
Й тягнеться так, а спис його вістрям широким сягає,  
Перебиває там панцир подвійний, де він відслонився,  
Й дряпає тіло йому. Він же щит перед себе поставив,  
Вийняв кинджал і кинувсь на ворога, щоб рятуватись.  
Але як колесо й вісь у розгоні його зачепили  
І стрімголов повалили на землю, то Турн, налетівши,  
Голову поміж шоломом і верхнім панцира краєм  
Легко мечем відрубав, на піску залишаючи тулуб.

В час той, як смерть розсівав над рівнинами Турн переможний,  
Вірний Ахат, і Мнестей, і з ними Асканій Еней,  
Кров'ю облитого, в табір приводять, а він за собою  
Ноги заледве волік, підпираючись списом довжезним.  
В люті стрілу він заломану пробує видобути з рани  
Й просить, щоб, як тільки можна, скоріш подали йому поміч,  
Щоб розтяли йому рану мечем і до глибу розкрили  
Сховок стріли і щоб знову негайно пустили до бою.  
Вже десь знайшовся Япіг, син Іаса, з усіх наймиліший  
Фебові, й той, в превеликій до нього любові, умінням  
Обдарував його радо своїм, давши дар віщування,  
Й гру на кіфарі, і стріли швидкі. Щоб продовжити далі  
Батькові дні його віку останні, він вирішив силу  
Зілля і вміння лікарське пізнати і тихій, без слави,  
Праці віддатись. Еней, зіпершись на спис величезний,  
Стогнути тяжко, стояв. Юнаки позбігались до нього,  
Був біля нього й Іул посмутнілий. Але їхні сльози

400 Не зворушили його. А старець тим часом, напнувши  
Й підперезавши свій плащ за звичаєм давнім пеонським,  
Довго рукою цілющою й Фебовим зіллям могутнім  
Пильно трудивсь, і марно стрілу правицею в рані  
Він ворушив, і сильними марно старався кліщами  
Вістря вхопить – не щастило ніяк. Аполлон не схотів-бо  
В поміч прийти. А в битві на полі чимраз жакливіше,  
Ближче все й ближче нещастя, туман уже небо вкриває,  
Видно вже вершників близько, і стріли густим уже градом  
Сиплються в табір. Вже неба сягають розпачливі крики  
Тих, що бороняться, й тих, що в завзятім бою загивають.

Врешті, Венера, зворушена горем таким надаремним  
Сина свого, ясенець із критської Іди зриває,  
Що соковитим вкривається листям і цвітом багряним.  
Знають те листя і дикі козулі, як стріли крилаті  
Вб'ються в хребет їм. Венера його принесла, заховавши  
В темній хмарині обличчя, й заправила в чаші блискучій  
Воду цим зіллям таємно, щоб силу їй дати лікувальну,  
Соків іще додала, і амброзії капель цілющих,  
І панацеї, пахучої масті. Тією водою  
Рану, нічого не знаючи, миє Япіг довголітній.  
Раптом весь біль із тіла зникає, й затрималась кров десь  
В рані глибокій. Стріла без чиєсь тоді допомогли  
Йде за рукою й сама випадає. І знов йому давні  
Сили вернулися. “Мужеві зброю чимшвидше подайте,  
Чом стоїте так?” – гукає Япіг і завзяття до бою  
Перший йому додає: “Не людська в тому сила, Енею,  
І не лікарське уміння, й не руки мої тобі поміч  
Цю подають; діє вища тут сила якась божественна  
Й шле на ще більше тебе вона діло!” Він, жадібний бою,  
Зараз литки в золоті наголінники сильно обвивши,  
Ждати вже довше не хоче, вимахує списом. Як панцир  
Був уже в нього на плечах і щит його звичний при боці,  
В зброї увесь, він Асканія, щиро обнявши, голубить,  
Палко цілує його з-під шолома і так промовляє:  
“Доблесті, хлопче, і праці тяжкої від мене учися,  
Щастя ж – від інших. Правиця моя у боях цих для тебе  
Захистом буде і до нагород приведе до великих.  
Запам'ятай же тепер, – як досягнеш дозрілого віку  
Й приклади близьких згадаєш, і те хай в душі твоїй встане,  
Що показав тобі батько Еней і Гектор, твій дядько”.

Так промовляє могутній герой і виходить із брами,  
Й списом в руці потрясає великим; Антей із Мнестеєм  
Тиснуться вслід, вся громада велика, лишаючи табір,

Струменем рине. Пил очі засліплює, бита ногами  
Стогне земля. І побачив їх Турн, як навпроти із валу  
Сходили; бачать авзонці, і трепет холодний пройняв їх  
Аж до кісток. А найперша з латинів Ютурна, почувши  
І розпізнавши той гул бойовий, стала з страху тікати.  
Він же по полю, як вихор, летить і веде за собою  
450 Чорну від куряви рать. Часом так до землі кризь сузір'я  
Хмари ввірвуться, і йде хуртовина із повного моря  
Прямо на сушу, і серце давно в хліборобів нещасних  
Передчуває те все і щемить; а лихі буревії  
Ліс вивертають і засіви стелють, все нищать довкола;  
Шум перед тим ураганом вітри аж на берег доносять.  
Так і ретейський вожай свій виводить загін на вороже  
Військо, що вийшло навпроти; ідуть вони муж коло мужа  
В лавах густих. Тімбрей вбив мечем Озіріда страшного,  
Вбив і Архета Мнестей, Епулона Ахат, а Уфента  
Вбив Гіант; ще й Толумній загинув, віщун, той, що перший  
Кинув свій спис у ряди ворогів. І жахливий до неба  
Крик залунав; рутули, до втечі звернувшись на полі,  
Так утікали, що курява встала за ними. Не хоче  
Навіть тікаючих бити Еней, ні на тих нападати,  
Що в рукопашну ідуть, ні на тих, що на віддалі спритно  
Кидають списи; він тільки в цій куряві темній шукає  
Турна, за ним лише стежить і з ним лиш боротись бажає.  
Саме цього боячись героїня Ютурна найбільше,  
Раптом Метіска, погонича Турна, додолу скидає,  
Вирвавши віжки у нього, й лишає його, й коли з дишлем  
Він покотився, сама його місце займає й керує,  
Віжки хвилясті вхопивши до рук і узявши в Метіска  
Голос, і вигляд, і зброю. Як ластівка чорна влітає  
Десь на подвір'я велике господаря можливого й пурха  
Скрізь по високій світлиці, шукаючи корму скупого,  
Щоб прокормити крикливе гніздо, й то в просторих щибече  
Портиках, то над басейном, – так само Ютурна женеться  
Кіньми поміж ворогами й на бистрій своїй колісниці  
Все облітає й то тут, а то там тріумфуючим брата  
Виявить, але до бою його допустити не хоче,  
Лиш манівцями далеко літає. Еней же так само  
З другого боку зважає на витівки ті й не спускає  
Мужа з очей, і його в розмаїтій рядів мішанині  
Голосно кличе. І скільки на ворога оком не кидає  
І перейнять на бігу не старався він коні крилаті,  
Стільки ж і повіз вертала Ютурна. І що тут робити?  
Лютість у серці даремно у нього кипить, і безладно  
Журні думки в'ялять йому мозок. Мессап легконогий,

Випадком мавши в лівиці два списи, залізом окуті,  
Раптом націливсь одним з них і в нього упевнено кинув.  
Втримавсь Еней і, прикрившись щитом, схиливсь на коліно.  
Спис, проте, в леті вершечок шолома відбив і відкраяв  
Гребінь у воїна. Гнівом він зразу скипів, як угледів  
Підступ довкола й побачив, що Турнові коні тікають  
Із колісницею, й щиро взивав він до свідків, що згоду  
Зламано, – і до Юпітера, й до вівтарів він звертався.  
Врешті, до бою рушає в середину саму, – й сприяє  
Марс йому в цім, – і страшну, без розбору, тоді різанину  
Чинить і гніву своєю вже віжки цілком попускає.

<sup>500</sup> Хто ж із богів ті страхіття мені оспіває, й жахливе  
Кровопролиття, й загибель героїв по цілому полю,  
Що заподіяв то Турн її сам, то володар троянський?  
Але невже побажав ти, Юпітере, щоб між собою  
Бились народи, що в вічному мирі їм жить подобало?  
Довго не гаючись, з розмаху зразу ж рутула Сукрона –  
Перший цей бій був, що тевкрам дозволив устояти в полі, –  
Вдарив Еней поміж ребра, де смерть досягає найшвидше,  
Й немилосердний свій меч заганяє в самісінькі груди.  
Турн же Аміка скидає з коня, й, підійшовши, вбиває  
Списом, а брата Діора мечем, і обом відгинає  
Голови, й, кров'ю омиті, чіпляє обидві на повіз.  
Той убиває Талона, й Таная, й героя Цетега,  
Трьох їх кладе він в одному бою, ще й сумного Оніта, –  
Це Ехіонів нащадок, а мати його – Перідія.  
Цей убиває лікійських братів із землі Аполлона  
І юнака, що даремно ненавидів війни, Менета,  
Родом з Аркадії, а ремеслом було в нього рибальство  
Над узбережжями рибної Лерни. Була там у нього  
Вбога хатина, не знав він, сердешний, високих порогів,  
Батько на найманім полі орав. Мов пожар, що огорне  
Висохлий ліс з двох боків, і тріщить в нім галуззя лаврове,  
Чи як в стремлінні швидкому з гірських верховин у долину  
З клетотом спінені ріки біжать і на власній дорозі  
Нищать усе і руйнують, – так само, з не меншим розгоном  
Турн і Еней розгулялись у бої. І гнівом палає  
В кожного серце, аж рве йому груди, що зроду не знають,  
Як то подоланим бути, й тепер, що є сили, на рани  
Рвуться. Муррана, що рід від царів латинських виводив,  
З діда і прадіда кожне в тім роді ім'я було царське,  
З повозу вбив сам Еней, великий пославши на нього  
Скелі відламок, і сторчголов кинув його він на землю.  
Той під ярмо і під упряж упав, і по ньому проїхав

Повіз, і в бігу копитами коні його потоптали,  
З пам'яті те упустивши, що він їх хазяїн. А Гілла,  
Що безугавно гасав і бундючно хвалився, перестрінув  
Турн і списа у скроні встромив йому, золотом криті, –  
Вгруз він у мозок йому крізь шолом. І тебе, наймужніший  
З греків Кретею, правиця твоя не спасла перед Турном.  
Не захистили й Купенка боги, як Еней появився.  
Груди свої він під спис, окутий залізом, підставив, –  
Й щит не поміг йому мідний, сердезі. Еоле, й тебе ж бо  
Бачило поле Лаврента, як падав в бою ти й далеко  
Землю прикрив своїм трупом; ти впав, хоч полки арголійські  
Не подолали тебе, і навіть Ахілл не звитяжив,  
Той, що Пріамове царство розбив. Тут чекала на тебе  
Смерть; там, у Лірні під Ідою, дім твій стоїть величавий,  
А в лаврентійській країні могила. Врешті, війська всі  
Стрілися тут у бою, як дарданські, так і латинські.  
Тут і Мнестей, і завзятий Серест, і Мессап був, приборкач  
<sup>550</sup> Коней, і мужній Азілас, й етруські фаланги, були тут  
І аркадійські Евандра полки. І на що кому сила  
Лиш дозволяє, так бореться кожний герой сам за себе;  
Тут ні перерви нема, ні спочинку, кипить бій великий.

Тут саме мати-красуня Енеєві думку послала,  
Зараз щоб якнайскоріше до мурів ішов і на місто  
Військо своє скерував і заколот вніс між латинян  
Нападом бистрим. І от між рядами він Турна шукає,  
Водить очима наоколо й бачить, що місто спокійне  
І не зачеплене боєм. І задум ще більшої битви  
Перед очима його виринає: Мнестея, й Сергеста  
Кличе до себе, й Сереста хороброго, трьох полководців,  
З ними виходить на горб, а за ними підходить і решта  
Воїнів-тевкрів, але ні списів, ні щитів, хоч як тісно,  
Не відкладають. І тут на високім горбі поміж ними  
Мовить Еней: “Негайно виконуйте те, що скажу я.  
З нами Юпітер сьогодні. Ніхто не наважся баритись  
В цьому для всіх несподіваним ділі. Я місто сьогодні  
Знищу, причину війни, саме серце держави Латина  
З димом пущу, із землею зрівняю високі будівлі,  
Як не захочуть підданцями бути й, покорені, завжди  
Бути слухняними. Маю чекати я, поки захоче  
Турн воювати із нами й, побитий, знов бій починати?  
Тут, громадяни, війни проклятущої корінь і доля.  
Факели дайте й вогнем примусьте додержати слова”.

Так промовляє, і всі в перегони, в строю клиновиднім,  
Збитою лавою ринуть до мурів. Знайшли десь драбини

Раптом, вогонь десь з'явився ту ж хвилию. Одні добігають  
Вже аж до брам і вбивають там перших, які нагодились,  
Кидають інші списи і стрілами небо закрили.  
Перший Еней між всіма до мурів простяг свою руку,  
Й голосом дужим вину на Латина складає, і кличе  
В свідки безсмертних богів, що вдруге він змушений битись,  
Знов вороги італійці, що договір другий зірвали.  
Між громадянами, страхом пройнятими, розбрат зчинився.  
Тож одні радять відсунути засуви, брами відкрити  
Перед дарданами й тягнуть самого царя аж під мури,  
Інші беруться за зброю і мури біжать боронити.  
Так-то пастух, який бджоли знайшов десь у скелі шпаристій,  
Димом гризучим підкурить, вони ж, боячися за власну  
Долю, розлазяться скрізь по восковому табору швидко  
Й люто дзижчать, а чад по їх житлу розходиться чорний,  
Глухо гуде тоді в скелі, і дим аж під небо несеться.

Ще одно горе спіткало бездольних латинян, що місто  
Все до живого наповнило смутком. Як тільки цариця  
Глянула з даху оселі, що ворог вже тут і займає  
Мури, і вже над домами літають вогні, і не видно  
Жодних рутульських рядів, і Турна немає із військом, –  
Раптом здалось їй, сердешній, що в битві юнак вже загинув;  
І, збожеволівши з болю, кричить, що всьому вона винна,  
<sup>600</sup> В ній-бо причина всього, і лихо все вийшло від неї.  
Довго вона так голосить в тяжкім нерозвійному смутку,  
Рве на собі свої шати багряні, умерти готова, –  
Й високо зашморг під сволюком в'яже і гине нужденно.  
Тільки-но вчули це горе латинські жінки безталанні,  
Першою коси русяві свої Лавінія-донька  
Рвать почала і лица рожеві свої роздирати.  
Согін лунає з оселі, й навколо юрба шаленіє.  
Чутка страшна розійшлася по місту, і всі занепали  
Духом. Надходить Латин, одіння своє розірвавши, –  
Вбили нещасного доля дружини й столиці руїна.  
Голову пилом бруднить він свою, оскверняє сивизну,  
Сильно винус себе, що дарданця Енея раніше  
Він не прийняв і зятем своїм не назвав добровільно.

Турн же тим часом, воюючи в полі далекім, щоразу  
Менше тікаючих гонить, все слабшає в нього завзяття;  
Коней утомлених швидкість чимраз його менше втішає.  
Вітер несе йому крики з сліпим перемішані жахом.  
Насторожив свої вуха і чує він з міста непевний  
Клекіт і шум невеселий. "Ой горе! Яка-то жалоба  
Мури міські стурбувала і що це за крики до мене

З міста сюди долітають?” Отак він промовив до себе  
Й, віжки міцніш натягнувши, ураз зупинивсь безпорадний.  
Тут-то сестра, що Метіска, погонича, постать прибрала  
Та керувала і кіньми, і віжками, й повозом, стала  
Так промовляти до нього: “Відціль ми на плем’я троянське  
Вдаримо, Турне, де шлях нам звитяга вказала, а там є  
Інші, які оборонять покрівлі свої власноручно.  
Там нападає Еней на італів і з ними воює,  
Ми ж з цього напряду тевкрам завдаймо жорстоких ударів, –  
Ти з цього бою не підеш, згубивши людей або славу”.  
Турн їй на це:  
“Сестро, давно я пізнав, що ти хитро умову зірвала  
Й перша в бої ці вмішалась, та марний обман твій, богине;  
Хто ж тебе слав із Олімпу й трудів заповів тобі стільки?  
Чи щоб жажливу ти бачила смерть безталанного брата?  
Що тепер діять і як нам велить рятуватися доля?  
Бачив на власні я очі Муррана, – а більшого друга  
В мене немає, – як кликав мене він на поміч, великий, –  
Муж той сконав від великої рани. Загинув, сердега,  
Там і Уфент, ганьби щоб не бачити нашої, – тевкри  
Тіло забрали і зброю його. Хай домівки руйнують?  
Ще лиш бракує цього. Чи правиця моя не докаже,  
Що помиляється Дранк? Чи, може, втечу тепер звідси,  
Й свідком ще буде земля ця, як Турн утікає? Чи дуже  
Тяжко вмирати? Батьків моїх духи, ох, будьте до мене  
Ви хоч прихильні, як з неба боги вже такі не ласкаві.  
Чистою з вами душею з’єднаюсь без цієї провини;  
Не покажуся ніколи негідним батьків моїх славних”.

Ледве промовив це, Сак над’їжджає крізь військо вороже,  
<sup>650</sup> Кінь його піною вкритий, стрілою ворожою тяжко  
Зранений вид; він влетів і по імені Турна благає:  
“Турне, одна лиш надія в тобі, – над своїми ти зглянься!  
Все, наче грім, розбиває Еней і загрожує збройно  
Замки італів найвищі в руїну усі обернути.  
Вже смолоскипи летять на покрівлі; до тебе обличчя  
Й очі до тебе звертають латини; не відає навіть  
Сам цар Латин, кого з вас обрати за зятя, союзом  
З ким поєднатись. А ще, на добавок до того, цариця,  
Що найвірніша була тобі, руки на себе наклала  
Й, поійнята страхом, втекла з цього світу. А там при воротях  
Сам лиш Мессап і завзятий Атїнас повздержують наступ.  
Лавами їх вороги навкруг обступили густими,  
Вістрями їжиться нива залізна. Ти ж в травах порожніх  
Крутишся возом”. Картина оця, така різнорідна,  
Аж приголомшила Турна, і, дивлячись вдаль непорушно,



Мовчки стояв він. Все разом у серці одним вирувало –  
Сором великий, і змішане з смутком безраддя, й кохання,  
Що так шалено у грудях буяло, й свідомість одваги.  
Щойно розвіялась мла, і до світла вернувся його розум,  
Очі палаючі він до мурів тоді повертає  
З серцем тривожним і, ставши на повіз, на місто велике  
Дивиться пильно. Під небо там знявся пожег, цілу вежу  
Вже охопив і по поверхах грає; ту вежу, яку він  
Сам збудував, бруси позбивавши, і витягнув вгору,  
Сподом колеса підвів, ізверху містки приладнавши.  
“Сестро, ось-ось моя збудеться доля – мене ти не стримуй.  
Підемо ми, куди бог закликає і доля незламна.  
Зважився я позмагатись з Енеєм і зважився в вічі  
Глянути смерті гіркій. Безславного, сестро, ніколи  
Ти не побачиш мене. Лиш шалом цим дай відшалити”.

Так промовляє і, скочивши з повоза, мчить через поле,  
Через ворожі ряди і вихор летючої зброї,  
В смутку сестру залишивши, й ряди бойові розриває  
В бігу швидкому. Як з верху гори десь відірветься скеля,  
Вітром відламана, що її злива підміє, чи рокив  
Давність, підкравшись, потроху розточить, і в прірву глибоку  
Раптом летить із великим розгоном гора зрихлявіла,  
Скаче по ґрунту і все, загортаючи, рве за собою, –  
Ліс і худобу, й людину, – прорвавши ряди бойовії,  
Турн так до мурів міських полетів, там де густо спливала  
Кров'ю земля й де свистіли списи у повітрі. Рукою  
Знак подає він і так промовляє: “Спиніться, рутули,  
Стримайте зброю й латини, яка не була б уже доля,  
Буде моя вона. Сам я повинен, по правді, за всіх вас  
Змити за зламане слово вину й розв'язати все залізом”.  
Всі відійшли із середини й місце йому уступили.

Батько Еней, ім'я Турна почувши, свій замок лишає,  
Мури лишає високі, і всі на путі перепони  
Геть усуває, і, всякі свої відкладаючи справи,  
<sup>700</sup> Радості стримати не може, лиш брязкає зброєю грізно,  
Наче Афон, або Ерікс, або й Апеннін сам, наш батько,  
Буйно дубами шумить і веселе чоло, оповите  
Снігом, до неба підносить. Уже і рутули, й троянці  
Навпереді, уже очі й італи на нього звернули,  
Й ті, що на мурах високих були й їх згори боронили,  
Й ті, що внизу тараном розбивали твердиню, всі разом  
Скинули зброю із себе. Могутній Латин із героїв  
Дуже дивується, що хоч у різних околицях світу  
Десь народились, а тут ізійшлися боротись залізом.

Ті ж, коли вільно відкрилося поле широке, списками  
З віддалі кинули й наскоком в бій рукопашний вступили –  
Аж задзвеніли їх мідні щити і земля застогнала;  
Вої ж удари мечів ще подвоюють, – щастя і мужність  
Разом сплелись тут в одно. Так часом на Сілі високій  
Чи на верхів'ях Табурна бики два, в бою десь зустрівшись,  
Чола ворожі один проти одного звернуть, і з жаху  
Їх пастухи відступають, і вся череда заніміє;  
В страху телиці стоять і чекають усі, бо не знають,  
Хто буде в лісі хазяїн, за ким череда попрямує.  
І з величезною міццю вони себе ранять взаємно  
Й колють рогами, впираючись, дужими; кров'ю рясною  
Ший змивають і груди, а рев їх по лісу лунає.  
Так поміж себе й троянець Еней, і син Давна геройський  
Вдарили спершу щитами, що гуркіт пішов аж до неба,  
Сам же Юпітер, зрівнявши вагу, терези встановляє  
Й долі дві різні обох їх кладе, кого бій цей погубить,  
Смерть в який бік переважить. Тут кинувся Турн – він гадає,  
Що це безкарно обійдеться все, – і вгору піднісши  
Меч, цілим тілом подався за ним і рубає; троянці  
Ахнули тут, і латини злякались, в напрузі чекає  
Військо обабіч. Та меч віроломний зламався і був би  
В розпалі бою бійця на загибель лишив, якби втечі  
Він рятівній не віддався. Тікає він швидше за Евра,  
Щойно побачив меча незнайому йому рукоятку  
У безборонній правиці своїй. Чутка є, що коли він,  
Вперше у бій вирушавши, сідав на запряжених коней,  
То залишив, поспішаючи, батьківський меч свій удома  
Й зброю Метіска, візниця, вхопив, і її вистачало,  
Поки розсіяні тевкри тікали; в бою ж як зустрів він  
Зброю Вулкана божисту, меч людський розбивсь від удару,  
Наче крижина, на жовтім піску лиш поблискують друзки.  
Турн, мов безумний, тікає зі страху по полю розлогім,  
І то сюди, то туди він непевні заточує кола;  
Бо навкруги уже тевкри густими рядами замкнули  
Шлях перед ним, – і звідси – болото велике, а звідти –  
Мури стрімкі оточили. Еней, хоч коліна, стрілою  
Ранені, недомагають, а часом і біг зупиняють,  
Розгарячившись, кинувсь в погоню й сягає ногами  
В п'яти того, що зі страху тікає. Як гончий собака  
750 Оленя в закруті річки догонить, або в загороду  
З пір'я червоного гавкотом вже зажене безугавним,  
Той же, засади злякавшись і кручі над берегом річки,  
Тисячу раз навання то у цей, то у той бік стрибає.  
Скорий умбрієць, проте, біля нього, вже дише на нього,

Ось-ось ухопить, здається, вхопив, уже клацнув зубами, –  
Клацнув усе ж таки марно. І от тоді вереск великий  
Зчиниться, берег і озеро аж відгукнуться, аж небо  
Галасом тим залунає. Так Турн утікає й при цьому  
Лас рутулів усіх, поіменно їх кличе, благає,  
Щоб хтось подав йому меч його, всім їм відомий. Еней же  
Смертю на місці загрожує кожному, хто лиш підійде.  
Всім їм, у жах оповитим, грозить він, що місто зруйнує,  
Й Турнові вже наступає на п'яти, хоч сам весь у ранах.  
П'ять раз оббігли туди вже й сюди і назад завернули.  
Не про малу нагороду-бо тут, не про жарти ідеться:  
Бій за життя і за Турнову кров тут ведеться завзятий.

З листям гірким на гіллях там росла випадково маслина,  
Фавнові-богу присвячена здавна. Те дерево дуже  
Всі моряки шанували, й був звичай такий, що на ньому  
Богу Лавренту дари і обіцяну одіж, як з моря  
Хто урятується, вішав. Та пень той священний зрубали  
Тевкри, щоб місце для бою було. Спис стримів там Енейв,  
Там він застряг, як летів, і стирчав у гнучкому корінні.  
Тут Дарданід нахилився й хотів його вирвать руками,  
Щоб досягнути того ним, кого був ніяк не спроможний  
В бігу догнати. І от тоді Турн, непритомний зі страху:  
“Зглянься, – благає, – о Фавне, і ти, милосердна Земле,  
Зброю підтримай мою, шанував-бо місця я священні,  
Ті, що їх так зневажають війною Енееві люди”.  
Мовив він так і не марно по божу звернувся до допомогу.  
Бо хоч і довго Еней над корінням цупким клопотався,  
Вирвать не міг його, – так, мов зубами, там спис той тримало.  
Поки завзято він там налягав і мозолився тяжко,  
Вигляд Метіска, візниці, знов Давнова доня приборала  
Й братові меч подала. Обурило дуже Венеру  
Те, що наважилась німфа на діло таке, тож підходить  
І з-під коріння глибокого спис вона той витягає.  
Ті ж, озброєнням горді обидва й піднесені духом,  
Цей – у надії на меч свій, а другий – на спис і відвагу, –  
Стали один проти одного й Марсовим дишуть змаганням.

А до Юнони тим часом, яка на бої споглядала  
З хмар золотих, так промовив Олімпу володар могутній:  
“Де ж бо, дружино, кінець цьому? Й що тут лишається, врешті?  
Знаєш ти добре сама й признаєшся у тому, що богом  
Рідним цієї країни судилось Енееві бути.  
Доля його понад зорі аж винесе. Що ж ти готуєш?  
Що за надію ти маєш, залякнувши в хмарах холодних?  
Чи випадало, щоб ранили бога смертельно, чи дати

Турнові вирваний меч, – бо Ютурна чи має без тебе  
800 Силу яку, щоб знов переможені сил набирали?  
Все це, нарешті, облиш і послухай могого прохання:  
Хай твого серця не сушить прихований біль, із солодких  
Уст твоїх хай не виходять до мене сумні оці скарги.  
Все до межі вже дійшло. Могла ти троянців гонити  
Всюди, по землях, по морю, і війни страшні учиняти,  
Дім руйнувати, весілля мішати зі смутком, – цього я  
Більш не дозволю”. Так мовив Юпітер. Сатурнова ж донька  
Очі додолу спустила та й каже: “Тому, що я знала,  
Можний Юпітере, цю твою волю, нерадо я Землю  
Й Турна лишила. Не бачив би ти, як сиджу я самітна  
На небесах і зношу тут правду й неправду. В вогненну  
Хмару словита при самих рядах я б стояла й тягнула  
Тевкрів у битви нещасні. Я бідному братові поміч,  
Правда, Ютурні порадила дати, дозволила й більше –  
Зважитись, щоб рятувати життя нещасливому брату;  
Та не веліла я їй, щоб лук натягала й пускала Стріли.  
Що так воно є – клянусь джерелом неблаганним  
Стікса самого. Для нас же, небесних богів, це єдина  
Клятва священна. Але відтепер я усім поступаюсь  
І ненависні лишаю бої. Одного лиш прошу я, –  
Й жодним одвічним законом тут доля не в’яже нікого, –  
Лиш задля Лацію й гідності влади твоїх же підданих.  
Скоро вже мир укладуть між собою щасливим подружжям, –  
Хай вже так буде, – як згоду й закони складуть, не наказуй  
Ти самотнім латинам змінити старе своє ймення,  
Мову й одержу, стати троянцями й тевкрами зватись.  
Лацій хай буде й альбанські царі хай будуть тут вічно,  
Римський хай рід італійською доблестю буде могутній.  
Троя пропала, дозволю їй пропасти із іменем разом”.  
Каже, всміхнувшись, творець і людей, і всієї природи:  
“Справді, сестра ти Юпітера й друга Сатурнова парость,  
Гніву-бо в грудях твоїх аж цілі клекочуть потоки!  
Але вгамуйся і викинь із серця цю лютість даремну.  
Дам, чого хочеш, і сам, переможений, здамся охоче.  
Батьківську мову і звичаї рідні задержать авзонці,  
Й зватися будуть, як звались. Лиш кровно із ними змішавшись,  
Тевкри поселяться тут. Лиш закони й священні обряди  
Дам їм усім і в мові єдиних зроблю з них латинян.  
Вийде відціль таке плем’я, з авзонською змішане кров’ю,  
Що благочестям, побачиш, богів і людей перевищить.  
Жоден народ тебе так, як вони, шанувати не буде”.  
Згоду Юнона дала на це радо й свій погляд змінила,  
Й, хмари лишаючи, вийшла вона із небесних просторів.

Все це скінчивши, щось інше вже батько снує в своїх мислях:  
Хоче із бою від брата відкликати зовсім Ютурну.  
Дві є, як кажуть, потвори, прокляттями їх називають –  
Ніч породила-бо їх безпросвітня й тартарську Мегеру  
З ними, і шиї такими ж гадюками їм обкрутила,  
Й крила дала їм, мов вітер. Вони до порога приходять  
850 І до престолу Юпітера, грізної влади, і острах  
Множать у смертних нужденних істотах, як цар над богами  
Пошесть жахливу і смерть насилає й лякає війною  
Ті города, які чимсь завинили. Одну із них бистру  
З неба високого сам посилає Юпітер, звелівши  
Знаком зловісним Ютурні з'явитись. Вона полетіла  
Й вихром швидким опустилась на землю. Неначе крізь хмари  
Парф чи кідон з тятиви, натягнувши, стрілу посилає,  
В жовчі отруйній намочену, й та невидимо зі свистом  
В пільмі летить і рани з собою несе невидимі.  
Так же і Ночі дочка ізнялась і злетіла на Землю.  
Щойно ілійське побачила військо і Турна загони,  
Раптом змінилась на птаха малого, що десь в гробовищах,  
Сидячи пізно вночі, або на покрівлі високій,  
Скигнуть у пільмі зловісно. Тож вигляду цього прибравши,  
Турнові перед очима то в цей, то у той бік потвора  
З шелестом шумним шугає і крилами в щит ударяє.  
Вражений цим, він незнане до того відчув оніміння,  
Волос найживсь од жаху, і голос у горлі осікся.  
Щойно почула сердешна Ютурна здаля і влізнула  
В люті потвори свистіння, куйовдить розпушені коси,  
Нігтями раниць сестра свої лица й сама себе в груди  
Б'є кулаками. “Мій Турне, чим може тобі допомогти ще  
Рідна сестра? Що, жорстокій, мені залишилось? Яким-бо  
Хистом продовжу тобі я життя? Чи зможу я встоять  
Перед такою потворою? Я вже ось-ось залишаю  
Збройні ряди. Не лякайте мене ви, о птахи огидні,  
Я пізнаю вже удар ваших крил, і їх шум смертоносний  
Добре я чую, і вже розумію суворі накази,  
Дані Юпітером великодушним. Таку нагороду  
Він за невинність дівочу дає? Нащо дав він безсмертя?  
Нащо він смерті можливість відняв? Коли б тільки могла я  
Біль цей безмежний урвать, в царство тіней полинати з братом  
Бідним моїм. Я безсмертна? Що з того, мій братику рідний,  
Що мені миле без тебе? Коли ж та земля підо мною,  
Врешті, розступиться й пустить на той світ богиню до тіней?”  
Тільки промовила, й голову синім плащем заслонила,  
Й, гірко ридючи, в річку глибоку богиня пірнула.

Та не вгаває Еней і виблискує ратищем довгим,  
Мов ціла жердь, і так промовляє із гнівом у серці:  
“Турне, чого тут чекати, чому зволікаєш? Змагатись  
Треба не в бігу, а зброєю гострою зблизька. Зміняйся,  
В що лиш захочеш, зроби все, що вдієш відвагою й хистом,  
Хочеш на крилах злетіть аж до зір чи у землю заритись?”  
Той же, лише головою хитнувши: “Не грізне, зухвальче,  
Це твоє слово гаряче, а грізні богове для мене,  
Грізний Юпітер”. І більше ні слова, оглянувся на давній  
Камінь великий, – він в полі межею стояв випадково,  
Щоб суперечку за ниву рішати. Взяло б його ледве  
Шість пар на плечі добірних мужів, що земля їх зродила.  
<sup>900</sup> Він же у руку тремтячу вхопив, і, розбігшись, підскачив  
Вгору, і кинув на ворога. Та не пізнав себе зовсім  
Ані у бігові, ані в ході, коли скелю велику  
Кидав, вхопивши з землі, – затремтіли коліна, й застигла  
Кров, наче лід той холодна, і камінь, що Турн у повітря  
Кинув ним, не пролетів всього поля між ними, не вдарив  
Так, як належить. Неначе у сні, як нічний відпочинок  
Зліплює втомлені наші повіки, й здається нам, ніби  
Хочемо бігти кудись, у розгоні і серед напруги  
Падаєм ми у безсиллі; язик нам не служить, і більше  
В нашому тілі знайомої не вистачає нам сили,  
Голос із уст не виходить, не можемо й слова промовить.  
Так ото й Турнові, в чім не шукав би дороги рятунку  
Він у своєму завзятті, то злюща богиня відмовить  
Успіху. Всякі чергуються в серці його почування.  
То на рутулів подивиться він, то на місто; зі страху  
Він зволікає й тремтить, неминучого ждучи удару.  
Стежки до втечі не видно, ні сили на ворога стати,  
Ні колісниці нема, ні сестри, що піклується нею.  
Поки вагавсь він, Еней замахнувся і спис смертоносний,  
Простір очима відмірявши, кинув, вперед нахилившись  
Тілом усім. Не свище так камінь, із праці на мурах  
Кинутий, ані від грому не йде такий гул у просторі, –  
Спис той летить, наче вихор із чорної хмари, й несе він  
Смерть неминучу. Він панцира край пробиває і крайні  
Кола щита семирядні, й стегно він із свистом проймає.  
Збитий ударом із ніг, підломивши коліна, на землю  
Турн величезний звалився. Із зойком зірвались рутули,  
Зойк цей аж гори відбили, і гомін його розійшовся  
Ген по високих горах. Від землі він тепер у покорі  
Очі підвів і, з благанням правицю до нього простягнувши,  
Так промовляє: “На що заслужив я, приймаю, не буду  
Ласки просить, покористуйся правом. Проте, якщо, може,

Згадка про батька зворушить тебе, то благаю, – у тебе  
Теж був старий такий батько Анхіс, – ти над старістю Давна  
Май милосердя, й мене, чи як хочеш, лише моє тіло,  
Світла позбавлене, рідним віддай моїм. Бо переміг ти, –  
Свідки авзонці, як я простягав, переможений, руку.  
Буде тобі за дружину Лавінія; далі не йди вже  
В злобі своїй”. Суворий Еней зупинивсь, озирнувся  
Й збройну затримав правицю. І стала поволі ця мова  
Серце м’ягчити йому, коли зверху плеча він побачив  
Ремінь злощасний і блиснули пояса бляшки знайомі  
З хлопця Палланта, що Турн йому рани завдав, перемігши,  
Й в себе на плечах носив цю з ворога зняту відзнаку.  
Щойно очима Еней упізнав оту здобич воєнну,  
Пам’ятку бою гіркого, розпалений гнівом шаленим  
Грізно він скрикнув: “То звідси ти в зброї, що зняв з мого друга,  
Вирватись хочеш? Паллант тебе в жертву приносить цією  
Раною, мститись Паллант, випускаючи кров цю злочинну”.  
<sup>950</sup> Так промовляє і з люттю в наставлені груди ворожі  
Меч заганяє. А в Турна ослабло й застигло все тіло,  
Дух застогнав і до тіней понурих подався неохоче.

## ПРИМІТКИ

### КНИГА ПЕРША

1. У заспіві, в якому стисло викладається тема “Енеїди” та міститься традиційне звертання до музи, Вергілій не згадує імені свого героя, бо кожний римлянин прекрасно знав, що з Трої до Лацію прибув саме Еней.

2. *Землі лавінські* – територія міста Лавінії на західному узбережжі Лацію, заснованого, за легендою, Енеєм на честь Лавінії, дочки царя Латина, з якою він одружився після переможної війни з Турном.

7. *...родоначальники Альби й мури походили Рима.* – Місто Альба-Лонга, засноване сином Енея Асканієм, стало столицею Лацію. Тут довгі роки правили нащадки другого сина Енея – Сільвія (від Лавінії). Засновниками ж Рима, за переказом, були брати-близнята Ромул і Рем, сини царівни з Альби-Лонги Реї Сільвії і бога Марса.

12. Карфаген заснували фінікійські колоністи з міста Тіра в IX ст. до н. е. (814 р.). Отже, зіставлення часу падіння Трої, яке мало місце в кінці XII ст., з заснуванням Карфагена – явний анахронізм.

20. *...вирвуть колісь із корінням твердині тірійські...* – Натяк на зруйнування Карфагена римлянами в 146 р. до н. е.

24. *...за любих аргейців.* – За греків. Юнона була на стороні греків під час Троянської війни. В “Енеїді” вона далі переслідує троянців.

26. *...присуд Парісів...* – Троянський царевич Паріс присудив яблуко краси Венері, через що викликав гнів Юнони і Мінерви, які претендували на титул найкрасивішої богині.

28. *...й шана, яку Ганімед телер мас.* – Предок Енея Ганімед був поставлений виночерпцем богів замість дочки Юнони – Геби.

34. Свою розповідь починає Вергілій не від падіння Трої, а з часу, коли троянці на сьомому році блукання наближалися до Італії. Попередні події викладені в II і III книгах у розповіді Енея.

97. За Гомером (“Іліада”, V, 329 і далі), Еней загинув би від меча грецького героя Діомеда, сина Тідея, коли б його не врятувала Венера.
176. *Блага Церери* – зерно, хліб, їжа.
- 182–183. *Двоєрядні судна* – так звані біреми – кораблі з двома ярусами весел.
184. *Зброя Каїка* – на кормі корабля вміщували для його відзнаки зброю.
215. *...Вакхом старим...* – тобто старим вином.
268. *Ілійська держава* – Троя, яка мала ще іншу назву – Іліон.
273. *...племені Гектора...* – троянцям, що походять від троянського героя Гектора.
- 273–274. *Цариця й жриця* – Рея Сільвія, мати Ромула і Рема. Амулій, який скинув з престолу в Альба-Лонзі свого брата і батька Реї Сільвії Нумітора, посвятив її у весталки, що мусили давати обітницю безшлюбності для того, щоб від неї не було законного спадкоємця.
282. *...народові в тогах.* – Тога – національний одяг римлян.
287. *Цезар* – тут Октавіан Август, усиновлений Гаєм Юлієм Цезарем.
290. *...з трофеями Сходу.* – Поет має на увазі перемоги Октавіана над єгипетською царицею Клеопатрою.
294. *...замкнені будуть жажливі ворота Війни* – відчинені двері храму Януса показували, що римська держава веде війну, зачинені – що мирний час.
297. *...сина шле Майї...* – тобто бога Меркурія, вісника богів.
337. *Котурн* – високе мисливське взуття.
395. *...птаха... Юпітерів...* – орел.
- 410–411. *Венера у хмару їх загорнула...* – Аналогічно в “Одіссеї” Гомера (VII, 39 і далі) Афіна окутує Одиссея туманом, щоб він непоміченим увійшов до міста і палацу Алкіноя.
443. *...швидкого коня голова пишногрива...* – Голова коня була викарбована на карфагенських монетах як емблема міста.
- 455 і далі. За допомогою опису картин у карфагенському храмі, які зображають сцени Троянської війни, Вергілій пов’язує “Іліаду” і “Енеїду”. Опис творів образотворчого мистецтва модним був в александрійській поезії.
505. *Сіла у храмі..* – Вергілій переносить на карфагенські стосунки римський звичай вести засідання сенату в храмах богів.
534. Неповний вірш. Таких в “Енеїді” – 58.
555. *Батечко тевкрів* – Еней, проводир троянців.
593. *Мрамур пароський* – мрамур із острова Пароса вважався найкращим.
661. *...двоємовних тірійців...* – Римляни вважали карфагенян віроломними.
665. *...стріл не боїшся Тіфея.* – Стріли Тіфея – громи Юпітера. Названі так тому, що Юпітер уперше громом убив велетня Тіфея. Цим порівнянням зображено всемогутність бога любові.
- 740–741. *Іопас грав...* – Іопас оспівує виникнення світу і життя на землі, подібно, як Орфей в “Аргонавтиці” Аполлонія Родоського.
751. *Син Аврори* – Мемнон, ватажок ефіопів.

#### КНИГА ЧЕТВЕРТА

6. *Фебове світло* – сонячне світло, сонце.
21. *...злочином брата...* – Пігмаліона, що вбив чоловіка Дідона Сіхея.
58. *Закононосна Церера.* – Цереру, богиню землеробства, вважали законодавицею культури і норм шлюбного життя. *Ліей* – Вакх, що вважався богом родючості й зростання.
90. *Жінка Юпітера* – Юнона.
94. *Твій син* – Купідон.
128. *...підступ її зрозуміла.* – Підступ Юнони, яка хотіла затримати Енея в Африці і не пустити в Італію.
- 144–146. Аполлон узимку перебував у Лікії, в Малій Азії, а влітку на острові Делосі, де його прихід вітали співами й танцями.



166. Землю, як найдавнішу з богинь, подібно Юноні, вважали покровителькою шлюбного життя.
- 167–168. У цьому шлюбі блискавка була замість весільного смолоскипа і плач німф заміняв весільні співи.
208. *Вакха ленеїського дар* – вино.
216. *Тюрбан меонський* – фрігійська шапка із стрічками, яку підв'язували під бородою. ...від мазей вологий... – Намазувати волосся пахучими мазями вважалося ознакою розніженості, непристойності.
- 227–228. ...два рази вирвала цілим із грецької січі. – Раз від меча Діомеда ("Іліада", V, 311 і далі), другий раз, коли греки руйнували Трою.
241. ...взяв гілку... – палицю, повиту зміями (атрибут Меркурія).
258. ...від діда по матері... – Атлант був дідом Меркурія.
473. *Помсти богині* – фурії.
- 512–513. *Зливає воду*... – тобто воду з Авернського озера, де, за віруваннями стародавніх греків і римлян, був вхід до підземного царства.
514. ...мідним серпом його зжавши... – Міді приписували особливе значення при чаклуванні.
515. ...кидає ї наріст з лошачого лоба... – Лоша, як гадали в античності, приходило на світ з наростом на лобі, в якому містилася клейка речовина, вживана для любовних чарів.
600. ...посікти на кусочки... – як Медея, що, втікаючи з Ясоном із Колхиди, зупиняла батька, який гнався за нею, шматочками тіла свого брата.
- 601–602. ...печеню дати на стіл... – як Атрей подав братові Фіесту спечених його синів або Прокна чоловікові Терееві печеню з тіла сина.
623. ...між народами нашими... – римлянами і карфагенянами.
624. ...колись месник повстане! – Ганнібал, вождь карфагенян у Другій Пунічній війні (218–202 рр. до н. е.).
637. ...стігійському... Юпітеру... – Плутоніві, підземному богу.
- 698–700. Згідно з поглядами стародавніх греків і римлян, померла людина була немовби жертвою, принесеною богам потойбічного світу. Тим-то покійникам обтинали пасмо волосся, подібно, як жертвним тваринам відрізували на лобі трохи шерсті. А що Дідона вмирає передчасно, Прозерпіна, володарка підземного світу, відмовляється прийняти це пасмо, Юнона ж, охоплена співчуттям до цариці, посилає Ірідіу покласти край мукам нещасної жінки.

#### КНИГА ШОСТА

21. ...сім діток щороку – Андроген, син Міноса, переміг на всіх афінських іграх; афінський цар Егей убив його з заздрощів. За це афіняни змушені були посилати на Крит щороку сім юнаків і сім дівчат на поїдання Мінотавра.
23. *Кносійська земля* – острів Крит.
25. ...двообразний вид Мінотавра... – З головою і хвостом бика.
27. Мова йде про критський лабіринт.
30. Дедал дав Аріадні нитку, щоб вивести Тесея з лабіринту.
57. ...дарданську стрілу напугив... – Ахілл – онук Еака, загинув від стріли Паріса.
63. Маються на увазі Юнона, Мінерва і Нептун.
71. Величавий храм спорудив Аполлонові імператор Август на Палатинському пагорбі, немовби виконуючи обітницю Енея.
74. *Ворожби на листочках* – так звані "Сівіллині книги", в яких містилися висловлювання – пророцтва Кумської Сівілли, що їх роз'яснювала спеціальна колегія жерців.
89. *Другий Ахілл* – Турн, син богині Венілії.
92. Пророкується звертання Енея до Евандра по допомогу.
- 93–94. Війна точитиметься за Лавінію – дочку Латина, наречену Турна.
97. ...з грецького міста. – Тобто з грецького міста Палантея (Евандр був вихідцем з Греції).

124. ....за вітвар держався...– Вітваря торкався той, хто просив у богів покровительства.
134. Два рази... Стікс пропливти...– за життя і після смерті.
137. ....гілля... золотее...– Золота гілка у сказаннях багатьох народів – чарівний талісман, який відкриває дорогу до скарбів, надр землі тощо.
149. ....тіло померлого друга...– тобто стерничого Палінура.
190. ....голубів пара...– Голуб – птах, присвячений Венері.
203. ....на двоприродному дереві – дерево, що мало гілки і звичайні, і золоті.
217. ....кипариси смутні...– Кипарис – символ смутку і скорботи. Стародавні греки і римляни вішали кипарисову гілку біля дверей будинку, де хтось помер, а кипариси садили край могил.
242. З Авернського озера піднімались шкідливі випари, що не дозволяли навіть птахам пролітати над ним. Через те греки назвали його озером “без птахів”.
- 249–250. ...для ньєнки мстивих богинь...– Матір'ю фурій була Ніч, дочка Хаоса, сестрою – Земля.
252. ...для Стіксу владики...– для Плутона.
257. ....з приходом богині – Гекати, яка відкриває вхід до підземного світу.
289. ....тритілесної постаті тінь – Геріон.
324. Присягати підземною річкою Стіксом було найсвятішою присягою. У поемі Юпітер не раз присягається Стіксом.
365. ...до Велінського порту...– порту міста Велії, яке було засноване в 543 р. до н. е., отже, Вергілій допустився тут анахронізму.
381. Автор має на увазі мис Палінура в Луканії.
395. Тартарійська собака – Цербер, страж пекла.
397. Дітова жінка – Прозерпіна. Її хотіли викрасти Тесей і Пірітой.
398. Амфрїсїйська віщунка – Кумська Сівілла, якій відкриває майбутнє бог-ясновидець Аполлон, що колись пас череди Адмета на берегах річки Амфрїс.
402. ...в дядька порогів...– Плутон був чоловіком Прозерпіни і її дядьком.
- 426–547. Перша частина підземного світу складається з п'яти зон: у першій перебувають душі немовлят (426–429), у другій – невинно страчені (430–433), у третій – самогубці (434–439), у четвертій – жертви нещасного коханця (440 – 476), у п'ятій – загиблі в боях герої (477–547).
511. ....злочин лаконки проклятий...– Елени, що після смерті Паріса стала дружиною Деїфоба і видала його Менелая.
528. Потомок Еола – Одиссей.
616. ...скелі там котять... – Сізіф котив скелі, а до колеса прив'язаний був Іксіон.
644. Жрець фракійський – Орфей.
647. ...із кості слонової плектром – паличкою, якою вдаряли по струнах ліри.
- 679 і далі. Вергілій іде тут за вченням про переселення душ (палінгенезис).
764. ...в лісі тобі... породить...– Латинське слово *silva* – ліс – пояснює і саме ім'я майбутнього сина Енея – Сільвія.
779. Китиці дві – подвійний плюмаж на шоломі – ознака хоробрості.
783. Сім замків – сім пагорбів, на яких побудовано стародавній Рим.
784. Берекінтія – мати богів Кібела.
- 798–800. Приходу влади Августа з острахом чекають скіфи й сармати, що живуть довкола Каспійського і Меотійського (Азовського) морів.
- 801–804. Згадуються деякі подвиги Геркулеса, такі, як схоплення чудесної керінейської лані з золотими рогами й мідними копитами, спіймання живцем дивовижного ерімантського кабана та знешкодження лернейської гідри – потвори з тілом змії і дев'ятьма головами дракона.
- 808–812. Другий римський цар Нума Помпілій, як засновник релігійних установ та обрядів, був прикрашений жрецьким вінком.
812. Тулл – Тулл Гостілій, третій римський цар, великий завойовник.
816. Цар Анк спирався на народні маси.

817. *Тарквінські царі* – Тарквіній Старий, Сервій Туллій і Тарквіній Гордий.  
819. *Грізні сокири* – пучки прутів із вкладеними в них сокирами – ознака найвищої влади в Стародавньому Римі.  
826 і далі. Опис громадянської війни Цезаря з Помпеєм.  
830–831. *Тесть* – Гай Юлій Цезар; *зять* – Гней Помпей, що женився на дочці Цезаря Юлії.  
834. Поет звертається до Гая Юлія Цезаря, що вважається потомком Юла, внука Венери.  
836. *Переможець Корінфа* – Л. Мумвій, римський консул, що захопив і зруйнував Корінф у 146 р. до н. е. Цим він довершив підкорення Греції Риму.  
838–840. Мова йде про Луція Емілія Павла, який у 168 р. до н.е. переміг у битві коло Підни македонського царя Персея і підірвав значення ахейського союзу в Греції.  
847–853. *Інші* – греки будуть кращими художниками, промовцями, астрономами і математиками. Римляни будуть підкорювати народи і владарювати над ними.  
858. *...розгромить пунійців...* – Перемога над Ганнібалом біля міста Ноли.  
859. *...третьо вже зброю... повісить...* – М. Клавдій Марцелл, перемігши особисто в 219 р. до н.е. коло Кластідія вождя інсубрійських галлів Вірдумара, здав трофейну зброю в храм Юпітера на Капітолії, де стояла статуя Ромула – Квіріна. Це був третій випадок (після Ромула і Косса) особистої перемоги римського полководця в єдиноборстві з вождем ворогів.  
875. *...молодець із пілійського роду..* – це молодий Марцелл, небіж і зять Октавіана Августа.  
893. *Двоє воріт мають марева сонні...* – Про дві брами снів – із слонової кістки й рогу – розповідає Гомер в “Одіссеї” (XIX, 562–567).

#### КНИГА СЬОМА

37. Поет звертається на цей раз до музи Ерато, покровительки любовної поезії, тому що бої між Турном і Енеєм будуть точитись за жінку.  
43. *Військо тірренське* – етруське.  
56. *Дружина цариці* – Амата.  
60–63. Вергілій виводить етимологію міста Лаврента від слова “Лавр”. Лавр був присвячений Аполлонові.  
70. *...з того ж бо самого боку...* – очевидно, бджоли налетіли теж з боку моря.  
106. *Лаомедонтове військо* – троянське військо.  
115. *...печива круглі...* – тобто хлібні коржі, що правили ніби за столи для їди, як дари Церери (див. ряд. 113).  
135. *...галуззям зеленим обличчя вінчає...* – Згідно з ритуалом, ті, що приносили жертву, вінчали скроні зеленими гілочками.  
139. *...матір фрїгійську...* – Кібелу.  
139. *...рідних обох...* – Анхіса з підземного царства і Венеру з неба.  
147. *Жбани мішальні* – кратери, в яких стародавні греки й римляни змішували вино з водою.  
154. *Віття Паллади* – маслинові гілки, оповиті шерстяними стрічками, символізували мирні наміри.  
158. Еней укріплює місце, де згодом виникла гавань Остія.  
186. *Ростри* – носи кораблів.  
188. *Трабея* – короткий плащ, прикрашений пурпуром, убрання царів і авгурів.  
191. *...в птаха змінивши...* – в дятла (рісус латинською мовою дятел).  
222. *...буря... із суворих... Мікен...* – Троянська війна.  
227. *...пояс палючого сонця...* – середній земний пояс, з п'яти поясів – найжаркіший.  
281–282. *...небесного роду коні...* – Цірцея (Кіркея) привела звичайну кобилу до вогнених коней свого батька Сонця, в результаті виникла порода коней, які ніздрями видихували полум'я.  
287. Початок великих подій у розвитку сюжету поеми.  
288. *Жінка Юпітера* – Юнона.  
295. *...на рівнині Сігейській...* – на полях Трої.

305. Марс, не запрошений на весілля володаря лапітів Пірітоя, наслав на них безумство і спонукав до кривавої війни з центаврами (кентаврами).
307. Володар Калідона Ойней стягнув на місто гнів Діани через те, що не вшанував її жертвоприношенням.
319. *Кіссейда* – дочка Кіссея, Гекуба, дружина Пріама, якій під час вагітності Парісом снилося, що вона породила факел, від якого згоріла Троя.
- 337–338. *...безліч маєш імен...* – тобто фурія Аллекто, могутня в своїх шкідливих діях.
362. *Фрігійський пастух* – Паріс, що викрав Єлену.
365. *...Турнові, родичу...* – Турн був небожем Амати (сином її сестри).
370. Амата, вказуючи на грецьке походження Турна, хоче довести, що саме він відповідає вимогам оракула.
388. *Евое* – священний вигук вакханок.
396. *Посох* – тирс, атрибут вакханок.
409. *...рутула відважного.* – Турна.
515. *Трівії озеро* – озеро Діани в Лації (нині Лаго ді Немі).
- 604 і далі. Вказуються війни, які вдало вів Август.
606. *...стяги від парфів вернути.* – Мовиться про повернення римлянам прапорів, що їх здобули парфяни, розгромивши римську армію під командуванням Красса в битві коло Карр в 53 р. до н.е.
606. *...до індів з Авророю...* – на схід.
613. *...консул в плащі квіринальським, вдягнувши його по-габінськи* – поет має на увазі трабею, тобто плащ з пурпурною смужкою, що став ознакою високої влади від першого римського царя Ромула – Квірина (звідси квіринальський). *Вдягнути по-габінськи* (від міста Габії) – значить відкинути один край тоги або трабеї назад і оперезатись ним.
637. *...роздано гасла.* – Військове гасло (пароль) писали в Стародавньому Римі на табличці (tessera), яку передавали від центурії (сотні) до центурії. Звідси слово tessera – “табличка” – набрало значення – “гасло”, “пароль”.
661. *Тірінтієць* – Геркулес.
769. *Зела Пеона* – лікарські рослини Ескулапа, на прізвисько Пеон.
791. *...батько Інах...* – Від нього походив Турн.
816. *Фібула* – пряжка.
817. *Мирт пастуший* – спис із миртового дерева.

#### КНИГА ВОСЬМА

9. *Діомеда великого місто* – Арпи (Аргіріпа).
18. *Лаомедонтський герой* – тобто троянський герой Еней.
65. *...дім мій... столицю буде.* – Мається на увазі Рим.
76. *...боже рогатий...* – Божества річок римляни уявляли з бичачими рогами.
102. *Цар аркадійський* – Евандр.
- 102–103. *Син Амфітріона* – Геркулес.
128. *...віття в стрічках простягати...* – звичайний знак миру.
132. *...ї наша спорідненість...* – Рід Енея і рід Евандра виводились від Юпітера, тому що предок троянців Дардан і батько Евандра Меркурій були синами Юпітера.
146. *Плем'я давнійське* – рутули.
198. *...вогнем його чорним...* – темним від диму.
245. *Царство бліде* – підземне царство мертвих.
271. Вівтар Геркулеса, так званий Вівтар Найбільший, стояв на Воловому ринку в Римі.
- 275–276. Евандр поклав на голову вінок з тополиного листя, тому що тополя була присвячена Геркулесові. Названа вона двобарвною (темні і світлі листки), бо, за міфом, листки тополі побілили на скронях легендарного героя від поту.
285. *...браття ж еолійські* – салії, жерці Марса.

289. Геркулес ще в колісці задавив дві гадюки, що їх наслала його мачуха.

294. *Критська потвора* – вогнедишний бик.

328–329. Італію завойовували різні народи, тому вона часто міняла свою назву.

345. Народна етимологія слова “Аргілет”. Вергілій твердить, ніби Аргілет походить від того, що тут було вбито якогось Аргуса (Аргілет – смерть Аргуса). Насправді ж назва ця утворена від слова *argilla* – глина.

354. *Егіда* – буквально “козяча шкіра”, щит Юпітера, яким він, потрясаючи, наводив жах на ворогів; звичайний атрибут Афіни-Паллади.

358. Капітолійський пагорб, за легендою, в сиву давнину мав назву Сатурнія, або Сатурнів пагорб, бо тут заснував селище бог Сатурн, тоді як засновником селища на Янікульському пагорбі на правому березі Тібру був бог Янус.

383–384. *Донька Нерейя* – морська богиня Фетіда, мати Ахілла; *жінка Тітона* – богиня світанку Аврора (Еос), мати Мемнона. На їхні прохання Вулкан викував зброю для їх синів.

402. *...електр, або електрон* – природна або, штучна сполука золота і срібла, а також янтар. Від цього слова походить у різних мовах світу безліч назв, пов'язаних з електрикою.

422. *Вулканів тут дім...* – За наївно-міфологічними поясненнями, дії вулканів Етни на Сицилії та на поближких островах походять від того, що в них має свої кузні бог Вулкан, де працюють циклопи під його наглядом.

454. *Батько лемнійський* – Вулкан, який виріс на острові Лемносі.

458. *Меч тегейський* – аркадійський, з міста Тегей в Аркадії.

499. *Молодь меонська* – етруска, тому що етруски, на думку античних істориків, прибули до Італії з Меонії (Лідії) – з Малої Азії.

555. *Владика тірренців* – тобто Тархон.

626–728. Опис щита Енея.

630–634. *Перша картина* – Ромул і Рем ссуть вовчицю.

635–641. *Друга картина* – викрадення сабінянок і війна, що виникла з цього приводу між Ромулом і Тітом Тацієм.

Після заснування міста римляни, в яких не було жінок, запросили на свято сусідів-сабінян. Під час видовища вони силоміць захопили сабінянок. Тоді обурені сабіняни пішли на Рим війною, але викрадені жінки втрутилися в бій і припинили війну. Потім дві держави – римська і сабінська – злилися в одну.

642–645. *Третя картина* – страта Метта Фуфетія, сабінського полководця. Римський цар Тулл Гостілій наказав прив'язати його за ноги й за руки до коней, які, пущені в протилежні боки, розірвали тіло нещасного.

646–651. *Четверта картина* – облога Рима етруським царем Порсеною в кінці VI ст. до н. е. Горацій Коклес, прикриваючи відступ, відбивав етрусків від дерев'яного мосту доти, доки міст не був зламаний. Коклес кинувся в Тібр і переплив його. Клелія, що була заложницею Порсени, втекла з полону, перепливши ріку.

652–663. *П'ята картина* – облога Рима галлами в 390 р. до н. е.

663–667. *Шоста картина* – салії – жерці Марса і луперки – жерці бога пастухів Фавна-Луперка.

667–671. *Сьома картина* – підземне царство.

675–713. *Восьма картина* – бій коло Актія в 31 р. до н. е.

680. *...батьківська зірка над тім'ям.* – Октавіан носив шолом з зіркою, що мала нагадувати комету, яка з'явилася після смерті Юлія Цезаря і в яку нібито перейшла душа диктатора.

683. *...з носів корабельних корона...* – Агріппа за морську перемогу над Секстом Помпеєм одержав високу нагороду – вінок, прикрашений золотим зображенням носів кораблів.

685. *Народи Аврори* – народи Сходу.

686. *Червоний берег* – Аравійської затоки і частина Індійського океану між Африкою та Індією.

688. *Жінка з Єгипту* – цариця Клеопатра, з якою одружився Антоній.

690. *Ростри тризубі* – носи кораблів.

696. *Поле нептунське* – море.

697. *Систр* – музичний інструмент, вживаний у культурі Ізиди.

697. *...гадюк... двох...* – Клеопатра померла від укусу гадюк.

704. *Аполлон* – покровитель Августа.

710. *Бог вогняний* – Вулкан.

714–727. *Дев'ята картина* – триумф Октавіана Августа 13–15 серпня 29 р. до н. е.

716. *Тричі по сто* – приблизне число. Август сам свідчив, що він вибудував 82 храми.

720. Храм Аполлона на Палатинському пагорбі було споруджено в часи Августа на пам'ять Актійської перемоги.

726. *Євфрат* – приборканий після підкорення парфян.

727. *Рейн двоєрогий* – з двома гирлами.

730. *...хоча тих подій і не знає...* – Еней не розумів змісту картин на щиті, бо зображені на ньому події відбулися пізніше.

#### КНИГА ДЕВ'ЯТА

11. *Лідійський загін* – загін етрусків, які походили з Лідії.

49. *Кінь фракійський* – в значенні швидкий кінь, тому що коні з Фракії (теперішня Болгарія) славилися швидкістю.

52. *...списа... метнув...* – Кинути спис на чужу територію означало оголосити війну.

64. *Рутул* – Турн.

87. *...юнакові дарданському...* – Енеєві.

100. *...дарданців вождя...* – Енея.

104. *Стігійський брат* – Плутон, володар підземного царства.

109. *...матір від суден...* – Кібелу.

112. *Хори ідайські* – почет богині Кібели.

120–122. Троянські кораблі перетворюються у морських німф.

138. *...що відібрало дружину.* – Власне, наречену, Лавінію.

138–139. Зміст: не одному ж спартанському цареві Менелаю та його братові Агамемнону з Мікен помщатися за викрадення Єлени, дружини Менелая.

151. *Палладій* – пенати Трої.

178. *Іда мислива* – німфа Іда любила мисливство.

215. Коли людину з якихось причин не можна було поховати, то в пам'ять її ставили порожню гробницю (кенотаф).

223. *...парость цареву шукати.* – Сина Енея Асканія.

359–366. Евріал надіває обладунок рутулів, щоб його вороги не пізнали і прийняли за свого.

448. *Енеїв дім* – римляни.

449. *Батько римський* – Август.

506. *Черепеха* – бойовий прийом римських легіонерів: римські солдати тримали над головою щити так, що краї їх заходили один за один і могли захистити від будь-якої зброї.

530. Треба розуміти рухливі башти, що з'єднувалися з укріпленнями мостами.

563. *Юпітеріє зброносець* – орел.

564–565. *Марсіє вовк* – вовки були присвячені богові Марсу, батькові Ромула і Рема, вигодуваних вовчицею.

582. *Іберійський пурпур* – тобто іспанський, що відрізнявся від східного темнішим кольором.

583. *...в матері в гаї...* – у німфи Талії, в якій від Зевса народились сини-близнята Паліки. Біля ріки Сімета між містами Єнною і Сіракузами в Сицилії з кратера підіймалась вулканічна пара, що пояснювали гнівом цих близнят; їх умилостивили людськими жертвами, тому вівтар Паліків названий "вмилостивленим".

598. *...полонені двічі...* – вперше, за міфом, Трою підкорив Геркулес, вдруге – греки в Троянську війну.

610. ...списом обернутим... – тупим кінцем списа.

642. ...предку богів. – Юлія Цезаря і Августа вважали богами, бо походили вони від сина Енея – Юла.

705. *Фаларика* – важкий спис із залізним наконечником, часто з горючим матеріалом. Кидали на ворога з допомогою метального апарата.

КНИГА ОДИНАДЦЯТА

52. ...владі небесній... – тобто небесним богам; Паллант тепер перебуває у владі підземних, а не небесних богів.

94. ...зброю спустивши додолю. – Зброя, опущена вниз, – ознака жалоби. На знак печалі римляни повертали й щита нижньою частиною вгору.

96. Еней говорить, що йому доведеться оплакувати ще багатьох інших мерців.

100. ...посли... із маслиновим віттям... – У послів звичайний знак миру.

114. ...присудив себе смерті... – тобто було б справедливіше, щоб Турн пішов сам на смерть замість тих, про поховання яких ідеться.

168. ...вольсків... – тут італійських племен.

178. *правиця твоя*... – правиця Енея.

179. ...цим завинила. – Тобто Еней повинен відомстити за батька й сина.

181. ...цю вість... – що Турна вбито.

223. ...царицине ймення... – Амати, матері Лавінії, нареченої Турна.

227. ...з міста великого... – з Аргіріпи (Арп).

240. ...із етольського міста... – з міста Діомеда.

242. *Венул* – посол до Діомеда.

260. ...зірка *Мінереи зловісна, і скелі євбейські*... – Грецькі кораблі, які поверталися з-під Трої, потерпіли від бурі під впливом лиховісної зірки Мінерви і розбились біля острова Евбеї при місі Кафареті.

262. ...до стовпів... *Протея*. – До єгипетських берегів, куди поїхав Менелай у погоні за своєю дружиною Єленою, перенесеною в Єгипет.

265. *Локри* – дружинники Аякса, сина Ойлея. Сам Аякс загинув, а вони, врятувавшись, оселилися в Африці.

272. ...птицями понад річками ширяють... – Всі супутники Діомеда були перетворені в птиць.

276. Діомед у бою під Троєю поранив богів Венеру і Марса.

285. *Іди земля* – Троя.

286. *Міста інахійські* – міста Інаха, зокрема Аргос.

286. *Дардан* – збірно, замість троянці.

308. ...на поміч етольську... – на поміч Діомеда.

316–317. ...із рікою Туською... – з Тібром, що протікає по землі етрусків.

358. ...його *заклинаймо*... – тобто Турна, щоб він відмовився від шлюбу з Лавінією для користі батьківщини.

400. ...народу, побитого двічі... – тобто троянців.

403. Цим образом змальована відмова Діомеда допомогти італійцям. Посли до Діомеда повинні були підійти до цієї річки, де жив Діомед.

427. ...в поміч не придуть *Етол нам і Арпи*... – етолієць Діомед і його місто Арпи.

576. *Довга палла* – плащ римлянок.

599. *Турма* – підрозділ римської кінноти.

658. Порівнюються італійські амазонки з фракійськими.

661. Амазонка Пентесілея, що допомагала Пріамові, була вбита Ахіллом.

737. *Флейта крива* – фрїгійська флейта з загнутим верхнім кінцем.

772. *Стріли гортінські* – зроблені в м.Гортіні на о.Кріті, що славився своєю зброєю.

777. *Наголінники чужосторонні* – тобто його ноги були у варварському (не римському) одінні – це був одяг на кшталт наших штанів.

785. На горі Соракті жив італійський бог Вейовіс, що ототожнювався з Аполлоном.  
788. Жерці босими ногами повинні були проходити по гарячому жару.  
857. *Фракійка* – німфа Опія.  
913. ...до хвиль іберійських... – іспанських, для позначення заходу, куди зайшло сонце (Феб).

КНИГА ДВАНАДЦЯТА

3. ...обіцянку... – перемогти Енея.  
9. ...до царя... – до Латина.  
13. *Готуй же, мій батечку, жертву...* – Будь-якому договору передували релігійний акт жертвоприношення і молитва.  
32. ...від зятя... – від Енея.  
52. Натяк Турна на допомогу Енею з боку Венери в Троянську війну.  
90. ...бог, повелитель вогню... – Вулкан.  
98. ...півмуж той фрігійський... – Еней. Так негативно характеризують його вороги.  
117. ...міста великого... – Лаврента.  
136. *Сестра Турна* – Ютурна була водяною німфою і однією з незліченних коханок Юпітера.  
163–164. ...Сонце – предок його. – Мати Латина, німфа Маріка, була дочкою бога Сонця (Феба).  
192. Еней бажає бути лише верховним жерцем, а Латин повинен далі царювати.  
198. ...й дітьми Латони... – Аполлоном і Діаною.  
331. ...над водами... *Гебру...* – У Фракії, улюблене місце перебування Марса.  
396–397. ...тихий, без слави, праці віддатись. – Медицині, про яку мало говорять. Римляни вважали медицину безславним заняттям. Лікарями були раби.  
401. ...за звичаєм давнім пеонським... – за звичаєм божественного лікаря Пеона.  
412. *Ясенець, або діктамн* – рослина з гори Дікти на Криті, яка мала властивість видаляти з людського тіла сторонні предмети.  
419. *Панацея* – універсальний лікувальний засіб.  
456. *Ретейський вожай* – Еней (від миса Ретей у Троаді).  
539. ...не захистили й Купенка боги... – Купенк був жерцем.  
701. ...Апеннін... *батько...* – бог Апеннінського хребта.  
740. ...зброю Вулкана... – зброю Енея.  
750–751. ...в загороду з пір'я червоного... – такі загороди з червоного пір'я робили мисливці, щоб залякати звіра.  
754. *Скорий умбрісець* – мисливський собака з області Італії – Умбрії. Такі собаки вважалися найкращими для полювання.  
794–795. Еней після смерті має стати богом, якого в Італії оточуватимуть особливою шаную.  
841. Юнона мала в Римі особливе вшанування.  
857. ...парф чи кідон... – парфяни і критяни славилися стрільбою з лука.

Викладено за книгою: *Вергілій. Енеїда / Пер. М.Білик.* – К.: Дніпро, 1972.



## КВІНТ ГОРАЦІЙ ФЛАКК

(65 – 8 рр. до н. е.)

Видатний римський поет, твори якого повністю дійшли до нас: еподи, дві збірки сатир, чотири книги од, ювілейний гімн, дві книги послань. "Еподи" (вид. 31-30 рр. до н. е.), 17 віршів, що також називались ямбами, написані під впливом Архілоха, різноманітні за змістом: відчай і зречення від дійсності, якій протиставляються острови Блаженних; усвідомлення відповідальності за долю суспільства і критика морального занепаду сучасників; оспівування принад сільського життя тощо. "Сатири" спершу не призначались для друку. В 35 р. до н. е. Горацій об'єднав 10 віршів у книгу з посвятою Меценату. Повсякденні явища, буденні події слугують матеріалом для бесід автора з читачем, чому він і назвав їх "повзаючими по землі". Досить критично і самокритично Горацій піднімає соціальні і філософські проблеми, зображує слабкість людини і примхливість долі, постаючи спостережливим і глибоким знавцем людської природи. "Оди", збірка ліричних віршів (вид. 23 р. до н. е.), задумувалась Горацієм як підсумкове для його поетичної діяльності трикнижжя, але на прохання імператора Августа він описав військові подвиги його пасербів і, уклавши останню, четверту, книгу, видав її 13 р. до н. е. В "Одах" найбільш повно розкрито ідейний зміст поезії Горація - ушлявлення Августа і його політики, оспівування Риму і високої місії поета, заклик дотримуватися "золотої середини", тема ж неминучої смерті римується з закликом насолоджуватися скороминучими радощами життя, ловити миті кохання. З 20 по 13 рр. до н. е. з'явилися дві книги Горація "Послання". Написані гекзаметром, вони стали досконалим втіленням епістолярного жанру в поезії. Горацій вводить читача у свій внутрішній світ, розповідає факти своєї біографії, змалює свою зовнішність, щоб, заслуживши довіру сучасників, навчити їх жити правильно у складний час. Серед "Послань" найвідомішим є "Послання до Пісонів" ("Мистецтво поезії"), в якому Горацій формулює своє розуміння літератури і поетичної творчості, викладає важливі естетичні принципи і дає практичні поради початківцям. Усвідомлення відповідальності поета як вчителя і наставника народу, точність і майстерність володіння словом, глибина думок і неперевершена образність їх втілення зробили поезію Горація зразком ліричних творів у Європі. Ода Горація "До Мельпомени", відома під назвою "Пам'ятник", що повинна була завершити III книгу "Од", започаткувала традицію літературних пам'ятників, серед яких найбільш відомі вірші Державіна і Пушкіна.

## ОДИ

### КНИГА ПЕРША

#### ДО МЕЦЕНАТА

Глянь, нащадку ясний давніх володарів,  
Меценате, хвало й захисте любий мій,  
Глянь довкіл: багатьом – тільки б у куряві  
Коней гнати стрімких; вихором – колесом  
Лиш мету обігнуть – пальмова гілка вже  
Мчить їх ген, до богів, світу керманичів.  
Цей – на все йти готов, тільки б до почестей  
Люд квіритів хисткий втретє підняв його.  
Той – гребе та гребе й сипле у засік свій,  
Що з лівійських токів літом змести вдалось.  
Хто ж оре залюбки батьківський лан, того  
Ти й за Аттала скарб не підіб'єш на те,  
Щоб кіпрійським судном він борозну пливку  
Вів, лякаючись хвиль моря Міртойського.  
Хай-но вдарить крилом до Ікарійських вод  
Африк буйний – купець марить селом своїм,  
Хвалить спокій, та ось – вже він судно слабке  
Знов ладнає: не звик, ситий, до голоду.  
Є такий, що й за дня добрим вином старим  
Сам гоститися рад, келих по келиху,  
Зручно лігши собі то під суничником,  
То при тихім струмку в закутку милому.  
Інших – табір зове; співом ріжка й сурми  
Манить їх на війну – для матерів усіх  
Щонайтяжчий проклін. Ну, а мисливцеві –  
Любо спати й в снігу – що йому пестощі?  
Він про жінку й забув: там, бач, на лань напав  
Вірний пес, а кабан – он уже сіті рве.  
Я – з плющем на чолі, мудрих ознакою,  
Стану побіч богів; я од юрби майну  
В тінь гаїв, де в танку німфи з сатирами  
Мірно й легко пливуть, хай лиш Евтерпа нам  
Флейту дасть голосну, хай Полігімнія  
Ніжно струни напне, по-еолійському.  
Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш,  
Я торкнуся зірок гордим чолом своїм.

## ДО АВГУСТА

Досить градом сік, засипав снігами  
Батько весь наш край і на страх для Риму  
Свій же храм вразив, понад ним багряню  
Знявши правицю.

Що, як прийде знов – хвилювались люди –  
Грізних з'явищ вік і ті сльози Пірри,  
Дні, коли Протей своє стадо вигнав  
З моря – на гори?

Між густе гілля, на верхів'ї в'яза,  
Де лиш птах сідав, повтикались риби.  
Море грало скрізь, і пливли над лісом  
Сарни лякливі.

Жовтоводий Тібр – це при нас було вже –  
Враз на Рим помчав через лівий берег,  
Щоб владичий дім і святиню Вести  
Хвилею збити.

Так надмірно мстив проти волі Батька  
Тібру гнівний бог, покотивши хвилю  
Ген до тих святинь, коли вчув дружини  
Лії скарги.

Буде знать про те, як точили в Римі  
Не на персів ніж, а на свого брата,  
Наша юнь; її ж, – через чвари предків, –  
Так нині мало!

Рине вниз наш Рим. До якого ж бога  
Має вдатись люд? І яким ще співом  
Нині вже глуху до благань тих Весту  
Дівам схиляти?

Хто ж за ті гріхи понесе покуту  
З волі Батька, хто? Появись, благаєм,  
Ти, що блиск рамен оповив у хмару,  
Фебе – пророче!

Може, ти до нас, Еріціно, прийдеш:  
Поруч – Купідон і веселі жарти?  
Може, спом'янеш позабутих внуків,  
Праотче Марсе?

Вже давно – гай–гай! – наситився грою  
Ти, що любиш клич і шоломів ссяйво  
Й грізний вид бійця, що зійшовсь віч–на–віч  
З ворогом лютим.

Може, ти явивсь, легкокрилий сину  
Майї, мов юнак, мов земна людина,  
Й те ім'я прийняв, що тобі дали ми, –  
“Цезаря месник”?

Щирим серцем дбай про народ Квіріна,  
Вік із ним живи, й хоча ми спіткнулись, –  
Нас не кинь в біді, не спіши злетіти  
З подувом вітру  
В вись небесну; тут, поміж нами слався,  
Тут очолой нас, опікуне – батьку.  
Хай не сміє перс, коли ти при владі,  
Край наш топтати.

### ДО РЕСПУБЛІКИ

О кораблю, вже знов хвиля несе тебе  
В море! О, не туди – в гавань мерщій заходь,  
В гавань! Глянь же на себе:  
Вже без весел боки твої.

Африк щоглу твою, глянь, надломив уже,  
Снасті стогнуть – риплять, пов'язі – порвані,  
Днище тесане, й те вже  
Ледве зносить напір страшний  
Моря. Ні парусів – буря зірвала їх, –  
Ні богів на кормі, щоб у біді новій  
Їх благать, тож не в пору  
Славним родом пишаєшся –  
Із понтійських лісів: що мореплавцеві  
З тих оздоб дорогих – мало він вірить їм.  
Тільки б ті буревії  
В гру свою не втягли тебе!  
Ти ще вчора мені був тягарем важким,  
Нині – радість моя, нині ти клопіт мій...  
Пильним будь на розводді,  
Де Кіклади стрімкі блищать!

### ДО ПАРІСА

На ідейським судні з дому гостинного  
Віроломний пастух морем Єлену віз,  
Та, скувавши вітри, долю сумну з глибин  
Так йому віщував Нерей:  
“Знай: в годину лиху жінку везеш собі –  
Рушить Греція вся, склавши обітницю  
Геть стоптати твій шлюб, а заразом – усе  
Давне царство Пріамове.

Піт вже, бачу, – гай-гай! – з коней, з людей струмить,  
Бачу, скільки смертей вже спричиняєш ти Трої!

Щит свій, шолом, повіз і гнів святий  
Вже Паллада готує в бій.

Тут Венера тобі – вже не заступниця:  
Як на лірі не грай ніжних пісень жінкам  
На солодкім ладу, як не причісуйся –  
Від списів і від кносських стріл

Спальня не вбереже: вдарить і там гроза,  
Мужній воїн Аянт хутко й туди вб'їжить.  
І хоч пізно, а все ж, о перелюбнику,  
Вкриє пил твої кучері!

Ось Лаертів Улісс – рід він твій вигубить.  
Ось пілоський владар – Нестор. Ти бачиш їх?  
Тут грозить тобі Тевкр, із Саламіна вождь,  
Там – бувалий в боях Сфенел,

Перший серед візниць, хай лише віжки він  
Візьме в руки міцні. Ось Меріон, а це –  
Невгамовний Тідід, дужчий за батька, взявсь  
Наздогнати тебе будь – що.

Олень так на долах вже й про траву забув,  
Вовка вчувши здаля, він що є духу мчить,  
Як тікатимеш ти, зблідлий, задиханий,  
Не такий, як ото при ній.

Хай гнівливий Ахілл і кораблі його  
Для фрїгійських жінок чорний відстрочать день,  
Низка зим промайне – й весь Іліон в огні  
Запалає ахейському.”

## ДО МУЗИ

І страх, і тугу, Музам довірившись,  
Пущу з вітрами – хай по воді морській  
Розвіють їх: не хочу й чути,  
Хто там на півночі острах сіє,

Кого боїться в Скіфії Тірідат.  
Пімплейська Музо, діво, заслухана  
В струмки дзвінкі, сплети віночок  
Нині для Ламії з сонцелюбних

Духмяних квітів. Що ж бо хвала моя,  
Мій спів без тебе? Славить тобі його  
Лесбійським плектром личить. Музо,  
Й сестрам твоїм на ладу новому.

### ДО ДРУЗІВ

Лише фракійці б'ються, вино п'ючи,  
Для втіхи дане; варварський звичай цей  
Забудьте, хай не бачить крові  
Вахх, бо він любить і міру, й згоду.

Ганьба та сором – серед світильників  
І вин добірних перським ножем грозить!  
Безбожні свари ті облиште  
Й ляжте, на лікоть опершись, друзі!

Ждете, щоб з вами я і собі надпив  
Того фалерну? – Хай-но признається  
Брат Опунтійської Мегілли,  
Хто йому в серце влучив стрілою.

Баришся, бачу... Що ж, то не питиму,  
Хоч як благайте. Кожна любов твоя  
Вогнем не ницим, не ганебним  
Палить тебе, й благородній тільки

Здаєшся звабі. Ну-бо, шепни мені –  
Мовчати вмію... О нещасливцю мій!  
Яка ж тебе Харібда мучить,  
Гідного кращих дарів любові!

Яка ворожка протверезить тебе  
Фессальським зіллям, знахар чи бог який?  
З оков триликої Химери,  
Друже, тебе вже й Пегас не вирве.

### ДО АПОЛЛОНА

Про що благає Феба промінного  
Співець, як тільки в храмі вино йому  
Прозоре лле? – Співець не хоче  
Ні калабрійських отар добірних,  
Ні жнив багатих, слави Сардинії,  
Не прагне грошей, кості слонової,  
Ні тих лугів, де тихий Ліріс  
Хвилею мляво свій берег лиже.

Каленські грона той, кому дано їх,  
Нехай зрізає, щоб попивав собі  
Купець із чаші золотої,  
Вдало продавши товар сірійський.

Не раз на рік він, любленець долі, плив  
Судном безкарно через Атлантику.  
Мене ж тим часом лиш оливки,

Мальви легкі та цикорій живлять.  
Одне прошу лиш: хай у здоров'ї я,  
Латони сину, тішусь майном своїм.  
А світлий розум мій і ліра  
Хай не лишають мене й на старість.

### ДО ЛІРИ

Ждуть пісень од нас, і якщо не рік лиш  
Те, що ми в гайку на дозвіллі склали, –  
Довго буде жить, – на ладу латинським  
Грай нині, ліро!  
Вперше струн твоїх дотикавсь лесбієць,  
Мужній воїн той, коли бій влягався  
Чи коли судно завертав під берег,  
Бурею гнане, –  
Славив Вахха, Муз і Венеру владну  
З тим, хто все при ній – пустотливим сином,  
Славив Ліка він, його чорні очі  
Й кучері темні.  
О дзвінка красо Аполлона! Втіхо  
За столом богів, насолодо в праці!  
Грай мені! Тебе, гомінку, співець твій  
Кличе побожно.

### ДО СЕБЕ САМОГО

Нечасто й скупо я шанував богів  
У дні блукання, хибної мудрості  
Служитель ревний; нині ж мушу  
Вивести човен на ту дорогу,  
Яку покинув. Сам же Дієспітер,  
Що тільки хмари тне блискавицею,  
Сьогодні з громом при погоді  
Коней прогнав – і стряслася глухо  
Земля незрушна, води річок пливких  
І Стікс, а далі – й Тенара край сумний  
Здрігнувсь, і ген, аж до Атланта,  
Все загуло. Так боги міняють  
Нужду на велич, гордої слави блиск –  
На тлінь ганебну. Доля, крилом б'ючи,  
Вінок зірве з одного, хижа,  
Й іншого ним увінчає радо.

**КНИГА ДРУГА**

**ДО АЗІНІЯ ПОЛЛІОНА**

З часів Метелла розбрат кривавий наш,  
Причини воєн, хід їх і наслідки,  
І долі гра, й вождів угоди,  
Вісниці лиха нового, й зброя  
В крові ще теплій, ще не відомщений, –  
Те все, непевне, викласти взявся ти,  
На стежку ставши, де зрадливо  
Тліє під попелом жар палючий.  
Трагічна Муза хай на короткий час  
Покине сцену, поки опишеш нам  
Діяння ті – й меті високій  
Знову служитимеш на котурнах,  
О Полліоне, славний захиснику  
Сумних підсудних, курії раднику!  
Тобі ж далматська перемога  
Лавром безсмертним чоло вповила.  
Вже наче й нині чую ріжків хрипких  
Відлуння грізне, ніби й сурма гучить,  
Від блиску зброї он лякливо  
Дибиться кінь, полотніє вершник.  
Здається, чую голос вождів самих  
На полі бою, в куряві, в славі їх...  
Скорився світ, усе схилилось,  
Осторонь – тільки душа Катона.  
Юнона й інші, афрам прихильніші,  
Боги, в безсиллі кинувши їх колись,  
Югурті вже дають у жертву  
Внуків його переможців славних.  
Яке ще поле, вкрите могилами,  
Полите кров'ю, нині не свідчить всім  
Про чвари наші, про падіння  
Веж гесперійських, медійцям чутне?  
Які ще води, ріки які страшних  
Не знали воєн? Де є ще море те,  
Яке б латини не багрили?  
Де є той край, що не пив їх крові?  
Та, занедбавши звичний свій лад легкий,  
Не снуй вже стільки. Музо, жалю того –



В печерах тінявих Діони  
Вдармо по струнах веселим плектром!

### ДО ДЕЛЛІА

В біді від смутку ти вберегти зумій  
Погідний дух свій, в щасті – від радості,  
Котра, бува, й межі не знає,  
Деллію милий, бо ти ж із смертних –  
І ним зостанеш, хоч і сумуй весь вік,  
А хоч при святі все попивай собі  
Фалерну кращого, старого,  
В затінку десь у траві здрімнувши.  
Для кого, друже, глянь, із тополею  
Могутня сосна в тіні одній злились  
Гостинно так, а цей струмочок  
Змійкою в'ється, дзюрчить – для кого?  
Олій пахучих, вин і троянд, які  
Недовго квітнуть, ти нам подать вели,  
Ще поки доля й вік сприяє  
Й чорну снують іще Парки нитку.  
Бо все покинеш: дім і лани усі,  
І ту садибу, що золотавий Тібр  
Омив, а стіг твого багатства  
Вже не тебе – спадкоємця втішить.  
Чи ти – потомок древнього Інаха,  
Чи то з низів ти, вбогий, – під небом цим  
Ти – тільки гість і тільки жертва  
Орка, який співчуття не знає.  
Туди, до нього, суджено всім піти:  
Стрясають урну – жереб і наш колись  
Із неї випаде – і човен  
Нас повезе у вигнання вічне.

### ДО ЛІЦІНІА МУРЕНИ

Хочеш, друже мій, правильніше жити –  
Ні на глиб не рвись, ані в небезпечний  
Берег не впирайсь, боячись надміру  
Темної бурі.  
Золотій середині хто довіривсь,  
Той не стане жить ні в злиденній хижі,  
Ні палацом він у людей не буде

Задрість будити.

Вітер дужче гне щонайвищу сосну,  
Для стрімкіших веж – і падіння важче,  
Де верхів'я гір – ось туди й вогненна  
Б'є блискавиця.

В час лихий – надій, остороги – в щасті  
Не втрачає той, хто до змін раптових  
Дух привчить зумів. Нам Юпітер зиму  
Шле, але й сам же

Весну шле в свій час. Тож біда – не вічна;  
Феб не день при дні напинає лук свій:  
Мить настане – й він передзвоном ліри  
Музу пробудить.

Ось тому кріпись у лиху годину,  
В скрутні мужнім будь, а коли попутні  
Враз подмуть вітри – не забудь згорнути  
Повне вітрило.

## ДО МЕЦЕНАТА

Як на лірній струні можуть укластися  
Довголітня війна в дикій Нуманції,  
Грізний вождь Ганнібал, море Сіцилії,  
Кров'ю пуна забарвлене,  
Гурт лапітів лихих, п'яний Гілея шал,  
Чи титани – брати, діти Землі, що їх  
Сам Геракл подолав; мало не впав тоді  
Весь Сатурна палац ясний.

Краще ти розкажи, о Меценате, нам  
Про звияжні бої Цезаря Августа,  
Про ворожих вождів – як через Рим вони,  
Грізні, шию схиливши, йшли.

Я ж – так Муза велить – голос Лікімнії  
Буду славити, я – й полиск очей її,  
Й душу, вірну тобі, бо ж за любов твою  
Вміє тим же віддячитись.

Личить їй у танку кроком легким іти,  
Бути першою в грі, личить вітати їй  
Барвне коло дівчат, радісно славити  
День, Діані присвячений.

Чи ж за всі ті скарби, що Ахемен їх мав,  
За врожай золотий поля фрігійського  
Ти б оддав хоч один волос Лікімнії,  
Чи за весь Аравійський край,  
В ту хвилину, коли хилить плече своє

Для цілунків палких, то жартома тебе  
Відсторонить, щоб ти силою вирвав їх,  
То щоб їх домоглись самій?

### ДО ПОСТУМА

Гай – гай, спливають, Постуме, Постуме,  
Літа, мов хвилі! Вік догоджай богам –  
Чоло старечі зорють зморшки,  
Смерть кам'яна не вповільнить кроку.  
Хоч день при дневі триста волів даруй –  
Не схилиш Орка: чи ж не в його краю  
Тритілій Геріон і Тітій,  
Велетні дужі, – в полоні Стікса,  
Ріки сумної? Раз ми вже плід земний  
Взяли в поживу, значить, і нам усім  
Пливти по ній, чи ми весільні  
Світу сього, чи селяни вбогі.  
Хоча й уникнем Марса кривавого  
Й сліпого гніву хвиль Адріатики,  
Хоча й удома пересидим  
Вітряні дні, а то й цілу осінь, –  
А все ж побачим темну, безрадісну  
Коціта хвилю, дочок Данаєвих  
Безславний рід і вічну працю  
Сина Еолового – Сізіфа.  
Усе покинеш – землі й житло своє,  
Й дружину милу, ну а з дерев усіх  
З господарем короткочасним  
Лиш кипарис осоружний піде.  
А спадкоємець – ширша душа його –  
Нетерпеливо сотню замків зірве  
І бризне з амфор на долівку  
Цекуб, окраса обідів жрецьких.

### ПРО РИМСЬКУ РОЗКІШ

Вже й плугу тісно: то під палаци йде  
Колишне поле, то вже ставок на нім,  
Немов Лукрін широкий, плесом  
Сяє; де в'язи росли, там нині –  
Платан безшлюбний. Мирт і фіалки там,

І все, що пахне, все, що милує зір,  
Цвіте і в'ється, де недавно  
Щедрі оливки зривав господар.  
І лавр тінистий замість намету вже  
При спеці служить... Так не велося в нас  
Ані при Ромулі прадавнім,  
Ні при нестриженому Катоні.  
Майно приватне завжди дрібним було,  
Значним – суспільне. Не будував ніхто  
Для себе портиків просторих,  
Щоб уже й тінь свою влітку мати.  
Дернова стріха – так і закон велів –  
Була в повазі. Мармуром тесаним  
На кошт суспільний прибирали  
Тільки святині й міські будівлі.

### ДО МЕЦЕНАТА

Чому так тужиш, так мене мучиш ти?  
Богам немило, важко й мені було б,  
Якби, мій захисте, окрасо,  
Вмер, Меценате, раніш од мене.  
Коли ж – о горе! – ти б відійшов таки  
Раніше, взявши й частку мого єства –  
Каліка, сам собі немилий,  
Я залишився б... та ні: в цю днину  
Й мене б не стало: я ж не давав тобі  
Кривої клятви – йтиму – бо, йтиму я  
Шляхом останнім із тобою,  
Друже, коли б ти не став на нього.  
Ні гнів Химери вогненнодишної,  
Ні міць Гіанта, хай і сторукий він, –  
Ніщо, ніщо нас не розлучить:  
Так Справедливість, так Парка хоче.  
Чи Терези мигтіли вгорі тоді,  
Як я родився, чи Скорпіон лихий  
Мені заблиснув, чи володар  
Західних вод – Козерог – іскрився  
Світила наші – зірки моя й твоя –  
На диво схожі: згубну Сатурна лють  
Юпітер, сяючи, від тебе  
Геть одігнав і покvapній смерті

Крило вповільнив; тричі театр увесь  
Тоді, піднявшись, гучно вітав тебе.  
І я під деревом, що впало,  
Згинути мав, та правиця Фавна,

Що нас хоронить, паству Меркурія,  
Удар відбила. Тож пригадай собі  
Про храм обіцяний, про жертви,  
Я ж посвячу лиш овечку скромну.

### ДО ЗАХЛАННОГО

Не блищить ні в золоті  
У мене стеля, ні в слонової кості,  
Ні колон із Африки

Гіметський мармур синявий не тисне;  
Не зайняв палацу я,  
Атталовим назвавшись спадкоємцем,  
І не тчуть із пурпуру

Лаконки вільні шат ясных для мене –  
Щире серце й хист зате  
До пісні маю. Сам багач зі мною,  
Вбогим, хоче знатися;

І ні богів, ні до богів близького  
Друга не турбую вже:  
Кутком сабінським я цілком щасливий.  
Дні ж усе летять, летять...

То вповні місяць, то ізнов щербиться.  
Ти ж на дім новий собі  
Громадиш мармур, хоч за крок до смерті.  
Ще й в шумливе море там,

У Байях, берег вперто висуваєш,  
Видно, й суходіл тобі  
Тісним здається. Ба! Й цього не досить:  
Із сусідніх наділів

Зриваєш межі, тільки б ширший кусень  
Поля там урвать собі  
В свого ж клієнта, – і сумне подружжя  
З дітьми світ за очі йде,

Божків родинних тулячи до серця.  
Ні один палац, однак,

Не жде вельможі, багача так певно,  
Як Плутона дім, куди

Йдемо ми, смертні. То куди ж ти рвешся?  
Всім же місце дасть земля,  
Усіх окриє – жебрака й вельможу.  
Прометея хитрого

Харон не вивіз із півми й за злото.  
Тантал там і син його,  
Зухвальці, – в путах. Орк і тих, що в праці  
Спину гнуть увесь свій вік,

Іде звільняти – званий і незваний.

### ДО МЕЦЕНАТА

Незнаним досі, дужим крилом сягну  
Висот ефірних – я, двоєобразний  
Співець, і кину людні землі,  
Звившись, для заздрості недосяжний,

Понад містами. Ні, я не вмру – таки, –  
Хоча й з убогих – я, що на поклик твій  
Спішу, мій любий Меценате, –  
Стіксова хвиля мене не займе.

Уже пружніють, тоншають ноги, вже  
Взялись лускою, вже – наче лебідь я:  
Вже білий пух на пальцях бачу,  
Вже за плечима я чую крила.

Ще мить – і злину, наче Дедала син,  
Співучим птахом – ген, де Босфор шумить,  
Де Сірти спрагнені гетульські  
Й ген, де простори гіперборейські.

Мене впізнають колх і дакієць той,  
Що перед Римом так бадьорить себе,  
Далекий скіф, ібер, а далі –  
Той, який в Родані гасить спрагу.

Тож геть скорботу! Нинішній похорон –  
Це лиш омана; плач – не до речі тут!  
Облиш ті зойки. Нащо стільки  
Шани порожній моїй могилі?

**КНИГА ТРЕТЯ**

**ДО ХОРУ ЮНАКІВ І ДІВЧАТ**

Не вам ця пісня, невтаємничені,  
Не вам тут місце! Ви ж – занімійте всі:  
Служитель Муз, у віщі струни,  
Хлопці й дівчата, для вас я вдарю.

Лякливим людом правлять володарі,  
Юпітер – ними, бо ж поборов колись  
Гігантів славно й з того часу  
Порухом брів він керує світом.

Бува, хтось ширший наділ землі собі  
Під сад межує; цей, благородніший,  
На полі Марсовім шукає  
Почестей; той виділяється прагне

Життям зразковим; інший пишається  
Гуртом клієнтів. Грізна смерть між тим  
Вельмож і вбогих рівним правом  
Кличе: їх жереби – в спільній урні.

Коли злочинець чує, що меч над ним  
На нитці висне – страви Сіцилії  
Смаку до ласощів не збудять,  
Сну не поверне йому ні ліра,

Ні спів пташиний. Сон цей легкий зате  
Хатини вбогі радо відвідує  
І берег тінявий, і паділ,  
Де під Зефіром хвилюють трави.

Хто тим, що має, вміє обмежитись,  
Той під час бурі хвиль не лякається,  
Коли, звістуючи негоду,  
Гед настає, чи Арктур заходить.  
Ні лоз нищитель, град, не страшний йому,  
Ні примхи ґрунту: то він розмок увесь, –  
Маслина скаржиться, – то висох,  
То заморозив її узимку.

Вже й риbam тісно: море все вужчає,  
Бо наглядач он квапить рабів гуртом  
У воду звалювати брили;  
Тут – і хазяїн землі, що нею

По горло ситий; страх же й привиддя злі –  
За ним, як тіні: зійде Журба гризька  
На мідноковану трирему,  
Сяде й за вершником, чорнодумна.

Якщо й фрїгійський мрамур відради нам  
Не дасть, ні пурпур – хоч і затьмарює  
Небесні зорі, – ні фалерну  
Сік, ані нард найцінніший перський,  
То нащо домом, що за зразком новим  
До хмар сягає, очі б колов я всім  
Чи діл сабінський на багатства,  
Повні турбот, я міняв би – нащо?

### ДО РИМСЬКОГО ЮНАЦТВА

Хай вчиться радо зносити злигодні  
Юнак, суворим військом гатований,  
Хай списом він, умілий вершник,  
Страх наганяє на диких парфів.  
Під голим небом хай у тривогах він  
Життя проводить; хай на сам вид його  
З ворожих стін цариця скрушно  
Мовить дочці – нареченій: “Горе!  
Коли б не зваживсь юний обранець наш,  
Який так мало досі боїв пізнав,  
Того страшного в гніві лева  
Роздратувати собі на згубу!”  
Лягти за край свій – любо і почесне!  
А смерть нещадна й за втікачем майне,  
У спину вдарить боязкому,  
По підколінку різне тремтливім.  
А Мужність, власним сяйвом ясніючи,  
Невдач не знає: нащо їй почесті?  
Не з волі натовпу хисткого  
Візьме або відкладе сокири.  
Вона, до неба вхід odkриваючи  
Безсмертя гідним, стежці невтоптаній  
Радіє й, крилами змахнувши,  
Ген понад юрми та багна лине.  
Й мовчанка вірна високо ціниться:  
Якби хто зрадив невтаємниченим  
Церери таїнства – з таким я  
В хаті б одній не селивсь, не сів би  
Вразить, буває, з підлим і чесного,  
Та Кара, хоч вона й кульгає,  
Рідко злочинника з рук упустисть.



## ДО АВГУСТА

Хто твердо й чесно йде до мети, тому  
Ні люд, у чварах скорий до злочину,  
Ні погляд грізного тирана  
Думки не збурять, ні Австер буйний,  
Нестямний владар пінної Гадрії,  
Ані правиця Батька гримучого:  
Хай світ завалиться – уламки  
Вб'ють його, все ж не навчивши страху.  
Так Поллукс, кажуть, так і Алкмени син  
Сягнули неба, зоряних веж його.  
Між ними й Август там на ложі  
Нектар до вуст піднесе пурпурних.  
За мужність, Вакху, так і тебе везли  
Твої тигриці, хоч не бували ще  
В ярмі; так Ромул наш уникнув  
Орка на Марсових дужих конях,  
Коли Юнона мову ось так вела  
Богам на втіху: “Трою зруйновано  
З вини того судді – злочинця  
Й жінки заблудлої; край для помсти  
Мені й Мінерві даний відтоді ще,  
Як нагороди Лаомедонт не дав  
Богам належної – для помсти  
З людом усім і вождем лукавим.  
Та вже не сяє гість горезвісний той  
Лаконській кралі. Зброєю Гектора  
Підступний рід Пріама нині  
Вже не долає ахейців мужніх.  
Минулись чвари – з ними й виснажлива  
Війна вляглася. Тут же і гнів тяжкий  
Забувши й ненависть, оддам я  
Марсові внука, що жриця з Трої  
Мені зродила. Хай він увійде вже  
В ясні оселі, хай і нектару смак  
Пізнає там – його вітати  
В колі блаженних богів я згодна,  
Щоб лиш між ними – Римом і Троєю –  
Шаліло море; будь-де вигнанці ті  
Хай благоденствують, щоб тільки  
Там, де Паріс і Пріам зотліли,  
Стада гуляли, звір щоб ховав собі

Малят безпечно, – хай у віках стоїть  
У сяйві слави Капітолій,  
Рим хай закони дає мідійцям,  
Хай всім на острах ширить ім'я своє  
Аж ген, де хвилі моря Середнього  
Від Африки Європу ділять,  
Ніл де, розлившись, поля годує.

Хай має звагу нехтувать золотом,  
Що під землею, – краще – бо там йому,  
Ніж має жадібність будити  
Смертних, що й з храмів його зривають.

А стріне межі в світі широкому –  
Нехай відважно списом торкнеться їх,  
Щоб бути там, де палить сонце,  
Й там, де в імлі все й дощам сльотливих.

Проте квірітам я пророкую це  
При тій умові, щоб не взялись вони  
Чи в шану предкам, чи в полоні  
Мрій відновити дідівську Трою:

Розпочалося б Трої життя нове  
В лиху годину – до перемоги я,  
Юпітера сестра й дружина,  
Знов проти неї вела б загони.

Хай мідні стіни тричі сам Феб кладе  
Довкола неї – тричі зруйнують їх  
Мої аргосці; полонянка  
Три рази мужа й синів оплаче”.

Але ці речі – не для грайливих струн!  
Куди ти, Музо! Вже ж не тобі звіщать  
Слова богів! Не здрібною, вперта,  
Велич таку на ладу легкому.

## ДО КАЛЛІОПИ

Протяжну пісню, о Калліопо, нам  
Заграй на флейті, з неба прилинувши,  
Або дзвени на струнах ліри  
Феба, або ж заспівай нам дзвінко.

Ви чули? Що це? Може, лиш я піддавсь  
Омані милій? Бачиться, йду вже я  
На звуки ті крізь гай священний,  
Гомін джерел чую, вітру подих.

Колись, малим ще, я й за Апулію  
Якось – то вибіг; потім, натомлений,  
На схилах Вольтура здрімнувся,  
Й там мене вкрили голубки листям,  
Немов у казці. Знали про диво те  
В гірських оселях на Ахеронтії,  
В лісистій Бантії, в Форенті,  
Де простяглися доли врожайні,  
Що я безпечно серед ведмедів спав  
І змій отруйних, бо ж усього мене  
Окрив і мирт, і лавр священний,  
Смілого з ласки богів хлопчину.  
Я ваш, Камени, ваш – чи до гір зйду,  
Між люд сабінський, чи полюблю колись  
Пренест холодний, чи пологий  
Тібур, чи Байї, струмками славні.  
Хто вашим танцям, вашим джерелам друг, –  
Той з-під Філіппів цілим вернувсь, того  
І кляте дерево не вбило,  
Й при Палінурі не вкрила хвиля.  
Тому-то, Музи, поки зі мною ви, –  
Босфором грізним радо плистиму я,  
Піском палючим ассрійським  
Я залюбки мандрувати буду.  
Побачу брита – гостеубійника,  
Й того, що кров'ю коней впивається –  
Конкана, – й лучника гелона;  
Гляну й на скіфську ріку спокійно.  
Як лиш когорти, втомлені битвами,  
Великий Цезар знов по містах розвів,  
Аби задумане звершити –  
З ним ви в Піерії вже, в печерах:  
Прихильну раду там залюбки йому  
Подаєте ви. Знаєм: послав колись  
Летючу блискавку, повергши  
Гурт нечестивих і злих Титанів  
Той бог, якому й мати земля стійка  
Підвладна, й море; бог, що і тіней світ,  
І всіх людей, і всіх безсмертних  
Під справедливим тримає берлом.  
Чимало страху все – таки й він зазнав  
Од тих могутніх, юних, задирливих –

Обох братів, що завзялися  
Пелій знести на Олімп лісистий.  
Та що зарадять – грізний Порфріон,  
Тіфой чи Мімант, чи Енкелад, що рве  
Дерева з коренем, чи дужий  
Рет, коли дзвоном щита їх стріла  
Сама Паллада? Тут і Вулкан при ній,  
Нестямний в битві, славна Юнона тут,  
Олімпу владарка, а побіч –  
Той, хто з плечей не знімає лука,  
Хто миє в чистих водах Касталії  
Волосся буйне, хто собі й Лікію  
Лісисту, й рідний гай делоський  
Облюбував – Аполлон Патарський.  
Сама ж од себе валиться міць сліпа,  
Росте – розважна: їй же боги самі  
Сприяють радо, не злюбивши  
Міць, що на гріх підбиває душу.  
Гіант сторукий – доказ живий того,  
Чи Оріон ще, знаний мисливець той,  
Що прагнув чистої Діани –  
Й смерті зазнав од стріли меткої.  
І над синами – велетами Земля,  
Простягшись, тужить: громом дітей її  
У темінь загнано глибинну –  
Струміль вогню не прошиє Етни,  
Клювать печінку не перестане там  
Орел, каратель хтивого Тітія,  
Там триста пут залізних в'яже  
Спраглого любощів Піріотя.

### ДО РИМЛЯН

Безвинно будеш, Риме, покутувать  
Батьків провину, поки святинь своїх  
Не відбудуєш, поки пилу  
Й диму з обличчя богів не зчистиш.  
Ти доти владар – поки богів слуга;  
У тім – початку, в тім і кінця шукай:  
Боги зневажені злощасний  
Край гесперійський не раз карали.  
В лиху годину проти парф'ян ми йшли:

Пакор з Монезом двічі побили нас,  
І на скупе намисто, горді,  
Римську ясну насиляли здобич.  
В часи усобиць мало не впав наш Рим:  
Ішли вже даки, вже єгиптянин плив –  
Рядами суден цей грозив нам,  
Ті – вже виймали стрілу летючу.  
Гріхом багатий, вік наш насамперед  
Сплямив подружжя, сім'ї, домів уклад;  
І вже рікою пролилися  
Біди на край та на весь народ наш.  
Ледь – ледь дозрівши – в танці вабливому  
Дівча вже вправне, вже воно знається  
На різних тонкощах кохання,  
Змалку – бо марить гріхом солодким.  
Заміжня – тут же, в колі бенкетному,  
Гульвіс шукає – й першому – ліпшому,  
Ліхтар одсунувши проворно,  
Вже подає ту соромну втіху.  
Ото з – за столу, з мужем умовившись,  
Встає швиденько – хай лиш гендляр кивне  
Або ж іспанський мореплавець,  
Ласий купець на такі – от речі.  
Невже в подібних сім'ях та юнь росла,  
Що кров'ю пунів море забарвила,  
Зламавши Пірра й Антіоха,  
І Ганнібала, в бою страшного?  
Були це діти воїнів – ратаїв,  
Що твердь сабельську в поті чола свого  
Весь день лупали й на веління  
Владної матері хмиз носили,  
Коли подовжить тіні верхів гірських  
Західне сонце, зніме ярмо з волів  
І, Віз до заходу звернувши.  
Ніч приведе, благодатну пору.  
Чого не сточить згубного часу плин?  
Батьки минулись, гірші, ніж предки їх,  
На світ привівши нас, марніших,  
Ми ж – іще гірше дамо поріддя.

### ДО РИМСЬКОГО НАРОДУ

Цезар, мов Геракл, – щойно чув ти, люде, –  
Взявсь добути лавр, що платиться смертю,  
Ось – між нами він, берегів іспанських

Славний звитяжець!

Мужу хай навстріч вибіга дружина,  
Радо шле богам рятівним подяку;  
І сестра вождя, й у святкових стьожах,

Як і годиться, –

Матері тих дів і того юнацтва,  
Що вберіг він; ви ж, о полеглих діти  
Та вдовиці їх, – не зроніть сьогодні

Слова сумного.

Хай цей світлий день, моє справжнє свято,  
Думи геть жене – не боюсь убивці,  
Не боюся чвар, поки світом править

Цезар великий.

Хлопче! Квітів нам, запашного нарду,  
Вин, що знають час заворушень марсів!  
Може, ще й Спартак по путі не вгледів

Дзбана якого.

Хай спішить – гукни – і Неера жвава,  
Сплівши вмить вузлом свій чорнявий волос,  
А якщо, бува, воротар упреться –

Не задирайся:

Сивизна війне – й остигає в серці  
До сварок, до звад молодечий запал.

Як скипів би я, молодий ще, в пору

Консула Планка!

### ДО МЕЛЬПОМЕНИ

Звів я пам'ятник свій. Довше, ніж мідь дзвінка,  
Вищий од пірамід царських, простоїть він.  
Дощ його не роз'їсть, не сколихне взимі,  
Впавши в лють, Аквапон; низка років стрімких –

Часу біг коловий – в прах не зітре його.

Смерті весь не скорює: не западе в імлу  
Частка краща моя. Поміж потомками

Буду в славі цвісти, поки з Весталкою

Йтиме понтифік – жрець до Капітолію.

Там, де Авфід бурлить, де рільникам колись

Давн за владаря був серед полів сухих, –

Будуть знати, що я – славний з убогого –

Вперше скласти зумів по – італійському  
Еолійські пісні. Горда по праву будь,  
Мельпомено, й звінчай, мило всміхаючись,  
Лавром сонячних Дельф нині й моє чоло.

### **КНИГА ЧЕТВЕРТА**

#### **ДО МЕЛЬПОМЕНИ**

Хто відчув у колиці ще,  
Мельпомено, хоч раз лагідний погляд твій, –  
Вже того не вславлятимуть  
Ні кулачні бої, ні переможний біг  
Колісниці ахейської.  
Ні в делійським вінку гордо не стане він,  
Вождь, в яснім Капітолію  
Після вдалих боїв, де він мечем своїм  
Збив погрози володарів.  
Лиш тібурські струмки, лиш ті гаї густі  
В еолійських піснях йому  
Славу вічно живу – славу співця дадуть.  
Молодь Рима, владики міст,  
В миле коло співців нині й мене взяла,  
Вшанувавши мій хист – і ось  
Вже не жалить мене заздрість уїдлива.  
Ти, що звук чарівний дала  
Лірі цій золотій. Музо Піерії,  
Ти, що й тих безголових риб  
Наділити б могла голосом лебедя,  
Твій це дар, що на мене всяк  
Пальцем вкаже: “Це він, римських пісень творець”  
Що творю я, що милий всім,  
Коли так – то це твій, твій, Мельпомено, дар.

#### **ДО ЛОЛЛІА**

Не відлунає – вір мені – те, що я,  
При гомінливім Авфіді зроджений,  
Співав, зріднивши небувало  
Віщі слова з передзвоном ліри.  
Хоч перше місце древній Гомер посів,  
Та не забуті – Піндар, Алкей грімкий,  
Сумний кеосець, не затих ще  
Струн Стесіхора поважний гомін,

Ні те, що жартом Анакреонт співав,  
Не вмерло нині. Досі так солодко  
Бринить струна, що їй звіряла  
Тугу свою еолійська діва.  
Чи лиш Єлену Лакедемунянку,  
Волоссям пишним зваблену й одягом,  
Розшитим золотом, і царським  
Почтом, отак засліпив коханець?  
І Тевкр не вперше вміло стрілу пускав  
Кідонським луком. Троя не раз була  
В облозі. Не одні лиш, дужі,  
Ідомей і Сфенел бували  
В боях, що гідні слави пісенної.  
Суворий Гектор і Деїфоб палкий  
Не вперше за жінок цнотливих  
Та за дітей прийняли удари.  
Жили герої й до Агамемнона,  
Та ніч бездонна їх, неоплаканих,  
Забутих крис: не складав їм  
Жоден співець голосної пісні.  
Безвісна мужність – як і безділля те,  
Що йде в могилу. Тож не мовчатиму  
Про тебе, Лоллію, не дам я  
Заздрій Мовчанці звести безкарно  
В бліду непам'ять стільки трудів твоїх!  
Ні сили духу, ні прозорливості  
Тобі не бракне як у щасті,  
Так і в біді – до кінця ти чесний.  
Обман жадливий строго караючи,  
Принаді грошей не піддавався ти;  
Не одного лиш року консул –  
Доти ще й будеш ним, поки судиш,  
Над зиском чесність високо ставлячи,  
Дари злочинця геть одкидаючи,  
І поки честь, мов зброю світлу,  
Гордо нестимеш крізь люд зіпсутий.  
Не той щасливий, в кого достатки є, –  
Це лиш омана. Славу щасливого  
По праву дай тому, хто вміє  
Божі дари споживать розумно,  
Кому й убогість буде за подругу,  
Зате неслава – гірша за смерть саму.  
Такий за друзів, за вітчизну  
Голову й нині складе безстрашно.



## ЕПОДИ

### ДО НАКЛЕПНИКА

Чого ж ти, псе, кусаєш перехожого?  
А вовка що, не йме твій зуб?  
Чому в мій бік не гавкаєш, не шкіришся?  
Боїшся – можу й сам вкусить!  
Я, мов рудий лаконець чи молос прудкий,  
Що з пастухами здружені,  
За звіром по заметах сміло кинуся,  
Хоч би який то був хижак.  
А ти, заскавучавши, миттю ж і затих:  
Недогризок обнюхуєш.  
Гляди ж, бо на лихого й сам у гніві я  
Свій гострий ріг підточую,  
Мов на Лікамба зять його зневажений,  
Мов Гіппонакт – на Бупала.  
А вже, коли хто вкусить, чи ридатиму,  
Як той дітвак беззахисний?

### ДО РИМЛЯН

Куди, куди, злочинці? Нащо знов мечі  
Ви з піхов добуваєте?  
Чи мало крові розлилось латинської  
Морями й суходолами?  
Не з тим, щоб вежі Карфагена грізного  
Спалив нарешті римлянин,  
Щоб войовник – британець, досі вільний ще,  
В кайданах через Рим пройшов,  
А щоб на радість парфам доконав себе  
Наш Рим рукою власною.  
Таж ні вовки, ні леви не живуть отак:  
Там свій свого не їсть живцем.  
Чи шал сліпий вас гонить, чи богів рука,  
Чи злочин? Дайте ж відповідь!  
Мовчать. А на обличчях – ніби смерті знак:  
Бліді й заціпенілі всі.  
Так – так, жорстока доля римський люд жене  
І братовбивства гріх страшний,  
Відколи без вини тут пролилась, було,  
Проклявши внуків, Рема кров.

### ДО РИМСЬКОГО НАРОДУ

Друге в усобицях тих змарнувалося вже покоління,  
Під власною вагою велет Рим паде.  
Той, що ні марси не в змозі його подолати сусідні,  
Ані Порсена, грізний вождь Етрурії,  
Ні заповзятий Спартак, ні Капуї заздрісна мужність,  
Ані непевні в час повстань аллоброги,  
Той, що його не скорив германець блакитноокий,  
Ні Ганнібал, проклятий нашим прадідом.  
Ми доконаєм його, зіпсуйте наскрізь поріддя,  
І знов тим краєм тільки звір блукатиме,  
А переможець – дикун – о горе! – в дзвоні копита  
Крізь пожарища Риму на коні промчить.  
Виритий Ромула прах – на сонце з тіні могили –  
Розвіє з вітром – гріх і глянуть! – варвар той.  
“Що, – запитаєте ви, чи всі загалом, чи лиш кращі, –  
З того нещастя що нас може вибавить?” –  
Іншої ради нема: як, було, ті фокейці, проклявши  
Свою вітчизну, свій поріг, богів своїх,  
Геть подалися собі, покинувши навіть святині,  
Щоб вовкулака та кабан селились в них,  
Так ото й вам треба йти, куди лиш ноги несуть вас,  
А серед моря – хвилі та вітри рвучкі.  
Годитесь ви на таке? Чи порадить нам хтось розумніше?  
То в чім загайка? Ось і віщий птах злетів.  
Спершу клянёмось, однак: лиш тоді ми могли б повернутись,  
Коли з дна моря скелі, мов губки, спливуть.  
Тільки тоді ми змогли б наверх вітрило додому,  
Як шпиль Матіну в бистрий Пад зануриться,  
Чи Апенніни стрімкі позбігають до моря, а звірі  
Незвично між собою попаруються:  
Олень у колі тигриць буде пари шукать, а голубка,  
Шуліку полюбивши, зрадить голуба,  
Віл же, як свій при своїм, побіч лева довірливо стане,  
В солону хвилю поміж риб козел пірне.  
Після таких заклинань, що додому нам шлях загородять,  
Рушаймо, друзі, хай не всі, та в жменьці тій  
Будуть найкращі між вас, а хто вже розм’як у зневірі,  
В постелі клятій хай боки відлежує.  
Ви ж, котрі духом міцні, полишіть оцей смуток жіночий –  
Крилом – вітрилом промайнем повз берег той,  
Де коловий Океан, а там – острови благодатні,  
Поля чудові, тож пливім, пливім туди!  
Де плодоносить земля, не торкана плугом, а лози –

У злоті китиць, хоч ростуть без догляду,  
Де ряснотою плодів маслини гордяться, а смокви –  
В плодах, як у намисті, й через край пливе  
Мед із дуплистих дубів, де з гір легкою стопою  
Біжить, сміється, грає джерело дзвінке.  
Там з пасовища коза до дійниці спішить без принуки,  
Тужавим вим'ям горда, йде вівця до рук.  
Там із ревінням ведмідь не обходить під вечір кошари,  
Земля гадюччям тайкома не їжитья.  
Різне побачимо там, зачаровані, де над лугами  
Похмурий Евр не плеще дощовим крилом,  
Там, де вагоме зерно не всихає у спрагненій ниві,  
Бо впору сонце, впору й дощ Юпітер шле.  
Пошесть худоби не їсть, і немає такого світила,  
Яке б отарі влітку допікало там.  
Плеса дзеркального там не гойдуло весло аргонавта,  
Блудниця із Колхіди не дійшла туди.  
Тих берегів не досяг ні бувалий плавець фінікійський,  
Ні ті, що з Одіссеєм цілий світ пройшли.  
Ті береги відділив Юпітер для чесного люду,  
Як міддю осквернився вік із золота,  
Мідний – залізом їдким; туди – я віщую – побожним  
До втечі рятівної шлях намічено.

## САТИРИ

### КНИГА ПЕРША

#### 1

В чім, Меценате, тут річ, поясни, що немає такого,  
Хто б своїй долі радів – чи обрав її сам він, чи з нею  
Просто зіткнувся – і не заздрих тому, хто на іншій дорозі?  
“О, щасливі купці!” – зітхає воїн під старість,  
Чуючи втому важку в загрубілім, натрудженім тілі.  
Іншої думки купець, коли буря судном захитає:  
“Воїнам краще – таки: лиш зав'яжеться бій – і відразу  
Скосить їх смерть або здобиччю втішить гучна перемога”.  
В місті правник селянинові заздрих, коли в його двері  
Стукає ранній прохач, хоча й півні ще дня не звіщали.  
Той, із села неохоче на суд поспішаючи в місто,  
“Лиш городяни, – зітхне, – лиш вони щасливі на світі”.  
Прикладів тих така сила кругом, що й Фабій – базака

Тут язика б натомив. Так ось, щоб ти не занудивсь,  
Слухай, до чого веду. Хай гукне якийсь бог їм: “Ану лиш,  
Спробую вам догодить: ти ось воїн тепер, а віднині  
Будеш купцем; ти, правник – селянином. Міняйтесь місцями:  
Ви переходьте сюди, ви – туди. Ворушіться ж, не стійте!  
Гей же!” – Стоять, наче вкопані. Щастя ж було під рукою!  
От і розгнівався Юпітер на них (та й по праву!), надувши  
Щоки обидві, й поклявся, що, хоч як би його не благали, –  
До забаганок людських прислухатися більше не буде.

Ну, але годі. Цю мову повів я не з тим, щоб сміятись,  
Хоч і з усмішкою мовиться правда, хіба хто боронить?  
Так і хлопчині, щоб легше було йому грамоти вчитись,  
Пряник лагідний вчитель, буває, подасть – таки в школі.  
Все ж на поважне розмову звернім, занехавши жарти.

Той, хто кривим лемешем тверду розорує землю,  
Той хитромудрий шинкар і той воїн, і ті, що квапливо  
Морем пливуть, потішають себе, що, хоча й натерпляться,  
Старість зате забезпечену матимуть: тихо й безжурно,  
Врешті, собі заживуть, нагромадивши вдосталь припасів.  
Он і мурашка, скажім, хоч мала, та з великим завзяттям  
Тягне й тягне все крихти якісь до свого муравища,  
Мовби на гору яку: про майбутнє й вона пам'ятає!  
Так, але хай лиш похилиться рік під сумним Водолієм, –  
Вже та мурашка з нори – ні на крок: споживає розумно  
Свій необхідний запас. А тебе ж ні зима, ні нестерпна  
Спека, ні море, ні меч, ні вогонь не відвернуть від зиску.  
Йдеш напролом, щоб ніхто не зрівнявся з тобою в багатстві.  
Що за приємність – зібравши з трудом таким силу – силенну  
Золота й срібла, те все закопать потім нишком у землю?  
“Раз надбери – й лиш мідяк позостанеться з цілої купи”.  
Може, в тій купі, що так бережеш, ти красу якусь бачиш?  
Хай на токах твоїх гори зерна височать після жнива, –  
Шлунок твій більше, ніж мій не помістить. Або, припустімо,  
В кошику хліб на плечі між рабами несеш, то чи більший  
Кусень тобі припаде, ніж рабові, що йшов без нічого?  
В межах природи живи – й не зажуришся тим, що зорав ти  
Сто, а не тисячу нив. “І все – таки дуже приємно  
Брати з великої купи!” – Чи ж пак? А якщо я з малої  
Скільки потрібно візьму, то чим моя скромна плетінка  
Грша від засіків повних твоїх? А, бува, тобі треба  
Кухоль чи глек щонайбільше води, але ти на струмок той  
Звисока глянеш: мені випадало б, мовляв, зачерпнути  
Десь на великій ріці, а не тут! Через те найчастіше  
Тих, яким хочеться більше, ніж треба, знесе, відірвавши  
Разом із берегом, на бистрину розлютований Авфід.

Хто ж не загарбує зайвого, той не черпатиме кухлем  
Ні в каламутній воді, ані в хвилях життя не загубить.  
Ну, але більшість людей у жадобі сліпій закликає:  
“Скільки б не мав – докладай: по майні ж таки судять про тебе!”  
От і почни з таким! Хай вже громадить, коли заповзвся  
Бути нещасним. В Афінах колись багатій неохайний  
Наче й не чув, як неславлять його, та ще й посміхався:  
“Люди свистять мені вслід, ну і хай посвистять! Зате дома  
Я собі сам у долоні плещу, споглядаючи гроші”.  
Тантал так само, по шию в воді, до грайливої хвилі,  
Спраглий, губами не міг дотягтись. Ти смієшся? Одначе  
Йдеться про тебе, зміни лиш ім'я: усього настягавши  
Хтозна звідкіль, на мішках тих лежиш, не склепляючи ока,  
Їх бережеш, мов святину яку, мов малюнкам, їм радий.  
Що таке гроші, однак, і яке їх призначення, знаєш?  
Хліб купують за них, до обіду вина трохи, словом,  
Те необхідне, без чого, природно, страждала б людина.  
Може, приємно тобі день і ніч півживому боятись  
Кражі, підпалу, своїх же рабів, бо й вони сохвилини  
Ладні тебе обікрасти й втекти. Від такого багатства  
Хай мене добрі боги бережуть! А що, коли часом  
Скрутить простуда тебе або ще в якійсь іншій недузї  
Зляжеш колись, то чи маєш такого, хто б сів біля тебе,  
Хто зготував би припарку, подбав, щоб досвідчений лікар  
Виходив швидше тебе, твоїм дітям на віху й родині?  
Правда, здоров'я тобі ні дружина, ні син твій не зичать.  
Всім ти ненависний: слугам, служницям, знайомим, сусідам.  
Все ти за гроші б отдав, ще й ображений: “Дивно, чому це  
Люди не люблять мене?” А за що ж такого любити?  
Навіть, якщо б ти й родичів став прихиляти до себе,  
Тих, що без труду твого дала тобі даром природа, –  
Марно б намучив себе, нещасливче, як той, хто б узявся  
Ослика вчити, щоб Марсовим полем, загнuzданий, бігав.  
Годі ж бо гроші збивати! А вже назбивав, то хоч менше  
Думай про вбогість, забудь вже про страх, про турботи й, нарешті,  
Трохи спочинь, осягнувши мету, а то ще й з тобою  
Буде колись, як з Умідієм; байка недовга: багач той  
Гроші міхами вже міряв, а сам зодягався в лахміття  
В будень і в свято, неначе той раб, і тремтів аж до смерті:  
“Ще, на біду, розорюсь!” Та знайшлась Тіндаріда й на нього  
Та, що служницею в нього була, ним відпущена потім, –  
З маху сокирою навпіл того багача розрубала.  
“Що ж тоді радиш мені? Щоб я жив, як той Невій, чи, може,  
Як Номентан?” – Аж ніяк. Ти крайнощі ці хіба вмисно  
Взявся зіткнути чолом. Хоч тобі дорікаю за скупість,

Це ще не значить, що я до вина, до гультьяства схиляю.  
Є ж середина між тестем Візелія і Танаїсом!  
Все має міру якусь, повсюди межі є певні,  
Далі й ближче від них – даремно шукатимеш правди.  
Звідки я вийшов, туди й повертаюсь: лихі ми на долю,  
Як і скупий той, і заздriamo всім, хто на іншій дорозі.  
Глянеш ото, що в чужої кози повнішає вим'я –  
Й сохнеш од заздрості; скільки ж на світі біднішого люду,  
Вперто не бачить ніхто, лиш багатий нам скалкою в оці,  
Та перевершиш його – і попереду знову багатший.  
Так, коли в дзвоні копит, вириваючись із загороди,  
Мчать колісниці стрімкі, лиш переднього бачить погонич,  
Тільки його переслідуює він, зневажаючи задніх.  
Ось чому важко такого знайти, хто б сказав, що приємно  
Вік свій прожив і, життям задоволений, вийшов із нього.  
Наче той гість, що своє і доїв і допив на бенкеті.  
Ну, але досить, щоб ти не гадав, що сувій писанини  
Вкрав я в Кріспіна каправого. Вже не додам ані слова.

## КНИГА ДРУГА

### 1

Кажуть одні, що я надто їдкий, що не раз переходжу  
Межі в сатирі своїй, але є ще й такі, що вважають  
Кожен рядок мій безкровним, слабким, і таких ото віршів,  
Кажуть, по тисячі може будь – хто видавати щоденно.  
Що тут робити, Требатію? – “Спокоєм пробуй втішатись”. –  
Як це? Покинути вірші? – “Авжеж!” – Непогана порада.  
Тільки ж не спиться мені. – “Хто сну потребує міцного,  
Тричі, змастившись олією, Тібр нехай вплав подолає.  
Потім, під ніч, хай добірним вином ще й шлунок закропить.  
Ну, а коли вже так рвешся до віршів, одважся вславляти  
Дії незламного Цезаря, тут вже сторицею, певно,  
Труд твій окупиться”. – Рад би я, батьку, але для такого  
Сил мені брак: описати загін, що списами наїживсь,  
Галла, що гине з уламком стріли, або парфа, що раптом  
Падає, мертвий, з коня – це далеко не кожен зуміє.  
“Ну, але чесність і силу його ти б міг прославляти,  
Як Сціпіона Луцілій вславляв?” – Та вже б постарався,  
Тільки б нагода була: недоречним віршем нізащо  
Я б не посмів надокучувати Цезарю: він за той несмак  
Тут же й хвицьнути б міг лестуна, мовби кінь норовистий.  
“Все ж воно краще, аніж Номентанів або Пантолабів  
Лаяти віршем їдким за розтратливість чи за гультьяство:  
Всяк і кляне, й уникає тебе, хоч його й не чіпаєш”.

Що ж тут робити? Мілоній, наприклад, одразу ж танцює,  
Хай тільки в голову вдарить вино й подвояться лампи.  
Кастор – кіньми живе; його брат, що з яйця того ж вийшов, –  
Боем кулачним. Скільки голів – стільки й нахилів різних.  
Я от люблю неквапливі думки свої віршем снувати,  
Так і Луцілій робив, що від нас, зрозуміло, був кращій.  
Всі таємниці свої він звіряв, наче вибраним друзям,  
Книгам своїм: чи горе якесь, чи то радість заблисне, –  
Тут же над ними й схилився, і тому – то на кожнім листочку,  
Мов на обітній табличці, відбилось життя його довге.  
Йду вслід за ним, чи назвеш апулійцем мене, чи луканцем,  
Бо ж і тому, і цьому венузієць підорував межі,  
Посланий, каже переказ, туди, щоби краєм безлюдним  
Ворог у Рим не прорвався (бо могли ж у той час проти нього  
Ті племена, апулійці й луканці, підняти оружжя).  
Врешті цей стилос, яким я пишу, не загрожує людям, –  
Він захищає мене, мов той меч, який вкладено в піхву.  
Я б і не зблискував ним, та на мене всякчас лиходії  
Речі недобрі кують. О Юпітере, владарю – батьку!  
Ржа хай проїсть ту занедбану зброю, щоб лиш на мій спокій  
Зуба ніхто не гострив. Але хто таки гавкне на мене  
(Краще хай зразу від того відмовиться!), – плакати буде:  
Пісню глузливу про нього складу громадянам на втіху.  
Цервій доносом грозить, Канідія – зіллям отруйним,  
Вироком – Турній – суддя: коли справу твою він вестиме –  
Значить, рятунку не жди. Бо так воно є від природи:  
Чим вирізняється хтось, то тим і бере свою жертву.  
Сам поміркую: нащо вовкові зуб, нащо роги – бикові?  
Знає те вовк, як і бик, по природі своїй, без науки.  
От і довір марнотратнику Сцеві стару його матір –  
Він її пальцем не займе, ласкавий (але ж хіба дивно  
Те, що на роги вовк не бере, а бик не кусає?)  
Ні. Підсолоджена медом цукута їй віку вкоротить.  
Годі. Кінчатиму вже: чи то жде мене старість погідна,  
Чи наді мною – вже смерті крило; чи вельможею буду,  
Чи бідняком; чи у Римі, чи доля пошле на вигнання –  
Барви мінливі життя будуть грати на вірші моєму.  
“Так не натішишся, сину, життям: охолонуть до тебе  
Й друзі впливові твої”. (А чому ж не боявся Луцілій,  
Вперше йдучи по тій стежці слизькій, з лицеміра зривати  
Шкуру блискучу, в якій він пишавсь, приховавши під нею  
Геть перегниле нутро? Чи мстив йому Лелій, чи, може,  
Той, хто по праву прозвався Африканським; чи в серці на нього  
Злобу таїли за те, що Метеллові смів докоряти  
Словом гризьким або Лупа неславити віршем солоним?)

Всіх він за барки хапав – і дрібноту, й обранців народу.  
В ласці його лише чесність була та близькі її друзі.  
Навіть, коли Сціпіон і Лелій, мудрець добродушний,  
Справи лишали й шумливу юрбу, щоб у тиші спочити, –  
З ним жартівливу розмову вели вони, поки варилась  
Їм на вечерю капуста. І я, хоча родом і хистом  
Нижчий од нього, – з великими жив; цього вже ніколи  
Заздрість мені не простить. Не раз мене, ніби й крихого,  
Взявши на зуб свій, надломить його й тоді лиш оцінить  
Міцність мою. Ти не згоден зі мною, Требатію вчений?  
“Згоден в усьому. А все – таки зваж на мою осторогу:  
Від глузування – лиш крок до біди. Ти не знаєш, до речі,  
Що нам священний закон про те каже: “Якщо хтось про когось  
Пісню лайливу складе, то до суду покликаний буде!”  
Що ж, нехай так, якщо пісня брехлива, але коли й Цезар  
Пісню ту схвалить, коли в ній осміяно те, що на правду  
Посміху гідне, а той, хто писав її, сам без догани?  
“Сміхом закінчиться суд, і майнеш собі, вільний, додому”.

## 2

Перше добро – вдовольнятись малим – найпевніше, найвище!  
(Так наставляю не я: це Офелл, селянин, свою мудрість,  
Хоч і не тонко, зате переконливо нам викладає).  
Вчіться, однак, не за пишним столом те добро здобувати,  
Де притупляється зір од безглузкого блиску, де розум  
Поглядів хибних уперто тримається, нехтує кращим.  
Тут ось, натще, поговоримо! – “Як це натще?” – Постараюсь  
Вам пояснити. Суддя, який в руки привчивсь зазірати,  
Правду погано вже бачить. Коли на коні норовистім  
Скачеш за зайцем, бува, чи коли, непридатний для гарту  
Римських військових занять, легковажно, за звичаєм грецьким,  
Гониш м'яча і, віддавшись тій грі, забуваєш про справжню  
Працю важку, чи, метаючи диск, розтинаєш повітря, –  
Спраглий, голодний, тоді ось поспробуй відкласти примхливо  
Їжу сільську чи вино, не присмачене медом гіметським.  
Раптом твій ключник, скажімо, пропав, а розбурхане море  
Риби тобі не дало, то й звичайним посоленим хлібом  
Шлунок свій вмить заспокоїш. А чим пояснити це, знаєш?  
Ось чим: не в запахах рідкісних страв насолода найвища,  
Лиш у самому тобі. Тому піт – це найкраща приправа.  
Тим – то блідого й одутлого серед переситу й блуду  
Устриця вже не привабить, ні лящ, ні тетеря залітна.  
Ось тобі курка, скажімо, й павич: павичем ти, напевно,  
Тішити б став піднебіння своє, хоч хвалив би я курку.



Вигляд речей тебе й тут підманув би: мов, рідкісна птиця,  
Золотом ціниться! Сам різноколірний хвіст чого вартий!  
Нібито справа в хвості. Чи й те пір'я їси, яке хвалиш?  
Може, й в окропі павич такий красень? Так – от, коли м'ясом  
Зовсім не кращий од курки павич, то тебе, зрозуміло,  
Звабила зовнішність. От воно що! Або ось іще приклад:  
Хто тобі скаже, чи з Тібру щупак цей зубастий, чи з моря?  
Де собі хлюпався він: чи в самому гирлі, чи, може,  
Ген між мостами? Барбулю ти хвалиш і знов по – дурному:  
“Бач, здоровенна яка!” – і тут же нарізуєш дрібно –  
Вигляд тебе полонив. Щупаків довжелезних, одначе,  
Мовби й не бачиш, а знаєш чому? Бо щупак од природи  
Довгий буває, барбуля ж ота, навпаки, – невелика.  
Шлунок голодний хіба зневажатиме їжу звичайну? –  
“Все ж, коли тісно їй в мисці великій, то й глянути любо”, –  
Каже ласун, який горлом своїм перевершив би й гарпій.  
Австре, повій! Хай ті страви протухнуть! Щоправда, такому  
Й свіже смаку не пробудить уже, коли шлунок зіпсуто  
Надміром їжі, коли гіркуватий щавель або редька  
Більш помічні, ніж кабан або камбала. Скромність, одначе,  
Видно ще й нині на пишних столах: ще кладуть, як водилось,  
Темну оливку й звичайне яйце. Чи ж давно дивувались,  
Як це Галлоній – окличник осетром свій стіл заставляє?  
“Дивно! Хіба в ті часи ще не хлюпалась камбала в морі?”  
Камбала в морі, лелека – в гнізді проживали спокійно,  
Поки їх претор – ласун не вподобав і ви за ним, звісно.  
Хай ухвалили б тепер, що з нирка найсмачніша печеня, –  
Тут же й підхопить це римський юнак, зіпсуватись готовий.  
Скромне життя ще не значить – скупе, бо хіба ж це розумно,  
Хиби, наприклад, тієї уникнувши, в цю потрапляти?  
Так розважає й Офелл, пригадавши тут Авідієна.  
Псом його звать не дарма: п'ятирічні оливки та терен –  
Ось його звичні харчі. До вина ж не торкнеться нізащо,  
Поки вже геть не прокисне. А зайде часами весілля,  
Свято якесь чи уродини, – як і годиться, у білім  
Служить гостям, та такою олією він власноручно  
Кропить капусту, бува, що й у носі від неї закрутить.  
Так і тремтить над усім і лиш оцту не лічить по краплях.  
Як мудрецеві тут бути, скажи? За взірць кого брати?  
Звідси, як кажуть, загрожує вовк, а звідти – собака.  
Чистий – ні брудом людей не вражає, ані марнославним  
Блиском не сліпить очей. Не роби, як той сивий Альбуцій:  
Ще й розпоряджень рабам не давав, а вже за недбалість  
Ганить їх; Невія теж не наслідуй: гостям він поміі  
Замість води з не уваги подав; це – хиба не менша.

Зваж тепер добре на всі переваги скромної їжі.  
Будеш, по – перше, здоровий: вибагливі страви – шкідливі,  
В тому ти сам пересвідчивсь, коли, втихомиривши голод,  
Милу полегкість відчув. А спробуй – но ти після устриць  
Пару дроздів ще ковтнути, варене змішати з печеним, –  
Ласощі в жовч переміняться. Десь аж до самого горла  
Збурений слиз підступатиме. Глянь лиш, якими блідими  
Гості встануть із – за столу, що гнувся від різних наїдків,  
Тіло, надміру насичене вчора, пригнічує й душу:

Частку небесного подуву в землю затоптує, гасить.  
Інший – поїсть нашвидку та здрімне собі, й тут же до праці  
Звично й бадьоро стає. Але й він не від того, щоб часом  
Дещо собі попустити: чи то коли днина святкова  
З обігом року надлине, чи, може, змарнівши, захоче  
Трохи набратися тіла, чи то коли старість про себе,  
Хоч непомітно, а все ж нагадає: мовляв, озирнися –  
Вже й шануватись пора. Ну а ти, що розм'як у безділлі  
В розквіті сил своїх, чим ти потішиш себе, коли раптом  
Ляжеш, недужий, чи просто заглибишся в немічну старість?

Люди, давно колись, м'ясо кабаняче стухле хвалили,  
Та не тому, що без нюху були, а щоб гість запізнілий  
Краще таким підкріпився, ніж мав би ще свіжим те м'ясо  
Сам ненажера – господар спожити. Якби то в ту пору  
Я народивсь на землі молодій між тим праведним людом!

Може, ти слави шукаєш, солодшої людям над пісню? –  
Знай же: ті рідкісні риби не тільки розтрату приносять –  
В них і ганьба, і велика неслава. Тебе ще, крім того,  
Рідні й сусіди зненавидять. Сам себе, врешті, проклявши,  
Смерті шукатимеш марно, бо й клоччя не зможеш купити,  
Щоб усукати петлю. “Не мене це стосується, – скажеш, –  
Травзія так наставляй, а моїми грошима принаймні  
Зо три володарі ситі були б”. А чому ж не пустити  
В обіг надлишку того? Без гроша голодує, скажімо,  
Чесна людина, а ти – пересичений. Там ось падіння  
Храмам прадавнім загрожує. Чом з тої купи багатства  
Жменьки хоча б не відпустиш вітчизні, чому, нечестивче?  
Думаєш, поки життя, доти й будеш улюбленцем долі?  
Ні! Насмішиш таки й ти ворогів! Коли трапиться лихо,  
Хто тобі зблисне надійною стійкістю: той, що в достатках  
Пестив і тіло розніжене, й душу, чи той, хто втішався  
Лиш необхідним, малим, і надій не плевав на майбутнє,  
Вміючи, наче мудрець, зустрічати війну під час миру?

Вір мені, я ще з дитинства свого пам'ятаю Офелла:  
Він і тоді ще, на цілому полі, ніскільки не ширше  
Жив, ніж тепер. На своїм, але вже розмежованім полі,

Стрінеш і нині його, поселенця з худобою, з дітьми.  
“Ні, не траплялось таке, – повідає Оффелл, – щоб у будень  
Щось, крім капусти, я їв чи шматочка копченого м’яса.  
Навіть тоді, коли рідкісний гість зазирне а чи зайде  
Милий сусід перемовитись тихо при днині сльотливій,  
Риби міської на стіл я не клав – не було в ній потреби:  
Курка була до смаку чи козля, потім – фіги й горіхи,  
Врешті, рясні виногрона давав я на закуску скромну.  
Тут починалася гра, і хто схибив, той пив додатково  
Добрій Церері на славу, щоб високо в полі п’ялися  
Стебла тугі, щоб задуму з чола нам вино проганяло.

Хай же лютує Фортуна, хай знову готує нам бурю!  
Що нам відніме вона? Чи збідніли ж ми, друзі, хоч трохи  
З тої пори, коли тут – отой власник новий походжає?  
Вже ж не його, не мене і не ще когось робить природа  
Власником вічним цієї землі: той – нас проганяє,  
Завтра – його прожене чи то власна пиха, чи двозначне  
Слово закону, або – вже напевно – цупкий спадкоємець.  
Нині це поле Умбрена; Оффелловим звалося вчора.  
Врешті, воно – нічиє, а лише для короткого вжитку  
З рук переходить до рук. Тож кріпиться та будьте готові  
Щонайжорстокіший долі удар, не здригнувшись, прийняти!”

## 6

Ось чим не раз я богам надокучував: поля б окраєць,  
Дім та садок, та струмочок дзвінкий, що й у спеку не мовкне,  
Ще якби гай зеленів... Та боги мені щедро послали  
Те, чим я навіть не снів. Тому й не прошу вже нічого.  
Хай лиш майно те, Меркурію, довго хазяїну служить.  
Я ж ні шахрайством, нечистий на руку, його не примножив,  
Ні, навпаки, поринаючи в блуд, не пускатиму з вітром.  
Я не молюсь, як той дурень, бува: “От, якби ще той кутик  
Якось собі приорати: рівенька була б моя нива!  
От би наткнутись на горщика з сріблом! Було ж таке диво:  
Наймит один відкопав цілий скарб, і те поле, де щойно  
Спину він гнув, те й купив, багачем уже, з ласки Геракла”.  
Ні! Мені досить того, що я маю. Прошу одного лиш:  
“Хай і худібка, й все інше товстіє, а тоншає – розум.  
Хай та посілість моя твою ласку, Меркурію, чує”.

Ось я й осів серед гір, утікач од шумливого Рима.  
Що ж нашепне мені тут невибаглива муза сатири?  
Тут марнославство не їсть мене, осінь не так дошкуляє  
Вітром свинцевим, що темні покоси кладе Лібітіні.  
Боже досвітній! Або (якщо так називатись волієш)  
Янусе! Люди – бо з волі богів починають од тебе

Всякі труди! Не гнівись, коли й вірш той почну я тобою.  
Хто ж, як не ти, мене в Римі затемна ще з ліжка зганяє:  
“Гей! Ти ручитись мав нині! Спіши, бо залишишся в дурнях!”  
От і рушай, хоч поземка свистить, хоч замрячене сонце  
Ледве що тягне свій повіз низький по зимовому небу.  
Врешті й поруку я дав як належить, та що мені з того?  
Ось я вже борсаюсь в натовпі, чую докори повільних:  
Ну й розігнався! Та чи ти очманів? Не в абиякій справі,  
Мабуть, отак поспішаєш? А може, згадав Мецената,  
От і біжиш, мов шалений, змітаючи все на дорозі?”  
Солодко чути це, що не кажи. Та ось піднімаюсь  
На Есквілін. Тут від справ незліченних дарма й ухилитись:  
Так і наскакують зліва і справа: “Прохав тебе Росцій  
Завтра о другій у претора бути”. “Є справа поважна,  
Спільна й нова, тому скриби благають, щоб ти про ту справу  
Нині, бува, не забув. То гляди ж, не запізнуйся, Квінте!”  
“Хай Меценат прикладе тут печатку, зроби це для мене”.  
“Спробую!” – “Що там казати! – підморгує. – Схочеш, то зробиш!”

Так! Скоро восьмий летітиме рік, як у вибране коло  
Друзів своїх мене взяв Меценат, щоб було кому часом  
Сісти до повозу з ним чи ото – як буває в дорозі –  
Зрідка скупим перекинутись словом: “Котра там година?”  
“Що там у цирку? Чи міг би зрівнятися з Сіром Галліна?”  
“Ранки холодні вже... Вдягнешся легко – зубами задзвониш”.  
Речі такі й балакливому можна прилюдно звіряти.  
Все ж відтоді мені заздять постійно; щодня, сохвилини  
Заздрих очей усе більше: на грища піду з Меценатом  
Чи до театру загляну – “Улюбленець долі!” – зашепчуть.  
Хлюпне холодною хвилею чутка тривожна по місту –  
Всяк не дає мені й кроку ступити: “Ну, що там чувати?  
Ти ж біля самих богів, то й справи їх знати повинен.  
Що там про даків ти чув?” – “Та нічого”. – “Ти далі жартуєш!”  
“Бий мене грім, коли чув я хоч слово!” – “А де намічають  
Воїнам Цезаря землі давати? В Італії будуть  
Наділи ті чи в Сіцилії?” Я їм своє: “Та не знаю!”  
Вже й присягаюсь. Та де там! Ззираються, з дива не сходять:  
Хтозна, чи є де такий, щоб аж так тримав таємницю!

Марно день промина, і не раз я зітхну молитовне:  
Де ти, жадане село! Чи колись, метушню ту забувши,  
То стародавній сувій розгорну, то, поринувши в мрії,  
Солодко в тіні здрімну, заколисаний тихим дозвіллям?  
Ну, а коли ж то на скромний мій стіл подаватимуть знову  
Біб, дорогий Піфагору, та зелень, присмачену салом?  
Ночі, вечери божественні! Вогнище тихе... Довкола –  
Я й мої друзі їмо. Не дармує й метка моя челядь:

Живиться всякими лишками. Приписи зайві, безглузді  
Гостя не в'яжуть у домі моему – п'ємо, як хто хоче:  
Той, хто себе почуває на силі, – міцнішого вип'є;  
Інший – легкого налле собі. Слово по слову – й по колу  
Мова пішла. Не про вілли чужі, не про те, чи й насправді  
Вправно танцює Лепор, а про речі, що кожній людині  
Вкрай необхідні, близькі: чи в багатстві, чи, може, в чеснотах  
Криється щастя людське? Чи лиш вигода в дружбі, чи, може,  
Вище якесь почуття, і в чому ж таки полягає  
Справжня природа добра та який його прояв найвищий?

Цервій, сусід мій, не раз навіть байку доречно приточить.

Мова якось – то зайшла про Ареллія; хтось аж прицмокнув:  
От, мов, живе, розкошуючи! Цервій всміхнувся: “Колись – то  
Миша сільська запросила міську, свою давню знайому,  
В гості, в низеньку нору. Господиня нори по – сільському,  
Вбого й ощадно жила, та для гості таки не скупилась:  
Всю свою душу в гостину вклала. Та що там казати!  
Був тут горох, був овес (не зважала на скромні запаси!),  
Навіть родзинки й сальце недогрижене виныла з схову.  
“Може, хоч тим догоджу їй”, – гадала сільська. Але де там!  
Гостя все кривиться. Щось як і візьме на зуб для годиться –  
Тут же те й сплуне гидливо. Сама господиня тим часом  
Десь у кутку на торішній полові кукіль споживала.  
Врешті озвалась міська: “І як це ти зносиш, небого,  
Урвища й зарості ці? Чи, бува, не гадаєш довіку  
Нідіти тут і не відати, що таке вулиці, люди?  
Гайда! Довірся мені! Як живе – значить, має померти  
Всяке створіння, велике й мале. Не судилось нікому  
З пастки тієї втекти. І тому, дорога, поки можна,  
Хоч налюбуймось життям, пам'ятаючи, як його мало!”  
Миша сільська на ту мову міської аж рота розкрила.  
Потім, на ноги зметнувшись, моторно майнула за нею.

Ось і дрібчуть вони навпростець, щоб у пору вечірню  
Шуснути разом до міста. Вже й ніч своїм зоряним возом  
Півнебосхилу пройшла, як вони опинились обидві  
Наче в якомусь палаці. На ложах слонової кості  
Пурпуром сяють м'які покривала, а там, трохи далі,  
В кошиках, – гори тарелів наскидано; де не поглянеш –  
Всюди недоїдки всякі святкової, видно, вечері.  
Гостю сільську на те сяюче ложе як слід примостивши,  
Так увихається миша міська, хоч фартух їй підв'язує:  
Носить за стравою страву й сама, як ото господиня,  
Що подає, те й лизне язичком. А сільська на багрянцю  
Аж розляглась собі, рада – радісінька тій переміні, –  
Паня, та й годі! Аж тут... як не рипнуть десь голосно двері!

Миші ті – стрімголов з ложа. Забігали, заметушились,  
Ледве живі з переляку, по тім величезнім покою.  
Ще ж як мисливські собаки нечуваний гавкіт зчинили  
Так, що луна розляглась, – “Ну, ні! – пропищала селянка. –  
Не по мені це життя! Прощавай! Волю безпечно  
Там, у норі лісовій, сухий свій кукіль доїдати!”

## ПОСЛАННЯ

### КНИГА ПЕРША

### ДО МЕЦЕНАТА

Ти, хто початком був пісні моїй, хто й вінцем її стане,  
Радиш мені. Меценате, мені, хто, своє одспівавши,  
Сходить з арени, вернутися знов – туди ж, на ті грища?  
Віком і розумом я вже не той. Гладіатор Веяній,  
Меч свій у храмі Геракла повісивши, став селянином,  
Лиш би не здатись на милість юрби край дзвінкої арени.  
Часто – я добре це чую – мені хтось нашіптує: “Годі!  
Випряжи вчасно коня, що старіє, бо хай лиш спіткнеться –  
Тут же його й засміють, коли важко ловитиме віддих”.  
Ось чому, вірші й веселощі всі занедбавши сьогодні,  
В інше поринув я весь: краси дошукуюсь, правди,  
Думку при думці складаю, щоб кожна була під рукою.

Певно, спитаєш, кого я наслідую, хто мій наставник?  
Знай же: такого нема, не складав я присяги нікому.  
Здавшись на волю вітрів, то туди, то сюди завітаю.  
То я у вирі життя, громадянській чесноті слугую,  
Вірний, суворий поборник її, то нараз, послизнувшись,  
Знову скочусь до порад Арістіппових: так хочу жити,  
Щоб підкорялися речі мені, а не я їм корився.  
Довгою ніч видається для тих, кого зрадила мила.  
Довгий для наймита день, неквапливістю рік дошкуляє  
Дітям без батька під наглядом матері. Так і для мене  
Мляво спливає безрадінний час, що відстрочує й досі  
Мрію мою і мій задум узятись за те, що dokonче  
Знати повинен заможний і вбогий, за те, чого, певно,  
Ні молодий, ні старий зацурати безкарно не зможе.

Я ж міркування свої на такій ось будую засаді:  
Хай гострозорим таким, як Лінкей, ти ніколи не будеш,  
Мазі, однак, не цурайсь і каправих очей не занедбуй.  
Хай з непоборним Гліконом довіку тобі не зрівнятись,

Все ж не дозволь, щоб тебе покрутила вузлами хірагра.  
Хоч до якоїсь мети дотягнись, коли далі не можеш.  
Скупість, скажімо, й жадоба кипить у душі твоїй хворій –  
Є на те рада: розумні слова й настанови, якими  
Ти вгамував би свій біль, поступово долаючи хворість.  
Пухнеш од прагнення слави – є книга, яку прочитавши  
Тричі, але без передсуду, тут же полегкість одчуєш.  
Заздрісний, млявий, пияк, забіяка, гультьяй і гнівливий –  
Жоден із них не здичавів аж так, що вже и не розм'якне,  
Хай лиш освіти він вухо своє терпеливо наставить.

Хиб уникати – також є чеснотою; дурості збутись –  
Перший до мудрості крок. А яких ти зусиль докладаєш,  
Щоб не зазнати невдачі на виборах, щоб не збідніти!  
Все це приймаєш за лихо страшне, найчорніше, тому-то  
Ладен загнати себе, щоб лише не потрапити в нього:  
Ген аж до Індії мчиш, заповзятий купець, через скелі,  
Через моря, кризь вогонь; від убогості хоч на край світу  
Рад би втекти, а коли б розумнішого раз хоч послухав –  
Тут же забув би про все, чого прагнеш тепер нерозумно.  
Хто з тих борців, що по селах змагаються, десь на розпутті,  
Хто б гордував олімпійським вінком, коли б трапилась певна  
Змога й надія без пороху взяти цей дар і без поту?

Золото краще, ніж срібло, від золота краща чеснота.  
“Гроші – передусім! Домагайтеся ж їх, громадяни!  
Потім шануйте чесноту!” – Від перших рядів до останніх  
Ринок гуде; за старим і малий ці слова повторять,  
Лиш рахівницю свою через ліве плече перевесить.  
Хай красномовний ти, чесний, розумний, але як не маєш  
Рівно чотириста тисяч (шести чи семи ще бракує), –  
Будеш плебеєм. А діти в забаві: “Якщо ти не схибиш, –  
Будеш володарем!” – кажуть. Про це пам'ятай повсякчасно!  
Чистою совість свою збережи, не схиляйся до лихого.  
Хто ж розумніший, чи Росцій в законі своєму, чи діти  
В пісеньці тій, що володарем робить того, хто не хибить,  
В пісні, яку ще Камілли співали і Курії мужні?  
Хто ж тобі кращий порадник: чи той, хто одне лише править:  
“Гроші стягай, якщо вдасться, то чесно, а ні – то як можеш!”  
(Бач, на слізливого Пупія драми дивитись важливо  
З першого ряду!), чи той, хто повчає тебе, як чинити  
Опір Фортуні самій, як у вічі їй, гордій, сміятись?

Хай би спитав мене римський народ, чому не тримаюсь  
Звичних для римлян засад, не ходжу попід портики звичні,  
Чом не спішу я до того, що всі, не того й уникаю, –  
Я відповім, як – то хворому левові мовила в байці  
Хитра лисиця: “Тому що сліди мене надто лякають:

Всі, бач, до тебе ведуть, а від тебе – ні одного сліду”.  
Як мені йти і за ким? Ти ж – мов звір той багатоголовий;  
Ті збагатитися відкупом хочуть, а ті, накупивши  
Яблук та пряників, ловлять вдовиць, що клюють на принаду,  
Як і вдівців грошовитих, щоб мати запевнений спадок.  
Інші з лихви непомітно жиріють. То хай уже дбає  
Кожен із них про своє. А втім... хіба здатні ті люди  
Хоч би годинку малу на сталість якусь спромогтися?  
“Де ще є в світі миліша затока, ніж сонячні Байї,” –  
Скаже багач – і те озеро, й море вже чують квапливу  
Пристрасть господаря, поки нова якась примха раптово  
Не забреде йому в голову: “Завтра мерщій до Теану  
З кайлами, каменярі!” Коли в домі є ложе подружнє,  
Хвалить життя самотнє; коли ж одинцем на постелі –  
Тут же готов присягти, що найкраще ведеться жонатим.  
От і зв’яжи чимсь такого Протея з мінливим обличчям!  
Ну а бідняк? Тут посмієсь: комірчини міняє та ліжка,  
Лазні, циркульні; у найманім човні так само нудьгує,  
Як і примхливий багач на своїй же просторій триремі.

Ось я, підстрижений криво, зустрівся тобі по дорозі –  
Будеш сміятись; або з – під туніки вовняної в мене  
Вигляне дрантя якесь, або тогу нерівно підв’яжу –  
Теж засмієшся. А що, коли розладом розум страждає:  
То відкидає жадане, то прагне того, що відкинув;  
Так і вирує, незгідний в усьому з життєвим порядком.  
Зводить, руйнує, спішить заокруглити чотирикутник?  
Вже не смієшся: “Ну й що тут такого?” Мовляв, тут ні лікар,  
Ні опікун не потрібен, якого для хворих, звичайно,  
Претор у нас виділяє. А ти, хоч і дбаєш про мене,  
Гнівом до друга проїнятих готов через те, що недбало  
Ніготь обріже собі, хоч той друг і прихильний, і щирий.  
Словом, хіба що Юпітеру – батьку мудрець уступає:  
Вільний, багатий, красивий, шанований, перший володар,  
Ну й переважно здоровий, якби ж то не нежить на нього.

## ДО НУМІЦІЯ

Щоб не лишень осягти, а й утримати щастя – є спосіб,  
Мабуть, єдиний, Нуміцію: не дивуватись нічому.  
Є ж бо такі, що на сонце й зірки, й на те, як у році  
Пору несхибно змінює пора, споглядають спокійно.  
Ну, а, скажім, на багатства земні, на скарби, що далеке  
Море арабам дарує й індійцям, на ті галасливі  
Грища, на ласку юрби та на оплески римського люду –  
Як нам дивитись? Які почуття виявляти при тому?



Той усе прагне майна, цей – тремтить над майном, та обое  
Страх відчують однаковий: їх невідоме лякає,  
Бо ж на дорозі обом може стати сліпа випадковість.  
Радісний він чи в журбі, сподіванням живе він чи страхом –  
Наче й різниці нема, бо ж однаково весь ціпеніє:  
З горя – коли не щастить; від утіхи – коли пощастило.  
Чесного хай називають злочинцем, розумного – дурнем  
Тільки за те, що в самій доброчесності міри не знає.  
Йди й подивляй тепер бронзу чи мрамур митців стародавніх,  
Блиск самоцвітів чи срібло, чи шат пурпурових сіяння,  
Чи красномовством пишайсь перед натовпом тисячооким.  
Ранком на Форум спіши, а додому під ніч повертайся,  
Тільки б той вискочень Мут на приданім, дружининім полі  
Більшого збору не мав, бо тоді вже б не він тобі заздрих,  
А навпаки: ти – йому (чи ж не сором?), нижчому родом.  
Що б у землі не таїлось, те вирине з часом до сонця;  
Що б не блищало на ній – піде вглиб. І дарма тебе нині  
Бачать Агріппові портики, Аппіїв шлях тебе знає,  
Все ж доведеться піти, куди Нума й Анк подалися.

Гостру хворобу як тільки в нирках або в боці почуєш, –  
Ліків шукай. Хочеш жити щасливо (а хто ж то не хоче?) –  
Шлях тут один: доброчесність. Прямуй же до неї завзято,  
Розкошам наперекір. Та коли доброчесність для тебе –  
Слово пусте, а в священнім гаю ти помітив лиш дрова –  
Гавані, значить, пильнуй, щоб азійський товар прибутковий  
Іншим до рук не потрапив. Зіб'єш ото тисячу круглу,  
Потім ще другу, ще й третю, четвертою – вивершиш купу.  
Гроші всевладні й дружину дадуть (не без посагу, звісно),  
Друзів, довір'я, красу й родовитість. Того, хто при грошах,  
Навіть Венера вславляє й Пейто, красномовна богиня.  
Має рабів каппадокський володар, та грошей – бракує.  
Ти ж не наслідуй його! Попрохали якось у Лукулла  
Сотню плащів для театру позичити. Той здивувався:  
“Сотню? Навряд чи знайду. Та розглянись і скільки вже буде,  
Стільки й пришлю”. Незабаром він пише: “П'ять тисяч знайшлося.  
От і беріть свою сотню плащів, а то й всі повиносьте”.  
Що ж бо то, справді, за дім – без речей, про які забуває  
Навіть господар, хіба що злодії про них пам'ятають?

Отже, якщо лиш майно тебе може зробити щасливим, –  
Перший спіши до тих справ майнових, повертайся – останнім.  
Ну, а якщо тут і почесні, й ласка юрби необхідні, –  
Нині ж купімо раба, щоб ім'я нагадав час від часу,  
Зліва штовхнувши під бік, щоб шепнув нам, кому з перехожих  
Руку подати: “Той в трибі Ведійській, а цей – в Фабіанській  
Має вагу: кому лікторів дасть, а кого, не злюбивши,

З білого крісла зіпхне". Того братом назви, того – батьком,  
Мило всміхайсь; відповідно до віку споріднюйся з кожним.  
Той лиш в обідах, скажімо, кохається, – значить, до світа  
Гайда на рибу; м'ясяця заманеться – майнемо на лови.  
Так і Гаргільї було крізь залюднений Форум раненько  
Слугам велів прориватися з сітьми та в'язками ратищ.  
Тут же, у всіх на виду, кабана (та не з ловів, а з ринку)  
Звільна один з його мулів тягнув. По обіді – на купіль.  
От і забудем, що личить, що ні, до цертів подібні,  
Люду без прав, до юрби веслярів непутящих Улісса,  
Що позабули свій край, забороненій звабі піддавшись.  
Отже, якщо без любові й утіх, як Мімнерм запевняє,  
Жити не варто ні дня, то шукай собі втіх і любові.  
Ну, на все добре. Бувай. Та коли на щось краще натрапиш –  
Радо й мені сповісти. А тим часом – і цим вдовольняйся.

### ДО СВОЄЇ КНИГИ

Рवेशся вже, книжечко, в світ, між хапливу юрбу, на прилавки:  
"Швидше б до Сосіїв! – мрієш. – Ось там я оправою зблисну!"  
Що тобі закуток той, ті печатки, для скромного милі!  
Нікого ж вабити тут, і, зітхаючи, славою мариш,  
Хоч і не так я тебе наставляв. Та вже йди куди хочеш.  
Підеш, але вже не вернешся й будеш сама нарікати,  
Скривджена: "Що я зробила, чого захотіла, нещасна!"  
Вмій і згорнутись, коли пересититься твій залицяльник.  
Лиш молодію (якщо, розгнівившись, не хиблю в пророцтві)  
Ти чаруватимеш Рим, та потім, коли простолоюддя  
Густо заслинить тебе, – непотрібна, живитимеш німо  
Міль нетямущу, чи в Утіку, може, втечеш, або в путах  
Ген до Ілерди тебе перешлють. Ось тоді й посміється  
Той, що навчав тебе марно, немов селянин, що зі скелі  
Впертого ослика в гніві зіпхнув. Бо й справді не варто  
В поті чола рятувати того, хто рятунку не хоче.  
Врешті в глухому селі дітлахів галасливих читати  
Вчитимеш ти по складах, поки геть не струхлієш на старість.  
Там, при погідному дні, коли досить ти матимеш учнів,  
Дещо й про мене скажи їм: нащадок незнатного роду,  
Скромне гніздо переріс я крилом, непомірне великим.  
Отже, наскільки принизиш мій рід, настільки й звеличиш  
Мужність мою. Я державним мужам у походах і вдома  
Бажаним був. Невисокий на зріст, посивілий дочасно,  
В сонце закоханий, схильний до гніву, що швидко влягався.  
Може спитають про вік мій, – скажи їм, що сорок четвертий  
Грудень зустрів я саме в той рік, як у нашому Римі  
Консула Лепіда вибрав собі за товариша Лоллій.

ПРО ПОЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО

ДО ПІСОНІВ

Що, якби шию коня з головою людини надумав  
Пензлем з'єднати маляр, ще й пір'ям барвистим одіти  
Ті звідусюди позбирані кусники: зверху обличчя  
Гарної жінки, внизу ж – подоба лускатої риби,  
Хто, на цей витвір поглянувши, сміхом не пирснув би, друзі?  
Вірте, Пісони: точнісінько так виглядатиме й книга,  
Де ніби в маренні хворого будуть безладно зринати  
      Всякі дива, так що там не підійде до цілості твору  
Ні голова, ні нога. – “Але ж малярам і поетам  
Дозвіл ще з давніх часів на дерзання нечувані дано”.  
Знаю. І сам ним користуюсь, не боронитиму й іншим,  
Лиш не для того, кажу, щоб сумирне єдналося з диким,  
Щоб парувалися з тигром вівця, а з гадюкою – птиця.  
Так от не раз по гучному, багатонадійному вступі,  
Латку яскраво – червону пришиють одну, потім другу,  
Начебто зайчика пустять: опишуть діброву Діани,  
Вістар її і струмок, що, звиваючись, так мальовничо  
Лугом біжить, або Рейн, або в небі вологім веселку.  
Все це, однак, не на місці. Скажімо, сумні кипариси  
Добре вдаються тобі, та до чого вони, якщо чудом  
Серед уламків судна врятувавсь грошовитий замовник?  
Звідки, наприклад, цей глечик, якщо ти до амфори брався?  
Все можеш, отже, робити, аби лиш єдине та просте.  
Не одного з нас, поетів, о батьку, й сини його гідні,  
Вводить в оману уявна довершеність: темним роблюся,  
Прагнучи бути коротким; той, дбаючи тільки про легкість,  
Млявим стає, цей – надутим, силкуючись бути поважним.  
Інший, лякаючись бурі, – плазує весь час, обережний.  
Хто ж забажає просте в чудернацькому світлі подати,  
Той кабана прималює до річки, дельфіна – до лісу.  
Втеча від хиби – до хиб же веде, коли бракне мистецтва.  
Там, біля школи Емілія, будь – який мідник зуміє  
Вилити вміло й хвилясте волосся, і нігті, одначе,  
В суті самій він спіткнеться – таки: тих частин не з'єднає  
В цілість одну. За перо беручись, не хотів би скидатись  
Я на того різьбяр, як і вроду свою вихваляти –  
Кучері, полиск очей, – коли б ніс, наприклад, кривий був.  
Отже, хто лише, – беріться за те, що було б вам по силі,  
Зваживши добре, що втримають плечі, під чим – подадуться.  
Хто відповідний предмет підібрав, то вже неодмінно  
Знаєде потрібні слова й укладе їх у світлім порядку.

Блиск і принадність порядку того (чи я помиляюсь?) –  
В тім, щоб доречно сказати таке, що саме до речі,  
Інше відклавши до часу. Ось так і в обіцяну пісню  
Слово при слові низати належить і чуйно, й уважно:  
Це ось відкине поет, а тому от – надасть перевагу.  
Буде добірний твій вислів, якщо звичайнісіньке слово  
Блисне в незвичнім зв'язку, мов нове: а як іноді треба  
Зміст невідомих речей іменами новими розкрити,  
Слово створити, незнане Цетегам, – хай мають поети  
Право на те, але з нього розумно нехай користають.  
Приймуться ті новотвори, якщо вони, змінені трохи,  
З грецької мови почерпнуті. Те, що зуміли зробити  
Плавт і Цецілій, – чому б не зробили Вергілій і Варій?  
Чим провинився і я, що в міру сил своїх скромних  
Щось по – новому скажу, коли мову батьків багатили,  
Творячи назви нові, ще в минулому – Енній з Катонем?  
Можна було й повік буде можна, карбуючи слово,  
Мітку сучасну на нім відбивати. Отак у природі:  
Рік промине – й перволист облітає; і в мові так само:  
Старіють ранні слова поступово, на їхньому ж місці, –  
Як і вони колись, – квітнуть нові й набираються сили.  
Смерті підлеглі і ми, і все те, що створили ми, люди;  
Штучний затон, який судна хоронить від подиху бурі  
(Праця владична!), чи багна безплідні, привиклі до весел,  
Ті, які гострий леміш відчуваючи, нині годують  
Людні міста, чи ріка, що полям течією грозила,  
Звернена в річище інше, – згинуть смертних творіння.  
Вічно й слова не бувають у тій же красі та пошані:  
Відгомонілі вже, – знов оживають, а ті, що сьогодні,  
Пишні, в усіх на устах, – заніміють, коли того схоче  
Звичай, який і оцінку, й закони приписує мові.

Древній Гомер нас навчив, яким розміром пісню складати  
Про лихоліття війни, про діяння владик, полководців.  
Спершу в нерівнім двовірші звучав лише сум, але потім  
Також і напис – обітницю розміром тим укладали.  
Хто ж був творцем тих елегій коротких – не знаємо й досі:  
Вчені ведуть суперечки, але не приходять до згоди.  
Гнів Архілохові викував зброю, їдкі його ямби.  
Згодом котурни й сокки низькі цю стопу вподобали,  
Здатну розмову вести, покриваючи в люднім театрі  
Гомін юрби, й спроможну представити живо події.  
Лірі ж – богів і героїв оспівувать Муза веліла,  
Славить кулачних бійців, коня, переможного в бігу,  
Пристрасті літ молодечих і вільність при келиху піннім.  
Отже, якщо я не чую тонів ані їх переміни

В тому чи іншому творі, – чому тоді звуся поетом?  
Чи, незнання по – дурному соромлячись, маю не вчитись?  
Як до речей комедійних трагічний вірш не підходить,  
Так і Фіестів бенкет не годилося б нам зображати  
Мовою бесід буденних, підхожою більше для жартів.  
Хай же кожна ця річ має місце своє, їй належне.  
Правда, й комедія іноді голос підносить, наприклад,  
Гучно лайки вивергає Хремес, переповнений гнівом.  
Так і в трагедії часто Пелей або Телеф, скажимо,  
Вбогі вигнанці, по – простому, щиро жалі виливають,  
Не в довжелезних і пишних словах, коли хочуть торкнути  
Скаргами тими серця глядачів, досягти спочування.  
Мало, щоб вірш був красивий: нехай і солодкий він буде,  
Хай глядача куди хоче веде, його дух полонивши.  
Як і при тім, хто сміється чи плаче, й у нас мимоволі –  
Сміх або плач на лиці: якщо інших розчулити хочеш –  
Сам страждай наперед, ось тоді – то, Пелей ти чи Телеф,  
Гляну я з болем на тебе; коли ж говоритимеш будь – як –  
То задрімаю або посміюсь. До сумного обличчя –  
Слово підходить сумне, до сердитого – гнівне: поважним –  
Личить і слово поважне, грайливим – легке, бо природа  
Спершу в душі викликає у нас перемінами долі  
Настрої різні: то тішить, то враз пориває до гніву,  
То до землі прибиває і тугою стискає горло;  
Потім – і словом пояснює вже ті пориви душевні.  
Ну, а як настрої один, а слова на устах протилежні –  
Сцену таку засміє увесь люд – і піший, і вершник.  
Є ж бо різниця, хто мовить – чи Дав, чи півбог, чи розважний  
Сивоголовий дідусь, чи юнак запальний, чи то владна  
Мати сім'ї, чи турботлива нянька, чи той, хто постійно  
В мандрах – бувалий купець, чи рільник на зеленому полі,  
Чи ассірієць, чи колх, фіванець, чи Аргосу житель.  
Вірний переказу будь або сам відповідно до правди  
Щось опиши. Коли про Ахілла в славі найвищій  
Мову ведеш – хай буде він буйний, суворий, гнівливий,  
Хай відкидає закон і мечем хай на все посягає.  
Хай непокірлива буде Медея, Іно – плачлива,  
Іо – блукачка, тужливий – Орест, Іксіон – віроломний.  
Творячи постать для сцени незнану ще, власну, старайся,  
Щоб від початку вона й до кінця мала цілісну вдачу,  
Їй лиш одній притаманну і їй відповідну. Одначе,  
Важко сказати по – своєму те, що є спільним набутком:  
Легше Троянську війну зобразити на сцені театру,  
Ніж оспівати таке, що на думці й устах не було ще.  
Знаний повсюдно переказ тоді називай справедливо

Власним творінням, коли за те коло, второване тупо,  
Вийти зумієш і слово в слово товкти перестанеш,  
Мов дріб'язковий товмач, і коли, за зразок щось узявши,  
В нім не загрузнеш, законами твору чи соромом skutий.  
Врешті, якщо не почнеш, як поет кіклічний колись – то:  
“Спів починаю про долю Пріама й війну славнозвісну”.  
Що сотворити б він мусив, щоб зачин такий оправдати?  
Гори в пологах важких, а родиться... мишка маленька.  
Інша річ – той, що зусиль ніколи намарно не тратить:  
“Музо, прослав того мужа, який після скорення Трої  
Звичаїв стільки пізнав і міст чужоземних побачив”.  
Він-бо не з пломеню дим, а з диму племінь яскравий  
Хоче добути, щоб дивні дива з того сяйва зринали:  
І Антіфат, і циклоп Поліфем, і з Харібдою Сцілла.  
Про поворот Діомеда такий не почне повідати  
Від Мелеагра кончини, про Трою – від Зевса і Леди;  
Завжди до діла спішить, читача пориває з собою  
В гущу подій, наче б той уже знає про них, а все інше,  
Чим не надіється блиснути, – лишить; ось так і снує він  
Вигадки ті, неправдиве сплітаючи вміло з правдивим,  
Щоб початкове з середнім, середнє – з кінцевим в'язалось.

Слухай, чого вимагаєм від тебе і я, і народ мій.

Отже, якщо тобі йдеться про те, щоб глядач не покинув  
Місця свого й, почувши: “Плещіть!” – заплескав у долоні,  
Мусиш підмітити риси, властиві для кожного віку,  
Живо малюючи вдачі всілякі, мінливі з роками:  
Хлопчик, який вже навчивсь говорити й ногою вже певно  
Б'є по землі, до однолітків тягнеться все: то пустоє,  
То вже надувся, то знов усміхнувся – щохвилини він інший.  
Хлопець під першим пушком, від опіки звільнившись нарешті,  
Рветься до коней, собак і до грищ на зеленому полі,  
М'якне до зла, наче віск, не піддасться ж – раді розумній,  
Користь якусь осягнути ліниться, розтринькує гроші,  
Гордий, палкий, але те, що полюбить, – спішить розлюбити.  
Зрілий муж, навпаки, – про майно, про почесні дбає,  
Друзів потрібних собі заведе й оминає розважно  
Те, що потому, коли б захотів, уже важко змінити.  
Вколо старого – турботи одні, чи тому, що не сміє  
Навіть торкнутись того, що зібрав, чи тому, що керує  
Всім якось холодно й мляво, гадає ще довго пожити,  
Завжди вагається, вічно бурчить, нарікає на долю,  
Хвалить минулі часи, дні дитинства свого, молодих же –  
Лає на кожному кроці, наставник, суддя їх суворий.  
Досить добра нам несуть із собою роки, що приходять,  
Досить його й забирають, минаючи. Тож юнакові

Ролі старого не йдуть, а хлопчині – дозрілого мужа.  
Межі й можливості віку свого треба кожному знати.  
Дію описують словом або зображають на сцені.  
Те, що сприймається вухом, повільніше й слабше хвилює,  
Ніж очевидне, побачене, те, що глядач переймає  
Без посередника, сам. Та є речі, яким відбуватись  
Краще за сценою; там і залиш їх, усунь ті події  
З-перед очей, а вклади їх майстерно в уста очевидця:  
Хай не вбиває Медея дітей на виду, перед людом,  
М'яса людського Атрей – лиходій хай не варить на сцені,  
Кадм хай прилюдно не робиться змієм, а птицею – Прокна.  
Хоч і покажеш таке – не повірю ще й криво всміхнуся.  
Кожна вистава повинна включати ні більше, ні менше –  
Рівно п'ять дій, коли зичиш не раз їй побачити сцену.  
Хай появляється бог лиш для гідної бога розв'язки,  
Хай не спішить і четверта особа в розмову втручатись.  
Хор, як і той виконавець, хай ролі своєї пильнує:  
Хай він співає в перерві між діями, те, що співзвучне  
Змістові цілого твору, що задум його розкриває;  
Хай добродесним сприяє, дає їм поради прихильно,  
Стримує гнівного шал, а тривожному – спокій дарує;  
Хор нехай хвалить короткий обід, правосуддя цілюще,  
Мудрі закони і мирне життя при відчинених брамах,  
Він таємниці нехай береже і безсмертних благає,  
Щоб нещасливим Фортуна сприяла, покинувши гордих.  
Флейта колись не була ще, як нині, окована міддю,  
Рівня трубі, – лиш проста й тонка, з кількома лиш дірками,  
Скромна подруга хору, що пісні його вторувала,  
Голос доносячи свій до рядів, на той час нечисленних,  
Де глядачі засідали (їх теж було легко злічити) –  
Скромний і чесний ще люд, шанувальник звичаїв добрих.  
Потім, коли переможець поширив свої володіння,  
Муром просторі міста оточив, коли в свято безпечно  
З самого ранку вином догождав охоронцеві-богу, –  
Вільність тоді забуяла в ладах, як і в розмірах віршів.  
Що в них утямити міг той глядач-селянин, що при святі  
Між городян собі сів, огрубілий в гурті тонкошкірих?  
Так-то мистецтво, що простим було, поступово пізнало  
Пишність і рух, – і флейтист поволік свої шати по сцені,  
Так і суворя струна зазвучала в новому співзвуччі.  
Врешті, й вимовність того досягла, що чіткий колись вислів,  
Духом пророчим наповнившись, так уже потім ускладнився,  
Так набувнявів, що й хор заспівав, як оракул дельфійський.  
Хто ж, укладаючи вірші трагічні, козла домагався,  
Скоро й сатирів сільських оголив, при поважному творі

Місце для грубого жарту знайшовши, щоб лиш заманити  
Чимось новим глядача, який, бога власкавивши дома,  
Вихилив чарочку й дав собі волю при днині святковій.

Правда, й сатирів, отих сміхунів балакучих, годиться

Так зображати і так підмінати жартами правду,  
Щоб опісля якийсь бог чи герой, що недавно на сцені  
В золоті й пурпурі сявав, у темну нору не скотився,  
Мови низької уживши або від землі відірвавшись,  
Щоб не ширяв у порожняві, ловлячи всякі марниці.  
Не для трагедії вірші легкі, балачки їй не личать:  
Наче матрона, що свято вшановує танцем обрядним,  
Скромно вона промайне між рядами зухвалих сатирів.  
Я ж, беручись до сатиричних драм, не вживав би, Пісони,  
Лиш найбуденніших слів, не настільки б я стер із трагедій  
Барви, властиві для них, щоб не можна було відрізнити,  
Хто промовляє – Дав, чи Піфія, злодійка хитра,  
Та, що в Сімона так спритно талант потягла, чи веселий  
Добрий Сілен, опікун Діоніса, його вихователь.  
Речі відомі я так оспівав би, що кожен би взявся  
Скласти й собі щось подібне, легке, але надаремно  
Потом спливав би: таку має силу зв'язок і порядок,  
Так набирає ваги запозичене з бесіди слово.  
Фавнам, що з лісу прийшли, як на мене, слід уникати  
Звичок і слів тих людей, що зростали на вулицях міста –  
То звеселяючи віршем себе, дзвінким, солодкавим,  
То на все горло горлаючи грубі пісні сороміцькі.  
Не до смаку це тому, в кого рід і кінь, і майно є,  
Він-бо не схвалить поета за те, чим захоплений інший –  
Той, хто лузає горіхи й горох за столом уминає.

Довгий склад після складу короткого творять укупі

Ямб, легкобіжну стопу, яка розрослася потоку  
В триметр ямбічний, де чуємо шість ритмічних ударів.  
Спершу він був однорідний, але опісля, щоб для слуху  
Дещо повільнішим бути, вагомішим, – батьківським правом  
Мірні спондеї до себе прийняв терпеливо й гостинно,  
Лиш не настільки, щоб їм уступити по-дружньому місце  
Друге чи навіть четверте. У триметрах Акція славних  
Рідко незмішані ямби звучать; але й Еннія триметр  
Сцену аж гне своїм кроком важким чи тому, що поспішно,  
Надто недбало кував його він, чи тому, що замало  
Вивчив закони мистецтва, що теж неабиякий огріх.  
Правда, не кожен відразу почує неправильність вірша.  
Звідси й та вільність, нічим не оправдана, римських поетів.  
Чи, користуючись нею, я мав би як-небудь писати,  
Мав би втішатися тим, що мої помилки очевидні



Сприйме поблажливо кожен? Можливо, уникну докору,  
Слави ж – не заслужу. На грецьких поетів рівняйтесь,  
Їх перечитуйте вдень і вночі, не склепляючи ока!  
Прадіди ваші й у Плавта хвалили дотепи й ритми,  
Їх за зразок беручи терпеливо, – не буду казати,  
Просто з глупоти, – якщо ми спроможні ясно відчути,  
Де неотесаний жарт, а де дотеп тонкий, і пізнати  
Вірш бездоганий на слух або вистукать пальцем той розмір.

Кажуть, що вперше почав ще нечувану пісню трагічну  
Теспіс, який на колесах возив свої твори–вистави;  
Хто ж виступав, той осадком вина червонив собі лиця.  
Потім Есхіл і плащі запровадив, і маски, і сцену,  
Збиту із скромних дощок, і словом високим озброїв  
Тих, що співали на ній, і котурни велів їм озуті.  
Згодом заблисла й комедія давня в усій своїй славі.  
Лиш перейшла вона межі пристойного; грубу зухвалість  
Мусив закон усмирити, й затих на півслові ганебно  
Хор, бо не мав уже права злословити вільно й безкарно.  
В кожному роді доклавши зусиль своїх, наші поети  
Чи не найбільше прославились там, де покинули сміло  
Стежку, второвану греками, щоб зобразити на сцені  
Справи домашні, свої, претексти й тогати створивши.  
Лацій і мовою блиснути б міг, як блищить переможно  
Доблесна зброя його, коли б кожен із наших поетів  
Був терпеливий у праці, точив і вигладжував слово.  
Ви ж, о нащадки Помпілія, геть без вагання відкиньте  
Вірші, яких не торкався різець, яких би він довго  
Не шліфував, щоб і ніготь не виявив жодних зазублин.

Знаючи, що Демокріт не науку тяжку, а натхнення  
Більше цинив, а значить, і стежку тверезим поетам  
На Гелікон перекрив, – не один уже й в лазню не ходить,  
Любить відлюдні місця, відпускає і бороду, й нігті,  
Ніби набуде тим слави поета, якщо голяреві  
Жодного разу в житті голови не довірить своєї,  
Хоч не поверне їй розуму й трьох Антікір чемериця.  
Нащо я, дурень, себе очищаю від жовчі під весну?  
Хто б дорівняв мені віршем, якби не вживав я тих ліків?  
Ну, але хай там! Буду вже краще бруском, що собою  
Гострить залізо, а сам і тупий, і не вріже нічого.  
Отже, не творячи сам, я тих, які творять, повчаю,  
В чім їх обов'язок, сила, що живить їх, що надихає,  
Що їм на користь, що ні, де вірний їм шлях, а де хибний.  
Тільки в знанні – джерело й запорука справжнього вірша.  
Річ усіяку збагнеш, до Сократових книг зазірнувши,  
Ну, а коли вже збагнеш, то й слова мимоволі надлинуть.

Хто зрозумів свій обов'язок перед вітчизною, другом,  
Чує належну любов до батька, до брата, до гостя,  
Знає, у чому турботи судді, сенату й для чого  
Владу вождеві дали, – той напевно вже кожній особі  
Барв таких добере, що саме їй притаманні.  
Хай за життям наслідувач пильно простежує; з нього  
Хай і черпає для власного вірша слова соковиті.  
Тим–то і твір, лиш місцями хороший і справді життєвий,  
Хоч у цілому без повабу, сили і навіть мистецтва,  
Більше цікавить людей, привертає увагу надовше,  
Ніж милозвучно–дзвінкі, позбавлені змісту дрібниці.  
Грекам дала і натхнення, і дар красномовності Муза,  
Грекам – бо тільки вони одного лише прагнули – слави.  
В нас же – школяр наймолодший уже, як дорослий, поділить  
Мідного аса на соті частини: “Гей, синку Альбіна!  
Ти нам скажи: якщо від п'яти дванадцятих аса  
Унцію треба відняти, то скільки буде?” – “Третина”. –  
“Славно! Такий не проциндрить майна! А як стільки ж додати?” –  
“То половина”. Чи в душах таких, які змалку взялися  
Ржею захланності, може колись прорости така пісня,  
Що в кипарисовій скриньці лежить і в олії із кедра?

Кожен поет намагається вчити, або звеселяти  
Віршем своїм, або ж поєднати корисне з приємним.  
Хочеш повчати – повчай, але коротко: сказане стисло  
Краще сприймається, глибше й надовше в душі залягає;  
Зайве ж усе – в ній місця не знайде, забудеться тут же.  
Вигадка, щоб утішала, – нехай буде близька до правди;  
Не вимагаючи віри в будь-що, з ненажерного шлунка  
Ламії діток, скажім, не виймай і живих, і здорових.  
Сивоголових загін лише корисне цінить у творі.  
Вершник – не любить повчань, оминаючи їх у погорді.  
Славлять усі лиш того, хто з'єднає приємність і користь,  
Хто звеселить читача й одночасно дасть насолоду.  
Книга така й книгаря збагатить, і моря переплине,  
Славу на довгі віки дарувавши своєму творцеві.

Похибки є ще й такі, що їх можна було б і простити,  
Бо ж і струна не завжди дзвенить під пальцем, як треба:  
Замість низького звуку, бува, почуємо тонший;  
Навіть стріла у намічене місце не завжди влучає.  
Тож, коли пісня блискуча в цілому, чи варто шукати  
Плям незначних, слідів неуваги, що кожній людині  
Вже від природи властива? До чого веду я? – Поганий  
Той переписувач книг, що однакову помилку робить,  
Скільки на неї не вказуй йому; а сміх викликає  
Той кіфарист, що на тій же струні збивається вічно.

Так і поет непоправний Херілом мені видається:  
З подиву я засміюсь, як у нього знайду щось хороше.  
Ну, а коли задрімає Гомер, – мені зробиться прикро,  
Хоч при такому довженному творі не диво й здрімнути.  
Вірш до картини подібний: ця здалеку краща, та – зблизька,  
Ця у півтіні сприймається добре, а та оживає  
На видноті, бо вона не боїться, як інша, постати  
Перед очима знавця при яскравому денному світлі.  
Ця нас захоплює тут же, а та – з десятого разу.

Старший з братів! Хоч ти сам від природи розумний, а батько  
Вказує правильну стежку тобі, ти й з моєї науки  
Ось що затаю. Є заняття, де навіть саму посередність  
Можна простити безкарно: законів знавець чи оратор, –  
Навіть тоді, коли цей – не рівня Мессалі-промовцю,  
Той же Касцелію Авлу знанням дорівняти не в силі, –  
Все ж у пошані. Але посередність у праці поета –  
Гріх, і ні люди його не простять, ні боги, ні книгарні.  
Як зіпсують нам приємний обід бездарні музики,  
Мак, приправлений медом сардінським, чи згусла олія  
(Міг же обід і без них обійтись!), так і вірш, який виник  
Лиш для душевних утіх, нехай до вершини мистецтва  
На волосок не сягне – вже стрімголов падає в прірву.  
Хто ще й меча не тримав, той не вийде на Марсове поле.  
Хто не торкався обруча, не метав ні м'яча, ані диска,  
Той не стане до гри, щоб на сміх себе не підняти.  
Лиш за перо хапається й неук. А що? Він же вільний,  
Знатного роду, належить до вершників, ну, а, крім того, –  
Чесна, порядна людина, гріхів за собою не має!  
Ти ж ні до яких справ не берись проти волі Мінерви –  
Ось моя рада, мій суд. А коли вже дещо напишеш –  
Мецію те покажи, хай оцінить; дай прочитати  
Батькові, врешті, й мені, а потому літ хоча з дев'ять  
Хай те писання полежить: у книзі невиданій можна  
Креслити зайві слова, а пустиш у світ їх – не вернеш.

Вперше людей лісових від убивства й кривавої їжі  
Віщий Орфей, богів посланець, відстрашив; тому-то  
Кажуть, що він усмиряв кровожерливих тигрів і левів.  
Кажуть, що й Амфіон, будуючи мури фіванські,  
Голосом ліри й молитвою–піснею брили камінні  
Клав на потрібні місця. І в тім була мудрість прадавня,  
Щоб розрізнати загальне й приватне, священне і світське,  
Щоб узаконити шлюб і приборкати похоть свавільну,  
Зводити мури міські й карбувати на дошках закони.  
Так божественних поетів і віщі пісні їх окрила  
Вічна пошана й хвала. Потому Гомер знаменитий

І Тіртей гартували мужів до воєн суворих.  
Віршем складали пророцтва й повчання-дороговкази,  
Звуки струн піерійських вели до владичої ласки,  
Винайшли втіхи театру, щоб люд після довгої праці  
Знову душею і тілом ожив. Тому не соромся  
Музи, що ліру тримає в руках, і співця Аполлона.

Хист чи майстерність потрібніша віршам? – Ось де питання.  
Та, як на мене, то й пильність сама, без природного хисту,  
Як і без пильності хист, – це слово пусте: вони в парі,  
В дружбі й у праці взаємній і сили, й ваги набирають.  
Хто на змаганнях мету осягти забажав, той ще хлопцем  
Тіло в труді гартував, не знав ні вина, ні любові,  
Холод і спеку терпів, а хто виграє так на флейті –  
Вчивсь тої гри, і не раз його лаяв учитель суворий.  
Нам же – досить сказати: “Я дивні поеми складаю,  
Хай останньому грець, мені ж – сором плестися позаду,  
Як і признатись, що дурень я в тім, чого не навчався”.

Наче окличник, який до купівлі юрбу намовляє,  
Так лестунів до обіду скликає поет, у якого –  
Власні поля чималі й на лихву позичені гроші.  
Тож, коли справді хтось пишний обід приготувати може,  
За бідняка поручитись чи то врятувати від суду,  
Будь-яку справу розплутавши, той хіба яким чудом  
Може пізнати, хто підлий лестун, а хто друг його щирий.  
Отже, якщо ти вже дав чи даси комусь гарний дарунок –  
Віршів йому не читай у той час, бо ще й не почнеш ти, –  
Він, тобі вдячний, кричатиме: “Влучно, прекрасно, правдиво!”  
То він поблідне, пустить сльозу, задивившись мрійливо,  
То буде бити віршам у лад – п'ятою об землю.  
Як над покійником плакальник більше голосить і плаче,  
Б'є себе в груди сильніше, ніж той, хто на правду сумує,  
Так і лестун красномовніше хвалить, ніж чесний цінитель.  
Був же в царів такий звичай: кого розпізнати хотіли,  
Чистим вином упивали того–лиш тоді було видно,  
Гідний він дружби чи ні. Тому, якщо вірші складаєш,  
Раджу тобі: оминай лестунів у лисячій шкурі.  
Дещо читав ти й Квінтілію, певно. Той радив одразу:  
“Тут і тут ось поправ”. А якщо ти казав: “Не виходить,  
Хоч і старався не раз”, – велів закреслити, й знову  
Кинути в горно той вірш, і ще раз як слід відкувати.  
Ну, а коли ти впирався та ще й захищав свої хиби,  
Замість поправити їх, – він змовкав і давав тобі волю:  
Що ж, мов, милуйсь тоді сам і твором своїм, і собою.  
Чесний, розумний цінитель осудить вірші погані,  
Грубі він тут же зганьбить, а недбалі, перо повернувши,

Чорним помітить, обріже прикрасу надмірну, а темним –  
Світла порадить додати і вкаже, де місце двозначне,  
Де треба іншого вислову вжити; словом, учинить,  
Як Арістарх, і не скаже: “Чи варто сваритися з другом  
Через дрібниці такі?” Дрібниця грозить нам бідою,  
Хай хоч раз осміють нас, усунувши з кола поетів.

Наче того, хто жовтухою хворий, чи весь у корості,  
Чи збожеволів, чи гнів Діани накликав на себе,  
Так і бояться, й минають усі дурного поета.  
Лиш пустотливі хлоп'ята зі свистом за ним підбігають.  
Може, блукаючи – ніс догори – вивергаючи вірші,  
В яму впаде він чи рів, – наче той птахолов, який очі  
Втупив у пташку якусь, – і волатиме: “Гей, громадяни!  
Хто б мене витяг?” – Ніхто не озветься. Коли ж мимоволі  
Хтось і завдасть собі труду й уже наготує мотузку –  
Я й того стримаю: “Слухай, а може, він сам туди кинувсь,  
Може, й не хоче рятунку?” – І тут оповім при нагоді  
Про Емпедоклову смерть: “Сіцилійський поет, забажавши  
Слави безсмертного бога, стрибнув собі холоднокрівно  
В Етну вогненну. Нехай же поет має право померти.  
А рятувать проти волі чи вбити – однакові речі.  
Ця його спроба – не перша, тому й, урятований, знову  
Буде шукати він славної смерті – пропаща людина.  
Ще й невідомо, за що він так мучиться тим віршуванням: Батьківський  
прах осквернив чи ступив нечесливо на місце,  
Торкнуте блискавки вістрям, лиш ясно одне – він лютує,  
Наче ведмідь, який виламав грати й реве на все горло!”  
Так той завзятий поет на невчених і вчених чигає:  
Ну, а кого вже піймав – тому гріб: зачитає до смерті.  
П'явка відчепиться тільки тоді, коли спухне від крові.

## ПРИМІТКИ

### ОДИ

#### КНИГА ПЕРША

#### До Мецената

*Меценат* – Гай Цільній Меценат (70-8 рр. До н.е.), друг і дорадник Августа, покровитель школи поетів.

*Мету обігнути...* – Учасник змагань повинен був на якомога більшій швидкості об'їхати колісницею вбитий у землю залізний межовий стовп – “мету”, що нерідко призводило до катастрофи.

*Пальмова гілка...* – Переможців нагороджували вінком із пальмових гілок.

*Люд квірітів...* – Римські громадяни врочисто називались квірітами (від сабінського міста Кури в Італії).

## Антична література. Греція. Рим

*Втретє підняв...* – Мова йде про три державні посади в Римі: едилтет, претуру і консулат.

*З лівійських токів...* – Лівія була головною житницею Риму.

*Аттал* – один із володарів Пергаму, славного багатствами царства в Малій Азії.

*Суничник* – вічнозелене “суничне дерево” (арбут).

*Я – з плющем на чолі...* – Плющ, посвячений Вакхові, богові вина й натхнення, був нагородою поетів.

*Німфи* – вічно молоді жіночі божества, що втілювали різноманітні явища природи і населяли ліси, гори, печери, моря, річки.

*Сатири* – лісові божества у вигляді чоловіків з козячими ногами.

*Евтерпа* – муза ліричної поезії, опікунка хорової поезії, танців.

*По-еолійському* – на лад еолійських ліричних поетів з острова Лесбосу – Алкея і Саффо.

### До Августа

*Август* – Гай Юлій Цезар Октавіан (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.), перший римський імператор. Август – звеличений богами.

*Батько* – Юпітер, головний бог римлян, “батько богів і людей”.

*Грізних явищ вік ...* – тобто, часи міфічного потому.

*Сльози Пірри* – під час потопу врятувалися лише фессалійський цар Девкаліон і його дружина Пірса.

*Протей* – морський бог-віщун, який пас на острові Фарос стадо тюленів богині Афродіти.

*Тібр... на Рим помчав...* – Розлив Тібру, що відбувся невдовзі після вбивства Цезаря, перегукується в уяві поета з міфічним потопом.

*Веста* – богиня домашнього вогнища, опікунка дому й держави.

*Ілія* – мати Ромула і Рема, легендарних засновників Рима.

*Діви* – весталки, що оберігали вогнища в храмі Вести.

*Феб* – Аполлон, бог віщування, проводир муз.

*Еріцна* – Венера, богиня кохання.

*Купідон* – бог любові.

*Марс* – бог війни.

*Син Майї* – Меркурій, що, з легендою, запровадив красномовність, гімнастичні змагання, вигидав ліру, сприяв торгівлі й промисловості, ставши, таким чином, першим просвітником людей.

### До республіки

*О кораблю...* – В образі пошкодженого бурєю корабля поет бачить виснажену громадянськими війнами Римську Республіку, якій грозять усе нові й нові лиха.

*Бує тягарем важким ...* – Період зневіри й розчарування, який пережив Гораций, після поразки коло Філіпп, змінився, врешті, турботами про долю Римської держави.

*Кіклади* – острови в Егейському морі.

### До Паріса

*Віроломний пастух* – Паріс, син троянського володаря Пріама; викравши в спартанського царя Менелая його дружину Єлену, він, за переказом, став винуватцем Троянської війни.

### До Музи

*Тіридат* – парфянин, який, рятуючись від переслідування, змушений був з батьківщини тікати до Риму.

*Пімплейська муза* – Піерійська, від Піерії, країни у Македонії, де здавна вшановувались Музи.

*Плектр* – кістяна паличка для гри на струнних інструментах.

*На ладу новому...* – Гораций пишався тим, що вперше “заспівав на італійський лад еолійську пісню”.

**До Аполлона**

*Співець... в храмі...* – В 28 р. до н.е. Август спорудив Аполлону храм на Палатинському пагорбі й заклав там знамениту публічну бібліотеку, де поети на так званих рецитаціях виголошували свої ще не опубліковані твори.

*Ні калабрійських отар...* – Калабрія, на півдні Італії, славилась цінними сортами оливок, меду, вина й випасами для овець.

*Ліріс* – ріка в Кампанії, найвроджайнішій області Італії.

**До себе самого**

*Хибної мудрості служитель...* – Епікурейці заперечували втручання богів в людські справи.

*Дієспітер* – Юпітер.

*Тенар* – місцевість, де, за переказами, в одній із печер був вхід в підземне царство.

**КНИГА ДРУГА**

**До Азінія Полліона**

*Азіній Полліон* – полководець, державний діяч, літератор, історик; написав історію громадянської війни в сімнадцяти томах.

*З часів Метелла...* – тобто за часів консульства Метелла, першого тріумвірату проти Республіки.

*Катон* – Марк Порцій Утіцький (95-46 рр. до н.е.), останній з найпоплідніших захисників старої аристократичної Республіки; наклав на себе руки після перемоги Цезаря над Помпеем; зразок чесної і сильної духом людини.

*Югурта* – нумідійський цар, що провадив з Римом довгу, так звану Югуртинську війну (111–105 рр. до н.е.).

**До Деллія**

*Деллій* – друг Горация.

*Інах* – міфічний володар славного багатствами Аргосу.

**До Ліцінія Мурени**

*Ліціній Мурена* – консул 23 р. до н.е., брат дружини Мецената, страчений за участь у змові проти Августа.

**До Мецената**

*Лікімнія* – мається на увазі дружина Мецената.

*Ахемен* – перський цар, що славився казковими багатствами.

**До Постума**

*Постум* – друг Горация.

*Геріон* – міфічний велетень, у якого Геракл врав череду корів.

*Тітій* – міфічний велетень, приречений у підземному царстві на вічні муки.

*Кипарис* – був атрибутом похоронних обрядів.

*Цекуб* – вино.

**До захланного**

*Байї* – місто в Кампанії біля мальовничої неаполітанської затоки, улюблене місце відпочинку заможних римлян.

*Клієнти* – громадяни, які були особисто вільними, але залежали від своїх знатних опікунів – патронів.

**КНИГА ТРЕТЯ**

**До хору юнаків і дівчат**

*Хлопці й дівчата* – тут – молоде покоління римлян.

*Марсове поле* – площа за стінами Рима, де відбувалися гімнастичні і військові грища.

*Меч... висне...* – натякається на Дамоклів меч.

*Гед, Арктур* – зірки.

**До римського юнацтва**

*Сокири* – ознаки влади.

*Цербера* – богиня родючості і хліборобства.

*Кара... кульгає...* – Кару уявляли собі кульгавою, бо не відразу спадає на злочинця.

**До Августа**

*Австер* – південний вітер.

*Поллукс* – як і його брат-близнюк, після смерті, за легендою, став сузір'ям.

*Алкмени син* – Геракл.

*Судді-злочинця й жінки заблудлої* – мають на увазі Паріс і Єлена, через яких, за легендою, почалася Троянська війна.

*Мінерва* – богиня, покровителька науки й ремесла.

*Лаомедонт* – володар Трої, який обдурив Аполлона й Посейдона, не заплативши їм за спорудження мурів.

*Оддам я Марсові внука* – тобто Ромула.

*Відновити... Трою* – натяк на намір Цезаря і Антонія перенести столицю римської держави на Схід.

**До Калліопи**

*Калліопа* – муза епічної поезії.

*Апулія* – країна на південному сході Італії, на побережжі Адріатичного моря.

*Вольтур* – гора в Апулії.

*Ахеронтія, Бантія, Форинт* – міста в Апулії.

*Палітур* – місцевість на західній побережжі Луканії, де Горацій під час подорожі пережив бурю.

*Конкани* – одне з іспанських племен.

*Гелони* – скіфи.

*Когорти, втомлені битвами* – мають на увазі битви з Антонієм.

*Піерія* – країна в Македонії.

*Обох братів* – мають на увазі гіганти От і Ефіальт, які очолили бунт проти Зевса.

*Порфіріон, Тіфой, Мімант, Енкелад, Рет* – гіганти.

*Струмінь вогню не прошиє... Етни...* – Виверження Етни пояснювали тим, що з-під неї намагались вивільнитися привалені гіганти.

*Пірітой* – володар лапітів, намагався визволити з підземного царства Прозерпіну.

**До римлян**

*Пакор* – син парф'янського царя Орода, що завдав поразки римлянам, захопивши Сірію.

*Монез* – полководець парф'ян, який переміг Антонія.

*Ішли вже даки, єгиптянин плив* – на боці Антонія в його боротьбі з Помпеєм виступили дакійці і єгиптяни.

*Пірр* – цар Єгипту, зазнав поразки від римлян.

*Антіох* – цар Сирії, зазнав поразки від римлян.

*Ганнібал* – полководець карфагенян, зазнав поразки від римлян.

**До Мельпомени**



*Звів я пам'ятник ...* – Закінчуючи в 23 р. до н.е. третю книгу од, Гораций мав намір відійти від ліричної поезії.

*Аефрід* – ріка в Апулії, на батьківщині Горация.

### КНИГА ЧЕТВЕРТА

#### До Лоллія

*Лоллій* – Марк Лоллій, полководець Августа, друг Мецената.

*Сумний кеосець* – Сімонід з острова Кеосу, елегійний поет.

*Анакреонт* – грецький ліричний поет.

*Еолійська діва* – поетеса Сафо.

*Так і в біді* – натяк на поразку, якої зазнав Лоллій у битві з германцями.

#### ЕПОДИ

#### До наклепника

*Лікамба зять...* – Архілох.

*Гіппонакт* – грецький ямбичний поет (VI ст. до н.е.), писав глузливі вірші на скульптора Буапа, що вирізьбив його карикатурну постать.

#### До римлян

*Знов мечі... добуваєте?* – Короткотривалий договір між тріумвірами в 39 р. до н.е. був переваний новим зіткненням Октавіана з Секстом Помпеем.

#### До римського народу

*Друге... змарнувалося вже... покоління...* – тобто з часу, коли Сулла рушив походом на Рим проти Марія (88 р. до н.е.).

*Переможець-дикун* – тобто парф'янин.

*Ромула прах...* – За переказом, Ромул був похований на Форумі.

*Як... ті фокейці...* – тобто жителі Фокеї в Малій Азії; в 534 р. до н.е. вони покинули свою країну, щоб уникнути перського поневолення.

*Коловий океан... острови благодатні...* – За уявленнями Гомера, Океан – це велика ріка, що оточує землю, "благодатні" острови нібито знаходилися десь на крайньому Заході.

#### САТИРИ

### КНИГА ПЕРША

#### 1.

*В чім.. тут річ...* Починаючи питання, Гораций підкреслює свою відданість філософії, що покликає досліджувати причини явищ. Відповідь він дає в останніх рядках твору, надаючи йому композиційної цілості.

*Тіндаріда* – Клітемнестра, що вбила свого чоловіка Агамемнона.

*Візелій і Танаїс* – дві протилежності: перший був євнухом, другий мав велику любовну жагу.

*Кріспін* – вуличний філософ-стоїк, що зажив слави базіки і борзописця.

### КНИГА ДРУГА

#### 1.

*Треба тій* – Треба тій Теста, відомий юрист, друг Ціцерона, прихильник Октавіана.

*Назвеш апулійцем мене чи луканцем...* – Венузія, батьківщина Горация, межувала з Луканією і Апулією.

*Хто по праву прозвась африканським* – Сціпіон Африканський Молодший та його друг Гай Лелій Мудрий були покровителями Луцілія.

*Священний закон* – тобто стародавній закон дванадцяти таблиць, що карав за образливі вірші.

2.

*Претор-ласун* – Згідно з античними коментаторами, йдеться про Семпронія Руфа, що любив м'ясо молодих лелек.

6.

*Майно те...* – тобто сабінська оселя.

*Лібітіна* – богиня похорону.

*Скоро восьмий летітиме рік...* – Горацій познайомився з Меценатом наприкінці 38 р. до н.е.

Ця сатира написана в кінці 31 року.

*Сір, Галліна* – гладіатори.

*Що... про даків... чув?* – Після перемоги над Антонієм Октавіан готувався виступити проти даків, союзників Антонія.

*Біб, дорогий Піфагору...* – іронічний натяк на те, що Піфагор забороняв їсти біб.

## ПОСЛАННЯ

### КНИГА ПЕРША

#### До Мецената

*На ті грища* – тобто до палкої ліричної поезії.

*Краси дошуковують, правди...* – мета “*Послань*”, нового жанру, в якому поет прагне розкрити своє життєве кредо.

*Громадянській чесності слугую...* – як цього вимагав римський стоїцизм.

*Скочусь до порад Арістіппових...* – Арістіпп, грецький філософ V ст. до н.е., учень Сократа, за найвище благо вважав насолоду; Горацій шукав середини між протилежностями.

*Чотириста тисяч...* – таким був вершницький ценз.

#### До Нуміція

*Агріппові портики* – колонада на Марсовім полі, де прогулювались знатні римляни.

*Лукулл* – Луцій Ліціній Лукулл, римський полководець; його багатства ввійшли в прислів'я. В 73–71 рр. до н.е. провадив війну з Мітрідатом VI, царем Понту.

*З білого крісла зіпхне...* – тобто позбавить магістратської влади.

*Мімнерм* – грецький елегійний поет першої половини VI ст. до н.е.

#### До своєї книги

*Сосії* – торговці книгами, видавці творів Горація.

*Саме в той рік* – тобто в 21 р. до н.е.

#### Про поетичне мистецтво

*Пісони* – Луцій Кальпурній Пісон, консул 15 р. до н.е., друг Тіберія, і два його сини.

*Якби шию коня з головою людини...* – натяк на картини тогочасних художників, що любили зображувати химерні істоти.

*Біля школи Емілія...* – Там були майстерні другорядних скульпторів.

*В нерівнім двовірші...* – тобто в елегійному дистиху – поєднанні гекзаметра й пентаметра.

*Лірі ж...* – йдеться про видатних грецьких ліриків Піндара, Алкея, Сафо, Анакреона.

*Троянську війну...* – йдеться не про “Іліаду” і “Одіссею”, бо їх не можна розділити на декілька трагедій (пор. Аристотель, “Поетика”, 1459 в XXIII), а про “Кіпрії” та “Малу Іліаду”.

*Коло второване...* – так звані “циклічні поеми”, що охоплювали весь цикл (коло) переказів, пов'язаних з походом на Трою.

“Музо, прослав того мужа” – скорочений переклад початкових віршів “Одіссеї”.

*Поверот Діомеда...* – Повернення героїв з-під Трої було темою циклічних поем.

*Від Зевса і Леди.* – Тобто від народження Єлени, через яку почалась Троянська війна.

*Плещійть!* – З таким проханням наприкінці вистави звертався до глядачів один з акторів.

*Атрей-лиходій...* – Злочин Атрея був сюжетом трагедії Софокла “Атрей” і трагедії Евріпіда “Фієст”, обидва твори не збереглися.

*П'ять дій...* – Поділ драми на п'ять актів, зумовлений розвитком композиції твору, пов'язаний не з класичною, аристотелівською традицією, а з елліністичними теоріями.

*Хай появляється бог...* – За допомогою спеціального пристрою на сцену спускався бог для розв'язування особливо складних ситуацій.

*Четверта особа...* – За класичною теорією, число акторів (установлене Софоклом) не повинне перевищувати трьох.

*В новому співзвуччі.* – Ліра, що первісно мала сім струн і любила сувору простоту звучання, згодом стала налічувати одинадцять.

*Козла домагався...* – Горацій приєднується до теорії, згідно якої назва “трагедія” (етимологічно “пісня козла”) походить від того, що переможець на змаганнях драматичних поетів одержував у нагороду шкуру козла.

*Сатирів сільських...* – Мова йде про так звану сатинову драму.

*В кого рід і кінь ... є...* – Йдеться про вершників.

*Осадком вина червонив... лиця.* – *До запровадження масок актори червонили щоки осадком вина.*

*Котурни велів їм озути...* – Крім цих нововведень, Есхіл запровадив також другого актора, зменшив хорові партії, що посилює розвиток драматичної дії.

*Згодом...* – тобто в 486 р. до н.е., коли афінський комедіограф Хіонід поставив першу комедію.

*Зухвалість мусив закон усмирити...* – Заборона особистих нападок, зокрема на політичних діячів, що мала місце під час Пелопоннеських війн, не тривала довго: поступово давноаттійська комедія повернула собі колишню загостреність; відсутність хору в так званій “новій комедії” не була наслідком офіційної заборони.

*Демокрит... натхнення... цинив...* – Демокрит вважав, що без натхнення, своєрідного шалу, посланого небом, не можна стати справжнім поетом; такої думки був і Платон. Горацій наголошує на свідомій діяльності поета.

*Отже, не творячи сам, я тих, які творять, повчаю...* – Закінчуючи обговорення поетичного мистецтва взагалі і драми зокрема, Горацій визнає предмет дальшого обговорення, в центрі якого – поет як творець, орієнтуючись, очевидно, на традиційну схему: мистецтво – митець.

*В кипарисовій скриньці...* – Рідкісні книги, змащені кедровою олією (що оберігала від молі і гниття) зберігались у кипарисових скриньках.

*Приправлений медом сардинським...* – Сардинський мед вважався найгіршим.

*Літ хоча з дев'ять...* – На думку античного коментатора, Горацій натякає на невелику, але майстерно викінчену поему “Смірна”, над якою поет Ціна працював дев'ять років.

*Повчання-дороговкази* – Йдеться про так звану дидактичну поезію (Гесіод, Солон, Теогнід та ін.)

*Місце, торкнуте блискавки вістрям...* – Місце, куди вдарила блискавка, вважалось священним.

*Викладено за книгою: Квінт Горацій Флакк. Твори.– К., 1982. – 254 с.*

*(Пер. з лат. А.А.Содомори)*

## ПУБЛІЙ ОВІДІЙ НАЗОН

(43 р. до н.е. – 18 р. н. е.)

Знаменитий римський поет, славу якому приніс уже перший твір, три книги "Любовних елегій". Залишаючись в межах жанру, розвиваючи традиційні мотиви ситуації, Овідій вносить в елегію нову тональність - іронію, риторичність, дотепність. Байдужий до політики і офіційної ідеології, Овідій створює дидактичну поему "Наука кохання" - відверту пародію як на моральну законотворчість Августа, так і на численні сучасні трактати - "Науки". "Фасти" ("Римський календар") Овідія стали спробою упорядкування за місяцями всіх знаменних і пам'ятних дат римського календаря, пояснення їх назв і походження. "Метаморфози" ("Переєтілення") - міфологічна поема, метою якої є зв'язний і послідовний опис багаточисельних епізодів міфології і римських легенд, що розповідають про перетворення героїв, починаючи з виникнення світу і закінчуючи чудесним перетворенням Юлія Цезаря на зірку. Поеми мали надзвичайний успіх у сучасників. Овідій почав порівнювати з Вергілієм і Горациєм, коли неочікувано у 8 р. до н.е. спеціальним указом Августа поета вислали у далеку окраїну Римської імперії - місто-фортецю Томи (сучасна Констанца в Румунії). Тут пройшли останні 10 років життя Овідія, якому так і не дозволили повернутись. Причини покарання, як і наказу про вилучення книжок поета з бібліотек, залишились невідомими. В останнє десятиліття Овідій написав п'ять книг "Скорботних елегій" і чотири книги "Послань з Понта". Страждання і горе поета, відірваного від рідних і вітчизни, вилились у щирих і сповнених глибокого почуття поетичних рядках. Овідій, як і Вергілій, справив надзвичайний вплив на європейську літературу. Його ліричні твори дали імпульс для розвитку середньовічної поезії трубадурів і труверів. Данте поставив його поряд з Гомером і Горациєм.

### ФАСТИ

#### КІНЕЦЬ АРІАДНИ (III, в. 459–516)

Ніч упаде, – в небесах ти побачиш вінець Аріадни.  
Злочин Тесеїв її в божеське лоно привів.  
Вже проміняла на Вакха коханця вона голосного,  
Що до потвори дала нитку йому провідну.  
Щасна подружжям новим, говорила: "Пощо я ридала?  
Чей же на щастя мені випала зрада його".  
Лібер тим часом, на Інді розніженим люд перемігши,  
Здобич привіз дорогу від узбережжів Зорі.

Серед індійських красунь-полонянок при нім щонайкраща,  
Божеським люба очам, донька самого царя.  
Плаче ізнов Аріадна, блукаючи берегом моря,  
І, незачісана, так скаржиться словом гірким:  
“Знову почуєте, хвилі, колишні жалі-нарікання,  
Знов, надбережні піски, приймете сльози мої!  
Я нарікала раніше: “Кривоприсяжний Тесею!”  
Але тим самим і Вакх – горе моє!– завинив.  
Нині скажу я: Жінки! Не звіряйтесь на власне подружжя, –  
Уділ занедбаний мій – все, що спіткається й вам.  
О, коли б доля моя простувала тією ж тропою,  
Що на ній стала колись, я б уже з світу зійшла.  
Вакху, для чого мене ти знайшов на тих пісках безлюдних?  
Хай би я вмерла тоді, догорювавшись вкрай.  
О легковажний, ще легший, ніж кучері власні на скронях,  
Вакху, якого тепер в горі я знаю до дна!  
Як же наважився ти, привівши наложницю-бранку,  
Шлюбне, таке дороге, ложе своє захитати!  
Де ж твоя вірність? Твої обітниці? Твоє присягання?  
Лихо моє, скільки раз маю я те повторять?  
Ти ж винуватив Тесея, його ошуканцем назвавши, –  
Присуд самому собі винис еси у той час!  
Хай же не знає ніхто, хай у тузі німій догорю я,  
Хай не подумают: я варта зневаги була.  
Надто Тесеї! Хай ніколи не знає про Вакхову зраду,  
Хай не вважає тебе спільником діла свого...  
Хоч би віддав ти свій запал якійсь білотілій коханці;  
Часом бувають такі серед чужинних людей.  
Але даремно кажу... вона мила тобі і смуглява...  
Як не замажуть тебе чорні обійми її!  
Вакху! Знайди свою вірність! Вернись до подружніх обіймів!  
Я ж тобі вірна була! Мужа я звикла любити.  
Матір ганебно колись принадили роги бичачі.  
Я полюбила твої – шана мені і хвала...  
Хай же мене обмина теє лихо. Ти ж сам признавався,  
Що невитравним чуттям завжди до мене горів.  
Чи ж дивуватись, що ти мене палиш? В огні народившись,  
В отчій правиці твердій ти врятувався з огню.  
Ти мені небо колись обіцяв і чертоги нагорні,  
Нині ж – які з твоїх рук маю я взяти дари?!”  
Вилилась скарга до краю. А ззаду, йдучи узбережжям,  
Лібер давно наслухав ті безнадійні слова.  
От у обійми бере її, сльози цілунками сушить...  
“В небі ми будемо вдих!– каже дружині своїй.–  
Ложем поєднані спільним, поєднані будем найменням:

Лібера – маєш навек зватися, кохана моя!  
От запука тобі: поглянь же на цю діадему, –  
Дивний Вулканів утвір, дар Афродіти тобі...”  
Так він мовляє і дев’ять перлин на вогні обертає;  
В небі вінець золотий сяє дев’яткою зір.

*Переклад М.Зерова*

## МЕТАМОРФОЗИ

### СТВОРЕННЯ СВІТУ (I, в. 5–88)

Перше, як море, й земля, і небо з’явилося широке,  
Всесвіт, природа уся однакове мала обличчя  
І називалася Хаос: важка несформована брила,  
Мертвий тягар нерухомий, помішані в купі безладній  
І в ненастанній борні розмаїтих речей елементи.  
Світла свого ще не лляв над світами Титан Злотозорий,  
Сяйвом новим не пишалась, вгорі наростаючи, Феба;  
Незрівноважена, темна, в обіймах легкого повітря  
Не красувалась Земля, і рук своїх, хвиль лазурових,  
Не простягала ще вздовж суходолів ясна Амфітріта.  
А як у масі одній зустрічались Земля і повітря,  
Ще й перебіжна вода, то Земля була надто хисткою,  
Хвилі занадто в’язкими, безсвітним і темним повітря.  
Власної форми не мавши, у тілі одним сполучившись,  
Вічне змагання провадили: все, що холодне, – з гарячим,  
Все, що важке, – те з легким, все тверде – з рідким і текучим.  
Бог – чи найкраща з стихій – втихомирили ту ворожнечу,  
Розмежувавши повітря з землею і землю з водою  
І над повітрям наземним етер утвердивши небесний.  
Потім, рознявши її на частки, мішанину всесвітню,  
Всі ті частки пов’язали законом гармонії й згоди.  
Ясно заіскривсь-зайнявся вогонь у легкому етері,  
Місце знайшовши собі на верхів’ях ладу світового,  
Зразу під ним розлилось етероподібне повітря.  
Нижче прослалась земля густа, вся з важких елементів,  
Власним своїм тягарем переможена, і, наостанку,  
Просторінь вод голубих тверді суходоли обмила.

Так світову впорядивши будову, творець невідомий  
Кожній частині знаходить належні їй місце і вигляд;  
І щонайперше Землі, щоб зусюди була одностайна,  
Він надає заокруглої форми; наказує водам

Плесом широким розлитись по ній і бурям назустріч  
Хвилі здіймати страшні і в камінь дзвонить надбережний.  
Вихід дає джерелам, болота розливає, озера  
І понад ложами рік підймає заломами берег.  
Дещо з тих вод випиває земля і потужніші ріки,  
Дещо доходить до моря і там, на просторі розлившись,  
Замість тісних берегів гомонить у віддалені скелі.  
З того ж веління прослались гаї, запали долини,  
Вкрилися листом гаї, і шпилі піднеслися камінні.

А як небесний простір, що п'ять у нім смуг неоднаких  
(Справа і зліва по дві, посередині п'ята, пекуча),  
Так і огорнену небом твердиню земну розділила  
Мудра творцева рука на п'ять поясів розмаїтих:  
Осередковий – гарячий, від спеки і сонця безлюдний,  
Крайні укріті снігами, а два – поміж кригою й жаром –  
Мають у всьому помірність, морозу й тепла рівновагу.

Вище над ними повітря, легке і рухливе, – повітря,  
Легше лише від огню, як огонь – від текучої хвилі.  
Там наказав сотворитель туманам осісти, і хмарам,  
Та громовицям страшним, що людські серця потрясають,  
Та подошевим вітрам, що з собою несуть прохолоду.  
Але бурхливцям не всюди премудрий звелів пробувати:  
Тож і тепер їхній силі опертись нелегко, хоч кожен  
Має свій повів в однім лише напрямі гнати, – інакше  
Всесвіт вони б рознесли у братній своїй ворожнечі.  
Евр оселився в країні Зорі, від земель набатейських  
І аж до Перських хребтів, осяяних ранішнім сонцем;  
Західний берег, де сонце промінням сіяє вечірнім,  
Рідний Зефірові став. На півночі, в Скіфії дикій,  
Має домівку Борей. В протилежному краї, на півдні,  
В хмарах і буйних дощах царює нестриманий Австер.  
Вище, над царством вітрів, етер спочиває блаженний,  
Чистий, ясний, від болота земного і пороку вільний.  
Ледве усталилось все і знайшло собі певні границі,  
Зразу ж, притиснені доти навалою темної маси,  
Зір променисті огні розжеврїлись в небі широкім.  
А щоб усюди живе буяло життя і дихання,  
В небі боги і божественні Зорі тоді оселились,  
Хвиля принадила риб блискучу сріблясту породу,  
Звір уподобав гаї, а птиця – рухливе повітря.  
Тільки найвища з істот, найгостріша, найтонша на розум,  
Ще не з'явилась, щоб світ покорити й держати у владі.  
Звідки постала людина – хто скаже: чи з божого сім'я  
Вивів створитель її, як кращого світу початок,  
А чи Земля молода, допіру розлучена з Небом,

В матернім лоні своїм затримала первісток Неба,  
А Іапетів нащадок, змішавши і землю, і воду,  
Форму для нього знайшов, – богів міцновладних подобу,  
Тож усі інші звірі з понурими лицами ходять.  
Людський тим часом кістяк поставлено стрімко і просто,  
Очі піднесено вгору, до зір і високого неба.  
Так з недоладної купи Земля сформувалася й стала  
Матір'ю всього живого і людського роду початком.

*Переклад М.Зерова*

### **ЧОТИРИ ПОКОЛІННЯ ЛЮДСЬКІ (I, в. 89–150)**

Перше поріддя було золоте: без бича і спонуки,  
З власної волі воно Правоту шанувало і Чесність.  
Кари і страху не знало. Погрозливе слово закону  
Ще не читалось на мідній таблиці, і люд не страшився  
Вирок почути судді, без суду й опіки безпечний.  
Сосни з гірських верховин ще не сходили в діл на потоки,  
Щоби легким кораблем незнані одвідати землі:  
Жодні надмор'я чужі не манили щасливого люду.  
Мури, глибокі рови не були ще для міст поясами;  
Проста сурма і покручений ріг не співали до бою;  
Меч і шолом не служили нікому. Без зброї, без війська  
Мирні народи жили в непорушнім і любім дозвіллі.  
Щедра земля самохіть, ще не знаючи пут обов'язку,  
Ралом не ткнута залізним, не зранена ще бороною,  
Гойний приносила дар, поживу, легку і корисну.  
Люди збирали тоді дику вишню й суниці по горах,  
Терен з занозистих віт, шовковиці ягоди стиглі  
Та жолуді, що зронило Юпітера древо розлоге.  
Вічна стояла весна, і подувом ніжним зефіри  
Пестили цвіт луговий, що пишався і ріс, самосійний.  
Втім, і незораний лан половів – нахилився хлібами,  
І, не лежавши в пару, наливав своє стигле колосся.  
Ріки текли молоком, струменіли скрізь нектаром ріки,  
І темнолисті дуби золотими точились медами.  
З того ж часу, як, заславши Сатурна у Тартар темничний,  
Владу Юпітер посів, то вже срібна пора та настала,  
Грша від золота, але цінніша від темної міді.  
Владар новий сколотив цілорічну Сатурнову Весну,  
Літо додавши до неї, непевную Осінь і Зиму,  
І на чотири доби річний кругобіг поділивши.  
Вперше тоді затремтіло повітря від суші та спеки,  
І від холодних вітрів крижані позвисали бурульки.  
Вперше тоді знадобились оселі; оселі знайшлися



В сховах печер, у кущах верболозу, поплетених ликом.  
Вперше Церериним зерном засіяно ниву родючу  
І під ярмом заревла-застоғнала покірна худоба.  
Третя доба – мідяна – за срібною хутко настала;  
Люд войовничий, суворої вдачі, до зброї охочий,  
Але ж іще не злочинний. Остання порода – залізна.  
Тож як настала доба найгіршої тої породи,  
Зразу ж з'явилася Кривда, минулися Чесність і Правда;  
Хитрість, Брехня і Підступство посіли їх місце спустіле;  
Зрада прийшла і Насильство, жадоба на гроші і статки;  
Вплив на море плавець, хоч на вітрі ще був безпорадний.  
Сосни, що досі по горах шпилястих росли безтурботно,  
Нині по хвилі незнаній помчали в світі кораблями.  
Землю, що спільна була, як повітря, як сонячне сяйво,  
Нині пройшов землемір, обніжки і межі поклавши.  
Стали від неї тепер вимагати не тільки ужинків,  
Але й скарбів, що від людського ока вона приховала.  
В надра, в глибини підземні ідуть; від стігійської хвилі  
Видобувають скарби, усякого лиха початок;  
Вийшло Залізо на світ і Золото, ще шкідливіше,  
Вийшла на люди Війна, що живиться ними й лютує,  
В хижих, кривавих руках брязкучу стискаючи зброю.  
Люд животіс з грабунку, на зятя не звіриться тєсть вже,  
Гість на господаря також – і братня любов потьмарилась;  
Жінка грозить чоловікові, той ворогує на жінку;  
Мачухи зводять дітей смертельно-блідим аконітом;  
Син нетерплячий про батькову смерть дізнається в ворожки.  
Никне Побожність і Віра, і діва небесна Астрєя  
Землю, сплямовану кров'ю, – остання з богів – покидає.

*Переклад М.Зєрова*

### **ГІГАНТИ (I, в. 151–162)**

Навіть високий етер, як то кажуть, не знав супокою,  
Велетні, діти Землі, запрагнули влади над Небом  
І, нагромадивши гори, до зір намагались сягнути.  
Та найміцніший Владика, Олімп розколовши перуном,  
Скинув у діл Пеліон, навалений зверху на Оссу, –  
Впали шпилі кам'яні, розчавивши всіх змієногих.  
Але Земля, перейнявшись кров'ю свого порождіння,  
Знов оживила ту кров і душу у неї вдихнула.  
А щоби пам'ять якась від нащадків її збереглася,  
Перетворила дітей подоланнях на людську подобу;  
Але нове покоління зухвале було й кровожерне  
І зневажало богів: покоління, народжене з крові.

*Переклад М.Зєрова*

**ДАФНА (I, в.452–567)**

Фебова перша любов – це Дафна, Пенесва доня.  
Та розпалив те кохання не випадок – гнів Купідона.  
От якось стрів його Феб, що пишався двобоєм недавнім.  
Той тятиву напинав, нагинаючи лук свій дворогий.  
“Нащо, пустуне, та зброя тобі? – мимохідь йому кинув Феб. –  
Чи не наше плече має право пишатися нею?  
Здатні-бо ми нанести й найлютішому ворогу рани.  
Ось нещодавно Піфон, який черевом, повним отрути,  
Обшири цілі гнітив, повалився од стріл моїх частих.  
Ти вже свій факел носи й задоволений будь, що вогнем тим  
Будиш якусь там любов, не примазуйсь до нашої слави!”  
Син Кітереї на те: “Нехай лук твій усе прошиває,  
Мій же – прошиє й тебе. Тож наскільки усяке створіння  
Нижче від бога, настільки ти й славою нижчий від мене”,  
Мовивши те, злопотів, невгамовний, крильми й за хвилину  
Вже на зеленій вершині Парнасу, багатого тінню,  
Став і вихоплює з сагайдака дві стріли неподібні:  
Будить одна з них любов, а друга – її проганяє.  
Та, котра будить, – із золота, вістрям вилискує гострим,  
Та, котра гонить, – тупа й під тростиною олово в неї.  
Ось полетіла тупа й Пенеїду, німфу, вразила.  
Свиснула гостра – й до самих кісток пройняла Аполлона.  
Тут же він німфи запрагнув, а та – утікає від нього.  
Вся її віха – глибокі ліси та на ловах багата  
Здобич; суперниця в тому вона незаміжньої Феби:  
Вільно з-під стьожки вилось перехоплене наспіх волосся.  
Хто тільки нею не снів! Та, відкинувши всіх, вона рветься  
В темні гаї, чоловіками ж нехтує, знать їх не хоче.  
Що їй Амур, Гіменей: не дбає вона про подружжя.  
Батько не раз їй казав: “Мені зятя ти, донечко, винна!”  
Батько не раз їй казав: “Мені винна ти, донечко, внуків!”  
Де там! Знаряддями зла видаються їй факели шлюбні.  
Милим обличчям на згадку про них рум’яняться німфа.  
Батька благає не раз, йому шию обвивши руками:  
“Батеньку любий, дозвожь, щоб дівоцтвом своїм утішатись  
Вік я могла, як Діані, було колись, батько дозволив!”  
Той поступився; повстала, однак, проти мрії твоєї  
Врода твоя, не судилось бажанню твоєму здійснитись.  
Дафну побачивши, Феб закохавсь і побратися прагне.  
Марить уже наяву, підвело ж його – власне пророцтво.  
Як після жнив палахтять у вогні вже без колосу стебла,  
Як ото тиння горить, що до нього приклав необачно  
Факел мандрівець якийсь чи під досвіток там його кинув,

Так тоді Феб запалав: розгулялося в грудях у нього  
Полум'я, й живить він, хоч безнадійну, любов сподіванням.  
Бачить, як їй по раменах безладно збігає волосся,  
Й думає: "От причесати б його!" Перед ним – її очі,  
Схожі на ясних зірок, її губки... та вже йому мало  
Їх уявляти собі; її пальці він хвалить, і руки,  
Й голі рамена, і навіть під одягом різні принади  
Бачить розпаленим зором своїм. Але німфа невтримна  
Швидше від вільного подуву мчить, не зважає на оклик:  
"Гей, зупинись, Пенеїдо, молю! Не хижак я, не ворог!  
Гей, зупинись! Так од вовка ягня, так олень – від лева,  
Так, стріпотівши крильми, від орла утікає голубка,  
Ворог-бо в кожного свій, та хіба ж і закоханий – ворог?  
Горе мені! Не спіткнись на бігу! Не позраною від терня  
Ніжок своїх, не хотів би я болю тобі причинити.  
Глянь же – по тернях біжиш! Хоч повільніше трохи, благаю,  
Німфо, від мене тікай – повільніше й я буду бігти.  
Зваж хоч, кому ти вподобалась: посеред гір не живу я,  
За пастуха не найнявсь; череди тут, здичілий, у нетрах  
Я не пильную. Не знаєш-таки, легковажна, не знаєш,  
Хто я, тому й уникаєш мене. Під мою ж рукою –  
Сонячний Делос мій, Кларос, Тенед і приморські Патари.  
Батьком Юпітера зву; що було, що є і що буде,  
Відаю я; з переливами струн я споріднюю пісню.  
Влучно стріла моя б'є, та одній лиш стрілі уступає –  
Тій, що впирається, наче жало, в незакохане серце.  
Хоч лікування – це винахід мій, хоч і зуть мене в світі  
Рятівником, хоч і знаюсь на діянні трав усіяляких,  
Що мені з того? Любові ніяке не вигоїть зілля.  
Хист мій усім помічний, окрім мене, що ним володію!"  
Ще не одне б він сказав, та вона все тікає лякливо,  
Феба лишас, а з ним – і його недоказані речі.  
Мила ж була і тоді: вітерець їй оголював тіло,  
Подув зустрічний немов забавлявся вбранням лопотливим,  
Довге волосся пливло-хвилювалося їй за плечима.  
Вроду примножував біг. Але далі не хоче намарно  
Німфу благи схвильований бог – з усе більшим завзяттям,  
Чуючи опіки шалу любовного, рветься до неї.  
Як серед вигону галльський собака, бува, запримітить  
Зайця, й біжить, той – жадаючи здобичі, цей – порятунку,  
Той – насідає, й здається, ось-ось у зубах буде мати  
Здобич свою, вже неначе торкнувсь її, витягши морду;  
Цей – завагався: чи спійманий вже, але ноги тим часом  
Все-таки мчать і вихоплюють зайця з-під самого зуба,  
Так ото дівчина й бог: її страх жене, бога – надія.

Та переслідувач явно прудкіший: любов окриляє,  
Сил додає; про спочинок не думає він. Утікачці  
Вже наступає на п'яти, вже дихає їй у волосся.  
Сили, проте, покидають нещасну; від бігу стрімкого  
Зблідла, – ослабла вона й, озирнувшись на хвилі Пенея,  
Зойкнула: – “Батьку, дочку порятуй! І якщо таки справді  
Силу божественну ти приховав у своєму потоці, –  
Перемінивши, згуби мою надто привабливу постать!”  
Щойно те мовила – вже ціпеніють рухливі суглоби,  
Груди дівочі вже ликом тугим непомітно беруться,  
Листям волосся стає, і гіллям простягаються руки,  
Коренем в землю востає нога, хоч така легковійна,  
Десь у верхів'ї зникає лице, й лише блиск зостається.  
В Феба ж не гасне любов: на стовбур поклавши правицю,  
Чує, як серце живе ще під теплою б'ється корою.  
Горнеться він до гілок, мов до тіла гнучкого, цілує  
Дерево, тут же воно відхиляється від поцілунків.  
“Деревом будеш вовіки моїм! У моєму волоссі  
Лавром зав'єшся, кіфару мою й сагайдак мій прикрасиш.  
Будеш вінчати латинських вождів, як лише Капітолій  
Оклик почує гучний і побачить похід тріумфальний.  
На Палатині, де Август живе, охоронниця вірна,  
Станеш побіч дверей, де пишається дуб темнолистий.  
Як мою молодість вічну прикрашують кучері буйні,  
Так от і зелень твоя не прив'яне повік, не поблякне!”  
Змовк на тім слові Пеан, і схитнулось верхів'я зелене,  
Мов головою підтакнувши, й віти щось наче шепнули.

*Переклад А. Содомори*

### **СМЕРТЬ ФАЕТОНТА (II, в. 1–328)**

Сонця високий палац на гінких підіймався колонах,  
Золотом весь мерехтів, полум'яним мінився піропом.  
Гребінь блискучий слонової кості білів на покрівлі.  
Срібні, важкі променіли здалека двійчасті в нім двері,  
Та найдивніше – була їх робота. Сам батько Мульцібер  
Вирізьбив море на них, омиті в морях суходоли  
І над землею всією простелене небо широче.  
В хвилях виднілись – різьблений Тритон із покрученим рогом.  
Вічно мінливий Протей, з китом у руках, нездоланий  
Велет морський Егеон і Доріда з своїми дочками,  
Гарні всі внуки Нерея: одні викидаються в хвилі,  
Другі на березі сіли і сушать волосся зелене,  
Треті на рибках пливуть. І обличчя у них не ті самі,  
Але подібні на вигляд, як це між ріднею буває.  
По суходолах красуються села, звірі та дїброви,

Ріки і німфи джерел, півбоги розмаїті сільській,  
Понад землею вгорі розпростерто блакить неосяжну,  
В ній же дванадцять сузір'їв, шість зліва і стільки ж праворуч.  
Скоро, Кліменина парость, прийшов Фаетонт до палацу,  
Скоро вступив до покоїв свого підсумнівного батька,  
То, не насмілившись стати віч-на-віч з отцем найяснішим,  
Він зупинивсь оддалік. Підійти не дало йому ближче  
Світло, що било від бога. В убранні багряним на троні,  
Від ізмаргадів блискучому, Феб засідав світлосяйний.  
Ззаду, обіруч від нього, тіснились Століття і Роки,  
Місяці, Дні і на відстанях рівних тримались Години.  
Тут у квітчастім вінку різнобарвна Весна виступала,  
Літо стояло там голе й гірлянду з колосся тримало,  
Осінь, скривавлена соком подушених грон виноградних,  
І льодовита Зима з розкуйовдженим сивим волоссям.  
Сонячний бог, із-за почту свого поглянувши гостро  
Оком, що світ обіймає, побачив, здивований, сина:  
“Що то за справа, – питає, – тебе привела до палацу,  
Сину мій любий, якого повік не зречусь, Фаетонте?”  
“Батьку, – сказав Фаетонт, – ти, лампадо ясна світотвору,  
Батько мій Фебе, коли так назвати себе дозволяєш,  
Дай запоруку мені, що правдиво я звався і звуся  
Сином твоїм, і сумніву напад розвій мені темний”.  
Так відповів він, і батько, вінець променистий зложивши,  
Синові ближче казав приступити і, ніжно обнявши,  
Мовив йому: “Так, ти мій... І годен моїм узиватись;  
Мати твоя і твій рід нелукаво, і батька відкрила.  
А щоби ти не вагався, проси в мене все, що захочеш,  
Все тобі дам я. Хай води стігійські, довіку не знані,  
Свідком моєї клятьби, до кінця непорушної, будуть”.

Ще й не скінчив своїх слів, як юнак нерозважний благає  
Дати йому колісницю і коней прудких, крилоногих.  
Кається Феб, що присягся, похитує Феб головою.  
“Сину мій, – каже, – тобі необачне дав слово. Коли б то  
Міг я своєї зректись обітниці. Я все тобі дав би,  
Тільки не це. Небезпеки, загибелі просиш ти, сину.  
Як я тебе одхилю від наміру твого страшного?  
Важко тобі, Фаетонте, несила управитись буде  
З кіньми моїми та ще з колісницею, ти ж нерозсудний.  
Смертного долю діставши, нелюдського прагнеш ти чину  
І, нетямуций, берешся за те, чого і безсмертним  
Не випадає торкатись. Бери собі все, що захочеш, –  
Та пам'ятай, що ніхто на моїй огняній колісниці  
Ще не наважувавсь стати, і сам олімпійський Правитель,  
Що з громової десниці вогні блискавок розкидає,

Кіньми моїми не правив. А хто у нас дужчий від нього?  
Путь моя спершу береться на кручу, – незмореним коняю  
Тяжко на неї здобутись. Середина шляху горою  
Йде по висотах найвищих. Поглянувши звідти на землю,  
В мене самого не раз призвичаєне серце заб'ється.  
Решта дороги – з гори, і коней тут ледве тримаєш.  
Навіть безсмертна Тетіда, мене дожидаючи в морі,  
Часом страшилась, щоб я стрімголов не упав до безодень.  
Ще ж пригадай: небеса обертаються, рухом невинним  
Зорі з собою усі пориваючи. Я не вважаю  
І проти руху всесвітнього коней скеровую. Силі,  
Що покоряє усіх, не корюся – самотній і дужий.  
Ну, а тепер уяви: я віддав тобі коні, мій сину, –  
Чи ти здолаєш устояти проти того обертання?  
Може, гадаєш, що путь моя йде повз міста та діброви  
І нестерельних богів обдаровані щедро святині?  
Путь непривітна моя йде повз дикі звірі й небезпеки.  
Хай дотримаєш ти напрямку, хай не зб'єшся з дороги,  
Мусиш минати, проте, наставлені роги Тельцеві,  
І фесалійця Стрільця, і Лев'ячу пащу неситу.  
Тут Скорпій простягатиме клешні криві та жакливі,  
Рак підійматиме клешні, півколом зігнуті, на тебе.  
Та не гадай, що і з кіньми так легко даси собі раду.  
Полум'я мають у грудях, крізь ніздрі його видихають.  
Ледве й самому мені покоряються, як розбіжаться,  
І гордовиті їх шиї не хтять уже слухатись віжок.  
Сину, молю, стережись, щоб дар мій не став тобі згубним!  
Поки ще можна, облич безумне своє ти бажання!  
Доказу просиш у мене, що рід мій єси і нащадок,  
Дозволу просиш на коней. Даю, але тяжко боюся.  
Батьківський страх мій – от доказ тобі, що я батько твій справді.  
Глянь на обличчя мені! О, коли б твої очі сягнули  
В серце моє, – вони б там прочитали тривогу за сина!  
Глянь-озирнися на світ! Все, що містить той світ широченний,  
Все, що таять у собі скарбниці землі й океани,  
Я тобі дати ладен, – не почувеш і слова відмови!  
Лиш не проси колісниці! Повір же: не честь, не пошана –  
Кара то буде твоя... Чому ж так домагаєшся кари,  
Що мені шию з благанням таким обіймаєш, безтямний?  
Ти зажадав і дістанеш: я Стіксом страшним присягався.  
Але чому не просив ти чого розумнішого, любий?"  
Батько скінчив свою мову, та син Фаетонт не вважає:  
Просить, затятий, собі колісниці і сонячних коней.  
От вже подоланий бог підводить, знемігшись, сина  
До подарунка Вулкана, до колісниці легкої.

Широкого золота вісь, і дишель із злата, і обід,  
 А в золотих ободах із срібла блискучого спиці.  
 В збруї рядок хризолітів і перлів рядок багатоцінний  
 Фебовим світлом горять і промінь його відбивають.  
 Ще молодий Фаєтонт розглядає ту дивну упряж,  
 А невсипуча Аврора на жовто-рожевому сході  
 Вже відчиняє присінки, і цвітом червоним троянди  
 Прибраний атрій. Розбіглися зорі, і Люціфер зблідлий,  
 Їх розглядаючи, сходить з небесної варті останній.  
 Тільки побачив титан, що земля починає шаріти  
 І що ріжки у щербатого місяця зблідлі щезають,  
 Бистрим наказує Горам, щоб коней вони запрягали.  
 Гори з наказу владики із стаєнь високих виводять,  
 Соком амброзії ситих, страшних полум'яним диханням,  
 Фебових коней і упряж на них дорогу накидають.  
 Мастить чудесним бальзамом своїм світлосяйний державець  
 Синове ніжне обличчя – від спеки його захищає,  
 Промінь кладе на чоло і голосом, сповненим смутку,  
 Передчуваючи серцем загин неминучий, говорить:  
 “Хлопче упертий, послухайся ради принаймні в одному:  
 Не користуйся бичем і міцніш натягай оці віжки.  
 З власної волі біжать мої коні, тримай їх щосили.  
 Та не забудь, що не треба тобі п'ятьома поясами  
 Гнати всіма навпростець. Пам'ятай, що справжня дорога  
 Вправо звертає поволи і далі біжить кривоною,  
 Три лише знаючи смуги небесні, а полюс південний  
 Та з Аквілоном сусідню Ведмедицю геть обминає:  
 Так і поїдеш, пильнуючи мого виразного сліду,  
 Жаром однаковим гріючи небо і землю. Розважуй,  
 Не намагайся угору в найтонший етер підійматись,  
 Щоб не спалити небесних чертогів, і вниз не спускайся,  
 Щоб не згоріла земля. Тримайся середини, сину,  
 Та й не схилийся праворуч, де Змій між сузір розвернувся,  
 І стережися, щоб віз твій не взяв до Жертовника вліво.  
 Ти поміж ними керуй. А втім, я здаюся на Долю.  
 Хай вона дбає про тебе, як сам ти про себе не дбаєш.  
 Он уже й Ніч, подивись, поки ми розмовляли з тобою,  
 Вогким чолом доторкнулась Гесперських стовпів. Поспішай-но,  
 Нас уже ждуть. Он Аврора горить, розганяючи тіні.  
 Віжки держи у руках. І як намисел твій змінився, –  
 Ради моєї послухай і коней моїх не торкайся.  
 Поки ще змога твоя і поки ще ти на твердому,  
 Поки, на горе своє, не ступив ти на вісь небезпечну, –  
 Мій обов'язок лиши на мені... Не шукай собі згуби...”  
 Але даремні намови: уже Фаєтонт в колісниці

Віжки збирає до рук; гордовитий і радий, сіяє;  
Батькові дякує щиро за ласку і дозвіл.  
Тим часом Сонячні коні Етон, і Еой, і Флегонт з Піроентом  
Ржуть нетерпляче, диханням огнистим повітря сповняють,  
Б'ють копитами в ворота і рвуться вперед за горожу.  
От вже богиня Тетіда, не знаючи, хто в колісниці,  
Засуви всі одсуває, у світ випускаючи внука.  
Ринулись коні щосили, повітря в шматки розривають,  
Хмар розтинають заслони. На крилах здіймаючись дужих,  
Геть залишають позаду на сході породжені Еври.  
Але вага невелика і дишель легкий незвичайно  
Фебових коней вражають – бо що їм тягар той юнацький?  
Як на морях кораблі безвантажні, хисткі і непевні,  
Мчать і гойдаються, вітрові й хвилям скоряючись буйним,  
Так і легка колісниця без бога-керманича скаче,  
І підкидає візницю, і небом гримить, як порожня.  
От уже шлях уторований, битий покинули коні  
І, переплутавшись, збившись, наосліп летять у безладді.  
Жахом поинявся Фаєтон: де колія справжня – не бачить;  
Та коли б він і побачив, – чи може управитись з кінями?  
Кажуть, уперше тоді розпеклись на промінні Тріони  
І зажажали скупатись в навік забороненім морі.  
Кажуть, великий Дракон, що розлігся в полярному краї,  
Млявий від холоду доти, Дракон, не страшний анікому,  
Нині, зігрівшись від жару, незнаної люті набрався.  
Навіть і ти, Волопасе, завжди забарний та повільний,  
З місця зірвався тривожно, і віз твій дарма тобі власний.

А як з верхів'їв небесних поглянув юнак нещасливий  
На розпростерту землю, десь долі, далеко-далеко, –  
Зблід, і коліна йому затремтіли від жаху німого,  
Тьма йому стала в очах від того неосяжного сяйва.  
Нині волів би повік не торкатися батьківських коней,  
Прикро йому, що про рід дізнавався і доказу прагнув,  
Сином Мероповим звався б охоче. Так гнаний Бореем  
І переможений вже корабель геть по хвилях несеться,  
Провід втерявши керманича, відданий бурі на волю.  
Що йому діяти? Скільки вже неба за ним полишилось,  
Стільки іще перед ним... Він міряє оком простори:  
То поглядає на захід, якого йому не дістатись,  
То озирнеться на схід; і віжок пустити не хоче,  
І утримати не може, і коней не знає на ймення.  
Тут йому в різних дільницях небесних здіймаються дивні,  
Страхом проймаючи серце, великі і дикі потвори.  
Єсть у просторах небесних місцевість, де, вигнувши клешні –  
Дві величезні дуги – і хвіст обернувши півколом,  
Тілом своїм Скорпіон аж на два простелився сузір'я.



Тільки побачив юнак, як, отрутою чорною вкритий,  
 Він простягає жало і погрожує певною смертю, –  
 З остраху весь похолов і віжки пустив, непритомний.  
 Як же ті віжки на спинах відчули розбурхані коні,  
 Кидатись стали туди і сюди. От, не чуючи впину,  
 Мчать юнака на просторах незнаних... Їх дика сваволя  
 Гонить легку колісницю без напряду й стежки... На зорі,  
 В небі високім прибиті, вони налітають... То вгору  
 Злинуть нараз в небеса, то круто униз забирають  
 І над землею на відстані линуть, щораз, то коротшій.  
 Феба на братніх дивується коней, що нижче від неї  
 (Проти звичаю) біжать. Обпалені куряться хмари.  
 Полум'ям скрізь, по високих місцях, поїнялись суходоли;  
 Порозсідалась земля, збувається соків і сохне;  
 Луки зелені горять, звивається лист на деревах;  
 Ниви, попалені вкрай, огневі пішли на поживу.  
 Але не досить того: зайнялися міста многолюдні;  
 Цілі країни, з усім їх достатком і людністю всею,  
 В попіл нараз обертаються; гори, укріті лісами, –  
 Тавр Кілікійський, і Тмол, і Гераклова Ета, – палають;  
 Сохне колись плодоносна, джерелами вславлена Іда,  
 Селище муз Гелікон і Гем, ще тоді не Еагра,  
 Мече своє в височінь подвоєне полум'я Етна,  
 Ерікс в огні і Парнас двоголовий, Мікала і Отрій,  
 Цїнт і Мімант, і Родопа примушена скинути кригу,  
 Дїндїма і Кїферон, середовище Вакхових оргїй...  
 Скіфїї холод її ні до чого; Кавказ велетенський,  
 Осса і Пїнд зайнялися, зайнявся Олімп величавий,  
 Альпів хребет снігоносний і з ним Апеннін-хмародержець.  
 Бачить юнак нещасливий, як світ загорівся зусюди;  
 Чує, що скоро і сам він не витерпить власного жару:  
 Ніби з великої печі, пашить той огонь нестерпучий  
 І вже розтопить небавом його золоту колісницю;  
 Іскри летючі і попїл гарячий його дошкуляють.  
 Весь оповитий, зтягнений парою скварною й димом,  
 Хмарою вкритий густою, не знає вже він і не бачить,  
 Де він летить і куди, на волю віддавшись коням.  
 Кажуть, що саме тоді ефіопи від спеки страшної  
 Враз почорніли (запечена кров потемнила їм шкіру),  
 Лїбія, кажуть, тоді пустинею голою стала;  
 Нїмфи джерел та потоків, волосся густе розпустивши,  
 Гїрко заплакали. Марно Дїркеї розшукують Фїви,  
 Аргос – джерел Амїмони, Ефіра – піренської хвилі.  
 Навіть великі річки не уникали тоді небезпеки,  
 Рїки, що мали для себе завжди береги широченні:  
 Запарував Танаїс і Пеней, той дід фессалїйський,

І тевтрантейський Каїк разом з Ерімантом псофійським,  
І славнозвісний Ісмен, і Скамандр, що потім судилось  
Вдруге йому закипіти, і жовтий Лікорм етолійський,  
І тенарійський Еврот, і дальній Мелан мігдонійський,  
Полум'ям взявся Євфрат вавілонський, Оронт загорівся,  
І Термодонт, і Ганг многоводний, теж Істер і Фасіс.  
Буйно Алфей закипів, береги зайнялися Сперхея;  
Таг злотоносний, далекий розтопленим плине металом,  
Спів лебединий замовк у славетнім краю Меонійським:  
Зграї співучі загинули всі у Каїстрових водах.  
Ніл переляканий втік, так далеко край світу сховавшись,  
Що верхоріччів його і досі ніхто ще не знає;  
Гирла ж його – усі сім – безводними стали ярами.  
Гебр і Стрімон ісмарійські спіткала однакова доля.  
Висохли Родан, і Рейн, і Пад, гесперійські всі ріки  
І до всесвітньої влади призначений Тібр жовтоводий.  
Глибше розсілась земля, і світло денне крізь щілини  
В сутемний Тартар пройшло, настрашивши подружжя підземне.  
Море міліє і сохне. Де хвилі буйні вигравали,  
Нині піски простяглися. Приховані досі в безоднях,  
Гори виходять на світ; на поверхню моря гарячу,  
Звиклі наверх викидатись, не важаться навіть дельфіни.  
Мертві тюлені з глибин тут і там випливають горілиць.  
Кажуть, що навіть Нерей, і Доріда, і всі нереїди  
Десь у печерах підводних, уже теплуватих, ховались.  
Тричі владика Нептун виринав і в безмовному гніві  
Руки в повітря здіймав, та не стерпів великого жару;  
От уже мати Земля, обтяжена водами світу –  
Водами синіх морів, джерел та струмистих потоків,  
Що поховались від спеки в її затіненім лоні, –  
Лагідне й світле лице з молитвою вгору піднявши,  
Вид свій ховає в долонях і знов, у тремтінні великім,  
Все, що на ній, потрясає і, в вогу безодню осівши  
Глибше, ніж досі була, так святими говорить устами:  
“Боже найвищий, як воля твоя, як я заслужила, –  
Хай же твій грім заgrimить, упадуть блискавиці... як маю  
Гинути я від огню, то смерть від перуна найлегша.  
Глянь, як від спеки страшної я ледве уста рознімаю;  
Пара мій віддих тамує, і кучері гинуть зелені.  
Попіл сліпить мені очі, і попіл наліг на обличчя.  
От нагорода мені, от відплата за труд мій і муки.  
От мені дяка за те, що, ралом поранена тяжко,  
Від хліборобів щороку терплю я жахи та знуцання,  
От мені дяка за те, що трави дарую худобі,  
Людському племені – хліб, і богам – запашні фіміамами...  
Але нехай уже я заслужила ту кару. Повідай,

Що завинив тобі брат? Чому його море солоне –  
Уділ його споконвічний – маліє і в діл опадає?  
Як же до брата й до мене нема в тобі іскри любові,  
Зглянься на власну державу, на полюси глянь льодовиті!  
Глянь, як парують; коли ж їх огонь усесвітній охопить, –  
Небо високе впаде. Атлант – як він витерпить, дужий?  
Ледве і так вже тримає на плечах розпечену вісь він,  
А як загинуть моря, й суходоли, й чертоги небесні, –  
Всі ми у давній обернемось хаос. Тож вирви з пожару  
Все, що зосталось донині, і світ урятуй від загуби”.

Так от сказала Земля, але, неспроможна терпіти  
Довше той жар паровий, не промовила більше нічого,  
Власне лице заховала у ближчих до Манів печерах.  
Тут уже владар небесний покликав всевишніх і Феба  
І, сповістивши, що хаос настане, як він не втрутиться,  
Став на небеснім шпилі, що звідти на землю й на море  
Хмари зсила дощові, розкида блискавиці тремтучі  
Та гуркотливі громи. Але вже не має могутній  
Ані туману, щоб землю розпечену хмарами вкрити,  
Ані дощів заливних, щоб із неба вогні втихомирить.  
Громом озвався: розмахнувся, метнув смертоносним перуном  
На Фаетонта, – упав Фаетонт неживий з колісниці;  
Полум'ям бог вгамував пожежі вогонь розбуялялий.  
Врозтіч метнулися коні, порвали – сполохані – упряж;  
Нарізно мчать без дороги і порвані віжки лишають.  
Тут гнuzдечка лежить, там осі потрошені, дишель,  
Там від побитих коліс порозкидані широко спиці, –  
Де не поглянеш, усюди сліди руйнування і жаху.  
Сам же візниця, опалений громом, з волоссям червоним  
Стрімголов падає вниз, залишаючи стежку вогнисту;  
Часом отак, як зоря на безхмарному небі нічному,  
Хоч і не падає зовсім, та може падучою здатись.  
Тіло юнацьке, побите, у краї чужім та незнанім  
Дальній узяв Ерідон і палаюче вимив обличчя,  
А гесперійські наяди над громом запаленим тілом  
Вивели горб надмогильний і пам'ятний напис зробили:  
“Тут лежить Фаетонт, що на Фебовій став колісниці;  
Хоч і не вправився з нею, у пориві смілім загинув”.

*Переклад М.Зерова*

### **НАРКІС (III, в.339–510)**

В славі найвищій своїй по містах аонійських Тіресій  
Людя, коли хтось звернувсь, непомильно пророчив майбутнє.  
Слів його віщих вагу і правдивість судилося вперше  
Ліріопеї блакитній пізнати: течією виткою

Німфу Кефіс обійняв, і як тільки зімкнулися хвилі, –  
Честі позбавив її. Завагітнівши, німфа прекрасна  
Сина в свій час повила, що й тоді вже був гідний любові.  
Ніжне дала йому ймення – Наркіс. Про долю хлопчини –  
Чи довголіття судилось йому – віщуна запитали.  
Долі провидець на те: “Якщо сам себе не побачить”.  
Довго слова ці здавались безглуздям; та ось прояснилось  
Ходом подій – небувалою пристрасною й смертю Наркіса.  
Три п'ятиліття свої примноживши ще одним роком,  
Міг видаватися він юнаком і хлоп'ям одночасно.  
Скільки в ту пору дівчат, скільки хлопців за ним упало!  
Гордість незламна, проте, заховалась під виглядом ніжним:  
Жодна в ту пору з дівчат, жоден хлопець його не торкнулись.  
Раз якось німфа його запримітила: в сіті лякливих  
Оленів він заганяв – гомінлива Ехо, що луною  
Кожен повторює звук, хоча першою слова не зронить.  
Мала ще тіло тоді, не самий лиш невидимий голос;  
Та говірливі уста і тоді їй для того служили,  
Щоб із підхоплених слів лиш останнє весь час повторяти.  
Так балакливу скарала Юнона, бо так заважала  
В горах виловлюють німф, що з Юпітером там забавлялись:  
Поки словами володарку гаяла, німфи-пустунки  
Легко чкурнути могли. Розгадала Сатурнія хитрість:  
“Я вкорочу, – пригрозила, – язик твій зухвалий, що досі  
Вводив в оману мене, буде куцим віднині твій голос!”  
Діло скріпляє грізьбу: тільки те, що закінчує мову,  
Слово подвоює німфа тепер, лиш почуте повторить.

Отже, Наркіса, що в тій глушині полював, спостерігши,  
Вмить запалала Ехо. Непомітно ступає за хлопцем.  
Скільки не йде за ним – жар усе ближчий красуню діймає.  
Змочений в сірці палкій смолоскипа вершечок так само,  
Ще й не притулиш його до вогню, спалахне пурпурово.  
Як їй хотілося словом ласкавим його перестріти,  
Вилити просьбу свою! Та якби ж то не вперта природа:  
Першій промовити слова не дасть, і вичікує німфа,  
Поки почує когось, щоб одразу й собі одгукнутись.  
На полюванні тим часом Наркіс, відлучившись від друзів,  
“Гей, чи тут є хтось?” – гукає їм. “Є хтось!” – Ехо відгукнулась.  
Той остовпів і, довкіл озирнувшись: “Сюди!” – що мав сили,  
Крикнув іще раз: “Сюди!” – залунав за тим закликком заклик.  
Знову оглянувсь – нікого ніде. “То чого ж утікаєш?” –  
З дива не сходить. Та скільки питав, стільки й чув те питання.  
Все ж на своєму стоїть і, піддавшись омані відлуння,  
“Тут ось зійдімось!” – гукнув. Нічого так радісно досі  
Не повторяла Ехо, як оце довгождане: “Зійдімось!”

До того слова сама дослухаючись, ліс покидає,  
Йде, щоб руками обвить юнака чарівливого шию.  
Той, утікаючи, кинув їй: “Геть! Забери свої руки!  
Краще помру, та не буду тебе звеселяти собою!”  
Ця ж відізвалася: “Буду тебе звеселяти собою!”  
Сором облік її. В дикому лісі зневажена німфа  
Криє обличчя своє, у відлюдних печерах ночує.  
Тіло проникле підточує туга їдка, невсипуща.  
Сохне і шкіра на ній, соковитий рум'янець неначе  
З вітром кудись одлетів, залишилися кістки тільки й голос.  
Голос живе, а кістки, переказують, стали камінням.  
Щезла в лісах, і ніхто серед гір уже німфи не бачить,  
Чують усі: зберігся й живе у ній звук безтілесний.

Так от над нею й над багатьма річковими й гірськими  
Німфами він насміявся, як раніше – над чоловіками.  
Хтось із покривджених, руки до неба піднявши нарешті, –  
“Сам хай полюбить, та хай дотягнись до любові не зможе!” –  
Мовив, – і це справедливе прохання Рамнусія вчула.

Чистої хвилі струмок течією сріблястою вився.  
Не добирався пастух туди, з гір не спускалися кози,  
Жодна тварина, жоден хижак, жоден птах не торкався,  
Не каламутив його, не кружляв над ним лист облетілий.  
Трави м'які, що довкіл зеленіли, живив той струмочок.  
Тінявий ліс охороною був од пекучого сонця.  
В полудень спечений, по ловах, у ту мальовничу місцину,  
За течією подавшись, юнак забрідає. Прилігши,  
Хоче згасити жагу, та ніяк її, спраглий, не згасить.  
Поки злився над струмком, побачив себе – й закохався  
В мрію без тіла; гадає, що тілом є хвиля холодна.

Ось він над нею завмер, наче різьблений мармур пароський,  
Зором холодним красу свою п'є, та напиться не може.  
Очі свої, дві зорі, й волосся, яким не гордив би  
Вахх, або й сам Аполлон, лежачи над водою, він бачить:  
Лиця, порослі пушком, наче з кості слонової шию,  
Ніжні уста й вишневий розлив на лиці білосніжнім.  
Все це дивує його, бо й справді він подиву гідний.  
Прагне, безтямний, себе; він і хвалить, і хвалений – він же.  
Рветься до себе ж таки: сам запалює, сам же – палає.  
Скільки разів цілував, нерозважний, хвилю зрадливу!  
Скільки разів, пориваючись шию точену обняти,  
Воду руками горнув, та себе не знаходив під нею!  
Що там побачив – не знає; незнаним горить він, одначе.  
Те, що обманує зір, водночас його й вабить до себе.  
Що ж, нерозумний, на хвилі пливкій відображення ловиш?  
Це ж бо – мара: відвернись – і зникає те, що кохаєш!

Бачиш обличчя своє, що відбилось у хвилі. Без тебе  
Тінь ця – ніщо, бо приходить вона й зостається з тобою,  
Й піде з тобою, якщо куди-небудь піти звідси можеш.  
Та відтіля відійти йому годі: ні їжа не вабить,  
Ні відпочинок; лежить на траві в холодку і жадливо  
П'є безтілесну красу, в незворушну задивлений воду.  
Гине від власних очей. Але врешті підвівся насилу  
Й жалісно вигукнув, руки простягти до лісу німого:  
“Хто, вікопомні ліси, нещасливішим був у коханні?  
Ви ж не одну та й не раз прихищали закоханих пару.  
Скільки над вами майнуло віків, а хто, пригадайте,  
Так побивався, як я? Хто сохнув аж так від любові?  
Бачу ось мрію свою, але що мені з того: до неї  
Не дотягнуся – ось так обманутись закоханий може!  
Прикро ще й те, що не безкрай морів, не дороги далекі,  
Не верхогір'я, не мури міські пролягли поміж нами –  
Смужка води! Та й сам він, бачиться, прагне любові:  
Скільки разів я вустами торкався прозорої хвилі,  
Стільки ж, назустріч мені, з глибини наближав він обличчя.  
Вже й наче смужки тієї нема, що закоханих ділить.  
Випірні, хто б ти не був, не вводь мене, милий, в оману!  
Хлопче, куди ти, куди? Не такий я на вік і на вроду,  
Щоб уникати мене: пропадали ж бо німфи й за мною!  
Щиру взаємність лице твоє ніжне мені обіцяє:  
Ось я до тебе тягнусь – простягаєш і ти мені руки,  
Я усміхнувся – усміхаєшся й ти; а заплачу – й у тебе,  
Бачу, сльоза вже бринить. На кивок мій – кивком одмовляєш.  
Видно й з поруху вуст прехороших, що ти мені й слово  
Мовиш в одвіт, та його з-під води я не можу вловити.  
Він – це я сам! Я збагнув. Мій образ мене не обдурить!  
Палом до себе пройнявся я; вогонь і ношу, й роздуваю.  
Що ж тут? Благать, а чи ждати благань? Та й чого ж тут благати?  
Те, чого прагну, – я сам. Од багатства я вбогим зробився.  
О, коли б вийти я міг поза межі свого ж таки тіла!  
Дивно – любити й бажати розлучення з тим, кого любиш!  
Сил моїх рештки вже біль забирає. Недовго на світі  
Жити лишилось мені; не розвившись іще, засихаю.  
Смерть не страшна мені: вмерши, од болю звільнюся; одначе  
Той, кого я полюбив, хай ще довго живе після мене.  
Нині ж обом нам в одній треба вмерти душі нашій спільній”.  
Мовивши, знов у своє відображення втупивсь очима.  
Ронить у воду сльозу. Потурбований образ, хитнувшись,  
Наче по хвилі ковзнув. “Безсердечний, куди ти? – в розпуці  
Зойкнув юнак.– Зупинись! Не лишай тут того самотою.  
Хто покохав! І якщо твоїх уст я торкнутись не можу, –

Дай хоч дивитись на них, щоби лютий вогонь мав поживу!"  
Одяг тоді розстебнув і в оголені груди раз по раз  
Білими, наче той мрамур, почав ударяти руками.  
Й там, де вдаряли долоні, проглянула ніжна рожевість.  
Так одним боком рум'яниться яблуко, другим – ще світле;  
Так от багрянцем тонким непомітно беруться під осінь  
Ягоди, ще недозрілі, бліді в виноградному гроні.  
Тільки-но те він помітив, коли заспокоїлась хвиля,  
Більше терпіти не міг: як на полум'ї тихому тане  
Жовтий віск або вранішня паморозь біла, як тільки  
Сонце пригріє, так він, од любові на скіпочку звівшись,  
Весь непомітним охоплений полум'ям никне повільно.  
Вже не цвіте, як раніш, "на лиці білосніжнім рум'янець;  
Сили, снаги вже нема, пощезали принади недавні.  
Далі – вже й тіло, що бідну Ехо полонила, зникає.  
Муки ці бачить Ехо і хоча пам'ятає зневагу,  
Боляче їй, і скільки разів бідолашний "О горе!"  
Вигукне, стільки разів і вона відгукнеться "О горе!"  
Вдарить у відчаї він себе в груди – і вже співчутливо  
Б'є себе в груди Ехо, одізвавшись таким же зітханням.  
Все ще задивлений в воду: "Любове моя нещаслива!" –  
Мовив останні слова. "Нещаслива!" – долинуло з лісу.  
"Хлопче коханий, прощай!" – І "Прощай!" Ехо повторила.

Ось на зелену траву він поник головою, і меркнуть  
Очі, що ними в свою ж таки вроду так пильно вдивлявся.  
Навіть у темнім житлі, в попідземній Стіксовій хвилі,  
Все він себе споглядав. Наяди за ним голосили, –  
Сестри, й братові в дар волосся зрізане склали.  
Плакали й німфи лісів, і вторила Ехо їм луною.  
Про смолоскипи подбали, про вогнище, ноші сплітали,  
Тіла ж ніде не знайшли натомість – шафранної барви  
Квітку, в якої довкіл пелюстки, мов сніжинки, білили.

*Переклад А.Содомори*

### **ПІРАМ І ТІСБА (IV, в. 55–166)**

Тісба й Пірам, той – вродою перший поміж юнацтва,  
Та – найчарівніша серед дівчат, що їх Схід колись бачив,  
Дім побіч дому жили, де муром високим із цегли  
Місто довкіл обвела, за переказом, Семіраміда.  
Отже, сусідство близьке зазнайомило їх і зрідило.  
Далі – зміцніла любов; дійшло б до весілля по праву,  
Тільки не згодні батьки. На одне лиш нема заборони:  
Палко любились вони, перейнявшись чуттям обопільним.  
Свідків нема в них: то знаками мову ведуть, то кивками.  
Пломінь же, хоч приховай, розгориться, прихований, дужче.

Здавна щілінка була у стіні, для домів їхніх спільній,  
Мабуть, іще відтоді, як будинки ці два поставали,  
Хиби тієї ніхто, хоч минали віки, не помітив.  
Око ж в любові метке: ви ж бо перші, її спостерігши,  
Стали розмову крізь неї вести; через отвір вузенький  
Скільки то лагідних слів туди й сюди пролетіло!  
Стануть, бувало, Тісба й Пірам: ця звідси, той – звідти,  
Й тільки-но подих палкий з-за стіни переловлять обоє –  
“Заздрісна, – шепчуть, – стіно! Чому заважаєш коханню?  
Нам поєднатись дозволяй! А коли завеликого просим –  
Для поцілунку хоча б – невеликий це труд – розступися.  
Втім, ми твої боржники: бо ж тобі завдячують мусим  
Те, що можемо тут обмінятись хоч словом сердечним”.  
Так от, він тут, вона там, стіні глухій пожалівшись,  
На ніч сказали: “Прощай!”, до щілінки припали вустами,  
Та поцілунок не міг, наче слово, пройти через неї.

От, звістуючи день, вже зірки проганяє Аврора;  
Зринуло сонце стрімке, осушило зарошені трави.  
В звичному місці зійшлись. Пошепталися, тихо сплакнули,  
Потім рішили під ніч, коли все постихає довкола,  
Потайки вийти на двір, підманувши сторожу, а далі, –  
Хай лише вдасться покинути дім і міські забудови.  
Щоб навмання по широкому полю обом не блукати, –  
Біля могили Ніна зійтись і сховатись під тінню  
Дерева. Дерево те – білосніжними вкрита плодами  
Смоква струнка; недалеко від неї струмок був холодний.  
Намір сподобався їм. Повільніше в води, здавалось,  
День западав, неквапливо й ніч із глибини виринала.  
Врешті, не рипнувши навіть дверима, проворно пірнула  
В темряву Тісба. Своїх підманула й, закривши обличчя,  
До гробівця підійшла й під умовлене дерево сіла.  
Духу любов додала. Та ось по кривавій вечері  
Суне левиця страшна з бичачою кров'ю на пащі  
Прямо до того струмка, щоб докучливу спрагу згасити.  
Тільки-но Тісба її запримітила в місячнім сьайві,  
В темну печеру біжить, омліваючи вся, й по дорозі  
Губить накидку легку, що з плечей, наче птиця, зметнулась.  
От, нахлептавшись води, завертає до лісу левиця,  
Та на своєму шляху, наступивши на те покривало,  
Рве на шматочки кривавою пащею ніжну тканину.

Вийшовши дещо пізніше, Пірам незабаром побачив  
Звіра глибокі сліди на піску – й сплотнів на обличчі.  
Далі й накидку тонку запримітивши в плямах кривавих,  
Каже: “Одна тільки ніч, а закоханих двоє в ній гине,  
З них же вона, лиш вона заслужила найдовшого віку.



Я провинився тут! Я тебе звів, нещаслива, зі світу!  
Бо ж у місця небезпечні тебе скерував, та раніше  
Я сюди сам не прийшов. Моє ж тепер тіло на кусні  
Рвіть, по-хижацькому рвіть і нутро поїдайте злочинне,  
Всі ви, що водитесь тут, у скелястих ущелинах, леви!  
Смерті, однак, боягуз тільки ждатиме!” З тим, нахилившись,  
Тісби накидку бере і відносить під тіняву смокву.  
Там, оросивши тканину слізьми та цілунками вкривши,  
Каже: “Й моєї крові ковток не відмовся прийняти!”  
Мовив – і меч, що при поясі був, устроїв собі в груди  
Й тут же його вириває, півмертвий, з пекучої рани.  
Так він горілиць завмер на землі. Тільки кров негмовна  
Високо б’є. Так от трубка не раз, де свинець надітреться,  
Тріскає вмить і хльосткою тоненькою цівкою з неї  
Рветься назовні вода, розтинаючи з свистом повітря.  
Кров’ю забризкані смокви плоди, що, мов сніг, були білі,  
Темними раптом стають. І від кореня, ситого кров’ю,  
Наче багрянцем густим наливаються ягоди звислі.  
Все ще тамуючи страх, щоб коханий, бува, не заждався,  
Тісба спішить; юнака виглядає очима та серцем, –  
Хоче похвастати, як вдалось їй уникнути смерті.  
От і те місце. Пригадує й дерева обрис, їй знаний;  
Барва плодів лиш дивує. “Чи це?” – зупинилась непевна.  
Й тут її кинуло в дроз: на піску закривавленім бачить,  
Болісно корчиться хтось. Відсахнувшись, поблідла смертельно,  
Наче самшит, і здригнулась нараз. Так по тихому морю  
Часом вітрець промайне: схвилювавшись, воно потемніє.  
Врешті, коханого в тім скривавленім тілі впізнавши,  
Груди невинні свої негмовним плачем надриває,  
В тузі волосся розплетене рве; до Пірама припала,  
Сповнює рану глибоку слізьми, їх із кров’ю густою  
Змішує, криє цілунками мертве, холодне обличчя.  
“Ой, що це сталося! – зойкнула.– Хто розлучив нас, Піраме?  
О, відгукнись, відгукнись! Твоя Тісба, твоя найдорожча  
Кличе тебе. Не мовчи ж, повернися обличчям до мене!”  
Чуючи Тісби ім’я, піднімає обтяжені смертю  
Очі Пірам, та, побачивши милу, зімкнув їх навіки.  
Раптом накидку свою спостерігши, омочену кров’ю,  
Й піхви самі, без меча, – “Рука твоя, – каже, – й кохання,  
О, нещасливий, згубили тебе! Та надійні й у мене  
Є і правиця, й любов: нанести собі й я зможу рану!  
Вслід за тобою, супутниця й смерті твоєї причина,  
Я, безталанна, піду. Тебе ж, кого взяти від мене  
Смерть лиш спроможна була, – неспроможна й вона відірвати!  
Все ж ми обоє сьогодні шлемо наше спільне прохання

Вам, о батьки, – мої і його, нещасливі стократно:  
Тим, кого щира любов поєднала й остання година,  
Дайте змогу в одній побіч себе лежати могилі!  
Ти ж, о розлога смоковнице, ти, що гілля своє хилиш  
Тільки над ним, а скоро вже двох укриватимеш сумно,  
Крові розлитої слід бережи, залишайся в жалобі:  
В темних постійно плодах на знак двоєдиної смерті!”  
Мовила – й, вістря під груди, до самого серця приклавши,  
Впала з розгону на гостре залізо, ще тепле від крові.  
Вчули, одначе, боги, дійшло до батьків те прохання:  
Бо ж і смоковниці плід, коли робиться зрілим, темніє,  
І спочивають останки їх – попіл – в одній домовині.

*Переклад А.Содомори*

### **НІОБА (VI, в. 146–312)**

Лідія вся аж гуде. Про подію нечувану вістка  
Йде по фригійських містах, переповнює все дококола.  
Знала Арахну й Ніоба колись, за свого дівування,  
Ще в ті часи, коли дома жила – в меонійським Сипілі.  
Доля землячки сумна не пішла їй на користь, одначе:  
Скромною бути в словах, поступатись богам не навчилась.  
Досить для гордості мала причин, та ні мужа мистецтвом,  
Ні висотою їх давніх родів, ні могутністю царства  
Так не втішалась, – хоча й похвалялась усім цим, – як дітьми,  
Славним потомством своїм. За зразок материнського щастя  
Мали б її, якби тільки сама себе ним не вважала.  
Віща Тересія донька, Манто, якось раз оббігала  
Вулиці міста всього. Покорившись божественній силі,  
Так закликала жінок: “Поспішайте гуртом, Ісменіди!  
Славте Латону й тих двох, що на світ привела їх Латона!  
Ладан паліть їм, благайте їх, лавр у волосся заплівши!  
Це ж бо велю вам не я, а Латона моїми устами”.  
Вірять їй жительки Фів і, вплітаючи зелень у скроні,  
Ладан кладуть у священний вогонь і Латону вславляють.  
Ось і Ніоба, пишаючись, в почті жінок виступає,  
Ще звіддалік убранням вирізняється золототканим,  
Навіть у гніві прекрасна. Крутнувши нараз головою,  
Так, що волосся в’юнке по обох заструміло раменах,  
Станула й, змірявши всіх доокіл зневажливим оком, –  
“Ну, чи не шал, – почала, – щоб богам, про яких тільки чули,  
Шану складать, а занедбувать – явних? Чому ось сьогодні  
Всюди Латоні димлять вівтарі, не мені, хоч мій батько,  
Тантал, – єдиний, хто міг із всевишніми сісти до столу.  
Мати – Плеяд мерехтливих сестра. Атлант велетенський –  
Дід мій, що вісь світову на могутній підтримує шиї.

Другий мій дід – сам Юпітер, та ним ще й як зятем пишаюсь.  
Фригія переді мною тремтить. Під моєю рукою –  
Кадмове царство; твердиня, що звів її муж мій дзвінками  
Струнами, з людом її – у моєму й його володінні.  
Дома ж, куди не скерую свій зір, на кожному кроці –  
Гори коштовних речей. А коли врахувати, крім того,  
Гідне богині обличчя моє та ще семеро дочок,  
Стільки ж синів і стільки ж майбутніх зятів і невісток,  
То чи не маю підстав, розсудить, бути гордою нині?  
Як же насмілились ви перевагу надати Латоні,  
Кея – титана дочці? Чи забули, що й місця малого,  
Щоб народити могла, не дала їй Земля неосяжна?  
Не прийняли її ні суходіл, ні повітря, ні води, –  
Не прихистив її світ, над блукачкою зглянувся Делос.  
“Ти суходолом, – їй каже, – блукаєш, а я ось – морями”, –  
Й дав їй притулок хисткий. Ось там вона, врешті, й родила  
Двоє дітей: це – потомства мого тільки сьома частина.  
Так, я щаслива! Чи хто сумнівався б? Щасливою й буду,  
Хто б сумнівався б у тім? Моя певність – потомство численне.  
Я – на такій висоті, куди й Доля сягнути не може:  
Хай відняла б вона щось, а залишиться все-таки більше.  
Щедрі набутки мої поза межами страху: скажімо,  
Вихопить Доля у мене когось із рясного потомства –  
Не пограбує аж так, щоб дітей моїх кількість урізати,  
Як у Латони, до двох. А вона – мало що не бездітна.  
Годі, розходьтесь усі! Познімайте-но лавр і забудьте  
Шал цей!” Знімають вінки й, незавершене кинувши свято,  
Шепотом тільки, щоб чуть не було, величають Латону.  
Ту ж – опалив уже гнів. На шпилі щонайвищому Кінта  
Стала й словом таким до Діани звернулась і Феба:  
“Ось я – горда, що вас народила, що я – ваша мати,  
Вища за кожну з богинь, крім Юнони хіба, та сьогодні  
Засумнівалась і в тім, що богиня я: славлені вічно  
Втрачу свої вівтарі, якщо ви не заступитесь, діти!  
Та не одне це болить: крім зухвальства, ще й наглумилась  
Тантала донька: дітей своїх смертних, негідниця, ставить  
Вище, ніж вас, а мене (хай це трапиться з нею) назвала  
Майже бездітною – видно злобливий язик її батька!”  
Мала й прохати ще їх, але Феб обірвав на півслові:  
“Досить! – сказав, – нарікання твої лиш затягнуть кару”.  
“Досить! – промовила й Феба. Майнувши повітрям, обоє,  
В хмару повиті, спустились над містом укріпленим Кадма.  
Поле широке й рівнинне було біля стін того міста.  
Коні там брали розгін, пролітали стрімкі колісниці;  
Де яка брила була – під копитом дробилась у порох.

Старші з семи Амфіона синів там вискакують махом  
На рисаків і за мить – уже всі на попонах багряних  
Гордо сидять і важкими од золота віжками дзвонять.  
Раптом один з них, Ісмен, кого першим носила Ніоба  
В лоні своєму колись, – завертаючи круто по колу,  
Так, що під ним аж запінився кінь, закусивши вудила,  
Скрикує: “Горе мені!” – й зі стрілою під серцем ще їде  
Деякий час, та з руки, яка слабне, висковзують віжки.  
Ось він поволі сповзає з сідла, нахилившись управо.  
Ближчий до нього, Сіпіл, коли вчув, як подзвонюють стріли  
В сагайдаку, – за повіддя сіпнув. Так обачний керманич,  
Хмару помітивши, вісницю бурі, повислі вітрила  
Вже напинає мерщій, щоб ловити в них подув найменший.  
Щойно коня підігнав – а за ним навздогін невідхильна,  
Свиснувши, лине стріла й за хвилину йому пробиває  
Шию і вістрям тонким виступає, скривавлена, з горла.  
Він, як нахилений був, так і зсунувся вниз по гривастій  
Шії коня – і гарячою кров’ю земля вже парує.  
Ось нещасливий Федім і той, що мав дідове ймення –  
Тантал – їзду верхову закінчивши, взялись, як звичайно,  
До боротьби (це ж бо діло юнацьке) в блискучій палестрі.  
Щойно зчепились вони і притиснулись, наче в обіймах,  
Щільно грудьми до грудей, – як стріла, тятивою підбита,  
Наскрізь обох водночас, як були вони вкупі, прошила.  
Зойкнули разом вони, й, од раптового болю скрутившись,  
Разом на землю лягли, й очима, що вже пригасали,  
Разом блукали ще, разом утратили й душу, зітхнувши.  
Глянув на те Алфенор і, до крові б’ючи себе в груди,  
Кинувсь до них, нахиливсь, піднімає тіла похололі –  
Й тут таки сам при братах своїх падає: гордий Делієць  
Глибоко в груди йому смертоносну стрілу заганяє.  
Той її вирвати встиг, але з вістрям і кусник легені  
Вирвавсь – і бризнула з кров’ю душа в неозоре повітря.  
Та ж не від простої впав після нього й хлопчак Дамасіхтон  
Рани: стріла блискавична ввігналась у сам підколінок,  
Де починається литка і м’яко сплітаються жили.  
Поки рукою добуть намагається згубне залізо,  
Друга, смертельна, стріла йому вбилася в горло по пір’я.  
Виштовхнув крові потік ту стрілу, й, заблищавши, злетіла  
Високо в небо вона, голубий прошиваючи простір.  
Іліоней же, останній з семи, надаремно піднявши  
Руки до неба, – “Всевишні боги, о всі ви сукупно! –  
Мовив, бо знати не міг, що не всіх йому треба благати, –  
Згляньтесь!” Почув його лучник ясний, та стрілу повернути,  
Хоч і розчуливсь, не міг. Тільки вклав юнака незначною

Раною: серця його лише кінчиком вістря торкнувся.  
Чутка жажлива, скорбота людей і домашніх ридання  
Вже й до Ніоби дійшли, вже й вона своє лихо неждане  
Бачить і віри ще й досі не йме: чи настільки велика  
Влада богів над людьми, що й таке заподіяти в силі?  
Вже й Амфіон, коли вчув про синів, устроїв собі в груди  
Меч, і не тільки життя, а й страждання позбувся одночасно.  
Як та Ніоба тепер від тієї різнилась Ніоби,  
Що розганяла жінок, які шану Латоні складали,  
Й містом ішла самовпевнено так, викликаючи заздрість  
Навіть у колі своїх, нині – й ворог над нею б заплакав.  
Ниць на холодних простерлась тілах і квапливо цілує  
Кожного з мертвих синів і до кожного з них припадає.  
Врешті, озвалась, до неба знімаючи руки зболілі:  
“Горем моїм, о жорстока Латоню, сьогодні насичуйсь!  
Горем насичуйсь моїм, упивайся журбою моєю,  
Серце звірине втішай! Синів своїх сім схоронивши,  
Я і себе схороню. Тож радій, переможнице врага!  
Що я кажу? Переможниця? Ти, хай щаслива, та дітьми  
Не дорівняєш мені, після всіх смертей – переможній!”  
Тільки промовила те – й тятива задзвеніла напнута,  
Й ті, хто лиш був там, здригнулись, окрім однієї Ніоби:  
В горі забула й про страх. Одягнені в темне, стояли  
Перед тілами братів, розпустивши волосся, їх сестри.  
Раптом одна з них, виймаючи вістря з-під серця, припала  
Зблідлим до брата лицем – і зів’яла, завмерла на ньому.  
Друга, бажаючи якось розрадити матір нещасну,  
Змовкла нараз і, зігнувшись, конає від рани сліпої.  
Ще й не стулили уста, як душа розпрощалася з тілом.  
Ця, надаремно тікаючи, падає. Інша поникла,  
Вже нежива, на сестру. Та тремтить, а ця – сховку шукає.  
Врешті, по-різному вражені, шість її дочок упало;  
Сьома лишилась, її прикриває собою Ніоба,  
В одяг окутує свій. “Хоч оцю наймолодшу, найменшу  
З-поміж усіх залиши мені, цю найдрібнішу, єдину!”  
Гине ж і ця, за котру вона просить так... Сіла самотня  
Серед синів, серед дочок німих, коло мужа – й од горя  
Заціпеніла нараз: не хвилює на вітрі волосся,  
Блідістю щоки взялись, на скорботно застиглим обличчі –  
Очі застигли такі ж – мертвоти й непорушності образ.  
Навіть язик, западаючи, до піднебіння твердого  
Мовби примерз, теплоту, як і пружність, утратили жили.  
Не повертаються шийні хребці, не згинаються руки,  
Кроку не зробить нога, скам’яніли й нутроці в неї.  
Все вона плаче, однак. Підхопив її вихор могутній

І на вітчизну заніс. На вершині вона там спливає  
Слізьми: з холодного мармуру точаться сльози й сьогодні.

*Переклад А.Содомори*

### **ДЕДАЛ ТА ІКАР (VIII, в. 183–234)**

Довге вигнання і Крит зненавидів Дедал остаточно.  
Спомин про рідні місця сповива йому тугою душу.  
Море ж кругом не пуска, і сказав він: “Хоч землі і води  
Шлях закривають, та небо відкрите: туди й підемо ми.  
Всім володіє Мінос, та повітря йому не скорити”.  
Так він сказав і поринув думками в незнане мистецтво.  
Вводить в природу нове. За порядком складає він пера:  
Спершу маленькі, а потім з малих виростають все довші,  
Ніби ростуть на горбочку. Колись пастушок таким чином  
Дудку собі укладав з очеретяних стебел нерівних.  
Зв’язує пір’я нитками, основу ж їх зміцнює воском,  
Складені так вигинає, до лука подібними робить,  
Справжніми крила здаються. Ікар же, синок, стоїть поруч  
Він то не знає, нещасний, що згубу свою бере в руки.  
З радістю ловить він пір’я, підняте легесеньким вітром,  
В руки бере жовтий віск й розмина його пальцем великим,  
Ігри його – перешкода у батьковій дивній роботі.  
Врешті робота готова. Закінчено все остаточно.  
Майстер узяв два крила і зворушивши ними повітря,  
Легко піднявся на них і повис, немов птах, над землею.  
Сина повчаючи, мовить: “Лети посередині, сину;  
Крила обтяжить вода, якщо надто летітимеш низько.  
Високо теж не лети, бо попалить вогонь твої крила;  
Шляхом середнім лети. Не дивись на Боота ти зовсім.  
Теж оминай і Геліку й оголений меч Оріона;  
Тільки за мною лети!” Одночасно з повчаннями цими  
Крила йому до плечей поприкріплював він незвичайні.  
Праця і всі ці повчання зволожили щоки старечі,  
Руки у батька тремтять. Поцілунками ніжить він сина,  
Сам несвідомий того, що востаннє дитя він цілує.  
Вгору на крилах піднявся, летить перший, боїться за сина,  
Так, ніби пташка, що вперше з гнізда повиводила діток;  
Просить летіти за ним і пояснює згубне мистецтво.  
Крилами рухає сам й безупинно слідує за сином.  
Дивиться вслід їм рибалка, з дрижачою вудкою сівши,  
Бачить пастух і орач, що спочить зупинивсь біля плуга –  
З дива німіють вони, їм здається, що бачать в повітрі  
Справжніх всесильних богів. А тим часом вже батько із сином  
Зліва залишили Самос і Делос, і Парос минули,  
Справа лишились Лебінт і багата медами Калімна.

Хлопець Ікар захопився чудовим, сміливим польотом,  
Вабить його висота, і притягує небо просторе,  
Шлях свій у гору веде, забуваючи зовсім про батька.  
Промені ж сонця гарячі розтоплюють віск ароматний,  
Віск, який скріплював крила; з плечей опадають всі пера,  
Руки позбавлені крил, не захоплюють більше повітря;  
Батька він кличе в розпуці і падає в море блакитне.  
Море, що скрило Ікара, Ікаровим нині вже зветься.  
Батько ж нещасний, що вже перестав називатися батьком,  
“Ікаре, – кличе, – озвись! Де шукати тепер тебе маю?  
Ікаре, де ти?” Аж бачить, що плаває пір’я на хвилях.  
Тут-то мистецтво своє проклина він і сина хоронить  
В землю, яка з того часу імення загиблого носить.

*Переклад Ю.Кузьми*

### **ФІЛЕМОН І БАВКІДА (VIII, в. 611–724)**

Так закінчив Ахелой. Те, що він розповів, надзвичайно  
Всіх здивувало. Один лиш наваживсь сміятися з цього,  
Впертий отой богоборець, Іксіона син невгамовний:  
“Вигадки, що розповів Ахелой: вже надто могуті  
В тебе боги олімпійські, як можуть всі речі змінити”.  
Всі остовпіли, й ніхто з них промови не міг ухвалити.  
Перший Лелег серед всіх, нарешті, мовчання порушив,  
Розумом зрілий і віком: “Безмірна небесная влада,  
Краю нема і кінця їй; схотіли безсмертні – і сталось.  
Сумнів твій тут не до речі. Ось слухай. На горах Фрігійських  
Поруч із дубом стоїть стіною обведена липа;  
Бачив це місце я сам, бо Піттей послав мене в край той  
Дальній, на ниви Пелопа, колись його роду підвладні, –  
Нині болото; де край був залюднений – птиці лишились.  
В людському образі раз завітав сюди з сином Юпітер,  
З Атлантиадам, своїм жезлоносцем небесним на крилах.  
Сотні осель обійшли олімпійці – благали спочинку,  
В сотнях осель олімпійців не пущено.  
Радо зустріли їх лиш пенати одні, очеретом болотяним вкриті.  
Жив там старий Філемон і побожна стара з ним Бавкіда.  
Там оселились вони, ще за літ молодих поєднавшись,  
Там і постарілись, в тій самій хаті. Жили-бідували,  
Але на те не вважали, і вбожество їх не гнітило.  
Слуг би ти в них не знайшов; їх двоє жило на господі,  
Хазяйнували самі і самі ж собі вірно служили.  
Ледве безсмертні боги завітали до вбогих пенатів,  
Голови низько схиливши, в тісенькі просунулись двері, –  
Тут Філемон їх запрошує поруч сідять на ослоні,  
А працююча Бавкіда рядном той ослін покриває.

Потім до огнища йде і в попелі ще не холоднім  
Жар вигрібає, кори докидає і листу сухого,  
Трудно і пильно старечим диханням огонь здобуває,  
Зносить з гори після того трісок та всілякого хмизу.  
Дрібно ламає його, під казан мідяний підкладає  
Й ту, що з грядок поприносив господар, городину чистить.  
А Філемон бере вила двозубі тим часом у руки  
Й зараз хребтину задимлену з чорного балка здіймає.  
З тої свинини, що довго про свята держали під дахом,  
Він невеличкий шматок відриває і варить в окропі.  
Щоб не знулилися гості, щоб час їм минав веселіше,  
Розпочинають старенькі розмову. Прип'яті за вушко,  
Висіли в хаті ночовки; мерщій наливають водою,  
Вишнім богам присувають – обмити натомлені ноги.  
Ліжко було в них старе, з вербового дерева збите,  
Був і сінник з осоки, на вербовій простелений рамі.  
Ковдрою вкрила сінник господиня, – так тільки у свята  
Ліжко вона застинала, хоч ковдра, стара і дешева,  
Тільки й придатна на те, щоби ліжко вербове вкривати.  
От прилягли олімпійці. Приносить тоді господиня  
Стіл, але стіл шукуть на ногу; малий черепок  
Вирівняв ногу старому служачі, а м'ята зелена  
Зверху старанно його для почесної учти натерла.  
Ставить тоді господиня двокольорові маслини,  
Терен осінній смачний, прозорим налитий розсоллом,  
Редьку, цикорій і сир, а з сиром одцідженим поряд –  
Яйця, що в попелі злегка спекла для гостей подорожніх.  
Все те на глиняній чистій посуді. Вино розмішали  
В глинянім чистім кратері, поставили букові кубки,  
Пильно, уважно натерті пахучим зсередини воском.  
Хутко потому на стіл і гаряча з'явилася страва,  
З нею й вино молоде... Трохи згодом все те одсувають,  
Щоб перемену нову на тісному столі розмістити.  
Тут і горіхи, і фіги, і фініки сушені в зморшках,  
Сливи солодкі, пахучі, у кошику яблука стиглі,  
А посередині меду стільник. І миліші від страви –  
Щира і щедра гостинність та ясні обличчя старечі.  
От примічають старі, що, як стане кратер порожніти,  
То вже й не знають, відкіль самохіттю вино прибуває.  
Вражені дивом таким, затремтіли старі богобійні,  
Просять чудесних гостей пробачить за страву убогу...  
Був на господі у них ще й гусак, що за сторожа правив, –  
Сторожа того вони й прирікають на жертву безсмертним.  
Довго він крилами бив, все з-під рук виривався старечих,  
Поки не вдався до гостей та й під ноги до них не забився.



Гості йому врятували життя і, підвівшись з-за столу:  
“Так, ми безсмертні боги, – прорекли.– Ми йдемо покарати  
Селище ваше за гріх і блюзнірство. Та ви не страшіться:  
Кара на вас не впаде. Отже, вашу оселю лишіте  
Й разом з нами ідіть на шпилі й полонини нагірні”.  
Божому слову коряться старі і, щосили обпершись  
На подорожні ціпки, помаленьку збираються вгору.  
Вже недалеко були й від вершини гірської, – так, певне,  
Пущена з луку стріла долетіла б, – оглянулись – горе!  
Все, що в долині було, затяглося болотом, і тільки  
Їхня хатина зосталась. Та поки дивуються диву,  
Поки недолю сусідську оплакують, видко стареньким,  
Як та хатина мала, що й для них затісною здавалась,  
Храмом величним стає: замість сох піднеслися колони,  
Замість гнилої соломи блищить непідроблене злото,  
Різьблені двері важкі і мармуром висланий ‘анок.  
Чують ласкаві слова – син Сатурна до них промовляє:  
“Праведний старче, і ти, достойна та праведна жоно!  
Що б ви хотіли від нас?” Поспитавшися ради в дружини,  
Спільне бажання тоді Філемон одкриває безсмертним:  
“Хочемо бути жерцями і храму святого глядіти;  
Та як у згоді дійшли до кінця свого віку земного,  
Дайте і вмерти одразу обом, щоб мені не прийшлося  
Бачить дружини в огні, та і їй щоб мене не ховати”.  
Так по їх волі і сталось. І храму вони доглядали,  
Поки точилось життя. Раз, знеможені віком і кволі,  
Вийшли із храму на ‘анок вони; обступили їм пам’ять  
Давні події; стоять, розмовляють; аж бачить Бавкίδα:  
Зазеленів Філемон; придивився старий: його жінка  
Криється листом – і от вже шумить верховіття над ними.  
Поки ще можна було, розмовляли обое, а потім:  
“Друже, прощай”, – проказали, і вже одночасно корою  
Їхні уста поросли. І досі ще люди тамтешні  
Вказують двоє дерев, що старе заступили подружжя.  
Так повідали мені старі та шановані люди.  
Правду святу говорили. Я бачив вінки там на вітті,  
І, начіпляючи свіжу свою плетеницю, промовив:  
“Люди, шануйте богів, то й вам тоді шана довіку”.

*Переклад М.Зерова*

### **ПІГМАЛІОН (X, в.243–297)**

Пігмаліон, як побачив ганебне життя Пропетід всіх,  
І, розпізнавши пороки, якими природа так щедро  
Вдачу жінок наділила, в самотності жив, без дружини,  
Й ложе у спальні його дожидало на подругу довго,

А поміж тим він займався залюбки своїм дивним мистецтвом.  
Вирізьбив з кості слона білосніжну він постать жіночу.  
Світ ще такої не знав, і своє покохав він творіння.  
Дівчини личко у неї, поглянеш – здається живою,  
Ніби їти вона хоче, та тільки затримує сором.  
Ось як мистецтво прикрилось мистецтвом! У подиві скульптор,  
Захватом сповнюють серце ті форми, що ніби вже дишуть.  
Часто до твору свого простягає він руку для проби:  
Тіло, чи кість перед ним? І не хоче признатись, що кість це.  
Ніжно цілує, здається, взаємно, до неї говорить,  
В руки бере, при тім вірить, що пальці натискують тіло,  
Навіть боїться, щоб часом синяк не з'явився на шкірі.  
То її пестить, то знову дарує приємні дівчатам  
Речі: то раковин їй принесе, то камінчиків гладких,  
Часом маленьких пташок і квіток різнобарвних букети,  
Лілій, барвистих м'ячів чи янтарних сльозинок, що впали  
З дерева дів Геліяд. Її шатами теж прикрашає,  
Персні на пальці дає їй і довге намисто на шию.  
В вухах легенькі сережки, на грудях пов'язка звисає.  
Все це їй личить, одначе без шат вона також прекрасна.  
На килимах пурпурових він ніжно її укладає,  
Назву дружини дає і похилену шию голубить  
На пухових подушках, ніби може вона це відчутти.  
Свято Венери настало на всьому святковане Кіпрі,  
Падали в жертву принесені тут телички злоторогі,  
Ранені в шию біленьку і ладан курився довкола.  
Жертву приніс і наш скульптор і біля жертovníка потім  
Станувши, просить несміло: "Якщо ви, боги, всемогутні,  
Дайте дружину мені (не наваживсь ту з кості назвати),  
Щоб хоч подібна була до моєї з слонової кості".  
Добре його зрозуміла присутня на святі Венера,  
Знає, чого він бажа й посилає прихильне пророцтво:  
Тричі вогонь запалав, підіймаючи полум'я вгору.  
В дім повернувшись, біжить він до любої статуї зразу,  
Хилить на ложе, цілує і – теплою постать здається.  
Знову цілує її, доторкається груді руками,  
Чує – від дотику кість стає м'якша і твердість зникає,  
Пальцям його піддається, подібно як віск гіметтійський  
М'якне від променів сонця й роздавлений пальцем великим  
В різні згинається форми, придатний для всякого вжитку.  
В подиві й сумніві він, і радіє, й боїться обману,  
Знову і знову кохану свою обіймає руками,  
Тіло живе обіймає, під пальцями живчики б'ються!  
Тут-то герой наш пафоський повними жару словами  
Дякує щиро Венері і палко цілує нарешті

Губки не з кості, а справжні, і дівчина це відчуває.  
Вся червоніє й, несміло піднявши угору очиці,  
Небо побачила враз і коханого поруч з собою.  
Тут і Венера присутня на створенім нею весіллі.  
Після ж того, коли дев'ять раз місяць у повні з'явився,  
Пафос синок в них родився, від нього і острів так зветься.

*Переклад Ю.Кузьми*

### **АПОФЕОЗ ЦЕЗАРЯ (XV, в. 746–879)**

Цезар у власному місті став богом. Великий у тозі,  
Був і при зброї великий. Але не бої переможні,  
Не горожанські діла, не подвигів гомін летючий  
Перетворили його на світило нове, на комету, –  
Славен породженням став він своїм: із діянь всіх великих  
Найголосніше було, що такого обрав собі сина.  
Справді: невже важливіше морських втихомирити бриттів,  
Чи сімома течіями папірусородного Нілу  
На переможних пройти кораблях, чи то нумідійців  
Та Цініфійського Юбу і Понт, Мітрідатами гордий,  
По небезпечній війні приєднати до люду Квіріна,  
Силу триумфів здобувши і справивши силу триумфів, –  
Ніж породити такого владику, що править він світом,  
І благодаттю своєю нас наділити, безсмертні?  
Отже, щоб сей не від людського сім'я на світ народився,  
Той був повинен зробитися богом. Та тільки прозріла  
Мати Енеєва смерть найсумнішу, якою загинуть  
Має Понтіфік; як тільки криваву побачила змову, –  
Зблідла і всім олімпійцям, як стрінеться хто, говорила:  
“Глянь, як зусюди на мене взялися Злоба, та Підступство,  
Як ненависно і люто на голову важать єдину,  
Що від дарданця Іула у люду мого залишилась!  
Чи то єдина з богів турбуватися маю довіку?  
То Діомед мене раниць у битві списом калідонським,  
То непокоять троянського муру лихі оборонці,  
То я повинна дивитись, як чадо моє найдорожче  
В морі блукає, терпить, до краю підземного сходить,  
З Турном змагатися мусить або ж (говорімо по правді!)  
Зводить з Юноною бій... Та що мені згадувать давне  
Роду мого лихоліття? Я й нині страшуся, і страх мій  
Застує горе колишне. Злочинні мечі проти мене,  
Бачите, як насталили? Молю, одверніте злочинство.  
Зрадницьким вбивством жерця не згасіте полум'я Вести”.  
В тузі несвітській по небу всьому ті слова розкидала  
Мати Венера, і вишні боги засмутились; та тільки  
Сили не мають тих сестер старих постанову зламати.

Провість вони подають, неминучого горя ознаки:  
Брязкотом зброї в ті дні віщували насуплені хмари  
Біди незнані; розказують: сурми й ріжків завивання  
В небі високім лунали, і сонце затемненим диском  
Тьмянеє світло жовтаве пришиклій землі подавало.  
Часто у зорянім небі з'являлись грізні смолоскипи,  
Часто у смугах дощу криваві з'являлись краплі;  
Люцифер сходив, і синє обличчя бувало укрите  
Темною ржею, і місяць в кривавій стояв колісниці.  
В тисячах місць накликав бідування настирливий пугач,  
В тисячах храмів кумири слізьми обливались і, кажуть,  
Співи й прокльони грізні по священних гаях розлягались.  
Жертва немила була; про заколот лютий зловісні  
Свідчили жили, і потрух офір віщував про злочинство.  
Кажуть, на Ринку, довкола домів і шанованих храмів,  
Скиглили пси уночі і тіні померлих блукали;  
Місто велике, схвильоване, блідло, тремтіло від жаху.  
Та не змогли одвернути неминучого всі безперечні  
Перестороги богів, і у храмі мечі заблищали;  
Курія змові кривавій припала одна до вподоби  
В цілому Римі, щоб там довершити намислений злочин.  
Тут Цітерея нараз, обома сплеснувши руками,  
Вдарила в груди і хмарою вкрити хотіла нащадка,  
Так, як Паріса колись приховала від люті Атріда,  
Як від мечів Діомедових батько Еней врятувався.  
Мовив, побачивши, батько її: "Чи не думаєш, дочко,  
Долю незмінну змінити? Ввійди лишень ти до господи  
Сестер, трьох парок. У них у просторій палаті побачиш  
Ти незчисленні події на різьблених мідних таблицях,  
Що не бояться ні неба здриганнів, ні грому грізного,  
Ні катастроф світових, і триватимуть вік непорушні.  
Знайдеш ти там у письмі невитравнім зазначену долю  
Власного роду. Читав я про нього і добре зятив.  
Взнай же і ти, Цітереє, майбутнє свого покоління:  
Той із нащадків твоїх, що тебе так тривожить сьогодні,  
Вивершив всі уже дні, які взяв для прожитку земного;  
Ти і нащадок його відчините брами небесні,  
Храми йому побудуєте славні. Його ж спадкоємець  
Візьме тягар його імені. Месником стане за батька  
Він переможеного і нас коло себе згромадить.  
Щастя його привітає. Обложені Мутіни мури  
Миру богатимуть в нього. Фарсал його силу відчує,  
І македонські Філіппи від братньої крові змокріють.  
В водах Сікульського моря умалиться славне наймення;  
Звірившись марно на шлюб із римським вождем легковажним,

Згине єгиптянка владна. Розвіються чорні погрози,  
Ніби Канопові наш Капітолій скоритися має.  
Чи ж називати тобі всіх тих варварів, всі ті народи,  
Ті, що обабіч живуть Океану? Залюднені землі  
Всі йому мають служити, а з ними і море широке,  
Мир він землі подарує, а потім, до прав громадянських  
Духом схилившись своїм, забезпечить усім справедливість.  
Прикладом власним поліпшить звичаї і оком пророчим,  
Роки майбутні поймавши і всіх полівивши нащадків,  
Синові благословенної небом дружини своєї  
Власне наймення своє передасть і турботу державну.  
А як із Нестором давнім зрівняється віком поважним,  
То до всевишніх злетить він у небо, до рідних сузір'їв...  
Цю ж із убитого тіла візьми непохитну душу,  
Перетвори її в сяйво, щоб з неба висот повсякчасно  
На Капітолій могутній дивився божественний Юлій”.

Тільки скінчив він, як, звисока мати Венера злетівши,  
Стала посеред Сенату, нікому не зрима, і душу  
Цезаря, ледве злетіла вона із смертельного тіла,  
Щоб не розтала в повітрі, взяла і полинула в небо;  
І як відчула, що полум'ям ясным вона розгорілась,  
З лона свого відпустила її. Під місячне сяйво  
Та підлетіла і, довгий лишаючи слід за собою,  
Замерхтіла зорею. І бачивши синові вчинки,  
Вищими їх уважає, радіє його перевазі.  
Правда, що син не велить прославляти себе понад батька,  
Та поголоска іде, – не скоряється жодним велінням  
І підіймає його понад батьківські вчинки славетні:  
Так Агамемнонові поступився Атрей, його батько;  
Так от Егея – Тесей, так Пелея Ахілл переважив;  
Так (наостанку візьму я належніше їм порівняння),  
Так і Сатурн від Юпітера менший. Владає Юпітер  
Твердю всією небес і всесвіту царством потрійним,  
Август керує землею: обидва – батьки і владики.  
Ви, охоронці Енеєві, що одвернули від нього  
Меч і вогонь! Ви, тубільні боги, і Квіріне, осадчий  
Нашого міста, і ти, нездоланного Ромула батьку,  
Сильний Градіве, і Весто, шанована в цезарському домі,  
Ти, Аполлоне домовий, шанований з Вестою разом!  
Ти, що живеш у тарпейському храмі, Юпітере римський!  
Всі, кого серцем побожним належить поетові знати, –  
Хай забариться той день і нас не застане живими,  
Як наш велитель покине цей світ, його владі підлеглий,  
Щоб, відійшовши до зір, піклуватися нами здалека.  
Так довершив я свій труд. Ні Юпітера гнів громоносний,

Ні неблаганне залізо, ні давність його не зруйнують.  
Хоч і надійде той день, що тільки над тілом владає,  
І покладе непомітному край існуванню моєму, –  
Кращим природи моєї первістком над зорі долину,  
Тут же наймення своє залишу незабутнє. І всюди,  
Де неоглядна земля покоряється Римській державі,  
Житиму я у людей на устах і, коли непомильне  
Передчування співця, – у безсмертній зростатиму славі.

*Переклад М.Зерова*

## СКОРБОТНІ ЕЛЕГІЇ

### В ДОРОЗІ НА ЗАСЛАННЯ (I, 12)

Літера кожна, яку у цій книжечці ти прочитаєш,  
В час народилась сумний шляху мого серед бур,  
І Адріатики бачили води, як в люті морози  
Серед розбурханих хвиль я, дрижачи, їх писав.  
Також тоді, коли Істм, що моря розділив, проминули  
І на вигнання мене інший вже віз корабель,  
Я усе вірші творив серед дикого реву морського,  
Думаю, що і Кіклад певне тоді здивував,  
Зараз дивуюсь і сам, як талант мій тоді не загинув  
В тих хвилюваннях душі, в тій скаженіості хвиль.  
Чи з отупіння виходило те, чи з безумства; не знаю,  
Тільки ця творчість моя пільгу несла для душі.  
Часто трусивсь я непевний посеред дощу і туману,  
Часто погрожував Понт, там, де Стеропи зоря.  
День перетворював в ніч нам Боот – вартовий Ведмедиці,  
То знову Австер лихий хвилі до зір підіймав.  
Часто наш човен вода заливала та пальці тремтячі  
Навіть тоді спромоглись вірші писати якісь.  
Ось заскрипіли канати, натягнені вітром північним,  
Хвиля, неначе курган, з вигнутим встала хребтом.  
Сам же керманіч підняв до зірок свої руки з благанням  
І, позабувши кермо, небу складає обіт.  
Всюди, куди не погляну, лиш смерті примару я бачу.  
Страхом скувало думки, страхом обнятий молюсь.  
Може, до порту причалю, але я боюся і порту,  
Суша таїть небезпек більше стократ, ніж вода.  
Підступ лукавих людей так же само лякає, як море,  
Здвоюють страх мій тепер меч і морська глибина.  
Я боюся, що меч прагне крові моєї напитись.

Море ж у смерті моїй славу захоче здобуть.  
Зліва – там варвари дикі, що вік весь в розбоях проводять,  
Завжди на березі тім війни, убивства і кров.  
В час, коли море хвилюють бурі в зимову негоду,  
Пристрасті в їхніх серцях дужче бушують, ніж Понт.  
Ти вже повинен простити мені, мій строгий читачу,  
Те, що мій вірш, так як є, нижче твоїх сподівань.  
Я ж не писав його в парку моїм, як раніше бувало,  
Ні не сидів, як колись звик, на дивані м'якім.  
Кидають мною розгнуздані хвилі в цю днину зимову,  
Що на листку написав, схоплює сиза вода.  
Люто так злиться зима і обурена, як я наваживсь  
Вірші писати під звук диких ударів, погроз.  
Хай вже зима переможе людину! Але одночасно  
Я перестану писати, бурю хай спинить вона.

*Переклад Ю.Кузьми*

### (III, 9)

Значить, і тут є міста – хто повірити б міг – і то грецькі,  
Хоч на землі тій доквіл варварська мова звучить.  
Навіть сюди забрели у свій час поселенці з Мілета  
Й тут, серед гетських осель, грецькі заклали дома.  
Назва місцевості все ж од самих забудівель давніша:  
Тут був убитий Абсірт – відси й та назва пішла.  
На кораблі, що зладнала його войовнича Мінерва,  
Через лискучу гладінь досі неторкнених вод,  
Кинувши батька свого, прибула сюди, кажуть, Медея –  
Згубниця – тихий затон потурбувало весло.  
З пагорба крикнув тоді вартовий, спостерігши погоню:  
“Ось він пливе! Я здаля парус колхідський пізнав”.  
Поки мінійці в страху від причалу відв'язують судна,  
Поки гримлять якорі, вправним послушні рукам,  
Б'є, спохватившись, вона себе в груди, свідомо провини, –  
Б'є себе – та, що пішла й піде на вчинки страшні.  
Хоч не втрачає вона і в ту мить одчайдушної зваги,  
Все ж на ту вістку і їй блідістю лица взялись;  
Глянувши лячно й сама на близьке вже вітрило: “Кінець нам, –  
Мовила, – батька будь-що треба затримати тут!”  
Поки, стривожена вкрай, озирається, що тут робити,  
Якось на очі їй брат саме тоді навинувсь.  
Щойно на нього поглянувши, скрикнула: “Нам пощастило!  
Ось же він, той, чия смерть буде рятунком моїм!”  
Тут неповинному в бік вона лезо смертельне встромляє;  
Він – і жахнутись не встиг, бо й не чекав на таке.  
Потім мечем його тне й розкидає по куснях довкола

Так, щоб і тут, і десь там можна було їх найти.  
Ще й на вершечку гори, щоб білили, кладе його руки  
Й голову стяту, в крові, – батькові дороговказ.  
Щоб у нежданній журбі, підбираючи залишки сина,  
Батько повільно верстав цю найскорботнішу путь.  
Ось чому, каже переказ, той край іменовано “Томи”;  
Рідного брата свого тут порубала сестра.

*Переклад А.Содомори*

### **ЗИМА НА ЧУЖИНІ (III, 10)**

Може, і досі ще хто пам'ятає вигнанця Назона,  
В Місті зосталось іще, може, ім'я по мені, –  
Знайте ж – під зорями, що не спускаються в море ніколи,  
В дальній країні тепер я між чужинців живу:  
Скрізь дикунів – савроматів, і бессів, і гетів племена –  
Навіть не гідні мене їхні самі імена!  
Поки ще тепле повітря – тим часом нам Істр оборона:  
Хвилями плінними він запобігає війні.  
Тільки ж надійде понура Зима і весь берег зашерхне,  
І від морозу стає біла, мов мармур, земля, –  
Тут і Борей, і сніги заважають нам жити під Арктом,  
Небо тремтяче, і те ніби тут гнобить людей.  
Падає сніг і лежить, під дощем і під сонцем не тоне,  
Твердне: суворий Борей робить довічним його.  
Отже, і перший іще не розтане, як випаде другий,  
У багатьох він місцях часто дворічний лежить.  
І в Аквилону бурхливого сила така, що високі  
Башти з землею рівня, рве на будівлях дахи.  
Шкури на теплі штани від холоду злого рятують,  
З тіла усього саме тільки відкрите лице.  
Часто від руху дзвонить льодинками вкрите волосся,  
І на морозі блищить, біла уся, борода.  
Не розпадаються вийняті, посуду форму зберігши,  
Вина, і вже не черпать треба, а їсти шматки.  
Що вже казати, як струмки, переможені холодом, тверднуть,  
Чи як на озері тут воду копають крихку?  
Навіть і сам, за ріку папірусодайну не вужчий,  
Той, що в собі звідусіль стільки поєднує хвиль –  
Істр – навіть він, від жорстокого вітру ізверху застигши,  
Потай у море несе води блакитні свої.  
Там он, де судна пливли, нині ноги ступають; по хвилі,  
Холодом скутій, тепер кінські копита дзвенять;  
Нині мостами новими, що вирости над течією,  
Тягнуть сарматські воли варварських безліч возів.  
Віри мені не піймуть; та ж нема за брехню нагороди,



Отже, здається мені, вірити свідкові слід:  
Бачив я море безкрає, що теж від морозу застигло,  
Води недвижні слизька вкрила й блискуча кора.  
Тут і не досить це бачити: йшов я по хвилі затвердлій,  
І не змочила вода зовсім моєї ноги.  
Навіть, Леандре, якби в цій протоці пливти довелося,  
Певно б вона не була винна у смерті твоїй.  
Навіть дельфіни не можуть із хвиль до повітря піднятись,  
Бо навісної зими їх не пускає покров.  
Мабуть, коли, махнувши крилом, Борей зашумів би,  
Хвиль би не збив і тоді на полоненій воді.  
Не ворухнулись би судна, мов мармуром, стиснуті льодом,  
І розтинати б весло скованих вод не могло.  
Бачив я риб, що в льоду зависли, прив'язані міцно –  
Деякі з них навіть там ще зберігали життя.  
Отже, як тільки надмірна Бореєва сила повіє  
Чи над простором морським, чи над розливом ріки,  
То через Істру рівнину, сухим Аквілоном закуту,  
Варвар ураз наліта, ворог на бистрім коні –  
Ворог на бистрім коні, стрілою крилатою грізний,  
Дикий руйнуючи край, нищачи люд навкруги.  
Хто утікає, лишаючи дім: на полях беззахисних  
Необоронене скрізь ворог добро забира,  
Сіл нужденне добро – і рипучі вози, і худобу,  
Всі ті достатки, які має злидар-селянин;  
Тих полонених женуть, скрутивши їм руки за спину;  
Бачать востаннє вони рідні оселі й лани;  
Падають інші, без жалю зубчастими стрілами вбиті:  
Бо ж ту отруту страшну бистре залізо несе.  
Те, що несила узяти з собою, – в дорозі лишають,  
І безневинні хатки палить ворожий вогонь.  
Мир настає, то й тоді страхіття війни всіх лякає,  
І не веде борозни ратай, налігши на плуг;  
Тут коли ворога бачать, або і не бачать – бояться;  
Тож необроблена скрізь, дика, мов пуста, земля.  
Також солодкі в тіні не ховаються тут винограда  
І не шумує в діжках, піну здіймаючи, муст.  
Яблук нема в цій країні. Не мав би Аконтії на чому  
Слів написати своїй пані й підкинути їй.  
Видно навколо поля без дерев і без зелені, голі.  
Горе мое! Не заходь жоден щасливий сюди.  
Світ так безмежно-великий широко тут розіслався,  
Нащо ж на муки мені край цей відкрито сумний?

*Переклад Г.Кочура*

(III, 11)

Ти, що в нещасті моїм наді мною постійно глумишся  
Й скільки б мене не чорнив, – мало все, підлий, тобі –  
Скеля зродила тебе, молоком годувала тигриця,  
Серце твоє, присягну, каменем стало давно.  
Де твоїй злобі межа? Чи, гадаєш, не всі ще нещастя  
Звідать судилось мені – хочеш помножити їх?  
Понт мене бачить хмурний, Ведмедиці аркадської зорі,  
Гола чужинна земля й вітер – Борей налітний.  
З варварським людом я тут перекинутись словом не можу,  
Все, куди оком не кинь, жахом наповнене тут.  
Наче той олень прудкий, що потрапив у лапи ведмеда,  
Наче вівця між вовків, що налетіли із гір.  
Я, нещасливий, тремчу посеред войовничого люду,  
Мовби постійно в мій бік меч душолюбний впиравсь.  
Хай в тому кара мала, що втратив кохану дружину,  
Край свій і друзів близьких – хай цього мало мені, –  
Все ж, коли б Цезаря гнів був єдиним моїм покаранням –  
Чи замала це біда – звідати Цезаря гнів?  
Є, проте, в Римі такий, хто живу мою рану вражає,  
Брудом, меткий на язик, щедро зливає мене.  
Всяк може в справі легкій спромогтись на таке красномовство;  
Вже коли тріщина є, важко хіба розколоть?  
Мужності треба на те, щоб міцну ще твердиню здобути,  
А на руїну хистку піде й лякливий боєць.  
Я вже не той, що колись, то чому ж мою тінь ти сьогодні  
Топчеш? У порох німий каменем мітиш – чому?  
Гектором був, – хто боровсь; кого ж коні гемонські в пилюці  
Мертвого потім тягли, – Гектором той вже не був.  
Так от і я – вже не той, кого знав ти колись – пам'ятай же! –  
З того, що знав ти колись, – нині лишилася тінь.  
Що ж ти на привид, на тінь посягаєш отруйливим словом,  
Зліснику? Годі, молю, кривдити мани мої!  
В чім винуватять мене, те за правду приймай, та не квапся  
В похибці кожній моїй бачити злочин важкий.  
Ось я розплачуюсь тут (насити свою злобу!) подвійно:  
Мучить вигнання мене й місце вигнання того.  
Й кат би, напевно, здригнувся, на долю мою позирнувши,  
Ти лиш один заповзявсь горя додати мені.  
В тебе й Бусірид повчитися б міг, як і той, хто повільно  
Мірним вогнем розпікав черево мідне бика.  
Той, хто такого бика сицилійському владарю зладив,  
Кажуть, ще й так пояснив витвору свого користь:  
“Те, що ти бачиш, – потрібна це річ, не суди надто строго,

Я для ужитку її – не для окраси робив.  
Бачиш, он там у бика на правому боці дверцята?  
Хочеш злочинця скарати – там його ти й зачини,  
Й тут же вогонь розпали, та не буйний, а так, щоби жеврівсь, –  
От і почувеш, як бик, мовби живий, зареве.  
То ж не скупися, прошу, й за дарунок віддячяся дарунком,  
Щедру за винахід цей плату мені назначи”.  
Мовив на те Фаларід: “Винахіднику дивної кари!  
Варто, щоб ти таки сам хист свій як слід оцінив”.  
Довго не думали, вмить, як повчив він, підсипали жару –  
Бик той таки заревів... голосом майстра свого.  
Про сицилійців розвівся я тут, серед гетів, сарматів, –  
Слухай же знову мене, кривднику, хто б ти не був.  
Жовч роз’ярілу свою пригасивши кров’ю моєю,  
Як тільки можеш тепер горем моїм утішайсь!  
Горя, щоправда, того на землі й на воді я вже звідав  
Стільки, що й ти б подобрів, тільки почув би про все.  
От хоч Улісса зі мною зрівняй, і побачиш: великий  
Гнів був Нептуна, та все ж – більший Юпітера гнів.  
Хто б ти, отже, не був, – моїх болісних ран не роз’ятрюй,  
З виразок свіжих, молю, руки жорстокі зніми.  
Щоб не росла з дня на день про вину мою чутка зловтішна, –  
Дай же тій справі моїй, врешті, рубцем затягтись.  
Що таке доля, згадай: то підніме, то кине людину.  
Про переміни такі слід би й тобі пам’ятать.  
Саме тому, що зазнав я таке, що й не снилось нікому,  
Так заповзятливо ти взявся за справу мою.  
Що ж, пощастило тобі – моїй долі ніхто не позаздрить:  
Лихо не йде одинцем, надто ж – Цезаря гнів.  
Щоб пересвідчивсь ти сам, що вже не видумки все це, а правда.  
Я побажаю й тобі звідати кару мою.

### (III, 13)

Знов, недоречно тепер, – нехай не було б його зовсім! –  
З бігом часу настав день той, коли я народивсь.  
Нащо вигнанцеві ти, безсердечний, примножуєш горе, –  
Краще поклав би йому враз із життям моїм край.  
Мав би ти сором якийсь, турбувався б хоч дещо про мене, –  
З Риму на ту чужину, певно б, за мною не йшов.  
Там, де ти вперше побачив мене, ще в дитячій колясці,  
Там і востаннє мені ти б усміхнутися міг.  
Міг би в ту пору важку, коли Рим я покинути мусив,  
Ти, як і друзі мої, сумно сказати: “Прощай!”  
В Понті – не місце тобі; чи сюди, у краї щонайдальші,  
Льодом окуті, й тебе Цезаря гнів скерував?

Почестей звичних і тут, на вигнанні, ждеш, нерозумний, –  
Щоб із плечей, як було, білий мій одяг спадав?  
Щоб у барвистих вінках по-святковому вітвар димився?  
Щоб у врочистім вогні ладан п'янкий тріскотів?  
Щоб запашним калачем зустрічав я прихід твій черговий?  
Щоб шанобливо богам слав я палкі молитви? –  
Інші настали часи, не такі мої справи, щоб міг я  
Радо вітати тебе, як то бувало колись.  
Про похоронний вогонь мені дбати б, а не про святковий,  
Вітвар не квітом вінчать, а кипарисом сумним.  
Ладан палити дарма: ним богів я і так не вблагаю;  
В горі такому пусті навіть молитви слова.  
Та коли ти вже прийшов, – єдине до тебе прохання:  
В ті лиховісні місця більше, молю, не приходи, –  
Поки я мучуся тут, де світу найдальший окраєць –  
Понт, який носить ім'я невідповідне: Евксін.

(III, 14)

Радосте вчених мужів, благодійнику їх, опікуне,  
Ти, хто для хисту й мого другом, порадином був!  
Як розхвалював ти мене, поки щасен я був, – чи так нині  
Дбаєш, щоб я, хай не весь, – часткою був серед вас?  
Все ще творіння збираєш мої, крім “Мистецтва”, звичайно,  
Бо й для самого митця згубою стало воно.  
Ти постарайся, прошу, вихователю юних поетів,  
Щоб хоча ймення моє в Римі притулок найшло.  
Бо ж не моїм книжечкам, а мені присудили вигнання,  
Долі такої нічим не заслужили вони.  
Часто в далеких краях, на вигнанні десь, батько блукає,  
Дітям вигнанця, проте, в Римі дозволено жить.  
Як і Паллада колись: не від матері, тільки від батька,  
Й вірші зродились мої – кров моя, плід мій живий,  
Їх довіряю тобі, а що й батька нема в них сьогодні, –  
Значить, тим важчий стає твій, опікуне, тягар.  
Чим заплямований я, – це лиш трьох моїх діток торкнулось,  
Отже, про інших усіх – явно, безпечно піклуйсь.  
Є ще в доробку моїм п'ятнадцять книг “Перевтілень”,  
Що в похоронний мій день вихопив хтось із вогню.  
Міг би й цей твір, якби сам я, на жаль, не загинув раніше,  
Блиску свого досягти під щонайтоншим різцем.  
Та між людей він іде і звучить на устах, недоладний;  
Втім, чи насправді звучить серед людей щось моє?..  
Й цю ще додай до тих книг, яка б не була вона, пісню,  
Та чи судилося їй в Рим із країв тих дійти?  
Хто її візьме до рук (та чи візьме?), хай зважить раніше,

Де й за яких я умов пісню сумну цю снував.  
Хай поміркує над тим, що в чужому краю, на вигнанні,  
Я укладав ті рядки – й буде ласкавий до них.  
Ще й подивується: як це я зміг у такій ото скруті,  
У невідступній журбі стилос узяти до рук? Хист у біді надломивсь.  
Він, щоправда, й колись не потужним  
Бив джерелом, а лиш так, ледве помітно, струмивсь.  
Далі, марніючи, він без ужитку, без догляду сохнув,  
Поки, занедбаний геть, зовсім таки не заник.  
Тут нема книг, щоб натхнення мені та поживу давали,  
Тут замість голосу книг – лук тятювою дзвонить.  
Нікому й вірші читать, а якщо б і надумав читати, –  
Марно: з читання мого й слова не втямить слухач.  
Та й самотою тут ніде побуть: на запорі ворота;  
А кругом міста біжить – захист від гетів – стіна.  
Слова шукаю, бува, чи то ймення якогось, чи назви, –  
Поруч нікого нема, хто б мені те підказав.  
Іноді мову про щось поведу – й раптом (сором казати!)  
Слова бракує мені – чи й розмовлять розівчивсь?  
Скіфська й фракійська щоденно звучить у вухах моїх мова;  
Мабуть, по-гетському я скоро й писати почну.  
От і боюся, повір, щоб випадком понтійського слова  
Серед латинських не стрів ти й поміж цих от рядків.  
Строго, проте, не суди, і на книжечку цю непримітну,  
Знаючи долю мою, оком ласкавим поглянь.

#### (IV, 1)

Може, на похибку ти (й не одну) в книжечках тих натрапиш, –  
Любий читачу, даруй, зваживши, де я писав.  
Не задля слави старавсь – на вигнанні розради шукав я,  
Щоб од усіх бідувань якимось думки відвернуть.  
Так от і каторжник той, у кайданах копаючи землю,  
Хоч і невміло, проте, співом полегшує труд.  
Пісню й човняр заведе, коли човен пливе проти хвилі,  
Тіло подавши вперед, тягне по мулі в'язкім.  
Так і весляр, до грудей раз у раз наближаючи весла,  
Хвилю, що йде на судно, мірно, співаючи, б'є.  
Так і пастух, то на посох опершись, то сівши на камінь,  
Після спекотного дня дудкою тішить овець.  
Так і служниця висновує з ниткою пісню тягучу,  
Так вона день при дні працю скрашає свою.  
Кажуть, що й мужній Ахілл, як забрали йому Брісеїду,  
Гнів свій і тугу свою гомоном струн гамував.  
Так і співучий Орфей, коли вдруге утратив дружину,  
Вражений горем важким, зрушував скелі й ліси.

Муза рятує й мене: на шляху покарання, до Понту,  
З прогнаним тільки вона, вірна супутниця, йшла,  
Їй лиш одній не страшні ані вбивці рука, ні ворожий  
Меч, ні вітри, ні моря, ні найдикіші краї.  
Знає, що я посковзнувсь, що не вчинок зловмисний зі світу  
Звів передчасно мене – похибка прикра моя.  
Муза ласкава тепер вже хоча б через те, що раніше  
Разом зі мною й сама нашу ділила вину.  
Нащо, на згубу собі, я правицю подав Піерійським  
Сестрам! Навіщо пізнав їхнє мистецтво святе!  
Як мені бути тепер? Я ще й досі могутнім корюся:  
Вражений пісні жалом, далі до пісні горнунь,  
Так дуліхійців, було, вабив лотос, їм досі не знаний,  
Хоч і до згуби їх вів, та смакували його.  
Хто закохавсь, – чує сам, де біда його, й сам же до неї  
Рветься, наосліп летить просто на згубу свою.  
Так от і до книжок, до свого ж таки горя горнунь;  
Вістря, в моїй же крові, я ще й до серця тулю.  
Це заповзяття моє божевіллям годиться назвати,  
Те божевілля, однак, дещо корисне мені:  
Від споглядання біди відвертає мене віршування  
І з-перед зору мого темну розвіюю млу.  
Так і вакханка не раз у священному шалі гасає  
По едонійських верхах, не відчуваючи ран.  
Хай лише груди мої колихнуться під тирсом зеленим –  
Понад нещастя людські духом і я піднімунь,  
Що те вигнання тоді, що той берег похмурого Понта,  
Що те гнівне божество?– Вище літає мій дух.  
Наче летецький напій, щоб заснути, надпив я із кухля,  
Так усі біди свої бачу неначе крізь млу.  
Тим-то вшановую їх, геліконських сестриць, що зі мною  
Йдуть на вигнання сумне, лиш би приспати мій біль.  
На суходолі й морях не гордили вигнанцем – були з ним  
І на дорозі курній, і на помості судна.  
Поряд були б лиш вони, бо всі інші боги з величавим  
Цезарем, всі як один, – горя бажають мені.  
Й стільки послали вже лих, скільки є окрай моря піщинок,  
Скільки у морі є риб, скільки – дрібної ікри.  
Легше квітки навесні, у жнива – колоски врахувати,  
Спілі плоди – восени, взимку – сніжинки легкі,  
Ніж усе те, що я зніс, наблукавшись по цілому світу,  
Поки той берег мене – лівий, Евксінський, прийняв.  
Та не зазнав я добра, не поменшало й тут мого горя,  
Навіть сюди забрела доля лиха мені вслід.  
Бачу виразно тепер, яка нитка снується для мене

З дня, коли я народивсь: темної пряжі вона.  
Що тут людині грозить, – шкода слів, бо хоч я про ті речі  
Мовив би правду святу, – віри не йняв би нікто.  
Важко, ой, важко тому, хто не сходив із уст всього Рима,  
Між чужаками тепер – бессами й гетами жить!  
Та чи життя це, скажіть, – при зачиненій брамі, за муром,  
Де й оборонні вали – не запорука життя?  
Ще в молодечі роки я цурався убивчої зброї,  
В руку важкого меча брав я хіба що на жарт.  
Нині, хоча вже хилюсь і приховую сивінь шоломом,  
Меч я при боці ношу, в лівій руці – маю щит.  
Хай лиш тривогу звістить, на горбі причаївшись, дозорець, –  
Тут же тремтливо до рук свій обладунок беру.  
Ворог, тримаючи лук і отруйну стрілу наготові,  
Вже попри мур тайкома мчить на хрипливім коні.  
Мов кровожерливий вовк, що крізь зарості, через посіви  
Тягне у темрявий ліс необережну вівцю,  
Так і того, за ким браму міську не зачинено часно,  
Ворог-дикун на коні, в полі спіймавши, жене.  
Йде полоненик тоді, відчуваючи зашморг на шії,  
Йде або тут же його косить трійлива стріла.  
Так я у дикім краю, його житель новий, проживаю, –  
Й так мені тягнеться час, начебто вік тут живу.  
І за таких от умов мене знову до святощів давніх  
Муза-вигнанка веде – вірші снувати велить.  
Тільки кому їх читать?! Перед ким виливати скорботу?  
Хто розумітиме тут мови латинської плин?  
Тож хоч-не-хоч сам собі і пишу я ту пісню, й читаю,  
Тим-то її не страшить надто суворий суддя.  
Часто себе ж я питаю: “То для кого тепер ті старання?  
Може, ту пісню сармат візьме до рук, може, гет?”  
Часто ронив я сльозу на оте сумовите писання,  
І від ридання не раз вогким робився сувій.  
Серцем я рани старі, мовби щойно нанесені, чую –  
От і по грудях струмить сліз ненастанний потік.  
Поки пригадую все – ким я був колись, хто я сьогодні,  
Як опинився аж тут, відки прибув я сюди,  
Часто, впадаючи в шал, сам себе кленучи й ті старання,  
Кидав усі ті пісні, згрібши їх, прямо в огонь.  
Тож із писання всього хоч на ті, що zostалися, крихти  
Оком привітним скинь, хто б ти, читачу, не був.  
Зглянься на твір цей і ти, кого втратив навек я вже, Риме, –  
Твір, що несе на собі барву вигнання сумну.

*Переклад А. Содомори*

**ЖИТТЯ ПОЕТА (IV, 10)**

Любощів ніжний співець, як свій шлях життєвий перейшов я, –  
Друже-нащадку, тобі повість розкаже моя.  
Мила вітчизна моя – Сильмон, на джерела багатий;  
Дев'ятдесят туди миль треба від Рима пройти.  
Там я на світ народивсь, а щоб добре ти рік той затамив,  
Знай, що однакова смерть консулів стріла тоді.  
З діда і прадіда рід наш поважний із вершників римських,  
Не випадковість, не гріш в люди виводили нас.  
Парость не перша в сім'ї, – коли я на світ появився,  
Був уже брат у батьків, старший від мене на рік;  
Знайте, зірниця одна привітала народження наші,  
День святкування один, тільки на два пірижки.  
Був то один із п'яти, зброєносній Мінерві відданих  
Днів, коли перші бої в цирку кривавлять пісок.  
В ранніх зелених літах нас виховують пильно й дбайливо:  
В Рим до найкращих знавців батько обох нас послав.  
Брат мій від літ молодих вінець красномовства вподобав,  
Форума сварки гучні вабили серце його.  
Серцю ж моєму з дитинства подобались святощі неба,  
Муза до тихих пісень кликала душу мою.  
Часто мій батько мовляв: “Не за хлібне ти діло берешся,  
Славний Гомер, але й він так і помер нуждарем”.  
Батькове слово узяв до душі я і, Муз призабувши,  
Спробував прозу писать, кинув я метри дзвінкі, –  
Тільки ж писання моє самохіть окрилялося ритмом,  
Щоб не почав я писать, вірші складались самі.  
Роки тим часом минали – нечутною перше ходю,  
Вільної тоги настав день для обох юнаків,  
Туніки наші прикрасив широкий рубець пурпуровий,  
Нахили серця, проте, не відмінилися в нас.  
Брат мій подвоїти встиг у житті своїм десять лиш років, –  
Вмер, і я мав почуття, ніби я втратив себе.  
Потім посаду прийняв я, зеленим літам відповідну,  
Членом колегії трьох деякий час я пробув.  
Курія далі чекала; та звузив я рубчик червоний,  
Не до снаги бо мені був той почесний тягар:  
Тіло незвичне було, та й душа не лежала до праці,  
А честолюбство мені завжди огидне було;  
Сестри до того ж аонські шептали про творче дозвілля,  
Що уявлялось і так даром найкращим мені.  
Як шанував, як любив я прославлених Римом поетів!  
В кожному улюбленці муз бога я серцем вчував.  
Слухав я Макра старого читання – про “Птахів” поему



Та про отрутих гадюк, та про цілюще зело.  
Часто Проперцій мені довіряв свою сповідь вогненну:  
Щира й правдива приятель нас сполучала обох.  
Басс, славнозвісний сатирою, славний гекзаметром Понтік –  
Спільники любі були тих товариських зібрань,  
І незрівняний Горацій втішав нас багатством мелодій,  
Пісні химерно-тонкій рідну навчивши струну.  
Тільки на образ Вергілія знав я, і смерть передчасна  
Вирвала раптом з життя приятель, Тібулле, твою.  
Галле, він твій спадкоємець, його спадкоємець – Проперцій,  
Я в тому колі з'явивсь вже як четвертий співець.  
Як я старіших колись, так мене привітали молодші;  
Хутко Талія моя стала відомою всім.  
А виступав я з читанням перед громадою в Римі, –  
Ледве чи й раз поголить бороду вправився я.  
Хист мій співецький збудила прославлена в місті Корінна,  
Так неправдивим ім'ям владарку знав я свою.  
Досить тоді написав я, та все, що вважав негодящим,  
Сам я – суворий співець, – кидав в огонь без жалю...  
Правда, тоді як я йшов на вигнання, багато спалив я  
Навіть достойних пісень, в гніві на Музу свою.  
Серце було в мене чуле, покірне Кротові серце;  
Часто з найменших причин поломеніло воно.  
Хоч я вродився таким, що займався од найменшої іскри,  
Та на іменні моїм плям і чуток не було.  
Мало не хлопцем мене одружили; немила та жінка  
Дуже недовго жила шлюбним зо мною життям.  
Друга її заступила; не смію догани їй скласти,  
Та і недовго вона леже ділила моє.  
Третя й остання діждала зо мною поважного віку,  
Та й на заслання мене випало їй виряджати.  
Мав і дочку я єдину, і внуків від неї діждався  
Двох вона мала дітей, правда, і шлюб не один.  
От уже шлях свій промірявши, батько помер мій спокійно,  
Дев'ять десятків прожив він на своєму віку.  
Гірко я плакав за ним, так оплакував сина свого б він.  
Матері скоро своїй шану останню я склав.  
Щастя їм випало, що мого горя вони не діждали,  
Що мого вислання день їх в домовині застав.  
Щастя й моє, що недоля мене не при них перестріла,  
Не довелося старим гірко за мною тужити.  
Та як від мертвих не тільки ім'я на землі зостається,  
І від високих кострів тінь одлітає легка,  
І як про горе моє прилине до нас поголоска,  
І понад Стіксом мутним будуть судити мене, –

Знайте, кохані, тоді, що причина мого вигнання –  
Вчинок незважений мій, а не злочинство яке.  
Мертвим належне віддав я; для тебе, читачу сердечний,  
Знову продовжую я повість скорботну свою.  
Роки найкращі минули; прийшла сивина незабаром,  
В кучері чорні мої позапліталася скрізь,  
І переможний їздець на моєму віку олімпійський  
Десять вже взяв нагород і завітчався вінком, –  
Як несподіваний Цезаря гнів мене вислав у Томи,  
Де чорноморський бурун в західні б'є береги.  
Кари моєї причина і так аж занадто відома,  
Та ось про власну біду свідчить не вільно мені.  
Зрада супутників, прикrostі слуг – що я згадувати маю?  
Лихо те тяжче було, ніж це заслання гірке.  
Тільки ж дух мій не стих, не скорився лихий я негоді,  
Скупчив всі сили свої – перетерпіти біду.  
Бід же на мене звалилося стільки на суші й на морі,  
Скільки зірок золотих в небі високім горить.  
Давне дозвілля, солодке життя довелося забути  
І в непривичній руці зброю належну підняти.  
Берег сарматський, суміжний із племенем гетів стрілецьким,  
Зрештою нас привітав після набридлих блукань.  
Зброя дзвенить тут довкола, та я, щоб недолю забути,  
На самотині свою пісню складаю сумну.  
І хоч нікого нема, хто б її привітав благодушно,  
Час забирає вона: днина коротша стає.  
Дяка, о Музо, тобі, що живу я, страждання я зношу,  
І що важке це життя не підломило мене.  
Ти-бо потіху даєш, ти приходиш до мене, як ліки,  
І заспокоюєш ти серце турботне моє.  
Вождь і супутник єси: пориваєш мене від Дунаю,  
На Геліконі мені місце почесне даєш;  
Ти – це не часто буває – мені за життя ще з'єднала  
Славу й потужне ім'я, шану посмертну співців.  
Заздрість, що все сьогочасне принижує завжди і ганить,  
В пащі неситі моїх не поглинула пісень.  
І хоча наша доба породила великих поетів,  
Все ж і прихильні були людські й до мене уста.  
І хоч на думку мою є багацько співців поважніших,  
Поруч із ними й мене ставить ласкавий читач.  
Передчування ж співецьке говорить мені – та чи правда? –  
Що і по смерті не весь буду я, земле, твоїм.  
Чи то мій хист, чи то ласка твоя оцю славу з'єднали, –  
Дякую красно тобі, любий читальнику мій.

*Переклад М.Зерова*

## ПОНТІЙСЬКІ ПОСЛАННЯ

### ДРУЖИНІ (I, 4)

Вже мені роки тяжкі припорошують інеєм скроні,  
Вже й на обличчя моє борозни зморщок лягли,  
Слабшають сили і в'яне снага у замученім тілі,  
Не веселять вже мене радощі юних років.  
Певно, побачивши раптом мене, не змогла б ти впізнати,  
Так зруйнував мене час, постать змінивши мою.  
Я признаю, що це роки, але є ще інша причина:  
Вічний неспокій душі, праця невпинна моя.  
Може, хто горе моє поділив би на роки численні,  
Вір мені, став би тоді старшим за Нестора я.  
Що є сильніше волів? А поглянь, як на полі твердому  
Їхні могутні тіла праця ламає важка.  
Нива, яка не дармує й не звикла облогом лежати,  
Мучиться, старість несе їй безупинний врожай.  
Кінь, який участь приймає постійно у цирку в змаганнях,  
Також нарешті впаде й більше не вийде на круг.  
Човен, що все у воді і ніколи сухим не буває,  
Хоч з найміцніших дощок, море розіб'є його.  
Мучить також і мене ціла низка нещастя невимовних  
І передчасно старим роблять ці муки мене.  
Спокоєм живиться тіло і дух має корм у дозвіллі,  
Праця надмірно важка виснажить тіло і дух.  
Ти подивись, син Есона також гостював в цій країні,  
Славу яку він за те потім в нащадків здобув.  
Хоч, в порівнянні зі мною трудився він менше і легше  
(Правду говорять хіба славних людей імена).  
Він же до Понту подався, бо так повелів йому Пелій,  
Той, що іменням своїм лиш фессалійців страшить.  
Цезар же вигнав мене, а від сходу й до заходу сонця  
Перед іменням його землі обидві тремтять.  
Зліва Гемонія більше, ніж Рим поєдналася з Понтом,  
Отже, тому його шлях значно коротший, ніж мій.  
Він мав супутників славних – найперших ахейських героїв,  
А на моєму шляху всі відцурались мене.  
Ми у крихкому човні морські борознили простори,  
А Есоніда поніс в море святий корабель.  
В нас ні керманичем Тифіс не був, ані син Агенора,  
Щоб научив, як свій шлях в морі найкраще вести.  
Ним піклувалась в дорозі Паллада й цариця Юнона,  
Бідна ж моя голова не захищалась ніким.  
Допомагало йому потайне Купідона мистецтво,

Краще б у мене тих штук не навчився Амур.  
Він повернувся додому, а я у степах цих загину,  
Бо розлютований бог, певно, у гніві й тепер.  
Отже, жорстокіша доля моя, найвірніша дружино,  
Важчий тягар мій, ніж той, що Есоніда гнітив.  
Певно, і ти постаріла, пригноблена нашим нещастям,  
Хоч молодію була в час, як я Рим залишив.  
О, хай дозволять боги, щоб такою тебе я побачив!  
Щоб цілувати я міг зморшки на милих щоках!  
Щоб обійняв я руками тіло твоє помарніле  
Й мовив: "Про мене журба так ізв'ялила її".  
Плакали б разом, коли про долю свою повідав би,  
Бесіда мила плила б, хоч вже надій не було.  
Цезарю й жінці його я приносив би жертви належні,  
Ладан ласкавим богам вдячна курила б рука.  
О, щоб Мемнонова мати змогла ублагати Августа  
Й губки рожеві її день цей приблизили нам.

#### АТТИКОВІ (II, 4)

Аттику, друже мій вірний, прийми це послання Назона,  
Шле він його з берегів дальнього Істру тобі.  
Чи пам'ятаєш ти досі про мене – нещасного друга,  
Чи збайдужів я тобі і позабув ти мене?  
Ні, не такі вже жорстокі для мене боги, щоб повірив  
В те, що, мій Аттику, ти друга спроможний забуть.  
Перед очима моїми стоїть твоя постать незмінно,  
Миле обличчя твоє бачу в думках я своїх.  
Згадую, скільки важливих нас справ повсякденно єднало  
Та на веселощі теж часу чимало знайшлося.  
Часто години швидкі проминали у довгих розмовах,  
Часто потік моїх слів довшим бував, аніж день.  
Часто до слуху твого щойно складений вірш мій доходив  
І про творіння нове думки твоєї питав.  
Знав, те, що ти похвалив, те й іншим подобалось завжди,  
Це нагорода була праці й старанням новим.  
Вірш, щоб гладесенький був, відшліфований друга напилком,  
Мусив справляти не раз все, що підказував ти.  
Площі і портики всі нас обох усе бачили в парі  
І у театрі й в путі – всюди ми разом були.  
Завжди любов нас така, найдорожчий мій друже, єднала,  
Як в Еакіда колись з Нестора сином була.  
Навіть як вихилиш чашу, наповнену водами Лети,  
Я не повірю, що ти зможеш забути про це.  
Швидше, напевно, вже день стане довгий узимку, а ночі  
Будуть вільніше плити в спеку, ніж в лютий мороз.

Спеки не стане раніш в Вавилоні, морозів у Понті,  
Й пахнути краще троянд будуть ромашки малі,  
Ніж позабудеш мене і у Лету діла наші кануть.  
О, ще у долі моїй є якийсь промінь ясний!  
Ти стережись, щоб довір'я моє не було лиш примарним  
І щоб даремною хтось віру мою не назвав.  
Оберігай уже стійко ти вірність друзяці старому  
Стільки, як личить, і так, щоб тягарем я не став.

### ДРУЗЯМ (III, 7)

Не вистачає вже слів про те саме так часто просити,  
Сором, що просьбам моїм марним немає кінця.  
Думаю, також і вам набридає одна і та ж пісня,  
Кожний бо вже наперед знає, про що я прошу.  
Всім вам відомо, що кожний мій лист зі собою приносить  
Навіть раніше, ніж хтось встиг розгорнути його.  
Отже, нарешті, хай зміниться тема мого послання,  
Бо неможливо, щоб я плив без кінця проти хвиль.  
Вибачте, друзі, мені, що на вас покладав я надії,  
О, вже помилок таких я не робитиму більш.  
Ні дорікати дружині не стану, яка, очевидно,  
Вірна, але боязка й мало приклала зусиль.  
Якось і те перетерпиш, Назоне, бо ж гірше ти стерпів,  
Жодного вже тягару ти не відчуєш тепер.  
Плуга цурається віл, якого забрали зі стада,  
Шию виймає свою він із твердого ярма.  
Я ж до жорстокості долі уже призвичаївся добре  
І не здивує мене горе ніяке тепер.  
Раз вже до гетів прибув, то нехай і помру в їх країні!  
Й Парка хай нитку життя, як почала, обірве!  
Любо плекати надію, хоч часто вона нас підводить,  
Й думати: здійсниться те, що ти собі забажав.  
Легко проїнятися іншим – зневірितись у порятунку,  
Знати напевне, що ти раз і назавжди пропав.  
Бачимо, що лікуванням роз'ятрюєм деякі рани,  
Краще було б, якби їх зовсім ніхто не торкався.  
Легше утопитись той, кого раптом у воду штовхнули,  
Гірше тому, хто плічми бореться з валом морським.  
Як я надіятись смів, що покину колись скіфські ниви  
І у жаданій землі зможу життя провести?  
Чом сподівався, що доля колись усміхнеться до мене,  
Чи то судилось мені щастя таке на віку?  
Важче я мучусь, коли красоту рідних місць пригадаю,  
Спомин відновлює лиш смуток вигнання мого.  
Краще, що рідні мої припинили усякі старання,

Ніж мали б марними быть просьби, які подали б.  
Справа важлива була, та сміливості мало в вас, друзі,  
Бо, якби хтось попросив, хтось би і вислухав те.  
Тільки щоб Цезар у гніві цього не відмовив, тепер же  
Стойко зустрину вже смерть біля Евксінських я вод.

*Переклад Ю.Кузьми*

### НЕВІРНОМУ ДРУГОВІ (IV, 3)

Маю жалітись, чи краще мовчати, твій гріх не назвавши,  
Чи виявляти хіба світу всьому, хто ти є?  
Ні, не назву твого ймення, щоб жаль мій не був тобі честю,  
Щоб моя пісня сумна слави тобі не дала.  
Доки судно моє, міцно збудоване, вільно гуляло,  
Ти поруч мене гулять перший постійно бажав;  
Нині, коли відвернула фортуна лице своє, втік ти,  
Знавши, як дуже твоя поміч потрібна мені.  
Навіть вдаєш, що і знати не знав ти мене зроду-віку,  
Вчувши ім'я моє, ти "хто це, – питаєш, – Назон?"  
О, я той самий, хоч чути не хочеш, твій приятель давній,  
Майже з дитячих іще літ ми вже друзі були!  
Той я, що першому ти повіряв свої думи й бажання!  
Перший з тобою на всі грища й забави ходив!  
Той я співмешканець твій і гість у родині щоденний,  
Той, що, мов Муза, тобі кожний підшіптував суд.  
О, я той самий, про кого, зрадливий, ти знати не хочеш,  
І про якого хоч раз не побажав ти спитати!  
Чи не любив ти ніколи мене? Значить, ти лицемірив!  
Чи був ти щирий колись? Значить, так легко змінився!  
Може – скажи! – прогнівив я тебе і цю викликав зміну?  
Бо, як неслухний твій гнів, то справедливий мій жаль!  
Чим провинився я, що так не подібним до давнього став ти?  
Чи, може, те є мій гріх, що я в нещастя попав?  
Тож як не ласка твоя допомогти мені ділом чи грішми,  
Хоч би листок ти прислав, всього три слова мені!  
Навіть повірити тяжко, – говорять, що наче б мене ти  
В злиднях і горі ганьбиш, робиш докори гіркі!  
Що ти, безумний, вчиняєш? Чому в разі власного лиха  
Ти позбавляєш себе сліз співчуття у людей?  
Знаєш, що щастя богиня легенька на колесі бистрим  
Ногу непевну свою сперла якраз угорі!  
Легша за листик вона і за хвилю, рухливіша вітру;  
Змінністю, зраднику, їй, рівний хіба ти один!  
Висить на нитці тоненькій постійно-бо доля вся людська:  
Що нині міцно стоїть, валиться завтра нараз!  
Хто не чував про безмірний добробут багатого Креза?

А як в неволю попав, чуть не позбувся життя!  
А Діонісій, якого страшилися усі в Сіракузах,  
Ледве собі ремеслом хліба шматок заробляв!  
Хто за Помпея Великого більший? А все ж він у втечі  
Мусив клієнта свого голосом скромним благаць.  
Той, хто Югурту побив і над кімврами вславивсь тріумфом,  
Консулом будши, наш Рим вів переможно не раз, –  
Марій хіба не лежав у болоті, поміж очерету  
Криючись? Стиду зазнав, муж превеликий, і він!  
Іграшку робить собі провидіння із людської долі;  
Навіть годині, що є, вірити можна не скрізь.  
Навіть якби говорив хтось: “Поїдеш на Чорнеє море,  
Будеш боятись, щоб лук гета не встрілив тебе”, –  
Я б відказав йому: “Йди та напийсь на прочищення ліків  
Тих, що так рясно ростуть по Антікіри горах!”  
Все це я зараз терплю! Та хоч людських я стріл устерігся,  
Міг би боятись, проте, бога найвищого стріл.  
Отже, страшися і ти, і що втішним тобі видається,  
Поки говориш, – зважай! – може змінитись на сум!

*Переклад І.Франка*

*Викладено за виданнями: Зеров М.К. Твори: В 2 т. –  
К.: Дніпро 1990. – Т.1: Поезії. Переклади. – 843 с.;  
Давня римська поезія в українських перекладах і  
переспівах: Хрестоматія. – Львів, 2000. – 326 с.*

## ЛУЦІЙ АННЕЙ СЕНЕКА

(бл. 4 р. до н.е. – 65 р. н. е.)

*Один з найяскравіших римських письменників і філософів, син відомого ритора Сенеки Старшого, з початку 30-х років почав політичну діяльність і став членом сенату.*

*Дружина імператора Клавдія Агріппіна зробила Сенеку вихователем свого сина, майбутнього імператора Нерона. Після смерті Клавдія (54 р.) до влади прийшов Нерон, але фактично імперією керував Сенека. Поступово його вплив на Нерона зменшувався після 62 р. Сенека відійшов від політичної діяльності., Він роздав частину своїх казкових багатств (бл. 300 млн. сестерціїв) і займався виключно літературою і філософією. В 65 р. його було звинувачено в організації змови проти імператора і засуджено до самогубства. Сенека був послідовником школи стоїків, цікавився проблемами морального вдосконалення, приборкання пристрастей, формування презирливого ставлення до багатства і смерті. Його багаточисельні філософські трактати – “Про блаженне життя”, “Про спокій душі”, “Про бистроплинність життя”, велика книга “Моральні листи до Луцілія” та ін. – присвячені перш за все питанням практичної моралі. Сенека написав 9 трагедій, задуманих як драми для читання.*

*Створені за сюжетами давньогрецької міфології – “Медея”, “Едіп”, “Федра”, “Агамемнон”, “Троянки” та ін., – п’єси Сенеки ілюструють положення його філософських трактатів. Сцени кривавих вбивств і жорстоких злочинів Сенека використовує як привід для розмислів про причини конфліктів і долю героїв, формуючи моральний урок у коротких влучних фразах – сентенціях: “Доля боїться хоробрих, розчавлює боягузів”, “Погано живе той, хто не вмів гарно померти”.*

### ФЕДРА

**Дійові особи:**

**Іпполіт.**

**Федра.**

**Годувальниця Федри.**

**Тезей.**

**Вісник.**

**Хор афінян.**

Дія відбувається в Афінах.



Амазонка Антіопа народила Тезею Іпполіта, який заявив, що вестиме цнотливе життя, бо, відданий полюванню, шанує Діану і цурається Венери. Федра, мачуха Іпполіта, зваблена його красою, божеволіє від кохання. Поки її чоловік Тезей перебуває в підземному царстві, вона намагається спокусити цнотливого юнака вмовляннями і лестощами, але Іпполіт ганьбить безсоромну мачуху. Тоді, від розпачу і ненависті, Федра обмовляє Іпполіта перед Тезеєм, кажучи, що пасерб хотів її збезчестити. Іпполіт тікає з мерзенного дому, але дорогу на чужину йому заступає морський бик, якого, за молитвою Тезея, наслав Нептун. Нажахані морським биком коні, не слухаючи віжок, понесли і перекинули колісницю разом з юнаком, тіло якого волочилося по каменях і терні. Дізнавшись про смерть Іпполіта, Федра відкриває чоловікові всю правду і вбиває себе мечем над тілом Іпполіта. Тезей оплакує загибель безвинного сина, страждаючи через нестримний свій гнів і жорстокий вирок. Він збирає пошматовані останки і намагається їх з'єднати.

*Рано-вранці. Перед палацом з'являється Іпполіт у супроводі мисливців.*

### **Іпполіт**

По крутих хребтах, по тінистих лісах  
Розійдіться скоріше, Кекропа сини!  
Швидкою ходою обійдіть навкруги  
Місця, де Парнет над долом навис  
Кряжем скелястим, де бурхливий потік  
Б'ється об берег Тріасійських долин  
Швидкоплинною хвилею; до вершин пагорбів  
Зійдіть, сивих від рифейських снігів,  
А інші – туди, де високої вільхи  
Верхівки сплелись, де пестить луки  
Росяний Зефір, його подих велить  
Весняній траві проростати з землі,  
<sup>13</sup> Де ледачий Іліс серед убогих полів  
Плине неквапно і струменем злим  
Притискається там до безплідних пісків.  
Ви – ліворуч, туди, де дорогу в ліси  
<sup>17</sup> Відкрив Марафон, де вівці ведуть  
Отари ягнят за собою до  
Пасовищ нічних; ви – туди, де Австр  
<sup>20</sup> Пом'якшує холод суворих Ахарн  
Подихом теплим.  
Нехай один з вас – на солодкий Гімет,  
До Афідн малолюдних інший іде,  
Давно ми того не тривожили краю,  
Дугою де вигнувся берег морський,  
Мис там Сунійський. І Флії кличуть  
Усіх, лісової слави чия душа прагне:  
Там веpr живе – хліборобів гроза,  
Що безліччю ран відомий давно.

А ви повідки мовчазних собак

<sup>31</sup> Відпустіть вільніш, але молосів нехай

Шалених тримає ремінь, хай натягнуть сильніш  
Стертою шиєю прив'язь пси критські,  
Готові до бою.

А спартанським псам (рід неприборканий,  
До дичини охочий) вузлом міцним  
Зав'яжіть повідки. Коли час прийде,  
Між лунких скель гавкіт їх звучить;  
До тієї ж пори хай чутливий їх ніс  
Вловлює всі вітерці й, низько схиляючись,  
Нори шукає, доки тьмяний ще світанок  
І лап усіх відбитки росяна  
Зберігає земля.

Хай один несе вантаж рідких тенет  
На плечах, а інший – кручені сільця,

<sup>46</sup> Хай довга нитка пером багряним

Круг лісів майорить, звірам перепинить  
Намарним ляком путь.

Ти легкого дротика з розмахом кидай,  
Ти, тримаючи руками обома важке ратище,  
Спрямовуй з широким вістрям списа,  
Ти, у засідці засівши, криком голосним жени  
Сполоханого звіра, а тобі – після лову  
Здобич кривим ножем білувати.

О богине, тебе, діво-лучнице, чекаю,  
Кому віддана вся в заповідних краях  
Над пустелями влада, ти влучною стрілою  
Уражаєш звірів, що студений струміль  
Араксу п'ють чи бавляться взимку  
На кризі дунайській, переслідуєш ти  
І на Криті лань, і в Гетулії лева  
Десницею своєю чи, легку взявши

Зброю, вражаєш сарн прудконогих.  
Тигр смугастий тобі підставляє груди,  
І зашийок свій – волохатий зубр,  
І біжить до тебе круторогий тур,

Усім звірам, що живуть у пустельних краях,  
Там, де зрить їх араб між безцінних дерев,  
Чи в убогих своїх полях – гарамант,  
Чи в безлюдних степах – кочовий сармат,  
Чи дикий ховає їх Піренейський хребет,  
Чи Гирканські їх ховають хащі.

Страшний лук тугий, о Діано, твій.  
З тим, хто тебе шанує подячно,

Сила твоя перебуде в лісах,  
Не розірве капкана чи сілець  
Розставлених звір; і вози заскриплять  
Під вагою туш, і ситим собакам  
Кров червоним забарвить носи,  
І до халуп своїх, тріумфуючи, піде  
Юрба поселян.

О, богине, ти тут: мені знак подають  
Голосисті собаки. Нетрі кличуть мене.  
Сюди, сюди ми підемо, де стежка  
Нам шлях скоротить.

*Мисливці йдуть. З палацу з'являється Федра, за нею – Годувальниця.*

**Федра**

Крите великий, безкрайніх владарю морів,  
Чиї кораблі незліченні причалені

<sup>88</sup> До всіх берегів і шляхами Нерейя

Бездні борознять аж до Ассирії,  
Нащо ти в ненависний дім заручницею  
Мене відправив, за жінку дав ворогу, щоб я  
У сльозах і бідах марніла? Муж далеко мій:  
Як усім своїм подругам, вірний Тезей і мені.  
В мороці, за озером нездоланим, –

<sup>95</sup> Там блукає воїн нареченого пихатого,

Викрадача владарки царства темного,  
Слугучи безумству друга; ні страх. ні сором  
Його не спинять: ложе розпусне  
За Стікс заманить батька Іпполітового.

Та біль понад усе гнітить тепер печальну.  
Ні сон глибокий, ні нічний спокій мене  
Не рятують від клопоту: недуга зріє,

Пече зсередини вона, немов гаряча пара

<sup>104</sup> В печерах Етни. Ремесло Палади я

Полишила, з рук робота падає.

Не любо ні дарами шанувать святилища,

Ні нести серед дружин аттічних

Смолоскипи – безслівних свідків таїнств,

Ні шанувать благаннями й обрядами

Заступницю країни, судом їй віддаю, –

Хочу звірів переслідувать наполоханих,

І міцного дрота метати рукою зніженою.

Нащо в ліс ти рвешся, душа божевільна?

<sup>114</sup> Ось вона, материнська фатальна недуга!

У ліси кличе весь рід наш пристрасть злочинна.

Тебе тепер жалію, мати: недугою злою

Охоплена, лютого вожая стад

Ти зухвало полюбила; спокусник твій  
Був дикий і не терпів ярма, та все ж  
Він знав любов. Які боги мені тепер  
Погамувати вогонь допоможуть чи який Дедал?  
<sup>122</sup> Нехай він, могутній уміннями Мопсопії  
Чудовиськ заточив у дім без виходу,  
Повернеться, поміч обіцяючи, – що мені з того?  
Венера роду Сонця ненависному  
Давно за пута мстить свої та Марсові,  
Нащадків Феба наділяючи мерзенними  
Пороками. З Міноїдів ще жоден  
Кохання легкого не звідав: гріх вабить їх усіх.

**Годувальниця**

О ти, Тезеєва дружино, кров Юпітера,  
Швидше жени пристрасть з серця чистого!  
Вгамуй вогонь безумний і не слухайся  
Надії нищої. Хто опирається любові  
Від початку – той виїде переможцем.  
А солодку вигодуєш хворість потураннями,  
Ярмо тоді вже запізно скидати.  
Я знаю, не звикла пиха царська до правди,  
На вірну путь із власної охоти не зверне вона.  
Та вихід, що нам випадок дарує, я прийму:  
Свобода близько – то й старі хоробрі.  
З пуття не зійти, і бажати лиш чесного –  
Ось – перше; а друге – міру знати в гріхах.  
Куди ти? Чого знов безславний рід ганьбиш?  
Матір хочеш перевершити? Чудовиська гріх гірше:  
Там долі лиш вина, в гріхах – твоя то вдача.  
Ти віриш: якщо світла дня не бачить муж,  
Провина схована, боятися нема чого?  
Облиш! Хай у Летейській безодні згинув він  
Чи течією Стікса вічною віднесений, –  
Хіба ж той, хто над морями владарює,  
Отець, що чинить суд над сотнями народів,  
Потерпить, щоби зло зосталось таємницею?  
Батьки-бо пильні! Хай повіримо, що  
Вкриємо мерзенний гріх лукавством й хитрістю, –  
А матері отець, що осяває  
Все на землі? А той, хто потрясає світ,  
Чиї долоні сиплють блискавку етнійську,  
Батько богів? Чи, може, ти гадасш,  
Що від дідів сховалась всевидючих?  
Та хай не бачать боги поблажливі  
Обіймів грішних, блуд хай має

Спокій, якого злі діла не відають, –  
А страх душі, що зна вину свою  
І сам себе боїться, – чи це не кара?  
Не буде безпечною безкарність!  
Любові злочинної вогонь згаси, благаю,  
Забудь свій гріх, якого й варвари  
Не знали ні на Таврі непривітному,  
Ні серед скіфів, по степу розвіяних.  
Очисти дух свій від злочинних задумів  
І, згадавши матір, страшися перелюбу!  
Ділити з батьком й сином ложе хочеш ти,  
Прийняти їхнє сім'я в лоно нечестиве?  
Що ж, нівечи природу пристрастю мерзотною!  
Як сиротіти без чудовиськ дому братовому?  
Чи завжди світ чутиме про нечуване,  
Чи завжди єство закон забуде свій,  
Коли критянка любить?

**Федра**

Годувальнице,  
Все правда, знаю. Та безумство до гіршого  
Штовхає, до безодні дух жене все знаючи,  
Даремно волаючи до помислів рятівних.  
Так, як супроти хвиль човна важкого  
Спрямував весляр, даремний пропадає труд:  
Вали відносять судно переможене.  
Що може розум? Царює, переможна пристрасть,  
І вся душа у владі бога сильного.  
Крилатий, усією землею править він,  
Шаленим спалює вогнем Юпітера,  
Звідав жар його Градив войовничий,  
Звідав і коваль тризубої блискавиці:  
Він, хто під Етною в горнилах вічно палаючих  
Здимає полум'я, малим обпалений вогнем.  
І навіть Феба, стрілами разючого,  
Пройняв хлопчик стрілою, влучно пущеною.  
І небу і землі політ його – тягар.

**Годувальниця**

Так, щоб вивільнить порок гидкий,  
Любов назвала богом сластолюбство,  
Додавши безумству гадану божественність.  
Тож, виходить, сина по землі блукати  
<sup>200</sup> Шле Еріціна, щоби з піднебесся він  
Рукою ніжною сипав стріли зухвалі,  
І найменший серед богів – найсильніший бог!  
Всі, всі безумних душ намарні помисли:

Лук синів, міць матері божественна.  
Хто, в розкошах купаючись, втішається  
Надмірним щастям, хоче незвичайного,  
І тут, фортуни супутниця проклята,  
Приходить хтивість, і тоді не в радість  
Ні простий дах, ні їжа повсякденна.  
То що, туди, де бідний Лар, та згуба  
Заходить рідше, ніж до покоїв пишно вбраних?  
А чи свята Венера в бідних хатах є святою,  
Простий народ плекає почуття здорові  
І знає міру? Владні і багаті  
Між тим бажають більше, ніж дозволено  
Могти все прагне той, хто і багато може.  
Як жить цариці личить, знаєш ти.  
Страшися ж: бо вернеться чоловік твій царствений.

**Федра**

Ні, наді мною кохання лиш одне панує!  
Його вертання не страшить мене: під світле небо  
Ніхто назад не вийшов з тих, хто сходить  
В обитель вічну ночі і мовчання.

**Годувальниця**

Не вір Плутону. Царство хай замкне своє,  
<sup>224</sup> До воріт приставить стражем пса стигійського, –  
Один Тезей віднайде заповідний шлях.

**Федра**

Тоді простить, мабуть, він і любов мою.

**Годувальниця**

До вірної дружини був безжалісний:  
Спізнала Антіопа руку гнівну.  
Хай навіть мужа лютого розчулиш ти, –  
Йому розчулити як душу непохитную?  
Він навіть словом “жінка” гребує,  
В цноті суворій юність проводячи,  
Уника обіймів: видно амазонки вдачу.

**Федра**

До нього, туди, на ті вершини снігові,  
Через ліси і гори слідом за ним летіти,  
Що ходою легкою шлях кременистий прокладає!

**Годувальниця**

І він зупиниться і дасть схилить себе,  
Він для любові нечистої чисту душу зрадить?  
До тебе забуде ненависть, що дикого  
Зненавидіти всіх жінок примусила?

**Федра**

Уміємо диких любов'ю приборкувать ми.

**Годувальниця**

Він утече.

**Федра**

І в море побіжу за ним.

**Годувальниця**

Батька пригадай!

**Федра**

Пам'ятаю й про матір.

**Годувальниця**

Тікає від жінок він.

**Федра**

Суперниць не страшусь.

**Годувальниця**

Твій муж повернеться.

**Федра**

Пиріфою служачи?

**Годувальниця**

Батько...

**Федра**

Батько був лагідний до Аріадни.

**Годувальниця**

Моєю косою, посрібленою старістю,

Груддю, що тебе вигодувала, серцем зажуреним

Я заклинаю: допоможи сама собі!

Бажання зцілитись – до зцілення крок.

**Федра**

Сором не залишив душу шляхетну.

Я корюся. Направляти любов не можна.

Але можна перемогти. Не заплямую я

Тебе, о славо. Вихід є з нещастя: піду

За чоловіком. Смерть порятує від безчестя.

**Годувальниця**

Вгамуй душі пориви зшаленілі,

Впорось себе. Достойна ти життя хоч через те,

Що страти визнаєш себе достойною.

**Федра**

Смерть – ось вихід. Лиш спосіб смерті я ще не обрала:

Закінчити в петлі життя? Чи на меча упасти?

<sup>265</sup> Чи з круч твердині кинутись Паладиної?

Рука озброєна врятує чистоту мою.

**Годувальниця**

Та чи ж моя допустить старість, щоб ти загинула

До часу? Вгамуй запал безумний!

Того, хто вмер, в життя нелегко повернути.

**Федра**

Ніщо не перешкодить тому вмерти,

Смерть чия – обов'язок і рішення тверде.

**Годувальниця**

О володарко, моєї старості розрадо,  
Коли вже дух знеміг від безуму нещадного,  
Знехтуй поголосом! Йому немає діла до істини,  
Видаються за кращих гірші, а кращі –  
За гірших. Душу випробуємо спохмурнілу  
Мисливця відлюдкуватого і дикого:  
Мій це клопіт – серце приборкати його.  
*Іде слідом за Федрою.*

**Хор**

<sup>280</sup> О богине, плід хвиль бурхливих,  
Двоїстий тобою Купідон народжений,  
Вогнем смолоскипа і стрілами грізний,  
У сяєві краси пустотливий хлопчик,  
О, як влучно він направляє стріли!  
До мозку кісток прокрадеться палкий  
Потаємний вогонь, висушуючи жили.  
Хоч уражає стріла неширокою раною,  
До останніх жил тіло біль проймає.  
Хлопчик спокою не знає: світом  
Він вихором мчить, розсипаючи стріли;  
Чи у тих країнах, що бачать народження сонця,  
<sup>292</sup> Чи у тих, що поблизу Гесперійської мітки,  
Чи там, де Рак пекучий висушує землю,  
Чи у тих, де на німфи паррасійської сяйво  
Зі степів льодовитих кочівник задивляється,  
Знають цей жар: він лихим обіймає  
Вогнем юнаків і втомленим старцям  
Повертає запальність, вже згаслу давно,  
Дівам у душу лле племінь невідомий  
І велить богам, залишивши небо,  
У змінених жити на землі подобах.  
<sup>302</sup> Феб ганяв корів у Фессалійських долинах,  
Різномірною їх скликав сопілкою,  
Відклавши свого плектра заради стад рогатих.  
Сам гонитель хмар і небес творець  
Часто прибирав вигляд малої тварі:  
Крилами плескотав, що біліші від снігу,  
Солодше співав за лебеда перед смертю,  
Чи, обернувшись на бика круторогого, жвавого,  
Діви грайливо хребет свій підставив,  
З нею вторгся раптово у братові володіння  
І копитом гріб, мов веслом пружним,  
Впокорений Понт розтинаючи грудьми,



Душею вболіваючи за свою здобич.

<sup>315</sup> Та, що темний світ осяває світлом,  
Знала злу пристрасть: про ночі забула,  
Віддала свою колісницю брату.  
Навчився він управляти запряжкою  
Темною і шлях вибирати коротший.  
Почали ночі строк порушувати звичний,  
Пізно став сходити день, коли під тяжкою  
Колісницею тією здригалося небо.  
І Алкмени син відклав сагайдак свій,  
З грізною шкірою лева Геркулес розстався,  
Дав собі надягти зі смарагдом персні,  
Волосся підкорив він закону гребеня,  
Золотим ременем обв'язавши гомілку,  
На ногу надяг черевичок шафранний,  
Узяв веретено, пряв рукою, що звикла  
Палицю тримати і вражати чудовиськ.  
Лідія, край найбагатших царів,  
І Персида бачать: лютого лева  
Шкіра скинута з плечей,  
Що високих небес тримали склепіння,  
І найтонше вбрання з тірійських кросен  
Вкриває їх.  
Вогонь цей святий, правду ті кажуть,  
Хто знав його міць. Де навкруг всіх країн  
Біжить Океан, де ефірним шляхом  
Світила летять, білим жаром пломеніючи,  
Там простяглася влада стрільця нещадного.  
Чий стріл гостроту під глибокою хвилею  
<sup>343</sup> Блакитних сонм відчував Нереїд,  
І всі води морів не залили вогню.  
Цей жар відчув і пернатих рід,  
І Венерою вражений, бик молодий  
Битися готовий, – щоб чередою володіти,  
І боязкий олень, коли його любові  
Суперник загрожує, – рогами вражає.  
Гучним ревінням пристрасть, в душі зароджуючись,  
Знати дає про себе. Засмаглим тоді  
Індійцям страшніший смугастий тигр,  
І точить гостріш смертоносне своє ікло  
Кабан, і паща його вкрита піною вся.  
Пишною гривовою трусять пунійські леви,  
Коли діє Любова.  
Люте рикання наповнює весь ліс,  
Любить у буйних хвилях звір дивовижний

359 І луканський бик: усю природу собі  
Скоряє Любов; непідвладних немає їй.  
За наказом її ворожнеча вщухає,  
Перед її вогнем відступає гнів, –  
Чи є більший приклад? Навіть мачух злість  
Долає вона.

*Входить Годувальниця.*

З чим ти прийшла, годувальнице? І де тепер  
Цариця? Чи є межа пристрасті полум'яній?

**Годувальниця**

Надії немає зменшити злу недугу її,  
Кінця не буде полум'ю божевільному;  
Її з'їдає тасмний племін, який приховати  
Марно: зраджує обличчя сум'яття,  
В очах вогонь, на світ зіниці втомлені  
Не дивляться. Щомиті – бажання нове,  
То встати, то лягти велить їй біль неясний.  
Йде – в неї коліна підгинаються  
І голова, неначе перед смертю, хилиться,  
А ляже спочивати – півночі в скаргах,  
Забувши сон, проводить. То підняти себе,  
То укласти накаже, то зачесати,  
То розпустити їй кучері. Стала ярмом, бідна,  
Сама собі, від цього і кидається.  
Про їжу, про здоров'я і не думає,  
Хитаючись, блукає. Де сила колишня,  
І пурпур, що їй лице рум'янцем прикрашав.  
Туга гризе їй кістки. Ноги слабкі  
Не держать, краса зникла ніжна,  
Сяйво в очах – ознака роду Фебового –  
Вже не висвічує: блиск згас родовий.  
З очей все ллються сльози безупинні  
І щоки зрошують: так на Таврі сніг  
Під струменем теплого дощу стає вологим.  
Та ось палацу ворота відчиняються.  
Відкинувшись на ложі золоченому,  
Покров бажає скинути свій у безпам'ятстві.

**Федра**

*(на ложі в глибині сцени)*

Зніміть плаття, заткане золотом,  
З мене, служниці! Геть сік з тирської мушлі  
І нитки, що з гілок серійцем зібрані.  
Нехай перев'язь стисне мені груди відкриті.  
Візьміть намисто! Камінь тьмянний  
З вух знімайте – моря дарунок Індійського.

Не потрібні аромати ассірійські:  
Хай вільно навколо шиї волосся впаде  
До самих плечей, щоб від бігу швидкого  
Вилися пасма під вітром. Лівою тул рукою  
Візьму, а правою – дротик легкий фессалійський.  
Була такою та, що пасерба родила,  
Коли від Понта землею Аттічною  
Вела вона загони меотійські  
Чи танаїські, і у вузол волосся  
<sup>409</sup> Збирала, прикриваючи бік щитом кривим,  
Як місяць; такою полечу і я в ліси.

**Хор**

Не ремствуй: скорбота в нещасті не поміч.  
Богиню-діву ти благай про милість.

**Годувальниця**

*(молиться біля вітара Діани)*

Царице гаю, високих гір пустельнице,  
У верхів'ях гір безлюдних одна лишень шанована,  
Прикмети відверни від нас загрозливі!  
Богине, у лісових урочищах владна,  
Нічних небес красо, світило славне,  
Чийми змінами осяяний весь світ,  
Трилика Гекато, зглянься на благання.  
Іпполіта завзятого й похмурого власкав дух, –  
Хай вислухає нас, хай сам навчиться  
Любити, хай займеться серце дике.  
Обснуй його: хай похмурий, лютий  
Визнає владу Венери. Заради цього  
Усіх зусиль доклади – і хай засвітиться  
Твій яскравіше лик, хай хмару розітнуть роги,  
І хай коней твоїх зі шляху ефірного  
<sup>428</sup> Не зіб'ють закляття фессалійські;

Хай жоден пастух не похваляється  
Твоєю любов'ю. Почуй, до благань будь поблажлива!  
*З'являється Іпполіт.*

Ось він прийшов ушанувати вітар обрядами  
І поруч нікого. Чого ж вагатися?  
Все дав мені випадок – до хитрості лиш вдайся.  
Тремтиш? Зле доручення виконати  
Непросто, але коли наказу царського  
Воістину боїшся – честь із серця геть:  
Велить царських найгірший виконавець – сором.

**Іпполіт**

Навіщо сюди ходою втомленою, старечою  
Прийшла ти? Чого чоло насуплене,

Погляд сумний? Батько здоровий мій, вірю я;  
Чи здорова Федра і сини її?

**Годувальниця**

Не бійся: царство наше благоденствує  
І дім цвіте, долею щасливо обдарований.  
Лагіднішим будь, розділи блаженство спільне!  
Лише за тебе турбуюся і тривожуся:  
Навіщо себе упокорюєш мукою тяжкою?  
Коли то долі сила, нещасливим бути не гріх.  
А хто з власної волі страждає,  
Заслугує блага втратити, якими  
<sup>450</sup> Не користується. Згадай, скільки років тобі,  
Дай волю серцю! Смолоскипа ніччю святковою  
Візьми: Вах зцілить турботи тяжкі.  
Дні швидкоплинні: насолоджуйся юністю.  
Тепер легко на серці, лиш тепер мила  
Венера. Чого ж в самотині на ложі ти?  
Коханню волю дай, жени сумовиту юність,  
Попусти віжки, життя днів найкращих  
Не марнуй. Своє кожній порі  
Визначив бог, наш вік ведучи сходами:  
Веселощі – юним, погляд суворий – старим.  
Навіщо силою ество своє приборкувати?  
Та нива більше орачеві дасть прибутку,  
Де буйно зеленіли сходи пишні;  
Те дерево найвище в гаю виросте,  
Що не підтяте рукою злостивою.  
Піднесений духом ближче до славних подвигів,  
Коли свободою живою його вдача народжена.  
Недосвідчений у житті, дикий, похмурий,  
Венері чужий ти марнуєш молодість.  
Ти гадаєш, чоловікам лишень труднощі  
Визначені долею: непокірливих об'їжджати коней,  
Боротися в битвах Марса кровожерного?  
Ледь узрівши руки Долі хижі,  
Батько всесвіту одразу піклуватись став,  
Щоб поповнювались втрати новонародженими.  
Щойно рід людський розлучиться з Венерою,  
Що його від згасання рятує, –  
Світ стане пустелею вбогою:  
Все море спустіє, риб позбавлене,  
<sup>480</sup> Звірив у лісі не буде, у піднебессі – птахів.  
Самих вітрів проляже шлях повітрям.  
Смертному люду багато є видів погібелі:  
Нас гублять море, підступність і зброя.

Та як їх не буде – до Стіксу похмурого  
Поспішаємо ми самі. Якщо життя безшлюбне  
Схвалить юність – віком людським  
Одміривши життя, вичерпається рід людський.  
Живи і ти, природу взявши за наставника:  
Бувай частіше серед громадян у місті.

**Іпполіт**

Та ж ті живуть вільніше й безпорочніше  
І краще шанують обряди стародавні,  
Хто полюбив ліси, утік із міста.  
Той жадібним не загориться божевіллям,  
Хто відданий горам душею чистою,  
Ні поміж черні, до кращих підозрілої,  
Не шукає слави, ні царям не служить він.  
Не жадає царства, і багатств, і почестей,  
Позбавлений надії й страху, не боїться він  
Дошкольного укусу чорної заздрості,  
Лиходійств, що зросли в велелюдних містах,  
Не знає і, винний, не лякається  
Першого ж галасу: брехливих не веде розмов,  
Йому не байдужі тисячоколонні  
Палаці, балки пишно золочені,  
Віттар він кров'ю не кропить рясною,  
<sup>506</sup> Обсипавши сто биків борошном священним.  
Живе безгрішно просто неба він,  
Лиш пустищам хазяїн; пастки хитрі  
Звірам лише лаштус; від праці втомлене  
В Іліссі ніжить тіло, у крижаному струмені.  
То берегом іде Алфея швидкого.  
То крізь лісову хащу пробивається,  
Де прозорий струмисько холодок Лерна ллє.  
Кочує там, де птахів чується стогін,  
Де верби під вітрами хилитаються,  
Де буки старі. Біля річки-мандрівниці  
На голому дерні солодка дрімота легка,  
Чи там, де з джерела швидкі  
Біжать потоки, чи там, де, серед квітів  
Весняних звиваючись, води струмка дзюрчать.  
Плоди лісові, щойно з гілки зірвані,  
І суниця в трав'янистих заростях  
Легко вгамують голод. Царських розкошів  
Уникає він; хай із золота тривожного  
Гордовитий п'є, а воду джерельну  
Втішно набирати пригорщцею; той міцніше випиться,  
Хто спить на твердому, але у безпеці.

Йому для справ безчесних ложе таємне  
К кутку не потрібно віддаленім; страх не приховує він  
За стінами; вільне світло йому  
Миле; бачить небо всі його справи.  
Так, певно, жили від богів народжені  
У той перший вік, коли ні жаги до золота  
Не знали, ні суддею між народами  
<sup>535</sup> Не був священний камінь, що розділив поля,  
І хвиль не розтинав корабель довірливий, –  
Своє лиш море кожний знав. За насипом,  
За рядами веж міста не крилися;  
Не брався воїн за зброю грізну,  
Важкий камінь, з балісти пущений,  
Воріт не розбивав; земля хазяїна  
Не знала і волам рабинею не була.  
Сама тоді людей невибагливих  
Годувала рілля, їжу ліс природну  
Давав, і грот – природний притулок.  
Союз зруйнували пожадливість нечестива,  
Гнів нетерплячий і хтивість палка,  
Що спалює душу; властолюбство  
З'явилося, слабкий став здобиччю сильного,  
А сила – правом. Тоді голіруч  
Боротися стали, тоді зброєю стали  
Ломаки, каміння. Ратище дрота легкого  
Залізом не увінчувалося, і до поясу  
Не чіпляли мечів, і гривастого  
Не знали шолома. Гнів творив зброю.  
Придумав Марс войовничі хитрощі  
І сотні видів смерті. Уся земля була  
Залита кров'ю, море червоним зробилося.  
В усі домівки лиходійство безкарно  
Увійшло; меж не знав злочин:  
Брат убиває брата, син рідний – батька,  
Чоловік від меча дружини безчесної падає,  
Дітей своїх же винищують матері.  
А мачуха? За звірів вона жорстокіша!  
Усіх нещастя джерело – жінка; вона душею  
Заволодіває, крутійка. Блуд її –  
Причина воєн, пожеж, нищення,  
Загубилі царств, племен поневолення,  
<sup>569</sup> Досить назвати хоч би дружину Егея,  
Медею, щоб мерзенними стали жінки.  
**Годувальниця**  
Нащо гріхи небагатьох ставити всім у провину?

**Іпполіт**

Всіх ненавиджу, всіх клянущу, всіх уникаю.  
То розум, чи природа, чи безумство, –  
Та ненавидіти солодко. Скоріше запалає лід,  
Підступний Сірт хвилиною гостинною  
Судна почне стрічати, на Заході далекому  
З хвиль Тефії постане день блискотливий  
І вовчі пащі ніжні будуть з ланями,  
Ніж дух упокориться, жінкою переможений.

**Годувальниця**

Упертих Купідон частенько загнуждував  
І ненависть гасив. На царство материне  
Глянь: і там несуть ярмо Венерине,  
<sup>583</sup> Свідок – ти, єдиний син у племені.

**Іпполіт**

Я утішаюся по смерті матері  
Одним: усіх жінок я можу ненавидіти.

**Годувальниця**

(убік)

Як скелі, звідусіль нездолані,  
Прибою опираються, вологу зухвалу  
Зневажаючи, так нехтує словами він моїми.

*Входить Федра*

Ось Федра до нас поспішає нетерпляча.  
На що штовхне безумство? Що доля віщує?  
*Побачивши Іпполіта, Федра непритомніє.*

Упала раптом на землю бездиханна,  
І щоки залила блідість смертельна.

*Іпполіт піднімає Федру.*

Опам'ятайся, заговори скоріше, дитино!  
Ось – Іпполіт твій тримає на руках тебе.

**Федра**

Хто на муки повернув мене, сум'яттям  
Наповнивши душу? Так солодко себе забути.

**Іпполіт**

Чом відвертаєшся від світла, що знову бачиш ти?

**Федра**

Насмілься, душе! Спробуй! До кінця йди!  
У безстрашному слові – сила. Боязким проханням  
Відмовляти ми вчимо. Злочин  
Майже здійснився, і соромитись пізно мені.  
Зло сталося, коли полюбила; йди ж далі,  
Може, гріх спокутую шлюбним смолоскипом.  
Бо успіх робить чесним і безчесне.  
Почни, душа!

*(Іпполітові)*

Благаю, мене ти вислухай  
Віч-на-віч. Нехай відійдуть усі супутники.

**Іпполім**

Ось місце, де не матимемо свідків.

**Федра**

Вуста, почавши, не бажають мовити.  
Мова із силою рветься, але сильніша перешкода.  
Боги мені за свідків: не хочу того,  
Чого хочу.

**Іпполім**

Душа сказати бажає – і сказати не в силі?

**Федра**

Велике горе німотне, тільки мале  
Говірке.

**Іпполім**

Мамо, про горе своє повідай мені.

**Федра**

Могутнє і почесне матері ім'я.  
Скромніше слід назвати почуття мої,  
Назви мене сестрою чи служницею,  
Служницею краще: рабство я легко стерплю.  
Йти накажеш сніговими вершинами, –  
І Пінду льодовики не зупинять мене.  
Звели пройти крізь полум'я, крізь ряди ворогів –  
Груді під мечі підставляю, не вагаючи  
Ось жезл, що мені доручений: ти візьми його:  
Царем ти маєш бути, я – служницею.  
Не справа жінки – містом володіти;  
Ти, мужній, у розквіті юних літ,  
За батьком слідом над городянами владу візьми  
І благаючи вдовицю-рабиню обійми  
І пригорни до своїх грудей.

**Іпполім**

<sup>631</sup>Не доведи прикметі цій здійснитися!

Сюди повернеться цілим і неушкодженим батько.

**Федра**

Скупого царства цар шляху зворотного  
Не відкривав від Стікса мовчазного, –  
То викрадача дружини він відпустить?  
Чи, може, сам Плутон до люблячих поблажливий?

**Іпполім**

Повернуть Тезея боги справедливі,  
Допоки ж не виказав рішення Діт,  
Я братів оточу любов'ю належною



І, щоб себе вдовою не вважала ти,  
Тобі в усьому заміню я батька.

**Федра**

(убік)

Ой ти, кохання сподівання легковірне!  
Чи досить він сказав? Мову почну відверту.  
(Іпполітові)

Почуй душі зізнання мовчазне!  
Сказати хочу – і боюсь.

**Іпполім**

Що ж за біда у тебе?

**Федра**

І не повіриш, що можливо мачусі  
Потрапити в біду таку.

**Іпполім**

Кажі ясніше:  
Неясні слова твої.

**Федра**

Мені серце жар  
Божевільний виснажив. Спопеляє таємна  
Пристрасть мене: у глибоких жилах таїться,  
Утробу, кістки мої зсередини спалює, –  
Уже покрівлю дому полум'я лиже легке.

**Іпполім**

До Тезея ти гориш любов'ю чистою?

**Федра**

Так, Іпполіте: люблю обличчя Тезеєве,  
Те, колишне, коли вперше, юному,  
Пушок позначив ніжний щоки чисті;  
<sup>660</sup> Таким його побачив дім чудовиська,  
З лабіринтів якого був він ниткою виведений.  
Як він сяяв! Оповиті кучері жертовною  
Пов'язкою, жар соромливий на обличчі горить,  
І на плечах лілейних – м'язи могутні.  
Обличчям – що твоя Діана, чи мій Феб, – чи ні:  
Обличчям як ти. Таким він був, таким, коли  
Ним ворог полонився. Так тримав він голову.  
Ні, яскравіший блиск твоєї вроди неприбраної:  
Ти весь у батька, і все ж від дикої матері  
Частка краси тобі дісталася.

Є в грецькому обличчі суворість скіфська.  
Коли б увійшов з батьком ти в бухту Критську,  
Тобі б – не Тезею спряла нитку сестра.  
Прийди, сестро, на якій би частині неба ти  
Зіркою не сяяла: у мене те саме лихо.

Однією родиною ми – дві сестри – захопилися:  
Батьком – ти, сином – я. І от розпростерлося  
Біля ніг його з мольбою чадо царське.  
Лише для тебе, безгрішна і чиста,  
Я змінилася, до благаання принизилась.  
Кінець сьогодні мукам – чи мені самій.  
Над люблячою зглянься!

**Іпполім**

Царю богів, чому  
Так баришся ти чути і побачити зло?  
Коли кинеш рукою гнівною блискавку,  
Зараз, коли небо ясне? Нехай впаде  
Ефір і в чорних хмарах день сховається!  
Світила, змініть непрямої свій шлях  
І назад повертайте. Ти, світило перше,  
Титане, як можеш ти на нечестиве  
Дивитися потомство? Сховай же світло, зійди в пітьму!  
Чому, богів володарю, долоня порожня твоя  
І небо не виблисне тризубою блискавкою?  
Мене уражай, мене швидкоплинним полум'ям  
Спопели: я грішний, заслужив я смерть.  
Я мачуху звабив.

*(Федрі)*

Ти блуду мерзенного  
Мене гідним вважаєш і злодіяння  
Предметом легким? Заслужив я строгістю  
Лише на це? З-поміж усіх жінок ти найзлочинніша,  
Безсоромністю затьмарюєш матір, що народила  
Чудовисько: розпустою заплямувала та  
Себе одну, але злочин таємний  
Двовидний доказ знайшов:  
Немовля-напівзвір розкрило провину її.  
Ти виношена тією ж утробою!  
О, двічі, тричі ваша загибель щаслива,  
Ви всі, кого підступництво чи ненависть  
Убили! Я тобі, батьку мій, заздрю:

<sup>710</sup> Моя – страшніша за твою колхідську мачуху.

**Федра**

Сама я знаю долю роду нашого:  
Забороненого прагнути. Але за тобою слідом  
Піду крізь полум'я, собі не владна,  
Через моря, стрімчаки, ріки швидкі.  
Куди підеш, туди і я, божевільна.  
Гордий! До твоїх ніг знову припала я.

**Іпполім**

Не смій безсоромно тіла непорочного  
Торкатися! Що? Знову в обійми падає?  
Вийняти меч: хай по заслuzі дістане страту.  
Так! За волосся вхопивши, голову безсоромну  
Їй закину. Діво-лукодержице,  
Не знав вітвар твій жертви справедливішої.

**Федра**

О, ти виконати хочеш усі благання мої,  
Безумство зцілити. Благати не посміла я  
погибелі від рук твоїх, щоб вмерти чистою.

**Іпполіт**

Ні, у мене ти і смерті не вимолиш!  
Меч опоганений геть від тіла чистого!  
Який тепер очистить Танаїс мене  
Чи Меотида, що хвилі до Понту спрямовує?  
<sup>730</sup> Не вистачить Океана, діда могутнього,  
Щоб скверну змити. О звірі, о ліси мої!

*Тікає.*

**Годувальниця**

Провина розкрита. О душа, чого баришся ти?  
Йому припишемо ми любов нечисту.  
Лиходійством новим прикрити лиходійство слід,  
У небезпеці надійніша зброя – наступ.  
Зважились ми чи самі стали жертвами,  
Хто буде знати, коли нема провині свідків?  
*Кричить.*

Афіняни, сюди! Ви, слуги вірні,  
На допомогу! Іпполіт у божевільній похоті  
Напав, тіснить і смертю господині загрожує!  
Мечем лякає чисту! Он, геть біжить,  
Лиш кинув меч, від жаху в безпам'ятстві.  
У нас є доказ. До тямі приведіть ви  
Сердешну спершу. Волосся розтерзаного  
Не торкайтеся: лиходія викриє воно.  
Несіть у місто. Володарко, опритомній скоріше!  
Чому в грудях біль пекучий, чому в очі не дивишся ти?  
Не випадок нас, а власна вдача ганьбить.

**Хор**

Немов безумний вихор, він біжить звідси,  
Мчить, неначе Кор, що жене хмари,  
Мчить, немов зірка поривом вітру  
Зірвана з небес і в леті тому слід  
Світлий залишає.  
Колишніх днів красу хай порівняє з твоєю  
Слава, що одній давнині чудується, –

Яскравіша ти у сьайві краси світлої:  
Так блищить місяць повновидий  
У ніч, коли, заткавши між рогів простір  
Золотим вогнем, колісницею Феба  
Править і землі розпашілій являє  
Лик, менших світил тьмарячи пломінь;  
Так горить, сходячи, передвісник ночі,  
Коли він, умитий в Океані, Веспер,  
<sup>764</sup> Сутінки веде, коли жене морок,  
Ім'я змінивши.  
Від тирсоносних індів до нас явився,  
Вічний отрок, з не зрізаними кучерями довгими,  
Виноградним списом тигрів лякаючи,  
Вах із рогатим чолом, митрою пов'язаним, –  
Іпполітових кучерів не переможеш і ти!  
Лібере, не пишайся даремно ніжною вродою обличчя:  
Усім народам землі відома розповідь про того,  
Кому (не тобі!) надала перевагу Федри сестра.  
Тільки смертним краса чи на благо?  
Дарунок скороминущий, дарунок короточасний,  
Як поспішаєш ти дорогою занепаду!  
Швидко строкате вбрання з весняних лугів скинула  
Літа задушлива спека у пору, коли палить  
Вогонь пекучих променів сонцестояння  
І коротким шляхом мчить колісницею ніч;  
Швидко в'януть квіти лілеї білі,  
Та рідшає швидко милих кучерів хвиля,  
І на ніжних щоках гасне рум'яний блиск:  
Не буває і дня, миті такої немає,  
Щоб він краси частку не забрав із собою.  
Короткий вік краси. Чи мудрий повірить  
У тлінні блага її? Користайся тим, що е!  
Мовчки час проти тебе веде підкоп,  
Буде завтрашній день гіршим від нинішнього.  
Чому ти в нетрі біжиш? Може, менше небезпек  
Там загрожує красі? У хащі глухих лісів,  
О порі, коли під ворогою неба пройде Титан,  
Рій розпусних наяд раптом оточить тебе,  
<sup>794</sup> І полонячи красенів, вони вглиб джерел їх ведуть.  
Із засідки твій сон підстерезуть завжди  
Сонми жвавих дріад лісових,  
Що за панами гірськими слідом женуться.  
Чи із зоряних небес погляд зверне до тебе  
Те світило, чий рід старший за аркадян, –  
І з запряжкою коней білих не впорається.

Минулою ночі її лик зачервонівся,  
Хоч його жодна хмаринка не заступила;  
Ми, богині переляк побачивши, стривожилися  
І, вирішивши, що виною влада фессалійських чар,  
Стали міддю гриміти. Та лишень ти один  
Усьому причиною був: ночі богиня путь  
Затримала, щоб на тебе дивитися.  
Якби менше мороз цьому обличчю дошкуляв,  
Якби рідше його сонячний промінь палив,  
<sup>810</sup> Блиск затьмарило б воно каменю пароського.  
Як прекрасна його похмура мужність!  
Як нависли брів дуги важкі!  
Тільки з Фебовою порівняю шию лілейну.  
Бога буйним кучерям ярмо незнане,  
Вільно ллються вони по плечах струнких;  
Ти миліший, коли пасма короткі  
Безладно лежать. Навіть войовничих  
І суворих богів ростом і силою  
Ти зважишся перевершити: лише Геркулес один  
Міг би змагатися з тобою міцністю юних м'язів.  
Грудьми ширший ти від грізного воїна Марса.  
Якби ти коня осідлав прудкогого  
І легкою рукою гнучку взяв узду,  
<sup>824</sup> Легше від Кастора ти правив би Кілларом.  
Пальці могутньої руки в петлю списа просунь  
І з розмаху метни вдалину щосили його, –  
Хіба зможе послати так далеко стрілу  
Критський лучник, відомий далеким і влучним ударом?  
Коли стрілу за стрілою ти, на парфянський лад,  
Будеш у небо кидати, жодна з них  
Не вернеться намарне: пташині простромивши груди,  
З-за хмар принесе дичину тобі кожна.  
Всі століття згадай: чи багато знайдеш мужів,  
Які б вродю своєю не накликали на себе лиха?  
Хай же буде до тебе милостивим бог і хай  
Тільки старість тебе чудової збавить вроди.  
На що не відважиться лють жінки?  
Невинному готує звинувачення  
Жахливі Федра, і свідченням  
Розпатланого волосся і щік заплаканих  
Змусить повірити жіночому підступу згубному.  
Хто це? Блищить красою царственою  
Обличчя, і голова високо піднята.  
<sup>844</sup> О, як він був би на Пітфея юного  
Схожий, коли б не ці щоки бліді,

І розкуйовджене волосся.

Тезей, Тезей на землю повертається!

**Тезей**

Так, я пішов із краю тіні вічної,

Темниці манів, з-під неба чорного.

Як важко оку світло жадане стерпіти!

Тримаючи Церерин дарунок елевсинський, чотири рази,

Чотири рази зрівняли ніч і день Терези,

Допоки, бранець двоїстого жереба,

Терпів усі муки життя, муки смерті я,

Одне лиш від життя загаслого зберігши:

<sup>856</sup> Усвідомлення нещастя. Алкід мені був порятунком:

Коли він силою пса вивергнув із Тартару,

Тоді до світла піднебесного вернув мене.

Та сили втратила звитяга втомлена,

Мій крок непевний. О, як важко було мені

Весь шлях від Флегетону до межі дня

Тікати від смерті, за Алкідом поспішаючи.

Але що за голос сумний оце чути?

Звідки скорбота, і плач, і стогін, повідайте,

І на порозі життя – крики розпачливі?

Гідна зустріч гостя з підземних країн.

**Годувальниця**

Вперто Федра жадає згубити себе,

Наш плач зневажає, прагне близької загибелі.

**Тезей**

Але що велить їй смертю зустріти моє повернення?

**Годувальниця**

Повернення чоловіка велить вмерти скоріше.

**Тезей**

Слова твої неясні і ховають лихо.

Скажи мені прямо, що за скорбота гнітить її.

**Годувальниця**

Не відкриває таємниці нікому вона,

У могилі хоче сховати причину загибелі.

Йди, молю, йди: поспішати нам треба.

**Тезей**

Скоріше відчиняйте двері царські!

*Двері розкриваються.*

*За ними – Федра з мечем у руці.*

Подруга ложа, чоловіка довгожданого

Так тТи зустрічаш? Чому ти негайно ж

Не випутиш меча з рук і душу мені

Не заспокоїш, не відкриєш, що тебе

Піти з життя примушує?

**Федра**

О великодушний мій  
Тезею, твоїм поверненням заклинаю я,  
Дітьми, престолом, прахом Федри померлої, –  
Дозволь мені прийняти смерть.

**Тезей**

Повідай хоча б причину мені.

**Федра**

Назвавши причину, смерть зроблю даремною.

**Тезей**

Та тільки я почую те, що скажеш ти.

**Федра**

Один тільки чоловік соромливий страшний дружині.

**Тезей**

Я в серце вірному таємницю збережу твою.

**Федра**

Той, хто мовчання хоче, хай і сам мовчить.

**Тезей**

Тобі не дам я волі убивать себе.

**Федра**

Хто хоче смерті, той скрізь знайде її.

**Тезей**

Який злочин жадаєш смертю змити?

**Федра**

Те. що живу я.

**Тезей**

То не обходять тебе і сльози мої?

**Федра**

Найкраща смерть, що сльози близьких викликає.

**Тезей**

Вона мовчить. Але у путах, під ударами  
Мені розкриє таємницю стара годувальниця.  
Рабиню закуйте ланцюгами. Вирве бич нею  
Приховане.

**Федра**

Зупинись, я все скажу.

**Тезей**

Нащо обличчя ти відвертаєш скорботне,  
Прикривши платтям сльози, що струмують?

**Федра**

Тебе, творець богів, кличу у свідки,  
Тебе, вогонь, що в ефірі яскраво променієш,  
Початок поклавши роду нашому!  
На благання я не схилилася, перед мечем мій дух  
Був твердий, – але тіло зазнало наруги,

І змию кров'ю пляму я ганебну.

**Тезей**

Хто, хто був нашої честі осквернителем?

**Федра**

Той, кого усіх менше запідозриш.

**Тезей**

Хто, я чекаю.

**Федра**

Нехай скаже меч, покинутий валтівником,

Коли зібрання громадян злякався він.

**Тезей**

О горе, що я бачу? Чи є зло страшітніше?

Ось знаки, врізані в кістку слонової

<sup>918</sup> На руків'ї роду честь актейського.

А сам куди побіг він?

**Федра**

Слуги бачили,

Як, тремтячи від страху, він помчався геть.

**Тезей**

Ти, Благочестя! Ти, неба владико!

<sup>922</sup> Ти, що у царстві у другому вали здійсмаєш!

У роду відкіля нашому виразка мерзенна?

Не скіфським Тавром, не колхідським Фазисом,

Та ж Грецією він вигодуваний? Покоління назад

Ідуть, кров дідів дістається виродкам.

Ось дика вдача войовничого племені:

Венеру довго зневажати і чисте

Усім тіло зраді дати. Поріддя мерзенне,

Законом кращих країн не здолане.

У любові гріха боїться навіть тварина,

Дотримується законів роду нерозумний сором.

Де суворий погляд? Де омани велич?

Де до старизни хмурної прихильність,

Суворість звичаїв, старих гідна?

О життя облудника! Глибоко почуття заховані,

Ганебна вдача криється під машкарою благості,

Сором'язливістю безсоромність прикривається,

Гріх – благочестям, зухвалість – миролюбством,

Неправда – істиною, суворістю – зніженістю.

Ти, житель хащ, дикун, пустельник, незайманий,

Пікся про цноту на горе мені? Мужчиною стати

Вирішив ти, ложе опоганивши батькове?

Царю богів я мушу вдячним бути

За те, що Антіопа від руки моєї

Загинула, що з тобою не лишилась мати,



Коли я до Стіксу йшов. Ступай вигнанцем  
До народів далеким; сховайся хоч на краю землі,  
У просторах, океаном відділених.  
У світі, що стопами до наших звернений стоп;  
В найдальшій далечі знайди притулок,  
Пройди країну під віссю неба похмурого,  
Сніги сиві, зими нескінченні  
І крижаних вітрів погрози гучні, –  
Ти все рівно кари не уникаєш моєї!  
Піду за втікачем в усі схованки,  
Далекі, глухі, бездорожні,  
Перешкод не буде: знаєш сам, звідкіль я  
Повернувся. А куди не долетить стріла,  
Туди благання домчить: три бажання  
Мені обіцяв виконати, на прохання моє,  
Батько морський, записягшись Стіксовими водами.  
Бездоні царю, дарунок доверши свій згубний!  
Хай Іпполіт залишить світ і юнаком  
До тіней, що я прогнівив, зійде!  
Жахливу службу відслужи, мій батьку!  
Я дару б останнього не вимагав,  
Не пригнічений лихами великими;  
В мороці Діта, у страшній бездоні Тартару,  
Коли поблизу загрожував мені пекла цар,  
Благання зберіг я. Нині клятву сповни!  
Батьку, чому баришся? Хвилі чому мовчать?  
Звели, щоб вітри гнали хмари чорні,  
Світила сховай і небо пільмою витканою,  
Скаламуть безодню і приклич морську чернь,  
Буруни з глибин Океану викликай!

**Хор**

О Природо, богів велика мати!  
Цар вогненосного Олімпу, ти  
Направляєш шляхи золотих світил  
І блукаючих зірок; ти обертаєш, Батьку,  
Небесний звід на швидкій осі, –  
Але нащо, нащо так піклуєшся ти  
Про вічні шляхи в ефірі небес,  
Щоб у строк холод подихом сивим  
Оголював ліси, щоб знову тінистим  
Став чагарник у свій час, щоб літа Лев  
Жаркою спекою спалював Церерині плоди,  
Щоб сили свої у визначений час  
Рік зменшував знову?  
Як, державою такою керуючи, де всі

Брили тяжких світил у просторі небес,  
Рівновагу зберігаючи, летять по колах,  
Ти залишив людей, занадто вірячи їм,  
Не піклуючись про те, щоб зло карати,  
А добро нагороджувати?  
Лад зник із справ людських;  
Їхня фортуна вершить: наосліп рукою  
Розсипає дарунки, прихильна до злих.  
Над тими, хто чистий, хтивість гору бере,  
У високих палацах підступність царює,  
1000 І фасції радий безсоромним вручити  
Народ, що одних ненавидить і шанує.  
А доблесть і честь несправедно завжди  
Нагороджує доля: бо чистих душею  
Зла бідність млоїть, а, пороком могутній,  
Розпусник панує.  
О, честь оманлива! О, сорому намарність!  
Аж ось підходить Вісник. Чому поспішає він так?  
В очах скорбота, сльозами щоки залиті.

*Входить Вісник*

**Вісник**

О, гіркий жереб, зла доля рабська!  
Навіщо нести велиш мені звістки страшні?

**Тезей**

Не бійся про будь-які повідати нещастя:  
Завжди готове серце зустріти біди.

**Вісник**

Вуста словами горю не служити хочуть.

**Тезей**

Скажи, якого удару долі чекати дому, що руйнується?

**Вісник**

О горе! Жахливою смертю Іпполіт загинув.

**Тезей**

Що син загинув мій, раніш я, батько, знав.  
Тепер загинув валтівник. Усе мені повідай.

**Вісник**

Коли тривожним кроком геть із міста  
Пішов вигнанець, швидкий прискорюючи крок,  
То скакунів запряг у ярмо високе,  
Їх утихомиривши короткою вуздою;  
Між тим, до себе лише звертаючись, прокляв він  
Рідну землю і не раз прикликав батька.  
Ось, відпустивши віжки, він бичем змахнув –  
Та раптом піднеслася в морі з голосним гуркотом  
До зірок хвиля, хоч вітер і мовчав

І не гриміло в небесах безхмарних:  
Сама скипіла бурею гладінь спокійна.  
Такої хвилі ні Австр не гнав до Сицилії,  
Ні Кор, у затоці Іонійській царюючи,  
Таких бурунів на скелі не кидав,  
<sup>1032</sup> Вдаряючись об мис Левкадський піною сивою,  
Хвиля стіною і вшир і вгору здимається,  
Біжить до землі, черевата чудовиськом,  
Не тільки кораблям загрожуючи погібеллю,  
Але і землі. Накатом тяжким до берега  
Несеться вал, і що несе, невідомо,  
У непустому лоні. Чи підніме голову  
З води земля, і новий острів постане?  
<sup>1040</sup> Сховались скелі бога епідавського,  
Скірона камені, славні лиходійствами,  
Земля, двома морями стиснута.  
Поки дивувалися ми, вражені,  
Заревіло море, луна залунала між скелями;  
Вивергається вал вологи, що сіллю бризкає,  
Б'ють вгору і зникають струмені піняві, –  
Так неосяжний в Океані кит пливе,  
З пащі вивергаючи струмені бурхливі.  
Уже нависла води гора тремтлива,  
Розсипалася і винесла чудовисько  
Страшніше від усіх страхів, і сама услід за ним  
На берег увірвалася. Від жаху заціпенів язик:  
Був грізний і величезний звір небачений –  
Високий бик із крутою шиєю блакитною,  
І з гривою над чолом зеленовою,  
З волохатими вухами; а очі двома  
Кольорами відливають: червоним полум'ям,  
Як у владики стада здичавілого,  
І синявою моря, де він був породжений.  
Грають на зашийку м'язи тверді,  
Вбираючи повітря, ніздрі роздуваються,  
Підгруддя зелене, тванню обліплене,  
Боки покриті плямами пурпурними.  
А ззаду тіло звіра вужчає і сходиться,  
Волочиться, лускою покрите,  
Величезне. Такі в морі західному  
Кити судна ковтають або трощать на тріски.  
Земля заколивалася; худоба злякана  
Кинулася врозтіч, і забувся пастух  
Побігти за чередою. Звірі мчать з лісу;  
Заціпенівши від страху крижаного,

Встає мисливець. Тільки Іпполіт один  
Не знає страху, пробує коней стримати  
Вуздою і звуком голосу знайомого.  
Там, де пагорби над морем обриваються,  
Дорога є над кручею. Чудовисько  
Її загородило, лютим гнівом сповнюючись.  
Коли ж, так й так приготувавшись,  
Розлютилося надміру, – кинулося вперед блискавицею,  
Землі ледь торкаючись, і, жажливе,  
Перед упряжжю завмерло тремтучою.  
Твій син назустріч піднявся з погрозою,  
В лиці не змінившись, і викрикнув так:  
1084 “Мій дух не зломить марний страх: уражати биків  
У роді Тезея, певно, праця спадкоємна!”  
Та коні понеслися, віжок не слухаючи,  
З дороги геть метнулися, колісницю мчать;  
Куди несе божевільний страх скажених,  
Туди летять через стрімчаки гострі.  
А він, як керманіч серед вод бурхливих,  
Біг судна зменшує й умінням  
Обманює хвилі, щоб не били в борт,  
Конями править: то терзає губи їм,  
Натягаючи віжки, то крученим бичем  
По спинах хльоскає. Невідступним супутником  
Несеться бик: з усіх боків лякає він  
Коней, то урівень мчить, то обганяє їх.  
Не утекти: скрізь стирчать перешкодою  
Назустріч їм роги морського чудовиська, –  
І, охоплені страхом, скакуни не слухають  
Наказів: воліють вирватись з упряжі,  
Шпурляючи колісницю, дибки встають.  
Ниць упав твій син – і петлі чіпкі  
Обплутали його. Чим більше б’ється він,  
Тим тугішими гнучкі вузли стають.  
А скакуни, почувши злодіяння,  
Мчать вільно колісницю легку:  
Так, вантаж незнайомий відчувши і гніваючись,  
Що світло денне довірене сонцю несправжньому,  
Скинули Фаетона коні Фебові.  
У крові усе поле. Голова розбита  
Підскакує на каменях. Терниння  
Рве волосся, кремені гострі печуть  
Обличчя і нищать ранами вроду його.  
Летять колеса, муки продовжуючи передсмертні.  
Але раптом устроївся гострий обгорілий сук

Глибоко в пах – і тіло настромлене  
Візника скакунів стримало прудконогих.  
На мить зупинилися – і перешкоду,  
Рвонувши, розірвали. У плоть впинаються  
Напівживу всі шипи тернові,  
На всіх кущах висять клапті криваві.  
Блукають слуги полями погибельними,  
Скрізь, де шлях свій Іпполіт розтерзаний  
Позначив червоною смугою широкою,  
Собаки з виттям шукають плоть хазяїна.  
Та праця старанна не допомогла усе тіло нам  
Зібрати. Чи такий жереб краси людської?  
Спадкоємця, що з батьком престола ділив,  
Що саяв яскравіше від усіх, як зірка серед ночі,  
Ми для багаття збираємо поховального  
Усюди частинами.

**Тезей**

О, ти сильніше за всіх,  
Нас кровними зв'язуєш путами  
Природа! Ми тебе і проти волі шануємо:  
Згубити хотів – і за загиблим плачу я.

**Вісник**

Безчесно плакати, коли зміг, що хотів.

**Тезей**

Коли своєю владою випадок зробить  
Бажане проклятим, гіршого немає лиха.

**Вісник**

Навіщо плакати, коли не згасла ненависть?

**Тезей**

Не за убитим, а за тим, хто вбив, плачу я.

**Хор**

О людська доле, випадок – твій пан;  
Та менше гнітить тих, хто менший, доля  
Чия легша, тих боги легше разять.  
Нам невідомий спокій безтурботність дарує,  
І в халупах нам безпечно старіти.

На чванливе гніздо, піднесене в ефір,

<sup>1147</sup> Налітає і Евр, налітає і Нот,

Їм безумний погрожує Борей,

Кор їх січе дощами.

Рідко страхає громовий удар

Вологу долину:

Але тремтять завжди, жахаючись

Громовержця вогнів,

Високий Кавказ і Фригійський ліс –

Кібелін притулок: адже Юпітер поцілює  
Все, що ближче – на пострах йому – до небес.  
Але не знає великих потрясінь і бур  
Покірний дах плебейських хатин.  
Грім хитає палаци.  
На крилах летить ненадійних час,  
І легка нам не буває вірною  
Фортуна ніколи.  
І він, той, хто знову побачив над собою  
Блиск небесних світил і сяйво дня,  
Хто залишив морок, оплакав тепер  
Своє сумне повернення, тому що гірший притулок,  
Ніж той, що надав Аверн, підготував йому  
Рідний його край.  
О Палладо, ти, в Афінах шанована,  
Якщо твій Тезей небосхил побачив,  
Якщо він біг від боліт стигійських,  
Плутону ти не боржник за це:  
Адже залишився рахунок у пеклі давній.  
Але що за крики з палацу лунають?  
Навіщо схопила Федра меч у відчаї?  
*Вносять тіло Іпполіта.*  
*Вбігає Федра з мечем у руках.*  
**Тезей**  
Який біль уражає тебе божевіллям?  
Навіщо тут меч? І чому ридаєш ти,  
Б'єш у груди себе над тілом ненависного?  
**Федра**  
Мене, мене, жорстокий владарю безодень,  
Переслідуй, на мене з вод лазурових  
Усіх чудовиськ нацькуй, скільки їх глибоке  
Родить Тефії лоно, скільки ховає їх  
Далекий Океан у хвилях розгонистих.  
Тезею, жодного разу не було безкарним  
<sup>1184</sup> Для близьких твоє повернення: батька і сина воно  
Убило; любиш чи ненавидиш дружин своїх,  
Ти дім і рід свій губиш однаково.  
О Іпполіте, таким я бачу знову тебе,  
Через мене таким ти став? Який Прокруст  
Чи Синід тіло розірвав? Чи, може,  
Двовидий критський бик, своїм муканням  
Дедалів дім наповнивши, мучив тебе?  
О горе, де краса твоя квітуча,  
Де наші зірки – очі? Бездиханний ти!  
Прийди на мить, мої слова лише вислухай:

Ганебного в них немає. Сама за смерть твою  
Себе караючи, Федра груди злочинні  
Простромить, життя і гріха позбудеться  
І слідом за тобою за Стікс, за драговини Тартару,  
За вогненний потік піде божевільна.  
Умилостивимо манів: пасмо прийми моє,  
Що я з чола роздертого зрізала.  
З'єднати серця нам не судилося –  
З'єднаємо ж долі. Ти, чиста, умри  
Заради чоловіка; а перелюбниця нехай  
Умре заради пристрасті. Не вистачало лише,  
Купивши такою ціною славу добру,  
Зійти на ложе чоловіка опоганене.  
О смерть ласкава, ти одна пристрасть заспокоїш.  
О смерть свята, ти одна мені честь повернеш.  
Прагну тебе: укрий мене в обіймах.  
Слухайте мене, Афіни! Мене слухай, батьку,  
Що зліший був від згубниці-мачухи:  
Я збрехала. У хворій породжений душі моїй  
Той мислений гріх, що ти карав, Тезею.  
Погублений чистий наклепом нечистої,  
Сором'язний, цнотливий. – Твою вдачу тобі  
Поверну я. Груді відкриті, справедливий клинок,  
Кров ллється в жертву праху безгрішному.  
*Простромлює собі груди.*  
Що чинити, коли син убитий, – у мачухи  
Вчися, батьку. Зійди в краї стигійські.

*Вмирає.*

**Тезей**

<sup>1222</sup> Жерла білого Аверна і Тенара темний вхід,  
Розрада нещасливих – тихий струм Летейських вод,  
Нечестивця поглиньте для незліченних вічних мук!  
Ви, чудовиська морські, усі сюди з усіх морів,  
Де б вас Протей не ховав у темних глибинах безодні,  
І того, хто в захваті від убивства, потягніть у безодню хвиль!  
Ти, батьку, завжди готовий поділяти синів гнів,  
Ставши синовбивцею, смерті легкої не заслуговую я,  
Хто роздерте тіло розметав по всіх полях,  
Хто воістину злочинець, бо уявний гріх карав.  
Усе наповнене моїм лиходійством: зірки, мани, Океан.

<sup>1233</sup> Немає четвертого світу; трьом відомий царствам я.  
Чи для того я повернувся, до неба шлях відкривши,  
Щоб над двома убитими подвійний обряд  
Удівцем бездітним справити, запалити багаття,  
Який сина і дружину спалить моїх?

Алкїде, мені гїрке свїтло денне повернувши,  
Вїддай Плутону дарунок його, до тїней мене  
Вїдправ знайомих. Нї, кличу даремно я  
Покинуту смерть. Ти, майстернїсть явивши  
В убивствах, страшних задумїв майстер,  
До гїдної страти сам засуди себе.  
Чи нахилити сосни до землї вершинами,  
Щоб, розпрямившись, розїрвали надвоє  
Мене вони? Зї скель Скирону кинутись?  
Я бачив муки гїрші, котрї  
Готує Флегетон палаючий ув'язненим:  
Я знаю мїсце, знаю страту, що чекає на мене.  
<sup>1250</sup> Лиходїйні тїні, геть! Нехай камїнь на плечї  
Менї ляже – вїчного старця Еолїда праця –  
І руки менї обтяжить утомленї;  
Мене нехай манить волога і вїд вуст тїкає,  
До мене нехай шулїка прилетить вїд Тїтїя  
Моєю годуватися печїнкою, що знову вїдростає;  
Спочивай, Пирїфоя мого батько:  
Нехай колеса оберти безперестаннї  
Моє мчать тїло по колах мученицьких.  
Земле, розверзнься! Хаосе, поглинь мене!  
Сьогоднї з бїльшим правом вїдїду до тїней:  
За сином слїдом. У вїчний дїм прийми мене,  
Плутоне, без страху: з чистим наміром прибув я  
І не пїду. На горе, не слухають боги мене,  
Лише злих благань негайно дослухатись радї.

**Хор**

Тезею, для скарг час є безкїнечний,  
Зараз вїддай останнїй Іпполїтовї борг:  
Пошматоване тїло схорони скорїше.

**Тезей**

Сюди, сюди останки тїла милого  
Несїть! Члени безладно складенї...  
Невже це Іпполїт? Провину мою  
Я визнаю. Та щоб не на менї одному  
<sup>1272</sup> І не одна була провина, – батька  
Прикликав я. Ось вїн, отця дарунок, ось плїд його!  
О, горе лїт похилих, самота!  
Нещасний, на грудях зїгрїй в обїймах  
Те, що вїд сина твого зосталося.

**Хор**

Роздертого тїла частки жалюгїднї  
Склади як слїд і поверни на мїсце їх.  
Сюди – десницю могутню; ось лїве



Плече взнати можливо; приклади до нього  
Долоню, що вуздою звикла втихомирювати коней.  
О горе! Не все оплакати тіло можемо ми.

**Тезей**

Сумну працю терпи, рука тремтяча!  
Нехай не струменіють сльози по сухих щоках,  
Поки всі члени не перерахував батько  
І тіла не склав. Що отут, позбавлене  
Обличчя, покалічене ранами?  
Яка частина – не знаю, але твоя вона.  
Сюди клади, де місце є вільне.  
І це – краса, що зіркою світила,  
Ворогів відводити погляди змушувала?  
Проклята доля, безсмертних милість грізна!  
Таким мій син вернувся – на благаання батька!  
Прийми дарунки батькові останні,  
О багаторазово похований! Нехай багаття  
Спалить останки. Скорботний відімкніть дім!  
Хай клич сумний лунає у Мопсопії!  
Ви до царського багаття несіть смолоскипи,  
Ви в полі збирайте труп пошматований, –  
А цій яму вирийте глибоку:  
Хай голову земля гнітить злочинну.

## ПРИМІТКИ

2 ...*Розійдіться скоріше, Кекропа сину!* – Іпполіт розсилає своїх мисливців (афіняни, нащадки легендарного Кекропа) по усій Аттіці.

*Парнет* – гори на півночі Аттіки.

6 *Б'ється об берег Тріасійських долин* – родюча рівнина поблизу Елевсина.

8 ... *сивих від рифейських снігів* – йдеться про засніжені Кіферонські гори, схожі на казковий північний Рифей.

13 *Іліс* – неглибока річка поблизу Афін.

17 *Марафон* – невелике місто на узбережжі Аттіки, місце майбутньої перемоги греків над персами.

20 *Ахарни* – невелике містечко у Аттіці.

22 *Гімет* – медоносна гора на півдні Аттіки.

23 *Афідни* – містечко на сході Аттіки.

26 *Сунійський мис* – південна частина Аттіки. *Флії* – поселення у гірській частині Аттіки.

31 *Молоси* – великі мисливські собаки з Епіру.

46 ... *пером багряним...* – В давнину червоне пір'я виконувало функцію червоних прапорців під час облави на хижаків.

55–72 *Діва-лучниця* – Діана.

88 ... *шляхами Нерейя...* – морськими шляхами. Нерей – морське божество, часто виступає як персоніфікований образ моря.

- 90... *заручницею*... – Федра згадує про ворожнечу між Тезеєм і Міносом, відчуваючи себе у Афінах полонянкою.
- 95–97 ... *блукає воїн нареченого пихатого*... – Тезей знаходився у підземному царстві, допомагаючи своєму другові, царю лапіфів Пиріфою, відібрати у Діта Прозерпіну.
- 104 *Ремесло Палади* – ткацька справа, покровителькою якої була Афіна Палада (рим. – Мінерва).
- 108 ...*безслівних свідків таїнств* ... – Елевсинські містерії.
- 110 *Заступницю країни, судом їй віддану*, – Мінерву, покровительку ремесла і мистецтва, яка сперечалася з Нептуном за владу над Аттикою. В суперечці вона перемогла, оскільки подарувала афінінам маслинове дерево, тоді як Нептун лише солоне джерело.
- 114... *материнська фатальна недуга*... – Йдеться про пристрасть Пасифаї, матері Федри, до бика.
- 122 *Мопсолія* – давня назва Аттики.
- 126–129 *Давно за пута мстить свої та Марсові* – Про зв'язок Венери з Марсом її чоловік Вулкан довідався від Сонця. Вулкан викував міцні пута й оповив ними коханців. За зраду поплатилася Пасифая, дочка Сонця, і її з Міносом дочки – Федра й Аріадна.
- 130 ...*кров Юпітера*... – Юпітер був батьком Міноса й дідом Федри.
- 148 *Летейська безодня* – підземне царство, де протікає річка забуття Лета.
- 157...*блискавку етнійську* – Юпітер озброєний перуном, який викували циклопи у кузні Етни.
- 175...*дому братовому*... – Лабіринт, помешкання Мінотавра, брата Федра по материнській лінії, якого вби Тезей.
- 186–193 ... *бога могутнього* – Амура (гр. – Ерот), від стріл якого запалювалися пристрастю Юпітер, Марс, Вулкан, Аполлон.
- 200 *Еріцина* – прізвисько Венери відповідно до храму у сицилійському Еріксі.
- 210 *Лар* – бог домашнього вогнища.
- 224 ...*пса стигійського*... – Кербера, триголового й змієхвостого пса, який охороняв вхід до підземного царства.
- 228 *Антіопа* – мати Іпполіта; за одним переказом, вона була принесена Тезеєм в жертву богам, за іншим – сама очолила наступ амазонок і була вбита у бою.
- 265 ...*твердині ...Паладиної* – зі скелі Акрополя, де знаходився храм Мінерви.
- 280 *О богине*... – звернення до Венери, дочки морської богині Діони.
- 281 *Двоїстий ... Купідон*... – про двоїсту природу Ерота (Амура, Купідона) писав Платон. Традиційно зображується пустотливим хлопчиком, сином Венери, хоча, за версією Гесіода, він виник раніше від інших богів, тим самим розпочавши перетворення хаосу.
- 292 ... *поблизу від Гесперійської мітки*... – на Заході, біля Геркулесових стовпів.
- 294 ... *німфи паррасійської сяйво*... – Велика Ведмедиця, на яку обернулася аркадська (паррасійська) німфа Каллісто.
- 302 *Феб ганяв корів* ... – Аполлон пас череду Адмета, фессалійського царя, за розповсюдженим міфом – як покарання за вбивство циклопів.
- 304 *Плектр* – бряцало, котрим грали на лірі.
- 305–314 ...*гонитель хмар*... – Юпітер; у вигляді лебедя він поєднався з Ледою, а обернувшись на бика, викрав Європу.
- 315 *Та, що темний світ осіняє сяйвом*... – кохання богині місячного сяйва до прекрасного пастуха Ендімона.
- 323 *Алкмени син* – Геркулес, закохавшись у лідійську царицю Омфалу, служив їй, перевдягнутий у жіноче вбрання; більш традиційна версія – спокута за вбивство Іфіта, сина царя Евріта і брата Іоли.
- 332 *Персида* – головна провінція Перського царства; у даному випадку – Персія.
- 335...*вбрання з тірійських кросен*... – одяг з м'якої червоної тканини, який виробляли фінікійці.
- 343 *Нереїди* – морські німфи, дочки Нерея.

- 359 *Луканський бик* – слон, римляни вперше побачили цих тварин у Луканії (на півдні Італії) на поч. III ст.до н.е., під час війни проти Пірра Емірського, у котрого на озброєнні були бойові слони.
- 395 *...сік з тирської мушлі...* – пурпур.
- 396 *...нитки, що з гілок серійцем зібрані.* – китайський (серійський) шовк.
- 403 *Тул* – сагайдак.
- 406 *Від Понта землю Аттічною...* – від Танаїса (Дону) до Меотіди (Азовського моря) йшли амазонки, очолювані Антіпою.
- 409–410 *...щитом кривим, як місяць...* – амазонки зображувалися з пельтою – мідним щитом, який за формою нагадував півмісяць.
- 428 *...закляття фессалійські...* – дуже сильні, оскільки Фессалія була відома своїми чаклунками.
- 506 *Обсипавши сто биків борошном священним...* – Ритуальна частина великого жертвоприношення (так званої "гекатомби").
- 511 *Алфей* – найбільша річка в Пелопоннесі, яка впадає в Іонійське море.
- 513 *Лерна* – джерело неподалік Коринфу.
- 535 *Не був священний камінь...* – Нума, спадкоємець Ромула, запровадив культ римського бога кордону Терміна, якого вшановували у вигляді межового каменя.
- 569 *...дружину Егея Медею...* – Медея стала дружиною Егея після втечі з Коринфу до Афін.
- 573 *Сірт* – відлюдна мілина на узбережжі Африки.
- 583 *...єдиний син у племені* – амазонки вбивали немовлят чоловічої статі, тому саме існування Іпполіта порушувало закони материнського племені.
- 631 *Не доведи прикметі цій здійснитися!* – царський жезл, запропонований Іпполіту, був для Тезея поганою прикметою, проте син словами відвертає знамення.
- 660 *Дім чудовиська* – лабіринт, помешкання Мінотавра.
- 662–663 *Оповиті кучері жертвовною пов'язкою...* – Тезея було послано в Лабіринт як жертву людоджерові Мінотавру (жертвоних тварин увінчували священною пов'язкою).
- 667 *...ним ворог полонився* – натяк на дочку ворожого афінянам Міноса Аріадну, також "ворога". Далі Федра звертається до своєї сестри-богині (ст.674–682).
- 673 *Сестра* – Аріадна, за допомогою нитки, яку вона дала, Тезей вийшов з Лабіринту.
- 710 *Колхідська мачуха* – Медея, дружина Егея, батька Тезея.
- 730 *...Океана, їда могутнього...* – тобто Нептуна; за одним з варіантів міфу, Тезей – син Нептуна.
- 763–764 *...Веспер...жене морок, ім'я змінивши* – Тут Іпполіт порівнюється зі світлом Венерою, яку називали Веспером увечері і Люцифером ("світлоносець") вранці.
- 766–767 *Від...індів... явився вічний отрок...* – Вакх, який завжди зображувався юним. Міф про завоювання Вакхом (Лібером) Індії був широко розповсюджений античною традицією.
- 768 *Виноградним списом* – тирс, (оповите лозою берло з шишаком на кінці, атрибут вакханок).
- 773 *Кому (не тобі!) надала перевагу Федри сестра* – мова йде про Тезея, якого Аріадна кохала до Вакха, тому згадка про суперництво підтверджує перевагу Тезея.
- 794 *І полонячи красенів, вони вглиб джерел їх манять.* – Натяк на долю Гіласа, улюбленця і зброєносця Геркулеса, викраденого наядами.
- 797 *Пан* – бог лісів і гаїв.
- 799 *Те світило, чий рід старший від аркадян...* – Селена, богиня місяця, аркадяни вважали себе найдавнішим ("домісячним") населенням Еллади.
- 810 *Блиск затьмарило б воно каменю пароського* – мармур, найкращі сорти якого добували на острові Парос.
- 824 *Кастор* – син Юпітера (у греків – Зевса), один з Діоскурів, був кіннотником. *Кіллар* – чудесний кінь Кастора, дарунок Нептуна.
- 844 *Пітфей* – дід Тезея по матері, трезенський цар.
- 856 *Алкід* – ім'я Геркулеса, отримане ним при народженні.

861 *Флегетон* – вогняна річка у підземному царстві.

918 ...*роду... актейського* – аттічного (Актея – Аттіка).

922 *Ти, що у царстві другому...* – звернення до Нептуна.

1000 ...*фасції радий ... вручити...* – у Римі фасції були знаком виконавчої влади; пучок різок, оповитих ременем із сокирою усередині. "Вручити фасції" означає обрати на одну з державних посад. Подібних звичаїв у греків не було.

1032 *Левкада* – скелястий півострів у західній Греції.

1040 .... *бога епідаврського...* – Епідавр був головним центром культу бога лікарської справи Ескулапа.

1041 ...*Скірона камені...* – розбійник Скірон поблизу Мегари (між Афінами й Корінфом) убивав перехожих, скидаючи їх зі скелі у море, де їх пожирала жадлива черепаха.

1042 ... *Земля, двома морями стиснута* – Корінфський перешийок (Істм).

1084 ...*уражати биків...* – У юності Тезей вбив страшного Марафонського бика, привезеного Геркулесом з Криту, пізніше за допомогою Аріадни – критського Мінотавра.

1147 *Евр* – східний вітер.

1154–1155 ...*фридійський ліс – Кібелін притулок...* – Кібела – фригійська богиня, ототожнювалася з матір'ю богів Реєю.

1166 *Аверн* – озеро в італійській Кампанії, яке римляни вважали воротами у підземне царство.

1184–1185 ...*батька і сина воно убило...* – Тезей був винуватцем загибелі власного земного батька Егея, тому що, повертаючись з Криту після вбивства Мінотавра, не змінив чорне жалобне вітрило на біле. Егей, вирішивши, що його син загинув, кинувся в море, назване на його честь Егейським.

1188 *Прокруст (той, що витягує)* – прізвисько розбійника Дамаста, який підганяв подорожніх відповідно до розмірів ложа (прокрустове ложе), вкорочуючи їх або витягуючи за допомогою сокири і молотка. Був убитий Тезеем у такий самий спосіб.

1189 *Синід* – розбійник, який жив на Корінфському перешийку: розривав своїх бранців навпіл, прив'язуючи між двох зігнутих сосен. Убитий Тезеем у такий самий спосіб.

1190 *Двовидий критський бик* – Мінотавр, напівбик-напівлюдина.

1191 *Дедалів дім* – лабіринт, побудований Дедалом для Мінотавра.

1222 *Тенар* – мис на півдні Пелопоннесу, ворота до підземного царства, за віруваннями греків.

1226 *Протей* – морське божество, здатне змінювати зовнішність.

1233 *Немає четвертого світу...* – тобто світ поділений між Юпітером, Нептуном і Дітом.

1250 *Лиходійні тіні...* – Тезей перераховує грішників, які терплять у підземному царстві численні муки.

1251 ...*старця Еоліда...* – корінфського царя Сизіфа, сина Еола, міфічного родоначальника грецького племені еолійців.

1253 ... *нехай манить волога і від вуст тікає...* – Герой одного з популярних міфів Тантал стояв у підземному царстві по шию у воді, над його головою звисали з дерев плоди; він страждав від спраги і голоду, проте коли збирався зробити ковток, вода відступала, коли тягнувся до гілки, вона підносилася вгору.

1254 *Титій* – велетень, який намагався силою оволодіти богинею Лотоною (Лето). В підземному царстві лежав розпростертий на землі і два коршаки постійно терзали його печінку.

1256 *Пиріфоя...* *батько* – Іксіон, цар лапіфів, який зазіхнув на честь Юнони і був покараний: у підземному царстві його прикували до вогненного колеса, яке постійно оберталося.

1272–1273 ...*батька прикликав я* – Нептуна, який у такий спосіб згубив свого онука Іпполіта.

*Викладено за виданням: Сенека. Трагедии. – М.: Искусство, 1991. – 496 с. (Антич. драматургия. Рим). Пер. з рос. упорядників.*

## ФЕДР

(бл. 15 р. до н.е. – бл. 70 р. н. е.)

*Римський байкар, колишній раб, якого Август відпустив на волю. Літературну діяльність розпочав переказуванням латиною байок Езопа, завдяки чому байка, як самостійний жанр, почала функціонувати в римській літературі. Збереглося 134 байки Федра, що уклали п'ять книжок "Езопових байок". Почавши з адаптації Езопових байок, Федр перейшов до створення власних оригінальних творів, в яких акцентувалось моралістичне начало. Творчість Федра мала сильний вплив на діяльність байкарів нового часу: Лафонтена, Геллерта, Лессінга. В Україні до сюжетів його байок звертались Г.Сковорода, Є.Гребінка, Л.Глібов, І.Франко.*

## БАЙКИ

### КНИГА ПЕРША

#### Пролог

Поет Езоп байки ці повигадував,  
А я лише у шестистопні вірші вклав.  
Подвійна користь з книжки: і смішить вона,  
І учить жити мудрою порадою.  
Коли ж захоче хтось мені закинути,  
Що звірі і дерева розмовляють тут,  
Хай знає, що без жарту не бува байок.

#### 2. Про Жаб, що просили собі царя

Коли в Афінах квітла демократія,  
Людей безмежна воля з розуму звела  
І давня стриманість була занедбана.  
Уздівши чвари поміж громадянами,  
Забрав у місті владу Пізістрат, тиран.  
А як афінці стали долю проклинать  
І на неволю скаржитись (хоч був тиран  
Не злий, та все незвичне – завсігди тяжке!),  
Таку їм байку розповів поет Езоп:  
Одного разу Жаби у Юпітера  
Просили галасливо і собі царя,  
Який зумів би їх приборкати силою.

І Громовержець жартома пожбурих їм  
Оцупок дерева, що, в твань шубовснувши,  
Так боязких перелякав, що зникли враз.  
Та ось одна з них голову висовує  
Тихенько із багна і кличе інших Жаб  
Іти царя хутчіше роздивлятися.  
Де й страх подівся в полохливих Жаб: гуртом  
Пливуть і лізуть на колоду сміливо.  
А як спаскудили його, взялися знов  
Просити іншого царя в Юпітера,  
Бо даний їм раніше – довбня довбнею.  
І бог жорстоку Гідру нетямким послав,  
Яка їх поодинці стала нищити.  
Благати слізно Жаби почали тоді  
Юпітера, щоб у нещасті поміч дав –  
Не позбавляв принаймні їх життя.  
А він: “За те, що не схотіли доброго царя,  
Ви злого маєте!”

Наука, люди, вам:

Терпіть це зло, бо прийде гірше у сто крат!

#### **4. Про собачу зажерливість**

Якось Собака з м'ясом через річку плив  
І раптом одсвіт у воді побачив свій,  
Але подумав, що то інший Пес пливе,  
І здобич в нього вирішив забрать. Проте  
Відкривши рота, вмить позбувся він свого  
І бажаного осягнути теж не міг.  
Хто зазіхає на чуже, своє втрача.

#### **7. Лисиця і трагедійна маска**

Лисиця мовить, маску розглядаючи:  
“Така красуня, а бракує мозку їй!”  
Це сказано для тих, кому і славу, й честь  
Дарує доля, – не дає лиш розуму.

#### **8. Вовк та Журавель**

Хто вдячності чекає від негідника,  
Той двічі хибить: потурає злому – раз,  
По-друге – тратить час і марно трудиться.  
Застрягла кістка в пащі вовчій; він,  
Від болю виючи, став кожного благать,  
Аби за щедру нагороду витяг хтось.  
Нарешті взявся за цю справу Журавель.

В страшну пащеку голову засунувши,  
Він кістку, що стирчала в горлі, витягнув  
І вимагати дяки став у Сірого.  
А той: “Живим з моєї пащі вибрався,  
Та ще й платню давай тобі, невдячному?!”

#### 14. Швець-лікар

Невмілий швець, від злиднів утікаючи,  
На чужину подався і став лікарем.  
Продаючи всілякі трави, нібито  
Протиотруйне зілля, він прославився.  
Там часом тяжко занедужав син царя,  
І до палацу лікаря покликано.  
Цар хоче його вправність перевірити  
Й води у келих наливає, вдаючи,  
Що змішує отруту з чудо-ліками,  
А потім пропонує все це випити.  
Шахрай, злякавшись смерті неминучої,  
Зізнався, що у ліках нетямущий він,  
А вславився лиш через глупоту людську.  
Тоді, зібравши всіх на збори, цар сказав:  
“Які ж ви, громадяни, нерозважливі,  
Ви довіряли свої голови тому,  
Кому раніше й ніг не довіряв ніхто!”  
Стосується усе це необачних тих,  
Кого негідники використовують.

#### 15. Осел до старого Пастуха

Хто є при владі, бідному однаково;  
Міняється саме ім'я господаря,  
А інше все без зміни залишається.  
Осла на моріжку пас полохливий дід.  
Нежданим криком злодіїв наляканий,  
Він став Ослові радити втікати мерщій.  
На це ледачий: “Ти, напевно, думаєш,  
Що ті на мене більші покладуть сакви?”  
Пастух: “Та ні!” – “Для мене, отже, байдуже,  
Кому служити, доки я вантаж несучу”.

#### 26. Лис та Лелека

Нікому зла не треба учиняти, бо,  
Як мовить байка, по заслuzі матимеш.  
Лелеку першим, кажуть, запросив у дім  
До себе Лис-облудник, й гостеві подав

Рідкої юшки на тарілці з мармуру.  
Та скуштувати гість її ніяк не зміг.  
Тоді покликав Лиса птах, і в глечичку  
Наїдок дав. Любенько сам смакуючи,  
Вже він дражнив тепер Рудого їжею.  
Уздівши здалеку, як слину Лис ковта,  
Птах перелітний мовив (щоб почули й ми):  
“Хай потерпає й той, хто приклад подає”.

### **30. Жаби, налякані бійкою Бугаїв**

Біда простолюду, як можні чубляться.  
Сказала Жаба, вздрівши бійку Бугаїв:  
“Ой лишенько, пропали ж ми, нещасні!”  
А друга запитала: “Чом ти так кричиш? –  
Адже ті Бугаї за першість в череді  
Змагаються й далеко від боліт живуть.  
До нас нема їм діла, в них своє життя!”  
“Але ж, – знов перша, – переможений втіка  
Із череди сюди, у глушину боліт,  
І грубими ногами нас розчавлює.  
Той шал несе біду й на наші голови!..”

*Переклад В.Литвинова*

## **КНИГА ДРУГА**

### **Пролог (1)**

Байкарське плем'я полюбляє приклади.  
Єдина в байки є мета й призначення –  
Погані смертних виправляти звичаї  
І закликати люд до справедливості.  
Хоча нерідко й жартома тут мовиться,  
Проте серйозна думка в жарті схована,  
І це найбільше усіма цінується.  
Я неодмінно збережу Езопів дух,  
А щось коли від себе і додам нараз,  
Так це для того, щоб було цікавіше.  
Прийми й моє, читачу, доброзичливо –  
І в нагороду стислість думки матимеш.  
Багатослівна похвала того не зна,  
Чому настирливих відгонять люди геть,  
Віддавши нагороду найскромнішому.

*Переклад В.Литвинова*



(2)

В Езопа вчіться добрі люди  
Для того байка штрика під ребро.  
Щоб виправлять людські заблуди  
І похвалять красу й добро.  
Хоч розповідь коротка й жартівлива,  
Мета її ясна й правдива.  
Важливий зміст, не прізвище митця.  
Езопів дух я в байці зберігаю,  
Коли й додам своє– гріха не маю:  
Життя не викривля перо творця.  
Прийми ласкавим серцем нас, читачу!  
Короткістю тобі віддячу.

*Переспів М.Годованця*

## **2. Про чоловіка та двох його коханок**

Чоловіків своїх чи полюбовників  
Жінки деруть однаково. Ось приклад вам:  
Поводженням доладним вік ховаючи,  
Стара мужчину покохала. А йому  
Заполонила серце юна дівчина.  
Жінки, аби хоч видом з ним зрівнятися,  
По волосині рвали в нього раз у раз.  
Так, пестошам обох жінок довірившись,  
Нарешті голомозим став, бо дівчина  
Все сиве вискубла, а старша – чорне все.

## **3. Езоп про негідників**

Раз незнайомиць, лютим Псом покусаний,  
Ще й хліба кинув йому шмат, вмочивши в кров,  
Бо чув, – це помагає заживанню ран.  
Йому Езоп: “Ой, не роби так на виду  
У інших Псів, бо пожеруть нас всіх живцем,  
Уздівши, як винагороджується зло!”  
Від успіху злочинці лиш зухваліші!

## **КНИГА ТРЕТЯ**

### **Пролог**

Якщо, Евтіхе, прочитать надумаєш  
Мої байки, то перше набік відклади  
Усі діла, щоб силу вірша зміг відчуть.

Ти скажеш: “Що мені талант твій та байки!  
Даремно тільки згаю час, читаючи”.  
В такому випадку і в руки не бери  
Того, на що не хочеш навіть глянути.  
А, може, скажеш: “Надійдуть святкові дні –  
Дозвілля спонукує почитати їх”...  
Та що для тебе, мабуть, віршики мої?!  
Ти краще по хазяйству потурбуєшся,  
Погомониш із друзями, з дружиною  
І тілу, і душі даси спочинути,  
Щоб сил нових набратися на дальші дні.  
А як до Муз у храм ступить наважишся,  
То звичний чин життя тоді зміни!  
Родився я на схилах Піерійських гір,  
Де Мнемозіна владному Юпітеру  
Зродила цілий хор із дев’яти мистецтв.  
Народжений сливе у школі, завжди я  
У глибині душі багатством нехтував;  
Я на визнання все своє життя чекав,  
Проте правдивого і досі не здобув.  
Ну як, повідай, догодить багатому,  
Котрий набуток любить лиш примножувать,  
Якому гроші й золото – понад усе?!  
“Хай буде те, що буде!” – як казав Сінон,  
До Дарданійського царя приведений;  
Почну я третю книгу на Езопів лад,  
На знак поваги присвятивши всю тобі.  
Як прочитаєш – буду радий, а як ні –  
Принаймні хай нащадки нею тішаться.  
А нині розповім, звідкіль байки взялись:  
Раби, що не могли ніяк наважитись  
Відверто говорити те, що думають,  
Приховували власні почуття в байках,  
Висміюючи в них своїх гнобителів.  
Я цю стежину трохи далі протоптав,  
Додавши і свого до того, що було,  
Бо й сам доволі горя у житті сьорбнув.  
Якби був інший звинувач, а не Сеян,  
І свідок інший був, і інший був суддя,  
То, може б, і змирився я з покарою,  
І не тужив би так, як нині це роблю!..  
Ну, а якщо занадто підозрілий хтось  
Усі ті вади як свої сприйматиме,  
Він цим лише нечисту совість виявить.  
Та навіть і його прошу пробачити,

Бо я зосібна викривать не думаю –  
Людську я вдачу взагалі показую.  
“Важкий тягар на себе взяв ти!” – скаже хтось.  
Але ж Езоп-фригієць й Анахарсіс-скіф  
Змогли навки свій народ уславити!  
Невже-то я, син Греції ученої,  
І осоромлю лінощами рідний край?!  
Немало народила й Фракія митців:  
Син Феба Лін і вихованець Муз Орфей,  
Що співом рухав скелі, звірів присипляв  
І навіть гамував бурхливий Гебра плін.  
Так геть же, Заздрість, відступи, сичиш дарма!  
Адже я слави заживу однаково.  
Я до читання спонукав тебе? Ну що ж,  
Благаю і надалі ласки щирої.

### **6. Муха та Осел**

На дишель Муха сіла й мовить до Осла:  
“Чого ти плентаєшся так! Ану, хутчій!  
Дивись, аби за шию не ужалила!..”  
Осел: “Для мене не страшні твої слова.  
Боюся більше я погонича, котрий  
Нерідко батогом по спині чухає  
Та й віжки натягає найчастіше так,  
Що губи тріскають! Кинь марно чванитись!  
Я знаю сам, де швидко, де повільно йти!..”  
Тут висміяний той по справедливості,  
Хто немічний, а сильному погрожує.

### **7. Вовк та Собака**

Про те, що воля над усе, – повідаю.  
Якось худий та помарнілий Вовк прийшов  
До Пса гладкого. Розмовляють.  
Мовив Вовк: “Від чого, Песе, ти такий гладкий зробивсь,  
І шерсть твоя від жиру аж вилискує,  
Тоді як я, сильніший, гину з голоду?”  
А Пес: “Захочеш, матимеш і ти все це, –  
Хазяїнові вірно лиш служи, як я.  
Будь вірним псом і стережи поріг його,  
Та відганяй вночі від дому злодіїв”.  
Вовк: “Згода! Що-то за життя моє, коли  
І в дощ, і в сніг гасаю по лісах, полях!  
Наскільки легше буде у теплі прожить,  
Насичуючись преспокійно їжею”.

“Тоді ходім!” І Вовк уже почав іти,  
Аж тут побачив шерсть на шиї витерту  
У Пса і запитав: “Від чого це? – “Та... так,  
Дурниці!” – “Ну, а все ж?” – “На день прив’язують.  
В цей час відпочиваю, а не сплю вночі;  
Смерком я вільний, бігаю де хочеться.  
Ще й хліба кидають. Зі свого столу всі  
Кістки хазяїн віддає, і челядь теж...  
Моїм стає і те, чим інший гребує.  
Так без труда свій шлунок і наповнюю”.  
“Чудово!.. А чи можна відлучатись?” – “Ні!”  
Тоді не хочу жити по-собакому:  
Без волі – що за життя, хоч і в царя!”

*Переклад В.Литвинова*

### **9. Сократ про друзів**

Сократ собі хатину будував.  
Сусід Сократа запитав:  
– Чи до лица великому маленька хата?  
Коли б тісна для друзів не була? –  
Сократ:  
– Воно-то хата малувата,  
Але для вірних друзів не мала!

### **18. Павич і Юнона**

Покривдили мене! – Павич сказав Юноні.–  
Чим гірший я  
Від солов’я,  
Що он співа в гаях  
Свої пісні?  
Чому співають мені,  
Як тій бридкій Вороні?  
Юнона:  
– Всіх доля вдало наділила,  
Дала чим дивувати світ:  
Спів – Солов’ю, Орлу – могутні крила,  
Тобі – пишноту, Ластівці – політ...  
Талант свій слід любити  
І знати, що із ним робити.

*Переспів М.Годованця*

## КНИГА ЧЕТВЕРТА

### 1. Про осялячу долю

Хто нещасливим уродивсь, той і помре  
Бідуючи; ба навіть після смерті теж  
Його сувора доля переслідує.  
Жерці Кібели, повсякдень блукаючи,  
З собою водять завше в'ючака-Осла.  
І ось, як від роботи та биття він здох,  
Із його шкіри бубни було зроблено.  
Коли ж хтось запитав у них, що сталося  
Із милованцем їхнім, відказали так:  
"Він думав – хоч по смерті спокій матиме,  
А ми його і далі все лупцюємо".

### 10. Про людські вади

По дві торбини нам усім Юпітер дав:  
Одну за спину – зі своїми вадами,  
А другу, де чужі, – повісив спереду.  
Тому й не бачимо ми похибок своїх,  
Хоч вади інших залюбки рахуємо.

*Переклад В.Литвинова*

### 23. Сімонід

Поет, співець, учений, Сімонід,  
Щоб подолати злидні й горе,  
Подавсь в далекий світ.  
Пробув там кілька літ,  
Додому повертався морем.  
Та розгулялись хвилі, духи злі,  
Втопили кораблі;  
Багатства, що везли,  
На дно лягли.  
Врятовані, у чім були,  
На березі сушитися лягли.  
– Ну, Сімоніде!  
Скажи, учена голова,  
Хто з чим в свій край поїде?  
Чи не загинеш тут, бува?  
Зарібок твій пішов на дно купатись!  
– Не вам із мене насміхатись!  
Бо ваше все лишилося на дні;  
Моє добро – мої пісні –  
Лишилось при мені!

*Переспів М.Годованця*

## **КНИГА П'ЯТА**

### **Пролог**

Коли згадаю десь ім'я Езопове, –  
Хоча йому належне все давно віддав, –  
То знай: роблю це тільки для статечності:  
Так люблять у наш час робити всі митці,  
Котрі, аби дорожче збути вироби,  
“Пракситель” – пишуть на скульптурах з мармуру,  
Литво – Мироном, а картини – Зевксидом  
Підписують. Бо завше для зависника  
Старе й відоме краще за нове добро.  
За прикладом далеко не прийдеться йти.

### **1. Деметрій та поет Менандр**

Коли Деметрісві Фалерейському  
Вдалось Афіни захопити силою,  
Юрба голоти валом повалила вслід,  
Вигукуючи: “Слава!” Вже й архонти теж  
З'явилися руку цілувать тиранові,  
Зітхаючи й на долю нарікаючи.  
Плелися теж нероби з волоцюгами,  
Які боялися не бути при зустрічі.  
Був серед інших і Менандр уславлений  
(Комедії якого радо так тиран  
Читав, самого у лице не знаючи).  
Ішов він пишно вбраний і напахчений,  
Ходою павною, з піднесеним чолом.  
Таким його уздрівши, запитав тиран:  
“Що то за хлюст наважився з'явитися  
Мені на очі?” Радники у відповідь:  
“Менандр, поет!” І той негайно виправивсь:  
“Такого красеня не бачив зроду я!”

*Переклад В.Литвинова*

### **3. Лисий та Муха**

Хлоп! Хлоп! По лисині себе упік.  
Злетіла Муха і сміється:  
– Ха-ха! От дурень чоловік, –  
Від нього лисині завсіди дістається.  
Я примостилася сяк-так,  
А `уля, гляньте, як кулак!

Лисий:

– Нехай затерпну я від болю,  
На голову сідати не дозволю!  
Ви чули приповідку, браття:

По ворогу повинно бити завзяття?!

### **6. Лисий та Голомозий**

Якось-то Лисий по шляху ішов  
І дивне щось знайшов:  
Блищить, як срібна.

Упав на знахідку,  
Знать, щось потрібне.  
Аж Голомозий теж прийшов:  
– Чур! Чур! Твоє – моє! –  
Сміється Лисий, устає  
І... гребінець колезі віддає.

*Переспів М.Годованця*

## **ДОДАТОК**

### **Від автора**

*(Про Аполлонового оракула)*

Скажи, о Фебе, мешканцю Парнасу й Дельф,  
Що у житті для смертних найкорисніше?  
Волосся раптом у віщунки сторч стає,  
Триніжок скаче, лавр тремтить, і навіть день  
Аж тьмариться, – то бог про себе вість подав.  
Піфон невдовзі прорікає відповідь:  
“Нащадки Делія, вам бог дораджує:  
Шануйте святощі і небожителів;  
Вітчизну бороніть оружно і своїх  
Батьків, дружин, дітей; громіте недругів;  
Допомагайте друзям; бідаків щадіть;  
Сприяйте добрим; викривайте крутіїв;  
Карайте за провини; не терпіть ганьби;  
Помщайтесь тим, хто осквернить безчестям дім;  
Лихих цурайтесь; віру йміть не кожному”.  
Скінчивши мову, діва, шалом сповнена,  
Безтямно впала, виснажена вкрай.

### 7. Езоп та поет

Творіння власні прочитав Езопові  
Поет. Себе над міру вихваляв у них.  
Спитав, щоб думку слухача довідатись:  
“Ну як, чи я не перебільшив тут чогось?  
Чи не даремно думаю, що геній я?!”  
Езоп до нього, вражений нездарністю:  
“Ти добре робиш, хлопче, так хизуючись;  
Бо більше дурня не знайдеш, щоб став хвалить”.

### ЕПІЛОГ

Якими б не були, о Музо, ці байки,  
І чесний, і негідник їх хвалитиме:  
Відверто – перший, другий – з люттю у душі.

*Переклад В.Литвинова*

*Викладено у перекладі за виданням: Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах: Хрестоматія. – Львів, 2000. – 326 с.*



## МАРК ВАЛЕРІЙ МАРЦІАЛ

(бл. 40 р. – бл. 104 р.)

*Талановитий епіграматист, слава якого пов'язана з дотепним і уїдлигим зображенням римської дійсності. 12 книг епіграм Марціала спираються на події реального життя, оскільки його мета - щоб "життя впізнало свої звичаї". Коротка дотепна імпровізація, гостре дошкульне слівце, точно віднайдена деталь у таєруванні лицемірства, жадібності, глупоти чи моральної розбещеності забезпечили успіх епіграм Марціала. З доби Відродження починається вплив Марціала на літературну епіграму Лессінга, Шіллера, Гете, Пушкіна.*

### ЕПІГРАМИ

#### До Котти (I, 9)

Хочеш, о Котто, щоб милим вважали тебе та великим;  
Знай же, що милі усі люди нікчемні, пусті!

*Пер. В.Маслюка*

#### До Фідентина (I, 29)

Кажуть, що ти, Фідентине, мої епіграми читаєш  
Так, неначе ти сам їх написав, а не я.  
Як їх моїми ти звеш, подарую тобі їх безплатно,  
Як за свої видаєш, то заплати-но мені!

#### Гелія на самоті (I, 33)

Ні, не оплакує Гелія батькову смерть наодинці,  
Лиш як хтось прийде, тоді ревними плаче слізьми.  
Знай, хто шукає похвал за печаль, той печалі не знає,  
Геліє, тужить лиш той, свідків не треба кому.

#### До заздрісника (I, 40)

Чом же ти кривиш лице і читаєш оце неохоче,  
Заздрісний? Заздри усім, жоден не буде тобі!

**Про Діавла-лікаря (I, 47)**

Лікарем був ось недавно Діавл, а могильником нині.  
Те, що він робить тепер, те і раніше робив.

*Пер. М.Борецького*

**На жадібного Калена (I, 99)**

В тебе й двох ще не було мільйонів,  
Щедрий був ти тоді, Калене, й розкіш  
Ти любив, марнотратив так, що десять  
Вже мільйонів тобі бажали друзі.  
Бог почув оці молитви й прохання,  
Й суму цю принесли тобі, гадаю,  
Ще до восьмих календ чотири смерті.  
Й тут немов не одержав ти спадку,  
А усіх тих мільйонів вмить позбувся,  
І таку голодовку ввів, нещасний,  
Що тепер на бенкет свій багатючий  
Тратиш мідні гроші, позеленілі,  
Так що сім твоїх давніх друзів нині  
Вже обходяться лиш свинцю півфунта.  
Тож за щедрість таку чого бажаєш?  
Зичим сто ще мільйонів; як одержиш  
Їх, то з голоду здохнеш ти, Калене.

**На Велокса (I, 110)**

Велоксе, ти докоряєш, що довгі мої епіграми,  
Сам же не пишеш; хіба ж можна коротше уже!

*Пер. В.Маслюка*

**На Луперка (I, 117)**

Як зустріню тебе я, мій Луперку,  
Все те саме: "Дозволь прислати хлопця,  
Дай для мене своїх ти книгу віршів,  
Перегляну – і зараз поверну я".  
"Ні, Луперку, дарма ти мучиш хлопця;  
Йти до мене далеко, ген за місто,  
Ще й по сходах крутих здійматися треба.  
Можна вірші мої знайти і легше.  
Ти ж буваєш, либонь, на Аргілеті,  
Там край площі Цезаря є книгарня;  
На одвірках у ній і рівно, й навкіс  
Виписано наймення всіх поетів.  
Там про мене питаєш ти в Атректа –

Так господаря звати! – І нехайно  
Він з полицки тобі, в оправі добрій,  
Гладко пемзою чищеного, чемно  
Марціала подасть за п'ять динарів”.  
“Що ж то? Маю платити?” – “Так, платити!”  
“Ти не вартий п'ятьох!” – “Тобі видніше!”

*Пер. М.Зерова*

### **На Павла (II, 20)**

Вірші купує Павло і своїми він їх називає.  
Дійсно: оте, що купив, можеш назвати своїм!

### **До Цеціліана (II, 780)**

Цеціліане, не знаєш, де рибу сховати улітку? –  
Можеш спокійно її в термах своїх берегти!

### **До Назіки (II, 79)**

Як лиш покличу гостей, ти, Назіко, зовеш мене в гості.  
Вибач сьогодні мені: вдома обідаю я.

*Пер. М.Борецького*

### **На Гавра (II, 89)**

Що за вином ти волієш частенько висиджувать ночі,  
Гавре, то ще не біда: грішний тим був і Катон.  
Що ти складаєш поеми на зло Аполлонові й Музам,  
Те навіть гідне хвали: так віршував Ціцерон.  
Що ти блюєш як Антоній, їси як Апіцій – я вірю,  
Та ось мерзотність свою – де ти таку розшукав?

*Пер. М.Зерова*

### **До Квінтіліана (II, 90)**

Квінтіліане, достойний наставнику юні хисткої,  
Квінтіліане, хвало Рима і тоги його!  
Вибач, що кваплюсь пожити, хоч бідний я і не старий ще:  
Як би там хто не спішив – мало цього для життя,  
Хай не спішить, хто батьків перевершити хоче багатством,  
Масками предків хто вщерть атрій наповнює свій.  
Вогнище миле мені і, хай в кіптяві чорній, хатина,  
Миле живе джерело, мила левада проста,  
Челядь щоб сита була, щоб не дуже то вчена дружина,  
Ніч щоб зі сном і щоб день без тяганини в судах.

*Пер. Д.Гандзія*

**На Квінта (III, 8)**

“Квінт закохався в Таїду”.– “В яку ж бо Таїду?” – “В безоку!”  
Око в Таїди одне, Квінт на обидва осліп!

*Пер. М.Борецького*

**На Секста (III, 38)**

“Сексте, які сподівання тобі усміхаються в Римі,  
Маєш надії якісь? Чи тобі мріється щось?”  
“Справи в судах поведу я, як сам Ціцерон велемовний,  
Вже ж я на нашім торгу всіх правників переміг”.  
Так говорив Атестін, вихвалявся тим самим і Цівій,  
Що ж? Ані жоден не зміг навіть житла оплатити!  
“Не поведеться в суді – за поеми візьмуся натхненні, –  
Скажеш, напевне, ти сам: “От де Вергілія хист!” –  
“Ти збожеволів, малий! Он у драних плащах походжають,  
Все то Марони твої, все то Назони самі!” –  
“Стану клієнтом вельможного дому”.– “І це нерозважно.  
Бачиш: голодна юрба – вітер мотає її”.–  
“Що ж мені діять? Я хочу до Рима”.– “Як ти не злочинець, –  
Знай – випадково лишень можеш у Римі прожити”.

**На Лігуріна (III, 44)**

Лігуріне, чому тобі не радіють,  
Лігуріне, чому від тебе втікають,  
А як з'явишся де, пустиня круг тебе?  
Знаєш, надто вже ти – поет, Лігуріне!  
То велика біда, страшна небезпека:  
Ні тигриці, як діти їй повбивають,  
Ні гадюки, як літнєє сонце пригріє,  
Скорпіона страшного так не бояться.  
Ти поглянь, розміркуй: то ж мука нестерпна.  
Я стою – ти читаєш, я сяду – читаєш,  
Вийду десь у потребі – все декламуєш,  
Хочу в терми укритись – дзвониш у вуха,  
До басейну піду я – плавать борониш,  
На бенкет поспішу – хапаєш за поли,  
На бенкеті лежу я – з подушки тягнеш,  
Я втомлюся, засну – ти сонного будиш.  
Скільки лиха від тебе! Чесний, правдивий  
Чоловік – і, проте, яка ти потвора!

*Пер. М.Зерова*

### До Лігуріна (III, 50)

Ось яка тут, Лігуріне, причина – й не інша – що в гості  
Кличеш мене; щоб мені вірші читати свої.  
З ніг лиш сандалі я зняв, як тут же з салатом і соусом  
Книгу товстенну якусь прямо до столу несуть.  
Перших ще страв не прибрали, а книгу вже другу приносять,  
Третю ще... других же страв як не було, так нема.  
Вже ти четверту читаєш і п'яту нарешті ще “страву”...  
Навіть псується кабан, поданий стільки разів.  
Скумбріям всі ці поеми трикляті якщо ти не кинеш,  
Свій, Лігуріне, обід їстимеш дома один.

*Пер. Д.Гандзія*

### На Лікоріду (IV, 24)

Подруг усіх погребла, Фабіане, твоя Лікоріда:  
От якби жінку мою з нею здружити тепер!

### На Гаргіліана (IV, 56)

Хочеш ти, Гаргіліане, щоб я називав тебе щедрим  
За подарунки, які вдовам даєш і дідам?  
Важко щось гірше знайти і від тебе гіршими звати  
Тих, хто сіті свої хитро дарунками зве.  
Так ось підступний гачок обдурює жадібну рибу,  
Так нерозумних тварин вабить принада смачна.  
Як бути щедрим, тебе, як не знаєш, навчу я охоче:  
Щедрим ти станеш тоді, як обдаруєш мене!

### На Квінта (IV, 72)

Ти вимагаєш, о Квінте, від мене книжок в подарунок.  
Їх вже у мене нема – книги Трифон продає.  
“Гроші, – ти кажеш, – на вітер пускати? Хіба я безумець?  
Дурнем не став я іще!” Також не дурень і я.

### (IV, 76)

Шість лише тисяч прислав ти, а я ж попросив їх дванадцять.  
Щоб ти дванадцять прислав, двадцять чотири прошу.

*Пер. М.Борецького*

### До Регула (V, 10)

В чому причина, скажи, що живим відмовляють у славі,  
І неохоче читач хвалить сучасних митців?  
Це, безперечно, Регуле, від заздрощів звичай такий в нас,

Щоб перевагу віддати давнім, минулим часам.  
Вабить невдячних нас тиша садів старовинних Помпея,  
Катула храми важкі звикли ми всі вихвалять,  
Еннія тільки читають у Римі, де є вже Вергілій,  
Навіть Гомера колись сміхом сучасник зустрів.  
Дуже нечасто в театрі аплодували Менандру,  
Та й Назона ніхто, oprіч Корінни, не знав.  
Отже, мої книжечки, уповільніть ходу, постривайте:  
Як після смерті моя слава, то я не спішу.

*Пер. Ф.Луцької*

### **До Юлія Марціала (V, 20)**

Ах, коли б же то нам, Марціале любий,  
Довелось діждать хоч на старість щастя:  
По вподобі своїй укладать дозвілля.  
У правдивих тонуть життєвих вигодах, –  
Ми б не знали тоді ні вельможних ʼанків,  
Ні розправ судових, ні шумливих ринків,  
Ні теж статуй препишних в домах багатих.  
Наше діло було б: прогулянки, книги,  
Поле, терми, гаї та джерела дальні.  
Ото б радість була, безтурботна втіха...  
Та ніхто не живе в наші дні для себе:  
Всі марнуєм ми час, а години плинуть,  
Плинуть кращі літа і назад не прийдуть...  
Хто – уміючи жить – не схотів би жити?

*(Пер. М.Зерова)*

### **Друзі – великий скарб (V, 42)**

Скриню зламавши, поцупить злodingа всі гроші у тебе,  
Знищить безбожний вогонь батьківську хату тобі,  
І заперечить боржник всі проценти і позику разом,  
Нива пісна не віддасть тих, що посіяв, зернин.  
Спритна в брехні пограбує подружка тобі економа,  
Хвиля потопить твої повні добра кораблі.  
В повній безпеці буває лиш те, що дасш своїм друзям,  
Ті лиш багатства, що ти друзям даси, збережеш.

*Пер. М.Борецького*

### **До Постума (V, 58)**

Постуме, завжди ти кажеш, що жити почнеш тільки завтра.  
Тож поясни нам, коли “завтра” настане оце.  
Як же далеко воно і звідки його виглядати?  
В Парфії чи у вірмен “завтра” сховалось твоє?

Мабуть, воно вже старіше від Нестора і від Пріама, –  
Отже, яка може бути “завтра” такому ціна?  
Житимеш завтра? Дивак! Сьогодні, бач, жити вже пізно.  
Той лише справжній мудрець, вчора хто втішивсь життям!  
*Пер. Ф.Луцької*

### **Про юних Помпеїв (V, 74)**

Юних Помпеїв Європа і Азія похоронила,  
Сам він в Лівійській землі, тільки якщо там лежить.  
Тож не дивуйся, що прах їх розсіяний всюди по світу:  
Праху такого вмістить місце одне не змогло б.  
*Пер. В.Маслюка*

### **На Цінну (V, 76)**

Часто отруту п'ючи, Мітрідат собі користь приносить:  
Люта отрута йому шкоди завдять не могла.  
Ти ж бо себе бережеш препоганими стравами, Цінно,  
Отже, від голоду ти, друже, ніколи не вмереш!

### **На Еміліана (V, 81)**

Еміліане, ти бідний і завжди залишишся бідним:  
Гроші сьогодні ідуть лиш до багатих людей.

### **На Андрагора (VI, 53)**

В лазню він з нами ходив, веселився, обідав із нами –  
Мертвим раненько притьмом ми Андрагора знайшли.  
Просиш, Фавстине, відкрити причину нагальної смерті:  
Лікар йому Гермократ нині приснився вночі!  
*Пер. М.Борецького*

### **На Марка (VI, 11)**

Марку, дивуєшся ти, що немає Пілада з Орестом  
В наші часи, та Пілад пив завжди те, що й Орест.  
Кращого хліба й дроздів не давали ніколи Оресту,  
А накривали для них завжди однаковий стіл.  
Вустриць лукринських жереш ти, я ж равликів їм водянистих,  
Хоч і горлянка моя, може, шляхетна не менш.  
Кадмів тепер одягає ось Тир, мене ж Галлія дика,  
Хочеш, щоб в біднім плащі пурпур я твій полюбив?  
Щоб я Піладом зробивсь, нехай хтось моїм стане Орестом,  
І не лише на словах; щоб бути любимим, люби!

**Про свої книжки (VI, 61)**

Любить книжки мої Рим, декламує, цитує і хвалить,  
Носить у пазусі їх, не випускає із рук.  
Ось червоніс один, другий зблід, хтось розсердивсь, той лає, –  
Цього й хотів я: тепер любі ці вірші й мені!

*Пер. Ф.Луцької*

**До Регула (VII, 16)**

Вже ні копійки у мене, хіба що твої подарунки  
Можу, Регуле, продати. Чи не купив би ти їх?

*Пер. М.Борецького*

**Уламок від “Арго” (VII, 19)**

Не називай же його безужитним, нікчемним уламком:  
Перший то був корабель у невідомих морях.  
Не подолали його ні хижацтво страшне Сімплегадів,  
Ні теж північних морів спінений чорний бурун.  
Роки його зруйнували. Та він і останками славен:  
Дошка єдина його цілого варт корабля.

**До Музи (VIII, 3)**

Досить було б і п'яти: шість книжок чи там сім – забагато.  
Музо! Невже ж це тобі ще не остило співать?  
Годі! Встидаймось, мовчім! Про славу ту людську не дбаймо:  
Досить того, що і так скрізь перечитують нас.  
Он від нагробку Мессали розкиданий камінь лишиться,  
Порохом стане сипким Мармур Ліціна твердий,  
А незрадливий читач не забуде мене, і мандрівник,  
Їдучи з Рима, мене візьме в свій рідний куток.  
Так я промовив, мовчу. А, в одежі схилившись пахучій,  
З сестер дев'ята, почув, відповідає мені:  
“Так? Ти покинеш, невдячний, складати свої вірші веселі?  
Будеш без діла сидіть, світ і людей проклинать?  
Чи ти волієш на сцену – з високих котурнів віщати,  
Чи в героїчних рядках славити війни та кров,  
Щоб велемовний учитель виспівував твір твій у школі  
Й голосом хриплим душив хлопців і чемних дівчат?  
Ні! Хай про війни гримлять ті поважні та славні писаки,  
Що до півночі сидять та переводять свічки,  
Ти ж свої жарти складай та римською сіллю присолой,  
Хай в отих жартах життя вдачу пізнає свою.

*Пер. М.Зерова*



### До Гаргіліана (VIII, 13)

Дурнем вважали його. Тож купив я за двадцять аж тисяч;  
Гаргіліане, віддай гроші, бо має він ум.

*Пер. М.Борецького*

### До друга (VIII, 14)

Щоб кілікійський твій сад не боявся зими й не зав'янув,  
Лютий мороз щоб не бив парості ніжні дерев,  
Взимку від віхоли їх захищаєш ти склом, що впускає  
Чисте лиш світло туди й сонця проміння ясне.  
Я ж у халупі живу, де зіяють щілинами вікна,  
Навіть Борей-хуговій жити б у ній не хотів.  
Так ото, нелюде, жити примусив ти давнього друга?  
Та у кущах я твоїх краший притулок знайду!

### Про Фабія і Хрестілла (VIII, 43)

Фабій хоронить дружини, а Хрестілла – своїх чоловіків,  
І з похоронним вогнем в шлюби вступають вони.  
Ти вже, Венеро, з'єднай переможців, нехай Лібітіна  
Дасть їм той самий кінець, що вже чекає на них.

*Пер. Д.Гандзія*

### Епітафія Філені (IX, 29)

Нестора шлях життєвий перемеряла ти о, Філено,  
Поки до темрявих хвиль в царство Плутона зійшла, –  
А не зрівнялась, проте, з прастарою Сібіллою віком:  
Місяців зо три вона довше топтала свій ряст.  
В бозі язик спочива, той язик, що його не здолали б  
Ні ярмаркова юрба, ні Серапіса жерці,  
Ні журавлині ключі, над Стрімоном курличучи дальнім,  
Ні голосна дітвора, вранці до шкіл ідучи.  
Хто ж тепер зможе, як ти, до землі причаровувать місяць?  
Хто ж тепер зможе, як ти, зводництвом славу здобуть?  
Буде хай пухом земля, не тужавіє грунт над тобою,  
Щоби не тяжко було псам одкопати тебе.

### Сабінові, посылаючи вінок з троянд (IX, 60)

Звідки б ви не були: чи зростали в розкішнім Тібурі,  
Чи червоніли, як кров, в пестумських ви квітниках,  
Чи в пренестійських садах садівниця вас позрізала,  
А чи красою буяв ваш по Кампанії цвіт, –  
Скажем: "Троянди оці завітали з мого Номентану...".  
Другу Сабіну тоді видасться кращим вінок.

*Пер. М.Зерова*

**На вчителя (IX, 68)**

Що тобі треба від нас, нечестивий учителю школи,  
Злий, осоружний главо хлопців усіх і дівчат?  
Не перервали ще півні чубаті надранішню тишу, –  
Ти вже сердито кричиш, свищуть жорстокі різки.  
Так на кувадлі дзвенить брязкотливо гаряче залізо  
В час, як підковує муж для адвоката коня.  
Навіть у амфітеатрі більш стримано крики лунають,  
Щит переможця коли радо вітає юрба.  
Сну ми, сусіди твої, сну благаєм – уже не на всю ніч:  
Легко ще є недоспасть, важко ж не спати всю ніч.  
Тож відпусти школярів. Чи отримати хочеш, базіко,  
Стільки, щоб змовкнути міг, скільки береш ти за крик?

**На Галлу (IX, 78)**

Сім чоловіків вже Галла послала в Аїд, Піцентіне,  
Й вийшла за тебе: мабуть, хоче у гості до них!

*Пер. М.Борецького*

**Авліві (IX, 31)**

Авле, ти знаєш: читач мене хвалить, слухач поважає,  
Гудять поети лише: неопрацьований вірш!  
Я не зважаю на те. Як справляю бенкет, то волюю,  
Щоб догодити гостям. Що мені смак кухарів?

*Пер. М.Зерова*

**До Юлія (IX, 97)**

Заздрість когось так гризе, мій Юлію милий, що в Римі  
Вірші читають мої, – заздрість когось так гризе!  
Заздрість когось так гризе, що показують завжди на мене  
Пальцем у кожнім гурті, – заздрість когось так гризе!  
Заздрість когось так гризе, що Цезарі два дарували  
Право мені трьох синів, – заздрість когось так гризе!  
Заздрість когось так гризе, що милий я маю під Римом  
Хутір і в Римі ще дім, – заздрість когось так гризе!  
Заздрість когось так гризе, що любий я друзям і часто  
Кличуть у гості мене, – заздрість когось так гризе!  
Заздрість когось так гризе, що люблять мене і шанують;  
Хай же і лусне отой, заздрість кого так гризе!

*Пер. Д.Гандзія*

### До Мамурра (X, 4)

Ось ти читаєш про Лая й слабого на очі Тієста,  
Скіллу, Медею, – хіба гірше потвори самі?  
Що тобі втплий Гілас, що Аттіс із Парфенопеєм,  
Що тобі Ендіміон сплячий корисного дасть,  
Чи то позбавлений пір'я юнак, син Дедала, чи, може,  
Гордий ненависник німф пристрасті – Гермафродіт?  
Що тебе ваблять нікчемні злощасної хартії Фрашки?  
Ось прочитай-но, про що скаже життя: “Це моє!”  
Вже не спіткаєш кентаврів отут, ні горгон або гарпій:  
Тхне-бо людиною скрізь кожна сторінка у нас.  
Та не бажаєш, Мамурро, читати про власну натуру, –  
Знати не хочеш себе; тож Каллімаха читай!

*Пер. В.Державіна*

### До Антонія (X, 23)

Прім Антоній пройшов без турботи свій шлях многоденний  
Сімдесят років прожив, восьмий десяток почав.  
В роках минулих, у днях пережитих він думкою тоне,  
І – недалеко уже! – Лета йому не страшна;  
Тоне в минулому він і пропащого дня не знаходить,  
Прикрих не знає годин... Все б він хотів пригадать.  
Праведна, чиста душа існування поширює грані:  
Втіху з минулого п'є – вдвоє живе на землі.

*Пер. М.Зерова*

### На Калліодора (X, 31)

Калліодоре, за тисячу двісті сестерцій продав ти  
Вчора раба, бо хотів справити добрий обід!  
Був твій поганим обід: тільки рибу купив ти вагою  
Фунти в чотири, вона твій прикрашала обід.  
Хочеться крикнути: “Не риба оце, а людина, поганцю;  
Калліодоре, а ти сам її з'їв – людоїд!

*Пер. М.Борецького*

### Про Скорпа (X, 53)

Тут я покоюся – Скорп, гомінливого цирку окраса,  
Оплески, Риме, твої, захват нечуваний твій.  
Рано тканину мою обтяла завидлива Парка:  
Як почислила вінки, видався я їй старим.

**Римові (X, 74)**

О Риме, відпочить хоч на хвилину дай!  
Клієнт утруджений вітаннями украй.  
За сотню мідяків весь день в передпокою  
Між тогносною вистоювать юрбою  
(А переможець Скорп із циркових рядів  
Тягає золото десятками мішків) –  
Як гірко те мені! Коли б я міг заправить  
Щось за свої книжки, я не хотів би навіть  
Степів Апулії, ні сицилійських бджіл,  
Ні золотих ланів, що заливає Ніл,  
Ні Сетій, де вином красує діл багатий...  
Я б одного хотів – удосвіта поспати.

**На Херемона (XI, 56)**

Що, мій Херемоне-стоїку, смерть вихваляєш надміру?  
Хочеш мені показати вдачу і дух мудреця?  
Знаю, чесноту твою породили – твій кухоль надбитий,  
Та безнадійне твоє огнище мерзле й смутне,  
Та продірявлена ковдра, та ліжко тверде, та блощиці,  
Також однак й легка тога удень і вночі.  
Справді, ти духом великий: від чорного хліба, соломи  
Та від терпкого вина хочеш навік одійти!  
Ні, хай перину тобі покладуть із левконосної вовни,  
Ковдра багряна нехай ложе укриє твоє,  
Хай при тобі залишиться той хлопчик, що вина добірні  
В чаші недавно мішав і непокоїв гостей, –  
Був би ти радий потроїти Нестора давнього роки  
Та й ні єдиного дня не змарнують для розваг.  
Легко життя зневажати у бідності, в тузі злиденній.  
Мужність показує той, хто і в нестатках живе.

*Пер. М.Зерова*

**(XII, 46)**

Ти ж і важкий, і легкий, і приємний, і також нестерпний.  
Важко з тобою мені, важко й без тебе теж жити.

*Пер. В.Маслюка*

**До Тукки (XII, 94)**

Епос складав я; і ти вже над епосом сохнеш: я кинув,  
Щоби натхненням своїм в тебе хвали не відбить.  
От на котурни трагічні моя переноситься муза,  
Та у трагічній плащі вже походжаєш і ти.

Лірну струну коликнув я, каменам Апулії люблю, –  
Знову хвилюєшся ти, плектр перехоплюєш мій.  
Сатури спробував я, ось і ти вже над ними працюєш,  
Дистихів спробував я, ти вже й елегіком став.  
Що є найменшого, взяв я – почав епіграми складати,  
Та ось і тут мій почин дихать тобі не дає.  
Зрештою, Тукко, скажи, чого ти не хочеш писати  
І що немиле тобі, те хоч для мене зостав.

*Пер. М.Зерова*

### **На Юону Поліклета (X, 890)**

Це, Поліклете, Юона твоя, твоя праця і слава;  
Навіть сам Фідій-митець міг би позаздрити їй.  
Перемогла б і на Іді богинь і красою, і чаром,  
Першості пальму суддя їй би віддав без вагань,  
І коли б сам брат Юпітер свою не кохав так Юону,  
То, Поліклете, тоді він закохався б в твою!

*Пер. В.Маслюка*

### **Листовий папір (XIV, 11)**

Щирому другові пишеш, чи трохи знайомому пишеш –  
То дорогими усіх цей називає папір.

### **Гімнастичні гирі (XIV, 49)**

Сили чому без мети на дурні витрачаєш ти гирі?  
Краще в саду прокопай обіч дерев рівчачок.

### **Срібна Мінерва (XIV, 179)**

Є в тебе спис і шолом, войовнича богине, одначе  
В тебе немає щита.– “Він зате в Цезаря є”.

### **Гомер у малому сувої (XIV, 184)**

Ось “Іліада” із ворогом царства Пріама Уліссом  
Разом сховалися тут, в цьому сувої малім.

### **Вергілій у сувої (XIV, 186)**

Весь неосяжний Марон у маленькому цьому сувої,  
Дивиться спереду нам в очі обличчя його.

### **Ціцерон у сувої (XIV, 188)**

Взявши собі цей сувій за супутника, можеш вважати,  
Що з Ціцероном самим довгий верстаєш ти шлях.

**Про Проперція (XIV, 189)**

Кінтія – ця красномовна Проперція пісня юнача –  
Славу йому принесла, він же не меншу і їй.

**Тіт Лівій у сувої, XIV, 190**

Геть у маленький пергамент великого Лівія вбгано,  
Того, що влізти не міг в бібліотеку мою.

**Гай Саллюстій Крісп (XIV, 191)**

Вчені мужі відчувають, що завжди в історії Риму  
Першим згадають ім'я цього історика – Крісп.

**Лукан (XIV, 194)**

Це – не поет, так про мене хтось каже, однак я спокійний:  
Так не вважає книгар – той, що мене продає.

*Пер. Т.Лучука*

**Про Вергілія (XIV, 1950)**

Скільки Катулл дав Вероні, великому місту своєму,  
Стільки Вергілій своїй Мантуї рідній, малій!

*Пер. В.Маслюка*

*Викладено за виданням: Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах: Хрестоматія. – Львів, 2000. – 326 с.*

# ДЕЦИМ ЮНІЙ ЮВЕНАЛ

(бл. 80 – бл. 140 р.)

*Відомий римський сатирик, який написав 16 сатир у п'яти книгах. Ювенал саркастично і гнівно викривав владу грошей, глибинну порочність римського суспільства, безсоромного у своїй пихатості й розкошах, аморального у всіх своїх верствах. Сатира Ювенала не знає винятків, він таєрує всі прошарки римського суспільства, ніде не знаходячи розради. Риторично-декламаційний стиль Ювенала, яскравість образів та інтенсивність почуття обумовили його вплив на літературу нового часу. Сентенції Ювенала стали крилатими: "В здоровому тілі - здоровий дух", "Хліба і видовищ", ін.*

## САТИРИ

### КНИГА ПЕРША

#### 1

Довго ще бути мені слухачем? Коли ж відомщу я  
Корду охриплого, ледве живий від його "Тесеїди"?  
Доки безкарно мені той елегії буде читати,  
Інший – тогати? Спливе цілий день од світанку й до ночі  
За безконечним "Телефом", чи то за "Орестом", що густо  
В книзі товстенній засіяв рядочками кожну сторінку.  
Дому свого так не знає ніхто, як я нині знаю  
Марсовий гай чи печеру Вулкана край скелі Еола.  
Що поробляють вітри, які тіні Еак там карає,  
Звідки вивозять украдене руно, що золотом сяє;  
Як ясенами могутніми Моніх жбурляє в лапітів.  
Ось про що гомонять платани Фронтоня й хисткий вже  
Мармур і навіть колони, потріскані від декламацій.  
Так виявляють свій хист невідомі й відомі поети.  
Так ото й ми забирали з-під ременя руку, самі ж бо  
Радили Суллі, щоб спав без турбот як приватна особа;  
Вже ж, коли стільки поетів кругом – терпеливість тут зайва,  
Смішно щадити й папір, бо ж і так, нетривкий, він зотліє.  
Ну, а чому полюбив я те поле, що ним, було, вправно

Гнав своїх коней баских вихованець Аврунки – Луцілій,  
Виясню тут, якщо слухати маєте час і бажання.  
Хто б тут сатир не писав, коли євнух весілля справляє,  
Мевія, груди свої оголивши, у бік кабанові  
Списа встромляє, коли за патриціїв нині береться  
Той, хто голив мені, хлопцеві, бороду вже жорсткувату.  
Інший он, раб із Канопа, з-над Нілу пройдисвіт, Кріспін той,  
Вправно плечем ворухнув і свій плащ пурпуровий тирійський  
Все поправляє й на пальці пітнім вертить золотий свій  
Перстень, немовби в жару він занадто обтяжував руку.  
Важко сатир не писать: хто б настільки міг бути байдужим  
До зіпсуття в нашім Римі, настільки залізним, щоб гнівом  
Не спалахнуть, коли стріне Матона, юриста, що в ношах  
Ледь помістивсь, а за ним – на найближчого друга донощик;  
Так він і ловить ті крихти усі, що лишилися від краху  
Знатних людей; його Масса боїться, його задобряють  
Кар і тремтливий Латин, підсилаючи на ніч Тімелу.  
Тут тебе з шляху зметуть усі ті, хто отримує спадок  
Протягом ночі, хай знає, яким є найкращий сьогодні  
Шлях, що веде до зірок, – піддобритись багатій бабусі:  
Вже Прокулей має унційку; аж одинадцять у Гілла, –  
В кожного плата така, на яку, як мужчина, спромігся.  
Хай бере плату й за кров – і хай блідне, мов той, хто босоніж  
Раптом на люту змію наступив, чи промовець, що мусить  
Мову врочисту вести при вітварі лугудунським.  
Що там казати про те, як печінка, палаючи гнівом,  
Сохне, коли через людні місця проривається з почетом  
Той, хто хлопча обікрвав, зіпсувавши, кого надаремно  
Суд наш оскаржив: яка ж то ганьба при наявності грошей?  
Марій-вигнанець вже зранку годить собі – п'є, веселиться,  
Хоч і богів прогнівив: переможна провінція – стогне.  
Може, таке я негідним назву венусійської лампи,  
Чи за таке не візьмусь? Може, є десь важливіші справи?  
Може, Геракл – Діомед? Може, грішний рев Лабіринта?  
Може, крилатий Дедал чи Ікар, що загинув у морі?  
Звідник майно у розпусника взяв, як не має дружина  
Права на спадок, отож і навчивсь він дивитись у стелю  
Й прямо над келихом носом своїм невсипущим хропіти.  
Он на когорта націлівсь, неначе б і мав на це право  
Той, хто майно на конюшні протринькав, хто спадок родинний  
З вітром пустив, коли повозом мчав по дорозі Фламінській,  
Наче той Автомедонт молодий, бо ж і кіньми він правив  
Сам, щоб одіта в лацерну дівиця його оцінила.  
Як тут сатир не писати відразу ж на тім роздоріжжі,  
Де вже аж шість носіїв, похиливши натруджені шиї,



Носять сьогодні в усіх на виду, на відкритому кріслі  
Мужа, що мляво, мов сам Меценат, у тім кріслі розсівся.  
Підпис його – на численних підробках; волога печатка –  
На заповітах; ось тим і зажив собі слави й багатства.  
Там ось матрона вельможна, готова для мужа в каленське  
Ніжне вино підмішати смертельну отруту із жаби.  
Краще вона, ніж Лукуста, жінок, необізнаних в тому,  
Вчить, ще й на славу собі, як зчорнілих мужів хоронити.  
Хочеш прославить себе? Тоді слід спромогтися на вчинок,  
Гідний Гіар і тюрми; ну а чесність – хоч в славі, та в скруті.  
Лиш через злочини можна дійти до садів та палаців,  
Страв та старого начиння із срібла та кухлів з козлами.  
Всякому сон зіпсує скупі невістки спокусник,  
Наскрізь зіпсуті жінки та розпусник у тозі хлоп'ячий.  
Хай в тебе хисту нема – так з обурення визріють вірші,  
Без особливих зусиль – чи це мій вірш, чи то Клувієна.  
Ще від потопу, коли під дощами моря розлилися  
Й Девкаліон із судном опинивсь на горі й про майбутню  
Долю питав і під подихом камені зм'яклі зігрілись,  
І показала мужам дівчат оголених Пірра, –  
Вчинки всілякі людські – побажання, страхи, насолоди,  
Радощі, чвари та гнів, – все це начинка добра для книги.  
Ну, а коли ще ряснів так порок? Коли ще захланність  
Пазуху ширила так, і коли на таку аж зухвалість  
Гра спромогтися могла, бо ж сьогодні, щоб грати у кості,  
Не з гаманцями ідуть – цілу скриню вже ставлять на дошку.  
Що за бої там ідуть, де скарбник – як той зброносець.  
Чи не найбільший це шал – сто тисяч сестерцій так от  
З вітром пустить і лишити раба на морозі півголим?  
Хто з наших предків колись стільки вілл вибудовував, хто з них  
Сім різних страв за обідом з'їдав? А тепер на порозі  
Ставлять подачку, – поживу юрбі, яка в тоги зодіта.  
Перше, ніж візьмеш – заглянуть в обличчя тобі: чи подачку  
Ти під іменням чужим, замість іншого, взяв не наміривсь.  
Ну, а впізнали – отримуй; окличник послушно скликає  
Навіть потомків троян, бо й вони оббивають поріг той  
Разом із нами. “Ось претору дай, а це ось – трибуну”.  
Вільновідпущеник – перший, однак: “Я ще з ночі тут, – каже, –  
То ж не боятимусь я й збережу своє місце, хоч родом  
Я з-під Євфрату, й у вухах моїх (що тут критись?) – жіночі  
Видно дірки, та за те чотириста тисяч прибутку  
П'ять крамниць моїх дасть. І навіщо мені той широкий  
Пурпур, якщо на полях лаврентійських Корвін випасає  
Наймане стадо овець, а в мене маєностей більше,  
Ніж у Палланта й Ліціна? Хай живуть терпеливо трибуни,

Верх нехай гроші беруть. Уступать не повинен нікому  
В шані священній, хто в Рим лиш учора прибув, хоч і ноги  
Білим намазані мав, – якщо гроші найвища в нас святість.  
Згубні ті гроші, щоправда, сьогодні не мають ще місця  
В храмах; жертovníків їм не будусмо ще й не шануєм  
Їх, як шануємо Вірність і Мир, і Чесноти, й Звитягу,  
Й згоду, що дзьобом калатає нам із гнізда, як лелека.  
Хай лиш поважний патрон підсумує з закінченням року,  
Скільки подачок зберіг і наскільки побільшив прибутки,  
Що він клієнтам оддав, яку тогу й взуття мають звідси,  
Й хліба шматок; і домашній вогонь; за квадрантами тими –  
Тягнуться ноші, жінки проводжають своїх чоловіків:  
Немічна ця, та – вагітна; одні лиш жінки ті довкола.  
Муж, що в мистецтві тім руку набив, для відсутньої просить  
Жінки, а тут замість неї – лиш крісло порожнє, прикрите:  
“Це – моя Галла, дружина, скоріш відпусти, не затягуй!”  
“Галло, лице покажи!” – “Спочиває вона, – не турбуйте!”  
День же спливає між тим за таким бездоганним порядком:  
Зранку подачка, там форум, тоді – Аполлон-юриконсульт,  
Там – триумфаторів статуї й тут же, між ними, зухвалий  
Напис якогось прибудди з Єгипту, чи то арабарха,  
Перед якими кортить принаймні міхур спорожнити.  
З сіней виходять між тим, натовмившись, старі вже клієнти:  
Скільки не ждали вони, та з порожніми шлунками, врешті,  
Йти від воріт довелось і про дрова й капусту подбати.  
Ну, а патрон пожиратиме сам на просторому ложі  
Все, що найкращого людям ліси послають і море.  
За стількома тими пишними й давніми диво-столами  
Так ось зараз поїдають увесь нагромаджений спадок.  
А не було б параситів, то хто переніс би жадливість  
Тих неосяжних багатств? Якої ж то треба горлянки,  
Щоб проковтнуть кабана, що родивсь для бенкетного столу,  
Кари, однак, не минеш, коли, павича проковтнувши,  
Геть од наїдків роздутий, ти в лазні зніматимеш одяг.  
Звідси – й смерть несподівана, й старість без заповітів,  
Звідси – й новина, що жодних обідів, проте, не затьмарить:  
Тіло несуть серед друзів похмурих під оплески люду.  
Що до таких ото звичаїв може додати потомство?  
Те й наші внуки робитимуть, будуть і в них такі мрії.  
Блуд вже до краю дійшов. Підставляй же на вітер вітрило,  
Все полотнище розправ. Можливо, ти тут запитаєш:  
“Де для такого предмета є хист? І звідки у давніх  
Щирість, з якою писали про все, що на думку їм спало  
Згарячу?” Я ж не наважуся ймення якогось назвати!  
Вибачить Муцій мені за той натяк, чи ні – не турбуюсь.

Нам Тігелліна подай – і стоячи ти запалаєш  
Факелом ясно й з грудьми прошитими будеш диміти,  
Ще й борозну проведеш своїм тілом посеред арени.  
Значить, хто дав аконіт, трьом дядькам своїм, – звисока може  
Нас оглядати, в м'яких подушках потонувши на ношах.  
Тільки-но стрінешся з ним – то тримай язика за зубами:  
Тут же й донощик десь є, що відразу шепне йому:  
“Ось він”. Зводити можна спокійно Енея з Рутулом грізним,  
Смутку нікому Ахілл не завдасть, войовник безталанний,  
Ні нещасливець той Гілл, який з урною канув у воду.  
Хай, проте, гнівний Луцілій меча свого вихопить з піхов, –  
Вже перед ним червоніє і той, хто давно став холодний  
Серцем од злочинів, піт обливає лукаву людину,  
Звідси ті сльози й той гнів. Тож як слід поміркуй наодинці,  
Потім берись за трубу; відступати в шоломі – вже пізно.  
Спробую й я, що дозволено нам проти тих, що їх попіль  
Десь при фламінським або при латинським шляху спочиває.

3

**НЕВИГОДИ СТОЛИЧНІ**

Хоч і немило мені розлучатися з другом старинним,  
Думка хороша, одначе, – до затишних Кум перебратись  
І громадянином зайвим потішити древню Сібіллу.  
Там ворота до Баїв, там берег, що надить спокоем, –  
Прохіта навіть мала миліша мені за Субуру.  
Хай там убого і пусто, – зате не боїшся принаймні  
Римських пожеж ненастанних, сповзання дахів, ані інших  
Тисячі тисяч столичних нещасть, і, сказати по правді,  
В місяці серпні там віршів своїх не читають поети.  
Поки все хатнє майно на одній пакували підводі,  
Приятель мій зупинивсь поблизу Капенської брами.  
Там колись Нума вночі до німфи ставав на пораду, –  
Нині ж і гай, і святе джерело віддаються в оренду  
Вбогим юдеям, що в'язанка сіна – їх статок хазяйський.  
(Скоро ми кожне мале деревце обкладемо податком.  
Скоро вже, збувши камен, старцюватимуть наші діброви).  
Так помаленьку зійшли ми в долину. Славетна печера  
Втратила нині свій вигляд природний, хоч, правду сказати,  
Краще було б, якби води святі починали у травах  
І самовпевнений мрамур не тиснув тубільного туфу.  
Тут мій Умбріцій почав: “Як для чесної, – каже, – людини  
В Римі немає ні шани, ні місця, ані заробітку,  
Як мій достаток невинно щодня, щогодини маліє, –  
То чи не краще мені податись до тихого місця,

Де старовинний Дедал згорнув натомлені крила?  
Ще поживу я, коли мого прядива досить у Парок.  
І сивина ще недавня, і стан не зігнувся, а ноги  
Ходять по світу бадьоро і костура в поміч не просять, –  
З рідного міста тікаю. Нехай там лишаться Арторій,  
Катулл і всі ті людиці, що й чорне на біле обернуть,  
Всі ті, кому до душі відкупляти річки та будинки,  
Упоряджати клоаки, на огнища трупи носити  
Чи то, набравшись оренд, над собою списа виставляти;  
Хай залишаються там сурмачі, ті подвижники славні  
Муниципальних арен, ті роти, всій людності знані,  
Що улаштовують нині забави і, черні на втіху,  
Можуть убити, на кого показує пальцем, а потім,  
З ігор вернувшись, на нужники важать пожитні. А як же?  
Все то пестунчики щастя. Від самого дна на вершини  
Доля їх зносить, як хоче із кого часом посміятись.  
Так... але я, що я маю робити? Брехати – не вмію,  
Книжку хвалить недоладну – не можу. Про зорі небесні  
Слова не тямлю сказати. Про батькову смерть ворожити –  
Хисту нема і... охоти. Досліджувать жаб'ячий потрух –  
Знайдуться інші митці. Листи до коханок носити –  
Знайдуться теж промітніші посланці... Та й злодію поміч  
З мене ніяка, либонь, і, нікому в пригоді не ставши,  
Я тут, немовби каліка, сліпий, сухорукий і зайвий.  
Хто-бо в пошані тепер? Тільки спільник у злочині, тільки  
Темна душа, що горить від укритого в ній лиходійства.  
Приязні той не шукатиме в тебе дарунками й грішми,  
Хто тобі добрі довірив свої почуття та учинки.  
Той лиш Верресові любий, тому лиш Веррес догоджає,  
Хто його може всякдень потягнути до суду... Гадаю:  
Золото все, що затінений Таг у море виносить,  
Не спокусить тебе стати таким співучасником добрим,  
Що вимагає дарів і визискує власного друга.  
Хто ж найлюбіший тепер вельможному нашому люду,  
Хто мене гонить із міста найдужче, скажу тобі зараз –  
Чи то соромитись маю? – Не можу я знести, квірити,  
Римської тої гречизни... Хоч греки у нас не найгірше.  
З того часу, як сирійський Оронт долучився до Тибру,  
Досить з'явилося в нас тамтешніх звичаїв, і мови,  
І косострунних самбік, галасливих тимпанів, а з ними  
І безсоромних дівчат, що вистоюють ніч коло цирку:  
Просим сердечно усіх, хто на варварські пов'язки ласий...  
Ромуле! Твій селянин лизоблюдом уже походжає;  
Знаки подібні на шиї, натертій олією, носить...  
Тут же й гречисько один Сікіонські висоти покинув,

Другий – Амідон, той – Тралли, а той – Алабанду...  
Мостяться на Есквілін та на горб, Вімінальським що зветься,  
В душі господарям лізуть, щоб потім самим панувати.  
Розумом бистрий, у вчинках зухвалий і мовою спритний,  
Мовби Ісей-красномовець, – за кого, скажи, уважаєш  
Ти отакого митця? Він за тисячний люд тобі править.  
Ритор, граматик, різьбяр, землемір, цирковий танцюриста,  
Лікар, купальний прислужник і маг – він тямить на всьому;  
А як голодний, – на небо пошли – він полізе на небо...  
То ж не випадок, мабуть, що найперший літун-крилоробець,  
Був не фракієць, не скіф, а гречисько з Афін найметкіших?  
Як же мені не втікати від їхнього пурпуру, в разі  
Буде від мене писатися вище і вище сидіти  
Той, кого вітер пригнав із оливою й фігами разом?..  
Чи то немає ваги, що змалку пили ми повітря  
Римських священних горбів та сабінських маслин уживали?  
Що ж тут подієш, як люд цей лестивий ладен вихваляти  
Мову невігласа, й стиль, і обличчя, і постать почвари,  
Немічну шию каліки рівняти до шиї Геракла,  
Що задушив колись велетня, вгору піднявши, Антея;  
Славити годен рідкий голосок у співучого друга,  
Що навіть півневі той дорівнятися співом не може.  
Можем і ми похвалити те саме, та нам не повірять.  
Ми не зуміємо так, бо то ж і митці удавати  
Чи то Таїду, чи гідну матрону, чи навіть Доріду,  
Що без одежі виходить на сцену... О, їх не здивують  
Ні Антіох, ні Стратокл, ні Деметрій з улюбленим Гемом.  
Там весь народ – лицедій. Ти смієшся – він душиться сміхом,  
Сльози побачить в очах, – як приятель добрий, заплаче;  
Ти про мороз спогадаєш узимку – він взяв сидроміду;  
Скажеш йому: “Як же душно!” – він хусткою піт утирає.  
Як же мені, як же нам, нетямущим, рівнятися з ними?  
Їх серед ночі збуди і, чужу наложивши личину,  
Вже вихваляють вони, вже готові без краю плескати,  
Що б не зробив, що б не вигадав, приятель буде найкращий.  
Так і вповзають вони у всі таємниці родинні.  
А як Діфіл, чи Гермарх, чи такий Протоген запанують  
В римському домі, то римлянам тут уже ходу немає.  
Хто з них дозволить – весь рід їх такий, – щоб інші клієнти  
Ласки хоч трохи собі зберегли?.. Патронові в ухо  
Впустить він трохи отрути, звичайної в їхньому роді,  
І вже замкнулися двері, вся служба мені ні до чого, –  
Бо ще ніколи не важив так мало клієнт стародавній...  
Де уже нам, злидарям, нездійсненні плекати надії

Чимсь прислужитись, на щось заслужити! У тозі даремно  
Ти усю ніч проходи – не заробиш. Бо, вдосвіта вставши,  
Претор вельможний погнав уже слуг до вдовиць невсипущих;  
Щоб хтось інший не встиг у тих пань доступитися ласки.  
Он в товаристві раба грошовитого – парость вельможних,  
Доброго роду батьків, – бо раб той якійсь Катієні  
Стільки заплатить, що в війську трибун і за рік не дістане.  
Свідком постав ти у нас найгіднішу людину, як той, що  
Постать Ідейської матері в дім свій прийняв, або Нума,  
Чи то Метелл, що Мінерву колись врятував із пожежі!..  
Чи їх чеснота що важить? Про ценз ми питаєм найперше:  
Скільки у кого рабів? Скільки югерів лугу і поля?  
Скільки потрав за обідом і скільки якого начиння?  
В Римі у нас, – скільки срібла по кованих скринях ховаєш –  
Стільки ж і віри тобі. Хоч жертовниками присягайся –  
Самофракійськими й нашими, – віри тобі ані крихти!  
Що злидарева клятьба? Чим важить злидар, кленучися?  
Що йому блискавка й грім, що візьмуть з такого всевишні?  
Що отут віри питати?.. Плаща тут подертого досить,  
Досить несвіжої тоги, або черевиків з дірками,  
Чи теж відмінної латки на ношеній довго одежі,  
Щоб підхопили тебе на усяке дурне глузування.  
Вбожество тим і страшне, що на посміх людей обертає,  
Кпинами їх допікаючи... “Хай же, – говорять довкола, –  
Встане і йде собі геть від вершницьких місць у театрі  
Той, що достатки його не доходять законної міри”.  
Що ж, то нехай засідають там зводників пещені діти,  
Хай там плескають в долоні потомки покликачів, хай там  
З дітьми борців циркових гладіаторські учні красують!..  
От як домислився нас чванливий Отон порізнити!

Як тепер має подобатись зять, що не може маєтком  
З пишним добром молодой рівнятись? Кого з бідолашних  
У заповіті згадають? До ради едилів покличуть?  
Час і пора громадянам біднішим звідсіль вибиратись.  
Правда, і в інших містах нелегко тому впливати,  
Хто у нестатках домує... Та що усе те проти Рима?  
Коштує все тут надміру: житло (невигідне та вогке),  
Шлунок раба і власний обід... До того ще сором  
Їсти лише з череп'яного посуду. “Що за дурниця?” –  
Скажеш, напевне, ти сам, за столом опинившись з марсів,  
Серед людей, що радіють і сірій з відлогою свиті...  
Правду сказати, в Італії досить кутків старосвітських,  
Де лише мертвого в тогу вбирають. Де навіть у свято,  
Як у театрі немудрім іде урочиста вистава

І на помості з'являється здавна відомий ексодій,  
А перестрашене маскою – чорним роззявленим ротом –  
Плаче сільське дитинча, до матері тиснучись ближче, –  
Навіть на той час усі однаково мають убрання,  
Люди й орхестра, і навіть самим щонайвищим едилам  
Досить буває звичайної туніки... Тут же, у Римі,  
Всяк намагається понад достатки свої чепуритись,  
А недостачу з чужої не раз надолужує скрині.  
Хиба властива усім. Всі ми тут живемо в честолюбній  
Бідності та грошохватстві. Усе тут купується в Римі,  
Все продається... Чи хочеш до Косса на очі з'явитись,  
Чи то увагу звернуть Вестона, то маєш платити.  
Бороду голить один, другий кучері зняв вихованцю, –  
Повен весь дім пиріжків привітальних... Поглянь на дарунки,  
Та і подумай про себе: “То ж наша данина клієнтська,  
Все те в рабів ми купуєм, підносимо їх заробітки”.  
Та ще на тім не кінець... Хто боявся коли у Пренесті  
Чи у Вольсініях, лісом лямованих, Габіях чесних,  
Чи на покотистих Тібуря горах – домів руйнування?  
Тут же ми всі живемо у домищах, тичками підпертих,  
Бо лиш підпорами тими столичний гада управитель  
Урятувати будинок і, шпару замазавши давню,  
Радить своїм пожилцям безпечно в руйновищі спати.  
Годі! Як жити, то там, де немає пожежі, ні жаху –  
Римського жаху щонаочі!.. “Води”, – закричав коло тебе  
Укалегон і лахміття виносить; вже третій зайнявся  
Поверх у тебе, а ти – ані гадки: як схопитись знизу,  
То вже останнім дізнається той, що від неба і зливи  
Під черепицю сховався і там з голубами туркоче.  
Ліжко у Кодра було, тісне і для Прокули ліжко,  
Шестеро кухликів стіл прикрашало; а далі, край столу,  
Ковшик оздоблений поряд з кентавром лежачим Хіроном;  
Скринька, уже не нова, містила поетів Еллади,  
І неосвічені миші точили високе натхнення...  
Кодр анічого не мав – хто скаже, що мав? – І одначе  
Все те “нічого” згубив бідолоха! А що найприкрише,  
Що є вершок безголов'я, – ніхто його, голого, в злиднях,  
Що потребує крайчика хліба, не прийме до себе...  
От хай в Астуріка займеться дім – все жіноцтво зітхає,  
Всі можновладні в жалобі, і претор свій суд переносить,  
Лемент усюди стоїть, усі ми огонь проклинаєм.  
Ще не скінчився пожар, як один нав'язує мармур,  
Другий несе відшкодовання грішми; той статуї білі,  
Той славнозвісну картину Евфранора чи Поліклета.  
Цей старовинні оздоби дарує, богів азіатських,

Цей книгозбірню, полицю і разом – погруддя Мінерви,  
Третій відбудеться міркою срібла. Не диво, що Персік  
Після пожежі ще кращий мурує палац, – та й недарма  
Кажуть про нього, що сам він собі заподіяв нещастя.  
Ні, коли можеш відкинутись римських видовищ, то краще  
Тихий купи собі домик у Сорі або Фрузіноні.  
Стане усе те тобі не дорожче, як тута найняти  
Темне і вбоге житло. А там тобі сад і криниця,  
Де навіть діжок не треба, щоб овоч і квіти полляти.  
Там з рискалем працюватим у саді, доглянутім пильно,  
Можеш препишною учтою сто Піфагорових учнів  
Пошанувати, як схочеш. Що значить – в якомусь куточку  
Бути господарем справжнім, хоча б і тісенького ґрунту!  
Та і оце ще не все... А скільки людей умирає  
Тут від безсоння нічного! Неперетравлена страва  
В шлунку бунтує, і спати несила. У найманій хаті,  
Певно ж, ніхто не засне, – тож і сон-таки коштує грошей,  
Ще й немалих. Торохтіння возів по тісних перевулках,  
Лайка погоничів, ревище гнаної звідкись худоби  
Можуть розвіяти сон навіть Друзові, навіть ведмедям.  
Добре багатому: він, при потребі, і в натовпі пройде,  
В ношах його через голови мчать велетенські лібурни,  
Він же тим часом всередині може читати, писати,  
Навіть заснути вигідно, фіранкою вікна прикривши.  
Я не встигаю за ним. Я спішу, а мені на заваді  
Лава народу стає. Величезною хвилею котить  
Ззаду за мною юрба незліченна. Той ліктем штовхає,  
Дошкою той зачіпає; один попихає поліном,  
Другий – цебром величезним, і всі наступають на ноги,  
А від цвяхів на солдатських чоботях кривавляться пальці.

Далі, он там (чи ти бачиш?) справляється учта весела,  
Сотні людей поспішають; за кожним димує жаровня.  
Сам Корбулон не підніс би такого припасу й начиння,  
Скільки за кожним несе на струджених плечах покірно  
Раб-бідолаха, що має ще й жар на ходу роздимати.  
Латана рветься сорочка... А он, на розвореній хурі  
Віттям тремтить величезна сосна, а на другій ялина  
Темним киває вершком, грозить перехожому люду;  
Далі каміння везуть лігурійське. От-от перетліє  
Вісь ненадійна, і камінь горою посує у натовп.  
Що там лишиться від люду? Від ніг, від рамен – ані кістки,  
Мов од легкої душі, не зостанеться й сліду від трупа:  
Згине людина, як сон... Там, дома, її дожидають,  
Наготовляють обід, полумиски весело миють;



Дмуть, роздимають вогонь, брязкотять тупіями; олію  
І рушники для миття вже готують, хапаються слуги...  
Так! Господар тим часом на березі Стіксу, самотній,  
Сумно сидить, перевізника люто страшиється, бо навіть  
І мідяком не запасся за свій перевіз заплатити.

Ще ж на інші погляньмо нічні небезпеки. Погляньмо,  
Чи не над нами дахи височенні, що кожної хвили  
Можуть на той світ послати?.. А вікна, з яких викидають  
Посуд побитий – важкі черепки, що слід залишають  
Навіть на бруку... Ти справді, мій друже, якийсь нерозважний,  
Непередбачливий ти, що йдеш на бенкет товариський  
Без заповіту в кишені. Бо ж скільки тобі по дорозі  
Світяться вікон безсонних, то все твоя смерть виглядає.  
Тож переходь по завулках з опаскою, ревно молися,  
Щоб окошилося все на вилитих з вікон помиях.  
Ще не забудь і того, що гультай, як кого не зачепить  
Та не наб'є уночі, смуткує незгірш від Ахілла;  
То він ницьма на ліжку впаде, то повернеться набік...  
Що ж то не спиться йому?.. Видно, іншому сон навівають  
Тільки бешкети нічні. Але навіть гульвіса зухвалий,  
Вкрай перепившись, минає того, що іде в багрянці,  
Ще й провозжатих веде за собою загін довжелезний –  
Армію бронзових ламп, ліхтарів та чадних смолоскипів...  
Він попадає на мене, а я лиш недогарок маю  
І раз у раз користуюся місячним, зоряним світлом,  
Бережно тратячи гніт... Починається сварка, – як тільки  
Сваркою зветься, як кривдять мене, а я безневинно  
Кривду терплю, бідолаха... От хтось проти мене спинився...  
Каже ставати. Стаю. Що маю робити? Там сила...  
Досвід до того і хист... “Ти звідки? – питає.– Яким ти  
Оцтом мерзенним напився, якими бобами нажерся,  
Де і в якого шевця баранячу голову їв ти?  
Що ж ти мовчиш, як питають? Чи, може, схотів прочухана?..  
Де ти живеш? Я бачу: ти, певне, з сирійського кодла?”  
Чи ти наважишся що відповісти, чи будеш тікати, –  
Битимуть, знай, все одно. А потім почнуть позивати,  
Гніватись будуть... Щоправда, і бідний у нас не без права:  
Може, наприклад, благати, щоб зуби йому полишили.  
Та чи самих же боятись зухвальців?.. Є досить і інших,

Що пограбують тебе уночі, як замкнута двері  
І на прогоничі взято крамниці усі і таверни.  
Ці тебе можуть зустріти і гострим ножем розбишацьким.  
Тож, як нашлють вояків у Понтіни, на бір Галлінарський, –  
Все розбишацтво у Римі збирається – повним звіринцем...

Де у нас горно, коваadlo таке, що не роблять кайданів?  
Стільки заліза іде на злочинців, що скоро – боюся –  
Сапки не знатимем, плуга не матимем з чого зробити...  
Як тут не скажеш: щасливі були ті прадідні роки,  
Що за трибунів військових минали безпечно, і досить  
Для семигорбого Рима було однієї в'язниці.  
Можна б додати було ще багато сюди міркувань,  
Та ось... підвода не жде, і сонце заходить... Рушаю.  
Вже і погонич не раз батіжком подавав мені гасло.  
Ну, прощай! Та, гляди, не забудь. Наїжджаючи з Рима  
До благодатного того Аквіну на тихий спочинок,  
В Куми мені напиши. До ваших Діани й Церери  
По захололих ланах я в високих прийду черевиках...  
Ще і поживи якоїсь тобі принесу для сатири...

*Пер. В.Волощука*

## ПРИМІТКИ

*Алабанда* – місто в Карії (Мала Азія).

*Амідон* – місто в Македонії.

*Артерій і Катул* – римські шахраї, підлесники часів Ювенала.

*Астурік, Персік* – римські багатії, сучасники Ювенала.

*Варрон. Публій Теренцій Варрон Атацинський (116-27 рр. до н.е.)* – римський історик і грама-тик, автор праць: “Про сільське господарство”, “Про латинську мову”, ін. Переклав латинською мовою поему Аполлонія Родоського “Аргонавтика”.

*Друз. Тиберій Клавдій Друз Нерон Германік* – римський імператор (41-54).

*Стратокл, Деметрій, Гем* – відомі римські театральні актори.

*Сулла Луцій Корнелій (138–78 рр. до н.е.)* – провідник аристократичної партії, диктатор у 82–79 рр. до н.е.

*Траян* – римський імператор 98–117 рр., завойовник Дакії, Набатійського царства в Аравії та Парфії.

*Викладено за виданням: Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах: Хрестоматія. – Львів, 2000. – 326 с.*

## ЛУЦІЙ АПУЛЕЙ

(бл. 125 – бл. 180 р.)

*Один з найвідоміших римських письменників, адвокат, філософ. Людина високої освіти, що вільно спілкувалась грецькою і латинською мовами, Апулей викликав захоплення сучасників, які називали його магом. Значний творчий доробок Апулея складають гімни і панегирики, філософські трактати і наукові праці з медицини, математики, астрономії, музики тощо. Славу Апулеєві приніс роман "Метаморфози", відомий також під назвою "Золотий осел". 11 книг роману описують пригоди Луція, який через свою цікавість і сластолюбство за допомогою чаклунства перетворився на осла, але зумів повернути собі людський вигляд, пройшовши через страждання і долучившись до культу богині Ізиди. Примхлива романна композиція включає вставні епізоди, 12 окремих оповідей-новел, серед яких єдина антична казка "Амур і Псіхея". За доби Середньовіччя і в епоху Ренесансу роман Апулея використовувався як літературне джерело, а історія кохання Амура та Псіхеї викликала низку наслідувань ("Декамерон" Дж.Боккаччо). Українською цю історію виклав І.Франко*

## АМУР І ПСІХЕЯ

### Книга IV

28. Були в однім краю цар і цариця. Було в них три дочки дивної краси. Проте дві старші, хоч які приємні на вигляд, все ж таки здавались гідними похвал саме в межах людської слави, а краса найменшої дівчини була така пресвітла й преславна, що не було тієї сили в людській мові, щоб описати або навіть достатньо вихвалити її. Отож багато городян і численні захожі, яких без ліку притягала цікавість до цього надзвичайного видовища, стовпіли від подиву перед недосяжною красою і, прикладаючи праву руку до уст та поклавши вказівний палець на випростуваний великий, віддавали їй релігійні почесті, як самій богині Венері. І вже по ближчих містах і суміжних краях пішла слава, що богиня, яку породила синя глибина моря, а вихала роса спінених хвиль, перебуває тепер у явленій всім божественності своїй поміж зборищ людських; або ж з нових крапель небесного сім'я вже не море, а земля народила другу Венеру, в пишнім розквіті дівочої краси.

29. Отак день кризь день безмірно шириться чутка, слава вже доходить до близьких островів і далі – до суходолу та до численних округ. Багато людей не зважало на довгу дорогу й найглибші морські путі, поспішаючи до найславнішого видовища своєї доби. Ніхто вже не плив ні до Пафоса, ні до Кнідоса, ні навіть до Кіфери, дивитись на богиню Венеру, її свята – занедбано, храми – в занепаді, ліжниці – залишені, відправи – зневажені; статуї богині стоять не увінчані, а овдовілі жертвовники збезчещені холодним попелом. Всі моляться дівчині, в її людській постаті шанують велику богиню; коли вона вранці виходить із до-

му, жертвами й бенкетами власкавлюють владу відсутньої Венери; коли ж вона йде вулицею, купи народу поклоняються їй, кидаючи перед нею вінки й квітки. Таке надмірне перенесення небесних почестей на смертну дівчину люто розпалює серце справжньої Венери; не стерпівши обурення, вся тремтячи і потрясаючи головою, вона мовить сама до себе:

30. – Оце ж я, давня родителька всієї природи, я, стихій первопочин, для цілого світу живлюща Венера, маю ділитися величчям і честью із смертною дівчиною! Оцей земний бруд має поганити моє ім'я, освячене в небі! Тож зноситиму при жертвах злочин цього загально-го убожествлення і перенесеного на неї почитання! Смертна дівчина носитиме мій образ! Даремно той пастух, чию справедливість і вірний суд ухвалив сам великий Юпітер, визнав за мною першість краси перед іншими великими богинями! Та хто б вона собі не була, – не дуже вона буде тішитись присвоєними собі моїми почестями. Вже незабаром буде вона сама нарікати на цю свою беззаконну красу!

І зараз кличе вона свого крилатого й досить таки зухвалого синка, що, через погані свої звички, нехтуючи громадським порядком, озброєний полум'ям і стрілами, бігає вночі по чужих домах і, розбиваючи всі подружжя, безкарно чинить стільки ганебного, а не робить аж нічого доброго. От його, вже природженим свавільством зіпсованого хлопця, підмовляє вона ще й словами і веде до того міста, і показує йому при всіх Псіхею (бо таким ім'ям називалась та дівчина).

31. Розповівши йому всю історію про змагання в красі, зітхаючи й трясучись з обурення, вона мовить:

– Прошу тебе, ради запорук моєї матерньої любові, ради солодких ран від твоїх стріл, ради медових опіків від твоїх вогнів, дай матері твоїй помсту, найповнішу й сувору помсту над оцією зухвалою красою! Саме тільки це і це єдине зроби мені: хай ця дівчина запалає найзавзятішою любов'ю до чоловіка найнижчого, самою долею позбавленого всякої честі, маєтку і навіть безпечності, до такого, щоб не знайшовся йому на всім світі другий такий же нужденний!

Сказавши це, вона гарячими поцілунками довго й пристрасно пестить свого сина, а потім подається до близького морського берега, і ледве наступила своїми рожевими підощвами на морські хвилі, як ось уже сидить на вогкому гребені глибокого моря; і на одне її бажання відразу спішить до неї морський її почет, немовби вона перед тим уже наказала це. Там і дочки Нерея, що співають хором, і Портун з розкуйовдженою синьою бородою, і Салація з пеленою, повною риб, і маленький Палемон, що їздить на дельфіні. Тут і там із морських хвиль підскакують лави Трітонів, один із них легенько трубить у дзвінку черепашку, другий заслоняє її шовковим покривалом від палаючого проміння ворожого сонця, третій підставляє їй перед очі дзеркало, а ще інші поринають, плаваючи, під її двоупряжну колісницю. От такий почет супроводить Венеру в її плавбі до Океану.

32. Тим часом Псіхея з усією своєю пишною красою не має собі ніякої втіхи з власної вроди. Всі на неї дивляться, всі її хвалять та не з'являється ніхто – ні цар, ні царедворець, ні навіть проста людина, хто б хотів одружитися з нею. Всі захоплюються божественною вродою, але захоплюються так, як статуєю майстерного виробу. Дві старші сестри, чиєї помірної краси не розславляли народи, давно повиходили заміж за царів і вже були щасливими жінками; Псіхея ж, не то вдова, не то дівчина, сидячи дома, оплакує свою безлюдну самотність, хворіє, нудьгує і сама ненавидить свою красу, хоч вона й до вподоби цілим племенам. Тим-то батько її, нещасливий нещастям своєї дочки, вбачаючи в ньому знак небесного гніву й боячись божої неласки, звертається до стародавнього оракула

мілетського бога і, умилостививши це велике божество молитвами та жертвами, благає для бездольної дівчини весілля й чоловіка. А Аполлон, хоч сам грек і іонієць, заради засновника Мілета, відповів по-латинському так:

33. Дівчину, царю, постав на верху височезної скелі,  
В пишній одежі, немов на похоронний свій шлюб,  
І не надійся на зятя, що вийшов із смертного роду, –  
Тільки на злого, мов змії, і на лихого, мов звір.  
Він у повітрі, на крилах літаючи, кожного мучить,  
Полум'ям надто й вогнем слабість наводить на всіх;  
Сам перед ним і Юпітер тремтить, і боги всі трясуться,  
Страх і підземних бере, Стіксу жахається тьма.

Цар, колись щасливий, почувши вислів священного оракула, з важким смутком подається додому і відкриває своїй дружні накази зловісного віщування. Ідуть довгі дні скорботи, плачу й голосіння. Та вже поспішає сумне виконання жахного пророцтва; скликано вже почет нещасної дівчини на її похоронне весілля; вже тьмяниться в попелі чорної сажі світло факела, а голос шлюбної флейти переходить у жалобну лідійську мелодію; пісня веселого Гіменея кінчається похмурим завиванням, і молода обтирає власні сльози своїм червоним покривалом. Усе місто оплакувало сумну долю безщасного дому, і всі громадські справи відразу припиняє суспільна жалоба.

34. Проте доконечний послух небесному наказові гнав нещасну Псіхею на призначене їй місце кари. Отож, відправивши з найбільшим смутком обряд погребного шлюбу, весь народ в урочистому поході проводить її живцем на похорон, і заплакана Псіхея йде не до весілля, а до власної могили. Коли сумні батьки, знесилені таким нещастям, вагаються виконати це нечестиве діло, сама дочка промовляє до них:

– Чого ж мучите ви власну старість довгим плачем? Чого стомлюєте свій, а власне мій, – подих частим риданням? Чого зневажаєте почесні для мене обличчя ваші марними сльозми? Чого темните, вкупі з своїми очима, і мій зір? Чого вириваєте собі сиве волосся? Чого б'єте собі груди й святі для мене перси? Це ж для вас велика нагорода за мою преславну красу! Запізно почувасте ви смертельну рану лихої заздрості! Коли племена й народи величали мене божественними почестями, коли однодушно називали мене новою Венерою, – тоді було б вам боліти, тоді плакати, тоді ридати за мною, як за померлою. Тепер я чую, тепер бачу, що я загинула за саме лише ім'я Венери! Ведіть мене і поставте на тій скелі, яку призначила мені доля! Поспішаю до цього щасливого шлюбу, поспішаю побачити цю родовиту дружину мою! Чого ж я гаюсь, чого ж вагаюсь перед його приходом, коли він уродився на згубу цілому світові?

35. Отак промовивши, дівчина замовкла і вступила вже твердою ходою в середину всенародних проводів. Ідуть вони до назначеного верху крутої гори; поставивши дівчину на її найвищому шпилі, залишають її там, погасивши власними сльозми весільні факели, якими вони освічували собі дорогу і, покидавши їх коло неї, розходяться з похиленими головами додому. А нещасні її батьки, пригнічені таким горем, замкнулися в своєму домі в непроглядну темряву. Псіхея ж стояла, боячись, тремтячи й плачучи з страху, на самому шпилі гори, коли тихий подих лагідного Зефіра, роздуваючи сюди й туди її поли і надимаючи пелену, легесенько підняв її на своїх спокійних крилах, звільна поніс її над урвищем високої скелі до простертої внизу долини і лагідно поклав її на відкриту квітками мураву.

**Книга V**

1. Ніжно покладена на м'якій мураві, саме на ложі з росистої трави, Псіхея, відразу позбувшись усієї тяжкої турботи, заснула солодко. Підкріпившись достатнім сном, вона прокинулася уже в спокійному настрої. Вона бачить себе в гаю високих і розлогих дерев, бачить джерело, що виблискує скляним дзеркалом. Саме посередині гаю, в затишному притулку, недалеко від джерела, стоїть палац, збудований не людськими руками, а божеськими мистецтвами. Так і видно вже від першого входу, що це якогось бога ясний і приємний затишок. Високе-бо склепіння старанно оздоблене різьбами з кедра й слонової кістки, підперте золотими колонами; всі стіни вкриті срібним карбом, на якому звірі та величезні тварини, мов живі, наближаються до очей прихожого. Справді, якийсь дивний чудодій, може, півбог, зумів з найтоншим мистецтвом перетворити стільки срібла в звіра! Сама підлога дробиться на розмаїті малюнки, виконані з дорогих, дрібно повикроюваних камінців. Які двічі щасливі й прещасливі ті, хто ходить по самоцвітах і коштовностях! Та й інші частини простору й широко розташованого палацу – неоціненно дорогоцінні, і всі стіни горять власним світлом від маси щирого золота, немовби дім цей, нехтуючи сонцем, сам собі творив день. Такі ж і покої, такі ж і галереї, такі ж самі й блискучі купальні; не менш і вся інша оздоба відповідає пишності цілого дому, так що от-от здається, що це великий Юпітер збудував небесний палац для своїх зносин з людьми.

2. Зваблена такою розкішшю цього місця, Псіхея підійшла ближче і, трохи посмілівши, вже переступає поріг. Ось вона пильно і з насолодою віддається прегарному видовищу і придивляється до поодиноких предметів, а поза будинком бачить якнаймайстерніше збудоване казносховище, повне великих скарбів і немає нічого в світі, чого там не було б! Проте понад увесь подив перед таким великим багатством, найдивніше було те, що ця всесвітня скарбниця не мала ніякого замка, ніякого засува, ніякого сторожа. Коли вона отак з найвищою втіхою придивляється до всього, долітає до неї якийсь безтілесний голос і каже:

– Чого, владарко, дивиєшся ти цим пишнотам? Все це – твоє! Іди ж до покою і спочинь на ліжку від втоми, а як тільки тобі схочеться, накажи приготувати купання. Ми, чиї голоси ти чуєш, твої служниці, і будемо тобі пильно прислужувати; а після туалету чекати-ме тебе царський стіл,

3. Псіхея, почувши, що якесь божество дбає про неї, і, ошасливлена тими вказівками від безформних голосів, насамперед засипає, а потім купанням змиває з себе втому; а побачивши біля себе півкруглий стіл, розуміє, що посуд на ньому поставлено саме для неї, і охоче сідає обідати. І відразу ж з'являються солодкі вина й численні блюда з різними стравами; ніхто не прислужує, а все подається немов якимсь подихом. І нікого не могла вона бачити, а тільки чула слова в повітрі, самі лише голоси були її служницями. По пишному обіді ввійшов хтось невидимий і заспівав, а другий брязкав на кіфарі, також незримо. Потім до її слуху доноситься спільний спів численних голосів, і хоч ніхто не з'являється, виразно чути цілий хор.

4. Надвечір закінчилась ця втіха, і Псіхея пішла до ліжка. Вже була пізня ніч, коли до її слуху дійшов якийсь лагідний звук. Побоюючись у такій самоті за свою невинність, вона страшилась й жахається, і всякого лиха боїться тим більше, що сама не знає, чого боїться. Та вже наблизилась непізнанна дружина і зійшла на ліжку, і зробила Псіхею своєю жінкою, а перед сходом сонця зникла поспішно. Зараз потім голоси, приставлені до покою, почина-

ють піклуватись про втрачену невинність молодії. Отак воно повелось і надалі; і, як це велить природа, новизна набрала для неї присмності через постійну звичку, а звук невідомого голосу втішав її в цій самоті. Тим часом батьки її старілися в невідступній тузі й журбі, а чутка про цю подію розійшлась широко. Старші її сестри, почувши все це, поспішно покинули, сумні й заплакані, свої пенати і подались одна за одною до своїх батьків, щоб побачитись і поговорити з ними.

5. Тієї ночі з'явилась до Псіхеї її дружина (бо, незалежно від зору, вона відчувала її й руками й ушима). Вона промовила до Псіхеї:

– Псіхеє, найсолодша й дорога моя жінко, лиха доля грозить тобі найстрашнішою небезпекою, про яку мені слід попередити тебе якнайпильніше. Твої сестри, стурбовані звісткою про твою смерть, будуть шукати твого сліду і незабаром вийдуть на ту скелю. Коли почувеш, може, їх голосіння, – не відповідай нічого і навіть не дивись у той бік, бо інакше завдаси мені найтяжчого болю, а собі найприкрішої згуби.

Псіхея обіцяла й поклялась, що зробить так, як їй наказала дружина. Та коли минула ніч, і дружина до схід сонця зникла, вона, нещасна, плакала й ридала весь день, повторюючи раз у раз, що тепер пропала остаточно, бо, в оцій багатій в'язниці замкнена і людського товариства та розмови позбавлена, не може ні своїм сестрам, що плачуть за нею, подати ніякої допомоги, ні навіть побачити їх. І вже не приймала вона ні купання, ні страви і не мала спокою весь день, і, плачучи ревно, поклалась до сну.

6. Незабаром, трохи раніше, ніж звичайно, з'явилась її дружина і, прилігши біля Псіхеї на ліжку, обняла її, все ще заплакану, і схвильовано промовила до неї:

– Хіба ж ти не обіцяла мені, моя Псіхеє? Чого ж мені, твоєму чоловікові, сподіватись від тебе, чого надіятись? Адже ти й день і ніч отак, навіть в обіймах свого чоловіка, не кидаєш мучити себе! Та роби вже, як хочеш, і йди за своєю думкою, що має вийти тобі ж на шкоду! Згадай лише про мою пильну пораду, коли почувеш запізній жаль!

Тоді вона просьбами і навіть погрозою, що помре, вимагає від чоловіка згоди на її бажання побачитися з своїми сестрами, втішити й поцілувати їх. Отож він пристав на просьби своєї молодії і дозволив їй навіть обдарувати їх якими схоче золотими речами чи коштовностями; лиш одного не велів їй і навіть повторно пригрозив, – щоб не піддавалась вона згубній раді сестер і не питалась про вигляд свого чоловіка, щоб за таку нечестиву цікавість не впасти з вершини теперішнього щастя у велике нещастя і не позбавитись надалі його обіймів. Вона ж подякувала дружині і вже й повеселіла.

– Та я, – мовить вона, – сто раз воліла вмерти, ніж позбавити себе твого пресолодкого подружжя. Люблю бо тебе і, хоч не знаю, хто ти, палко кохаю тебе, як свою душу, і кращий ти для мене за самого Купідона. Одно ще тільки прошу тебе: накажи отому твоєму служникові Зефіру, щоб він тією самою дорогою приставив мені сюди моїх сестер.

І покриваючи його уста переконливими поцілунками, і додаючи найласкавіших слів, і прилягаючи до нього всіма своїми пристрасними членами, до цих пестоців додає вона ще такі слова:

– Мій медочку, мій дружочку, солоденька душко твоєї Псіхеї!

Серед таких любовних пестоців і солодкого шептання поступився їй чоловік, обіцявши виконати все, і аж удосвіта зник із обіймів своєї жінки.

7. Сестри її, розвідавши все, поспішили вийти на ту скелю, де було покинено Псіхею, і там почали плакати й бити себе в груди, так що від їх безнастанного голосіння аж луна йшла по скелях і кручах. Кликали вони на ймення свою нещасну сестру, доки вона, звору-

шена тими жалібними й уразливими голосами, що доходили аж донизу, без пам'яті й тремтяти, вибігла з дому і крикнула:

– Чого ж ви так побиваєтесь даремно риданнями? Ось я – та, за якою ви плачете! Годі вже того тужіння, осушіть нарешті повіки, поливані довгочасними слізьми, бо вже можна вам обнятися з тією, за якою ви так голосили!

І, покликавши Зефіра, вона передає йому наказ свого чоловіка. І незабаром він, послухний велінню, приносить їх найлагіднішим шляхом на своєму легенькому подиху. Ось уже вони обіймаються й тішаться поспішними поцілунками, а їх висхлі сліози знову навертаються з надзвичайної радості.

– Ходіть уже веселенько додому, – промовила Псіхея, – до наших пенатів і потіште зо мною свої засмучені душі!

8. Промовивши це, показує вона їм усі багатства свого золотого дому і всю численну челядь прислужливих голосів, і прекрасним купанням та надлюдського столу розкошми частує їх пишно, так що вони, вже пересичені надміром цього божественного багатства, почали відчувати в глибині серця заздрість. Нарешті одна з них починає старанно й цікаво розпитувати, хто ж господар оцих небесних речей, хто і який її чоловік. Та Псіхея ніяким способом не наважується переступити наказ свого чоловіка і не видає таємниці свого серця, а так собі, нагад, каже, що це якийсь прекрасний молодий юнак, в якого лице тільки що покривається вовнистою борідкою, а займається він здебільшого полюванням по полях та горах. Та боячись, щоб не зрадити себе дечим у дальшій розмові, вона обдаровує їх золотом і коштовностями і, зараз покликавши Зефіра, доручає йому віднести їх назад.

9. Це було виконано швидко. Та чесні сестриці, вертаючи додому, вже розпалені заздрістю, чимало торохтіли між собою. Одна, нарешті, почала так:

– От іще сліпе, немилосердне й несправедливе щастя! Невже йому вподобалось, щоб ми, зроджені від тих самих батьків, мали таку неоднакову долю? Та ми ж, що старші, у своїх іноземних чоловіків, як слуги, і тепер, вигнані з дому і з власної вітчизни, як засланці, живемо далеко від батьків, А ця, наймолодша, цей вискребок пересиченої родинням природи, доскочила такого багатства, такого божественного чоловіка і навіть не вміє користуватись як слід таким добром! Чи ж не бачила ти, сестро, скільки там у домі дорогоцінностей, та яких, що за препишні вбрання, які блискучі самоцвіти і скільки скрізь порозкидано золота! А коли ще її чоловік такий гарний, як вона каже, то нема в світі щасливішої жінки! Та хто знає, чи, зжившись з нею і ще більше закохавшись у ній, її божественний чоловік не зробить її теж богинею? Клянусь Геркулесом – так воно і є, і вже й тепер вона отак поводилась! Вже й тепер придивляється до неба й скидається на богиню, ця жінка, що має голоси за слуг і самим вітром повеліває! А я, нещасна, дістала мужа, по-перше, старішого від мого батька, далі – лисішого за гарбуз і слабшого за всякого хлопчика, а в домі його все починає й позамикає на замки!

10. – А я, – мовила друга, – дістала дружину хвору на подагру, скарлюченого, і через це мало коли можу потішатись любовними радіощами, а зате часто мушу натирати його покручені і, мов камінці, затверді пальці та поганити оці ніжні руки смердючими припарками, брудними ганчірками й вонючими компресами. Не дружина я для нього послужлива, а сиділка якась терпляча! А ти, сестро, невже ж ти зможеш так терпляче, чи радше – так по-рабському, кажучи тобі одверто, зносити свою долю? Щодо мене, то я не можу довше терпіти, щоб таке щастя звалилось на негідну. Пригадай тільки, як гордо і як зухвало вона нам все показувала, самі хвосточки її доводили це її чванство.



Із таких великих скарбів нерадо якось кинула вона нам невеличкі шматочки і зараз же, втомившись від нашої присутності, веліла нас вигнати, видмухати, видути! Та не буду ж я ніяка жінка, і не дай мені боже дихати, коли не скину її додолу з того багатства! А коли й тобі, як і слід було б, докучила ця зневага, – складімось обидві на якусь рішучу думку! А того, що ми дістали, не покажемо ні батькам нашим, ні кому іншому, та й поготів не скажемо нічого про її порятунок. Досить того, що ми самі бачили таке, що бачити було неприємно; отож ні батькам, ні всім народам не благовістимо про такі її розкоші! Та й нещасливі ті, чиїх багатств ніхто не знає! Нехай вона знає, що ми їй не служниці, а старші сестри! А тепер ходім до своїх чоловіків і вертаймось до наших убогих, проте скромних пенатів, а потім, набравшись за довгий час рішучіших замислів, повернемося знову до неї, щоб покарати її гордощі.

11. Сподобалась лиха рада цим двом злюкам і, поховавши всі ті дорогоцінні подарунки, розпатлавши волосся та дряпаючи собі щоки (немовби по заслугі), вони розливаються знову удаваним плачем. Потім, покинувши відразу батьків і роз'ятривши знову їх біль, повні отруйних намірів, ідуть вони до своїх домів, обмірковуючи злочинний підступ, а по суті – смертовбивство невинної сестри. Тим часом Псіхею незнаний її чоловік в нічних тих розмовах так умовляє:

– Чи не бачиш, якою небезпекою грозить тобі здалека ворожа Фортуна? А коли не будеш заздалегідь пильно берегти себе, то вона швидко застукає тебе віч-на-віч. Зрадливі ті вовчиці з великим зусиллям готують тобі злочинні підступи, і це зводиться до того, щоб намовити тебе виявити моє обличчя; а якщо ти його побачиш, то, як я тобі не раз казав, вже більше не бачитимеш. Отож, коли ці погані відьми прийдуть до тебе, озброївшись шкідницькими думками (а знаю, що прийдуть), то не говори до них зовсім нічого, а якщо, через природжену тобі простодушність і ніжність твоєї душі, не зможеш мовчати, то принаймні про чоловіка свого не слухай і не відповідай нічого. Адже й родина наша скоро збільшиться, і оце досі дитяче черево містить уже іншу дитину – божественну, коли мовчатимеш, проте смертну, коли проговорися.

12. Рада цій новині, Псіхея тішилась надією на божественне потомство і пишалась славою майбутнього плоду, і величалась гідністю материнства. Тривожно лічить вона дні за днями й місяці за місяцями і, недосвідчена, з подивом стежить за зростанням малесенького паростка, що з дрібної точки чимраз більшає, заповнюючи її плідне черево. Та вже обидві ті препогані фурії, дихаючи гадючою отрутою і гнані нечестивим поспіхом, плили до неї на кораблях. Тоді скороминуща дружина та отак напучує свою Псіхею:

– Останній день і крайня небезпека! Ворожі ті жінки й неприязна кров уже озброїлись і рушили в похід, ряди вистроїли і затрубили до бою. Вже твої злочинні сестри повиймали з піхов ножі і націлились на твою шию! Найсолодша моя Псіхеє, яка страшна загибель загрожує нам! Змилуйся сама над собою і надо мною і найсвятішим мовчанням звільни наш дім, свою дружину і себе, і оце наше маленьке від неминучого загину! Не бажай ні бачити, ні слухати тих злочинних жінок, яких, через убивчу їх ненависть і потоптаний ними кривний зв'язок, тобі вже не вільно навіть називати сестрами; адже вони, немов ті Сірени, стирчатимуть на шпилі скелі і зловісними голосами співатимуть понад цими кручами.

13. Псіхея, перериваючи свою промову судорожним хлипанням, відповідає:

– Скільки знаю, ти вже мав досить доказів моєї вірності й мовчазності, і не менше того ручусь тобі й тепер за свою міцну вдачу. Тільки ти знов накажи Зефірові, щоб він виконав свій обов'язок і, замість забороненого мені священного твого обличчя, дозволь мені принаймні бачити своїх сестер! Заклинаю тебе цими твоїми ароматними кучерями, що спадають

з усіх боків, твоїми ніжними, округлими і до моїх такими подібними щоками, твоїми грудьми, кипучими не знати якою жагою, – щоб я хоч у цьому немовляті пізнала твоє обличчя! Прихилились до скромного благання переляканої просительки, дозволь мені обняти тих моїх рідних і напій radoщами душу щиро відданої тобі Псіхеї. Не буду вже шукати нічого більше в твоєму обличчі, не заподіє мені нічого й нічна темрява, коли маю тебе, моє світло!

Зачарований цими словами та ніжними обіймами, чоловік витер її сльози своїми кучерями, згодився вчинити її волю і зник, як тільки почало зоріти.

14. Обидві сестри, змовившись і навіть не одвідавши батьків, просто з кораблів подаються з найбільшим поспіхом до тієї скелі і, не чекаючи того, щоб з'явився й переніс їх вітер, з зухвалою відвагою стрибають униз. Та Зефір, пам'ятаючи наказ свого володаря, хоч і нерадо, підхопив їх на лоні повітряного подиху і поставив на землю. А вони негайно, відразу ж, приспішеними кроками ввійшли у дім, обіймають свою жертву, облудно називають її любовою сестричкою, і ховаючи всередині, під радісним обличчям, немов якийсь скарб укритого підступу, так підлещуються.

– Псіхеє, та як же ти виросла за цей час! І ти сама вже – мати! Чи знаєш ти, скільки добра обіцяє нам оця твоя торбиночка? Яка ж то втіха буде для всього нашого роду! Які ж ми щасливі і яка нам буде радість плекати твоє золоте дитятко! Та коли воно, як слід сподіватись, дорівняє красою власним батькам, то це народиться сам Купідон!

15. Отак удаваною прихильністю помаленьку заповняють вони серце Псіхеї. Відпочивши від втоми своєї подорожі і освіжившись у парових джерелах лазні, вони запрошені Псіхеєю підживитись у прегарній їдальні дивними тими й розкішними закусками та стравами. З їх наказу промовляє кіфара, звучать флейти, співають хори. Все це при повній відсутності осіб уласкавлювало слух найсолодшими чарами. Та навіть ці медові співи не зм'якшили і не втішили солодощами злобу злочинних жінок; повертаючи розмову на призначену підступну пастку, починають вони непомітно вивідувати від неї, хто ж такий її чоловік, звідки він родом і з якого кола. Вона, з надзвичайної простодушності, забувши попередні свої оповідання, вигадує нову брехню і каже, що її дружина – з близької округи, що він – пребагатий купець, уже середніх літ, з волоссям, припорошеним сивиною. На цьому вона й урвала відразу розмову, знов обдарувала сестер розкішними подарунками і вирядила їх вітровими шляхами.

16. Піднесені лагідним подувом Зефіра і вертаючись додому, вони почали розмовляти між собою:

– Що сказати, сестро, про таку страшенну брехню цієї дурки? То це був молодий парубок, в якого тільки що засівалась борода квітучим пухом, а тепер це вже муж у літах, з блискучою сивиною! Що ж це за чоловік, що так швидко міг постаріти за короткий час? Не що інше, сестрице, як те, що ця негідна жінка або бреше, або ж зовсім не знає, яка її дружина. Чи сьак, чи так – треба якнайшвидше вигнати її з тих розкошів. Коли вона не знає обличчя свого чоловіка, то видно, що це якийсь бог, і що бога носить вона під серцем. Та коли б – не дай боже! – стала вона зватись матір'ю того божественного хлопчика, то я ладна зараз же повіситись у петлі. Отже, вертаймось поки що до батьків і вигадаймо якнайспритніші підступи для початку наступної розмови.

17. Так розпалившись, вони лише недбало розмовляють із своїми батьками і перебувають ніч без сну, а вранці щодоуху несуться до скелі; звідси вони, з звичною допомогою вітру, раптово злітають униз і, витискаючи сльози з-під натертих повік, хитро промовляють до дівчини:

– Яка ж ти щаслива! В своїй блаженній необізнаності сидиш тут безтурботно, не знаючи свого великого лиха і не знаючи про небезпеку! А ми, безсонні з турботи за твоє щастя, тяжко мучимось твоїм горем. Ми дізнались уже напевне і не можемо, як учасниці твого страждання й нещастя, затаїти перед тобою, що це величезний змії, весь у покручених звивах, з кривавою від згубної отрути шиєю, з широко роззявленою та глибокою пащею, по-тайно спить з тобою вночі. Пригадай тепер пророцтво оракула, що віщувало тобі шлюб з грізним звіром! Численні селяни і мисливці з околиці, і чимало тутешніх жителів бачили його, як він увечері повертався з свого жирування і купався по мілинах близької річки.

18. Всі кажуть, що незабаром підгодувавши тебе смачними стравами, коли твоя вагітність дійде повної зрілості, він з'їсть тебе, наділену найжирнішим плодом. Тепер уже твоя справа, чи схочеш згодитися з своїми сестрами, що дбають про твій дорогий нам рятунок, і, ухилившись від смерті, жити з нами далеко від небезпеки, а чи бути похованою в череві найлютішого звіра. А якщо тебе тішить голосиста самота цього сільського життя й потайні, бридкі й небезпечні любовці та отруйні обійми змія, – то ми, як вірні сестри, по щирості вже зробили належне.

Нещасна Псіхея з своєю простодушністю та недоумством страшенно перелякана такими грізними словами. Стративши всяку розвагу, раптом викинула вона з пам'яті всі поради свого чоловіка і всі свої обіцянки і сама себе кинула в глиб лиха. Бліда й без кровинки, тремтячи й задихаючись, вона ледве-ледве уриваним голосом промовляє до них:

19. – Сестри мої найдорожчі, ви ж мені даєте доказ своєї непохитної вірності. І мені здається, що ті, хто оповідає вам про все те, не вигадують брехні. Я ж бо ніколи не бачила обличчя мого чоловіка і взагалі не знаю, хто він і звідки, а тільки відчуваю в нічних розмовах дружину непевної постаті і вкрай світлобоязкого; може, й правда ваша, що це якийсь звір. Він завжди щосили відстрашує мене, щоб я не допитувалась про його вигляд, а в разі цікавості до його обличчя, погрожує мені величезним нещастям. Коли можете подати яку спасенну допомогу своїй сестрі в небезпеці, то допоможіть мені саме тепер; бо ж дальша безтурботність псує всі добрі наслідки попереднього піклування.

Тоді, здобувши вже розчинені двері сестриноного безоборонного серця, злочинні жінки кидають прикриття своїх облогових споруд і з великими мечами підступу вдаряють на стривожені думки простодушної дівчини.

20. Одна з них каже їй нарешті:

– Та вже коли ми тобі рідні і мусимо ради твоєї безпечності не зважати ні на яку небезпеку, то покажемо тобі єдину дорогу здавна продуманого рятунку. Поклади по-тайно щонайгостріший ніжик, ще й наточений м'яким дотиком долоні, в тому кутку ліжка, де ти звичайно спочиваєш, і постав маленький світильник, повний оливи, прикривши його товстою покривною, проте не погасивши ясного світла, і заховай усе це приладдя якнайстаранніше. Коли ж він приповзе звиваючись і всунеться в звичне для себе ліжко, і вже простягнеться, і, переможений першим сном, почне гучно хропти, – ти встань з ліжка і босоніж, на пальцях, помалу прокрадься легенько, визволь світильник з-під сліпої тьми і покористуйся його світлом для свого преславного діла. Високо піднятою правою рукою вдар щонайсильніше і сміливо переріж тією двогострою зброєю те зчленовання, що з'єднує у згубного змія шию з головою. І не бракуватиме тобі нашої допомоги, бо, як тільки ти, забивши його, забезпечиш тим свій рятунок, – ми, будши напоготові, швиденько, разом з тобою, позабираємо все тутешнє добро і віддамо тебе, людину, бажаним шлюбом за людину ж.

21. Такими вогненними словами розпалена, душа сестри їх так і горить; а вони відразу ж покидають її з превеликого страху, щоб не бути поблизу такої небезпеки, і, злетівши на звичних для них вітрових крилах на шпиль гори, стрімголов утікають звідти, сходять на кораблі і негайно відпливають. Псіхея ж, лишившись сама, а проте гнана лютьми фуріями, сама не своя, хвилюється тугою, подібною до бриж морських. То вона, твердо зважившись, уперто додержується наміру, а то, вже готуючись до злочину, знов непевна в цьому намірі і хитається під владою численних поривів свого горя. То квапиться, то бариться; то наслідуються, то тремтить; то зневіряється, то гнівається; і нарешті в одному тілі не навидить звіра й любить дружину. Аж увечері, коли вже схилялося на ніч, з гарячковим посліхом приготувала вона все для нечестивого вчинку. Настала ніч, появився чоловік і по любовних змаганнях відразу ж заснув міцним сном.

22. Тоді Псіхея, досі немічна тілом і духом, за допомогою лютої долі своєї, почуває в собі силу, підносить світильник, хапає ніжик і в пориві завзяття немов міняє стать. Та як тільки промінь світла розкрив тайники ложа, бачить вона з усіх диких тварин найніжнішу і найсолодшого звіра – самого Амура, прекрасного бога, прекрасно простертого. Уздрівши його, сам світильник радо запалав живішим світлом, і ніжик виблиснув своїм блюзнірським лезом; Псіхея ж, перелякана цим видом і знесилена до дна душі, поблідла, як труп, і, тремтячи, припала на коліна, силкуючись захвати залізо вже у власних грудях. Так вона напевне і зробила б, якби залізо те, з перестрашу перед таким злочиним, не вислизнуло і не впало з її рук. Вся стомлена, зневірена в рятунку, придивляється вона раз у раз до краси божественного лику і відходить духом. Бачить вона золоту ту голову з її священним волоссям, п'янким від амброзії, бачить молочну шийку й пурпурні щоки, по яких кучері спадають прегарними клубками і закрутками і спереду і ззаду; а від їх надмірного блиску та сяйва аж мерехтіло само світло світильника. На плечах летючого бога мерехтять росяні крила з квітчаними поблисками; і хоч крила лежать спокійно, проте кінчики претонких і ніжних пір'їнок тремтять і підскакують у невгамовній грі. Решта тіла – така гладенька і ясна, що й сама Венера не розкається, що породила його. Перед ліжком лежав лук, сагайдак і стріли – ласкава зброя великого бога.

23. Ненаситна цікавість примусила Псіхею роздивлятися і переглядати все це, захоплюючись зброєю своєї дружини. Бере вона одну стрілу з сагайдака та й приткнула її вістря до кінчика свого пальця, пробуючи її гостроту; але тремтячою ще й досі рукою вона вколола себе трохи глибше, і крізь тоненьку шкірку заросились дрібненькі краплі рожевої крові. Отак, не знаючи сама про це, Псіхея самохіть запалала любов'ю до бога любові. Розгоряючись чимраз більшою жагою до бога жаги, схилившись над ним, пристрасно дишучи розтуленими й нестриманими устами, впивалась вона в нього поспішно поцілунками, боячись, щоб він не надто скоро збудився. Та коли, захоплена таким щастям, хвилювалась вона в нестямі, той світильник, чи то з поганої зрадливості, чи то з нікчемної заздрості, чи то бажаючи й сам доторкнутись, немов поцілунком, до такого тіла, вибулькнув із самого свого полум'я краплю кип'ячої оливи на праве плече бога. Горе тобі, зухвалий і безсоромний світильнику, негідний прислужнику любові! Опікаєш ти самого володаря всякого вогню! Адже тебе, напевне, винайшов уперше якийсь коханець, щоб і вночі довше тішити своє бажання! Опечений таким чином, бог зірвався з місця і, бачачи брудний доказ зламаної вірності, мовчки відразу ж злетів і зник був з очей та рук найбезщаснішої дружини.

24. Проте, коли він зірвався, Псіхея відразу вхопила його обома руками за праве стегно; жалюгідний причіпок до його високого зльоту, вона неслась за ним по хмарних ви-

сокосях висячою супутницею і, нарешті, знесилена, впала на землю. Закоханий бог не залишає її, простерту долі, а злітає на найближчий кипарис і, глибоко зворушений, так мовить до неї з його високого вершка:

– Я ж, легкодумна Псіхеє, забувши накази моєї матері Венери, що веліла мені вида-ти тебе наймізерніше заміж, зв'язану жагою до нужденного й найнікчемнішого чоловіка, зволів сам прилетіти до тебе як коханець! Знаю, що зробив я це нерозважно, і сам, преславний стрілець, ранив себе власною стрілою, і зробив тебе своєю дружиною: чи не для того, щоб ти прийняла мене за звіра і хотіла залізом відтяти мені голову, чії очі так любовно дивились на тебе! Саме про це я тобі скрізь раз у раз говорив, щоб ти остерігалась! Саме це я тобі ласкаво відраджував! Але ті твої чудові дорадниці незабаром зазнають від мене кари за таку згубну послугу; а тебе я покараю лише тим, що покину тебе!

По цих словах він відлетів на крилах у височінь.

*Побачивши, як відлетів її чоловік, Псіхея вдається в розпуку і вже хоче втопитися, але ріка не приймає її. Нарешті Псіхея рушає в путь шукати Купідона, а дорогою заходить до своїх сестер, яким розповідає про своє горе й додає, що, відлітаючи, Купідон нібито висловлював бажання одружитися то з однією, то з другою. Сестри, пойнявши віри, кидаються із скелі, гадаючи потрапити в обійми Купідона, але розбиваються об каміння. Тим часом мартин сповіщає Венеру, яка перебувала на дні Океану, про неприємність, що сталася з її сином. Розгнівана Венера поспішає до свого палацу на Олімпі, де лежить хворий Купідон, а Псіхея, довідавшись про її гнів, даремно шукає захисту в Церері та Юноні. Венера посилає Меркурія на землю, щоб він привів її Псіхею, яку прислужниця Венери, Звичка, затягає, нарешті, в палац богині, де на нещасну накидається з лайками розлючена Венера (книга V, розд. 25 – 31; книга VI, розд. 1–9).*

## Книга VI

10. По цих словах Венера налітає на неї, скрізь дере на ній одягу і, розпатлавши їй волосся, чубить її, трясє за голову і б'є боляче, а потім, набравши пшениці, ячменю, проса, маку, гороху, сочевиці й бобів і перемішавши все, мовить до неї так:

– Здається мені, що така невродлива служниця, як ти, здатна запобігати ласки у своїх коханців хіба що своєю пильністю; отож, і я випробую зараз твою працюватість. Перевіри змішану купу цього насіння і, поклавши кожну зернинку відповідно до сорту й подинці, покажи мені готову роботу надвечір.

Отак, призначивши їй таку силу насіння, сама вона вирядилась на чийсь весільний бенкет. Псіхея ані рукою не рушить до тієї перемішаної і нерозбірної купи, а, остовпіла з безмірності такого завдання, стоїть мовчки. Тоді маленька селяночка-мурашка, бачачи трудність тієї праці і змилювавшись над подругою великого бога та, жажнувшись суворості її свекрухи, біжить щодуху і скликає та благає все плем'я сусідніх мурашок:

– Змилуйтесь, моторні вихованки всеплодючої землі, змилуйтесь! Допоможіть якнайшвидше жінці Амура, прегарній дівчині, що зараз у небезпеці!

Набігають одні за одними хвилі шестиногих народів і з пильним поспіхом розбирають по зернині всю купу і, відділивши та поклавши окремо кожний сорт, швиденько зникають з очей.

11. На початку ночі Венера, підпоєна вином і обвіяна пахощами, вертається з весільного бенкету, маючи всю постать обвиту блискучими трояндами. Побачивши старанне виконання дивної праці, вона каже:

– Не твоя це праця, негіднице, і не твоїх рук, а того, кому ти, на своє та й на його лихо, сподобалась.

І, кинувши їй шматок простого хліба, кладеться спати. Тим часом Амур, сам один замкнений під сторожею у внутрішній частині дому, в самотній спальні, був під пильним наглядом, – почасти, щоб не погіршити стану незагоєної рани жвавим пустуванням, а почасти, щоб не міг він зійтися з своєю улюбленою. Отак проминула похмура ніч для обох закоханих, розлучених і відокремлених під одним дахом. Та ледве з'явилися коні Аврори, Венера кличе до себе Псіхею і каже їй:

– Бачиш оцей гай, простертий понад довгими берегами річки, чиї преглибокі пучини витікають із близького джерела? Там блукають вівці блискучі, вкриті золотою вовною, пасучись без сторожі. Наказую тобі, – яким хоч способом принести мені жмут вовни з того дорогоцінного руна!

12. Радо подається Псіхея в дорогу – не так, щоб виконати наказ, як скоріше, щоб відпочити від своїх злигоднів, кинувшись з високого берега в річку. Але з річки віщає до неї легким шелестом ніжного повітря натхненна згори солодка кормителька музики, зелена очеретинка:

– Псіхеє, ти, що зазнала таких мук, не скверни моїх святих вод своєю нещасною смертю і не приступайся в цю годину до тих страшених овець, бо вони, набираючи собі розпалу від сонячної спеки, впадають звичайно в дикий шал і гострим рогом, кам'яним лобом, а іноді навіть отруйним кусанням лютують, смертним на згубу. Та коли південь угамує жар сонця і вівці зйдуться поживати в холодку над річкою, ти зможеш заховатись під високим платаном, що разом зо мною п'є ту саму струмину, а коли вівці заспокояться, позбавившись шалу, ти, гойдаючи віття оцього гаю, назбираєш золотої вовни, що тут і там звишає на переплетеному галуззі.

13. Отак проста й людяна очеретина подавала зневіреній Псіхеї спасенну пораду. Вислухавши її пильно, Псіхея не мала чого розкаюватись у своїй слухняності: додержуючись цього всього, вона крадькома, без великих труднощів, збирає м'яку вовну з жовтого золота і приносить повну пазуху Венері. Та хоч яка небезпечна була ця друга робота, вона не знайшла ніякого визнання у Венери, що, насупивши брови і гірко всміхаючись, мовить до неї:

– І знову бачу, що той ошуканець допоміг тобі в цій справі! Але тепер я вже пильно випробую, чи справді є в тебе відвага і надзвичайний розум. Поглянь на оту високу гору і на стрімку скелю на її верху, з якої витікають хвилі темної води з чорного джерела і, впадаючи в близьке провалля, зрошують стігійські болота та вливаються в хрипкі потоки Коціту. Саме звідти, з найглибшого джерела та внутрішнього виру, зачерпни льодяної вологи і принеси мені негайно в оцьому глечичку!

При цих словах і при страшених загрозах подала вона їй витесану з кристалю посудинку.

14. Пильно пришвидшуючи ходу, Псіхея біжить до найвищого шпиля гори, певна, що там принаймні знайде вона кінець свого нещасного життя. Та коли вона дійшла до підосви тієї гори, то побачила смертельну небезпеку цієї непевної справи. Перед нею була безмірно висока скеля, стрімка та неприступна, і слизька круча; жахні джерела вибухали просто з кам'яних пащ і відразу з розколин прямовисної стіни спадали круто вниз, а потім, укриті в вибитому річищі вузького водостоку, непомітно впадали в сусідню долину. Справа й зліва з вищерблених щілин виповзають люті дракони, висуваючи довгі шиї; вони не

сплять ніколи, і їх зіниці призначені для вічного світла. Та й самі голосисті води досить оберегали себе; бо раз у раз вигукували вони: “Назад!” – “Що робиш? Зваж!” – “Що чиниш? Бережись!” – “Тікай!” – “Загинеш!” Отак самою неможливістю немов закам’янена Псіхея, хоч і присутня тілом, стояла, мов безтямна, і, зовсім роздавлена вагою неминучої небезпеки, не мала навіть останньої втіхи – сліз.

15. Але ця тривога невинної душі не лишилась скритою від високих очей доброго провидіння; бо той царський птах всеблагаго Юпітера з’явився раптом з простертими крилами – той хижий орел, що пам’ятав про давню свою службу, коли він під проводом Купідо-на приніс Юпітерові фрїгійського виночерпія; тепер він, несучи вчасну допомогу і шануючи божество того самого бога в стражданнях його жінки, кидає височини Юпітерових шляхів і, прилетівши перед обличчя Псіхеї, мовить:

– А ти, зрештою, простодушна і необізнана в таких речах дівчина, сподіваєшся, що зможеш украсти або хоч одержати єдину краплю з цього найсвятішого і не менш лютого джерела? Чи ж не знаєш ти, хоч з чужих слів, що ці стігійські води страшні навіть для богів і для самого Юпітера? І що так, як ви присягаєтесь промислом богів, – так боги звичайно присягаються величчям Стіксу? Проте дай мені свій глечик!

І, відразу вхопивши його, спішить наповнити водою: надавши руху громаддю розпростертих крил, пробираючись поміж лютими, повними зубів щелепами і трижалими язиками драконів, повертаючись направо й наліво, набирає він жаданої води, що загрожує йому і радить тікати геть цілим. Але він вигадує, ніби потребує її з наказу Венери, якій він, мовляв, служить; і це трохи полегшило йому доступ.

16. Отак, доставши з радістю повний глечик, Псіхея поспішно принесла його Венері. Та й тоді не змогла вона ублагати волі розгніваної богині. Бо та, загрожуючи їй ще більшими й гіршими карами і згубно всміхаючись, каже:

– Як бачу, ти велика і дуже спритна чарівниця, що так мої доручення виконала сумлінно. Але й оце ще, моя лялечко, мусиш сповнити. Візьми цю баночку, – і тут же дала їй, – і відразу спустись у царство мертвих і до замогильних пенатів самого Орка. Там подай цю баночку Прозерпіні і скажи: “Просить тебе Венера, надішли їй трохи твоєї краси, щоб вистачило хоч на один деньок, бо те, що вона мала, – потратила й зужила вже все, лікуючи хворого сина”. Але вертайся якнайшвидше, бо мені конче треба намаститися звідти, щоб одвідати театр богів.

17. Тоді Псіхея вже справді відчула, що настає її остання година, і побачила ясно, що без усякого покриву шлють її на негайну загибель. Та й справді, коли власними ногами примушують її йти саме в Тартар і царство тіней? Не гаючись довше, йде вона до однієї превисокої башти, щоб з неї кинутися вниз головою, бо думала, що цим способом найшвидше й найкраще зможе вона зійти в підземний світ. Але башта зненацька подає голос і каже:

– Чого ти, нещасна, хочеш сама себе вбити, кидаючися з мене? Чого так нерозважно піддаєшся цій останній небезпеці, зневірена у виконанні свого завдання? Бо, коли життя твоє раз відділиться від тіла, то ти справді підеш у глиб Тартара, проте звідти вже не вернешся ніяким способом. Мене послухай!

18. Недалеко звідси – Лакедемон, славне місто Ахайї. В його сусідстві пошукай, ідучи відлюдними стежками, гору Тенар. Там міститься отвір Аїда, і крізь розчинену браму веде нетоптана стежка. Нею перейшовши межу, вже прямим шляхом ітимеш аж до самого палацу Орка. Але не смій іти голіруч крізь ті сутінки, а неси в кожній руці ячмінний корж,

замішений на меду з вином, а в самих устах – дві монети. Пройшовши чималу частину смертоносної дороги, натрапиш на кульгавого осла з дровами і з кульгавим погоничем; той попросить тебе підняти йому кілька полін, що випали з в'язанки, але ти, не подаючи голову, обмини його мовчки. Незабаром прийдеш ти до ріки мертвих. Приставлений до неї Харон, що перевозить прихожих на другий берег сплетеним з очерету човном, відразу зажадає від тебе перевізної плати. Отож і між померлими живе корисливість; ні цей Харон, ні сам Аїд, такий великий бог, нічого не роблять даром, і вимирущий бідняк повинен шукати грошей на дорогу, а коли, може, не має монети напихвати, то ніхто не дозволить йому скопати. Цьому неохайному дідові даси за перевіз одну з тих двох монет, що нестимеш, проте так, щоб він сам узяв її рукою з твого рота. Коли ж ти потім перепливатимеш лінійний потік, впливе за вами труп старого діда і, підіймаючи гнилу руку, проситиме, щоб ти втягла його в човен; та ти не смій піддаватись недозволенному милосердю.

19. Коли переплинеш річку і пройдеш дещо далі, попросять тебе старі ткалі, що сидять за ткацькими верстатами, щоб ти допомогла їм трошки; та й там невільно тобі нічого торкатись. Бо все це і багато чого іншого буде тобі спокусою від Венери, щоб ти випустила з рук хоч один із коржів. І не думай, що втрата того нікчемного тіста була б дрібною шкодою – позбувшись одного з коржів, ти вже не побачиш більше денного світла. Бо величезний пєс з потрійною здоровоною головою, лютий і грізний, гавкаючи громовою пашчею, даремно лякаючи мерців, яким він уже нічого злого не може зробити, лежить якраз перед самим порогом і чорними покоями Прозерпіни і стереже порожню домівку Аїда. Ти обдуриш його, давши йому один із коржів, і тоді легко минеш його і відразу ввійдеш до самої Прозерпіни. Вона прийме тебе ласкаво й прихильно, так що навіть запропонує тобі сісти на м'якому і добре почастуватись. Але ти сядь долі і попроси та з'їж тільки простого хліба, а потім скажи, чого ти прийшла; а одержавши, що тобі дадуть, і вертаючись назад, угамуй лють пса другим коржем, а потім корисливому перевізникові дай другу монету, яка в тебе лишиться. Перепливши його річку і ступаючи по тих самих слідах, якими ти йшла туди, вернешся до оцього хороводу небесних світил. Та понад усе особливо раджу тобі пильнувати, щоб ти не сміла відчиняти баночки, що нестимеш, не заглядала, що в ній є, і взагалі не цікавилась захованим скарбом божественної краси.

20. Отак віщувала прозорлива башта. Не гаючись, Псіхея подається до Тенара і, взявши наказані монети та коржі, прямує підземним шляхом. Обминувши мовчки кволого погонича з ослом, давши перевізникові монету на оплату, не звернувши уваги на благання пливучого трупа, знехтувавши підступними просьбами ткаль, втишивши коржем грізну лють пса, увиходить вона в дім Прозерпіни. Не спокусившись ні м'яким сидінням, запропонованим господинею, ні блаженною стравою, а скромно сівши біля її ніг і задовольнившись простим хлібом, передала вона їй доручення Венери. Мерщій схвала наповнену й заткнену баночку і, припинивши другим коржем гавкання пса та віддавши другу монету перевізникові, далеко жвавіше вибігає з підземелля. Діставшись до ясного денного світла і привітавши його, вона, хоч і квапиться сповнити доручення, раптом захоплюється в думці зухвалою цікавістю.

– Оце, каже вона собі, – дурна я, що несу божественну красу і не відщипну з неї ні крихітки для себе. Може, приподоблюсь нею моєму гарному коханцеві. Сказавши це, відчиняє баночку.

21. Та немає в ній нічого, ніякої краси, а самий мертвий, справді стігійський сон, що відразу ж, вирвавшись з-під покривки, охоплює її, розливається по всіх її членах густою за-



морокою і володіє нею, зваливши її долі на тій самій стежці, де вона стояла. Отак вона лежала, нерухома, наче смертельним спокоєм поіннята. Проте Купідон, одужавши вже від своєї рани і не терплячи довшої відсутності своєї Псіхеї, вискочив у найвище вікно того покою, де його стерегли, і на крилах, що внаслідок попереднього відпочинку зміцніли, далеко швидшим льотом дістається до своєї Псіхеї. Старанно стерши з неї сон і поклавши його, як поперед, у баночку, він будить Псіхею нешкідливим уколом своєї стріли і говорить:

– Оце ти знов, нещасна, через подібну ж цікавість мало не загинула! Та поки що пильно виконай завдання, доручене тобі моєю матір'ю, а про решту подбаю я сам. Сказавши це, легкий коханець відлетів на своїх крилах, а Псіхея, не гаючись, понесла Венері дар Прозерпіни.

22. Тим часом Амур, розпалений надмірною любов'ю і з кислим лицем переляканий несподіваною суворістю своєї матері, ступає знову на слизьке і, діставшись на прудких своїх крилах до найвищої вершини неба, вдається з благанням до великого Юпітера і викладає свою справу. Тоді Юпітер, ухопивши Амура за щічку і наблизивши її до своїх уст, цілує його і говорить:

– Хоч ти, шановний сину, ніколи не віддавав мені честі, визнаної всіма богами, і оці мої груди, що повелівають стихіям природи і чергуванню світил, ранив постійними стрілами та поганив частими нападами земної похоті і, всупереч законам і навіть Юлієвому<sup>1</sup>, всупереч громадській моралі, шкодив ганебними перелюбками моєму авторитетові й репутації, паскудно перетворюючи ясний мій лик на змій, вогні, звірів, птахів і худобу, – та все ж таки, пам'ятаючи про свою помірність і про те, що ти зріс на оцих моїх руках, все зроблю для тебе, якщо тільки зумієш надалі стерегтись своїх суперників; а коли є зараз на землі яка-небудь дівчина виключної краси, то, за оце моє добродійство, повинен ти віддячити мені нею.

23. Сказавши це, велить він Меркурієві відразу скликати всіх богів на збори і оголосити, що хто не з'явиться, той заплатить десять тисяч нумів пені. Під такою загрозою одразу наповнилось місце небесних зборів, і величний Юпітер, високо тронуючи, виголошує таке:

– Боги, записані в реєстрі Муз, ви напевне всі знаєте, що оцього юнака я випестив своїми руками; тепер надумав я накласти певну вузду на розпалені пориви його першої молодості. Досить уже того, що заплямований він щоденними чутками про перелюбки та всілякі скверни. Відберімо в нього всяку нагоду і зв'яжімо його хлоп'ячу хіть шлюбними путами! Він сам вибрав собі дівчину і позбавив її невинності; нехай же тепер володіє нею і має її за жінку, нехай обіймає Псіхею і завжди тішиться своїм коханням!

А обернувши лице до Венери, говорить:

– А ти, доню, не сумуй зовсім і не страшись за високий свій рід і стан через подружжя із смертною. Зараз зроблю цей шлюб не нерівним, а законним і згідним з цивільним правом.

І негайно велить Меркурієві взяти Псіхею й приставити її на небо; подаючи їй чашу амбросії, говорить:

– Прийми, Псіхеє, будь безсмертна, і Купідон ніколи не порушить зв'язку з тобою, оце ваше подружжя буде довічним.

---

<sup>1</sup> Натяк на закон цезаря Августа про перелюбства (Lex Julia de adulteriis), згідно з яким винуватець позбавлявся частини майна й мусив іти у вигнання.

24. Негайно за цим почався пишний весільний бенкет. Лежав на високому ложі молодий, тулячи Псіхею до своїх грудей; так само й Юпітер з своєю Юноною, і далі по порядку всі боги. Тоді Юпітерові подавав чашу з нектаром, з тим вином богів, його власний виночерпій, той сільський хлопець, а іншим – Вакх. За кухаря був Вулкан; Ори забарвлювали все в пурпур трояндами та іншими квітками; Грації кропили ароматами; Музи співали звучним голосом. Аполлон проспівав під кіфару; Венера під солодку музику гарно потанцювала, з таким супроводом, що Музи співали хором, Сатир дув у флейту, а маленький Пан грав на цівниці.

Отак Псіхея, по заведеному звичаю, побралася з Купідonom, і в належний час народилася в них дочка, яку зємо Насолода.

*Викладено у перекладі І.Франка за виданням: Антична література: Хрестоматія / Упор. О.І.Білецький. – К.: Рад.школа, 1968. – 611 с.*

# ЗМІСТ

## ГРЕЦІЯ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА .....	3
<b>МІФОЛОГІЯ .....</b>	<b>4</b>
<b>ПОХОДЖЕННЯ СВІТУ І БОГІВ .....</b>	<b>4</b>
Зевс. Народження Зевса .....	5
Зевс скидає Крона .....	5
Боротьба богів-олімпійців з титанами .....	5
Боротьба Зевса з Тіфоном .....	5
Олімп .....	6
Посейдон і божества моря .....	7
Царство похмурого Аїда (Плутона) .....	8
Гера .....	9
Іо .....	9
Аполлон. Народження Аполлона .....	10
Боротьба Аполлона з Піфоном і заснування Дельфійського оракула .....	10
Дафна .....	11
Аполлон у Адмета .....	11
Аполлон і музи .....	12
Сини Алоєя .....	12
Марсій .....	13
Асклепій (Ескулап) .....	13
Артемїда .....	13
Актеон .....	14
Афіна-Паллада. Народження Афіні .....	15
Арахна .....	15
Гермес .....	16
Гермес викрадає корів Аполлона .....	16
Арес .....	18
Афродіта .....	18
Пігмаліон .....	19
Нарцісс .....	19
Адоніс .....	21
Ерот .....	21
Гіменей .....	22
Гефест .....	22
Деметра і Персефона .....	23
Викрадення Персефони Аїдом .....	23
Тріптолем .....	25
Ерісіхтон .....	26

Ніч, Місяць, Зоря і Сонце	.26
Фаетон	.27
Діоніс. Народження і виховання Діоніса	.29
Дочки Мінія	.30
Тірренські морські розбійники	.30
Ікарій	.31
Мідас	.31
Пан	.32
Пан і Сірінга	.32
Змагання Пана з Аполлоном	.33
П'ять віків	.33
Девкаліон і Пірра	.34
Прометей	.35
Пандора	.40
Еак	.40
Данаїди	.41
Персей	.42
Народження Персея	.42
Персей убиває горгону Медузу	.43
Персей і Атлас	.45
Персей врятовує Андромеду	.45
Весілля Персея	.46
Повернення Персея на Серіф	.47
Персей в Аргосі	.48
Сізіф	.48
Тантал	.49
Пелопс	.50
Європа	.52
Кадм	.52
Ніоба	.54
Народження і виховання Геракла	.56
Геракл у Фівах	.57
Геракл на службі в Еврісфея	.58
Немейський лев (перший подвиг)	.58
Лернейська гідра (другий подвиг)	.59
Керінейська лань (четвертий подвиг)	.59
Еріманфський кабан і битва з кентаврами (п'ятий подвиг)	.60
Скотний двір царя Авгія (шостий подвиг)	.60
Критський бик (сьомий подвиг)	.61
Коні Діомеда (восьмий подвиг)	.61
Геракл в Адмета	.62
Пояс Іпполіти (дев'ятий подвиг)	.64
Геракл рятує Гесіону, дочку Лаомедонта	.65
Корови Геріона (десятий подвиг)	.65
Кербер (одинадцятий подвиг)	.66
Яблука Гесперід (дванадцятий подвиг)	.67

<b>ГОМЕР</b> .....	70
<b>ІЛІАДА</b> .....	70
Пісня перша .....	70
Пісня друга .....	77
Пісня третя .....	78
Пісня шоста .....	79
Пісня шістнадцята .....	82
Пісня вісімнадцята .....	87
Пісня двадцять друга .....	88
Пісня двадцять четверта .....	94
<b>ОДІССЕЯ</b> .....	101
Пісня перша .....	101
Друга пісня .....	101
Пісня п'ята .....	102
Пісня сьома .....	104
Пісня восьма .....	104
Пісня дев'ята .....	106
Пісня шістнадцята .....	111
Пісня дев'ятнадцята .....	112
Пісня двадцять третя .....	113
Пісня двадцять четверта .....	117
<b>ГЕСІОД</b> .....	121
<b>РОБОТИ І ДНІ</b> .....	121
I. Пандора .....	121
II. П'ять поколінь .....	122
Літо .....	124
Поради мореплавцеві .....	125
Поради .....	125
Хліборобська робота .....	127
Зима .....	128
Вибір жінки .....	129
<b>ТІРТЕЙ</b> .....	130
<b>СОЛОН</b> .....	132
<b>МІМНЕРМ</b> .....	133
<b>ТЕОГНІД</b> .....	134
<b>АРХІЛОХ</b> .....	135
<b>АЛКЕЙ</b> .....	136
До Саффо .....	138
Відповідь Саффо .....	138

<b>САФФО</b> .....	139
<b>АНАКРЕОНТ</b> .....	143
<b>ЕЗОП</b> .....	144
Ворон і лисиця .....	144
Мурашки й Цикада .....	144
Лисиця і Терен .....	144
Хлібороб і його діти .....	144
Хліборобові діти .....	144
Хлібороб і Змія .....	145
Подорожні і Ведмідь .....	145
Собака з шматком м'яса .....	145
Вовк і Чапля .....	145
<b>ЕСХІЛ</b> .....	146
ПРОМЕТЕЙ ЗАКУТИЙ .....	146
<b>СОФОКЛ</b> .....	174
АНТИГОНА .....	174
Епісодій перший .....	178
Епісодій другий .....	184
Епісодій третій .....	190
Епісодій четвертий .....	195
Епісодій п'ятий .....	199
Ексод .....	203
<b>ЕВРІПІД</b> .....	209
МЕДЕЯ .....	209
Пролог .....	209
Епісодій перший .....	215
Епісодій другий .....	220
Епісодій третій .....	225
Епісодій четвертий .....	230
Епісодій п'ятий .....	234
Епісодій шостий .....	237
Ексод .....	241
<b>АРІСТОФАН</b> .....	245
ХМАРИ .....	245
Пролог .....	245
Епісодій перший .....	267
Епісодій другий .....	271
Епісодій третій .....	274

Епісодій четвертий	277
Епісодій п'ятий	285
Епісодій шостий	288
Епісодій сьомий	290
Епісодій восьмий	292
<b>АРИСТОТЕЛЬ</b>	299
ПОЕТИКА	299
<b>МЕНАНДР</b>	301
ВІДЛЮДНИК	301
Дія I	301
Дія II	304
Дія III	307
Дія IV	307
<b>ТЕОКРИТ</b>	311
Тірсис, або Пісня	311
Чарівниця	314
Фалсії	317
Сіракузянки, або свято Адоніса	317
<b>ПЛУТАРХ</b>	320
ПОРІВНЯЛЬНІ ЖИТТЄПИСИ	320
Перікл	320
Александр Македонський	327
<b>ЛУКІАН</b>	336
РОЗМОВИ БОГІВ	336
Гефест і Зевс	336
РОЗМОВИ В ЦАРСТВІ МЕРТВИХ	337
Гермес і Харон	337
<b>ЛОНГ</b>	338
ДАФНІС І ХЛОЯ	338
Книга I	338
Книга II	345
Книга III	352
Книга IV	359
СЛОВНИК ІМЕН І НАЗВ	367

## РИМ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА .....	371
<b>БОГИ І ГЕРОЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ .....</b>	<b>372</b>
<b>БОГИ. ДРЕВНІ ІТАЛІЙСЬКІ БОЖЕСТВА .....</b>	<b>372</b>
Юпітер .....	372
Янус .....	373
Марс .....	374
Юнона .....	374
Мінерва .....	375
Діана .....	376
Венера .....	376
Флора .....	377
Теллура (Теллус) .....	377
Церера .....	378
Бахус .....	378
Вертумн і Помона .....	378
Фавн .....	379
Фавна .....	380
Веста .....	380
Вулкан .....	382
Пенати, лари, мани .....	382
Генії і юони .....	383
<b>ГЕРОЇ І ЛЕГЕНДИ .....</b>	<b>384</b>
Еней .....	384
Ромул і Рем. Заснування Риму .....	385
<b>СІМ ЦАРІВ ДРЕВНЬОГО РИМУ .....</b>	<b>388</b>
Ромул і Тіт Тацій .....	388
Нума Помпілій і німфа Егерія .....	390
Тулл Гостілій .....	392
Анк Марцій .....	395
Тарквіній Древній .....	396
Тарквіній Гордий і падіння царської влади в Римі .....	400
<b>ТІТ МАКЦІЙ (МАКК) ПЛАВТ .....</b>	<b>407</b>
<b>СКАРБ .....</b>	<b>407</b>
Пролог .....	407
Дія перша .....	408
Дія друга .....	411
Дія третя .....	424
Дія четверта .....	430
Дія п'ята .....	441
Коментар .....	443



<b>ТІТ ЛУКРЕЦІЙ КАП</b> .....	445
<b>ПРО ПРИРОДУ РЕЧЕЙ</b> .....	445
Книга перша .....	445
Книга друга .....	455
Книга третя .....	468
Книга четверта .....	493
Книга п'ята .....	503
Книга шоста .....	526
Примітки .....	536
<b>ГАЙ ВАЛЕРІЙ КАТУЛЛ</b> .....	541
<b>ЛІРИЧНІ ПОЕЗІЇ</b> .....	541
“Плач, Венеро! Плачте, купідони!”(3) .....	541
До Лесбії (5) .....	541
До Лесбії (7) .....	542
Поет про себе (8) .....	542
До Фурія та Аврелія (12) .....	543
“Наш дім поставлений в куточку затишному...”(26) .....	543
“Хлопчиську-слуго! Давнього фалерна...”(27) .....	543
До Альфена (30) .....	544
Гімн Діані (34) .....	544
До Корніфіція (38) .....	545
Плач Аріадни (64) .....	545
“Знову весна, оживає земля...” (46) .....	547
До Ціцерона (49) .....	547
Про Лесбію (70) .....	548
“Часто ти мовила...” (72) .....	548
“Марно за добрі діла...” (73) .....	548
До себе самого (76) .....	548
Лесбія (83) .....	549
Про своє кохання (85) .....	549
“Квінтія, кажуть, – красуня...” (86) .....	549
“Гаряче так не кохали...” (87) .....	549
До брата (101) .....	550
До Лесбії (109) .....	550
<b>МАРК ТУЛЛІЙ ЦІЦЕРОН</b> .....	551
<b>ПРО ОРАТОРА</b> .....	551
<b>ГАЙ ЮЛІЙ ЦЕЗАР</b> .....	556
<b>ГАЛЛЬСЬКА ВІЙНА</b> .....	556
Книга перша .....	556
Книга шоста .....	557
Книга сьома .....	560

<b>ПУБЛІЙ ВЕРГІЛІЙ МАРОН</b> .....	564
<b>БУКОЛІКИ</b> .....	564
Перша еклога .....	565
Четверта еклога .....	567
<b>ГЕОРГІКИ</b> .....	568
На костях .....	569
Похвала Італії .....	569
Життя хліборобів .....	570
Орфей і Еврідіка .....	572
<b>ЕНЕЇДА</b> .....	574
Книга перша .....	574
Книга друга .....	592
Книга третя .....	592
Книга четверта .....	592
Книга п'ята .....	609
Книга шоста .....	609
Книга сьома .....	629
Книга восьма .....	648
Книга дев'ята .....	665
Книга десята .....	684
Книга одинадцята .....	684
Книга дванадцята .....	705
Примітки .....	727
<b>КВІНТ ГОРАЦІЙ ФЛАКК</b> .....	737
<b>ОДИ. КНИГА ПЕРША</b> .....	738
До Мецената .....	738
До Августа .....	738
До республіки .....	740
До Паріса .....	740
До музи .....	741
До друзів .....	741
До Аполлона .....	742
До ліри .....	743
До себе самого .....	743
<b>КНИГА ДРУГА</b> .....	743
До Азінія Полліона .....	744
До Деллія .....	745
До Ліцінія Мурени .....	745
До Мецената .....	746
До Постума .....	747
Про римську розкіш .....	747
До Мецената .....	748
До захланного .....	749
До Мецената .....	750

КНИГА ТРЕТЯ	750
До хору юнаків і дівчат	751
До римського юнацтва	752
До Августа	752
ДО КАЛЛІОПИ	754
До римлян	756
До римського народу	757
До Мельпомени	758
КНИГА ЧЕТВЕРТА	759
До Мельпомени	759
До Лоллія	759
ЕПОДИ	760
До наклепника	761
До римлян	761
До римського народу	761
САТИРИ	763
Книга перша	763
Книга друга	766
ПОСЛАННЯ. КНИГА ПЕРША	774
До Мецената	774
До Нуміція	776
До своєї книги	778
ПРО ПОЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО	778
До Пісонів	779
Примітки	789
<b>ПУБЛІЙ ОВІДІЙ НАЗОН</b>	796
ФАСТИ	796
Кінець Аріадни	796
МЕТАМОРФОЗИ	798
Створення світу	798
Чотири покоління людські	800
Гіганти	801
Дафна	801
Смерть Фаетона	804
Наркіс	811
Пірам і Тісба	815
Ніоба	818
Дедал та Ікар	822
Філемон і Бавкіда	823
Пігмаліон	825
Апофеоз Цезаря	827
СКОРБОТНІ ЕЛЕГІЇ	830
В дорозі на заслання (1, 12)	830

(III, 9) .....	831
Зима на чужині (III, 10) .....	832
(III, 11) .....	833
(III, 13) .....	835
(III, 14) .....	836
(IV, 1) .....	837
Життя поета (IV, 10) .....	839
<b>ПОНТІЙСЬКІ ПОСЛАННЯ</b> .....	842
Дружині (I, 4) .....	843
Аттикові (II, 4) .....	844
Друзям (III, 7) .....	845
Невірному другові (IV, 3) .....	846
<b>ЛУЦІЙ АННЕЙ СЕНЕКА</b> .....	848
ФЕДРА .....	848
Примітки .....	881
<b>ФЕДР</b> .....	885
<b>БАЙКИ. КНИГА ПЕРША</b> .....	885
Пролог .....	885
2. Про Жаб, що просили собі царя .....	885
4. Про собачу зажерливість .....	886
7. Лисиця і трагедійна маска .....	886
8. Вовк та Журавель .....	886
14. Швець-лікар .....	887
15. Осел до старого Пастуха .....	887
26. Лис та Лелека .....	887
30. Жаби, налякані бійкою Бугаїв .....	888
<b>КНИГА ДРУГА</b> .....	888
Пролог .....	888
(1) .....	888
(2) .....	888
2. Про чоловіка та двох його коханок .....	889
3. Езоп про негідників .....	889
<b>КНИГА ТРЕТЯ</b> .....	889
Пролог .....	889
6. Муха та Осел .....	891
7. Вовк та Собака .....	891
9. Сократ про друзів .....	892
18. Павич і Юнона .....	892
<b>КНИГА ЧЕТВЕРТА</b> .....	892
1. Про осячу долю .....	893
10. Про людські вади .....	893
23. Сімонід .....	893

КНИГА П'ЯТА	893
Пролог	894
1. Деметрій та поет Менандр	894
3. Лисий та Муха	894
6. Лисий та Голомозий	895
ДОДАТОК. Від автора	895
7. Езоп та поет	895
ЕПІЛОГ	896
<b>МАРК ВАЛЕРІЙ МАРЦІАЛ</b>	<b>897</b>
ЕПІГРАМИ	897
До Котти (I, 9)	897
До Фідентина (I, 29)	897
Гелія на самоті (I, 33)	897
До заздрісника (I, 40)	897
Про Діавла-лікаря (I, 47)	897
На жадібного Калена (I, 99)	898
На Велокса (I, 110)	898
На Луперка (I, 117)	898
На Павла (II, 20)	899
До Цеціліана (II, 780)	899
До Назіки (II, 79)	899
На Гавра (II, 89)	899
До Квінтіліана (II, 90)	899
На Секста (III, 38)	900
На Лігуріна (III, 44)	900
До Лігуріна (III, 50)	900
На Лікоріду (IV, 24)	901
На Гаргіліана (IV, 56)	901
На Квінта (IV, 72)	901
(IV, 76)	901
До Регула (V, 10)	901
До Юлія Марціала (V, 20)	902
Друзі – великий скарб (V, 42)	902
До Постума (V, 58)	902
Про юних Помпеїв (V, 74)	903
На Цінну (V, 76)	903
На Еміліана (V, 81)	903
На Андрагора (VI, 53)	903
На Марка (VI, 11)	903
Про свої книжки (VI, 61)	903
До Регула (VII, 16)	904
Уламок від "Арго" (VII, 19)	904
До Музи (VIII, 3)	904

До Гаргіліана (VIII, 13) . . . . .	.904
До друга (VIII, 14) . . . . .	.905
Про Фабія і Хрестіллу (VIII, 43) . . . . .	.905
Епітафія Філені (IX, 29) . . . . .	.905
Сабінові, послаючи вінок з троянд (IX, 60) . . . . .	.905
На вчителя (IX, 68) . . . . .	.905
На Галлу (IX, 78) . . . . .	.906
Авліві (IX, 31) . . . . .	.906
До Юлія (IX, 97) . . . . .	.906
До Мамурра (X, 4) . . . . .	.906
До Антонія (X, 23) . . . . .	.907
На Калліодора (X, 31) . . . . .	.907
Про Скорпа (X, 53) . . . . .	.907
Римові (X, 74) . . . . .	.907
На Херемона (XI, 56) . . . . .	.908
(XII, 46) . . . . .	.908
До Тукки (XII, 94) . . . . .	.908
На Юнону Поліклета (X, 890) . . . . .	.909
Листовий папір (XIV, 11) . . . . .	.909
Гімнастичні гирі (XIV, 49) . . . . .	.909
Срібна Мінерва (XIV, 179) . . . . .	.909
Гомер у малому сувої (XIV, 184) . . . . .	.909
Вергілій у сувої (XIV, 186) . . . . .	.909
Ціцерон у сувої (XIV, 188) . . . . .	.909
Про Проперція (XIV, 189) . . . . .	.909
Тіт Лівій у сувої, XIV, 190 . . . . .	.910
Гай Саллюстій Крісп (XIV, 191) . . . . .	.910
Лукан (XIV, 194) . . . . .	.910
Про Вергілія (XIV, 1950) . . . . .	.910
<b>ДЕЦІМ ЮНІЙ ЮВЕНАЛ</b> . . . . .	.911
САТИРИ . . . . .	.911
Книга перша . . . . .	.911
Примітки . . . . .	.922
<b>ЛУЦІЙ АПУЛЕЙ</b> . . . . .	.923
АМУР І ПСІХЕЯ . . . . .	.923
Книга IV . . . . .	.923
Книга V . . . . .	.925
Книга VI . . . . .	.933